

Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

**Х.ДОСМҰХАМЕДОВТЫҢ ТУҒАНЫНА
140 ЖЫЛ ТОЛУЫНА АРНАЛҒАН**

**«Х.ДОСМҰХАМЕДОВ МҰРАСЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ
ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫ»**

**АТТЫ РЕСПУБЛИКАЛЫҚ
ҒЫЛЫМИ-ТӘЖІРИБЕЛІК КОНФЕРЕНЦИЯ
МАТЕРИАЛДАРЫНЫҢ ЖИНАҒЫ**

Атырау - 2023

УДК 94: (574)
ББК 63.3 (5 Қаз)
Х-17

Баспаға Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің редакциялық баспа кеңесі ұсынған.

Редакциялық алқа:

Идрисов С.Н., Айбульдинов Е.Қ., Базарғалиев Ғ.Б., Мухамбетжанова А.У.,
Қ.О.Қазиев., Иманғалиева Н.Т., АнарбекР.

ISBN 978-601-262-511-0

Халел Досмұхамедовтың туғанына 140 жыл толуына арналған «**Х.Досмұхамедов мұрасы және қазіргі қазақ қоғамы**». Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. 21 сәуір 2023./Құраст.: Базарғалиев Ғ.Б., Мугаина.Г.О— Атырау: Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің баспа орталығы, 2023. — б.

ISBN 978-601-262-511-0

© Құраст.: Базарғалиев Ғ.Б., АнарбекР. 2023
© Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің
баспа орталығы, 2023ж

АЛҒЫ СӨЗ

**Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің ректоры, профессор
Идрисов Саламат Нұрмұханұлы.**

Құрметті конференцияға қатысушылар, қонақтар, әріптестер!

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінде өз жұмысын бастағалы отырған әмбебап ғалым, профессор Х.Досмұхамедовтың туғанына 140 жыл толуына **арналған « Х.Досмұхамедов мұрасы және қазіргі қазақ қоғамы »** атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференцияға қош келдіңіздер!

Қазақстан Республикасының елдігі мен ертеңін ойлап, қам жеген, туған халқының көкірегіне сәуле құюды мақсат еткен қазақтың көптеген асыл азаматтары өткен ғасырдың 30-жылдарында тағдыр тауқыметін тартып, жалаға, жауыздыққа ұшырап, қиянат құрбандығы болды. Тек кейінгі кезде ғана сол зұлымдықтардың беті ашылып, жазықсыз жазаланған аяулы азаматтарымыздың есімдері ортамызға қайта оралуда. Солардың бірі –көрнекті қоғам қайраткері, білікті дәрігер, ағартушы-ғалым, Атырау өлкесінің ардақты перзенті – профессор Халел Досмұхамедұлы. Ол жоғары білімді дәрігер ғана емес, сонымен бірге тарихшы, табиғат зерттеуші, әдебиетші, тіл танушы, аудармашы, ағартушы-ұстаз, саяси және қоғам қайраткері болып табылады.

Бұл турасындағы салиқалы да, салмақты бағаны алғаш көрнекті сөз зергері Әбіш Кекілбайұлы берген болатын: «Өзіне табиғат аямай берген дарынды терең біліммен толықтырып, ана тілімізге қоса латын, араб, парсы, түрік, орыс, неміс және француз тілдерін қажетті дәрежеде меңгеріп, сол тілдерде еркін оқып, сөйлеп, жаза білген Х.Досмұхамедұлы көзінің тірі кезінде алдына жан салмас ғажайып лингвист, фольклорист, тарихшы-этнограф, аудармашы болған. Жан-жақты, көл-көсір, әмбебап білімнің арқасында ол биология, зоология, медицина салаларында да көп еңбек қосқан ғалым».

XX ғасырдың басындағы бодандықтың бұғауындағы бейқам халықты өркениеттің өріне сүйреген көсемдердің көзге шалынар басты қасиеті – олардың қай-қайсысы болсын жан-жақты «сегіз-қырлы, бір-сырлы» тұлғалар болатын. Саяси күрескер, жалынды патриот, әрі ғалым, әрі киелі өнер иесі және өз мамандықтарының білгірі болуы – кейінгі толқын жастарға үлкен өнеге. Осындай алып тұлғалардың бірі, әрі бірегейі – профессор Халел Досмұхамедов, екені айқын. Алайда, ұзақ жылдар бойы Х.Досмұхамедов сынды қазақ халқының аяулы перзенттерінің атын ататпау, оның ел алдындағы еңбегін елеусіз қалдыру саясаты зерттеуші ғалымдарымыздың қаламына тұсау болып келді. Еліміз тәуелсіздік алған 32 жылдың ішінде Халел Досмұхамедовтен қалған мол ғылыми мұралары зерттеліп, республика деңгейінде үлкен шаралар өтті. Соның ішінде бірнеше кандидаттық

диссертациялар қорғалып, он мәрте Республикалық «Досмұхамедов оқулары» болып өткені өздеріңізге мәлім.

Не бары 56 жас өмір сүрген мемлекет қайраткері, ағартушы-педагог, білікті дәрігер, профессор Халел Досмұхамедов бүгін, ертең, одан арғы күндері де халқының мақтанышы болып, ту етіп ұстар ұлағатты ұланына айналатыны ақиқат. Халелді, Халел Досмұхамедов етіп көрсетер жалынды патриот, көрнекті қайраткер етіп есімін аспанға әуелетер ісі артында қалды. Ол – туған халқының бақыты үшін, оның өсіп-өркендеуі үшін бар күш-жігерін аямаған дарқан дарындарымыздың бірі. Аяулы азаматтың қай қырынан келіп зерделесек те, оның ерекше қырлары мұңдалап көзге ұрып тұрады даусыз.

Қазақ халқы алдындағы перзенттік парызына өмірінің соңғы сәтіне дейін адал болған Халел бабамыздың туғанына биылғы жылы 140 жыл толып отыр. Халел Досмұхамедов – халқымыздың тарихы мен мәдени өмірінде өзіндік із қалдырған біртуар перзенттердің бірі. Күні кешеге дейін бүгінгі ұрпақ оны «Алашорданың» көрнекті қайраткерлерінің бірі ретінде ғана білген болса, оның ғылыми-ағартушылық, педагогикалық мұрасы жеткілікті зерттелмеді. Кезінде жеке адамға табыну мен заңсыздықтың құрбаны болған Халел Досмұхамедов өз өмірінің ішінде артына орасан зор сарқылмас мұра қалдырды. Бүгінгі ұйымдастырылып отырған «Х.Досмұхамедов - көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері» атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференцияның негізгі міндеті – қайтпас та, қажымас қайраткер, дара да, дана тұлға, әмбебап энциклопедистің ғылыми мұрасын жан-жақты зерттеп, кеңінен насихаттап, сол мұраның асылдарын халқымыздың рухани мүддесіне жаратуға тиіспіз!

Сондықтан да, көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері, профессор Халел Досмұхамедовтың туғанына 140 жыл толуына арналған Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференцияға қатынасушы ғалымдар, оқытушы-профессорлар, магистранттар мен ізденушілер осы бір абыройлы міндетті шығармашылық бағытта орындап шығады деп сенемін!

Осы конференцияның жұмысына шығармашылық табыс тілеп, осынау жиын Халел Досмұхамедовтың бай мұрасымен жұртшылықтың жақынырақ танысуына өз үлесін қосады деген сенім білдіремін.

Жұмыстарыңыз жемісті болсын. Рахмет!

Астана қаласы,
«Министрліктер үйі»

город Астана,
«Дом министерств»

Құрметті

Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті ұжымы!

Биыл – қоғам қайраткері, Алаш қозғалысының мүшесі, дәрігер, ғалым Халел Досмұхамедовтың туғанына 140 жыл. Тарихта өшпестей із қалдырып, қазақ ғылымының іргетасын қалап, дамуына ықпал еткен ұлы тұлғаның есімін иеленген Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті ұжымын атаулы мерейтоймен құттықтаймын.

XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ зиялыларының көрнекті өкілдерінің бірі саналатын Халел Досмұхамедовтың педагогика, медицина және басқа да салалар бойынша артына қалдырған өлшеусіз мол мұрасы аса бай және әлі де терендеп зерттеуді қажет етуде. Соның ішінде, ол білім-ғылым және ағарту саласында іргелі реформалардың басы-қасында болып, оң жүзеге асуына ықпал етті.

Қоғамдық қызметін орта мектептерге арнап, ана тіліндегі оқулықтар шығарумен, энциклопедия құрастырып, ғылыми терминология негізін қалаумен ұштастырған қайраткер Қазақстанда педагогикалық жоғары оқу орнын ашып, көбейтуге атсалысқандардың бірі болды. Халел Досмұхамедов Ташкенттегі Қазақтың Жоғары педагогикалық институты оқу жоспары жобасын жасаған комиссияға жетекшілік етіп, кейін соның негізінде құрылған қазақтың тұңғыш жоғары оқу орны – қазіргі Абай атындағы Қазақтың ұлттық педагогикалық университетін ашуға жұмыстанды. Ол 1924 жылы Ресей академиясы Орталық өлкетану бюросының корреспондент-мүшесі болып сайланып, 1929 жылы аталған университеттің профессоры ғылыми атағына ие болды.

«Мәдениетіміздің негізі – білім. Білімге тіл арқылы жетіледі», - деген ұстанымымен танылған Халел Досмұхамедов сынды ерен тұлғаның өмірі мен шығармашылығын кеңінен насихаттап, халыққа жеткізу мақсатында тұрақты жұмыс атқарып, ауқымды шаралар ұйымдастырған Атырау университетіне табыстар мен жетістіктер тілеймін!

Алаш арысының аты аскақтап, ұрпақ жадында мәңгіге сақталады деп сенемін!

Министр

Саясат Нұрбек

Құрметті Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің профессор - оқытушылар құрамы, қымбатты қонақтар және студенттер!

Көрнекті қайраткер, әмбебап ғалым Халел Досмұхамедовтың туғанына 140 жыл толуына орай «Х.Досмұхамедов мұрасы және қазіргі қазақ қоғамы» тақырыбындағы республикалық ғылыми – тәжірибелік конференцияның ашылу салтанатымен шын жүректен құттықтаймын!

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы Қазақстан тарихы – қазақ тарихындағы ең күрделі кезеңдердің бірі. Жарияланған зерттеулерге қарамастан, мұрағаттық олжалар тарихымыздың ақтаңдақ беттерін толықтыруда. Бұл процесте бұл кезеңнің жаңа фактілері мен зерттелмеген оқиғаларын түсіндіруде дұрыс әдістемелік тәсілді таңдау маңызды болмақ. Тарихи кезеңдерді бағалаудағы бытыраңқылық тұтастай алғанда біздің тарихымызды толықтай көрсетпейді, кейбіреулерге халықтың өткенін және оған байланысты экономика, саясат, құқық, мәдениет және т.б. салаларды үстірт бағалауға мүмкіндік береді.

Осыған байланысты, қазақ халқының көрнекті ұлдарының бірі - мемлекет және қоғам қайраткері, ғалым, әскери дәрігер, педагог, профессор Халел Досмұхамедовке арналған бүгінгі Форумның маңыздылығын атап өткім келеді. Кеңестік идеологиядан, әсіресе кеңестік шындықтан бас тартқанына қарамастан, Халел Досмұхамедов нағыз саясаткер және патриот ретінде қазақтардың болашағы туралы ойлана отырып, ағартушылық және ұйымдастырушылық жұмыстармен айналысуға бел буды.

Халел, Әлихан, Ахмет, Міржақып және халықтың басқа да көрнекті ұлдары өздерінің сенімдеріне қайшы жаңа билікпен ынтымақтасқанын ұмытпайық. Дәл осы ұрпақ қазіргі ұлттық сананың қалыптасуына ықпал етті. Халел Досмұхамедовтың өмірі мен қызметі, өз халқына деген адалдықтың үлгісі – әрбір қазақ үшін үлгі, оның өмірі бірнеше рет егжей-тегжейлі зерттеуге лайық. Халел Досмұхамедов есімімен аталатын біздің университеттің ғалымдары Ұлы жерлестің өмірі мен қызметін зерттеуге өз үлестерін қосуда.

Құрметті әріптестер! Досмұхамедов мұрасын одан әрі зерттеу бойынша кейбір ұсыныстармен бөлісуге рұқсат етіңіздер.

1. Ұлттық және шетелдік құжат қоймаларында мұрағаттық ізденістерді жалғастыру, материалдарды бөлек кітаппен басып шығару. Аталған жұмыстарды Халел мұрасын зерттеушісі ретінде танылып жүрген, мысалы, Ғабит Базарғалиев басқара алар еді.

2. Халел Досмұхамедов мұрасын насихаттау жөніндегі жұмысты сапалы және жүйелі негізде күшейту.

3. Халел Досмұхамедовпен (Санкт-Петербург, Пермь, Орал, Орынбор, Мәскеу, Ташкент, Алматы, Воронеж) байланысты жерлерге экспедиция ұйымдастыру және өткізу.

4. Университетте Х. Досмұхамедов атындағы ғылыми мұражай-орталық құру. Ұлы Халелдің мұрасын қорғап, зерттеп, насихаттамасақ, оның мұрасын кім танытпақ?

5. Халел Досмұхамедовтың балалар мен жасөспірімдерге арналған қызықты ойлары мен сөздерінің жинағын шығару қажет.

Халел Досмұхамедов есімін иеленіп отырған Атырау университетінің профессор-оқытушылар құрамының атқарып отырған игі істері бұдан әрі дәстүрлі жалғасын таба берсін дегім келеді.

Сіздерге жаңа ғылыми табыстар мен жетістіктер тілеймін.

Мамраев Бейбіт Баймағамбетұлы

Мемлекет және қоғам қайраткері,
Қазақстанның педагогикалық ғылымдар
Академиясының академигі,
Х.Досмұхамедов атындағы
Атырау университетінің директорлар
Кеңесінің төрағасы, ф.ғ.д., профессор

Астана, 21 сәуір 2023 жыл

1 - СЕКЦИЯ

АЛАШ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІ ЖӘНЕ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫС

«АЛАШ» ПАРТИЯСЫНЫҢ ҚҰРЫЛУЫ.

*Олжабаева Айнагуль Нургазиевна
Тарих және педагогика ғылымдарының магистрі
Атырау облысы Құрманғазы ауданы
М.Әуезов атындағы жалпы орта мектеп
тарих пәні мұғалімі*

*«Ұлы тұлғаларын білмейінше бірде-бір дәуірді дұрыстап тану мүмкін емес. Адам тарихының айнасынан біз тарих көшінің жүрісін ғана аңдап қоймаймыз, оның рухын, тынысын сезінеміз. Алаштың басты мақсаты қазақ қоғамын бірте-бірте өзгертіп, заманға бейімдеу еді. Алаш орыстары бізге мемлекеттік идеясын ту етіп көтеруді табыстап кетті. Тарихтың қай кезеңінде болсын, олар өз ұлтының бетке ұстар мақтанышы болып келген.»
Н.Ә.Назарбаев*

Алаш-осы тек төрт әріптен құралған сөз. Былай қарасақ жәй сөз секілді. Бірақта осы төрт ақ әріптен құралған сөздің мазмұны терең ереулі. «Алаш» сөзінің астарында қисапсыз қасіреттер, ұлты, тілі, туған жері үшін құрбан болған қазақ зиялыларының қиын тағдырларымен, қазақ халқының тарихы жатыр. Иә-Алаш сөзі киелі ұғым.

Алаш арманы – бүгінгі Тәуелсіз Қазақстан! Ендеше, әрбір азамат осы жүз жыл бұрынғы ұлттық ұлы идеялардың бүгінгі Тәуелсіз Қазақстанның да негізі ретінде берік орнығуына мүдделі болуға тиіс. Өйткені Алаш идеясы – ұлттық идеология! Ол отаншылдыққа, мемлекетшілдікке, бірлікке үндейді. «Алаш зиялыларының саяси және рухани күресіндегі негізгі мақсат, орасан міндет, ол ұлтымызды ұйыстыру, сол арқылы елдігімізді айқындау десек, онда осындай ұланғайыр сауапты істің аясында ана тілімізді сақтау мәселесі тұрды. Алаш қайраткерлерінің қай-қайсы да тілдің саяси, қоғамдық һәм рухани үлкен күш, ұлтты біріктіруші қуатты құбылыс екендігін жақсы сезінді. Сондықтан да Алаш сияқты аса ірі қозғалыстың рухани тінінде қазақ тілі мәселесі ерекше орынға ие болды. Ұлт-азаттық күрес заманы қалыптастырған зиялылардың ана тілімізге арналған еңбектері, тіл жолындағы алуан күрестері – бүгінгі өзі де азат, тілі де азат күнге жеткен қазақ баласына тағылымды мұра, өміршең өсиет. Алаш зиялыларының тіл төңірегіндегі еңбектерінің алуандығы – олардың ұлт тағдырындағы тілдің төтенше маңызын әрі терең, әрі жан-жақты түсінгендігін аңғартады.

Біз өмір сүріп жатқан тәуелсіз мемлекетіміздің қай қаласын алып қарасақта барлығы тұнып тұрған тарих. Солардың ішінде Семей – тарихы бай

қалалардың бірі. Семейдің бауырында атақты дүлділ азаматтар, ғылым, әдебиет және өнер қайраткерлері өсіп, қаланың дамуына өз үлестерін қосты.

Осы жерде 1917 жылы «Алаш» партиясы мен Алаш-орда үкіметі құрылған. Алаш қайраткерлері Семей жерінде туып өсіп өмір сүріп, ағартушылық қызметпен айналысқан.

Алаш жетекшілерінің ұлт-азаттық ұрандары сол дәуірдің оқыған талапты, талантты жастарын баурап алды. Туған халқының халін сезіп, біліп өскен өрелі жас буын өкілдері ұлт-азаттық қозғалысы қайраткерлерінің идеяларын қолдап, солармен бірге қимыл жасады. Қозғалысқа қатысты құжаттардан Алаш қайраткерлерінің оларды іске жұмылдырып, қажет жерінде тиісті тапсырмалар беріп отырғандығын байқауға болады. Алаш қозғалысына қатысқан 17-25 жас аралығындағы жастардың ішінен кейін көптеген мемлекет, қоғам қайраткерлері, ақын-жазушылар, ғалымдар шыққаны белгілі.

I Бүкілқазақ съезі (1917 ж , шілді) және «Алаш» партиясының құрылуы. Ақпан төңкерісінен кейін, 1905 жылы жылдан бастап өмір сүрген Алаш қозғалысы қайта жанданды. Осындай қиын қыстау сәтте қазақ ұлттық –демократиялық қозғалысының көсемдері жағдайдың және саяси күштердің тез өзгеруіне есепке ала отырып, жалпықазақ съезін өткізеді жылдамтату туралы шешім қабылдады. Ұлттық-демократиялық қазақ зиялыларының көсемі Әлейхан Бөкейхан «Қазақ» газетінде өзінің кадеттер партиясынан шығатынын және қазақтың жалпыұлттық партиясын құрғысы келетінін мүлімдеген. Осы мәселеде Ә.Бөкейхан үш жайтты атап көрсеткен: «Кадеттер партиясы жерлі жекеменшікке беру керек деп отыр. Біздің жағдайымызда жерді жекеменшікке берсек, біраздан кейін қазақтар жерсіз қалып, қайыршылыққа ұшырайды. Кадеттер партиясы ұлттық автономияға қарсы шығып отыр. Біз Алаш туын жоғары көтеріп, ұлттық автономия құруға ұмтыламыз ... Кадеттер партиясы дінді мемлекеттен бөлуге қарсы, ал біз діннің мемлекеттен бөлінуін қолдаймыз. Сол себепті кадеттер партиясынан шығып , «Алаш» партиясын ұйымдастыру қажет деген шешімге келдік» -деген екен.

1917 жылы Ақпан буржуазиялық –демократиялық революциясының жеңісінен кейін елдегі либералды –демократиялық көзқарастағы ұлт зиялыларының өкілдері ұлттық партия құру мәселесі бойынша өз жоспарларын жүзеге асыруға кірісті. Олар қазақ халқын тапқа бөлмей, ұлттың мүддесін көздейді.

1917 жылы шілде де Орынборда I Бүкілқазақ съезі болып өтті. Съезге Семей, Торғай, Ақмола, Орал, Сырдария, Жетісу облыстарынан, Бөкей ордасынан және Ферғана, Бұхара, Хиуадағы қазақтар қауымдастығынан делегаттар қатысып, Съезде «Алаш» ұлттық партиясы құрылып, оның атқару комитеті сайланып және оның бағдарламалық мақсаттары анықталған.

Партияның баспасөз органы болып «Қазақ» газеті бекітілген. Съездің күн тәртібінде 14 мәселе қаралған. Олар: мемлекеттік басқару жүйесі; қазақ облыстарының автономиялығы; жер мәселесі; халық милициясын ұйымдастыру; земство; халық ағарту ісі; сот ісі; әйелдер мәселесі; қазақ

облыстарында Құрылтай жиналысына делегеттар сайлау; бүкілресейлік мұсылман съезі; қазақ саяси партиясын құру туралы және т.б. Осылардың ішінде өзінің мазмұны мен саяси мәні жағынан аса маңыздалыры ұлттық автономия мен жер мәселесі болды.

Автономия- бір мемлекет шеңберіндегі өзін-өзі басқаруға құқық берілген саяси-ұлттық құрылым.

1917 жылы қазақ зиялы қауымының өкілдері өз ұлттық мүдделері мен Ресейдің либералды интеллигенциясы мүдделерінің арасында үлкен айырмашылық бар екендігін толық түсіне білді. Қазақстанның тәуелсіздігі үшін алаштықтар заңды саяси әдістермен күресті. Мемлекеттік құрылысты демократияландыру мәселесі бойынша алаштықтардың көзқарасы жүйелілігімен ерекшеленді. Ең басты талаптары қазақ халқының жерін біріктіру, отарлау кезінде бұзылған аумақтық тұтастықты қайта қалпына келдіру болды. Бүкілқазақ съезі «Алаш» қазақ ұлттық саяси партиясын шын мәнінде заңдастыру. Атқару комитетінің негізінде партияның басқарушы органы сайланды. 1917 жылдың 21 қарашасында «Қазақ» газетінде «Алаш» партиясының бағдарламалары жарияланды. Партия бағдарламасын А.Байтұрсынұлы, М.Дулатов, Е. Ғұмаров және т.б. жасады. Партия бағдарламасы 10 тараудан тұрды.

Алаш азаматтарының басым көпшілігі социалистік идеологияны, таптық қағидатқа негізделген большевиктер қауіресінің бағдарламасын қабылдай қоймады. Олар қазақ қоғамы тұтасымен социалистік революцияға дайын емес деп есептеді. «Алаш» партиясының басшылары мен мүшелері «Қазақ халқын отарлық езгіден азат ету» бағдарламасының төңірегінде топтасты.

XX ғасырдың басындағы қазақ ұлт зиялыларының қоғамдық-саяси қызметінде «ұлтшылдықтың», «буржуазияшылдықтың» ешқандай да белгісі болған жоқ. «Алаш» партиясы қазақ халқының нағыз ұлттық, либералды-демократиялық партиясы болды.

Ахмет Байтұрсынов: «басқалардан кем болмас үшін біз білімді, бай һәм күшті болуымыз керек. Білімді болуға – оқу керек! Бай болуға – кәсіп керек! Күшті болуға – бірлік керек! Осы керектердің жолында жұмыс істеу керек!» деген еді. Әлихан Бөкейхановтың жобасы бойынша, қазақтың жерінде өндірілген бір уыс жүн сол мемлекеттің азаматтарының үстіне тоқыма болып тоқылып, киілуі керек. Яғни мемлекет толықтай экономикалық тәуелсіздікке қол жеткізілуі тиіс болған. Алаш алыптарының бірі Міржақып Дулатов «Оян, қазақ» деп жар салса, Алаштың тағы бір қайраткері Халел Досмұхамедов «Өз тілін өзі білмеген ел – ел бола алмайды. Тілінен айрылған жұрт – жойылған жұрт» депті. Уақытынан оза туған Алаш қайраткерлерінің идеялық мұрасын терең зерттеп, бүгінгі күннің қажетіне жаратып, олардың ісін жалғастырған абзал. «Алаш» партиясының, Алашорда үкіметінің құрылуы мемлекет үшін қажетті саяси, әлеуметтік, экономикалық және құқықтық атрибуттарды қалыптастыруды қажет етті.

Алаш зиялыларының қазақ халқының алдындағы келесі бір жасаған ұлан-ғайыр ұлағатты ісі- мәдени саладағы сан қырлы, оның ішінде әдебиет бағытындағы атқарған өлшеусіз еңбектері.

Алаш қозғалысы өкілдерінің ұлттық мәдениетті дамыту барысында шығармашылықпен істеген зор еңбектері әдебиетті, жазба және ауызша тілді, ұлттық педагогиканы, психологияны, тарихты, этнографияны, публицистиканы, баспасөзді, аударма ісін, медицинаны, биологияны, табиғаттануды, ауыл шаруашылығын, математиканы, өркениетті даму жолдарын қамтыды.

Алаш қаламгерлері шығармашылығында толымды түрде ұлт мүддесі, ұлттық патриотизм, адамды құрметтеу, жалпы адамзаттық құндылықтар, халықтың салауаттылығы, жеткіншек ұрпақты тәрбиелеу жолдары, қазақ халқының адамзат көшінде лайықты орын табу, ана тақырыбы, әйел теңдігі мәселесі - басты тақырыптардың біріне айналды. Ізгілік пен адамгершілікке құрылған осы туындыларда гуманистік идеал, гуманистік ой алдыңғы қатарға шығып, ұлттың адамсүйгіштік қасиеттері бейнеленді.

Отарлық жағдайда көмескіленген Ұлттық патриотизмді, Ұлттық мүддені жаңғыртты. Олардың көптеген еңбектері, оның ішінде А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев, М.Дулатов, Ж.Аймауытовтың және көптеген басқа өкілдерінің ғылыми, әдеби шығармалары Қазақстан Республикасының білім саласындағы бағдарламаларға енгізіліп мектептерде әртүрлі пәндер аясында өтілуде. Әлі қаншама құндылықтары толық зерттелмей, игерілмей зерттеушілерді, басқа да кәсіби мамандарды күтіп жатыр.

Алаш арыстарының көзқарастары, мақсаттары, мүдделері қазіргі жан-жақты жаһандану дәуірінде керісінше өткірлене, өзектілене түсуде, оны уақыт айқындап отыр.

Ес жиып, етек жапқан бүгінгі күнде алаштық идея саналы қазақ баласын, елжанды Қазақ азаматын қайтадан баурап алу үстінде. Мұның басты себебі, Алаш қозғалысының ең ұлы мақсаты - ұлттық тәуелсіз мемлекет құру идеясымен сабақтасып жатқанында еді. XX ғасырдың басында ұлтының теңдігі үшін қауымдасумен де, қаламмен де, қарумен де күреске түскен Алаш қайраткерлерінің пәрменді еңбегі Алаш баласының есінен еш кетпек емес. Оның дәлелі - тәуелсіз Қазақстанның барлық түкпіріндегі қазақ зиялы қауымының ісіндегі, ойындағы алашшылдық сана. Бұл алашшылдық сана уақыт жылжыған сайын қазіргі қазақ қоғамында тереңдей түссе, халқымыздың ұлттық өресі де биіктей бермек. Алаш зиялыларының Қазақ даласында ұлттық идеяны негіздегені жөнінде Елбасы [Н.Назарбаев](#) өзінің «Тарих толқынында» кітабының «Алаш мұрасы жене осы заман» атты тарауында: «XX ғасырдың басында ұлттық бірлікті нығайту идеясын алға тартқан рухани-зерделі игі жақсылар қазақтың ұлттық идеясын жасау міндетін өз мойнына алды. Олар қоғамның түрлі тарабынан шыққандар, әрі ең алдымен дәстүрлі дала [ақсүйектерінің](#) өкілдері еді. XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамында зиялы қауым қалыптасуының ұрпақтар эстафетасы сияқты сипаты болғанын атап айтқан абзал» - деп көрсеткен болатын.

Алаш арыстары көсемсөзде, ақындық өнерде, кәсіби маман ретінде де арттарында өшпестей із қалдырды. Олардың еңбектерін терең де түбегейлі зерттеу қазіргі күннің, бүгінгі жастарымыздың еншісінде. Өз заманындағы озық біліммен қаруланып, түрлі кәсіби маман иелері ретінде Алаш зиялыларының қай қырын алсақ та бүгінгі ұрпаққа үлгі, өнеге. Бұл ұлтымыздың жасампаздық рухын ояту үшін аса қажет. Аз санды Алаш зиялыларының сол бір тарихи сын сағатта шамаларының жеткенінше, өз мүмкіндіктерін сарқа жұмсап, ұлттың мүддесі үшін әрекет жасауға ұмтылуы, ерен ерлікке сай. Бұл кезеңнің тарихы тағылым мен сабаққа толы. Мұның бәрі бізге тарихтан сабақ алуға, өткеннен тиісті қорытынды жасай білуге шақырады

Алаш қайраткерлері:

[Ақбаев Жақып](#)

[Әлімбеков Имам](#)

[Бөкейханов Әлихан](#)

[Ермеков Әлімхан](#)

[Ғаббасов Халел](#)

[Күдерин Жұмахан](#)

[Қозыбағаров Ахметжан](#)

[Мәрсеков Райымбек](#)

[Мұстамбаев Ыдырыс](#)

[Сәрсенов Бидахмет](#)

[Тұрғанбаев Мәннан](#)

[Тынышбаев Мұхаметжан](#)

Алаштың асыл мұралары

Біз бабаларымыздың күресімен өсетін бойымызға сіңіруде, олардың бүгінгі күнімізбен тікелей сабақтас құндылық екендігін әрқашан сезінуіміз қажет. Осы тамырластық дегдар сезім бүгінгі қазақтың азаттығына, ел болуына, ел болу үшін, басқа да мемлекеттік атрибуттармен, істермен бірге ұлт тілінің мерейін асыратын, отаршылдық қалдықтармен күресетін баянды шаруаларға жұмылдыру шарт һәм міндетті. Бағзы бабалардан да, абыз Абайдың да, Алаш зиялыларының да аманаты осында.

Қорытындылай айтарымыз, Алаш қайраткерлері жасаған ерліктерін зерттеп қана қоймай, оны алты алаштың аса құнды, өміршең қазынасына айналдыру – алдымызда тұрған аманат пен жауапкершілік. Көзі қарақты жанның парызы кейінгіге құнды мұра қалдыру, жақсыны жария ғып, бардың бағасын ашып ұсыну. Бұны орындау болашақ ұрпақтың берік тәрбиесі мен тұлғалық тұғырын нығайта түспек. Бұл – әр адамға қойылған заманауи талап, қоғамның әр мүшесі адами борыш ретінде атқаратын жауапкершілік. Себебі рухани қазына мұрағаты молайған сайын ұлт құндылықтарын, әр ұлт тұлғасының мұрасын дәріптеу алдыңғы орында тұруы керек. Олай болса, аманатқа адалдық пен зияткерге тән жауапкершілік үлгісін көрсетуге ден қою – қоғам міндеті.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Алаш арыстары. Кітаптар.
2. «Білім айнасы» газеті. Астана 2017ж
3. ADYRNA.KZ телеграмм каналы
4. Gamshy.kz.
5. Алаш қайраткерлері туралы нақыл сөздер.

ӘОЖ 9(574)

АЛАШ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІ ЖӘНЕ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ КӨТЕРІЛІС

Арыстанғалиева Гүлжанат Ғизатқызы
«Психология және педагогика» кафедрасының
магистр, оқытушысы
“Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті” КеАҚ
Атырау қ., Қазақстан

Аннотация: Әрбір ұрпақ қай заманда да өмірді жаңадан бас-тап кете алмайды, ол өзінен бұрынғыдан қалған мұраның иесі, өзінің тәрбиесімен, қалыптасқан мәдениет, дәстүр, ойлау деңгейімен оған тәуелді. Заманында бар қазақтың қамқорына, сүйенішіне айналған «Алаш» партиясының саяси тұжырымдамасына, ала-шордашылар-дың саяси өмір жолы мен қызметіне қарап отырып, сол дәуірдегі сая-си, экономикалық, әлеуметтік мәселелердің бүгінгі таңда да өзектілігін жойма-ғанын байқауға болады. Қазақ хал-қының азат ел ретіндегі тағдыры, тарихы, мемлекеттік дер-бестігі, жері мен шекарасы, тілі мен діні туралы мәселелер арада ғасырға жуық уақыт өтсе де, өзектілігін жоғалтқан жоқ. Алаш арманы – бүгінгі Тәуелсіз Қазақстан! Ендеше, әрбір азамат осы жүз жыл бұрынғы ұлттық ұлы идеялардың бүгінгі Тәуелсіз Қазақстанның да негізі ретінде берік орнығуына мүдделі болуға тиіс. Өйткені Алаш идеясы – ұлттық идеология! Ол отаншылдыққа, мемлекетшілдікке, бірлікке үндейді.

Кілт сөздер: Партия, қоныстану, патша чиновниктер, отарлау, шаруалар, ұлт азаттық көтеріліс, қозғаушы күш, Ресей империясы, салық, дағдарыс, уезі, Съез, генерал-губернатор, буржуазиялық – демократия, революция, Алаш идеясы, радикал, феодал – бай.

Ресейдегі 1905 жылғы күздегі шаруалардың жаппай көтерілісінде жұмысшы табының беделі мен азаттық қозғалысындағы басшылық рөлі артты. Сондықтан, патша өкіметі жиі толқулар ошағы болған аймақтардан Қазақстанға 1907 - 1912 жылдары Еуропалық бөліктерінен 2 млн 400 мың адамды қоныстандырды. 1917 жылға дейін 45 млн. десятина ең құнарлы дейтін жерлерді қоныс аударшыларға жергілікті тұрғындардан тартып алынып, оларды таулар мен құнарсыз жерлерге ығыстырды. Суы жоқ, мал жаятын шабындықтың болмауынан қазақ - қырғыз халқының кедейленген тобыры пайда болды. Қазақ жерлерін күшпен тартып алу жергілікті халықтармен орыс - украин қоныстанушыларының арасындағы қайшылықтарды одан әрі шиеліністіріп, жер мәселесі жөніндегі күштеу саясаты шеткі аймақтарда да кеңінен тарады. Сонымен қатар 1914 жылы патшалық Ресей дүниежүзілік соғысқа тартылды. Одан әрі патша чиновниктері және жергілікті әкімдердің, байлардың зорлық - зомбылығы

күшейіп, Қазақстанда отарлауды күшейте берді: Жергілікті халықтан алынатын салық 3 - 4 есе көбейді; Шаруалардың ірі қара малы мен мал азығын соғыс қажетіне алу күшейді; Әскерлердің қажетін қамтамасыз ету үшін киіз алынды; Жығып - құруға өте ыңғайлы киіз үй т.б.; Әскери салық ретінде әрбір отбасы 1 сом 84 мөлшерінде төлеуге міндетті болды. Соғыс ауыртпалығы Қазақстанда жұмысшылар мен шаруалар қозғалысының өсуіне түрткі болды. 1915 ж маусым айында Екібастұз, Байқоңыр көмір кендерінде, Спасск мыс кен руднигінде, Орынбор - Ташкент темір жолында жұмысшылардың қозғалысы бой көтерді. 1916 ж қаңтар айында Верный, Семей қалаларында, Жетісу облысы Лепсі уезінің бірқатар селоларында қанаушы мен қаналушы таптар арасындағы қарама - қарсылық бір - біріне қарсы шығу бұқаралық сипат алды. Қазақ жастарын майдандағы тыл жұмысына алу жөніндегі патшаның 1916 жылғы 25 - маусымдағы жарлығы "Бұратана халықты мемлекеттік қорғаныс жұмыстарына пайдалану тәртібі туралы ереженің" қабылдануы әлеуметтік жағдайы мүшкіл топтың наразылығын күшейтті. Жарлық бойынша Түркістан мен Дала өлкесінен майданға окоп қазуға 400 мың, соның ішінде Қазақстанның далалық облыстарынан - 100 мыңнан астам, Жетісудан 87 мың адам жіберу көзделді. Қазақтардың тууы туралы куәлігінің жоғын пайдаланып, болыстын басқармалар мен ауыл старшындары жас мөлшерінің асып кеткендігіне қарамастан кедей жігіттерді майданға жұмысқа алынатын "қара тізімге қосты", ал феодалдар балаларының жасын өз бетінше үлкейтіп, немесе кішірейтіп көрсетіп, әскерге жібермеудің амалын тапты. Сол кездегі Саратов губерниясының депутаты А.Ф. Керенский 60 жастағы шалдардың 30 жаста болып жазылғандығын, ал байдың балаларының 25 - 30 жастағылары 50 - ден жазылғандығы орыс шенеуніктері мен жергілікті қазақ әкім сымақтарының паракорлығы деп шенейді. Осындай әділетсіздіктердің көрінісі болыстық басқармаларды талқандау, ауыл старшындарын, қатігез байларды өлтіру ірі феодалдардың иеліктеріне шабуыл жасау, жер сату жөніндегі құжаттарды, алым - салық қағаздарын т.б. жойып жіберу әрекеттері белен алды. Сойыл, кетпен, шалғы, мылтық қылышпен қаруланған ашынған топ, байлардың ауылдарын өртеп, малдарын әкетуі жиілей түсті. Қазақстандағы қозғалыс ұлт - азаттық сипатта болып, патша өкіметіне, отаршылдыққа, империалистік соғысқа және жергілікті жерлерде патша өкіметінің сүйеніш болып отырған феодал - байларға қарсы бағытталды. Қазақ демократияшыл зиялыларының қызметі. Қазақ зиялылары қатарында бірлік болмады. Олар екіге бөлініп, революцияшыл радикалды бағыттағы Т. Бокин, Ә. Майкөтов, С. Сейфуллин, С. Меңдешев, Ә. Жангелдин сияқты тобы қарулы күрес жолын таңдады. Ал ұлттық - либералдың бағыттағы алаш зиялылары Ә. Бөкейханов, М. Дулатұлы, А. Байтұрсынұлы бастаған топ елді қантөгістен сақтау үшін патша өкіметімен тіл табысу жолдарын іздеді, күрестің бейбіт саяси әдістерін жақтады. Себебі патшаның талай жыл үйретілген, мұздай қаруланған әскеріне, төтеп бере алатындай қазақ халқының қырғынға ұшырайтынын білді. Десе де, қазақ жігіттері майдандарға окоп қазуға жіберіле бастаған кезде, оларға бас - көз болып, кейін аман - есен оларды ауылға жеткізу қажет болған жағдайда Ә. Бөкейхановтың өзі бастаған топ майданға аттанды. Өйтпегенде сауатсыз, орыс тілін түсінбейтін көптеген қазақ жігіттерінің елге аман оралуы екі талай еді. Ұлт - азаттық көтерілістің басталуының себебі жоғарыда аталып өткендей қазақ жерін отарлау, қазақ жерін қоныс аударған орыс шаруаларына күшпен тартып әперу саясаты еді. Көшпелі тұрмыс жағдайында қазақтардың өмір сүруін қамтамасыз ететін жердің заңмен Ресей империясының мемлекеттік меншігі болып жариялануы, мал шарушылығының құлдырауы, егіншіліктің азаюы т.с.с. Бұл дағдарыстың айқын көрінісі Қазақстан және Орталық Азия халықтарының 1916 жылғы жалпы бұқаралық сипат алған ұлт - азаттық қозғалыс болды. Қоғамның барлық әлеуметтік топтарын қамтыған қозғалыс барысында жалпыұлттық ұрандар көтерілді. Оның негізгі қозғаушы күші - қазақ ауылының еңбекші шаруалары, оған ішінара жұмысшы тобы өкілдері, байлар да, билерде, молдалар да, болыс басшылары да, зиялы қауымның әр түрлі топтары да белсене араласты. Көтеріліс ең алдымен отаршыл жүйеге қарсы бағытталды да, қазақ халқының ұлттық және саяси тәуелсіздігін көздеді. Ал оның әлеуметтік мәні - өз билеушілеріне қарсы күрес екінші кезекке ысырылды. Қазақстанның барлық аймақтарын

қамтыған үлкен қозғалысты - Жетісу облысында Ж. Мәмбетов, Ұ. Саурықов, С. Қанаев, Қ. Шорманов, Қ. Құдайбергенов, Т. Бокин, Б. Әшекеев; Торғай облысында Ә. Жанбосынов, А. Иманов, Ә. Жангелдин; Ақмола облысында Ә. Майкөтов; Бөкей даласында С. Меңдешев; Ақтөбе облысында Б. Алманов; Сырдария облысында Т. Рысқұлов; Орал облысында Ә. Әйтиевтер басқарды. 1916 жылғы қазақ халқы көтерілісінің басты аудандарының бірі - Жетісу. 1916 жылғы шілденің алғашқы күндерінде Жаркент - Таранша болысының Городское елді аймағындағы тыл жұмыстарына жіберілетін жігіттердің тізімдерін жасауға қарсылық көрсетулерден басталды. Сол жылғы 7, 8 шілденің алғашқы күндері Верныйдан шамамен 40 шақырымдай Үшқоңыр деген жерде төңіректігі болыстардағы қазақ халқының өкілдері съезге жиналды. Онда жігіттер әскерге жіберілмесін, жұрт таудан түспесін, әкімшілік тарапынан күштеу шарлары қолданылған ретте телеграф бұзылсын, окоп қазу жұмыстарына шақырылатын адамдардың тізімі жойылсын деген шешім қабылданды. Съезге қатысушылар “оқтың астына барғанша осында өлген артық” деген қаулы қабылдады. 1916 жылғы 7 - тамызда Верный уезіндегі Ботпай, Шығыс және Батыс Қастек, Ырғайты және Тайторы болыстары қазақтарының Самса станциясы мақында біріккен бас көтеру басталды. Сөйтіп, көтеріліс Токмақ маңына ауысты. Верный - Қордай жолының бойындағы барлық пошта бекеттері өртелді. Тамыздың орта шенінде Жетісу облысының барлық болыстары дерлік толқыды. Жетісудағы көтеріліс басшыларының және қазақтың демократияшыл зиялыларының бірі - Тоқаш Бокин. Ол халықтар арасындағы үгіт жұмысына басшылық етті, соғыстың халыққа қарсы сипатын түсіндірді, феодал - байлар тобының сатқындық рөлін әшкерелеп, патша жарлығын орындамауға шықарды. Түркістан генерал - губернаторы Куропаткин жергілікті әкімшілікке көтерілісшілерге қарсы күресу үшін, тұрғылықты халық арасындағы рулық және тайпалық қайшылықтарды пайдалануды ұсынды. Көтерілісшілерге қарсы зеңбіректермен, пулеметтермен жарақтандырылып арнайы жасақталған жазалаушы әскерлер жіберілді. Көпірлер мен темір жолдарды күзету күшейтілді, әскери - далалық соттар ұйымдастырылды. Түркістан өлкесінің басқа облыстарынан Жетісу облысына үш әскери жасақ, жеті атқыштар ротасы, қазақтардың бес жүзіндегі және 14 зеңбірек жеткізілді, майдандағы армиядан қазақ - орыс батареясы және екі пулемет командасы бар екі орыс - казак полкі әкелінді. Жазалаушылар соңғы ұрыс 1916 жылғы қыркүйектің аяғында Қапал уезіндегі Быжы өзенінің маңында жүрді. Көтерілісшілердің жасақтары жеңіліске ұшырап, қалғандары тауға қашты. Жетісудағы көтеріліс 1916 жылғы қазанда басып - жаншылды. Патша жендеттері көтерілісшілерді ғана емес, бейбіт халықты да жазалады. 300 мыңнан астам қазақтар мен қырғыздар туған жерін тастап, Батыс Қытайға өтіп кетуге мәжбүр болды. Көтерілістің басты жетекшісі Бекболат Әшекеевті дарға асып өлтірді. Көтерілістің ең бір күшті болған орталығы Торғай облысы еді. Мұнда көтеріліс ең бұқаралық, ең ұзаққа созылған, ең табанды және ұйымдасқан көтеріліс болды. Көтеріліс барлық уездерде: Торғай, Ырғыз, Ақтөбе, Қостанайды қамтыды. Торғай облысындағы қозғалысты басу үшін генерал Лаврентьев бастаған арнайы жазалау экспедициясы жасақталды. Оның құрамында Қостанай, Ақтөбе, Торғай, Ырғыз жасақтары мен қазақ жасақтары болды. Кейіннен 1916 жылы 13 - қарашада әскери қимыл ауданына Қазан, Пермь, Орынбордан қосымша полктар тартылды. Ұшы - қиырсыз Торғай даласының барлық түкпірлерінде көтерілісшілер жасақтары құрылып, оларға Байқоңыр руднигінің, Шоқпаркөл тас көмір кен орындарының және Орынбор - Ташкент темір жолының жұмысшылары қосылды. Торғай өңіріндегі бас сардар Амангелді Иманов халық көтерілісіне алғаш рет әскери тәртіп орнатты. Ол отрядтарын 10, 5, 100, 1000 адамнан құралған топтарға бөлді. Олардың басына онбасы, елу басы, жүзбасы, мыңбасы тағайындалды. 1916 жылғы қазанға қарай Торғай және Ырғыз уездерінде 20 - ға тарта көтерілісшілер отряды құрылды. 23 қазанда Амангелді Иманов бастаған 15 мың көтерілісшілер Торғай қаласын қоршап алды. Амангелді бастаған көтерілісті басу үшін, патша өкіметі генерал А.Д. Лаврентьев басқарған 10 мың әскер жіберді. Лаврентьев әскерлерінің келе жатқанын естіп, көтерілісшілер Торғайды қоршауды қойып, оған қарсы аттанды. Қарашаның екінші жартысында көтерілісшілердің негізгі тобы Торғайдан 150 шақырым жерге шегініп, Бетпаққараға жиналып, А. Имановтың басшылығымен осы жерде

жазалаушыларға қарсы көтерілісшілердің партизандық күрес әдістерін кеңінен пайдаланды. Торғай облысында А. Имановпен бірге көтеріліске басшылық етіп, оның дүниетанымын қалыптастыруға зор ықпал жасаған Әліби Жангелдин болды. Патша жазалаушылары мен А. Имановтың көтерілісшілері арасындағы соғыс қимылдары 1917 жылғы Ақпан буржуазиялық - демократиялық революциясынан кейін де жалғаса берді. Қозғалыстың жеңіліс табуының ең басты себептері: - бытыраңқылығы; - көтеріліс ошақтары арасындағы байланыстың жеткілікті болмауы; - патша өкіметінің қарулы жазалаушы күштерінің басымдылығы еді. Қазақстандағы 1916 жылғы көтеріліс қазақ халқының азаттық қозғалысының шежіресіндегі ең бір арқын белес болып табылады. Көтеріліс дүниежүзілік империалистік соғыстың қызып тұрған кезінде, Ресейдегі жұмысшы және шаруа қозғалысының мықтап өрлеу жағдайында өтті. Көтерілістің бірыңғай басшылығы және ұйымдастырушы орталығы болмаса да, Қазақстанда болып жатқан оқиғалар басқа аймақтарға ықпал жасап, өзара байланысты болып отырды. Көтеріліс стихиялы түрде дамып, онда тұрақты, жеткілікті біріккен басшылықтың болмағандығының салдары айқын көрінді. 1916 ж көтеріліс қазақ еңбекші бұқарасының таптық сана - сезімін арттыруда зор рөл атқарды. Бұл қозғалыс Ресейдегі азаттық күресінің жалпы тасқынына ұласты. Ол империядағы саяси және әлеуметтік дағдарыстың одан әрі асқына түсуіне себепші болды, әскери - феодалдық және әскери отаршылдық басқару жүйесінің іргесін шайқалтты.

«Алаш идеясы» – қазақтың мемлекеттік, елдің ұлт-тық идеясы. Өйткені Алаш – халқымызды бесігінде тербетіп, есейіп ат жалын тартып мінгенде бойына күш-қуат және сенім берген ұлттық идея. Алаш – ұлттың өзін бөлінбес тұтас жер, яғни территория ретінде сезінуі. Алаш – ұлттың аспан асты, жер үстінде өз орны бар ел ретінде өз еншісі мен үлесін анықтау харакеті. Зия-лы-лар-дың Алаш атауын таңдауы да жай-дан-жай емес еді. Алаш жаңа елдігіміздің, байырғы айма-ғы-мыз-дың рәмізі еді. XX ғасырда қазақтың азаматтық тарихында ең ұлы идея қайсы десек, ол – Алаш идеясы деп жауап беруге болады. Бүгінгі тәуелсіздігіміздің негізі де осы идеяда жатыр. Алаш идеясы үшін күрескен кезең – 1907 жылдан 1930 жылға дейінгі 30 жылдай уақытты ғана қамтыған. Аз болса да ғасырға тең уақыт. Алаштың сер-келері – Әлихан Бөкей-ханов, Мұстафа Шоқай, Ахмет Байтұрсынұлы, Халел Досмұхамедұлы, Міржақып Дулатұлы, Халел Ғаб-бас-ұлы, Мұхамеджан Тыныш-бай-ұлы. Алаш зиялыларының алдыңғы толқыны болып есептелетін осынау тұлғалардың әрбірі мемлекет басқаруға қабілетті еді. Қазақ тарихында Алаш арыс-тарының орны ерекше. Олар Қазақ елінің сан ғасырлық даму тәжірибе-сін, салт-дәстүрін төңкерістік әдіспен күрт өзгертуді емес, қайта оларды өр-кениетті елдердің өмір тәжірибесін ескере отырып, одан әрі дамытуды, білім алып, көппен терезе теңестіруін көздеді. Ең алдымен, қазақтың өз атамекеніне ие болуын мақ-сат етті. Сол жолда күресті. Сонымен қатар елге демократия, білім-білік алып келу үде-рісі-нің бастауында тұрғандар да – солар болды. Алаш зиялылары – елшілдік пен Отанға адал қызмет етудің рәмізі. Олар – барды көбейтуші, үзілгенді жалғастырушы, жоқты жасаушы. Алаш қозғалысының тарихи негізі әлдеқайда бұрын өмірге келіп, күні бүгінге дейін елім, жерім деп ұлт болашағын ойлаған әрбір қазақ жүрегінің терең түкпірінен орын тепкен. Өйткені Алаш қозғалысы қазақ қауымындағы отаршылдыққа қарсы бағытталған, прогреске ұмтылған жал-пыхалықтық демократиялық қозғалыс еді. Қазақ халқының үздік білім алған, кең ойлы патриот саңлақтарының пай-да болуымен тұңғыш ұлт-тық Алаш үкіметі құрылып, қазақтың саяси идеясының негізі қаланды. Алаш қозғалысының лидерлері халықтың өзіндік санасын жоғары көтеріп, ұлттық бостандық идеясын ұсынды, қазақ халқының ұлттық мүддесін қор-ғау бойынша бірізді бағыт ұстанды. Алаш жетекшілерінің ұлт-азаттық ұрандары сол дәуірдің оқыған талапты, талантты жастарын баурап алды. Туған халқының халін сезіп, біліп өскен өрелі жас буын өкілдері ұлт-азаттық қозғалысы қайраткерлерінің идеяларын қолдап, солармен бірге қимыл жасады. Қозғалысқа қатысты құжаттардан Алаш қайраткерлерінің оларды іске жұмылдырып, қажет жерінде тиісті тапсырмалар беріп отырғандығын байқауға болады. Алаш қозғалысына қатысқан 17-25 жас аралығындағы жастардың ішінен кейін көптеген мемлекет, қоғам қайраткерлері, ақын-жазушылар, ғалымдар шыққаны белгілі.

Алаш қозғалысы, идеялары ұлтжанды азаматтардың жүрегі мен санасында өмір сүріп келді. Оның жарқын әрі бұлтартпас мысалы – тәуелсіздіктің қарсаңында Алаш идеясының қайтадан жаңа күшпен жаңғыруы. Тарихтан білетініміздей, 1917 жылғы 21-26 шілдеде Орынбор қаласында Бірінші жалпы-қазақ съезі өтті. Осы съезде Алаш партиясының бағдарламасы жарияланды. Ал оның негізгі ұстанымдары: Біріншіден – Ресей демократиялық феде-ра-тивтік республика болуы керек. Оның құрамындағы әрбір мемлекет тәуелсіз түрде әрекет етеді. Екіншіден – Ресей республикасында тең құқықтық, тұлға, сөз, баспа, ұжымдар ерікті болады. Үшіншіден – дін мемлекеттен бөлінеді. Барлық діндер тең құқылы. Төртіншіден – билік пен сот әр халықтың ерекшеліктеріне сәйкес құрылуы қажет, би мен сот жергілікті халықтың тілін білуі шарт, т.б. Алаш қозғалысының, Алашорда жетек-шілерінің аса ірі тарихи еңбегі қазақ жерін сақтап қалуымен байланысты. Осы күнгі Қазақстан Рес-публикасы жерінің тұтастығы мен сақталып қа-луында Алаш қайраткерлерінің орасан зор ең-бе-гі бар. Олардың кеңес үкіметінің басшы-ларымен келіссөздері, әсіресе Ахмет Байтұрсынұлы-ның осы бағыттағы қажырлы еңбегі кейін, Қазақ автономиялық советтік социалистік республикасын құру кезінде осы автономияның аумағын белгілеуде шешуші маңызға ие болған. Қозғалыс көшбасшысы Ахмет Байтұрсынов: «басқалардан кем болмас үшін біз білімді, бай һәм күшті болуымыз керек. Білімді болуға – оқу керек! Бай болуға – кәсіп керек! Күшті болуға – бірлік керек! Осы керектердің жолында жұмыс істеу керек!» де-ген еді. Әлихан Бөкейхановтың жобасы бойынша, қазақтың жерінде өндірілген бір уыс жүн сол мемлекеттің азаматтарының үстіне тоқыма болып тоқылып, киілуі керек. Яғни мемлекет толықтай экономикалық тәуелсіздікке қол жеткізілуі тиіс болған. Алаш алыптарының бірі Міржақып Дулатов «Оян, қазақ» деп жар салса, Алаштың тағы бір қайраткері Халел Досмұхамедов «Өз тілін өзі білмеген ел – ел бола алмайды. Тілінен айрылған жұрт – жойылған жұрт» депті. Уақытынан оза туған Алаш қайраткерлерінің идеялық мұрасын терең зерттеп, бүгінгі күннің қажетіне жаратып, олардың ісін жалғастырған абзал. «Алаш» партиясының, Алашорда үкіметінің құрылуы мемлекет үшін қажетті саяси, әлеумет-тік, экономикалық және құқықтық атрибуттарды қалыптастыруды қажет етті. Алаш қайраткерлері бұл салада да өнімді еңбек етті. Олардың қазақ ұлтын ұйыстырудағы, оятудағы бірнеше жылдық пәрменді әрекеттерінде жоғарыда аталған қажеттіліктер көрініп жатты. Мемлекеттің іргесін қалау мәселелері жазған еңбектері мен атқарған істерінен айқын аңғарылып жатты. Алаш қайраткерлерінің облыстық, уездік съездер мен комитеттерді, жалпықазақ съездерін ұйымдастыруы, сол тұстағы Уақытша үкіметпен келіссөздері, бағдарлама дайындауы, қаулы-қарарлар қабылдауы – олардың қаншалықты дәрежеде саяси өте сауатты қайраткерлер болғандықтарын көрсетеді. Алаштықтар Қазақстанның сол тұстағы шаруашылық жайын саралай отырып, соған орай экономикалық дамудың бірқатар жолдарын да мегзеді. Бір қызығы, сол кезеңде олар Қазақ-станның астанасы жөнінде де орынды мәселе көтерді. Айталық, 1905 жылғы Мұхаметжан Тынышбаев пен Халел Досмұхамедовтер «Ақмо-ланы астана жасаймыз» деген идея көтерді. Сонымен қатар олар 1917 жылы Семейді «Алаш ас-танасы» деп жариялап, оған «Алаш» деген атау берді. «Алаш» партиясының бағдарламасында көрсетілген ел басқару жүйесі, жастардың білім алуы, ұрпақ тәрбиесі, ұлттар теңдігі, азаматтар-дың құқы мен бостандығы жөніндегі ұстанымдар тәуелсіз қазақ мемлекетінің саясатымен сабақтас жатыр. Сол себепті Алаш көсемдерінің өмірінен өнеге, тірлігінен тағылым алып, Алаш мұратын ұлт мұраты ретінде тануымыз керек.

Қорыта айтқанда, Алаш идеясы – бүгінгі Тәуелсіз Қазақстанның да басты идеяларының бірі болуы тиіс. Ал бүкіл қазақ даласын осыдан бір ғасырдай уақыт бұрын Алаш рухына бөлеген ұлы қазақтар аманатының жөні бөлек. Біздің ата рухы алдындағы адалдығымыз бен перзенттік парызымыз Алаштың аманатын санамызға сіңіру, соған лайық еңбек ету, өткенге құрмет көрсету. Ал құрметтің негізгісі – Алаш идеясын ұрпақ бойына сіңіру. Алаш идеясы – ұлтты біріктіруші, тұтастырушы идея ретінде қашан да қазақпен бірге жасайды. Алаштың жолы, Алаш қайраткерлері қалыптастырған ұлттық санамызды жаңғырту сапары – бүгінгі тәуелсіздігімізді тұғырлы етер берік ұстындардың бірегейі болатынын естен

шығармағанымыз абзал. Алаш идеясы – қазақ идеясы. Демек, «Керегіміз – ағаш, ұранымыз – Алаш» дейтін біз үшін ол әрқашан қазақ идеологиясының темірқазығы болып келді, бола береді де.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қабдолов З. Көзқарас.-Алматы,1996. 89-97-б.
2. Нұрпейісов К.Алаш һәм Алашорда.-Алматы, 1995
3. Сыздықова Рәбиға. Халел шындары//Халел Досмұхамедұлы.Таңдамалы.- Алматы,1998.11-26)
4. Бердіғожин Лесқали - Тарих ғылымдарының докторы, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің қауымдастырылған профессоры - “Сол бір үркердей топтың ішінде қазақтың Ибн-Синасы Халел Досмұхамедұлы болған” мақаласы
5. Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы.-Алматы, 1998, 13-б.
6. Егемен Қазақстан. 1991, 2-қараша)
7. Ленин В.И. т.5. Москва,1974.-С.352
8. Жануарлар.І-бөлім.Сүйектілер хақында.-Ташкент, 1922.;
9. Жануарлар.ІІ-бөлім.-Ташкент,1922.
9. Жануарлар.ІІІ-бөлім. Ташкент, 1926.)
10. Адамның тән тірлігі.-Қызылорда, 1927)
11. Рақышев А.Адам анатомиясы. - Алматы,1994
12. Қазақ тіліндегі сингармонизм заң. –Ташкент, 1924
- 13..Досмұхамедұлы Х.Қашқари М. Диуани лұғат ат-түрік//Шолпан (№6- 7-8)
14. Батыс Қазақстан облысы. Энциклопедия.-Алматы,2002.247-б)
15. Хабижанов Б. Дәрігерлік қызметі.// Ағартушы Халел.-Алматы, 2004.

ӨОЖ 94 (574) (045)

АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ТАҒЛЫМДЫ ТАНЫМДАРЫ - ҰЛТ МҮДДЕСІНЕ ҚЫЗМЕТ ЕТУ

Жеткизгенова Марзия Түгелбайқызы

Назарбаев Зияткерлік мектебі

Тарих пәнінің мұғалімі

Ақтау қ, Қазақстан

Aliyazhetkizgenova@mail.ru

Аңдатпа: Мақалада Алаш арыстарының ұлт алдындағы қызметі, олардың қазақ халқының ұлттық мемлекеттілігін жаңғырту, жерінің тұтастығын, мәдениетін, әдебиетін, елдігін сақтау үшін жүргізген еңбектерінің маңызы, алаштануға қатысты келелі ой түзіп, салиқалы пікір айтқызып, түйінді тұжырымдар жасататын мәселелер қозғалып, талқыға түсіп, өзектілігі айқындалып, ғылыми айналымға енгізілгендігі баяндалады.

Түйінді сөздер: Ұлт, мүдде, рухани жаңғыру, алаш арыстары, тұлға, ұлттық код, идея, мәдениет

Ұлт мүддесіне жұмылдырылып, жас ұрпақты ұлттық дүниетаным негізінде оқыту ұстанымын бағыт еткен Алаш қайраткерлерінің идеялары бүгінгі тәуелсіз Қазақстан кезеңінде қызметін жандандырып, жалғасын тапты.

XX ғасырдың алғашқы ширегінде саяси тұрғыдан шыңдала түсіп, ұлт болашағының көлеңкелі тұстарын көріп шырыққан Алаш азаматтарының арман-тілегін жұптаған ұлттық идея жарыққа шыққан болатын. Осы идеяның жетіліп, тәуелсіз мемлекет болып қалыптасу үшін аса қажеттілігі жоғарылығын бүкіл жан-дүниесімен, сана-сезімімен сауатты ұғына алған Алаш қайраткерлері бар мүмкіндігін жұмсап, айрықша еңбек етті.

Ұлтын сүйген ұлы тұлғалар Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Х.Досмұхамедов, Ж.Ақбаев, М.Тынышбаев, Б.Қаратаев, С.Сәдуақасов, Ж.Аймауытов, Ж.Досмұхамедов, М.Жұмабаев, С.Сейфуллин, М.Шоқай, Т.Рысқұлов сынды ғылым, әдебиет және өнер қайраткерлері қолға алуымен Алаш қозғалысы аясында қазақ зиялыларын бір мақсат-мүддеге жұмылдырған ұлттық-демократиялық «Қазақ» газетін шығарып, «Алаш» партиясын құрып, өз алдына тәуелсіз мемлекеттік құрылым «Алаш» автономиясын жариялағандығы тарихымыздың көмескіленген парағына еніп кетпей, олардың еңбегі кең насихатталып келеді.

Еліміздің осы бір алмағайып тұсының айтулы кезеңіндегі Алаш арыстарының жан аямай еткен елеулі еңбектерінің маңызы жөнінде Н.Ә.Назарбаев: «XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі Қазақстанның қоғамдық саяси өміріндегі Алаш партиясының алатын орны мен қызметін зерттеу Отандық тарихымыздың ең өзекті мәселелерінің бірі. Өйткені кезінде «Алаш» партиясының жетекшілері ұсынған қағидалары күні бүгінге дейін өз маңызын сақтап отыр» [1, 59], - деп көрсеткен болатын.

Алаш зиялылары азаттық идеяларымен толыққанды дәрежеде ұлт мүддесіне қызмет ету мақсатында алмағайып уақытқа қарамастан, сол кезеңдік руханият мәселелерін күн тәртібінен түсірмей, көпшілікті ақпараттандыру мәселесін мерзімдік баспасөздер арқылы жүзеге асырып, рухани құндылықтарын сақтап қалуға, дәстүрлі желі сабақтастығын үзбеуге үздіксіз қызмет еткені белгілі.

«Алашорда үкіметінің іс қимылдары қазақ халқының саяси жағынан да, білім-ілім жағынан да, мәдени-әдеби жағынан да өзін-өзі басқара алатын әлеуетті ұлт екендігін байқатты. Ел басқарудың, ғылыми мектеп қалыптастырудың, әскер жасақтаудың, шаруашылық жүргізудің, өнер игерудің үлгілерін көрсетті. Қозғалыс тұсында қазақ қазақ зиялыларының бірнеше толқыны қалыптасты. 1920 ж. 5 наурызында Әскери-революциялық комитет Алашорданы таратуға арнайы шешім қабылдағанға дейін Алаш қозғалысы ұлт-азаттық қозғалыс ретінде біртұтас мақсатты саяси, әлеуметтік, мәдени үдеріс болды. Қазақ мемлекетін құру сәтсіздікке ұшырағанымен, Алаш қозғалысының азаттық идеялары, мәдени, ғылыми басқа да дәстүрлері кеңестік жылдардың өзінде қазақ қоғамында өмір сүріп жатты. Осы ұлттық тарихымыздағы ең ірі, ең ұзақ, ұлт-азаттық қозғалыс мұраттары тәуелсіздік жылында қайтадан жаңғырды» [2, 106].

Н.Ә.Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында: «Ұлттық салт-дәстүрлеріміз, тіліміз бен музыкамыз, әдебиетіміз, жоралғыларымыз, бір сөзбен айтқанда ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалуға тиіс.

Абайдың даналығы, Әуезовтің ғұламалығы, Жамбылдың жырлары мен Құрманғазының күйлері, ғасырлар қойнауынан жеткен бабалар үні – бұлар біздің рухани мәдениетіміздің бір парасы ғана.

Әжептәуір жаңғырған қоғамның өзінің тамыры тарихының тереңінен бастау алатын рухани коды болады.

Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодынды сақтай білу. Онсыз жаңғыру дегеніңіздің құр жаңғырыққа айналуы оп-оңай.

Бірақ, ұлттық кодымды сақтаймын деп бойыңдағы жақсы мен жаманның бәрін, яғни болашаққа сенімді нығайтып, алға бастайтын қасиеттерді де, кежегесі кері тартып тұратын, аяқтан шалатын әдеттерді де ұлттық сананың аясында сүрлеп қоюға болмайтыны айдан анық.

Жаңғыру атаулы бұрынғыдай тарихи тәжірибе мен ұлттық дәстүрлерге шекеден қарамауға тиіс. Керісінше, замана сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді табысты жаңғырудың маңызды алғышарттарына айналдыра білу қажет. Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды» [3], – деп рухани жаңғыру қағидаттарын генетикалық негізімізді сақтай отырып, ұлттық санамыздың аясында саралау арқылы мемлекетіміздің іргесін бекітіп, рухын асқақтатындығын атап көрсеткен болатын.

Аталмыш мақаланың «Ұлттық бірегейлікті сақтау» атты үшінші бөлімінде «Ұлттық жаңғыру деген ұғымның өзі ұлттық сананың кемелденуін білдіреді. ұлттық код, ұлттық мәдениет сақталмаса, ешқандай жаңғыру болмайды» [3], – деген тұжырымы Алаш арыстары арман еткен ұлт тәуелсіздігін сақтау мен алдыңғы қатарлы ел сапына қосылу үлгілеріне қосқан мәдени, рухани құндылықтар туралы ойлы пікірлерімен астасып жатыр.

Екінші «Прагматизм» бөлімінде «Прагматизм – өзіңнің ұлттық және жеке байлығыңды нақты білу, оны үнемді пайдаланып, соған сәйкес болашағыңды жоспарлай алу, ысырапшылдық пен астамшылыққа, даңғойлық пен кердеңдікке жол бермеу деген сөз. Қазіргі қоғамда шынайы мәдениеттің белгісі – орынсыз сән-салтанат емес. Керісінше, ұстамдылық, қанағатшылдық пен қарапайымдылық, үнемшілдік пен орынды пайдалану көргенділікті көрсетеді» [3], – деген ойлардың мемлекет қайраткерлері арасындағы айрықша тұлға, Алаш зиялысы Әлихан Бөкейхановтың «Әрбір түйір тасы әр қазақтың өңіріне түйме болып қадалу керек» деген барлық игілік халыққа қызмет ету керектігін меңзейтін ұстанымымен рухани үндесе, жымдаса өріле үйлесім тапқан. Аталмыш жолдарда мүдделі мақсаты толықтай экономикалық тәуелсіздікке ұмтылысымен орайласатын тұшымды пікірлер мен тұжырымды ойлар көрінісі бар.

Қазақ халқының мемлекет мәртебесін алып, тәуелсіз түрде салтанатты көш түзеу бақытына ие болғандығы арқасында, халқымыздың ұлттық құндылықтарын шынайы тарихи танымда танып білу мүмкіндігі айқындалды. Алаштануға қатысты келелі ой түзіп, салықалы пікір айтқызып, түйінді тұжырымдар жасататын мәселелер қозғалып, талқыға түсіп, өзектілігі айқындалып, ғылыми айналымға енгізілді. Алаштық идея, алаштық таным деген тіркестер ұлтын сүйген жанның көкейіне мықтап түйіліп, жүрек төріне тұрақты орнықты. «Алты алаштың баласымыз...» делінетін жолдар тек жаттанды, ұйқастық мағынамен емес, әрбір қазақтың санасында сайрап тұрған ұлттық ұғым болып қалыптасты.

Елім, жерім, отаным деп ұлт болашағын байыпты бағамдап, ел келешегін бүтіндікпен, бейбітшілікпен ойлаған әрбір қазақ азаматының жүрегінің терең түкпірінен орын тепкен ойдың Алаш идеясы екендігіне толық мойын бұрдық.

Қазақ идеологиясы үшін темірқазық болып келетін «Керегеміз – ағаш, ұранымыз – Алаш» - деген ұранға лайық қасиет, киесі жоғары қастерлі сөздің бағасы артты, айрықша құрметпен аталды. Сондықтан ұлтымыздың тұтастығын сақтауға ұлттық сананың негізі болып тұрған Алаштық идея қазіргі таңда ел тарихына, ел ертеңіне, қазақ халқының рухани байлығының өшпей, өркендей түсуіне қызмет етуін тоқтатқан емес. Ұлтжанды азаматтардың жүрегі мен санасында өміршеңдігін жоғалтпай, соқпақ жолдан сарабалд ойларға негіз бола сара жолға түскен Алаш идеясының жарқын бір көрінісі елбасымыздың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында сабақтастық жалғай, тін таратқанын айтуға болады.

Алаш қайраткерлері туған халқының отаршылық езгіге қарсы тұра алатын қабілет-қарымын ашуда олардың саяси санасын, құқықтық сауатын ашпаса, өзге ел қатарынан қалып қоятындықтарын саналы түрде ұғына отырып, қазақ халқының ұлттық санасын оятуда, білімі мен білігін жетілдіріп, мәдениеті мен руханиятын дамыту қажеттігін өздері тамаша түсіне алған және айналасындағыларға осы мәселені өзекті етіп түсіндіре алған зиялы қауым еді. Олардың қай-қайсысы да ел руханиятының назардан тыс қалмауы жолында қазақ халқының мәдени, әдеби бай мұраларын жете зерделей отырып, насихаттау, таныстыру жұмыстарын жандандыра жүргізген еді. Туған елінің, сол елді атамекен еткен қазақ халқының рухани кеңістігінің тар шеңберде қалып қоймай, дамып, жетіліп, өзге жұрттың да жетістігі бар жетелі дүниелерінен таныстығы болғанын қалап, озық еңбектерін қазақ тіліне тіліне

аударып, халқына пайдасы тиер тұстарын қармап, шығармашылық табысы мол жұмыстар атқарды.

XX ғасырдың алғашқы он жылдығында қазақтың ұлт зиялылары үшін жалпыелдік зәру мәселелерді көтеретін қоғамдық ойға қозғау салып, бағыт бере алатын газет – журналдар шығару да үлкен қоғамдық мәселеге айналған болатын.

Рухани жаңғырудың негізі ұлттың қасиеттері мен рухан құндылықтарға тәуелді болса, оның әлеуметтік өрісі қашанда білімге, еңбекке және табандылыққа келіп тіреледі. Терең білімді ақыл, жүрек, қайратпен бойына сіңірген ұрпақтың білімге деген құрметі оның рухани деңгейінің қалыптасуына әсері мықты болмақ. Абай мен алаш зиялыларының заманында ел тұрмысының қиыншылығына қарамастан көзі ашық, көкірегі ояу қазақ зиялыларының биікке ұмтылуына ықпал еткен қазақ халқының өнер, білім және ғылым туралы кемел түсінігі осы тұрғыдан көрінді.

Осы тұрғыдан алаш зиялыларының болмысына, тархи қызметтеріне қарайтын болсақ рухан жаңғыру ұрпақтың тарих, отан, келер уақыт алдындағы кісілік қасиеттерімен тұлғалық ұстанымының әлеуметтік ортада қатар сақталуы. Ұлттық кодынан қол үзбеген жеке адам заманынан қалмайды, өз заманында алға ұмтылады, өз заманның жетістіктеріне қол жеткізеді және оны ұлт игілігіне айналдыра алады. Рухани жаңғыру жаңашылдыққа қол жеткізу, заманның жетістігін бағындыру. Жаңашылдық әлеуметтік ортадағы мәдениеттілікпен өлшенуі тиіс, паракорлық, жемқорлық күш алған тұста жеке адамның, әлеуметтік ортаның рухани жаңғыруы, жаңашылдығы тежеліп отырады.

Ұлттық рух бар жерде рухани жаңару күш алады. Ұлттық сана рухани жаңарудың түп қазығы, ұлттың негізі арқылы жеке адамның, халықтың, елдің уақыт талабына сай ізденуі, еңбек қоғамын құруы, уақытты, еңбек пен білімді, денсаулықты қатар бағалап, қатар қорғай алған қоғам ұлттық рухымен мемлекетіне, қоғамына, еліне игілік әкелетін дүниелерді қалыптастырады.

Осы орайда алаш руханияты көсемдерінің қазақ жерінде ұлттық идеяны ұстану жолынан айнамай, ақ жол, адал қадаммен алда жүруі жөнінде Н.Ә. Назарбаев: «XX ғасырдың басында ұлттық бірлікті нығайту идеясын алға тартқан рухани-зерделі игі жақсылар қазақтың ұлттық идеясын жасау міндетін өз мойнына алды. Олар қоғамның түрлі тарабынан шыққан, әрі ең алдымен дәстүрлі дала әксіуіктерінің өкілдері еді. XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамындағы зиялы қауым қалыптасуының ұрпақтар эстафетасы сияқты сипаты болғанын атап айтқан абзал», - деп атап көрсеткен болатын [1,88].

А.Әбілдаев Алаш идеясының XX ғасырдағы қазақтың азаматтық тарихында ең ұлы идея болғандығын, еліміздің тарихында Алаш арыстарының орны ерекше екендігін «Алаш идеясының өзектілігі және ХХІ ғасырдағы қазақ қоғамында жаңғыртылуы» атты мақаласында: «Қазақтың елдігі мен тұтастығын аңсаған Алаш қайраткерлерінің идеясы бүгінде іске асты. XX ғасырдың 90-шы жылдарының басында тәуелсіз мемлекетіміздің іргетасы қаланды. Олардың еліміздің тәуелсіздігін ту етіп, XX ғасырда Қазақ елін өз алдына дербес те егемен мемлекет ретінде көргісі келген ізгі де жасампаз ниеттері тек XX ғасырдың соңында ғана жүзеге асты. Заманында бар қазақтың қамқорына, сүйенішіне айналған «Алаш» партиясының саяси тұжырымдамасына, алашордашылардың саяси өмір жолы мен қызметіне қарап отырып, сол дәуірдегі саяси, экономикалық, әлеуметтік мәселелердің бүгінгі таңда да өзектілігін жоймағанын байқайсыз. Қазақ халқының азат ел ретіндегі тағдыры, тарихы, мемлекеттік дербестігі, жері мен шекарасы, тілі мен діні туралы мәселелер арада ғасырға жуық уақыт өтсе де, күн тәртібінен түскен жоқ» [4, 126], – деп ұлтжанды азаматтардың жүрегі мен санасында өмір сүрген асыл идеалдың өміршеңдігін атап көрсетті.

Қазіргі таңда қазақ зиялыларының ұстамдылығы мен парасаттылығы, ізденгіштігі мен зерттеу еңбектері нәтижесінде ұлттық бірлік нығая түсіп, рухани-зерделі ұрпақ жады эстафеталық жалғастық жолына түскендігін Д.Қамзабекұлы «Қазір Алаш тарихы кеудесінде – жаны, бойында қаны бар кез-келген отандасымызды ойландырады, толғандырады. Неге? Біріншіден, олар бүгінгі болмысымызды, қасиет-қадірімізді сол кезбен салыстырады. Екіншіден, сапалы жаңаруда ұлттың «алпыс екі тамырына» әсер беретін Алаш жолын

қалайды. Біз әлеуметтанушы емеспіз, бірақ қарапайым байыпқа салсақ, байқайтынымыз: ұлт тарихын жақсы білетін 10 адамның 9-ы Алаш десе «ішкен асын жерге қояды». Бұған, әрине, қуанамыз. Үзілмеген үміт үшін, жалғасқан рухани-тағылымдық сабақтастық үшін» [5, 35], – деген пікірлерімен бекітеді.

Белгілі ғалым, тарих ғылымдарының докторы, профессор Мәмбет Қойгелдиев алаш идеясының маңызын оның халықтығында, бай руханиятында екенін: «Алаш идеясы бұл белгілі бір топтың еркімен өмірге келген жасанды, сондықтан да өткінші құбылыс емес. Ол ұлтпен бірге өмір сүретін, ұлт өмірінен тамыр алған құндылықтар жиынтығы, ұлттың өмір сүру концепциясы. Алаш идеясын өмірден біржола ығыстыруға көп күш жұмсаған большевиктер құрған билік өмірден кете салысымен Алаш идеясының қайта жаңғыруы, қайта күш алуы оның өміршеңдік сипатын айғақтайды.

Алаш идеясының өзегі – ұлттық мемлекеттік. Құрметті Әлихан Бөкейханов айтқандай, мемлекеттігі жоқ халық – жетім халық. Кез-келген болашағынан үміті бар ұлт үшін мемлекеттік негізгі құндылық. Міне осы тұрғыдан алғанда Қазақстан Республикасы – Алаш идеясының өмірлік шындыққа айналуының көрінісі ретінде бағалануы әбден орынды. Ал оның ішкі әлеуметтік мазмұны, демократиялық принциптерге сүйенген қоғамды халықтың мәдени деңгейіне және саяси белсенділігіне тәуелді екендігін ұмытпағанымыз жөн» [2, 87], деп түйінді ой айтқан болатын.

Міне, ғалым нұсқаған өміршең идея тудырып, ұлт өмірінен тамыр алған құндылықтар жиынтығын саралаған, ұлттың өмір сүру концепциясын айқындаған Алаш арыстарының армандарын асқақтата жалғап, қазіргі таңдағы осы өзектілікті нақтырақ айқындауға жол ашып, бағыт-бағдар беріп отырған елбасымыздың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласындағы ой өрімдерімен тығыз байланыса сабақтасатындығына қапысыз көз жеткізеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Назарбаев. Н.Ә. Тарих толқынында.-Алматы, 1999.
2. Қойгелдиев М. «Алаш қозғалысының ұлт тағдырындағы орны жөнінде», «Алаш қозғалысы идеясының Еуразия кеңістігіндегі ықпалы: тарих және қазіргі кезең» халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары, Семей, 2008.
3. Назарбаев Н.Ә. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» // Егемен Қазақстан. 12 сәуір, 2017 жыл.
4. Қамзабекұлы Д. «Алаш – Темірқазық», «XXI ғасырдағы Алаштың ақ жолы» ұлттық ғылыми-практикалық конференция материалдары, Алматы: Экономика, 2013. - 248 б.
5. Әбілдаев А. «Алаш идеясының өзектілігі және XXI ғасырдағы қазақ қоғамында жаңғыртылуы», «XXI ғасырдағы Алаштың ақ жолы» ұлттық ғылыми-практикалық конференция материалдары, Алматы: Экономика, 2013. - 248 б.

АЛАШ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІ ЖӘНЕ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ КӨТЕРІЛІС.

Исмайл Әсемай
6B11401- Әлеуметтік жұмыс
ҚазҰлтҚызпу
Ғылыми жетекшісі: Аға оқытушысы,
магистр.

Андатпа.

Бұл мақалада XX ғасырдың алғашқы ширегінде Ресей империясының билеу жүйесіне қарсы бағытталған ұлт-азаттық қозғалыс мәселесі қарастырылады. Мақалада алаш қайраткерлері және ұлт-азаттық көтеріліс оның шығау себептері мен өрбуі жайлы тақырып қозғалады. Сонымен қатар осы жазып жатқан мақалам алаш қайраткерлерін ешқашан ұмытпайтын, олардың халқымыз үшін жасаған ерен еңбектері мен қадір-қасиетін бағалайтын

барлық алашсүйер қауымға арналған. Аталған мәселе аз зерттелген, сондықтан болашақта әрі қарай да зерттеуді талап етеді. Және де бұл тақырыпта алаш зиялыларының білімі мен қайсар қабілеті, әрбір күнін халықтың қамын ойлап өткізуі, олардың жасаған амал-әрекетінің арқасында тәуелсіздік алғанымызға ерекше назар аударылған. Мақаланың негізгі мақсаты-елінің жолында құрбан болған алаш зиялыларының асыл мұрасын қайта жаңғыртып, оны кеңінен насихаттау.

Түйін сөздер; алаш, қазақ халқы, қоғам, ұлт зиялылары, тәуелсіздік, демократия, құндылық, бостандық, іс-әрекет, тұлға, саяси күрес.

Алаш қайраткерлері және ұлт-азаттық көтеріліс

Дәл осы мақаланы жазып жатқанда маған түрлі ойлар келді. Шынымен де, осы тақырыпты алып ойлап қарасам өте ауқымды мәселелер жатыр. Алаш зиялылары жайлы түрлі мәліметтерді оқып отырып, егер мен осы тақырыпты алмасам менде тәуелсіздігіміз үшін күрескен абзал жандардың игі іс-әрекеттерін естен шығарады екенмін. Тарихқа тағылым болған тәуелсіздігіміздің ең асыл қазынасы- Алаш мұрасы. Елдігіміздің егемендігіне айналған «Мәңгілік- Ел» идеясын бұдан бөлек қарастыруға болмайды. Алаш тарихымыздағы елеулі кезең, болашақ күнде арман мақсатымызға жету жолындағы ең ғажап дүние. Осы орайда біз не себепті Алашты еске алуымыз керек деген сауал туындайтын болса, онда оның кейбір жауаптары мынада деп білеміз. Біріншіден қазақ халқы XX ғасырға дейін көшпелі өмір салтын ұстанып, сол кездегі қоғам рулық, тайпалық күн көруді қажет еткен болатын. Алаш заманында ұлт зиялылары қазақ қоғамының рулық санасын ұлттық санаға дейін көтеріп, биіктетті. Екіншіден, қазақ халқы Алаш кезеңіне дейін мемлекетінен айырылып, өз туған жерінде жат жұрттық секілді болып, Ресей империясы қолында жуасыған қауымға айналып, ендігі біз біртұтас ел бола алмаймыз деп болашақтан күдер үзе бастаған болатын. Осындай күрделі кезеңде Алаш қайраткерлері қазақ баласының санасына елдік идеясын қалыптастырды. Алаш көсемдері халықты жігерлендіріп, біз біртұтас ұлт ретінде бірігеміз, өзіміздің жеке еліміз болады деген ой-пікірді қоғам бойына сіңірді. Осы бір арман күнге бүгінгі таңда мемлекетіміздің тәуелсіздікке қол жеткізіп отырғаны белгілі. Алаш қозғалысының тарихы мен мақсат-мұратын терең зерттеген ғалым М.Қойгелді былай деп жазады: «Алаш қозғалысының басты мақсаты – қазақ еліне өзін-өзі басқару мүмкіндігін беретін мемлекеттік жүйе құру, яғни оның ұлттық мемлекеттікке құқы бар екендігін метрополияға мойындату, ал түбінде дербес мемлекеттікке қол жеткізу, қазақ жеріне ішкі Ресейден қоныс аударушылар толқынын тоқтату, әлемдік озық тәжірибеге сүйене отырып қазақ қоғамын жаңа өмір сұранысына сай өзгерту (модернизация), демократиялық принциптерді қадір тұтумен бір мезгілде, әсіресе, білім мен ұлттық мәдениеттің өркен жаюына жол ашу болды»[1].

Алаштан біз ешқашан алыс кетпейміз. Себебі, қазіргі жаһандану заманында сырттан төнген түрлі қауіп-қатерден құтқаратын жол- Алаш жолы дер едім. Ал бүгінгі тәуелсіздігімізді алған кезеңде неге соншалықты Алашқа қызығуымыз керек деген сауалға, себебі дәл осы Алаш жолы мен ұлтты сақтау егіз екендігінде екенін айтар едік. XIX ғасырда өмір сүрген Шоқан, Абай, Ыбырайдан кейінгі тарих сахнасынан ерекше орын алған осы Алаш зиялылары XX ғасырдың бас кезінде өмір сүріп, туған халқының егемендігі үшін саяси күресі Ресей империясының тезірек ыдырауына себепші болды. Сонымен қатар Алаш қайраткерлері империяның отарлық формасының бір түрінен екінші түрге ауысуының куәсі болды. Тіпті осындай күрделі кезеңде Алаш қайраткерлері елі үшін өз жанын қиып құрбан болуға дайын болды. Осындай қиын-қыстау сәтте отарлық форманың екінші түріне ауысу тәуелсіздігімізді алуға үлкен септігін тигізді. Қазақпен туыстас, тағдырлас түркі халықтарының біразы XX ғасырдың басында Ресей империясында орын алған саяси-әлеуметтік өзгерістерден кейін олар әр түрлі қиындықтарды басынан өткізді. Біздің қазақ еліне қарағанда олар бүгінгі таңда тәуелсіз ел бола алмай қалды. Мысалы, соның ішінде татар, башқұрт, чуваш, алтай, хакас, тува, саха секілді халықтарды айтуға болады. Дәл осы кезде Алаштың тарихи рөлі жайлы мынадай ой айтуға болады. Егер осы қазақ топырағында Алаш қозғалысы пайда болмай, Алаш зиялылары қазақ үшін күресуге дайын болмағанда

біздің мынау кең байтақ дархан даламыздағы бірегей Қазақстан да шаңырақ көтермес еді. Алаш қозғалысы- XX ғасырдың алғашқы ширегінде Ресей империясының отарлауына қарсы бағытталған саяси ұлт-азаттық қозғалыс. XX ғасырдың бас кезінде Ресей империясының басқару жүйесінің күшейе түсуі, Қазақ жеріне Ресейден азаматтардың көптеп келуі, сондай-ақ қазақтардың құнарлы жерлерден алшақтатылуы бел ала бастаған еді. Ендігі кезде тек қазақ халқының өзін-өзі сақтап қалуы үшін күрес әрекетін күшейту мәселесі туындады. Дәл осындай сәтте

қолға қылыш алып шайқасатын емес, ұтымды саяси жолмен күресу қажет болды. Міне, осылайша қазақ халқының мүддесі үшін күресетін қазақ зиялыларының әрекеттері кейінірек Алаш қозғалысының бастамасына айналды. Алаш азаматтары еліміздің ең бай құндылығы, тірегі ана тіліміздің іргетасын қалады. Олардың білімді болғандары соншалық ұлттық құндылығымыздың ішінен қазақтың өткені мен бүгінін танытатын тілімізді ерекше құбылыс санауы бекер емес еді. Халқымыздың ұлттық санасын жаңғырта отырып, бірегей асыл қазынамыз- тіл мәселесін ерекше байыптаған болатын. Сөйтіп олар тіл аясын кеңейту, дамыту және оның саяси, қоғамдық, әлеуметтік аренадағы тіл мәртебесіне ерекше мән берді. Осы тұлғалар, тарихи жағынан маңызды ғылыми жиындағы А.Байтұрсынұлының, Е.Омарұлының, Н.Төреқұлұлының баяндамалары, Т.Шонанұлының, М.Дулатовтың, Х.Досмұхамедұлының сөйлеген сөздері, ой-пікірлері тілдің күрделі мәселелерін шешуде алаштықтардың қаншалықты үлкен еңбек сіңіргендіктерін, қаншалықты білім мен қабілетке бай тұлғалар екендігін айқындады.

Әлихан өзі бастаған ұлт-азаттық қозғалысында Кенесары мен Наурызбайдың аруақтарына аса құрметпен қарауы орынды да. Көтерілістің көздеген мақсат-мүддесі оған, бір жағынан үлгі болса, екінші жағынан, жеңіліске ұшырауы үлкен сабақ болғаны хақ. Кенесары-Наурызбай қозғалысының бүкіл халық арасынан қолдау таба алмағандығы, көтерілістің жеңіліске ұшырауы оны теңдікке, ұлттық тәуелсіздікке жетудің басқа-бейбіт, саяси жолын қарастыруға итермеледі. Қуатты Ресей империясының отаршылдық саясатына қарсы ашық қарулы көтерілістің әлі де болса заманы тумағандығын ол жақсы түсінді. Теңдік пен ұлттық тәуелсіздіктің төте жолы деп Әлихан өркениетті елдердің мәдениетінен үлгі алу, сөйтіп халықтың ұлттық мәдениетін өркендету, өнер-білімін көтеру, ұлттық сана-сезімін оятуды ұлт-азаттық қозғалыстың жаңа стратегиялық бағыты етіп алған. Оның 1916 жылғы қарулы көтеріліске түбегейлі қарсы шығуының негізгі себептері де міне осында жатыр. Ол Омбылық «Степной пионер» газетінде жарияланған бір топ саяси мақалаларында ол 1905-1907 жылдар аралығында қазақ даласына Ресейдің түкпір-түкпірінен келімсектердің теңіздей ағылуына дем берген П. Столыпиннің реформаторлық саясатын алғашқылардың бірі болып батыл сынға алады, ол саясаттың авантюристік мәнін әшкерелейді. Әлихан Бөкейханның саяси көзқарасының пісіп жетілуіне, кейін белгілі саяси, қоғам, мемлекет қайраткері, әрі қазақтың ұлт-азаттық қозғалысының уағыздаушысы және көсемі ретінде танылуына, саяси күрескер ретінде шыңдалуына осы Омбы кезеңінің орны ерекше болды. 1905 жылдан кейін қазақтың ұлттық қозғалысы анағұрлым саяси түр-сипат ала бастады. Орыс мектептерінен тәлім-тәрбие алған қазақ зиялылары Ә. Бөкейхан, А. Байтұрсынұлы, Ж. Ақпайұлы, М. Дулатұлы, Х және Ж. Досмұхамедұлдары бастаған тобы Ресей империясына қарсы ашық күрестің әлі ерте екендігін анық түсінді. Сондықтан, ең алдымен халықтың сана-сезімін оятатын барлық жағдайды жасау керек деп білді, сол мақсатта күш қуаттарын аямады. Орыстың либералды шамадағы солшыл саяси партиялармен ымыраға келуге болады деп үміттенді. Қазақ зиялыларының бұл тобы қазақ халқының ұлттық ерекшеліктерін сақтай отырып, Еуропа мәдениетіне, өркениетіне жеткізуді көздеді [2]. Алашорда тақырыбы- өзінше бір әлем, жалпы тұтастай ғаламшар іспеттес. Бірақ ол әлеммен бәрі бірдей таныс емес. Осы уақытқа дейін алаш арыстары жайлы біраз еңбек жарық көрді, оның көбісі ғылыми еңбек ретінде жазылып, архивтердегі ресми құжаттар секілді қамтылғандықтан, оған көп адам мән бере қоймайды. Алаш тақырыбын қалың көпшілікке танытудағы олқылықтың бірі осы десек те болады. Алайда қазіргі кезде кейбір баспагерлер соның орнын толтырып, масс-маркетке тілі жатық, жеңіл кітаптар шығарып жатыр. Бүгінгі мақала тақырыбына мен неліктен алаш

қайраткерлері және ұлт-азаттық көтерілісті алып отырмын? Себебі, алаш тақырыбы бүгінгі қоғам үшін өте маңызды. Алаш арыстары біздің төл дәстүрімізді ұстана отырып, либералды демократияға жету жолын қарастырды. Сондай-ақ алаш қайраткерлерінің идеялары осы либералды демократия құндылықтарына негізделген. Қазақтарды өркениетті даму деңгейіне жетелейтін жалғыз жол- билік бөлінісі бар, тәуелсіз институттар қалыптасып қызмет ететін һәм адам құқығы мен бостандығын құрметтейтін демократия құру. Дегенмен де, қазіргі қазақ қоғамында либералдық пен демократиялы идеялардың үстемдік құруына бірқатар факторлар да әсерін тигізіп отыр, тіпті азаматтардың санасына тосқауыл жасайтын күштерде жоқ емес. Білім беру саласының құлдырауы, әсіредәстүршілдік пен әсіредіншілдіктің белең алуы, саяси сауатсыздық, геосаясатта Ресейдің ақпараттық кеңістігімізге ықпал етуі және т.б. мәселелер қазақ қоғамында демократияның бұрмаланған әрі сұрықсыз күйде енуіне себепші болып отыр.

Міне осы аталған себептерге байланысты қазіргі қазақ қоғамында демократия құндылықтарын сіңірудің бірден-бір дұрыс жолы- Алаш мұрасын, олардың идеяларын кеңінен насихаттау. Бірақ кейінгі кездері жекелеген инфлюенсерлердің желіде алашордалықтардың еңбектерін қаралап, ақырын жоққа шығара бастағаны да байқалады. Алаш арыстарын, олардың еңбектерін қаралағысы келетіндерге барынша тосқауыл бола білуіміз керек. Егер де алаштықтар қалдырып кеткен осы асыл мұрадан айырылып қалсақ, онда саяси жаны шала-жансар күйдегі қазақ халқының демократиялы қоғам құруға деген бет-бұрыстары шегеріліп қала бермек. Сол себепті қазақ халқының алаш құндылығын жандандыру үшін барынша әрекет жасай білейік. Алаш арыстары XX ғасырдың басында ғұмыр кешкен қазақ халқын қараңғы қапастан жарық сәулеге шығарған ең елеулі ерекше тұлғалар. Зиялы қауым өкілдерінің алғашқы шоғырын құрған олар бар білімі мен күш-қуатын халқының болашағына сарп етті, қазақ қоғамының өркендеп, дамуы үшін жатпай-тұрмай амал-әрекеттерін жасады, демократиялы қоғам құруды мақсат етті. Осы міндеттің мәселесінен шығу жолында халықтың саяси сауатын ашуға, олардың азаматтық белсенділігін күшейту мақсатында әрекеттер жасады. Алаш қайраткерлері ескі қағидалар мен ережелердің енді жарамасын түсініп, жаңашылдыққа ұмтылды, дамыған демократиялы қоғам құру жолында олар түрлі кедергілермен арпалысып жүріп, халыққа зайырлы қоғам орнатудың мәні мен мақсатын түсіндіруге тырысып бақты. Демократиялы қоғамның басты ұстанымдарына сөз бостандығы, адам құқығы, әйел теңдігі, азаматтық белсенділік сияқты құндылық жатады. Міне дәл осы демократияның құндылықтары- алаш қайраткерлерінің көтерген басты мәселелерінің қатарында еді. Білесіз бе, егер біз егемендігіміз бен демократияға қол жеткізу жолын таппасақ, Қазақстанның ары қарай дамуы шешілмейтін еді. Себебі, әлемдегі кез-келген құндылық еркіндік пен бостандықтан тұрады. Жалпы қоғам дамуының өзі осы екеуінен басталуы керек. Алашордалықтар бұл шындықты ертерек түсініп, жүзеге асыруға тырысқан. Сол себепті осы алаш қайраткерлерінің құндылықтарын білу біз үшін өте маңызды. Оларды түсініп қана қоймай, өміріңіздің өлшеміне салыңыз, қазіргі кезде шындығын айтсақ саясаттағы тұлғалар демократия мен еркіндік күші жайлы айтпайды, олар жайлы тереңірек сөз қозғамайды. Бұл демократия игіліктерінің қандай екенін жете түсіндіріп, қоғамның игіліктеріне айналдыру керек, сонымен бірге заң жүзіндегі барлық іс-әрекеттер осының негізінде жүзеге асырылып, жазылуы тиіс. Тәуелсіз тұғырлы еркін елде өмірге келген әрбір адамзат өкілі Отанымыздың күрескер қаһармандары жайлы білуі керек. Қазіргі сәтте кейбір жазушылардың пікірінше азаматтық қоғам құрудың маңызды өте зор. Дәл осы маңызды қадамды менде қолдаймын. Себебі, азаматтық қоғам идея мен құндылық негізінде құрылады. Интернет, технология заманы дамығанына қарамастан біз атқара алмаған істі алаштықтар жүз жыл бұрын жүзеге асырған. Олар өркениет дамуынсыз-ақ бізге мәңгілік өшпес із қалдырған. Қазіргі күні міне осының жемісін біз көріп келеміз. Ендігі мәселе- біз қазіргі сәтте не істеп жатырмыз? Қандай іс-әрекеттер атқарып жатырмыз? Біз де осы асыл алаш тұлғалары секілді жүз жылдан кейінгі өскелең ұрпаққа дұрыс із қалдыра аламыз ба? Бәлкім, алаш арыстарымыздың асыл мұрасы артымыздан іс қалдыруды, еңбек етіп, сол еңбектің жемісін көруді және өркениетті қоғам орнатуға атсалысуды үйретер. Біз

айтып жатқан демократия ұғымы бостандық құндылығынан бастау алады. Неге? Себебі, алаш қайраткерлерінің еңбектерінің өзінде осы бостандық ұғымына аса мән береді. Қоғамда демократия орнауы үшін және оны одан әрі өркендету үшін басты темірқазығы - бостандық болуы тиіс. Бостандықтың қадір-қасиетін ұғыну үшін жеке адамның бостандығын бағалап, өзгелердің бостандығына сый-құрметпен қарау керектігі. Бостандық, теңдік, бауырластық идеялары демократия құндылығының маңызды өлшемдері ретінде қарастырылады. XX ғасыр басындағы алаш зиялыларының демократиялық идеяларында аталған үш ұғым жайлы терең мән берілгендігін олардың еңбектерінен біле аламыз.

Абайдың екінші қара сөзінде қазақ жұртын өзгелермен салыстырып отырып айтатыны бар ғой. Мұның бәрі айналып келгенде қазақ ұлтының сол тұстағы бәсекеге қабілеттілігін саралау деп бағалаймыз. Осындай ойды Әлихан Бөкейхан да «Қазақ» газетіне жазған мақаласында былай өрбітеді: «Бізден басқа өзге кем жұрт, атын атап не қылайын, осындай кезде бас қосуды олжа қылып, осыны сылтау қылып бұғып жүріп, мақсұт ісін істеп алады. Халық ісін орнына салуға көп ақыл, көп қызмет, көп жылға істеген шебер әдіс керек. Тіршілік-ғұмыр белгісі- алыс-тартыс, арбау-әдіс. Кім шебер болса, жалықпай, талмай ізденсе, бірігіп тізе қосып, әдіс қылса, ғұмыр бәйгесі сонікі. Торғайдың ақ үрпек балапанынша ауызды ашып, біреуге жалынып-жалпая берсе, мұнан түк өнбейді. «Заманың түлкі болса, тазы болып шалып қал» деген. Балапан болмай әдіс қыл дегені ғой». Әлихан Бөкейханның осы ойының жалғасын Ахмет Байтұрсынұлының «Өрбу» деген мақаласынан алынған үзінді мәтіннен біле аламыз. Табиғат тағдырының жолы- жарыс, талас, тартыс, күрес. Бәйге өнерлі жүйріктікі, әдістіңікі. Қарасақ, қатар жетіліп отырған жұрт жоқ. Біреу ілгері, біреу көкке ұшатын, біреулер теріні де жөндеп илеуін білмей, қаудырлаған тері мен сірі киіп отыр. Автор алға қарай дамуды табиғаттың заңдылығы деп қарастырып, кім заманның талабы мен бәсекеге сай болса, міне соның бағы басым болатынын түсіндіріп кеткен. Бұл жерде бәсекеге қабілеттілік замана таласы ретінде алып отыр. Және де әр істе шебер болуымызды айтып, оны істемесек басқалардың алға шығып кетуін айтып кеткен.

Ыбырай Алтынсарин:

Өнер-білім бар жұрттар

Тастан сарай салғызды;

Айшылық алыс жерлерден,

Көзінді ашып- жұмғанша,

Жылдам хабар алғызды,

- дейді ғой. Ахмет Байтұрсынұлының жоғарыдағы мәтінін Ыбырай өлеңінің ойымен бірдей, Әлиханнның пікірімен сәйкес екенін байқаймыз [3]. Менің осы баяндамама арқау болатын тағы бір алаштың бірегей тұлғасы- Халел Досмұхамедов. Халелдің қазақ халқы үшін, Қазақстанның бүгіні үшін жасаған ерен еңбегі қазіргі таңда үлкен бағалуға тұрарлық. Ресей империясының озбырлық саясаты мен арпалыс кезінде қысқа ғана өмірінде өзінің дархан дарыны мен қайсар қабілетін, еңбекқорлығын мейлінше жоғары деңгейде көрсетіп кеткен елеулі азамат. Халел Досмұхамедовтың қалыптасқан ортасы нағыз билер ортасы еді. Ол жан-жақтылығымен бірнеше тіл меңгерген болатын. Халел Досмұхамедов және басқа да алаш қайраткерлері XX ғасырдың ащы дәмін халқымен бірге сезініп, демократиялық-ой пікір қалыптасып, тіпті ұлттық ұран дәрежесіне дейін дамытты. Ұлт санасында тұншығып жатқан азаттық идеясын ұлт ұраны деңгейіне жеткізіп, оны іс жүзінде де іске асыра білді. Тарихта есімдері мәңгі өшпестей қалатын тұлғалардың қатарында алаш қайраткерлері мен Халел Досмұхамедұлы да көрнекті орын алады. Басқа елмен тең дәрежеде тұрардай, ұлтының тәуелсіз ел болуын мақсат тұтқан қазақтың зиялы қауымы халқына қолдарынан келгенше адал игі қызмет атқаруға тырысты. Бойларында сондай білімдері мен қайсар қабілеттері бола тұра, алтындай жарқыраған саясаттан амалсыздан бас тартып, халқының жолында ағартушылық қызметін атқарды. Қазақтың санасына тараған дерттің дауасын тауып, қараңғы жерде қалып бара жатқан туған елі қазақ халқын жарыққа шығарып, ендігі білімі мен қолынан келер барлық әрекеттерін халқының кемел болашағына арнады. Халел Досмұхамедұлы негізі дәрігер болғанымен, ол мәдени ағартушылық саласына да аса мән беріп, айналысып отырды. Қарап отырсаң, қазақ халқының алтын зиялы қауым өкілдерінің

XX ғасырдың қилы тар заманында жасаған еңбектерін мына бір мақаламен сыйдыра алмайсың. Алаш қайраткерлері біз үшін ұлы тұлғалар. Тағы да айтамын осылай бақытты, бейбіт, еркін рахат өмірді сүріп жатқанымыз, тыныш ұйқымыз, уайымсыз жүруіміз, бәрі-бәрі осы кемел кісілердің арқасында. Қазақ халқын бәсекеге қабілетті мықты ел болуы үшін, әлемнің ең мықты АҚШ, Ресей секілді елдердің қатарында тұру үшін, сондай-ақ сырттан төнген қауіп-қатерге қасқайып қарсы тұру үшін алаш мұрасын кеңінен, тереңінен қарастырайық. Жоғарыда айтып өткенімдей, алаш қайраткерлерінің мақсаты- идеалды құндылыққа негізделген либералды демократиялы еркін қоғам құру. Демократиялы қоғамның мәнін біз кейде сырттан, саяси қайраткерлер немесе жеке тұлғалардан іздейміз. Мүмкін бұл да дұрыс шығар, алайда ең алдымен демократияның мәні санадан басталады. Санадағы өзгерістер демократиялы ойлауға алып келеді, ал ойлаудың ұлғаюы және дамуы арқылы қоғамда дұрыс идеология қалыптасады. Мына мәселеге аса назар аударсақ, АҚШ бізден әлде қайда дамып кеткен. Біздің айтатынымыз, ой АҚШ-тың мықты қарулары көп, оның беделі күшті немесе ия ол алып мемлекет қой дейміз. Және де, біз Қазақстан оған жету қайда дейміз де қолымызды сілтеп қоя береміз. Қарапайым тілмен айтқанда, біздің ойымыздың жеткен жері сол да. Осы сауалға жауап айтатын болсақ, бәлкім АҚШ шынымен де мықты беделінің арқасында осындай деңгейге жеткен шығар. Алайда ол ең бірінші сана-сезімінің жақсы дамығандығында. АҚШ-та бізге қарағанда сана-сезім өте жақсы дамыған. Алаш қайраткерлеріне қайта оралсақ, оларда қараңғыда тұншығып жатқан ескі үмітті жаңаша көзқарасқа ауыстырып, халықтың сана-сезімін оятып, құндылығымызды ұлттық деңгейге жеткізген жоқ па? Ендеше, осы алаш қайраткерлерінің асыл мұраларын жақсылап, кеңінен жеткізбеске? Алашымыздың құндылықтарын өміріміздің ізіне салып, қайта жаңғыртайық. Тәуелсіздігіміздің тұғыры биік, халқымыздың еңсесі жоғары, егемендігіміз баянды болсын!

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. М.Қойгелдиев «Алаш қозғалысының ұлт тағдырындағы орны жөнінде»// «алаш қозғалысы идеясының Еуразия кеңістігіндегі қалпы: тарих және қазіргі кезең» халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2008.
2. Ә. Бөкейхан. Аңқау елге-арамза молла. – Дала уалаяты газеті, 20.02. 1900.
3. «Қазақ газеті / Бас редактор Ә. Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 1998. – 560-б.
- 4.

АЛАШ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІ ЖӘНЕ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ КӨТЕРІЛІС.

Кеңес Бейбіт Полатбекқызы

Кеңес Бейбіт Полатбекқызы
Әлеуметтік жұмыс, 2 курс
Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті
Аға оқытушы, магистр. Саурбаева Р.С
Эл.почта: kenes.beibit@bk.ru
Аңдатпа.

XX ғасырдың 1905-1937 жылдар аралығында қазақ халқының нағыз болашағын ойлаған ол Алаш қайраткерлері болды. Олардың басты ойлары қазақ халқын қайтсекте дамыған елдермен теңестіріп басқа елдерге азаматтарымыздың намысын таптатпаймыз деген бір ғана ой болды. Алаш қайраткерлерінің басты мақсаты ана тілімізді, жерімізді, жеріміздегі асты үстіндегі байлықты сақтап қалу болды. Алаш қайраткерлері дегенде ең алғаш еске

түсетіні Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Халел Досмұхамедұлы, Мағжан Жұмабаев, секілді ірі тұлғалы халықтың болашағын ойлаған азаматтарымыз еске түсері сөзсіз.

Түйінді сөздер: Алаш партиясы, Ұлт-азаттық қозғалыс, қайраткерлер, Ұлт болашағы, қуғын-сүргін, Ә.Бөкейханов, Х.Досмұхамедов.

Еліміздегі ұлт болашағын ойлаған қайраткерлердің басын құраған ол Алаш партиясы болды. Алаш 1917 жылы Ақпан төңкерісінен кейін құрылған партия. Еліміздегі ұлт болашағын ойлаған зиялы қауымның басын Әлихан Бөкейханов Алаш партиясына біріктірді. Еліміз егемен болып өз тәуелсіздігімізді алу үшін қаншама біздің зиялы қауымдарымыз өз жандарын құрбан етті. Қазақ тарихында XX ғасырдың бас кезі түрлі оқиғаларға және саяси өзгерістерге тап болғаны барлығымызға да белгілі. Жалпы Алаш партиясының дүниеге келуі ол қазақ қоғамындағы жаңа экономикалық саясат және сонымен қоса Ресей империясының қазақ қоғамына орнатқан отарлық басқару жүйесі секілді мәселелер болды. Жалпы Қазақ зиялылары қоғамдық сұранысқа сай партия құру әрекетін бірінші орыс революциясы жылдарында 1905 — 1907 жылдары қолға алған болатын. Мәселен «Алаш» сөзі – түркі тілдерде қандастар, бауырластар деген мағына береді. Кейбір деректерге сүйенсек Алаш – қазақ сөзінің синонимі болып саналады. Яғни қазақ сөзі мен Алаш сөзі екеуі де еркін, азат адам дегенді білдіреді. Алаш сөзі былай қарап тұрсаң төрт қана әріп айтуға оңай көрінеді ал бұл жалпы мазмұны терең елеулі сөз болып табылады. Дегенмен осы төрт әріптің ішінде 1917-1938 жылдары қазақтың басынан кешкен қаншама қиындықтары, қаншама адамның өлімі, қаншама адамның көз жасы, қаншама зиялы қайраткерлеріміздің болашақ ұрпақтары үшін елін, жерін, тілін, халқын қорғағаны үшін ату жазасына кесілгендігі және сонымен қоса қазақ халқының тарихы жатыр. Алаш әрекеттері халықтың ұлттық санасын мемлекеттік деңгейге көтерді. Алаш партиясы сол кездегі қоғамның проблемаларын шешу үшін шаралар кешенін әзірлеген Қазақстанның алғашқы саяси ұйымы болды. Алашордалықтардың негізгі идеясы халықтың бірлігі болды және бұл ұран бүгінгі күнге дейін өзекті болып отыр. Қазақстан Президенті Н.Ә. Назарбаев өзінің "Тарих толқынында "атты кітабында Алаш Орда қайраткерлерінің еңбегін жоғары бағалаған болатын"XX ғасырдың басында қазақстандық ұлттық идеяны құру міндетін ұлттық бірігу идеясын ұсынған рухани-зияткерлік элита өз мойнына алды. Алаш қайраткерлері жоғары білімді адамдар, жан-жақты білімі терең адамдар болды. Алаш қозғалысының көптеген жетекшілері құқық қорғаушылар, саяси және қоғам қайраткерлері ғана емес, сонымен қатар ірі ағартушылар, публицистер, газет-журналдардың баспагерлері, мысалдар, ақындар, педагогтар, ғылыми зерттеулердің, кітаптар мен оқулықтардың авторлары болған. Алаш қайраткерлері тек қана бір іспен ғана шектелмей қазақ қоғамының сауатын ашып, көзі ашық көкірегі ояу азаматтар болу үшін қаншама кітаптар, қаншама газет журналдар шығарған болатын. Ата-бабаларымыздың ерлігі мен даналығының арқасында халық ыдырамай, тарихтың қиялы бет бұрыстарында бірігіп, егеменді елдің іргесі сақталып бүгінгі күнде өз тәуелсіздігімізді алып мемлекет болып отырмыз. Алаш партиясын құрудың бастапқы кезеңі ол 1905 жылы күзде Оралда өткен делегаттар съезі болған болатын. Онда сол кездегі Ресейдің негізгі либералдық күші – конституциялық демократтар партиясының қазақ бөлімшесін рәсімдеуге әрекет жасалды. Алайда қазақ зиялыларының басты мәселесі ұлттық егемендік алу, империя халықтарының азаттығы болғандықтан кадеттердің идеологиялық көзқарастары қазақ халқы тарапынан кең қолдау таппады. 1917 жылы 21-26 шілдеде Орынборда барлық дерлік облыстардың өкілдері жиналған жалпықазақ съезі өтіп, «Алаш» дербес саяси партия ретінде ресми тіркеуден өтті. Ұлттың өзін-өзі билеуінің ең өзекті мәселелері бойынша қызу пікірталастардан кейін 1917 жылы 21 қарашада «Қазақ» газетінде жарияланған партия бағдарламасында болашақ мемлекеттік құрылыстың қағидалары нақтыланған болатын. Жалпы осы Алаш партиясы 1917 жылы құрылып 1920 жылға дейін ғана жұмыс жасады. Аз ғана уақыттың ішінде Алаш қайраткерлері біраз жұмыстар атқарды. Еліміз үшін жан аямай өздерінің жандарын құрбан еткен қаншама қайраткерлеріміз бар. Мәселен олардың қатарына Әлихан Бөкейханов,

Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатов, Мағжан Жұмабаев, Сәкен Сейфулин, Халел Досмұхамедов, Жаһанша Досмұхамедов Мұхтар Әуезов, Сәкен Сейфуллин, Мұхаметжан Тынышбайұлы, Мұстафа Шоқай, Смағұл Сәдуақасов секілді тағы да басқа қаншама қайраткерлеріміз болды.

Әлейхан Бөкейханов-Алаш партиясын құрушылардың бірі сонымен қатар Алаш партиясының төреғасы. Әлихан Бөкейханов 1866 жылы 5 наурызда дүниеге келіп 1937 жылы 27 қыркүйекте дүниеден өтеді. Еліміз өз тәуелсіздігін алып мықты мемлекет болып ешкімге тәуелді болмай қаншам зиялы ата-бабамыздың арқасында осындай Тәуелсіз мемлекетке жеттік. 2016 жылы ЮНЕСКО аясында Әлихан Бөкейхановтың 150 жылдық мерейтойы аталып өтілді. Әлихан Бөкейханов бірқатар газет журнал шығаратын баспаларда жұмыс жасап көптеген мақалалар шығарған. Мәселен Дала уалаяты газетіне шығарған ең алғашқы мақаласында ол қазақ қоғамындағы жағымсыз жақтарды сонымен қатар халықты қатыгездікпен қанап малын алып намысын таптап жүрген болыс пен старшындарды, өзінше оқыған қазақтар жайлы көптеген сыни пікірлер жазған болатын. Жас болса да Әлихан Бөкейханов сол кездегі қатыгез саясат туралы, қазақ қоғамының мәдениеті төмендеп бара жатқанын, адамдық қасиеттің жоғалып бара жатқанын өкінішпен айтып отыратын. «Елге ел қосылса құт» деген халық даналығы бар. Кезінде тағдырдың талайымен атамекеннен жырақ кетіп, елінен жырақта қалған қандастарымыздың мәселесі кімді де болса толғандырады анық. Бұл мәселе – Алаш зиялыларын да толғандырған мәселердің бірі болған еді. Алаш көсемі Әлихан Бөкейханның: «Түбі телім болған қазақтар басын қоспай қазақ қазақ болмайды» [1] – деген сөзінен-ақ Алаштың арманын бөліп-жармай, Алаш ұранды Қазақтың басын біріктіріп ешкімге тәуелді болмай тәуелсіз мемлекет құрамыз деген ұғым болған. Алаш қайраткері Халел Досмұхамбеұлы өз сөзінде «Біздің мақсатымыз барлық Қазақтың басын қосу болатын. Сондықтан Қытайдағы қазақтарды да қосып алуды қарастырдық. Әрине, ондағы қазақтар өздері мекендеп отырған территориясымен Алаш Орда құрамына кіру керек деп есептедік. Бұл жоспар сол қиял күйінде қалды, іс жүзінде ешнәрсе де атқарылған жоқ. Бұған қазақстандық қазақтардың қалай қарайтыны маған белгісіз. Жат жердегілердің жағдайы өте ауыр күйде, өмір сүру дәрежесі төмен, сондықтан бірігуге қарсы бола қоймас деп ойладық» [2] – деп атап көрсеткен болатын. Мәселен көптеген біздің ақын жазушыларымыз қазақ қоғамының көзін ашып, қандай заманда өмір сүріп жатақандығын көрсету мақсатында көптеген өлең шумақтарын шығарып, өлең шумақтар арқылы қазақты ояндыру болатын.

Көзіңді аш, оян қазақ, көтер басты,

Өткізбей қараңғыда бекер жасты.

Жер кетті, дін нашарлап, хал арам боп,

Қарағым, енді жату жарамас-ты- деген секілді көптеген ақын жазушыларымыз халықты жігерлендіру мақсатында көптеген өлең шумақтарын шығарған болатын. 1917 жыл, бұл жыл қазақ қоғамында аса күрделі ауыр жыл болып, саяси әлеуметтік жағдайды қазақ халқы басынан кешірген жыл болды. Міне осындай жағдайда қозғалыстың басында ұлтымыздың қайраткерлері Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынұлы, М.Дулатұлы, М.Шоқай, М.Тынышбаев, Ж.Ақбаев, Х.Досмұхамедов, Ж.Досмұхамедов сияқты алдыңғы қатарлы қазақ зиялылары болды. Сұлтанмахмұт Торайғыровтың мына бір өлеңіне көз жүгіртсек.

Қараңғы қазақ көгіне,

Өрмелеп шығып, күн болам!

Қараңғылықтың кегіне,

Күн болмағанда, кім болам?

Мұздаған елдің жүрегін,

Жылытуға мен кірермін!-деген өлең шумағы барша қазақ қоғамына сенім, үміт, рух дарытып барша қазақ елін үміт отымен жігерлендірген болатын. Осындай рухты өлеңді ақын қандай жағдайда жазған? Оны білу үшін мына бір хатқа назар аударсақ. «Мен өзім жұмасында екі ғана обед етем (ет татам), құр шай мен нан. Киім алғаным жоқ. Киноға, вечерлерге бір мәртаба болсын барғаным жоқ. Күні-түні айналдырғаным ала қағаздың беті. Халім осы. Сонда да қайғырмаймын, бір тиыным қалғанша оқимын. Сонан соң, тұрмыс қандай жүк

салса да көтерем. Бірақ көңілім оқуда болмақ [3; 212]. Ұлт зиялыларының елінің ертеңі үшін аянбай еңбек еткен көрнекті өкілдерінің бірі де бірегейі XX ғасыр басындағы дүрбелеңнің бел ортасында жүріп, туған халқының көкірегіне сәуле құюды армандаған, ел көсегесінің көгеруін басты мақсат тұтқан қазақ халқының асыл перзенті, зерделі өкілі Халел Досмұхамедов жұртына көп жұмыс істеп, еңбек сіңірген біртуар азаматтарымыздың бірі [4; 275]. Халел Досмұхамедов 1883 жылы 24 сәуірде дүниеге келіп, 1939 жылы 19 тамызда дүниеден өтеді. Мамандығы дәрігер бола тұрса да, ол қоғам өмірінің көптеген мәселелеріне араласқан: саяси және қоғам қайраткері, тарихшы, табиғаттанушы, тілтанушы, әдебиетші, ауыз әдебиетінің сирек үлгілерін жинап, насихаттаушы, шебер аудармашы болған. Халел Досмұхамедовтың қоғамдық-саяси мәселелерді Санкт-Петербургте оқып жүрген кездерінен бастап көрген болатын. Ол Әскери-медициналық академияда оқып жүргенінде бүкіл Ресейде болған 1905–1907 жылдардағы төңкерісті өз көзімен көрген болатын. Көптеген халықтың ашу-ызасы, қанды қақтығыстар және жеңілістің ащы сабақтары болашақ қайраткердің рухани дүниетанымының өсіп-жетілуіне, оң әсерін тигізді. Халел – қазақ жазуы тарихында латын әліпбиін тұңғыш енгізуші ғалым болды. Ол Еуропаның біраз халқының тілдерін жақсы білген. Халел Досмұхамедұлы ғылым білім саясатпен қатар жазушы да болған. Халел Досмұхамедұлы Аламан атты кітап баспасын жарыққа шығарған. Жинақта көптеген батырларымыздың жырауларын сонымен қатар Исатай-Махамбет дастандарын, Жиымбет жыраудың Есім ханға айтқан толғаулары Халел Досмұхамедұлының жинағында жарияланған болатын. Х. Досмұхамедұлы ғылым, білім жайында сөз қозғаған көптеген мақалаларынан көруімізге болады. Мәселен 1924 жылы жарық көрген «Қазақ-Қырғыз білім комиссиясынан» атты мақаласында білімді оңайлықпен қолға түсіруге болмайтындығын, білім алу үшін көбірек еңбектеніп көбірек талпыну керектігін, білім алу үшін тоқтамау керектігін және білім алу үшін көп уақыт керектігін айтқан болатын. Қазіргі таңда тіл мәселесі өте өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Ал Халел ағамыздың мына бір нақыл сөзіне назар аударсақ. Ана тілін жақсы біліп тұрып бөтенше жақсы сөйлесең — бұл сүйініш, ана тілін білмей тұрып бөтенше жақсы сөйлесең — бұл күйініш» [5, 91, 99] деген секілді нақыл сөздері ана тілімізді білмей тұрып басқа тілде сөйлеу бұл надандық екенін атап көрсетеді. Халел Досмұхамедұлы ол Алаш қайраткерлерінің ішінде қазақ халқының тарихы туралы көптеген құнды еңбектер ақпараттар қалдырған зиялы тұлғаларымыздың бірі. Кеңес Үкіметі кезінде қазақ тарихының тұншығып жатқан қаншама маңызды ақпараттарды, деректерді жарыққа шығарды. Кеңес үкіметі кезінде қазақ даласын, тарихын зерттеу тек орыс ұлтынан шыққан зерттеушілердің ғана еншісінде болған болатын. Х. Досмұхамедұлының өткен ғасырдың бас кезінде жарияланған еңбектерінде қазақ тарихын зерттеуге көп ықпал етті. Мәселен Махамбет Өтемісұлының және Исатай Тайманұлының бастаған шаруалар көтерілістерінің тарихы Х. Досмұхамедұлының деректері негізінде жазылған болатын. Халел Досмұхамедұлы оқуын аяқтаған соң 1913 жылы дәрігер болып жұмыс жасайды. Қиын қыстау заманда қазіргі кездегідей медицина қарқанды түрде дамымаған еді. 1912-1913 жылдары қазақ қоғамында оба ауруы өршіп көптеген адамдар оба ауруынан зардап шеккен болатын. Сол кездегі қиын қыстау заманда Х. Досмұхамедұлы аянбай еңбек етіп, кеселді тоқтатуға көп үлесін қосқан болатын. Алаштың ардақты тұлғаларының еңбектерін зерттеп жасаған еңбектерін халыққа паш етуіміз ол біздің міндетіміз болу керек. Халел Досмұхамедұлы ол көптеген мақалалар шығарып көптеген халықтың жүрегінен орын алған. Халық үшін қаншама еңбек еткен біздің қайраткерлеріміз қиын қыстау заманда 1937-1938 жылдары қуғын сүргін құрбандарына айналып кетті. Қатал саясаттың құрбандарының көптеген зиялы қауымдарымыз ату жазасына кесіліп кеткен болатын. Бір ғасырда бір рет туылатын сол кездегі заманның қиындығына қарамай сол кездегі Алаш қайраткерлері байталмай қатал саясатқа қарсы тұра білді. Қаншама рет түрмеге түсіп қаншама қиындық көрседе байталмай қарсы тұра білді. 1920 жылы заңды түрде Алашорда партиясы ресми түрде тарап кетті. Қайраткерлерімізді халықтан алшақтату үшін көптеген қайраткерлерімізді Мәскеу қаласына жіберді. Сол бір саясаттың ішінде Жаханшах пен Халел Досмұхамедовтар да бар еді.

Ұлт азаттық қозғалыс бұл қазақ қоғамындағы қиын сәттердің бірі болды. Қазақ халқы қаншама қиындықты көрседе майталмай қарсы тұра білді. Ұлт азаттық көтеріліс 1916 жылы қазақ жерінде орын алған тағы да бір сұрапыл кездердің бірі болды. Қозғалыстың негізгі шығу себебі жер мәселесі. Қазақ жерін Кеңес Үкіметі қазақ халқына билетпей өздерінің саясатын жүзеге асырды. Құнарлы жақсы деген жерлерді қазақ халқының қоныстанып отырған жерінен көшіріп ол құнарлы жақсы деген жерлерге орыс, украин халқын қоныстандырды. Ал қазақ қоғамы құнарсыз, батпақ, шөл жерлерге орналастырылды. Қазақ жері қанша үлкен болсада құнарлы жерге орналастырылмады. Қазақ халқы құнарсыз жерге орналасып, соның салдарынан қазақ қоғамы көп қиындық көрді. Мал шаруашылығынан, егін шаруашылығынан көп қиындық көріп бұның соңы 1921-1922 жылдардағы ашаршылдық жылдарына алып барады. Шөп өспей қаншама қазақ малынан айырылады. Көтерілістің шығу себебі тек жер мәселесімен ғана шектелген жоқ. Отарлаушылар қазақ халқының жері мен табиғи байлығының айтарлықтай бөлігіне иелік етіп қана қойған жоқ, олар қазақтарды рухани жағынан да отарлады. Халықты тілінен, дінінен, ділінен біртіндеп айыру бағында қатыгездікпен ойластырылған шараларды жүзеге асырды. Бұл жөнінде Міржақып Дулатов «Қазағым менің, елім менің» атты мақаласында былай деп ашына жазған еді: «...Ең алдымен қазақ халқы-Россияға тәуелді халық... Оның ешқандай правосының жоқтығы ыза мен кек тудырады. Халықтан жиналатын салық қаражатының көп бөлігі халыққа тіпті керек емес нәрселерге жұмсалады...өздерің көз жазбай байқап отырғандай...чиновниктер, урядниктер кедей қазақтарды ұрып-соғып, малдарын тартып, ойына не келсе соны істеді... Енді чиновниктер біздің дінімізге, атадан мұра болып келе жатқан әдеп-ғұрыптарымызға, біздің молдаларға ғана тиісті неке мәселелеріне араласа бастады, діни кітаптарды тұтқынға алды...Енді бұл чиновниктер қазақ даласына мыңдаған мұжықтарды жер аударып, қазақтардың суы мен шұрайлы жерлерін еркін иемденуде...Бұлар сорлы қазақтарды ұрып-соғып, бар мүлкін тартып алып кетуде...» [6, 211 бет]. Мәселенің негізгі себептерінің тағы біреуі ол қазақ халқына салынатын салықтың мөлшерін 3-4 есе көбейгені халықтың мал мүлкін көптеп алып соғысқа жіберу күшейді және сонымен қоса азаматтарымызды қара жұмысқа тыл жұмысына тарту басталды. Сол кездегі қатыгез саясаттың нәтижесінде халық әбден әлсірейді. Құнарлы жердің барлығын орыс, украин мемлекетінің халқына беріп қойып, құнарсыз жерде отырған халықты әбден үкімет қанайды. Осындай саясатқа Алаш қайраткерлері қол қусырып бейжай қарап отырмай оларда қолынан келгенше барлығын жасап іске кіріседі. Осы бір саясат Жетісу облысында өте қатты қиын болды. Қазақ тарихында ерекше орын алған тарихи оқиғалардың бірі Ұлт азаттық көтеріліс болды.

Кәпірдің өзіне сай тілмашы да,

Басады бұлаң құрық бұрмасына.

Аз күнде отыз-қырық мал жинайды,

Емумен екі жақты бір басына[7].

- деген секілді көптеген ақын жазушылар сол бір сәттерді ашына суреттеген.

Қорыта айтқанда, 1916 жылғы қозғалыс қазақ қоғамы үшін өте ауыр кезеңдердің бірі болды. Ресей үкіметі өз дегендерін сол бір кезеңдерде қалағанынша жасады, алайда біздің Алаш қайраткерлеріміз халқы үшін өздерінің жандарын құрбан етіп қаншама әрекет жасады. Осы бір қозғалыстың нәтижесінде қазақ халқының тұрғындары ауыл аймақтан қарсылық танытып қозғалысты бастады. Иә, расында бұндай саясатқа шын мәнінде шыдау мүмкін емес еді. Халқымыздың өздері күндерін зорға көріп отырғандарынды жерін алып оған қоса салық мөлшерін өсіріп малын барлығын тартып алып, тыл жұмыстарына әбден салып қара қазақты әбден қинаған болатын. Осы бір саясаттың нәтижесінде малынан жерінен айырылған халықтың ішкерге асы болмай қаншама қалқымыз қырылып қалаған болатын. Менің бұнымен айтқым келгені сол бір саясаттың нәтижесінде Ақпан төңкерісіне ұласып одан қалса 1920 жылдардағы ашаршылдыққа алып барды. Ұлт үшін жанын берген, болашақ ұрпағын ойлаған біздің қаншама қайраткерлеріміз жазықсыздан жазықсыз ату жазасына кесіліп одан қалса отбасына да зиянын тигізген болатын. Қазіргі кезде Алаш қайраткерлеріміздің өмірі қалдырған еңбектері әлі де зерттеліп жатыр. Қазақтың бас көтерер қаншама біздің

қайраткерлеріміз 1937-1938 жылдары қуғын сүргін құрбандарына айналып барлығы дерлік ату жазасына кесілді. Еліміз өз тәуелсіздігін алғаннан кейін 1993 жылы 14 сәуірде "Жаппай қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы заңы қабылданды. Қаншама біздің жазықсыз қайраткерлерімізді еске алу күні болып 31 мамыр бекітілді. 1937-1939 жылдардағы Сталиннің сол бір саясатының құрбандарына айналғандардың ішінде Х. Досмұхамедұлы да бар еді. Ол 1930 жылы Алашорданың құрамына кіргені үшін айып тағылып жұмасынан босатады. 1932 жылы Халел Досмұхамедұлыны белгілі бір себептерге байланысты саяси айып тағылып 5 жылға Воронеж қаласына жер аудартып жібереді. Мерзімі бітіп елге оралғаннан кейін 1938 жылы 26 шілдеде екінші рет саяси айып тағып тұтқында ұстайды. Сол бір қатыгез саясаттың нәтижесінде Х. Досмұхамедұлы ату жазасына кесілді. Х. Досмұхамедұлы 1939 жылы 19 тамызда белгілі бір себептерге байланысты түрмеде өкпе ауруынан көз жұмады. Белгілі қайраткеріміздің артынан 3 қызы 2 ұлы және жұбайы қалады. Олардың барлығы дерлік елге еңбектерін сіңірген белгілі тұлғалар болды. Х. Досмұхамедұлының тарихта алатын орны ерекше. Қазіргі таңда қайраткерімізге арнап университет және ауыл қаланың көшелерінің аты берілген. Биыл Х. Досмұхамедұлының дүниеге келгеніне 140 жыл толуына байланысты көптеген іс-шаралар көптеген ғылыми конференциялар ұйымдастырылып өтіліп жатыр.

Әдебиеттер тізімі:

- 1) Букейхан, А. Н. Казаки Адаевского уезда. //Букейхан, А. Н., Баранов, С. Ф., Руденко, С. И. Казахи. Антропологические очерки. Сборник I, II., 58–82 стр. 1927 г. Ленинград.
- 2) Әбсеметов М., Дулатова Г. Міржақов Дулатов шығармалары Алматы: «Жазушы» баспасы 1991-375 б
- 3) 1916 жылғы Ұлт-Азаттық көтеріліс: тарихи маңызы, өнеріндегі орны, құжаттық дерекнамасы кітап-211 б.
- 4) Е.С. Ысмайылов, 1916 жылғы көтеріліс және халық поэзиясы туралы. 1916 жыл. Өлең, поэма, әңгімелер жинағы-Алматы 1940.
- 5) Мәмбет Қойгелдиев-Алаш қозғалысы, Алматы «Санат» 1995 жыл
- 6) Дербісәлі Ә. Қазақ даласының жұлдыздары. Алматы, 1995. //Қазақ тарихы, – 174 б.
- 7) Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Мұрағаты.
- 8) С.Торайғыровтың екінші томдығы, 1967 ж., «Жазушы» баспасы, 195-198 б.
- 9) Дербісәлі Ә. Қазақ даласының жұлдыздары. Алматы, 1995. //Қазақ тарихы, – 163 б.

<http://bilimainasy.kz/qugyn-s%C3%BCrg%C3%ADn-kurbandary-alash-zhurty/>
<http://qazaqstan.tv/news/86824/>

ӘӨЖ 94 (574)

АЛАШОРДА ТАРИХЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Ақсерикова Т.Е-оқытушы, магистр

Жылқыбаев А-2 курс магистранты

Асқарбайқызы А-1 курс магистранты

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

1917 жылы ақпан революциясы жеңіске жетіп Ресей империясын 300 жыл билеген Романовтар әулеті биліктен шеттетіліп, бұл тарихи оқиға ұлт

зиялыларының басын бір жерге қосуға мүмкіндік әкелді. 1917 жылдың сәуір-мамыр айларында көптеген облыс-уезд орталықтарында аймақтық қазақ сиездері өткізіліп, қазақ комитеттері құрыла бастады. Олардың жекелеген өкілдері Уақытша үкіметтің жергілікті органдары болған облыстық және уездік атқару комитеттерінің құрамына енгізілді.

1917 жылы Қазақ сиездері Орынбор (Торғай облыстық), Орал (Орал облыстық), Семей (Семей облыстық), Омбы (Ақмола облыстық) т.б. қалаларында болды. Қазақ сиездерін өткізуге ұлт зиялылары белсене кірісті.

1917 жылы 21-28 шілдеде Орынборда өткен Бірінші Жалпықазақ сиезінде «Алаш» атты партия құрылып, бұл сиезде 14 мәселе қаралды. Осылардың ішінде ерекше атайтынымыз:

1. Мемлекет билеу түрі;
2. Қазақ облыстарында автономия;
3. Жер мәселесі;
- 4). Оқу мәселесі және т.б.

1917 жылдың 21 қараша күні «Қазақ» газетінде Алаш партиясы бағдарламасының жобасы және сиез материалдары жарияланды. «Алаш» партиясының өмірге келуі үлкен саяси мәселе еді. 1917 жылғы 5-13 желтоқсанда Орынбор қаласында Екінші жалпықазақ сиезі өтті. Сиездегі қаралған аса маңызды мәселелер: қазақ-қырғыз автономиясы; милиция құру; ұлт кеңесі; оқу мәселесі т.б. Бұл сиезде автономияны жариялау мерзімі туралы қызу тартыстар бірнеше күнге созылды. Ақыры осы 1917 жылы 5-13 желтоқсанда өткен екінші сиезде Алаш автономиясы жарияланды. Кейін, елде басталған азамат соғысы мен шетел соғыс интервенциясына байланысты Қазақстан жері бірнеше майданға бөлініп тұтас басқару мүмкіндігі болмағандықтан Алашорда екіге бөлінді. Бірақ, үкіметтің негізгі мақсаты ол ұлт тәуелсіздігі болып сақталды.

1919 жылы 10 шілдеде РКФСР Халық Комиссарлары Кеңесінің Жарлығы бойынша құрылған қазақ революциялық комитеті өлкедегі ең жоғары әскери-азаматтық басқару органы болып табылды. Оның басты міндеті: революцияға қарсы күштерге тойтарыс беру, өлкеде мемлекеттік, шаруашылық және мәдени құрылыс үшін жағдай жасау, Қазақстанда Кеңестердің Құрылтай сиезін әзірлеу, армияны азық-түлікпен және басқа да қажетті жағдайлармен қамтамасыз ету және сот ісін жүргізу болды.

Қазақ революциялық комитетінің алғашқы құрамына оның төрағасы ұлты поляк, 1902 жылдан болыпевиктер партиясының мүшесі С.Пестковский және Ә.Жангелдин, Б.Қаратаев, М.Тұнғаншин, С.Мендешев, Алаш Орда жетекшілерінің бірі А.Байтұрсынов енді. Қазақ революциялық комитетінің шешімі бойынша 1920 жылы 9 наурызда Алаш Орда үкіметі таратылды. Алаш партиясы, Алашорда үкіметі және жетекші тұлғалары туралы зерттеулер кеңестік кезеңде басталып, жарияланды.

Алашорда қозғалысы, алаш қайраткерлері туралы әр түрлі пікірлер айтылды. Түрлі себептерге, сол кездегі жағдайларға байланысты тым әрқилы, кейде тіпті бір-біріне кереғар пікірлер айтылғаны құпия емес. Мәселен, 1927 жылы А.Бочаговтың «Алашорда тарихына арналған очерктер» жинағы жарық көрді. Бұл шағын еңбекте дәлелсіз тұжырымдар, саналы түрде бұрмаланған фактілер көптеп кездеседі. Бұл еңбектің асығыс жазылғандығы жөнінде автор былай дейді: «Жалпы партиялық нұсқау бойынша асығыс жазылған бұл жұмыс ғылыми зерттеуден гөрі, төменгі партия ұйымдары үшін арнайы жазылған үгіт-насихатқа көбірек ұқсайтын еді» [1, с.102-103]. Өткен ғасырдың кеңестік тарихнамасында ғылыми, саяси әдебиеттерде Алаш қозғалысын жаппай қаралайтын «ұлтшылдар», «халық жаулары» деп ұлттық тұлғаларды қаралаған жекелеген адамдардың еңбектері жарық көрді. 1933 жылғы желтоқсанда ВКП (б) Қазақ Өлкелік Комитетінің жанындағы Партия тарихы институтында Алашорда және Алаш партиясы тарихына арналған пікір-сайыс ұйымдастырылды. Онда «Алашорданың тарихи рөлі» деген тақырып бойынша институт қызметкерлері С.Брайнин мен Ш. Шафиро баяндама жасады. Кейін, осы баяндамалар 1935 жылы «Алашорда тарихы бойынша очерктер» деген атпен кітап болып жариялады [2]. Кітап «Алаш» қозғалысының бастау көздері, 1916 жылғы көтерілістегі алаш интеллигенциясының рөлі, Алаш қозғалысы ақпан мен қазан айларында, алашорда - ұлтшыл контрреволюциялық үкіметі, Алаш қозғалысының тарихын дәріптеушілікке қарсы деген бөлімдерден тұрды. Авторлар Алашорданы ұлтшыл контрреволюциялық үкімет деп баға берді.

1930-жылдардың ортасынан 1980-жылдардың соңына дейінгі отандық тарихнамада 1937-1938 жылдардағы ұлттық интеллигенцияға қарсы жүргізілген «сталиндік террордан» кейін алаш қозғалысына байланысты зерттеулер жүргізілген жоқ. 1980-жылдардың соңына дейін бұл жабық тақырыптардың біріне айналды. Республика өз тәуелсіздігін жариялаған 1991 жылдан кейінгі кезеңде құпия болып келген Алаш тақырыбы жөнінде тарихи шындықты қалпына келтіруге талпыныс жасала бастады. 1989 жылғы шілдеде Қазақстан Коммунистік партиясы Орталық комитетінің жанындағы партия тарихы институты «Алашорда: пайда болуының, қызметі мен күйреуінің тарихы» деген тақырыпта пікір алысу дөңгелек үстелін ұйымдастырды. Оған, Қазақстан Ғылым академиясының, Алматының жоғары оқу орындарының белгілі қоғамтанушы ғалымдары қатысты. Олар: Б.А. Төлепбаев, А.Ғ. Сармурзин, М.Қ. Қозыбаев, В.К. Григорьев, М. Бурабаев, Ә.С. Тәкенов, М.Қойгелдиев т.б. Қоғамдық ғылымдардың өкілдері Алаш және алашорда тарихына байланысты қолдан жасалған құпияны ашуға жариялылық жағдайында мүмкіндік туып отырғандығын тілге тиек ете отырып, соған байланысты өз ойларын ортаға салды. Алашорда қозғалысының бастау көздерін 1917 жылға дейінгі қазақ қауымының қоғамдық-саяси өмірінен іздеу, ал осы қозғалыстың саяси ағым және ресми партия ретінде 1917 жылдың жазынан басталғандығын басты көрсету, оның 1917-1920 жылдардағы дамуы мен нақтылы қызмет тарихын ашып көрсету, Алаш интеллигенциясы мен Алашорда қозғалысының ара жігін ашу сияқты күрделі мәселелер көтерді [3, с.21]. Пікір алысуға қатысқандардың

көпшілігі Алаш пен алашорданың әлеуметтік табиғатын, олардың қазақ қауымының қандай бөлігіне сүйенгендігін анықтау қажеттілігіне баса назар аударды. Бұл мәселе 1920-30 жылдардың өзінде көп дау туғызды. А.Бочагов Алашты - «ұсақ ұлттық буржуазияның» партиясы десе, С.Брайнин мен Ш. Шафиро - «бүкіл байлардың ұйымы» деді. Пікір алысуда негізгі баяндама жасаған М.Қозыбаев Алаш партиясын ұлтшыл саяси деп айыптаудың негізсіз екендігін көрсетті. Осы пікір алысудың ізімен қазіргі «Ақиқат» журналы «Алаштың ақиқатын кім айтады?» деген жалпы тақырыппен топтама ұсынды. В.К.Григорьевтің, К.Нұрпейісовтың, Т. Кәкішевтің мақалалары жарық көрді. В.К. Григорьев Алаштың қалыптасуы 1917 жылы аяқталған және кадеттер жолын қуған буржуазияшыл-ұлтшыл партия деп анықтайды. Ал, ғалымдар К.Нұрпейісов пен Т. Кәкішев Алаш құрылған 1917 жылы шілде айында оның саяси партияға тән бағдарламасы болмағандығын айта келіп, саяси партия ретінде қалыптасып үлгермеген ұйым деп бағалады. Жекелеген зерттеушілер Алаш қозғалысына баға беру үшін алдымен оның көш бастаушыларының кімдер болғандығын анықтау мәселесі осы тақырыпты ғылыми тұрғыдан игеруге шешуші түрде ықпал жасайды деп есептеді. М.К. Қозыбаев Алашқа либеральды ұлттық интеллигенцияның партиясы деген анықтама бере отырып, оның идеологиясы отаршылдыққа қарсы бағытталған деген қорытынды жасады. Ғалым философ М. Бурабаев 1917-1940 жылдардағы Қазақстандағы қоғамдық ой мәселелеріне арналған зерттеуінде Алаш тарихына байланыстытың пікірлер жазғанмен, автордың коммунистік идеологияға тәуелді болғандығын анық байқауға болады [4]. Алаштық интеллигенцияға жаңа көзқарас қалыптастыруда ашық та батыл пікірлер айтып, дәлелді тұжырымдар жасауда зерттеушілер М.Қойгелдиев пен Т.Омарбековтың еңбектері ерекше құнды. Олардың пайымдауы бойынша, Алаш партиясының көш бастаушылары негізінен екі мақсатты - қазақ елін отарлық езгіден азат ету мен қазақ қоғамын ортағасырлық мешеуліктен өркениетті әлеуметтік-экономикалық және мәдени даму жолына алып шығу міндеттерін көздеді, сондықтан да алаштық интеллигенцияны «ұлттық- демократиялық партия» деп атау қажет [5, 216]. Көрнекті ғалым Мәмбет Қойгелдиевтің « Алаш қозғалысы» атты көлемді монографиясында осы пікірлер әрі қарай өрбітілді. Алаш пен алашорда тарихына қалам тартуға мүмкіншілік туған соңғы жылдары ғалымдар Ә.Қайдаровтың, Ә.Әлімжановтың, С.Өзбекұлының, М.Құл- Мұхаммедтің, М.Әбсеметовтың, Ғ.Әнестің, А.Мектептегінің мақалалары мен ғылыми еңбектері жарық көрді. Алашорда тарихын зерттеуге елеулі үлес қосқан ғалым К. Нұрпейісовтың «Алаш һәм Алашорда» атты монографиялық еңбегін атауға болады. Автор өз еңбегінде зиялы қауымға Алаштануды зерттеудің кейбір маңызды мәселелерін ұсынады. Олар: Алаштың әлеуметтік, саяси және экономикалық бастау көздері; оның XX ғасырдың алғашқы жиырма жылындағы Қазақстанның қоғамдық-саяси өміріндегі алатын орны мен атқарған рөлі; 1917 жылғы екі революция аралығындағы Алаштың басқа партияларымен өзара қатынасы мен байланысы; Алаш пен Алашорда және Совет үкіметі; Алаш қозғалысының көрнекті қайраткерлерінің көзқарас

эволюциясы; Алаш қозғалысына қатынасушылардың 1920 жылдан кейінгі қасіреті; Алаш қозғалысы және оның Орта Азия мен Еділ бойының түрік тілдес, мұсылман діндес халықтарының саяси партиялары мен қоғамдық қозғалыстарымен байланысы; Алаш қозғалысы және бүгінгі Қазақстан [6,216]. К.Нұрпейісов осы аталғандардың ішінен үш нақты мәселені бөліп алып қарастырады. Олар: 1. Саяси партия ретіндегі Алаштың өмірге келуі және оның бағдарламалық мақсаты-міндеттері; 2. Мемлекеттік құрылым ретіндегі Алаш автономиясының ұйымдасуы; 3. Алашорданың нақтылы іс-әрекеті. К.Нұрпейіс монографиясында алаш қозғалысына байланысты 1920-80 жылдардың екінші жартысына дейін жарық көрген еңбектерге біршама жақсы талдау жасалынған. Бұған қосымша Р.Нұрмағанбетованың «Алаш және Алашорда проблемасы 20-30 жылдардағы Қазақстандық тарихнамада» атты диссертациялық зерттеуі өмірге келді» [7]. Р.Нұрмағанбетова өз зерттеуінде Алашорда қозғалысын үш бағытта қарастырады. 1. Алаш қозғалысы қалыптасуының тарихи, әлеуметтік-экономикалық себептері; 2. 1917-1920 жылдардағы Алаш және Алашорда тарихы; 3. 1937-1938 жылдардағы Алаш және Алашорда тарихы. Р.Нұрмағанбетова өз зерттеуінде Алаш қайраткерлері демократиялық бағытты ұстанып, большевиктік идеологияға қарсы болғандығын айғақтайды. «Участие представителей казахского народа государственной думе способствовало выявлению позиции сторонников демократического движения в крае, установленных тесных связей с мусульманским движением в России. Учреждение и издание с 1913 г. первого печатного органа движения газеты «Казах» явилась важнейшими этапами в консолидации казахской интеллигенции, в особенности ее молодого поколения, что способствовало превращению его в реальную политическую силу, выражавшую общенациональные демократические идеи. Лидеры алашского движения оставались принципиальными противниками большевистических форм и методов социалистического переустройства Казахстана. Несмотря на вынужденный переход на сторону советской власти, вся общественно-политическая деятельность участников движения Алаш начало 20-х годов свидетельствовало о приверженности ее к гуманистическим, демократическим принципам» [7,с.15]. Көрнекті ғалым Дина Аманжолованың «Казахский автономизм и Россия» атты монографиялық зерттеуінде «Алаш» қозғалысының қалыптасуы мен қызметінің әр түрлі аспектілері жаңа тың мұрағат деректері негізінде қарастырылған [8]. Алаш қозғалысын зерттеушілердің басым көпшілігі оның ұйымдастырылу мәселесіне көңіл аударады. Осы мәселеге белгілі ғалым М. Қозыбаев дәл анықтама береді: «В отличие от кадетов партия «Алаш» была аморфной, организационно далеко не завершённой. Не случайно процесс ее создания занял более 10 лет. На этапе буржуазно-демократической революции ее лидеры, используя политические средства, вплоть до трибуны Государственной думы, в острой проблеме колониализма отстаивали интересы своего народа перед усиливающейся экспансией столыпинских реформ» [9,с.64]. Осындай пікір тарихшы ғалым Б. Елькеевтің еңбегінде де өз жалғасын тапқан. Алаш партиясының қызметіне

жан-жақты талдау жасай отырып, Б.Елькеев былай деп жазады: «Организационно-подготовительная работа по созданию партии началось в период первой русской революции, а как партия «Алаш» была организационно оформлена только в 1917 году» [10,с.51]. Қазақстандық тарихнамадағы пікірлерді қорыта отырып мынандай мынадай пікір айтуға негіз бар. Алаш қайраткерлері халықтың азды-көпті шағын тобының саяси мүдделерін немесе феодалдық, патриархалдық, ұсақ буржуазиялық мүдделерді қорғаған жоқ. Керісінше, жалпы адамзаттың гуманизм принциптерін асқақ тұтып, бүкіл қазақ халқының мүдделеріне қызмет етті.

Әдебиеттер

1. Бочагов А. У истоков воспоминание. – Алматы «Казахстан», 1972.- 103 с.
2. Брайнин С, Шафиро Ш. Очерки по истории Алаш Орды. –Москва. «Просвещение», 1935. - 140 с.
3. «Алашорда пайда болуының, қызметі мен күйреуінің тарихы» //Социалистік Қазақстан. - 1989. 11 шілде. -2 б.
4. Бурабаев М.С. Общественная мысль Казахстана в 1917-1940г.г.- Алматы: Ғылым, -1991. - 220 б.
5. Қойгелдиев М., Омарбеков Т. 20-30 жылдардағы Алаш қозғалысы// Ақиқат. -1991. № 11. 2-3 б; Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. Алматы, 1996;
6. Нұрпейісов К. Алаш Һәм Алашорда. –Алматы «Ататек» -1995. -210б
7. Нурмағанбетова Р.К. Проблема Алаш и Алашорды в Казахской историографии 20-90-х годах: автореф. дисс. канд. ист. наук. - Алматы, - 1999. -29с.
8. Аманжолова Д.А. Казахский автономизм и Россия. - Москва: Просвещение,-1994. -216 с.
9. Козыбаев М. Проблемы истории, археологии и этнографии Западного Казахстана // Вестник АН КазССР. - 1999. №3. -64 с.
10. Елькеев Б. Партия «Уш жуз» и ее деятельность в период установления Советской власти в Казахстане // История Казахстана: «белые пятна». Сборник статей. – Алма-Ата: Казахстан, 1991. – С.49-77.

ӘОЖ 82.09

М.ЖҰМАБАЕВТЫҢ ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ ЖӘНЕ АҒАРТУШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ

Сабирова Жаңылсын Нұрмұханқызы,

Психология және педагогика кафедрасының қауымдастырылған профессоры, п.с. ғ. к.,
“Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті” КеАҚ

E-mail: zhanylsyn.sabirova@mail.ru

Андатпа

Бұл мақалада ұлы ойшыл, педагог-психолог Мағжан Жұмабаевтың дүниетанымдық және ағартушылық қызметі жан-жақты талдау жасалынады. Дүниетанымдық көзқарастарының қалыптасуына әсер еткен өсіп өнген, оқып-білім алған ортасы мен оның ағартушылық қызметі және шығармашылық еңбектеріндегі тәлім-тәрбиелік идеялардың маңызы қарастырылады.

Түйін сөздер: Мағжан, шыққан тегі, білім алған ортасы, ақын, ұстаз.

Мағжан Жұмабаев 1893 жылы Ақмола губерниясы, Ақмола уезіне қарасты Паудан болысында, қазіргі Солтүстік Қазақстан облысы, Булаев ауданы, «Молодежный» совхозында дүниеге келді.

Мағжанның алғашқы ауыл мұғалімінен оқып, хат тануымен 1905 жылғы Қызылжардағы (қазіргі Петропавловск) медреседе оқып, араб, парсы, түрік тілдерін меңгеруі оның тұлғалық қалыптасуындағы алғашқы арналардың бірі ғана емес, сол кезеңдегі қазақ оқу-білім жайынан да хабардар етеді. Қазақтың өзінен шығып, Стамбулда дәріс алған, жергілікті интеллигент Мұхамбетжан Бегишев ашқан медресені 1910 жылы жақсы үлгеріммен бітіреді. Бұл медресенің Мағжан дүниетанымының қалыптасуында ықпалы зор болды. Өйткені Мағжан осы кезеңнен бастап, қазақ, татар, араб, парсы ақындарының әдебиетінен алған білімі, оның шығармаларына да әсер еткен. Арғысы Фирдоуси, Сағди, Хафиз, Омар Хаям, Низами, Науаи сияқты шығыс даналарының Гете, Гейне, Шиллер, Байрон тәріздес батыс классиктерінің, Пушкин, Лермонтов, Фет, Гоголь, Крылов, Мамин-Сибиряк, Кольцов, Мережковский, Бальмонт, Есенин, Брюсов, Горький секілді орыс ақын-жазушыларының шығармаларын және орыс тіліне аударылған өзге де әлемдік әдебиет өкілдерінің де кітаптарын көп оқығандығы белгілі. Ұлы Абай шығармашылығымен де ерте танысып, жан-жүрегімен қабылдап, орасан зор әсерге де ерте бөленген. Ақын болуды арман еткен М.Жұмабаевтың балаң қиялынан ғана емес, Абайға деген шексіз махаббатына табынуынан 1909 жылы “Атақты ақын, сөзі алтын Хакім Абайға” деген өлең жазған. 16 жасар ғана жасөспірімнің өлеңінен кемел ақыл мен терең сезімі, нәзік жүрек тебіренісі аңғарылады. Ақындық сезімнің ерте оянып, қалыптасуына Ғалымжан Ибрагимов сияқты тұлғалардың оң көзқарасы мен ықпалы сәйкес келіп, Мағжанның терең ой мен сұлу суретке толы өлеңдерінің жарыққа шығуына жол ашылады. Сондықтан да Ғ.Ибрагимов 1910 жылдың күзінде Мағжан өлеңдерінің қолжазбаларын Қазандағы Кәрімовтардың баспасына табыс етеді, 1912 жылы Мағжанның «Шолпан» атты өлеңдер жинағы жарық көреді.

Тарихи-педагогикалық зерттеулердің талаптарына сай, ақын Мағжан Жұмабаевтың өмірі мен шығармашылығындағы тәлім-тәрбиелік идеялардың пайда болуы мен қалыптасуын кезеңдестіру тұрғысында қарастыра болсақ, тарихи және саяси-әлеуметтік кезеңдермен байланыстыра сатыланғанын байқар едік. Сонымен, *бірінші – тегі мен туып-өскен жері, білім алып, алғаш танылған ортасы* оқу-білімнің, зиялылықтың мәнін білуге ұмтылған І-кезең, алғашқы ақындық қадамынан бастап 1917 жылға дейін. (1-сурет).

А қын М.Жұмабаевтың тағылымға толы өмірі мен шығармашылығында басты орын алатын ақпан революциясынан бастап 1924 жылға дейін. *Бұл – ақынның Алаш ұранды ұлт зиялыларымен жан-жақты араласып, өмірінің қалыптасу мен шыңдалу мектебі болған 2-тарихи кезең.* III-кезең, 1924 жылдан өмірінің соңына дейін, социалистік реализмге бет бұрды. Яғни өмір шындығын дәл бере білді. Отты жырлары арқылы адам санасындағы қараңғылықты ығыстырып, оған күндей шуақты нұр құюға ұмтылды.

Тарихи кезең	Сипатталуы
I-кезең, алғашқы ақындық қадамынан бастап 1917 жылға дейін.	1905-1910 жылдары Қызылжардағы (қазіргі Петропавловск) медресе тыңдаушысы 1910-1911 жылдары Уфадағы «Ғалия» медресесінің түлегі. 1912 жылы Қазан қаласында «Шолпан» атты тұңғыш жинағы. 1913-1916 жылдары Омбы мұғалімдер семинариясының шәкірті. 1916 жылы Қызылжарда «Алаш» партиясын құрушы, Ақмола губерниялық «Бостандық туы»

	газетінің қызметкері.
2-тарихи кезең, өмірінің қалыптасу мен шыңдалу мектебі, ақпан революциясынан бастап 1924 жылға дейін	1922 жылы Ташкентте орыс-қазақ тілдері мен әдебиетінен Қазақ-Қырғыз институтының оқытушысы. 1923-1927 жылдары Мәскеудегі Жоғары әдеби-көркемөнер институтының шәкірті. 1927 жылы мұғалім. 1929 жылы Қызылжар қаласында тұтқындалып, 10 жылға кесіледі.
III-кезең, 1924 жылдан өмірінің соңына дейін, социалистік реализмге бет бұруы.	1936 жылы М.Горький мен Пешкованың араласуымен 10 жылы 7 жылға түсіріліп, бостандықта. 1936 жылы Қызылжардағы техникум оқытушы. 1937 жылы желтоқсанның 30 күні Алматыда тұтқындалады. 1938 жылы 19 наурызда халық жауы деген жала жабылып нақақтан атылады. 1988 жылы ақталып, 1995 жылы еңбектері жарық көре бастады.

1-сурет – М.Жұмабаевтың ағартушылық қызметі мен шығармашылық еңбектеріндегі тәлім-тәрбиелік идеялардың қалыптасу кезеңдері

Мағжан Жұмабаевтың сүйіспеншілік идеяларға толы шығармаларды өмірге әкелер ақын болып қалыптасуының үлкен кезеңі – *ақындық кезең*. Оған ақындық өте бала күнінен машықтанған, бейімделген мамандық десе болғандай. Ал, өмір майданында қаламы одан әрі шыңдалып, Ақмола губерниялық «Бостандық туы», «Ақжол» газеттерінде, «Шолпан», «Сана» журналдарында қызмет етеді.

Төртінші кезең – М.Жұмабаевтың шығармашылығы толысып, оқырмандарын тапқан, айтар ойы мен жазатын тақырыптары айқындалған, кемелденген *ақын-ұстаздық кезеңі*. Мағжан Жұмабаевтың ақындық-ұстаздық әлеуеті және оның шығармаларындағы көркемдік ерекшеліктер туралы Ж.Аймауытов, Ә.Бөкейханов, М.Әуезов, З.Қабдолов, Т.Кәкішев, Ш.Елеукенов, Б.Қанарбаева және т.б. белгілі ғалымдар мен көптеген замандастары мақалалар жазды, пікірлерін білдірді.

М.Жұмабаевтың ақын-жазушылық кеңістігіндегі қамтыған тақырыптары адамзат үшін әрқашан өзекті мәселелер: өнер-білімге, ізгілікке, жарыққа, бостандыққа, теңдікке ұмтылу, халқының мәдениеті мен бақыты үшін күресу, махаббат, сұлулық, тазалық пен адалдық төңірегінде болды.

Оның қаламгер ретінде халқына қалдырған көлемді туындыларының бірегейі саналатын еңбектері: «Қорқыт», «Толғау», «Оқжетпестің қиясында», «Жүсіпхан», «Тоқсанның тобы», «Батыр Баян», «Ақан сері», «Шолпанның күнәсі», «Ертегі», ағартушылық еңбектері «Педагогика», «Сауатты бол!», «Бастауыш мектептегі ана тілі» және т.б.

Ұстаз-ақын өз заманының саяси-әлеуметтік мәселелеріне де салауатты үн қосудан қалыс қалмады. Өзінің шығармашылығындағы тәлім-тәрбиелік идеяларды заманның тарихи-саяси, идеологиялық ықпалдарымен ғана тудырмады, оған өмірлік тәжірибесін, халқының тәлімі мен мәдениетін арқау етіп, адамзатқа мәңгілік тақырыптарды шығармашылық нысанына айналдырды.

М.Жұмабаев өмір сүрген кезеңде психология ғылымының негізі жаңа ғана құрылып, әлі жөнді қалыптаса қоймаған еді. Психологиялық мәліметтер көпшілікке жеткілікті

таралмағанмен жанның не екендігін біле алмай, бірақ оның көріністерін психология ғылымы зерттейтіндігінен хабардар еді.

М.Жұмабаевтың «Педагогика» еңбегінде «Психология – жан туралы ғылым ғана емес, ол жанның істерін, көріністерін зерттейтін ғылым – деп, баланың жанын жақсы тәрбие қылу үшін, жанды көзбен көріп, қолмен ұстамай-ақ, оның істерін, көріністерін тексеру жетеді»-деп анықтама береді.

Мағжан өзінің тәлім-тәрбиелік ой-пікірлерін психологиялық міндеттерінен негіздейді. Сондықтан да оның «Педагогика» еңбегінің 15 тарауының 3-уі педагогикалық мәселелерге, 12 тарауы психологиялық құбылыстарды сипаттауы, бұл еңбектің психологиялық тұрғыда құндылығын көрсетеді.

Психология мәселелерін қарастырғанда Мағжан Жұмабаев жан көріністерін үшке бөле отырып, яғни ақыл көріністері, ішкі сезім және қайрат көріністерін сипаттап, әрқайсысын қалай тәрбиелеу керек екендігіне тоқталады. Біз бір заттың сынын белгілеп, заттармен әр түрлі көріністер арасындағы айырманы тапсақ, бұл – ақыл ісі-дейді. Біз қайғырамыз, қуанамыз, бұл – ішкі сезім ісі, біз бір істі істеп, мақсатқа жетпек болсақ, бұл – қайрат ісі-дейді. Мағжан жоғарғы психикалық құбылыстарды тек адамға ғана тән рухани құбылыс ретінде түсіндіруде антропологиялық принципті басшылыққа алды деп есептейміз.

Қорыта келгенде, Мағжан Жұмабаев ұлттық тәрбиенің озық үлгілерін ресей-психолог ғалымдарының, ол арқылы өзге елдер ғалымдарының өркениетті ғылыми көзқарастарымен ғылыми сабақтастыра алған және өзгенің ықпалында кетпей, өзіндік ерекшелігін сақтай білудің жолын ғылымда, әдебиетте де көрсете білген тұлға.

Мағжан нені айтса да жеріне жеткізе айтып, жан-жақты саралайды. Ғажайып сыршыл ақын, қоғам қайраткері бола тұра педагогика, психология ғылымының теориясын жетік білгендігі таң қалдырады.

Сөйтіп, М. Жұмабаев: “Баланы тәрбие қылу - дегеніміз, тұрмыс майданында ақылмен, әдіспен күресе білетін, адалдық жолында құрбан бола білетін, адамзат дүниесінің керек бір мүшесі бола алатын - адам шығару” - деп ой түйіндейді.

М. Жұмабаевтың тәлім-тәрбие саласындағы ой-пікірлерінің, күні бүгінге дейін маңызын жоймағандығын көруге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жұмабаев М. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 2002. – 252 б.
2. Жарикбаев К.Б. Становление основ научной психологии в Казахстане (история и этапы развития в XX веке): Автореф... д-ра псих. наук: 19.00.01. – Алматы, 2013. - 48 с.
3. Сабирова Ж.Н. Мағжан Жұмабаевтың психологиялық көзқарастары: Монография.- Атырау, 2021.- 125 б.

АЛАШ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІ ЖӘНЕ ҰЛТ АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫС

Автордың аты-жөні: Меңдіғалиева Айдана Тасболатқызы

Лауазымы: Қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі

Мекеме: М.Әуезов атындағы орта мектеп

Қала атауы: Атырау облысы, Индер ауданы

Эл.поштасы: mendigaliev97@inbox.ru

Ұялы байланыс: 8702-413-26-97

Ұлттың жоғын ұйықтап жүріп емес, ояу жүріп іздеу керек.

(Ә.Бөкейхан)

Бейбіт күннің көк аспанында қалықтаған құста, жер бетіндегі адам біткеннің бәрі де бақытты десем, артық айтқаным емес. Иә, кең байтақ жерді мекендеп, суын ішіп, ауасын жұтып келеміз. Біз-осы керемет шақтың куәсіміз. Ал, бейбіт өмірдің бал дәмін таттыру үшін ата-бабаларымыз, күндіз күлкіден, түнде ұйқыдан айырылған. Қазақтың қазақ болып қалыптасуына ықпал етіп, мұңын мұндап, жырын жырлағандар көп әрине. Дегенмен, ұлттың жолында ұрандап, елім-жерім деп өткен, Алаш қайраткерлерін атамай кету үлкен қателік дер едім. Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынов, Халел Досмұхамедов, Мұстафа Шоқай, Міржақып Дулатұлы, Мұхамеджан Тынышбайұлы қазақ елінің тәуелсіздік алу жолында аянбай еңбек етіп, тер төкті. Осы аты аталған тұлғалар 1917 жылы «Алаш партиясын» құрды. Дәл сол жылы алғашқы «Алаш партиясының съезі» болды. Бірі тілді, бірі еркіндік пен бостандықты талап еткен бұл басқосу қазақ тарихында алтын әріптермен жазылып қалғаны ақиқат. Ахмет пен Халелдер тіл еркіндігін сөз етті. «Өз тілімен сөйлескен, өз тілінде жазған жұрттың ұлттығы еш уақытта адамы құрымай жоғалмайды. Ұлттың сақталуына да, жоғалуына да, себеп болатын ол-тіл» деп өзінің тіл жанашыры екендігін айқын көрсетіп отырған. Міржақып Дулатұлы сол кездегі қазақтардың қалың ұйқыда екендігін өлеңге арқау етіп, қалың қазақтың намысын оятып «Оян Қазақ» өлеңін шығарып, рухтандырған. Осы тұста алғаш рет қазақ тарихында «Қазақ» баспасөзі қалыптасты. Газетте жарияланған әр мақала мен шығармалар сол кездегі ұлттық қозғалыстың жай-жапсары мен тынысын халыққа жеткізуде таптырмас құралға айналды. Атап айтсақ М.Дулатұлының «Тарихи жыл», Ә.Бөкейхановтың «Алаш съезі» атты тың мақалалары сол кездегі өмірді баяндап отырды. Газеттің шығуына себеп болған Ахмет Байтұрсынұлы екенін еске сала кетейін. Бұл партия Ресей империясының бодандығы кезінде құрылған және өз күштеріне сеніп, еркіндікті, жалпы жеке дербес мемлекет болып қалыптасу үшін үздіксіз тер төгіп, қызмет еткен. Елінің басына күн туған шақта, елінің озық ойлы азаматтары өзара мәмілеге келіп, бастарын біріктірді.

Алаш қайраткерлері сөйлеп ғана қоймай, озық ойлы ойларын іс жүзінде жүзеге асырып отырған. Бірігіп газет шығарып, өлеңдерін жариялаған. Х.Досмұхаметов пен А.Байтұрсынов тіл мәселесін тереңнен қозғай білген. Бәрі бір кісідей әлеуметтік мәселелерге араласып, білім мен тәрбиеге, медицина мен педагогикаға жалпылама айтқанда қазақ қоғамына қажетті істердің барлығының басы-қасында болып, ақылдаса отырып, оң шешімін тауып отырған. Бұл істердің барлығы айтқан ауызға оңай болғанымен, астарында саяси мән, әрқайсысының еліне деген жанашырлығы мен сүйіспеншілігі жатырғанын біреу аңғарса, біреу аңғара бермейді. С.Торайғыровтың

Алаш туы астында,
Күн сөнгенше сөнбейміз!
Енді ешкімнің алашты,
Қорлығына бермейіз!

деген өлеңі, немесе;

Қараңғы қазақ көгіне,
Өрмелеп шығып күн болам.
Қараңғылықтың көгіне,
Күн болмағанда, кім болам?!

өлеңдері, сол кездегі «Алаш» қайраткерлерінің мұқалмас ерік-жігері мен табандылықтарын қоспасыз сипаттап тұрғандай. Қазақтың басына күн туған шақта, барлық тұлғалардың ойының бір арнада тоғысуы, көкжиектерінің көлеңкеде қалып кетпей, пайым-парасаттарымен, әр істі ақылға салып шешуі үлкен ерлік дер едім. Осы бір қайраткерлердің барлығына дерлік, талант пен дарын, өмір мен өлеңді қатар берген. Жеткіншек ұрпақты тәрбиелеу, ұлттық мәдениет пен өнер, ізгілік пен мейірімділік барлығы дерлік «Алаш қаламгерлерінің» өлеңінен айқын көруге болады. Жалпы, барлық мақсат пен мүдделері, қалай да қалың қазақтың санасын оятып, еркіндік пен тәуелсіздікке ұмтылдыру болды. Қазіргі таңда, мектеп бағдарламасына сай, қазақ әдебиеті кітаптарына жоғарыда аталған «Алаш қайраткерлерінің» басым көпшілігінің өлеңдері енген. Атап айтсақ, Ж. Аймауытов, М. Жұмабаев және М. Дулатұлы, А. Ба тұрсынұлы. Қазаққа еңбегі сіңген бұл тұлғалардың қазақ әдебиетіне еніп, тарихта қалуы, қалың қазақ үшін үлкен мақтаныш. Өздері іргетасын аңсап, қалап кеткен егемендіктің бейбітте бақытты ұрпақтары олардың өлең жырлары мен шығармаларынан елге деген сүйіспеншіліктің қандай екенін, өз ана тілін қалай құрметтеу керек екендігін толық түсініп, өздерінің де, «Алаш қайраткерлері» секілді, рухы мықты патриот екендіктерін талай қазақтың ұл мен қызы сезінуі керек деп ойлаймын.

1916 жылдың орта тұсында Қазақстандағы ұлт азаттық қозғалыстың ошақтары біртіндеп көріне бастады. Көтерілістің басталына Николай патшаның Қазақстан және Орта Азия халықтарын майданның тыл жұмыстарына, соның ішінде, окоп қазуға, құрылыстар мен жолдар салуға яғни күштеп жқмыс жасатуға мәжбүрлеу фактісі себеп болды. Ерте кезде куәліктің және жеке құжаттардың болмауынан адамдарды мәжбүрлі түрде жұмсай берген. Осы тұста қазақ зиялылары бас көтеріп, қарсылық танытты. Жоғарыда атап өткен «Алаш қайраткерлері» «Қазақ» газетінің негізін қалаушылар; А. Байтұрсынов, Ә. Бөкейханов, М. Дулатов патша әкімшілігінен тыл жұмысына адам алуды асықтауды өтініп, көтеріліске шыққан халық патша өкіметі тарапынан аяусыз жазаға ұшырайтындарын мәлімдеп, халықты сабырлық пен бірлікке шақырып отырды. Осы кезде қазақ даласы кең байтақ жерінен айырыла жаздады. Ресей империясына жақын орналасқан қазақтың шекаралас аймақтарын орыстар иемденуге барынша әрекет жасады. Ата қоныс жеріңе, туып-өскен еліңе өзгелер көз тіккенде Отаныңа деген құрметң артып, бойыңды қызғаныш пен ашу-кек билейтіні ақиқат. Кім болса да, өз жерін жат біреудің қолына ұстатып қойып қарап отырмайды. Осындай қиын-қыстау шақта қазаққа сабырлық пен төзім, татулық пен бірлік, білім мен білек аса қажет болды. Осы тұста Ахмет Байтұрсынұлының мына бір өлеңі еске түседі;

Өркенді ел боп тұрса деп Алаш,
Билігі өзінде болса деп Алаш.
Отпенен суға түстік қой біздер,
Тәуелсіздігін алса деп Алаш.

Қандай жүректі тебірентер өлең десеңізші! Осыдан ақ Алаш зиялыларының бостандықты аңсап, жолында құрбан болғандары айқын көрініс табады. Ресей империясының бодандығынан, өз елін азат ету үшін күреске түскен қырғыз бауырларымызда болған.

Тарихты оқысаң, талай мәселеге қанық боласың. «ұлтым» деп ұрандап, өз елінің бостандығын талап етіп, сол тұрғыда еңбек еткен «Алаш қайраткерлері, патша үкіметінің жүргізіп отырған «орыстандыру» саясатына қарсы шығып, өздерінің талап-қарсылықтарын білдірген: М. Дулатов, А. Байтұрсынұлы, Ұлт көсемі. Ә. Бөкейхановта патшалық үкімет тарапынан қатаң жазаға тартылып отырды. Бірте-бірте партия құрамынан да шеттетіліп отырған. Енді, «ұлт азаттық қозғалыстың» Алаш қайраткерлеріне тигізген кері әсеріне тоқталып өтейік. Қазақ тарихында аты алтын әріппен жазылған ұлт көсемі; Әлихан Бөкейхановты ел арасындағы беделінен қорыққан большевиктер оны Қазақстаннан

алыстатып, Мәскеуге жер аударып жібереді. 1937 жылы «ату жазасына» ілігеді. Ал, ана тілін дәріптеп, қашан да бірінші орынға қойған Ахмет Байтұрсынұлы 1937 жылы «халық жауы» деген атаққа ілігіп, жазықсыз атылып кеткен. Халел Досмұхамедовта жазықсыз жаланының құрбаны болып кетті. Сәкен, Ілияс, Жүсіпбек және де аты аталмай қалған қайталанбас тұлғалар да дәл осылай, жазықсыздан-жазықсыз ату жазасының құрбаны болып кете барды. Ж. Аймауытовтың «Мен өзіме тағылған айыптармен таныстым. Өзімді айыптымын деп санамаймын» немесе Х. Досмұхамедовтың «Мені күтпендер! Өздерің елге қайта беріңдер!» деген соңғы сөздерін оқығанда жүрегің тарам-тарам болып бөлініп кететіндей. Жаны жаралы болса да, ұлты үшін өздері құрбан болған тұлғалар тарих қойнауына алтын әріптермен енгендері ақиқат. Бұл ұлт азаттық қозғалыс қазақ халқын талай әбігерге салды. Ресей империясының қанауында болды. Өз ойларын ашық айта алмай, қиналды. Өз тілінде еркін сөйлей алмады. Алаңдарға шығып, мұң-мұқтаждықтарын айтқылары келді, мүмкіндік бермеді. Дегенмен, басу айтып, халқының жанынан табылған, елінің сөзін сөйлеген ұлт көсемдері жабырқаған жүректерге ем, қалың қазаққа дауа бола білді.

Бұл ұлт азаттық қозғалыс отаршылдыққа қарсы сипатта өрби бастады. Жетісу өңіріне келіп қоныстанған қоныстанушылардың басым көпшілігі көтерілістің шабуылына ұшырады. Осы орайда. Қазақстандағы қазақтар саны жарты миллионға дейін кеміді. Өзі аз қазақты қырған қырғын жойқын азаматтар мен азаматшалар үшін үлкен соққы болып тиді. Көтерілістің жеңілуінің себептері; әскери құрылымның дұрыс болмауы, қоныстанушылар арасындағы қайшылықтар болды. Әр аймақта болып отырған қақтығыстар нәтижесінде, Өскемен уезінің Тайынты облысында ең үлкен наразылық орын алды. Патша жарлығын жариялауға Тайынты облысының Қарабалапан деген жеріне келеді. Қазақтың ақсақалдары мен зиялы қауым өкілдері де осы жерге жинала бастайды. Патшаның үкімімен қазақтың жастарын соғыстағы тыл жұмыстарына алып кету туралы жарлық шыққанын хабарлайды. Оны естіген бір топ қазақ атқа қонып. Найзаларын қолына алып, бармауға әрекет жасап, казактарды қоршап алып, өз наразылықтарын білдіреді. Осы ереуілден кейін көп адамның жарақаттануына себеп болды деп біздің зиялы қауым өкілдерін тұтқындай бастады. Атап айтсақ, Оралбай Тілемісов, Құдайберген Ермұратов, Есімхан Кенжебаев болды. Жоғарыда аты аталған тұлғалар көтерілістің ұйымдастырушылары деп танылды. Осындай ірі көтерілістер әр аймақта болып отырды. Сонымен қатар, патша үкіметі лауазымды тұлғалардың, атап айтсақ, мәдениет өкілдерін, имамдар мен болыстарды, билеушілер мен ірі өнеркәсіп иелерін көзге ілмей, еңбектерін елеусіз қалдырып құлдырату шегіне жеткізді. Бұл мәселе олар үшін үлкен тоқырау болды. Көтеріліс бүкіл Қазақстанды жаулап алды. Яғни, қазақтарды орыстандырып, жерін тартып алу Ресей империясының басты мақсатына айналды. Ең ұзаққа созылған көтеріліс аймағы Жетісуда болды. Ондағы көтеріліс басшылары болып, А. Иманов пен Ә. Жангелдин жүрді. Екі тұлға осы көтеріліс үшін барынша тер төкті. Көтерілісшілердің алғашқыда саны елу мың болса, күн санап ол көрсеткіш өсіп отырды. Соттың шешімімен немесе көтеріліс барысында қаза тапқандады есептемегенде, өлім жазасына; 347 адам кесілген екен. Ал, ең ауыр жұмыстарға салып азапталғандар саны оданда көп деседі. Қазақтар үшін ауыр соққы болғанымен көтеріліс басшылары Амангелді Иманов серіктері Әліби Жангелдин күресті тоқтатпады.

Қалың қазақтың басына күн туғанда, елім деп еміренген ерен тұлғаларды қалай мақтасақ та, қалай құрмет көрсетсек те лайықты және аз болмақ. Өз басын қатерге тіккен, қыршын қиылған жастар мен боздақтарды ұрпағымыз ұғынатындай түсіндіру, тарихты бұрмаламай жеткізу біздің міндет. Ұлт көсемі болған Әлиханның, қаймана қазақты бастауы, Ахметтің «тіл жанашыры» атануы бекерден бекер емес. Алыпта, батыр да, ақын да, анадан туады десек, қай зиялыны алсақта тәрбие мен тәлімі мықты, тереңінен ойлайтын ойлы азаматтар екені бесенеден белгілі жағдай. Мен бұл мақаламда қазақ үшін жанын қиған «Алаш партиясы» құрамында болған бес-алты жанның есімдерін атадым. Дегенмен, мен сөзге тиек етпеген, әлі зерттелмеген, зерттелуді қажет ететін есімдері бір бұрышқа қалып кеткен тұлғалар қанша ма! Осы олқылықтардың орнын толтырып, әлі де зерттеп-зерделеп халыққа жеткізу уақыт еншісіне қалдырайық! Осы ретте көрнекті алаштанушы; Мәмбет Қойгелдиевтің мына

зерттеу сөзі еске оралады. «Егер біз алаш қозғалысын жалпыхалықтық қозғалыс деп қарасақ, онда біз оны түсіне алмаған ұрпақ боламыз» дегені, біздің бұл мәселеде әлі де болсын тың жұмыстар жасауымыз керек екенін айқын басымдылықпен айтып отыр. Шын мәнінде, болған оқиғаны айна-қатесіз ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу қателік болып саналады. Бірақ, болжам жасап, зерттеу жұмыстарын жүргізу арқылы ұрпақ санасына сіңіру біздің және сіздің міндет деп санаймын! Дәл бүгін де Тәуелсіздігін алған өз алдына жеке мемлекетпіз! Ата-бабамыздың қанымен, қыршын қиылған жас ғұмырмен келген Тәуелсіздік ең тәтті сый дер едім. Егер, кезінде ұлт зиялылары мұншалықты табанды болмаса, сол Ресей империясының төңірегінде қалып кетер ме едік! Аспанымызда қыран қалықтаған, сәби күлкісі әр шаңырақта былдырлаған, өзі тұрып ғана қоймай құшағына 130 дан астам ұлт-өкілдерін сыйдырған бейбітте бақытты «Қазақ» деген елміз! Осы күніміз үшін әуелі Құдайға, содан соң ата-бабамызға алғыс айтамыз!

Ел болып қалыптасып, етек-жеңімізді жинар шақта елде жоқшылық болды. Дүкен сөрелері босап, халық әрең дегенде күндерін көрді. Бірақ мұеың барлығы уақытша еді, Халық көкейінде әуелі жоқшылық пен қиыншылық емес, «Тәуелсіз мемлекетпіз ғой» деген жақсылықты көру тұрды. Ел болып қалыптасуымызға алаш зиялыларының септігі тисе, Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдарда; Н.Ә.Назарбаевтың еңбегі орасан зор болды. Өнеркәсіп пен эканомика, сауда мен бизнес, түрлі келіссөздер жүргізіліп отырды. Қазір де ел Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев ел игілігі үшін елеулі қызметтер атқаруда. Сонау алаштың азаматтары мен бүгінгі билік басында отырған азаматтардың бәрі де, халықтың одан қалса, ұрпақтың болашағы үшін қызмет етіп келеді. Яғни, атадан балаға жалғасқан ұрпақтар сабақтастығы деген осы болса керек.

Анау, Байтұрсынов қозғап кеткен тіл мәселесі бүгінге дейін күшін жоймай келеді. Қазақтың өзі орысша жауап беріп тұрған сәттерде, ішңнен қынжыласың. Кейін, жетпіс жыл Ресей империясының боданында болғаның ессіңе түседі, Дегенмен, қазір үйренемін-білемін деген адамға барлық мүмкіндіктер қарастырылған. Бастысы, Ахмет атамиз сеніп тапсырған тілімізді құрметтеп-дәріптеу ұлт зиялыларының алдындағы басты міндетіміз! Сөз соңында, еліміздің іргетасы мықты, терезесі тең болсын деген тілектемін! Қастерлі Тәуелсіздіктің бағасын біліп, дәріптей берейік! Еліміз аман, жұртымыз тыныш болсын!

Пайдаланған әдебиеттер;

- 1.Байтұрсынов «Әдебиет танытқыш»-Алматы Атамұра**
- 2.Жұмабаев.М «Көптомды шығармалар жинағы»**
- 3.Торайғыров. С «Өлеңдер жинағы»**

ӘЛИХАН БӨКЕЙХАН ӨМІРІ МЕН ҚЫЗМЕТІ

РАХЫМЕТОВА АЙША ҚАСҚЫРБАЙҚЫЗЫ

Ахмет Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті.

«Тарих» мамандығының 3 курс студенті

(Қостанай қ., Қазақстан)

Ғылыми жетекші: Исенов Өтеген Ихсанұлы

«Тарих» ғылымдарының кандидаты, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университетінің профессоры

Мақалада ұлт көсемі Бөкейханов Әлихан Нұрмұхамедұлының өмірі мен қазақ халқының игілігі үшін істеген қызметі мен еңбегі баяндалған. Сонымен қатар келер ұрпаққа қалдырған ғылыми еңбектері жазылған.

Аңдатпа.

Түйінді сөздер: Автономия, қазревком, сезд, партия, демократия, губерния,

Біздің мақаламыздың нысаны алаш қайраткері Әлихан Бөкейханның өмірі мен қоғамдық - саяси қызметі. Әлихан Нұрмұхамедұлы Қарқаралы оязы, Әлтеке – Сырым болысы, Желтау баурайындағы Мырзатай қыстауында дүниеге келген. Қазіргі әкімшілік аймақтық бөлініс бойынша бұл елді – мекен Жезқазған облысы Ақтоғай ауданы Қаратал совхозына қарайды. Оның нақты туған жылы туралы да жазба деректерде түрліше пайымдалып жүр.

Біздің қолымыздағы Әлиханның шаңырық иесі екендігін, оның думаға сайлаушы болуына толық азаматтық құқы барлығын білдіріп жазған анасының арызында: Әлихан – 1866, бірге өскен бауырлары - Әзіхан – 1874, Тәтіхан – 1808, Сымахан – 1880 жылдары туғандығы атап көрсетілген. Қазақ Республикасының Орталық мемлекеттік архиві, 538 – ші ескерткіштегі жазу да растай түседі. Кеңес өкіметі пәрменімен Әлихан Нұрмұхамедұлын Халық жауы деген нақақ айыппен тұтқындап, ату жазасына кесілген үкімнің шыққандығын айғақтайтын іс қағаздары арасындағы өмірбаяндық жеке құжатында ол 1866 жылы Семей облысының Қарқаралы оязындағы жетінші ауылда жарық дүниеге келгендігі баяндалған [1, 3 б.].

Қазақтың болашақ саяси көсемі, бір басында сан түрлі ғылым тоғысқан бірегей тұлғаның білім дәриясынан сусындаған ілкі қадамы бұрынғы Мырзатай аталған, қазіргі Қасым қыстағында 5 ауыл молдасынан сауат ашудан басталады. Ол мұсылманша хат танып, тілі Мұқтасарды сындыруға жеткенде әкесі Мықан Қарқаралыдағы бастауыш орыс училищесіне апарып береді. Табиғатынан зерек жастың қабілет – дарынын тани білген генерал – губернатор Г. А. Колпаковскийдің Омбының технологиялық училищесіне өзі жетектеп алып барып оқытуында адамгершілік зор ілтифат жатыр. Шәкірт жігітке бұл көрсетілген сенімге әрқашан лайықты болуға тырысты. Оқу орнының өз түлектерінің арасынан озат болып тәмамдаған Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейханға Петербордағы орман шаруашылығы институтына жолдама беруі де оған деген үлкен үміт артуының белгісі еді. Ресейдегі жоғары дәрежелі мамандар даярлайтын білім ордасының есігін 1888 жылы ашқан, ол 1892 жылы ойдағыдай бітіріп шықты [1, 6 б.].

1917 жылы ақпан ревюлюциясы жеңіске жетіп, патша өкіметі құлатылғаннан кейін қазақтың зиялы қайраткерлері: Әлихан Бөкейханұлы, Міржақып Дулатұлы, Мұстафа Шоқайұлы, Мұхамеджан Тынышбайұлы, Халел Ғаббасұлы, Жиһанша Досмұхамбетұлы, Халел Досмұхамбетұлы 1917 жылы сәуірде, облыстық қазақ съездерін ұйымдастырып, өткізеді. Облыстық және уездік Қазақ комитеттері құрылады. Жалпы қазақ съезі өткізілсін деген қаулы қабылданады. Бірінші жалпы қазақ съезі Орынбор қаласында, 1917 жылы шілденің 21-26 күндері өткізіледі. Съезде қаралған 14 мәселенің бірі – қазақтың саяси партиясын құру еді. Партияның аты – Алаш аталсын деп ұйғарылады [5, 22 б.]. Партияның бағдарламасын жасау және қазақ автономиясын құру мәселесіне даярлық жоспары белгіленеді. Осы съезде Әлихан Бөкейханұлы көпшілік дауыспен Алашорданың басшысы болып сайланады. Бұл 6 миллион алаштың Әлиханды өзінің көсемі ретінде танығандығын көрсетеді.

Әлихан Бөкейханов құрған Алашорда нағыз демократиялық құрылым болды. Бұл жөнінде ғалым Қайым Мұхамедханов былай дейді: «Жалпы қазақтың 2 – ші съезд қабылдаған бағдарламасын күні кешеге дейін бүркеп, жауып тастап, Алашорда дербес автономия дегенді желеу етті, буржуазияшыл ұлтшылдар өздерінің контрреволюцияшыл әрекеттерін бүркемелеу үшін ұлттық жалауды жамылды, ұлт мүддесін қорғағансынды, діни демографияға сүйенеді... адамды адамның қанауына негізделген қоғамдық тәртіпті мәңгі сақтауға тырысты... » – деп тарихи шындық қасақана өрескел бұрмаланып жазылып келді [4, 18 б.].

1920 жылы БОАК – де Қазревком өкілі болды. VI, VII және X Бүкілресейлік Кеңестер съезіне, сондай-ақ Коминтерннің 4 – конгресіне қатысты.

1921-1922 жылдары Семей губерниялық Атқару комитетінің және Семей мен Ақмола губернияларының Ашшыққандарға көмек көрсету комиссиясының төрағасы.

1922 жылы жазған өзінің кезекті ашаршылық жайында жазған мақаласында Әлихан Бөкейханов аштықтан көмілген қазақ халқының санын азайтып шығарған Кеңес хатшыларын сынап, адуынды мінезімен әділетсіздікті жазады.

1925-1932 жылдары Жер халкомының алқа мүшесі, Қарақалпақ атқару комитеті төрағасының орынбасары, Қазақ мақта комитеті төрағасының орынбасары,

1933-1937 жылдары КСРО мақта-трактор орталығы тресінің өкілі, Оңтүстік Қазақстан облсының Жер басқармасының бастығы қызметтерін атқарады [2, 29 б.].

1917 жылдың желтоқсаны мен 1991 жылдың желтоқсанындағы тарихи оқиғалардың арасында тарихи сабақтастық та, ұқсастық та аз емес. Оған еш күмән жоқ. Бірақ айырмашылықтары да жоқ емес. Міне сондай айырмашылықтың бірден – бірі: егер 1917 жылдың желтоқсанында – тарихты тарихи тұлға жасаған болса, 1991 жылдың желтоқсанында – тұлғаны тарихтың өзі туды. Ал 1917 жылдың желтоқсанындағы тарихты жасаған бірден – бір тұлға – Әлихан Бөкейхан болатын. XX ғасырдың басында қалыптасқан жаңа әрі біртұтас қазақ ұлтының атасы нақ Әлихан Бөкейхан болатын және солай қалуға тиіс. [3, 73 б.].

1889 жылы «Особое прибавленіе къ» «Акмолинскимъ областимъ ведомостямъ» газетінің қазақ тіліндегі қосымшасы – «Дала уалаятының газетінде» жарияланған өзінің алғашқы мақалаларында-ақ қазақ қоғамының жағымсыз жақтары мен қара халықты қатігездікпен қанап жүрген надан молда, болыс пен старшынды, тойымсыз байдың сойылын соғып жүрген екіжүзді ақындар мен оқыған қазақтарды аяусыз сынға алды. 23 жасар Әлихан сол кездегі қазақ қоғамы мәдениетінің төмендігін, адами әдеп пен ахлақтың жоқтығын өкіне отырып айтады. Халықтың жаппай сауатсыздығы, болыстық билік үшін ру аралық күрес, барымта, байлар мен күшпілердің кедейлер мен әлсіздерді аяусыз езуі етек алды деп санайды.

Бұл жылдары Әлиханның Бөкейхановтың көзқарасы бойынша, қазақ халқы бай мен надан молдаларының және отаршыл биліктің үш жақтан бірдей езгісіне түсті. Бірақ Әлихан Бөкейханов қазақтар туралы: «Қыр халқы... ғылым - білім жайып жатқан һәм өздері ғылым - білімге көңіл бөлген себебінен кешікпей-ақ жақсылықты біліп, еңсесін көтеруге аяқ басар өздерінің сүйектеріне берген ақылы – санасы болған соң...» деп жазды.

Әлихан Бөкейхан кезіндегі күдіретті Қазақ хандығының бірлігі мен күш-қуатынан айырылып, отарлық тәуелділікке қалай түскенін егжей – тегжейлі зерделеп шықты. Ол қазақ хандары мен сұлтандарының, ру көсемдері мен билерінің Ресей империясы өкілдерімен жазысқан хаттарын зерттей келе кейбірін газеттер мен арнайы жинақтарда жариялады. Сондай – ақ даланың тағы бір көшпелі элитасы – Кенесары хан бастаған қарулы көтеріліс туралы ел аузындағы аңыз – әңгімелерді жинақтады. Әлихан Бөкейхан осы ізденістердің арқасында бірнеше іргелі тұжырым жасап, ой қорытты [4, 20-21 б.].

Қазақтың бірлігі мен тәуелсіздігін сақтай алмауының ең басты себебін ол ел тізгінін ұстағандардың, тіпті ең қатерлі кездің өзінде, яғни жоңғар шапқыншылығы кезінде де ел ішінде ауызбірлік орната алмауынан көреді.

«Бұрынғы билеушілердің көпшілігі – деп жазады Әлихан Бөкейхан, - күш – қуатының барлығын өзара талас – тартыс пен қырқысқа сарп етті» деп жазады. Алып Ресей империясымен алысып, байырғы тәуелсіздікті қарулы көтеріліспен қалпына келтіру мүмкін емес деп тұжырымдаған Әлихан Бөкейхан «бұл жолды хылықтың жаппай қолдауы да неғайбыл, Кенесары көтерілісінің жеңіліске ұшырауы – соның соның бір көрінісі» деп есептеді.

Алаш жетекшісі отаршыл империяны саяси тұрғыдан реформалап, федеративтік демократия мемлекетке айналдыру арқылы ғана қазақтың әуелі өзін – өзі билеп, кейін толық тәуелсіздікке қол жеткізуіне болады деп санады. Ол мұның ұзақ та азапты жол болса да, ең

дұрыс жол екенін көре білді. Сондықтан да 1905 жылы Халық бостандығы немесе Конституциялық – демократиялық партияның (кадет партиясы) Ақмола облыстық және Омбы қалалық комитеттерінің ұйымдастырушылары мен жетекшілерінің бірі болды. Кадеттердің бағдарламасы мен алға қойған мақсат – міндеттері қазақ халқының арман – тілегіне сай келді. Бұл партия «адамның жеке басына қол сұқпаушылықты ұлтына діни сеніміне тегі мен жынысына қарамастан азаматтардың теңдігі мен жынысына қарамастан азаматтардың теңдігі мен бостандығын қамтамасыз етуді, халық өкілдіктеріне де, жергілікті өзін – өзі басқаруы органдарына да жалпыға бірдей, тең, төте және құпия сайлау құқығын жүзеге асыруды, жер реформасын заңнамалық тұрғыдан шешуді, ұлттық талаптарды әділ орындауды» талап етті. [6, 55 б.].

Тәуелсіздікті байырғы хандық басқару институттары негізінде қалпына келтіруді Әлихан Бөкейхан дұрыс деп санамады. Сол себепті де ол өзгеше стратегиялық мақсаттарды жүзеге асыруға ұмтылды. Бұл ұмтылыстарының бір парасы Қарқаралы петициясы деген атпен тарихта қалған 1905 жылғы «Қазақтардың петициясында» көрініс тапты.

Қазақтардың петициясының басты ұйымдастырушы және негізгі авторы Әлихан Бөкейханның қазақ халқының бейбіт саяси талаптары орыс императорына дереу поштамен жіберуді қолға алғаны туралы оның «Дала өлкесіндегі сайлаулар» деп аталатын очеркінде жан – жақты айтылады. Петицияның төртінші тармағында қазақ отырған жерлердің қазақтың меншігі болып саналатын патша өкіметінің мойындауды талап еткен Әлихан Бөкейхан «өкерсіз мемлекет болмайды» ұстанымда болды. Қазақ жерін сақтап қалу және Ресейдің қазақ жеріне орыс шаруаларын орналастыруына жол бермеу мақсатындағы қажырлы күресті ол Санк – Петербургтегі оқуынан Омбыға оралысымен бастап кетті. Мемлекеттік Думада тиесілі заң қабылдау арқылы Дала өлкесіне жаппай земство енгізуге ұмтылған Әлихан Бөкейхановтың түпкілікті көздегені қазіргі қазақ мемлекетін, оның берік іргетасын қалау еді.

В. И. Козодойдың Алихан Букейханов атты еңбегінде *А. Букейханов принимает самое активное решение в вопросе создания армии, мотаясь между Семипалатинском и Омском. Вместе с Тохтамышевым он с 29 июня по 3 августа в Омске ведет личные переговоры. Однако решение вопросов постоянно тормозилось, не решена была проблема финансов на содержание военных отрядов. Дело еще осложнялось тем, что заниматься вопросов взаимодействия с Алаш – Ордой по созданию армии глава высшего военного ведомства Временного Сибирского правительства генерал-майор П. П. Ивановуринову. На поручение Иванов – Ринов дал ответ 17 августа: «Ни одной винтовки и ни одного офицера в формирующуюся часть дать не могу»* [9, 221 б.].

Әлихан Бөкейхан қазақтарды руға да, жүзге де жіктемеді, әлеуметтік мәртебесіне де, біліміне қарай бөліп жармады. Қазақты біртұтас халық ретінде көргісі келді. Осы орайда ол ұсынған Алаш атауы ұлтты ұйыстыруға мұрындық болатын тамаша идея болып шықты. Бұл идеяны Әлихан Бөкейхан Алаш қозғалысы пайда болғанға дейін - ақ әрдайым айтып жүрген еді. Сонау 1910 жылдың өзінде-ақ Қазақтар деп аталатын тарихи очеркінде қазақтардың соғыс ұраны «Алаш деген мифтік тұлға» екенін атап көрсеткен болатын.

1913 жылы жазған Қазақтың тарихы деп аталатын мақаласында «жетекші» деген мағына жатқанын айтады. Жошы ханды халық «Алаш» деп атап кетті. Бұл «Алаштың алаш жұртының басшысы» екенін білдіреді деп жазды. «Түрік баласы» [5, 92 б.].

Саяси көзқарасы тұрғысынан Әлихан Бөкейхан қазақтан шыққан тұңғыш шынайы демократ, либерал болатын. Шынайы саясатты бағамдай білетін ол өз елінің Ресей Федеративті парламенттік республикасының құрамында болашағы болмайтынын аңғартты. Кеңес кезеңінде өкімет орындары Қазақстанда тұрғызбай, Мәскеуде ұстайды, саясатпен айналысуға мүмкіндік бермейді. Жаңа жағдайға байланысты, бұрынғы алаш зиялылары өздерінің күрескерлік жолын өз халқының сауатын ашу үшін оқулықтар жазып, фольклорлық әр түрлі жинақтар шығарып, ғылыммен шұғылданып, аудармалармен айналысып, қазақ шаруашылығын ұйымдастыруда басқа жұрттың озық мәдени түрлерін пайдаланудың жолдарын көрсетіп насихаттауға бағыттайды. Әлихан Бөкейхан қарапайым өмір сүрді. Ол тұтқынға алынып, 1937 жылы атылып кеткенде, қызы Елизавета мен немересі

Ескендірге Мәскеудің коммуналдық пәтерінен бір бөлме мен кітаптар, фотоальбом, бірқатар қолжазбалары, сондай – ақ... қазір Алматыда өмір сүретін немере туысының қолында сақтаулы тұрған насыбай шақша ғана қалды [7, 12 б.].

Советтік Қазақстанның бірінші басшылары алғашында Әлихан Бөкейханды негізсіз қудалау мен тұтқындаудан құтқарып қалғысы келген. Жаңадан табылған құжаттар осыны дәлелдейді. Бұл құжаттардың арасында Иосиф Сталиннің құпия жеделхаты да бар.

Алашорда ұлттық-территориялық автономиясы Халық Кеңесінің бұрынғы төрағасы Әлихан Бөкейханов 1920 жылы біршама уақыт бостандықта болған. Оған Ресей әлеуметтік-саяси тарих мемлекеттік мұрағаты ұсынған жеті құжаттың біреуінің көшірмесі дәлел бола алады. Бұл – РКП б орталық комитетінің саяси бюросының 1920 жылдың 8 наурызындағы Әлихан Бөкейхановты Совнарком мәжілісіне шақыру туралы хаттамасының көшірмесі. Қалған алты құжатта әңгіме негізінен XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы қазақтың ұлт-азаттық Алаш қозғалысы көсемінің тұтқындалу жайттары мен себептері туралы болады, Бұл құжаттардың бір бөлігіне кезінде аса құпия деген таңба басылған.

Осы бір мұрағат құжаттарына қарағанда, Әлихан Бөкейхан 1922 жылдан 1937 жылға дейін кем дегенде үш рет тұтқынға алынған. Ал енді Қазақстанның сол кездегі советтік басшылығына қарсы куәлік алу үшін, әсіресе ол Мәскеудегі коммуналдық пәтерде қамауда отырған 1927 жылдың қазан айынан 1937 жылдың шілде айына дейінгі уақытта кезекті тергеуге алу үшін оны қанша рет тар қапаста уақытша ұстағандары бір құдайға ғана аян. Бұлардың барлығы сонау 1919 жылы Алаш партиясы мен Алашорда автономиясының барлық басшысына, белсендісі мен мүшесіне рақымшылық жариялаған РКП б Орталық комитетінің қаулысына қарамастан болып отырған жайт еді. Атап өтетін бір маңызды мәселе-бұл тарихи құжаттардың кейбіреуі өзімізге белгілі XX ғасырдың басындағы қазақтардың қанды тарихына қосымша деректер беруімен бірге жаңа сауалдар да туғызады [10, 16 б.].

«Мәскеу РКП ОК Сталинге. Ташкенттен. Қырреспубликасы басшыларының өкімімен 14 қазанда Қарқаралыда Әлихан Бөкейханов тұтқындалды. Алашордашыларға рақымшылық жариялау жөніндегі декретті, совет өкіметінің Қырғызияның жергілікті бұқара халқымен әлсіз байланысын, Қырғызия советтері соңғы сиезінің жұмысының нәтижесінде пайда болған ахуалды қаперге ала отырып, сонымен бірге бұл хабардың халық арасында дүрбелең туғызуы мүмкіндігін ескере отырып, егер оның тұтқындалуына негіз жоқ болса, Бөкейхановтың тез арада босатылуына Сіздің араласуыңызды сұраймыз. ТурЦИК төрағасының орынбасары Қожанов, Совнарком төрағасы Рысқұлов» Осы жеделхатты оқи отырып советтік Қазақстанның сол кездегі Қырғыз және Түркістан АССР-інің басшылары Сұлтанбек Қожанов пен Тұрар Рысқұловтың Алаш көсемі Әлихан Бөкейханды негізсіз қудалау мен тұтқындаудан арашалау мақсатында қолдарынан келгенінше әрекеттенгенін байқаймыз. Және ең бастысы, олардың келтірген дәйектері Кремельде назарға алынған. Бұған РӨСТММ қорындағы келесі құжаттар дәлел бола алады. Оның біріншісі – РКП б Хатшылығының 1922 жылғы 2 қарашадағы мәжілісінің хаттама көшірмесі. Хаттаманың 39 бөлімінде Қыробком мен ГПУ-ден Әлихан Бөкейхановтың тұтқындалу себебін сұрау жөнінде айтылған.

Екінші құжат-осы сұрауға Қыробкомнан оның хатшысы Коростылев деген әлдебіреудің «қатаң құпия» деген таңбамен 1922 жылдың 11 қарашада қайтарған жауабы.

Белгілі тарихи фактілер мен деректерді ескерер болсақ, бұл құпия жеделхатта қазақ ұлт көсемінің тұтқындалуының дұрыстығын дәлелдеу үшін Коростылевтің келтірген дәйектері түгелдей ойдан шығарылған өтірік. Бірақ өткен ғасырдың 20-жылдарындағы советтік жазалау жүйесінің жұмыс істеу тәсіліне барынша сай келеді. Енді осы жеделхатты оқып көріңіз: Мәскеу. ЕРКАПЕ ОК-не. Қатаң құпия Бөкейхановтың тұтқындалуына оның ҚЦИК өкімдеріне жүйелі түрде бағынбауы, Түркістанға қашу ниеті, қырғыз жастарына ірікті салып болған, Моңғолиямен байланысы бар Семей губерниясындағы Алашорда бөлімдерінің ыңғайға көнбеген басшыларын жоюмен байланысты болды. №75. Қазобком хатшысы Коростылев. 11 қараша, 22 ж. Орынбор қаласы, Советская көшесі. №37. «ҚырОбком» Қыробком хатшысы сөзінің жалғандығы мынада. Қырғыз-Қазақ АССР-інің 1920 жылы

Орынборда өткен құрылтай сиезінің жұмысына қатысқан соң Әлихан Бөкейхан 1922 жылдың қазан айында тұтқындалғанға дейін Семей облысы Қарқаралы оязы Тоқырауын болысындағы өзінің туған ауылында болды.

Бірақ дәл осы 1920 жыл мен 1922 жылдың күзіне дейін ұлт көсемі Әлихан Бөкейханның советтік әкімшілік және шаруашылық жұмыстарына тартылуы да әбден мүмкін. Осы жерде Әлихан Бөкейханның қай жерде, қашан және қандай нақты әкімшілік қызметте болғанын анықтау қажеттігі туындайды.

Бұдан соң бұл құжаттық деректер мен Алаш көсемінің інісі, сұлтан Смахан Бөкейхан мен өзге де жақындарының естеліктерінен салыстыра қарайтын болсақ, онда Әлихан Бөкейханның 1922 жылдың күзінде екі рет тұтқындалғанын байқауға болады. Бірінші жолы Тұрар Рысқұлов пен Сұлтанбек Қожановтың Сталинге жеделхат жолдаған кезінде, яғни 1922 жылдың 14 қазанында тұтқындалып, қараша айының басында босатылды. Көп ұзамай осы айда Әлихан Бөкейхан тағы да тұтқындалған. Бұл жолы қолына кісен салынып, ОГПУ-НКВД жендеттерінің қатаң күзетуімен Мәскеуге жеткізілді.

Осының өзі Кремльдің нақтылай айтқанда Сталиннің, Қазақстандағы қабырғасы қатая қоймаған Совет өкіметіне қалың елі қазағын қарсы көтермей ме деген қауіппен Алаш көсемін өзінің туған жерінен барынша жырақта, өз бақылауында ұстанғысы келгеніне анық дәлел болады.

Алаш көсемінің қарашада тұтқындалып, Мәскеуге өз ықтиярынсыз мәжбүрлеп жөнелтілуі мен оның Мәскеудегі КСРО халықтары Орталық баспаның Қазақ секциясында әдеби қызметкер болып жұмыс істей бастаған мезгілдері дәлмедәл келеді. Осы жолдардың авторына РӨСТММ ұсынған тағы бір мұрағаттық құжат Әлихан Бөкейханның жұмысына нақтылай айтқанда оның КСРО халықтары Орталық баспасындағы әдеби қызметкер болып жүрген жерінен жұмыстан кенеттен босатылғанына байланысты.

Мысалға, Әлихан Бөкейханның осы Орталық баспадағы жұмысына қатысты жазылған пікірде «азамат Ә. Н. Бөкей - ханов 1922 жылдың 14 желтоқсанынан 1927 жылдың 1 қазанына дейін Мәскеудегі КСРО халықтары Орталық баспасының Қазақ секциясында әдеби қызметкер болып жұмыс істеді» делінген. Бас редактордың орынбасары Вели - ковский мен хатшы Дурасс қол қойып, сол бір қанды кезеңнің рухында жазылған пікірде біздің кейіпкеріміздің жұмысына барынша жақсы, тіпті жоғары баға берген: «Өзінің ғылыми және әдеби жұмысында... Ә. Н. Бөкейхан қазақтардың тілін, шаруашылығы мен тұрмысын білумен қатар өзіне артылған міндетке барынша ынта-ықыласымен қарады». Әрі қарай азамат Бөкейхановтың мінәйі себеппен, «шғат қысқартуға» байланысты 1 қазаннан бастап қызметінен босатылғандығы жайында сыпайылап қана айтылады. Осы тұста ерекше назар аударар кететін тарихи факті бар. Мысалға, осы жолдардың авторына сонау 1991 жылдың қазан айында КСРО-ның Мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің Мәскеудегі қоғаммен байланыс Орталығы жіберген Әлихан Бөкейханның бір хаты - на қарағанда, Алаш көсемі - Әлихан Мәскеудегі КСРО халықтарының кіндік баспасынан өз ықтиярымен жұмыстан шығып, туған еліне оралуға әлденеше рет тырысып көрген. Оған хаттың мәтіні айқын дәлел болады.

Совет өкіметі оларды бірден жұтып қоя салған жоқ. Қазақ ұлтының көсемі Мәскеуде ешқандай құқықсыз, еркіндіксіз айдауда жүргендей кедейшілікте күн кешті. 1927 жылы қазан айында Әлихан Бөкейхан жұмыссыз қалды. Патшаны тақтан тайдыруға үлес қосқан қоғам және мемлекет қайраткері, не- месе аса көрнекті ғалым ретінде оған лайықты зейнетақы тағайындалды ма, ол белгісіз. Қазақстандағы газеттер мен журналдардың бас редакторларына жіберген хаттарын- да ол өзіне тиесілі қаламақыларын беруін сұраса, РСФСР халық комиссарлары советі төрағасының орынбасары Тұрар Рысқұловтың атына жазған өтінішінде Алаш көсемі институтта оқып жүрген баласына тиесілі шәкіртақысын беруін өтінуінің өзі біраз мән-жайды аңғартса керек. 1937 жылдың шілде айында тұтқындалғанға дейін Алаш көсемі Әлихан Бөкейхан 10 жыл бойы Мәскеуде пәтер қамауында болды. Туған еліне барар жол ол үшін жабық бола- тын. Осыған қарамастан ол отандастарымен хат жазысып, хабар үзбеуге тырысты. Сәрсен Аманжоловтың жеке

мұрағатында ғайыптан сақталып қалған оның бірден-бір хаты 1934 жылы жазылған екен. [10, 7-10 б.].

Тағы да менің ойымша айтылу керек зат Абай өмірі мен творчествоның білгірі Қайым Мұхамеджанов Абайдың көзі тірісінде, оның орыстың оқырман қауымына тұңғыш рет таныстырған адам – Әлихан Бөкейханның екенін айтады. Россия полное географическое описание нашего отчества атты көп томдық кітаптың 1903 жылы Киргизский край деген 18 томы жарық көрді. Оның авторларының бірі Әлихан Бөкейхан Абайға ерекше тоқтап, қазақ жазба әдебиетінің көшбасшысы атанған. 1905 жылы Семипалатинский листок газетінде, 1907 жылы басылып шыққан Записки Семипалатинского русского географического общества деп аталатын кітапта Абай өмірбаяны басылып шыққан, авторы Әлихан Бөкейхан болатын [10,118 б.].

Қорыта келе айтпағымыз, Әлихан Бөкейхан өзін Халыққа қызмет ету ісіне арнап, тарихи оқиғалардың барысына аса маңызды ықпал етіп, жарқын әрі лайықты өмір сүрді. Оның белсенді қоғамдық және саяси қызметі іс жүзінде жаңа дәуірді қалыптастырды, оның Отанын аумақтық, саяси, қоғамдық бытыраңқылық арқылы Алаш автономиясын, Қырғыз (Қазақ) АССР 295 құруға алып келді. 1920 жылы Қазақ КСР 1936 жылы тәуелсіздік алып, 1991 жылы Қазақстанның егемендігіне ие болды. Әлихан - Бөкейханның өмірі мен қызметінің едәуір бөлігі Омбы қаласымен байланысты екенін ескере отырып, біз оны осы қалада еске алу бастамасымен ішуді ұсынамыз (бюст немесе ескерткіш, ескерткіш тақта). Бұл іс-әрекет орасан зор символдық мағынаға ие болып, Ресей-Қазақстан қатынастарының дамуына, халықтарымыз арасындағы достықты нығайтуға өзінің лайықты үлесін қосар еді. Ең маңызды және көрнекті ғылыми еңбектері үшін марапаттау, тану және марапаттау мақсатында Әлихан Бөкейхан атындағы гуманитарлық және қоғамдық ғылымдар саласындағы ғалымдар, зерттеушілер үшін Мемлекеттік сыйлық құру. Менің ойымызша, Алихан Бөкейханның ғылыми мұрасын одан әрі оқыту мақсатында "Бөкейханов оқулары"атты жыл сайынғы ғылыми халықаралық конференцияны ұйымдастыру және өткізу орынды болар еді. Одан әрі тереңірек, зерттеу мотивациясын арттыру мақсатында Әлихан Бөкейхановтың өмірбаяны бойынша мектептер мен жоғары оқу орындарына арналған тарих оқулықтарына жеке параграфтар немесе тараулар енгізілсе.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Болатбек Төлепберген. 1937-2007 тауқымет пен тағзым. – Алматы РИИЦ Азия, 2007. – 296 б.
2. Алаш. Алашорда. Энциклопедия Ғ.Әнес, С. Смағұлова. – Алматы «Арыс» баспасы, 2009, - 544 б.
3. Сабит Байдалы, Елдос Тоқтарбай ХХІ ғасырдағы Алаштың ақ жолы. «Баянжүрек баспасы» – Алматы 2016. – 520 б.
4. Арыстанбек Мұхамедиұлы, Зиябек Қабылдинов, Сұлтан Хан Жүсіп. «Алихан Бөкейханов» – Астана 2018. – 560 б.
5. Алаш қозғалысы (Көмекші оқу құралы). – Алматы, «Санат», 1995. – 368 б.
6. Алаш Һәм Алашорда. – Алматы: Ататек, 1995. – 256 б.
7. Халық комиссарлары. – Алматы, 2003. – 286 б.
8. К. Нұрпейіс Алашорда. – Алматы, 1995. – 368 б.
9. В. И. Козодой Алихан Букейханов: человек-эпоха – Алматы. 2021-312 б.
10. Бөкейхан Әлихан Нұрмұхамедұлы шығармаларының 9 томдық толық жинағы. Құраст: Жүсіп Сұлтан Хан Аққұлұлы. – Астана «Сарыарқа» 2013. –

Т.РЫСҚҰЛОВ ЖӘНЕ ТҮРКІСТАН ӨЛКЕСІНДЕГІ АШАРШЫЛЫҚПЕН КҮРЕС

З.С. Токбергенова

М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
Тараз қаласы, 080000, Қазақстан Республикасы
e-mail: zagira_t@mail.ru

Андатпа. Мақалада Тұрар Рысқұловтың көрнекті ұйымдастырушы әрі ауқымды басшы ретінде алғаш рет революция мен азамат соғысының салдарынан Түркістан өлкесінде 1918-1919 жылдары басталған алапат ашаршылық кезінде өзін айқын көрсеткені, сол сұрапыл жылдарда Т.Рысқұлов төрағалық еткен Ашаршылыққа қарсы күрес жөніндегі орталық комиссия Түркістанның миллионнан астам мұсылманын анық әрі болмай қоймайтын өлімнен аман алып қалғандығы қарастырылады. Мақалада қаралатын мәселенің автор тарапынан зерттеу нысаны етіп Түркістан өлкесін таңдап алуы тегіннен тегін емес. Дәл осы өңірде 1915-ші – қоян жылы Қазақстанның оңтүстігінде қатты құрғақшылық болып, мал қыстан жұтап шықты. Келесі ұлу жылында да қуаңшылықтың беті қайтпады.

Ашаршылыққа қарсы күрес кезінде оған жасалған кедергілер мен қиыншылықтар Жамбыл облыстық және Өзбекстан Республикасы мұрағаттарының құжаттары негізінде дәлелденеді.

Түйін сөздер. Тұрар Рысқұлов, ашаршылық, Әулиеата, Кедейлер комитеттері, Уездік Атқару Комитеті, Түркістан Республикасы Орталық атқару комитеті

Кіріспе. «Халықтың өткен тарихын зерделеудің зәрулігі – түсіндіріп жатуды қажет етпейтін құбылыс», олай болса Қазақстан тарихының өткен кезеңдеріне зер салсақ, тағдырдың талай қысталаң шақтарында тапқанынан жоғалтқаны көп халқымыздың сан қилы қиындықтарды бастан өткергенін көреміз. Әйтсе де ел басына түскен небір зұлматтардың ішінде орны толмас өкініш, қаралы кезең, ол ашаршылық нәубеті болды.

«Жұт жеті ағайынды» демей ме қазақ, 1915-ші – қоян жылы Қазақстанның оңтүстігінде қатты құрғақшылық болып, мал қыстан жұтап шықты. Келесі ұлу жылында да қуаңшылықтың беті қайтпады. Аспаннан жаз бойы бір тамшы тамбай, өзен арналары кеуіп қалды. Қырғыз ағайындар орыс инженері Ивановты жалдап «Шөміш» су қоймасын салса, қазақтар оның төменгі жағынан «Қасық» су қоймасын салып, Шудың шығыс жағынан канал қазып, сол өңірге су жеткізуге әрекеттеніп жатты.

Алайда, бұл жұмыстарға 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс кедергі болды. Осы жылдың суық күзіне дейін созылған бұл көтеріліс жан қамы үшін болды да, мал қамы ұмыт қалды. Қыстан қысылып шығып, ашаршылыққа жаппай ұшырай бастаған халық 1917 жылдың көктеміне – «Жылан жылына» қарай тоз-тоз болып орыс поселкаларына, егін егумен айналысатын тау бөктеріндегі ауылдарға, тіпті көршілес Өзбекстанға қарай шұбырды...

Ұлы Қазан төңкерісінің жеңісі туралы әулиеаталықтар 6 қараша күні естіп, өкімет билігін жұмысшылар мен солдаттар депутаттарының Кеңесі өз қолдарына алды. Бұл Кеңес желтоқсан айында уездік шаруалар съезін шақырды. Съезд делегаттары басым дауыспен Кеңес өкіметін қолдаған қаулы қабылдады. Бірер күннен соң жергілікті халықтар өкілдерінің уездік съезі шақырылып, онда Уездік Атқару Комитеті сайланды. Оның төрағалығына Степан Хмелевский, орынбасарлығына Тұрар Рысқұлов пен Федоров-Завадский сайланды.

Материалдар мен зерттеу әдістері. Уездік Атқару комитеті өзінің алғашқы қадамын ашаршылыққа ұшырай бастаған халыққа жан-жақты көмек көрсету шараларын

ұйымдастырудан бастады. Ол үшін ірі капиталистер мен саудагерлердің меншігі мемлекет иелігіне алынды. Мәселен, Ивановтардың арақ-шарап зауыттары мен астық қоймалары, капиталист Шахверидзенің үлкен диірмені, мал-мүлкі тәркіленді. Олар аштық салдарынан қалаға босып келгендерге таратыла бастады. Сондай-ақ кезінде орыс қоныс аударушылары үшін арнайы құрылған азық-түлік қоры ендігі жерде жергілікті халықтарды да қамтитын болды. Меркі учаскесіне барған Тұрар Рысқұлов жергілікті халықтың жаппай ашаршылыққа ұшырауына байланысты оларға жәрдем беру үшін 32 саудагердің 12 миллион сомдық қазына-мүлкін қаттап, соның есебінен ашыққандарды тамақтандыратын орындар ашу туралы қаулы қабылдады. Ол орындарда 1200 адам тұрақты түрде тамақтанып отырды [1]. Осыдан кейін-ақ Әулиеата уезіне ашаршылыққа ұшырағандарды тамақтандыратын орындар ашу қолға алына бастады, Олар жатын орынмен, киім-кешекпен қамтамасыз етілді. Ашыққандардың жағдайын жақсарту мақсатымен мұндай тамақтандыру орындарында «Кедейлер комитеттері» ұйымдастырылды. Олар тамақты, киімді, төсек-орынды өзара бөлу мәселелерімен айналысты. Уезд бойынша тамақтандырылатын аштар саны 58 мың адамға жетті.

Өкінішке орай, Тұрар сынды азаматтар ашаршылыққа ұшыраған халқын қалай сақтап қаламын деп жар құлақтары жастыққа тимей жүрген кезде қызмет бабын пайдаланып, аш-жалаңаштардың есебінен баюды ойлағандар аз болған жоқ. 1918 жылы 17 мамырда құрамында С. Хмелевский, Т. Рысқұлов, Д. Цыганков бар Уездік Атқару Комитетінің арнайы комиссиясы Ботамойнақ-Алмалы тамақтандыру орнын тексеріп барғанда осындай келеңсіз жайдың үстінен шыққан. Яғни ақпанда бұл жерде 1950 адамға азық-түлік беріліп жатыр делінгенмен, шын мәнінде 600 адам ғана тамақтанып жүрген. Әрі тамақтарының сапасыз, жеткіліксіз екендігі де анықталды [2, 63-п.]. Киіз үй жетпегендіктен көбісі жұпыны киімдерімен далада жатыр екен. Нәтижесінде біразы ауырып та қалған. Комиссия мүшелері бұған жол берген басшыларды қатаң жауапқа тартып, істі ұйымдастыруды ашыққандардың өз арасынан ұйымдастырылған кедейлер комитетіне тапсырып кетті. Ауырып қалғандар үшін қосымша тағы 10 киіз үй тіктірілді [3, 64-п.].

Сонымен қатар комиссия елден жиналған тон, шекпен, етік сынды киімдердің де талан-таражға түскенін анықтап, тиісті қорытынды жасады. Осындай кемшіліктері үшін 1918 жылғы 18 мамыр күні өткен уездік съезд Уездік Атқару Комитетінің төрағасы С.К.Хмелевскийді орнынан босатып, оның орнына Тұрар Рысқұловты сайлады. Іс тұтқасын қолына алған Тұрар ашаршылыққа қарсы күресті байлардың мүлкін өзгелерге бөліп берумен ғана шектеуге болмайтынын түсініп, көктемгі егіс жұмыстарына қызу дайындықты бастады. Осы тұста Түркістан өлкесіндегі ашыққандарға көмек ретінде және көктемгі егіс қажеті үшін Ресейден 671 вагон астық жөнелтілген. Бұдан кейін де вагон-вагон ұн, тары, жүгері, бидай жеткізілді. Ал, 1918 жылдың ортасында Түркістан Республикасында азық-түлік жағдайы мүлдем қиындап кетті. Түркістанға Солтүстік Кавказдан, Ресейден, Сібірден тасылатын астық бірінші дүниежүзілік соғыс жылдарында аса ауыр жағдай мен темір жол транспортының жүйесіз жұмысы кесірінен мүлдем доғарылды [4, 45 б.]. Тамақтандыру орындарында болып әлденген халық бос жатқан жерлерді игеруге жұмылдырылып, мемлекеттік егістер егіле бастады. Оларға тамақ, киім-кешек, киіз үйлермен қатар тұқымдық астық та орталықтан несиеге берілді. Осылайша ел қызу еңбекке кірісіп те кетті.

Алайда, ашаршылық салдарынан көршілес Өзбекстанға босып кеткен миллионнан астам қазақ елі де ашығуда еді. Ендігі жерде соларды ашаршылық шеңгелінен құтқару міндеті тұрды. Бұл мәселені шешу тек қана тәжірибелі, іскер адамның қолынан келетіндігін ескеріп, Түркістан өлкелік партия комитеті маусым айында Тұрарды Түркістан Республикасы Денсаулық сақтау халық комиссариатының төрағасы ретінде Ташкентке шақырып ашыққандарға көмек көрсету жөніндегі республикалық төтенше комиссияның төрағалығына бекітті. Бұл орайда ол Меркіді, Әулиеата уезінде жинақтаған тәжірибесін кеңінен қолданды. 1918 жылдың қарашасынан 1919 жылдың наурызына дейін барлығы миллионға тарта адамға тамақтанатын орындар ұйымдастырылған. Республика бойынша бұларды сегіз ай тамақтандыруға 35 миллиард сомнан астам қаржы жұмсалыпты. Мұның да

жеткіліксіз екендігін байқаған Тұрар республика үкіметінен шұғыл түрде тағы да 100 миллион сом бөлуді сұраған [5, 31-п.]. Осы жылдарда ашаршылыққа ұшырағандардың 90 пайыздан астамы қазақтар екендігін ескерсек, қаншама халықты Тұрар Рысқұлов ашаршылық шеңгелінен аман алып қалды десеңізші! Болжамды есеп бойынша, ол көрсеткіш 1,5-2 миллион адам көрінеді.

Т. Рысқұловтың Әулиеатадағы саяси қызметі өз мәресіне жетіп, оның өмірінде жаңа бір белес басталады. Т. Рысқұловтың қызметіндегі Әулиеата кезеңі – ірі мемлекет қайраткері болып қалыптасу жолында орасан зор ықпал еткен алғашқы баспалдық, саяси өмір мектебі болды. Әулиеата уездік кеңесінің мүшесі, соңғы айларда атқару комитеттерінің төрағасы ретінде Т. Рысқұлов өзіне жүктелген аса ауыр міндеттерді абыроймен атқарып шықты. Зор саяси ұйымдастырушы ретіндегі Т. Рысқұловтың орны ол Әулиеатадан Ташкентке ауысқан алғашқы апталарда-ақ айқын көрінеді. Бұл уақытта Т. Рысқұловтың тікелей басшылығымен ұйымдастырылып, жұмыс істеп жатқан қоғамдық тамақтандыру орындарында сан мыңдаған аш-жалаңаш босқындар күнелтуде болатын. Асханалардың ырғақты және ұйымдасқан түрде жұмыс істеуіне Т. Рысқұлов көп күш-жігер жұмсаған еді. Бұл асханалардың 1918 жылғы тамыз айындағы жағдайы туралы Әулиеата уездік комиссарының есебінде былай деп көрсетілген: «...аштарға құнарлы тамақ берілуде, сондықтан да олардың жүріс-тұрысы ширақ. Тамақтандыру орындарындағы аштарға деген жақсы күтімнің арқасында соңғы кезде Өлім-жітім едәуір азайды». Бұл дерек, егер жеткілікті дәрежеде көңіл бөлініп, қамқорлық жасалса, онда аштан қырылып жатқан адамдардың өмірін арашалап қалуға мүмкіндіктердің болғанын көрсетеді. Ал, Т. Рысқұловтың Ташкентке қызметке ауысуына байланысты, аштарға көмектесу туралы талап босаңсып, жағдай қайтадан шиеленісіп кетеді. Мысалы, аштарға көмек ісі бойынша тағайындалған эмиссардың 1918 жылы 22 қазанда Әулиеата атқару комитетіне жазған мәліметінде, уездік кеңестің бұл істі бетімен жіберуіне байланысты, тамақтандыру органдарының тығырыққа тірелгені атап көрсетілген [4, 38 б.].

1919 жылдың көктемі мен жазы жайлы болып, оңтүстік өлкесінде шөп те, егіс те бітік шықты. Сөйтіп, ашыққандарды тамақтандыру орындарының басым бөлігі таратылды. Денсаулығы нашарлар ауруханаларға орналастырылып, әлеуметтік қамқорлық ұйымдарының қарауына тапсырылды. Ал, денсаулығы дұрыстары түрлі жұмысқа орналастырылды немесе ел-жұрттарына оралды. Тұрардың қажырлы еңбегі, ұйымдастырушылық қабілеті жоғары бағаланып, мұсылман коммунистерінің зор сеніміне ие болды. Наурыз айында ол мұсылман коммунистері бюросының төрағасы болып сайланса, келесі 1920 жылы қаңтар айында 25 жасар Т. Рысқұлов Түркістан Республикасы Орталық атқару комитетінің төрағасы болып сайланды [4, 146 б.]. Бұл сенімді де Тұрар ақтай білді. Ол, әсіресе, Орта Азия мен Қазақстанда жергілікті ұлт өкілдерінің санасын көтеру, сауатын ашу, олардың жаңа құрылымдағы беделін арттыру, арасынан басшы кадрларды іріктеп, тәрбиелеп шығару, орналастыру мәселелерімен тікелей айналысты.

Ташкент қаласына қызметке ауысқан Тұрар Рысқұлов Түркістан Республикасының уездік, қалалық аштықпен күрес комиссияларының нұсқаулықтарын езірлеп, бекітті. Аштықпен күрес жөніндегі Орталық комиссияның төрағасы бола отырып, барлық аймақтардағы қалыптасқан жағдайды қадағалап отырды [3, 64-п.]. Сонымен қатар, Денсаулық сақтау комиссарына хатпен қайрылып, Түркістан Республикасындағы аштарды тамақпен қамтамасыз ету пункттерінің санитарлық-гигиеналық жағдайын жетілдіруді сұрады [6, 76-п.].

Айта кету керек, Түркістан Республикасы басшыларының ашаршылыққа қарсы жүргізген пәрменді күресінің жемісті аяқталуы 1919 жылы елді «Үлкен жылан» қасіретінен тек қана арылтып қоймай, Қазақстанның Солтүстік батыс аудандарында ашаршылыққа душар болған халыққа көптеп көмек ұйымдастыруына мүмкіндік берді.

Әулиеата қаласында 1919 жылдың күзінде көше-көшеде жарнамалар ілініп, «Ашаршылықтан бауырларымызды арашалайық!» деген плакаттар ілініп, халыққа Үндеу таратылды. Оның мағынасы: 1914 жылы Бурное станциясына дейін пайдалануға берілген темір жолға астық жеткізу үшін «Арбасы барлар арбанды, қамыты барлар қамытыңды, аты

барлар – аттарыңның майын беріңдер... Құрастырып, астық артайық, ашпарға көмектесейік...!» деген тірлік болатын. Бұл тек қана Әулиеата уезінде емес, Түркістан Республикасының барлық аймағында жүріп жатқанын сол кездегі Тұрар Рысқұлов пен Қазақ АКСР-ы халық комиссарлар Кеңесінің төрағасы Сейтқали Меңдешовтардың арасындағы алмасқан жеделхаттардан көруге болады. Бірақ қанша астық жіберілгені жөнінде мәлімет жоқ. Тек қана С. Меңдешовтың алғыс жариялаған бірнеше жеделхаттары бұл көмектің аз болмағандығын көрсетеді. Өйткені, Қазақ АКСР-ының ол кезде Ресейден көмек алуы мүмкін емес еді. Онда М.И. Калинин бастаған аштыққа қарсы төтенше комиссия құрылып, 1919-1922 жылдарға дейін Ресейдегі жаппай етек алған ашаршылықпен арпалысып жатқан. Есесіне В.И. Лениннің нұсқауымен Қостанай, Көкшетау аймағына дейін «Узкоколейка» темір жолы салынып, Қазақстаннан Ресейге астық тасу қолға алынғаны мәлім.

Қорытынды. Міне, осының барлығы Қазақстанның оңтүстігіндегі қазақ халқының Түркістан Республикасының қарауында болса да өз бауырластарына көмектескенін дәлелдейді. Бұлардың өзара байланысының тығыз болғанын 1920 жылы қаңтар айында Әулиеата (Түркістан Республикасы) және Қазақ Республикалары қазақтарының 600 делегаты (өкілдері) қатысқан Жер-су реформасының басталуына арналған І съезінің шешімдері делел.

Қай саланы басқармасын, қай жерде жүрмесін, Рысқұлов – Рысқұлов күйінде қалды. Ол туған халқының арман-тілегімен, мұң-мұқтажымен өмір сүріп, күрес жүргізді.

Т.Рысқұлов – ұлт жанашыры болды, оның бүкіл саналы өмірі ұлт мүддесі жолындағы жалынды күреспен өтті.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қазақ ССР тарихы. - Алматы. 1967, 71б.
- 2 ЖОММ, 50-қ., І-т., 1-іс, 63-п.
- 3 ЖОММ, 50-қ., І-т., 1-іс, 64-п.
- 4 Қоңыратбаев О. Тұрар Рысқұлов: Қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметі. – Алматы, 1994. – 448 б.
- 5 Өзбекстан Республикасының ОММ, Р- 29-қ., 3-т., 1340- іс, 31-п.
- 6 ЖОММ, 50-қ., І-т., 58-іс, 76-п.

Ә.БӨКЕЙХАН – ТӘУЕЛСІЗДІК ЖАРШЫСЫ, ҰЛТ КӨСЕМІ

Шарафиденова Венера Утеулиевна

Атырау қаласы, №4 Ю.А.Гагарин атындағы жалпы орта мектебі,
тарих және география пәнінің мұғалімі, Педагог-зерттеуші

Аңдатпа

Әлихан Бөкейханның есімі иісі қазақ халқына аса қадірлі, құрметті есім. Ол кісінің аты аталған өзін «Қазақпын!» деп, санайтын кез-келген азаматтың көз алдына бүтін бір ұлттың қиын да, қилы тағдыры елестейтіндігі анықт. «Ер тағдыры – ел тағдыры» деген даналық қағида ұлтына есімі ұран болған Әлихан Бөкейхан мен қазақ халқының тағдырының қаншалықты бір болғандығын айғақтап тұрғандай. Алаштың рухани көсемі Ахмет Байтұрсынұлының сөзімен айтсақ: «Өлім ұйқысында жатқан» халқын өркениет биігіне сүйреп, өркениетті ел қатарына қосу жолында аянбай еңбек етіп, сондай ұлт тағдыры жолында жеке мүддеден ұлт мүддесін жоғары қоя білген Әлиханның есімі сол заманда-ақ алты алаш баласына құрметті болатын.

Тіл тағдыры, жер тағдыры, ұлтының бостандығы, жалпы тәуелсіз ел болу жолында бүкіл ауыртпалықты көтере білген, тек сол уақытта – Алаш интеллигенциясы болатын.

Ондай ұлттық интеллигенцияның басын бір идея, бір мақсат, бір мүддеге тоғыстыра білген ол – Әлихан екендігі сөзсіз. Сондай мақсатпен Алаш туы астына бірігіп, «Қараңғы қазақ көгіне өрмелеп шығып күн болуды» мұрат тұтқан Алаш алыптарының ұлтқа істеген қызметі ұшан теңіз болатын. Бүгінгі күнгі шекарамыздың осы күнге дейін аман сақталуы, ол әуелі сол уақыттағы алаш арыстарының тікелей жанқиярлық еңбегі болатын.

Міржақып Дулатұлы айтқандай: «Мен біткен ойпаң жерге аласа ағаш, емеспін жемісі көп тамаша ағаш» - деп, қанша ұлы міндет, ұлт ісімен, елдік мүдде жолында жүрсе де, риясыз қызмет етуді мақсат санаған алаш зиялылары сол уақыттағы елдік мүддеге қатысты империя деңгейіндегі кез-келген оқиғалардың бел ортасынан табыла білді.

Сондықтан да бүгінгі күні Алаш идеясын ұрпақ санасында жаңғырту ол қазіргі аға буынның ең бірінші міндеті болмақ. Осы тұрғыдан ұйымдастырылып отырған бүгінгі ғылыми-тәжірибелік конференцияның маңызы зор екендігі сөзсіз. Сондықтан да жас ұрпаққа Әлихан Бөкейхан бастаған Алаш алыптарының атқарған ұлы істері мен қалдырған рухани мұраларын кеңінен насихаттау, алаш идеясы негізінде бүгінгі тәуелсіздігіміздің тұғырын берік ету, ол – бүгінгі күннің кезек күттірмес мәселесі екендігі сөзсіз.

Қазақ халқының тарихы ұлы тұлғалар мен тарихи оқиғаларға толы. Қазақтың XX ғасыр басындағы ұлт - азаттық қозғалысының негізін салушы, көсемі, халқымыздың тұңғыш саяси Алаш партиясының ұйымдастырушысы және ұлттық Алашорда автономиялы үкіметінің төрағасы, ғұлама ғалым - ормантанушы, экономист, тарихшы, этнограф, әдебиеттанушы, аудармашы, дарынды публицист Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейхан халқы үшін, жарқын болашағы үшін аянбай қызмет етті.

Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейхан (1866-1937) қазақ халқының азаттық жолындағы күресте алдаспаны болған аяулы тұлға. Әлихан Нұрмұхамедұлы 1866 жылы бұрынғы Семей облысы Қарқаралы уезі Тоқырауын болысының жетінші ауылында өмірге келген. Қазіргі әкімшілік-аймақтық бөлініс бойынша бұл елді мекен Жезқазған облысы, Ақтоғай ауданы, «Қаратал» совхозына қарайды. Әлиханның әкесі – Нұрмұхамед, анасы – Бегімханым оқу – білімге жақын, парасатты адамдар болған. Әлиханның үлкен атасы – Бөкей, ол атақты көкжал Барақ сұлтанның ұлы. 1861 жылы бес мейрам – арғын Уәли билігін мойындамай, Орта жүзде екінші хандық құрады. Хан етіп сексеннен асқан қарт Бөкейді сайлайды. Бөкейдің тоғыз ұлының бірі – Батыр сұлтан. Батырдың ұлдары Мырзатай мен Рүстем. Мырзатайдан Нұрмұхамед туады. Бөкейден соң Қарқаралы дуанының билігі немересі Жамантайға ауысқан. Жамантай мен Рүстем, Мырзатайлардың арасында әскер және ел билеу ісіне байланысты басараздық болып, соның нәтижесінде Рүстем мен Мырзатай Қаратау жакқа ығысқан. Бірақ олар көп ұзамай қайта оралып, Кенесары қозғалысына ат салысады.

Әлихан Бөкейхан қазақтарды тұтас ел ретінде көргісі келді. Ол ұсынған Алаш атауы оларды біріктіру үшін өте сәтті идея болды. Әлихан Бөкейхан бұл идеяны бұрыннан көтеріп жүрді. Сонау 1910 жылы «Қазақтар» атты тарихи очеркінде ол қазақтарда «аңыздық тұлға Алаш аты» ұран болғанын жазды. 1913 жылы «Қазақтың тарихы» мақаласында ол Алаш атауына неғұрлым егжей-тегжейлі түсінік берді, бұл оның ойынша «отан адамы» деген ұғым білдіреді. Көне заманнан бері «Алаш» ұғымы «Қазақ» сөзімен бір мәнде қолданылып келеді.

Әлихан Бөкейхан 1914 жылы жазған мақаласының бірінде «Хан баласында қазақтың хақысы бар еді, тірі болсам, қазаққа қызмет қылмай қоймаймын» - деп жазды. Әлихан Бөкейхан соңғы демі біткенше осы сертіне адал болып қалды. Әлихан Бөкейханның қайраткер ретінде қалыптасуының екі рухани негіздері бөліп айту артық емес. Біріншіден, Әлихан еркіндік пен тереңдікті жоғары бағалаған ортада өсті. Оның қоғамдық көзқарасының қалыптасуына халықтың бай ауыз әдебиетінің, ұлы Абайдың және басқа ақын-жыраулардың терең ойлы шығармаларының ықпалы болғандығы сөзсіз. Оның 1907 жылы тұңғыш рет орыс оқырмандарын Абайдың творчествосымен таныстыруды көздеген материал жариялап, ал 1909 жылы ұлы ойшылдың шығармаларының Петерборда жарық көруіне мұрындық болып,

өмірінің соңына дейін Қобыланды, Ерсайын, Қозы-Көрпеш - Баян сұлу және басқа көптеген ауыз әдебиеті үлгілерін жинап, зерттеп және насихаттап өтуін, әрине кездейсоқ жағдай деп айту қиын. Болашақ қайраткердің өмір жолының қалыптасуына отарлық езгіге қарсы Кенесары бастаған жалпыұлттық көтеріліс (1837-1847) туралы ел арасындағы әңгіме, аңыздардың айтарлықтай ерекше әсері болғандығын аңғару қиын емес. Екіншіден, 20 ғасырдың басында озық ойлы Европа мәдениеті мен дәстүрінің ықпалынсыз Ә. Бөкейханов сияқты ірі қайраткердің қалыптасуы, әрине мүмкін еместін. Оның өмір жолын айқындауда, әсіресе Ұлы Француз революциясының және орыс азаттық қозғалысы мен гуманистік әдебиетінің орны ерекше болды. [1]

Бұрынғы Семей (қазіргі Шығыс Қазақстан) облысы, Қарқаралы уезінде дүниеге келген арда азамат 71 жасында кеңес қоғамының ең бір қасіретті «халық жауы» деген жалған жаласымен Мәскеу қаласында мерт болды. Аса көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері Ә.Бөкейханов XX ғасырдың бас кезінде қазақ даласында кеңінен қанат жайған ұлт-азаттық «Алаш» қозғалысының негізін қалаушы және жетекшісі, Алашорда ұлттық автономиясы Халық кеңесінің төрағасы болды. «Алаш» қозғалысы жетекшісінің іс-қимылы мен рөліне замандасы Қошмұхаммед Кемеңгерұлы 1920 жылы жазған «Қазақ тарихынан» деп аталатын тарихи очеркінде: «Үкіметтің қара қуғын жасаған күндерінде айдауына да, абақтысына да шыдап, ел үшін басын құрбан қылған ат төбеліндей ғана азамат тобы болды. Бұл топты баулыған – Әлихан», – деп жазды.

Алаш қозғалысы 1917-1919 жылдары халықтың ықыласына ие болған, қазақ қоғамын дүр сілкіндірген, ел азаматтарының Алаш партиясы, Алашорда үкіметіне ризашылығын білдіріп, құптап қол соққан кезі болды. Қазақ автономиясы мәселесін тұңғыш көтеріп, оны іске асырған Ә. Бөкейхан найзаның ұшымен, айбалтаның жүзімен болған үкіметке қызмет етуден бас тартады. Ә. Бөкейхан бастаған қазақ зиялы қауымы таптық мүдде емес, тұтас ұлт мүддесін қорғады. Осы қылығы үшін 1920-22 жылдары «ұлтшыл» деп жала жабылып, Мәскеуге жер аударылды. Большевиктер өкіметінің бұрынғы алашордашыларға жасаған кешірімнен кейін Әлихан Бөкейхан қалған өмірін ғылыми зерттеушілікке арнады. Бүкіл мағыналы өмірін халқының азаттық алып, еркін ел болуына арнаған аяулы азаматтың соңғы демі біткенше сол мақсат жолында жасаған қызметі сан қилы. Кеңес билігі тұсында да елі үшін белсенді қызметтен бас тартқан жоқ. Кеңестік үлгідегі Қазақ автономиясы құрылған кезде, Әлихан Бөкейханның тікелей кеңесімен Әлімхан Ермеков Қазақ автономиясының территориясы туралы баяндамаға дайындыққа кірісті. [2]

Ә.Бөкейхан сыртта жүрсе де қазақ ұлтының дамуы мен мүдделі мәселелерін, соның ішінде ел мен жер тағдыры шешілетін саяси шаралардың қарсаңында, мысалы солтүстік және оңтүстік облыстардағы шекаралық межені халық санағын жүргізу арқылы белгілеу науқаны алдында тиісті мағлұматтарды баспасөз арқылы қалың қауымға жеткізіп отырған. Сөйтіп кеңес өкіметінің өз баспасөзін пайдалана отырып «астыртын нұсқау» берген. Түркістан мен Қазақ автономиясының, Қазақ автономиясы мен Батыс Сібір өлкесінің шекарасын анықтайтын мемлекеттік комиссия құрылған тұста «Еңбекші қазақ» газетінің 1924 жылғы 28 қазандағы санында М.Дулатовтың тапсырмасымен «Қазақ қанша?» атты шағын шолуын жариялады. Онда әр сөз бен сөз тіркесіне саяси, тарихи, ұлттық, экономикалық, мемлекеттік мағына мен астар берді. Әсіресе, қоныстанушылар қордалана орналасқан, қара топырақты солтүстік облыстардың шекарасын анықтауға және оларды қазақ жерінің құрамында қалдыруға жанкешті дәлелдер іздестірілді. Ал жер жөнінде, соның ішінде солтүстік облыстардың жер, экономика, шаруашылық, этникалық құрамы мен мәдени шоғырлануына баға беруде сол кездегі кеңес өкіметі ғалымдарының ішінде Ә. Бөкейханмен теңдесетін маман да, ғалым да, саясаткер де жоқтың қасы болатын. Одақтас республикалардың ғалымдары мен саясаткерлері Жер туралы заң мен қаулы-қарар қабылдар алдына Әлихан Бөкейханның пікіріне жүгініп барып талқыға ұсынып отырған.[9] Баяндамашы Әлімхан Ермеков Қазақ ревкомы мен Ұлттар жөніндегі халық комиссариатының ұсынысына жүгіне отырып: Астрахань, Орал, Торғай, Ақмола, Семей, Сырдария, Закаспий, Самарқан, Ферғана облысы мен губернияларын қамтитын жалпы

көлемі 3 467 922 шаршы шақырым жерді Қазақ республикасының құрамына беруді ұсынды. Көрсетілген жердің 81%-ын жан саны 5,5 миллион болатын қазақтар пайдаланатынын, бұл бүкіл тұрғындардың 54% - екенін атап өтті. Сөйтіп, 10 тамыз күні комиссия төрағасы А.З.Каменский барлық ескертулер мен ұсыныстарды қорыта келе: «Қазақ республикасын құру- шешілген мәселе, қорытындысы дайындалып, тиісті мекемелер өкімет билігін республиканың басқаруына берудің жолдарын қарастырсын», - деп жариялады. Бұл үлкен жеңіс еді. Алайда бұл жеңісті тиянақты ету үшін автономияның территориясы мен тұрғындары туралы ұсыныстарды Лениннің алдында қорғап шығуы тиіс болды. Ленин мен Әлімхан Ермековтің көзбе көз тілдесуінің нәтижесінде бүгінгі бүткіл қазақ өңірі Қазақстанның құрамына мәңгілік қосылды.

Әлихан өмір сүрген кезеңде патша билігі ұдайы жүргізіп отырған отаршылдық саясаты салдарынан қазақ халқы ғасырлар бойғы қалыптасқан көшпенділердің дәстүрлі рулық-қауымдық қатынастарынан, жерінен де, тіпті оны пайдалану құқынан да айырылды. Патшалық Ресейдің отаршылдық саясаты күшейіп, хандық биліктің байырғы құрылымдары жойылып, қазақтың салт-дәстүрі мен мәдениетіне және оның өз жерінде дербес халық ретінде өмір сүруіне қатер төнді. Отарлаушы елдің озбыр саясатын жастайынан көріп, түйсініп өскен Әлиханның бойында отаршыл билікке ғана емес, жан алып, жан беріспей-ақ отарлық қамытты киюге мәжбүр еткен өз халқының бейғамдығы, салт-санасы, тұрмыс-тіршілігі, шаруашылығы туралы сыншыл көзқарасы да ерте қалыптасты. Ол қазақ халқының тұрмыс-тіршілігін, мәдениетін, шаруашылығын, төрт түлік малын, жер-суын, әлеуметтік-экономикалық жағдайын жан-жақты зерттеген санаулы ғалымдардың бірі. «Жер жөніндегі министрліктің» Ф.А.Щербина басқарған экспедициясына алғашқыда статистик ретінде шақырылып, кейін экспедицияның жеке зерттеу тобын басқарып жұмыс істеген. Экспедицияның негізгі алға қойған мақсаты - XIX ғасырдың 90-шы жылдарынан бастап Ресей үкіметінің қоныстандыру саясатының объектісіне айналған қазақ даласын жан-жақты зерттеу болатын. Қазақ шаруашылығын үйді-үй, қора-қора басымен есепке алу, жайлау, қыстау, егіндік-шабындық жерлердің көлемін анықтау, қазақтың жер-суын, орман-тоғайын, шөл-даласын есепке алу еді.

Әлихан Бөкейхан Семей облысына қарасты Павлодар, Қарқаралы, Семей уездері мен Ақмола облысының Омбы уезінде жүргізілген жұмыстарға тікелей қатынасып, алуан түрлі деректі материалдарды жинайды. Экспедицияның қорытындылары 1903 - 1905 жылдар аралығында жалпы көлемі 13 том болып жарыққа шықты. Экспедиция қатарындағы атқарған жұмысы Ә. Бөкейханның ғылыми жұмыстарға жан-жақты дайындығын, терең білімін және кіндік қаны тамған туған жеріне деген сүйіспеншілігін аңғартты. Қазақ жерін зерттеуге елеулі үлес қосқан орыстың белгілі ғалымы С. П. Швецовтың 1928 жылы жазылған «А. Н. Бөкейхан» атты зерттеуінде Әлихан Бөкейханның ғылыми - зерттеу жұмысын жоғары бағалаған.[4]

Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейхановтың шығармашылық ғұмыры XIX ғасырдың 90-шы жылдарының орта тұсынан басталып, шамамен ол репрессияға ұшыраған 1937 жылға дейінгі аралықты қамтиды. Әрине, 20-30 жылдар Бөкейхановқа творчестволық еңбекпен айналысу үшін қолайлы кезең болды деп айту қиын, дегенмен бұл жылдары да ол өмірінің мазмұнына айналған үйреншікті ғылыми және әдеби тақырыптардан қол үзген емес. Ә.Бөкейханов 1913 жылдың ақпанынан бастап Орынбордан шыға бастаған «Қазақтың» негізін қалап, бағыт-бағдарын анықтаушылардың бірі болып қана қойған жоқ, сондай-ақ газеттің ыстығына күйіп, суығына тоңған ең белсенді және өндірімді авторлардың қатарында болды. Ал, «Қазақ» болса 1913-1918 жылдар аралығында ең алдымен белгілі үштік, яғни А.Байтұрсынов, Ә.Бөкейхан және М.Дулатовтардың табан ет, маңдай тер еңбегінің арқасында жалпыұлттық басылым деңгейіне көтерілуімен бірге, ұлт-азаттық қозғалыстың баспа үніне де айналған еді. Тура осы мезгілде ол қазақ қоғамында отарлық және феодалдық езгіге қарсы күрес идеологиясының қалыптасуына қызмет етті.

1917 жылы 5-13 желтоқсан аралығында Орынбор қаласында өткен екінші жалпы қазақ съезі Алаш автономиясы деп аталатын Ұлттық мемлекет құрылғандығын мәлімдеп, оның үкіметін

сайлады. Әлемнің алтыншы бөлігін алып жатқан Ресей империясы көлемінде бұл аса зор оқиға болмағанмен, отарлық езгідегі қазақ қоғамы үшін оның тарихи маңызы ерекше еді. Өйткені мұның бәрі қазақ елінің XVIII ғасырдан бергі өз бостандығы мен теңдігі жолында орыс империясына қарсы жүргізген азапты күресінің қорытындысы болатын.

Әлихан Бөкейхан - қазақтың мал шаруашылығын зерттеуді ғылыми жолға қойған бірегей ғалым. «Щербина экспедициясынан» кейін 1903 жылы С.П.Швецов бастаған Сібір темір жолы бойында орналасқан Челябин мен Томск қалалары аралығын мекендеген қазақтардың мал шаруашылығын зерттеуге бағытталған экономикалық экспедициясының басы - қасында болады.

Әлихан Бөкейхан экспедиция жүктеген мақсатқа сай, қазақтың қой және қой шаруашылығының егжей-тегжейін терең зерттейді. Сол өңірдегі қой шаруашылығымен қоса ол бүкіл қазақ даласының түпкір-түпкіріндегі, атап айтсақ, Жетісу, Сырдария бойындағы қазақтардың қой тұқымдарын, шаруашылықтарын түгел қамтып, бір-бірімен салыстыра отырып қарастырады. Соның нәтижесінде Әлихан Бөкейхан қазақтың қой тұқымдары және қазақтың қой шаруашылығы жайында бұрын соңды болмаған үздік монография жазып шығады. Монографияда қазақы қойдың түрлі тұқымдары туралы, жем - азығы, жайылымы, малдың түрлі аурулары мен емдеудің әдістері жайында, қазақтың қой шаруашылығына қажетті алуан түрлі мәліметтер молынан берілген. Бұл еңбек экспедицияның басқа материалдарымен бірге «Материалы по экономическому обследованию районов Сибирской железной дороги» деген үш бөлімнен тұратын кітап болып 1904 жылы Томск қаласынан жарыққа шығады. Осы монографиямен қатар жазылып, жарық көрген, Қазақстанның батыс бөлігіндегі ірі қара мал шаруашылығы және қазақтың жылқысы жайындағы туындылары екіншіше орай әлі күнге дейін табылмай отыр.

Ә.Бөкейханның әдебиеттану тұрғысынан жазылған еңбектері ғалым Д.Қамзабекұлы тарапынан жан-жақты қарастырылады. Бұл зерттеуде Ә.Бөкейханның алғашқы еңбектерінің бірі ретінде «Женина в киргизкой былине Кобланды» атты мақаласы сарапталған. «Туркестанские ведомости» газетінің бірнеше санында жарияланған. Ә.Бөкейханның әйгілі «Қобыланды жырындағы әйел бейнесі» деп аталған мақаласы белгілі ғалым С.Қасқабасов тарапынан жан-жақты талданып, сол кездегі қазақ фольклористикасы үшін аса маңызды бірнеше мәселе көтерілгенін жеріне жеткізе айтылып: «Бұлар эпостың тарихилығы, «Қобыланды» жырының шығу мезгілі, қазақ фольклорының түрлері, жыршы және оның шеберлігі, қоғамдық ой-санасының жырда көрініс табуы, «Қобыланды» жырындағы әйелдер бейнесі, олардың атқарып отырған идеялық қызметі. Осындай ғылыми мәнді проблемаларды автор сол кездегі әлеуметтік, моральдық мәселелермен ұштастыра қарастырған», - делінген.

Қазақ халқының жанашыры, Алаш көсемі – Әлихан Бөкейхан елінің есінде мәңгі сақталады. Әлихан өмірінен деректер келтіретін болсақ: зерттеушілер Бөкейханды қазақтың тұңғыш энциклопедисі деп есептейді. Ол XX ғасыр басында Ф.Брокгауз бен И.Ефрон шығарған көптомдық «Жаңа энциклопедиялық сөздікке» автор ретінде қатысқан.

Әлихан Бөкейханның бес ұстанымы болды. Ең бірінші - Алаш ұлттық демократиялық мемлекет болуы тиіс. Ол үшін ең алдымен жер болуы тиіс. Жерсіз Отан жоқ. Әлихан Бөкейханның ұйғарымы бойынша, қазақтың байырғы жерін қашан қазақтың өзі ғылым мен техникаға сүйеніп, толық игермейінше, жер жекеменшікке, қоныс аударушыларға берілмеуі тиіс. Жер - Отан. Жерді сатқан Отанды сатқанмен бірдей. Екінші ұстанымы – Алаш жерінің астындағы, үстіндегі, көгіндегі барлық байлық қазақтың өзіне қызмет етуі тиіс. Үшінші ұстанымы - қазақтың жерінде өндірілген бір уыс жүн сол мемлекеттің азаматтарының үстіне тоқыма болып тоқылып киілуі керек. Төртінші ұстанымы - қазақ мемлекетінде мемлекет құрушы ұлттың тілі, діні, ділі өзге ұлттарға қарағанда үстем болуы керек дегенге сайды. Бесінші - ең негізгі ұстанымы бойынша ғылымға, соның ішінде тәуелсіз ғылымға, ұлттық дәстүрге негізделген, заңға сүйене отырып, ұлттық демократиялық мемлекет құрылуы керек.[3]

Әлихан Бөкейхан мұрасы арасындағы сабақтастықты насихаттау, жүрегі елім, жерім деп соққан, ел еркіндігі мен ұлт бостандығы үшін құрбан болған бірегей тұлғаны үлгі, өнеге

ету, тарихта өшпестей із қалдырған ұлы тұлғаның өмірі мен қызметін, еңбектерін келешек ұрпаққа жеткізу біздің парызымыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Ә. Бөкейхан «Таңдамалы» Алматы, Қазақ энциклопедиясы, 1995, 31-б.
2. Қойгелдиев М. «Алаш қозғалысы» Алматы, Санат, 1995, 23-28 б.
3. Әшкеев Н. «Ә.Бөкейхановтың ұлттық мемлекет құрудағы ұстанған негізгі принциптері» // Ақиқат, 2002, №3, 50 -55 б.
4. «Қазақстан тарихы» әдістемелік журнал, 2013 жыл, №6, 3-4 - беттер.

2 - СЕКЦИЯ

ХАЛЕЛ ДОСМУХАМЕДОВТИҢ ҒЫЛЫМИ МҰРАСЫ

Х.ДОСМУХАМЕДОВ ТАРИХШЫ ЖӘНЕ ЭТНОГРАФ

Өмірзақ Озғанбай,
Тарих ғылымдарының докторы, академик

«Тұрмысты сана айқындай ма? Әлде, сана тұрмысты айқындай ма?»

Бұл - адамзатпен бірге жасасып келе жатқан тым ежелгі проблема. Дау жоқ, дүние жүзілік тарих сахнасында бұл сауалдарға жауаптар ерте заманда берілген. Том – том еңбектер жазылған. Соның нәтижесінде кейінгі ұрпақтың қазынасынан орын алды, игілігіне айналды.

Өзіміз өмір кешіп отырған ХХІ ғасыр бұл ойымызды растарлық бұлтартпастай дәлелдерді алға тосып отыр.

Өз заманының перзенті Халел Досмұхамедұлы (1883-1939) аталмыш сұрақтарға маңдай тірмей өте алмаған. Жазу – сызу еңбегі оны осылай істеуге икемдеді. Оны жазу еңбегімен айналысуға тұрмыстағы қажеттілігі себепші болған. Сөйтіп, зиялы аға санасын тұрмыс айқындап отырған.

Халекең екінің бірінің басына қона бермейтін ақыл иесі болған. Одан тұтас бір ғасыр кейін дүрілдеп өскен біздің ұрпақ осы шындықты танып біліп отыр. Егер оның энциклопедист-ғалым екенін қысқаша сипаттап шықсақ, онда сөзсіз мынадай тұжырымдарды келтіріп өткен болар едік. Халекең Досмұхамедұлы әрі – тарихшы, әрі – этнограф, әрі – медик, әрі – филолог, әрі – саясатшы, әрі – қоғам қайраткері, әрі – журналист...

Біз осылардың ішінен біртума талант иесінің тарихшы және этнограф ретіндегі қалдырған ғылыми мұраларына тоқталсақ дедік.

Осы проблемаларға кіріспес бұрын Х.Досмұхамедовтың туған елінің патриоты болу жөніндегі арман – мұратының қалай бұр жарып, гүл атқан қасиетті шағын ықшамдап келтіргенді қисынды санадық.

1902 жылғы жаздың басы, көктемнің соңғы жайма – шуақ күндері болар. Бұл Х.Досмұхамедовтің Орал әскери реалдық училищесін бітірер жылғы жазғы кезеңі еді. Демалыс күні училище түлектері Жанша Досмұхамедұлы, Сарқожа баласы Сабыржан, Бердіұлы Ғұбайдолла, тағы басқалары Халелді орталарына алып, қаладан тыс, көкмайсалы желекті қырда сейіл – серуен құрады. Әңгіме – дүкен қыза бастайды. Алғашқы әңгімелері әр тақырыптың басын бір – жар шалумен тұйықталып барып, кенет, от тиген жанқа – шөптердей лаулай жөнелді. Сөйтіп отырғанда Сабыржан Сабырқожа баласы байсалдана тіл қатып, әңгіме бағытын күрт өзгертуге себепші бола кетеді.

- Бәрін айт та бірін айт. Бұл күндері Жайықтың сол жақ бетінде орыстар көптеп келіп жатқанын айт. Бекіністер, қамалдар салуға кірісуде. Әскер орналастырып бағуда. Мына тұрған Жымпиты өзені жағасына қала тұрғызуға құлшынып кірісіп еді, жергілікті қазақтар бұған қарсы болды. Тұрғындардың қарсылығын келген орыстар елегісі келмеді. Сосын жергілікті қазақтар күш біріктіріп келіп, бұларға қала салуға қарсы екенін ескертті. «Көп қорқытады» деген рас екен. Содан әлгі орыстар салып жатқан құрылыстарын тоқтатуға мәжбүр болды. Бірақ келген жағына қайтқан жоқ. Ішімізге ене берді. Жымпитыда жолы болмағасын Өлеңті өзенін таңдап алды. Қазір Өлеңті жағасын қорыс қылып, қала салып жатқан көрінеді...

Бердіұлы Ғұбайдолла досының сөзін бөлді.

- Иә, солай. Үйдің бір нешеуін қалқитты. Енді шоқынатын үйін салып жатыр.

- Шіркеуді айтасын ба?
 - Е, иә. Шіркеуді шірентіп салып жатыр.
- Жаһанша Досмұхамедов басталған әңгімені құптай түсті.
- Қазақтың жерін орыстар алып – ақ жатыр. Қоныс, сөйтіп тарылып – ақ жатыр. Айтылғандардың бәрі рас.

Естуімізше, Алтай мен Алатау жақтарында да солай боп тұр,- Жаһаншаны былайғы құрдасы кідірткендей болды.

- Біздерді орыс тілінде оқытады. Тарих сабағында тек орыстардың тарихы айтылады. Қазақтар тарихын неге ауызға алмайды, түге?
- Оқимыз, білім аламыз деп жүргенде қазақ елі орыстанып кетпесін?!

Жаһаншаның соңғы сұрағы отырғандардың арқасына аяздай батқандай болды. Тігіркеніп кеткен студент жастар бір – біріне сұраулы назар тастады.

- Сонда біздер не істеуіміз керек?

Бұл сұрақ Халел Досмұхамедовке арналғандай құрбыларының сұраулы өңі соған қарай бұрылды. Халел де ой мүжігендіктен іштей арпалыспен отырған – ды. Серіктерінің қазіргі хал – жайын кемсіз ұққан ол тез сергіді. Серіктестерін сөзбен демеп, жігерлендіруге, сонсоң алда ойлы істі мұрат етіп алуға үгіттеуге ұмтылып, былайша сөз бастады.

Орыс патшасы – үлкен империяның басы. Қазақ елі сол империяның бір бажағы. Татар мен естегің, башқұрт пен қырғызың, өзбек пен түркіменің де солай. Біздегі тарих сабағына бәрің де қатысасыңдар, дәріс аласыңдар. Бажақ, бодан елдердің тарихын емес, империяның тарихын оқимыз. Бұған қазақ елі риза емес. Басқа бажақ елдер де солай болар. Тіптен, қазақ елі өзге жұрттың жетегінде жүруге түбінен қарсы. Мына отырған бәріміз де бұл жайға қарсымыз. Осыны жаңа ғана өзара әңгімеде өз ауыздарымызбен айтып, жар салып өттік. Бәріміз де, бауырларым, осы бағыттан айнымайық. Туған еліміз – қазақ жұртымен қасық қанымыз қалғанша бірге болып өтелік.

Ал әзірше, орыс өкіметі беретін оқу – білімді үйрене берелік. Білім - өте зор күш, қару. Сол күш пен қаруды, меңгеріп алайық. Қайсысын беске, келесісін – төртке, былайғы бірін қанағаттанарлық көлемде болсын – игерейік. Қазақ елінің ар – намысы біз үшін қасиетті іс. Сол қасиетті істі біздер атқармағанда, кімдер атқармақ? Сондықтанда біздер оқу – білімімізбен туған халқымызға барынша мол етіп көмек көрсете аламыз.

Халел – студенттің осынау әңгімесі жанындағы серіктерінің жүрегіне терең ұялады. Және бұл сөздер Халелдің бүкіл өмірінің жарық жұлдызы боп қалған еді.

Сөйтіп, Халел - студенттің таңдап алған өмір жолы – тұтас алғанда тарих және этнография ғылыми салаларын меңгерумен ерікті де, еріксіз де ұшпасып жатты. Оның үстіне қазақ халқының тарихы Ресей патшасы өкіметі тұсында сол бір империя құрамындағы өзге отарланған халықтар тарихымен қосарлана, ат үсті қарастырылып келген еді. Осындай жағдайда Халел Досмұхамедов өз тұсында қолы жеткен халықтар тарихын меңгерді. Ал қазақ халқының тарихын, этнографиясын сұрыптап, екшеп, текшеп үйренуді өз бетімен іске асырып отырды. Ерекше бөліп айтар болсақ, бұл істі ол ақтық демі біткенше тынымсыз жалғастырып өтті.

Ғылым жолында «болдым - толдымды» білмейтін Халел Досмұхамедов осылайша тарих және этнография салаларында белгілі мұра қалдырды.

Тағы бір нәрсені баса көрсеткенді абзал санадық. Ол мынада – Халекең тарихшы, этнограф маманы болуды мақсат етті деуге негіз жоқ. Бұл ғылым салаларын туған халқына ақ да адал қызмет етсем деген арманына жету үшін қоса қабат дегендей меңгерді. Осы арманы оның жарық жұлдызындай көгінде қалса, Халекеңнің өзі де елі мен жері үшін сәуле шашар жұлдызға айналды. Біз ұлтымыздың жарық жұлдыздары шоғырынан орын алған Х.Досмұхамедовтің тарих және этнография салаларын нұrlандырған мұрасынан сыр бөлісу мақсатында қалам тартып отырмыз.

Х.Досмұхамедовтің тарих және этнография тақырыптарын қамтыған ғылыми еңбектері негізінен қазақ тілінде шығып тұрған: «Орал», «Пікір», «Қазақ», «Шолпан»,

«Ақжол», «Еңбекші қазақ», «Сәуле», «Сана» сияқты газет – журналдарда жарияланған болатын.

Қазақ халқын ғасырлар бойы білімсіздік пен қараңғылық жайлағаны, ол аз дегендей XVII-XX ғасырларда Ресей империясының, жоңғар қалмақтарының Хиуа, Бұхара әмірліктерінің, тағы басқаларының отаршылдық әрекеттерін үдете түскені мәлім. Халекең қалам қуатымен туған халқына осындай күрделі, тарихи қиыншылықтарды жеңуге көмектесу үшін барын салды.

Ғалымның өзі:

«Бұл дүниеден түрлі данышпандар, шешендер, шеберлер, батырлар, ақындар көп өткен. Осындай адамдар өзіміздің қазақтар арасында да аз болмаған. Өз жұртына жұмыс қылып, еңбек сіңірген адамдарды қадірлеу – елдіктің белгісі» деп жазып көрсеткен. Еліне еңбек сіңірген тарихи тұлғаларды терең зерттеп, жүйелі жазуға ғалымға мүмкіндік жетпей жатты. Алмағайып заманда өмірдің қақпақылдауымен, бүгін бір, ертең – басқа, қызметке ауысуға мәжбүр болса да оған тыныштық бермеді. Қуғын- сүргінге айдап әкету нәубетін бір кісідей – ақ бастан кешіп, қудалану тауқыметін тартты. Соның өзінде ғалым саяси – тарихи мәні күні бүгінге дейін маңызын жоймаған дүниелерін кейінгі ұрпаққа мұра етіп қалдыра білді. Х.Досмұхамедұлының тарихи еңбектерін негізінен халық батырлары Сырым Датұлы, Исатай Тайманұлы, Махамбет Өтемісұлы (жорық ақыны) , т.б. бастаған ұлт – азаттық күрестерін ашып көрсету барысында айқын танып, біле аламыз. Оның тарихи зерттеу еңбектері дағдылы баяндауға қарағанда тың ерекшелігімен өзіне тартады. Ол ерекшелікті зерттеушілер тосын ой – толғамдар деп сипаттайды. Расында да солай. Ұлттық тарихымызға Халекең ұлттық көзқарас тұрғысынан баға берген, зерттеген. Бұл ерлікпен пара – пар түсетін, тынысы мен ой - өрісі кең ірі тұлғаға тән кесек іс болатын. Өйткені Ресей империясы өзінің құрамындағы бір топ бодан, бажак елдердің, соның ішінде тым болмаса, өз атымен жөндеп атауды көпсінетін «киргиз -кайсақтардың» ұлттық сана – сезімін оятудан өлердей қорқып отырды. Қазақтардың («киргиз -кайсақтардың») ұлттық көзқарасы оянса, онда оның өзге ұлт халықтарына ауысып, Ресей патшасының шаңырағын шайқалтар деп сескенді.

Бұл солай. Ол жөнінде ғылыми еңбектерде, БАҚ-да аз баяндалған жоқ. Біз сондықтан бұны ашыңқырап көрсетуден саналы түрде бас тартып отырмыз. Ал енді 1917 жылғы Санкт – Петербургтегі Казан төңкерісінен соң орнаған Кеңестік өкімет те сол баяғы ұлттық көзқарасқа қарсы болу ұстанымынан тастай жабысып, айрылмай қойды. Осылайша заманы өтіп, империядағы билік ауысқанмен ғалымдар: Халел Досмұхамедов, Жаһанша Досмұхамедов, Бақытжан Қаратаев, Мұстапа Шоқай сияқты қазақ зиялылар ұстанған тарихымызға ұлттық көзқарас тұрғысынан келу жөні қоғам өмірінен қағажу көрді де отырды. Бұл идеяны ту етіп көтерушілердің соңына билік басындағылар шырақ алып түсіп берді. Ақырында бұлар түрлі айла – шарғымен қуғын – сүргінге ұшырады, қолдан жасалған «Халық жауы» деген жалған идеямен ол асылдарымызды қоғамымыздан аластап тынды.

Ал сонда, осы тұрғыдан келген де Х.Досмұхамедов қандай – қандай тосын тарихи деректерді әлемге жая білді? Бұндай сұрақтың тууы да заңды. Ендеше Халекеңнің мұраларына жүгініп көрелік.

Әбілхайыр хан Ресейге бағынатыны жөнінде ресми антты XVIII ғасырдың отызыншы жылдары қабылдады. Осынау тарихи процестер жөнінде түрлі болжам мәліметтер бар. Ал, Х.Досмұхамедов қалдырған деректерде бұл тарихи рәсімге, ант беруге 56 адам қатысқаны айтылған. Және бұл адамдардың қай рудан қаншасы қатысқанына да тоқталады. Себебі, сол кезде қазақ қоғамы рулық – тайпалық қатынасқа арқа сүйейтін. Елді осы негізде басқару үстемдік етті. Х.Досмұхамедов бұл жайды мұқият ескеріп, былай деп тұжырым жасайды:

“Кіші жүзде көптік жағынан екінші орын алған Әлімұлынан тек екі адамның болғаны – қалың қара қазақтың патша өкіметіне бағынуға риза болмағандығын көрсетеді”.

Халекеңнің түйіндеуінше, Әбілхайыр ханға халық бағынудан қалып бара жатқан. Әбілхайыр ханның өмірінің соңғы жылдарында оның билігінің әлсірегені тарихтан белгілі. Сосын ол қалай да билікті қолда ұстап тұру үшін тосын қадам жасауға бел байлайды.

Бұл айтылғанды Х.Досмұхамедов былайша түйіндейді: “Әбілхайырға елді қорқытып алып, хан болудан басқа жол қалмады. Елді қорқыту үшін Әбілхайыр орыс патшасына бағынбақшы болды”.

Қазақ елін Ресей патшасына бағындыруға көмектескен болып, жекелеген хан, билердің жеке мүддесін іске асыруға өлермендікпен ұмтылғанын кейінгі зерттеулер қуаттап отыр ғой. Х.Досмұхамедов бұл шындықтың бетін ертелеу аша білген. Ғалым өз ойын былайша тереңдеткен.

“Бөтендерге бағынып, күшгілерге сүйеніп, елді қорқытып ұстаған Сығай хан, Әбілқайыр хан, Әбілқайыр тұқымынан шыққан хандар – Абылайұлы Уәли хан, Әбілмәмбет хан. Билердің дегеніне көніп, елді ұстаған - әз Тәуке хан. Жоғарғы әдістердің бәрін қатар жұмсап, ел ұстаған Абылай хан.”

Ғалым Х.Досмұхамедовтың нысанаға дәл тиер бұл тұжырымдарына түсінік беру артық болса керек-ті.

Тарихшы ғалым ретіндегі қолтаңбасы “Қазақтың батырлары” деген еңбегінде мейлінше байқалады. Ол мақала 1924 жылы шыққан “Сәуле” журналының № 3 санында басылған. Енді содан үзінді оқып көрелік.

“Ақтабан шұбырындыдан соң 1731 жылы Кіші жүзбен Орта жүздің бір бөлігі (осы күнгі Торғай, Орал, Бөкейлік елдері) орыстың империя өкіметіне бағынды. Елді бағындырған Әбілқайыр мен бір бөлік бас адамдары болды. Әбілқайырдан кейінгі хандар амалсыздан патша өкіметінің саясатын қазақ ішіне жүргізе бастады. Хандардың бөтеннің қолында қару болғанын ел сезді. Сондықтан хандар мен елдің арасына араздық кірді. ХҮІІІ һәм ХІХ ғасырдағы патша өкіметінің саясаты қазақты әбден көндіріп алу болды. Ал қазақтың еткен амалы – орыстан құтылу еді. Өткен жүз жарым жылдағы Кіші жүздің тарихы қанмен жазылғандай деп айтса да болады. Бір жағынан басын қорғап, патша өкіметімен арпалысу, патша өкіметінің құралы болған орыс-казактармен жауласу, екінші жағынан қонысқа таласып, естек, қалмақ, түрікмен секілді көршілермен дауласу, үшінші жағынан өзара ру таластары – Кіші жүздің тарихында кезектесіп келеді де тұрады.

Орыстан құтылуды ойлаған Кіші жүздің қимылдары әлі тарих болып жазылған жоқ. Бұндай сөздердің бәрі патша заманында құпия ұсталды. Тарихшы енді – шықса керек.

Патша өкіметінің құрығынан құтылу үшін Кіші жүздің еткен істерінің біз бірқатарын ғана білеміз. Бұлардың ішінде зорлары мыналар: 1785-1800 жылдардың шамасындағы Байұлы Байбақты руынан шыққан Сырым батыр Датұлының көтерілісі.. Екінші, 1830-1845 жылдардың шамасында, Беріш руынан шыққан Исатай батыр Тайманұлының һәм Махамбет батыр Өтемісұлының көтерілісі. Үшінші, өткен ғасырдың 60-шы жылдарының шамасындағы Әлімұлы Шекті руынан шыққан Есет батыр Көтібарұлының көтерілісі. Есеттің інісі – Бекет ұсталды. Төртінші, 1869-1870 жылдары қазақты әбден нокталаған “Уақытша дала низамына” (“Степное положение”) көнбейміз деп, Орал, Торғай қазақтарының жасаған көтерілісі. Бұл көтерілісті қазақтар “ауа” деп атайды....”

Бұған да түсінік беру қажет болмас. Хас ғалымның қолынан шыққан дүние екенін бірден сезінесің және ризашылығыңды білдіруге асығасың. Өйткені, Халекең жергілікті жағдайды жетік білген. “Кіші жүз тұтасымен көтерілді” деп жазғаны сөзімізге дәлел. Сонда ол Маңғыстаудағы Иса, Досан батырлар, бастаған шаруалар көтерілісін қамтығандай әсерге бөлейді. Бұған қисын ретінде Х.Досмұхамедұлының “Адай секілді рулары, шындығында өкіметке (Ресейге - Ө.О.) Хиуа мен Түрікменді алғаннан кейін бағынды”, деп түйген тұжырымын алға ұстар едік.

Білікті тарихшы екенін Х.Досмұхамедов Сырым Датұлы, Исатай Тайманұлы және Кенесары Қасымұлы бастаған қазақ тарихындағы ең айтулы көтерілістерді талдауға арналған еңбегінде нанымды келтірген. Мұнда ол олардың бір-бірінен ұқсас тұстарын және айырмашылықтарын алғаш рет ғылыми деректерге сүйеніп, сауатты талдап көрсетті.

Осы тұрғыдан келгенде біз тұңғыш рет Х.Досмұхамедовтың еңбегінен мынадай тарихи шындыққа көзіміз жетті: 1) Кенесары Қасымұлы мен Кіші жүз ру басылары

арасындағы қарым-қатынас күрделі болған; 2) Махамбет Өтемісұлы мен Кенесарының інісі әрі жорықтас серігі Наурызбай батыр өзара тіл табыса алмаған. Зерттеуші еңбегінен мәлім болғанындай, бір мезгілде болған, бір-біріне жақын орналасқан ұлт-азаттық көтерілістердің бірікпеулері, көтеріліс басшылары: Кенесары, Исатай, Махамбет, Жанқожа, Есет, Жоламандардың, т.б. өзара келіспеушіліктері Ресей империясына шешуші сәттерді істі өз пайдасына бұруға мүмкіндік туғызған.

Халекең бұлар сияқты қателіктердің өте ауыр болғанына қатты өкінген. Қазақ елінің азаттығы жолындағы кешірілмес кемшілігі деп білген. Қазақтың үш жүзін қамтыған 1836-1855 жылдардағы ұлт-азаттық көтерілісі неге сәтсіздікке ұшырады? Осы сұраққа жауапты табу үшін Халекең шұқшия зерттеу жүргізді. Ақырында ұлт-азаттық көтерілістер басшыларының өзара келіспеушілігінен көреді. Көтеріліс көсемдері артына ерген сарбаздарын бір тудың астына топтай білгенде, ел арманы баяғыда-ақ орындалар ма еді,- деп әлденеше бармақ тістемесіне кім кепіл?

Халекең тарих және этнография ғылымының қойнауына 1920-1928 жылдары көбірек үңілуге мүмкіндік тапты. Бұл жылдары ол Орта Азияға, Ташкент қаласына қызмет бабымен ауысып, жұмыс жасаған болатын. Жұмысында да мұрша бола бермейтін Құдайдың құтты күні шешуін күтіп, анталап тұрған қат-қабат шаруа, жұмыс. Соған қарамастан қазақ халқының тарихи мен этнографиясына қатысты сүбелі дүниелер беріп үлгерді. Тарихи еңбектерінде отаршыл патша өкіметінің түпкі пиғылын нақты деректермен көрсетті. Ресей империясы Қазақстанның байтақ жері арқылы Азия құрылығының ішкі жағына, сонау оңтүстік алқаптарға қарай қол созды. Сөйтіп, Қазақстан - Ресей империясы үшін әскери-экономикалық плацдарм міндетін атқарды. Сонда қазақ жерінің маңызды стратегиялық буын болып отырғанын ашып айтты. Орыс отаршыларының осындай түбірлі мақсатына жетуінде Қазақстанның Батыс өлкесі, бұл аймақты мекендеген Кіші жүз рулары бірінші болып олардың құрбандығына шалынғанын Х.Досмұхамедов күлбілтесіз ашық жәрия етті.

Біз жоғарыда «қазақ жұртының батыс аймағы, әсіресе ХҮІІ-ХІХ ғасырларда үш түрлі экономикалық қысымға душар болды. халық тағдыры қыл үстінде тұрды» деген едік. Заман ағымын терең барлай, мұғдарлай білген Халекең “Осы біз халық болып өмір сүре аламыз ба?” деген мәселенің күн тәртібіне қойылғанын бөліп атады. Сонымен бірге ол, егер жағдай осылай болып кете беретін болса, онда халқымыздың басқа жұрттардың боданына түсіп, қаратабан құлға айналып кетуі мүмкін екендігін де ескерткен. Қашан да алты бақан алауыз болып, ру-тайпалық кикілжіңге салынушылықтан сақтандырған. Қазақ халқының болашағын бұл сияқты теріс қоғамдық құбылыстар күнгірттетіп, болашағына күмән бұлтын торлатады. Болашағы күмәнді халықтың маңдайынан сор, елінен зар арылмас болар. Х.Досмұхамедов, басқа да қазақ ойшылдары, көсемдері елін осындай киелі сөздермен бірлікке, ұлтжандылыққа талмай шақырды, бұл сияқты аруақты жолда қаһармандық үлгісін танытып келді.

Халқымыздың саяси санасы оянды, сындарлы тарихи кезеңде дұрыс таңдау жасай білді. Бұл жөнінде тарихтың терең қатпарларына үңілмей-ақ, ХХ ғасырдың аяғы мен ХХІ ғасырдың басындағы кезеңді қайталап көз алдына әкеліп көрелікші.

Бұдан аттай 16 жыл бұрын Қазақстан – Тәуелсіз ел болып жариялады. Егеменді елімізді бұл күндері әлемнің жүзден астам елі таныды.

Тарихшы, журналист, әдебиетші ғалым Х.Досмұхамедов қазақ халқының әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін, аңыз-ертегілерін, ән мен жырын, күй-сазын, қол өнерін, ең бастысы тарихын ешкімнен кем білген жоқ. Патша өкіметінің тұсында шенеуніктік қызмет атқарды. Ол тұста қазақ елінің этнографиясы деген ұғым патша өкіметінде пайда болып қалыптасты ма, әлде жоқ па: ол жағы бізге беймағлұм. Тек қазақ елі емес, империя құрамындағы өзге халықтардың (татарлардың, естектердің, түркімендердің, тәжіктердің, т.б.) этнографиясы

жөніндегі ұғым ғылыми айналымға енген – еңбегені жайлы мардымды дерек келтіру қиын. Өйткені, Халекен тұсында орыстардан өзге халықтардың бәрі дерлік бұндай зерттеулерден шет-қақпай қалып келді. “Киргиз-қайсақтар” деген атаудағы қазақтар, қырғыздар, басқа да жекелеген түркі тілдес халықтар үшін пайдалану қалыптасты. Міне, этнография ғылымы үшін осындай ала көбең шақта Халекен қазақ халқының этнографиясымен терең шұғылдануға мәжбүр болды. Себебі, «Қазақ» деген халық әлмисақтан бері бар, ол жер мен күн барда бола бермек, екенін, Ресей өкіметіне, оның ғалымдары мен зиялыларының көзін жеткізу өте қажет болды. “Қазақ баласымын” десеңіз, қолын бір сілтеп, “киргиз-қайсақ” деген сияқты бірдеңелерді қопыратып, өзінді ыза қылатын және “Қазақтың” дегенді “русский-казак” деп бұра тартатын

Міне, осы сияқты бүкіл қоғамға сіңісті – боп кеткен дәлсіздіктерді, кемшіліктерді жою – сол тұстағы қазақ зиялыларының бірінші кезектегі міндетіне айнала келді. Ол үшін Халекеннің өзі қазақтың этнографиялық білімін терең меңгеруді алдына міндет етіп қойды.

Сөйтіп, қазақтың ауыз әдебиетімен жалықпай айналысады. Бұл айтылғанды оның «Қазақ халық әдебиеті, Қысқаша очерк» атты еңбегі қуаттайды. Мақтануға лайық. Х.Досмұханбетов қазақ халқының этнографиясын жете зерттеп қоймай, оны әлем жұртшылығына алғашқылардың бірі болып ғылыми негізде ұсынды. Ол болса, Мәскеудегі Кеңес үкіметінің Жоғарғы мәртебелі солақай шенеуніктері себепті Қазақстанның «Киргиз автономиялық Кеңестік Социалистік республикасы» деген жаңсақ атақтан құтылуына ықпал етпей қойған жоқ. Қасарысып баққанымен Мәскеудегі бұрынғы Кеңестер Одағы шенеуніктері «Қазақ Кеңестік Социалистік республикасы» деген заңды атағын қалпына келтірді. Сол тұстағы Кеңестер одағы мемлекеті өз қатесін кеште болса түсінді. Өрелі ғалымымыз Х.Досмұханбетовтың халқына силаған жемісінің бірі осындай. Әрине, бұл сияқты аса жауапты, мемлекеттік проблеманың оң шешімін табуы жалғыз – ақ этнография мәселелерімен шектелмегені түсінікті. Әйтсе де Мәскеудегі Кеңестік шенеуніктердің көзін қазақ елі мен қырғыз елінің екі басқа әрі терезесі тең халық екеніне жан – жақты көз жеткізу барысында бұлардың этнографиялық сипаттамалары да өз орнында табылғаны дау туғызбайды. Түбіміз түркі тілді елдердің бірі екеніне күмән жоқ. Ал бірақ, тілі мен діні, соның ішінде этнографиялық сипаттағы ерекшелігінсіз олар дербес елді қалыптастыра алмаған болар еді.

Этнография – халықтық педагогиканың өзектес салаларымен терең астасқан ілім. Халекен болса, «Қазақтың халық әдебиеті» атты лекциясында халықтық педагогиканың кейбір проблемаларын қамтып өткен. (Досмұхаметов Х. Аламан. Алматы, «Ана тілі», 1991.) Халық әдебиетін халқымыздың этнографиялық айнасымен салыстырса болады. Халық жырлары елдің әдет – ғұрпын, салт – дәстүрін, дағдысы мен нанымын, тәлімі мен тәрбиесін және басқа да негіз қалаушы этнографиялық сыры мен қырын сомдау арқылы қалың бұқараның жан – жүрегін баурап алады. Сонысымен рухани күшке көтеріледі. Осы жөнін жігі зерделей білген Халекен.

- «Қазақ баласының «шыр» етіп өмірге келген сәтінен бастап, адам боп бастыққалға дейінгі қалыптасу мәнін, халық әдебиеті мен әндерінде тұжырымнан іздейді. Сөйтеді де қазағымыздың «жар-жар», «тойбастар», «беташар» жырларының қазақ қоғамында тәрбиелік қызмет атқаратынын бірінші орынға шығарған. Рас, бұл және жоқтау, естірту, тағы басқа халықтық жыр – қиссалар шоғырының әдеби – көркемдік рөлі мен беделін жоғары бағалап өткен. Төл әдебиетіміз сондай сипатымен ғасырлар көшінде дами бергенін мақтан тұтқан. Сонымен бірге олардың жоғарғы адамгершілікке, биік, парасаттылыққа тәрбиелеу құралы болып келгенін бөліп атаған.

Біз бұл жерде қазақ халқының этнографиялық сипаттары мен ерекшеліктерін, қайталанбас қасиеттері мен қағидаларын келтіргелі отырған жоқпыз. Әңгімеміз – Халекен меңзеп өткен қазақ халқының этнографиялық болмыс – бігіміне жұртшылықтың, оқырмандардың, зиялы қауым өрілдерінің назарын аударуға қарлығаштың қанатымен су сепкендей болса да себіміз тисе екен деген оң тілекпен орайласа дегенге саяды. Мәселен,

қазақты этнографиялық ұғыммен қарағанда айшықтап беру элементтері кәдімгі терме – нақыл өлеңдерде молынан ұшырасады. Осындай жанрдағы жырларды қайсыбір алып қарасаңыз да, олардың қазақтың жақсы әйел, тәрбиелі ұл, көргенді қыз, әдепті келін, бай, батыр, мырза, т.б. әлеуметтік топтардың бойында қандай қасиеттер болуы керек деген сұраққа жауап таба аласыз.

Міне, осы проблеманы елден ерек ұққан Халекең ағадан неге айналып кетпеске?

Иә, Халекең қазақтың ұлттық өнерін ғылыми тұрғыдан толғауға, этнографиялық іліміміздің іргесін бекітуге енгізген жаңалықтары жетіп артылады. Бір ғана лиро – эпос, тұрмыс-салт жырларына, ұлттық өнерімізге жасаған талдауларына зер салыңыз, терең ойға қаласыз, іңкәрлі дүние – ілһәм аласыз. Халекең туындысынан қысқа бір үзінді келтіріп өтелік.

«Айтыс өлеңі жастарды табан астында тапқырлыққа тәрбиелейді. Суырып салма айтыс өнері Қазақстаннан өзге тек көне гректер мен арабтарда ғана кездеседі. Өкінішке орай, қазақ поэзиясының бұл түрі кейінгі кезде сұйылып кетті... Егер кейінгі ұрпақтың аты ұшқыр болсын десек, оны қайта тірітіп жандандыру керек».

Не деген телегей – теңіз терең еді, Халекең аға! Солай деп ағымыздан жарылмасқа лаж бар ма, оның асыл бейнесі алдында?

«Қолына домбыра берсең болды айтыса, беретін ақсақалдармен де, қызбен де. Бұл қай халық?»

Осы сұрақты, Еуропа немесе Америка, әлде Африка құрлығында беріп көрсеңіз, онда:

- Қазақ халқы, - деген жауап естілеріне кәміл сенеміз. Бүгінде әлемінің төрт бұрышын шарлап кеткен қазақ халқы бұндай танымалдыққа алдымен біз жоғарыда аз-кем тоқтап өткен жекелеген этнографиялық ерекшеліктері және сипаттары арқылы жетті. Онда да айтыс өнерімен.

Халекеңнің тек осы бір ауыз сөзіне егеменді еліміздің ғалымдары жете баға бер қойған жоқ. Қазақ айтыскер халық! Ондай халық бұрын өткен. Гректерде, арабтарда. Қазақ халқы бұл өнерді толассыз, ғасырлар қойнауынан шыңыраудан шыңға сүйреп келе жалғаз жатқан халық, дара халық!

Ғұламаның этнографист ретіндегі дарынын оның ұлттық рухымызды көздің қарашығындай сақтауға үндейтін, ол жағын ашық жазып кетуге өзі өмір сүрген қоғамдағы тарымшылық қыспағы мүмкіндік бермеген соң, басқа сөздермен астарлап көрсеткен. Сол тұжырымдарды оқи отырып, мәртебеңіз көтеріледі. Ғалым – ұлттық психологияның қалыптасуына қай кезеңде де қоғамдық ортаның ықпалы болғаны, бола береріне назар аударғаны байқалады. «Ұлт мемлекетін жасап, қазақ арасынан әлеуметшілікті туғызамыз деген дәуірде тұрмыз. ...Әлеуметшілдіксіз қазақта ұлт тіршілігі, ұлт мемлекеті болуға мүмкін емес... Оңды әлеуметшілдік құру үшін елдің өткен – кеткен тұрмысын, бұрынғы болған әлеумет қимылдарын тану керек.»

Бұл жолдардан біз жоғарыда атап өткеніміздей Халекеңнің ұлттық рухымыздың іргелі мәселелеріне көңіл аударғанын байқаймыз.

Сөз жоқ, Х.Досмұхамбедов этнографиялық білім саласына мәңгі өшпес із қалдырды. Ал осы жөнін ғылыми тұрғыдан кеңірек ашып көрсету Қазақстанымызда өз деңгейінде деп айта алмаймыз. Жас та талантты ғалымдарымыз, шүкіршілік, аз емес. Солардың құлағына алтын сырға. Бұл олқылықтың орнын толтыра түссек, нұр үстіне нұр болар еді. Ұлтымыздың жарығы өшпес жұлдыздарының бірі Халел Досмұхамедовтың ғылыми мұраларының жарқырай беру мұраты баршамыздан осыны талап етуде.

Х. ДОСМҰХАМЕДОВ - ӨЛКЕТАНУШЫ.

Ахмет-Өмірзақ Амангүл

Психология және педагогика кафедрасы

“Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті” КеАҚ

Атырау өңірінің өткен тарихы, мәдениеті мен өнерінің тарихы өз желісін әріден бастау алады.

Өңірдің Атырау-Жайық географиялық атауы ғана емес, бай тарихы, сарқылмас сыры, таусылмас жыры, күмбірлеген күйі бар шежірелі де өнерлі өлке. Жер үсті-ырысқа, асты-қазынаға, төскейі-малға, өзендері мен теңізі бағалы балыққа толы бай өлке.

Сондықтан да туған өлкеңді жақсы білу Отаныңның жалынды патриоты болу деген сөз. Біздің өлке зерттеушілеріміздің өлкені зерттеу ісінде өзіндік бай тарихы бар. Патшалы Ресей кезінде 160 ғана өлке зерттеуші үйірмелер мен 15 мыңдай өлке зерттеумен айналысатындар болса, 1930жылдарда Кеңес елінде зерттеуші үйірмелер саны 2 мыңға, өлке зерттеушілердің саны жүздеген мыңға жетті[1,5 б].

Өйткені өз өлкесін, оның өткендегісі мен бүгінгісін, мәдениеті мен экономикасын жақсы білмейінше, өз Отанының патриоты болу қиын. Ал өлкетанушы дегеніміз белгілі бір мамандықтың иесі емес, бұл міндет әрбір азаматқа қатысты мәселе. Ол туған өлкесін, өсімдіктер дүниесін зерттеуші ботаник, ол тарихи мәселелермен шұғылданатын тарихшы, ол халықтың ауыз әдебиетін зерттеумен айналысатын этнограф, жануарлар әлемін зерттейтін зоолог және т.с.с.болуы мүмкін.

Осындай тұлғалардың бірі де бірегейі ғұлама ғалым Халел Досмұхамедов.

Ол тек жоғары білімді дәрігер ғана емес, өлкетанушы, тарихшы, табиғат зерттеуші, тіл танушы, әдебиетші, ауыз әдебиетінің үлгілерін жинаушы, саяси, қоғамдық қайраткер.

Халел Досмұхамедов қазақ тарихында өзіндік орны бар, ірі тұлға[2].

Өлкемізге қатысты мол мұраны зерттеуде Х.Досмұхамедовтың еңбегін ерекше атап өткен жөн.

Өлке тарихына тікелей қатысты тарихи тұлғалар Жалаңтөс батыр, Исатай, Махамбет, Сырым Датұлы, Әбілқайыр хан, Есім хан, Нұралы хан, Есет Көгібарұлы, Бөкей хан, Жәңгір хан, Баймағамбет сұлтан, Қарауылқожа, Адай руынан Атағозы, Құдабай, Дәуімшар, Сүйінқара, беріш руынан Құлбарак, Жапарберді, Құлшар, Кебіс, Батырбек, есентемір руынан Сұлтангелді, Көктаубай, Мыңбай, таз руынан Нарынбай, Төремұрат, Өтен, т.б. туралы мол мәліметтер қалдыруымен құнды.

Х. Досмұхамедовтың өлкетанушы ретінде Исатай-Махамбет көтерілісінің тарихын жазу үшін Орданың, Орынбордың, Астрахань, Текенің (Орал А.А.) мұрағаттарына сүйену керек деген құнды пікір айтқан ғалым[3,32 б].

Бұл өзекті мәселе күні бүгін де маңызын жойған жоқ. Ғалымның зерттеуінде тек тарихи тұлғалардың қызметі ғана емес, олар өмір сүрген заманның, елдің, жер тарихымен қатар – шежіреші ретінде қазақ руларына да кеңінен тоқталуы, өзі туып өскен өлкедегі рулардың тарихын жақсы білуі өлке тарихын жетік білетіндігінің айғағы іспеттес.

Жер тарихына қатысты Құлабие, Торғай көлдері, Еділ, Жайық, Қиғаш, Жем, Сағыз өзендері, Қаракөл, Қарабау, Айғыр құм, Тайсойған, Нарын құмдарын жайлаған рулардың шежіресін жастайынан біліп өсуі, негізгі мамандығы дәрігер ғұламаның кейінгі өмірінде өлке тарихына қатысты мақалаларына арқау болды.

Ғалым өлкетанушы ретінде жер мәселесінде Бөкейдің заманында қазақтың алды Сарытауға (Саратов А.А) дейін жайылатын Еділдің бойындағы кең тоғайларды, теңіздің жағасындағы қалың нуларды қазақ әуелгі уақытта емін-еркін қоныстанушы деп тұжырымдауы жер тарихын жақсы білетіндігінен хабардар етеді[3,36 б].

Жер тарихына зор көңіл бөлген ғалым, өлке тарихын зерттеуші ретінде қазақтың байырғы жерлері Торғуныды Борсы, Ахтубаны Ақтөбе, Ерусланды-Жанарстан, Караманды-

Қараманды, Верховья Малого Узеньді-Қараөзен басы, Деркулді-Төрткөл, Чижыны Төртшегін деп тарихи атауларын нақты беруі де бүгінгі күндері де жер-су атауларының тарихи атауларының қалпына келтіру кезінде нақты дерек ретінде мысалға алуға болады[3,38 б].

Х.Досмұхамедов Исатай, Махамбет, Баймағамбет, Мұрат акын, Шернияз шешендердің ата тегін шежіре арқылы тарқатуыда өлкемізде жайлаған рулардың атақты батырлары, билері мен шешендерінің есімдерін бүгінгі ұрпаққа жеткізуде еңбегі зор. Өлке тарихын жетік білетін ғалым бір мақаласында «Бұ дүниеден түрлі данышпандар, шешендер, шеберлер, батырлар, ақындар көп өткен. Осындай адамдар өзіміздің қазақтың арасында аз болмаған. Өз жұртына жұмыс қылып, еңбек сіңірген адамдарды қадірлеу – елдіктің белгісі» деп жазған екен[4,3 б].

Сондықтан да Халел Досмұхамедов тек ғалым ретінде емес туған өлкеміздің тарихын жетік білетін өлкетанушы ретінде туған елі, өскен жері үшін қанды шайқаста қол бастаған батырлар, аламан топта сөз бастаған билер мен шешендерін, ақындарын келер ұрпаққа үлгі етіп, оларды халыққа дәріптеп, танытуға, болашақ ұрпаққа мәңгі өшпестей һәм ұмытылмастай бай мұра, асыл да қалың қазына көмбе қалдыруды өзіне парыз бен қарыз тұтқан алаштың асыл ұлдарының бірігейі де, кейінгі жас буын мақтан етер ұлтымыздың перзенті.

Халқымыздың ғасырлар бойы жинақталған мол мұраларының бірі ауыз әдебиеті. Ауыз әдебиетін жию туралы 1924 жылы Орынбор қаласында өткен қазақ білімпаздарының съезінде сөйлеген қорытынды сөзінде: «Елдің ауыз әдебиетін жию үшін, әр аймақта тұрып қызмет қылатын Білім кеңестерінің кісілер болуы керек; олардың жиған сөздері Білім кеңесі жанындағы мамандардың сынынан өтіп, қабыл алғандарды тоқтаусыз басылып шығып, ел ішіне тарайтын болу керек. Ауыз әдебиетін жиғанда, ел аузындағы сөздердің мынасы жақсы, мынасы жаман деп талғау керек емес, барын жия беруге керек, жиылған әдебиеттің қаншалық керек екенін ашатын орын – Білім кеңесі ғана болу керек. Мұның үстіне съез халық әдебиетін жиюдың аса керектігін айтып, ол үшін қазынадан жеткілікті қаржы бұруын сұрау керек.» деген екен.

Бұл сөйлеген сөздің бүгінгі таңда өз мәні мен мағынасын жоймағаны 2004 жылғы 13 қаңтарда қабылданған «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарлама арқылы да көз жеткізуге болатындығы[5,303 б].

Қазақ әдебиетінде өз орындарын ойып алатын Мұрат Мөңкеұлы, Шернияз Жарылғасұлы туралы мақалаларында ғалым өлкеміздегі Кіші жүз рулары және ұрандары туралы мағлұмат береді.

Сонымен қатар әдебиет тарихына Мұрат Мөңкеұлының керектігі шексіз нәрсе деп өз пікірін ашық айтады.Туған өлке тарихында азаттықтың жаршысы атанған Мұрат акынның шығармалары 1947-1949 жылдар аралығында оқулықтардан алынып аластатылды. Оған «зар заман акыны» деген шекпенді өз қолымызбен кигізіп, мұраларын шаң басқан мұрағаттарға салдық[6,104-106 б;80 б].

Х. Досмұхамедовтың қаламынан туған өлке тарихына қатысты «Мұрат акынның сөздері» (1924ж); «Шалғездегі жерлердің аты» (1924ж); «Қазақтың өткен ақындары туралы» (1924ж); «Қазақ батырлары: Исатай, Махамбет», «Тайманұлы Исатайдың қозғалысы турасында қысқаша мағлұмат» (1925ж); «Исатай кім?» (1925ж); «Баймағамбет кім?»(1925ж); «Шернияз кім?» (1925ж), «Шернияз шешен» (1925ж); «Айтыста ұшырайтын жердің аттары» (1925); «Аламан» (1925ж); «Исатай-Махамбет» (1925ж) атты мақалаларының қай-қайсыда өлкетану мәселелеріне қосылған сүбелі еңбектер екендігіне сөз жоқ. Ғалымның азды-көпті зерттеліп, Отандық тарихшылардың назарын аудару керек мәселелердің бірі – оның өлкетану бағытындағы аталған ғылыми жұмыстары демекпіз.

Х. Досмұхамедовтың еңбектері өлке тарихын зерттеуде, сол тарих көшінің белгілі бір сәтіне ықпал жасай алуымен құнды екені айқын.

Профессор, ғалым Ө.Озғанбайдың пікірі бойынша Х.Досмұхамедовтың жазған мақалаларын жүйелі түрде екі топқа бөліп қарауға болатындығы.

Біріншісіне тоқталсақ-тарихи-танымдық бағыты, екіншісі оқырман қауымға нақты ақыл беріп, бағыт-бағдар сілтеген мақалалары[7,97 б].

Бұл пікірге біздің қосатын пікіріміз тарихи-танымдық бағытпен бірге туған жер, өлке тарихына қосқан тағылымдық еңбегі ұшан теңіз. Х. Досмұхамедовтың өлкетану бағытында жасаған еңбектерін саралай келіп өлкетанудың негізі бастауын салушы, Һәм көшбасшыларының бірі демекпіз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Х. Муфталов, Ә. Жұмабаев. Мектептегі өлкетану. Алматы-1968 48 бет.
2. Мұрат Әбдеш. Ертеден ел таныған жоғары білімді қазақтар туралы. //Егемен Қазақстан, 7 тамыз 1998 жыл.
3. Х. Досмұхамедұлы Таңдамалы(избранное)-Алматы: Ана тілі, 1998, 384бет
4. Х. Досмұхамедұлы Денсаулығыңды сақтай біл. Алматы «Балауса» 1993, 13 бет;
5. А. Ахмет. Мұрағаттардағы мәдени мұраны – сақтау ұрпақ алдынағы парыз. «Білім беру жүйесіндегі этнопедагогика: тәжірибесі, мәселелері мен болашағы» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның материалдары. Атырау, 2005, 343 бет.
6. А. Ахмет. Азаттықтың жаршысы - Мұрат ақын. Ғылыми-әдістемелік журнал. №1(7) 2000, наурыз, Орал, 123 бет; Соныкі. Мұрат мұралары оқулыққа еңсе. //Қазақ тарихы, №4, 2003, 85 б.
7. Озғанбай О. Жарығы өшпейтін жұлдыз. Алматы: «Үш қиян», 2003, 232-бет.

ХАЛЕЛ ДОСМҰХАМЕДОВ ТАРИХШЫ –ӨЛКЕТАНУШЫ ҒАЛЫМ

Шамғонов А

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің профессоры
Х.Досмұхамедов атындағы сыйлықтың иегері.

Х.Досмұхамедов-қазақ ғылымының түрлі салаларының дамуына үлес қосқан энциклопедист-ғалым. Халелтанушылардың зерттеулеріне қарағанда Х.Досмұхамедов - тарихшы, әдебиетші, тілтанушы, зоолог, журналист, аудармашы, дәрігер және ағартушы-педагог болған. Ғылымның қай саласында болмасын Халел еңбектері сол кезең үшін өте көкейтесті, тіпті қазір де өз маңызын жойған жоқ.

Алайда, XX ғасырдың 30-80 жылдары аралығында Х.Досмұхамедов сынды осындай халық перзентінің атын ататпау, оның ел алдындағы еңбегін елеусіз қалдыру саясаты зерттеушілердің қаламына тұсау болып келді. Тек Қазақстан Республикасы тәуелсіз ел болғаннан кейін ғана, энциклопедист ғалымның еңбектері жан-жақты зерттеле бастады.

Соңғы 10-15 жылдардағы зерттеулер Х.Досмұхамедовтың тарих ғылымының дамуына зор үлес қосқан ғұлама ғалым болғандығы дәлелденіп отыр. Оның тарих ғылымына байланысты жазған еңбектерінің жас ұрпақты патриоттық рухта тәрбиелеуде алатын орны ерекше. Оның тарихи-өлкетану бағытындағы зерттеу еңбектерін екіге бөліп қараған дұрыс болар еді. Алдымен Х.Досмұхамедовтың Қазақстан батыс өңірін дүр сілкінткен 1836-1838 жылдардағы И.Тайманұлы бастаған халық-азаттық көтерілісін қазақ ғалымдарының ішінде тұңғыш зерттеп,күллі Қазақстан халқына таныстырғандығын айтуымыз керек.Оған дәлел 1924 жылы «Сәуле» журналының №3 санында Халелдің «Қазақ батырлары; Исатай, Махамбет» деген шағын мақаласы жарияланды. Ал 1925 жылы Ташкенттегі мемлекеттік баспахананың Күншығыс бөлімі ғалымның «Исатай-Махамбет» атты кітабын басып шығарды. Кітапта халық намысының алаулай тұтанған отты жылдар тек қана Кіші жүз өлкесі емес, бүкіл қазақ

тарихында елеулі із қалдырған ұлттық бас көтеруге қатысты мол дерек алғаш рет қалың жұртшылыққа таныстырылады. Бұл кітаптың күні бүгінге дейін өз мәнін жоймағаны былай тұрсын, керісінше, ол 1836-1838 жылдардағы И.Тайманұлы мен М.Өтемісұлы бастаған халық -азаттық көтерілісін зерттеушілер үшін қазір де аса құнды еңбек болып табылады.

Кітаптың маңызы мынада: Біріншіден, алғы сөзінен көтерілістің шығу себептері туралы: оның қолбасшылары Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы туралы; көтерілістің сипаты, жүрісі, жеңілу себептері мен маңызы туралы жұртшылыққа түсінікті тілмен жазылған ғылыми тұжырымды оқимыз.

Екіншіден, Махамбеттің өлеңдері тұңғыш рет жинақталып, топтастырылып, бастырылған. Халелдің осы кітабы арқылы 20-жылдардың орта кезінде бүкіл қазақ халқы Махамбеттей жаужүрек ақынды біліп, оның өлеңдерімен танысты.

Үшіншіден, Кіші жүзден шыққан дүл-дүл ақындардың бірі-Ығылман Шөрековтың «Исатай-Махамбет» атты дастанын осы кітапқа кіргізе отырып, Халел Ығылманның ақындығын иісі қазаққа паш етті. Қалың жұртшылық Ы.Шөрековтың аталмыш дастаны арқылы Исатай Тайманұлы мен М.Өтемісұлы бастаған халық көтерілісі туралы үлкен мағлұмат алды.

Х.Досмұхамедұлының осы еңбегінің маңызын М.Әуезовтың мына сөзімен түйіндеген жөн болар еді: «Тарихтың дәл суреттерімен толығырақ танысамын деген кісі болса қазақ тілінде шыққан Халел Досмұхамедұлының «Исатай-Махамбет» жырының басына жазған баяншысын... қарап өтсін дейміз».

Халелдің тарихи-өлкетану саласындағы зерттеу еңбектерінің екінші бағыты-Кіші жүз шежіресін жинақтап бастыруы. Ол Кіші жүз руларының шежіресін жинақтаумен әскери-дәрігерлік қызметтен босағаннан кейін айналыса бастаған. Ғалым шежіре арқылы белгілі бір аймақтағы халықтың шығуына, таралуына үлкен мән береді. Халел 1923 жылы атақты Мұрат ақын туралы мақала жазған. Ал, Мұрат өлеңдерінің ішінде Кіші жүз руларының аттары жиі кездеседі. Осыдан кейін Халел «Кіші жүздің рулары» атты тарихи – этнографиялық бағытта мақала жазған. Мақалада Кіші жүз рулары 1-Байұлы, 2-Әлімұлы, 3-Жетіру деп үш бөлімге бөлініп, одан әрі әрбір бөлімге жататын рулар аталады және олардың ата-жұрттары көрсетіледі. Кіші жүз руларының ұрандарына үлкен көңіл аударады. Мысалы: берішпiкi-Ағатай, адайдiкi-Бекет, шеркештiкi-Шағырай, алашанiкi-Байбарақ, қызылқұрттiкi – Жиенбай. Х.Досмұхамедов жинақтаған Кіші жүз руларының шежіресі Мұхамбетжан Тынышпаевтың кітабына енген.

Халелдің қай еңбегінде болмасын Кіші жүз руларының шежіресі шебер пайдаланылады. Оған дәлел ретінде «Самарқан шаһарындағы «Тілләкари» және «Ширдар» медреселерін салдырушы Жалаңтөс батырдың шежіресі» атты мақаласын алуға болады. Мұнда Самарқан қаласындағы атақты Регистон алаңында салынған 2 медресені тұрғызушы Жалаңтөс батырдың кім екендігі шежіреге сүйене отырып тарқатылады. Ғалымның зерттеуіне қарағанда Жалаңтөс батыр-белгілі тарихи тұлға, Кіші жүздің Әлімұлы бұтағынан тарайтын-Төртқара руынан. Ол-атақты Әйтеке бидің үлкен атасы. «Оның тікелей ұрпақтары қазіргі кезде Сырдария губерниясының Қазалы уезінде тұрады»-деп көрсетеді. Мақалада Кіші жүз қазағы Жалаңтөс қалайша Самарқанға әмір болды деген сұраққа былай жауап береді: тарихи деректерге қарағанда Түркістанды жаулап алушылардың ішінде Әлім руының қазақтары да болған. Жалаңтөс өмір сүрген мезгілде (1578-1656 ж.) Бұқарада 1608-1644 жылдары астрахандық Иманқұл хан болған. Ал, Жалаңтөс батыр Иманқұл ханның әскер басшысы еді. Кейін Жалаңтөс Самарқанның әмірі болады. Ол 1616-1660 жылдар аралығында Самарқанда жоғарыда айтылған 2 медресені салдыртқан. Жалаңтөс батырдың денесі Самарқаннан 12 км. жердегі қорымда жерленген.

Х.Досмұхамедов «Бұқарадағы Көгілташ медресесінің салынуы туралы әпсана» деген мақаласында Кіші жүздің Тама руынан (Жетіру) Көге деген адамның Бұқара қаласындағы медресе салдыру тарихы әңгімеленеді. Сол сияқты «Тайманұлы Исатайдың қозғалысы туралы қысқаша мағлұмат» атты мақаласында Исатай батырдың ата - бабаларын шежіреге

түсірген. Осыдан шығатын қорытынды: профессор Х.Досмұхамедұлы тарихшы – этнограф, үлкен шежіреші, ғалым болған.

1924ж. Ресей Ғылым академиясының Орталық өлкетану бюросы Х.Досмұхамедовты корреспондент – мүше етіп сайлайды. Бұл Халелдің тарихи-өлкетану бағытында сіңірген үлкен еңбегіне берілген әділ баға еді. Жалпы қазақтың, қала берді Кіші жүз өлкесінің тарихын, этнографиясын, әдебиетін, мәдениетін зерттеуге қомақты үлес қосқан Халел есімін бүгінгі ұрпақ зор құрметпен есте ұстайды.

Әдебиеттер.

1. Досмұхамедов Х. Исатай-Махамбет, 1991.
2. Досмұхамедов Х. Аламан, А, 1991.
3. Халел Досмұхамедұлы. Таңдамалы, А. 1998.
4. Ғұлама ғалым, ағартушы-педагог Атырау, 1996.
5. Алты Алаштың мақтанышы Атырау, 2000
6. III-республикалық «Досмұхамедов оқуларының» материалдары Атырау, 2003

ӘОЖ 9-05

ХАЛЕЛ ДОСМҰХАМЕДОВТІҢ ҒЫЛЫМИ МҰРАСЫ

Қазиев Қарас Оржанұлы
«Психология және педагогика» кафедрасының
Қауымдастырылған профессор м.а., PhD
“Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті” ҚеАҚ

Аңдатпа: “Халел Досмұхамедовтің ғылыми мұрасы” атты мақалада ғұлама ғалымның еңбектері жөнінде мағлұматтар кеңінен келтірілді. Көрнекті қоғам қайраткерінің саналы ғұмырында жазған еңбектерінің маңызы орасан. Сол маңыздылығын көрсету - мақаланың басты мақсаты.

Кілт сөздер: Табиғат тану, Адамның тән тірлігі (физиологиялық анатомия), Жануарлар (Зоология), “Сүйек жүйесі”, “Сүйектердің байланысуы”, “Ет жүйесі”, “Қимыл заңдылықтары”, “Қан жүйесі”, “Құдатғу білігі”, “Жамиғ ат тауарих”, “Қисса сұл Әнбие”, Әбуғали ибн Синаның “Канон” кітабы, ескерткіш, “Исатай - Махамбет”, “Қазақ халық ауыз әдебиеті”.

Халқымыздың асыл перзенті, қоғам қайраткері Халел Досмұхамедов XX ғасырдың бірінші ширегінде демократиялық бағытты ұстанған, қазақтың қоғамдық - гуманитарлық ілім - білімдерінің сан саласынан қалам тербеген көрнекті тұлға. Өз мамандығы дәрігер болса да, ол әдебиет, тарих, лингвистика, биология, гигиена, табиғаттану өзге де ғылымдардың өзекті мәселелері жөнінде өзіндік пікір мен толғаныстарын жеткізген әмбебап ғалым.

«Өзіне табиғат аямай берген дарынды терең біліммен толықтырып, ана тілімізге қоса латын, араб, парсы, түрік, орыс, неміс және француз тілдерін қажетті дәрежеде меңгеріп, сол тілдерде еркін оқып, сөйлеп, жаза білген Х.Досмұхамедұлы көзінің тірі кезінде алдына жан салмас ғажайып лингвист, фольклорист, тарихшы-этнограф, аудармашы болған. Жан-жақты,

көл-көсір, әмбебап білімнің арқасында ол биология, зоология, медицина салаларында да көп еңбек қосқан ғалым» деген салмақты бағаны Әбіш Кекілбаев берген еді.

Жан - жақты ғалымның ізденбеген, бас сұқпаған саласы жоқ. Оның қазақтың ауыз әдебиетінен бастап, жаратылыстану бағытындағы, тәлім - тәрбие, педагогика, психология, терминология саласында жазған еңбектері ұшан теңіз. Оның Табиғат тану, Адамның тән тірлігі (физиологиялық анатомия), Жануарлар (Зоология), Оқушылардың саулығын сақтау секілді оқу құралдары өз саласында төлтума еңбектер болатын.

Халел Досмұхамедовтің педагогикалық - ағартушылық мұрасы ерекше атап өтуге тұрарлық. Оның жемісті жылдары ретінде 1920 жылдан 1926 жылға дейін Ташкент халық ағарту институтында ұстаздық қызмет атқарумен қатар Орта Азия университетінің медицина факультетінде, Түркістан АКСР Денсаулық сақтау, Халық ағарту Комиссариатында мемлекеттік деңгейдегі жауапты жұмыстар атқарған кезеңін айтуға болады. Одан кейін 1926 жыл мен 1928 жылдар аралығындағы Ташкенттегі Қазақтың халық ағарту институтының негізінде Қазақтың жоғары педагогикалық институтының ашылуы және 1928 жыл мен 1930 жылдар аралығында қазақтың тұңғыш жоғары оқу орны (Абай атындағы педагогикалық институты) аталған ғылым ордасындағы оқу - ағарту және тәрбие жұмысын басқаруға атсалысқан кезін шығармашылық тұрғыдан еркін самғаған уақыты деуімізге әбден болады. Алғашқы қазақ мектептері мен педагогикалық оқу орындарына оқу құралдарын дайындауда Халел Досмұхамедов белсене араласты.

Х.Досмұхамедов Ташкентте өткізген 10 жылының ішінде шын мәнінде Қазақстан мен Орта Азияда өзінің ғылыми-педагогикалық қызметімен өлкеде маман кадрларды даярлауға, халықтың денсаулығын сақтауды ұйымдастыруға, халық ағарту ісі мен жоғары білімді дамытуда ерекше үлес қосты.

Ғалымның осы аралықтарда жарық көрген ғылыми мұраларына тоқталып өтсек. 1922 жылы “Жануарлар” атты кітабы биология және медицина негіздерінен оқулық ретінде жарық көреді. Аталмыш кітап 1930 жылға дейін бірнеше мәрте басылып шығады. Омыртқалылар мен омыртқасыздар туралы жазылған кітапта бүгінге дейін маңызын жоймаған құнды мәліметтер баршылық. 1927 жылы “Адамның тән тірлігі” атты оқулығы Қызылорда өңірінде жарық көреді. Аталмыш еңбек туралы академик Алшынбай Рақышев баға берген: “Бұл еңбекте өте пайдалы, әрі құнды атаулар кездеседі. Әрине, Халел сияқты қазақтың атақты ұлдарының артқа қалдырған еңбек, ой пікірлерін дұрыс тексеріп, тарихи мән беру келешектің ісі”. Кітапта адам тәнін, оның тіршілік әрекетін тануда және тазалық сақтауды үйретуде атқарар маңызы зор. “Сүйек жүйесі”, “Сүйектердің байланысуы”, “Ет жүйесі”, “Қимыл заңдылықтары”, “Қан жүйесі”, “Сол - мефа жүйесі”, “Тыныс, ас қорыту шағылыс тұқым жүйелері”, “Жүйке жүйесі”, “Сезім мүшелері” деген тақырыптар кеңінен қарастырылған. Ал 1922 жылы Ташкентте жарық көрген “Табиғаттану” атты еңбегінде “Бүйіл”, “Ауа”, “Су”, “Жер”, “Кең” және “Жер жүзінің өзгеруі” атты тақырыптар қарастырылған. Ғалымның қаламынан туған оқулықтарда ұтымды қолданыстар, тың балама сөздер көптеп кездеседі. 1923 жылы және 1925 жылы “Оқушының саулығын сақтау” атты аудармасы жарық көреді. Кітаптың алғы сөзін жазарда: “Оқушының саулығын сақтау” деген осы кітапшаны Голландия үкіметінің тапсыруы бойынша нағыз білгір дәрігерлер жазған екен. Кітапша Еуропа көлемінде жүлде алған, шет тілдерге тәржімеленген, оны Голландия халық ағарту министрлігі барлық мектептерде қолдануға міндеттепті. Біз қазақшаға аудардық, өзіміздің тұрмысымызға сәйкестендірдік, біраз қосымшалар кіргіздік. Қазақ - қырғыз мектептерінде саулық сақтау жұмыстарының нашар екеніне күйініп, ана тілімізде ол жөнінде ешбір құралдардың жоқтығын ескере келіп, осы кітапшаны басып шығаруды жөн көрдік”, - деген. Ғалымның көзі тірісінде жарық көрген кітаптардың ішінде “Қазақ оқушыларының өсіп дамуы” 1930 жылы, “Жаратылыстану терминологиясының орысша - қазақша сөздігі” 1931 жылы, “Жас пионерлер мен оқушылардың жазғы лагерлері” 1933 жылы еңбектері бар. Халел Досмұхамедовтің биология және медицина саласы бойынша жазған еңбектері бүгінге дейін маңызын жойған жоқ.

Ташкентте өткізген жылдарда ғалымның шығармашылық ізденісі кеңінен ашылды. Оның белгілі бір дәрежеде көне түрік жазба ескерткіштерін зерттеумен шұғылданған ғалым

екенін білеміз. 1923 жылы “Шолпан” журналының 6-7 санында Махмуд Қашқаридің әйгілі “Сөздігі” туралы “Диуани лұғат - ат - түрк” деген тақырыппен көлемді мақала жазады. Ол тұста аталмыш сөздік қазіргі түркі тілдерінің ешқайсысына аударылмаған еді. Халел Досмұхамедовтің ізденімпаздығы мен білімдарлығы соншалық, араб тілінде жазылған мың беттен артық қолжазбаны оқып, соның төңірегінде ой жазып, қалың оқырманға құнды тарихи мәлімет қалдырды. Көлемді мақала арқылы қазақ қоғамын алғаш рет ұлы сөздікпен таныстырып, Махмуд Қашқаридің тарихтағы орнын белгілеп берген - тарихшы Халел еді. Филологтардың назарын аудартқан еңбекті жазарда ғалым оның 1917 жылғы жазылған Рифғат (түрік ғалымы 3 том етіп аударған) аударған нұсқасын басшылыққа ала отырып зерттейді. Қашқаридың еңбегінің түркі халықтарының тілін, тарихын, әдебиетін зерттеуде теңдесі жоқ материал екенін атап көрсетеді. Ғалымның “Құдатғу білігі”, “Жамиғ ат тауарих”, “Қисса сұл Әнбие”, Әбуғали ибн Синаның “Канон” кітабы өзге де ескерткіштермен таныстығы байқалады.

Халел Досмұхамедовтің ғылыми мұраларының ішіндегі тағы бір көрнектісі - әдеби мұралары. Қазақ халқының фольклорын зерттеуде, әдебиетінің ішкі өміріне үңілуде алдына жан салмаған ғалымның бұл сала бойынша жазбаған еңбегі жоқтың қасы. Ғұлама ғалым Батыс Қазақстанның, соның ішіндегі Орал аймағындағы ауыз әдебиетінің үлгілерін жазып алумен ертеректен шұғылданған. Өзі жинақтаған материалдар негізінде 1924 жылы жарық көрген “Мұрат ақын сөздері”, 1926 жылы “Аламан”, 1925 жылы жазған “Исатай - Махамбет” кітаптарын атап өтпеске болмас. Ұлтымыздың қаһарман ұлдарының мәртебесін асқақтатып, күллі оқырманға таныстыру қайсар Халелдің еншісіне бұйырды. 1924 жылы “Сәуле” журналына “Қазақ батырлары: Исатай, Махамбет” деген шағын мақала шығарды. Махамбеттанудың ізашары ретінде жазылған аталмыш мақалада қос арысты дүниеге әкелген туып - өскен ортасы, тұқымы, елдің саяси - әлеуметтік тыныс - тіршілігі кеңінен баяндалған. «...Артына басқалай із-жол қалдырмағанның өзінде, біздіңше, осынау жалғыз ерлік еңбегімен ғана өз - өзіне мәңгілік ескерткіш орнатқандай еді» деп академик Рәбиға Сыздықова мен талантты ғалым Ғарифолла Әнес айтқандай, әдебиетімізге Махамбет шығармашылығын әкелген зерттеуші еңбегі мақтануға тұрлықтай.

1923 жылы Халел Досмұхамедұлы профессор Паливановпен бірге Кенесары Сұлтан тарихына қосымша материал кітапшасына және Қыз Жібек, Кенесары - Наурызбай жыр кітаптарына редакторлық етті. Тарихи поэманың мектеп бағдарламасына арналған жақсы үлгісін беру мақсатында әрі ел әдебиетінен алынған сөздердің дұрыс үлгісін көрсету үшін Халел Досмұхамедұлы аталмыш кітапты баспаға дайындаған. Сондай - ақ, “Бекет батыр”, “Мырза Едіге”, “Алпамыс”, “Шәкірұлы Шора”, “Шора батыр”, “Қобыланды”, “Тарту” жинағын жеке кітап етіп шығарудың басы - қасында өзі жүрген. Ғалым мемлекеттік ғылыми баспаның бөлім жетекшісі ретінде қызмет атқарған уақытта әлеуметтік маңызы бар кітаптарды шығаруға, оқу құралдарын, оқу ағарту әдебиетін, мәдени мұраларға байланысты кітаптарды шығаруға белсене атсалысады.

Әдебиеттанушы ғалымның тағы бір іргеленген ауқымды жұмыстарын оның “Қазақ халық әдебиеті” очеркінен тануға болады. 1928 жылы жарық көрген еңбектің әдебиеттану саласында алатын орны ерекше. Кітапқа жазылған алғысөзінде халық әдебиетінің ел тұрмысы әдет - ғұрып, салт - санасымен тығыз байланыстылығын көрсетеді. Аталмыш очерк Қазақ педагогикалық институтында жасалған баяндама негізінде басылған. “Біз, әрине, халық әдебиетінің даму тарихын мүлде сөз етпейміз, сол секілді бұл әдебиеттің осылайша жан - жақты дамуына ықпал еткен себептер мен жағдайларға, сырттан болған әсерлер мен қазақтарға туыстас халықтардың халық әдебиеттері мен өзара ауыс - түйіс мәселелеріне де тоқталмаймыз. Біз халық әдебиетінің қазіргі европаланған қазақ көркем әдебиетінің пайда болуы мен дамуындағы рөліне және осы жаңа әдебиеттің жекелеген өкілдеріне оның ықпалын талдамаймыз” деп көрсетеді ғалым. Баяндамада өз мақсатын былай деп жазған: “Біз бұл очеркімізде тек қазақ халық әдебиетінің болмыс - бігімін хатқа түсіріп, қолдан келгенше жүйелі де айқын классификациялап, әрбір бөлімнің мазмұнын ашып, бастау - бұлақтарын анықтап және оның қазақ, орыс тілдеріндегі бар үлгілерін көрсетуді мақсат тұтып отырмыз.

Халық әдебиетін жүйелеудің тырнақ алды тәжірибесі болғандықтан біздің очеркіміз тұтастай, әсіресе оның классификациялау бөлімі кемшіліктерден құр алақан болмаса керек, ал оларды түзету кейінгі ізденіс - зерттеулердің міндеті болмақ”. Қаламгер бұл еңбегінде ескіден келе жатқан, фальклоршылардың қаламына ілінбеген әдеп - ғұрыптардың түрлерін сарапқа салып, жан - жақты зерттейді. Оларға дем салу, үшкіру, бал ашу, түс көру секілді наным сенімдерді жатқыза аламыз. Ғалым фальклорды жалаң сөз өнері деп ғана емес, оның әдеп - ғұрып, наным - сеніммен байланысты, этнографиялық мәліметтерден бөле жармай қарау керектігін айтқан. 1920 - 1925 жылдары қазақтың әдеби мұраны игеру мәселесі, халқымыздың ауыз әдебиеті үлгілерін жинау әрі жариялау жұмыстарына байланысты игі қадамдар жасалған еді. Сол қадамдарды жасау барысында Халел Досмұхамедов: “Ауыз әдебиеті жойылып барады. Оны жаман - жақсы деп екіге бөлмей - ақ, бәрін де жинау керек” - деген. Сондай - ақ, ол өз сөзінде: “Қазақтың жазба әдебиетінің негізін мұсылманша оқыған, сауатты ақындар салғаны сөзсіз. Сондықтан да жазба әдебиеттің алғашқы үлгілерін халық поэзиясының діни және ғибраттық түрлерінен іздеу керек” - деген еді.

Халел Досмұхамедов “Қазақ халық әдебиеті” очеркінде қазақ әдебиетінің тарихын дәуірге бөліп қарастыруда бұрын соңды кездесе қоймаған жүйе жасады. Қазақ ауыз әдебиетінің даму процесі тұрғысында ой қозғай отырып, халық ақындарының рөлін айқындай кеткен, олардың өмір сүрген уақытын нақтылап кеткенді жөн көрген. Ол қазақ әдебиетінің тарихын дәлме - дәл уақыт бойынша бөлмесе де, ақындардың өмір сүру жылдарымен қарастырған. Мысалы, XV ғасыр Жиренше шешен дәуірі, XVI ғасыр Сыпыра жырау мен Шалкез, ал XVIII - XIX ғасыр ақындарына Халнияз, Абыл, Нұрым, Қадырбай, Мұрат, Матай, Қуан, Өтебай, Байтоқ, Манабай, Иманбай, Бабас, Жылқышы, Абат, Қозыбек, Жұмырбай, Жиенқұл, Базар, Ораз, Шернияз, Жанат, Нысанбай, Нарманбет, Майлықожа, Мәделікожа, Ығылман, Құлымбет, Балмырза, Сүйінбай, Досқожа, Жамбыл, Біржан сал, Ақан сері, Бұқар, Қанапия, Шөже, Садық, Шораяқтың Омары. Әрине, топтастыру барысында жыршылар, ақын - жыраулар мен әнші, айтыс ақындары араласып кетсе де, қазақ әдебиеттану ғылымында әдебиет тарихының көптеген өкілдерінің танылуы жағынан септігін тигізді. Жалпы очерктің назар аударарлық тұстары өте көп. Қаламгер кез келген халық ауыз әдебиетінің үлгісін талдаған кезде оның әлеуметтік сыр - сипатын, тарихи принципін толықтай ашқан. Қазақ халқының импровизаторлық тума талантының зор екендігін таныту үшін көптеген зерттеулер жасап, мысалдар келтірген. Автордың айтуынша: “Сондықтан ауызша әдебиеттің ішінде елдің белгілі ұғымын білдіретін жалпы дүниеге көзқарасын сездіріп, өткенді қалай түсінуін көрсететін сөздің барлығын да бірақ адамға тиісті өнер емес, сол көптің өнері, жалпақ елдің сыбағасына тиетін өнер туындысы...олардың өлең жыр ішінде айтатыны түгелімен жалпақ елдің ұғымы мен жалпақ елдің көзқарасы”, - деп атап көрсетеді. Қазақ әдебиетінің тарихын ауызша және жазба әдебиет деп екіге бөлу керектігін алғаш ұсынған ғалым Халел Досмұхамедов еді. “Жазба әдебиеттің тууын тек қана жазу кірген кезеңнен немесе өлеңді жазып шығаратын ақындардың шығуымен ғана сәйкес қарап қоймай: Әдебиет жүзінде елдің, әлеуметтің тіршілігі сөз бола бастаған соң, жазба әдебиет дәуірі туа бастады деп есептеу керек. Ауызша мен жазбаша әдебиеттің арасын бөлетін кезең, белес осы” , - деп есептеді ғалым. “Сана” журналының бір санында “Аруақтармен айтысу” атты ауыз әдебиетінің сирек кездесетін үлгісін жарияласа, кейіннен осы айтыс түрінің шығу тегі, тарихы жайында өз болжамдарын айта кеткен. Очеркте жазылған тың деректерді жазуда оның ел тарихын жақсы білетін адамдармен, ел ортасында қадірлі, беделді қариялармен сыйластығы мен достығы септігін тигізгені анық. Автор халық ауыз әдебиетінің барлық үлгілерінің түрін қамти отырып, оларды 46 тармаққа бөліп, жіктеп қарастырған. Бұндай классификациялау ешбір зерттеулерде кездескен емес. Қорыта келгенде, Халел Досмұхамедовтің бұл мұрасы бүгінге дейін маңызын жоймаған құнды еңбек. Қазақ фальклорының жанлары мен түрлерін саралаудағы дәлелдерінің орнықты, теориялық пайымдауларының байсалдылығымен ұлттық фальклортану ғылымына қосқан зор үлес қана емес, әдебиет тарихын зерттеу бағытындағы ой - пікірдің ғылыми сипатын көтере түскен еңбек деп жоғары баға беру міндетіміз.

Халел Досмұхамедұлы қарастырған мәселе, зерттемеген тақырып қалмады десек артық айтпағанымыз. Оның ұрпаққа қалдырған бір ғана мұрасының өзі қажырлы еңбекпен келген. Ол қаншама мұра жазып қалдырғанын есептесек, бүкіл саналы ғұмырын ұлтының ұлттық тарихын түгендеу үшін арнағанын көреміз. Оның мұралары кейінгі қазақ ғалымдары үшін тыңнан тағылымданған сан ғасырлық еңбектер еді. Біз аталған еңбектермен кеш қауышстық. Әлі зерттелмей қалғандары қаншама. Ғалым мұрасын зерделеу 1993 жылы Алматыда Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясында, сол жылы Атырау мемлекеттік университетінде Халел Досмұхамедовтың туғанына 110 жыл толуына арналып өткізілген ғылыми-теориялық конференциялардан бастау алады. Міне, осы кезеңнен бастап, республикалық және жергілікті басылымдарда ұлы бабамыздың әртүрлі ғылым саласын дамытуға сіңірген еңбегі мен ғылыми мұрасын жан-жақты зерделеуге арналған еңбектер мен мақалалар жарық көрді, ұлы ғұламаның ғылыми мұраларынан республика көлемінде алғашқы кандидаттық диссертациялар қорғалды. З.Қабдолов, М.Қазыбаев, Р.Сыздықова, К.Нұрпейісов, М.Құлкенов, А.Мектепов, Ғ.Анес, Б.Хабижанов, Д.Абдрахимова, Ө.Озғанбай және т.б. авторлармен қатар жергілікті атыраулық зерттеушілеріміз Қ.Сейталиев, Қ.Шаукенов, Т.Жаңабаев, А.Шамғонов, Ө.Әлімгереев, Ғ.Базарғалиев, А.Сабыров секілді зерттеуші ғалымдардың Халел мұрасын зерттеуде еңбектері орасан. Халқымыздың ғылымын дамытуға, тілін сақтауға, тарихын зерттеуге, өнері мен әдебиетін өркендетуге, білім беру мен денсаулық сақтау салаларын ұйымдастыруға өлшеусіз үлес қосқан, аласапыран жылдарда қазақ елінің болашағын ойлап, өз өмірін құрбан еткен алыптарымыздың қатарында ғұлама ғалым, қоғам және мемлекет қайраткері, ағартушы, педагог, дәрігер, профессор Халел Досмұхамедовтың есімі ерекше. Оның есімі ғылыми еңбектерімен, атқарған қызметтерімен жоғары тұрмақ.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Қабдолов З. Көзқарас.-Алматы,1996. 89-97-б.
2. Нұрпейісов К.Алаш һәм Алашорда.-Алматы, 1995
3. Сыздықова Рәбиға. Халел шыңдары//Халел Досмұхамедұлы.Таңдамалы.- Алматы,1998.11-26)
- 4.Бердіғожин Лесқали - Тарих ғылымдарының докторы, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің қауымдастырылған профессоры - “Сол бір үркердей топтың ішінде қазақтың Ибн-Синасы Халел Досмұхамедұлы болған” мақаласы
5. Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы.-Алматы, 1998, 13-б.
6. Егемен Қазақстан. 1991, 2-қараша)
- 7 Ленин В.И. т.5. Москва,1974.-С.352
8. Жануарлар.І-бөлім.Сүйектілер хақында.-Ташкент, 1922.;
9. Жануарлар.ІІ-бөлім.-Ташкент,1922.
9. Жануарлар.ІІІ-бөлім. Ташкент, 1926.)
10. Адамның тән тірлігі.-Қызылорда, 1927)
11. Рақышев А.Адам анатомиясы. - Алматы,1994
12. Қазақ тіліндегі сингармонизм заң. –Ташкент, 1924
- 13..Досмұхамедұлы Х.Қашқари М. Диуани лұғат ат-түрік//Шолпан (№6-7-8)
14. Батыс Қазақстан облысы. Энциклопедия.-Алматы,2002.247-б)
15. Хабижанов Б. Дәрігерлік қызметі.// Ағартушы Халел.-Алматы, 2004.

Х.ДОСМҰХАМЕДОВ ХАЛҚЫМЫЗДЫҢ ТІЛІМЕН ДІНІ ЖӘНЕ ДӘСТҮРІНІҢ ЖАНАШЫРЫ.

А.К.Мухамбеталиев

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Қазан төңкерісіне дейін оқыған қазақтардың ішінде бірегейінің бірі Халел Досмұхамедұлы болғандығы белгілі. Халелдің де басқа алаш зиялылары секілді Сталиндік қуғын-сүргінге ұшырап, ақыры соның құрбаны болып 1939 жылы әскери трибуналдың үкімімен атылғаны анық.

Халелдің артына қалдырған мол рухани мұрасы бар. Өкінішке орай олар әлі күнге өз оқырмандарына толықтай жетпей отыр. Сондықтан да, біз қолымызда бар шығармаларына мүсе тұтып, оның мән-мағынасын түсінуге тырысамыз.

Қарап отырсақ көзінің тірісінде оның қоғам, адам тіршілігінің әр саласының әр-алуан мәселелері ойландырып, өз ойын айтуға алып келгені. Ол мәселелер саясатқа, мәдениетке, тілге, дәстүрге, тарихқа және тағы басқаларға байланысты болып кете береді. Және қайсысын алып қарамасақ та, терең ғылыми ой тастаған, өзінің нақтылығымен өрнектелген дүние екенін көреміз.

Санкт-Петербург қаласында әскери медициналық академияда оқыған жылдары оның саяси, рухани дүниетанымының өсіп-жетілуіне, үлкен әсер етеді. Сол кезде Ресей еліндегі болған 1905-1907-ші жылғы төңкеріс, оны өз көзімен көріп, ой толғауы оның болашақта идеялық жағынан қалыптасуына үлкен әсер еткен. Ал, 1905 жылы қазіргі Орал қаласында сол кезде қазақ зиялылары бас қосып конституциялық-демократиялық саяси партия құрғанда олардың араларында 22 жастағы студент Халел де болған. Кейін 1917 жылы Орынбор қаласында өткен «Жалпы қазақ-қырғыз сиезінің» болғандығы және оған Халелдің арнап шақырылғаны белгілі. Осы съезде қазақ халқы үшін маңызды мәселелер көтеріліп, қазақ-қырғыз өлкелік автономиясы жарияланып, «Алашорда» өкіметі құрылды. Кейін ол осы өкіметтің белді мүшесіне айналады.

Алашорда өкіметі таратылғаннан кейін Халел жаңа өкіметтің, яғни Кеңес өкіметінің жұмысына араласады. Негізінен халық ағарту саласында еңбек етеді. Осы кездерінде ғылыми шығармашылықпен айналысып, жаратылыстану, медицина ғылымдары бойынша бірнеше материалдарды шығарады. Сонымен қатар, халық ағарту, тарих, тіл және дін мәселелері жөнінде де елеулі еңбектер жазады.

Тіл және әдебиеттану саласында елеулі үлесін қоса отырып, осы сала арқылы ұлтымыздың әдет-ғұрпын, дәстүрін қарастырып, олардың өзгеріске ұшырауын, ұлттық болмысымызда алатын орнын, атқаратын қызметін көрсетіп, мән-мазмұнын ашып береді.

Өзінің «Қазақ халық әдебиеті» деген баяндамасында: «XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап қазақ қауымының тұрмыс-тіршілігі өзгеріске ұшырай бастады, ал бұл өзгерістер халық әдебиетінің даму жолына да ықпалын тигізді.

Төңкерістен кейінгі кезеңде қазақ тұрмыс-тіршілігіндегі бұл өзгерістер күрт қарқынды бола түсті. Қалыңмалдың және басқа ескілікті қалдықтардың заң жүзінде жойылуы, толық және жартылай отырықшы шаруашылыққа жаппай көшу, жасөспірімдердің тегіс мектеп оқуына тартылуы, дінге қарсы үгіт-насихат және басқа төңкерісшіл іс-шаралар қазақтың тұрмыс-тіршілігі мен санасында терең із қалдыруға тиіс, осының нәтижесінде халық әдебиетіне негіз болған және гүлше жайнатқан іргетас сөгінемек... Бұндай құбылыс басталды да және ол қазақтардың мәдени дамуына кері бағытта жүріп отырмақ» [1] дейді. Бұл жерде Халел әрине ұлттық мәдениетімізді кері тартар ескілікті әдет-ғұрыптардың жойылуына өкініп отырмағаны белгілі, сондай-ақ жаңа үрдістерге де қарсы емес. Ол ұлттық мәдениетіміздің тірегі болған дәстүрлерімізді сақтап, дамыту, солардың болашағы жөнінде айтып отыр.

Ол қазақтың тұрмысындағы туғаннан бастап өмірден озған сәтке дейінгі орындайтын шілдехана, бесік жырынан бастап жерлеу жырлары жоқтау мен жылауға дейінгі аталып

өтілетіннің бәріне терең түсініктеме беріп, мәнін ашады. Оның ішінде үйленуге байланысты тойбастар, беташар, қошгасу, сыңсу, көрісу, сәлемдеме, бата, алғыс-қарғыс, насихат, толғау, түс жору т.б. жөнінде түсініктемелер бар. Соның ішінде емшілік, жарамазан жөніндегі ойлары жан-жақты көрсетілген. Мысалы, емшілік халық әдебиетінің өте бай және алуан түрлілігін айта отырып, емшілердің басты өкілі қолына домбыра не қобыз ұстаған қазақ бақсысы екендігін және олардың өлең-жырларына мыналардың жататынын, яғни, арбау, дуалау, үшкіру және т.б., бақсылық, аспапта ойнау үстінде жын шақыру, отқа қақталған темірді жалау, билеу және аластау, көшіру, қағу секілді ауруға және өзіне жасалатын арбау әрекеттерін көрсетеді.

Емшілік әдебиетке жататындар арасында «бәдік» деп аталатын түріне тоқтала отырып, ол былай дейді: «Ауруды қоршаған бір топ еркек пен әйел түні бойы, ал кейде күнімен де біресе тобымен, біресе жеке-жеке арнайы жыр – бәдік айтады». Осылайша бақсылық, бәдіктің адам емдеуге арналған емнің бір түрі болғанын көрсетеді.

Сонымен қатар, емшілік әдебиетке тыб (медицина және кітап ашу) та жатады дей отырып, мұны да исламданған емдеудің бір түрі екендігін айтады. Әрі қарай осылайша емдеудің екінші түрі – тұмарлар екендігін айта отырып, тұмарға мынандай түсініктеме береді: ол Құраннан, аяттан көшірмелер, құдайға, әулиелерге, т.б. тілеулер. Тұмарларды қалташаға тігіп, мойынға тағатынын немесе киімге (әдетте жағаға) тігіп қоятынын айтады.

Осы емшіліктің шамандық дәуірде пайда болғандығын, кейін келе мұсылман дінінің әсерімен өзгеріске ұшырағандығын мәлімдейді [2].

Профессордың қазақтың ырымдары жөніндегі ойлары да қызғылықты. Ол ырымдар жөнінде олардың қазақтардың өмірінде үлкен қызмет атқаратынын, өмірдің барлық саласын қамтитындығын айта келіп, кей ырымдарды бұлжытпай орындау тәрбиелікті, көрегендікті көрсетеді дейді.

Рухани-діни ырымдардың ішіндегі ерекше бір түрі жарамазанды қарастыра отырып, жарамазанды ел кезіп жүретін адамдар, әдетте ораза кезінде айтатынын және жарамазаншылар өз өлең-жырларында дінге сүйене отырып, қайыр-садақа, сый-сияпат сұрайтындығын баяндайды.

Діни сипаттағы әдебиеттердің исламның негіздерін, шариғаттың қағидалары мен талаптарын, тамұқтың азабын, жұмақтың рақатын және басқа о дүниелік өмірдің көріністерін суреттейтіндігін көрсетеді. Бұл әдебиеттерде негізінен Мұхаммед Пайғамбар мен оның сахабаларының өмір жолдарын баяндаудың ерекше орын алатындығын айтады [3].

Қазақ тарихы, тілі жөнінде белгілі шығыстанушы В.В.Радловтың «Қазақтардың тілі ісләмнің бүлдіргіш ықпал әсерінен аман қалған және өзінің таза түркілік қалпын сақтаған. Әрине, оған да кейбір жат сөздер енді, әйтсе де олар басқа түрік мұсылмандарының тіліндегідей өзінің төл ерекшелігін сақтай алмады, қайта қазақ тілінің заңына бағынып, икемделді, осылайша тұтасымен халық игілігіне айналды»[4] – деген тұжырымына сілтеме жасай отырып, тілдің бұзылып бара жатқанын айтады. Яғни, орыс және мұсылманша оқу-білімнің таралуына байланысты жат сөздер мен сөз тіркестерінің ене бастағанын, орыс сөздерін тілімізге орысша оқыған жастардың алып келіп жатқанын, ескіше діни білім алғандардың да өздерінің ғибраттық және басқа өлеңдерінде осындай жағдайға душар болғандықтарын көрсетеді. «Бұндай бұрмалаушылық әзірге жекелеген сипатта, халық әдебиетінің тіліне айтарлықтай ықпал-әсер ете қойған жоқ. Әйтсе де дәл қазір бұған көңіл аударылмаса, болашақта тілді бүлдіруге үлкен қауіп тудыраы сөзсіз» - деген [5]. Болжамы кешегі Кеңес Одағы кезінде болды да қойды. Қазір қазақ тілін қалпына келтіру мәселесімен күресіп жатқанымыз белгілі.

Ғалымның көңіл аударған мәселесінің бірі ислам дінімен байланысты. Оған «Бұхарадағы Көгіташ медресесін салу туралы әпсана», «Самарқан қаласындағы «Тіллә-қари» мен «Ширдар» медреселерін салғызған Жалаңтөс батыр шежіресі» мақалалары дәлел бола алады. Бұл мақалаларда қазақ тарихы мен дін тарихын ұштастырып қарастырғанын көреміз. Халық аузындағы аңыздарға сүйене отырып Тіллә-қари мен Ширдар медреселерінің

қай уақытта салынғанын, оларды салдырған Жалаңтөс баһадүр әмір екенін анықтай отырып, Жалаңтөстің тегінің кім екенін таратып береді.

Ал, Бұхарадағы Көгілташ медресесінің салынуы туралы аңыз-әңгімені келтіре отырып, ол медресені салдырған шынында Көге деген тама руының кісісі екенін дәлелдейді. Сол арқылы қазақ халқының қатынасын көрсетеді.

Сонымен қатар «Мұхаммед Салихтың «Шәйбани-нәмәсінде» Түркістанды жаулап алған кезде «қазақтар» қатысты делінеді және қазақ ретінде қоңырат, найман, жалайыр, тама және басқа руларға сілтеме жасады. Бұхара хандығында Жалаңтөс батырдың аса үлкен лауазым, салмағы болғанына қарап Түркістанды жаулап алушылардың ішінде кіші жүздің (алшынның) де тіпті жоқ дегенде Жалаңтөс батыр жататын Әлім руының қазақтары болды деп айтуға әбден болады» [6] – дейді. Егерде тарихқа көз жүгіртсек ғалымның бұл айтқаны шындыққа сай келетінін көреміз.

Абылай хан дүниеден өткен соң, 1816 жылы қазақ хандығының Оңтүстік бөлігін Қоқан билеушісі Омар хан әскері басып алып, қара шаңырақ Түркістанды басып алу құрметіне 70 бас ақсары бас қой сойып, құрбандық шалып, шалқыған той өткізеді [7]. Қоқан билеушілері қазақ тарихына, мәдениетіне қатысты ескерткіштерді, жәдігерлерді жоспарлы түрде жояды. Олар бұл жердегі қазақ деген аттың өзін жоғалту үшін іс-әрекет қылады. Осы кезде Қоқан әскерінің құрамында қазақтардың болуы әбден мүмкін. Себебі, ол кезде Мауераннахрдың өзге жерлерінде де қазақ тайпалары тұрақты өмір сүрген.

Бұл жерде Халел Досмұхамед ұлының ұлт тарихын жетік білетінін, ұлт бірлігін қалыптастырған ислам дініне қатынасын көреміз.

Жалпы ғалым шығармалары ұлттық мәдениетіміз, дәстүріміз, тарихымыз жөнінде мол мағлұматтар береді. Халқымызды, әсіресе жас ұрпақты тәрбиелеуде оның тіл, дін, дәстүр, әдет-ғұрыптар жөніндегі құнды ойларын насихаттап, дамыту бүгінгі күннің міндеті.

Сілтемелер:

1. Досмұхамедұлы Х. Аламан (Құрастырушылар, алғы сөзін және түсініктемелерін жазғандар – Ғарифолла Әнесов, Аманқос Мектепов, Шәмшәдин Керімов) – Алматы: Ана тілі, 1991. 15-бет.
2. Қараңыз: сонда, 25-бет.
3. Қараңыз: сонда, 29-бет.
4. Досмұхамедұлы Х. Аламан (Құрастырушылар, алғы сөзін және түсініктемелерін жазғандар – Ғарифолла Әнесов, Аманқос Мектепов, Шәмшәдин Керімов) – Алматы: Ана тілі, 1991. 31-бет./ Радлов В.В.

ХАЛЕЛ ДОСМҰХАМЕДОВ ЖӘНЕ «ҚАЗАҚ» ГАЗЕТІ

А.Ахмет

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

т.ғ.д., профессор

А. Өмірзақова-Ахмет

педагогика және психология магистрі, аға оқытушы

XX ғасырдың басында қазақ даласында бұқаралық ақпарат құралдарына деген сұраныс ұлғая бастады. Қазақтың болашақ қоғам қайраткерлері Ресей империясының Петербург, Мәскеу, Уфа, Қазан, Орынбор, Омбы, Саратов, т.б. қалаларында оқып жүрген кездерінде сол жерлерде жарық көрген газеттердегі озық ойлы мақалаларды ел ішіне кеңінен насихаттады. Ұлттық баспасөздің өсуі қазақ зиялыларының жетіліп, қалыптасуына мол мүмкіндік туғызды. Соның нәтижесінде халық арасында ғылым мен білімге деген құлшыныс арта түсті.

1870-1882 жылдары аралығында Түркістан генерал-губернаторлығының орталығы Ташкент қаласында «Түркістан уалаятының газеті» (өзбекше, қазақша), 1888-1902 жылдары

Дала генерал-губернаторлығының орталығы Омбыда «Ақмола облысының ведомосіне» қосымша ретінде «Дала уалаятының газеті» жарық көрді.

1888 жылдан бастау алған «Дала уалаяты», «Қазақ» (1913 ж. Орынбор), «Серке» (1907 ж.), «Қазақ газеті» (1907 ж. Орынбор), «Қазақстан» (1911 ж. Орда, Орал), «Сарыарқа» (1917 ж. Семей), «Үш жүз» (1917 ж. Қызылжар), «Ұран» (1917 ж. Астрахан) газеттері және «Айқап» (1911 ж.), «Абай» журналдарының жүріп өткен жолдары халқымыздың басынан өткен тарихының өшпес беттеріне айналды.

«Қазақ» газеті – тұңғыш жалпыұлттық басылым болды. 1913 жылдың 2-ші ақпанында Орынбор қаласында бас шығарушы А.Байтұрсынов болған, 1918 жылғы азамат соғысы лаңында большевиктер тарапынан баспаханасы тартып алынып, газет 265-ші нөмірінен соң жабылуға мәжбүр болды. «Қазақ» газеті өз тарихи миссиясын орындады. Сол тұстағы қазақ оқығандарының толағай-толағай мәселе-сұрақтары, оқу-білім, дін, басқосу, партия туралы т.б. мақалалары осы газет бетіне жарияланып, оқырмандарға ой салды. Жазушы М.Әуезовше айтқанда: «Қазақтың еңкейген кәрі, еңбектеген жасына түгелімен ой түсіріп, өлім ұйқысынан оятып, жансыз денесіне қан жүгіртіп, күзгі таңның салқын желіндей ширықтырған, етек-жеңін жиғызған «Қазақ» газеті болатын» («Қазақ» газеті. 1913 жыл., 2018: 7 б.). С.Сейфуллин өзінің 1926 жылы Қызылорда қаласында жарық көрген «Тар жол тайғақ кешу» тарихи-мемуарлық романында бұл газеті «... Әрине, шеберлікті бәрінен Орынбордағы «Қазақ» газеті асырды. Өзге «Алаш» газеттерінің «Қазақ» газеті ағасы болған соң, шеберлікті асырмай қояр ма?», - деп мысқылмен түйреп өтеді (Сейфуллин. 1977: 76 б.).

Газетке Алаш арыстары Әлихан Бөкейханов, Мыржақып Дулатов, Шаһкәрім Құдайбердиев, Сәбит Дөнентаев, Дәулетшаһ Күсіпғалиев, Мағжан Жұмабаев, Есенғали Қасаболатов, Жұмағали Тілеулиннің т.б. мақалалары жарияланып тұрды. Олардың арасынан өз мамандығы бойынша «Қазақ» газетіне әр жылдары мақалалар жазған Халел Досмұхамедовте болатын. Ол 1909 жылғы 17 қарашада Императорлық Әскери-Медицина Академиясын бітіріп, үздік дәрежелі емші атағын иеленіп, дипломға ие болды (РМӨТА. 316-қ., 69-т., 147-іс., 196 п.).

1913 жылдан Х.Досмұхамедов медициналық-санитарлық тақырыпқа мақалалар жазып, «Қазақ» газетіне жариялай бастайды.

Газеттің 1913 жылғы № 10 санында газет басқармасы «Доктор Халел Досмұхамедовке – статияңыз келесі нөмірде басылады», деп қаперге береді. Газеттің бас шығарушысы А.Байтұрсынов өз кезегінде «Ауру жайынан» атты бас мақала жазады. Ол мақаласында жоғары білімді қазақ дәрігерлеріне ой тастайды. Мақала авторы «...Қазақтың дәрігер ғылымын оқыған адамдары арудан күтіну жайынан һәм жеңіл-желпі емдер жайынан жазып, елге ұсақ кітапшалар таратса екен. Көбінесе қазақ ішінде жеңіл-желпі аурулары зор ауруға ұласып кетеді» деген пікір білдіреді («Қазақ» газеті. 1913 жыл., 2018: 271 б.). Газеттің бас шығарушысы А.Байтұрсыновқа бірінші болып үн қосқан дәрігер Х.Досмұхамедов болатын. 1913-1914 жылдары газет бетіне медициналық ағарту мәселесінен мазмұнды мақалалар жазып, жариялады.

«Қазақ» газетінің 1913 жылғы 8 мамыр күнгі № 13 және 16 мамыр № 14 сандарында Х.Досмұхамедовтың «Тамыр дәрі хақында» атты мақаласы жарыққа шықты. Мақалада «Біздің қазақ ішінде ауруларды тамыр дәрімен емдеу берігіректе жайылуы. Ауруға пайда ма, зарар ма онысына қарамай қай ауру болса мейлі, бұл заманда қазақ тамыр дәрімен емдейді. Халық надан, халықты емдеуші дәрігерлер, аруханалар қазақ ішінде жоқ деп айтуға болғандай» - деп сол кезеңнің ащы шындығын жазды. Одан әрі автор қазақ арасында көбіне емдеуші – бақсылар, қожа-молдалар екендігін жазады. («Қазақ» газеті. 1913 жыл., 2018:136 б.). «Бұлардың кейбіреулері нағыз шын көңіліміен пайда келтіремін деп-ақ ем жасайды. Бірақ дәрігер ғылымынан һеш нәрсе білмеген соң, пайда орнына зарар келтіреді. Бірқатар емдеушілер темір жалап күркіреп, құмалақ салып, бал ішіп, ем етеді. Бұл заманда әулиелік, пайғамбарлық болмайтын бұлардың өздері де, халық та біледі. Үшінші емдеушілер өзін-өзі дәрігерміз деп атайды, халық оларды кітап ашушылар дейді. Бұлар кітапқа қараған болып ем етеді. Бірқатарының ашатын кітаптары парсы халқының ескі нүджүм кітаптары, бұрынғы

замандарда жұлдызға қарап кісінің ілгергі ғұмырын шамалаймыз деушілерден қалған кітаптар. Бұлардың біреулері ескі заманғы дәрігерлердің жазған кітаптарына қарап амал етеді. Бұлар аз-кем болсада оқыған адамдар. Бұлардың қарайтын кітаптары көбінесе Абу Әли Синаның «Канун» деген кітабы (Абу Али Сина Бұқар шаһарында милади 980-1034 жылдарда өмір сүрген). Жаңа оқып шыққан молдалардың арасында жалғыз-жарым Түркия докторларының жазған кітап һәм тәржімаларын оқытып, халыққа насихат айтатындары да бар» екендігінің жай-жапсарын жазды («Қазақ» газеті. 1913 жыл., 2018:136 б.).

Қазақ елі 1913 жылы дәрігерлік учаскелер мен дәрігерлер саны жағынан әлеуметтік дамуда ең артта қалған болатын. Бүкіл Қазақстанда 1913 жылы 196 дәрігер (оның 77-і ауылда) болса, солардың ішінде жұқпалы аурулармен күресетін санитар-эпидемиология жөніндегі мамандар 3-4, балалар дәрігерлері 7-8, тазалық, қатерлі инфекцияларға қарсы күресетін мамандар мүлдем болмаған. Сол 196 дәрігердің арасында халықтың арасында халықтың жағдайын жете білетін, жоғары білімді қазақ дәрігерлері саусақпен санарлық еді. Оған Халелдің газетке «Дәрігерміз дегендер бұл күнде халыққа көп зарар келтіріп тұр. Бұлардың есіл-дерті мал алу. Малды құмалақ салып алады, кітап ашып алады, ауруды бағамын деп алады. Бұлар науқасты 7 түрлі, 11 түрлі, 13 түрлі дәрімен емдейді, аз ғана дәрімен бұлар ем қылмайды. Қайдағы жоқ дәрілердің атын айтып, соны тап деп, ауру дәрісіз жазылмайды деп, қазақтың басын қатырады. Бұл не деген залымдық!», - деп жазуы дәлел («Қазақ» газеті. 1913 жыл., 2018: 136-137 б.б.).

Х.Досмұхамедов 1913 жылы «Қазақ» газетіне «Алаш» не сөз?» тақырыбымен мақала жариялап, мағынасына анықтама берген. Қазақ зиялылары «Алаш» атауының түп-төркіні еркіндікті білдіретін қасиетті ұғым екендігін қастерлей білген. Газеттің № 15 санында Халел «Алаш» не сөз?» мақаласында «Қазақтың» 12-ші нөмірінде «Оқшау сөз» жазған «Қыр баласына» жауап: Орал облысында Уралски казаши уоискаға қараған қалмақтар бар. «Қыр баласының» өтініші бойынша «Алаш» деген қалмақ тілінде сөз барма? Мағынасы қазақша не болады?» дегенімде, қалмақтар айтты: «Қалмақ тілінде «Алаш» деген сөз бар, қазақша мағынасы – «өлтіргіш, аямаушы жаугер» - деп. «Алаш» деп қалмақтар жақтырмаған орында айтады. Жаны ашымай, хайуанатты өлтіре беретін аңшыларды да қалмақтар «Алаш», - деп атайды деп жазды («Қазақ» газеті. 1913 жыл., 2018: 155 б.). Мақалада аталатын «Қыр баласы» болашақ Алаш Орда үкіметі төрағасы Ә.Бөкейханов болатын.

«Қазақ» газетінің 1913 жылғы 31 шілде № 24 санында Жаһанша Сейдалииннің «Азып-тозып кетпеске не амал бар?» атты мақаласында «Атам маған айтушы еді: «Ит тойған жерін іздейді, ер туған жерін іздейді! Балам, халықты ұмытпа, ғылымыңа тойған соң, ақылды тоқтатқан соң елге бір айналарсың» - деп. Мен осы сөзді ұмытпай, елге қайырылдым. Келгенде не көрдім? ... Ел бағу тәртібі һәм сот тәртібінің халыққа жайсыздығы, закон шығаратын мекемелерде қазақтың өз адамының жоқтығы. Егер өз адамдары болса, айтылған жайсыз тәртіптерді заманға лайық, қазаққа тынышты қылып өзгертуге себепкер болар еді. ... Күшті ауруға күшті дәрі: дәрінің аты – «съезд», бас қосып бір жерде жайымызды сөйлесіп, заманға лайықты құрал табу» керек деп ұлттың жоғын жоқтайды («Қазақ» газеті. 1913 жыл., 2018: 239-241 бб.). Ол өз заманының талаптарына сай әлеуметтік, саяси мәселелерді шешуде құнды идеялар ұсынған тұлға. Одан әрі ол «Биігіректе бұл басталайын деп тұрған халық ісіне тезінен жауап күтемін, шабылып қалған тарландардан: Бақытжан Қаратаев, Бақыш Құлманов, Ғалихан Бөкейхановтардан, бұл үшеуінің өзі үш рулы ел болса да Алаш дегенде басы бір жерге қосылса керек. Және бұлардан басқа: Райымжан Мәрсекевтен, Мұхамеджан Тынышбаевтан, Халел Досмұхамедовтан, Әубәкір Алдияровтан, Ахмет Байтұрсыновтан, Сералы Лапиннен, Мұхамеджан Сералиннен, Жанайдаровтан, Батырша Есмахановтан, Зұлқарнайын Сейдалииннен, Міржақып Дулатовтан, Барлыбек Сыртановтан, Жақып Ақбаевтан уа ғейри қазақ халқының халін көріп, жаны ашығандардан хат күтемін», - деп жан айқайын білдірді («Қазақ» газеті. 1913 жыл., 2018: 241 б.). Қазақтың мұңы мен мұқтажы үшін бас көтерген елге белгілі тұлғалардың қатарында атыраулық Халел Досмұхамедовтің де есімі аталады.

Газеттің 1914 жылғы №№ 45, 47 сандарында газет басқармасы тарапынан «Қазақ» газетасы көздеген мақсатына жету үшін шыққаннан бері күш-қуатын жұмсады және жұмсамақшы. Бір жылдың ішінде «Қазақ»-та қаламымен қызмет еткен және мұнан бұлай да пайдалы қызметтері үміт етіліп, Алашқа аты білінген білімді азаматтар: Ахмет Байтұрсынов, Ғалихан Бөкейханов, Міржақып Дулатов, доктор Әубәкір Алдияров, доктор Арғынғазы Пошгаев, доктор Халел Досмұхамедов, доктор Дәулетшаһ Күсепғалиев, доктор Бенъкевич, присиаженни поверенни Райымжан Мәрсекөв, инженер Мұхаметжан Тынышбаев, қазақшыл Хасан Али, студент Есенғали Қасаболатов, шежіре Шаһкәрім Құдайберді, Әбділғазиз Мұса, Ғұмар Қарашев, Жұмағали Тілеулин һәм басқалары», - деп газет оқырмандарының назарына береді.

Ал 7 ақпан күнгі газет санындағы «Шума жайынан» тақырыбындағы мақалада «... Дерт білінген бір орын казак-орыс қаласы Калмыков. Өлген адамдардың саны 300-ден асып кетті. Дертке қару қылып, қарсы тұруға төрт доктор жіберілді, бұларға қосқан көмекшілер, қолдарына берген дәрі-дәрмектер жоқ еді. Бұл ер докторлар қорқынышты жерде қалай тұрғанын, не істеп жатқанын ешкім білген де жоқ, сұраған да жоқ. Бұлар өлімге бастарын байлап барғандары болды, себебі құр қолмен не істемекші, қандай пайда келтірмекші? Бұл төрт доктордың екеуі қазақ, екеуі орыс: Халел Досмұхамедов, Дәлетшаһ Күсепғалиев, Култесов және Калинин», - деп атап көрсетті.

1914 жылғы 16 сәуірдегі газеттің № 58 санында үнпарақты бастырушы «Азамат серіктігіне» жаңадан қосылғандар: 22) Халел Досмұхамедов және 23) Абдолла Әлібековтің қосылғандарын жариялайды. Х.Досмұхамедовке мақаласының келесі нөмірден бастап басылатындығын назарға берген («Қазақ» газеті. 1914 жыл., 2018: 146 б.). Дәрігер Х.Досмұхамедовтың 1914 жылғы 17 мамырдағы газеттің № 60, 62 және 63 сандарында «Жұқпалы ауру һақында» тақырыбындағы көлемді мақаласының эпиграфы ретінде қазақтың «Сынықтан басқа жұғады» деген мақалын алған. Ол мақаласында әр түрлі жұқпалы ауруларға анықтама бере келіп, әсіресе ел ішіне көп тарағандарына баса назар аударып, жеке-жеке тоқталады. Құрт ауруы, оба, сүзек, қызылша, шешек, сары кезік, тырысқақ т.б. аурулар туралы ақпарат беру жолдарын шебер пайдаланған. Ал газеттің №№ 64, 65 сандарында «Сары кезік – сүзек» (Брюшной тиф) тақырыбында мақаласы жарияланды. Автор мақаласында былай деп жазды: «Сары кезік ұзақ ауру. Бұл аурумен ауырған кісі бір ай, ай жарым төсек тартып жатады. Науқас болған кісінің басы ауырады, әлі кетді, тамақ ішкісі келмейді, тұла бойы қыза бастайды. 3-4 күннен соң жатып қалады». Аурудың төрт апталық циклін тәпшігеп баяндайды. Сонымен бірге аталған газет арқылы пайдасы мол санитарлық-гигиеналық кеңестер береді. Соның біріне тоқталсақ ол былай деп жазды: «... Суықта тұратын үй жылы болуы керек. Иіс, қоңыс болмай һауасы таза болуға керек. Күннің сәулесі үйге көп түсіп, үйдің ішінде шаң, лас болмасқа керек. Жары суланбай құрғақ болуы керек. Төбесінен тамшы ақпай, жардан, жерден ыза тимеске керек. Жел, суық келмейтін болу керек. пештен түтін шықпаса керек. Үйдің ішіне мал кіргізбеске керек. Үй кең боларға керек. Тұратын үйдің айналасы таза болу керек. Мал қорасы һәм пішен үйден аулақ болсын. Терезенің алдында болып, жарықты тасаламасын, үйдің айналасына, сенекке дәрет алуға жарамайды, дәретхана алыста болу керек. Ішетін су таза болу керек. Су құдықтан алынса, қарағайлап, шегендеп, айналасын орлап, ауызын жауып қою керек. Құдықты үйден, қорадан, мал тұратын жерден аулақ қазуға керек. Малдың сідігі, еріген қардың, жаңбырдың суы жерге сіңіп, жер астынан құдыққа құйылатын болады. Аққан өзен суды, көл суын таза ұстау керек. Суға күл, боқ, өлімтік сықылды лас нәрселерді тастамасқа керек. Ауыз суды мал ішетін суаттан жоғары алу керек. Суды қайнатып ішу керек. Қайнаған су зарарсыз» («Қазақ» газеті. 1914 жыл., 2018: 184, 193 б.б.).

1917 жылғы Ақпан төңкерісі кезінде «Бостандық», «Азаттық», «Теңдік» сөздері асқақатай самғап қазақ даласына да жеткені мәлім. Ақпан төңкерісінен кейін халқымыздың біртуар ұлдары бас болып ұлтының басқа жұртпен терезесі тең, тәуелсіз мемлекет болуын алдарына мақсат-мүдде етіп қойып, елдің қоғамдық-саяси өміріне белсене араласты. Олардың қатарында Халелде болды.

Х.Досмұхамедовтың 1917 жылы елдің қоғамдық-саяси өміріне араласуы туралы «Қазақ» газетінің 31 шілде күнгі нөмірінде 21-26-шы шілде аралығында Орынборда өткен І-ші Жалпықазақ съезінде төраға болғандығын жазды. Аталған газеттің 14 қарашадағы № 250 санында «Алаш» партиясы атынан құрылтай жиналысына аталған депутаттар қатысатындығы назарға берілген: III. Орал облысынан Ж.Досмұхамедов, Н.Ермағамбетов, Ғ.Әлібеков, С.Қаратілеуов, О.Есенқұлов, Ғ.Қашқынбаевтар арасынан Х.Досмұхамедов тізімде 1-ші болып тұрғанын көреміз. 1917 жылы Орынбор қаласында 5-13 желтоқсанда өткен II Жалпықазақ съезіне телеграмма арқылы шақырылғандар қатарында Х.Досмұхамедовте болды (Сейфуллин. 1960: 87-88 бб.). Ол туралы «Қазақ» газеті былай деп жазды: «Жалпы қазақ-қырғыз съезінің қаулысы»... Съезд Орынборда 5-13 декабрьде болып өтті. Съезге Қазақстанның барлық 8 облыстарынан өкілдер келді. Газет мақаласынан арнап шақырылғандар қатарында Х.Досмұхамедовтың болғандығын және съезд төрағасы орынбасарлары қатарынан есімі аталады. Қаралған мәселелер бойынша съезд қаулылар алып, «Алашорда» үкіметін сайлаған. Сайланғандар қатарынан Оралдан – Х.Досмұхамедов болды.

Ал газеттің 26 қарашадағы № 252 нөмірінде «Алаш» атынан 1. Әлихан, 2. Айдархан, 3. Әлімхан, 4. Қалел, 5. Асылбек, 6. Мұқыш, 7. Ережеп, 8. Жақып, 9. Сейілбек түскендігін және «Үш жүз» партиясы атынан түскендердің тізімін қоса берді. «Міні, халық таразының екі табағына екі спискені сал, қандиттарын жеке-жеке өлше, адамшылығың, ақылың, намысың, қайсысын қалайды, соған тасыңды сал», - деп жазған болатын (Сейфуллин. 1960: 99 б.).

Ұлттың мақсат-мүддесі жолында «Қазақ» газеті тоғыстырған Алаш тұлғалары халқына адал қызмет ету үлгісін «бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығара» отырып, ел мен ұлт мүддесін жоғары қойып, ой-пікірлерін, ағартушылық қызметтерін осы газет арқылы да көрсете білді. Солардың алдыңғы сапында аса көрнекті қоғам қайраткері, дәрігер ғалым, фольклорист, педагог, өлкетанушы, профессор, Ресей Ғылым академиясы Өлкетану бюросының корреспондент мүшесі Халел Досмұхамедовте бар болатын.

Пайдаланылған деректер мен әдебиеттер

1. РМЭТА – Ресей мемлекеттік әскери-тарихи архиві.
2. «Қазақ» газеті. 1913 жыл. 2-ші басылым / Құраст.: С.Смағұлова, Ғ.Әнес, Т.Замзаева. – Алматы: «Арыс», 2018. – 480 б.
3. «Қазақ» газеті. 1914 жыл. 2-ші басылым / Құраст.: С.Смағұлова, Ғ.Әнес, Т.Замзаева. – Алматы: «Арыс», 2018. – 496 б.
4. Сейфуллин С. Тар жол, тайғақ кешу. Тарихи-мемуарлық роман. Алматы, «Жазушы», 1977. – 392 б.
5. Сейфуллин С. Тар жол тайғақ кешу Алматы: «Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы», 1960. – 482 б.

Х.ДОСМҰХАМЕДОВ ЖӘНЕ АЛАШ.

Кенжеғалиева Б.С

№4 Ю. А. Гагарин атындағы орта мектептің тарих, құқық пәнінің мұғалімі.

Тарихшы, жазушы, дәрігер және тіл маманынан тұратын авторлар ұжымының оқырмандарға ұсынып отырған бұл еңбегі халқымыздың біртуар перзенті, белгілі қоғам қайраткері, әмбебап (энциклопедист) ғалым. Профессор Халел Досмұхамедұлының өмірі мен сан қырлы қызметіне арналған ғұмырнамалық шығарма.

Халел Досмұхамедұлы – XX ғасырдың басында қалыптасқан қазақтың демократиялық интеллигенциясының аса көрнекті өкілдерінің бірі, күрделі де қасіретті тағдыр иесі. Жан-жақты әрі терең білімді ғұлама, ғылымның, оқу-ағарту мен денсаулық сақтау ісінің Қазақстан мен Түркістандағы талантты ұйымдастырушысы еліміздің белгілі мемлекет және саяси қайраткері болған. Оның есімі соңғы жылдарға дейін жекеленген мамандардан басқа көпшілік қауымға белгісіз болып келді.

Мұның басты себебі – Халел Досмұхамедұлының қоғамдық-саяси қызметінің ең алдымен «Алаш» партиясы мен Алашорда қозғалысымен тығыз байланысты болғандығында.

Халел Досмұхамедұлы қазақтың басқа ұлтжанды демократ зиялыларының (Әлиан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Жаһаншах Досмұхамедов, Мұстафа Шоқай т.б.) қатарында жалпы ұлттық саяси партиясы – «Алашты» құрушыларының бірі және Алашорда үкіметінің мүшесі болды. Алаш қозғалысына қатысқан қайраткерлер 20-30-жылдары «контрреволюционерлер», «ұлтшылдар», «халық жаулары» деп жалған жаламен айыпталып сотталды, атылды, жер аударылды. Сондықтан да Алашорда жөнінде, қатарында Халел Досмұхамедұлы да болған, оның жетекші қайраткерлері туралы шындық айтылмады да, бұл тақырып ұзақ жылдарға жабылды. 1917-1920 жылдары қоғамдық-саяси қызметі Алаш қозғалысымен тікелей байланысты болған. Халел Досмұхамедұлы он жылдай уақыт қана (1920-1929 жылдар) белсенді ғылыми және ғылыми-ұйымдастырушылық қызметпен айналысты.

Отызыншы жылдарда саяси қуғынға ұшыраған Халел Досмұхамедұлы жеті жылдан астам Ресейдің Воронеж қаласында айдауда болды. 1938 жылы «халық жауы» деп жалған айыппен тұтқындалған ол 1939 жылы 23 сәуірде Ішкі Істер Халық Комиссариатының (НКВД) Әскери трибуналының үкімімен атылды.

Халел Досмұхамедұлы 1958 жылы толық ақталғанына қарамастан, оның есімі күні кешеге дейін әдейі аталмай келді. Тек кеңестік империя құлап, Қазақстан мемлекет ретінде тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін ғана оның ардақты есімін қалдыру мен бай ғылыми мұрасын зерттеп, халыққа қайтару ісі қолға алынды.

Халекен кезінде дайындап, басып шығарған «Исатай-Махамбет» және «Аламан» атты жинақтары 1991-1992 жылдары қайтадан жарияланды. 1993 жылы Алматыда ол 1994 жылы Атырау қаласында Халел Досмұхамедұлының туғанына 110 жыл толуына арналған ғылыми теориялық конференциялар өтті. Республика үкіметінің шешімімен Атырау аймақтық университетіне, Атырау облысының Қызылқоға ауданындағы бір кеңшарға, Миялы селосындағы мектеп пен көшеге оның есімі берілді.

1909 жылы Санкт-Петербургтегі Императорлық Әскери-Медицина Академиясын алтын медальмен бітірген Халел Досмұхамедұлы өзінің негізгі мамандығымен шектелмей, ғылымның басқа көптеген салалары бойынша маңызы осы күнге дейін жоғалмаған аса қымбатты мұра қалдырды.

Әмбебап білім иесі болған Халел Досмұхамедұлы өзінің ғылыми мұрасы ретінде халқына медицина, биология, зоология, әдебиет тану, тіл білімі, фольклористика бойынша көптеген еңбектер қалдырды. Қазақстан мен Түркістанның жоғарғы оқу орындары мен мектептері үшін Халекен жазып, жариялап үлгірген оқулықтар мен оқу құралдарын атап шығудың өзі оңай шаруа емес. Олардың қатарынан 1922-1928 жылдар аралығында бірнеше мәрте басылым көрген «Табиғат тану», «Адамның тән тірлігі» («Анатомия»), «Жануарлар» («Зоология»),

«Оқушылардың саулығын сақтау» («Гигиена») сияқты оқу құралдарын бірінші кезекте атау لازم, өйткені бұлар өз саласында ізашар, көш бастаушы еңбектері еді.

ХАЛЕЛ ДОСМҰХАМЕДОВ - ҒҰЛАМА ҒАЛЫМ.

Бахтиярова Г.Р.

Педагогика ғылымдарының кандидаты.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің профессоры.

Педагогика, психология және бастауыш оқыту кафедрасының меңгерушісі

Х.Досмұхамедов - XX ғасырдың бас кезіндегі қазақтың демократиялық интеллигенциясының көрнекті өкілі, республика ғылымы мен денсаулық сақтау ісінің Қазақстан мен Түркістан республикаларында талантты ұйымдастырушы, көрнекті қоғам мен мемлекет қайраткері, кезінде заңсыздықтың құрбаны болып қуғын-сүргінге ұшыраған, күрделі де, қасіретті тағдыр иесі. Санкт-Петербургтың Императорлық әскери-медицина академиясын алғашқы алтын алқамен үздік бітірген, қазан төңкерісіне дейін оқыған, білімді қазақ зиялыларының қатарынан орын алатын ғұлама ғалым, ағартушы педагог, әрі дәрігер болғанын атап өткен жөн. Ғылыми мұрасының ішінде қазақ халқының тарихы мен мәдениетінің халық ағарту ісінің көрнекті қайраткері, ғұлама ғалым педагог ретінде Қазақстанда жоғары мектептің қалыптасуы мен дамуы тарихында, оны ұйымдастыруда алатын орнын ашып көрсетуді мақсат етіп қойды. Жеті жылдан астам қуғынға ұшырап, қамауға түсіп, «халық жауы» деп айыпталып, елу жасында ішкі істер халық комиссариатының (НКВД) әскери трибунасының үкімімен жазықсыз атылып, содан 20 жыл өткен соң ғана «ақталған» Халел Досмұхамедовтың есімі мен мұрасы халқымыздың рухани қазынасына айналып отыр.

Халел Досмұхамедов - қысқа өмірінде қыруар іс тындырып, көп еңбек жасап үлгерген адам. Қазіргі заманымыздағы қалың оқырман қауым Халел Досмұхамедовтың 1991 жылы жарық көрген бірен саран шығармалары мен «Саясат» кітап баспасынан шығарған «Халел Досмұхамедұлы және оның өмірі мен шығармашылығы» деген басылымымен ғана таныс. Өзіне табиғат сыйлаған дарынды терең біліммен толықтырып, ана тілімізге қоса латын, араб, парсы, түрік, орыс, неміс және француз тілдерін қажетті дәрежеде меңгеріп, сол тілдерде еркін оқып, сөйлеп жаза білген Халел Досмұхамедов алдына жан салмаған ғажайып лингвист, фольклорист, тарихшы-этнограф, аудармашы болған.

Қазақ мектептері мен жоғары оқу орындарына арналған бірнеше оқулықтар мен оқу құралдарының авторы. Атап айтқанда, оның I және II сатыдағы мектептерге арналған «Өлі табиғат» оқулығы (1922), «Зоология» II бөлім омыртқасыздар (1922); «Зоология» III бөлім; «Оқушылар гигиенасы»

(1925) қазақ тілінде жарық көрді. Сонымен қатар оның «Табиғат тану», «Адамның тән тірлігі», «Жануарлар», «Оқушылардың саулығын сақтау» деген еңбектерімен жаппай бастап ашылып жатқан қазақ мектептері үшін ауадай қажет кітаптар болды. Сондықтан да бұл оқулықтар 1922-28 жылдар аралығында бірнеше рет басылды. Ю.Вагнердің «Дене бітімі мен оның жұмысы туралы әңгімелерін» қазақ тіліне аударып жарыққа шығарған. Әдебиет саласы: 1926 жылы «Аламан- қазақтың ел әдебиетінен алынған сөздер жинағы», 1925 жылы Ташкент қаласында «Исатай – Махамбет батыр жырларының алғашқы басылымы» алғаш рет қазақ батырлары Исатай мен Махамбет туралы, сонымен қатар осы қайраткерлер бастаған ұлт-азаттық қозғалысына алғаш рет ғылыми талдау жасаған. Бұл еңбегі Махамбеттану ғылымына қосылған сүбелі еңбек. «Қырғыз-қазақ тілдеріндегі сингармонизм заңы» атты жинағы; «Шернияз шешен», «Алаш», «Бұхардағы Көгілташ медресесін салу туралы әпсана», «Самарқан қаласындағы Тіллә-Қары мен Ширдар медреселерін салғызған Жалаңтөс батыр шежіресі», «Диуани Лұғат ат түрік», «Кенесарының соңғы күндері» атты зерттеулері және басқа да көптеген туындыларын атамауға болмайды.

Халел еңбектерінің бір шоғыры - тіл мен әдебиеттану саласында. Зерделі азаматтың негізгі мамандығы дәрігер бола тұра, бұл салада тер төгуі уақыт талабынан туған қажеттілік еді. Мұндай әмбебаптық сол кездегі қазақ зиялыларының бәріне тән ортақ қасиет.

Ол «Шолпан» журналының 1923 жылғы №67 санында жарияланған «Диуани лұғат

ат - түрік» атты мақаласында туған халқын әдеби, тілдік жағынан аса құнды көне жәдігермен таныстыруды ойға алады. Терминология, алфавит, емле хақындағы талас мәселелерге ғалым өз пікірін білдіріп, баспасөз бетінен үн қатып отырды. Нәзір Төреқұловтың «Жат сөздер» деп аталатын кітабына жазған сын мақаласындағы ойлары бүгінгі күні де маңызын жойған жоқ. 1923 жылы «Шолпан» журналының бірнеше санында жарияланған зерттеу мақалаларының негізінде 1924 жылы Ташкенттен «Қазақ-қырғыз тіліндегі сингармонизм заңы» деген атпен жеке кітап басып шығарды. Ғалым тілдің дыбыс жүйесіне қатысты өзекті заңдылықты зерттеу барысында, ең алдымен оның практикалық мәніне назар аударғаны байқалады. Ол сингармонизм заңын, яғни дыбыс үндестігі түркі тілдес халықтардың тіліндегі тамаша қасиет екендігін ғылыми байламмен дәлелдеп, басқа жұртпен көп араласқан Стамбул түріктері, ноғай, өзбектер бұл айрықша қасиетін жоғалтып алғандығын айтады.

Қазақ тіліне мәдениет пен ғылымның күрт өсуімен жаңа ұғымдарды бейнелейтін термин сөздердің ене бастағандығын айта келіп, бұл оның фонетикалық құрылымына өз бедерін салмай қоймайтындығын көрсетеді. Ол ана тілінің дыбыс үндестігінен татитын әдемі әуезін сақтап қалу мәселесін күн тәртібіне қояды. Ғалым тілдің ежелден келе жатқан заңдылығын жойып алмау үшін бірнеше түрлі шартты бөліп көрсетеді:

1. Европа тілдерінен термин алғанда өте сақтықпен қарау, ала қалған жағдайда тілдің өз заңына сәйкес көндіріп қолдану.

2. Европаның басқа тілдерінен термин қабылдауда орыс тілінің бізге дәнекер болып келгенін айта отырып, сол терминдерді орыстардың өз тілінің бізге дәнекер болып келгенін айта отырып, сол терминдерді орыстардың өз тілінің заңдылығына сәйкес өзгертіп алғанына назар аударады. Сондықтан да терминді алған кезде оның түп – тегін тексеріп, соған орай жақындатып қолдану қажет дейді.
3. Басқа тілден енген сөздерге қосымшаны үндестік заңына бағындырып қолдану керектігін ұсынды .

Біз бұдан бүгінгі таңда да мәнін жоғалтпаған қағидалы тұжырымды аңғарамыз. Дегенмен осы пікірді ескермегендіктен кейінгі уақытта тіліміздің дыбыстық заңдылықтары бұзылғандығы ащы шындыққа айналып отыр. Ал тілші-ғалымдарымыз орыс және интернационалдық сөздерді қолдануда тіліміздің өз ерекшелігін емес, орыс тілінің орфографиялық, орфоэпиялық қағидаларына сүйеніп, соны басшылыққа алып келеді.

Х.Досмұхамедов Батыс Қазақстанның, әсіресе Орал аймағындағы ауыз әдебиетінің үлгілерін жазып алумен ертеден-ақ шұғылдана бастаған. Ташкент қаласында шығып тұрған мерзімді қазақ баспасөзі беттерінен ол жинаған халық әдебиетінің түрлерін көптеп кездеседі. Өзі жинаған осы материалдар негізінде «Мұрат ақын сөздері» (1924), «Аламан» (1926), «Исатай мен Махамбет» (1925) кітаптарын алғы сөзі мен түсініктерін жазып, бастырып шығарды. Аталған үш кітап соңғы кездегі Махамбет, Ығылман, Мұрат, Қалнияз тағы да басқа көптеген ақындардың мұраларын қайта бастыру, зерттеуге байланысты кең пайдаланылып келеді.

«Құдатғу білік», «Жамиғат ат тауарих», «Кодекс-куманикус», «Китаб ал шиаб», «Саясатнаме», «Китаб ал-идраки», «Гүлстан» сияқты тарихи ескертулер туралы кеңінен сөз етуі тағы бар.

Х.Досмұхамедовтың шығармашылық және жемісті еңбек еткен жылдары Кеңес үкіметінің 1920 жылы Алашорда мүшелеріне кешірім жасауы мен ақталуынан кейінгі Ташкент кезеңін (1920-1930 жж) ерекше атаған жөн. Бұл кезеңде Ташкент қаласында Халық ағарту институты, Орта Азия университетінде мектеп дәрігері, оқытушы, ординаторы, Түркістан Денсаулық сақтау халық комиссариаты коллегия мүшесі, Орта Азия мемлекеттік баспасының Шығыс бөлімінің меңгерушісі, Халық ағарту комиссариаты жанындағы Мемлекеттік Ғылыми Кеңестің төрағасы қызметтерін атқарды, Ташкент қаласындағы Қазақтың педагогикалық институтының проректоры, педолология кафедрасының профессоры болып бекітілді. Х.Досмұхамедовтың бүкіл ғылыми еңбектері осы кезеңде дүниеге келді.

Қазақ-қырғыз комиссиясының төрағасы Халел Досмұхамедовтың шақыруымен М.Жұмабайұлы, М.Тынышбаев, Ж.Аймауытов, С.Қожанұлы, Ә.Диваев, М.Әуезовтермен педагогика, тарих, психология, арифметика, әдебиет пәндерінің оқулықтарын жазғандығы тарихтан белгілі. Қырғыз-қазақ халқының мәдени өркендеуіне жәрдем келтіру жағында қауымның көздеген мақсаттары мыналар:

- Қазақ-қырғыз халқының әдеби тілін, ғылым атауларын, емлесін,, басқа мәселелерін тексеру.
- Сәулет өнерін тәптіштеу;
- Қазақ-қырғыз халқының тарихын һәм саясатын тексеріп қарастыру;
- Қазақ-қырғыз мектептерінде оқыту мәселелерін реттеп, жөнге салу,
- Қазақ-қырғыз халқының «білім қызметкерлеріне һәм өнер қайраткерлеріне жәрдемдесу» мәселелерін қарастырды .

Ғалымның зерттеушілік қабілетін басқа қырынан ашатын «Шернияз шешен» (1925), «Бұхардағы Көгілташ медресесін салу туралы әпсана» (1927), «Самарқан қаласындағы «Тіллә-қари» мен «Ширдар» медреселерін салғызған Жалаңтөс батыр шежіресі» (1928) мақалаларын атап айтуға болады. Осы еңбектерінде фольклорлық аңыздар мен тарихи, этнографиялық деректерді шендестіре қарап, халқымыздың көне тарихын зерттеуде өзінше жол салады. Оның фольклортану саласындағы еңбектерінің ішінде оқшау тұратыны «Қазақ халық әдебиеті» (1928) очеркі. Мұнда ол ауыз әдебиетінің түрлерін жіктеуді мақсат еткен. Қазан төңкерісіне дейінгі және одан кейінгі кезеңде баспа бетінкөрген материалдары һәм Потанин, Радлов, Диваев басқа орыс фольклористерінің еңбектерімен жақын таныстығы ғалымның ауыз әдебиетінің түрі мен жанрларын топтап саралауына, біршама толық, ғылыми жүйелі жіктелуіне толық көмегін тигізген. Халел фольклорды тек жалаң сөз өнері деп, танып қана қоймаған, оның әдет-ғұрып, наным-сеніммен байланысты этнографиялық әдебиеттерден бөле жармай қарау керектігін жақсы сезінген ғалым. Мұндай таным белгілерін жоғарыда көрсетілген халық ауыз әдебиетінің түрлерін жіктеген зерттеуінен айқын көреміз. Ғалым түстеп, саралаған ырым, дем салу, үшкіру, бал ашу, түс жору сияқты түрлер ұзақ уақыт фольклоршылардың, ауыз әдебиетін жинаушылардың тарапынан тыс қалып келді. Бұған 30-шы жылдардан бастап қоғамдық ғылымдарды жайлаған тұрпайы социологиялық танымның, ескілік атаулыға соғыс ашқан идеологиялық шабуылдардың ықпалы тиді. Бүгінгі таңда көне мұраға деген көзқарас түбегейлі өзгерді, бір кезде іштен тебілген жанрларды, халыққа тән дүниеліктерді алаламай, тұтастай жинау қажеттілігі күн тәртібіне қайта қойылып отыр. Ұзақ уақыт белгілі себептермен айналымға түспеген аталған еңбектің өз кезеңі тұрғысынан бағалы ғана емес, әлі де фольклористер үшін басшылыққа алатын тұстары баршылық Халел Досмұхамедов 1930-1938 жылдары айдауда жүргенде Воронежтегі Денсаулық қорғау және гигиена институтында бөлім меңгерушісі болып еңбек етті. 1938 жылы репрессияға ұшыраған қайраткер тек 1958 жылы ғана ақталды .

Халел Досмұхамедов қазақ ғылымының қалыптасуына орасан еңбек сіңірді. Ол Ресей Ғылым академиясының өлкетану бюросының корреспондент мүшесі (1924), профессоры (1929) болды. Шығармашылық мұрасы алуан-қырлы-ғалым соңына медицина, тіл білімі, тарих, этнография және әдебиет жанры бойынша ойынша қыруар дүниелер қалдырды.

Халел Досмұхамедов-қазақ халқының біртуар «құйрықты жұлдыздай жарқ

еткен», халқымыздың көнеден қалған мол мұрасын қайта жаңғыртқан, қазақ ғылымының дамуына сүбелі үлес қосқан ғұлама ғалым, ағартушы- педагог. Өзінің мамандығы дәрігер болғанына қарамастан, ғылымның әр саласына өзіндік үлесін қосуы, сонымен қатар халықтың білімін жетілдіруде педагогикалық ой-тұжырымдамаларын негізге алуы жас ұрпақтың рухани тәрбиесін жетілдіруде маңызы зор.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Досмұхамедұлы Х.Таңдамалы (Избранное).- Алматы: Ана тілі,1998 ж.- 384 бет
2. Қазақтар.-Алматы:Қаз.даму институты II том.Тарихи тұлғалар. 1998ж.- 533 бет
3. Қ.Сейталиев.Халел Досмұхамедов және Санжар Асфендияров// Ұлт Тағлымы. №4/2004
4. Досмұхамедұлы Х..Аламан.-Алматы:Ана тілі, 1991ж-176 бет
5. Нұрпейісов К.Алаш һәм Алашорда.-Алматы: «Ататек»,1995ж -256 бет
6. Қойгелдиев М.Алашорда.-Алматы:Ана тілі,-1991
7. Батыс Қазақстан тарихы.Ақтөбе,2007ж.-II том.

Х.ДОСМҰХАМЕДУЛЫНЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ КӨЗҚАРАСТАРЫ

Шугаева.Г.Қ.

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің қауымдастырылған профессоры.

Қазан төңкерісіне дейін оқыған, білімді қазақ зиялыларының қатарынан шыққан әмбебап ғалым-педагог, әрі дәрігер Халел Досмұхамедұлын ерекше атауға болады. Ол - Ресейдің сол кездегі ең ірі ғылым мен мәдениетінің орталығы Петербургтің әскери медициналық академиясын алтын алқамен үздік бітірген халқымыздың санаулы перзенттерінің бірі.

Бұл мақалада архив құжаттарына сүйене отырып, репрессия деп аталатын кезеңде қазақ интеллигенциясын отап кеткен зұлмат жылдардың құрбаны болған ардақты Халел Досмұхамедұлының сан-салалы ғылыми мұрасының ішінде халық ағарту ісінің көрнекті қайраткері, ғалым-педагог ретінде Қазақстанда жоғары педагогикалық мектептің қалыптасуы мен дамуы тарихында алатын орнын ашып көрсетуді мақсат етіп қойдық.

Қазақстанның өзінің жоғары оқу орындарының болмауы, арнаулы білім беретін мектептердің аздығы педагогикалық кадрларды даярлауды шешуде айтарлықтай қиындықтар туғызды. Қазақ ішінде сол жылдары педагогикалық жоғары оқу орындарын ұйымдастыруда ешқандай да мәдени және материалдық жағдай жоқ еді. Шамасы келгендер ғана жоғары оқу орындарына бара алатын.

Міне, осындай қиын кезде Қазақ Республикасына жоғары оқу орнын ашу ауадай қажет болды. Бұл мәселе республика құрылған күнінен бастап, әр түрлі ұйымдар мен мекемелерде талқылана бастады. Әсіресе, педагогикалық білім беру саласында оқу орнын

ұйымдастыру қажеттілігі ерекше сезілетіні сөз болды. Сондықтан да республика үкіметі алдына жоғары педагогикалық оқу орнын ашу туралы мәселе алғаш қойылғаннан бастап Х.Досмұхамедұлы осы мәселенің басы-қасында болып, оны ұйымдастыруда орасан зор еңбек сіңірді. Жоғары оқу орны республика астанасында ашылуы қажет еді. Алайда оқу үйінің болмауы мен маман ғылыми қызметкерлердің жетіспегендігінен, Қазақстанға жақын орналасқан сол кездегі ірі мәдени орталық Ташкент қаласында уақытша ашуға тура келді. Ташкентте ол кезде бірнеше жоғары оқу орындары болды, оның ішінде 1920 жылы еліміздің шығысындағы ірі оқу орындарының бірі Орта Азия мен Қазақстанда бірінші болып, Түркістан университеті ашылған. Кейіннен Орта Азия университетіне айналды. Сонымен қатар Ташкентте Қазақтың халық ағарту институты жұмыс жасады. Ал 1920 жылы 2-желтоқсанда қазақ тілінде оқитын Қазақтың халық ағарту институтын ашу туралы Түркістан республикасы Халық Комиссарлар Кеңесінің қаулысы жарияланды (қараңыз: Түркістан Орталық атқару Комитетінің хабаршысы, 1920, 2 желтоқсан). Осы ірі мәдени орталықта ұйымдасқан Қазақтың халық ағарту институты тез қарқынмен нығайып, өз қызметін жан-жақты дамытты. Оның оқу-тәрбие және ғылыми жұмысына Халел Досмұхамедұлы да белсене араласты.

1926 жылдың 15 тамызынан бастап Ташкент қаласында «Қазақтың жоғары педагогикалық институты» (Казпедвуз) деген атпен ашылып, жұмыс жасауға кіріскен болатын-ды.

Енді бұл педагогикалық институтының оқу жоспарын жасау үшін арнайы комиссия құрылып, оның құрамына Ташкент қаласындағы белгілі әдіскерлер мен профессор ғалымдар шақырылды. Х.Досмұхамедұлы, профессор Н.А.Димо, профессор А.Э.Шмидт, профессор В.И.Романовский, профессор Н.Н.Фиолетов, доцент Д.М.Барбаткин, профессор Н.Л.Лаппо-Данилевский және басқалар болды. (қараңыз: Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві, 81-қор, 1-тзім, 1210 іс, 26 табак).

Халел жетекшілігімен жұмыс істеген комиссия Ташкенттегі Қазақтың жоғары педагогикалық институтының оқу жоспарының жобасын жасағанда РСФСР педагогикалық институтынан өзгеше жасалынды. Мұндағы басты қағида пәндер бағдарламаларында жергілікті ұлттық ерекшеліктерді ескерту.

I-У курстардың оқу жоспарына жалпы білім беретін пәндермен қатар педагогикаға кіріспе, саяси экономия, физика, математика, биология пәндері енгізілді. Халелдің және комиссия мүшелерінің ұсынысы бойынша Қазақтың жоғары педагогикалық жоғары оқу орындарынан айырмашылығы көп факультетті университет түрінде ұйымдастыруы. Алғашқы екі факультеті: қоғамдық – лингвистикалық факультет (қоғамдық-экономикалық және жаратылыстану-география бөлімдері бар) факультеті жұмыс істеді.

Орта Азия университетінің ең таңдаулы ғалымдарымен қатар Москва және Ленинград қалаларынан белгілі академик В.В.Бартольд түрік-монғол халықтарының тарихынан және т.б. ғалымдар шақырылды. Сонымен қатар жоғарыдағы есімдері аталған ғылыми кафедралардың жетекшілігімен қатар ұйымдастыру жұмыстарымен бірге институтта оқу-тәрбие жұмысы мен дәріс беруге жергілікті қазақ зиялыларының арасынан шыққан талантты ғалымдар арнайы шақырылды. Олардың арасында Темірбек Жүргенов, Әлімхан Ермековтермен қатар Халел Досмұхамедұлы да болды.

Ташкент қаласында ұйымдасқан Қазақтың жоғары педагогикалық институтының тұңғыш ректоры болып, Орта Азияның университетінің түлегі, халық ағарту ісінің көрнекті қайраткері Темірбек Жүргенов тағайындалды. Институттың проректоры болып Халел Досмұхамедұлы жұмыс істеді. Ол институтта педагогика пәнінен сабақ берді. Х.Досмұхамедұлымен бірге педагогика пәнінен дәріс берген доцент М.Н.Заглубинскийдің, биология негіздері курсынан сабақ берген профессор А.Л.Бродскийдің есімдерімен қатар жүрді.

Ол қазақ мектептері мен жоғары оқу орындарына арналған бірнеше оқулықтар мен оқу құралдарының авторы. Әсіресе, оның I және II сатыдағы мектептерге арналған «Өлі табиғат» оқулығы (1921 жыл); «Зоология» I бөлім; омыртқалық II сатыдағы мектептерге

арналған (1922 ж); «Зоология» I бөлім; омыртқалық II сатыдағы меткептерге арналған (1922 ж); «Зоология», III бөлім (1926 ж); «Оқушылар гигиенасы» (1925 ж) қазақ тілінде жарық көрді. Сонымен қатар «Қырғыз тіліндегі сингармонизм» (1923 ж), «Аламан» атты халық әдебиетінің жинағы (1926 ж) шықты. Архив деректеріне сүйенетін босақ, Х.Досмұхамедұлының ғылыми зерттеу еңбектерін негізінен

3 салаға бөлуге болады. I бөлім – жарық көрген ғылыми-әдеби және оқу-методикалық құралдар; II бөлім – жариялауға даярланған қолжазбалары; III бөлім – редакциясын басқарған еңбектердің тізімі (Қараңыз: Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві, 81 қор, I-тізім, 1051 іс, 342 табақ).

Бұл ғылыми еңбектері негізінен медицина мен биология, қазақ тарихы мен мәдениеті, тілі мен әдебиеті, фольклористика мен этнография саласында жазылған. Сондықтан да бұл еңбектер әр салада жан-жақты зерттеуді қажет етеді.

Ташкентте Орта Азия университетінде, Қазақтың халық ағарту институтында студенттерге дәріс беріп, үлкен тәжірибе мектебінен өтті. 1927 жылдан бастап халық ағарту институтының негізінде Қазақтың мемлекеттік университетін ашуға дайындық жұмысы жүргізілді. Болашақ университетінің оқу жоспары мен бағдарламасын, университетті ұйымдастыру жұмысының ұсынысын жасау жөнінде құрылған арнаулы комиссияның төрағасы болып, Х.Досмұхамедұлы тағайындалды да, мүшелеріне Ташкенттегі қазақ педагогикалық институтының оқу-ғылым бөлімінің меңгерушісі М.И.Слонима, профессор Наславский және ассистент Әлімхан Ермаков енгізілді.

Архив материалдары дәлелдегендей, Халелдің қоғамдық, ғылыми-педагогикалық және шығармашылық тұрғыдан жемісті еңбек еткен жылдарына Ташкенттегі кезеңі жатады. Бұл кезеңде ол өзінің дәрігерлік мамандығы бойынша әр түрлі емдеу мекемелерінде, жоғары оқу орындарында, Түркістан республикасының Денсаулық сақтау халық комиссариаты мен халық ағарту комиссариатының жауапты жұмыстарында ерен еңбегімен танылды.

Атап айтқанда, 1920 жылдың 28 маусымынан сол жылдың шілдесіне дейін Ташкент қаласындағы емдеудің физикалық әдістері институтының ординаторы қызметінде, 1921 жылға дейін Орта Азия университетінің хирургиялық клиникасының ординаторы қызметі бойынша жұмыс істеді. Түркістан республикасы Денсаулық сақтау халық комиссариатының коллегия мүшесі болып 1924 жылға дейін Орта Азия республикасының ұлттық-территориялық жағынан бөлінгенге дейін еңбек етті. Сол кездің өзінде ол Түркістан республикасында белгілі ғалым, қоғам қайраткері, әрі ағартушы-педагог, әрі дәрігер ретінде танымал қазақ зиялыларының бірі болды.

Ол 1920 жылдан бастап Ташкенттегі Қазақтың халық ағарту институтында (бұрынғы Казинпрос) санитарлық дәрігер және оқытушылық қызметті қатар атқарады. Сонымен бірге осы негізгі жұмыстарын атқара жүріп, Түркістан республикасы халық ағарту комиссариатының жанындағы, Қазақ ғылыми комиссиясының төрағасы, Түркістан халық ағарту комиссариаты жанындағы Мемлекеттік Ғылыми Кеңестің (ГУС) төрағасы болып 1923 жылдың 15 қыркүйегінен 1924 жылдың 1 маусымына дейін жұмыс атқарды.

Түркістан республикасының ұлттық-территориялық бөліну кезінде Халел Досмұхамедұлы Қазақ республикасының Орта Азия мемлекеттік баспасы мен бақа да Түркістан республикасы ғылыми мекемелерінің ұлттық бөліну комиссиясының төрағасы болып тағайындалды.

Қазақ мемлекеттік баспасының шығыс бөлімін басқарды, Қазақтың мемлекеттік баспасы меңгерушісінің орынбасары сияқты бірнеше жауапты қызметтерді атқара жүріп ғылыми-педагогикалық, әдеби, тарихи-этнографиялық еңбектерін жазды. Әсіресе, бұл кезеңде бірнеше мектеп оқулықтарын жазуға өзі белсене араласумен бірге қазақтың белгілі ғылым қайраткерлерін А.Байтұрсыновтың, М.Жұмабаевтың, Ж.Аймауытовтың, М.Әуезовтың, М.Дулатовтың т.б. оқулықтарының жарық көруіне мүмкіншілік жасады.

Ол қазақ мәдениетін зерттеуші «Талап» қоғамының құрылтайшы-мүшесі болумен қатар Түркістан ғылыми қоғамының, Қазақстанды зерттеу қоғамының мүшесі болды. Қазақ өлкесінің тарихы мен этнографиясын терең зерттеген еңбегі үшін Ресей Ғылым

академиясының жанындағы Орталық өлкетану бюросы Х.Досмұхамедұлын мүше-корреспондент етіп сайлауы оның еңбегіне берілген бірден-бір жоғары баға болып табылады. Бұдан біз оның араласпаған ғылым саласы кемде-кем екенін білеміз.

Жан-жақты ғалым, педагог, қоғам қайраткері ретінде Халел Досмұхамедұлы – халқымыздың тарихи мәдени өмірінде өзіндік із қалдырған біртуар перзенттерінің бірі. Күні бүгінге дейін кейінгі ұрпақ оны «Алашорданың» көрнекті қайраткерлерінің бірі ретінде ғана білген болса, оның ғылыми-ағартушылық, педагогикалық мұрасы туралы білмей келді. Кезінде жеке адамға табыну мен заңсыздықтың құрбаны болған Х.Досмұхамедұлы аз өмірінің ішінде артына орасан зор сарқылмас мұра қалдырды. Ендігі міндетіміз: әмбебап ғалымның ғылыми мұрасын мерей тойы қарсаңында жан-жақты зерттеп, кеңінен насихаттап, сол мұраның асыларын халқымыздың рухани мүддесіне жаратуға тиіспіз.

1994 жылы 23 мамырдағы Министрлер Кабинетінің шешемімен Атырау университетіне ғұлама ғалымның есімінің берілуі Атырау облысы жұртшылығының мәдени өмірінде ерекше оқиға болып табылады.

Халел Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінде Халелді тануда және оның ғылыми мұрасын жан-жақты зерттеуде және насихаттауда біршама жұмыстар атқарылды.

1994 жылдан бастап, университет деңгейінде жалпы және халықтық педагогика кафедрасының ұйымдастыруымен Х.Досмұхамедов оқуларын өткізу дәстүрге айналды. Ал, 2000 жылдан бастап, Досмұхамедов оқулары екі жылда бір рет дәстүрлі түрде республикалық деңгейде өткізіліп келеді.

Ғұлама ғалымның ғылыми мұралары Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті жекеленген кафедралары оқытушы-профессор құрамының ғылыми-зерттеу жұмыстарының жоспарларына енгізілді.

Халқымыздың біртуар алып тұлғаларының бірі, жан-жақты ғұлама ғалым, белгілі қоғам және мемлекет қайраткері аз ғұмырының ішінде өзінен кейінгі ұрпаққа сарқылмас бай мұра қалдырды.

ХАЛҚЫНЫҢ БІРТУАР ХАЛЕЛІ

Сабиров А.Р.

академиялық доцент,

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті,

Атырау қаласы

Қожақова А.С.

педагогика ғылымдарының магистрі,

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті,

Атырау қаласы

Алаштың ардақты азаматы Халел Досмұхамедов көптеген зерттеу еңбектерінің бірінде: «Бұл дүниеде түрлі данышпан, шешендер, шеберлер, батырлар, ақындар көп өткен. Осындай адамдар өзіміздің қазақ арасында да аз болмаған. Өз жұртына жұмыс қылып, еңбегі сіңірген адамдарды қадірлеу – елдіктің белгісі», -деп көрсеткен екен. Әділетіне жүгінсек, тәуелсіз ел тұғырының тұрлаулы болуы үшін жан аямай еңбек еткен Халел Досмұхамедов сынды біртуар азаматтардың рухын еске алып, есімін қастерлеу, әрі оның қайраткерлік тұлғасын ұлғылау бәрімізге ортақ парыз болуға тиісті.

Халел Досмұхамедовтың қоғамдық қайраткерлік қадамы Санкт-Петербургте оқыған жылдарынан басталады. Ол әскери-медициналық академияда оқыған кезінде бүкіл Ресейде болған, дүниені дүр сілкіндірген 1905-1907 жылдардағы революцияны көзімен көріп, бұқара халықтың ашу-ызасы, қанды қақтығыстар және жеңілістің ащы сабақтары рухани дүние

танымы өсіп жетілген болашақ қайраткердің идеялық жағынан қалыптасуына игі ықпал етті. Қорғансыз елдің теңдігі үшін басты қауіп-қатерге тігіп, бес облыстан жиналған қазақтың зиялы азаматтары 1905 жылы Теке (Орал) қаласында Конституциялық-демократиялық саяси партия құрғанда араларында Санкт-Петербургтегі әскери медициналық академияның студенті Халел Досмұхамедов те бар еді. Халелдің Ақпан және Ұлы Қазан төңкерістері тұсындағы қызметіне айғақ боларлықтай аз да болса дәйектемелер бар. Соның бірі, 1917 жылы Орынбор қаласында жалпы қазақ-қырғыз съезінің болғандығы, оған Халелдің қатысқандығы туралы «Қазақ» газеті сол жылдың 14 қараша күнгі санында айта келіп, мұнда Торғай облыстық комитетінің құрылғандығын, оған бар болғаны 14 адам (Орынбордан - 10; уездерден - 4) мүше екендігін хабарлайды. Дәл осы мезгілде Ақмола, Семей, Орал облыстық комитеттері де құрылды. Ал, желтоқсанның 5-і мен 13-і аралығында өткен Құрылтайға Халел де арнайы шақырылады. Дегенмен, ғылыми әдебиеттерде, тарихшылар еңбектерінде бұл дерек егжей-тегжейлі зерттелмеген. 1917 жылдың шілде айында Алаш қозғалысын жақтаушылардың съезі шақырылады. Оған барлық қазақ облысынан бар болғаны 20-дан астам делегат қатынасады. Осы съездің өткізілгендігіне және оған Халел Досмұхамедовтың төрағалық еткендігіне дәйектеме ретінде «Қазақ» газетінің 31-шілде күнгі санында жарияланған Қаулысын келтіруге болады. Жалпы қазақ съезінің қаулысы: «Жалпы қазақ съезі 21-шілдеде Орынборда ашылып, 26-шілдеде жабылды. Съезге Ақмола, Семей, Торғай, Орал, Жетісу, Сырдария, Ферғана облыстарының һәм Бөкейліктің өкілдері қатысты. Съезд төрағасы – Халел Досмұхамедов, төраға серіктері – А.Байтұрсынов, хатшылар: Ә.Көтібаров, М.Дулатов, А.Сейітов».

Бұл съезде 14 мәселе қаралған, әрқайсысына байланысты бірнеше пункттен тұратын қаулылар қабылданды. Әйел мәселесі тұңғыш рет осы съезде көтерілді. Осыдан кейін, араға бес ай салып, желтоқсанда ұлттық мемлекет құруға байланысты ұлттық-территориялық Қазақ автономиясы, милиция, ұлт Кеңесі, ұлт қазынасы, халық соты туралы негізгі мәселелерді күн тәртібіне қойған жалпы қазақ съезі шақырылды. Міне, осы съезде қазақ-қырғыз автономиясын Алаш деп атау жөнінде қаулы қабылданған еді.

1917 жылғы 5-13 желтоқсанда Х.Досмұхамедов қазақ елінің дербестігін, егемендігін аңсаған қазақ зиялыларымен бірге жалпы қазақ съезін өткізді. Х.Досмұхамедов съезде төралқаның қосымша төрағасы болды. Съезге 80-ге жуық делегаттар қатысты. Съездің күн тәртібі Алаш партиясының бағдарламасы жобасы талаптарынан және елде қалыптасқан қоғамдық-саяси өзгерістерден туындады. Съездің талқыланып, тиісті шешім қабылдануына 10 мәселе ұсынды. Олар: Сібір, Түркістан автономиясы және Оңтүстік Шығыс одағы туралы; ұлт кеңесі; ұлт қазынасы; мүфтилік мәселесі; халық соты; ауылдық басқару және азық-түлік жөніндегі мәселелер еді.

Халел Досмұхамедов осы кезеңде қандай қызмет атқарды десек, бұл туралы 1930 жылдың 10-наурызында өз қолымен орыс тілінде жазылған ғұмырнамадағы мына бір жолдардан жауап алуға болады. Патша өкіметі құлатылған соң, 1917 жылы сәуірде қазақтардың Орал облыстық атқару комитетінің төрағасы болып сайланды. 1917 жылы желтоқсандағы жалпы қазақ съезінде Алашорда Халықтық-революциялық кеңесінің мүшелігіне өтті. Мұнда Кеңес үкіметі орнағанға дейін Земстволық мәдени-ағарту жұмыстарын атқарды. 1918 жылы наурыз айының соңында Халел Жанша Досмұхамедовпен бірге Мәскеуде РСФСР Халық Комиссарлар Кеңесінің төрағасы В.И.Ленинмен, ұлт мәселесі жөніндегі Халық Комиссары И.В.Сталинмен Қазақ автономиялы республикасын құру туралы келіссөз жүргізеді. Большевиктер Кеңес өкіметін толық мойындап сөзсіз бағынуды талап етсе, ал олар Алаш ордаға ішінара билік беру (заң шығару, атқарушы билік, сот жүргізу), өз әскері болу (халық милициясы) сияқты талаптарын, қазақтар көп шоғырланған жердің бәрін ата-қонысы қазаққа түгел қайтарып, бір орталыққа бағындыру және әр жерде кеңес комитеттері тұтқындаған Алаш қайраткерлерін түрмеден босату, оларды қудалауды тоқтату, қаржылай көмек алу сияқты шұғыл шешімін табуы қажет өткір мәселелерді қойды. Соның кейбіріне қол да жеткізді. Атап айтқанда, түрмедегі Алаш қайраткерлерін босатты, орталық кеңес үкіметінен қаржы-қаражат алды. Ұлт істерімен айналысатын комиссариат жанынан

қазақ бөлімін ашқызды. Алайда Кеңес үкіметі екіжүзді саясат ұстанды: Халел және Жаһаншаһ Досмұхамедовтердің Кеңес үкіметі басшыларымен болған кездесуден байқалғаны- Орталық Кеңес үкіметінің ынтымақ, ұлттық тұтастық негізінде құрылған қазақ мемлекетін мойындамайтындығы және қазақ халқына таптық жіктеуге негізделген кеңестік тұрпаттағы автономия беруге даяр екендігі көрінді. Сонымен қатар, Орталық Кеңес өкіметі қазақ халқының ұзақ жылдарға созылған ұлт-азаттық күресі нәтижесінде дүниеге келген Алаш автономиясы мен Алаш орда үкіметін мойындамады. Өкінішке орай, бұл келіссөз нәтижесіз аяқталады.

1918 жылы осындай қажырлы кездесу, келіссөздердің толықтай алға қойған мақсатын орындай алмағаннан кейін, олар елге келіп Орал өңірі қазақтарының Жымпиты қаласында 1918 жылдың 18-21 мамыр аралығында съезін өткізді. Онда Батыс Қазақстан өңіріне ықпал ететін ұлттық территориялық құрылым «Ойыл уақытша үкіметін» жариялайды. Батыс Алаш орданың төрағасы Жаһаншаһ Досмұхамедұлы тағайындалып, ал Халел Досмұхамедов бұл істе оған жан-жақты көмек көрсетті.

Дегенмен, 1920 жылдың соңы мен 1921 жылдың басында Алаш орда мен Кеңес өкіметі арасындағы келіссөздер нәтижесінде дүниеге келген Казревкомның 1921 жылғы наурыздың бесіндегі қаулысына сәйкес Алаш орда үкіметі таратылды. Ресейдегі басқа да ұлттық-қоғамдық саяси-қозғалыстар сияқты Алаш қозғалысы, оның ішінде 1917-1920 жылдары өмір сүрген Алаш партиясы, Алаш автономиясының үкіметі тарих сахнасынан, ал олардың халық таныған алыптары саяси күрес пен қызмет аренасынан осылай күштеп қуылды. Бұлардың қатарында жалынды патриот, қажырлы қайраткер Халел Досмұхамедовте бар болатын.

Бұдан кейін Халел Досмұхамедов Түркістан және Қазақ Кеңес автономиялы республикаларында әр түрлі қоғамдық-саяси қызметтер атқарды.

Айтар ойымыздың түйіні, қазақ халқы алдындағы азаматтық парызына өмірінің соңғы сәтіне дейін адал болған қайраткер Халел бабамыздың рухын қастерлеуді, мұраларын насихаттауды, көпшілік көкейінде зерделеуді ұмытпағанымыз абзал. Сондықтан, халқының жан саулығы мен тән саулығының шипагері, қажымас қайраткері, әмбебап энциклопедист Халел Досмұхамедовтың қоғамдық-саяси қызметтері, мәдени-ағартушылық, тәлім-тәрбиелік көзқарасы, ұстанған идеялық бағыт-бағдарлары бүгінгі өскелең ұрпақтың жадында сақталып қана қоймай, келешектегі игілікті істеріне де өнегелі үрдіс болуы қажет.

Елдің ертеңін ойлап, туған халқының көкірегіне сәуле құюды мақсат еткен қазақтың көптеген асыл азаматтары 1930-жылдарда тағдыр тауқыметін тартып, жазықсыз жаланың құрбандығы болды. Солардың бірі — көрнекті қоғам қайраткері, ағартушы ғалым, дәрігер, Атырау өлкесінің абзал перзенті, профессор Халел Досмұхамедов. Халел өз халқының зиялысы, өз заманының насихатшысы ретінде кенже қалған немесе аса маңызды деген тақырыптарға жедел қалам тартып, уақыт сұранысын қанағаттандырып отырған. Оның «Оқушының денсаулығын сақтау» (1925ж.), «Как бороться с чумой среди населения Киргизского края» (1918ж.), «Табиғат тану» (1922ж.), «Қазақ тіліндегі үндестік заңы» (1924ж.), «Исатай-Махамбет» (1925ж.), «Адамның тән тіршілігі» (1924ж.), «Қазақтың халық әдебиеті» (1928ж.), «Жалаңтөс батыр шежіресі» (1928ж.), «Жануарлар» (1929ж.) сияқты оқу құралдары мен ғылыми көпшілікке арналған еңбектері, аудармалары, мақалалары, міне осының бәрі - профессор Халел Досмұхамедовтың қазақ ғылымы мен мәдениетінің тарихында өзіндік орны бар кесек тұлға екендігін көрсетеді. Осы сөздеріміздің шырайын келтіретін қазақ халқының маңдайына біткен заңғар жазушы, марқұм Әбіш Кекілбаевтың: «Х.Досмұхамедұлы көзінің тірі кезінде алдына жан салмас ғажайып лингвист, фольклорист, тарихшы-этнограф, аудармашы болған. Жан-жақты, көл-көсір әмбебап білімнің арқасында ол биология, зоология, медицина салаларына да көп еңбек қосқан ғалым», - деген бағасы өте орынды айтылған.

Халел қажырлы қоғам қайраткері болумен бірге, ағартушы, ғалым, дәрігер екендігін де есте ұстауға тиістіміз. Ұлы Қазан төңкерісіне дейін қазақтар арасында тек 20 ғана дәрігер даярланды. Қазақ даласындағы көріністі ағартушы-ғалым Шоқан Уәлиханов былай деп

көрсетеді: «Ауруға сапалы медициналық көмек беретін ешкімнің болмағанына, сүзектен, суық тиюден, мерезден, обадан, тырысқақтан, қарасан, қызылша, безгек, туберкулез т.б. аурулардан халық көп қырылып жатқан кезде, осынау үркердей топтың қарлығашпын қанатымен су сепкендей болмашы іс-әрекетінің өзі біраз адамдардың өмірін арашалап қалды». Осындай үркердей топтың ішінде, қазақтың Ибн-Синасы (Европаша Авиценна), ғұлама ғалымы, философ — энциклопедисі, сан қырлы дарын иесі, біздің жерлесіміз Халел Досмұхамедовтың болуы, әрине үлкен мақтаныш!

Халел 1913-1920 жылдары Темір уезінде учаскелік дәрігер қызметін атқарып жүріп, оба ауруын жою ісіне қатысады. 1920 жылы Ташкенттегі халық ағарту институтында оқытушы және мектептің санитарлық дәрігері болып қызмет істейді. Оған қосымша Орта Азия мемлекеттік университеті медицина факультетінің клиникалық ауруханасында ординатор болып қабылданды. 1921 - жылы негізінен қазақ халқы арасында Педагогикалық білім беру мәселесімен айналысты. Түркістан республикасы ғылыми комиссиясының төрағасы бола жүріп, Халел Досмұхамедовтің тікелей қатысумен мектептердің жаңа жүйесі, ғылыми терминология жасалды, қазақ мектептері үшін оқулықтар мен оқу құралдары ұлттық тілімізге аударылып, жаңадан құрастырылды. Ол жаратылыстану мен педагогика саласында да нәтижелі еңбек етіп, бірнеше оқулықтар дайындады. Солардың ішінен, үш бөлімнен тұратын зоология, анатомия, физиология, мектеп оқушыларының гигиенасы және табиғаттану пәндеріне арналған оқулықтарды атауға болады.

1920-1923 жылдар аралығында Х.Досмұхамедов ғылымға шын көңілімен ден қойып, шабыттана жемісті еңбек етті. Кемеліне келген ғалым, ысылған ұйымдастырушы қанша жерден жоқшылық, таршылық қинасада, патриоттық ерік-жігерін жасыта алмады. Ол болашаққа үлкен сеніммен қарап, жас ұрпаққа отаншылдық рухта тәлім-тәрбие беріп, халқын ағартып, мәдениетке сүйреуді заман көшінен қалмауды өзінің азаматтық борышы санады. Х.Досмұхамедов басқарған Қазақ-қырғыз Білім Комиссиясын күллі ұлттық ғылыми орталыққа және мәдени ошаққа айналдырды. Ол Ташкент қаласындағы қазақ-қырғыздардың білімпаз өкілдерінің басын қосып, ұлт болашағына бағытталған қасиетті іске, ұлтжанды болып, елжандылыққа жұмылдыра түсті.

Халел Досмұхамедов жаратылыстану ғылымы саласында ұлттық ғылыми терминдерді жасау мәселелерінің теориялық астарына үңіліп, оның принциптік жақтарына ерекше назар аударды. Ол физиология пәндеріне байланысты көптеген терминдік атауларды төл тіліміздің сөздік қорына өткен ғасырдың 20-шы жылдардың өзінде-ақ іріктеп ала білген. Солардың бірнешеуі мыналар: жүйке жүйесі (нервная система), жүйке талы (нервное волокно), жүйке орталығы (нервный центр), ми қалтасы (мозговой желудок), көз қағар жүйке (глазодвигательный нерв), жүйкенің ұлы жүйесі (центральная нервная система), жүйке түйіні (нервный узел), т.б.

Халел Досмұхамедовтың жаратылыстану пәндерінің аттарын қазақша атауда құптарлық деп санаймыз. Мысалы: анатомияны тән жүйесін тану, физиологияны тән тіршілігін тану деп атайды. Келесі бір Х.Досмұхамедовтың ерекше бір еңбегі «Оқушының саулығын сақтау» кітабы. Бұл кітапша 1923 және 1925 жылдары жарық көрді. Голландия үкіметінің тапсыруы бойынша бірінші сатыдағы мектеп оқушыларының гигиенасын сақтауды түсінікті тілмен баяндаған кітапшаны ғалым, дәрігер Х.Досмұхамедовтың өзі қосымша кеңейтіп, мәнді етіп аударып оқырмандарға ұсынуын елінің жасөспірімдері денсаулығын сақтау үшін жасаған айрықша еңбегі деп бағалауымыз қажет.

Сондай-ақ, Халел Досмұхамедов қазақтың медицина, жаратылыстану ғылымдарының негізін салушылардың бірі. Ол Ю.Вагнердің «Өсімдіктердің тіршілігі мен түзілуі» деген еңбегін қазақшаға аударып, жеке оқулық етіп шығарды. Өзінің «Оқушылардың денсаулығын сақтау» (1923ж.), «Сүйектілер туралы» (1927ж.) деген оқулықтары бар. 1923 - жылы «Шолпан» журналының бірнеше санында жарияланған зерттеу мақалаларының негізінде Х.Досмұхамедов 1924 - жылы Ташкенттен «Қазақ-қырғыз тіліндегі сингармонизм заңы» деген жеке оқулық шығарды. Халел өзі жинаған материалдар негізінде «Мұрат ақын сөздері» (1924ж.), «Аламан» (1926ж.), «Исатай-Махамбет» (1925ж.)

кітаптарын да алғы сөзімен, түсініктерін жазып, оқырман қауымға ұсынды. Халелдің Ташкентте өткен 1920-1928 жылдары шығармашылық қызметінің нағыз шырқау шыңы болды. Ол, профессор Поливановпен бірлесе отырып, «Сұлтан Кенесары тарихына материал» кітапшасына және «Қыз Жібек», «Кенесары – Наурызбай» жыр жинақтарына редакторлық етті. Халел Досмұхамедовтың фольклортану саласындағы еңбектерінің ішінде оқшау тұратыны «Қазақ халық әдебиеті» (1928ж.) очеркі. Бұл жинақта ол ауыз әдебиетінің түрлерін жіктеуді мақсат еткен. Халел фольклорды тек жалаң сөз өнері деп танып қойған жоқ, оны әдет-ғұрып, наным-сеніммен байланысты этнографиялық мәліметтерден бөле жармай қарау керектігін жақсы түсінген ғалым. Халелдің 1930 жылдары жазып бітіргенмен, бастырып үлгермеген «Қазақ оқушысының дене тәрбиесі», «Қазақ тілінің жаратылыстану терминдері», «Түркі халықтарындағы және қазақтардағы атау есімдерінің шығуы» және «Қазақтың ғашықтық өлендері» атты жинақтары із-түссіз жоғалып кеткен.

Бүгінгі таңда кейбір қазақ халқының тарихын білу түгілі, өздерінің қасиетті ана тілін шұбарлап жүргендерге Халел Досмұхамедовтың мына бір қанатты сөздері бойтұмардай қатерінде жүруге тиісті. «Тіл- жұрттың жаны. Өз тілін өзі білмеген ел болмайды. Тілінен айырылған жұрт — жойылған жұрт. Мектеп пен баспаның тілі дұрыс болса, елдің тілін көркейтіп, байытып, гүлдендіреді. Мектеп пен баспадан қолданудан қалған тіл - шатасқан тіл. Ана тілін жақсы біліп тұрып, бөтенше жақсы сөйлесу – бұл сүйініш, өз тілін білмей тұрып, жат тілге еліктей беруі – бұл күйініш» (Халел Досмұхамедов).

Қазақ халқы алдындағы перзенттік парызына өмірінің соңғы сәтіне дейін адал болған Халел бабамыздың өшпес рухын қай уақытта да қастерлеуге тиістіміз. Сондықтан, қайтпас та, қажымас ғалым, дара да, дана тұлға, әмбебап энциклопедист Халел Досмұхамедов мұраларын насихаттау, көпшілік көкейінде зерделеу бүгінгі ұрпақтың абыройлы борышы, әрі міндеті.

Х.ДОСМҰХАМЕДОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ХАЛЫҚТЫҚ ИДЕЯНЫҢ МӘНІ

Алипова Д.Ж.

Қазақстанжәне дүниежүзі тарихы кафедрасының меңгерушісі
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Жиырманшы ғасырдың бас жағында біздің сан ғасырлық тарихымызда тұңғыш рет халықты әлемдік айдынға алып шығуға мүмкіндіктер туды. Ол мүмкіндікті тудырғандар «Алаштың» ардақты азаматтары еді.

Демек, сондай ардақты азаматтарымыздың бірі - қазақ халқының қоғамдық-саяси және мәдени өмірінде жарқын із қалдырған – ағартушы ұстаз, жоғары білімді дәрігер, зерттеуші, әдебиетші, тілтанушы, аудармашы, қоғам қайраткері Халел Досмұхамедов.

Х.Досмұхамедовтың өмір жолымен таныса келе оның қазақ халқының арасында халықтық идеяның негізі – ұлттық мәдениетті таратуға үлес қосқан ғалым екенін де естен шығармаған жөн. Өзімізге белгілі қазақ халқының сонау түркі заманынан бастау алып, күні бүгінге дейін кәдесіне жарап келе жатқан рухани мұраларының бірі – халықтық педагогика. «Халықтық педагогика, - тәрбие жөніндегі халықтың педагогикалық білім тәжірибесі. Халық педагогикасының зерттеу негізіне халық ауыз әдебиетінің шығармалары, этнографиялық материалдар, тәрбие дәстүрлері, ұлттық ойындар, отбасы тәрбиесінің тәжірибелері, т.б. жатады» - делінген /1/. Халық педагогикасының мазмұнын құрайтын әрі тәлімдік мән-маңызы бар зор мұра – халықтық идеялар.

Ғұлама ғалым қазақ-қырғыз комиссиясы жанынан «Сана» журналын шығарып, оның редакторы қызыметін атқарды. Х.Досмұхамедовтың халықтық идея туралы көзқарастарын осы «Сана» журналы бетіне шыққан материалдары арқылы танысуға болады /2/.

Ғалым журнал шығарудағы қазақ- қырғыз білім комиссиясының міндеттерін жалпы қауымға жариялады. Олар:

1. «Ең негізінен бастап әр пәндерін түсінікті қылып жалпы білім беру...
2. Қазақ-қырғыз жұртының тарихымен, салты, әдетімен, туған жерімен таныстыру...
3. Қазақ- қырғыз жұртының тілімен, әдебиетімен жақсы таныстыру. Тіл – жұрттың жаны. Өз тілін өзі білмеген ел – ел болмайды. Тілінен айырылған жұрт – жойылған жұрт. Тілімізді бұзбай ұстарту шарттарын қарастыру, өрнекті түрлерімен таныстыру.

4. Білім таратып, елдің қолын мәдениетке жеткізетін – мектеп, сондықтан мектептің тарихы, түрлері, түзелісі, оқуы, оқыту реттері, мұғалімдердің күй-жайы туралы, оқу құралдары, кітаптары туралы толық баяндама беріп тұру.

5. Адамның табиғаттағы бір мінезі – ойын-сауық қылып, қызықтар көруі. Салтымызға, тұрмысымызға қарай түзелген елімізде көп ойындар бар. Біздің кейбір ойындарымызға Европа таңқаларлық. «Сананың» бір міндеті - өз еліміздегі ойындармен оқушыларын таныстыру...» - деп атап көрсеткен.

Х.Досмұхамедовтың «Сана» журналы арқылы ұсынған «білім сөзі» өзінің құндылығын әлі күнге дейін жойған жоқ. «Білім сөзі» - деп отырғанымыз ол кезде оқу кітабын жазып шығару оңай шаруа емес екенін және кітап шығару ұзаққа созылып кететін болғандықтан білім беретін сөздерді жинақтап 2 айда бір шығатын журнал етіп қазақ-қырғыз комиссиясы қолға алған. Осы журнал арқылы Х.Досмұхамедовтың халықтық идеясы айқын көрініс тапты. 1923 жылы Ташкентте қазақ халқының арасында халықтық идеяның негізі - ұлттық мәдениетті таратуды жүзеге асыру үшін «Талап» қауымы құрылды. Халел осы «Талап» қауымының толық мүшесі болды. «Талап» қауымының бағдарламасында алға қойған басты міндеттері мектептегі білім беру мен оқу тәрбие үрдісіне, ана тілін, әдебиетін, мұғалімдер мен өнер қайраткерлеріне қамқорлық жасау, халықтың тарихын оқыту сияқты өзекті мәселелерге ерекше мән берген. Осы мәселелердің оң шешімін табуына Халел Досмұхамедов та өз үлесін қосты.

1923 жылдары Х.Досмұхамедов Түркістан мемлекеттік ғылыми баспасының бөлім меңгерушісі қызметін атқарды. Ол өмірінің осы кезеңінде «Шолпан», «Ақжол», «Еңбекші қазақ», «Сәуле» газеттерінің беттерінде тіл, халық ағарту, тарих, дәрігерлік-емшілік мәселелері туралы көптеген ғылыми маңызы зор мақалалар жазды. Оның жазған мақалалары халықтық идея мәселелерін кеңінен насихаттады /3/.

1924 жылы ғұлама ғалым Халел Досмұхамедов Орынборда өткен қазақ білімпаздарының тұңғыш съезіне қатысып, өзінің әліппе, оқу пәндерінің атаулары мен ұғымдар жасау мәселелері туралы талқылауға қатысып, оларды қабылдау мен бекіту жолдарын ұсынды және осы съездің күн тәртібіне сол кезеңдегі қазақ халқы үшін маңызды мәселелердің бірі – «Бастауыш мектептердің типтері мен мұғалімдер даярлайтын ғылыми мекемелер үшін бағдарламалар құруды» енгізді.

Осы жылы «Қазақ-қырғыз тіліндегі сингармонизм заңы» деген ғылыми еңбегінде тілдің тәрбиелік және білімдік маңызын ерекше атап, тілді жоғалту халықтың құруымен бірдей деп санады. Ол осы еңбегінде халықтық идеяны былай деп көрсетті: «Мәдениеттің негізі – білім. Білімге тіл арқылы жетіледі. Білімді жұрттардың тілі бай болады... Баспа мен мектеп деген адам шошы-нарлық өте қайратты қару. Баспа мен мектепте қолданылатын тіл елге ақырында сінбей қоймайды. Мектеп пен баспаның тілі дұрыс тіл болса, елдің тілін көркейтіп, байытып, гүлдендіреді. Мектеп пен баспадан қолданған тіл шатасқан тіл болса, ол ел – сорлы ел, мұндай елдің тілі бұзылмай қоймайды» деп ойын батыл да нақты жеткізе білген /4/.

Тілші ғұлама ғалым осы ойын «Қазақ-қырғыз комиссиясынан» атты мақаласында былай жалғастырады: «Тіл – жұрттың жаны. Өз тілін өзі білмеген ел – ел болмайды.

Мәдениетке ұмтылған жұрттың алдымен тілі өзгермекші, тілі бұзылмақшы. Тілінен айырылған жұрт – жойылған жұрт» - деген /5/.

Халелдің фольклортану саласындағы еңбектерінің ішіндегі шоқтығы биігі – 1928 жылы жарық көрген «Қазақ халық әдебиеті» очеркі. Бұл еңбегінде қазақ ауыз әдебиетінің 46 түрі мен жанрларын жүйеге түсірген. Ол – фольклорды этнографиялық мәліметтермен біртұтас қарауды түсінген алғашқы ғалым. Осылайша ауыз әдебиетінің тәлім-тәрбиелік мәнін халықтың салт-дәстүрлерімен бірлікте қарастырып, оларды тәрбиелік мақсатта пайдалануды ұсынған.

Демек, Халел Досмұхамедов «Қазақ халық әдебиеті» еңбегінде қазақ халқының тұрмыстық салт-дәстүрлері, оның тәрбиелік мәні туралы жан-жақты баяндаған.

Ғалымның еңбектерін ой елегінен өткізе отырып оның айтқан ғылым, білім, мектеп-ағарту, тіл жайындағы тұжырымдарын қорытып, оны тәлім-тәрбиенің білгір ғұламасы десек қателеспейміз. Өйткені, Халел Досмұхамедовтың мектептер мен жоғары оқу орындарындағы оқу жоспарларын, бағдарламаларын құруға қатысуы, оқу пәндері бойынша ұғымдар мен атауларды құруы, білім беру жүйесін, мектептер туралы өзекті мәселені шешуі оның халықтық идеяны білім беру мазмұнына ендіруде қосқан зор үлесі деуге болады. Оны әлі де саралап жіктеу бүгінгі ұрпақ еншісінде.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Қазақ педагогикалық энциклопедия сөздігі Алматы: - 1995, 170 б.
2. Х.Досмұхамедұлы. Аламан. – Алматы: Ана тілі, 1991 – 243 б
3. Б.М Қиясова С.Аспендияровтың мұрасындағы педагогикалық идеялар Алматы: - 2002, 96 б.
4. Х.Досмұхамедов Қазақ-қырғыз тіліндегі сингорманизм заңы. – Алматы: Рауан, 1992. – 115 б.
5. Х.Досмұхамедов Аламан. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 243 б.

Әдебиеттер:

- 1.Досмұхамедұлы Х..Исатай-Махамбет А.1991
- 2.Досмұхамедұлы Х. Аламан, А. 1991
- 3.Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы, А.1998
- 4.Ғұлама ғалым, ағартушы педагог, Атырау,1996
- 5.Кенжалиев И.Исатай-Махамбет А.1991
- 6.Сарай Ә.Исатай –Махамбет тарихы А.1997
- 7.Махамбет кітапханасы 20 томдық.«Өлке» баспасы А.2003-2004
- 8.Махамбет әлемі 20 томдық. «Арыс»баспасы А.2003-2004
- 9.Исатай батыр «Арыс» баспасы А.2004
- 10.Махамбет батыр «Арыс» баспасы А.2004
- 11.Есмағамбетов К.«Азат рухтың күрескері» А.2003

ХАЛЕЛТАНУ КУРСЫ ОҚЫТУ ҮРДІСІНДЕ

Мұхамбетжанова А.У.
Жұбанғалиева Г.Ғ

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Х.Досмұхамедов қазақ ұлтының, республикамыздың ардақтыда, атаулы азаматы болғаны баршаға мәлім. Сондықтанда оның өмір жолы, артында қалдырған ізі, жұмыс істеу қабылеті, білімі мен білімге деген құштарлығы, шығармашылығы кейінгі ұрпаққа, яғни жастарға терең де жан-жақты білім беру мақсатында пайдаланудың түп нұсқасы – жастардың ой түйсігін оятып, ойлау қабілетін дамытуға көмектесу, білім мен біліктілікті маман болуына баулу болып саналады.

Осыған орай «Халелтану» курсын студенттердің қай мамандыққа білім алмасын оқытып дәріс берілуі қажет деп санағанды жөн деп есептейміз. Себебі оның арғы қайнар көзі білім алатын ошағымыз – университет Халел Досмұхамедов атауында екенін білген жөн.

Сондықтан Халелтану курсын оқытудың бастамасында оның еңбек жолын таныстыру, оны үлгі ету жөн деп саналады. Соған орай оқыту бағдарламасы жасалды. Ол мына төмендегідей:

- Халел студент
- Халел дәрігер
- Халел басшы
- Халел жазушы
- Халел саяси қайраткер
- Халел өмірінің қиын кезеңдері

«Халелтану» курсының тақырыптары бойынша бағдарламада ғылыми теориясынан берілетін ұғымдар, пәнаралық байланыстар әр тақырыпқа байланысты берілген.

Сегіз қырлы, бір сырлы ірі талант иесінің студенттерге ғалымдық келбеті ғана танылып қоймай, қоғам қайраткері, педагог, әдебиеттанушы, лингвист, тарих зерттеушісі, терминолог, полигот, ірі ғалым – публицистік қырын тану мақсатында Халел туралы зерттеулер, монографиялық еңбектер арқылы мәлімет беріп, Халелтану саласындағы еңбектерді көбірек қамту көзделеді.

Курстың ақпараттық - әдістемелік бөлігі және нәтижесі. Бүгінгі таңда ғасырлар бойы аңсаған тәуелсіздікке қол жеткізіп, егеменді ел атанған уақытта болашақ ұрпақтың Отансүйгіштік, елжандылық, ерлік, адамзаттық қасиеттерді ұялату және студенттерді осындай тамаша қасиеттерге баулу үшін Халел Досмұхамедұлының өмірі мен шығармашылық еңбектерінің маңызы ерекше орын алады.

Осыған орай Халел Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті жастарға адал білім, өмір шындықтарын айқын ажырата білетін маман тәрбиелеп еліміздің түкпір-түкпіріне ұшырауда. Сондықтан да Х.Досмұхамедов атындағы университет өмірлік мектеп демекпіз және оған қоса айтарымыз Х.Досмұхамедов қазақ халқы үшін сіңірген еңбегі, артына қалдырып кеткен ізі, даналық ісі әрекеті бүгінде жоғары дәрежеде бағаланып жариялануда.

Табиғатынан талантты тума – Халел Досмұхамедов адам жанына медет болатындай жағымды қасиеттерінің бірі – білімділігі мен біліктілігі, соның арқасында оның алмаған қамалы, жетпеген белесі болмаған. Ол адамды білімге, адамгершілік ізгі қасиеттерге ие болудың жолын көрсетіп жазған нақыл сөздері халқының жанашыры, ұлы екенін көрсетеді.

Осы мақсатқа орай құрылған «Халелтану» курсы бағдарламасының

а) білімдік мақсаты: Халелдің ғалымдық дара келбетін, шығармаларындағы терең идеяны, даналығын, жаңашылдық нышандарын көрсету;

ә) тәрбиелік мақсаты: студенттерді патриотизмге, Отансүйгіштікке, адалдыққа, адамгершілікке тәрбиелеу;

б) дамытушылық мақсаты: студенттердің танымдық ізденістік логикалық ойын дамыту, келешек жас ұрпақтың білімге талпынуына, өмірдегі келеңсіз жайттармен күресуге, жамандық пен жақсылықты ажырата білуді жақсылыққа ұмтылуды ұсынды.

«Халелтану» курсы оқып үйренуде педагогикадағы озық та тиімді технологиялар қолданылды. Топтық, ұжымдық формалармен қатар, сын тұрғысынан ойлау, стратегиялық мақсат қою технологияларын пайдалана отырып студенттердің қызығушылығын арттыруға болады. Негізгі мақсат – студенттердің интеллектуалдық деңгейін көтеру. Мысалы: 1 курс студенті Ф-14 топ Исенғалиев Ш.Н. «Халел және мен» деген қысқа пікірін жазба түрінде жазғанын көрсетуге болады.

Халел және мен

Мен қазіргі таңда Халел Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің 1 курс студентімін. Мен халелтану пәнін оқымас бұрын, оның тек қайраткерлік өмірі, яғни Алаш Орда үкіметін құрудағы қызметі жайлы ғана хабардар едім. Кейін, бертін келе Халел атамның сан қырлы жақтарымен терең таныса бастадым. Қазақ халқы арасынан шыққан, бірнеше ғылымды меңгере отырып, қазақ ғылымына терминология, медицина т.б. ғылым негіздерін енгізген Халел бабамыз өзіміздің жерлесіміз екенін де осында оқуға тсүкен соң білдім. Шындық керек, алғашқы кезде мен Халел атамның өмірін, оның өз халқына жасаған жақсылықтарын өз дәрежесінде түсінбегесін, бағалай алмай, бұл кісіні танып-білуге деген көп құштарлығым болмады.

Осындай жағдайлардан кейін мен бар ерік-жігерімді салып, Озғанбайұлының «Өшпес жарық жұлдыздар» атты еңбегін қолыма алып, оқи бастадым. Осы кітапты оқи отыра мен көз алдыма нағыз патриотты, ел дегенде ет жүрегі елжірейтін азамат бейнесін сомдадым. Ол Халел Досмұхамедұлы бейнесі болатұғын. Міне осылай мен алғаш Халелмен етене таныстым.

Сонау қиын-қыстау заманда білімге деген құштарлығы арқасында өмірдің талай қиыншылықтарын жеңе отырып, халқының жарқын болашағы үшін аянбай еңбек еткен тағы да сол еліміздің ардақты да асыл ұлдарының бірі- Халел бабамыз. Академик З.Қабдолов Халел атамның біртуар феномен деп бағалаған, себебі Халел Досмұхамедұлы фольклорист, терминолог, асқан әдебиеттанушы, білімді дәрігер және сонымен қатар адамгершілігі мол ардақты азамат.

Менің Халел атамнан ғибрат етіп алғаным, бұл тек қана алға ұмтылу, яғни адам әрқашан алдына мақсат қойып, соған жету жолында қажырлы еңбек ету керектігін ұқтым. Қанша қиын болса да, адам өзін-өзі тәрбиелеудің басты қағидасы бастапқыда өз істерін «керек» деп жасай отыра, оны алдағы уақытта «жасағым келеді» дейтіндей құштарлық дәрежеге жеткізу. «Адамның басты жауы – ол адамның өзі» деп атақты француз философы Д.Дефо айтып кеткен болатын, ал сол адамның басты қызметі уақытты тиімді пайдалану керектігін Халел бабамыз өз еңбектерінде астын сызып көрсеткен. Осының өзінен ұлы атамның атақты философтармен бір деңгейде екенін көруге болады. Міне, мен сол Халел атамның үлгіге ала отыра, өзімнің бойымдағы қажет емес қасиеттерді жоя отыра, жеке тұлға болып қалыптасу үшін керек деп санайтын сапаларымды дамыту үстіндемін.

Мүмкін мен Халел атамдай бола алмаспын, бірақ ең болмағанда сол кісінің тұлғалық қайталанбас қасиеттерінің ұшқыны менің бойымнан табылса, менен бақытты адамның жоқ болғаны.

Осы бір студентіміздің ой-пікірімен таныса отырып біздің университеттің студенттерінің білімге деген құштарлығын байқауға болады деп тұжырым жасаймыз.

Университетте «Халелтану» курсы оқыту студенттердің мынадай нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік жасайды:

- білімі мол білігінің тереңдеуі;
- шығармаларының ғылыми зерттеу тәсілін терең тануы;
- сын тұрғысынан пікір айтуы, өзіндік көзқарастың қалыптасуы;

- ғылыми жұмыстар орындау қабілетінің қалыптасуы және байқауларға қатысу үшін талпынуы.

Міне осындай ұлы адамның еңбек жолы, артына қалдырған ізі жас ұрпаққа тәлім-тәрбиелік мәні зор дей келіп, студенттердің білікті маман келешек еліміздің қолдаушысы болуына жол сілтейді демекпіз.

Әдебиеттер:

1. Досмұхамедұлы Х. Исатай-Махамбет А. 1991
2. Досмұхамедұлы Х. Аламан, А. 1991
3. Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы, А. 1998
4. Ғұлама ғалым, ағартушы педагог, Атырау, 1996
5. Сарай Ә. Исатай –Махамбет тарихы А. 1997
6. Есмағамбетов К. «Азат рухтың күрескері» А. 2003

ЖОҒАРҒЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА ПСИХОЛОГИЯ ПӘНІН ОҚЫТУДА Х. ДОСМҰХАМЕДҰЛЫНЫҢ МҰРАЛАРЫН ПАЙДАЛАНУ

Нұрмұқашева С.Қ.

Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің
профессоры

Жоғарғы оқу орындарында болашақ психолог мамандар психологияның түрлі саларынан дәріс алуда. Психологияның қай саласын оқымайық Халел Досмұхамедұлының психологиялық көзқарастарының алатын орны ерекше. Халел бабамыз психологияға тікелей қатысты еңбек жазбағанмен оның еңбектерінен психологиялық көзқарастарды байқаймыз. Бүгінгі күнге дейін Х. Досмұхамедұлының психологиялық көзқарастарын нақты, тереңірек, жан-жақты ашатын ғылыми негізде жазылған еңбектер не зерттеулер жоқ. Х. Досмұхамедұлының психологиялық-педагогикалық көзқарастарын Қ. Жарықбаев, А. Тұрсынова, Ғ. Б. Базарғалиев т.б. ғалымдар қарастырғаны белгілі. Дегенмен Х. Досмұхамедұлының психологиялық мұраларын арнайы зерттеп ашу психолог ғалымдарының үлесі дер едік.

Психологияның түрлі салаларын (педагогикалық, әлеуметтік, ұлттық, даму, медициналық, жалпы т.б.) оқытуда Х. Досмұхамедұлының еңбектері қалай пайдаланылуда? Оның психологиялық көзқарастарының мәні неде? деген сұрақтарға жауап беруге тырыстық.

Х. Досмұхамедұлы қай бағытта еңбек жазбасын, мәселе көтермесін ол өзіндік психологиялық ой-пікірлерімен дараланған тұлға. 1926 жылы Қазақ педагогика институтының проректоры, кейін психология кафедрасының меңгерушісі, профессор қызметін (1929) атқарып жүргенде жазылған ғылыми мақалаларында психологияның жекеленген салалары (жалпы, әлеуметтік, ұлттық және этнопсихология) төңірегінде айтқан психологиялық ой-пікірлері психологияны оқытуда қазірде ерекше орын алады. Мәселен, біз «Жалпы психологияда» және «Қарым-қатынас психологиясында» «Сөйлеу» атты тақырыпты талдаған кезде сөйлеу тек қарым-қатынас құралы және психикалық танымдық үрдіс ғана емес. «Сөйлеу» тақырыбын ұлттық негізде талдаған кезде, Халел

Досмұхамедұлының тілге байланысты айтқан психологиялық ой-пікірлерін айтпау мүмкін емес. «Тіл-жұрттың жаны» деген сөзінің астарында қаншама психологиялық ойлар жатыр десенші. Тіл арқылы Халел бабамыз ұлттық психологияны көтереді. «Өз тілін білмеген ел болмайды. Тілінен айрылған жұрт-жойылған жұрт... Ана тілін білмей тұрып, бөтенше жақсы сөйлесең-ол күйіңіш. Ана тілін жақсы біліп бөтенше жақсы сөйлесең бұл сүйеніш» деп ұлттық психологиямыздың бар екенін сол кездің өзінде-ақ автор ескерткен.

Жалпы психологияда «Сезім», «Мінез» атты тақырыптарды оқып

талдаған кезде Х.Досмұхамедовұлының осы мәселелерге байланысты пікірлерін ерекше атап көрсету психолог мамандарының төл міндеті дер едік. Халел Досмұхамедұлы қоғамдық әлеуметтік жағдайларға байланысты адам сезімдерін, көңіл-күйін байқап дұрыс ұға білген. Мәселен, қорқыныш, үрей, қайғы т.б. жағымсыз сезімдерден арылудың бір жолы-ойын-сауық деп көрсетеді. Автордың өз сөзімен айтатын болсақ «...Күлмеген адам-адам емес. Адамның табиғаттағы бір мінезі,- дейді ол,-ойын-сауық қылып, қызықтап кетуі » деген. Шындығында Халел бабамыз күлкінің, әзілдің, ойын-сауықтың адам психикасына тигізер жағымды әсерін жоғары бағалаған.

Х. Досмұхамедұлы XX ғасырдың өзінде ақ психологияны физиология

мен байланыстыра отырып «Оқушының саулығын сақтау» (1923, 1925) деген кітабында сезім мүшелерінің ішінен: көру, есту, иіс сезу т.б.рецепторлардың жұмысына тоқталып, түйсіктегі сезім органдарының атқаратын функциясын сипаттап, олардың жақсы жетілуі саулыққа байланысты деп көрсеткен. Олай болса автордың «Құлағың, мұрның, көзің, тынысың сау болсын »деп келетін сөз тіркестері осы жоғарыда айтқанымыздың айғағы.

Адамның бойындағы түрлі психикалық құбылыстардың барлығы

физиологиясыз ашылмайды. Сондықтанда психологияда танымдық психикалық үрдістерді, психикалық қасиеттерді, психикалық жағдайларды физиологиялық тұрғыда талдауда Х.Досмұхамедұлының терминдік атауларын пайдаланамыз. «Адам тән тірлігі» (1927) деген еңбегінде тәннің атқаратын қызметін талдай келе, адам жанының жұмысын жүйке жұмысының қызметімен байланыстырып көп термин атауын қазақша береді. Мәселен, оның «жүйке жүйесі» (нервная система) , «жүйке талы» (нервная воланна), «жүйке орталығы» (нервный центр), «жүйке түйіні» (нервный узел), «мишық» (мозжечок) т.б. осы іспеттес көптеген ғылыми атаулары күні бүгінге дейін өзгеріссіз қолданылып келеді.

1925 жылы жазған «Аламан» атты мақаласының материалдары

этнопсихологияны және саяси психологияны оқытуда маңызы зор. Бұл мақаласында автор түрлі топтарды атай отырып, биресми топтардың психологиясын ашады.

Әрине бір мақала төңірегінде қазақ халқының ардақты ағаларының

бірі Халел Досмұхамедұлының психологиялық көзқарастарын талдау мүмкін емес. Ол әліде талдауды, зерттеуді қажет етеді. Бірақ біз сөз еткен Халел бабамыздың психологиялық ой-пікірлерін «Жан тану» пәнін оқытуда және оның материалдарын сабақтарда пайдаланудың танымдық және тәрбиелік мәні зор деп есептейміз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Досмұхамедов Х. Аламан. Алматы, «Ана тілі», 1991.
2. Досмұхамедов Х. Ден-саулығыңды сақтай біл Алматы,«Балауса»1993
3. Жарықбаев Қ.Этнопсихология-ұлт тәрбиесінің өзегі.-Алматы, «Білім», 2005.

4. Жарықбаев Қ., Беріков Н. Психология пәнін оқытудың кейбір мәселелері. Алматы, 1987.
5. Жарықбаев Қ. Психология негіздері. Алматы, 2015.
6. Тұрсынова А. Х. Досмұхамедұлы ұлттық психологиялық атаулардың ірге тасын қалаушылардың бірі // ТМД елдеріндегі этнопсихология мен этнопедагогиканың қазіргі жай-жапсары, даму перспективалары атты халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары, Алматы, 1998.

АҒАРТУШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТІНІҢ АЛУАН ҚЫРЫ

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Қазақ педагогикасы мен ағартушылық саласында айырықша із қалдырған көрнекті тұлғалардың бірі – Халел Досмұхамедұлы. Халел ұлттық педагогиканы ғылыми түрде негіздеп, бір ізге түсуде үлкен еңбек сіңірген еді. Бұл саладағы еңбегі көп уақытқа дейін зерттелмей келген еді. Өйткені халық жауы деген жалған айдар тағылған арыстарымыздың қатарында Халел де болды. Қазіргі таңда ғұламаның ағартушылық саласындағы еңбегінің, педагогтік-ұстаздық қызметінің алатын орны ерекше. Ол қандай жұмыста жүрсе де, дәрігерлік міндетін ұмытқан емес. Балаларды жанындай жақсы көрген ол көбінесе, тіпті айдауда жүрген кезінде мектеп дәрігерінің қызметін қоса атқарып жүрген. Институтта жүрген жылдары бала тәрбиесімен айналысқан ғылыми-педология кафедрасын ұйымдастырып, кейінен «Педология кафедрасының профессоры» деген атағын алады.

Халел Ташкент қаласында орналасқан және сол кездегі ел ішіне білімнің жарық сәулесін таратуда елеулі ықпал жасалған Қазақтың халық ағарту институты деп аталатын оқу орнында жұмыс істейді. Бұл өзі мектептер мен мектептен тыс мекемелер, халық ағарту ұйымдары үшін мамандар даярлайтын жетекші оқу орындарының бірі болған. Ұлтының рухани жаңаруы мен мәдени дамуына қызмет еткен ұлт зиялылары осы мақсатта өздерінің ағартушылық ұйымдарын құрып, оны өз мақсаттарын іске асырудың тетігіне айналдырды.

Ташкентте шоғарланған зиялы қауым өкілдері ұлтына мәдениет шамшырағын жеткізуді мақсат еткен «Талап» атты қоғам құрады. Қоғам төрағасы болып - Халел Досмұхамедов мүшелері: профессор Александр Шмид, Мұхамеджан Тынышбаев, Мұхтар Әуезовтар сайланды. Мағжан Жұмабаев, Тұрар Рысқұлов, Сұлтанбек қожановтар «Талап» жұмысына белсене араласады. Ондаған кітаптар, оқу құралдары осы қоғам күшімен жарық көреді.

Ташкентте болған 1920-1929 жылдары Халелдің барша шығармашылық талантын жарқырата көрсетіп, туындыларын дүниеге әкелген жемісті кезеңі болды. Алдымен Санкт-Петербургте алған, соңынан ұзақ жыл қызмет жұмыс істеп жүріп жинақтаған білімі мен тәжірибесін халқы мен жеріне, оның келешегіне жұмсау мүмкіндігі туды. Тұтас бір ұлттың маңдайына сыймаған есіл ердің 1920 жылға дейінгі өмірі от- жалында өтсе, 1929 жылға дейінгі әрбір күні жазықсыз жала, қуғын, түрме, жер аудару жағдайында өтті. Осыған қарамастан, ел игілігіне орай, осы жылдары Халел ұрпаққа мұра боларлық істер істеп кетті.

Осы бір тар жол, тайғақ кешумен өткен он жыл Халел асылдай қамшының қысқа сабындай, аққан жұлдыздай жарқ еткен, бар күш-жігерін мүмкіндігінше халына беріп, қолдан келген перзенттік парызын өтеген жылдары. Он жыл біреуге аз, біреуге көп уақыт. Осы жыл Халелге өзінің туған халқының тарихына есімін алатын әршпен мәңгі өшпестей

қалдырып кетуге жазған еді. Өйткені ол құдай берген қабілетін, тағдыр тарту еткен талантын шамасы келгенше, халық игілігіне жұмсай білді. Осы жылдары ұлттық мектептердің жаңа жүйесін құруға, қазақ тілінде ғылыми терминология қалыптастыруға белсене араласты. Сол кезеңнің кезек күттірмес мәселелерінің бірі-жер-жерде қуалап ашыла бастаған қазақ мектептеріне ана тілінде оқулықтар дайындау болатын. Сол тұстағы қазақ зиялылары Мағжан, Жүсіппек, Әлихан, Ахмет, Мұхтарлардың тағы да басқа азаматтардың психология, педагогика, география, алгебра, тарих, әдебиет пәндері бойынша оқулықтар жазуы кезек күттірмес талаптардан туындаған еді. Халел өзінің іс-тәжірбиесін оқулық дайындауға жұмсай білді. Ол қазақ тілінде оқулықтар жазумен қатар аударма ісімен айналысты. Ю.Вагнердің «Рассказы о том, как устроено и работает наше тело» («Дене білімі мен оның жұмысы туралы әңгімелер», 1924) кітаптарын аударып басып шығарды. Ташкентте бастаған педагогикалық жемісті еңбегін Халел Досмұхамедұлы 1929 жылы Алматыда ашылған Қазақтың педагогика институтында жалғастырды.

Алматыда Халел халқымыздың аяулы перзенттері Санжар
Асфендияров, Мұхтар Әуезов т.б. бірлесе еңбек етті.

Х.Досмұхамедұлының республикадағы оқу-ағарту саласына сіңірген елеулі еңбегі ескерусіз қалған жоқ. Халелге 1927 жылы доцент, 1929 жылы профессор атағы берілді. Ол 1924 жылы Ресей Ғылым Академиясының Орталық Өлкетану бюросының тұңғыш корреспондент мүшесі болып сайланады. Сонымен қатар өзінің мамандығы бойынша Денсаулық Сақтау Коммисариатында жоспарлау- ұйымдастыру басқармасының меңгерушісі қызметін де атқарған. 1924 жылы Ташкентте Қазақ – қырғыз білім комиссия жанынан «Сана» журналын шығарып, өзі басшылық жасап отырды.

Халық ағарту саласында атқарған жемісті еңбектері Халелді шын мәнісінде халықының жанашыр ұлы екенін көрсетіп берді. Досмұхамедұлы мәдени ағарту тұрғысында былай деді: «...Заманымыз- мәдениет заманы, мәдениетке білім жеткізеді. Білім оңайлықпен қолға түспейді. Білім алуға көп еңбек, аса сабыр керек». Білімді болу үшін көп сарғаю керек еңбек қылмай білім жоқ. Еңбексіз ағартып, тездеп елді мәдениетті қыламын деген ой ауысқандық. Халелдің тереңнен тартқан бұл ойының түп төркіні-халқына еңселі ел боламын десендер алдымен оқу- білім, мәдениетке бет бұруын көрсету еді. Оқу- білімге мұқтаж қазақ халқының рухани дүниесінде үлкен төңкерістер жасаған XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы мәдени- ағарту жұмыстарының бел ортасында жүрген Досмұхамедұлы өзінің тұңғыш, таза даналық ойлары мен еуропалық сапалы білімін ұштастыра білді. Мәдениетті боламыз дейік, жолымызды дұрыстап түзеп алып, бетімізді бір бағатқа, азық- түлігімізді түгендеп ұзақ сапарға шығу керек. Сонымен білімді болып мәдениетке жетудің жолын іздейік. «Халелдің кемеңгер ойы бұл тұста халқының өзін, болмысын сақтап қалуда ендігі қалған жалғыз жол-өз ішінен тартысты қойып, ел болуды, ұлт болып дамуға жеткізер-ұлт мәдениетіне бет бұруды көрсетіп тұр».

Х.ДОСМҰХАМЕДОВ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАНДА АҒАРТУШЫЛЫҚ ОЙ-ПІКІРДІҢ ДАМУЫ

Аймұратов С.С.

Философия ғылымдарының кандидаты

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Бұл уақытқа дейін әрбір тарихи кезең халық санасында белгілі бір із қалдырып, олардың тағдырына елеулі ықпал етіп отырған. Осыған орай өз халқымыздың тарихи

тәжірибесіне сүйену егемендікке қол жеткізген тәуелсіз елдің өміріндегі заңды құбылыс деп білеміз. Қазақстан мемлекетінің шын мәніндегі жаңа тарихы жасалып жатқан уақытта, оны әлі пайымдау, зерделеу және сонымен бірге өткен тарихымызға деген көзқарастың тиянақтала түсуі қажет екендігі туралы «Қазақстан Республикасында тарихи сананың қалыптасуының тұжырымдамасында» 90-жылдардың өзінде-ақ атап көрсетілген. Тарихи сананың іргетасын тарих ғылымы қалайтыны белгілі. Сондықтан да бұл Қазақстан педагогикасы тарихының алдына жаңа, күрделі міндеттерді жүктейді.

Осы тұрғыда тарихи білім беруді түбегейлі жаңалаған кезде, мектептер мен жоғары оқу орындарындағы тарих тұстарын барынша ізгілендіріп және оған ауқымды мәдениеттанушылық бағыт беру, осы заманғы өркениет мәселелеріне адамзаттың рухани ізденісін кеңінен ашып көрсетуді қажет етеді. Бұл осы міндеттердің ішіндегі ең көкейтесті проблемалардың бірі болып табылады.

Тарихқа үңілу, оның жеткен жетістіктерін қазіргі таңда оқу-тәрбие процесінде пайдалану, педагогикалық іс-әрекетті шығармашылықпен құруға мүмкіндік туғызады.

Қазақстанның қазіргі заман алдында оқушыларға тарихи-патриоттық сананы олармен тығыз бірлікте қалыптастыру мәселесі тұр. Әрине бұл кездейсоқ емес, себебі үшінші мыңжылдықта барлық мәдениетті қоғамда өз халқының өткен тарихы мен мәдениетін зерттеп білуге қызығушылық артуда. Осыған орай Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев Ғылым мен білім қызметкерлерінің Республикалық съезіндегі педагогикалық жұртшылыққа жолдаған Үндеуінде өсіп келе жатқан ұрпақтың «осы кезеңнің тарихын біліп, қателіктер мен жетістіктерді объективті бағалауы қажет» деп көрсетеді.

Тарихқа үңілер болсақ XX ғасырдың 20-шы жылдарынан бастап Республикамызда жаңа қазақ мектебінің негізін қалауда оқу ағарту ісін дамытқан қазақтың ойшыл ағартушылары Шәкәрім Құдайбердіұлы, Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Ғұмар Қарашев, Халел Досмұхамедов, Әлихан Бөкейханов, Мұстафа Шоқай сынды зиялыларының баға жетпес мұралары негізінде жеткіншектерді тәрбиелеу қазақ халқының болашағын қалыптастырушы күш деп білеміз.

XX ғасырдың бірінші жартысында әлемдік педагогикада мәнді, нақты түбегейлі өзгерістер болды. Бұған көптеген маңызды факторлар өзінің әсерін тигізді: оқушылардың меңгеруге тиісті білім, іскерлік, дағды көлемінің өсуі, балалалық шақтың табиғаты туралы зерттеу нәтижелері т.б. Осыған байланысты педагогикалық орталықтардың (кафедралар, зертханалар, ғылыми зерттеу мекемелері) саны күннен күнге өсіп отырды.

Сондықтан білім беру жүйесі сынға ұшырады. Мектеп ғылым мен мәдениет, өндіріс деңгейіне сай келмейтін, ескірген, жас ұрпақтың қажеттілігіне жауап бермейтін, басқаша тәрбиелеуді талап ететін мекеме ретінде қабылданды. Сол себептен мектепті және педагогиканы жаңарту қажеттілігінің көкейтестілігі арта түсті. Педагогикалық құрылымды қайта қарау, білім беруді өзгерту Қазақстанның маңызды ұлттық мәселесінің бірі болды.

Сонымен барлық жоғарыда айтылғандар бұл кезеңнің ерекше күрделілігін, сыни талдаудан өткізудің қажеттігін, сол бағыттағы тарихи педагогикалық зерттеудің маңыздылығы мен көкейтестілігін көрсетеді.

Бұл тақырып бойынша бұрын айналысқан ғалымдар И.Б.Мадин, Қ.Бержанов, С.Мусин өздерінің зерттеулерінде Қазақстандағы Советтік дәуірдегі педагогикалық ой-пікірдің даму жолын қарастырған. Бұл ғалымдардың еңбектерін бағалай отырып, XX ғасырдың 20-40 жылдарында педагогикалық идеялардың даму тарихын сол кездегі коммунистік идеологияның талаптарына сай жазылғанын ескерту керек сияқты.

Осыған байланысты сол кездегі қазақ халқының білімін, идеяларын анықтау үшін әлеуметтік, экономикалық жағдайларын қарастыру қажет болды. Совет мектебінің іс-тәжірибесін талдау нәтижесі сол кездегі педагог тәжірибесінің өміршеңдігін көрсетті.

Көптеген ғылыми, тарихи-педагогикалық әдебиеттерге зерттеу жүргізгендігі біздің мақсатымыз – оның жақсы тиімді жақтарын ашып көрсету. Әсіресе, мәдени және тарихи факторларды ескере отырып, оның болашақта негізге алуға мүмкін болатын құндылықтарын

айқындау. Осыған орай XX ғасырдың бас кезіндегі білім беру саласындағы ерекшеліктеріне тоқталатын болсақ, олар:

- Білім алуға барлық азаматтардың қол жеткізі алатындығы;
- Білім алуға деген тең праволылығы, т.б.

Жоба бойынша зерттеуіміз өткен тарихымыз жайлы зерттеудің басы ғана болып табылары сөзсіз.

А.Байтұрсынов, Ш.Құдайбердіұлы, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Ғ.Қарашев, Х.Досмұхамедов, С.Меңдешов, Н.Манаев, С.Қожахметовтардың педагогикалық ой-пікірлерін білу ұлттық және азаматтық құндылықтарын меңгеруге негіз болып, жас ұрпақтың өздігінен білім алуға деген ынтасын оятып, олардың интеллектуалдық дамуына көмектеседі. Бұл педагог ағартушылардың педагогикалық мұрасының бүгінгі таңда мәнінің орасан зор екендігі Қазақстанда педагогикалық білім берудің қалыптасуы мен даму тарихын сол білім беру жүйесін дидактикасын зерттеуде бірден-бір құнды материал болып табылғандығында.

Бүгінгі таңда жоғарғы оқу орындарында оқыту мен тәрбиенің теориясы мен тәжірибесі қоғамның дамуының қазіргі кезеңіндегі жастарға қойылатын талаптарға сай терең зерттеуді талап етіп отыр. Бұл міндетті ойдағыдай жүзеге асыруда көрнекті ғалым-ұстаздардың педагогикалық ой-пікірлерін зерттеумен, оны жеткіншектер тәрбиесінде пайдалану мәселесі өзекті болуда.

Сондықтан ғылыми зерттеу жұмысымыздың маңыздылығы XX ғасырдың басындағы Қазақстанда педагогикалық ой-пікірдің дамуына үлес қосқан ағартушыларымыздың мол педагогикалық мұрасын жастар тәрбиесінде пайдалану жолдарын қарастыру.

Зерттеуде XX ғасырдың басындағы Қазақстандағы әлеуметтік, экономикалық, әсіресе саяси-атмосфералық жағдайдың жалпы білім берудің дамуына, соның ішінде жеке тұлғаны тәрбиелеу процесіне де әсер етіп отырғандығы анықталғандығын байқауға болады.

Қазіргі кезде Қазақстан жастарын отансүйгіштікке тәрбиелеу еліміздің егемендігін сақтап, өркениетті елу ел қатарына қосылуы қажеттілігінен туындап отыр. Ел президенті Қ.К.Тоқаев «Жаңа Әділетті Қазақстанның болашағы» атты халыққа жолдауында ұлт ішіндегі бірлікті нығайту, отансүйгіштікке тәрбиелеу, азаматтық келісім ахуалын жасау мәселелеріне тоқталып, «Біздің тағы бір аса маңызды идеологиялық міндетіміз – қазақстандық отансүйгіштікке тәрбиелеу, әрбір азаматтың өзін-өзі айқын, билеуін қалыптастыру. Шынайы отансүйгіштікті, нағыз азаматтықты қалыптастыру жеке бастың өзін саяси тұрғыдан айқын сезінуін, өз Отанын саналы түрде таңдауын көздейді» - деген.

Осы отансүйгіштік қасиетті қалыптастыруды өз ұлтымыздың зиялыларының отансүйгіштік әрекеттері мен олардың мұраларындағы ұлттық құндылықтар негізінде жүзеге асырудың тиімділігін ғылыми-зерттеу барысында дәлелдеуді мақсат етудеміз. Осы мақсатта отансүйгіштік қасиетті қалыптастыруға қатысты ғылыми зерттеулерге талдау жасауға болады.

XX ғасырдың басындағы зиялыларымыздың ұлтжандылық қасиеттері қазақтың ұлттық патриотизмі негізінде қалыптасқандықтан, қазақ халқы патриотизмінің тарихи-этностық негіздеріне қысқаша сипаттама беруге де болады.

Тарихқа көз салсақ қазақ хандығы дәуіріндегі отансүйгіштік елдің тәуелсіздігін, бірлігін сақтауға арналған тәрбие көздері болған. Бұл кездегі отансүйгіштік ұлттық сипатымен дараланады.

Қазақ хандығы Ресей империясының құрамына енгеннен бастап, Ресей қазақтың жерін, саяси және экономикалық билігін толық алып, қазақты шоқындыру және орыстандыру үрдісіне кірісе бастады. Бұл кездегі қазақ патриотизмі Ресейдің отаршылдығына қарсылық сипатымен ерекшеленеді.

Ресейдің отарлық іс-әрекеттері жиырмасыншы ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының көпшілігіне бала кезінен-ақ ықпал ете бастаған. Бұл қазақ зиялылары отансүйгіштігінің отбасында қалыптаса бастағандығын көрсетеді.

Қазақ зиялылары білім алып, азамат қатарына қосылғаннан бастап оқу-білімді насихаттап, газет-журналдар шығаруға белсене араласты. Бұл патшалық Ресей кезіндегі қазақ зиялыларының ағартушылық бағыты іспеттес.

Ақпан революциясынан кейін қазақ қайраткерлері саяси билік ісіне ұмтылып, «Алаш» партиясы мен Алашорда өкіметін құрды. Бірақ оның ғұмыры қайта оралады. Бастауыш, орта және жоғары оқу орындарына арналған көптеген оқулықтар мен оқу құралдарын жазады. Бұл XX ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының ағарту саласына қосқан үлкен үлесі болуы және ұлт ғылымын қалыптастырудың алғы шарттарын жасады.

Жиырманшы ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының іс-әрекеті мен шығармашылық еңбектерінде ұлтжандылық қасиеттері арқылы өзіндік жалғасын табады. Олар ұлттық әдебиет, тарих, педагогика ғылымының терминдерін түзіп, қалыптастыруға көп еңбек сіңірді. Қазақ зиялыларының отансүйгіштігі негізінен, мерзімді басылымдар мен оқулық, оқу құралдары және ғылыми еңбектері арқылы көрініс береді. Олардың еңбектеріндегі отансүйгіштікке тәрбиелеу ең әуелі алғашқы қазақ газет-журналдарын шығару және олардағы мақалаларында жан-жақты және айқын аңғарылады. Ағартушы ғұламаларымыз Шәкәрім Құдайбердиев, Әлихан Бөкейханов, Мұхаметжан Сералин, Ахмет Байтұрсынов, Ғұмар Қарашев, Халел Досмұхамедов, Міржақып Дулатов, Мағжан Жұмабаев сынды қазақ зиялыларының ағартушылық-педагогикалық мұраларындағы ұлттық құндылықтар мүмкіндіктеріне қарай жүйелеуге болады.

Ахметтің «Баланы ұлша тәрбиелесең, ұл болмақшы. Құлша тәрбиелесең құл болмақшы» - деген сөздерінен баланы жасытпай, намысшыл, арлы азамат етіп тәрбиелеу керек деген идея аңғарылады.

А.Байтұрсынов кейбір оқығандардың өз ұлтын менсінбейтінін сынайды. Мұнда ұлттық отансүйгіштік нигилистік құбылысқа қарсылық арқылы көрінеді. Ол орысша орта я жоғары білімді азаматтардың, тіпті, аз екеніне қынжылады. А.Байтұрсынов орысша оқыған жастардың көпшілігі халық үшін қызмет етпей, өз күн көріс қамымен жүргеніне де назар аударады. Мұндағы отансүйгіштік қазақ кадрларының ұлтжандылық тәрбиесіне көңіл аудару арқылы көрінеді. Оның жер жөніндегі заңдармен таныстырған мақалалары оның отансүйгіштіктің экономикалық-құқықтық қырын көрсетеді. Земство туралы мақалаларындағы отансүйгіштік қазақ арасындағы қоғамдық ұйымдар құру мәселесі бойынша көрініс тапты.

Ғ.Қарашевтың шаруашылық туралы мақалаларындағы отансүйгіштік ойлар қазақтың мал шаруашылығын қарқынды жолға түсіру керектігін түсіндіру және сонымен бірге өндіріс орындары жұмысын насихаттау арқылы көрінеді.

Ғ.Қарашевтың «Тіршілік таласы» атты мақаласындағы отансүйгіштік ойлар қазаққа өзге елдердегі шаруашылық бәсекелестігі туралы түсінік берген.

Ғұмар Қарашев отансүйгіштің публицистика саласындағы «Мұғалім» журналындағы мақалаларында айтуға болады.

Ал, Халел Досмұхамедовтың «Көптің пайдасын ойлай тұрса да, бүтін жұрттың қамын жей тұрса да, өзінің мен-мендігін, көп күшін құрбан қыла алмайтын, өз дегенін күшпен орындайтын... Отан сезімі, мемлекет сезімі кем, мен-мендік сезімі өте күшті құлықты аламандық дейміз» - деген сөздері жеке адам не бір топтың немесе тұтас елдің өзгелерді кем санаған аламандық мінезін көрсетеді.

«Тарихи өлеңдерде белгілі бір кезеңде өмір сүрген аты белгілі адамдар, негізінен жоңғарларға және орыс империалистеріне қарсы қазақтардың бас бостандығы үшін күрескен кездегі тұлғалар жырланады» - деген сөздері Ресей өкіметінің қазақты экономикалық отарлау саясатына байланысты отансүйгіштік көзқарасын көрсетеді.

«XVIII-XIX ғасырдағы патша өкіметінің жұмысы қазақты әбден бағындырып алып, қазақты көпір қылып Азияға аттау болды» - деген сөздері Ресей өкіметінің қазақты экономикалық отарлау саясатына байланысты отансүйгіштік көзқарасын көрсетеді.

Отансүйгіштік мәселесі Халелдің Жәңгір хан туралы пікірінен де көрініс береді. Онда отаршылдық тәрбиенің хан баласын да ұлт мүддесінен ауытқытатынын айтады және жат

жұрттық тәрбие ықпалына қарсы отансүйгіштік көзқарасты байқатады. Халел Исатайдың іс-әрекетін Жәңгір ханға қарама-қарсы сипаттай отырып, Исатай ерлігі арқылы халық үшін үй-ші, өз басын да құрбан етуге барған күрескер рухына бас иіп, оның отансүйгіштігін ұрпаққа өнеге ретінде ұсынады.

Халел «Сингармонизм – түрік тілінің айрықша өзіне біткен қасиеті. Осы күндерде қазақ-қырғыз секілді елдердің тілдерінде ғана сингармонизм заңы өзгермеген» - деп, ұлттық мақтаныш сезімімен жазады. Бұл қазақ тілінің сингармонизм заңы жөніндегі орынды ұлтжандылық мақтаныш сезімін көрсетеді. Халелдің кірме сөздер емлесі туралы ойларында оның отансүйгіштігі ана тілінің төл заңдылығын терең білуімен және шет ел сөздерін қабылдаудағы ғылыми негізді көзқарасымен ерекшеленеді. Халелдің: «Ана тілін жақсы біліп тұрып, бөтенше сөйлесең, бұл-сүйінші; ана тілін білмей тұрып, бөтенше жақсы сөйлесең, бұл – күйінші. Өз тілін білмей тұрып жат тілде еліктей беру зор қате» - деген сөзі кейінгі ұрпаққа арналған өсиет тәрізді.

Сөйтіп, Халел Досмұхамедовтың еңбектеріндегі ұлтжандылық ойларын бүгінгі жастарды отансүйгіштікке тәрбиелеуде пайдалануға толық болады деп білеміз.

Міржақып Дулатовтың «Серке» газетінде жарияланған «Біздің мақсатымыз» атты мақаласын патша отаршылдығына қарсы оның отансүйгіштік ойларының тұңғыш ашық көрінісі деп білеміз. «Ең алдымен қазақ халқы – Россияға тәуелді халық. Оның ешқандай правосының жоқтығы ыза мен кек тудырады» - деген сөздерінде патша өкіметінің рухани отарлауына қарсы Міржақыптың отансүйгіштік ойлары ашық айтылған.

«Соғыс жағдайын енгізіп, 81 статья бойынша әр жерлерде дала соттарын құрды. Бұл соттардың шешімдері бойынша жанымен, тәнімен туған халқына берілген азаматтар асылып, атылып кетті» - деген сөздерден патша өкіметінің қазақ азаматтарын қуғынға ұшыратуына қарсы Міржақып отансүйгіштігі айқын көрінеді.

Мағжан Жұмабаев «Сүйемін» деген өлеңінде қазақ азаматының патриотизмінің анаға, сүйген жарға, туған ел мен жерге деген сүйіспеншілігі арқылы айқын көрінеді.

Оның қобыз, қобызшы туралы туындыларын ұлттық өнеге деген нағыз отансүйгіштік сезімінің шынайы көрінісі деп білеміз.

Мағжанның «Бабам тілі» деген өлеңі – қазақ тіліне деген ақынның нағыз отансүйгіштік сезімінің шынайы көрінісі.

«Түркістан» өлеңі оның жалпытүркілік отансүйгіштік сезімін көрсетеді.

«Мешіт һәм абақты» өлеңіндегі отансүйгіштік халық үшін қызмет етуге түрме де тосқауыл бола алмайтындығымен көрінеді. Сондай түрмеге түскендердің қатарында қазақтың саяси көсемі ретінде танылған М.Дулатов та болған. Мағжан оған бірнеше өлең арнайды. Олардағы Мағжанның отансүйгіштік ойлары қазақтың ұлттық саяси қайраткерлерінің ынтымақтастығын көрсету арқылы байқалады. Мағжан жазған «Жауынгер жырында» оның отансүйгіштігі қазақтың жауынгерлік ән дәстүрін дамытушылық арқылы көрінеді. Сөйтіп, Мағжан өлеңдері отансүйгіштікті оятудың, оны халық арасында насихаттаудың тамаша үлгісі болып табылатындығы байқалады.

Жиырмасыншы ғасырдың басында педагогикалық ой-пікірдің ұлттық сипат алуына байланысты қазақ зиялылары ұлттық құндылықтарды айрықша бөліп көрсетуге де болады.

Психологиялық және педагогикалық, әсіресе, тарихи-педагогикалық зерттеулерде негізінен қазақ зиялыларына Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаев, Ш.Уәлихановты жатқызады. Бұл ғұламалардың мұраларын Т.Тәжібаев арнайы қарастырып, ғылыми тұрғыдан талдап, терең мазмұнды еңбектерді даярлағаны көпшілікке мәлім. Педагогикалық қауымдастық осы «ағартушылық» деген ұғымға халықты білімге, ғылымға, мәдениетке, сауаттылыққа, прогресс пен өркениетке бағыттау деп түсінеді. Оның ішінде зиялылардың тұлға тәрбиесінің барлық салалары туралы білдірген көзқарастарын басшылыққа ала отырып, ғалымдар «ағартушылық» феноменін түрлі қырларынан зерттей бастады. Ағартушылар философия, филология, әлеуметтану, психология, педагогика ғылымдары салаларында да қарастырылуда. Сол зерттеулердің нәтижесіне сүйене отырып бүгінгі күнгі педагогтар ағартушылықтың тарихи-педагогикалық тұтас құбылыс екенін айтуда.

Ал біз өз зерттеуімізде жиырманшы ғасыр басындағы қазақ зиялыларының мұраларындағы ұлттық құндылықтар жүйесі арқылы жастарды отансүйгіштікке тәрбиелеуді қарастырып отырмыз. Қазақ зиялыларының мұрасындағы идеялар XIX ғасырдың екінші жартысында өмір сүрген қазақ ағартушыларының әлеуметтік және психологиялық-педагогикалық идеяларымен сабақтас, үндес болып келеді. Жиырманшы ғасырдың басындағы қазақ зиялылары тікелей саяси-тарихи төңкерістер мен күрделі өзгерістер тұсында көптеген әлеуметтік, ағартушылық, азаматтық мәселелерді шешуге араласуға мәжбүр болды.

Сондықтан жиырманшы ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының өз өмірлері де, олардың мұралары да жастарға тәлім-тәрбие берудің тиімді құралы бола алады. Солардың кейбіреулеріне көңіл аударарлық. Шәкәрім Құдайбердиев (1858-1931) шығармаларында отансүйгіштік мәселесі әр қырынан көрініс беретіні байқалады.

Шәкәрімнің өз өмірі туралы өлеңінде қадірлі туыстың жетім баласына ағайындарының қамқорлық жасап, әлпештеп, ардақтап өсіргені бейнеленеді.

Мұны қазақтың туысқаншылдығының шынайы көрінісі деп білеміз.

Шәкәрім алғашқы қазақ мерзімді басылымдарына зор жанашырлық көрсетіп, мақалалар жазып, тіпті оларға әндер де шығарған.

Бұл Шәкәрімнің мерзімді басылымды қолдау, оны насихаттау арқылы көрінетін отансүйгіштігін білдіреді.

Оның «Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі» кітабы Шәкәрім отансүйгіштігінің ұлт тарихы жөніндегі сипатын көрсетеді.

Әлихан Бөкейхановтың Ф.А.Щербина бастаған экспедицияға қатысып, Қазақстанда переселендер үшін артық жер жоқ екендігін негіздеген еңбегі қазақ жерінің тұтастығын көздеген азаматтығын көрсетеді.

Ә.Бөкейхановтың түрлі мерзімді басылымдардағы көптеген көкейтесті мақалалары оның саяси-әлеуметтік және экономикалық жағдайларға байланысты отансүйгіштік көзқарастарын көрсетеді.

Ә.Бөкейхановтың: «Тірі болсам, хан баласында қазақтың хақысы бар еді, қазаққа қызмет қылмай қоймаймын» - деген сөздері оның өз ұлтына деген шексіз сүйспеншілік сезімін білдіретін ант сөздері болып табылады.

Мұхаметжан Сералиннің өзі шығарған журналын «Айқап» деп атап, оның себебін түсіндірген. Мұнда журнал атауының өзі ұлтжандылықтың айқын айғағы болып көрінеді. Мұнда ұлттық мүдде ақпараттық іс-әрекет арқылы көрінеді. М.Сералиннің жер алу және отырықшылық мәселесі туралы мақалаларында оның отансүйгіштігінің экономикалық қыры көрінеді.

М.Сералин қазақ қоғамындағы әйелдер тағдыры туралы мақалаларын оның қазақ қыздары мен әйелдерінің әлеуметтік теңсіздігіне қатысты ұлттық отансүйгіштігінің бір қыры деп білеміз.

М.Сералиннің жетімдер туралы мақаласында оның қазақ халқының салтына, оның ішінде жетім, жесіріне қамқорлық мәселесіндегі отансүйгіштік көзқарастары көрініс береді.

Сөйтіп, Мұхаметжан Сералин мақалалары қазақ елінің ертеңін, жерінің тұтастығын, ұрпағының болашағына арналған көкейтесті көптеген мәселелерді дер кезінде көтере білген отансүйгіштігімен көрінеді.

Ахмет Байтұрсынов қазақ тілінің төл заңдылығына негізделген әліпби түзуі қазақтың ұлттық ерекшелігін, дербестігін сақтап қалу қамындағы үлкен отансүйгіштік қадамды байқатады.

А.Байтұрсыновтың саяси-әлеуметтік тұрғыда отансүйгіштігінің айғағы қазақтың алғашқы бейресми газеті - «Қазақ» газетін шығаруын атап айтуға болады.

Х.ДОСМҰХАМЕДОВ – АҒАРТУ ІСІНІҢ МАЙТАЛМАНЫ.

Темиргалиева Гита

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

XX- ғасырдың жиыrmасыншы жылдардың басында ұлт зиялылары Ахмет Байтұрсынұлы, Мағжан Жұмабайұлы, Міржақып Дулатұлы, Жүсіпбек Аймауытұлы, Халел Досмұхамедұлы халқымыздың рухани дүниесін байытуды ұрпақ тәрбиесінен бастау қажеттігін айқын түсінген еді. Олар бастауыш мектепке арнап оқу құралдарын даярлаған («Оқу құралы», «Әліп-би», «Табиғаттану», «Есептану құралы», «Пішіндеме» т.б.) әдістемелік нұсқаулар әзірлеген («Баяншы», «Нұсқаушы», «Бастауыш сыныпта ана тілі» т.б.). Өз оқулықтарында, әдістемеліктерінде халқымыздың ұлттық, тіпті аймақтық ерекшеліктерін ескеруді ұсынды.

Мектеп бағдарламасын қайта жасау туралы осы кездегі майданға шыққан пікірлерге тоқталсақ, мысалы, «Дүниетану пәні» бойынша мектеп бағдарламасын балалардың ұғымына лайықтап, төңіректегі өмірді, табиғатты бала өз бетімен қолма-қол айырып танырлық түрде жасау керек деп көрсетеді. Бала ең қымбат, ең жақын нәрсе – туған жері, туған жерінің құбылыстарын білу балаға өте қызық. Мұндай оқыту жүйесі өмірге, табиғатқа терең мазмұн беріп, оларды баланың санасында жандандырып, бала махаббатын арттырады, бала әлеумет тұрмысына төңіректегі әлемге терең көзбен қарап үйренеді, жолығатын мәселелерді оңай шешетін болады, білгенін өмір жүзіне пайдаланатын болады деп дәлелдеген болатын олар өз ойларын.

Төңіректегі іліммен баланың ақылын таныстырып, күшейткеннен кейін оның қиялын қияға, жат нәрсеге аударып шарықтатуға мүмкіндік болады деп дәлелдейді.

Сонымен, ұлт зиялыларының сол кездегі ұсынған жолы: бастауыш мектептің бағдарламасын бұрынғыдан өзгеріп, жергілікті шарттарға жанастырып, дүниетану, Отантану пәндерін алға қою керектігі жөнінде болатын.

Осы мақсатта Халел Досмұхамедұлы «Сана» журналын шығаруды қолға алды. Ол өз мақсатын «аңсаған елге, алақтаған мұғалімге, жасөспірім шәкірттерге түсінікті сөз беру», - деп көрсетті.

Журналдың қамтығын тақырыптары жан-жақты:

1. Ең негізінен бастап, әр пәндерден түсінікті қылып жалпы білім беру; 1) ғылым-кисап (математика); 2) физика, химия туралы түрлі мағлұматтар беру; 3) дүниенің жаралуы, түзілісімен, аспандағы жұлдыздармен, жердегі болатын жауын-шашын секілді өзгерістермен таныстыру; 4) жануарлармен, жер жүзіндегі ағаш, тас-топырақпенен таныстыру, жердің қалай жаралғанын, неден түзілгенін білдіру; 5) бұрынғы өткен халықтармен олардың мәдениетімен, салтымен таныстыру, бұрынғыдан қалған тамтықтарды қалай іздеу жайында, қалай пайдалану туралы баяндама беру; 6) қай жұртта қандай шаруа бар, қандай заң бар, қандай тұрмыс тіршілік бар – сонымен таныстыру; 7) жер жүзіндегі елдермен, жерлермен таныстыру; 8) санақ туралы баяндама беру, жержүзіндегі елдердің туысының, өлімінің, оқуының, сауатсыздығының, түрлі қажетіне жұмсайтын бұйымдарының санағын беру; 9) адамның, малдың аурулары туралы, саулық сақтау туралы мағлұмат беру; 10) хәріп түзеу, баспахана түзеу, кітап бастыру, сүгірет туралы мағлұмат беру.

2. Қазақ – қырғыз жұртының тарихымен, салты, әдетімен, туған жерімен таныстыру. Өз еліміздің өткен-кеткені туралы, басынан кешкен дәуірлері туралы бұрынғы, осы күнгі мекендері туралы қолдан келгенше толық мағлұмат беру, ата-бабаларымыздың істерімен танысып, кемшіліктеріне күйініп, жақсылықтарына сүйініп, ғибрат алмақ – адамға сана береді.

3. Қазақ – қырғыз жұртының тілімен, әдебиетімен жақсы таныстыру. Тіл – жұрттың жаны. Өз тілін өзі білмеген ел – ел болмайды. Тілінен айырылған жұрт-жойылған жұрт. Тілімізді бұзбай ұстату шарттарын қарастыру, өрнекті түрлерімен таныстыру.

4. Білім таратып, елдің қолын мәдениетке жеткізетін мектеп, сондықтан мектептің тарихы, түрлері, түзілісі, оқуы, оқыту реттері, мұғалімдердің күй-жайы туралы, оқу құралдары, кітаптары туралы толық баяндама беріп тұру.

5. Адамның табиғаттағы бір мінезі – ойын сауық қылып, қызықтар көруі. Салтымызға, тұрмысымызға қарай түзілген елімізде көп ойындар бар. «Сананың бір міндеті өз еліміздегі ойындармен оқушыларын таныстыру...» деп, - Халел Досмұхамедұлы журнал шығарудағы қазақ-қырғыз білім комиссиясының міндеттерін жалпы қазақ-қырғыз қауымына жариялады.

Оқу кітабын жазып шығару қиын және ұзаққа созылатын болғандықтан білім беретін сөздерді жинақтап журнал қылып, 2 айда шығаруды қазақ-қырғыз білім комиссиясы қолға алған. «Санада» қамтылған мәселелер өзінің жан-жақтылығымен, маңыздылығымен таң қалдырды. Қазақ мектебінің білім мазмұнын айқындауда Х.Досмұхамедұлының «Сана» журналы арқылы ұсынған «білім сөзі» өзінің құндылығын әлі күнге жойған жоқ. Өйткені ол ұлттық мектебіміздің білім мазмұнының моделін ұсынып, ғылыми-педагогикалық терең пайымдау жасаған болатын.

ПРОФЕССОР Х.ДОСМҰХАМЕДОВ ӘМБЕБАП ҒАЛЫМ.

Базарғалиев Ғ.Б.

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Халқымыздың тарихында белгілі бар, ұлтымыздың рухани өрлеуі мен дамуына айтарлықтай үлес қосып келе жатқан өңірлердің бірі – бүгінгі Атырау облысының аумағы екені баршаға аян. Көнекөз халқы өз алдына ұлыс болып, іргесін бекіте бастаған алмағайып заманнан бері Атырау өңірінің теріскей жағында шалқып жатқан ұлан-ғайыр даланың тарихи рөлі бүгінгі таңда зерттеушілерді тоқтаусыз қызықтырып келеді. Есте жоқ ескі дәуірлерде осы өңірден қаншама батырлар, ақын-жыраулар, ділмәр шешендер мен данагөй билер шықты десеңізші! Атыраудың арыстары қазақ сахарасының қоғамдық өмірінде өз қолтаңбаларын қалдырған алыптар еді.

Біз осы кітапта Атырауда өлкесінің арғы-бергі тарихына көктей шолу жасап, оның кейбір маңызды кезеңдерін тәптіштей таразылап жатуды жөн көрмедік. Біздің міндетіміз – отандық тарихымыздың көлеңкелі тұстары мен ақтандақ ақиқаттарын халқымен қайта қауыштыру.

Алайда, өркениеттің жылы самалы сайын даланы қуалай есіп, өзінің шапағатын тигізе бастаған шақта бергі кезеңдердің дана ұлдары мен келбетті қыздарын ауызға ала кету артықтық етпейтін сияқты. Мәселен, жастайынан жат жұрттықтардың қолына түсіп, құлдықта болып, кейін Мысырды билеп сұлтандыққа дейін жеткен Бейбарыс халықтың жадында әрқилы қызметтерімен есте қалған Жәңгір хан, ұлтының азаттығы үшін ғұмыры от жалында өткен Сырым Датұлы, азаттықтың арыстандары – Махамбет пен Исатай, күй атасы – Құрманғазы, Дина, Түркеш сынды дәулескер күйші - өнерпаздар, ел бастаған, сұңғыла дарындар Мақаш Бекмағамбетұлы, Жаһанша Досмұхамедұлы сияқты есімдерді бірінші кезекте айтып өткеніміз жөн. Ұзақ жылдар бойы, кеңестік идеологияның кесірінен тар қапаста қамалып, қуғын – сүргіннің құрбаны болған арыстар есімін ел тарихына енгізу – кейінгі ұрпақтың азаматтық борышы. XX ғасырдың бас кезеңінде қазақ жеріне шуағын паша бастаған ағартушылық, ұлт – азаттық қозғалыстарының танымал өкілдері осынау қасиетті топырақтан да көптеп шықты.

Солардың бірі, тіпті бірегейі – осы еңбекте әңгімемізге арқау болып отырған Халел Досмұхамедұлы. Халелдің қазақ халқы үшін, өзінің ұлы отаны Қазақстанның келешегі үшін сіңірген, артына қалдырып кеткен елеулі еңбектері бүгінде бағалауға тұрарлық. XX

ғасырдың басындағы қазақ қоғамындағы саяси өмірдің бел ортасында Халелдің қайраткерлік іс – қабілеті ардагер азаматты ұлтының ұраны боларлық биік дәрежеге көтергені рас. Арпалыс кезеңдерде өткізген өзінің қысқа ғұмырында ол дархан дарынын, қарымды қабілетін және еңбекқорлығын мейлінше өз деңгейінде көрсетіп кеткен азамат.

Алла тағала бір адамға шапағатын тигізсе, үйіп – төгіп бере салатыны бар. Халелде де сондай аруақ қонған асыл перзенттердің бірі еді. Табиғатынан талантты тұлға – Халелдің қалыптасқан ортасы – қазақтың аруақ қонған киелі ауылы мен ел билігін тізгіндеген билер ортасы еді. Ол өзінің ана тілі – қазақ тілімен бірге латын, араб, парсы, түрік, орыс, неміс және француз тілдерін тиісті деңгейде еркін меңгере біліпті. Осынау көп тіл білетін полиглоттық қасиетті ұлы ғұламаның жан – жақты дарынын ашып көрсетуге септігін тигізді десек, шындықтан алыстай қоймаймыз. Ол тілдің бүлкілдеп соғуын тамыршыдай тани білген сезімтал лингвист, фольклорист, тарихшы- этнограф және аудармашы болған.

Жан – жақты білімінің арқасында биология, зоология, медицина салаларында мән – маңызды жоғары көптеген еңбектер жазды. Тіпті, Халел Досмұхамедұлының бүгінгі таңда биология ғылымының қазақ топырағында өсіп - өркендеуі үшін қосқан үлесі, сонымен бірге оның лингвист ретіндегі еңбектері әлі күнге дейін толық талқыға түспей келеді.

Бұл кісінің азды – көпті зерттеліп, жұртшылықтың, тарихшы зиялыларымыздың назарын аудартып келе жатқан қырларының бірі – оның ұлт – азаттық күрес жолындағы саяси еңбегі, қоғам қайраткері ретіндегі халқына сіңірген қызметі. Бүгінгі ұрпақтың басым көпшілігі, егер білетін болса, Халелді, ең алдымен, нақ осы қырынан таниды және бағалайды. XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамындағы демократиялық ой – пікірдің қалыптасып, ұлттық ұран дәрежесіне дейін дамытуына тікелей ықпал еткен саяси қайраткерлер саясат аренасына талай алып ой иелері мен қарымды қайраткерлерді көтерді. Ұлт санасында сан ғасыр тұншығып жатқан азаттық идеясын ұлт ұраны деңгейіне жеткізіп, оны іс жүзіне асыра білді. Қазақ халқының тарихында еңселері биік, жүздері жарқын, есімдері алтын әріптермен жазылар ұлт зиялыларының қатарынан Алаштың ардагер ұлы Халел Досмұхамедұлы да көрнекті орын алады.

Ұлтының басқа жұртпен терезесі тең, тәуелсіз ел болуын мақсат тұтқан қазақтың ат төбеліндей зиялы қауымы Алаш есімін ұран қылып, қаншама қайрат жасаса да, қол астындағы халыққа улы тырнағын батыра бастаған Кеңес өкіметі саясатының зорлықшыл әдістерін де мойындап, қолдарынан келгенше туған халқына игі қызмет көрсетуге әрекет етті. Зиялы қауым өкілдері ұстараның жүзіндей жалт – жұлт еткен саясаттан амалсыз бас тартып, халқының келешегі жолында мәдени ағартушылық қызмет атқарды. Қазақ халқының санасын жайлаған дерттің емін біліп, қараңғыда қарманған халқын жарыққа жетелеген ұлт зиялылары енді өздерінің терең білімі мен қолдан келер жақсылығын халқының жарқын болашағына арнады.

Алаш үкіметі таратылған соң, қазақтың озық ойлы зиялылары Кеңес өкіметінің мәдени – ағартушылық жұмыстарына, елдегі мәдени қайта құру істеріне белсене араласады. 1920 жылдың күз айларында ол Қазақтың халық ағарту институтына оқытушы болып қызметке тұрғаны белгілі. Сонымен қатар Халел Орта Азия университеті медицина факультетінің ауруханасында ординаторлық қызмет жасайды.

... 1923 жылы Түркістан Республикасына қарасты ғылыми кеңестің төрағасы болып сайланып, мемлекеттік ғылыми баспаның бөлім жеткшісі міндетін де қоса атқарып жүреді.. Кеңес өкіметі қатарындағы Түркістан автономиялық республикасы құрамына Қазақстанның біршама жері мен халқы кіретін еді. Республиканың орталығы Ташкент қаласында қазақтың озық ойлы азаматтары бірлесе жемісті еңбек етті. Кезінде кеңестік идеологияға қарсы шығып, тәуелсіз ұлттық мемлекет құруды мақсат тұтқан ұлт зиялылары жаңа өкімет тарапынан өздеріне деген сенімсіздік пен суық қабақты сезіне жүрсе де, халқының ертеңі үшін ұлт тағдырына бей – жай қарай алған жоқ. Осы бір аласапыран кезеңде қазақ қоғамында қалыптасқан жергілікті ұлт зиялыларының ағымы мемлекет саясаты мен ұстанған идеялары арқылы бір – біріне қарама – қарсы келсе де, олар заман ағысына қарай қандай жолды таңдаса да, алдарына қойған мақсаттары біреу – ақ – ол халқына, ұлтына қызмет ету

еді. Осы мақсатта ардагер азаматтарымыз барлық идеялық тартысты тоқтатып, бір арнадан табылып, жұмыла жұдырық болып, қиын – қыстау кезеңде бір – біріне сүйеу бола білді. Міне, біздің халқымыздың тарихына бұйырғаны, алайда тар маңдайға сыймай кеткен, қайталанбас зиялы қауымның қыруар еңбегінің бір көрінісі.

Біз Сейфуллиннен Жұмабаевты, Жандосовтан Тынышбаевты, Нұрмақовтан Ермековты, Сәдуақасовтан Бөкейхановты, Рысқұловтан Досмұхамедовты бөліп-жарып, олардың еңбектері мен қызметтерін жеке-жеке көрсетуге,бірінен бірін жоғары коюға абай болуымыз керек. Бұл азаматтардың қай-қайсы да бар өмірін халқына арнап, сол жолда өздерін құрбан еткен жандар.Өздерінің от-жалын ғұмырында бірін-бірі толықтырған қазақтың келбетті ұлдары еліне баға жетпес еңбек еткен асыл тұлғалар еді.

Кешегі тар заманда қуғын-сүргінде жүрген Алаштың ардагер ақыны Мағжан Жұмабаевты Сәкен Сейфуллин қызметке тартса,қазақтан шыққан тұнғыш теміржол инженері Мұхаметжан Тынышбаевты Тұрар Рысқұлов Түрксиб теміржол құрылысының штабына әкеп отырғызды. Халел Досмұхамедұлы да Рысқұловтың тікелей көмегімен республиканың мәдени-ағартушылық саласына жұмысқа тартылды. Міне,Ташкенттегі зиялы қауым ортасында Халел Досмұхамедовтың ғалымдық, ұстаздық,қайраткерлік болмысы жарқырай көрінеді .Қазақтың асыл арыстарының 1920-1938 жылдардағы өмірі мен қызметінің әрбір күні қауіп-қатер, жала, қуғындалумен қылшылдаған қылыштың жүзінде өтті.Зұлмат заманның тар шеңберінде ,күнделікті аңду мен қуғын астында халқымыздың ардақтылары қазақтың рухани-мәдени құрылысының дамуына айтарлықтай үлес қосып үлгерді.Олар жұртының шын мәніндегі жанашыр арашашысы екендерін көрсетті. Ешқандай саясат пен ұлтшылдық идеяны көксемей-ақ,халқының қажнетіне жарауға тырысты Бұл жағдай түсінікті де еді,ендігі жерде ұлттық ұранды көтеруге, күшіне әбден енген Кеңес үсіметі ешқандай мүмкіндік бермеді. Ұлт зиялыларының үкімет саясаты аясындағы нақты іс-әрекеттері халқына рухани қызмет ету және оның сана-сезімін шамасы келгенше улы идеологиядан аман сақтау болды.Тәуелсіз ұлттық мемлекет дәрежесіне жете алмаса да,ендігі жерде қазақтың ұлттық болмысы мен рухын сақтап қалуға еңбек етті. Халқының еңселі ел болуын көксеген ұлт зиялылары ел арасындағы оқу-ағарту саласын көтеруді, сөйтіп, жұрт санасын сауықтыра отырып,ұлттық болмысты сақтауды мақсат тұтты. Олар Кеңес үкіметінің алысты көздеген зымиян саясатының негізгі түп-төркінін де білді.Осы саясатпен іштей, астыртын, өздерінің білім-қабілеттері мен іс-әрекеттерін жұмсай отырып күрескен есіп боздақтар алдымен ұлтының этнос ретінде жойылып кетпеуі үшін оның тілін, әдет-ғұрпын, әдебиетін, мәдениетін,тарихын жинақтап, зерттеп-зерделеп,ұлттық рухын байлығына айналдыруға тырысты.Осы салада олардың,атап айтқанда, М.Тынышбаев пен С.Асфендияровтың тарихтан, Ж.Аймауытовтың психологидан, А.Байтұрсыновтың тілден, М.Жұмабаевтың педагогикадан іргелі еңбектері туындады. Бұлар еліміздің рухани тәуелсіздігі үшін ұлт зиялыларының қаламы мен білімінен туған ересен күрестер көрінісі болды. Халел Досмұхамедұлы да осы жылдары тарих, әдебиет , педагогика салаларында айтарлықтай мұралар қалдырып еді..

Қазақ педагогикасы мен ағартушылық саласында айрықша із қалдырған көрнекті тұлғалардың бірі – Халел Досмұхамедұлы. Халел ұлттық педагогиканы ғылыми түрде негіздеп, бір ізге түсіруде үлкен еңбек сіңірген еді .Ол кісінің бұл саладағы еңбегі көп уақытқа дейін зерттелмей келгені оның саяси белсенділігіне, ұстаған жолы мен идеясына байланысты екені қазір баршаға аян. Өйткені "халық жауы" деген жалған айдар тағылған арыстарымыздың қатарында Халел болды. Ғұламаның көптеген еңбектері қиын-қыстау заманда, өкімет тарапынан қудалау кезінде жоғалып кеткендіктен ол ақталғаннан кейін де оның артында қалған ұлан-ғайыр мұрасын тауып,талқыға салып,іріктеп,ғылыми тұрғыдан зерттеу оңайға түсіп жатқан жоқ..

Қазіргі таңда қолда бар еңбектері ғұламаның ғылыми қызметін зерттеуге негіз болып отыр. Көрнекті тұлғаның ағартушылық саласындағы еңбегінің,педагогтік-ұстаздық қызметінің алатын орны ерекше.Ол қандай жұмыста жүрсе де,өзінің дәрігерлік міндетін бір сәт ұмытқан емес.Балаларды жанындай жақсы көрген ол, көбінесе,тіпті айдауда жүрген

кездерінде де, мектеп дәрігерінің қызметін қоса атқарып отырған. Институтта жүрген жылдары бала тәрбиесімен айналысқан ғалым – педалогия кафедрасын ұйымдастырып, кейіннен "Педалогия ғылымының профессоры" деген атағын да алған. Халқының тәнінің саулығын бәрінен жоғары қойған Халелдің қасиетті мамандығы халқының мұқтажын өтеуде үлкен еңбекке айналды.

Ол кісі Ташкент қаласында орналасқан және сол кездегі ел ішіне білімнің жарық сәулесін таратуда елеулі ықпал жасаған Қазақтың халық ағарту институты деп аталатын оқу орнында жұмыс істеді. Ол өзі мектептер мен мектептен тыс мекемелер, халық ағарту ұйымдары үшін мамандар даялайтын жетекші оқу орындарының бірі болған. Ұлтының рухани жаңғыруы мен мәдени дамуына қызмет еткен ұлт зиялылары осы мақсатта өздерінің ағартушылық ұйымдарын құрып, оны өз мақсаттарын іске асырудың тетігіне айналдырды.

Ташкентке шоғырланған хизиялы қауым өкілдері ұлтына мәдениет шамшырағын жеткізуді мақсат еткен "Талап" атты қоғам құрады. Қоғам төрағасы болып – Халел Досмұхамедов, мүшелері: профессор Александр Эдуардович Шмидт, Иса Токтабаев, Мырзағазы Есболов, Мұхамеджан Тынышбаев, Мұхтар Әуезов, Қасым Тыныстановтар сайланады. Мағжан Жұмабаев, Әбубәкір Диваев, Николай Архангельский, Тұрар Рысқұлов, Сұлтанбек Қожановтар "Талап" жұмысына белсене араласады. Ондаған кітап, оқу құралдары осы қоғам күшімен жарық көреді.

Х.Досмұхамедұлының республикадағы оқу-ағарту саласына сіңірген елеулі еңбегі ескерусіз қалған жоқ. Халел 1927 жылы доцент, 1929 жылы профессор атағы берілді. Ол 1924 жылы Ресей Ғылым Академиясының Оталық Өлкетану бюросының тұңғыш корреспондент-мүшесі болып сайланды. Сонымен қатар өзінің мамандығы бойынша Денсаулық Сақтау Комиссариатында жоспарлау-ұйымдастыру басқармасының меңгерушісі қызметін де атқарған. 1924 жылы Ташкентте Қазақ-қырғыз білім комиссиясы жанынан "Сана" журналын шығарып, өзі басшылық жасап отырды.

Халық ағарту саласында атқарған жемісті еңбектері Халелдің шын мәнісінде халқының жанашыр ұлы екенін көрсете білді. Досмұхамедұлы мәдени-ағарту тұрғысында былай деді: "...Заманымыз – мәдениет заманы, мәдениетке білім жеткізеді. Білім оңайлықпен қолға түспейді. Білім...алуға көп еңбек, аса сабыр керек. "Сарғайған жетер мұратқа" деп атамыз айтқан. Білім мысқалдап кіреді. Білімді болу үшін көп сарғаю керек. "Еңбек етсең емерсің. Еңбек қылмай білім жоқ. Еңбексіз ағартып, тездепелді мәдениетті қыламын деген ой ауысқандық". Халелдің тереңнен тартқан бұл ойының түп төркіні – халқына еңселі ел болам десендер алдымен оқу-білім, мәдениетке бет бұруын көрсетуі еді. Оқу-білімге мұқтаж қазақ халқының рухани дүниесінде үлкен төңкерістер жасаған XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы мәдени-ағарту жұмыстарының бел ортасында жүрген Досмұхамедұлы өзінің тұңғыш, таза даналық ойлары мен еуропалық сапалы білімін ұштастыра білді.

Х.Досмұхамедұлы этнопедагогика мен этнопсихология саласына айтарлықтай қомақты үлес қосты. Қазақ халқының ұлттық мінез-құлқының ерекшеліктерін ғылыми тұрғыда алғаш рет негіздеді. Халелдің этнопсихология мен этнопедагогика саласында айтқандары көбіне оның фольклорлық еңбектерінде жарияланған. Оның себебі, ұлттық педагогика мен психология ерекшеліктерін ғұлама осы саладан іздеген екен.

Этнопсихология қарастыратын психологиялық мәселелер ауыз әдебиетінде өлшеусіз мол. Мұны Х.Досмұхамедұлы өз еңбектерінде анық көрсете білді. Мысалы, қазақтың айтыс өнерінің сан алуан түрлерінде адам жан-жүйесінің небір жақтары - ойлау, сөйлеу, қиял, сезім, ерік-жігер, мінез, т.б. - әр қырынан көрініп жатады.

Халелдің пайымдауынша – қазақ халқының ауыз әдебиеті – тәлім-тәрбиенің негізгі қайнар көзі оның бұлай тұжырымдауына себеп, өзінің рухани білімінің осы салада қалыптасқанында жатыр. Ол қазақ әдебиетінің қай жанры болмасын, тәлім-тәрбиелік мазмұнға бай келетінін онда көшпенді халықтың өмір салты, психологиясы жан-жақты көрініс табатынын айтады. "Қазақтың жеке өмірінің барлық сәттері туғаннан бастап өмірінің соңына дейін, жеке адам, тұтас халықтардың немесе жеке рудың туған өміріндегі барлық оқиғалар халық әдебиетінде жырланады. Мәселен, сәбидің дүниеге келуі мен алғашқы

жылдары халық поэзиясында шілдехана, бесік жыры, (колыбельная песня) атты арнайы жырлар түрімен аталып өтеді", - дейді Халел. Ол халқының болашағы – келер ұрпақтың келешегі мен ертеңін де ойдан шығармай, арнайы көңіл бөліп отырған. Жас ұрпақтың ұлттық тәрбиесінің бастау бұлағы – халықтың қайнаған тұрмыс-тіршілігі мен салт-дәстүрлерінің халық әдебиетіндегі көріністерінің маңыздылығын көрсетеді.

Х. Досмұхамедұлының айтуынша, ұлттық тәлім-тәрбие сәбилік, бозбалалық, жастық шақ кезеңдерінде, той-томалақ, айтыс, ән-күй, өлең-жырлардың мазмұнын анық жақсы байқалады, яғни, қазақ баласының шыр етіп жерге түскенінен бастап кәмелетке толғанға дейінгі тыныс-тіршілігі ән мен жырдың аясында қалыптасады. Қазақтың тілі мен өнерін ғасырлар бойы дамыта отырып осы күнге жеткізген ұлттық музыка екенін Халел дәл көрсете білген. Халел өз сөзінде: "...Әдетте оның бірінші еститін үні – анасы айтқан бесік жырының әуені", - дейді. Генетиктердің айтуынша бала ана құрсағында жатқанда-ақ анасының дауыс ырғағын, қимыл-қозғалысын сезініп, белгілі бір этностың тілімен ақпарат алып отыратындығы дәлелденіп отыр. Халелдің бала психологиясының ерекшелігіне байланысты түйіндері халықтық педагогикадан гөрі ғылыми педагогика мен психологияға жақын, этнопедагогика мен этнопсихологияға байланысты айтылған ойлар. Яғни, Халел тәрбие мәселесіне ғылыми сипат беріп қазақ халқының ұлттық психологиясын, оның тіл ерекшелігі мен музыкасын, әсіресе, қасиетті домбырасы арқылы көрсеткен.

"...Қазақтың өз баласын тәрбиелеуде дыбыстық ырғақтардың басты орындарға шығуына, сірә, халық әдебиетінің, халық әндерінің кең таралып, дамуы және қазақтардың өмірдің кез-келген жағдайында өлең шығарып, ән айтуы бір себеп болса керек", - деп Халел алғашқы ойын жалғастырады. Халел осы ғылыми маңызы бар түйініне сабақтас-мына пікірдің этнопедагогикалық мәні айтарлықтай: «Бала тілінің дамуы мен жеке адамның қалыптасуы мәселелеріне халық балалар әдебиетін зерттеудің көптеген мағлұмат беретіні сөзсіз. Сондықтан да қазақ педагогтары бұған дұрыс көңіл аударулары қажет. Халел ұлттың этнос ретінде жер бетінен жоғалмауын, оның одан әрі дамуы-тілге байланысы екенін, әсіресе, жас баланың ана тілін дамыта меңгеруін баса көрсетті. Сол кезде-ақ Халел тіл мәселесін төменнен дамытуды, оны халықтың рухани өмірінен тікелей байланыстыра отырып өрістетуді ұсынған екен. Бұл дегеніміз-ана тіліміздің өмірлік өркендеуінің көрінісі.

Халел халық педагогикасына қатысты атауларға тоқталып, анықтамалар жасады. Ол қолданған атауларының қатарына шілдехана, бесік жыры, сәлемдесу, көрісу, бата, алғыс, ырым, тыйым сөздер, мақал-мәтел, жұмбақ, жаңылтпаш, өтірік өлең, үйлену тойы өлеңдері (жар-жар, той-бастар, қоштасу, сынсу) жоқтау, жұбату, көңіл айту, аруақпен айтысу, әпсана, аңыз, шежіре, айтыс, шешендік өнер, билік сөз, өсиет діни ғибраттық сөз, тарихи өлең, билік сөз, өсиет, діни ғибраттық сөз, тарихи өлең, батырлық жыр, емшілік жырлар, қисса, ғашықтық жыр, түс жору, т.б. жатады.

Халел Досмұхамедұлы әдебиет зерттеушісі ретінде де біраз еңбек сіңірген ғұлама. Оның әдебиет зертеушісі жақындағы қызыметіне академик З. Қабдолов өте әділ баға берген

«...Данышпан Досмұхамедов мұнымен тынбайды, туған халқының даналығын тек оның өзіне ғана емес, өзге жұрттарға да анық таныту үшін, енді орыс тілінде «Қазахская народная литература и ее содержание» («Қазақ халық әдебиеті») деген кітап жазып бастырды. Сөз өнері туралы тек осы кітабынан басқа еш нәрсе жазбаса да дәрігер Досмұхамедов тамаша әдебиет зерттеушісі ретінде тарихта қалған болар еді. Өйткені бұл кітап-қазақ әдебиетінің тегі (генезисі) қайнар көзі жайында Халел ашқан Америка. Мұның эпостан қиссаға дейін жіпке тізілген 46 түрлі жанрлық классификациясының өзі мәңгілік маңызын жоймайтын, құнын кеміпейтін әдеби-эстетикалық қисын.

Ал ғұлама ғалым мұнымен де тынбайды. "Аламан" деген жинақ, "Исатай-Махамбет", тағы бір кітап бастырып шығады. Соңғы кітапқа алғыс сөз әрі кіріспе ретінде жазған "Тайманұлы Исатайдың қозғалысы турасында қысқаша мағлұмат" дейтін қысқа емес, ұзын зерттеуі - әдеби-шығармашылық еңбектерінің шыңы. Бұл кітап Махамбет жырлары мен Ығылман Шөрековтың атақты "Исатай-Махамбет" дастанының тұңғыш басылымы ғана емес, Махамбеттанудың басы болып табылады. Демек, Қазақ әдебиеттану ғылымының

арнаулы бір саласын салып, қалыптастырған тағы да Халел Досмұхамедов деуіміз шарт. Ғұлама халелдің әдебиет зерттеушісі ретіндегі еңбегіне бұдан артық әділ баға берілмес. Бұл арада атап айтатын бір нәрсе – халел көп нәрселер туралы, соның ішінде, қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдері және олардың шығармалары жөнінде алғаш рет сомды пікір айтқан әдебиетші десек, шындық шеңберінен шыға қоймаймыз. Ол өзінің зерттеу еңбектерінде қазақ халқының ұлттық салт-дәстүрлерін талдай отырып, әдеби шығармалардың мазмұнына, оларда айтылған сүбелі ойларға арқа сүйеп отырады. Оның әдебиетке қатысты кез-келген шығармасын алып, мынау тек әдебиет туралы жазылған екен деуге келе қоймайды. Ғылым салаларын ғылым көбінесе байланыста жазады. Бұл дегеніміз ғұламаның сегіз қырлы, бір сырлы әмбебап тұлға ретіндегі жан-жақты терең білімі мен тылсым терең талғамын көрсетеді.

Халел Досмұхамедұлының негізгі мамандығы дәрігер болғанымен, жан-жақты ғалым екендігін жоғарыда айтып өттік. Сол пікірдің дәлелі оның қазақтың тілі туралы жазған еңбектері болып табылады. Ғалым бұл бағытта бірнеше көлемді зерттеу жұмыстарын жүргізген. Қазақ тілінің теориясы мен грамматикалық ұстанымдары әлі толық қалыптаспай, тиісті ғалымдар тарапынан тиянақты шешім қабылданбай тұрған кездің өзінде Х. Досмұхамедұлы мүмкіндігінше ғылыми тұжырымдар жасай білген. Солардың ішінде, әсіресе, қазақтың төл оқулықтарын жасау барысында өз ойларын батыл келтіріп айтып отырады.

Ең бірінші айтатын нәрсе - ғалым ұлттық ғылым тілін қалыптастыру үшін өз тарапынан белгілі бір еңбектер сіңірген. Олардың негізгі бағыты бүгінде өз құнын әлі жойған жоқ. Әсіресе термин және стиль мәселесінде ғалымның айтқан тұжырымдары бүгінгі таңда да назар аударарлық деп білеміз. Өзінің негізгі мамандығы дәрігер, жаратылыстанушы болғаннан кейін осы бағытта жазылған оқулықтардың тілі ол кісінің зерттеу объектілерінің бірі болған.

Жоғарыда айтып өткеніміздей Х. Досмұхамедов атақты, ғұлама ғалым, дәрігер педагог. Ол өмірдің қиын кезеңдеріне қарамастан білімін терең меңгеріп, ізденісін жалғастыра білді. Бүгін міне осы ғұлама, ғалым Х. Досмұхамедовтың туылғанына 135 жыл толып. Оның атымен аталып отырған біздің Атырау мемлекеттік университетіміз Батыс қазақстан өлкесіндегі ең ірі жоғары оқу орындарының бірі болып отыр. Х. Досмұхамедов атымен аталған университетіміз қазақстанға танымал жоғары оқу орындарының бірі болып отырғанына мен мақтаныш тұтамын. Х. Досмұхамедов сияқты ғұлама ғалымдар өз арамыздан да табылса екен жарығы өшпейтін жұлдызымыз. Х. Досмұхамедов қазақстанға танымал болып қоймай барша әлемнің де жадында жүрсе екен.

Пайдаланған әдебиеттер:

Өмірзақ Оразбай «Жарығы өшпейтін жұлдыз» 2003ж

Нүрпейсов, Құлкенов, Хабижанов, Мектепов

«Х. Досмұхамедұлы және оның өмірі мен шығармашылығы» 1996ж

ПРОФЕССОР ХАЛЕЛ ДОСМҰХАМЕДОВ – ТАРИХШЫ ҒАЛЫМ.

Даутова А.А

№10 С. Мұқанов атындағы орта мектеп, тарих қосымша құқық пәнінің мұғалімі. Атырау қаласы

Х.Досмұхамедұлы 1883 жылы сәуірдің соңғы күндері қазіргі Атырау облысы, Қызылқоға ауданындағы Тайсойған құмында дүниеге келіп, 1938 жылдың 26-ншы шілдесі күні Ресейдің Воронеж қаласында үй –ішімен айдауда жүрген жерінде НКВД –ның тұтқынына алынды. Одан Мәскеуге, кейінірек Алматыға жеткізіп, егер сол жылдары өз елін өзі қанқасап қырғынға ұшыратқан Ішкі істер органдарының мәліметтеріне сенсек, 1939 жылы 24-ыншы сәуірде «әскер трибуналдың үкімімен атуға бұйырылады», ал 19-ыншы тамызда «түрме ауырханасында өкпе туберкулезінен қайтыс болады».

Бар жоғы 55-56 жыл ғұмыр кешкен Халекеңнің қысқа да мәнді тәжіме халін (өмірбаянын), біздіңше төрт кезеңге бөліп қарастырған орынды:

1. тұлғалану жылдары (1916- ншы дүрбелең жылдарға дейін);
2. ат үстінде өткен, күрес жылдары (1916-1920);
3. ғылыми –шығармашылық һәм қоғамдық-педагогикалық қызметпен айналысқан жылдары (1921-1928);
4. қуғын-сүргінге ұшыраған азапты жылдары (1929-1939).

Халел он балалы Досмұхамед отбасының жетінші болып көрінген қызығы, ұлдан (Хасен, Халел, Құлбайыс, Құлымжан) екіншісі еді. Кішкентайынан ауылдағы молдадан хат танып, одан соң жергілікті орыс –қазақ мектебіне оқуға түседі. Тайсойған құмының Сорқуыс атты мекенінде айналасына мәлім «Машақ ауылы» деген қоныс болған. Машақ би – Домұхамедтің әкесі Халелдің атасы, сол себепті де кейбір құжат –документтерінде Халекең «Машаков» болып та жүреді.

1894 жылы, он бір жасында Халал Орал қаласындағы әскери реальді училищенің дайындық класына қабылданып, онда орыс тілін тез меңгеруімен, зеректігімен танылады. 1902 жылы оны үздік бітіріп, тағы бір жыл дайындық класында оқып, 1903 жылы алыс Астана –Петербордағы Императорлық Әскери –медициналық академияға латын тілінен қосымша емтихан тапсырып түседі... Міне, осылайша құмда өскен алаш ұлының шыңға өрлеу баспалдағы басталады. Бұрын да, кейін де санаулы ғана қазақтың басына қонған бақыт –астана Петерборда оқу, ақ түнді қарсылай жүріп білім нәрін жинау Халел Досмұхамедұлы өміріндегі ең бір жарқын, сәулелі жылдар болатын.

Студент Халел академияда оқыған кез (1903-1909) –берісі Ресей, әрісі Еуропа тарихындағы аумалы-төкпелі, аласапыранды уақыт екені белгілі. 1905-1907 жылдардағы тұтас импеияны дүр сілкіндірген толқындар, ел ішіндегі қоғамдық-саяси тұрақсыздық, саяси белсенділік өрекіп өршіген жылдар оның қалыптасуына әсірін тигізбей қоймайды. Осы жылдары ол ел ішінде –Орал облысында үгіт жүргізеді, жергілікті «Фикр» («Пікір»), «Уральский листок» газеттері бетінде патшалықта болып жатқан саяси толқулар мәнін халыққа түсіндіреді. 1905 жылдың соңында Орал қаласында бес облыстың делегаттары бас қосып, съезге жиналып құрған Ресей кадеттер партиясының жергілікті бөлімшесі есепті “Қазақ конституциялық демократиялық партиясының” 9 адамнан тұратын Орталық комитетіне Б.Қаратаев, М.Бақыткереевтермен бірге сайланды. Осы кездерде, яғни “1906жылы қырдағы ауылдарды аралап жүргенімде полицияның көзіне іліктім де, саяси жұмыс жүргізуіме тыйым салынды, -дейді ол.- Көп кешікпей басталған столыпиндік реакция жағдайында халық арасында саяси жұмыс жүргізу мүмкіндігі болмай қалғандықтан, бар ынтамызбен оқуға бас қойдық”.

1906 жылы академияны “үздік дәрежелі емші” атағымен бітіріп шықты. Х.Досмұхамедұлы офицер ретінде кесімді мерзімге әскери міндетін өтеуге жіберіледі. Алдымен Пермь губерниясында, одан кейін 2-ші Түркістан, 2-Орал казак атқыштар батальонында әскери кіші дәрігер міндетін атқарады. Осы жылдары Орал қалалық

ауруханасында бір жылдық мамандандыру курсынан өтеді. 1912,1913,1915жылдары оба (чума) эпидемиясының ошақтарында болып, өз өміріне төнген қауіп қатерге қарамастан, обамен күрес істеріне түрлі деңгейде тікелей араласады.

Халекеннің ата қонысы Тайсойғанның Сорқуысында, Жәйім шағылында бүгінгі жерлестері орнатқан үлкен тас, ескерткіш белгіге “Халелдің ставкасы” деген жазу ойылып жазылған. Міне, осы жерге Халел сол студент кезінің өзінде ақ арнайы төрт бөлмелі үй салғызып, демалысқа келген кезінде ауру сырқауларды қабылданып, медициналық тексеруден өткізіп отырған.

Ғасыр басындағы көшпелі қазақ ауылдағы медициналық көмек көрсету жағдайы, санитарлық эпидемиялық жұмыс жүргізу ісі өте мүшкіл халде болатын.

Тән саулығының шипагері, доктор Халел туған халқының дәрігерлік көмекке мұқтаждығын, түрлі аурулар алдындағы дәрменсіздігін күнделікті көзбен көріп, қолмен ұстады, өзі де қарлығынша шырылдап, қанатымен су септі, бар білімін аямады. Өз қолымен онды, жүзді емдегенімен, мыңдарға білгенін үйретіп, ақыл кеңес берудің жолы баспасөз, қалам күші екенін ұқты. Өзінің кәсіби алғашқы мақалалары “Тамыр дәрі хақында”, “Сары кезік сүзек”, “Жұқпалы ауру хақында” сынды ізашар еңбектерін Ахмет Байтұрсынұлы шығарып тұрған бірегей басылым “Қазақ” газеті (1913-1918)бетінде жариялай бастады.

1917 жыл! Адамзат дамуының дәстүрлі ағынын теріс ағызған, тек жалпақ Ресей империясы емес, күллі әлемдік тарихқа шытырман, шырғалаң із қалдырған дүбірлі жыл. Алып мұхитта рульсіз, капитансыз шайқалған жойқын кемеден желкенсіз жалғыз қайық жеке шығып, саясат толқынында дара жүзбекші болды. Бұл “Алашорда” атты қалт -құлт еткен арман қайықтың ескегі мен еспесі -қазақтың алғашқы оқығандары еді.Кермек болған желкені, көтермек болған туы – бостандық, ұлт азаттығы-тұғын. Ұлы арман, мақсат -мүдде жетегіне реген Алаш азаматтары санаулы уақыттың ішінде ғасырға бергісіз күрес жолынан өтіп, бір жеңнен бас, бір жағадан қол шығара білді. Ілуде бір болатын ұлы мүмкіндікті бос жібермей, ұлы мақсат жолында ұлы іске жұмыла кірісті.

Бүгінгі біз әлі жете түйсініп, түсініп, қыртыс-қалтарысын ашпаған, аша алмай жатқан құбылыс! “Алаш” һәм “Алашорда” тарихын сөз еткен соны еңбектер, оның ішінде күрескер Халел Досмұхамедұлы хақында арнайы бірнеше зерттеу жазған белгілі тарихшы Кеңес Нұрпейісов дәлелдеріне құлақ түрсек, расында да Алаш көсемдері екі оттың ортасында қалып еді. Ақ жеңсе де, қызыл жеңсе де, яки патша тағына қайта орнықса да, Уақытша үкімет билік басына келсе де немесе пролетариат диктатурасы орнаса да - бәрібір Алаш азаматтарының алдына көр қазулы тұрған болатын. Азаттық аңсағаны үшін, жеке отау тігіміз дегені үшін, ұлыорысшылдық идеясына қарсы шыққаны үшін – қандай жағдайда да, қайсысы жеңсе де-оларға кешірім болмас еді. Алаштың бас көсемі Әлихан Бөкейханұлы 1917жылдың соңында патшаны құлатып, заңды өкімет құруға ие болған ұзақ жылғы серіктес, партиялас әріптестерінен ат құйрығын кесіссе, бұл саяси ойын емес, не бар, не жоқ -өлім мен өмір күресі -тұғын.

Міне, осы бір тарихи кезеңде қым-қиғаш күрес сахнасында жұптарын жазбай Халел Досмұхамедұлы және Жанша Досмұхамедұлы шығады. Әрине, кейбір авторлардың жазып жүргеніндей, Гол екеуі ағалы- інілі, аталас жандар емес. Бірақ, тумаса да туғандай болып, көздері тірісінде ақ “Екі дос” атанып, азапты да, қазаны да бірге көрген, өмір бойы серіктес, қанаттас, достас болып өткен ақиқат шындық.

1917 ж. Ресейдегі Ақпан төңкерісінен кейін қазақ даласында облыстық, жалпықазақ съездерін ұйымдастырып, өткізуге ат салысты. Сәуір айында 800-ден астам делегаттың қатысуымен өткен Орал обл. қазақ съезінде Ж.Досмұхамедовпен бірге “Орал облысының далалық бөлігін басқарудың уақытша ережелері” атты заң жобасын ұсынып, оған делегаттар бір ауыздан дауыс берді. Бұл жоба баяндама шын мәнінде талай ғасырлардан соң жаңа замандағы қазақтардың өз елін билеу, басқару, өкіметтілігінің өмір сүру формасын айқындау жолындағы тұңғыш нақты қадамы, талпынысы болатын. Сәл кейінірек Екі Дос бұл теориялық ойларын іске асырды.

1917ж мамырда Мәскеуде өткен Бүкілресейлік мұсылмандар съезіне қатысты. 1-жалпықазақ съезінен Бүкілресейлік Құрылтай жиналысына депутаттыққа кандидат ретінде ұсынылды. Бұл басқосуда Ресейді мекендейтін 30 миллионнан астам мұсылман қауымының өкілдері болашақтарын айқындар, ауыз бірлігін күшейтер шаралар туралы кеңесті.

Ал 21-28-ші шілде аралығында Орынбор қаласында болып өткен Бірінші жалпықазақ съезінде Халел Досмұхамедұлы басынан аяғына дейін төрағалық етті. Күн тәртібіне мына мәселелер қойылды:

1. мемлекеттік басқару түрі;
2. қазақ облыстарындағы автономия;
3. жер мәселесі;
4. халық милициясы;
5. земство;
6. оқу ағарту мәселесі
7. сот;
8. дін,
9. әйел мәселелер;
10. құрылтай жиналысына дайындық және қазақ облыстарынан депутаттар;
11. бүкілресейлік мұсылмандар съезі (Шура и ислам);
12. қазақтың саяси партиясы;
13. Жетісу облысындағы жағдай туралы;
14. бүкіл Ресей федератистерінің съезіне, сондай -ақ Петроградқа оқу комиссиясына қазақтан делегаттар жіберу туралы.

Міне, Халекеннің байсалды басқаруымен тұңғыш бүкілқазақтық басқосуда осы 14 тармақ бойынша, ең бастысы, ұлт мүддесін көздейтін ұлттық партия құру туралы шешім қабылданды. Хатқа түспеген, ауызша жеткен кейбір деректерде бұл жаңа партиясының атын “Алаш” деп қою туралы Халел Досмұхамедұлы ұсыныс енгізді делінеді. -----

1917ж желтоқсанда 2-жалпықазақ съезінде жарияланған Алашорда үкіметі -Ұлт Кеңесі құрамына сайланды. Алаш қайраткерлерімен бірге бірінші кезекте халықты бүліншіліктен қорғайтын ұлттық -әскер халық милициясын жасақтауға, Алаш қорын құруға, елден алым -салық, қаражат жинау ісіне күш салды. Уақытша үкіметтен билікті күшпен тартып алған большевиктердің үстемдігі нығайған тұста, 1918ж. наурыз айында Ж.Досмұхамедовпен бірге В.И.Ленинмен, Ұлт істері жөніндегі халық комиссары И.В.Сталинмен бетпе бет келіссөздер жүргізеді. Большевиктер Кеңес өкіметін толық мойындап, сөзсіз бағынуды талап етсе, олар Алашордаға ішінара билік беру (заң шығару, атқарушы билік, сот жүргізу, өз әскері болу), қазақтар шоғырланған жерлерді түгел қазақтарға қайтару, әр жерде кеңес органдары тұтқыныдаған алаш қайраткерлерінің түрмеден босату, оларды қудалауды тоқтату, қаржылай көмек беру сияқты маңызды мәселелерді өткір қоя білді. Соның кейбіріне қол да жеткізді. Атап айтқанда, түрмедегі алаш қайраткерлерін босаттырды, орталық кеңес үкіметінен қаржы қаражат алды. Ұлт істерімен айналысатын комиссариат жанынан қазақ бөлімін ашқызды. Десе де кеңес үкіметі екі жүзді саясат ұстанды; қаржылай көмекті көз қылып беруін бергенмен, Екі Досты Саратовта тұтқындап, Гол ақшаларын қайтып алып қойды. Ал Алашорда басшыларына уәделі жауаптарын не жазбаша, не ауызша бермей, өз ойларын мысықтабандап іске асыра бастады. Өкімет басына келгенше “ұлттардың өзін -өзі билеу” принципін уағыздап келген большевиктер, елде пролетариат диктатурасын орнатып алған соң, “әр елді өз еңбекшісі билеу керек” деген желеу жалбыратты, яғни жаңа ұлттық-мемлекеттік құрылыс саясатында таптық принцип ұстанды. Батыста Балтық елдері халықтары мен финдер, украиндар мен поляктар Ресейден бөлініп, бостандық алып жатса, шығыста “Орталық кеңес өкіметі қазақ халқының ұзақ жылдарға созылған ұлт-азаттық күресінің нәтижесінде дүниеге келген Алаш Автономиясы мен Алашорда үкіметін мойындамады, сол сияқты Орта Азияның жергілікті халықтарының заңды мемлекеттігі болған, 1917жылғы 10 желтоқсанда Қоқан қаласында өткен төртінші жалпымұсылмандық

құрылтайда жарияланған Түркістан автономиясы келесі 1918 жылдың ақпанында қарулы күш жұмсалып талқандалды.

Елге бас сауғалап, аман-есен жеткен Екі Достың алдында екі айрық жол тұрды. Бірі-большевиктерді, кеңес өкіметін толық мойындау, екіншісі -Орал казачествосына арқа сүйеп, егемендік (автономия) үшін күрес жүргізді. Олар соңғы жолды таңдап алды.

1918 ж. 18-21 мамырда Жымпиты қаласында өткен Орал өңірі қазақтарының 4- съезінде Қазақстанның бүкіл батыс өңіріне ықпал етерлік ұлттық территориялық құрылым -“Ойыл уәләты уақытша үкіметін” жариялауға қатысты. Оның төрағасы болып Жаһаншаһ Досмұхамедұлы сайланды.

Сол жылы қыркүйек айының ортасында Кеңес өкіметіне қарсы күштердің Уфа директориясын жариялау мәжілісіне жиналған Алашорда қайраткерлері бұл құрылымды қолдап, оған “Алашорданың батыс бөлімшесі” деген ат берді. Осы кезеңде Досмұхамедов Алашорданың атты әскерін ұйымдастырып, Самарадағы Комуч үкіметінен қару -жарак алуға, Ұлттық банк ашуға, баспахана, “Еркін қазақ” газетін шығаруға көп еңбек сіңірді. Ең бастысы -Ырғыз бен Маңғыстау арасын мекендеген қалың қазақты ақтың да, қызылдың да, казачествоның да талауына бермей, қорғап тұрады.

1918 жылдың аяғы мен 1919 жылдың басында Орталық Алаш үкіметінің қайраткерлері Кеңес өкіметін алалсыз мойындады. О бастан большевиктік идеяны қабылдамаған, қызылдармен қарулы қақтығысқа түскен қазақ оқығандарының қыл үстіндегі тағдырын Мәскеуге барған Ахмет Байтұрсынұлының қажырлы еңбегі бір жолға аман сақтап қалды. В.И.Лениннің 1919 жылы 10- шы шілде күні “Қазақ өлкесін басқару жөніндегі революциялық комитет” құруы және оның төрағасының орынбасырына А.Байтұрсынұлының тағайындалуы -Кеңес өкіметі алдында тізе бүккен Алаш қайраткерлерінің жалп етіп өшкен үмігін отын қайта тұтатты.

Күнбатыс Алашордасының қол астындағы қалың қазақ пен оның басшылары саясат құрбанына айналып, басқа қырылып кетпеуін көздеген А.Байтұрсынұлы Кирревкомның мәжілісінде олармен байланыс орнату мәселесін сан мәрте көтеріп, шырылдап араға түсті, астыртын өз өкілдерін келіссөзге жіберді. Өйткені бұл кезде Орал өңірінде қым қуыт шайқас, қызыл мен ақтың итжыртыс күресі өршіп тұрған еді. Жыл басында Орал қаласын қызылдар басып алса, көктемде Колчак пен Деникиннің қолдауына сүйенген генерал В.Толстов қызылдарды ығыстырды; В.Чапаев дивизиясының алғашқы жеңістерінен соң ақтар белең алып, оның өзін Жайыққа батып, Орал қаласын қайта қоршады. М.Фрунзенің қосымша күші келіп жетіп, қиян кескі ұрыс тағы жалғасты.

Казачествомен тіл табысып, ақтардан әскери көмек алып, қызылдармен ара тұра соғысып қалып жүрген дербес, тәуелсіз “Ойыл уәләты үкіметінің “ де күні бітуге таяп келе жатты. Қызылдардың тез арада, үзілді – кесілді берілуін талап еткен шешімінен Батыс Алашордасының басшылары келісе қоймады. Өздерінің халық сайлаған заңды үкімет екендігін алға тартып, Қызылқоғаға бекінген ақтардың қалдығын екі жақтап, бірге талқандау жоспары ұсынды. Бірақ Қызыл армия штабы үзілді- кесілді берілу талабынан қайтпады. Осындай сын сағатта 1919 жылдың желтоқсанның 27-сі күні Алаш атты әскері (Жалпы Күнбатыс Алашордасында әр жылдарда екі мыңнан үш мыңға дейін тұрақты қарулы қол болған) таңғы 7-де Қызылқоғаға бекінген Елек корпусының штабын басып алды. Генерал Акутин бастаған офицерлерімен қоса 500 қазақты тұтқындап қару - жарак олжалайды. Екі күн бойы оларды құтқармақ болған казактармен ұрыс жүргізді.

Қызылқоғаға келіп жеткен Қызыл армия бөлімдері Алаш әскері қолға түскен олжаның бәрін иемденді. Алаш үкіметі мен жасағын таратады, ал оның басшыларына кешірім беру не бермеу мәселесі талай айлар бойы өз шешімін таппады. Оған Фрунзе бастаған майдан басшыларының Екі Досқа нағыз жау деп қараған көзқарас пиғылдары себепші болды.

1919ж кеңес өкіметін амалсыз мойындаған соң, Қазақ өлкесін басқару жөніндегі революциялық комитеттің 1920 ж 5 наурыздағы қаулысына сәйкес халықтан оқшауландыру мақсатында, Алаш қозғалысының белсенді мүшелерінің бір тобымен бірге Досмұхамедов Ресейдің орталық губерниясына жіберіледі. Осылайша Халекеннің ат үстінде

өткен қайраткерлік, күрескерлік жылдары аяқталады. Ең бастысы “қырық жыл қырғын болса да, ажалды өледі” дегендей, қаншама оттың ортасында жүрсе де, құдай елеп, аман -сау қалады.

Осы жылдың жазынан бастап Ташкентке келіп жұмыс істеді. Ташкент бұл кезде бірнеше туыстас түркі халқының басын біріктірген Түркістан Автономиялы Республикасының орталығы болатын. Сол бір аумалы- төкпелі заманда оның жоғарғы басшылығында отырған Тұрар Рысқұлов, Сұлтанбек Қожанов, Нәзір Төреқұловтарды сағалып, көптеген қазақ оқығандары, “алашордашылар”, мәселен, Мағжан Жұмабаев, Мұхтар Әуезов, Жүсіпбек Аймауытов, Мұхаметжан Тынышпаев, Қошмұхамед Кемеңгерұлы, т.б, зиялылар осында бас түйістірген еді.

Санаулы ғұмырының қас қағым сәті- “Ташкент кезеңі” Халел үшін бар күш қуат, интеллектуальдық білім -білік, зор ұйымдастырушылық қабілетін жарқырата көрсеткен жемісті жылдар болды. Сарғайын еңбек кітапшасына үңілсеңіз онда басшылық та қосшылық та қызмет- дәреже қоса -қымбат жарыса жазылып жүр ординатор мектеп дәрігер әрі түркістан денсаулық сақтау халық комиссариатының бөлім меңгерушісі коллегия мүшесі, институтта оқытушы, проректор, әрі баспагер һәм ғалым. Оның сыртында “Талап” сынды қоғамдық бірлестік құрғаны, “Сана” журналын шығарғаны...тағысын тағы жұмыстары бар.

1920 жылы тамыздың 21-і күні Түркесубликасы Халық ағарту комиссариатыны жанынан Түркістан халықтарының оқу -ағарту, мәдени һәм ғылыми мұқтаждарын өтеу үшін арнайы Білім комиссиясы ұйымдастырылады, Халел Досмұхамеұлы алдымен осы комиссиясының мүшесі, кейіннен төрағасы болды. Осылайша бір кезде Петерборда тірнектеп жинаған білім қазынасын туған халқына қайтарар, рухани қарыз -парызын өтер кезі де дөп туады.

Жалпы соңына мол шығармашылық мұра қалдырған алғашқы қазақ зиялыларының арасында Петерборда қатар оқыған екі арыс-дәрігер Халел мен теміржолшы инженер Мұхаметжан Тынышпайұлының есімдері алдымен тіл ұшына оралады. Өз мамандақтары бойынша ел жұртына өлшеусіз пайда тигізуімен бірге олар қазақтың гуманитарлық ғылымында да биік шыңнан көрініп, өшпес із қалдырып кетті. Біздіңше, бұл жан жақтылық, әмбебаптық қасиеттің бір дәстүрінде жатса керек. Үлкен ғалым ұстаздар талапты, таланты жастарды жеке баулып, қанаттандырса, екінші жағынан, олардың да өз бетімен ізденуіне, мүлдем мамандығына қатысы жоқ басқа институттарда дәріс оқитын ғалымдардың алдын көруіне мүмкіндіктері бар тұғын. Міне, осылайша Нобель сыйлығының иегері, академик И.П.Павловтың шәкірті Халел зерделі, зейінді Мұхаметжанмен бірге В.В.Бартольд, В.В.Радлов, Болдуэн де Куртенье сияқты есімі күллі әлемге мәшһүр ғалымдардың қырағы көзіне шалынды.

Әмбебап ғалым, энциклопедист Х.Досмұхамедұлының қаламынан туған кітаптар мен оқулықтарға көз салсақ, оның басты екі салаға жіктелгенін көреміз. Өте қажеттіліктен туған “Табиғаттану” оқулығынан басқа сүбелі еңбектері өз мамандығына тікелей қатысы бар, яки медицина биология ілімі аясынан туындайтын шығармалар. Бұл тұста өз мойнына ауыр жүк алған ғалым тыңға түрен салды. Еуропа ғалымдарының үлгі -өнегісіне сүйене отырып, қазақ тілінде төл терминдік қор жасап, мүлде жаңа сапалы оқулықтар дүниеге әкелді. Х.Досмұхамедұлының үш бөлімнен тұратын “Жануарлар” сынды оқулығы Гол кезде Орта Азияда жаңа құрылыс құрып жатқан халықтардың еш бірінің тілінде жазылмаған, дүниеге келмеген еді. Сол себепті де Түркістан республикасындағы барша туыстас түркі жұртшылығы, олардың алғашқы оқығандары өздеріне жолбасшы құрал ретінде пайдаланды, үлгі тұтты деп айтуға толық құқығымыз бар.

Медицина мен гигиена, биология мен адам анатомиясы һәм табиғаттану саласында өз заманында шыңға шығып, қоғам сұранысын өтер соны да төл іргелі еңбектер жазған жаратылыстанушы ғалым рухани, қоғамдық ғылымдар саласында да өшпес із, қайталанбас қайрат туғызғаны кім- кімді болса да тәнті етері сөзсіз.

Әрине, “Х. Досмұхамедұлының мәдени тарихымыздағы ерен еңбегі не?” дегенде, алдымен ойға оралары – әдебиетіміздің классигі Махамбетті “тірілкені”, оның алдаспан жыр-толғауларын бүгінгі ұрпаққа мирас қылғаны. Тарихын қастаерлеген халықтар үрдісіне ден

қойсақ, Х. Досмұхамедұлы артына басұалай із -жол қалдырмағанның өзінде, біздіңше, осынау жалғыз ерлік -еңбегімен ғана өз-өзіне мәңгілік ескерткіш орнатқандай еді...

Мұрат Мөңкеұлы, Шернияз шешен, Ығылман жырау, “Қарасай -Қази”, “Қыз Жібек”, “Кенесары – Наурызбай”, Абай, Мағжан, Бернияз... Сол бір қиын кезде, осылардың бірін хатқа түсіріп, тасқа бастыру – ерлік емей, немене!?

Х. Досмұхамедұлы халық ауыз әдебиетін жинаумен, жариялаумен ғана айналысып қойған жоқ, сонымен бірге күні бүгінге дейін маңызын жоймаған “Қазақ әдебиетінің тарихы” сияқты жинақтаушы теориялық зерттеу де жазып қалдырған. ол асыл қазына, фольклорлық мұрамызды тек өлең-жыр, сөз өнері деп қана қарамай, мәдени-рухани ұлттық “папорт” - тұрмыс-салт қалпы, наным -сенім айнасы, тәлім-тәрбие ұлағаты деп ұқты. Сол себепті де басында -ақ зерттеушілердің алғашқысы болып ырым -сырым, түс жору, т.б. ұсақ формаларды фольклорға жатқызады, оның “Аруақпен айтыс” сияқты реаликтілік құбылыстарын шамамен іздеп тауып жариялайды. Осы тұста ғұлама ғалым шыққан шыңын, оның трихи ой- санамызға қосқан үлесін Шоқан сынды алып тұлғамен салыстыруға, сабақтастыруға болады. ...

Әрине, бүгінде қоғамдық, гуманитарлық ғылымымыз алға озып, қарыштап дамыды. Даусыз мәселе. Бірақ, осы шыңырау тереңге ұмтылған зерттеу, ізденістерде Шоқан, Халел еңбектеріндегі тұтастық, кемелдік жетіспей жатады. Расында да, Гол кезде филология қазіргідей әдебиет және тіл деп ішпей індетіліп бөлінбей, тіптен тарих пен филологияның өзі кешенді, комплексті зерттеу объектісі, ғылым саласы болатын. Жоғарыда атап өткеніміздей, В.В.Радлов, В.В.Бартольд сынды үлкен тарихи- филологиялық мектеп өкілдерінің алдын көрген Х. Досмұхамедұлы шығармашылығында да осы үш өрім -тіл, тарих һәм әдебиет қатар өріліп жатады. Сол себептіде ғалым, мәсеен, қазақ тіліндегі сингармонизм заңы хақында кітапша жазса, тіл дамуына әдеби тілдің, әдебиет тілінің қандай қатысы бар деген мәселеден аттап өте алмайды, болмаса, қазақтың ұлт-азаттық көтерілісі, Исатай батырдың жеке басы тарихын әңгімелей отырып. Махамбет сынды көтеріліс жаршысының көркем творчествосына сыни пікірін де айтады. Қорыта айтар болсақ, осылайша тарихи-филологиялық зерттеулерімен Х. Досмұхамедұлы өз кезіндегі енді-енді бауырын көтеріп келе жатқан қазақ қоғамтану ғалымдарын өрге сүйреп, үлкен биікке көтерді.

1930 жыл. Қыркүйектің 15-і. Ф.И.Голощекиннің “тазалауының” екінші толқыны (бірінші толқынға А.Байтұрсынұлы бастаған Мағжан, Жүсіпбек, Міржақып т.б.арыстар іліккен болатын) өз үйіріміне тағы бір арысы -Х.Досмұхамедұлын да ала кетеді: сүйікті ісі мен қолдағы қаламынан еріксіз айырады. 1932 жылдың 20-шы сәуірінде ОГПУ үштігінің шешімінен Ресейдің қаратопырақты аудандарының біріне жер аударылуға үкім кесіледі. Сөйтіп ол қалған санаулы ғұмырын отбасы, бала шағасымен бірге Воронеж облысы мен қаласында бас бостандығынан айырылып, құқығы шектелген айыпкер ретінде өткізеді. Соңғы бір жыл кесімді мерзімі бітсе де, елге оралмайды. Сірә, Қазақстан аспанын шарлап жүрген “қара қарға” жемтігіне айналудан сақтанғаны шығар... 1938 жылы екінші рет қамалғанда шиттей бала шағасына: “Енді мені күтпеңдер. Елге көшіңдер..” -деп тіл қатып қана үлгереді. .. Мәскеу түрмесі, Алматы абақтысы... сұраусыз қан, құнсыз өлім... белгісіз қабір... ескерткішсіз, ескерусіз қалған, әдейі ұмыт қалдырған жарты ғасыр... Жарты ғасырлық жартас үнсіздік...

1939ж. 24 сәуірде әскери трибуналдың үкімімен ату жазасына кесілді. 1939ж. 19 тамызда түрме ауруханасында өкпе туберкулезінен қайтыс болды. 1958 ж. 11 ақпанды ақталды. Қазір туған жері Атырау облысы, Миялы кентінде оған ескерткіш қойылған. Атырау университетіне, Алматы және Атырау қалаларындағы бір -бір көше есімі берілген.

ӨМІРІН ӨНЕРІМЕН ӨРНЕКТЕГЕН АЛАШТЫҢ АЛЫБЫ.

Махутова А.У

№4 Ю.А.Гагарин атындағы орта мектеп.

Қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі.

Атырау қаласы

Халқымыздың тарихында белгілі орны бар ұлтымыздың өрлеуі мен дамуына үлес қосып келе жатқан өңірлерінің бірі - Атырау облысының аумағы баршаға аян. Қазақ халқының өз алдына ұлыс болып, іргесін бекіте бастаған алмағайып заманнан бері Атырау өңірінің теріскей жағында шалқып жатқан ұлан-ғайыр даланың тарихи ролі бүгінгі таңда зерттеушілерді таңдандырып келеді. Осынау өңірде қаншама атақты, әйгілі батырлар, ақын-жыраулар, ділмәр шешендер мен данагөй билер шықты десеңізші! Атыраудың арыстары қазақ сахарасының қоғамдық өмірінде өз қолтаңбасын қалдырған алыптар еді.

XX ғасырдың бас кезеңінде қазақ жеріне шуағын шаша бастаған ағартушылық, ұлт-азаттық қозғалыстың танымал өкілдері. Солардың бірі, бірегейі - Халел Досмұхамедұлы. Халелдің қазақ халқы үшін өзінің Отаны -Қазақстанның келешегі үшін сіңірген еңбектері бүгінде өте бағалы. Халелдің қайраткерлік іс-қабілеті ардагер азаматты ұлтының ұраны боларлық дәрежеге көтергені рас.

Табиғатынан талантты тұлғаның қалыптасу ортасы қазақтың аруақ қонған киелі ауылы мен ел билігін тізгіндеген билер ортасы. Ол ана тілі - қазақ тілімен бірге латын, араб, парсы, түрік, орыс, неміс, француз тілдерін жоғары деңгейде меңгере білді. Осындай көп тілді білетін полиглоттық қасиеті ұлы ғұламаның жан-жақты дарынын ашып көрсетуге септігін тигізді.

Қазақтың оқыған, көкірегі ояу зиялылары үш байлығымызды: елімізді, жерімізді және тілімізді - аякасты етушілерге қарсы аянбай күресті. Қазақтың қанын, иманын қозғап, намысын қайрап, жігерін жанып, сай-сүйегін сырқыратып, тіл мәртебесін әрдайым жоғары қойғандардың бірі атақты профессор, ғалым жерлесіміз - Халел Досмұхамедұлы еді.

"Қазақ-қырғыз білім комиссиясынан" атты еңбегінде ол қазақтың сөз айтпай, сөз тыңдамай отыра алмайтынын тілге тиек етеді. Елдің салты, тіршіліктің қалпы өзгерген сайын сөз айтушылардың саны азайып, сапасы кеміді деп жаны ашыған ғалым, сөз қадірін таныту мақсатында "Сана" журналын шығарғысы келіп, көп тер төгеді. Қазақ-қырғыз білім комиссиясының төрағасы есебінде журналдың 8 түрлі жолын ұсынады. Соның бірі мына тұрғыдан тұжырымдалады: "Қазақ-қырғыз жұртының тілімен, әдебиетімен жақсы таныстыру. Тіл - жұрттың жаны, өз тілін білмеген ел ел болмайды. Мәдениетке ұмтылған жұрттың алдымен тілі өзгермекші, тілі бұзылмақшы. Тілінен айырылған жұрт - жойылған жұрт. Тілімізді бұзбай ұстарту шарттарын қарастыру жұрт әдебиетінен, көркем әдебиетпен үлгілер көрсетіп, өрнекті түрлерімен таныстыру". Міне, зерделі ғалым осыны асқан көрегенділікпен болжап отыр.

Ғалымның "Қазақ-қырғыз тіліндегі сингармонизм заңы" еңбегі бастауын көне түркі тілінен алатын, дыбыс үндестігі заңдарына, бұл заңдылықтың тілге енген кірме сөздерге әсеріне, өзге тілдің сөз қабылдаудың қағидасына арналған. Әдеби тіл халық тіліне жақын түсінікті болса ғана елге сіңетіндігін, қалың көпшіліктің өзге тілден енген сөздерге өте сақ болатынын ескертеді. Сонымен бірге бұл еңбегінің тағы бір назар аударарлығы: "мәдениеттің негізі - білім. Білімге тіл арқылы жетіледі. Білімді жұрттардың тілі бай болады", - деп жазады.

Ана тілін жақсы біліп тұрып, бөтенше жақсы сөйлеу, бұл-сүйініш, ана тілін білмей тұрып, бөтенше жақсы сөйлеу, ол-күйініш, өз тілін білмей тұрып, жат тілге еліктей беру зор қате. Бұл оқығандардың және оқушылардың есінен шықпауы керек деп тебіренеді ғалым. Өз тілін шала біліп, орысша сөйлеуге құмарларды, әуестерді жерлесіміздің сынап, мінеуі бүгінгі ұранымызбен "ұрпағыңды ойла, тілін ұмытпа" деген тілегімізбен үндес жатыр. Оның мәнісі: "басқа тілдің бәрін біл, өз тіліңді құрметте" дегенді білдіреді. Халел Досмұхамедұлы білім

алудың жолы көп, соның ең төтесі-жақсы мектеп, білімді мұғалім, қала бере ел ішіндегі көпке түсінікті болып жазылған білім кітаптары деген орынды пікір айтты. Оның тіл жөнінде айтқан осы тұжырымдамалары ғылым мен мәдениеттің саңлақтары Р. Ғамзатовтың "Егер ертең туған тілім жоғалар болса, мен бүгін өлуге дайынмын", И. Канттың "Халық өз тілінен айырылған кезде мінезінен де айырылады", А. Н. Толстойдың "Тіл ұлттың жаны, идеяның, сезімнің, ойдың жанды көрінісі", К. Д. Ушинскийдің "Халық аузындағы тіл өлсе-халық та өледі" деген аталы сөздерімен кереметтей үндесіп жатқанына қайран қаласың!

Халел Досмұхамедұлы халқының тән саулығын сақтауда баға жетпес еңбектер атқарып, келелі кеңестер бере білді. Кезінде халық шаруашылығын ұжымдастырып, аудан жасамақшыларға наразылық көрсетті. Осы тұста оның жан айғайына замандастары да қарсы пікір білдірді. Дегенмен бәрі керісінше болып шықты. Дана Халел тереңнен тартқан екен. Көшпелі қазақ аудандарының тосыннан болған мұндай өзгерістерге, қала тірлігіне көндіге алмағандықтан, ел ішіне тараған жұқпалы індеттен баудай қырыларын күні бұрын сезбепті. Осындай мақсатпен Халелдің есімі елге емші дәрігер атымен әйгілі болды. Өмірін "Халқыма қызмет етуден басқа бақыт жоқ" деп білген. Білім иесі, абзал азамат еліне көп үлес қосты. Оның басты бөліп айтатын көп қырының бір парасы-сол кезеңнің аса дәрігер сұранысын өтеген медицина, жаратылыстану ғылымы бойынша тұңғыш ана тілінде жазылған оқу құралдары мен ғылыми-көпшілік кітаптары. Әсіресе "Оқушылардың денсаулығын сақтау", "Жануарлар", "Табиғаттану", "Адамның тән тірлігі" бұған қоса 9 кітаптан тұратын "Жаратылыстану бойынша алғашқы білімдер" сияқты еңбектерін айрықша атаған жөн. Жалпы Халел Досмұхамедұлының мақаладан бастап, кітап болып басылып шыққан ірілі-ұсақты жоғарыда аталған еңбектерінің басын құрап, медицина оқу орындарының қазақ бөлімдерінде дәріске пайдалануға болады деп ойлаймын. Ол әскери-медициналық академияны үздік бітіріп шыққаннан кейін, елге оралып дәрігер болып жұмыс істей жүріп, елде денсаулық сақтау, санаториялық білімді насихаттау ісіне қатты көңіл бөледі. "Қазақ" газетінің бетінде оның осы мәселеге байланысты көптеген мақалалары жарық көреді. Жұқпалы ауруларға, әсіресе, оба ауруына қарсы насихат жұмысы өрістеді. Аса қатерлі оба ауруының ошағы болған Батыс Қазақстан, Атырау облысындағы құмды аймақтарда, Сыр бойында, Алатау аңғарларында оқтын-оқтын құйынша көтеріліп, ондаған мың адам өмірін жалмаған жекеленген ауылдарды түп-тұқияны жайып жіберген оба дертінен сақтанудың жолдарын айтып жазған оның "оба ауруымен қалай күресу керек?" деген орыс-қазақ тілінде шыққан кітабы өзінің маңызын күні бүгінге дейін жойған жоқ. Оба, шешек, сары сүзек, тырысқақ сияқты жұқпалы ауруларды, олардан сақтанудың жолдарын түсінікті тілмен баяндап, денсаулық сақтау мәселесінен көптеген оқу құралдарын жазған болатын. Медициналық ағарту мәселесінен мәнді де мазмұнды мақалаларды көп жазды. "Қазақ" газетінде "Тамыр дәрі хақында" деген ғылыми-зерттеу мақаласында "Біздің қазақ ішінде ауруларды тамыр дәрімен емдеу беріректе жайылулы. Ауруға пайда ма, залал ма онысына қарамай қай ауру болса да мейлі, бұл заманда қазақ тамыр дәрімен емдейді. Халық надан, халықты емдеуші дәрігерлер, ауруханалар қазақ ішінде жоқ" деп айту да болғандай.

Халел Досмұхамедұлы-қазақтың біртуар ұлы, сегіз қырлы, бір сырлы азамат, халқының қамы, ұрпағының болашағы үшін басын бәйгеге тіккен айтулы күрескер. Ол жоғары білімді дәрігер ғана емес, тарихшы, табиғат зерттеуші, тіл танушы, әдебиетші, ауыз әдебиетінің үлгілерін жинаушы, шебер аудармашы, саяси һәм қоғамдық қайраткер болған. Осыншалық сан салалы білімдарлығы арқасында ғалым бүкіл Түркістанның, Қазақ Кеңес Республикасының оқу-ағарту ісін, ғылымын, әдебиеті мен өнерін дамытуға үлкен үлес қосқан.

Халел өз халқының зиялысы, өз заманының насихатшысы ретінде кенже қалған немесе келелі деген тақырыптарға жедел қалам тартып, уақыт сұранысын қанағаттандырып отыруға қатысқан. Халқының басқа жұртпен терезесі тең, тәуелсіз ел болуын мақсат еткен, зиялы Алаш азаматтары өздерінің аңсаған мақсат-тілегіне жете алмай, кеңестік дәуірдің қапас шеңберінің құрсауында қалды.

Ғұмырын халқына арнаған, жүрегі халқым деп соққан асылдар заманның әділетсіз, қасіретті кезеңінде де ел үшін қызмет жасаудан аянбады. Әділетсіз тар заманда жарық жұлдыздай ғұмыр кешкен Халел халқының асылдары Шернияз, Бұқар жырау, Абай, Мұрат ақын, Махамбет секілді ақын-жыраулардың шығармаларын халыққа танытты. Халықтың жан дүниесінің баюына, дамуына ықпал етті. Саяси еркінен айырылған халқының рухани еркін жоғалтып алмауына тырысты. Қазақтың ұлт болып сақталып қалуы үшін тіл тазалығы мен әдет-ғұрпының жоғалмауына баса көңіл бөлді. Қазақтың ғылым-білім ісі мен ағарту саласында өз қолтаңбасын қалдыруы осының айғағы.

Халел мен оның пікірлес серіктерінің қым-қиғаш тағдырында қажу емес қажыр, мұқалу емес қайрат, уайым емес жігер, қайғы емес серпіліс, түңілу емес үміт, ертеңге деген сенім, атар күнге деген ұмтылыс- осының бәрі де оларды азаттық үшін күрес пен халқының болашағы жолындағы баға жетпес ерлік жолдарына жетеледі. Жарқ етіп өте шыққан жарқын азаматтың жалынды тағдыры тұнып тұрған қасірет. Кеңестік қапаста қамалған Халел сол тамұқта жүрегі мәңгілікке тоқтағанмен артында аңыз ғұмыр қалдырды. Елінің елеулі ері атанып, туған халқының алдындағы перзенттік борышын толығымен ақтады да. Осындай Халел сынды асылдардың алдындағы мақсаттары ат жалын тартып мінген сәттен-ақ айқын болатын.

Халқымыздың өлкемізден шыққан абзал азаматы, профессор Халел Досмұхамедұлының зерттеулерінің бір саласы болып табылатын бұл - әдебиет зерттеулері. Республикада әдебиеттану ғылымын алғаш ұйымдастырушылардың бірі. Халел Досмұхамедұлы ғасырымыздың жиырмасыншы жылдарының басында-ақ күні бүгінге дейін маңызын жоймаған әдеби зерттеулер мен көптеген хрестоматиялық материалдарды кезінде газет-журналдарда жариялады, әдейі кітап етіп бастырды. Олар мектепте, жоғары оқу орындарында сабаққа пайдаланылды, мұғалім жұртшылығының оқулықтарына айналды. Ғалымның осы саладағы қызметін қысқаша шолу жасағанда мынадай еңбектерін атап өткен жөн.

"Мұрат ақынның сөздері" деген атпен 1924 жылы Ташкентте шығарылған кітабы. Бұл әрі хрестоматиялық оқулық. Мұрат Мөңкеұлының негізгі толғау, дастан, жыр, айтыстарын жинап, редакциясын өзі басқарып, ақынның шығармашылығы мен мұраларының маңызын талдап, онда кездесетін жер-су атауларына, адамдар есімдеріне түсінік береді. Мұрат ақынның поэзиясында көтерген басты мәселесі елдік, азаттық мәселелері екенін түсіндіре келіп, "Жігіттің халыққа тиген пайдасын" Мұрат ақынның басты идеясы екенін атап көрсетеді. "Елдің өзінен шыққан қанымен қаны, жанымен жаны бір дерлік ақын елдің мұңын айтпай қалай тұрасың?,-дейді. Мұраттану ілімін бастап берген оның шығармаларының біздер үшін бірден-бір қалдырған Халелдің еңбегінің маңызы зор.

Келесі бір зерттеу еңбегі- "Аламан" 1926 жылы Ташкент қаласында басылды. Қазақтың ел әдебиетінен жинап, құрастырған осыбір хрестоматиялық жинақта "Қармыс батыр жыры", Досжан Қожбанұлының "Дауысым саған не болды?" өлеңі, "Байбоз-Жанбоз" жыры, Әлім мен Байұлының айтысқаны, "Жиымбет батырдың ашуы", "Қалмақтың қарғысы", "Адай Абыл сөзінен" сияқты мұраларын жинап, түсініксіз сөздер мен атауларды түсіндіреді. Осы кітапқа кіріспе сөзінде ауыз әдебиетіндегі сақталған жыр-аңыздардың пайда болуы туралы ауызекі деректерге сүйене отырып, әдебиет тануда аламандық деп аталатын ұлттық психологиядағы келеңсіз құбылысты, оның ауыз әдебиетінде қалдырған ізін ғалым үлкен ойшылдықпен дәлелдейді. Ойланбай істелген ожырлық әрекет небір батырдың да, рулы елдің де өміріне қан тер, істе берекесіздік, өзгеге күлкі боларлық жайға әкелетінін ескертеді. "Аламандық бар жерде нағыз әлеуметшілік тұра алмайды. Шын әлеуметшілік орнаған жерде аламандық та бола алмайды. Әлеуметшіліксіз қазақта ұлт тіршілігі, ұлт мемлекеті болуға мүмкін емес",-дейді профессор Халел Досмұхамедұлы. Аламан деп тәртіпке, жолға көнбейтін, өз дегені болмаса, басқаны елемейтін топ не жеке адамдарды айтады.

Әдебиет зерттеушісі Халел Досмұхамедұлының үлкен бір зерттеу еңбегі-"Қазақ халық әдебиеті" атты очеркі (1923 жылы Ташкентте басылған).

Бұл қазақ педагогика институтының қазақ тілі кабинетінде оқылған баяндама алғаш орыс тілінде басылған. Очеркте қазақ халқының әдебиетінің болмыс-бітімін жүйелеп, әрбір бөлімнің мазмұнын ашу арқылы түсінік береді. Сонымен бірге қазақ халық әдебиетінің өткен ғасырдан бергі жинап бастырылған орыс және қазақ тіліндегі үлгілерінің библиографиясын береді. Олардың ішінде Ә.Диваевтің, Ы.Алтынсариннің, Потаниннің жинап бастырылған әдебиеттерінің, қазақ жеріндегі газет, басылымдарда шыққандары мен Мәскеу, Ташкент, Қазан қалаларында кімнің шығарғандарына дейін тізімін жинаған. Ол қазақ ауыз әдебиетінің жанрлық түрлерін талдап түсіндіре келіп, басты-басты 46 түрге және оның бірқатарын бөлек жіктеп көрсетеді. Барлығын да үлкен филолог-ғалым дәрежесінде талдайтынына тәнті боласың. Ауыз әдебиетіндегі түрлерден кейін XV ғасырдан бергі жетпіске жуық ақын-жыраулар мен көптеген сөздері қалған билердің рөліне де тоқталады. Араб-парсы өмірін көрсететін әдебиет сияқты Халел талдап көрсеткен түрлері әлі зерттеуін күтіп тұрған әдебиеттану ғылымының тың беттері сияқты. Қалай болғанда да, ғалымның дәлелімен, пікірлерімен санаспау қиын.

Бұл айтылғандар Халелдің әдебиеттану ғылымындағы еңбектерінің тек бастылары ғана. Оның сан-салалы оқулық, бағдарлама, хрестоматиялар мен жинақтар әзірлеуге, ғылыми-көпшілік журналдарға басшылық еткенін ескерсек, Халел Досмұхамедұлын қазақтың әдебиеттану ғылымының басты ұйымдастырушылары мен ғылыми жетекшілерінің бірі деп білуге болады. Басқа да жаратылыс, медицина, этнография, тарих сияқты ғылымдарда із қалдырған ғалымның бір ғана әдебиеттің өзінде әдеби шығармаларды жинаушы, талдаушы, редактор, библиограф ретінде биік дәрежеде болғанына таң қалмасқа болмайды. Қазақ халқының көш басшыларының бірі, қоғам қайраткері, бүкіл саналы өмірін туған халқына қалтқысыз қызмет етуге арнаған осындай азаматтың есімі мәңгі қастерлеуге лайық.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Өмірзақ Озғанбай "Жарығы өшпейтін жұлдыз".
2. Халел Досмұхамедұлы. Таңдамалы (избранное). 1998 жыл.
3. Егемен Қазақстан. 1995жыл 13 маусым.
4. "Ағартушы Халел" Алматы, "Арыс" 2004 жыл.
5. Қазақ тілі мен әдебиеті. 2000 жыл №4

ӘОЖ 37.013

Х. ДОСМҰХАМЕДОВ (1883-1939) ПЕН Ш.ӘЛЖАНОВ (1901-1938) ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ПЕДОЛОГИЯ ХАҚЫНДА

Имангалиева Нұрсұлу Темірболатқызы

п.с.ғ.к., аға оқытушы

Кинжибаева Фариза Багитовна

қауымдастырылған профессор м.а., PhD

«Мектепке дейінгі және бастауыш білім беру» кафедрасы

Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Атырау қ., Қазақстан

Аңдатпа

Тоталитарлық режим тұсында қуғын-сүргінге ұшыраған халқымыздың аса көрнекті ғалымдары, қоғам қайраткерлері Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынұлы, Ж.Аймауытовтың, М.Дулатовтың, М.Жұмабаевтың, М.Шоқайдың тәлім-тәрбие саласындағы ғылыми мұралары зерттеле бастады. Осы орайда XX ғасырдың бірінші ширегінде жазықсыз жапа шеккендердің бірі – Х.Досмұхамедовтің (1883-1939) алатын орны ерекше. Күні бүгінге дейін ғұлама-ғалым туралы көптеген диссертациялар, көптеген ғылыми мақалалар жазылды. Бірақ Х.Досмұхамедовтің психология ғылымы саласындағы мұралары тікелей сөз болмай келеді. Х. Досмұхамедов психология ғылымынан арнайы еңбек жазбаса да, оның көптеген шығармаларында (Адам тәнінің тірлігі (1927ж.// Қазақ халық әдебиеті), (Аламан) аталмыш ғылымның сан алуан мәселелеріне байланысты ғылыми мәні зор, ерекше көңіл аударарлық ой-пікірлер көптеп кездеседі. Ғалымның творчестволық зертханасында психологияның негізгі мәселесі – жан мен тәннің психологиялық, физиологиялық астарлары, адамның жан дүниесінің (түйсік сөйлеу, мінез т.б.), тәрбие мен білім алудың, денсаулықтың, әлеуметтік психологияның жекелеген мәселелері, ұлттық тәлім тәрбиенің ғылыми астары мен түсініктерін, ұғым түсініктерін жасау мәселесі кеңінен көрініс тапқан.

Түйінді сөздер: педология, жүйе, жүйке жүйесі, ішкі секреция, ганглий, гипоталамус, гомеостаз, көру жүйесі, жүйке импульсі, рецептор, көз конвергенциясы, ми қабығы, мишық, ми сыңарлары, латенттік кезең, сезгіштік табалдырығы, реакция, көз құрылысы, құлақ құрылысы, синапс, тонус, төрт төбешік, эффектор.

Х.Досмұхамедовтің «Адамның тән тірлігі» еңбегінде физиология мен психологияға ортақ мәселелер, дәлірек айтсақ, психофизиологиялық ұғымдар мен терминдер жиі кездеседі. Еңбектен аксон, дендрит, нейрон, артикуляциялық аппарат, ассимиляция, афферентация, козу, рефлекс, тежелу, тіріккеніс, Брока, Вернике орталықтары, вестибулярлық жүйе, жүйке жүйесі, ішкі секреция, ганглий, гипоталамус, гомеостаз, көру жүйесі, жүйке импульсі, рецептор, көз конвергенциясы, ми қабығы, мишық, ми сыңарлары, латенттік кезең, сезгіштік табалдырығы, реакция, көз құрылысы, құлақ құрылысы, синапс, тонус, төрт төбешік, эффектор тағы басқа осы сияқты ғылыми ұғымдар жетерлік. Біз жоғарыда келтірген Халел Досмұхамедов қолданған физиология мен психологияның атаулары 1985 жылы Мәскеуден шыққан «Психологиялық энциклопедияның» тақырыптық сөзтізбегіне енген.

Енді осылардың қалайша баяндалғанына тоқталайық. Қазақ ғалымының мамандығы дәрігер болғандықтан этика мәселелеріне ерекше көңіл бөлген, өйткені дәрігерлік этика медицина ғылымында жиі сөз болатындығы белгілі. Осы тұрғыдан еңбекте төмендегідей ұғымдарды ұшыратамыз. Олар: деонтология, моральдық норма, баға, рухани құндылықтар, т.б. Осы оқу құралында медициналық психологияға қатысты ұғымдар да жиі кездеседі. Оларға анестезия, апатия, астения, аутизм, афазия, ұйқысыздық, сандырақ, түске соқырлық, депрессия, диагноз, нақұрыс, истерия, лунатизм, летаргия, неврастения, неврос, психоастения, психопатия, соқырлық, шизофрения, т.б.

«Шартты рефлекс» теориясының авторы И.П.Павлов пен «қосақталған рефлекс» ілімін ұсынған В.М.Бехтерев өз ғылымдарын барынша объективтік тұрғыдан баяндау үшін субъективизмге сүйенетін психология терминдерін қолданбайтын. Бұл екеуі де адамның ішкі жан күйін сыртқы реакциялармен байланыстырушы еді. Сондықтан да болар, қалыпты физиология мен жүйке және жан ауруларының теориясынан молынан сусындаған қазақ ғалымы да психологиялық атаулардың гөрі тән тірлігінің яғни физиологияның ұғымдарын көбірек қолданатын. Мұны аталмыш еңбектің қосымшасындағы ғылыми атаулар тізбегінен жақсы байқауға болады.

Осы айтқандарымызды нақтылай түсу үшін оның аталмыш еңбегінен үзінділер келтірелік.

Х.Досмұхамедовтің аталмыш еңбегінде түйсік, қабылдау және басқа жан қуаттары жайлы айтқандары қазіргі психология кітаптарында кездесетін көз бен құлақтың құрылысы,

дыбыстың қалай пайда болатындығы, ғылыми тілмен айтқанда Гельмгольцтың «Резонанс теориясының» мәселелері. Дыбыстың құшағы деп дыбыс амплитудасын, дыбыстың «күші», «жіңішкелігі», «түсі» деген ұғымдарға төмендегідей анықтама бергенін байқаймыз. Мәселен, ғалым есту түйсігінің табиғаты туралы жазғанын тыңдап көрейік. «...Керілген домбыраның шегін қолмен тербетсек, дыбыс шығады. Сол секілді тербелген, керілген дыбыс сіңірі де дыбыс береді.

Солып жатқан сіңір дыбыс шығармайды. Дыбыстың жіңішкелігі, күші, түсі болады. Бір сыдырғы ретті тербелуден пайда болған дыбысты «тон» дейді. Тонның жіңішкелігі адамның құлағының сынына келеді. Ретсіз тербелуден пайда болған дыбысты «шу» дейді. Шудың жіңішкелігі адам құлағының сынауына келеді.

Баланың көмейі кішкене келеді, дауысы да жіңішке шығады. Әйелдің көмейі өмір бойы кішкене болып қалады. Еркектің дауысы баланың не әйелдің дауысынан қашан да жоғары болады.

Дыбыс сіңірінің тербелуі жиі болған сайын, адамның дауысы да жіңішкере береді.

Адамның құлағы тербелуі бір секундте он алтыдан кем болмаған, қырық мыңнан артық болмаған дыбысты ғана естиді. Дыбыстың тербелуі қырық мыңнан артық болса, не он алтыдан кем болса адамның құлағы дыбысты ұстай алмайды. Адамның көмейінен шыққан дыбыс кернейден шыққан дыбыс секілді, тырнаның дауысы секілді.

Көмей дыбысына жаңадан дыбыс қосылып, адамның дыбысы, үні пайда болады».

Үн, - дейді қазіргі музыка зерттеушісі Ж.Нәжімеденов, - ауадағы тербеліс процесінен пайда болған дыбыс; жиілігі тұрақты, өзара әдемі үйлесім тапқан, музыкалық дыбыстар қатары... Тербеліс жиілігі көбейген сайын дыбыс биіктігі де жоғарылайды... Әрбір ұлттың мінез-құлқына, ой-санасы мен салт-дәстүріне, өмір сүрген табиғи ортасына, айналысқан шаруашылық кәсібіне байланысты музыкалық әуен сазы туады. (Ж.Нәжімеденов. Домбыра үнінің акустикалық ерекшеліктері. Алматы. 2005. 28-б).

Осындай пікірді бұдан 80 жыл бұрын Х.Досмұхамедов те айтқан. Ғалым осы жөнінде былай дейді: «Көмей дыбыстың жұтқыншақта, ауызда жаңғыруынан әр адамның өзіне лайықты дауысы болады. Қойлыбайдың дауысы бір түсті, Жылқыбайдың дауысы екінші түсті болады. Адамды көрмей тұрып-ақ дауысынан тануға болады. Дыбыстың осы қасиетін «дыбыстың түсі» не тембрі дейді. Дыбыстың түсі, тембрі тербелудің қалпынан болады...».

Тембр туралы қазіргі ғылым былайша түйіндейді: ол дыбыстың сапасы, оның бояуы.... Тембр дыбыс тербелістерінің формасына бойланысты болады.... Тембр арқылы дауыс ырғағын өзгерте отырып сезім-күйді (қуаныш, реніш, т.б.) бідіруге болады. (И.Әбішева. Тембр. Ұлттық энциклопедия. Алматы. 8-том, 2006. 338-б)

Бұл жерде біз Х.Досмұхамедовтің осы психофизиологиялық мәселені сонау кездің өзінде-ақ төл тілімізде ғылыми тұрғыдан баяндағанын аңғарамыз.

Қазақ ғалымының осы мәселелер жөніндегі ой-түйінін әрмен қарай жалғастырайық. Х.Досмұхамедовтің айтуынша кей дыбыс қатты болады, кей дыбыс ақырын жұмсақ болады. Дыбыстың қаттылығын, нәзіктігін дыбыстың күші дейді. Дыбыстың күші тербелудің құлашынан болады, тербелудің құлашы ұзын болған сайын дыбыстың күші де артады. Дыбыс бір нәрсенің дірілдеуінен пайда болады. Нәрсенің дірілдеуі айналасындағы әуені (яғни ауаны) тербелтеді. Бұл тербелу құлаққа барып дыбыс болып сезіледі...

Тербелу дүркін-дүркін келіп, ретті болса, мұндай тербелуден туған дыбысты «тон» деп атайды. Адамның дауысы көп тоннан құралады.

Ұлттық энциклопедияның 8-томында «тон» туралы былай дейді: тон - грек тілінде дәлме-дәл аударғанда күш түсіру, бір нәрсенің артық күш түсіру қасиеті. Біздің пікірімізше осы ұғымның анықтамасын берген қазіргі автор Х.Досмұхамедов қолданған, қазақ түсінігіне өте ыңғайлы баламасын алғаны абзал дер едік. Қорыта келе, айтарымыз: түйсік секілді әрі қарапайым, әрі нәзік жан қуатының табиғатын түсіндіруде қазақ ғалымы қолданған ұғым, түсініктерге жүгінгеніміз дұрыс дер едік. Өйткені, түйсіктену мәселесін ұлт табиғатына орайлас баяндағаннан ұтпасақ, ұтылмаймыз.

Өткен XX ғасырдың бас кезінде қолданбалы психологиямен эксперименттік (тәжірибелік) педагогиканың шеңберінде эволюциялық идеяның кең таралуы мен дами түсуіне орай педология (пайдос-бала, логия - ілім) атты жана білім саласы ғылыми әлемге келе бастады. Бұл терминді 1893 жылы америка психологі О. Хризман ұсынған еді. АҚШ-та педологияның негізін салған С. Холл, Дж.М. Болдуни, ал, Батыс елдерінде Э. Кикпатрик, Э. Мейман, В. Прейер, Ресейде А.П. Нечаев, Т.И. Россолимо т.б. болды. Педология бала дамуының психологиялық, физиологиялық, биологиялық, антропологиялық, психиатриялық білімдердің жиынтығынан құрастырылған синтездік сипатта болды. Ол 20-30 жылдары кеңестік Ресейде де зор қарқынмен дамыды. Сол кездегі тәлім-тәрбие саласында жүрген көрнекті ғалымдардың бәрі де

Л.С.Выготский, П.П.Блонский, А.А.Смирнов, Н.Д.Левитов т.б. педологиялық зерттеулермен айналысты. Олар бала туралы маркстік ғылымның жеке-дара ролін көрсетуге педологияны пайдаланды. Мәселен, аты шулы психолог Выготскийдің өзі сол кездерде осы салада көптеген еңбектер жазды. «Педология және тәрбие»- 1928, «Жас өспірім педологиясы» - 1929, «Педологиялық зерттеудегі жаңалықтар»- 1930, «Педология және онымен құралас ғылымдар» - 1931, «Психотехника және педология» - 1930, «Педагогикалық процесті педологиялық тұрғыдан талдау»- 1935, «Мектепке дейінгілердің педологиясы» - 1933, «Педология негіздері»- 1934, т.б., т.с. Осы ғалымның КСРО-дан тұңғыш жарық көрген «Педагогикалық психология» оқулығы да педологияға негізделіп жазылған еді. Сөйтіп, сол кездегі психологиялық зерттеулер педологияның атын жамылып, марксизмді бетке ұстап жарыққа шығып тұрды. Бірақ, педология ілімі туралы пікірталастарда оның нақты зерттеу объектісі, басқа ғылымдармен байланысы жөнді айқындала қоймады. Мұны теориялық мәселелерінен гөрі қолданбалық, практикалық жағы басым болды. Сондықтан да, мектептерде педологиялық кабинеттер ұйымдастырылды. Негізгі зерттеу әдісіне түрлі деңгейдегі интеллектуалдык тестер пайдаланылды. Педологияның теориялық ұстанымындағы «екі фактор» (орта мен тұқым қуалаушылық) мәселесі ғылыми тұрғыдан дәйекті бола алмады. Мұны БК (б) (П) Орталық Комитеті 1936 жылы 4 шілдеде «Халық ағарту комиссариаттары жүйесіндегі педологиялық бұрмалаушылықтар» атты қаулысы да атап көрсеткен еді. Бірақ, осы қаулыда да сын сыңаржақ сипатта болды. Өйткені, оның теориялық қисындарын санауды желеу ету арқылы оның практикалық тұрғыдағы қажетті тұстарын да тәркіледі. Осының салдарынан бала психикасын зерттеу, яғни, жас және педагогикалық психология проблемаларымен айналысу көп уақыт бойына тоқырап қалды.

Енді осы педологияның Қазақстандағы жай-жапсарына тоқталайық... Кеңес өкіметі жылдарында Қазақ республикасы СССР деп аталатын үлкен мемлекеттің бір бөлшегі болғандықтан, мұндағы барлық рухани өмір, ғылым мен білім, әдебиет пен мәдениет марксизмге негізделген бір орталықтан бастау алып отырды. Олай болса, басқа одақтас республикалар сияқты ұлттық идеология деген ұғым сөз болудан қалып, рухани тірліктің бәр-бәрі кеңестік идеологиямен суарылатын еді. 1928 жылдың қарашасында Алматыда алғашқы жоғары оқу орны ашылғаны белгілі. Бұл кейіннен Абай атындағы Қазақ педагогикалық институты деп тарихқа енді. (Қазір ұлттық педагогикалық Университет деп аталады). Осы жоғары оқу орны ашылған кезде де баржоғы үш кафедра болды. Олар: қазақтілі мен әдебиеті, тарих және педология. Мұндағы педология кафедрасының басшылығына сол кездері ғылыми әлемге танымал болып қалған Санкт - Петербургтағы әскери медициналық Академияны 1909 жылы алтын медальмен бітірген Х.Досмұхамедов тағайындалған болатын. Ол осы оқу орнын ұйымдастырушылардың бірі ретінде проректор қызметін де қоса атқарып жүрді. Сөйтіп, ол Қазақстандағы педология ілімінің негізін салған біртуар қазақ ғалымы болды.

Физиологияға, әсіресе, жүйке физиологиясына жетік, кезінде академик И.П. Павловтан жоғары жүйке қызметі (шарты рефлекстер туралы ілім) жайлы дәріс тыңдаған қазақ ғалымына педологияның бағыт-бағдары, оның зерттеу объектілері біршама таныс еді. Ол мұның оқу бағдарламаларын жасады, студенттерге сабақ беруде педологияны физиология, психология ғылымдарымен қосақтала баяндап, халқымыздың рухани мұрасынан

(фольклор, ұлттық тәлім, т.б) сәтті ұштастырып, қазақ топырағында бұрын-соңды өріс алмаған білім саласымен молынан сусындатады. Осы кезде оған профессор атағы беріледі. Мұнда педология кабинетін тұңғыш ұйымдастырады.

Осы айтқанымызға орай, Х. Досмұхамедов Қазақстандағы педологияның іргетасын қалаған тұңғыш қазақ ғалымы деуге болады. Бұл жерде айтпағымыз, педология қазақ еліндегі психология ғылымының, әсіресе, оның басты саласы педагогикалық психологияның өріс алып, қанат жаюына біршама түрткі болды. Ол, сондай-ақ, педология мен физиологияның, жантанудың ұлттық атауларын өмірге тұңғыш келтірген ғұлама еді.

Қазақстанда педологиялық ізденістерді әрмен қарай жалғастырған қазақтың келесі бір оқымыстысы Шәрали Әлжанов. Ол Досмұхамедовтен кейін профессор атағына ие болған екінші қазақ... Ғалым 1932-36 жылдар аралығында КазПИ-дегі педология кафедрасына басшылық етті. Ш. Әлжанов педологияны психология, педагогика ғылымдарымен ұштастыра зерттеу жұмыстарын жүргізді. Мәскеудегі Ұлттық ағарту ғылыми-зерттеу институтының аспирантурасын бітірген еді. Ол С.Балаубаевпен бірге А.Залкиндтің «Педология» атты оқулығын қазақтіліне аударды.

Автор педологиялық атауларды өзінің «Ес және есте қалдыру мәселелері», «Ой мәселесі», «Дағды мәселесі» атты еңбектерінде пайдаланды. Бұларда ол педологияның синтездік ілім екендігіне ерекше мән беріп, «екі фактор» теориясының шындыққа жанаспайтын жерлерін де көрсетіп отырды. Өзінің «Эстетикалық тәрбиенің негіздері» - (1937) атты еңбегінде ол былай деп жазды: - Бір оқушы өте шапшаң ойланып, сұраққа тез жауап береді, екінші біреу өте салқынқанды, салмақты келеді, тездеп жауап бермесе де, жайлап барып айтса да түбінде жауапты терең және дұрыс беруінде сөз жоқ.

Бұл түйіндеудің психологиялық қағидалармен ұштасып жатқаны айқын. Ш. Әлжановтың осынау дұрыс ғылыми түйіндерінен қайдағы бір педологиялық жалған түсініктер іздеп, оның басын әуре-сарсаңға салған кездер де болды. 1937 жылғы дүрбелеңде Х.Досмұхамедовпен бірге Ш. Әлжановқа да «халық жауы» деген айдар тағылып, атылып кетті.

Егемен, тәуелсіз қазақ елінің тәлім-тәрбие саласындағы тарихи мұрасы орасан мол. Бірақ, бұл жайт осы кезге дейін өзінің терең талдауы мен бағасын ала алмай келеді. Сөз соңында айтарымыз, халқымыздың педология іліміне байланысты ой-пікірлерін елеп-екшеп, оларды алдағы жерде ғылыми жұртшылыққа паш етуді қажет деп есептейміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Жарықбаев Қ.Б. Қазақ психологиясының тарихы Алматы, 1996. 589-б.
Досмұхамедов Х. Адамның тән тірлігі Қызылорда-Мәскеу, 1927 308-б.
2. Досмұхамедов Х. Аламан Алматы: Ана тілі, 1998.
3. Тұрсынова А. Педагогическое наследие Х. Досмухамедова. Автореф.канд.дис. Алматы, 1997. 21с.
4. Әлмұханова Р.Т. Х. Досмұхамедұлы әдебиет зерттеушісі. Автореф. канд. дис. Алматы, 1998
5. Мектептегі А. Х. Досмұхамедұлының публицистикасы. Автореф.канд.дис. Алматы, 1999. 36 б.

Х.ДОСМҰХАМЕДУЛЫ ЛИНГВИСТ ҒАЛЫМ .

Мустажапова А.Б

№10 С. Мұқанов атындағы орта мектептің қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі, Атырау қаласы.

Х.Досмұхамедовтың қазақ халқының әдебиетін, фольклорын зерттеуде өзіндік ғылыми көз қарасы болған. Ол әдебиеті, фольклорды зерттеуде құнды мұралар қалдырған. Ауыз әдебиеті мен қазақ ақындары мұрасын жинастырған «Мұрат ақын сөздері» 1924ж., «Исатай-Махамбет» 1925ж., «Аламан» 1926 ж., жинақтары өте құнды ғылыми еңбектер қатарына жатады.

Сонымен бірге ол ғылыми - көпшілік, мақалалар жариялаған. Оның «Аламан» жинағы Ташкентте 1926 жылы шықты, 1991 жылы Алматыда қайта басылды. Бұл жинақ Хиуа ханның басқыншылық шабуылы, азаттық үшін күрескен ерлер, ерлік, батырлық туралы баяндайды.

Атырау, Маңғыстау өңірінің ақын-жырау еңбектерін жариялап, зерттеулер жүргізді. Оның Жаскілең жырау мен Қалнияз ақынның айтысы, Ығылман Шөрековтың «Исатай-Махамбет» дастаны мен «Ел едік», сондай-ақ көне әдебиет мұраларынан Жиёмбет жыраудың Есім ханға айтқан толғаулары туралы еңбектері бар.

Халел, сонымен бірге көп қырлы энциклопедис ғалым болды. Ол ғылымның көп саласын қамтып, халқына көп мұра қалдырып, пайдам тисін деп ойлады.

Ол медицина, биология тақырыбындағы «Табиғаттану» 1922ж, «Жануартану» 1922 ж., «Адам тән тірлігі» 1923ж, «Как бороться с чумой среди население Киргизского края» 1918-1925ж, «Оқушылардың саулығын сақтау» 1925 ж., т.б. ғылыми еңбектері қазақ халқына арналған еңбек болды. Ол өзінің әрбір ғылыми еңбегі арқылы қазақтарға көмектесуді ойлады.

Әсірес Халелдің Мұрат Мөңкеұлының жыр толғауларын зерттеген еңбегі ерекше. Мұрат өлеңдері тұнып тұрған тарихи дерек екенін ерекше атап өтті.

Мұрат жырларындағы жер аттары, адам аттары, ел - ру аттары көп кездесетінін, оларды тарихи дерек ретінде пайдалануды ұсынды.

«Қазақтың тарихын жазған адам Мұрат секілді ақындардың сөзін елеусіз тастай алмайды» - деді ғалым /1/.

Мұрат жырлары патшалық отардың шарықтау шегіне жеткен кезеңін көрсеткен, ел қамын ойлап зар шеккен ақын екенін көрсетеді. Оның он тоғызыншы ғасырдың ең көрнекті ақыны болғанын баяндайды. Мұрат жыр-дастандарына талдау жасап көптеген мақалалар жазады.

Бұл еңбек Х. Досмұхамедұлы «Мұрат ақынның сөздері» - Ташкентте, 1924 жылы 130 бет болып шықты. Ол 9 бөлімнен тұрады. Оның еңбектеріне түсініктеме береді (2). Мұрат ақынның сөздері. Бірінші бөлім. Мұрат ақын туралы қысқаша мағлұмат, «Үш қияндағы» түсініксіз сөздердің мағыналары, «Сарыарқадағы» түсініксіз сөздер мағыналары, «Қазтуғандағы» түсініксіз сөздердің мағыналары, «Шалгездегі» жерлердің аттары, «Әттең бір қапы дүние-айдағы» жерлердің аттары, айтыстарды ұшырайтын жердің аттары - деп әрбір толғауын жеке талдап көрсетті.

Сонымен бірге Мұрат туралы «Мұрат ақын» //Сәуле, 1924, №5. Б 8-11.» мақаласы. «Қазақтың ел әдебиетінен алынған сөздер». Ташкент. 1926ж., 186-187 бет. «Қалмақ қарғысы» (Мұрат ақынның сөзі) // Сана, 1924ж., № 2-3. Б.118-119; «Үш қиян» (Мұрат ақынның сөзі). //Сәуле, 1924, №6.Б.12-17; «Қыз» (Мұрат ақыннан)// Сәуле, 1924, №6; - атты еңбектерін Мұрат Мөңкеұлының мақалалары жариялауда, насихаттауда ерекше болды.

Халел Досмұхамедұлының еңбегімен Мұрат мұрасы қазақ халқына толық жетіп, сақталды. Мұраттың жыр толғаулары қазір әдебиетшілер, фольклоршылар, тарихшылар археологтар, этнографтар, философтар, географтар үшін алтын көмбе болып отыр. Оның «Үш қиян», Сарыарқа, Қазтуған жыр дастаны тұнған тарих. Енді бір басы

ашылмай отырған мәселе Халел мұрасы, ол оның өзі туып өскен қонысы Тайсойғанның Сорқуысында, Жәйім шағылында жатыр. Бүгіндері жерлестері орнатқан үлкен тас ескерткіш-белгі орнатылған «Халел ставкасы» бар. Сонау, 1905 жылдары Петербордағы императорлық әскери медициналық академияда (1903-1909) студент болған кезінде осы жерге төрт бөлмелі үй салғызып, өзі каникулға, кейін демалысқа келген кездерінде осы үйде ауру - сырқауларды қабылдап, елдің үлкен-кішісінің бәрін медициналық тексерістен өткізіп отырған /3/.

Қазақ халқын ауру-сырқаудан қорғауға жанкешті еңбек еткен қайраткер тұлға болған, Халел 1939 жылы «халық жауы» болып атылған соң аңыз тараған. Соның бірі Халел үйінің, «ставкасының» астында үй жертөлесінде көп кітаптар көміліп жасырылған. Ол өзінің саяси қуғын сүргін кезінде кітапханасын жасырған-мыс /4/.

Халел ставкасының құрлысы, жобасы белгісіз. Ол туралы деректер жоқ. Бірақ сол кезеңдегі үйлерді салыстыру арқылы үй жобасын анықтауға болады. Ғылыми зерттеу жұмысын жүргізіп үй орнының құрлысын анықтауға болады. Ал, көмбе туралы аңыз Халел Досмұхамедұлы сияқты -«жарығы өшпейтін жұлдыздың» атына айтылатын халық сүйіншілігінен туған аңыз /5/.

Әдебиеттер.

1. Халел Досмұхамедұлы. Таңдамалы. Избранное - А., 1998ж., 94 бет.
2. Х. Досмұхамедұлы. Мұрат ақынның сөздері. Ташкент, 1924. Сонікі; Аламан. Алматы, 1991- 102-127 бет.
3. Егемен Қазақстан. 1991, 2 қараша.
4. Атырау энциклопедиясы. А., 2000-196-197; Қызылқоға - құт мекен.А., 2005-80 бет.
5. Өмірзақ Озғанбай. Жарығы өшпейтін жұлдыз. Алматы, 2003.

Әдебиеттер:

1. Х. Досмұхамедов «Таңдамалы шығармалары»
2. Қ. Т. Қабатаева А. 2000 «Х. Досмұхамедов еңбектеріндегі қоғамдық-саяси, мәдени-әлеуметтік терминдер» (Диссертация)
3. Х. Досмұхамедұлы «Жануарлар» 1928 ж.
4. Х. Досмұхамедұлы. Адамның тән тірлігі. Қызылорда – Мәскеу, 1927 ж. Таңдамалы. А-А., 1998
5. Х. Досмұхамедұлы «Жануарлар» I бөлім. Сүйектілер хақында. Ташкент, 1922 ж. 200 бет. II бөлім. Ташкент, 1922, 130 б.
6. Х. Досмұхамедов «Ұйқы деген немене?» 1923 Ж. Сана, №1. 25-27 б. Таңдамалы, А., 1998 ж.
7. Х. Досмұхамедұлы «Табиғаттану» Ташкент. 1 бөлім, 1922 жыл. Таңдамалы, А., 1998 ж.

ХАЛЕЛ ДОСМҰХАМЕДОВ - ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІН ЗЕРТТЕУШІ .

Қиюазова М.Б

Б.Бегалиев атындағы жалпы орта мектебі. Мектеп директорының оқу ісі жөніндегі орынбасары. Қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі. Педагог-шебер

Біздің қоғамдық ой-санамызда күні кешеге дейін бір топ дара тұлғаларды, мәдениет, әдебиет және өнер қайраткерлерін «алыптар тобы» деп айрықша атау, оларды көптеген рухани игіліктеріміздің «негізін салушы», «іргесін қалаушы» ретінде насихаттау, марапаттау орын алып келген-ді. Шын мәнінде олардың шәкірт буын екендігін, сәуле шашып, жол нұсқаған ұстаздар тобы-«алыптардың да алыбы» болғандығын біліп-танып, қауышып-табысып жатқанымыз соңғы жылдардың беделі ғана. Ешбір «алыптық» бағадәреже талайы маңдайына тар келмейтін данагөй Мұхтар Әуезовтың өзі: «Қазақ жұртының өткен күндеріне көз салғанда, оқыған азаматтарының артынан ерген күндері аз да болса мағыналырақ, тәуір күндердің бірі деп саналады. ...

Екі ғасыр тоғысында бодандықтың бұғауындағы бейқам халқын өркениеттің өріне сүйреген бұл көсемдер мен серкелердің көзге ерек шалынар басты қасиеті-олардың қай-қайсысы болмасын жан-жақты, «сегіз қырлы, бір сырлы» тұлғалар-тұғын. Саяси күрескер, жалынды жаршы-публицист, әрі ғалым, әрі киелі өнер иесі және белгілі бір мамандықтың, соны саланың бастау көзінде тұрып, ізашар болу-халқымыздың маңдайына біткен осы үркердей шокжұлдыздардың несібесі. Осындай алып, нар тұлғалардың бірі әрі бірегейі-Халел Досмұхамедұлы.

Өзіне табиғат аямай берген дарынды терең біліммен толықтырып, ана тілімізге қоса латын, араб, парсы, түрік, орыс, неміс және француз тілдерін қажетті дәрежеде меңгеріп, сол тілдерде еркін оқып, сөйлеп, жаза білген Х.Досмұхамедұлы көзінің тірі кезінде алдына жан салмас ғажайып лингвист, фольклорист, тарихшы-этнограф, аудармашы болған. Жан-жақты, көл-көсір әмбебап білімінің арқасында ол биология, зоология, медицина салаларына да көп еңбек қосқан ғалым. Ал енді бір сәт Халекеннің әдеби саламызға қосқан қомақты үлесіне тоқталатын болсақ, онда сан алуан тындырымның куәгері боламыз: «Аламан»-қазақтың ел әдебиетінен алынған сөздер жинағы; «Исатай-Махамбет»-Махамбет батыр жырларының алғашқы басылымы; «Қазақ-қырғыз тілдеріндегі сингорманизм заңы» атты жинағы; «Шернияз шешен», «Алаш» не сөз?», «Диуани лұғат ат-түрк», «Кенесарының соңғы күндері» атты зерттеулері және басқа да көптеген туындыларын атамауға болмайды.

Профессор Халел Досмұхамедұлының әдебиеттану саласындағы ізденістерін үш түрлі бағытта жүргізгенін ашып айтқан жөн. Ол, біріншіден, халық ауыз әдебиетінің үлгілерін жинауға ерекше ықылас қойды; екіншіден, халық әдебиетін ғылыми саралау, оны зерттеудің теориялық-әдістемелік мәселелеріне зор көңіл бөлді; үшіншіден, түркі тілдес халықтарға ортақ көне мұраларды әдемі һәм тілдік жағынан сабақтастыра зерттейді.

Халел Қазақстанның батыс өлкесінің, әсіресе Атырау, Маңғыстау, Орал аймағындағы халық ауыз әдебиетінің інжу-маржандарын жазып алумен ертеден-ақ шұғылдана бастаған. Оның да өзіндік себебі жоқ емес. Дана халқымыз: «Ұяда не көрсен, ұшқанда соны ілерсің» дейді. Қашаннан ата-дәстүрдің қаймағы бұзылмаған Ақ Жайық-шалқыған жырдың, төгілген күйдің, толқыған ойдың өлкесі. Құт дарыған осы топырақта дүниеге келген Халел ес білген балаң шағынан Махамбет, Мұрат сынды от ауызды, орақ тілді ақын-жыраулардың сөз кестесімен сусындап, Ығылмандай (Шөрекұлы) дүлдүлдің өзін көріп, өнеріне тәнті болды, сөз өнерінің киесі өзіне де жұқты. Осы орайда еске Халелқызы Қарашаш, Бімұхан Мәмбетжанұлы мен Жағыпар Мақашұлы ақсақалдардың айтқан мына бір әңгімесі еске түседі. Ташкент қаласынан жазғы демалыста Халекен бала-шағасын ертіп жыл сайын туған еліне келеді. Атарбамен Ақтөбе облысының Темір стансасына жеткен соң, ел жігіттері атарбамен тосып алады. Халекеннің сапарынан хабар бар ағайын алдын-ала сегіз қанат үй тігіп қарсы алады. Әңгіме айтылып, жыр тыңдалады. Ығылман сынды ақындардың аузынан

шыққан сөз сол қалпында қағазға түсіріледі. Халел Досмұхамедұлы жиналған осы материалдар негізінде өзі алғысөзі мен түсініктерін жазып, «Мұрат ақын сөздері» (1924), «Исатай- Махамбет» (1925) және «Аламан» (1926) жинақтарын бастырып шығарды. Аталған үш кітап соңғы кездегі Махамбет, Мұрат, Қалнияз, тағы басқа көптеген ақындар мұраларын қайта бастыртуға бірден- бір сүйенетін сенімді нұсқа болады. Халық поэзиясының ақпа-төкпе өкілі Мұрат ақынның қазақтың мұңы мен зарын, Ноғайлы заманынан бері келе жатқан шежіре сырын жырлаған көркем туындылары Халекең болмаса, бүгінгі ұрпаққа жетер ме, жетпес пе еді?!

Ол «Шернияз шешен» (1925), «Бұхарадағы Көгілтам медресесін салу туралы әпсана» (1927), «Самарқан қаласындағы Тілле-Қара мен Шердар медреселерін салғызған Жалаңтөс батыр шежіресі» (1928) сияқты еңбектерінде тарихи аңыздар мен этнографиялық деректерді теңдестіре қарап, халқымыздың көне тарихын зерттеуде өзінше тың жол, соны сүрлеу салды. «Диуани лұғат ат- түрк» атты мақаласында Х.Досмұхамедұлы түркі халықтарына ортақ көне ескерткіш, рухани мұраны туған халқына алғаш таныстырумен қатар, ондағы әдеби тілдік һәм тарихи деректерге назар аударды.

Х.Досмұхамедұлы халық ауыз әдебиетін жинаумен, жариялаумен ғана айналысып қойған жоқ, сонымен бірге күні бүгінге дейін де маңызын жоймаған «Қазақ әдебиетінің тарихы» сияқты жинақтаушы теориялық зерттеу де жазып қалдырды. Ол асыл қазына, фольклорлық мұрамызды тек өлең- жыр, сөз өнері деп қана қарамай, мәдени- рухани ұлттық «паспорт»- тұрмыс –салт қалпы, наным- сенім айнасы, тәлім- тәрбие ұлағаты деп ұқты. Сол себепті де басында- ақ зерттеушілердің алғашқысы болып ырым, түс жору, т.б. ұсақ формаларды фольклорға жатқызады, оның «Аруақпен айтыс» сияқты реалистік құбылыстарын шаммен іздеп тауып, жариялайды. Осы тұста ғұлама ғалым шыққан шыңын, оның тарихи ой- санамызға қосқан үлесін Шоқан сынды алып тұлғамен салыстыруға, сабақтастыруға болады...

Әрине, заман аяғына тұсау салмағанда әмбебап ғалым, ерекше дарын иесі- профессор Халел Досмұхамедұлының қаламынан әлі талай тамсандырар зерттеулер туар еді. Өкінішті- ақ!... «Бұл дүниеде түрлі данышпандар, шешендер, шеберлер, батырлар, ақындар көп өткен. Осындай адамдар өзіміздің қазақтың арасында да аз болмаған. Өз жұртына жұмыс қылып, еңбегі сіңген адамдарды қадірлеу-елдіктің белгісі»- деген екен.

Ендеше, егеменді Ел, тәуелсіз Мемлекет болған дәуірімізде Елімізге, Халқымызға еңбегі сіңген, қаны мен жанын аямаған Халел Досмұхамедұлы сияқты Ерлерімізді еске алайық, есте сақтайық, қастерлейік, біле білейік.

Іләйім, ендігі өмірімізде әрқашан тек солай болғай!

Әдебиетер

1. Нұрпейісов К., Құлкенов М., Хабижанов Б., Мектепов А.

Халел Досмұхамедұлы және оның өмірі мен шығармашылығы

Алматы, «Санат», 1996.- 176 бет.

2. Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы (Избранное).- Алматы: Ана тілі, 1998

3. Ағартушы Халел. Жинақ /Құраст. Ғ.Қабдолқайырұлы.-Алматы «Арыс» баспасы, 2004.- 272 бет

ПРОФЕССОР Х.ДОСМУХАМЕДОВ- ЖАРАТЫЛЫСТАНУШЫ ҒАЛЫМ

Ирзағалиев К

Ауылшаруашылығы ғылымдарының докторы , қауымдастырылған профессор, биология және ауылшаруашылығы пәндері кафедрасының аға оқытушысы

Елдің елдігін, ертеңін ойлап қам жеген, туған халқының көкірегіне сәуле құяды мұрат еткен қазақ халқының аяулы ұлы, көп қырлы талант иесі, жан- жақты ғалым азамат Х.Досмұхамедұлы көзі тірісінде халқымызға арнап қазақ тілінде оқулықтар шығару ісімен шұғылданған. Бүгінгі ұрпаққа мұра болып қалған бағалы еңбектер: «Табиғаттану» (1922), «Оқушылардың саулығын сақтау» (Ташкент, 1926, 23 бет), «Адамның тән тірлігі» (Қызылорда- Мәскеу, 1927, 303 бет, 5000 дана), «Адамның тән тіршілігі» (қазақша- орысша жаратылыстану сөздігі), «Сүйектілер туралы» (1928, 228 бет). «Жануарлар» атты кітабын Х.Досмұхамедов 2 рет басып шығартты: 1922 жылы Ташкентте 35000 данамен, 1928 жылы Қызылорда- Мәскеуде «Жануарлар» кітабын жазу үстінде алдына қойған мақсатын Халел Досмұхамедұлы былай айқындап жазды: «Қазақ тілінде бұған дейін Ахметтің «Тіл құралынан» басқа ешбір ғылым жайында жазылған кітап болмады. Алдымызда үлгі болмаған соң, ғылым кітабын жазу деген өте қиын болды. Қазақ тілі ғылым жолына шалынбаған тіл. Сондықтан қазақ тілін ғылыммен таныстырып, ғылым жолына салатын заман келді. Ғылымды өз тілімізге аударғанда, ең керегі ғылыми атауларды (терминдер) дұрыстап түсінікті қылып аудару. Ғылым тіліндегі қолданылған атауларды қазақ тіліне дұрыстап түсінікті қылып аудару өте қиын іс. Ғылым атауларына лайықты ат қою алғашқы уақытта тым қиын болса да, өте мұқтаж, бүгін ілгері болашаққа жол салатын нәрсе. Сондықтан алғашқы жазылған кітаптарда әсем қылып, сөздің жүйесін келтіріп жазудан гөрі ғылым атауларына лайықты атақ тағу, осыны қарастыру керек дейміз...»

Ғылымдардың дамуына көп үлес қосқан ғалымның кезінде адам анатомиясы мен физиологиясы және тазалық (гигиена) туралы дәріс оқып зерттеу еңбектерін жазғаны белгілі. Осындай күні бүгінге дейін маңызын жоймаған құнды еңбектің бірі, 1928 жылы араб алфавитімен жазылған «Адам анатомиясы мен физиологиясы» деп аталады. Еңбекте мектепке дейінгі, мектеп жасындағы балаларға, жалпы оқушыларға дәрігерлік тәрбиелік маңызы өте жоғары ақыл – кеңестер беріледі.

Оқушының саулығын сақтау үшін: құлағың, мұрның, тынысың, көзің, денең, денің сау болсын десең мынадай ақыл- кеңестерді жадынан шығармай денсаулығыңды сақтауың керек:

1. Құлағыңның іші- сыртын таза ұста, сабынды сумен құлағыңды абайлап жу. Жуынғаннан соң әбден құрғатып сұрт.
2. Құлаққа айқайлауға, шыңғыруға болмайды, өзінде құлағыңа ұрғызба, айқайлатпа;
3. Қалам, қарындаш, ине секілді үшкір нәрселермен құлақтың ішін шұқуға болмайды. Мақтаны , әсіресе суланған, дәріленген мақтаны құлағыңа тығушы болма.
4. Құлағыңның ішіне бір нәрсе кіре қалса, өзің еш нәрсе істеме, тездеп дәрігерге көрін. Құлағыңның ішіне құрт- құмырсқа секілді тірі жәндік кіре қалса, дәрігер келгенше бірнеше тамшы жылы өсімдік майын, немесе жылы сүт тамыз.
5. Мұрныңды әрдайым таза ұста. Аузыңның жеу, сөйлеу үшін, мұрныңның тыныс алу, иіскеу үшін жаралғаның ұмытпа.
6. Сіңбіргенде дауыстап екі танаумен бірдей сіңбіруге болмайды, әуелі бір танауыңды тазалап, сонан соң екінші танауыңды тазала.
7. Жүргенде, жүгіргенде, ұйықтағанда мұрныңмен дұрыстап дем ала алмайтын болсаң , дәрігерге көрін.
8. Жас балаға ауызын жуып ұстауды әдеттендір. Бесікте жатқанда ауызын ашып жататын болса, жастығын биіктетіп жатқыз. Бірнеше күннен соң ауызын ашып жатуды қоймаса, дәрігерге көрсет.
9. Дем алғанда ауызың , көмекейің жабық болсын.

10. Шаңда немесе ауасы бұзылған орында шамаң келгенше дем алма (тұрма). Жүрген жерінде шаңдатпай жүр, әсіресе үйді шаңдатпа.
11. Үйдің ішіне, еденге түкірме.
12. Киімді, төсегінді, заттарды үйдің ішінде қақпа, тазалама, сыртқа шығарып тазала.
13. Жылы уақытты терезең ашық болсын, суық уақытта бірнеше рет терезені ашып, үйіңнің ауасын жаңартып тазалап тұр.
14. Гулеме желден сақтан.(әсіресе, терлеп отырғанда)
15. Шылым тартпа, темекінің зиянды екенін ұмытпа.
16. Ымыртта, ала- көлеңкеде нашар жарықта кітап оқыма, жазба, жұмыс істеме.
17. Күндіз үйде жұмыс қылсаң, жарық сол жағыңда болсын. Көз алдындағы (қолыңдағы) істеп отырған жұмысыңа (жазып отырған қағазыңа) күн түспесін.
18. Жыпылықтаған жарықта, көлікте кітап оқыған көзіңді бұзады.
19. Жұмыс уақытыңда көзің талса жұмысыңды қой да, көзің дем алғанша терезеге қара.
20. Еш уақытта көзіңді уқалама, тазалап жумай тұрып қолыңды көзіңе тигізбе.
21. Көзіңе қықым не бөтен нәрсе түссе, көзіңді уқалама, жоғарғы қабағыңды қолыңмен жәй ғана мұрныңа қарай сипа. Көзіңе түскен нәрседен құтыла алмасаң , дәрігерге көрін.
22. Көруің немесе көзің ауырса, дәрігерге көрін. Орынсыз киген көзілдірік көзді бұзады.дәрігермен кеңеспей көзілдірік киме.
23. Бөтен кісінің бет орамалымен бетінді, көзіңді сұртпе.Өзіңнің жеке бет орамалың болсын.
24. Үйде жұмыс қылғанда жарық (терезе, шам,) сол жағыңда болсын.
25. Жазу үшін отырғаныңда астыңдағы орындығыңның алдыңғы шеті үстелдің астына 5-2 см. кіріп тұрсын. Жазғанда тік отыр.
26. Үстелге отырғанда екі білегінді шынтағына дейін үстелдің үстіне салып отыр. Астыңдағы орындығың аласа болса, үстіңе көпшік иә бөтен нәрсе салып керегінше биіктет.
27. Үстелге отырғанда табаныңды жерге тегіс тигізіп тіреп отыр. Орындықтың үстіне тік отыр. Арқанды орындықтың арқасына таяп, сүйеніп отыр. Басыңды төмен еңкейтпе.
28. Жазғанда екі білегің шынтаққа дейін тегіс үстелдің үстінде жатсын. Сол қолыңмен қағазды басып, керегінде ілгері жылжытып отыр.
29. Оқығанда кітабыңның бетінен көзің ең кем болғанда 32 см. қашықта болсын.
30. Денең сау болу үшін таза ауа, күннің шуағы өте керек екенін ұмытпа.
31. Денеңді таза ұста, жұмасына бір рет жылы суға шомылып тұр.
32. Жылы мезгілде суға көбірек шомыл.
33. Тұла бойыңды, ең болмағанда мойныңды, арқанды күнде салқын сумен жуып тұр.
34. Талтүсте күн қызып тұрғанда суға түспе. Тамақтан соң тоқ қарынға суға түспе, иә, қызып,терлеп тұрып суға түспе, әуелі теріңді кептір.
35. Шомылуға қолайлы уақыт- сәске мен екінді.
36. Өте жылы су, әсіресе, күнде жуынғанда қаныңды тасытып, денеңді босатып, әлсіздендіріп жібереді. Сондықтан жылы суға ,иә, моншаға түскен соң денеңді жәймен бірден –бірге салқындат. Суықтан сақтан. Шомылып шыққан соң денеңді сүлгімен әбден құрғатып сұрт.
Денеңді таза ұстау үшін жуынумен пара- пар ішкііміңді жиі ауыстырып тұр.
37. Өзіңді, тамағыңды таза ұста, ішкен- жеген сайын және ертеңді- кеш аузыңды тазалап шәй. Аузыңды таза ұстасаң тіс аурудың көбінен құтыласың.
38. Таза ауада көбірек қимылда (жүр, ойна, жүгір т.т)
39. Өте жылы киінбе, басыңа жеңілдеу нәрсе ки.
40. Денеңді тар киіммен, белбеумен, түрлі баумен байлап қыспа.
41. Бөтендердің киімін, әсіресе, бет орамалың, бөркін, көйлегін киме. Ауру адамның киіміне жолама.

42. Өте көп ішіп- жеме, бұзылған астан, сіңбейтін тамақтан, әсіресе тәттіден қашық бол. Жас балаға тәтті беріп үйретпе. Асты реттеп ішіп- же.
43. Күніне үш мезгілден артық тамақтанба. Пияз, тұз, қызыл бұрыш секілді нәрселерді асқа көп салма.
44. Арақ, есірткі секілді нәрселерге көп жолама. Наша шекпе диуана боласың. Шәйді, кофені қып-қызыл қылып ішпе, сұйық қылып іш, бұларды ұйықтар алдында ішпе.
45. Тамақты қазақша, яғни, қолмен жесең, қолыңды сабындап жу. Ешкімнің сарқытын ішіп- жеме.
46. Аяқ- табақ, қасық- пышақ, шаңышқы секілді аспаптарыңды таза ұста. Ас саймандарыңды өзіңе меншікті, бөлек қылуға тырыс.
47. Ерте жат, ерте тұр, оянған соң төсектен тұрып кет. Оянысымен тұрып кетпесең жұмысыңды көңілді болып бастай алмайсың.
48. Кешке ұйықтар алдында ауыр жұмыс істеп шаршама. Болдырсаң, дұрыс ұйықтай алмайсың.
49. Ұйқы адамға күш жинап қуат береді. Түнде ұзақ отырып істеген ми жұмысы адамның ұйқысын бұзады, адамды ұмытшақ қылады. Сондықтан саулықты сақтау білімі саған «ерте жатып, ерте тұр, сонда ғана ұйқы сені тынықтырады» деп тұрады.
50. Бөтен кісінің төсегіне жатпа, төсек орнын, жастығын, көрпе жаймасын қолданба.

Х.ДОСМҰХАМЕДОВ ЖӘНЕ ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМЫН ЗЕРТТЕУШІ ҒАЛЫМ.

Хилауова А.А.

Н.Манаев атындағы жалпы орта мектебінің мектеп директорының бейіндік жұмысы жөніндегі орынбасары. Биология пәні мұғалімі, шебер-педагог.

Профессор Х.Досмұхамедов медицина, биология, тән тәрбиесі, табиғаттану салаларына қыруар еңбек сіңіріп, көптеген ғылыми мақалалар жазған жан-жақты ғұлама ғалым. Ол аумалы-төкпелі заманда мұң мен зардың, айтыс пен тартыстың, өмір мен өлімнің бел ортасында жүрсе де азаматтық тұлғасына дақ түсірмеген қазақ зиялысы Халел Досмұхамедов еді.

Х.Досмұхамедов 1883 жылы көктемде қазіргі Атырау облысы, Қызылқоға ауданындағы Тайсойған құмында дүниеге келді. Ол он балалы отағасының жетінші болып көрген қызығы еді. Кішкентайынан ауыл молдасынан сауат ашып, одан соң ағасы Дәулетмұхамед Машақұлы оны жергілікті орыс-қазақ мектебінде оқуға береді. Ол заманда да орысша білуге ұмтылып, оқу қуған қазақ балалары аз болған жоқ. Бірақ солардың арасында ең алғырлары ғана жиған білімдерін пайдаға жарата білді немесе патша әкімшіліктерінде шенеунік болып, шен тақты. 1894 жылы Халел Орал қаласындағы әскери реальды училищенің дайындық курсына қабылданып, оны 1902 жылы үздік бітіріп шығады. Ізденімпаз жас мұнымен ғана тынбай, 1903 жылы империяның астанасы Петербургтегі әскери-медициналық академияға оқуға түсіп, оныда 1909 жылы алтын медальмен бітіріп шығады. Жас қазақ жігітінің Петербургте оқыған жылдары аумалы-төкпелі, аласапыран уақыт болатын. Бұл жылдары білім қуып, туған елінен жырақ кеткен жас көп нәрсені ойға түртеді, ойланады, бұл өмірдегі ең басты мақсаты – халқының бақыты үшін қызмет істеу екендігін түсінеді. Тынбай ізденіп, ғылым нәрін жинаған талапты жас империяның астанасынан жан-жақты білім алып, туған елге оралады. 1905 жылғы демалысында Қазақ даласына келген бір тұста ол, сол жылы

құрылған Қазақ конституциялық-демократиялық партиясының 9 адамнан тұратын Орталық комитетіне Б. Қаратаев, М. Бақтыгереевтермен бірге сайланып, саяси өмір жолын бастайды.

Қандай бір жұмысты қолға алсын Халел өз тұстастарынан алға шығып, жарқырап көрінеді. Әсіресе, дәрігерлік және саяси қызметтерімен араласа жүріп, қазақ халқының тарихын, тілін, ауыз әдебиетін, белгілі тарихи тұлғаларының ғұмырнамаларын үңіле зерттейді. Оның 1998 жылы «Ана тілі» баспасынан жарық көрген көлемі 34 баспа табақ келетін таңдамалы шығармаларының өзі - өз заманынан әлдеқайда озық тұрған еңбек. Оның медицина, гигиена, биология, табиғаттану, техника, металлургия жайлы жазған мақалалары – ғалымның шын мәнінде, энциклопедиялық білімі барлығының бір дәлелі.

Бұл осы ілімнің қазақ арасында бұрыннан бар екендігін, оның түп-тамырын тереңнен іздеу қажеттілігін тағы да дәлелдейді. Ұлтын сүйген ұлылар оның болашағын ойлап, оның жаны да, тәні де әрқашан таза болып отыруы жайлы әрқашан да ойланған ғой. Солардың бірі - өткен XX ғасырдың басында жоғары білімді дәрігер атанған Халел Досмұхамедов еді.

Халел Досмұхамедов 1917 жылы 21-28 шілде аралығында Орынбор қаласында өткен І қазақ съезінің төрағасы болды. Осы съезде оның және серіктерінің ұсынысымен қазақтардың автономия алуы, жер мәселесі, халық милициясын құру, бүкіл Ресей мұсылмандарының кеңесін шақыру сияқты барлығы 14 мәселе қаралған еді.

«Алаш» партиясының көрнекті ұйымдастырушыларының бірі, асқан білімпазы, үлкен бедел иесі, қажырлы қайраткер, елім дегенде етін кесіп беруге даяр үлкен патриотты, әрине, Кеңес өкіметі де жақтыра қойған жоқ. Халел Досмұхамедұлы бір өзі бірнеше қызметтер атқара жүріп, ұлттық мектептердің жүйесін құруға, қазақ тіліндегі ғылыми терминологиялық жасау ісіне ат салысады. Жер-жерлерде қаулап ашыла бастаған ұлттық мектептерге ана тілінде оқулық жазу қажет болады. Осындай қажеттілік Халелді атқарып жүрген толып жатқан қоғамдық қызметтерін ана тіліндегі оқулықтар жазумен және оны шығару жұмыстарымен ұшпастыра жүргізуге мәжбүр етті. Ол «Табиғаттану», «Оқушылардың денсаулығын сақтау», «Адамның тән тірлігі» (қазақша-орысша жаратылыстану сөздігі), «Сүйектілер туралы» атты еңбектер жазды. Сондай-ақ оның қаламы жүйрік журналист болғанын қазақ тілінде шығарып тұрған. «Шолпан», «Ақ жол», «Еңбекші қазақ», «Сәуле» сияқты газет-журнал беттерінде жарияланған мақалаларын айқын көруге болады.

Жеке адамға табыну дәуіріндегі алғашқы құғын-сүргін зұлматына алдымен халқымыздың маңдай алды аяулы азаматтары ұшырағаны белгілі. Солардың бірі болып, ҚазПИ-де проректор болып жүрген Халел тұтқындалып, Воронежге жер аударылды. Сонда жүргенде қайта тұтқындалып, әуелі Мәскеу, содан соң Алматы түрмесіне отырды. 1937 жылы әскери трибуналдың үкімімен атылды. Халқыма қызмет етуден артық бақыт жоқ деп, бар мағыналы өмірін осы жолға арнаған аяулы азамат осылайша зұлымдықтың құрбаны болды. 1958 жылы 28 ақпанда Қазақ КСР Жоғарғы сотының Қылмыстық істер коллегиясында қайта қаралып, ақталды. Ол 1929 жылы ҚазПИ-де проректор болып жүрген кезінде тұтқындалып Воронеж губерниясына жер аударылып, сол жерден Мәскеу және Алматы қалаларында түрмеде отырады содан кейін талай құғын-сүргінге ұшыраған ол 1939 жылдың 24 сәуірінде «әскери трибуналдық үкімімен ату жазасына бұйырылады», бірақ 19 тамызда үкім орындалмай тұрып, түрмеде науқастан қайтыс болады.

Біздер төменде профессор Х. Досмұхамедовтың 1922 жылы жарық көрген «Оқушының саулығын сақтау» атты мақаласын бүгінгі жас жеткіншектерге жетер деген ниетпен қысқарған нұсқасын жариялап отырмыз.

ОҚУШЫНЫҢ САУЛЫҒЫН САҚТАУ

І. ҚҰЛАҒЫҢ САУ БОЛСЫН ДЕСЕҢ:

1. Құлағыңа ұрғызба, айқайлатпа, шыңғыртпа; өзін де құлаққа ұрма, құлаққа айқайлама, шыңғырма.

2. Қалам, қарындаш, тас-қалам, ине секілді өткір ұшты нәрселермен құлағыңның ішін шұқыма. Құлағыңа еш уақытта еш нәрсе тықпа. Мақтаны, әсіресе, суланған я дәріленген мақтаны құлағыңа тығушы болма.

3. Құлағыңның ішін, сыртын таза ұста. Сабынды сумен құлағыңды абайлап жу. Жуынғаннан соң құлағыңның суланған жерін әбден сүртіп, құрғат.

4. Құлағыңның ішіне бір нәрсе кіре қалса, өзің еш нәрсе істеме, тезден доктырға көрін. Құлағыңның ішіне құрт-құмырсқа секілді тірі мақұлық кіре қалса, доктыр келгенше бірнеше тамшы жылы кендір майы, я жылы сүт тамыз.

5. Бұлақ болсаң (құлағыңнан ірің ақса), тезден доктырға көрін. Құлақтан аққан іріңді пайдалы не зарарсыз деп ойлама. Бұлақ өте зиянды.

II. МҰРНЫҢ САУ БОЛСЫН ДЕСЕҢ:

6. Мұрныңды әрдайым таза ұста, таңауларыңды тазалап жүр. Аузыңның жеу, сөйлеу үшін, мұрныңның тыныс алу, иіскеу үшін жаралғанын ұмытпа.

7. Жүргенде, жүгіргенде, сөйлегенде, ұйықтағанда мұрныңмен дұрыстап дем ала алмайтын болсаң, доктырға көрін.

8. Жас балаларға туысымен-ақ аузын жұмып ұстауды әдеттендір.

III. ТЫНЫСЫҢ САУ БОЛСЫН ДЕСЕҢ:

9. Дем алғанда ауызың өнемейін жабулы болсын.

10. Шаңда не ауасы бұзылған орында шамаң келгенше дем алма (тұрма). Жүрген жеріңді шаңдатпай жүр.

11. Үйдің ішінде еденге, жарға (дуалға) қақырма, түкірме, мұрын орамалыңа да қақырып, түкірме.

12. Киімінді, төсегінді, бөтен нәрселерді үйдің ішінде қақпа,сілікте, тазалама; сыртқа шығарып тазала.

Үйдің ішіндегі нәрселерді сүрткенде, сыпырғанда сүрткішің, сыпырғышың құрғақ болмасын, дымқыл болсын.

13. Үйде отырып жұмыс қылғанда, жылы уақытта терезең ашық болсын.

Суық уақытта күн тәуір болса, бірнеше рет есік-терезені ашып, үйіңнің ауасын жаңартып, тазалап тұр.

Гүлеме желден сақтан. Әсіресе, қызып, терлеп отырғанда сырттағы ауа (терезе, есік секілді) бір тесіктен кіріп, қарсы тесіктен (есіктен не терезеден) шықса, үйдің ішін жел гулеп кетеді, осы желді гүлеме деп атайды.

14. Ұйықтайтын үйіңнің (бөлмеңнің) ауасы өте таза болсын.

15. Еш уақытта көкірегінді, ішінді (құрсағыңды) терезенің алдына не тақтайдың, үстелдің шетіне я болмаса басқа нәрсеге кидірмелеп қыспа.

16. Шылым тартпа, насыбай атпа, темекінің өте зиянды екенін ұмытпа.

IV. КӨЗІҢ САУ БОЛСЫН ДЕСЕҢ:

17. Ымыртта, алакөлеңкеде, нашар жарыққа оқыма, жазба, жұмыс қылма.

18. Күндіз үйде жұмыс қылсаң, жарық (терезе) сол жағында болсын. ...Көз алдындағы (қолыңдағы) істеп отырған жұмысыңа (жазып отырған қағазыңа, тігіп отырған киіміңе) күн түспесін (күннің шуағы тимесін).

19. Кешке шаммен жұмыс қылғанда, шамның алдында кішкене сол жаққа таман жарты метрдей (үш жарым қарыстай) алыста тұрсын. Шамның қалпағы (абажыры) қара не қызыл, көк, сары секілді бояулы болмай, ақ шыныдан (фарфордан) болсын.

20. Жазғанда қою сиямен анық көрінетін сызықтың үстінен жаз.

21. Жұмыс уақытыңда көзің талса, жұмысыңды қой да, көзің демалғанша (талғаны қойылғанша) терезеге қара.

22. Қатты аурудан тұрғанда әбден айыққанша, біраз уақыт көзіңді күтіп, сақтанып жүр.

23. Еш уақытта көзіңді уқалама, тазалап жумай тұрып, қолыңды көзіңе тигізбе.

24. Көзіңе қикым не бөтен нәрсе түсе қалса, көзіңді уқалама. Қазақтың әдетінше көзіңе үрдірме, көзіңді жалатпа.

25. Көруің кемісе, я көзің ауырса, доқтырға көрін. Көзіңе көзілдірік керек пе? Не бөтен дәру керек пе? Тек доқтыр ғана біледі.

26. Бөтен кісінің бет орамалымен (сүлгісі) бетінді, көзінді сүртпе.

V. ҮЙДЕ ЖҰМЫС ҚЫЛҒАНДА САУ БОЛАЙЫН ДЕСЕҢ:

27. Жұмыс қылғанда жарық (терезе, шам) сол жағыңда болсын.

28. Жазу үшін отырғаныңда астындағы орындығыңның алдыңғы шеті үстелдің астына 2-5 сантиметр (бір-екі елі) кіріп тұрсын.

Жазғанда тік отыр. Көкірегіңмен үстелдің шетіне кидірмелеме.

29. Үстелге отырғанда екі білегіңді шынтағыңа дейін үстелдің үстіне салып отыр.

30. Үстелге отырғанда табаныңды жерге я еденге тигізіп, тіреп отыр. Аяғың жерге (еденге) жетпесе, табаныңның астына тақтай (сандық, жәшік) қойып, басып отыр.

31. Үстелге отырғанда аяғыңды орындықтың астына бүкпе не болмаса бір аяғыңды бір аяғыңның үстіне салып айқастырма.

32. Орындықтың үстінде тік отыр. Арқанды орындықтың арқалығына таяп, сүйеніп отыр. Басыңды төмен еңкейтпе.

33. Жазғанда екі білегің шынтаққа дейін тегіс үстелдің үстінде жатсын. Сол қолыңмен қағазды басып, керегіңді ілгері жылжытып отыр.

34. Жазатын қағазыңды қымқа, оң жаққа тамаңдау, қарсы алдыға сал.

35. Оқығанда орындықты үстелден аз-кем кейіндеу қойып, кітабыңды екі қолыңмен ұста. Кітаптың төменгі жағы үстелге тіреліп тұрсын, жоғары жағы үстелден көтеріңкі болсын.

Оқығанда кітабыңның бетінен көзің ең кем болғанда отыз екі сантиметрдей (2 сүйемдей) қашықтықта болсын.

36. Орындыққа отырғанда киімің астында бүктеліп жатпасын.

Қыз балалар орындыққа көйлектерін тегістеп, бүктесінсіз қылып отырсын.

VI. ДЕНЕҢ САУ БОЛСЫҢ ДЕСЕҢ:

37. Үйге таза ауа көп кірсін. Күннің сәулесі (шуағы) кіріп тұрсын. Сау болу үшін таза ауа, күннің шуағы өте керек екенін ұмытпа.

38. Тұла бойыңды, ең болмағанда мойныңды, көкірегіңді, арқанды күнде салқын сумен бір жуып тұр. Көнбісті боласың.

39. Жылы мезгілде бос суға көбірек шомыл. Ең артығы – күннің шуағына жылыған суға түсу.

Жылы суға, я моншаға түскеннен соң денеңді жайымен бірден-бірге салқындат. Суықтан сақтан.

Шомылып шыққаннан кейін үстінді таза орамалмен (сүлгімен) я жаймамен әбден сүртіп құрғат. Денеңді таза ұстау үшін жуынумен парадар іш киіміңді (көйлек-дамбалыңды) жиі ауыстырып тұр.

Қара жұмыспен (қол жұмыспен) еңбек қылсаң, екі киімің болсын. Күндіз кигенін түнде шешіп жайып, түнде кигенін күндіз жайып, алмала.

Тер, түлеген тері, теріңнен шыққан май, басқа зиянды нәрселердің бәрі ішкі киімге сіңеді. Бұл нәрселер тез-ақ шірі бастайды.

Шіріктің әсерінен қолтық, башайларыңның арасы секілді орындарға қолаңса, шуаш пайда болады. Шіріктің салдарынан терің жидіп түлейді, қызылшақа болады, түрлі жара түседі.

40. Өзіңді, тамағыңды таза ұста. Ішкен-жеген сайын ертелі-кеш аузыңды тазалап шай. Аузыңды таза ұстасаң, тіс аурудың көбінен құтыласың. Тамақ жеген сайын тісіңді мәсуекпен (тіс тазалауышпен) жақсылап тазала.

41. Таза ауада (сыртта) көбірек қимылда (жүр, ойна, жүгір, тағысын тағы).

42. Өте жылы киінбе, басыңа жеңілдеу нәрсе ки, мойныңды ашық ұста, шаш қойма.

43. Денеңді тар киіммен, белбеумен, түрлі баумен байлап, қыспа.

44. Аяқ киімінің (етігінің) ұлтаны табаныңа лайық болсын.
45. Киімнің, шұлығың суланса, шапшаң шешіп тастап, құрғақ киім ки.
46. Бөтендердің киімдерін, әсіресе, бет орамалын, қол орамалын, бөркін, көйлек-дамбалын киме.
- Ауру адамның, өліктің киіміне жолама.
47. Өте көп ішіп-жеме. Бұзылған астан, сіңбейтін тамақтан, әсіресе, тәттіден қашақ бол. Жас балаға тәтті беріп үйретпе. Асты ретпен же, күніне үш мезгілден артық тамақтанба. ...Ауырып өлген малдың етін, шала піскен, иістенген, шіріген етті, жемісті жеме. Ауру боласың.
48. Арақ, боza секілді есірткіш нәрселерге жолама. Наша шекпе, көкнәрі жеме. Диуана боласың. Шайды, кофені қатты қылып ішпе, сұйық қылып іш. Бұларды ұйықтардың алдында ішпе.
49. Тамақ жердің алдында қолыңды жу. Тамақты қазақша қолмен жесең, қолыңды сабындап жу.
- Ауру адаммен, саулығы күмән адаммен табақтас болма. Ешкімнің сарқытын ішіп, жеме.
- Аяқ-табақ, қасық, пышақ, шанышқы секілді ас аспаптарыңды таза ұста. Ас саймандарыңды өзіңе меншікті, бөлек қылуға тырыс.
- Жуып-тазаламай бөтендердің қолданған аяқ-табағын, шанышқы-пышағын, ожау-қасығын, ыстақан-кесесін, басқа да ас құралдарын қолданба.
50. Ерте жатып, ерте тұр, ояңған соң төсекте тырандап жатпа. Оянысымен төсектен тұрып кет.
51. Кешке ұйықтардың алдында ауыр жұмыс істеп, шаршама. Болдырсаң, дұрыстап ұйықтай алмайсың.
52. Ұйқы адамға күш жинап, қуат береді. Адамға пайдалы ұйқы – түссіз қатты ұйқы. Түнде ұзақ отырып істеген ми жұмысы адамның ұйқысын бұзады, адамды ұмытшақ қылады.
- Ұйқының ұзақтығы жасқа қарай түрліше болады. Тәулікке емшектегі балаға он алты-жиырма сағат, он-он екі жасар балаға – тоғыз сағат, бозбалаларға – сегіз сағат, үлкен кісіге алты – жеті сағат ұйқы керек.
53. Еш уақытта біреумен қойындасып жатпа. Жеке жатып үйрен. Бөтен кісінің төсегіне жатпа, төсек-орнын, жастығын, көрпе-жаймасын қолданба.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Халел Досмұхамедов Избранные издательство «Ана тілі» 1998 г.
2. Егемен Қазақстан «Өз халқының перзенті» 1995 ж.
3. Спорт kz. Біздің Халел 25 тамыз 2006 ж.

Х. ДОСМҰХАМЕДОВ – ҚАЗАҚ ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУШІ ҒАЛЫМ.

Шалапиева Г.Т.

№10 С. Мұқанов атындағы орта мектептің тарих, құқықтану пәнінің мұғалімі.

Халел Досмұхамедұлы – еліміздің тарихында өзіндік өшпес із қалдырған, сан қырлы талант иесі. Ол өз өмірінің кемелді кезеңін қоғамдық-саяси қызметтермен қатар шығармашылық жұмысқа да арнағаны белгілі. Профессор Халел Досмұхамедұлы – тарих ғылымының дамуына да өз үлесін қосқан ғұлама ғалым. Оның тарих ғылымына байланысты жазған еңбектерінің жас ұрпақты патриоттық рухта тәрбиелеуде өз орны бар.

Х.Досмұхамедұлы өзінің тарихи еңбектерінде ұлт-азаттық қозғалыстар тарихына ерекше көңіл бөлген. Ол 1936-1938 жылдары Бөкей хандығы мен Кіші жүздің батыс бөлігін қамтыған Исатай Тайманұлы бастаған халық-азаттық көтеріліс тарихын алғаш зерттеген ғұлама ғалым. 1924 жылы «Сәуле» журналының нөмірі 3-санында «Қазақ әдебиет білім мұрасымен», «Ақ жол» газетінің қосымша бетінде жарияланған «Қазақ батырлары: Исатай, Махамбет» шығармалары соның дәлелі.

Халел Досмұхамедұлы еңбегінде Исатай Тайманұлы бастаған көтерілістің басталуы, көтерілістің негізгі кезеңдері мен барысы туралы құнды мағлұматтар жинақталған. «... Үш мыңдай қолға бас болып, Исатай Жайық бойындағы елді көтеруге аттанады. Елдің бәрі Исатайға қосылады. Елдің тегіс көтерілгенін көріп, үкімет Орынбордан, Ордан (Жаманқала), Текеден (Оралдан), Мансирев, Падурев, Гекке деген полковниктерді бас қылып үш бөлек күшті әскер шығарады»...

Халел Досмұхамедұлы «Исатайдың көтерілісі қазаққа қандай пайда, қандай зиян түсірді?» деген сұрауға: Исатай көтерілісі қазаққа өзінің ел екенін білдірді, жұрттың ұлт сезімін қозғады, қазақтың бірігуіне себеп болды. Исатай көтерілісі қазақтың көзін ашып, патша үкіметін танытты, патша үкіметіне сүйенген хандардың, сұлтандардың қазаққа нағыз дұшпан екенін көрсетті – деп жауап берді.

Қайраткер Х.Досмұхамедұлы қазақ халқының ұлт-азаттығы үшін жанын пиде еткен ардагер ұлы Исатай Тайманов пен дауылпаз ақын Махамбет Өтемісұлы туралы зерттеп, оны көпшілікке ұсынуы елеулі де ерекше еңбектерінің бірі дер едік. Отты жырларымен, өршіл үнімен азаматтардың көтеріліске үндеген әрі батыр, әрі ақын Махамбеттің 200-жылдық мерейтойының 2003 жылы ЮНЕСКО көлемінде атап өтілуі ұлтымызға көрсетілген құрмет, ұрпаққа мерей екені даусыз.

Ғалым Х.Досмұхамедұлының тарихи еңбектерінің бірі – ХҮІІ ғасырдағы Қазақстан мен Орта Азия тарихында ерекше орын алған белгілі тұлғаның бірі – Жалаңтөс батырға арналған. «Самарқан шаһарындағы Тіллә қари және Ширдар медреселерін салдырған Жалаңтөс батырдың шежіресі» атты зерттеу мақаласында: «Кіші жүз қазақтарының арасында Жалаңтөс батыр тарихи тұлға саналады, ол алшындардың әлім бұтағынан тарайтын төртқара руына жатады» - деп жазған.

Осы күнге дейін бүкіл әлемді таң-тамаша қылып, таңдандырып келген құрылысты ХҮІІ ғасырдың басында салдыртқан. Бұл жалаңтөс баһадүр әмір деген кім?

Жалаңтөс батыр туралы орыс тілінде шыққан әдебиеттерде мәліметтер жоқтың қасы, ал Орта Азия туралы жазылған бізге белгілі тарихи еңбектерде Жалаңтөс туралы атүсті, оның тамаша ғимараттар салғызғаны ғана аталып өтеді, ол жайында егжей-тегжейлі деректер келтірілмейді.

Белгілі зерттеуші А.И.Левшин өзінің «Описание киргиз-казахских орд и степей» атты кітабында: «...Қазақ ханы Жәңгір 1643 жылы 600 сарбазымен қалмақ ханы Қонтайшы батырдың 50 мың қолын жеңгенде де, оған (Жәңгірге) көмекке 20 мың атты әскері бар бір татар князы Ялантуш келді» - дейді, бірақ оның кім екендігін тәптіштеп айтпайды.

Масальский «Туркестанский крайда», «Тіллә қари» мен «Ширдар» медресесінің «өзбектің алшын руынан шыққан Жалаңтөс баһадүр - әмір (Иманқұл ханның қолбасшысы)» салдарынан жазады, әйтседе автордың бұл деректі қайдан алғаны бізге белгісіз.

Х.Досмұхамедұлы батырдың тарихын зерттей отырып, оның шежіресін жасайды. Бұл тұлғаның туған жері – Сырдарияның сағасы, төртқара елі, тегі Алшын-Әлім-Қарамашақ-Ораз-Тоқпан-Сейітқұл-Жалаңтөс, әлеуметтік статусы – атасы Ораз Әмір Темірдің бас кеңесшісі, әкесі Сейітқұл – бай қажы, 40 мың үй алшындардың басын біріктірген ел басы екендігі айтылады. Халекең бұл шежірені жариялағанда, И.Қасымов деген мұғалімнен алғанын ескеріп, алғыс айтыпты. Ал Қасымовтың өзі бұл мәліметтерді 1920 жылы аса білгір шежіреші Молиман ақсақал Шонтаевтың аузынан жазып алған екен. Жалпы, Халекең Жалаңтөс батыр тарихын зерттей жүріп, алты ата Әлім руының үш шежіресін пайдаланыпты. Солардың бәрінде де Жалаңтөс батырдың ата-бабалары мен үрім-бұтақтары бірыңғай таралатынын айтыпты. Бұл шежіреде Жалаңтөстің үш баласы болғаны айтылады.

Жалаңтөстің ағасы Ақша бидің немересі Әйтеке би – тарихымыздағы белгілі тұлға. Жалаңтөстің шөбересі Қара абыз қарақалпақтың қабыл деген батырымен Ерәлі ханның заманында соғысып, қайтыс болған.

Қазақ халқының айбынды батыры, даңқты әскери қолбасшысы және мемлекет қайраткері болған Жалаңтөс баһадүрдің есімі оның Самарқанға әмір болған кезінде халық арасында кең тараған. Осы орайда өзбек хандары тұсында нағыз қазақ өкілі – Жалаңтөс баһадүр қалайша Самарқанның өмірі болды деген сауал өз-өзінен туады.

Зерттеуші М.Есламғали «Жалаңтөс баһадүр» атты зерттеу мақаласында былай деп жазды: «1612 жылы Бұхар ханы Иманқұл көп әскермен Түркістан атырабына баса көктеп кіреді. Алдыңғы соққы қарақалпақтарға берілген болған соң, Жалаңтөс батыр өз әскерімен көмекке жетеді. Әйгілі жалаңтөс қолынан қаймыққан Иманқұл амалсыздан соғысты бастай алмай, келіссөзге келеді. Алайда, бұл Бұхар ханның айласы екенін түсінген батыр әскер жиған Иманқұлды түгелдей талқандау үшін дайындалу қамына кіріседі. Мұны сезген Иманқұл Жалаңтөс тұрғанда өзінің Бұқар тағында отыра алмайтынын түсініп, оған Самарқан қаласын және сол төңіректегі уәлаятарды сыйға тартады. Сөйтіп Жалаңтөс Самарқан әмірі атанып, таққа отырады».

Кейбір зерттеулерде: «Иманқұл ханның жалаңтөс батырды Самарқан қаласы мен уәлаятының әміршісі етіп қою себебі, біріншіден, қазақ хандығымен достық қарым-қатынаста болуы, екіншіден, саяси істерді шешу үшін, әсіресе, сыртқы жаулардан қорғануда қалың әскері бар жалаңтөс батырды пайдалану» - деп көрсетеді.

Жалаңтөс батырдың тарихын зерттеген Х.Досмұхамедұлының айтуынша, «Бұқара хандығында өзбектермен терезесі тең қазақтардың тұтас рулары ие бөліктері болған. Сондықтан да Бұқара хандығында Жалаңтөс батырдың лауазым салмағы болғанына қарап Түркістанда жаулап алушылардың ішінде Кіші жүздің (алшынның) тіпті жоқ дегенде, Жалаңтөс батыр жататын әлім руының қазақтары болды» - деп айтуға әбден болады деген пікірі орынды.

Жалаңтөс батыр, даңқты қолбасшы, би, әділ әмір болуымен қатар, Шығыс елдері мәдени тарихында сәулет өнеріне ерекше көңіл бөлген. Оның әмірші болған кезінде Самарқанның көркі алдам танымастай құлпырды. Оның аты Орта Азия мен Қазақстанның саяси тариында ғана емес, сәулет өнері тарихында да орын алады.

Х.Досмұхамедұлы «Жалаңтөс батыр» туралы зерттеуде «Самарқандықтардың сөзіне қарағанда, Тіллә қари мен Ширдар деген медреселерді салдырған Жалаңтөс баһадүр» деп жазады.

Медресенің екеуі де екі қатар үй. Екеуі де шаршы планмен салынған. Тіллә қаридың алды үлкен шаршы биік дуал. Дуалдың ортасында медресенің шарбағына кіретін үш қақпасы бар. Медресенің сыртында мұнара бар Медресенің екі қатары толған құжыра. Медресенің сырты мен мұнаралары асыл тастармен қапталған. Мешіттің іші де, шарбаққа қараған дуалдың беті де сондай. Дуалды қаптаған тастардың бәрінен түрлі кестелер жасалған. Кестенің бәрі – жазы. Көбі – Құранның аяттары. Кестенің бояуларының сақталғаны соншама күні кеше жасалған секілді. Тіллә қари медресесіне өрнектер алтын бояумен салынған. Сондықтан медресенің аты парсыша «алтынданған» деген сөз.

Х.Досмұхамедұлы халқымыздың қайғы-мұңын көп жырлаған, патша үкіметінің отаршылдық саясатына қарсы өлең-толғауларымен қарсы шыққан Мұрат Мөңкеұлының шығармаларына ерекше назар аударған. Себебі, оның өзі айтқандай: «Қазақстан тарихын жазған адам Мұрат секілді ақындарды сөзсіз, елеусіз тастай алмайды» - деп жазады. Мұраттың шығармаларын алғаш зерттеп, жинақтаған бүгінгі ұрпаққа жеткізерде қыруар еңбек сіңірген адам Х.Досмұхамедұлы болды.

Қорыта айтқанда, бергенінен беретіні мол, халқымыздың айтулы перзенті, мемлекет, қоғам және саясат қайраткері, белгілі ағартушы, тарихшы ғалым, әдебиетші Халел Досмұхамедұлы артына мол мұра қалдырды.

Ендеше егеменді ел, тәуелсіз мемлекет болған дәуірімізде халқымызға еңбегі сіңген, қаны мен жанын аямаған Халел Досмұхамедұлы сияқты біртуар тұлғаның артында қалған тарихи мұраларын кеңінен зерттеп, халқымен таныстыру – абзал міндет.

ХАЛЕЛ ДОСМҰХАМЕДОВ – ФОЛЬКЛОРИСТ

Утепова С.К

Шортанбай жалпы орта мектебінің қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, педагог-зерттуші

XX ғасырдың алғашқы жартысында қазақ фольклортану ғылымының дамуына үлес қосқан зерттеушілер М.Ж.Копеев, А.Байтұрсынов, Ө.Бөкейханов, Х.Досмұхамедов т.б еңбектері Кеңес үкіметі тұсында оның авторлары қудалануына байланысты ескерілмей келгені, олардың бәрінің дерлік еңбектері тек тәуелсіздіктен кейін қолға алына бастағаны баршамызға аян.(1)

Х.Досмұхамедұлының баспа бетінде жарық көрген еңбектерінен біз оның қазақ медицинасы, биология, табиғаттану және бізге қатысты тарих, тіл, әдебиет ғылым салаларына қосқан үлесі көп екенін мақтанышпен айта аламыз. Осы орайда еліміз тәуелсіздік алғаннан кейінгі Халел Досмұхамедұлы туралы жарияланған еңбектерді бағдарласақ, алдымен Х. Досмұхамедұлының «Аламан» кітабы (құрастырған: Ғ.Әнесов, А.Мектепов, Ш.Керімов) 1991 жылы қайта басылым көргенін (2), артынан ғалымдар Қ.Сейталиев (1991), Қ.Жарықбаев, А.Боранғали қызы (1996) т.б мақалалар легі жарық көрген (3) атап өткіміз келеді. Сондай-ақ Х.Досмұхамедұлының таңдамалы шығармалары 1998 жылы қайта өңделіп, толықтырылып (құрастырған Ғ.Әнесов) өз алдына жеке басылды (4).

Сонымен бірге 1998 жылы Алматы қаласында «Халел Досмұхамедұлының - әдебиет зерттеушісі» деген атпен А.Т.Әлмұханованың кандидаттық диссертациясы қорғалды. Кезінде 1930 жылдардағы қуғын құрбаны болған Х.Досмұхамедовтың «Аламан» кітабында (1991) қазақ әдебиет тарихына, тіліне қатысты құнды деректер орын алумен қатар, оған қазақ фольклоры үлгілері де, Махамбет, Мұрат, Абыл т.б ақындар шығармалары да енгені белгілі. Кітап кіріспесінде орынды аталып өткендей, онда Х.Досмұхамедұлының қысқаша өмір баяндық деректері; ғалымның 1883 жылы Атырау облысы Қызылқоға ауданында дүниеге келгені, жастайынан зеректілігімен көзге түскені, білім нәрімен сусындауына өскен ортасы әсер етуі т.б айтылған.

Шын мәнісінде, зерттеушісінің қоғамдық ой-санасының өсуіне, ұлтжанды азамат болып қалыптасуына т.б әкесі, әкесінің ағасы мен ақын Мұрат Мөңкеұлының шығармалары мен ақыл-кеңестері шешуші ықпал еткені рас.

Сондықтан, болашақ фольклортанушы ғалымының Халық әдебиетіне деген алғаш сүйіспеншілігі де, қызығушылығын да т.б - әкесі, әкесінің ағасы мен Мұрат ақын және айналасындағылар туғызды деуге дәлел анық. Берілген өмірбаяндық деректе (2,5-6) Халел әкесінің ағасы Дәулетүмбет Машақұлы (1848-1907) ақын Мұратпен хат алысып тұрғаны келтіріледі. Көне заман мәдени мұрасының білгірі Мұрат ақынның Халел отбасының араласып тұруы, өз кезінде жас Халелдің қазақ халқының төл әдебиетімен сусындап өсуіне әсер еткені негіз бола алады...

Халел Досмұхамедұлының, әсіресе, 20-жылдары қазақ фольклоры мен ауыз әдебиеті үлгілерін жинастыра отырып, оларды жеке кітап не мақала түрінде болсын, баспа бетіне жариялап, қазақ фольклортануына елеулі үлес қосқаны аян. Ғалым Х.Досмұхамедұлының фольклортанушылық жолға түсуіне тікелей не түрткі болды десек, оның бірі – қазақтың белгілі фольклортанушы ғалымы В.В.Радловтың жарияланған еңбектерінің әсері болса,

(4,23); екіншісі қазақтың белгілі фольклортанушы ғалымы Ә.Диваевпен бір ұжымда қызметтес болуы (4,6,355,368,370) т.б – бәрі өмірбаяндық деректерден жете анықталған.

Демек, XX ғасырдың 1 жартысында қазақ фольклоры мен ауыз әдебиеті үлгілерін жинаудың болашақ ұрпақ үшін, қазақтың мәдениеті, тарихы, тілі, әдебиеті т.б тарихы үшін маңыздылығын, баға жетпес қазына көзі екенін дәйектесек, соның себепкерлері В.В.Радлов, Ә.Диваев ықпалын қабылдап, әрі өрістеткен Х.Досмұхамедұлының фольклортанушылық еңбектері ғылымдағы дәстүр жалғастығы рөлін дәлелдейді деп санаймыз.

Ғалым еңбегінің «Халық әдебиетінің мазмұны» атты тарауында: « Қазақ әдебиетінің негізін халық әдебиеті құрайды. Қазақтың халық әдебиеті саны жағынан аса бай, мазмұны жағынан өте алуан түрлі.

Қазақтың жеке өмірінің барлық сәттері – туғаннан бастап өмірден озғанға дейін, сондай-ақ тұтас халықтың немесе рудың қоғамдық өміріндегі барлық оқиғалар халық әдебиетінде жырланады» (2,15), - деуінен біз фольклордың халық өмірінің барлық жақтарын қамтумен қатар, қазақ әдебиетінің негізін халық әдебиеті құрайтынын сараптай отырып, фольклорды халықтық сипат басым болатындығын аңғара аламыз. Демек, ғалымның халық әдебиетін сөз өнері деп қана деп танып қоймай, оны халықты танудың қайнар көзі ретінде, Этнографиялық мәліметпен қатар ел тарихының дерек көздері есебінде қарастығанын анықтаймыз.

Сонымен қатар, шілдехана, бесік жырынан үзінді келтіре отырып, олардың қай кезде айтылатынын, тәрбиелік қызметін, бала тілінің дамуы мен жеке адамның қалыптасуындағы рөлін т.б – танытуы, - бәрі (2, 15 – 16), ғалым Халел Досмұхамедұлының фольклоры – халықтық педагогиканың (этнопедагогиканың) бір қайнар көзі ретінде қарастырғанын дәлелдейді.

Жаңа өмірге қадам басқан баланың әлдиі әнмен басталады...

Ты звездочка моя небесная,	Әуедегі жұлдыздай,
Ты бобер мой, плавающий воде.	Суда жүзген құндыздай,
Ты возлюбленный мой,	Өзім қалап сүйгендей,
Словно гурия райская.	Ұжмақтағы қор қызындай,
Баю, деточка моя, баю...	Әлди, балам, әлди...
Ты зрачек моего глаза,	Көзімнің ағы-қарасы,
Ты кусочек моего сердца.	Жүрегімнің парасы.
Ты отрада в горькой жизни,	Дүние, қамды ойлатпас,
Ты утешитель моего сердца.	Көңілімнің даанасы,
Баю, деточка моя, баю ...	Әлди, балам, әлди...

(перевод Диваева. Так поет киргизка, укачивая свое дитя).

Ғалымның «ғашықтық әдебиет» деген бөлімінде: « ... негізінен жастар өміріне қатысты және мазмұны жағынан өте бай, лиризмге толы, - дей отырып (2, 16), ғашықтық әндерде махаббат, сүйіктісінің көрікті келбеті, онымен қосылам ба деген үміт, ол жоқ сәттегі сағыныш т.б тақырыптар жырланады», - дейді. Бұл анықтама халық ауыз әдебиетінен гөрі, көбінесе жазба әдебиетке махаббат лирикасына жақынырақ келетін тәрізді. Ал, өз пікірлерінің дұрыстығына дәлел көзі ретінде «Ер Тарғын» жырынан үзінді келтіруі, шамасы, эпостық жырлар негізінде осындай ғашықтық жырлар жатыр деген ойды жеткізу үшін алған тәрізді.

На черную землю выпадает снег...	Қара жерге қар жауар,
Посмотри на снег, посмотри на мое тело.	Қарды көрде етім көр.
И падает на белый снег капля алой крови,	Қар үстіне қан тамар,
Посмотри на алую кровь –	Қанды көрде бетім көр.
Посмотри на мои ланиты...	

(Ер Тарғын)

Одан әрі ғалым үйлену тойы жырларына тоқтала отырып, оны іштей айтылу ерекшелігіне қарай жар-жар, тойбастар, беташар үшке бөледі. Баяндамада сондай-ақ: қоштасу, сыңсу, көрісу, сәлем, сәлемдеме, жерлеу, мақтау т.б жырлары болып, түрленіп, әрқайсысы 5-20 шақты сөйлем көлемінде сипатталып, олардың ішкі өзіндік ерекшеліктері анықтама түрінде беріледі (2, 17-20)

Ты сидишь, госпожа, на рыжей лошади,
жар-жар!

Сопровождает тебя, госпожа, молодая
верблюдица, жар-жар!

Всхлипывая, всхлипывая, не плачь,
госпожа, жар-жар!

Ведь ты будешь ласкать, подбрасывая
ребенка, жар-жар!
(Диваевтың аудармасынан).

Немесе:

Не ругай меня за то, что я плачу
Как могу я не причитать по мужу,
Который был известен всему миру?!
Что мне делать, как не плакать!
Имея всего тридцать лет.

Жылайды деп сөкпеңіз,
Ғалам білген ерімді.
Жоқтаусыз қайтіп тастайын,
Мен жыламай қайтейін,
Отыз жастың ішінде...

Крыло мое вывихнулось
И погнулось, словно нож из
недокаленного железа
О, мой дорогой сокол,
Все происшедшие от человека,
горевали...

Қанатым менің қайрылды,
Жасым пышақтай
майырылды
Асылзада сұңқарым,
Өлгеніңді есігіп,
Адамзат бәрі қайғырды.

(Диваевтың аудармасынан)

Дегенмен, ғалым баяндамасында аңыз, шежіре, батырлық жырлар, тұрмыстық жырлар мен айтыс ұғымдарына қатысты толыққанды анықтамалар бермесе де, сол жанрға мысал ретінде келтірген фольклор үлгілерінің [2, 26-28] қазіргі фольклортану ғылымы талабымен қарастырғанда да дәлме-дәл келуі т.б. бәрі Халел Досмұхамедұлының өз алдына қойған мақсаты мен түпкі ойының дұрыс екендігін дәлелдейді.

Баяндама соңында: «Халық әдебиетінің тілінің формасы негізінен өлең сөз түрінде болып келеді. Ал қара сөзбен көбінше ертегілер мен түрлі хикаялар айтылғанмен, өлең формалы ертегі де мол ұшырасады».[2, 31], -деуінен ғалымның фольклордың қара сөзбен жазылған прозалық үлгілерінен гөрі поэзиялық үлгілеріне көп мән беріп, соған қатысты еңбектерді көп қарастырғаны байқалады.

Халел Досмұхамедұлы: «Халық әдебиетін тудырушы және сақтаушы қазақ халқының өзі болғанымен, халық творчествосын жарқыратып көрсетушілер: өлеңшілер, халықтың суырып салма ақындары және халық билері»[2, 32], -дей отырып, фольклор үлгілерінің өмір сүру жағдайына қатысты құнды деректерді де келтіреді: фольклорды тудыратын адмадар; жер-жерде тарататындар; тіл тазалығы үшін күресетіндер; ұрпақтан-ұрпаққа жеткізетіндер; халық әдебиетін жасаушылардың есімдерінің сақталмай қалу себептері; үлгілердің белгілі бір себептермен авторы белгісіз, халықтың шығармалар қатарына қосылуы, т.б. сөз болады.

Одан әрі зерттеуші түйіні фольклорлық нұсқалардың өмір сүру формалары, ауызекі дамуы, көп вариантты болуы т.б. [2.32]-бәрі халықтың өткен тарихымен, айтушылардың есте сақтау қабілетімен, ең бастысы, мәдени мұраға деген елдің сүйіспеншілігі, өткенге құрметі, рухани күш-қуатымен т.б. байланысты дегенге әкеледі...

XX ғасырдың I жартысындағы қазақ фольклортанушы ғалымдары өздерінің фольклоршылдық қызметін 2 бағытта жүргізген: әрі батыстық, әрі ұлттық. Біріншісі, бұл батыстық көзқарастағы фольклортанушылар: В.В.Радлов, Г.Н.Потанин, Ә.Диваев т.б. Бұлар көбінесе өз қызметтерін танымдық, информациялық т.б. мақсатта жүргізді.

Екінші, ұлттық бағыттағы ғалымдар: М.Ж.Көпеев, А.Байтұрсынов, Х.Досмұхамедұлы, Ә.Бөкейханов, М.Әуезов т.б. Бұлар фольклорды қазақ халқы бойындағы ұлттық сезімді, салт-сананы ояту, ұлттық ерекшеліктерді, ұлттық тарихты, тілді, мәдениетті, т.б. басқаларға таныту мақсатында еңбек етті. Ал мұның бәрі өз кезінде әр халықтың өзіндік ұлттық идеология негізін қалайтыны белгілі.

Қорыта айтқанда, XX ғасырдың I жартысында қазақ ұлттық фольклортану ғылымының негізін салушылар дегенде, Ш.Ш.Уәлихановтан кейінгі ұлттық фольклортанушы ғалымдар: М.Ж.Көпеев, А.Байтұрсынов, Ә.Бөкейханов, М.Әуезовпен т.б. бірге Халел Досмұхамедұлының да еңбегі орасан зор демекпіз...

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Досмұхамедұлы Х. Тамыр дәрі хақында (Қазақ, 1913, №18, 8май)
2. Досмұхамедұлы Х. Аламан (Құрастырған: Ғ.Әнесов, А.Мектепов, Ш.Керімов) А., Ана тілі, 1991
3. Сейталиев Қ. Әмбебап ғалым-педагог (Жарықбаев Қ., Боранғалиқызыз А. Халел Досмұхамедұлының психологиялық пікірлері хақында.) Жалын, №9-10, 1996, 213-219 б.; Әлмұханова Р.
- Халел Досмұхамедов-ақындар мұрасын жинаушы һәм зерттеуші. (ҚР ҒМ-ҒА Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. №2, 1996, 44, 49 б.)
- Шәріп А. Болжал сөздің шебері (ҚР ҒМ-ҒА Хабарлары. тіл, әдебиет сериясы №3, 1998, 46-53 б.)
4. Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы (құрастырған Ғ.Әнесов). А., Ана тілі, 1998

ӘМБЕБАП ҒАЛЫМ, ЭНЦИКЛОПЕДИСТ Х.ДОСМҰХАМЕДУЛЫ

Калиева А.К

Н.Балғымбаев атындағы №42 жалпы орта мектебі. Педагог-зерттеуші тарих пәнінің мұғалімі.

Атырау қаласы

Өз тарихында ғасырлар бойы бодандықтың бұғауында болған, халқымыздың маңдайына біткен шоқжұлдыздардың бірі, саяси күрескер, жалынды жаршы – публицист, әрі киелі өнер иесі Халел Досмұхамедұлы.

Осындай алып, нар тұлғалардың бірі, әрі бірегейі – Халел Досмұхамедұлы 1883 жылы сәуірдің соңғы күндері қазіргі Атырау облысы, Қызылқоға ауданындағы Тайсойған құмында дүниеге келген. Халел он балалы Досмұхамед отбасының жетінші болып көрген қызығы.

Ол жасынан ауылдағы молдадан хат танып, одан соң жергілікті орыс – қазақ мектебіне оқуға түседі. Досмұхамед әулеті кіші жүздегі он екі ата байұлының Беріш тармағынан, оның ішінде – Жайық – Берішпен тарайды.

Халелдің әкесі Досмұхамедтің ағасы Дәулетүмбет алғашқы оқыған азаматтардың бірі, үйшіктен орысша – қазақша училище ашқан. Халел осы оқыған ағасының нұсқауымен 1894 жылы, Орал қаласындағы әскери реальді училищенің дайындық класына қабылданып, онда

орыс тілін тез меңгеруімен, зеректігімен танылады. 1902 жылы оны үздік бітіріп, тағы бір жыл дайындық класында оқып, 1903 жылы алыс астана – Петербордағы императорлық әскери – медициналық академияға латын тілінен қосымша емтихан тапсырып түседі. Осыдан бастап Халел Досмұхамедұлының шыңға өрлеу баспалдағы басталады.

1909 жылы академияны “үздік дәрежелі емші” атағымен бітіріп шыққан Х.Досмұхамедұлы офицер ретінде келсімді мерзімге әскери міндетін өтеуге жіберіледі. Алдымен Пермь губерниясында, онан кейін 2 – ші Түркістан, 2 – ші Орал казак атқыштар батальонында әскери кіші дәрігер міндетін атқарады. Осы жылдары Орал қалалық ауруханасында бір жылдық мамандандыру курсынан өтеді! 1912, 1913 және 1915 жылдары оба (чума) эпидемиясының ошақтарында болып, өз өміріне төнген қауып – қатерге қарамастан, обамен күрес істеріне түрлі деңгейде тікелей араласады. Сол кездегі, заңға сәйкес оба індетінің таралуына қарсы шара қолданудағы әрбір күні 12 күнге есептелетін. Осы еңбектерін және әскер қатарында “Романовтар үйі патшалық құруының 300 жылдық естелігіне” орай императорлық қола медальмен марапатталғанын алға тарта жүріп, ол 1913 жылы Орал облысы генерал – губернаторына берген №6618 куәлікпен әскери борышын өтеуден толықтай босанады да, Орал облысының Темір уезіне бөлімшелік дәрігер болып орналасады.

Санаулы ғұмырының қас қағым сәті – “Ташкент кезеңі” Халел үшін бар күш – қуат, интеллектуалдық білім – білік, зор ұйымдастырушылық қабілетін жарқырата көрсеткен жемісті жылдар болды. Сол кезеңдерде ол: ординатор, мектеп дәрігері, әрі Түркістан Денсаулық сақтау халық комиссариатының бөлім меңгерушісі, коллегия мүшесі, институтта оқытушы, проректор, әрі баспагер және ғалым қызметтерін атқарды.

1920 жылы тамыздың 21 – күні Түркесубликасы халық ағарту комиссариаты жанынан Түркістан халықтарының оқу – ағарту, мәдени және ғылыми мұқтаждарын өтеу үшін арнайы білім комиссиясы ұйымдастырылады. Х.Досмұхамедұлы алдымен осы комиссияның мүшесі, кейіннен төрағасы болады.

Х.Досмұхамедұлының ғұмыр жолын қысқаша шолу үстінде, оның тағы бір – қырын – ұстаздық, педагогтік қызметіне тоқталмай кету мүмкін емес. Тарихы сонау атақты “Жәңгір мектебінен” бастау алған, халқымыздың сауаттануына зор үлес қосқан “ағартушы- педагог” десекте ағаттық емес.

Салқын қанды, тұйық мінезді, аз сөзді Халекен өте балажанды болған. Қандай мәртебелі қызметте болмасын, тіпті шет жақта айдауда жүргенде де қарапайым мектеп дәрігері қызметін қоса атқарып отырған. Ал институтта бала тәрбиесі ғылымы педология кафедрасын ұйымдастырып, осы пәннен дәріс оқып “педология ғылымының доценті”, “педология ғылымының профессоры” атағын алған.

Әмбебап ғалым, энциклопедист Х.Досмұхамедұлының қаламынан туған кітаптар мен оқулықтарға көз салсақ, оның басты екі салаға жіктелетінін көреміз. Заман қажеттілігінен туған “Табиғаттану” оқулығынан басқа сүбелі еңбектері - өз мамандығына тікелей қатысы бар, яки медицина – биология ілімі аясынан туындайтын шығармалар. Еуропа ғалымдарының үлгі өнегесіне сүйене отырып, қазақ тілінде төл терминдік қор жасап, мүлде жаңа сапалы оқулықтарды дүниеге әкеледі. Х.Досмұхамедұлының үш бөлімінен тұратын “жануарлар” сынды оқулығы ол кезде Орта Азияда жаңа мәдени құрылыс құрып жатқан халықтардың еш бірінің тілінде жазылмаған, дүниеге келмеген кез еді. Медицина мен гигиена, биология мен адам анатомиясы және жалпы табиғаттану саласында өз заманында шыңға шығып, қоғам сұранысын өтер соны да төл іргелі еңбектер жазған жаратылыстанушы ғалым рухани, қоғамдық ғылымдар саласында да өшпес із, қайталанбас қайрат туғызары баршаны тәңгі етері сөзсіз.

Жалпы соңына мол шығармашылық мұра қалдырған алғашқы қазақ зиялыларының арасында Х.Досмұхамедұлы есімі жоғары орынды иеленді. Өз мамандығы бойынша ел – жұртына өлшеусіз пайда тигізуімен бірге олар қазақтың гуманитарлық ғылымында да биік шыңнан көрініп, өшпес із қалдырып кетті.

Пайдаланылған әдебиеттер:

Ағартушы Халел Алматы, “Арыс” 2004 жыл.

Халел Досмұхамедұлы және оның өмірі мен шығармашылығы. Алматы: “Санат”, 1996 жыл.

Досмұхамедұлы Х. “Аламан” Алматы, 1991 жыл.

Х.ДОСМҰХАМЕДОВ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ПАТРИОТИЗМ

Жаугашина И.С

№3 Шұбарқұдық жалпы орта білім беретін мектебінің тарих пәні мұғалімі.

Ақтөбе облысы

Білім мен тәрбие берудің 2025-ші жылға дейінгі бағдарламасында республикамыздың білім саласындағы саясатында көптен күткен оң өзгерістерге жол ашты. Тұжырымдама да білім берудің басты стратегиялық міндеті - рухани және әлеуметтік-адамгершілік дүниесі бай, жаңашыл, шығармашылық ойлау қабілеті мен дүиетанымдық мәдениеті жетілген зерделі тұлға қалыптастыру болып белгіленді.

Сонымен бірге, Қазақстан мектептерінде оқу-тәрбие ісін ізгілендіруге, яғни оны гуманизм, азаматтық интернационализм, «Қазақстандық елжандылық» идеялары негізінде құру бүгінгі білім беру ісінің ең өзекті міндеттерінің біріне айналуға. Өйткені, кеңестік жүйенің ыдырауы, бұған дейін берік қалыптасқан «отан» деген ұғымның абстрактылы мәнде болып, патриоттық сезім тек коммунистік саясатпен байланыстырылғанын дәлелдеді.

Қазіргі тәуелсіз Қазақстан Республикасы - көп ұлтты, іргелі мемлекет. Сондықтан, көп ұлтты халықтардың этностық ерекшеліктерін қамти отырып, оларды ортақ Отанының болашақ дамуына үлес қосатын қазақстандық елжандылыққа тәрбиелеу идеологиясының алғышарттарын түзіп, оны жүзеге асыру – мемлекеттік маңызды ұстаным.

Дей тұрғанмен, Қазақстан халқын патриотизм, Отанды сүю, еңбекшілердің қолымен жасалған игіліктің бәрін сенімді түрде қорғау рухында тәрбиелеу бағытындағы жұмыстар көңіл қуантарлық емес.

Осыған орай, жас ұрпақтың патриоттық санасын қалыптастыру үрдісіндегі іс-әрекетіне қажетті төмендегідей саяси-педагогикалық категориялар мен тұжырымдардың мәнін тереңірек анықтауға ой жүгірткен дұрыс:

- елжандылық-қоғамдық құбылыс, тарихи ұғым;
- елжандылық дегеніміз, әр адамның өзінің араласқан белгілі бір саяси, мәдени және әлеуметтік ортасына – Отанына деген аса терең сезімі;
- қазақстандық елжандылық – Қазақстан Республикасын біртұтас Отаны ретінде қабылдап, өзін республика халқының құрамдас бөлігі сезінетін азаматтық парыз бен намысын тәрбиелеу.

Елжандылық тәрбие, ең алдымен, азаматтық тәрбиемен тығыз байланысты

болғандықтан, мұнда өзара қатынастар мен заңдылықтар жүзеге асырылады. Жеке оқушының азаматтық сапасын қалыптастыру үшін тәрбие барысындағы кез келген іс-әрекет осы бағытта жүргізілуі тиіс.

Бүгін, бұл бағытта Қазақстан мектептері жүйесі алдында оқушылардың саяси білім негіздерін жетілдіру қажеттілігі, оларды өз азаматтық құқықтары мен міндеттерін білуге тәрбиелеу, сондай-ақ сыни ойлау мен азаматтық көзқарастарын қалыптастыру сияқты өткір мәселелер тұр.

Азаматтық сана - әлемтанушылық көзқарас, ниет тазалығы, еңбексүйгіштік, дене шыңдалуының жетілуі оқушыларға мектеп қабырғасында беріледі. бұған қоса, өскелең ұрпақтың парасаты биік әрі жан-жақты сауатты, жауапкершілік сезімі қалыптасқан болуы

үшін және олардың Отан алдындағы азаматтық борышын өтеу сияқты асыл қасиеттерді бойларына сіңіру мақсатында Қазақстан мектептеріндегі кешенді шаралар жүргізілуі тиіс.

Атап айтқанда, қоғамдық-саяси және гуманитарлық пәндердің мазмұнына терең көңіл бөлу. Оқушылардың қоғамдық өмірге белсене қатысуы үшін сыныптан және мектептен тыс жұмыстар ұйымдастыру, т.б.

Міне осы орайда XX ғасырдың басында-ақ «Қазақстандық елжандылық» идеясына аса зор мән берген педагогтердің қатарында Халел Досмұхамедовтың есімін ерекше атауға болады.

Республикамыздағы қоғамдық ғылымдардың көш бастаушысы, белгілі ғалым профессор Халел Досмұхамедұлы өскелең ұрпақты тәрбиелеу мен білім берудегі қоғамдық пәндердің маңызына ерекше тоқталып тұрды.

Елжандылық азаматтық тәрбиені біріктіре отырып, оны оқушылар бойын сіңіру, 20-шы – 30-шы жылдары қалыптасқан оқу-тәрбие үрдісінің кешенді саласы - өлкетану ісі айтарлықтай нәтижеге қол жеткізгені белгілі. Республикамызда өлкетану ісінің көрнекті ұйымдастырушыларының бірі ретінде сан-салалы істерді атқарумен қатар, оның педагогикалық бай мұрасының ішінде мектептердегі өлкетану ісін дамытуға қосқан үлесі ерекше. Оған дәлел: Х.Досмұхамедұлы Ресей Ғылым Академиясының, Орталық Өлкетану Бюросының мүше-корреспонденті болуы айғақ.

Профессор Х.Досмұхамедов өлкетану ісінің оқушылар танымын арттырудағы маңызын жоғары бағалап, олардың өз отанын, ұлтын сүйуге, оның табиғи байлықтарын игеруге әрі сақтауға көмектесетін бірден-бір пән деп есептеді. Ғалым-педагог өлкетануды туған өлкенің тарихын, этнографиясын, әдебиетін, мәдениетін, табиғатын, халық шаруашылығын оқып-үйренудің бірлестіктерін, яғни оқыту мен тәрбиелеудің маңызды бір педагогикалық құралы ретінде кешенді пән деп қарастырады. Ол сонымен бірге, мектептегі өлкетану ісі дұрыс жолға мқойылған жағдайда, оқушылардың Отанына, ұлтына деген патриоттық мақтаныш сезімін арттыруға нәтижелі үлес қосады деген пікірде болды.

Әрбір халықтың рухани азығының қайнар бұлағы оның халықтық педагогикасы мен ұлттық салт-дәстүрлері болып табылатыны баршаға аян. Ұрпақ тәрбиесінде тән азығы мен жан азығының тепе-теңдігін сақтап, әсіресе жан азығына басым көңіл бөлген халқымыздың дүниеге келген нәрестені бесік жыры арқылы тербетуінің пәлсапалық мәні бар.

Ежелгі заманнан өмір сүріп келе жатқан түрлі тайпалары негізінде қалыптасқан іргелі халықтардың бірі – қазақтар ғасырлар бойында жазба мәдениеті болмаса да, ауыз әдебиеті, негізінде өзіне тән бай рухани мұралар жасай білді.

Сондықтан ауыз әдебиеті өте жоғары дамыған қазақ халқының бала тәрбиесінде бейнеленген эпостық жырларға ерекше көңіл аударуы да тегі емес. Өйткені, олар халқын, жерін, Отанын жаудан қорғаған батырларды мадақтап жырға қосу арқылы жас ұрпақты ерлікке, өрлікке, мәрттікке, елжандылыққа үйретуге тырысқан. Сондықтан, дәстүрлі қазақ эпосы ұрпақтар бірлігі мен сабақтастығының айқын айғағы ретінде бүгінгі күні халықтың жадында сақталып, ғасырдан-ғасырға, ұрпақтан-ұрпаққа асыл мұра болып жетіп отыр.

Осы асыл мұраны, яғни эпостық жырларды профессор Х.Досмұхамедов алғашқылардың бірі болып тарихи деректанудың ең маңызды қайнар көзі деп тауып, оны ғылыми түрде жан-жақты зерттеу ісін қолға алуды ұсынды. Сонымен бірге Халел жоғары бағалаған «Қазақ халық әдебиеті», «Аруақпен айтыс», «Исатай-Махамбет», «Мұрат акынның сөздері», «Кенесары-Наурызбай» жырларының тарихына үңіліп, өзіндік ойлар білдірді.

Осылайша Х.Досмұхамедов жас ұрпақтың бойында адамгершілік, имандылық, мейірімділік, т.б. сияқты халқымыздың асыл да абыройлы қасиеттерін егумен қатар елжандылық, отансүйгіштік сезімді қалыптастыруда, ең алдымен, халықтың, рухани азығының қайнар бұлағы, оның халықтық педагогикасымен ұлттық салт-дәстүрін терең сіңіру керек деп есептейді.

«Қоршаған ортаны аялай білу - өзінің туған елін сүюдің белгісі», деп кезінде жазушы К.Паустовский айтқандай, елжандылық тәрбиенің бір бағыты - өскелең ұрпақтың бойында туған жердің, өскен елдің табиғатын аялай білу сезімін қалыптастыру болып табылады.

Бүгінгі таңда келешек ұрпаққа экологиялық білім мен тәрбие беру жұмысы - өмірдің өзі алға қойып отырған үлкен міндет. Себебі XX ғасыр ғылыми-техникалық прогрестің тез қарқынымен дамып, ғарыш ғасыры атануымен қатар табиғи ресурстарға орасан зор нұқсан келтіріп, қоршаған ортаның адамзат өміріне қауіп төндіретін апатқа ұшырауына әкеліп отыр. Бұл жағдай адам баласының алдында тұрған кезек күттірмейтін әлемдік деңгейдегі күрделі мәселеге айналууда.

Сондықтан да, дәл қазіргі оқыту мен тәрбие үрдісіндегі көкейкесті мәселелердің бірі- жастарға экологиялық білім беру арқылы табиғатқа жауапкершілікпен қарайтын ұрпақ тәрбиелеу.

Оқыту үрдісінде отызыншы жылдардың өзінде табиғатты қорғау ісін жандандыруда біршама алға жылжу байқалды. Мәселен өсімдіктану, география, жануартану пәндерінің оқу бағдарламаларына экологиялық білім беру мен табиғатты қорғау ісіне тәрбиелеу жөнінде қосымша материалдар енгізіле бастады.

Профессор Х.Досмұхамедұлы оқушылардың табиғатқа қатынасы, яғни экологиялық тәрбиені өлкетану ісімен тығыз байланыстырады. Олар өз өлкесінің табиғаты туралы нақты мәліметтер жинай отырып, табиғат жағдайындағы өзара байланыс пен қарым-қатынасты игеруге дағдыланған жағдайда қоршаған ортаның үйлесімін бұзбай ұстау көзқарасы қалыптасады деп пайымдады Х.Досмұхамедов.

Ұлан-байтақ жерін қорғап, елдігін сақтаудың басты шарттарының бірі – сол елдің тілін сақтау екені даусыз. Сондықтан, ұлт мәселесінің жанды тұсы тіл тағдыры кеше де, бүгін де талай қазақ зиялысын толғандырған.

«Тілінен айырылған жұрт – жойылған жұрт. Мектеп пен баспаның тілі дұрыс болса, елдің тілін көркейтін, байытып, гүлдендіреді, мектеп пен баспада қолданудан қалған тіл – бақытсыз тіл», - деген Х.Досмұхамедовтың сөзі бар маңызын жойған жоқ. Керісінше, қазақ халқының, қазақ тілі мен әдебиетінің, мәдениетінің күрделі де қайшылықты даму жолын көрсетіп тұрғандай.

Бұрын да, бүгін де күн тәртібінен түспей, ұлттық проблемаға айналып отырған қазақ тілі мәселесіне Х.Досмұхамедов 20-шы – 30-шы жылдардың өзінде-ақ қазақ тілінің Ғылым тіліне айналуына барынша ден қойған. Х.Досмұхамедұлы жас ұрпаққа елжандылық тәрбие берудегі басты ұстанымы: туған өлкенің тарихын, этнографиясын, әдебиетін, мәдениетін, табиғатын оқып-үйретуді бірлестіретін кешенді пән өлкетануды дұрыс жолға қою. Сондықтан, ғасыр басында көтерілген бұл мәселені тәуелсіз Қазақстан жастарын патриотизмге, елжандылыққа тәрбиелеу ісіне пайдаланудың маңызы артпаса кеміген жоқ деп ойлаймыз.

Х.ДОСМҰХАМЕДОВ - ҚАЗАҚ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІН ЗЕЕРТТЕУШІ ҒАЛЫМЫ

Мадиева Н.С.-

3.Серікқалиұлы атындағы мектеп-интернаты мектеп директорының оқу ісі жөніндегі орынбасары. Қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, педагог-зерттеуші.

Халел Досмұхамедовтың шығармашылығы ғажайып, көп салалы болуы табиғатынан даналықтығында деуге болады. Себебі білімін толықтыруда ана тіліне қоса латын, араб, парсы түрік, орыс, неміс және француз тілдерін кең көлемде меңгеруі оған лингвист, фольклорист, тарихшы-этнограф, аудармашы болуға кең жол ашты. Ал көп халықтың тілін түсіну, жете меңгеру дегеніміз - сөз өнеріне айрықша мән беріп, зейін қою. Ал көркем сөз - құдіретті нәрсе, көркем әдебиеттің өнері, өрнегі «Ал өнер майлы сөз қозғап, сол өнерді жасаушы шебер жөнінде үндемей өрбуге болмайды» - деген қағиданы ескеріп, Халекен

Батыс Қазақстанның, әсіресе Атырау, Орал, Маңғыстау аймағындағы ауыз әдебиетінің үлгілерін жазып алумен ертеден шұғылданған. Өзі жинаған осы материалдар негізінде «Мұрат ақын сөздері» (1924 ж), «Аламан» (1926 ж), «Исатай мен Махамбет» (1925ж) Бұл туындылардың поэтикалық мазмұнын сомдаған Махамбет, Мұрат, Ығылман, Қалнияз ақындардың мұраларын, поэзия ерекшеліктерін жетілдіре түсуде кең көлемде зерттеп пайдалану міндетін мақсат еткен. Халел Досмұхамедовтың қазақ әдебиетінің негізін халық әдебиеті құрайтындығын ескере отырып, өзінің өмірбаяны мен көрген - білгенін, ұққан-түйгенін, көркем әдебиет қайраткерлерінің үлгі нұсқаларын мәдениетіміз үшін қалың көпшіліктің назарына ұсынған. Біз Халекенді фольклорист дейміз. Себебі қазақ халқы поэзиясында сабақталған жеке өмірдің барлық сәттері - туғаннан бастап, өмірден озғанға дейінгі оқиғалар арнайы жыр түрінде берілгендігін поэзия теориясы түрінде баяндайды.

Қазақ халқының ауыз әдебиетінің үлгілерін тұрмыс салты мен өмірдің тыныс-тіршілігін ән-жырдың құшағына орап, қазақ халқына тән адамгершілік тәрбиесінің сатыларын ауыз әдебиеті тарауларында: шілдехана бесік жыры, ғашықтық, әдебиет жыры, үйлену той жыры, көрісу,сәлем, сәлемдеме жыры, мақтау жырлары бата мен алғыс жырлары, насихат жырлары замана мен толғау жырларын тіл - тармақтарға бөліп, қазақ халқының поэзия саласындағы әдебиет өнерінің сарқылмас негіздері деп түсіндіреді.

Ал ауыз әдебиетінің үлкен арналы саласы: батырлық жырлар (героический эпос) мен тарихи өлеңдер, лирика - эпикалық сипатты тұрмыстық жырлар (бытовые поэмы) да бір кезеңде өмір сүрген аты белгілі адамдар, қазақтың бас бостандығы үшін күрескен тұлғалар: Қобыланды, Алпамыс, Едіге, Орақ-Мамай, Қарасай-Қази, Ер Тарғын т.б Алтын Орда мен қазақ хандығы тұсындағы батырлар ерлігін тарихи өлең- жырларда нағыз эпопея дәрежесі деңгейінде түсінуді насихаттайды. Батырлар образы- ұнамды кейіпкерлер: адамға тән шебер тамаша сипаттардың синтезі секілді сом тұлға, өз дәуірінің ең аяулы, асыл мұраттарынан туған тарихи типтер деп анықтама берген. Ал лирика – эпикалық жырлардағы «Қозы Көрпеш-Баян Сұлу», «Қыз Жібек», «Айман-Шолпан» қазақ әдебиетіндегі трагедиялық образдың небір керемет үлгілері қазақтың тұрмыс- тіршілігімен бейнеленіп қиын тағдырлары оқырманды сырт қалдырмай, тыңдаушының ой-сезімін тұтқындап баурап алып, жан дүниесін тебіrentіп, өз тағдырына ортақтастыру мақсатын насихаттайды. Ал «Қозы Көрпеш –Баян сұлу» лирико-эпикалық эстетикаға толы көне туынды Шекспирдің «Ромео мен Джульетта» шығармасынан бұрын өмірге келген үлгі деп айтуымыз әділдік. Бұл екі шығармалардағы көне дүние әдебиетіндегі трагедиялық қаһармандардың өз өлімі арқылы сол трагедияның туар көзін бекіту мақсаты деген ой тұжырым Халелтанушылардың көркем әдебиеттегі толғамын кеңейте түседі.

Халел Досмұхамедұлы Ташкентте (1920-1928 жылдары) өткізген өмірінің кезеңі шығармашылықпен айналысуына мүмкіндік туғызып ғылыми-педагогикалық, ұйымдастырушылық талантын кеңейте түсті.

Халекен әдебиеттану ғылымын зерттеуде көркем әдебиетті халықтың қоғамдық тарихи дамуымен тығыз байланыста қарауға үлкен мән берген. Ол өзі туып өскен Қазақстанның батыс бөлігіндегі Кіші жүз (әсіресе Атырау, Орал, Маңғыстау өлкелері) бен Орта жүздің бір бөлігі XVIII-XIX ғасырлар аралығында Ресей патшалығының бодандығына қарсы тәуелсіздік пен бостандық жолындағы жан қиярлық ерлік күрестерінің басты-бастыларына тоқталған.Олар 1785-1800-жылдардағы Сырым батыр Датұлы бастаған, 1830-1845-жылдардағы Исатай мен Махамбет бастаған ұлт-азаттық көтерілістің шығуы мен жеңіліс себептеріне тарихи тұрғыда талдау жасады. Ресей патшалығы қазақ елін қанаудың кейбір айла-тәсілдерін жасау мақсатымен XIX ғасырдың екінші жартысында «Уақытша дала низамы» жарлығын шығарып, қазақ халқын құнарлы жер суынан айыру саясатын жүзеге асырды. Бұл кезеңде елдің қарсылық көтерілісі кең көлемде тарап, әрбір рулардың патша үкіметіне қарсылығы күшейе түсті.

Кіші жүз қазақ рулары байбақты, табын, тана, алаша т.б өкіметке қарсы шықты. Кіші жүз тұтасымен көтеріліп бұларға көмектесуге, орыспен соғысамын деп Қиуаның алты мыңдай әскері Темір уезіне дейін келген. Бірақ қазақтардың ауыз бірлігі болмады, әрбір ру

хан сайлап бірін- бірі талап, орыс әскерімен соғысамыз деген қимылдан нәтиже болмады. Орыс өкілдерінің тәртіпті әскерлері ұсақ бытыраңқы қарсылығын аяусыз жазалады, қазақтың Кіші жүзінде орыстың мықты әскери қорғандары көбейе түсті. Еділ мен Жайықтың арасындағы жақсы жерлерді, теңіз жағалауын орманды, тоғайлы жерлерге орыс мұжықтарын, балықшыларын орналастыра бастады. Бұл қазақ пен көрші орыстардың арасында жанжалды жиілетіп, құнарлы жер қыстақтан айырылған қазақтар жұтай бастады. Бұл жағдай әсіресе, Жәңгірханның заманында Еділ-Жайық бойындағы қазақ - орыстар. теңіз бойындағы байлар қазақтың меншікті жерінен айрылды.

Өкіметтің қазақтың жерін тартып алғандығы ел әдебиетінде анық суреттелген. Кіші жүздің Жанұзақ жырау, адай Қалнияз ақын, Жаскелең жырау, Есентемір Досжан жыры, қазақ халқының атақты ақыны Махамбет Өтемісұлы поэзиясында, Шалғез жырау, Мұрат ақын Мөңкеұлының шығармаларында айқын жырланып, сол кездегі қазақ елінің әлеуметтік өмірі көрсетілді.

Халел Досмұхамедұлы кіші жүз перзенті болғандықтан өзінің шығармашылығында туған жеріндегі тарихи оқиғаны терең зерттеп, көрген- білгенін, ұққан-түйгенін өзінің талантына күшті, мықты мазмұнды пайдалана білген. Махамбет Өтемісұлы мен Мұрат Мөңкеұлының туындылары-көркем поэзияның болмысы мен бітімін, әдеби поэзияның сыры мен сипатын, әдеби поэзияның мағынасы мен мәнін өзінше парақтап, ғылыми сипатта зерттеп шыққан. «Аламан» атты хрестоматиялық құрастырмада Махамбет Өтемісұлы, Мұрат Мөңкеұлы шығармалары терең ғылыми білімділікпен талданған. Исатай мен Махамбет ұлт-азаттық қозғалысының бастаушысы, әрі қазақ халқының бостандығы үшін поэзиялық әдеби тұрғыда тәуелсіздікке ұран бастау мазмұныны да маңыздылығын жан-жақты зерттеген. Жалпы Махамбет шығармашылығы туралы қалам тартпаған ақын-жазушылар бірен-саран. XX-ғасырдағы қазақ совет әдебиетінде кең көлемде талданып, зерттелген шығармашылық деуге болады.

Ал Мұрат Мөңкеұлының шығармашылығы қазақ халқының әлеуметтік өмірін бүкпесіз шынайы көрсетуімен құндылықта. Мұрат ауыз әдебиетінің көрнекті өкілі, арқалы ақын, жыр дүлділі, он тоғызыншы ғасырдың екінші жартысындағы халықтың мұң- зарын терең түсініп, тебірене толғаған жалынды күрескер. Исатай –Махамбет бастаған көтеріліс жеңіліс тапқаннан кейін, патшаның отарлау саясаты шарықтау шегіне жеткен еді. Бұл жас ақынның шығармашылығында «Үш қиян» толғауында отарлаушылардың сорақы өктемдігін батыл әшкерелейді.

Мұраттың қасіретке толы қазақ қоғамының айнасы болған «Үш қиян, «Сарыарқа» толғаулары мен «Қазтуған», «Қарасай-Қази», «Шалғез» жырлары. Бұл шығармалары- тарих, қазақ халқының тарихы, сонау ноғайлы заманынан бергі халқымыздың шерлі шежіресі. Жиделі байсын жер іздеген Асан қайғы атамыздан бастап, ел тәуелсіздігін қорғаған батырларымыз: Орақ, Мамай, Қарасай, Қази, Шора, Телағыс, кәпірдің әдет-ғұрпынан жас ұрпақтарды сақтандыру үшін Қазтуған бастап, қонысын тастап жер ауғанын баяндайды. «Әуелі жеңіс орыс Еділді алды, Сарытау, Ашпарханның жерін де алды, Артынан Еділден соң Нарынды қуалап Исатайды өлтірген соң, Заманның содан бері тарылғаны... Ерлігі бір қазақтың Махамбеттей, оны да аңсыз жерде жазымдалды...» деп толғап келіп, елдің қоғамдық билігі өзге ұлттың орыс патшалығының қолына ауысқаны туралы терең, сырлы сөздермен бейнелейді. Мұрат ақынның толғаулары мен жырларында философиялық болжамдар замана көрінісінде шындыққа айналғанына куә болдық. «Мен қауып еткеннен айтамын: Ақ борықтай иілген, Кейінгі туған баланың ұстайма деп білегін, Шая ма деп жүрегін, Шашын, мұртын қойдырып, Ащы суға тойдырып, Бұза ма деп реңін. Адыра қалғыр заманның Мен жаратпаймын реңін» - деуі қазақ халқының болашақ ұрпағы ұлттық әлеуметтік өмір салт- дәстүрінен қашықтап кетуінен аза - бойы тік тұрып, Мұрат ақын қатты қорқады.

Халекең ауыз әдебиеті мен фольклорлық үлгілерді жинап, ой елегінен өткізгенде өзінің ағартушы- демократиялық көзқарасы негізінде қоғамның замана өзгерісіне сәйкестіре зерттеген. Мұрат ақынның философиялық болжамдарын өз мазмұнында бере отырып,

жырдағы оқиға желісін өзгертуге, түзетуге жатпайтын асыл мұра, көркем сөз қазынасы деп, жырдың мәтінін өзгертпеген ештеңе қоспаған. Махамбет, Мұрат ақындардың жырлары мен тарихи өлеңдерінде, Қазтуған, Шалғез, Жаскелең жыраулардың жырларында белгілі бір кезеңде өмір сүрген аты белгілі адамдардың елге жасаған қамқорлықтарын ұлығыласа, Кенесары, Исатай, Бекет батырларды тарихи тұлға, ерліктің тарихи образы ретінде бейнелеген. Қос ақынның шығармаларының тіл ерекшеліктеріне әдейі көңіл бөліп, поэтикалық көркем сөз қазыналарын елге тиген әсері өте күшті, жаттауға жеңіл деп бағалайды. «Махамбет пен Мұратты білмейтін Кіші жүзде, Бөкейлікте, Оралда, Маңғыстауда адам жоқ десе де болғандай», - дейді.

Мұрат Мөңкеұлы «Сарыарқа» жырында:

Тайсойған, Орал бойы өскен жерім,

Кіндігім, кірім жуып, кескен жерім.

Құрбымен жағаласып, бірге жатып,

Жарты құртты тату күнде жескен жерім,- деп жырлауын Халекеннің сол Тайсойғанда туып өскенін суреттегендей боласың. Халекен өмірбаянында: «Машақтың бәйбішесі құндақтаулы сәбиді Мұрат ақынға ұсына берді. «Иә, бісміллә» деп сәбиді қолына алған Мұрат ақын:

- Сенің атың Халел, Халел, Халел!-деп үш қайтара дауыстап, қызылшақа шарананың жүзіне қарап отырып:- «Халқы сүйген, ел сенген ұл бол, айналайын», - деді, деген ақын бабасы туралы қысқа үзінді атын қойған атасы Мұрат ақын еңбегін қазақ еліне кеңінен таныстыру Халекен парызы десек қателеспеспіз. Мұрат ақын мен қазақтың демократиялық интеллегенциясының аса көрнекті қайраткері Халел Досмұхамедовтың араларында осылай сабақтастық бар.

Көрнекті қоғам қайраткері, әдебиетші ғалым, ұлы демократ ағартушы Халел Досмұхамедұлы- әдебиет ғылымының жанрлық түрлерін анықтаудағы, жүйелеудегі теориялық тұжырымдары қазақ әдебиетіне қосқан өзіндік ерекше еңбегі. Оның әдебиет ғылымын зерттеуде көлемді шығармалары Халелтану іліміндегі мол қазына болып, әдебиеттану тарихынан орын алды, ала береді.

Х.ДОСМҰХАМЕДОВ – ҚАЗАҚТЫҢ АЛҒАШҚЫ ЖАРАТЫЛЫСТАНУШЫ ҒАЛЫМЫ

Жұмабаева Б.М

№4 Ю.А.Гагарин атындағы орта мектептің биология пәні мұғалімі

1-жүргізуші. Әр уақыттың әр кезеңінде халықтың біртуар данышпандары дүниеге келген. Ондай дана перзенттер біртұтас бір тарихи кезеңдегі халықтың мәдени өлшеміне, рухани биігіне айналып отырған. Аумалы- төкпелі заманда мұң мен зардың, айтыс пен тартыстың, өмір мен өлімнің бел ортасында жүрсе де азаматтық тұлғасына дақ түсірмеген қазақ зиялыларының бірі, мамандығы дәрігер бола тұрса да, қоғам өмірінің сан салалы мәселелеріне араласқан көп қырлы дарын, саяси және қоғам қайраткері, тарихшы, табиғаттанушы, тілтанушы, әдебиетші, ауыз әдебиетінің сирек үлгілерін жинап насихаттаушы, шебер аудармашы дана ғалым – Халел Досмұхамедұлы.

2-жүргізуші:

Ия,қазақ сахарасында ғұлама ғалым, ағартушы педагог, тарихшы ,этнограф, жаратылыстанушы, тіл білімі мен әдебиеттану ғылымының зерттеушісі , Қазақстанда жоғарғы білімнің қалыптасуына ұйытқы болған Халел Досмұхамедұлының есімі мәңгі

ұмытылмайды. Халелдің таланты телегей теңіз, оның ғалымдық өрістері ұлан - байтақ биіктерге серпіліп жатады.

Сіздердің назарларыңызға «Халел – қазақтың жаратылыстанушы ғалымы» атты ауызша журналды ұсынамыз.
(Күй баяу жіберіледі.)

Оқушы: Халқымыздың азаттығы мен тәуелсіздігі жолында жанын пидә еткен ардагер азаматтардың бірі – Халел Досмұхамедұлы Атырау облысы Қызылқоға ауданында дүниеге келеді. Ағасы Дәулетүмбет Машақұлының ықпалымен әкесі Досмұхамед ауыл молласынан хат таныған Халелді жергілікті орыс – қазақ мектебіне береді. Мектепті жақсы бітірген Халел бұдан кейін Теке қаласындағы реалдық училищеге түсіп, оны үздік бітіреді. Өнер-білімге құмар жас Санкт-Петербургтегі Әскери- медициналық академияның сынағынан мүдірмей өтіп, оны алты жылдан кейін Алтын медальмен бітіріп шығады. Академияда Х.Досмұхамедов «Дүние жүзі физиологтарының ақсақалы, шартты рефлексстер туралы» әйгілі ілімінің авторы, академик И.П.Павловтың лекцияларын тыңдаған. Кейінірек ұлы ғалымның дәрісін тыңдаған, екінші қазақ зиялысы профессор С.Аспендияров болатын. 1909 жылы академияны бітірген соң әуелі Пермь губерниясына, одан соң 22-Орал казак-орыс атқыштар батальонында әскери кіші дәрігер болып жұмыс істейді.

1- бастаушы. Ауызша журналымыздың 1-беті «Халқының жан саулығы мен тән саулығының шипагері»

1- бет. «Халқының жан саулығы мен тән саулығының шипагері».

Оқушы: Халқының жан саулығы мен тән саулығының шипагері бола білген Халел арнайы шақырумен Орынбор қаласында өткен Жалпы қазақ –қырғыз съезіне қатысады. Осында қазақ-қырғыз өлкелік автономиясы жарияланады, Алашорда өкіметі құрылады. Ол соған мүше болып сайланады. 1917 жылдан бастап Алашорда өкіметінің басшылық жұмысына белсене араласады. Оның Қазан төңкерісіне дейінгі осы іс-әрекетін бетіне шіркеу ғып, есімін атамай келгеніміз белгілі. Алайда оның ісі республика Жоғарғы сотының 1958 жылғы ақпандағы шешімімен қайта қаралып толық ақталды.

2- жүргізуші. Келесі бетімізде ғұлама Халелдің Қазақстандағы жоғары білімді қалыптастырудағы еңбегімен танысасыздар.

2-бет . «Ғұлама Халел».

Ғұлама ғалым, ағартушы – педагог, ғажайып лингвист, фольклорист, тарихшы-этнограф, аудармашы. Жан-жақты көл-көсір, әмбебап білімінің арқасында ол биология, жануартану, медицина салаларына да көп еңбек қосқан ғалым.

Ол Қазақстанда алғашқы жоғары білімнің қалыптасуында, оның іргетасын қалауда, қазақ мектептері мен жоғары оқу орындары үшін жоғарғы білімді маман кадрларды даярлауда, ұлттық білім жүйемізді ұйымдастыруда, алғаш рет қазақ тілінде оқулықтар мен оқу құралдарын, оқу бағдарламаларын жасауда ерекше еңбек сіңірді.

1921-1923 жылдар аралығында Түркістан Республикасы халық – ағарту комиссариаты жанындағы Қазақ Білім комиссиясының, кейіннен мемлекеттік Ғылыми Кеңестің төрағасы қызметтерін атқарды.

1926 жылдың тамызынан бастап Ташкентте Қазақтың жоғары педагогикалық институты Казпедвуз деген атпен ашылып, онда ұлт кадрлары даярлана бастаған. Осы институттың оқу жоспарын даярлауда арнаулы комиссияның құрамына профессорлар Н.А.Димо, В.И.Романский, Н.Н.Фиолетов, Н.Л. Лаппо-Данилевский, доцент Д.М. Барматкин және Х.Досмұхамедұлы белсене араласқан.

1929 жылы Алматы қаласында Қазақ Мемлекеттік Университеті ашылғанда (қазіргі Абай атындағы Алматы университеті) осы университеттің тұңғыш проректоры болып тағайындалғанын көрсетті. Х.Досмұхамедұлы 1927 жылы доцент, 1929 жылы профессор атағын алған. Университетте жаңадан құрылған педология кафедрасының меңгерушісі қызметін атқарған.

1-жүргізуші. Келесі кезекті Халелдің оқулықтарына береміз.

3-бет. Халел оқулықтары.

Халел Досмұхамедұлы бір өзі бірнеше қызметтер атқара жүріп, ұлттық мектептердің жүйесін құруға, қазақ тіліндегі ғылыми терминология жасау ісіне ат салысады. Жер-жерлерде қаулап ашыла бастаған ұлттық мектептерге ана тілінде оқулық жазу қажет болды. Осындай қажеттілік Халелді атқарып жүрген толып жатқан қоғамдық қызметтерін ана тіліндегі оқулықтар жазумен және оны шығару жұмыстарымен ұштастыра жүргізуге мәжбүр етті. Ол «Табиғаттану», «Оқушылардың денсаулығын сақтау», «Адамның тән тірлігі» (қазақша –орысша жаратылыстану сөздігі), «Сүйектілер туралы», I және II сатыдағы оқу орындарына арналған «Өлі табиғат» оқулығы (1922), «Зоология» I бөлім- омыртқалылар; II бөлім – омыртқасыздар; «Зоология»III бөлім (1926), «Оқушылардың гигиенасы» (1925), «Адам анатомиясы мен физиологиясы», «Адамның тән тіршілігі», «Қазақ халық әдебиеті», «Аламан», «Исатай-Махамбет», «Қазақ тіліндегі үндестік заңы», т.б. оқулықтар мен ғылыми еңбектері автордың қазақ педагогикасы мен ғылымының әр түрлі саласына ерекше еңбек еткен әмбебап ғылым- педагог екендігін аңғартады.

4- бет «Халел – қазақтың жаратылыстанушы ғалымы»

1- жүргізуші: Жеке адамға табыну дәуіріндегі алғашқы қуғын-сүргін зұлматына алдымен халқымыздың мандай алды аяулы азаматтары ұшырағаны белгілі. Солардың бірі болып, ҚазПИ-де проректор болып жүрген Халел тұтқындалып, Воронежге жер аударылады. Сонда жүргенде қайта тұтқындалып, әуелі Мәскеу, содан соң Алматы түрмесіне отырды. 1937 жылы әскери трибуналдың үкімімен атылды. «Халқыма қызмет етуден артық бақыт жоқ» деп, бар мағыналы өмірін осы жолға арнаған аяулы азамат осылайша зұлымдықтың құрбаны болды. Оның ісі тек 1958 жылы 28 ақпанда Қазақ КСР Жоғарғы сотының Қылмыстық істер коллегиясында қайта қаралып, ақталды.

2- жүргізуші: Қымбатты оқушылар және ұстаздар! Мектебімізде өздеріңізбен бірге ғұлама ғалым Халел Досмұхамедұлына арналған кеште біз ғұлама Халелді кей қырларынан таныдық деп білеміз. (Мультимедиа проекторы арқылы жіберіліп тұрады)

Халел – ғұлама ғалым, ағартушы педагог.

Халел – Қазақстанда жоғарғы білімнің қалыптасуына ықпал етуші.

Халел - тарихшы.

Халел – этнограф.

Халел – жаратылыстанушы.

Халел – қазақ ғылыми терминологиясының теориялық қисаптарына бағыт-бағдар беруші.

Халел – Қазақ халқының рухани мұрасына ғылыми талдаулар жасап, кейінгіге өшпес мұра қалдырушы.

Халел – ғылыми педагогика мен психологияға ұлттық төлтума ой- тұжырым қосушы.

Халел - Қырықтан астам ұлт педагогикасының атауларына анықтама беруші.

Халел – шет тілдерден енген атауларды сингармонизм заңына бағындыра қолдану қажеттігін ерекше атаушы.

Ия, айта берсек Халел таусылмайтын қазына секілді жыр, сарқылмайтын сыр. Халқымыздың ұлы перзенті өз елінің теңдігі мен өрлеп дамуы, елдік дәрежесі туралы армандап кетсе, ұрпақтары сол армандарды бүгінгі таңда жүзеге асырып, егеменді еліміз дүниежүзілік өркениетті елдердің қатарында тұрғанын мақтанышпен айта аламыз. Еліміздің шоқтығы биіктей түссін, Халелдей ғалым, Халелдей азамат, Халелдей елі мен жерін сүйген азаматтар көбейіп, еліміз көркейіп, гүлдене берсін!

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Тоғысбаев Б., Сужикова А. «Тарихи тұлғалар» .- Алматы, 2005 ж
2. Жарықбаев Қ.,Қалиев С. «Қазақ тәлім-тәрбиесі».-Алматы, 1995 ж
3. Сейталиев Қ. «Педагогиканың жалпы негіздері». – Ақтөбе, 2004 ж
4. «География және табиғат» журналы №6, 2007.

Х.ДОСМУХАМЕДОВТЫҢ АДАМНЫҢ ТӘН ТІРЛІГІ ОҚУЛЫҒЫНЫҢ МАҢЫЗЫ

Жумагулова М.С.

№4 Ю.А.Гагарин атындағы орта мектептің

биология-география пәні мұғалімі

Адамның денесінің қалай түзелгенін тексеріп анықтайтын білімді “анатомия” не “тән жүйесін тану” деп атайды. “Анатомия” деген сөз- грек деген халықтың тілінде “сою” деген сөз. Дененің қалай түзелгенін дұрыстап түсіну үшін адамды сою керек. Сойғанда қасапша қалай болса солай кесіп-шауып, бөлек-бөлек қылып, пара-парасын шығармайды. Дене реттеліп, әрбір мүше, мүше жүйесі өзіне басқа бөлініп анықталып байқалатын болып бұзылады.

Адамның денесінде он екі элемент бар, осы он екі элементтің түрліше болып құралып қосылуынан адамның денесі түзелген. Денеге тек болған элементтер мыналар:

1. Қышқылтуым деген газ. Исі, дәмі, түсі жоқ бұйым. Жануды демейді. Тірлікке керек бұйым. Қышқылтуымсыз жерде тірлік жоқ. Көлем дегенде әуенің бестен бірі осы газ. Сутуым деген бұйыммен қосылса, су болады. Көлем дегенде судың тоғыздан сегізі қышқылтуым, бірі сутуым. Салмақтағанда судың үштен бірі қышқылтуым, екісі-сутуым.

2. Сутуым да иіс-дәмі, түсі жоқ жеңіл газ. Өзі жанады, жанған нәрсені ішіне кіргізсе, сөндіреді. Әуеде жанса, қышқылтуыммен қосылып су болады. Бөтен элементтермен қосылыс күйінде жануардың, өсімдіктің ішіндегі мүшелердің бәрінде де бар.

3. Нитірік те (азот) иісі, дәмі, түсі жоқ газ. Көлем дегенде әуенің бестен төртіншісі нитірік. Жанбайды да, жануды демемейді де. Араласып, әуедегі қышқылтуымды сұйытып тұрады. Бөтен элементтермен көп қосылыс жасайды. Жануардың өсімдіктің мүшелерін түзейді. Тірі табиғаттың тірлігіне өте керек нәрсе.

4. Көмір қатты бұйым. Дүниеде күйе (кұрым), қалам тас (қырапит), алмас тас болып үш түрде ұшырайды. Бөтен элементтермен көп қосылыс жасайды. Жануардың, өсімдіктің ішіндегі нәрселердің бәрінде де ұшырайды. Жануардың, өсімдіктің тіршілігінен пайда болған нәрсенің бәрінде де бар.

5. Қызор деген-түсі сарғыш, иісі жаман тұншықтырғыш газ. Натыр деген элементпен қосылса, асқа салатын тұз пайда болады. Ас тұз адам денесінде өне бойы бар.

6. Натыр –түсі күміс секілді жылтыр, жұмсақ метал. Асқа салатын тұздың жарымы натыр, жарымы қызор.

7. Калий де натырға ұқсас жұмсақ метал. Ақ жолдың (селтірдің), сақалардың, күлдің ішінде ұшырайды.

8. Кальций де дүниеде ұшырайтын метал. Өктің, мәрмәрдің, бордың, кеждің ішінде көп болады.

9. Мегнез де метал.

10. Темір-көпке мәлім метал. Шойын мен болат темірден жасалады. Адамның тіршілігіне өте керек нәрсе. Адамның қанында ұшырайды.

11. Күкірт (алтын күкірт) таза күйінде Күйіктаудың (Бұлқанның) төңірегінде табылады. Бөтен металдармен қосылып түрлі руда, кен-тас түзейді. Түрлі қосылыс түрде жерден шыққан шипалы суда ұшырайды. Жануар мен өсімдіктің денесінде бар.

12. Поспор-өте жеңіл салмақты тұтанғыш қатты бұйым. Жануардың сүйегінде ұшырайды.

Осы элементтер адамның денесінде газ, су, түрлі тұз болып үш күйде ұшырайды. Газ болып көбіне қышқылтуым мен қышқыл көмір ұшырайды. Бұлар денедегі суда еріп жүреді.

Адамның денесінің үштен екісі –су. Тұздар да денеде ерулі күйде ұшырайды. Дененің қатты бөлімі де осы элементтерден түзелген.

Бітіміне, тіршілігіне қарағанда адам да жануар санына кіреді. Жануардың омыртқалы деген тобына, емшекті деген табына жатады. Адамның тәні-бас, кеуде, қол-аяқ болып үшке бөлінеді. Бас пен кеуде дара, қол мен аяқ қос болады. Адамда екі қол, екі аяқ бар.

Адам –қос сыңарлық жануар. Жоғарыдан төмен қарай, төбеден бастап екі көздің арасы мен мұрынның үстінен, кіндіктен, шаттан өтетін қылып адамды жарсақ-адам тәні екі бөлінеді. Бас та, мойын да, кеуде де екі сыңарғы бөлінеді. Тәннің әр сыңарындағы бір-бірден қол, аяқ, көз, құлақ, өкпе, бүйрек, боршалар, тамыр, сүйек секілді түрлі денедегі қос мүшелердің бір-бірден сыңары болады.

Адамның денесіндегі мүшелер екі түрлі болады: біреуі сыңарлы болады, екіншісі дара болады. Көз, құлақ, өкпе, бүйрек, түрлі борша сүйек, тамырлар қос болады. Дене екі сыңарға бөлінгенде, бұлар да сыңарланып екі бөлінеді. Қарын, жүрек, бауыр, ми, қуық секілді денеде жалқы мүшелер де бар. Бұлардың бір қатарының өзі қос қалыппен түзелген. Денені екі сыңарға бөлгенде, бұлардың бір қатары бірдей қақ ортасынан екі бөлінеді. Мәселен, мұрын, ми, қуық тәнді екі сыңарға бөлгенде, қақ ортасына екі бөлінеді.

А енді жүрек, қарын, ішек-бауыр секілді қалған дара мүшелер тәнді сыңарлағанда не тұтасымен бір сыңарға кетеді, не бөлініп азы бір сыңарға кетіп, көбі екінші сыңарға кетеді.

Дененің өз алдына дербес жұмыс қылатын бөлімін “мүше” дейді. Бірігіп құралып, бір жұмыс істеуге арналған бірнеше мүшені “мүше жүйесі” деп атайды. Адамның денесі бірнеше мүше жүйесінен құралған.Әр жүйе өзіне бөлек айрықша жұмыс қылса да, бір жүйенің жұмысы екінші жүйенің жұмысымен байланысты болады. Барлық жүйенің жұмысы байланысып, бүтін денеге тірлік береді.

Адамның денесі мынадай жүйелерден түзелген:

1. Қаңқа не сүйек жүйесі байланысқан көп сүйектен түзеледі. Қаңқа киіз үйдің ағашындай, тас үйдің керегесіндей (қабырғасындай, дуалындай, жарындай) болып, бүтін денеге тұлға болады.

2. Ет не борша жүйесі адамның денесін қозғалту үшін жаралған. Тексергенде адамның еті бөлек-бөлек борша болады. Әрбір борша өз алдына жұмыс қылады. Сондықтан мүше болып саналады. Боршаның негізгі қасиеті –жиырылу не қарысу. Боршаның құрысуынан жылылық пайда болады. Адамның денесіндегі жылылық ет жүйесінің жұмысынан туады.

3. Асқазан жүйесі адамның денесіндегі шығындарды толтырып тұрады. Дененің шығынын толтыру үшін ішкен-жеген асты уыттап пісіріп, сіңімді күйге келтіріп, қанға беріп тұрады.

4. Тыныс жүйесі денедегі жануға керек қышқылтуымды жеткізіп, денедегі жанудан пайда болған қышқыл көмірді сыртқа шығарып тұрады.

5. Сідік жүйесі денедегі тіршіліктен пайда болған зиянды не пайдасыз нәрселерді сыртқа шығарып тұрады.

6. Шағылыс жүйесі өсіп-өнуге керек түйіршіктерді туғызып тұрады. Еркек түйіршіктің, ұрғашы түйіршіктің қосылуынан ұрық пайда болады. Ұрық өсіп адам болады.

7. Қан таратушы жүйе не қан жүйесі бүтін денеге қанды таратып тұрады. Уытталған асты. Қышқылтуымды қан бүтін денеге таратып береді. Денедегі зиянды нәрселерді жиып алып, шығарып тұрады.

8. Жүйке (неріб) жүйесі денедегі барлық мүше жүйелерін басқарып билеп тұрады. Адамның санасы, есі, көңілі, қайраты осы жүйке (неріб) жүйесінен тұрады.

9. Тері не өң жүйесі адамның денесіне қабық болып, сыртқы әсерден сақтайды. Сыртқы әсерді сезеді және де денедегі зиянды нәрселерді шығарып тұрады.

Қанда жүзіп жүретін үшінші түрлі нәрсе-қан тақташық не тұмбасит. Қан тақташықтың не екендігі әлі анықталып шешілген жоқ. Тақташық нағыз түйіршік емес.

Бір қатар білгіштің ойлауынша, түйіршіктен бөлінген пыратапылазым кесегі. Қалай болғанда да тақташық қанда өне бойы ұшырайды.

Тақташықтың қалыбы түрлі болады. Көбіне не домалақ, не жұлдыз секілді келеді. Бір текше меллиметрге сыятын қанда екі жүз, үш жүз мыңдай тақташық бар. Мың қызыл түйіршікке қырық-елу тақташық келеді.

Тақташықтың жұмысы да анықталып жеткен жоқ. Білгіштердің айтуынша, тақташық қанды ұйытуға себеп болады. Және де пебірін жасауға себепкер болса керек.

Қан пылазым жіңішке қан тамырдың жұқа қабығынан сүзіліп өтіп, денедегі түйіршіктердің арасына жайылады. Қанның ақ түйіршігі қан жіңішке қан тамырдың тысынан өтеді. Қаннан шығып, денеге жайылған қан пылазымды “сөл” не “лимпі” деп атайды. Лимпінің ішіндегі ақ түйіршік “лимписит” деп атайды. Қанның қызыл түйіршігі тақташығы қан ыдысынан шықпайды, лимпиде бұлар жоқ болады. Лимпінің жұмысы-денедегі түйіршікті тамақтау. Түйіршіктегі жанудан пайда болған қышқыл көмір секілді нәрсе де осы лимпіге жыйылады.

Адамның денесінің үштен екісі- су, қалғаны ғана қатты нәрсе. Қаттылық дегеніміз тіршіліктегі ағаш, темір секілді қаттылық емес, білім тіліндегі қаттылық. Сүйектен басқа нәрсенің бәрі адам денесінде жұмсақ, былқылдақ күйде болады. Адамның денесін қазақтың киз үйімен салыстыруға келеді. Үйдің киізі, бау-шуы дененің жұмсақ бөлімі. Үйдің керегесі, уығы, шаңырағы-дененің сүйегі. Адамның денесінде отыз төрт жеке сүйек, жүз жетпіс қос сүйек бар. Осы екі жүзден астам нәрселерді керіп ұстап, денеге қалып беріп тұр. Денедегі нәзік жараған тірлігі қымбат мүшелерді қорша, сүйек бұларға қорған болып тұр.

Сүйекке ет жабысады. Еттің құрысуынан екі сүйек бір-біріне бір жақындап, бір алыстап, бүтін дененің не денедегі мүшелердің қозғалып қимылдауына себеп болады. Денедегі сүйек - өз алдына айрықша мүше. Сүйектегі бас ұлпа-сүйек ұлпасы. Денедегі сүйекте қабық бар, сүйек майы бар, буын шеміршек бар, қан тамыр мен неріб бар. Бұларсыз жерде сүйек тірі бола алмайды. Бұларда сүйексіз күнелте алмайды. Бұларды түзеген ұлпа сүйекке жәрдемші ұлпа болады. Өлікте сүйек ұлпадан басқаның бәрі шіріп кетеді. Біздің сүйеки дейтініміз-сүйек ұлпа. Тірі сүйектің сырты сарғыштау келген ақ болады. Тірі сүйек қатты болып, серпімді келеді.

Сүйек туралы сүйек ұлпаны әңгіме қылғанда айтылған. Бұл орында сол сөзді аздай ғана толықтырамыз. Кимие ретімен тексергенде ержеткен тірі адамның сүйегінде 50% су бар, 15,75% май бар, 12,4% көмірлі нәрсе бар, 21,85% көмірсіз нәрсе бар. Майын алып қуратқан сүйектің үштен екісі көмірсіз нәрсе де, қалған бірі көмірлі нәрсе. Сүйектегі көмірлі нәрені “асеин” деп атайды. Қайнатқанда асеин желім береді. Сүйектің ішіндегі көмірсіз нәрсенің көбі ақ. Баланың сүйегінде асеин көп болады. Үлкейгн сайын асеин азайып, ақ көбейе береді. Асеин сүйекті майысқақ, серпімді қылады. Ақс йүекті қатты берік қылады және сыңғақ қылады. Асеин мен ақ сүйекте соншама қатты байланысқан; уыттама өздігінен айырылмайды.

Адамның денесіндегі көп сүйек бір-бірімен реттеліп байланысып тұрады. Денедегі реттеліп байланысқан сүйекті “қаңқа” дейді. Сүйектің байланысуы екі түрлі болады: бос байланыс, шие байланыс. Шие байланысқан сүйек қозғалмайды. 1-жік; 2-ұша не қайнап біту; 3-қазық; 4-сіңірмен байлану болып, шие байлану төрт түрлі болады.

Жік. Жіктесіп байланысу тек бастағы сүйектерде болады. Жіктесу үш түрлі болады. Сүйектің шеті ирек тісті болса, екі ссүйек тігесіп тұрады. Тістің арасы жалғау ұлпамен желімдесіп қалады. Бұл-нағыз жік Маңдай сүйек пен шеке сүйек, шеке сүйек пен желке сүйек, екі шеке сүйек бір-бірімен нағыз жікпен байланысқан. Жіктің екінші түрі – қабыршақ жік. Бір сүйектің шеті екінші сүйектің шетін балықтың қабыршағы секілденіп басып тұрады. Адамның самай сүйегі мен шеке сүйегі осылай жіктеседі. Сүйектің шеті теп-тегіс болып біріне-бірі тиіп тұрса, бұндай жікті “үндес жік” деп атайды. Бет сүйектер осы түрмен жіктескен. Қабыршақ болса да, үндес болса да, жік аздау жалғау ұлпамен желімдесіп қалады.

Ұша. Екі сүйектің арасында желімдеп тұрған бөлек шеміршек болады. Көбіне шеміршектен басқа аздау жалғау ұлпа да болады. Құйысшақ пен жанбас, екі жанбас, бірі-

бірімен омыртқалар осы түрмен байланысқан. Бара-бара қартайған сайын ұшаланып біткен сүйектің көбі қайнап бігіп кетеді.

Қазық. Қазық болып тіс жақпен байланысады. Жақтың тесігіне тістің түбі кіріп тұрады. Сүйектің қабығы тістің бекім болуына себеп болады.

Сіңірлесу. Екі сүйектің арасы сіңірімен байланысып тұрады. Қары жілік пен шыбық бір-бірімен осылай байланысқан.

Буын. Сүйектің бос байланысуын буындасу деп атайды. Буындасқан сүйек қимылдай алады. Буындасқанда екі сүйектің басы буындасады. Буындасқан сүйектің біреуінің басы жұмыр болады да, екіншісінің басы жұмыр кіріп тұратындай шұңғыл болады. Бір буында бірнеше қозғалыстар қатар да келеді. Бір буын арқылы бір сүйек, екі сүйек не көп байланысуға болады.

Кеуденің қаңқасы. Адам денесінің бас бөлімі- кеуде. Кеудеден басқа бас пен қол-аяқ бар. Кеудеде отыз үш не отыз төрт омыртқа бар. Он екі қос қабырға бар, бір төс сүйек бар. Кеудені баспен жалғаушы- мойын. Қол кеудеге иін сүйегі деген қосымша сүйектермен байланысады. Аяқ кеудемен бөксе сүйектері деген қосымша сүйектермен жалғасады.

АУАНЫҢ ЖАЛПЫ ҚАСИЕТТЕРІ

Нажмеденова К. Г.

№4 Ю.А.Гагарин атындағы орта мектептің тарих-география пані мұғалімі.

Жаратылыстанушы ғалым Х.Досмұхамедовтың ауаның жалпы қасиеттері атты еңбегінде, ауа жерді айнала қамап қоршап тұрады. Жердің үстінде ауасыз өмір жоқ. Терең шыңырауларың түбінде де, жердің жарығында да, таулардағы үңгірлерде де ауа бар деп жазады. Жердің жоғарғы қабатында, топырақтардың ішінде де сулардың ішінде де ауа бар. Ауа- адамға, барлық жан- жануарларға, түрлі өсімдіктерге мұқтаж бұйым. Ауасыз адам, жан- жануарлар бір-екі минуттен артық тұра алмайды, дем ала алмай тұншығып өледі. Ауа бір-екі минуттен артқы тұра алмайды, дем ала алмай тұншығып өледі. Ауа – иісі жоқ, дәмі жоқ, ғаз бұйым. Айналамыздағы ауа түссіз, әйнек секілді, тынық су секілді мөлдір болып көзге көрінбейді; тынық күйінде ауа адамға сезілмейді, қимылдағанда сезіледі, қимылдаған ауа ны жел дейді. Жер жүзіндегі асқар таулардың биіктігі сезгіш шақырымнан аз-ақ асады. Мұндай таулардың басында ауа бар. Жел кемемен ұшқанда жерден он шақырымдай жоғары көтерілуге болады, он шақырым биіктікте ауа бар. Түрлі тәжірибелерден, білгіштер тексеріп сынағанда, жерді қоршаған ауаның биіктігі екі жүз елу шақырымнан артқы болса керек. Жер қалың ауамен қоршаулы, ауа жерді қабық есебінде қаптап тұр. Жерді қаптап, қоршап тұрған ауаны атмосфера дейді.

Айналамыздағы ауа бізге түссіз, мөлдір болып көрінсе де, шындығында ауаның көгілжім түсі бар. Үстіміздегі қалың ауа күнмен шағылысқанда бізге көк болып көрінеді. Жоғарыдағы ауа жақ болса, аспан бізге қап-қара болып көрінер еді, жұлдыздар түндегідей жарқырап тұрар еді.

Жердің айналасындағы ауаның ұшып кетпей тұрғаны жердің тартуынан; ауаның салмағы бар, ауаның салмағы тым жеңіл, ауа судан жеті жүз жетпіс есе жеңіл. Сажындық қоптағы ауаның салмағы жиырма бес қадамдай. Ені алты кез, ұзындығы тоғыз кез, биіктігі

төрт кез бөлмедегі ауаның салмағы бес пұттай. Салмақты бұйым астындағы нәрсені басады. Алақанымызға салған тас қолымызды төмен қарай басады. Ауа да астындағы бұйымдарды басып тұрады. Жердің бетін, тақтайдың бетін, өзіміздің үстімізді, әрбір бұйымды ауа жоғарыдан төмен басып, қысып тұрады. Ауаның биіктігі екі жүз елу шақырым, қаншама жеңіл болса да, мұндайбиік бұйымнан астындағы түскен салмақ едәуір болса керек, ауаның астындағы бұйымдардың басылып қысылуы мықты болса керек. Астындағы бұйымның кездік шаршы бетіне ауадан түскен салмағы үш жүз жиырма пұттай. Ауаның басуы өңге бұйымдардың басуынан өзгеше, сондықтан ауаның салмағы бізге сезілмейді. Ауа бұйымды үстінен төмен қарай басады, астынан жоғары қарай көтереді, жан-жағынан сығады да, ауа бұйымды жан-жағынан қысып басады. Ауа бұйымды қысады.

Жайып ұстаған бір табақ қағаздың бетіне түскен ауаның салмағы жүз пұттай. Бұл салмақты қағаздың көтеріп тұрғын қағаздың астынан жоғары қарата осындай салмақпен ауа қағазды тіреп тұрғандығынан. Ұстап тұрған қағазды жоғарыдан төмен қарай тіреп тұрғандығынан. Ұстап тұрған қағазды жоғарыдан төмен қарай бармағымызбен бірдей қыссақ, қағаз тесілмейді. Ауа да қағазды астынан, үстінен бірдей қысып тұрады, сондықтан ауаның салмағы қағазға білінбейді. Ауа жер жүзіндегі бұйымдардың бәрін жан-жағынан қысып тұрады. Ауаның бұйымдарды жан-жағынан басып қысуын ауаның қысуы дейді.

Ауа қысуын анығырақ байқау үшін түрлі тәжірибелер көрсетелік. Ыстақанға су толтырып, аузын қатты қағазбен жабылық. Қағаз қаппақты қолымызбен сүйеп тұрып, ыстақанды төңкерелік. Қолымызды қоя берсек, ыстақандағы қаппақ құламайды, су төгілмейді. Тесіктегі бармағымызды алсақ, бөренкедегі су саулап төгіледі. Жоғарғы тесік ашылғанда, суды ауа төменнен де, жоғарыдан да бірдей қысты, тең болған екі салмақ бірін-бірі жойды, су өз салмағымен төгіліп кетті.

Бір басы тұйық, ұзын, жіңішке түтікке су толтырып, бармағамызбен аузын бітеп төңкеріп, су бар ыдысқа басын тығып, бармағымызды алсақ, түтіктегі су төгілмейді. Ыдыстағы суды ауа қысып, түтіктің ішіне қарай айдап тұр, түтіктегі суға төгілуге ерік бермей тұр.

Екі басы ашық түтікті ыдыстағы суға тықсақ, ыдыстағы судың да, түтіктегі судың да биіктігі бірдей болады. Ыдыстағы суды да, түтіктегі суды да ауа бірдей қысады, сондықтан екі ыдыстағы судың беті тең тұрады.

Шөлмектің ортасына дейін су құйып, аузын түтік өткізулі тығынмен тығындалық. Түтіктің төменгі ұшы суға батып тұрсын. Түтіктің жоғарғы басынан бар күшімізбен үрелік. Шөлмектің ішіне ауа кіреді. Ауаның кіргендігі судың бетіне шыққан көпіршіктерден белгілі. Ауаның үстіне ауа қосылып, шөлмектің ішіндегі ауа тығызданды, қысылды. Үруді қойсақ, түтіктен фонтан болып су шапшып шығады. Шөлмектегі су аздау төмендеген соң фонтан басылады. Шөлмектің ішіндегі қысылған ауа айналасындағы шөлмекті, тығынды, суды қысты. Тығын мен шөлмек берік болған соң шыдады, қысылған су түтік арқылы сыртқа шықты. Судан орын алған соң шыдады, қысылған су түтік арқылы сыртқа шықты. Судан орын алған соң, ауаның тығыздығы азайды, қысуы сыртқы ауаның қысуымен мең болды, ауаның қысуы білінбейтін болды. Қысылған ауа айналасындағы кеңуіне кедергі болған бұйымдарды қысады. Қысылуы көбейген сайын, ауаның қысуыда көбейеді. Бір бөлек ауаның қысылуы айналасындағы ауаның қысылуына теңелгенде, осы ауаның қысуы білінбейтін, сезілметін болады.

Кең түтіктің ішіне тығызданып кіретін піске тығалық. Піскекті түтіктің төменгі басына дейін түсіріп, түтіктің төмегі басын суға малалық. Енді піскекті жоғары көтерсек, су піскектің соңынан еріп, түтіктің ішіне кіреді. Піскектің астында ауа жоқ, бос орын.

Сырттағы ауа ыдыстағы суды қысып, бос орынға айдап, піскектің соңынан көтереді. Түтігіміз ұзын болып, піскекті көтере берсек, ауаның қысуының күші суды піскектің соңынан

айдайдыда тұрады. Піскектің астындағы судың биіктігі он метрге (отыз төрт фут бір дойымға) жеткенде, су піскектің соңынан ермей тұрып қалады; суды он метрден жоғары көтеруге, қысуға ауаның күші жетпейді. Айналамыздағы жай ауаның қысуының күші биіктігі он метрлік судың салмағымен тең. Түтіктің кеңдігі болса, ішіндегі судың салмағын өлшеп білу оңай. Осы ретпен ауаның қысуының күшін өлшеп білетін болды. Бұйымның уиршөктік шаршы бетін елу қадақ салмақпен қысады; сантиметрлік шаршы бетті ауа бір килограмм салмақпен қысылды.

Ауаның қысуын судың салмағымен салыстырудың мышықты көп болады, шамадан ұзын түтіктер керек болады, бұндай аспаптармен амал ету қиын болады. Сондықтан ауаның қысуын өлшегенде, судың салмағымен салыстырмайды, сынаптың салмағымен салыстырады. Сынап судан он үш жарым мәртебе ауыр, сондықтан судан он үш жарым есе аласа болған сынаптың салмағы биіктігі жетпіс алты сантиметр (отыз дойым шамасы) сынаптың салмағымен бірдей, тең болады.

Ауаның қандай күшпен қысуын білу үшін бір құрал қолданылады, бұл құралды барометр деп атайды. Ұзындығы 8 сантиметр шамалы, бір ұшы тұйық түтікті сынаптан толтырып, аузын бармағымызбен басып төңкеріп, сынап құйылған ыдысқа тығып, бармағымызды алсақ, түтіктегі сынап аздау төмен түседі де, тоқтап тұрады. Сынаптың тұрған орнына сызып “76” сифрды белгіге қояды. Түтіктегі сынаптың ыдыстағы сынапқа құйылыс орнын сызып “О” деген сифрды қойып белгілейді, екі белгінің арасы жетпіс алты тең бөлімдерге бөлінеді. Жоғарғы белгінің жоғарғы жағына да осындай бөлімдер белгіленеді. Осы бөлімдер көбіне түтіктің өзіне салынбай, түтікке бекітілген тақтаға салынады. Түтіктің ішіндегі сынаптың биіктігін барометр биіктігі дейді. Жердің бетіндегі ауаның қысу күші жетпіс алты сантиметрлік биіктігі бар сынаптың салмағына тең. Сондықтан жай ауаның қысуын жетпіс алты дейді. Жай ауаның қысуын бір атмосфердің қысуы деп те атайды. Ауаның қысуы көбейсе, түтіктегі сынап жоғары шығады, барометр көтерілді дейді. Ауаның қысуы кемесе, түтіктегі сынап төмен түседі, барометр төмендеді дейді. Сынап жоғарғы белгіде (76-да) тұрса, барометр жай күйінде, дұрыс күйінде тұр дейді.

Барометр арқылы жердің биіктігі өлшенеді. Жерден жоғары көтерілегн сайын, ауа жердің биіктігі өлшенеді. Жерден жоғары көтерілген сайын, ауа сирекси береді, ауаның қысуы кеми береді: бір километр жоғарыда барометрдің биіктігі алпыс жеті сантиметр, үш километр жоғарыда барометрдің биіктігі алпыс жеті сантиметр, үш километр жоғарыда барометрдің биіктігі алпыс жеті сантиметр, үш километр биіктікте елу екі сантиметр, биіктігі бес километр болған Қавказдағы Қазбек тауының басында баорметрдің биіктігі отыз сегіз сантиметр. Таулардың басына шыққанда, жел кемемен аспанға ұшқанда қандай биіктікте екендігін барометр арқылы білуге болады.

Адамның денесін ауа мың пұтқа жақын күшпен қысады. Адамның өкпесінде, іші-қарнында, әрбір мүшесінде ауа бар, осы ауа адамның денесін іштен сыртқа қарай мың пұттық күшпен қысады. Тең болған екі күш бірін-бірі жойып, ауаның қысуы жай күйде адамға сезілмейді. Осы екі қысудың біреуі не азайып, не көбейіп теңдігі жойылса, жүгі ауған түйедей, адамның күйі кетеді, кейпі бұзылады. Биік тауларға шыққанда, жел кемемен жоғары көтерілгенде сирек ауа адамды аз күшпен қысады, ішкі қысудың күшейгені адамға тездеп сезіледі. Дем алуы қиындалады, тыныс тарылады, жүрегі соғады, тамырлары қатты соға бастайды, ауыздан мұрыннан, құлақтан қан кетеді, көзі, беті қызарып, тұлы бойы ісінеді, қаны өзгеріледі, адам шаршағыш, ұйқышыл, есінен танғыш болады.

Ауа бір күйде тұрмайды, өнемейін қиымлдап тұрады. Қаншама тымық деген ауамыз да шындығында қимылдап тұрады.

Таразының басына бір шөлмек іліп, екінші табағына кір тастар салып теңдестірілік. Шөлмектің астына шам қойып, шөлмекті жылыталаық. Шөлмек қызған сайын жоғары көтеріледі, жеңілденеді. Шөлмек қызған сайын ішіндегі ауа жылынады, жылынған ауа

ісінеді, ауданын үлкейтеді, бір бөлек ауа шөлмекке сыймай, шөлмектен шығып кетеді; шөлмектің ішіндегі қалған ауаның ауданы бұрынғыдай болғанмен, салмағы азаяды. Шөлмектің жеңілдену себебі осыдан. Бос ауа жылынғанда жеңілденеді, жылынған ауа салқын ауадан жеңіл болады.

Шуақ күні ауданы бірдей екі шөлмектің аузына мақта тығып, біреуін жерге қоялық, біреуін ұзын құрықтың басына іліп қоялық, әрі-беріден соң екі шөлмектің ішіндегі ауаның жылылығын термометрмен өлшеп қарайық. Жерде тұрған шөлмек едәуір жылынған, құрық басындағы шөлмек жарытып жылынбаған.

Жерге жылулық күннен келеді. Жылулық тасушы- шабар күннің сәулесі. Күн сәулесі ауадан тез өтеді, жолшыбай жарытып ауаға жылылық бермейді. Жылықтың бәрін жерге береді. Жазға салым терезеден күн түскенде, ұстап қарасақ, терезенің әйнегі салқын болады; терезенің алдындағы күн түскен ағаш жылы болады. Күннің сәулесі әйнекті жылытпай, тез өтіп, әйнек терезенің ағаштарынан жылынады. Ауа да әйнек секілді, жылылықты күннен алмайды, жерден алады. Күннің сәулесі жерді жылытады, жылынған жер айналасындағы ауаны жылытады. Осылай болғасын ауаның ең жылысы жерге жақын бөлімі, жерден алыстаған сайын ауа салқын бола береді. Жылынған ауа жеңілденеді, жеңіл ауа жоғары көтеріледі. Ыссы күндерде даладағы жылынған ауаның жоғары көтерілгені бізге сағым болып көрінеді. Қысты күні жылы үйдегі терезнің болдығын ашсақ, келген суық ең әуелі аяғымызға сезіледі. Сырттан келген суық ауа ауыр болып төменге түседі.

Жерден көтерілген сайын ауа салқындай береді, биіктегі ауа тым салқын болады. Жаққанда бірден жылынатын пештері бар бір үлкен бөлмені, бір кішкене бөлмені қызулығы бірдей отын жағып жылыталаық. Кішкене бөлме жып-жылы болып жылынады, үлкен бөлме аз жылынады; кішкене бөлмедегі жылылық аз ауданға тарады, үлкен бөлмедегі жылылық үлкен ауданға тарады. Жерден көтерілген жылы ауа жоғарыдағы көп сирек ауаға ұшырап, жайылып кетеді, жылылығы көп ауданға тарап кетеді. Жерден көтерілген жылы ауа жоғарыда-ақ салқындап қалады. Аспандағы көп ауаны жерден барған жылылық жылыта алмайды. Жерден көтерілген жылы ауа елу сажын сайын бір градус жылылықтан айырылады. Ауаның жерден көтерілгендегі жылылығы нөл градуы болады, алты шақырым биіктікте отыз градус салқындық алады. Биік таулардың бастары ерімейтін мәңгілік қарлы болатын себебі жоғарғы сөздерден анық болса керек.

Күннен алған жылылығын жер көп ұстамайды, ауаға береді, жер тез жылығыш, тез салқындағыш болады. Ауа жылылықты көп ұстайды. Жылықтан тез айырылмайды, ауа жай жылынып, жай салқындайды. Ауа болмаса жер жүзінде қатты салқын болар еді, осы күнгі тірі табиғат тұра алмас еді. Ауа жерге жылы жадағай болып тұр.

Х. ДОСМҰМАХЕДУЛЫ ЖӘНЕ ГИГИЕНАЛЫҚ- ПСИХОЛОГИЯЛЫҚЛЫҚ ТӘРБИЕНІҢ МАҢЫЗЫ.

Бекібаева А.А

**№4 Ю.А.Гагарин атындағы орта мектеп
Педагог психолог**

Білім беру саласында еліміздің болашағы - ұрпағымызға гигиеналық-экологиялық тәрбие беруді басты мақсаттардың бірі қылып қоюымыздың өзі – еліміздің әл- ауқат деңгейі мен экономикалық қуатының өсуі үшін қажетті шарт деп түсіну керек.

Х.Досмұхамедов имандылық, адамгершілік, отансүйгіштік, елжандылық және гигиеналық тәрбиелер туралы ой-пікірлері оның еңбектерінің мазмұндары арқылы берілген.

Сонымен Білім Комиссиясының жоспарына көз салсақ Халел Досмұхамедов үлкен істерді бастап, әрі кезек күттірмейтін, халық үшін ең қажетті мәселелерді қамтыды. Оның жаратылыстану ғылымы саласында ұлттық ғылыми терминдерді жасау мәселелерінің теориялық астарына үңіліп, оның принциптік жақтарына ерекше назар аударды. Халел физиология пәндеріне байланысты көптеген терминдік атауларды төл тіліміздің сөздік қорына жиырмасыншы ғасырдың жиырмасыншы жылдарының өзінде-ақ іріктеп ала білген. Солардың бірі мыналар: жүйке жүйесі (нервная система), жүйке талы (нервное волокно), жүйке орталығы (нервный центр), ми қалтасы (мозговой желудок), көз қағар жүйке (глазодвигательный нерв), жүйкенің ұлы жүйесі (центральная нервная система), жүйке түйіні (нервный узел), т.б.

Халел Досмұхамедовтың жаратылыстану пәндерінің аттарын қазақшалауы құптарлық нәрсе. Мысалы, анатомияны тән жүйесін тану, физиологияны тән тіршілігін тану деп алуы. Келесі бір Халел Досмұхамедовтың ерекше бір еңбегі « Оқушының саулығын сақтау » кітабы. Бұл « Оқушының саулығын сақтау » деп аталатын кітапша 1923 және 1925 жылдары жарық көрді. 1-ші сатыдағы мектеп оқушыларының гигиенасын түсінікті тілмен тартымды жазған осы аударма кітапшаны дәрігер Халел Досмұхамедовтың өзі қосымша кеңейтіп, елінің жас өспірімдері денсаулығын сақтау үшін жасаған үлкен еңбегі деп бағалауы қажет. Кітапшаға назар аударып көрелік: Бірінші басылымның алғы сөзінде Халел былай деген: « Оқушының саулығын сақтау » деген осы кітапшаны Голландия үкіметінің тапсыруы бойынша, нағыз білгір деген дәрігерлер жазған екен. Кітапшада мектепте саулық сақтау шарттары үгіт-насихат ретінде жазылған. « Мынау зиян, мынау пайдалы » деп ұстаздары шәкірттеріне айтып отырған. Кітапша Еуропа көлемінде жүлде алған, шет тілдерге тәржімеленген, оны Голландия халық ағарту министрлігі барлық мектептерде қолдануға міндеттепті. Біз қазақшаға аудардық, өзіміздің тұрмысымызға сәйкестендірдік, біраз қосымшалар кіргіздік. « Оқушының саулығын сақтау » жөніндегі ақыл- кеңестерді денсаулықты сақтауға үйрететін толық құрал ретінде қарауға болмайды. Әйткенмен, осында айтылған шарттарды орындап тұрсақ, жас буынның тазалықты сақтап, бойларын күтуге едәуір себеп болар еді деген ойдамыз. Қазақ- қырғыз мектептерінде саулық сақтау жұмыстарының нашар екеніне күйініп, ана тілімізде ол жөнінде ешбір құралдың жоқтығын ескере келіп, осы кітапшаны басып шығаруды жөн көрдік.

Мұғалімдерге де, шәкірттерге де пайдасы болар деген үмітіміз бар ».

Кітапша « Құлағың сау болсын десең », « Мұрның сау болсын десең », « Тынысың сау болсын десең », « Көзің сау болсын », « Кейде жұмыс қылғанда сау болайын десең », « Денең сау болсын десең » деп аталатын бағытта жазылған ақылнамалардан тұрады. Осы айтылған оқушы гигиенасының ережелері қазіргі оқу үшін біршама таныс, жұртқа мәлім тәртіптер сияқты көрінеді.

Бірақ бастауыш сыныптың балаларына тәрбиешінің, ата-ананың осы нұсқау-ережелерді орындатуы қиын болмаса да, олар ұқыптылықты, тәртіпті керек ететін жұмыс.

« Құлағың сау болсын десең » деген ақылнамада:

Құлағыңа ұрғызба, айқайлатпа, шыңғыртпа, өзің де құлаққа ұрма, құлаққа айқайлама, шыңғырма.

Қалам, қарындаш, тас-қалам, ине секілді өткір ұшты нәрселермен құлағыңның ішін шұқыма. Құлағыңа еш уақытта еш нәрсе тықпа. Мақтаны, әсіресе, суланған, дәріленген мақтаны құлаққа тығушы болма.

Бұлақ болса (құлағыңнан ірің ақса) тездетіп дәрігерге көрін. Құлақтан аққан іріңді пайдалы не залалсыз деп ойлама. Бұлақ өте зиянды т.с.с.

« Мұрның сау болсын десең » деген ақылнамада:

Мұрныңды әрдайым таза ұста, танауларыңды тазалап жүр. Мұрныңның тыныс алу , иіскеу үшін жаралғанын ұмытпа. Сіңбіргенде дауыстатып , екі танауыңмен бірдей сіңбірме. Әуелі бір танауыңды тазалап, содан соң екінші танауыңды тазала.

Жас балаларға туысымен-ақ аузын жұмып ұстауды әдеттендір. Бесікте жатқан бала аузын ашып жататын болса, басын көтеріңкіреп, иегін төсіне тигізіп жатқыз. Бүйткенде де бірнеше жұмадан соң аузын ашып жатуды қоймаса – дәрігерге көрсет.

« Тынысың сау болсын » деген ақылнамада:

Дем алғанда аузың өнемейін жабулы болсын.

Гүлеме желден сақтан. Әсіресе қызып терлеп отырғанда, сырттағы ауа (есік, терезе секілді) бір тесіктен кіріп, қарсы тесіктен (есіктен не терезеден) шықса, үйдің ішін жел гулеп кетеді: осы желді гүлеме деп айтады.

Еш уақытта көкірегіңді, ішінді (құрсағыңды) терезенің алдына не тақтайдың, үстелдің шетіне я болмаса басқа нәрсеге кидірмелетіп қыспа.

Шылым тартпа, насыбай атпа, темекінің өте зиянды екенін ұмытпа.

« Көзің сау болсын » деген ақылнамада:

Ымырта, ала көленкеде, нашар жарықта оқыма, жазба, жұмыс қылма.

Күндіз үйде жұмыс қылсаң, жарық (терезеде) сол жақтан түсу керек.

Жұмыс уақытында көзің талса, жұмысыңды қой да, көзің дем алғанша (талғаны қойылғанша) терезеге қара.

Еш уақытта көзіңді уқалама, тазалап жумай тұрып қолыңды көзіңе тигізбе.

« Әйде жұмыс қылғанда сау болайын десең » деп аталатын ақылнамада:

Жазу үшін отырғаныңда астыңдағы орындықтың шеті үстелдің астына 2-5 сантиметр (бір-екі елі) кіріп тұрсын. Жазғанда тік отыр. Көкірегіңмен үстелдің шетін кидірмелеме.

Үстелге отырғанда екі білегіңді шынтағыңа дейін үстелдің үстіне салып отыр.

Үстелге отырғанда табаныңды жерге я еденге тегіс тигізіп тіреп отыр.

Оқығанда кітабыңның бетінен көзің ең кем болғанда отыз екі сантиметрдей (екі сүйемдей) қашықтыққа болсын.

«Денең сау болсын десең » деген ақылнамада:

Үйге таза ауа көп кірсін. Күннің сәулесі (шуағы) кіріп тұрсын. Сау болу үшін таза ауа, күннің шуағы өте керек екенін ұмытпа.

Жылы мезгілде бос суға көбірек шомыл. Ең артығы күннің шуағына жылыған суға шомылып тұр.

Аяқ киімнің ұлтаны аяғыңа лайық болсын. Өкшесі жалпақ, аласа болсын. Биік өкше өте зиянды болады.

Арақ, боза секілді есіркіш нәрселерге жолама. Наша шекпе, көкнәр жеме. Диуана боласың. Шайды, кофені қою қылып ішпе, сұйық қылып іш. Бұларды ұйықтардың алдында ішпе.

Ұйқы адамға күш жинап қуат береді. Адамға пайдалы ұйқы – түссіз қатты ұйқы. Түнде ұзақ отырып істеген ми жұмысы адамның ұйқысын бұзады, адамды ұмытшақ қылады. Сондықтан саулық сақтау білімі саған «ерте жат, ерте тұр, сонда ғана ұйқы сені тынықтырады » деп бұйырады.

Токсан ауыз сөздің тобықтай түйіні, қазірдің өзінде осы кітапшаны әр ата-ана үйіне алып қойып, сол бойынша баласын гигиеналық әдетпен тәртіпке үйде үйрету үшін пайдалануға болады. Біртуар азамат, ғалым, қайраткер Халел Досмұхамедов талаптарының сырын түсіне білу, одан өз бойындағы қабілетке қозғау салатын әсер табу, болмаса үлгі алып, еліктеудің өзі ғылым жолына түскен елжандылық азаматтықты мұрат тұтқан жандардың бәріне қажет қасиет.

Сонау XX ғасырдың 20-шы жылдары Халел Досмұхамедовтың қаламы ұшынан шыққан сангигиена жайлы ұсынысмалары, егеменді еліміздің тұрғыны, қазақ ұлтының өсіп жетіліп мәдениеті өскен дәуірде жасөспірімдерді тәрбиелеу жұмысында, соның ішінде мектептерде, сол ұсыныснама осы күнгі «Валеология» деп аталып, бастауыш сыныптан жоғары сынып оқушыларына дейін арнайы бағыт бағдарлама ретінде пән сабағы өткізілуде. Ол пәннің бағдарламасы Халелдің « Денсаулығыңды сақтай біл » деген еңбегіне сәйкес. Мысалы, 3 сыныпқа арналған «Валеология» кітабында мынадай тақырыптар қарастырылған

«Валеология» - денсаулық, «Қозғалыс тәртібі», «Денені дұрыс ұстау», «Шылым шегудің зияны», т.б.

Сонымен, Халел Досмұхамедовтың бұл ғылыми еңбегі күні бүгінде өз құндылығын жоғалтпаған. Медицина мен гигиена, биология мен адам анатомиясы, жалпы табиғаттану саласында өз заманында шынға шығып, қоғам сұранысын өтер іргелі еңбектер жазған жаратылыстанушы ғалым рухани қоғамдық ғылымдар саласында да өшпес із, қайталанбас қайрат туғызғаны кім-кімді болса да тәнті етері сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Аламан (Халық қазынасы). Х.Досмұхамедұлы. Алматы «Ана тілі», 1991.
2. Исатай-Махамбет Алматы 1991 Халел Досмұхамедұлы
3. Денсаулығыңды сақтай біл. Алматы 1993.Халел Досмұхамедұлы.
4. Алаш Орда Алматы 1992 Х.Досмұхамедұлы
5. В.И.Ленин ШГЖ 23 том
6. Б.Қорқытов. Атырау билері мен батырлары Алматы 1992.
7. Қазақстан тарихы. М.Қозыбаев, Г.Қозыбаев алматы 1993.
8. Жалын-1991. №3
9. Денсаулық-1991.№4,№5.
10. Здравоохранение Казахстана 1958,№10
11. Қазақстан мектебі. 1992,№1. Х.Досмұхамедұлы.

ПРОФЕССОР Х.ДОСМҰХАМЕДОВ ШЫҒАРМАЛАРЫН БИОЛОГИЯ ПӘНДЕРІНДЕ ҚОЛДАНУ ТИІМДІЛІГІ.

Шалапиева Г.Т.

Ы. Алтынсарин атындағы орта мектептің биология пәнінің мұғалімі.

Атырау қаласы

XX -ғасырдың 20-шы жылдарында халқына қалтқысыз қызмет еткен «алыптар тобының» көрнекті өкілі, қазақ елінің тәуелсіздігі жолында күрес майданына шыққан «Алаш» қозғалысының көшбастарларының бірі, жан – жақты ғұлама ғалым, ірі ұстаз белгілі ағартушы, қоғам қайраткері Халел Досмұхамедұлы артына мол мұра қалдырған.

Х.Досмұхамедов маманды дәрігер бола тұра медицина, гигиена салалары бойынша ғана емес, жалпы табиғаттану, анатомия, физиология, зоология, ботаника ғылымдары бойынша да көлемді кітаптар мен ірілі – ұсақты мақалалар жариялаған. Бұлардың бірқатары табиғаттану, анатомия, физиология, зоология пәндерінен мектеп оқушыларымен институттардың шәкірттеріне арналған қазақ тіліндегі тұңғыш төл оқулықтар болып келеді.

Сондай атақты жаратылыстанушы ғалым Ю. Вассердің анатомия мен ботаника тақырыптарына арналған еңбектерін қазақшаға аударған. Ол 1909 жылы Санкт –

Петербург Әскери медицина академиясын бітіргеннен кейін, бес жылдай Орал қазақтары әскери бөлімшесінде әскери дәрігер, содан кейін сегіз жылдай Темір аймағында бөлімше дәрігері болып қызмет етеді. 1918 жылдан бастап өзінің алған білімін, іс – тәжірибесін халықтың денсаулығын сақтау, ел арасындағы жұқпалы аурудың алдын алу мәселесіне және мәдени – ағарту жұмысына бағыштайды. Халел Досмұхамбетұлы 1922 жылы «Тән тірлігі» деген кітабын жарыққа шығарады. Кітаптың «Сөз басы» бөлімше пәннің мақсатын автор былайша түсіндіреді.

«Адамның денесінің қалай түзілгенін тексеріп анықтайтын білімді «анатомия» не «тән жүйесін тану» деп атайды. Бұл кітапта адамның денесі туралы қысқаша ғана мағлұмат беріледі. Адам тірлігі дегенміз – дененің тірлігі. Ал дененің тірлігі мүшелердің тірлігінен құралады. Денедегі мүшелердің жұмысын тексеретін, қимылдарын таныту білімін «тән тірлігін таныту» немесе «физиология» деп атаймыз.

Дененің түзілісі мен тірлігін таныған соң, дене қайткенде дұрыс күйде болып, адам тірлігі қолайлы болады деген. Кітапта адам тінінің «Сүйек жүйесі», «Сүйектердің байланысуы», «Ет жүйесі», «Қимыл заңдылықтары», «Қан жүйесі», «Соллимфа жүйесі», «Тыныс, ас қорыту, жүйке жүйелері» және «Сезім мүшелері» деген тақырыптары қамтылған. 2 курстарда оқылатын «Анатомия» пәнін оқытуда оқулықтың әдістемелік құрал ретінде маңызы зор. Автордың пәннің мазмұнын баяндауда тіл шеберлігі, ойды төте, түсінікті етіп, өмірдегі мысалдармен заттарға теңеп айту тәсілдері өнеге аларлық. Студенттер мән жазба жазуда пайдаланады. Халел Досмухамедұлы сонымен бірге биология саласында қазақтың тұңғыш ғылыми аталымдарын қалыптастырған, табиғаттану және жануартанудан алғашқы оқулық жазған автор.

Ташкент қаласынан басылып шыққан «Табиғаттану» атты еңбегінде қазіргі «Дүниетану» бағдарламасындағы «Атмосфера – ауа қабаты», «Су қабаты», «Жер қыртысы», «Пайдалы қазбалар» тақырыптары толық қамтылған.

Дүниетану пәнінен дәріс беруде көмекші құрал ретінде пайдаланудың маңызы зор. Мыс: Атмосфера тарауын өткен кезде «Ауа қысымы, сирек, тығыздығы туралы мысалдар арқылы өте жақсы түсінік беріледі. Яғни өмірден мысалдар келтіріп түсіндіріледі. Немесе «Пайдалы қазбалар» тақырыбында металдар қасиетіне және жеке толық түсінік беріледі. Бұл кітапта берілген материалдарды студенттер педагогикалық практикадан өтуі кезіндегі сабақ беріде де көп пайдаланылады.

Сондай-ақ жұқпалы аурулар тақырыбында өте көп мағлұмат алып пайдаланамыз. Оны тек сабақта ғана емес тәрбиелік шара өткізу кезеңінде де қолданамыз. Осы тақырыптар бойынша пікірталас өткізіп жүрміз. Құлақ күтімі деген не? Ауыз қуысын қалай күту керек? Мұрын қуысы күтімі т.б тақырыптарда өз тобымдағы студенттермен тәрбиелік шаралар өткіздім. Ал студенттер өздерінің тәрбие практикасында бастауыш сынып оқушыларымен пікірталас, сынып сағаттарын өткізді.

Сөзімді қортындылай келе Х. Досмухамедұлының әр сөзі артындағы қазіргі ұрпақтар үшін алтын мұра. Сабақтарымызда пайдалануға маңызы зор әдістемелік құрал деп білеміз.

Х.ДОСМҰХАМЕДОВ ЖӘНЕ АЛАШ АРЫСТАРЫ

Қарабаева А.С.

Қ.Дүтбаева атындағы Атырау гуманитарлық колледжінің директоры

Қай заманда да елдегі саяси-әлеуметтік ахуалды байқап бағдарлау көкірегі ояу, көңілі сергек адамдарға тән болса керек. Мұндай жағдай біздің аймақта әлденеше рет болған. Соның бірі және ең күрделі де қиянаты мен апаты қатар келген 1917 жылғы қазан төңкерісі

болғаны мәлім. Қазақ халқы осы әрекеттің не нәрсе екенін түсінуден аман болатын. Тап осы тұста қазақтың әр өңірдегі зиялылары қалыптаса бастаған жаңа саяси-әлеуметтік ахуалын байқағаннан кейін, бұл жағдайдың қайда апаратынын дұрыс түсіну үшін Алаш партиясы мен Алаш автономиясын құрған болатын. Бұл 1917 жылдың желтоқсанынан 1920 жылға дейін өмір сүрді. Алаш партиясы мен Алаш автономиясын құруда Әлихан Бөкейхановқа сенімді серік болған Құлманов пен Тұрлыбаев ұсынылады. Дауыс беру нәтижесінде көп дауыс алған Ә.Бөкейханов төраға болып сайланады.

Міне, осы уақыттан бастап әр аймақта қазақтың елі мен жерін бұрыннан келе жатқан киянат пен зорлық-зомбылықтан қорғап, өз мемлекетін құру үшін күрескен үлкен адам Халел Досмұхамедов болды. Халелдей қазақтың арыстары өктем дәуірдің құрбаны болғанын айту керек-ақ. Осы ойдың тірелер жері қайсы? Арыстарымыз жалған саясаттың қармағынан құтыла алмады. Ал, мұның соңы қазақ халқының мыңдаған көсемдерінен айрылып, «бас кетсе – кеуде лас» дегендей күйге түсуіне әкелді.

1920 жылы 5 мартта Алаш үкіметін жою туралы № 10 хаттамада «Ответственных руководителей Западного отдела национального правительства Алаш-Орды впредь до более прочного устройства Советской власти в Киркразе изолировать от киргизских трудовых масс; из прибывших ответственных работников отправить в Москву или другие города центральных губерний: 1) Жаншу Досмухамедова, 2) Халела Досмухамедова, 3) Ису Кашкинбаева, 4) Карима Джаленова, 5) Беркин-Галич Атчибаева», - делінген. Сүйтіп совет өкіметі ұлт зиялыларымен өз жерінен бөлектенді, олардан қатты сескенді, Ресейдің әр түкпіріне жөнелтті, ақырында тікелей көзін жойды, зиялы қауым дегендеріне жете алмай, арманда өтті. Бірақ олардың еткен еңбегі жоғалған жоқ. Бұл күнде біз осының куәсі болып келеміз. Ілгерідегі күндерден күтеріміз көп, сол жолға түсіп келеміз. Өткенді еске алу қажет, сабақ болатын тұстары жетерлік.

Алаш орыстарын әңгімелескенде әлдеде айтыла түсетіндері баршылық. Мәселен, Беркінғали Атшыбаев қақында бірқатар деректерді атау керек. Беркінғали Атшыбаев Атырау өңірінде еңбек еткен бірінші мұнайшы-инспектор. Алаш үкіметі мен партиясы таратылып қуылғаннан кейін ол осы өлкеде 1930 жылдан 1936 жылға дейін «Эмбанефть» тресінде жұмыс істеп, Жем өңіріндегі Құлсары, Ескене мұнай кеніштерінің геологиялық картасын жасады. Мұнайшы кен орнының ашылуына көп еңбек сіңірді. Ұлттық энциклопедиямызда «1937 жылы тұтқындалып, хабарсыз кетті» деген екен. Мен осыдан он жыл бұрын құпия құжаттар сақталатын мекемеде Беркінғали Мұқашұлының жайымен танысқанымда, бұл кісі Алтынкөл, Ескене (1931), Қондыбай (1933), Жолдыбай (1934) құрылымын анықтаса, 1935-1936 жылдары Құлсары, Дүйсеке, Шонай, Қарашүңгіл, Төлес кен орындарын зерттеумен айналысқан. Оның 1931 жылы Адай жасағының қолына түскендегі оқиғалары аз алдына. Оған берілген мінездеме де сақталған.

Атшыбаев Беркінғали 1920-1930 жылдар арасында әртүрлі жұмыстар атқарады. 1920-1921 жылдары Орынборда КЦИК ішкі істер мекемесінде (сірә, бұл кісінің Колчак үкіметімен уәкіл ретінде іс жүргізген тұсы осы болса керек), Ташкент пен Бұхарада 1922 жылдың шілдесіне дейін ашаршылыққа қарсы күрестің төтенше уәкілі 1922 жылдың қыркүйегінен 1923 жылдың намызына дейін Наркомпроста социалистік тәрбие кадрларын даярлайтын курстардың аймақтық меңгерушісі, ал 1924 жылдан 1928 жылға дейін Москвадағы «Сантон» тресінде іс жүргізу меңгерушісі болып жұмыс істейді. Екі рет «АРОСПО» акционерлік қоғамының тексеру комиссиясының мүшесі болып сайланады. Тоғыз ай «Казкрайсоюз» өкілдігінде экономикалық тексеруші, одан соң екі жыл бойы Жоғарғы сотта аудармашы болып қызмет атқарады. Беркінғали Атшыбаевтың тұтқындалуы 27 қазан 1937 жыл. Гурьев қаласының Бұхар беті студенттік Переулук 4 үйдің 7 пәтерінде Лосев және тағы бір милиция түрмеге әкетеді. Сол кеткеннен Алаштың азаматынан хабарсыз қалдық. Бір хабарларда қорлықпен Орал түрмесінде қаза тапты делінсін. Сұрастыра келгенде бұдан басқа да деректер кездескенін айтуым керек. Беркінғали Мұқашұлы Атшыбаев Владивостокта қаза тапқан көрінеді. Оны өзімен бірге тұтқында болғандардың сөзінен байқауға болады. Ол – қатты суық кезінде атылады. Денесін қалың күрткі қармен жапса керек...

Кезінде қазақтың сойылын соғып өткен Алаш азаматтарының осы өлкедегі бір тұлғасы әділетсіз заманның құрбанына ұшырап кеткен болатын.

Халел Досмұхамедов, Беркінғали Атшыбаев, Бактыгерей Құлманов сияқты Алаштың осы өңірден шыққан арыстарының еткен еңбегі, төккен тері, азаттық пен бостандық жолында көрген азабы мен адам төзбес қорлықтың неше түрін бастарынан кешіруі ісін кетпеді. Олар осы күнгі ұрпақтың болашағы үшін күресті, қаһармандық жасады.

Халелдей ардагерімізге мен Атырау мемлекеттік университетінің атын беру жайлы сөз қозғағаныма да бірталай жылдар болды. Сол кезде менің осы пікіріме кереғар ойда болған жетесіздерді аяймын.

Қазір Халел атында талай орында бар. Мұны әрдайым қастерлейміз. Өлді деуге бола ма, ойлаңдаршы деген – осы. Халел мен Бактыгерейлердің үзеңгілесі, қазақтың бүгінгі геолог зерттеушісі Беркінғали Мұқашұлы Атшыбаевтың есімін мәңгі сақтау үшін оның өзі ашқан осы күнгі кен орындарының атын беру жөн. Бұл адам Батыр Мәншүк Мәмбетованың ағасы екенін де көпшілік біле бермейді.

Х. ДОСМҰХАМЕДУЛЫ ҒЫЛЫМДЫ ҚАЛАМЫНА АРҚАУ ЕТКЕН...

Зулкашева Айғаным Рамазановна
Қазақ тілі мен әдебиеті пәндері мұғалімі
Педагог – зерттеуші
М. Әуезов атындағы орта мектебі
Атырау облысы, Индер ауданы
Aigan.69@mail.ru
Аңдатпа

Мақала негізінен Х. Досмұхамедұлының ғылыми мұраларын саралап, талдауға арналды. Мақалада Х. Досмұхамедұлының қаламынан шыққан медицина саласына арналған шағын мақалалары, кітаптары, әр тақырыптағы оқулықтары, аудармалары, этнографиялық-фольклорлық зерттеу жұмыстары, алғы сөздері мен сыни- пікірлері, ғылыми мақалалары, терминология саласындағы жұмыстарына жеке- жеке тоқталып, талдау жасалды. Х. Досмұхамедұлының зерттелмеген туындыларын зерттеп, жарыққа шығару мәселесі ұсынылды.

Түйін сөздер

Х. Досмұхамедұлы қаламынан шыққан алғашқы туындылар және ұлт саулығы. Оқулық пен баспа түзелмей сапалы білім болмас. Ғылыми терминология- тіл тазалығының кепілі. Ұлт мінезі- әдебиетте танылады. «Синармонизм заңы»- ана тілімізге тән құбылыс. «Ана тілін біліп тұрып бөтенше жақсы сөйлесе- бұл сүйініш, ана тілін білмей тұрып бөтенше жақсы сөйлесең- бұл күйініш» Ұлы сөздікпен бетпе- бет.

Ұлтының біртуар азаматы Халел Досмұхамедұлы қазақ ғылымы мен мәдениетінің тарихында ойып алар орны бар ірі тұлға. Мен сөзімді заңғар жазушымыз Әбіш Кекілбаевтың «Өзіне табиғат аямай берген дарынды терең білімімен толықтырып, ана тілімізге қоса латын, араб, парсы, түрік, орыс, неміс және француз тілдерін қажетті дәрежеде меңгеріп, сол тілдерде еркін оқып,сөйлеп, жаза білген Х. Досмұхамедов көзінің тірі кезінде алдына жан салмас ғажайып лингвист, фольклорист, тарихшы- этнограф, аудармашы болған.

Жан- жақты, көл- көсір, әмбебап білімнің арқасында ол биология, зоология, медицина салаларына да көп еңбек қосқан ғалым», - деген сөзімен бастағым келіп отыр.

Халелдің ғылыми еңбектерін бірнеше салаға бөлуге болады. Мәселен: балалар денсаулығын сақтау және балалардың өсіп- жетілуін қадағалау, балаларға арнап оқу құралдарын жазу, оқулықтарды қазақ тіліне аудару, мектеп үшін оқу бағдарламаларын құрастыру, тұңғыш қазақ тіліндегі терминологиялық сөздік жасау.

Х. Досмұхамедұлының биология, медицина саласындағы еңбектері, өз кезегінде маңызды роль атқарса, күні бүгін де өз маңызын жоймаған қажет ғылыми дүниелер.

Бала күнінен зерек, білімге құштар, өз бетімен орыс тілін жетік меңгерген Халелдің Сорқуысқа келген ірі саяхатшы, жағрапия қоғамының мүшесі Николайпен(Н.С Берг) танысуы, оны Петерборға оқуға шақыруы жас дарынның өміріндегі ғылам әлеміне алғашқы қадам болды .1903 жылы Орал әскери реальды училищесін үздік бітірген Халел Петербургтегі Әскери- Медицина Академиясына оқуға қабылданады, осы оқу орнында оқи жүріп ол 1905 жылғы 9 қаңтардағы «Қанды жексенбі» оқиғасына куә болады.Саяси хал- ахуалды түсіндіріп, үгіт- насихат жұмысын жүргіу үшін елге оралған Халелдің тұңғыш «Қанды жексенбі» атты мақаласы «Фікір», «Уральский листок» газеттерінде жарияланды. Әскери-Медицина Академиясын үздік бітірген Халел Пермь губерниясында, одан соң 2- Түркістан, 2- Орал казак-орыс атқыштар батальонында әскери кіші дәрігер жұмысын атқара жүріп елдегі медициналық қызметтің көңіл көншітпейтіндігін, жұқпалы аурулардың етек алып тұрғанын көрген Халел әскери қызметтен арызданып жүріп босайды да, 1913 жылы Темір уезіне бөлімшелік дәрігер болып орналасады. Содан сол-ақ, Халел медициналық- санитарлық тақырыпқа, медициналық ағарту мәселесіне мәнді де, мазмұнды мақалалар жазып, баспасөз бетіне жариялай бастайды. «Қазақ» газетінің 1913 жылғы 13, 14- сандарында «Тамыр дәрі хақында» , «Жұқпалы аурулар» атты көлемді мақаласы шықты.Онда жас дәрігердің халқының болашағына ,денсаулығына қатты алаңдап,қанатымен су сепкен қарылғаштай жанұшыра кіріскенін анық сезуге болады. Халел Досмұхамедұлы сол кезеңде қазақ елін жайлап алған жұқпалы аурулармен дәрігерлік білімімен де, қаламгерлік қарымымен де жан аямай күресті. Ол «Жұқпалы аурулар» мақаласында әр түрлі жұқпалы аурулардың алғашқы белгілерін, оның таралу жолдарын, емдік іс- шараларын, санитарлық ережелерді көпшілікке түсінікті тілмен жеткізе білді. 1913 жылғы «Оба ауруының көрініс» деген қолжазба өлеңіндегі:

Қуады жалған дүние адамзатты,
Тірліктің қызығы да балдан тәтті.
Көмуге жер қазушы болмаған соң,
Өлікті 150- ден отқа жақты.
Аспанға түтін шықты будақ- будақ,
Томарды карболкамен салған турап,
Иесі өліп, төрт түлік мал босқа қалды
Ақкөлдің бақасындай улап- шулап.
Қап-қара түтін шалған зілмәңкелер

Адыра қыр басында қалды құрап..., - деген жолдардан- ақ сол кездегі халықтың басынан өткізген қиын жағдайын көз алдыңа еріксіз елестетесің.

Оба жөніндегі Халелдің орыс тілінде жазған «Как бороться с чумой киргизского народа» деген кітабы эпидемия басталған кездегі жұмыстардың көлемін ең тез және түгел түрде қамтитын практикалық нұсқау , сонымен қатар ол терең де, жан- жақты жазылған ғылыми еңбек. Кітап 48 тараудан тұрады, әрбір тараудың атына қарап отырып-ақ оба эпидемиологиясы шыққанда не істеу керектігін, қалай қорғанып, қалай емделуге болатынына бағыт- бағдар алуға болады. 1967 жылы Қызылорда облысы , Арал ауданында болған чума оқиғасы кезінде істелінген іс- шаралардың бәрі де осы Халел Досмұхамедұлы кітабындағы жазылған нұсқаулар бойынша жасалды. Осыған дейін қазақ арасында таралатын басылымдар бетінде санитарлық үгіт- насихат жұмысы мүлде жүргізілмеген еді.

Кітаптың I басылымы Халел Досмухамедұлының ғылыми еңбегі обамен күреске арналған сол кездегі бірден- бір толық анықтама кітап. Ал осындай құрал ,әсіресе обамен алғаш рет кездескен дәрігерлер үшін өте керек еді. Кітапты жарыққа шығару алдындағы арнайы құрылған комиссияға Халық Денсаулығын Сақтау бөлімінің бастығы А.В Генке, оның көмекшісі И.Т. Қашқынбаев, обаға қарсы жұмыс бөлімінің меңгерушісі И.А. Калинин және бактериологтар Г.И. Кольцов, И.И. Богословский, ветеринарлық дәрігер Ш. Ю. Кусябгашев пен В.С. Юркевичтер енгізіліп, олар кітапқа редакциялық тұрғыдын ешқандай өзгеріс енгізбей баспаға өткізуінің өзі кітаптың ғылыми тұрғыдан сауатты, халық үшін бағалы туынды екендігінің дәлел бола алады.

Еңбектің өзін комиссия мәселені жан-жақты түгел қамтыған және Орал облысындағы обамен күреске нағыз пайдалы кітап деп тапты

1923- 1929 жылдар Халел шығармашылығында тың серпіліс кезең болды. Осы жылдарда ол қазақ мектебі үшін ең алғашқы биология мен медицина негіздерін оқытуға арналған оқулықтар жазды. 1922 жылы «Табиғат тану» , «Омыртқалылар» , «Жануарлар» атты II сатыдағы мектептер үшін оқулықтар басып шығарды.

1923-1925 жылдары «Оқушының саулығын сақтау» деп аталатын кітапшасы жарық көрді. Онда II сатыдағы мектеп оқушыларының гигиенасын түсінікті тілмен баяндайды.Кітаптың алғы сөзінде автор өзі былай деп түсінік береді:

«Оқушының саулығын сақтау» деген кітапшаны Голландия үкіметінің тапсыруы бойынша, нағыз білгір деген дәрігерлер жазған екен. Кітапшада мектепте саулық сақтау шарттары насихат ретінде жазылған. «мынау зиян, мынау пайдалы» деп ұстаздары шәкірттеріне айтып отырған.кітапша Еуропа көлемінде жұлде алған, шет елдерде тәржімеленген, оны Голландия халық ағарту министрлігі барлық мектептерде қолдануға міндеттепті. Біз қазақшаға аудардық, өзіміздің тұрмысымызға сәйкестендірдік, біраз қосымшалар кіргіздік.

«Оқушының саулығын сақтау» жөніндегі ақыл- кеңестерді, денсаулықты сақтауға үйрететін толық құрал ретінде қарауға болмайды.Әйткенмен, осында айтылған шарттарды орындап тұрсақ, жас буынның тазалықты сақтап, бойларын күтуге едәуір себеп болар еді деген ойдамыз.

Қазақ- қырғыз мектептерінде саулық сақтау жұмыстарының нашар екеніне күйініп, ана тілімізде ол жөнінде ешбір құралдың жоқтығын ескере келіп, осы кітапшаны басып шығаруды жөн көрдік.

Мұғалімдерге де, шәкірттерге де пайдасы болар деген үмітіміз бар».

Досмухамедұлы Халел

Әрине, бір қарағанда кітапшадағы ереже- ескертпелер, күнделікті өмірде таныс ,белгілі тәртіптер болғанымен жүйелі түрде талап етіліп, орындала бермейтін шарттар.

«Жұмыс уақытында көзің талса, жұмысыңды қой да, көзің демалғанша терезеге қара, терезеден ашық аспанға қара». «Ерте жат, ерте тұр, оянған соң еріншектеніп жатып алма». «Түнде ұзақ отырып істеген ми жұмысы адамның ұйқысын бұзады, адамды ұмытшақ етеді». «Өзінді, тамағыңды таза ұста, ішкен- жеген сайын және ертеңінде, кешінде аузыңды тазалап шайып отыр. Аузыңды таза ұстасаң , тіс ауруының көбінен құтыласың».Кітапта айтылған бұл ережелер бала үшін жаңа ереже , ал кейбіреуін тіпті үлкен кісі білмеуі, не ұмытуы мүмкін. Көз талғанда терезеге, одан соң аспанға қарау көзді тез демалдыратындығын біреу білсе, білеу білмейді, білген күнде де мән беріп, орындай бермейді. Ұмытшақтық тек жасы келген үлкен кісілерде ғана емес, жастардың арасында да етек алған дерт екені баршамызға мәлім, бірақ оның түні бойы компьютерге үңіліп жұмыс жасағаннан не болмаса ұялы телефонда таңға отырғаннан екенін ескермейміз.

Сондай- ақ, кітапта суық суға жуыну ережелері, қарапайым суға шомылу мезгілдері, күн сәулесінің радиациясы талтүсте жоғары болатындығы да тәптіштеп түсіндірілген. Мұның бәрі кім- кімге болса да, ескеріп, жадынды ұстауы керек маңызды ақпараттар.

Атақты ғалымның тағы бір қыры- аудармашылық .Ол Орта Азия мемлекеттік университетінің медицина факультетінде адам анатомиясы мен физиологиясы пәндерінен сабақ бере жүріп, қазақ тіліндегі оқулықтардың жоқтығы, студенттердің өзге тілдегі оқулықтарды оқуға тілді білмеуі қатты кедергі болып жүргенін аңғарып, алаңдайды. Сол себепті белгілі ғалымдардың туындыларын аударумен айналысуды қолға алған ғалым Ю. Вагнердің «Денеміздің түзілуі мен жұмыс қылуы туралы әңгімелер» (1924ж), «Өсімдіктердің тіршілігі мен түзілуі туралы әңгімелер» (1924ж) атты кітаптарын қазақшаға аударып, қоғамға пайдалы іс тындырады.

Артынша Х. Досмұхамедұлы өзі де оқулық жазу ісіне ден қойып, «Жаратылыстану бойынша алғашқы білімдер» (1924 ж) деген өзінің үлкен еңбегін, II сатыдағы мектептер мен техникумдарға арнап «Адамның тән тірлігі» (1924ж) оқулығын жазып, жарыққа шығарды. Бұл кітапта адамның денесі туралы, жән адам денесінің қалай, неден түзілетіндігі туралы, сол дене мүшелерінің жұмысы туралы айта келіп, «анатомия», «физиология» терминдерінің анықтамасын береді. Бұл саладағы Халелдің таным-білімінің іргетасы Ресейде, өзі оқыған Петербургтегі Әскери- М едидина академиясынан алған білімінен бастау алған болатын.Бір- біріне тығыз байланысты анатомия, физиология, гистология, эмбриология ғылымдарын Халел қазақ оқушысына және болашақ дәрігерлерге толық жеткізуге күш салды. Оқулық адам денесінің «Сүйек жүйесі», «Сүйектердің байланысуы»,»Ет жүйесі», «Қимыл заңдылықтары», «Қан жүйесі», «Сөл- лимфа жүйесі», «Тыныс, ас қорыту», «Шағылыс- тұқым жүйелері» , «жүйке жүйесі» , «Сезім мүшелері» деген тақырыптарды қамтыды.

Професор Ә. Р. Шокин мен доцент Е.Б. Керімбековтің «Егер бұл кітап иесімен бірге ұзақ жылдар «абақтыда » болмағанда биология- медицина ғылымындағы төл анатомия мен физиология аталымдарының осы кезге дейін бір жүйеге түсуіне үлкен септігін тигізген болар еді», деген пікірі («Халел тағылымы» , Алматы, 1994,18- бет)Х. Досмұхамедұлының қазақ терминологиясына қаншалықты үлес қосқандығының айқын дәлелі. Ғалым «Қазақ» газетінде тұңғыш жарияланға «Жұқпалы аурулар» (1914ж) мақаласында «дизенфекция- бұхырлау» деп қазақ ғылыми- медициналық терминологиялық сөздігіне алғашқы термин сөзін енгізген болатын.

Адамның тән тірлігі» (1924ж)оқулығының соңында анатомиялық аталымдардың (терминдердің) қазақ тіліндегі алғашқы 466 баламасының берілуі Халелдің жаңа бір ғылымның – қазақ тілі терминологиясының негізін қалағандығының дәлелі.

Халел ғылыми аталымдарды табиғат тану мен зоологиядан оқулық жазған кезде де естен шығармады. Ол: «Қазақ тілінде бұған дейін Ахметтің (Ахмет Байтұрсынұлы) «Тіл құралынан» басқа ешбір ғылым жайында жазылған кітап болмады. Алдымызда үлгі болмаған соң, ғылым кітабын жазу өте қиын соқты. Қазақ тілі ғылым жолына шалынбаған, сөздері ғылым ретіне қарай жөндікпеген тіл. Сондықтан қазақ тілін ғылыммен таныстырып, ғылым жолына салатын заман келді. Ғылымды өз тілімізге аударғанда, ең керекті ғылым тіліндегі атауларды (термин) дұрыстап, түсінікті қылып аудару. Бұл өте қиын жұмыс. Ғылым атауларына келісті ат тағу деген алғашқы уақытта көп қинаса да, өте қажет іс. Сөздің жүйесін келтіріп көркем қылып жазу да керекті нәрсе. Ғылым атауларына лайықты ат қою алғашқы уақытта тым қиын болса да, бүтін ілгері болашаққа жол салмақ. Сондықтан алғашқы жазылған кітаптарда әсем қылып, сөздің жүйесін келтіріп жазудан гөрі ғылым атауларына лайықты атақ тағу жағын қарастыру керек дейміз» , - деп жазған екен («Жануарлар» 1927ж). Қазақ тіліндегі терминология саласын дамытуды мақсат еткен Х. Досмұхамедұлы өмірінің соңғы жылдарында табиғат танудың орысша – қазақша терминологиялық сөздігін баспаға дайындайды.

Х. Досмұхамедұлының артында қалған ғылыми жұмыстары биологияның медицина, тарих, этнографияның, лингвистиканың әр түрлі мәселелеріне арналған. Х. Досмұхамедұлы Ахмет Байтұрсынұлы негізін қалаған қазақ тіл білімі ғылымының «Сингармонизм заңы» тақырыбын тұңғыш зерттеп,өз үлесін қосты. Ғалымның қазақ- қырғыз тіліндегі сингармонизм заңы» (Ташкент, 1924ж,53- бет) деп аталатын еңбегінде қазақ тіл білімі

ғылымының тарихынан ерекше орын алады. Осы уақытқа дейін ғалымдар назарынан тыс қалып келген қазақ тілінің табиғатына сай, ерекше белгісі- үндестік заңын, басқа туысқан түрік тілдерімен салыстыра отырып зерттеген. Ол жат сөздерді қолданғанда сингармонизм, яки дыбыс үндестігі заңымен өзгертіп, тілімізге лайықтап алудың керектігін ескертеді.

Халел Ташкентте өткізген педагогикалық ағарту жұмыстарын қазақ тіліндегі төл оқулықтар шығару ісімен шебер ұштастыра білді. Қазақ баласы тұңғыш рет ана тілінде оқыған «Табиғат тану» кітабының алғы сөзінде ғалым «Кітапқа Тәшкендегі қазақ- қырғыз институтының шәкірттеріне оқылған дәрістердің бір бөлігін енгіздім. Әсіресе, термин табу оңай болмады, шама келгенінше терминдерді таза қазақ сөзінен алуға күш салдық деген болатын. «Жануарлар» атты оқу құралының кіріспесінде Х. Досмұхамедұлы «...дәрістік кітаптардың жоқтығы бегірек сезіле бастады. Қазақ тіліндегі жалғыз- жарым дәрістіктер бастауыш мектептердің екі- үш жылдығына ғана жарайды. Шәкірттер бұған місе тұтпай, бөтен тілдерден қанағаттандыратын кітаптар іздейді. Шәкірттердің көбі орысша, иә бөтен Еуропа халқының тілдерін жақсы білмейді. Сондықтан ноғай, ғұсманлы түрік тілдеріндегі кітаптарды оқиды. Бұл тілдерде шәкірттерге дұрыс пайда беретін кітаптар тым аз. Дәрістік кітаптар жоқтықтан қазақ медреселеріндегі шәкірттер ғылымның суына дұрыс қана алмай, сусаған адамдай сандалып жүр», - деп жазған болатын.

«Сана» журналының тұңғыш санында Х. Досмұхамедұлының «Қазақ- қырғыз Білім Комиссиясынан», «Ұйқы деген немене?», «Машинаның күші», «Жұлдыздарды күндіз көруге бола ма?», «Миллион деген немене?», «Шәкірттер саулығын сақтау» сынды тарихи- этнографиялық ғылыми – танымдық, әдеби- мәдени өмірдегі жаңалықтарға байланысты мақалалар мен зерттеу еңбектері жарық көрді. Халелдің бұл мақалаларының тақырыптарының өзі оқырмандарын еріксіз елең еткізіп, қызықтыра түсетін, сан қырлы ойға жетелеп, терең сезім сыйлайтын дүниелер болды. «Миллион деген немене?» мақаласында оқырмандарына тосын сауал тастап, өмірдің қыры мен сырына үңілуге жетелейді. Ал, «Қазақ- қырғыз білім комиссиясынан» атты еңбегінде «Білім оңайлықпен қолға түспейді. Білім алуға көп еңбек керек. Аса сабыр керек. Білім мысқылдап кіреді. Білімді болу үшін көп сарғаю керек... Білім алудың жолы көп, жолдың ішіндегі ең төтесі жақсы мектеп, білімді мұғалім, мұнан қалса, ел ішінде көпке түсінікті болып жазылған білім кітаптары (8; 48)» деген ой- тұжырымына қарап Х. Досмұхамедұлын білім-ғылым саласының озық білгірі демеске бола ма?

1923 жылдары Кеңестік идеологияның тағы құйтырқы саясаты- әліпбиге өзгерту енгізу, яғни сол кездегі түрік халықтарының жазу үлгісін арабтан латын әліпбиіне көшіру мәселесі қолға алынған болатын. Үкіметтің бұл саясатын мүлде қош көрмесе де, Х. Досмұхамедұлы жоба жұмысына қатысуға қарсы болмады. Негізгі мамандығы әскери дәрігер бола тұра, тілге қатысты маңызды ғылыми еңбектер жазған Х. Досмұхамедұлы латынша жетік білетіндігінің арқасында қазақ жазу жүйесіне лайықталған алғашқы жобаны жасауға мүмкіндік алды. Кейіннен «Ғылым Іһәм оқу- ағарту» журналына осы тақырыпта жазған мақаласында Халел әліпбиге қатысты өз көзқарасын ақыл таразысына салып, бүкпесіз әділ жайып салды. Қай істе де ұлт мүддесін бірінші орынға қоя білетін адал перзент қазақ әліпбиінің ұлттық қасиетіне нұқсан келмейтіндей әдіспен жүзеге асуына бар күшін салып, біліктілік танытты.

Ғалымның фольклортану саласындағы еңбектерінің арасында оқшау тұратыны – «Қазақ халық әдебиеті» (Казахская народная литература) атты очеркі. Ол халық аузындағы аса құнды мәдени мұраларды жинап қана қойған жоқ, бастыру, жариялау, ғылыми тұрғыдан зерттеу, талдау мәселелеріне ерекше көңіл бөлді. Халел Досмұхамедұлының есімін атауға тыйым салынған заманның өзінде, оның еңбектеріне кейінгі зерттеушілер сүйеніп, үлгіге алып отырды. Мұның өзі ғалымның ой – тұжырымдарының өміршеңдігінің айғағы. Кешегі қазақ тіл білімі ғылымы тарихында Ахмет Байтұрсынұлының үш кітаптан тұратын «Тіл құралының» алатын орны қаншалықты құнды болса, әдебиеттану тарихында Халелдің «Қазақ халық әдебиеті» еңбегінің де орны одан кем емес екендігін уақыт дәлелдеп отыр. Көне жәдігерлеріміздің асылдың сынығындай қымбат дүниеге айналған қазіргі заманда бір

кезде солақай саясаттың ықпалымен өз үйінде «жетім баланың» күйін кешкен төл әдебиетіміздің қаймағын бұзбай сүбелі қалпында келер ұрпаққа жеткізу міндеті тұр. Жетпіс жылға жуық ғылыми айналымнан шеттелген аталмыш іргелі еңбектің әлі де фольклористер үшін басшылыққа алатын тұстары баршылық.

Тағы бір таңқаларлық оқиға- Х. Досмұхамедұлының көне түркі жазба ескерткіштеріне қызығушылық танытуы. Ол Махмұд Қашқаридың әйгілі «Сөздігі» туралы «Диуани Лұғат-ат- түрк» деген атпен мақала жазып, 1933 жылы «Шолпан» журналының 6,7 санында жариялады. Араб тіліндегі қолжазбаны оқып, зерттеу мақаласын жазуға сан тілді меңгеріп, ғылымның тереңіне бойлаған Халелден басқа адамның тәуекел ете алмауы да занды құбылыс. Бұл әйгілі сөздікті жасауға бүкіл өмірін арнаған М. Қашқаридың басты мақсаты түрік тілінің араб тілінен еш кемшіндігі жоқ екендігін дәлелдеу еді. Оған энциклопедист ғалымның сөздіктегі: «Түрік тілімен араб тілі жарысып барған жүйрік аттай болып көрінсін», - деген сөйлемі куә. М. Қашқаридың түрік халықтарының ауыз әдебиеті үлгілерін, мақал- мәтелдері, аңыз- әңгімелерін сөздігіне көптеп енгізгендігін аңғарған Халел бұл жәдігердің ұлт үшін баға жетпес асыл қазына екендігін сезеді және М. Қашқаридың кітабының бас жағында түрік халықтарының асыл қасиеттері мен тілі, әдебиеті, мәдениеті, мінез- құлқы, түр- түсі туралы жазғандарын түгелдей аударып мақаласына енгізген болатын. Халелдің шебер аудармашылық қыры да осы еңбегіндегі айқын танылады. Мысалы М. Муталлибовтың аудармасында «Құдай дәулет түнін түркілер бұрышында жаратты», - деп аударса, Х. Досмұхамедов бұл сөйлемді: «Тәңірі дәулет күнінің көзін түркілердің көгінде тудырды», - деп әлдеқайда тұшымды етіп жеткізеді. Егер Халел тағдыр тәлкегімен өмірден ерте озбағанда, бұл сөздік ең алдымен қазақ тілінде сөйлер еді- ау, - деген ой көкірекке еріксіз оралады. Ғалымның термин жасау шеберлігіне де «том» сөзінің орнына «түп» сөзін алуы, кірме сөздерді «жат сөздер» деуі тағы бір дәлел.

Х. Досмұхамедұлы халық арасынан жинаған материалдар негізінде өзі алғы сөзі мен түсініктерін жазып, «Мұрат ақын сөздері» (1924ж), «Исатай- Махамбет» (1925ж) және «Аламан» (1926ж) жинақтарын бастырып шығарды. Х. Досмұхамедұлы Халық Ағарту Комиссариаты жанындағы Қазақ- қырғыз Білім Комиссиясын басқара жүріп, өзі шығарып тұрған «Сана» журналының 1924 жылғы 2-3 сандарында «Аруақпен айтысу» дейтін сирек мұраны жариялады және оған түсінік берді: «Қазақ жұрты өліктерін өте сыйлайды. Там салу, ас беру, өліктің аруағына сыйыну секілді ырымдар қазақтың бұрынғы шамандығынан қалған. Моладағы кісіден жауап алады. Іштегі шерін шығарып, мауқын басады. Өлік зарлаушыға жауап береді. Мола басында айтыс болады. Аруақпен айтысу- жоқтау түрі».

Сондай-ақ, Махамбеттің атойлаған жауынгерлік жырларының хатқа түсіріліп, қалың елге түпнұсқасы сақталған күйінде таралуы- Х. Досмұхамедұлының баға жетпес еңбегі. Оның құрастыруымен 1925 жылы Ташкент қаласынан «Исатай- Махамбет» кітабы жарық көрді. Жинақтың алғы сөзі орнына Халел көлемді мақала жариялап, онда Исатай, Махамбет бастаған ұлт- азаттық қозғалысқа кеңірек тоқталды. Ғалымның осы зерттеуінде берген бағасы мен ой- байламдары, пікір- тұжырымдары мен деректік мол мағұлматтары ғылыми құндылығын қазір де жойған жоқ. Ел басына түскен сын сағатта халқының рухын асқақтата көтеріп, қол бастаған Исатай мен Махамбет сынды хас батырлардың есімдерін ең алғаш рет ардақ тұтып, сөзден ескерткіш орнату, сол арқылы күллі қазақ оқырмандарына таныстыру міндетінің абыройы Х. Досмұхамедұлының маңдайына жазылды. Оның 1924 жылы «Сәуле» журналының [«Ақ жол» газетінің №416 санына қосымша] бетінде «Қазақ батырлары: Исатай, Махамбет» деген шағын мақала мен Махамбет ақынның топтама жырларын жариялауы осының айғағы.

Х. Досмұхамедұлы «Аламан» (1926ж) жинағында ел арасынан жазып алынған «Қармыс батыр», «Байбоз- Жанбоз», «Балуанияз», «Даусым саған не болды?», «Жиенбет батырдың ашуы», «Қалмақтың қарғысы», «Адай Абыл ақынның сөздерінен қалған бір жұрнақ» өлең- жырларын топтастырып, тұңғыш рет кітапқа енгізген-ді. Осы жырлардың мысалында автор ілгері дәуірдегі халқымыздың салтына орай санасының, тұрмысына қарай құлқынын туғызған мінезі – аламандығын дәлелдейді. Бәлкім, бағзыдан жеткен «берсе

қолынан, бермесе жолынан» деген қазақтың мақалы, сол замандағы аламандық қасиетінің куәсі де болар.

Халел шығармашылық талантының тағы бір қыры – редакторлығы мен сын-пікірлері. Ол Қазақ-қырғыз Білім Комиссиясының, Ғылыми Кеңестің төрағасы болған, Мемлекеттік баспаның ғылыми-редакторлық бөлімін басқарған жылдары ана тілінде шығып тұрған бірталай ғылыми-педагогикалық басылымдарды саралап, сын-ескертпелерін жазып отырды. Оның «Қыз Жібек» (1923ж), «Кенесары-Наурызбай» (1923ж) жыр кітаптарына, сонымен бірге Абайдың «Таңдамалы өлеңдерінің» Ташкентте басылған нұсқасына редакторлық етіп, алғы сөздерін жазуы Халелдің білгір әдебиетші екендігін танытады. Ол әсіресе ғылыми сынға ерекше мән берді. Ана тіліндегі «Арифметика», «Жағырапия», «Әліппе», «Оқу бағдарламаларына» т.б. төлтума кітаптарға жазған сын-пікірлері осының куәсі. Нәзір Төреқұлұлының «Жат сөздер» атты кітабына жазған пікірінен ғалымның ғылыми негізге сүйеніп, кірме сөздердің төл тіліміздің ішіне еркін кіріп, ала тайдай бүлдіруіне жол бермеудің шарттарын нақты айғақтап берді. Тіл тазалығына ғылыми талғампаздықпен қараған Халел тілдің табиғи құрылысына, даму жүйесіне өте-мөте көңіл бөліп: «Жат сөздерді өзгертпейінше жүргіземіз деп қазақтың тілін бұзатындар да, «мәдениетке үйретеміз, өнер шашамыз» деп арақ пен шылым, жұқпалы аурулар таратқандар да бір есеп. Арақ, шылым, аурулар адамның денесін бұзса, зорлықпен кіргізілген жат сөздер елдің түп қазығы болған тілді бұзады» деп пайымдайды.

Х. Досмұхамедұлы жазған көптеген еңбектер өзінің ғылыми құндылығын осы кезге дейін жоғалтқан жоқ. Өмірінің соңғы кезеңдерінде, 1930-1938 жылдары қуғын көріп, қудалауға түскенде, сөйтіп Воронеж қаласына жер аударылғанның өзінде ол биология, медицина, гигиенаға арнап ғылыми еңбектер жазды. Оның «Қазақ оқушыларының өсіп-дамуы» (1930), «Жаратылыс тану терминологиясының орысша-қазақша сөздігі» (1931), «Жас пионерлер мен оқушылардың жазғы лагері» (1933) т.б. еңбектері сол жақта жүргенде жарияланған еді.

Жолында Алаш боздақтары өмірін құрбан еткен тәуелсіздікке қолымыз жеткен заман туса да, Х. Досмұхамедұлының халық-ағарту саласындағы қыруар еңбегінің бірқатары әлі де болса халық қолына жетпей, зерттелмеген күйінде қала беруде. Х. Д. – көп қырлы дарын иесі. Ол дәрігер, саяси және мемлекет қайраткері, тарихшы, табиғат танушы, ұстаз, ғалым, әдебиетші, ауыз әдебиетінің тамаша үлгілерін жинап, насихаттаушы, һәм шебер аудармашы да.

Ғалымның қаламынан туған, бірақ кезінде басылып үлгермеген «Түрік халықтарындағы және қазақтардағы атау есімдердің шығуы», «Қазақ оқушысының дене тәрбиесі», «Қазақ ғашықтық өлеңдері» сияқты зерттеулері табыла қалса, ғылыми ортаның ықыласын аударар жаңалық болары сөзсіз.

Бір сөзбен айтқанда, ұлтымыздың тәуелсіздігі жолында бар ғұмырын сарп еткен бірегей тұлғаның қайраткерлігі мен ғылыми-шығармашылық еңбектері өлшеусіз. Әттең, тар заман қыспағына түспегенде, талантты ғалым, ерекше дарын иесі – профессор Халел Досмұхамедұлының қаламынан небір халық игілігіне жаратар зерттеулер мен еңбектер туары анық еді.

Сөз соңында айтарымыз, Х. Досмұхамедов XX ғасырдың отызыншы жылдары орын алған зорлық-зомбылықтың, заңдылықты бұзудың кінәсіз құрбаны болып, жазықсыз жазаға ұшырап, кейін ақталған қазақ зиялыларының қыруар қайраткерлері қатарындағы ірі тұлғалардың бірі. Ол аса көрнекті мемлекет, қоғамдық-саяси қайраткер, үлкен ғалым және профессор. Халел Досмұхамедовтың қайраткерлігіне және еңбегіне баға беру болашақ жас ұрпақты рухани және саяси тұрғыдан тәрбиелеу үшін керек. Алдағы жылдарда ұлт ардақтысының халқы үшін жасаған еңбектерін зерттеу-зерделеу жалғасын таба бермек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. «Халел Досмұхамедұлы және оның өмірі мен шығармашылығы» Нұрпейісов К, Құлкенов М, Хабижанов Б, Мектепов А. 1996ж. Алматы
2. «Халқымен етене Халел Хакім» Т. Жаңабайұлы. Атырау-2018ж
3. «Ағартушы Халел». «Арыс» Алматы-2004ж

Х. ДОСМҰХАМЕДОВТІҢ ҚАЗАҚ РУХАНИЯТЫНЫҢ ДАМУЫНА ҚАТЫСТЫ ОЙЛАРЫ

Ақмарал Каменова
Назарбаев Зияткерлік мектебінің
қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі
мұғалім-сарапшы
Атырау қ., Қазақстан
akmaral.kamenova71@gmail.com

Аңдатпа.

Бұл мақалада Алаш қозғалысының қайраткері, ұстаз, ғалым Х.Досмұхамедовтің ана тілін сақтап қалудағы баспа мен мектептің атқаратын қызметі, елдің мәдениеті дамыған сайын кірме сөздердің артатындығы, ғылым атауларына латын тіліндегі сөздердің қолайлылығы, ана тілін қолданушыларға берілген баға, білім алу жолындағы қиындықтар туралы айтқан тұжырымдары әр түрлі дереккөздерден іріктеліп алынып, талқыланды. Ғалымның әр тұжырымына қазіргі заман өзгерістерінен дәлелдемелер келтірілді.

Түйінді сөздер.

Баспа мен мектеп, тіл, латын тіліндегі сөздер, бөтенше сөздер.

XX ғасырдың басында қазақ ғылымының негізін салуға атсалысқан, алғаш оқулықтар жазған бірегей тұлғалардың бірі – Халел Досмұхамедов. Оның есімі ғылым жолында артына өлшеусіз еңбек қалдырған алаш қайраткерлері А.Байтұрсынұлының, М.Дулатұлының, М.Жұмабаевтың, Ж.Аймауытовтың есімдерімен қатар аталады. «Халел Досмұхамедов зоология, анатомия, физиология, гигиена, табиғаттану, лингвистика (фонетика) салалары бойынша қазақ тілінде орта, жоғары оқу орындарына арнап оқулықтар жазған, мақалалар жариялаған, аударма дүниелер қалдырған[2].

Х. Досмұхамедов қазақ халқының тілінің бұзылып кетуіне алаңдаған. Ғалым әр ұлттың, әр халықтың тілінің сақталуына баспа мен мектептің қызметі зор екенін баса айтқан. Баспадан шыққан басылымдардың барлығы сол халықтың көнеден келе жатқан сөздік қорына негізделетінін, халықтың барлығы түсінетіндей әдеби лексиканы, ұлтқа тән айшықты сөз өрнектерін қолданатындығын пайымдаған. Баспадан шыққан материалдар екшеп-еленіп халыққа таралатын болғандықтан және мектепке ұсынылатын оқулықтардың жоғары сапамен тексеруден өтетінін білгендіктен, баспа мен мектептің дұрыс болуы керектігіне мән берген. «Елдің тілін бұзатын, көршілес елдердің мәдениетін үлгіге алған мәдениетті елдердің әсері. Елдің тілі бұзылуына ең алдымен оқығандары себеп болады. Бұлар жат әсерлерге бағынғыш келіп, ана тілін өзгертуге жол басшы болады. Оқығандар өзіне ылайық әдебиет тілі деген тіл түзейді. Түзеген жаңа тілін ел ішіне жая бастайды, көбіне зорлап кіргізеді. Әдебиет тілі дұрыстап түзелмесе, қара тілдің затымен жүрмесе, әдебиет тілі көп бұқараға

түсініксіз жат тіл болады, елге сіңбейді. Сондықтан жер жүзіндегі жұрттың көбі әдебиет тілін қара тілге жақын қылып, елге түсінікті қылуға тырысады. Әдебиет тілінің қаруы – баспа мен мектеп. Баспа мен мектеп деген адам шошынарлық өте қайратты қару. Баспа мен мектепте қолданған тіл елге ақырында сіңбей қалмайды. Мектеп пен баспаның тілі дұрыс тіл болса, елдің тілін көркейтіп, байытып, гүлдендіреді; мектеп пен баспада қолданған тіл шатасқан тіл болса, ол ел – сорлы ел. Бұндай елдің тілі бұзылмай қалмайды» [1] деген көзқараста болған. Бұл ой біздің заманымызға да дәп келіп тұр. Баспа мен мектептің сапасы арқылы бүкіл қоғам мәдениеті, ой-өрісі дұрыс болатындығы ақиқат. Дәуір тегершігінің мүмкін еместі мүмкін қыларлықтай өзгерістерді бойына тізіп, аса қарқынды жылдамдықпен алға өрлеген тұсында Х. Досмұхамедовтің осы пікіріне мән берген дұрыс. Әлеуметтік желідегі әр түрлі парақшаларда, түрлі сайттарда жастардың қолданып жүрген сленг, жаргон, аргосөздері ана тілінің сапасына нұқсан келтіруде. Мұндай сөздерді тек жастар ғана қолданып жүрген жоқ, ересек адамдардың да қолдануы өріс алуда. Бұл – жаһандану заманындағы технологияның дамуымен жеткен қазіргі қоғамның дерті. Мұның алдында, кеңестік үкімет кезінде – орыстану саясаты тұсында – тілімізге жоқ болып кету қаупі төнсе, қазір шұбарлану, бай тілдің құдіретіне бойламау, жұтаң, жадағай сөйлеу белең алуда. Әлеуметтік желінің тұтас қоғамды шырмауы газет басылымдарының қажеттілігінің болу-болмау мүмкіндігін өлшейтіндей сұрақтар туындата бастады. Алыс-жақындағы бар ақпараттың барлығы әлеуметтік желіден табылғандықтан кейбір газет басылымдары қысқара бастаса, жалпы газет басылымының қажеттілігі хақында кейбір тұстарда әр қилы пікірлер туындай бастады. Шындығында, газет басылымы ешқашан, еш уақытта маңыздылығын жоймайтындығын барша жұрт мойындау керек. Газет-журнал басылымдары бар кезде сол халықтың таза әдеби тілі болады. Әдеби тілі жұтаңданбаған, айшықты, әуезді тілі қолданыста кең қанат жайған халық ұлттығынан әсте айырылмайды. Оны Х. Досмұхамедов XX ғасырдың басында екпін қойып айтып кеткен.

Х. Досмұхамедовтің әр ғылым саласы бойынша айтқан тұжырымды ойлары бүгінде қолданыста. Соның ішінде тілдің дамуына, оның қоғамдағы қызметіне қатысты ойлары әлі өзекті. Ғалым «Мәдениет қуған жұрттың алдымен тілі өзгермекші, білімге кірген жаңа сөздердің көбі шеттен кірген біліммен, әдеппен [келген] жаңалықтарға ұғым беретін жаңа сөздер болып кірмекші, үлгіге алынған мәдениетті жұрттың сөздері болмақшы»[2]. деген екен. Қазіргі қоғамның қарқынды даму мерзімінде мәдениеттің әр саласына еніп жатқан сөздер өте көп. Мысалы «экономикалық құрылымдағы өзгерістерге коммерция, брокер, менеджмент, инвестор, маркетинг, лизинг, бартер, менеджер, валюта, банкомат, субвенция, фиксинг, фолио, форвад, франчайзинг тәрізді сөздерді; қоғамдық-саяси саладағы қатынастарға консенсус, саммит, электорат, имидж, плюрализм, брифинг, медиафорум, субэлита сияқты атауларды; ақпарат техникасы саласындағы жаңалықтарға компьютер, принтер, файл, байт, мегабайт, интерфейс, винчестер, дисплей, сканер, сайт, диск тағы басқа сөздерді; музыка, спорт салаларындағы жаңалықтарға рокер, плейер, брейкер, хиппи, саундтрэк, рэпер; айкидо, айкидошы, кикбоксинг, каратэдо, биатлон, стиль-чез қатысты атауларды жатқызуға болады» [3]. Бұдан өзге тілімізде гибридтелген будан сөздердің қолданысы де қауырт артуда. Оған «агроөнеркәсіп, агросаясат, аудиокітап, автошеру, бейнетаспа, бейнефильм, биоотын, бортсерік, бухсеп, велобайге, велошабандоз, дендробақ, зоодүкен[3] сынды сөздерді жатқызуға болады. Осы тәрізді сөздердің тілімізге ауқымды түрде енуі жаһандық өзгерістерге тікелей қатысты әрі ғалым Х. Досмұхамедовтің «Мәдениет қуған жұрттың алдымен тілі өзгермекші» деген көзқарасын дәлелдей түседі. Жоғарыда аталған тілімізге еніп жатқан сөздер қазір жалпыхалықтық сипат алған жоқ, сондықтан бұл сөздерді көпшілік біле бермейді. Белгілі бір салада қолданылатын термин күйінде біздің тілімізге енуде.

Ғалым Х. Досмұхамедов латын әліпбиінің халықаралық деңгейдегі орны туралы көзқарасын білдіріп, баға беріп кеткен. «Осы реттің бәрінен қолайлы сөз табылмағанда, ғылым атауларына латын тіліндегі сөздерді алдық. Осы заманғы ғылым – Ауропа ғылымы, барлық Ауропа ғылымында қолданған тіл – латын тілі. Сондықтан латын тілі [көптеген]

жұртқа ортақ ғылым тілі болып саналады. Латын тілі, латын сөзі бізге жат болса да, қашуға болмайды. Бұл заманда ғылым іздеп, қатарға кірем деген халық латын сөздерінен қаша алмайды» [2]– дейді. Бүгінде латын әліпбиіне көшудің қажеттілігі қазақ елі үшін маңызды мәселе болып және оған көшу бағытында игі істер жүріп жатқаны белгілі. Түркия, Әзірбайжан, Өзбекстан, Түркіменстан сияқты мемлекеттер латын әліпбиін пайдалану тәжірибесінен сәтті өткен. Халықаралық мәліметтерде латын әліпбиінің маңыздылығы зор. Сондықтан латын әліпбиіне көшу мәселесі кезек күттірмейтін міндетке айналды. Әлемнің әр түкпіріндегі қазақтар өздері тұратын мемлекеттердің қолданысына орай араб, латын, кириллица таңбаларына негізделген әліпбиді пайдалануда. Қазақстан латын әліпбиіне көшкен жағдайда тарыдай шашылған қазақтар ортақ әліпбиді пайдалану арқылы бір-бірін түсінуге, жақындасуға мүмкіндік алары сөзсіз.

Латын жазуына көшу – бүгінгі күннің басты мәселесі. Әлемдегі технологияның қарқынды дамуы латын жазуына көшуді жылдамдата түсуде. Бұқаралық ақпарат құралдарының дерегінше, әлемде 70% ел латын жазуын қолдануда, яғни, олар бір-бірін аудармасыз ұғынуда. Ғылымның әр түрлі салаларын еркін түсінуге, ағылып жатқан мол ақпаратты түсінікті тілде қолдануға мүмкіндік алуға. Латын тілі – әлем бойынша тек қана технологияның емес жалпы элитаның, ғылым, білімнің, өнердің, спорттың тіліне айналуға[2].

Х. Досмұхамедовтің уақыт еншісінде көміліп қалмай, қазіргі заманға жеткен ана тіліне қатысты да тұжырымды ойлары баршылық. **«Ана тілін жақсы біліп тұрып бөтенше жақсы сөйлесең – бұл сүйініш, ана тілін білмей тұрып бөтенше жақсы сөйлесең – бұл күйініш»** – деген пікірінен ана тіліне қатысты мәселенің сол кезде-ақ басталып кеткенін аңғару қиын емес. XX ғасырда бұл мәселе тереңдеп ушықты. Қазір, XXI ғасырдың 20 жылдары, бұл мәселе жан-жақты қаралып, санаға сілкініс жасала бастады. Бірнеше тілді меңгерген жастардың саны артуда. Мысалы Назарбаев Зияткерлік мектептерінде оқитын оқушылар мектеп қабырғасынан шыққанда үштілді қатар меңгеріп шығады. Жалпы білім беретін мектептерден бітірген оқушылардың арасында да көптілді меңгеріп аяқтап жатқан оқушылар баршылық. Олар – «ана тілін біліп тұрып бөтенше сөйлеп жүрген» ел сүйінетіндей жастар. Өкінішке орай, «ана тілін білмей тұрып бөтенше жақсы сөйлеп жүрген» жастардың да, жандардың да саны өте көп. Заманның бағыты, әлемнің көзқарасы өзгеріп тұрғанның өзінде кішкентай балаларын орыс мектептеріне сүйреп жүрген ата-аналардың балаларының болашағы туралы дұрыс ойлана алмай жүргендері қынжылтады. Ы. Алтынсарин баланы дұрыс тәрбиелеуге үлгі ретінде жазған «Бақша ағаштары» әңгімесінің түйіні «Бағып-қағуда көп мағына бар» демейтін бе еді? Кішкентай баланың болашағына ата-ана жауапты болғандықтан, балаларға тіл үйретуде, меңгертуде адаспаған жөн. Заманның бет алысы қазақ тілін ұмытуға емес, керісінше оны ұлықтауға алып келе жатқанын аңғарған жөн. Ана тілінің дамуына ашылған жаңа мүмкіндіктердің бірі – жақсы жалақысы бар жұмыстарға орналасар кезде ана тіліне қатысты тілдік дағдының тексерілуі, ана тілінде тест тапсыру қажеттілігі. Бұл талап – ана тілін меңгеруге, білуге, сөйлеуге қойылған жаңа талап, оң өзгеріс.

Х. Досмұхамедов білім алу, білімді меңгеру жолындағы өлшеусіз еңбек туралы да тұжырым жасап кеткен. «Білім оңайлықпен қолға түспейді. Білім алуға көп еңбек керек. Аса сабыр керек. Білім мысқалдап кіреді. Білімді болу үшін көп сарғаю керек... Білім алудың жолы көп, жолдың ішіндегі ең төтесі жақсы мектеп, білімді мұғалім, мұнан қалса, ел ішінде көпке түсінікті болып жазылған білім кітаптары» – деген. Оқығанның бәрі білімді емес. Университет бітіргеннің бәрі мықты маман емес. Оны мойындаймыз да. Оның ішінде аласы да, құласы да бар. Сол көп оқып жатқандардың ішінде білімді меңгерушілер бар, ал білімді меңгерушіде ерекше еңбек бар. Х. Досмұхамедовтің айтып отырғаны да сол. Қазіргі тез өзгермелі заманда білімге ден қойған оқушылар, жастар білімді меңгеру жолында табандылық, шыдамдылық танытып келеді. Олар ғылымның әр саласына өзгеріс әкелуге, жаңалық енгізуге құштар. Оларды баулитын, бағыт-бағдар беретін жеке білім орындарының саны да соңғы жылдары көбейіп келеді. Қазіргі заманда білім алуға мүмкіндік өте көп. Сол

сарылып, сарғайып білім алушылар өмір сүрудің жаңа бағыттарын өз беттерімен үйренуде. Олар – жаңалықты іздеушілер, жасаушылар, қолданушылар. Олар – өз беттерімен еркін өмір сүруге, әлемнің әр қиырын өз білімінің нәтижесінде аралауға қол жеткізгендер. Ешкімнің қолдауын, қорғауын күтпейтіндер. Олар жаңа заманның жаңа адамдары болып қалыптасуда. Бірте-бірте осы жастармен елдің мәдениеті, болмысы да жаңа бағытқа өзгерері сөзсіз. Бірақ оларда да мәселе бар: байқап отырсаң, адами құндылықтарды бойға жию жағы әлсірегендей. Осы орайда Х. Досмұхамедовтің мына бір сөзіне мән беруге болады: «Қазақ баласының шыр етіп жерге түскеннен бастап, кәмелетке толғанға дейінгі тыныс-тіршілігі ән, жырдың құшағында өтеді. Қазақ баласын тәрбиелеуде дыбыстық ырғақтардың басты орынға шығуы, сірә, халық әдебиеті мен халық әндерінің кең тарап дамуы, оның тәрбие құралы болуы себеп болса керек», – депті. Білімді ұрпақты тәрбиелейтін, оны білім алуға жетелейтін – ата-ана. Ата-ана баласын жақсы тұлға болып қалыптасып шығуы үшін қандай балабақшаға, қандай мектепке беру керектігі туралы ойланады. Баланы тәрбиелеуге ата-ана, балабақша, мектеп қатысады. Бала дүниеге келгеннен бастап қазақтың халық әндерін, жырларын үйде, балабақшада, мектепте тыңдауға дағдыландыру қажет болып тұр. Сонда халықтық ән-жыр арқылы естілген әуезді дыбыстар, олармен жеткен тәрбиелік ұғымдардың өзі баланы тәрбиелеуге септігін тигізеді. Балаға ертеден бастап даңғаза, жеңіл әуендерді емес, әуезді әуендерді сіңіре беру керек.

Х. Досмұхамедовтің білім-ғылымға қатысты айтқан пікірлері, тұжырымды ойлары ХХІ ғасырда да өз маңыздылығын жойған жоқ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. <https://kazgazeta.kz/news/52356>
2. Рабиға Сыздық, академик <https://tilalemi.kz/books/8005.pdf>
3. <https://emle.kz/uploads/files/7897c672483778e6da555373be5d1099.pdf>
4. <https://abai.kz/post/86611>
5. <https://ulagat.com/2020/09/28/%D1%85%D0%B0%D0%BB%D0%B5%D0%BB-%D0%B4%D0%BE%D1%81%D0%BC%D2%B1%D1%85%D0%B0%D0%BC%D0%B5%D0%B4%D2%B1%D0%BB%D1%8B-%D0%BD%D0%B0%D2%9B%D1%8B%D0%BB-%D1%81%D3%A9%D0%B7%D0%B4%D0%B5%D1%80%D1%96/>

ӘОЖ 37.035.6:512.1

ПРОФЕССОР Х.ДОСМҰХАМЕДУЛЫНЫҢ ҒЫЛЫМИ КӨЗҚАРАСТАРЫ

Масимбаева Айым Аликеновна

«Педагогика және білім беру менеджменті» кафедрасының докторанты
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы қ., Қазақстан

Дүйсенбаев Абай Қабақбайұлы

«Педагогика және білім беру менеджменті» кафедрасының доценті, п.ғ.к.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы қ., Қазақстан

Аңдатпа

Мақалада Алаш қайраткерлері, профессор Халел Досмұхамедұлының бүкіл саналы ғұмырында, атап айтсақ, 1905 жыл мен 1927 жылдар аралығында көптеген публицистикалық, ғылыми-танымдық мақалалар жазып, өзі өмір сүрген уақыттың тарихи шежіресін жасаған

еңбектері жайлы жазылған. Ол патша үкіметі, кеңес үкіметі тұсындағы Қазақстандағы саяси ахуал, сыртқы жағдай, оқу-ағарту, медицинаны дамыту, халықтың денсаулығы, өнер, әдебиет, тарих, тіл тағы да басқа маңызды тақырыптарға қалам тартты. Қандай да бір мәселені зерттеп, дайындап барып жазу, өз заманының ең келелі мәселелеріне назар аудару, проблемалардың шешімін іздестіру, халыққа қарапайым тілмен түсіндіріп жеткізу, жетістіктермен қоса кемшіліктерді ашық айтып, оларға көңіл бөліп отыру Халел Досмұхамедұлының ғылыми көзқарастарын айқындайтын өзгешеліктер. Қаламынан туған қай шығармасы болсын, нағыз қайраткерлік, ұлтжандылық қасиеттің айқын көрінуі Халел Досмұхамедұлы еңбектерінің басты ерекшелігі екендігі сараланады.

Түйінді сөздер: ғылыми көзқарас, ғылыми дүниетаным, оқу-ағарту, интеллектуальдық біліктілік.

Тарих толқынында азаматтық болмысымен, өмір өрнегімен, білгірлігімен ел есінде қалып, халқы үшін ерен еңбек еткен қазақ зиялыларының бірі, бірегейі – Халел Досмұхамедұлы болды. Ғылым мен білімнің, шығармашылықтың сан саласында қызмет еткен Халел Досмұхамедұлының есімі бізге ең алдымен білікті дәрігер, қоғам қайраткері, тарихшы, фольклортанушы, тіл маманы және көсемсөз шебері ретінде белгілі. Жастайынан дүниенің кілті – ғылымда екендігін ұққан Халел білім мен еңбекке ұмтылды. Ел ішіндегі түрлі қисса-дастандарға, аңыз-жырларға, ертегілерге құлақ түріп тыңдап, халық мұрасына ерекше ықыласты болды.

Темір уезіндегі орыс-қазақ мектебін үздік бітірген қыр баласы Теке (Орал) қаласындағы әскери училищені білімін жалғастырып, орыс тілінде еркін сөйлеуімен ұстаздарын да, қатарластарын да таңғалдырды. Училищедегі өмірі Халелдің көп нәрсеге көзін ашты, рухани марқайтты. Білімге деген құштарлығын арттырып, болашағын бағдарлауға мүмкіндік алды.

XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ халқының рухани дамып өсуіне, қоғамдық-саяси көзқарастарының қалыптасуына сол тұстағы қазақ зиялыларының, оқығандарының қосқан үлесі өте зор болды. Аумалы-төкпелі заманда олардың ұстанған көзқарастары мен ой-пікірлерін біреу түсінсе, біреу түсінбегені ақиқат. Бүгінгі таңда қазақ зиялылары туралы тың деректер жазылып, олардың ұстанған позициясы туралы ашық айтыла бастады.

Санкт-Петербург қаласындағы Императорлық әскери медициналық академияның студенті атанған Халелдің қоғамдық ой-санасының жетілуіне алып шаһардағы жоғары оқу орындарының Халел секілді оқушы жастардың жаңаруды, өзгерісті қалаған төңкерісшіл көңіл-күйі, ұстанған көзқарастары және әртүрлі саяси-әлеуметтік мүддені көздеген саяси партиялар мен ұйымдардың позициялары әсер етпей қоймады. Халелдің санасында халқына пана болсам деген ізгі ниет ерте бүр жарды. Алып шаһарда жүріп көп ізденді, көп оқыды. Өзіне идеялас, пікірлес достар тапты. Соның бірі – сол кезде І Александр атындағы Жол қатынасы институтының студенті М.Тынышбаев еді. Белгілі шығыстанушы ғалым, академик В.В.Радлов, Қазан лингвистика мектебінің негізін қалаушылардың бірі, орыс фонологиясының атасы атанған профессор Бодуэн де Куртэне, шығыстанушы ғалым В.В.Бартольд т.б. таныс болып қана қоймай, тығыз шығармашылық, ғылыми байланыста болды. Ғылым көкжиегін кеңейтті. Оның ұлттық әдебиет пен тарихқа, тілге қатысты іргелі еңбектерінің жазылуына осы аталған ғалымдар мен зерттеушілердің ықпалы, әсері болғандығы күмәнсіз.

Х.Досмұхамедұлы 1905 жылы Санкт-Петербурда болған әйгілі «Қанды жексенбі» оқиғасын өз көзімен көрді. Жай көріп қана қоймай, сол тұста шығып тұрған «Фикер», «Уральский листок» газеттерінде мақалалар жазып, осы оқиғаның себептерін, барысын халыққа түсіндіріп отырды. Қарулы қантөгіске ұласқан саяси-әлеуметтік дағдарыстың ұшқыны шет аймақтарға, оның ішінде қазақ жеріне жетуі мүмкін екендігін ескертті. Сол жылдары Халел Досмұхамедұлы Орал облысындағы аймақтарға барып, үгіт-насихат

жұмыстарымен айналысты. Газет беттеріндегі мақалаларында ол жоғарыда айтып кеткен мәселелермен қатар, саяси толқулардың мәнін түсіндіріп бақты.

«Фикер», «Уральский листок» газеттерінде жарық көрген мақалалары жанрлық тұрғыдан ақпараттық хабарлар, корреспонденциялар болғанымен, ел ахуалынан бөлек қазақ халқының салт-санасы, тарихы, тілі мен әдебиетінің мәселелері Халел қаламынан тыс қалған жоқ. 1913 жылы «Қазақ» газетінің редакторы, Алаш көсемдерінің бірі А.Байтұрсыновтың аталмыш газетте «Ауру жайынан» деген мақаласы жарық көреді. Осы мақалаға алғашқылардың бірі болып үн қосқан Х.Досмұхамедұлы болды. Ол газеттің 13, 14 сандарында «Тамыр дәрі хақында» мақаласын жариялайды. Мақалада тамыр дәрі аталуының себептері, оның пайдасы жөнінде дәрігер ретінде, қазақ тілінде толық анықтама береді. «Ауруға пайда ма, залал ма, онысына қарамай, қай ауру болса да мейлі, бұл заманда қазақ барлық дертті тамыр дәрімен емдейді. Халықты емдеуші дәрігерлер, ауруханалар қазақ ішінде жоқ деп айтса да болғандай... Қайтерсін, надан халыққа дәрігер дегендер арамза молда», [1, 176] – деп халықтың сауатсыздығын пайдаланып жүрген ел ішіндегі емші, молдаларды сынайды. Сөйтіп тамыр дәрінің пайдасы, оны қалай қолдану керектігін түсіндіреді. Шағын мақаладан Халелдің ұлт болашағына алаңдаушылығы айқын сезіледі. Халелдің публицистикадағы қалам алысы міне осы мақаламен басталған еді.

Халел Досмұхамедұлы өмірінің Ташкенттегі кезеңін шығармашылық және ғылыми саладағы ең бір жемісті кезеңі саналады. Осы кезеңде оның ұйымдастырушылық, ғылыми-педагогикалық таланты мен қыры ерекше жарқырай көрінді. Бірнеше қоғамдық істерді атқара жүріп, ұлттық мектептердің жаңа жүйесін құру, күні бүгінге дейін өзектілігін жоймаған, қазақ тіліндегі ғылыми терминология жасау секілді мәселелерге белсене араласты. Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев, М.Әуезов т.б. замандастары секілді Халел де педагогикалық қызметін қазақ тіліндегі оқулықтар, оқу құралдарын шығару ісімен шебер ұштастыра білді. Халел Досмұхамедұлының тікелей мұрындық болуымен Білім комиссиясы баспаға дайындаған А.Байтұрсыновтың «Әліппе», «Баяншы», «Тіл-құрал», М.Дулатовтың «Оқулық құралы», «Есеп құралы», өзінің «Жануарлар», «Табиғат тану», «Адамның тән тірлігі», С.Қожанұлының «Арифметика» және Ә.Диваевтың «Бекет батыр», «Мырза Едіге», «Алпамыс», «Шора батыр», «Нәрікұлы Шора батыр», Ә.Бөкейхановтың «Сұлтан Кенесары тарихына қосымша материал», (орыс тілінде) «Абай өлеңдерінің жинағы (алғы сөз, түсініктемелерімен) жеке кітап болып жарық көреді.

1921 жылы Білім комиссиясы ұйымдастырған іссапар Х.Досмұхамедұлының кейінгі жазған еңбектеріне елеулі әсер етіп, үлкен көмек болғаны белгілі. Осы іссапар барысында ол Асан қайғы туралы жаңа деректер, тарихи құжаттар тауып, оны баспаға өткізгендігі туралы М.Жұмабаев Ғылыми кеңес мәжілісінде баяндайды.

Қазақ-қырғыз Білім комиссиясының төрағасы бола жүріп Халел Досмұхамедұлы 1923 жылы «Сана» атты ғылыми-көпшілік журналын шығарады. Сол тұстағы белгілі себептерге байланысты үш-ақ нөмірі ғана шығып, ғұмыры қысқа болса да, журналдың қазақ баспасөз тарихында үлкен орын алды.

Кезінде С.Мұқанов осы журналды ұлтшылдардың қолындағы басылым ретінде «Ақ жол», «Шолпан» журналдарымен қатар атаған болатын. Ал «Қазақ совет энциклопедиясында» осы журнал туралы айта келіп, онда жарық көрген мақалалардың тақырыптарын атап көрсеткен. Оларды «тарих, археология, этнография, медицина, астрономия және химия ғылымдарын алғашқы қадамда таныстыруға, жұртшылыққа өнер – білімнің маңыздылығын насихаттауға арналады» [2, 253], - деп бағалаған. Журналдың негізгі мақсаты туралы Х.Досмұхамедұлы алғашқы нөмірінде былай деп жазады: «Заманымыз – мәдениет заманы, мәдениетке білім жеткізеді. Білім оңайлықпен қолға түспейді. Білім алуға көп еңбек, аса сабыр керек... «Сананы» шығарғандағы мақсатымыз – аз да болса кемшіліктерді жойып, аңсаған елге, алақтаған мұғалімдерге, жасөспірім шәкірттерге түсінікті сөз беру. Бұл өте ауыр жұмыс, дегенмен кіріспеске амал жоқ» [3, 109], - дейді. Аз сөзге сыйған сөйлемдерден ұлт жанашырының мақсаты айқын, бағдары – елінің жарқын болашағы екендігін көреміз. Бұған қоса Х.Досмұхамедұлы әдеби мұраларды, рухани

қазынаны көбірек насихаттауға, ана тілінде жариялауға баса мән бергендігін атап өткен жөн. «Сананың» тұңғыш сандарында-ақ М.Тынышбаевтың «Түрік-моңғол тарихы», Ө.Диваевтың «Бұрынғы заманнан қалған заттарды қалай һәм қайдан іздеуге», М.Әуезовтің «Қазақстан, Түркістан жерінің, халқының саны», М.Жұмабаевтың «Ақан сері», «Жұлдызды – жүрек, айды – алқа ғып берейін», «Сәрсембайдың жыры», Х.Досмұхамедұлының «Қазақ-Қырғыз Білім комиссиясынан», «Ұйқы деген немене?», «Машинаның күші», «Жұлдыздарды күндіз көруге бола ма?», «Миллион деген немене?», «Шәкірт саулығын сақтау» секілді тарихи, этнографиялық, ғылыми-танымдық, әдеби және мәдени бағыттағы, әртүрлі жанрдағы публицистикалық мақалалар, ауыз әдебиетінің нұсқалары жарық көрді.

1924 жылы «Сана» журналының 2-3 сандарында Халелдің «Әруақпен айтысу» деген мақаласы жарияланды. Бұл мақалада Ұлттық құндылығымыз жайында да жазуды ұмытпағандығы көрініс береді. «Қазақ жұрты өліктерін өте сыйлайды. Там салу, ас беру, өліктің әруағына сиыну секілді ырымдар қазақтың бұрынғы шамандығынан қалған ырымдар. Күйікке шыдай алмай сүйгенінің моласына барып зарлайды. Моладағы кісіден жауап алады. Іштегі шерін шығарып мауқын басады. Өлік зарлаушыға жауап береді. Мола басында айтыс болады. Аруақпен айтысу-жоқтаудың бір түрі. Аруақпен айтысу көбінесе ерлі-зайыпты адамдардың арасында болады» [4, 162] – деп көнеден келе жатқан, бірақ ұмытылып бара жатқан дәстүрлерімізді қайта жаңғыртады. Кейінгі дәуірлердегі жоқтау үлгілеріне осы аруақпен айтысудың негіз болғандығын бағамдайды.

Дәрігер ретінде Халел сол тұста ел ішін жайлаған түрлі жұқпалы аурулардың, атап айтқанда «оба» дертінің ошақтарында болды. Қарапайым халыққа ол аурулармен қалай күресу керектігін, алдын алудың, сақтанудың жолдарын түсіндіріп, баспа беттерінде мақалалар жариялап отырды. Денсаулық, оны сақтаудың жолдары жайындағы жазған ғылыми-көпшілік мақалаларымен сол заманда талай жандардың өмірін сақтап қалғандығына ешкім дау тудырмаса керек.

Маман дәрігер ретінде Халел Досмұхамедұлы медицина саласына қатысты көптеген мақалалар жариялап тұрды. «Сары кезек – сүзек» («Қазақ», 1914ж., №64-65), «Жұқпалы ауру хақында» («Қазақ», 1914ж., №60, 62), «Оқушылардың саулығын сақтау» («Жас қазақ» газеті 1924ж., №4), «Чума қандай ауру» («Ақ жол» газеті 1924ж., №43), «Бит туралы» («Жас қайрат» журналы 1924ж., №3-4), «Биттен сақтану жолдары» («Жас қайрат» журналы 1924ж., №5), «Жұқпалы аурулар» («Ақ жол» газеті 1925ж., №552) тағы да басқа мақалаларында түрлі дерттердің алдын алу шаралары қарапайым тілмен түсіндірілді. Бұл мақалалар күні бүгінге дейін өз маңыздылығын жоғалтқан жоқ.

Көсемсөз шебері Халел Досмұхамедұлының осындай мақалалары сол тұстағы мемлекеттің қалың бұқараны әлеуметтік тұрғыдан қорғауға қауқары жеткіліксіз қиын шақта ауадай қажет болып тұрды. Осы ретте Халелдің «Чума қандай ауру?» атты көлемді мақаласы жөнінде айтпай кетпеске болмайды. Мақала композициясы мазмұндық құрылымы жағынан бірнеше жікке бөлінген: «Чума қандай ауру?», «Чума құрты деген не?», «Чума ауруының түрлері», «Без чумасы», «Чуманың орындары», «Қазіргі чума қайдан келген?», «Чумадан қалай сақтану керек?», «Чума таралмас үшін қандай қылу керек?». Осылайша аталған ауруға, оның түрлеріне нақты анықтама беріп, одан сақтанудың жолдарын көрсетеді. Композициялық жағынан бұлайша жүйелеп, оқырманның көкейіне қонымды етіп жазу әдісі – дарынды Халелдің шеберлігі деуге болады.

Профессор Х.Досмұхамедұлының шығармашылық қарымынан ой-өрісінің кеңдігі мен ауқымдылығы, білім-парасатының биіктігі мен тазалығы анық байқалып тұрады. Жазушылық, ғалымдық һәм ұстаздық тәлімі, шеберлігі арқылы үлкен-кішіні бірдей баулап алып, жан сарайларына сәуле түсіргендей ғажайып күйге бөлейді. Ғылыми-көпшілік мақалаларының тақырыбының өзі оқырманның білуге деген құштарлық сезімін оятады. «Миллион деген немене?» деп қарапайым сауал тастап, сосын «миллион» деген ұғымның астарына жетелеп үнітіп түсіндіреді: «Көптің миллионды мұнша желеңдетіп жібергені дұрыс емес. Миллион баяғы миллион күйінде қалады, бірақ ақшаның бәсі кемиді. Осы күні қағаз ақшаның кәдірі кетті, бұрынғы бір сом ақшаны бәсі осы күнгі әлденеше миллион

сомның бәсімен тең болды. Қолы толған миллион деп аталған қағаз болған соң, сағат сайын «миллион» деп естіген соң адам шатасып, миллионды жеңіп нәрсе деп ойлап кетті. Миллионның не екенін анық үшін миллионды бәсі өзгергіш ақшамен өлшеу керек емес. Өлшемі өзгермейтін нәрсемен санау керек. Миллионды түсіну үшін бірнеше үлгі көрсетейік. Бір байдың миллион қойы болсын. Бар қойын көгендесін. Сонда көгеннің ұзындығы екі жүз алпыс шақырым болмақшы. Ташкент пен Түркістанның арасы жүз елу шақырым...

Профессор Халел Досмұхамедұлы «Ұйқы деген немене?» деп аталатын мақаласы да көлемі шағын болғанымен оқырманына терең ой салатын, ғылыми-танымдық жағынан көпшіліктің білуіне пайдалы мәселе төңірегінде сөз қозғайды. «Ұйқысыз тірі жан күнелте алмайды. Сергек болу адамға қандай мұқтаж болса, ұйқы да сондай мұқтаж. Ұйқысы кемісе, адамның тіршілігі бұзылады. Ұзақ ұйықтамаса – адам өледі». Халық даналығы «ұйқы – дұшпан» деп тегін айтпаған. «Тіршілікпен туған денені улайтын нәрселерді «токсин» деп атайды екен». Міне, осы удан тазартып тұратын антитоксинді табуға оқымысты дәрігерлер іздену үстінде екендігін көпшілік оқырманға түсіндіреді. «Санада» жарияланған ғылыми-танымдық мақаларының бірі – «Жұлдыздарды күндіз көруге бола ма?» деп аталады. Бұл мақалада аспан денелері турасында қызықты мәліметтер береді. «Ауаның жарығы соншама күшті, ар жағындағы жұлдыздардың жарығын, күннің шетіндегі, айналасындағы жарықты тасалап бізге көрсетпейді, қабаттап жасырып тұрады. Осы себептен күндіз жұлдыздар, Күннің шеті, айналасы бізге көрінбейді. Жердің айналасында ауа жоқ болса, жұлдыздардың бәрі де, Күн де толық болып, күндіз де түндегідей көрініп тұрар еді. Жұлдыздардың жарығы ауа жарығынан күшті болса, жұлдыздар күндіз көрінер еді... Жұлдыздарды күндіз көру үшін Жерді қоршаған ауаның жарығын жою керек. Сонда жұлдыздар түндегідей күндіз де жарқырайды», - деп астрономиялық тұрғыда тұжырымдайды.

Аталмыш журнал бетінде жарық көрген тағы бір «Мәшиненің күші» атты мақаласы оқыған жанға алғашқы сәтте ғылыми-танымдық, ағартушылық бағытта жазылғандай сезім қалдырады сөзсіз. Ал, егер мақалаға терең бойлап, мән берер болсақ, автордың меңзеген әлеуметтік-саяси астарына көңіл көзі жете түсері анық. Халел Досмұхамедұлы халқының шұғыл арада сауаттануына үндесіп: «Мәшине деген – жұмысты жеңілдету үшін адамның ойлап тапқан құралы. Ғылымды іздеп тауып, тексеріп, бәрін шешіп отырған – адамның ақылы. Осының бәрін істеп отырған – білім, біздей надан жұртқа бұл ғибрат, осы мәшинелердің астында тапталып қалмас үшін бізге де білімге ұмтылу керек. Шын азаттықты білім береді», - деп халқының интеллектуалдық біліктілігі ғана әлеуметтік-саяси тәуелсіздігінің кепілі екендігіне назар аударады. Сол жолда талмай еңбектену нәтижеге жеткізетініне сендіреді.

Профессор Х.Досмұхамедұлының баспа бетінде жарық көрген көптеген мақалалары халықтың сана-сезімінің оянуына, білімдерінің жан-жақты артуларына әсері мол болды. «Сана» журналы туралы қазақ баспасөзінің тарихын зерттеген еңбектерде айтылған пікірлер әртүрлі. Олай болатын себебі, бұл журналды шығарып тұрған Х.Досмұхамедұлының жеке басына және бұрынғы Алаш қайраткерлерінің саяси-идеялық көзқарас танымына кеңестік дәуірдегі ғылыми-методикалық ұстаным тұрғысынан қалыптасқан теріс насихаттық ықпалынан туғаны бүгінгі таңда жасырын емес. Сондықтан да, профессор Халел Досмұхамедұлының көп жылдар бойы қоғамдық жұмыстары, еңбектері, жеке өмірі туралы да ешқандай мәліметтер кеңінен оқытылмай, жазылмай келді.

Баспа саласында Халелдің атқарған қызметтерін атап өтсек: Орта Азия мемлекеттік баспаның коллегия басқарма мүшесі (1923-1925ж.), Қазақ Мемлекет баспасы күншығыс бөлімінің меңгерушісі (1925ж.), Қазақ Мемлекеттік баспасы меңгерушісінің орынбасары және басқарма мүшесі (1926ж.) болған.

Қорыта айтқанда, шоқтығы биік тұрған профессор Халел Досмұхамедұлының еңбектерінің маңыздылығы, оның өміршеңдігі қазіргі ғылым жолында жүргендерге зор әсер етеді десе де болады. Оның ұшқыр ойы мен өткір қаламынан қазақ елінің дамуына қажет маңызды еңбектер туды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Х.Досмұхамедұлы. Аламан /Құрастырушылар, алғы сөзін және түсініктемелерін жазғандар: Ғ. Өнесов, А. Мектепов, Ш. Керімов. – Алматы: «Ана тілі» баспасы, 1991. – 380 б.
2. Базарғалиев Ғ.Б. Х.Досмұхамедовтың ағартушылық қызметі мен шығармашылық еңбектеріндегі патриоттық тәрбие идеялары: пед. ғыл. канд. ... автореф.:13.00.01. – Атырау, 2002. – 27 б.
3. Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы. Избранные. – Алматы: «Ана тілі», 1998. – 383 б.
4. Дүйсенбаев А.Қ. Педагогика тарихы. Оқу құралы. – Алматы: «Medet Group» ЖШС, 2021. – 240 б.

УДК 37.03.01.2

МНОГОГРАННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ Х. ДОСМУХАМЕДОВА: ВРАЧЕБНАЯ, ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ, ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКАЯ, ИЗДАТЕЛЬСКАЯ

**Атырауский государственный университет им. Х. Досмухамедова
кафедрой Психологии и педагогики
060011, г. Атырау, проспект Студенческий, 212
Ш.Н.Бисенова-магистр**

Аннотация

В данной статье рассмотрены основные закономерности проявления роли личности в истории развития общества и попытаться на примере судьбы конкретного человека исследовать методологию вопроса; раскрыть значение жизни и творчества Халела Досмухамедова в отечественной истории и педагогической науке, определить его место в духовной культуре казахстанского народа.

Ключевые слова: Многогранность, идеи, процветание, деятельность, мастерство, активист.

Одна из областей, где Х. Досмухамедов проявил свои способности, была медицина и естествознание.

Он – один из немногих казахов – врачей, получивших специальное европейское образование.

После окончания с золотой медалью Санкт-Петербургскую военно-медицинской академии свой трудовой путь он начал в Пермской губернии. Затем его перевели младшим военным врачом во второй Уральский русско-казачий стрелковый батальон. После освобождения от несения военной службы в 1913 году Х. Досмухамедов стал уездным врачом в селе Кожкар Темировского уезда.

Его первые статьи по медицине были опубликованы в газете «Казах», они вышли под общим названием «Инфекционные болезни». В них автор давал рекомендации и советы по профилактике и лечению заразных болезней, широко распространённых в народе. По данной тематике им написаны: программа «Гигиена здоровья учащихся», книги «Жизнь человеческого организма», «Сберечь здоровье учащихся», «Жизнь тела», «Охрана здоровья учащихся».

Х. Досмухамедов, исследуя проблему инфекционных заболеваний, пришёл к выводу,

что источником инфекции, эпидемии являются крысы, блохи, животные и сами люди. В связи с этим он разработал рекомендации по борьбе с эпидемиями. Он писал о том, что нужно делать при обнаружении такой болезни, как чума, как оказать первую помощь, какие необходимы профилактические работы, чтобы предупредить болезнь.

Помимо своей основной работы врачом, Х. Досмухамедов активно занимался агитационно-пропагандистской деятельностью по вопросам гигиены и санитарии. В годы такие болезни, как чума, оспа свирепствовали во всей степи.

Он, понимая, что в одиночку ему не справиться с такими эпидемиями, собирает вокруг себя помощников и обучает их, открыв специальные курсы, проводя семинары.

В своих статьях Х. Досмухамедов большое внимание уделял таким болезням, как чума, оспа, туберкулёз, грипп, холера, подробно описывая симптомы, лечение и профилактику подобных болезней.

По свидетельству Х. Досмухамедова книга «Охрана здоровья учащихся» была написана по заказу правительства Голландии голландскими врачами, а он сам перевёл её на казахский язык. В этой книге, предназначенной для учащихся школ первой ступени, рассказывается о личной гигиене детей. При этом Х. Досмухамедовым даётся множество подробностей, дополнительных разъяснений, материалов, свой взгляд на те или иные вопросы. Осознавая ценность, важность и значимость книги в деле сохранения здоровья населения, ответственные работники издали её дважды – в 1923 и 1925 годах. Как отмечал сам автор книги, санитарно – гигиеническая работа в киргизско-казахских школах в то время находилась на низком уровне, поэтому считал целесообразным издать её.

На страницах названной книги даются практические советы по уходу за частями тела. Очень подробно описаны такие советы, как «Если хочешь иметь здоровые уши», «Чтобы нос был здоровым», «Чтобы дыхание было ровным», «Чтобы было хорошее зрение», «Если хочешь быть здоровым» и многие другие.

В книге «Сберечь здоровье учащихся» даны советы и рекомендации детям различного возраста по вопросам гигиены и профилактики болезней.

В книге «Жизнь тела» Х. Досмухамедов даёт разъяснение понятия «анатомия», он пишет: «Наука, которая изучает строение человеческого тела, называется анатомией. В переводе с греческого – это слово обозначает – резать, вскрывать». В ней он даёт краткие сведения о теле человека: из чего состоят части тела, как они устроены. В то же время он рассказывает, какую функцию выполняет каждый орган, какую работу он выполняет. Жизнь человека невозможна без жизни тела. Жизнь же тела включает в себя жизнь составляющих его органов. Наука, изучающая жизнь органов человека, называется физиологией.

Зная строение человеческого тела и то, как работают его органы, можно управлять ими. Наука, которая изучает здоровье органов тела, их правильное функционирование, называется наукой о сохранении здоровья, или школьной гигиеной.

Мастерство Х. Досмухамедова заключается в том, что он простым, доступным языком сумел донести содержание основных естественных наук, сформулировать чётко и ясно свою мысль, умело оперирует терминами, определениями, связывает материал с повседневной жизнью. Им в главах пособия «Нервная система органов чувств» даются термины современной психологии и физиологии на родном языке.

Исследовательская работа Х. Досмухамедова в области медицины, ботаники, поиск терминов с использованием богатств казахского языка, выпуск учебных пособий по медицине, санитарии, гигиене – первая ступень на пути создания фундамента отечественной медицины.

Педагогическая деятельность. Х. Досмухамедов вложил много труда в развитие педагогики и просвещения. Им определены теоретические основы отечественной педагогики.

После окончания гражданской войны и ухода «Алаш-Орды» с политической сцены в соответствии с амнистией, объявленной советской властью участникам алашского движения, Х. Досмухамедов отошёл от политической деятельности и полностью переключился на

научно-педагогическую работу и организацию здравоохранения в Средней Азии и Казахстане.

Самым плодотворным периодом педагогической деятельности Х. Досмухамедова явился ташкентский период (1920 - 1929). Он работает преподавателем Ташкентского института народного образования, одновременно врачом – ординатором больницы медицинского факультета Среднеазиатского государственного университета. Ташкентский институт был солидным культурно-образовательным центром. Это было учреждение, готовившим специалистов для школьных и внешкольных организаций, культурно-просветительных объединений.

Значительную роль в исследовании народной педагогики сыграло общество ревнителей киргизской литературы «Талап» (1923). Одним из первых организаторов и учредителей этого общества был и Х. Досмухамедов. В Уставе были определены цели и задачи деятельности общества:

1. Общество ставит цель содействовать культурному развитию киргизского народа:

- 1 Вопросы разработки киргизского литературного языка, терминологии, орфографии и т. д.;
- 2 Изучение национального искусства;
- 3 Изучение истории и быта киргизского народа;
- 4 Вопросы преподавания в киргизской школе;
- 5 Оказание помощи киргизским научным работникам, деятелям киргизского искусства.

2. Для решения указанных задач Общество имеет право:

- 1 Устраивать диспуты, лекции, доклады и т. д.;
- 2 Снаряжать экспедиции и экскурсии;
- 3 Организовать выставки;
- 4 Печатать периодические и неперидические издания;
- 5 Сбирать книги, рукописи, произведения старины и искусства;
- 6 Организовать конкурсы и присуждать премии за научные труды и произведения искусства;
- 7 Открывать курсы по переподготовке необходимых для киргизского населения специалистов.

Х. Досмухамедов был избран председателем общества. Кроме Х. Досмухамедова в работе общества активное участие принимали профессор Александр Эдуардович Шмидт, Иса Токтабаев, Мухтар Ауэзов, Мырзагазы Есболов, Мухамеджан Тынышбаев, Касым Тыныстанов, Магжан Жумабаев, Аубакир Диваев, Николай Архангельский, Турар Рыскулов, Султанбек Кожанов. Ими было издано много книг, учебных пособий.

Самыми плодотворными в творческом плане оказались годы, проведенные в Ташкенте. Именно в этот период были написано и издано большинство его произведений, появилась возможность систематизировать свои знания, полученные в Санкт – Петербургской академии.

Х. Досмухамедов принимал участие в создании новой национальной школы, разработкой казахской терминологии. Одной из актуальных проблем в то время было создание учебников для казахских школ. Поэтому известные казахские деятели принимали самое активное участие в написании учебников по психологии, педагогике, географии, алгебре, истории, литературе (М. Жумабаев, Ж. Аймаутов, А. Букейханов, А. Байтурсынов, М. Ауэзов и другие). Большая заслуга в этом деле принадлежит и Х. Досмухамедову. Он не только писал учебники, но и занимался переводами. Им были переведены и изданы книги Ю. Вагнера «Рассказы о том, как устроено и работает наше тело» (1924), «Рассказы о том, как живут, устроены растения» (1924).

В 1924 году Х. Досмухамедов первым из числа казахов был избран член-корреспондентом Центрального бюро краеведения Российской Академии наук. Одновременно он совмещал работу заведующего планово-организационного управления в Комиссариате здравоохранения.

В 1926 году Х. Досмухамедов – проректор первого вуза в республике – Казахского педагогического института (ныне Национальный педагогический университет имени Абая). В 1927 году ему присвоено учёное звание доцента, а в 1929 году – профессора.

Х. Досмухамедов особое внимание уделял вопросам обучения и воспитания. Он считал, что просвещённым можно назвать тот народ, который устремлён к знаниям, овладению культурой.

«...есть много путей обретения знаний, самый прямой – хорошая школа, хорошо подготовленный, образованный учитель, и кроме того книги, наполненные глубоким содержанием и мудростью, написанные легко и доступно. Школа должна иметь хорошую материальную базу, учебные пособия, оборудования. Ни хорошо оборудованных, ни плохо оснащённых – у нас нет никаких школ. Поэтому открытие школ – наша первая обязанность.

И хороших учителей у нас нет. Есть слабо подготовленные, необразованные учителя. Большинство из них, прожив год-два в глухом ауле, забудут и то последнее, что знали, потому что нет книг, не с кем общаться; чтобы пополнить знания, уехать куда-нибудь, чтобы получить образование, он тоже не может – нет возможностей.

Скрывающий недомогание не исцелится. Надо прямо и честно говорить о том, что у нас плохие школы и слабые учителя. Оказать помощь, принять меры к исправлению положения наша с вами первейшая обязанность».

Поэтому Х. Досмухамедов считал, что первым делом необходимо совершенствовать школьную систему. Ташкентский институт народного образования, где работал Х. Досмухамедов, подразделялся на пять отделов:

- 1 Подготовка воспитателей дошкольных учреждений;
- 2 Подготовка учителей для трудовых школ первой ступени;
- 3 Подготовка работников единой трудовой школы второй ступени;
- 4 Подготовка инструкторов профориентации;
- 5 Подготовка внешкольных воспитателей.

Здесь трудились выдающиеся общественные, государственные деятели, представители науки и культуры. В нём сформировался костяк национальных кадров, который занимался на местах открытием очагов образования и культуры, передачей полученных знаний населению. Одной из первейших задач института была подготовка учителей в условиях нового общества.

В институте на первых порах было открыто два факультета: общественно-лингвистический и естественно-математический. По решению комиссии в учебные планы были введены основные общеобразовательные предметы, а также введение в педагогику, политическую экономию, физику, математику, биологию. Для чтения спецкурсов приглашались ведущие учёные Москвы и Ленинграда.

Первые учительские кадры вышли из стен института в 1925 – 1926 годах.

В гуще всех происходивших в стране процессов и событий был Х. Досмухамедов. Ректором института являлся Темирбек Жургенов, деятель просвещения, внёсший свой вклад в развитие отечественной культуры. Должность проректора занимал Х. Досмухамедов. Одновременно он читал курс лекций, проводил агитационно-пропагандистскую работу, писал учебник для казахских школ. В те годы вышли в свет такие его труды, как «Неживая природа» (1922), «Учебники зоологии» (1922), «Сингармонизм в казахском языке» (1923), «Гигиена школьников» (1925) и другие.

Х. Досмухамедов, исследуя педагогику в научном, теоретическом плане, участвовал в создании системы образования – единой, целенаправленной системы на уровне республики.

Х. Досмухамедов занимался и учебно – методической работой, и организацией лабораторных занятий, и систематизацией научных исследований и многими другими вопросами. Он был востребован в силу своих энциклопедических знаний, большой педагогической практики, беззаветной преданности делу.

Наряду с основной работой он был председателем казахской научной комиссии, государственного учёного совета при нарком просвещения Туркестанской республики.

Казахско - киргизская комиссия, созданная в 1921 году, имела очень большие полномочия и цели, призвана была организовывать выпуск учебников нового поколения. Х. Досмухамедов возглавлял работу Восточного филиала государственного издательства. Он – один из первых авторов учебников на казахском языке. Им написаны учебники: «Естествознание», «Животные» (1932), «Организм человека», «Охрана здоровья учащихся» (1925), «Зоология» (1926).

В 1926 - 1930 годах он – помощник ректора Казахского высшего педагогического института, проректор, профессор, заведующий кафедрой педологии. В 1927 году назначен председателем Оргкомитета по формированию Казахского государственного университета. Задачи Оргкомитета:

- 1 Организация учебной части вуза;
- 2 Создание учебного плана и программы;
- 3 Укомплектование вуза преподавателями и другими научными работниками;
- 4 Реорганизация опытно-показательной школы при вузе.

За своевременную и чётко выполненную работу по организации Казахского государственного университета Х. Досмухамедову Наркомпрос объявил благодарность.

С 1928 года он работает в Казахском государственном университете. Ему поручено заведовать отделом административно-хозяйственной работы. 19 июня 1929 года утверждён профессором кафедры педологии КазГУ.

Х. Досмухамедов являлся учёным широкого диапазона. Он оставил после себя многочисленные труды по медицине, биологии, зоологии, лингвистике, фольклору, оригинальные учебники и учебные пособия для вузов и казахских школ по различным отраслям педагогической науки.

Х. Досмухамедов как исследователь истории народа. Х. Досмухамедов в одной из своих статей писал: «В истории человечества известны имена великих мудрецов, ораторов, мастеров, героев и поэтов. Их было много и в казахской степи. Знать их, почитать, преклоняться перед ними – признак развитой нации». Одной из главной цели в жизни казахского просветителя было изучение истории народа и ознакомление его с этой историей.

Х. Досмухамедов, раскрывая историческую тему, говоря о каком-либо конкретном историческом событии, призывал народ к свободе, к правде, к обретению истинных демократических свобод.

Х. Досмухамедов – один из самых первых учёных, который исследовал и представил казахстанскому народу документы, рассказывающие о взбудоражившем весь Младший жуз событии - национально – освободительном движении 1836 – 1838 годов под предводительством Исатая Тайманова и Махамбета Утемисова. Доказательством тому является опубликованная в 1924 году в № 3 журнала «Сауле» его статья под названием «Казахские батыры: Исатай, Махамбет». В 1925 году в Ташкенте восточное отделение Государственного издательства выпустило в свет книгу Х. Досмухамедова «Исатай - Махамбет». В этой книге впервые были сообщены широкой общественности многие факты о национальной борьбе, оставившей особый след не только в истории Младшего жуза, но и в истории всего казахского народа. В этом труде Досмухамедов – исследователь даёт своё объяснение причин трёх исторических движений, которые возглавили Сырым, Исатай и Кенесары. Как руководящий работник он изложил своё мнение о положительном и отрицательном в действиях вождей национально-освободительного движения.

Доступным языком в книге даётся научное заключение о событиях, причинах, побудивших к восстанию, о значении и причинах поражения. Х. Досмухамедов раскрывает образы предводителя восстания Исатая Тайманова и его духовного вождя Махамбета Утемисова. Он освещает некоторые неизвестные факты из жизни и творчества Махамбета Утемисова, показывает полную трагических противоречий жизнь бунтаря, народного кумира. Впервые в этом издании был напечатан сгруппированный сборник песен Махамбета, таким образом, дал возможность казахскому народу открыть для себя доблестного поэта-бунтаря, ознакомиться с его поэзией. Учёный открыто и прямо отмечает такие черты

Махамбета, как отвага, беззаветная преданность народу, говорит об его образованности и ярком таланте, но вместе с тем указывает и на недостатки.

Во многом благодаря этой книге Халела Досмухамедова, Средняя Азия и Казахстан узнали об исторических событиях 30-х годов XIX века, происходивших на территории Казахстана.

Эта же книга стала дебютом для выходца из Младшего жуза, одного из известных акынов Игилмана Шурекова. Поместив его поэму «Исатай-Махабет», Х. Досмухамедов впервые представил народу поэзию Игилмана.

Заслугу Х. Досмухамедова в издании сборника «Исатай-Махамбет» можно определить словами М. Ауэзова: «Желающим полнее ознакомиться с истинными картинами истории, советуем прочитать повествование к поэме «Исатай-Махамбет» Халела Досмухамедова, изданного на казахском языке».

Х. Досмухамедов был пионером в исследовании движения Кенесары. Он опубликовал поэму акына Нысанбая «Кенесары - Наурызбай» под заголовком «Сборник Аубакира Диваева». Этот сборник состоит из пяти глав: поэма о хане Нысанбае, поэма – плач по Кенесары, Наурызбаю, слова – приложения Жусупбека, агитация Жусупбека, краткая биография Кенесары и толкование некоторых слов

Труд Х. Досмухамедова по изданию данной поэмы можно рассматривать в двух направлениях:

1. Халел как исследователь движения Кенесары.
2. Халел как оценитель поэта Нысанбая.

Ценность данного труда заключается в том, что Х. Досмухамедов даёт обзор жизни и деятельности Абылая, начиная с детства и заканчивая его родословной; глубоко анализирует отношения между Кенесары и киргизами.

Халелу Досмухамедову принадлежит пальма первенства в создании подробнейших, с серьёзным анализом работ об отношениях Кенесары с родами Младшего жуза, об отказе Младшего жуза следовать за Кенесары. Например, в поэме говорится, что киргизы украли у Кенесары коня Тортобел и это явилось причиной того, что Кенесары отправился к киргизам с войной. Учёный объясняет: по мнению поэта Нысанбая, причина войны между Кенесары и киргизами – воровство одного коня. Но в действительности причину вражды надо искать глубже. Конокрадство, считает Досмухамедов, одна из причин раздора между двумя родами. По мнению учёных – историков Е. Бекмаханова, Ж. Косымбаева, причина их раздора заключается в разжигании царскими властями войны между Кенесары и киргизами для ослабления национального движения под предводительством Кенесары.

Х. Досмухамедов стремится дать толкование именам батыров, названиям местностей и рек из поэмы, даёт пояснения военным тронам, местностям битв Кенесары.

Среди народа много версий о гибели Кенесары. Х. Досмухамедов пишет: «...до сего дня нет определённости, как был убит Кенесары - своими товарищами или киргизами». В своём произведении Х. Досмухамедов описывает, как сын Кенесары Сыдык-торе ездил к киргизам с желанием узнать, как был убит его отец, разыскать его останки. Но они не раскрыли тайну гибели.

У Х. Досмухамедова имеются новые сведения о гибели Кенесары, которые он излагает следующим образом: «Под утро предводитель Сыпатай с отрядом удачно прошёл через охрану киргизов, после чего попал в глубокое болото и застоявшуюся воду. Лошади тонули в болоте. Большинство людей не могли выйти из болота и пасовали. Тут и рассвет наступил. Киргизы искали прошедших через их границу, увидев казахов, попавших в болото, киргизы напали на них. Мало кто из казахов выжил, многие были убиты, взяты в плен». По мнению Х. Досмухамедова, среди тех, кто не успел выйти из болота, были и Кенесары и Наурызбай. Узнав, что их предали, торе поднялся на гору и, увидев скачущего киргиза, спросил, что они тут делают. Тот ответил, что ищут Кенесары – хана. На что Кенесары даёт ответ:

1 Я – Кенесары, иди, приведи своих.

Киргиз через некоторое время возвратился с большой группой людей.

2 Я сдаюсь, ведите меня к своему правителю.

3 Если вы перестаёте воевать, сдайте оружие, - требуют киргизы. Кенесары и Наурызбай сдали оружие, и киргизы увели их с собой в горы.

По исследованиям Х. Досмухамедова, Кенесары был погребён в местности Борла.

Таким образом, можно сделать вывод, что Х. Досмухамедов – один из первых исследователей движения Кенесары.

По мнению учёного, исследовавшего национально-освободительное движение в Казахстане, руководители борьбы Кенесары, Исатай, Махамбет и другие исторические личности не сумели преодолеть в себе обиды и амбиции, что было грубой, непростительной ошибкой. В поисках ответа на вопрос: почему национально-освободительное движение было разрозненным и потерпело поражение, Х. Досмухамедов указывает именно выше указанные причины: руководители не могли поступиться своими узкоклановыми, родовыми амбициями, личностными притязаниями.

Другим направлением исследовательских трудов Х. Досмухамедова явилось издание летописи родословной Младшего жуза. Во многих произведениях Х. Досмухамедова встречаются имена родов Младшего жуза. Им написана статья историко-этнографического плана «Роды Младшего жуза». В ней роды Младшего жуза разделены на три деления? I Байулы, II – Алимұлы, III – Жетиру. В каждом разделе указываются имена родов и исконные места их проживания. Х. Досмухамедовым также рассказывается о боевых кличах родов Младшего жуза. Например, у бериша – Агатай, у адая – Шагырай, у алаша – Байбарак и так далее.

Рассказывая о своих героях, автор произведений мастерски связывает факты из жизни с его родословной. Доказательством тому может служить материал о родословной Жалантос – батыра, построившего такие медресе, как «Гилляркары» и «Шир-дор» в г. Самарканде. В ней Х. Досмухамедов, придерживаясь корней выхода Жалантоса – батыра, рассказывает о человеке, благодаря которому на знаменитой площади Регистан, что в городе Самарканд, возвышаются красивые архитектурные строения двух медресе. Из исследований учёного следует, что Жалантос-батыр – великая историческая личность. Он относится к роду торкара, корни которого распространены от Алимұлы Младшего жуза. Автор пишет: «Он является прадедом Айтеке би, прямые потомки которого ныне проживают в уезде Казалы Сырдарьинской губернии».

В этой книге Х. Досмухамедов отвечает на вопрос, как же казах из Младшего жуза Жалантос стал правителем Самарканда. По историческим документам, среди завоевателей Туркестана были казахи из рода Алим Младшего жуза. В период жизни Жалантоса (1578 - 1656) Бухарой правил астраханский хан Иманкул (в 1608 – 1644 годы). А батыр был военачальником у Иманкула. После чего он становится эмиром Самарканда. И в 1619 – 1660 годах по его повелению построили в Самарканде два вышеуказанных медресе. Тело же Жалантоса-батыра захоронено в некрополе, что в 12 км от Самарканда.

В статье «Легенда о постройке медресе Когельташ в Бухаре» Х. Досмухамедов рассказывает историю строительства медресе в г. Бухаре человеком по имени Коге из рода Тама (жетиру) Младшего жуза.

Рассказывая о восстаниях казахов, Х. Досмухамедов подробно останавливается на родовом составе восставших.

Например, говоря о Срым Датове как о смелом и отважном батыре, он сообщает, что Срым был одним из известных личностей рода Байбакты. Не забывает он упомянуть, что Исатай Тайманов из рода бериш и из каких родов и племён состояли войска повстанцев. Напоминает, что Жанкожа Нурмухаметулы из рода Шекты Младшего жуза.

Сообщая подробные сведения о родах Младшего жуза, Х. Досмухамедов особый упор делает на народности подобных восстаний, их значении в формировании национального самосознания.

Труды Халела Досмухамедова по изучению истории казахов отличаются наличием чётко выраженной собственной позиции, глубокими выводами и обобщениями, имеют

значимый вес и представляют определённую научную ценность.

Х. Досмухамедов был первым учёным, давшим анализ казахскому национально - освободительному движению XIX века в Казахстане.

Он раскрыл движущие силы, предпосылки и причины возникновения движения, значения его для будущего. По словам учёного Омирзака Озганбая, Халела Досмухамедова по праву можно назвать одним из основоположников исторической школы Казахстана, в оценке событий придерживавшийся интересов нации.

Х. Досмухамедов как исследователь литературы, искусствовед. Х. Досмухамедов – один из основоположников современного литературоведения. Он разработал классификацию 46 видов жанров, являющейся образцом литературы эстетической логики.

Х. Досмухамедов выпустил сборники «Аламан», «Исатай - Махамбет».

1. Один из значимых трудов Х. Досмухамедова – исследования о творческом наследии Абая.

В 1928 году он издал сборник произведений Абая объёмом в 298 страниц, тиражом 3 тысячи экземпляров.

Изучением творчества Абая х. Досмухамедов внёс большой вклад в исследование истории казахской литературы и искусства.

2. Большое место в литературоведческих исследованиях Х. Досмухамедова занимает изучение творческого наследия поэтов Мурата Монкеулы и Шернияз. Он изучил их биографию, детально анализировал их творчество.

О Мурате Х. Досмухамедов говорит в двух измерениях:

- 1 как поэте социальном;
- 2 как поэте родового клана.

Он высоко оценивает личность Мурата Монкеулы, его творчество.

В сборнике «Стихи поэта Мурата» Х. Досмухамедов – исследователь – литературовед показывает облик самого поэта через высокопоэтические творения Мурата. Он говорит об особом месте Мурата в истории отечественной литературы.

В 1924 году в журнале «Сауле» была напечатана статья Х. Досмухамедова «Мурат акын».

3. Х. Досмухамедов исследовал творческое наследие Шернияз. Он делает попытку сопоставительного анализа, сравнивая поэзию Шернияз и Махамбета. Он сравнивает находчивость и ораторский дар Шернияз с выдающимся златоустом Жиренше.

4. В своём труде «Казахская народная литература» Х. Досмухамедов отмечает, что изучение литературы требует огромного труда, долгих лет кропотливой работы. Он связывает литературные проблемы с насущными проблемами современности. В творческом наследии мастеров слова находят отражение все жизненные коллизии и ситуации. И Х. Досмухамедов делает вывод: изучение жизни народа тесно связано с изучением его литературы. Литература – зеркало народа, и в нём видны его характер, его судьба, его жизнь.

Х. Досмухамедов, в первую очередь, обращает внимание на устное народное творчество. Придавая ему большое значение в развитии литературных жанров, он собрал и классифицировал образцы устно-поэтического творчества.

Х. Досмухамедов считал, что изучение литературы должно быть научным.

Х. Досмухамедов полагал, что тюрские народы связывают их общие корни, устное творчество является общим бесценным кладом, поэтому изучал и литературу других тюрских народов. Истоки казахской литературы Х. Досмухамедов видел в литературе древних тюрков.

5. Один из самых значительных вкладов, сделанных Х. Досмухамедовым в дело изучения и пропаганды казахской литературы – это исследование творческого наследия выдающего поэта XIX века – Базара Отемисулы, издание сборника его стихов. В 1925 году в книге «Избранные статьи по вопросам воспитания, образования и литературы» Х. Досмухамедов помещает статью о Базаре жырау. В «Избранное» вошли шесть стихов Базара жырау.

6. Особое значение в истории отечественной литературы имеет сборник Х. Досмухамедов «Исатай-Махамбет». Он посвящает целую главу Махамбету, его жизни и творчеству, выделяет незаурядный талант Махамбета как мастера слова.

7. Х. Досмухамедов сыграл значительную роль в творческой судьбе Игильмана Шорекова, приняв участие в издании его труда.

8. В докладе «Казахская народная литература», который в 1928 году был включён в сборник статей по литературоведению, Х. Досмухамедов описывает жизненные пути акынов и жырау, анализирует их произведения. В докладе он перечисляет более 70 сказителей и акынов (Жиенкул, Кулмамбет, Есенбек, Кашкынбай), с сожалением и горечью высказывает мысль, что течением времени их творчество забывается, искажается, подвергается сомнениям.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключение хотелось бы отметить, осмысливает роль и место личности Х. Досмухамедова в истории образования и педагогической мысли, теории образования и обучения в развитии общества; как активного участника формирования и развития казахской государственности, внесшего большой вклад в политическое, экономическое и культурное развитие страны.

Список литературы

1. О. Озганбай. Дорога в будущее (Халел Досмухамедулы: Жизнь и судьба). – Алматы: «Үш қиян», 2004. – 216 с.
2. Алаш-Орда. Сб документов. Алматы, 1992.
3. Материалы Республиканских конференций «Досмухамедовские чтения». – Атырау: АГУ им. Х. Досмухамедова, 2000, 2003 годы.
4. Закон Республики Казахстан «О культуре»;
5. Закон Республики Казахстан «Об охране и использовании объектов историко-культурного наследия».
6. Концепция государственной молодежной политики до 2020 года;
7. Государственная программа «Культурное наследие». - Астана, 2006-2011 годы.

«ХАЛЕЛ ДОСМУХАМЕДУЛЫ ҒҰЛАМА ҒАЛЫМ, АҒАРТУШЫ – ПЕДАГОГ»

Суламалиева Г.С.

**№20 жалпы орта білім беретін мектеп
Атырау облысы, Жылыой ауданы,**

Халқымыздың тарихында белгілі орны бар, ұлтымыздың рухани өрлеуі мен дамуына айтарлықтай үлес қосып келе жатқан өңірлердің бірі – бүгінгі Атырау облысының аумағы екені баршаға аян. Ежелгі халқы өз алдына ұлыс болып, іргесін бекіте бастаған алмағайып заманнан бері Атырау өңірінің теріскей жағында шалқып жатқан ұлан-ғайыр даланың тарихи рөлі бүгінгі таңда зерттеушілерді тоқтаусыз қызықтырып келеді. Есте жоқ ескі дәуірлерде осы өңірден қаншама батырлар, ақын-жыраулар, ділмәр шешендер мен данагөй билер шықты десеңізші! Атыраудың арыстары қазақ сахарасының қоғамдық өмірінде өз қолтаңбаларын қалдырған алыптар еді.

Атыраулық аққан жұлдыздың бір тумасы, теңдессіз төл перзенті-Халел Досмухамедұлының туылғанына биыл тұп тура-140 жыл!

Мен осы зерттеу жұмысымды, Атыраулық Халел Досмухамедұлының этнопедагогика мен этнопсихология мәселере хаһында қозғамақпын. Яки сол ағартушылық пен мәдени дамытушылық турысында айтылған қазіргі білім мен қоғамдық ғылымның өзара байланысып

жатқандығын немесе замануи жаңартылған шетелдік инновациялық технологиялардың өміршеңдігін қажырлы да қайратты тұлға – Халел Досмұхаммедұлы айтып кеткен.

Атырауда өлкесінің арғы-бергі тарихына көктей шолу жасап, оның кейбір маңызды кезеңдерін тәптішпей таразылап жатуды жөн көрдім. Біздің міндетіміз – отандық тарихымыздың көлеңкелі тұстары мен ақтандақ ақиқаттарын халқымен қайта таныстыру, насихаттау.

Ұзақ жылдар бойы, кеңестік идеологияның кесірінен тар қапаста қамалып, қуғын – сүргіннің құрбаны болған арыстар есімін ел тарихына енгізу – кейінгі ұрпақтың азаматтық борышы. XX ғасырдың бас кезеңінде қазақ жеріне шуағын шаша бастаған ағартушылық, ұлт – азаттық қозғалыстарының танымал өкілдері осынау қасиетті топырақтан да көптеп шықты. Солардың бірі, тіпті бірегейі – осы баяндамаға арқау болып отырған Халел Досмұхамедов. Халелдің қазақ халқы үшін, өзінің ұлы отаны Қазақстанның келешегі үшін сіңірген, артына қалдырып кеткен елеулі еңбектері бүгінде бағалауға тұрарлық.

XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамындағы саяси өмірдің бел ортасында Халелдің қайраткерлік іс – қабілеті ардагер азаматты ұлтының ұраны боларлық биік дәрежеге көтергені рас. Арпалыс кезеңдерде өткізген өзінің қысқа ғұмырында ол дархан дарынын, қарымды қабілетін және еңбекқорлығын мейлінше өз деңгейінде көрсетіп кеткен азамат.

Табиғатынан талантты тұлға – Халелдің қалыптасқан ортасы – қазақтың бақ қонған киелі ауылы мен ел билігін тізгіндеген билер ортасы еді. Ол өзінің ана тілі – қазақ тілімен бірге латын, араб, парсы, түрік, орыс, неміс және француз тілдерін тиісті деңгейде еркін меңгере біліпті. Осынау көп тіл білетін полиглоттық қасиетті ұлы ғұламаның жан – жақты дарынын ашып көрсетуге септігін тигізді десек, шындықтан алыстай қоймаймыз. Ол тілдің бүлкілдеп соғуын тамыршыдай тани білген сезімтал лингвист, фольклорист, тарихшы- этнограф және аудармашы болған.

Жан – жақты білімінің арқасында биология, зоология, медицина салаларында мән – маңызды жоғары көптеген еңбектер жазды. Тіпті, Халел Досмұхаммедұлының бүгінгі таңда биология ғылымының қазақ топырағында өсіп - өркендеуі үшін қосқан үлесі, сонымен бірге оның лингвист ретіндегі еңбектері әлі күнге дейін толық талқыға түспей келеді [1:18].

Бұл кісінің азды – көпті зерттеліп, жұртшылықтың, тарихшы зиялыларымыздың назарын аудартып келе жатқан қырларының бірі – оның ұлт – азаттық күрес жолындағы саяси еңбегі, қоғам қайраткері ретіндегі халқына сіңірген қызметі. Бүгінгі ұрпақтың басым көпшілігі, егер білетін болса, Халелді, ең алдымен, нақ осы қырынан таниды және бағалайды. XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамындағы демократиялық ой – пікірдің қалыптасып, ұлттық ұран дәрежесіне дейін дамытуына тікелей ықпал еткен саяси қайраткерлер саясат аренасына талай алып ой иелері мен қарымды қайраткерлерді көтерді. Ұлт санасында сан ғасыр тұншығып жатқан азаттық идеясын ұлт ұраны деңгейіне жеткізіп, оны іс жүзіне асыра білді. Қазақ халқының тарихында еңселері биік, жүздері жарқын, есімдері алтын әріптермен жазылар ұлт зиялыларының қатарынан Алаштың қайраткер ұлы Халел Досмұхаммедұлы да көрнекті орын алады.

Ұлтының басқа жұртпен терезесі тең, тәуелсіз ел болуын мақсат тұтқан қазақтың ат төбеліндей зиялы қауымы Алаш есімін ұран қылып, қаншама қайрат жасаса да, қол астындағы халыққа Кеңес өкіметі саясатының зорлықшыл әдістерін де мойындап, қолдарынан келгенше туған халқына игі қызмет көрсетуге әрекет етті. Зиялы қауым өкілдері ұстараның жүзіндей жалт – жұлт еткен саясаттан амалсыз бас тартып, халқының келешегі жолында мәдени ағартушылық қызмет атқарды. Қазақ халқының санасын жайлаған дерттің емін біліп, қараңғыда қарманған халқын жарыққа жетелеген ұлт зиялылары енді өздерінің терең білімі мен қолдан келер жақсылығын халқының жарқын болашағына арнады [2:8].

Алаш үкіметі таратылған соң, қазақтың озық ойлы зиялылары Кеңес өкіметінің мәдени – ағартушылық жұмыстарына, елдегі мәдени қайта құру істеріне белсене араласады. 1920 жылдың күз айларында ол Қазақтың халық ағарту институтына оқытушы болып қызметке тұрғаны белгілі. Сонымен қатар Халел Орта Азия университеті медицина факультетінің ауруханасында ординаторлық қызмет жасайды.

... 1923 жылы Түркістан Республикасына қарасты ғылыми кеңестің төрағасы болып сайланып, мемлекеттік ғылыми баспаның бөлім жеткшісі міндетін де қоса атқарып жүреді.. Кеңес өкіметі қатарындағы Түркістан автономиялық республикасы құрамына Қазақстанның біршама жері мен халқы кіретін еді. Республиканың орталығы Ташкент қаласында қазақтың озық ойлы азаматтары бірлесе жемісті еңбек етті. Кезінде кеңестік идеологияға қарсы шығып, тәуелсіз ұлттық мемлекет құруды мақсат тұтқан ұлт зиялылары жаңа өкімет тарапынан өздеріне деген сенімсіздік пен суық қабақты сезіне жүрсе де, халқының ертеңі үшін ұлт тағдырына бей – жай қарай алған жоқ. Осы бір аласапыран кезеңде қазақ қоғамында қалыптасқан жергілікті ұлт зиялыларының ағымы мемлекет саясаты мен ұстанған идеялары арқылы бір – біріне қарама – қарсы келсе де, олар заман ағысына қарай қандай жолды тандаса да, алдарына қойған мақсаттары біреу – ақ – ол халқына, ұлтына қызмет ету еді. Осы мақсатта ардагер азаматтарымыз барлық идеялық тартысты тоқтатып, бір арнадан табылып, жұмыла жұдырық болып, қиын – қыстау кезеңде бір – біріне сүйеу бола білді. Міне, біздің халқымыздың тарихына бұйырғаны, алайда тар маңдайға сыймай кеткен, қайталанбас зиялы қауымның қыруар еңбегінің бір көрінісі.

Біз Сейфуллиннен Жұмабаевты, Жандосовтан Тынышбаевты, Нұрмақовтан Ермековты, Сәдуақасовтан Бөкейхановты, Рысқұловтан Досмұхамедовты бөліп-жарып, олардың еңбектері мен қызметтерін жеке-жеке көрсетуге, бірінен бірін жоғары қоюға абай болуымыз керек. Бұл азаматтардың қай-қайсы да бар өмірін халқына арнап, сол жолда өздерін құрбан еткен жандар. Өздерінің от-жалын ғұмырында бірін-бірі толықтырған қазақтың келбетті ұлдары еліне баға жетпес еңбек еткен асыл тұлғалар еді.

Кешегі тар заманда қуғын-сүргінде жүрген Алаштың ардагер ақыны Мағжан Жұмабаевты Сәкен Сейфуллин қызметке тартса, қазақтан шыққан тұңғыш теміржол инженері Мұхаметжан Тынышбаевты Тұрар Рысқұлов Түрксиб теміржол құрылысының штабына әкеп отырғызды. Халел Досмұхамедұлы да Рысқұловтың тікелей көмегімен республиканың мәдени-ағартушылық саласына жұмысқа тартылды. Міне, Ташкенттегі зиялы қауым ортасында Халел Досмұхамедовтың ғалымдық, ұстаздық, қайраткерлік болмысы жарқырай көрінеді. Қазақтың асыл арыстарының 1920-1937 жылдардағы өмірі мен қызметінің әрбір күні қауіп-қатер, жала, қуғындалумен қылшылдаған қылыштың жүзінде өтті. Зұлмат заманның тар шеңберінде, күнделікті аңду мен қуғын астында халқымыздың ардақтылары қазақтың рухани-мәдени құрылысының дамуына айтарлықтай үлес қосып үлгерді. Олар жұртының шын мәніндегі жанашыр арашашысы екендерін көрсетті. Ешқандай саясат пен ұлтшылдық идеяны көксемей-ақ, халқының қажнетіне жарауға тырысты. Бұл жағдай түсінікті де еді, ендігі жерде ұлттық ұранды көтеруге, күшіне әбден енген Кеңес үкіметі ешқандай мүмкіндік бермеді.

Ұлт зиялыларының үкімет саясаты аясындағы нақты іс-әрекеттері халқына рухани қызмет ету және оның сана-сезімін шамасы келгенше ұлы идеологиядан аман сақтау болды. Тәуелсіз ұлттық мемлекет дәрежесіне жете алмаса да, ендігі жерде қазақтың ұлттық болмысы мен рухын сақтап қалуға еңбек етті [3:67-71].

Халқының еңселі ел болуын көксеген ұлт зиялылары ел арасындағы оқу-ағарту саласын көтеруді, сөйтіп, жұрт санасын сауықтыра отырып, ұлттық болмысты сақтауды мақсат тұтты.

Олар Кеңес үкіметінің алысты көздеген зымиян саясатының негізгі түп-төркінін де білді. Осы саясатпен іштей, астыртын, өздерінің білім-қабілеттері мен іс-әрекеттерін жұмсай отырып күрескен есіл боздақтар алдымен ұлтының этнос ретінде жойылып кетпеуі үшін оның тілін, әдет-ғұрпын, әдебиетін, мәдениетін, тарихын жинақтап, зерттеп-зерделеп, ұлттық рухын байлығына айналдыруға тырысты. Осы салада олардың, атап айтқанда, М.Тынышбаев пен С.Асфендияровтың тарихтан, Ж.Аймауытовтың психологидан, А.Байтұрсыновтың тілден, М.Жұмабаевтың педагогикадан іргелі еңбектері туындады. Бұлар еліміздің рухани тәуелсіздігі үшін ұлт зиялыларының қаламы мен білімінен туған ерекше күрестер көрінісі болды. Халел Досмұхамедұлы да осы жылдары тарих, әдебиет, педагогика салаларында айтарлықтай мұралар қалдырып еді..

Қазақ педагогикасы мен ағартушылық саласында айрықша із қалдырған көрнекті тұлғалардың бірі – Халел Досмұхамедұлы. Халел ұлттық педагогиканы ғылыми түрде негіздеп, бір ізге түсіруде үлкен еңбек сіңірген еді.

Ол кісінің бұл саладағы еңбегі көп уақытқа дейін зерттелмей келгені оның саяси белсенділігіне, ұстаған жолы мен идеясына байланысты екені қазір баршаға аян. Өйткені "халық жауы" деген жалған айдар тағылған арыстарымыздың қатарында Халел болды. Ғұламаның көптеген еңбектері қиын-қыстау заманда, өкімет тарапынан қудалау кезінде жоғалып кеткендіктен ол ақталғаннан кейін де оның артында қалған ұлан-ғайыр мұрасын тауып, талқыға салып, іріктеп, ғылыми тұрғыдан зерттеу оңайға түсіп жатқан жоқ.

Қазіргі таңда қолда бар еңбектері ғұламаның ғылыми қызметін зерттеуге негіз болып отыр. Көрнекті тұлғаның ағартушылық саласындағы еңбегінің, педагогтік-ұстаздық қызметінің алатын орны ерекше. Ол қандай жұмыста жүрсе де, өзінің дәрігерлік міндетін бір сәт ұмытқан емес. Балаларды жанындай жақсы көрген ол, көбінесе, тіпті айдауда жүрген кездерінде де, мектеп дәрігерінің қызметін қоса атқарып отырған. Институтта жүрген жылдары бала тәрбиесімен айналысқан ғалым – педалогия кафедрасын ұйымдастырып, кейіннен "Педалогия ғылымының профессоры" деген атағын да алған. Халқының тәнінің саулығын бәрінен жоғары қойған Халелдің қасиетті мамандығы халқының мұқтажын өтеуде үлкен еңбекке айналды [4:55].

Ол кісі Ташкент қаласында орналасқан және сол кездегі ел ішіне білімнің жарық сәулесін таратуда елеулі ықпал жасаған Қазақтың халық ағарту институты деп аталатын оқу орнында жұмыс істеді. Бұл өзі мектептер мен мектептен тыс мекемелер, халық ағарту ұйымдары үшін мамандар даялайтын жетекші оқу орындарының бірі болған. Ұлтының рухани жаңғыруы мен мәдени дамуына қызмет еткен ұлт зиялылары осы мақсатта өздерінің ағартушылық ұйымдарын құрып, оны өз мақсаттарын іске асырудың тетігіне айналдырды.

Ташкентке шоғырланған зиялы қауым өкілдері ұлтына мәдениет шамшырағын жеткізуді мақсат еткен "Талап" атты қоғам құрады. Қоғам төрағасы болып – Халел Досмұхамедов, мүшелері: профессор Александр Эдуардович Шмидт, Иса Тоқтабаев, Мырзағазы Есболов, Мұхамеджан Тынышбаев, Мұхтар Әуезов, Қасым Тыныстановтар сайланады. Мағжан Жұмабаев, Әбубәкір Диваев, Николай Архангельский, Тұрар Рысқұлов, Сұлтанбек Қожановтар "Талап" жұмысына белсене араласады. Ондаған кітап, оқу құралдары осы қоғам күшімен жарық көреді.

Х.Досмұхамедұлының республикадағы оқу-ағарту саласына сіңірген елеулі еңбегі ескерусіз қалған жоқ. Халел 1927 жылы доцент, 1929 жылы профессор атағы берілді. Ол 1924 жылы Ресей Ғылым Академиясының Оталық Өлкетану бюросының тұңғыш корреспондент-мүшесі болып сайланды. Сонымен қатар өзінің мамандығы бойынша Денсаулық Сақтау Комиссариатында жоспарлау-ұйымдастыру басқармасының меңгерушісі қызметін де атқарған. 1924 жылы Ташкентте Қазақ-қырғыз білім комиссиясы жанынан "Сана" журналын шығарып, өзі басшылық жасап отырды.

Халық ағарту саласында атқарған жемісті еңбектері Халелдің шын мәнісінде халқының жанашыр ұлы екенін көрсете білді. Досмұхамедұлы мәдени-ағарту тұрғысында былай деді: "...Заманымыз – мәдениет заманы, мәдениетке білім жеткізеді. Білім оңайлықпен қолға түспейді. Білім...алуға көп еңбек, аса сабыр керек. деп айтқан. Халелдің тереңнен тартқан бұл ойының түп төркіні – халқына еңселі ел болам десендер алдымен оқу-білім, мәдениетке бет бұруын көрсетуі еді. Оқу-білімге мұқтаж қазақ халқының рухани дүниесінде үлкен төңкерістер жасаған XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы мәдени-ағарту жұмыстарының бел ортасында жүрген Досмұхамедұлы өзінің тұңғыық, таза даналық ойлары мен еуропалық сапалы білімін ұштастыра білді.

Х.Досмұхамедұлы этнопедагогика мен этнопсихология саласына айтарлықтай қомақты үлес қосты. Қазақ халқының ұлттық мінез-құлқының ерекшеліктерін ғылыми тұрғыда алғаш рет негіздеді. Халелдің этнопсихология мен этнопедагогика саласында айтқандары көбіне оның фольклорлық еңбектерінде жарияланған. Оның себебі, ұлттық педагогика мен психология ерекшеліктерін ғұлама осы саладан іздеген екен.

Этнопсихология қарастыратын психологиялық мәселелер ауыз әдебиетінде өлшеусіз мол. Мұны Х.Досмұхамедұлы өз еңбектерінде анық көрсете білді. Мысалы, қазақтың айтыс өнерінің сан алуан түрлерінде адам жан-жүйесінің небір жақтары - ойлау, сөйлеу, қиял, сезім, ерік-жігер, мінез, т.б. - әр қырынан көрініп жатады.

Халелдің пайымдауынша – қазақ халқының ауыз әдебиеті – тәлім-тәрбиенің негізгі қайнар көзі оның бұлай тұжырымдауына себеп, өзінің рухани білімінің осы салада қалыптасқанында жатыр. Ол қазақ әдебиетінің қай жанры болмасын, тәлім-тәрбиелік мазмұнға бай келетінін онда көшпенді халықтың өмір салты, психологиясы жан-жақты көрініс табатынын айтады. "Қазақтың жеке өмірінің барлық сәттері туғаннан бастап өмірінің соңына дейін, жеке адам, тұтас халықтардың немесе жеке рудың туған өміріндегі барлық оқиғалар халық әдебиетінде жырланады. Мәселен, сәбидің дүниеге келуі мен алғашқы жылдары халық поэзиясында шілдехана, бесік жыры, (колыбельная песня) атты арнайы жырлар түрімен аталып өтеді", - дейді Халел. Ол халқының болашағы – келер ұрпақтың келешегі мен ертеңін де ойдан шығармай, арнайы көңіл бөліп отырған. Жас ұрпақтың ұлттық тәрбиесінің бастау бұлағы – халықтың қайнаған тұрмыс-тіршілігі мен салт-дәстүрлерінің халық әдебиетіндегі көріністерінің маңыздылығын көрсетеді.

Х.Досмұхамедұлының айтуынша, ұлттық тәлім-тәрбие сәбилік, бозбалалық, жастық шақ кезеңдерінде, той-томалақ, айтыс, ән-күй, өлең-жырлардың мазмұнын анық жақсы байқалады, яғни, қазақ баласының шыр етіп жерге түскенінен бастап кәмелетке толғанға дейінгі тыныс-тіршілігі ән мен жырдың аясында қалыптасады. Қазақтың тілі мен өнерін ғасырлар бойы дамыта отырып осы күнге жеткізген ұлттық музыка екенін Халел дәл көрсете білген. Халел өз сөзінде: "...Әдетте оның бірінші еститін үні – анасы айтқан бесік жырының әуені", - дейді. Генетиктердің айтуынша бала ана құрсағында жатқанда-ақ анасының дауыс ырғағын, қимыл-қозғалысын сезініп, белгілі бір этностың тілімен ақпарат алып отыратындығы дәлелденіп отыр. Халелдің бала психологиясының ерекшелігіне байланысты түйіндері халықтық педагогикадан гөрі ғылыми педагогика мен психологияға жақын, этнопедагогика мен этнопсихологияға байланысты айтылған ойлар. Яғни, Халел тәрбие мәселесіне ғылыми сипат беріп қазақ халқының ұлттық психологиясын, оның тіл ерекшелігі мен музыкасын, әсіресе, қасиетті домбырасы арқылы көрсеткен.

"...Қазақтың өз баласын тәрбиелеуде дыбыстық ырғақтардың басты орындарға шығуына, сірә, халық әдебиетінің, халық әндерінің кең таралып, дамуы және қазақтардың өмірдің кез-келген жағдайында өлең шығарып, ән айтуы бір себеп болса керек", - деп Халел алғашқы ойын жалғастырады. Халел осы ғылыми маңызы бар түйініне сабақтас-мына пікірдің этнопедагогикалық мәні айтарлықтай: «Бала тілінің дамуы мен жеке адамның қалыптасуы мәселелеріне халық балалар әдебиетін зерттеудің көптеген мағлұмат беретіні сөзсіз. Сондықтан да қазақ педагогтары бұған дұрыс көңіл аударулары қажет. Халел ұлттың этнос ретінде жер бетінен жоғалмауын, оның одан әрі дамуы-тілге байланысы екенін, әсіресе, жас баланың ана тілін дамыта меңгеруін баса көрсетті. Сол кезде-ақ Халел тіл мәселесін төменнен дамытуды, оны халықтың рухани өмірінен тікелей байланыстыра отырып өрістетуді ұсынған екен. Бұл дегеніміз-ана тіліміздің өмірлік өркендеуінің көрінісі.

Халел халық педагогикасына қатысты атауларға тоқталып, анықтамалар жасады. Ол қолданған атауларының қатарына шілдехана, бесік жыры, сәлемдесу, көрісу, бата, алғыс, ырым, тыйым сөздер, мақал-мәтел, жұмбақ, жаңылтпаш, өтірік өлең, үйлену тойы өлеңдері (жар-жар, той-бастар, қошпасу, сынсу) жоқтау, жұбату, көңіл айту, аруақпен айтысу, әпсана, аңыз, шежіре, айтыс, шешендік өнер, билік сөз, өсиет діни ғибраттық сөз, тарихи өлең, билік сөз, өсиет, діни ғибраттық сөз, тарихи өлең, батырлық жыр, емшілік жырлар, қисса, ғашықтық жыр, түс жору, т.б. жатады.

Халел Досмұхамедұлы әдебиет зерттеушісі ретінде де біраз еңбек сіңірген ғұлама. Оның әдебиет зертеушісі хақындағы қызыметіне академик

3.Қабдолов өте әділ баға берген «...Данышпан Досмұхамедов мұнымен тынбайды, туған халқының даналығын тек оның өзіне ғана емес, өзге жұрттарға да анық таныту үшін, енді орыс тілінде «Қазахская народная литература и ее содержание» («Қазақ халық әдебиеті»)

деген кітап жазып бастырды. Сөз өнері туралы тек осы кітабынан басқа еш нәрсе жазбаса да дәрігер Досмұхамедов тамаша әдебиет зерттеушісі ретінде тарихта қалған болар еді. Өйткені бұл кітап-қазақ әдебиетінің тегі(генезисі)қайнар көзі жайында Халел ашқан Америка. Мұның эпостан қиссаға дейін жіпке тізілген 46 түрлі жанрлық классификациясының өзі мәңгілік маңызын жоймайтын, құнын кемітпейтін әдеби-эстетикалық қисын.

Ал ғұлама ғалым мұнымен де тынбайды."Аламан" деген жинақ, "Исатай-Махамбет", тағы бір кітап бастырып шығады. Соңғы кітапқа алғысөз әрі кіріспе ретінде жазған "Тайманұлы Исатайдың қозғалысы турасында қысқаша мағлұмат"дейтін қысқа емес, ұзын зерттеуі-әдеби-шығармашылық еңбектерінің шыңы.

Бұл кітап Махамбет жырлары мен Ығылман Шөрековтың атақты "Исатай-Махамбет" дастанының тұңғыш басылымы ғана емес, Махамбеттанудың басы болып табылады. Демек, Қазақ әдебиеттану ғылымының арнаулы бір саласын салып, қалыптастырған тағы да Халел Досмұхамедов деуіміз шындық. Ғұлама Халелдің әдебиет зерттеушісі ретіндегі еңбегіне бұдан артық әділ баға берілмес. Бұл арада атап айтатын бір нәрсе – Халел көп нәрселер туралы, соның ішінде, қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдері және олардың шығармалары жөнінде алғаш рет сомды пікір айтқан әдебиетші десек, шындық шеңберінен шыға қоймаймыз.

Ол өзінің зерттеу еңбектерінде қазақ халқының ұлттық салт-дәстүрлерін талдай отырып, әдеби шығармалардың мазмұнына, оларда айтылған сүбелі ойларға арқа сүйеп отырады. Оның әдебиетке қатысты кез-келген шығармасын алып, мынау тек әдебиет туралы жазылған екен деуге келе қоймайды.

Ғылым салаларын ғалым көбінесе байланыста жазады.

Бұл дегеніміз ғұламаның сегіз қырлы бір сырлы әмбебап тұлға ретіндегі жан-жақты терең білімі мен тылсым терең талғамын көрсетеді.

Халел Досмұхамедұлының негізгі мамандығы дәрігер болғанымен, жан-жақты ғалым екендігін жоғарыда айтып өттік. Сол пікірдің дәлелі оның қазақтың тілі туралы жазған еңбектері болып табылады. Ғалым бұл бағытта бірнеше көлемді зерттеу жұмыстарын жүргізген. Қазақ тілінің теориясы мен грамматикалық ұстанымдары әлі толық қалыптаспай, тиісті ғалымдар тарапынан тиянақты шешім қабылданбай тұрған кездің өзінде Х.Досмұхамедұлы мүмкіндігінше ғылыми тұжырымдар жасай білген. Солардың ішінде, әсіресе, қазақтың төл оқулықтарын жасау барысында өз ойларын батыл келтіріп айтып отырады.

Ең бірінші айтатын нәрсе - ғалым ұлттық ғылым тілін қалыптастыру үшін өз тарапынан белгілі бір еңбектер сіңірген. Олардың негізгі бағыты бүгінде өз құнын әлі жойған жоқ. Әсіресе термин және стиль мәселесінде ғалымның айтқан тұжырымдары бүгінгі таңда да назар аударарлық деп білеміз. Өзінің негізгі мамандығы дәрігер, жаратылыстанушы болғаннан кейін осы бағытта жазылған оқулықтардың тілі ол кісінің зерттеу объектілерінің бірі болған.

Жоғарыда айтып өткеніміздей Х.Досмұхамедов атақты, ғұлама ғалым, дәрігер педагог. Ол өмірінің қиын кезеңдеріне қарамастан білімін терең меңгеріп, ізденісін жалғастыра білді. Бүгін міне осы ғұлама, ғалым Х.Досмұхамедовтың туылғанына 140 жыл толып оның атымен аталып отырған біздің Атырау мемлекеттік университетіміз Қазақстанда ең ірі жоғары мемлекеттік оқу орындарының бірі болып отыр. Өзім білім алған Х.Досмұхамедов атымен аталған университетіміз қазақстанға танымал жоғары оқу орындарының бірі болып отырғанына мен мақтаныш тұтамын. Х.Досмұхамедов сияқты ғұлама ғалымдар өз арамыздан да табылса екен. Жарығы өшпейтін жұлдызымыз Х.Досмұхамедов Қазақстанға танымал болып қоймай барша әлемнің де жадында жүрсе екен.

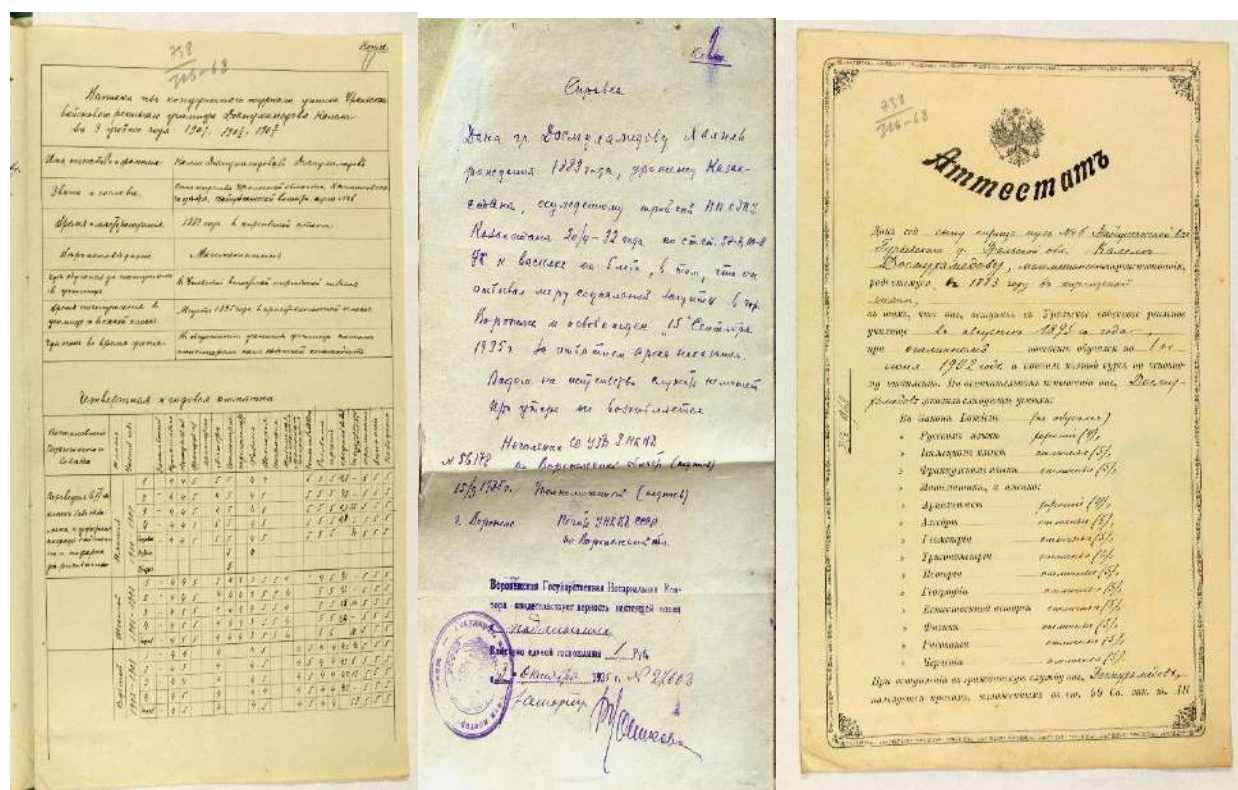
Пайдаланылған әдебиеттер тізімі.

- 1.Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы (избранное)- Алматы: Ана тілі, 1998.
2. Қорқытов Б. Атырау билері мен батырлары- Алматы: Өлке, 1992.
3. Досмұхамедұлы Х. Аламан - Алматы, Ана тілі, 1991.
4. Сыздықов Қ. Керімов Ш. Алқаласа әлеумет. Жыр жинағы- Алматы, 1991.

5. Озғанбай Ө. Ресей Мемлекеттік Думасы және Қазақстан (1905-1917 ж.ж.) - Алматы, 1999.
6. Нұрпейісов Қ.Н. Алаш һәм Алашорда - Алматы 1995.
7. Қойгелдиев М.Қ. Қазақ демократиялық интеллигенциясының 1905-1917-ші жылдардағы қоғамдық- саяси қызметі.
Докторлық диссертацияның авторефераты-Алматы, 1994-28
8. Қойгелдиев М.Қ. Қазақ демократиялық интеллигенциясының 1905-1917-ші жылдардағы қоғамдық- саяси қызметі. Алматы, 1997
9. Қойгелдиев М.Қ. Алаш қозғалысы- Алматы, 1995.

Университет профессорлары Аққали Ахмет пен Сайфулла Сапановтың 2019 жылғы Ресейдің Мәскеу және Воронеж қаласына жасаған ғылыми іс-сапары барысында әкелген құжаттарынан

ҰЛТЫНА ҒҰМЫРЫН АРНАҒАН АЛАШШЫЛДАР

Тағаллемова Жансәуле Әбілтайқызы

Ағылшын тілі пәні мұғалімі

Педагог-модератор

№35 Х.Ерғалиев атындағы мектеп-гимназия

tagallem777@gmail.com

Андатпа. Бұл мақала Алаш алыптарының саяси көзқарастарын көрсетуге, олардың Ресей империясы мен Қазан төңкерісінен кейінгі үстемтап өкілдерінің қазақты қынадай қыруға әрекет еткен зұлым саясатын әшкере етуге бағытталған. Алаш көсемдерінің тәуелсіздік пен әділеттікке жету жолындағы даналылығы мен қайраткерлігі, саяси ұстанымдары талданады. Алаш – Қазақстанның бүгінгі «Мәңгілік Ел» ел мұратын өз тұсында саясат пен руханият тұрғысынан тереңдеткен, айшықтаған кезең атауы және Алаш – Қазақ елінің мемлекет құру тәжірибесі мен мемлекетшілдік мүддесінің үзілмеген арқауы екендігі жөнінде

баяндалады. Алаш – Тәуелсіздік жылдары Қазақстан Республикасының батыл да бастамашыл білік пен парасат, білім мен жауапкершілік тарихына қараған айнасы.

Түйінді сөздер.Алаш алыптары, «Мәңгілік ел», Алаш идеясы, саяси көзқарас.

Тәуелсіз мемлекет болу, өз билігін ешкімге бермеу, бөтенге бодан болмау ғасырлар бойы халқымыздың асыл арманы мен мұраты болған. Тарихымызға тереңдей түссек, түркі халқы өз алдына дербес қағанат құрғаннан бастап, сол азаттықты мәңгі етудің жолдарын қарастырған. Оны біз «Мәңгілік ел» идеясының бастау бұлағы

«Алаш құрсақты тоқ еттік.

Шығай халықты бай еттік.

Дүйім түрік - оғыз халқы, бектері тыңдаңдар!

Қара жер қақ айрылып кетпесе, түрік халқы еліңді кім құртады?!

Жұдырықтай жұмыл! Өткеніне өкін!

Түрік халқына бірлік билігіне қанағат, бектеріне нысап керек?» деп Орхон-Енисей бойынан табылған балбал тасқа қашалып жазылған тарихымызда жатыр. Бұл идея үш ғасырлық тарихы бар түрік қағанатының сол кездегі іргетасын орнықтыруға ат салысқан Құтлұқ Елтеріс пен Тоныкөк есімдерімен етене байланысты айтылады. Сондай-ақ, Білге қаған «Ел болып бірігуден асқан бақыт жоқ» деп айтса, Күлтегін «Халқына – бегі, бегіне – халқы сенген ел ұзақ жасайды» және «...Өтүкен қайнауында отырсаң, Мәңгілік елдігіңді сақтайсың сен, Онда түркі халқы тоқ...» - деп тәуелсіз және мәңгілік ел болуға негіз болатын елдік пен бірліктің қажеттілігін нақ айтып өткен.

Қазақ халқының тарихы ұшан теңіз екеніне азат ел болғаннан бері көз жеткізіп келеміз. Қазіргі таңда небір тың деректерді, ел болашағына алаңдаған дара даналарымызды танып, біліп отырмыз. Алаш қозғалысы, Алашорда үкіметі, «Алаш» партиясы, Алаш идеясы бүгінгі таңда қазақ тарихының күрделі мәселелері болып табылады. Жоғарыда атап өткен күні кешеге дейін лайықты бағасын ала алмай келген ұғымдар қазақ қоғамындағы ұлттықоянудың, ұлттық сана қалыптасуының бір көрсеткіші.

Ресей империясы дархан даламызды өз меншігі санап, оны қоныс аударушыларға бөліп беру, жайылымдарға мал жайдырмау, киелі жеріміздің өзен-көлдерін мал суартпау үрдісі кең етек алды. Әлеуметтік-саяси жағынан қарағанда, бұл кезең алып империяның қазақ даласын отарлау саясатының күшейіп, шарықтау шегіне жеткенімен ерекшеленеді. Отарлау саясаты өршіген сайын, қазақ халқының ұлт-азаттық күрестері, тәуелсіз ел болу идеясы да қарқын алып, дами түсті.

Ресейдің отаршылдық ұстанған саясаты мен жергілікті үстем тап өкілдерінің озбырлық билігіне халық наразылығы күшейді. Жығылғанға жұдырық демекші, соғыстық қара жұмысына күштеп адам тартуы, қара халықтың толқындай тулаған ашу-ызасын тудырып, ұлт-азаттық күресіне әкелді. Осылайша, қазақ халқының жаңаша саяси көз қарасы шыңдалып, еркіндікке ұмтыла бастады. ХХ ғасыр басындағы ұлт-азаттық қозғалысы дін, діл, тіл адалдығын сақтаудан бастау алып, оқу-ағарту, ұлттық-мәдени құндылықтарды қорғау мен тәуелсіз азат мемлекет болу идеясына ұласты. Осы орайда, Халел Досмұхамедов тарихи деректерді көркем сөзбен түйіндеп отырған: қазақтың жерін патша үкіметі тартып алғаны жөнінде Сығайұлы Өтепәлі төреге Боран жыраудың айтқаны; Байтақ жыраудың Жәңгірханды жоқтағаны; Ерубайдың Жәңгірге айтқаны; Нияз баласы Бекжан, Бекжан баласы Бөле, Махамбеттің Баймағамбетке айтқаны, Шернияз шешеннің Исатай туралы айтқандары т.с. Сонымен қатар «Алаштың ұлт-азаттық қозғалыс идеялогиссының өзегі – отаршылдық, наразылық, отаршылдыққа қарсы ұлтшылдық. Олар заңмен шектелген праволық қоғам, конституцияда анықталған кейбір саяси бостандықтар, ғылым мен мәдени даму көллемінде күресіп бақты» - деп академик Манаш Қозыбеков қазақ жеріндегі ұлт-азаттық көтерілістің шарықтау деңгейін көрсетті. Бірақ ендігі уақытта батырлар бастаған атты әскер түзіп, қолдарына қару ұстап көтеріліске шығу нәтиже бере қоймайтын еді. Себебі бұл ғасыр қарумен емес – ғылым мен білімді ту еткен ағартушылық идея болды.

Алаш – қазақ халқының ұлт ретінде бөлінбес тұтас жер , яғни территория ретінде сезіне алуы. Мемлекеттік шекараны заңмен бекітуге ұмтылған алаш қайраткерлерінің ұлы идеясы.

Осы орайда қазақ зиялыларының «Алаш» атауын тандауы да тегін емес. Сондықтан да XX ғасырдағы ұлы идея туралы сөз қозғасак, ол – Алаш идеясы деп еш мүдірмей жауап беруге болады. Алаш жаңашыл еліміздің, байырғы айбарымыздың рәмі-зі іспеттес. Алаш қайраткерлері өз Отанының еркін, тәуелсіз болуын , байырғы елдік дәстүрінің озығын мықтап тұтып, демократиялық Батыс елдерінің жетістіктерін армандады. Осы тұста кейбіреулер «сонда олар қазақ атын қолданудан қашқан ба?» деген сұрақ қоюы кәміл. Әлбетте, «қашқан жоқ» деп жауап береміз шарт.Есімізге олардың «Арғы атамт-ертүрік, Біз қазақ еліміз», деген ұраны еріксіз оралады. Алаштың ұғымында рухтық, елдік, қайсарлық , ерлік мағына бар» деп ғалым Дихан Қамзабекұлы өзінің «Алаштың рухани тұғыры» атты еңбегінде жазуы дәлел. Бүгінгі аңсап жеткен тәуелсіздігіміздің негізі осы идеяда жатыр. Алаш идеясы үшін ширек ғасыр уақытын қамтыса да, тарихы терең ғасырға пара-пар уақыт. Алаш зиялылары – Әлихан Бөкейханов, Мұстафа Шокай, Ахмет Байтұрсынұлы, Халел Досмұхамедов, Міржақып Дулатұлы, Халел Ғабасұлы, Мұхаммеджан Тынышбайұлы,Танашев Уәлитхан Шарафиденұлы, Турлыбаев Айдархан, Бірімжанов Ахмет, Аманжолов Садық , Құлманов Бактыгерей Ахметұлы, Жакып Акбаев, Мәметов Базарбай, Әлжанов Отыншы және т.б.

Алаш қайраткерлерінің әрқайсысы мемлекет басқаруға қабілетері зор еді. Қазақ тарихында Алаш зиялыларының есімдері алтын әріппен ерекше. Олар қазақ жұртының сан ғасырлық даму тарихын төңкеріспен емес, білім-ғылым арқылы басқа елдермен терезесін теуестіруді көздеді. Елге теңдік пен білім-ғылым әкелу үрдісінде басты рөл атқарған да солар болды. Зиялыларымыз қазақтың өз тарихи мекеніне ие болуды мақсат етіп, жіне сол жолда аянбай күресті. Қазақ зиялылары қазақтың ұлт ретінде өмір сүру қасиетін сақтап қалу үшін ұмтылып, жалпы ұлттық мәселелерді шешуге тырысты. Қайраткерлеріміз халықтың қамын тереңнен ойлап, елді өркениет көшіненн қалдырмаудың жолын іздеді. Оның бір ғана жолы – білім-ғылым мен мәдениетті озық үлгіде меңгеру керектігін нақтылап айтты және осы жолда аянбады.Алаш қозғал-ысы қазақтың сан ғасырлық тарихын тарихи-саяси , айрықша құбылыс ретінде ұлтымыздың мәдени-рухани даму жолын жаңа арнаға бұрғаны шүбәсіз. XX ғасыр басында зиялы тұлғаларымыз ана тіліміз бен асыл дініміз, және бай мәдениетіміздің Кеңес саясатының салдарынан бұғауланып, тұншығып жатқанын сезген еді. Сол себепті олар әр тараптан идеялары ортақ, мақсаттары бір адамдарды жинап, бір арнаға тоғыса бастады. Қазағым ұлт ретінде қарқынды әрекет етсе, көптеген жаңашылдық пен жасампаздықты қабылдай алатын , өз қолы аузына жететіндей қауқары бар екенін ұқты. Бұл ұлы идеялар кеңестік идеология тарапынан озбырлық көргенімен, қазақ деген халықтың осылай үлкен ойларды жүзеге асыра алатыны таң қалдырғаны рас. Елін, жерін сүйген нағыз патриотшыл азаматтар сол отты ғасырда көп болғанын аңғаруға болады. Алаш қайраткерлерінің ұлы ойлары мен мақсаттары олардың санасында, жұдырықтай жүректерінде сақталып келді. Бүгінгі танда алаштық идея саналы қазақ баласын, елжанды қазақ азаматын қайтадан баурап алу үстінде деуге болады. Мұның бірден бір себебі , Алаш қозғалысының ең ұлы мақсаты – ұлттың тәуелсіз , дербес мемлекет құру идеясымен сабақтасып жатқанында. Қазақ халқының теңдігі үшін қаламмен де, қарумен де күреске түскен Алаш қайраткерлерінің пәрменді еңбегі Алаш жұртының есінен еш кетпек емес. Оған дәлел – тәуелсіз Қазақстанның әр түкп-іріндегі зиялы қауымның ісіндегі , ойындағы алашшылдық сананын жалғасын табуында. Бұл алашшылдық сана, рух уақыт жылжыған сайын қазіргі қазақ қоғамында тереңдей түссе, халқымыздың ұлттық өресі де биіктей бермек.

Алаш идеясының түпкі мақсатын Мәмбет Койгелдиев былай деп ашып көрсетеді: «Алаш тәжірибесі нені көрсетті? Біріншіден, Алаш идеясы бұл белгілі бір топтың еркімен өмірге келген жасанды, сондықтан да өткінші құбылыс емес. Ол ұлтпен бірге өмір сүретін, ұлт өмірінен тамыр алған құндылықтар жиынтығы, ұлттың өмір сүру концепциясы. Алаш идеясын өмірден біржола ығыстыруға көп күш жұмсаған большевиктер құрған билік өмірден кете салысымен Алаш идеясының қайта жаңғыруы, қайта күш алуы оның өміршендік

сипатын айғақтайды. Алаш идеясының өзегі - ұлттық мемлекеттік. Құрметті Әлекең, Әлихан Бөкейханов айтқандай, мемлекеттігі жоқ халық - жетім халық. Кез келген болашағынан үміті бар ұлт үшін мемлекеттік негізгі құндылық. Міне осы тұрғыдан алғанда Қазақстан Республикасы Алаш идеясының өмірлік шындыққа айналуының көрінісі ретінде бағалануы әбден орынды. Ал оның ішкі әлеуметтік мазмұны, демократиялық принциптерге сүйенген қоғамды халықтың мәдени деңгейіне және саяси белсенділігіне тәуелді екендігін ұмытпағанымыз жөн» [9,266]. Ұлт зиялыларының ақындық сөздері қалың қазақ жұртына арналды, халқын қалың ұйқыдан оянуға, елдің қазіргі күйіне көз салып, ілгері ұмтылуға, азаттық пен бостандық жолына үндеді.

Халқымыздың үздік білім алған, терең ойлы ұлтжанды серкелері пайда болуымен тұңғыш ұлттық Алаш үкіметі құрылып, қазақтың саяси идеясының негізі қаланды. Алаш қозғалысының жетекшілері халық санасын биікке көтеріп, ұлттық бостандық идеясын ұсынды, қазақ жұртының ұлттық мүддесін қорғау үшін бір арнада бағыт ұстанды. Алаш лидерлерінің ұлт-азаттық ұрандары сол ғасырдың көзі ашық, көкірегі ояу білімді жастарын баурады. Халқының халін ұғып, түсініп өскен жас буын ұлт-азаттық қозғалысы қайраткерлерінің идеяларын қолдап, солармен әрекет жасады. Алаш қозғалысының, Алашорда саңлақтарының ұлы тарихи еңбегі қазақ жерін сақтап қалуымен ерекшеленеді. Қазіргі Қазақстан елінің тұтастығы мен азаттығының сақталып қалуында Алаш зиялыларының орасан зор еңбегі бар. Олардың Кенес басшыларымен жүргізген келіссөздері, әсіресе Ахмет Байтұрсынұлының осы бағыттағы өлшеусіз еңбегі, Қазақ автономиялық советтік социалистік республикасын құру кезінде осы автономияның аумағын белгілеудемаңызға ие болған.

Алаш көшбасшысы Ахмет Байтұрсынұлы: «Басқалардан кем болмас үшін біз білімді, бай һәм, күшті болуымыз керек. Білімді болуға – оқу керек! Бай болуға – кәсіп керек! Күшті болуға – бірлік керек! Осы керектердің жолында жұмыс істеу керек!» деген еді. Әлихан Бөкейхановтың жобасы бойынша, қазақ даласында өндірілген бір уыс жүн сол елдің азаматарының үстіне тоқыма болып тоқылып, киілуі керек. Яғни, мемлекет түбегейлі экономикалық тәуелсіздікке қол жеткізуі тиіс болған.

Алаш көсемдерінің бірі Міржақып Дулатұлы «Оян, қазақ!» деп үн қатса, Алаштың бір алыбы Халел Досмухамедов «Өз тілін өзі білмеген ел – ел бола алмайды. Тілінен айрылған жұрт – жойылған жұрт» деді. Қайраткерлеріміз қазақ қоғамының өміріне етене араласып, жан-жақты саяси істер атқарды. Айта кетсек – баспасөз-ақпараттық құралдарын құру арқылы газет-журналдар шығара бастады, азаттық, бостандық идеяларын, Алаш идеяларын таратты, әртүрлі әлеуметтік топтардың арасында мәмілегерлік істер атқарды, саяси үндеулерін, өлеңдерін насихаттайды, қаулылар қабылдап, съездер ұйымдастырды, ұлтты ұйыстрып, біріктірді.

Алаш зиялыларының қазақ қоғамы алдындағы жасаған тағы бір өлшеусіз ұлағатты ісі – мәдени саладағы, соның ішінде әдебиет бағытында атқарған елеулі еңбектері. Алаш саңлақтарының ұлттық мәдениетті дамыту барысында істеген орасан зор еңбектері әдебиетті, ұлттың педагогиканы, психологияны, тарихты, этнографияны, публицистиканы, баспасөз, аударма ісін, медицинаны, биологияны, ауыл шаруашылығын, математиканы даму жолдарын қамтыды. Ұлт мүддесі, ұлттық патриотизм, адамзаттық құндылықтар, халықтың сауаттылығы, ұрпақ тәрбиесі, әйел теңдігі мәселелері Алаш қаламгерлерінің шығармаларында толымды түрде негізгі тақырыптардың біріне айналды. Алаш арыстарының көзқарастары, ортақ мақсаттары, мүдделері қазіргі жан-жақты жаһандық дәуірінде керісінше өткірлене, өзектілене түсуде, оны уақыттың өзі айқындап отыр. Алаш алыптарының зерттелмеген сан-қырлы еңбектерін кәсіби түрде саралап, зерделеп, келешек жас ұрпаққа, жалпы қазақия жұртына пайдалы еңбектерін, білім саласындағы оқулық бағдарламаларға айна қатесіз, сауатты түрде енгізіп, толықтырылып болашақ жаңа қоғамның рухани санасын, қазіргіден де биік белеске көтеруге болады деп ойлаймын.

Алаш алыптарының қазақ даласында ұлттық идеяны негіздегені жөнінде тұңғыш президентіміз Н.Назарбаев өзінің «Тарих толқынында» кітабының «Алаш мұрасы және осы

заман» атты тарауында: «XX ғасырдың басында ұлттық бірлікті нығайту идея-сын алға тартқан рухани-зерделі игі жақсылар қазақтың ұлттық идеясын жасау міндетін өз мойнына алды. Олар қоғамның түрлі тарабынан шыққандар әрі ең алдымен дәстүрлі дала ақсүйектерінің өкілдері еді. XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамында зиялы қауым қалыптасуының ұрпақтар эстафетасы сияқты сипаты болғанын атап айтқан абзал» дейді.

Қазақтың елдігі мен тұтас-тығын аңсаған Алаш қайраткерлерінің идеясы бүгінде іске асты. XX ғасырдың 90-ыншы жылдарының басында тәуелсіз мемлекетіміздің іргетасы қаланды. Олардың еліміздің тәуелсіздігін ту етіп, XX ғасырда Қазақ елін өз алдына дербес те егемен мемлекет ретінде көргісі келген ізгі де жасампаз ниеттері тек XX ғасырдың соңында ғана жүзеге асты. Бүгінде халқымыздың қажырлы еңбегінің арқасында әлеуметтік әл-ауқатымыз артып, инновациялық даму жолына түстік. Ұлт болып ұйысып алдымызға қойған мақсаттарға жетуде қастерлі тәуелсіздіктің құны жолындағы құрбандарын ұмытпай, оларды үлгі ету арқылы күш-қайратқа және рухани бірлікке ие бола аламыз. Алаш ардақтыларының аманатын ұлықтау мақсатында жұдырықтай жұмылып, түрлі маңызды іс-шараларды ұйымдастыруды жоспарлап отырмыз. Әрбір ұрпақ қай заманда да өмірді жаңадан бастап кете алмайды, ол өзінен бұрынғыдан қалған мұраның иесі, өзінің тәрбиесімен, қалыптасқан мәдениет, дәстүр, ойлау деңгейімен оған тәуелді. Заманында бар қазақтың камқорына, сүйенішіне айналған «Алаш» партиясының саяси тұжырымдамасына, алашшордашылардың саяси өмір жолы мен қызметіне қарап отырып, сол дәуірдегі саяси, экономикалық, әлеуметтік мәселелердің бүгінгі таңда да өзектілігін жоймағанын байқайсыз. Қазақ халқының азат ел ретіндегі тағдыры, тарихы, мемлекеттік дербес-тіні, жері мен шекарасы, тілі мен діні туралы мәселелер арада ғасырға жуық уақыт өтсе де, күн тәртібінен түскен жоқ. Алаш арыстарының өмір жолы, өмірбаянын, күрес жолын көрсетудегі басты мақсатымыз – 20 жылда мемлекеттіліктің негізін қаладық. Ендігі мақсат – мемлекетшілдікті, азаматтық сана сезімді орнату. Осы Алаш арыстарының қызметі соған үлгі, соған негіз болады деп ойлаймыз. Кім не десе, о десін, Алашорда тарихы – азат елдің өткен тарихы. Мұны естен шығармауға тиіспіз» деді.

Ғасыр басындағы отаршыл Ресей империясының қоғамдық өмірінде орын алған әлеуметтік толқулар мен саяси төңкерістер қазақ көгіне азаттықтың үміт сәулесін себелеп, төге бастады. Осы кезде Халел Досмұхамедов те саяси белсенділік танытып, түрлі бағыттағы жұмыстарға араласа бастайды. Х.Досмұхамедов - Алаш партиясы, Алашорда үкіметін құруда, оның жемісті еңбек етуіне ерекше үлес қосқан саңлақтарының бірі. Ақпан төңкерісінен соң ұлтжанды азамат ретінде Халел де туған халқының болашағы үшін саяси күреске араласады. Ол дәрігерлік қызметін тастап, біржола Алаш қозғалысының белсенді көсемдерінің бірі болады.

1917 жылдың сәуір айында 800-ден аса делегаттың қатысуымен өткен Орал облысының қазақ съезінде Жанша Досмұхамедовпен бірге «Орал облысының дала-лық бөлігін басқарудың уақытша ережелері» атты жергілікті және облыстық деңгейдегі басқару жүйесін толық қамтыған заң жобасын ұсынады. Оған делегаттар бір ауыздан дауыс береді. Большевиктер Кеңес үкіметін толық түрде мойындап, бағынуды талап етсе, олар Халел мен Жанша ішінара билік беру, қазақтар шоғырланған жерлерді түгел қазақтарға қайтару, әр жерде Кеңес билігі тұтқындаған Алаш қайраткерлерін түрмеден босату, оларды қудалауды тоқтату, қаржылай көмек беру сияқты маңызды мәселелерді өткір қоя білді.

Сөйтіп, саяси күреске толықтай берілген Халел Досмұхамедов Алашорданың басқа қайраткерлерімен бірге Алаш партиясы жұмысына, Алаш автономиясын жариялау ісіне белсене қатынаса отырып, оның басшыларының бірі болды.

Тарих ғылымдарының докторы Тұрсын Хазіретәлі: «Халел – ғалым, саяси қайраткер, педагог-ғалым, қазақ әліпбиін құруға атсалысқан тілші-ғалым. Ол Ташкент қаласында жүрген жылдары шығармашылық жұмыспен қатар, саяси қызметпен де айналысқан. Тіпті, мұнда тұратын қандастарының тұрмыс-тіршілігіне араласып, оларды ұйымдастырып отырған. Бұл тақырып – ғалымдардың терең-терең зерттеуін қажет етеді» деген пікір білдірсе, қырғыз тарихшысы Жұмағұл Байділдеев Халел Досмұхамедов жетектеген «Талап»

қоғамының Бішкектегі іскерлігіне тоқатлып, бұл жайында, «Қазақ-қырғыз интеллигенциясының байланысшылары» деген атпен кітап шығардым. Мұның ішінде ғалым жөнінде ақпараттар, тың деректер бар, – дейді ол.

Х.Досмұхамедовтың өмірі мен шығармашылығын зерттеушілер XX ғасырдың бас кезіндегі қазақтың демократиялық интеллигенциясының көрнекті өкілінің, ғұлама ғалымның бар болғаны 56 жыл ғұмыр кешкен өмір жолың төрт кезенге бөліп қарастыруды ұсынады:

Тұлғалану жылдары (1916 жылға дейін).

Ат үстінде өткен күрес жылдары (1916–1919).

Ғылыми-шығармашылық һәм қоғамдық-педагогикалық қызметі (1920–1929).

Қуғын-сүргінге ұшыраған азапты жылдары (1930–1939).

Асықпай тере берсең, халқының ардақты ұлы жайлы шертілер сырлар бірен-саран ғана емес екендігі айқындалды. Қайда барсаң да, Х.Досмұхамедовты сөз ете бастасаң болды, оның есімінің өз заманында ардақталмай, дәріптелмегендігі жөнінде айтыла бастайды. Шындығында да, қасиетті қазақ өлкесі үшін, туған жері үшін қиын-қыстау кезеңдерде қауіп-қатерге басын тігіп, дәл осындай адалдықпен еңбек еткен адамдар халқымызда саусақпен санарлықтай ғана.

Азаттық пен еркіндік, тәуелсіздік мұраттары қай заманда да болмасын халқымыздың даму тарихында басты мақсаты ретінде көрініс тауып келгендіктен, оның әрбір дәуірдегі идеялық қадамдары мен орнығуы, ілгері дамуы маңызды танымдық бағдар ретінде қарастырылады. Бүгінгі таңда еліміздің мәдени-рухани және экономикалық-саяси салада өрлей тусуі мен халықтың әлемдік дамудың аясындағы белгілі бір жетістіктерге жетуінің алғышарты Қазақстанның тәуелсіздігі екендігі белгілі жайт. Осы тәуелсіздік халқымыздың Ресей отаршылдығы тұсында және кейін де жалғаса түскен Кенес заманының зұлматты зардаптары кезінде саяси-мәдени және психологиялық күресінің аясында қол жеткізген құндылық екендігі сөзсіз. Ал бүкіл қазақ даласын осыдан бір ғасырдай уақыт бұрын Алаш рухына бөлеген ұлы қазақтар аманатының жөні бөлек. Біздің ата рухы алдындағы адалдығымыз бен перзенттік борышымыз Алаштың аманатын санамызға ұқтыру, соған лайық қажырлы еңбек ету, өткенге құрмет көрсету. Ал құрметтің негізгісі – Алаш идеясын ұрпақ бойына сіңіру. Алаш идеясы – ұлтты біріктіруші, тұтастырушы идея ретінде қашан да қазақпен бірге жасайды. Алаштың жолы, Алаш қайраткерлері қалыптастырған ұлттық санамызды жаңғырту сапары – бүгінгі тәуелсіздігімізді тұғырлы етер берік ұстанымдардың бірегейі болатынын естен шығармағанымыз абзал.

Алаш идеясы – қазақ идеясы. Демек, «Керегеміз – ағаш, ұранымыз – Алаш» дейтін біз үшін ол әрқашан қазақ идеологиясының темірқазығы болып келді, бола береді де.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Н.Назарбаев «Тарих толқынында» -Алматы: Атамұра, 1999. -296 б.
2. Қ.Сартқожаұлы. «Мәңгілік ел» идеясы қалай туды... [электрондық ресурсы] // URL:<http://e-history.kz/kz/contents/view/2395>. (28 Шілде 2014)
3. М.Қойгелдиев «Алаш қозғалысының ұлт тағдырындағы орны жөнінде»// «алаш қозғалысы идеясының Еуразия кеңістігіндегі қалыптасуы: тарих және қазіргі кезең» халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. –Семей, 2008.
4. Алаштың асыл арысы Халел Досмұхамедұлы ғұмырының ғибратты тұстары [электрондық ресурсы] <https://articlekz.com/kk/article/15512>
5. <https://martebe.kz/alash-ardakhtylary-kotergen-ulttykh-idejalardyn-bugingi-kuni-zhuzegeaskhandygyn-daleldeniz/> [электрондық ресурсы]
6. Халел Досмұхамедов – ұлы мұрат жолында – Қызылқоға газеті, 6 желтоқсан 2018 жыл

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ МЕДИЦИНАЛЫҚ – ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ШИПАГЕРЛІК ІЛІМІН ҒЫЛЫМИ ЖОЛМЕН ДАМУДАҒЫ Х. ДОСМҰХАМЕДҰЛЫ МЕН Ө. ТІЛЕУҚАБЫЛҰЛЫНЫҢ ДАЛА ЗЕРТХАНАСЫ

**Туреғалиева Венера
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті**

Анатация

Бұл мақаланың тақырыбын неге «Қазақ халқының медициналық – психологиялық шипагерлік ілімін ғылыми жолмен дамытудағы Х. Досмұхамедұлы мен Ө. Тілеуқабылұлының дала зертханасы»деп атап отырмыз; Халел туған халқының дәрігерлік көмекке мұқтаждығын, түрлі аурулар алдындағы дәрменсіздігін көзбен көріп, «қолмен ұстады». Өз қолымен онды, жүзді емдегенімен, мыңдарға, миллиондарға білгенін үйретіп, ақыл- кеңес берді. Өзінің кәсіби алғашқы мақалалары – Тамыр дәрі хақында, Сары кезік-сүзек, Жұқпалы аурулар хақында сынды еңбектерін «Қазақ» газеті бетінде жариялай бастады. Оның ел ішіндегі өзі секілді аздаған оқыған дәрігер, докторлардан өзгеше қыры-дәрігер қаламгерлігі басталды», - деп дәлелдейді.Ө.Тілеуқабылұлының «Шипагерлік баяны» 1994 жылы Үрімжі қаласында араб әрпінде бір кітап етіп шығарса, ал 1996 жылы Алматыда «Жалын» баспасы баспадан шығарды. Шипагер науқас адамдарға арнап 1050 түрлі шипа ем аты және 4577 шипалық дәрілік емдік тізбесін /нақтылығы – 13000 дай екен/ ұсынып, 430дан аса адамның сыртқы және ішкі денесінің анатомиялық тұлғалық атауын жазып қалдыруы. мақала жазған теоретик медициналық – психологиялық шипагерлік ілімін ғылыми жолмен дамытудағы – дәрігерлер.

Түйінді сөздер: Х. Досмұхамедұлы, Өтейбойдақ Тілеуқабылұлы, «Шипагерлік баян», дәрі – дәрмек шығарған, медициналық энциклопедиясы, ғұлама, ғалым,дәрігер, психолог,

Бүгінде адамзатты алаңдатып отырған дауасыз дерттің алдын алу мүмкін болмай отыр. Десек те, жер бетіне төнген нәубеттің бетін қайтаруға әркім үлес қосуы керек. Біз осы ретте алаш баласы үшін саналы ғұмырын сарқыған ағартушы тұлғалардың бірі – Халел Досмұхамедовтің есімін ел есіне салып қойғымыз келеді. Өткеннен сабақ алмасақ, бүгінді бағамдай алмаймыз.

Төмендегі мақалада қазақ даласын бұған дейін де шарпыған қатерлі дерттермен күрестегі Х.Досмұхамедовтің ұлтқа деген жанашыр істері баяндалады. Негізінен қаламгерлігінен, ғалымдығынан бөлек ең алдымен Халел Досмұхамедов жалпы аурулар және жұқпалы аурулар хақында оннан астам мақала жазған теоретик вирусолог-дәрігер.

Алдымен профессор Халел Досмұхамедов биология ғылымындағы аса қиын да күрделі бағыт – тез тарайтын жұқпалы аурулардан сақтану жолдарын іздестіруге ерекше мән берді.

Сондықтан ол аса қауіпті оба ауруының тұрақты, жұқпалы ауру екенін зерттей келе, оны таратушы кеміргіштер, бүргелер екенін анықтап, адамдар мен жан-жануарларды тұрақты сақтандыруға айрықша назар аударды. Бұл індет, егер санитарлық шаралар дер кезінде жүргізілмесе, ауру тез тарайтынын және аса қауіпті аурулар қатарына жататынын сол кездің өзінде мойындатқан. Ғылыми зерттеулерге қарағанда, жұқпалы індет жер бетінің барлық бөліктеріне таралып үлгерген. Тек қана Аустралия мен Антарктидада ғана тіркелмеген.

Халел Досмұхамедов жұқпалы аурулар маманы болғандықтан, ол ауруды таратушы және тасымалдаушы немесе оба ауруының қоздырғышын сақтаушы бүргелерді жоймайынша бұл індеттен айығу қиын болатынын өз мақалаларында халықтың есіне салып, хабардар етіп отырған. Сол кездегі зерттеулерде, кейбір дерекке жүгінсек, 1920-1949 жылдар арасында 3476 адам оба ауруымен ауырған. Ғалым жұқпалы аурулардың маманы ретінде жүргізілген сақтандыру, емдеу шаралары, кейбір дәрі-дәрмектер бола тұра, өз қорытындысын бермегенін ескерте отырып, ауру пайда болғанға дейінгі шараларды жүргізуді ұсынған.

Осыған байланысты 1914-1918 жылдар аралығында жұқпалы аурудан сақтандыру, ұйымдастыру шаралары жүргізіле бастаған.

1918-1921 жылдары жекелеген зерттеулерде Батыс Қазақстан өңірінде оба індеті болмаған деп жазылады. Алайда осы жылдары Орал облысында, Қызылқоға жерінде жұқпалы індетті қадағалау болмағанын Гришин, Князевский сынды ғалымдар анықтап берді. Сол жылдары аталған жерлерде және Орал облысының көптеген елді мекендерінде сипной тиф, холера аурулары кең тарағандықтан, оба ауруын бақылауға мұрша болмағанын зерттеуші Генке (1925 жыл) өз еңбегінде атап көрсетеді. Оба ауруы 1923-1924 жылдары Индер ауданының Мамай төбе бөлімшесінде бір жылға созылып, көптеген адамды шығынға ұшыратқан. Ал Қызылқоға ауданының солтүстік-батысы мен оңтүстік-шығысында 1917-1922 жылдары оба ауруы тұрақты, жылма-жыл кездесіп тұрған.

Әсіресе профессор Халел Досмұхамедовтің вирусолог-дәрігер екендігін «Жұқпалы аурулар хақында» деген мақаласы айқын аңғартады. Ең алдымен ол жұқпалы аурудың қалай пайда болатынын былай деп көрсетеді: «Алла тағаланың жер жаһанға жіберген аурулары бар, бұл аурулардың бір қатары жұқпайды, бір қатары жұқпалы. Жұқпалы аурулардың көбі құрт аурулар. Бір адамның ішіне, яғни қанына бір аурудың құрты кіре қалса һәм өсіп-өнетін жұғымды орын тапса, бір құрт бірнеше минөтте бірнеше мың, яғни миллион болып өсіп-өніп кетеді. Бұл құрттардың көбі уын шашады, уы қанға таралып, адамды ауру қылады». Жұқпалы аурулардың ауыздан аққан сілекей, түкірік, қақырық, құсық, мұрыннан аққан су, арттан шыққан нәжіс, қан арқылы тарайтынын ескертеді. Сонымен бірге жұқпалы аурулардың құрттары адамға жұққан соң бір қатар уақытқа дейін ауырта қоймайды. Бұл құрттарға өсіп-өнуге уақыт керек. Шуманың құрты жұққан соң 3-5 күнге дейін ауыртпауы мүмкін. Шешек жұққан соң бір жұма, яғни он күн білінбей жүреді деп қаперге береді.

Вирусолог-дәрігер Халел Досмұхамедов жұқпалы аурулардан сақтану жолдарын да көрсеткен: «Адамның ішкі сарайы сау болса, дені таза болса, тамағы тоқ болса, ауру жұқпасқа, жұқса да ауырмасқа себеп болады. Науқас адамдарға, нашар адамдарға, аш адамдарға жұқпалы аурулар да жұққыш болады. Киімі бүтін, суықта жылы киім киген, үсті-басын таза ұстаған, моншаға түсіп жуынған, қолын-бетін жиірек сабындап жуған ауру жұқпасқа себеп болады. Көп кісімен қатынасқан, әр үйге қыдырып тамақ ішкен, көп адаммен бір табақтан тағам жескен адам әртүрлі аурулардың жұғуына себеп болады».

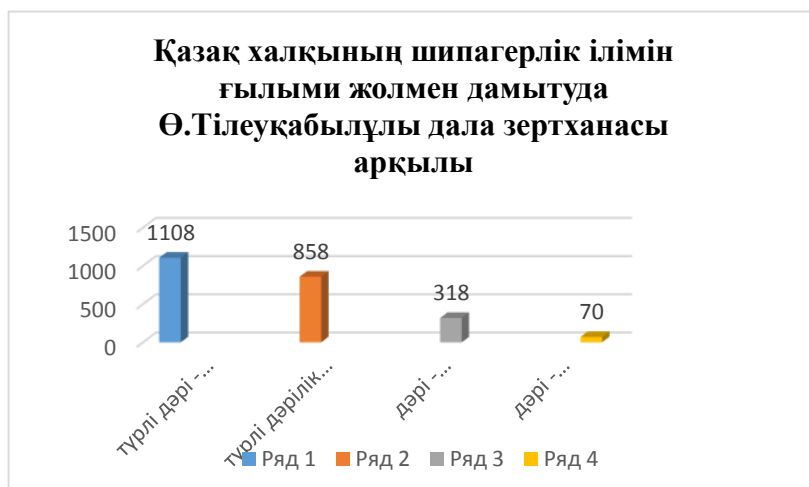
Көріп отырғанымыздай, Халел Досмұхамедов кәсіби вирусолог-дәрігер ретінде жұқпалы ауруларға қатысты қазақ халқының жағымсыз қасиеттеріне көп мән береді. «Қазақта науқастың көңілін сұрайтын әдет бар. Аурулы болған кісінің көңілін аулаған жақсы десек те, жұқпалы аурулардың көңілін сұраймын деп ауырған кісінің қасына бару жарамайды», дейді. Осының өзі көп нәрсені аңғартып тұр. Айтпағымыз, бүгінде жаһанға жайылған жаппай індетті жеңіп шығуда Халел Досмұхамедов еңбектерінің маңыздылығы айрықша. Өткеннен сабақ алу қай уақытта да артықтық етпейді.

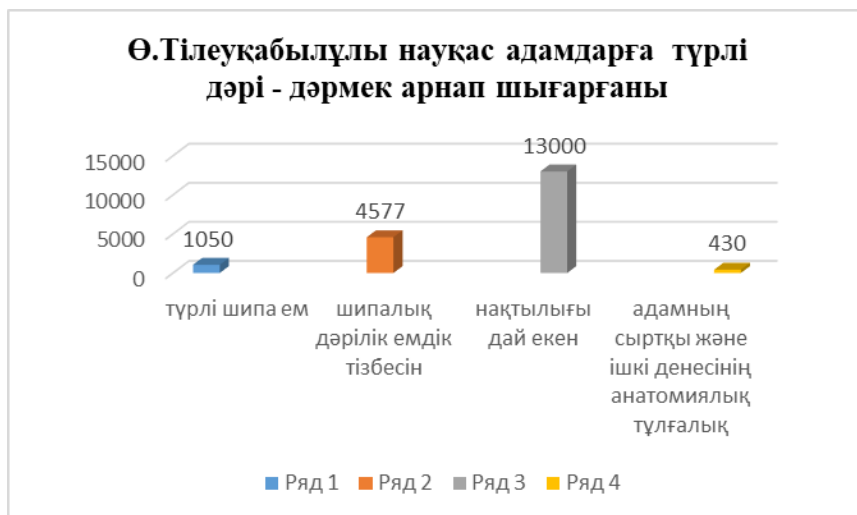
Қазақтың ғалым шипагері Өтейбойдақ Тілеуқабылұлының кезеңінен бұрынғы және бүгінге дейінгі халықтық шипагерліктің дәстүрлері мен мәдениетін зерттеу және Орта Азия мен қазақ жерінің ғұламаларының шипагерлік саласындағы еңбектеріндегі ой-толғамдарына тұңғыш рет философиялық көзқараспен ғылыми талдау жасау, халықтың рухани мұрасын оқып үйренуге бағдарлама жасаудың теориялық маңызы мол және құнды. Ғұлама ғалым Өтейбойдақ Тілеуқабылұлының «Шипагерлік баян» еңбегіне арналған ғылыми конференция-лар мен отырыстар және 2004-2008 жылдары аралығында осы зерттеуші басқарып бес рет өткізген қазақтың халық медицинасына арналған.

Өтейбойдақ Тілеуқабылұлы (1388–1478) – қазақтың әйгілі шипагер ғалымы, елдің әлеуметтік-саяси өміріне жүйрік тарихшысы. Райымбек ауданы, Шалкөде жайлауында ғұмыр кешкен. Адам ағзаларында кездесетін кейбір кеселдерді емдеу үшін төрт түлік малға тәжірибе жасап, шипа дарыту амалдарын тапқан. Соның нәтижесінде жазған «Шипагерлік баян» атты еңбегі 7 рет көшірілу арқылы бүгінгі күнге жетіпті деген дерек бар.

Ө.Тілеуқабылұлының «Шипагерлік баяны» 1994 жылы Үрімжі қаласында араб әрпінде бір кітап етіп шығарса, ал 1996 жылы Алматыда «Жалын» баспасы баспадан шығарды. Баба еңбегінің баспадан шығуына, қытай мемлекеттік сыйлығын алуына және зерттелуіне де сондағы қазақ ғалымдары: Ә.Тышанұлы, Жәнәбіл, Қ. Жәнәбілұлы, Қ.Ыбырайұлы, Х.Әкімжанұлы, Т.Ыбырайұлы, М.Сүлеймен-ұлы, Д.Құрмашұлы, Ж.Мұсағұлұлы, Қ.Мұқанұлы, Ж.Мырза-қанұлы, О.Асылұлы, Т.Қабаев, Ә.Қалиұлы т.б. болды. «Өлгені тірілді, өшкен оты жанды» деген ұлы даналық сөздің шындығы бұл – Шипагер кітабы, біріншіден, энциклопедиялық медициналық әрі көп салалы гуманитарлық ғылымдардың басын біріктіретін еңбек, екіншіден, философиялық көзқарас пен этнотанымы негізінде жазыл-ған. Оның тарихи ғылыми мазмұны қазақ және шет елдердің ғалымдары тарапынан жоғары баға алуда. Өтейбойдақ Тілеуқабылұлы өзіде-өзінен бұрынғы ғұламалар еңбегіне құрметпен қараған, оның ілімін мойындаған, өзімен үмітес, сырлас ретінде баға бере білгені оның «Шипагерлік баянында» сипатталады.

Шипагер наукас адамдарға арнап 1050 түрлі шипа ем аты және 4577 шипалық дәрілік емдік тізбесін /нақтылығы – 13000 дай екен/ ұсынып, 430дан аса адамның сыртқы және ішкі денесінің анатомиялық тұлғалық атауын жазып қалдыруы. **Біріншіден**, қазақ жерінде XV ғасырда-ақ фармакология ілімінің алдыңғы қатарда дамығандығын дәлелдейді. **Екіншіден**, ғұлама шипагердің тұжырымдары оның өзіне дейінгі және бүгінгі шипагерлік ғылымнан алшақтығы жоқтығын айқындайды. **Үшіншіден**, адам денсаулығын қорғау, сақтау, дамыту мен жақсартудың терең ілімдік жетістіктігін мәңгі өз ұлтына қалдыруы, қазақтың шипагерлік өнеріне жол салғандығын білдіреді.

Халық шипагерлігі де халықтың қанымен аралас, атадан ұрпаққа берілетін тектік /генетикалық/ қасиет. Ө.Тілеуқабылұлы шипагерлік ілімін өз халқын аралай аурудың сырқатын анықтап, емдеп әрі тәжірибе жасай жүріп өзінің жеке бойындағы көп ғылымдар саласы бойынша біртұтас ілімді байытты. Көргенін, естігенін және білгенін қағазға түсіріп, халқымен ұрпағының денсаулығы болашағын қадірлей, сол замандағы қазақ ханы Өз Жәнібектің тапсырмасымен 1466-1473 жылдары аралығында ханның Ақ ордасында **/Шу, қозыбасы/ 78 жасында бастап 85 жасында бітірген 5000 беттік қолжазбасы** “Шипагерлік баянын” бітіргенімен, ханның кездейсоқ қазасы қолжазбаны ханға көрсетіп оқып беруге жазбады.

Өз Жәнібек хан ғұлама шипагер Ө.Тілеуқабылұлымен алғаш танысқанда шипагерді сынап, байқап, әрі іліміне баға бере келе Ө.Тілеуқабылұлына “Қараүзген шипагер” екенсің деген мәртебелі атақ береді. Бұл құрмет оның көп салалы гуманитарлық т.б. ғылымдардан да сауатты білімі барлығын, ілімді ірі тұлға екендігін білдіреді. Шипагер: «Іске аспады арманым, қараң қалды. Шың басына шыққанда арандалды»- деген [1,16 б.], зарлы арманы бес ғасыр өткенде орындала бастады. Қараүзген шипагер өзінің “Шипагерлік баянын” жазарда ғылыми шипагерлікті негізгі арқау етіп алғанымен, тіл, діни тәрбие, мәдениет, әдебиет, тарихи шежіре, этнография, эстетика, этика, философия, психология, астрономия, заң, метеорология, математика, анатомия мен физиология, фармацевтика т.б. ғылымдар саласын бір арнаға топтастырып, адам денсаулығын жақсартып дамытудың негізгі іліміне пайдалану мүмкіндігін, ұлттық этникалық стилді сақтай отырып ұсына білді.

Көп салалы ғылыми талдауға ұсынылды, зерттеуге және тұжырымдамалар жасау жоспарына енді. Өйткені, XV ғасырда-ақ ғылыми негізі толық жасалған бұл кітап қазақтың шипагерлік өнерінің тарихы анау ертеден басталғандығын дәлелдейді. Ө. Тілеуқабылұлының “Шипагерлік баян” еңбегі қазақ халық шипагерлігінің ғылыми әрі тәжірибелік негізін қалап қана қалмастан, ұлттың шипагерлік өнері ілімін, мәдениетін, әдіс-тәсілін әлемдік дәрежеге жақындатқанның белгісі, бұл еңбек көптеген шет елдер ғалымдарының ғылыми талдамалық назарына айналуы да кездейсоқтық емес.

Оның дәлелі ғалымның “Шипагерлік баян” кітабының көрші қытай елінде 1997 жылы маусым айында “1-дәрежелі мемлекеттік таңдаулы ұлттық кітап” сыйлығына ие болуы, шипагер ілімінің ғылымдығы мен ғұмырлық ұзақтығын көрсетеді. Ғұлама шипагердің «Шипагерлік баян» еңбегіне алғаш өз пікірін білдірген Шыңжаң ұйғыр автономиялы аудандық партия комитеті үгіт – насихат Министрлігінің орынбасар бастығы, зерттеуші – ғалым Төлеуқан Ыбырайұлы: «Ұлтымыз тарихында сирек кездесетін, ұлы медициналық еңбек әрі ғылымнама тек шипагерлік жағынан ғана емес, ол хақымыздың тіл, мәдениет, тарих, философия, психология, астрономия, этнография, метеорология, әскери ғылым, этика, эстетика, тағы басқа жақтардан да қыруар білім, мәлімет береді. Өнер білім тарихы ел

тарихынан айрылмайды. Ұлтымыз тарихында сирек кездесетін ғылымнама «Шипагерлік баян» да өз дәуірінің жемісі» - деп әділ бағасын берді.

Миллиардтаған қытай халқы ғалымдарының қазақ шипагері іліміне ірі ғылыми баға беріп құрметтеуі, ұлттық шипагерлік дәстүріміздің теориялық және мәдени-тарихи тұрғысынан биік мәртебесін айқындайды. Ө. Тілеуқабылұлы көп оқыған, өзінің жеке философиялық танымы кемелденген, әр салалы ғылымдардан хабары мол, өзіндік мәңгілік өшпес философиялық тұжырымдамаларын қалдырған ірі тұлға және шипагер ғалым.

Расында, «Шипагерлік баян» туралы, бұл еңбекті жазған ғұлама туралы ғылыми талдау жасау енді пәрмен алуда. Түрлі тартымды ой-тұжырымдарға сілтеме жасадық та. Дегенмен, ғұламаның дүниетанымы мен өнеріне толығырақ сипаттама беру үшін, созылыңқы болса да, мына сілтемені келтіруді жөн көрдік. «Өтейбойдақ Тілеуқабылұлы емші ғана емес, шипагер, ұлы шипагер және ғұлама ғалым. Оны кейінгі ұрпақтар қарауызген шипагер, жаһангер, тарихшы, этнограф, ұстаз, философ, ақын, астроном, тарихшы, биолог, химик, психолог, географ, этика мен моральдің асқақ білгірі деп жатады. Өтейбойдақтай дананы түсіну өте қажет, әрі алдымен оның өзіндік себептері мен жауаптары бар.

Шипагерлік жөніндегі анықтамаларды көбейте беруге болады. Дегенмен, бұл өнердің тұтас және тартымды түрі. Шипагерлік – білім, ғылым, өнер, ұлттық дәстүр, жеке бас қасиеттері қабілеттілігі мен шеберлігінің жиынтығы мен жалғасы. Қарауызген шипагер емшіліктің көптеген жаңа түрлері мен заңдылығын ашты. Шипагерліктің маңызын толық бағалау үшін еуропалық медициналық білім мен тәжірибені білу жеткіліксіз, оны шығыстық (қытай және тибет) тәжірибемен толықтыру шарт.

Шипагерлік мәдениеті – адамды сауықтыратын, болашақты болжайтын және дарымдаулықты қондыратын қабілет-қасиет;

- науқас пендеге тілеулестік ұғымымен қоса жанашырлық таныту;
- жан мен тәннің саулығына, рухтың арлығына жол табу, соған қызметету;
- емдеу білімі мен тәжірибесінің озық түрі. Сол негізде ғұламаемделудің дарымалы және болжамалы 24 түрлерін қатар алып жүреді және жетілдіреді;
- адамның мүшелік жастағы жаратылысын, оның ерекшелігін ұлттықрәсім-салтпен үйлестіреді. Ол елдегі жарғыға жүгінеді, оны мұқият орындайды;
- алдына келген адамды елдің азаматы, ұрпақтың болашағы тұрғысында қабылдап, ерекше ілтипат білдіру;
- ел мен жердің емдік және демдік қасиеттерін табандап жинақтап, оларды өз отандастарының игілігіне бағыштай алу;
- ислам діні тыйым салған тиіспеу мен жұғыспаға тәрбиелеу. Өтейбойдақ Тілеуқабылұлы шипагерліктің осындай ауқымды да өмірлік үлгісін көрсетті және таратты. Ол үшін емшілік – ауруды емдеу ғана емес. Ал шипа жазады, дариды, дару болады. Шипагерлікті ширататын тағы бір шарт бар. Оның арқауы: Қателіктен сақтан, кемшілікке бола кеміме. Озбырлыққа берілме, осалдықты үйіріп бапта, - деген өсиетте».

Халықтың шипагерлік дәстүрлері мен мәдениетін дамытуда ғұлама шипагер оны ғылыми жағынан дала тәжірибеханасында сынақтан өткізуде, өзінің ар-намысына айтылған кекесін сөз бен әрекеттерге мойымай, өлген адамның денесін боршалап, Омбыда тірі түлкінің терісін сыпырып алып, ал Шалкөде де /Жетісу аймағы/ тірі қойдың басына таспен ұрып өлгенін көріп немесе қойдың кеудесін пышақпен тірідей жарып жүрегін жұлып алу арқылы жүрек, ми, қан тамырлары қызметінің өзара қатынасындағы тіршілік иесінің өмір сүруіне байланысын зерттеп өз тұжырымдамасын жасайды.

Шипагер адамның денінің саулығы мен өмірінің ұзақтығының негізгі оның «Қан сөлі мен без сөлі – пенделік тұлғалық тұтас сөлдіңатасы» - деген тұжырымдамасына сүйеніп, «Қан сөлі – жан сөлі» немесе «Ми басқарушы» - деуін бүгінгі медицина ғылымы да қуаттайды.

Ө. Тілеуқабылұлы адамдар арасында үсіген, өлдіге есептеп үсікке қатты ұшырағандарды шипагер өзінің сусыз жерлерде “Тұншықтырма” әдісін пайдаланып адам

есін жиарда алғаш “Мұздадым”, “Қалшылдадым”, “Қызып кеттім”, “Терлеп кеттім”, “Шөлдеп кеттім” ақыры “Терлеп сүмек болдым” - дегенде ғана, барып құтқару әдістерін тоқтатып сырқатқа киім киіндіріп, сусынға ыстық шай беру арқылы шипагер емін жалғастырып жеке адамның жағдайы толық қалпына келгенше бақылауға алумен, халықтық шипагерліктің емдік жүйесін байыта білді. Ал шипагер өзен суы бар жерлерде “Малма” әдісімен үсіген адамды жалаңаштап, мұздан ойылған шұңқырға салып оның жағаласқанына, арпалысқанына қарамай сөзі түзеле бастағанда ғана шұңқырдан шығарып алып, сырқатқа біртіндеп жылы тамақтан ыстық тамаққа қарай тамақтандырып, өзінің ілімдік тәжірибесін байыта білді.

Суықты - суық алады деген халықтық тәжірибе тәсілімен суықтықтан үсіген адамды емдеуде суық үйде, суық далада ұстап немесе суық суға малып біраз суда ұстаған. Бұл адамның тәнінің төмендеген әлсіз қуатын қайтадан тепе-теңдік қалыпқа келтіру арқылы, оның өмірін сақтап қалу идеясы болатын. Бұл тәсілдің қаншалықты пайдасы мен зияны барына ол заман да өте қиын болғанымен, ұлы шипагердің осы әрекетінің пайдалы болғанын да бүгінгі медицина да теріс көрмейтін сияқты. Осы күні таңғалдырып жүрген

П.Ивановтың суық сумен емдеу тәсілі де, қазақтың шипагерінің әдісіне өте жақын екені аңғарылады.

Осындай күрделі медициналық энциклопедиялық алып кітапты жазған

Ө.Тілеуқабылұлы көп ұлт тілін білетін, түсінетін көп салалы ғылымнан терең білімі бар нағыз философиялық ой-толғамы мол ғұлама ғалым екендігіне күман келтіруге болмайды. Көрші елде тұратын «Шипагерлік баян» кітабының баспадан басылып шығуына тұңғыш көмектескен, кітаптың құндылығын жоғары бағалаған Шыңжаңның Алтай аймағының уәлиі, ғалым Қадыс Жәнәбілұлы: «Ұлтымыздың шипагерлік, тарих, философия, астрономия салаларынан жосылатын жол салған, сан ғасыр сақталған бұл бағалы мұраның жарық көруі кейінгі ұрпағымызға ұшан-теңіз болатындығы даусыз» - деген, қуанышты тілегін білдірді.

Орта ғасырда Отырар, Түркістан, Тараз, Баласағұн, Сайрам, Сауран, Сығанақ, т.б. қалалар шығыс пен араб әлемін мойындатқан білім мен ғылым және мәдени рухани орталықтар болғаны белгілі.

Орта ғасырлық ғұлама ғалым, әлемнің “Екінші Аристотель” атанған Әбунасыр әл-Фараби мен медицина ғылымының атасы, Философ, жаратылыстанушы Әбу Әли Ибн Сина математика ғылымының атасы, астроном Хорезми (IX ғасыр), Әбу Райхан Бируни (973-1051 ж.ж), ғұлама ғалым әрі ақын Жүсіп Баласағұни еңбектері негізінен араб тілінде жазылса да, өз елдерінде көп тараған-ды. Әбу Райхан Бируни “Емдік заттар жөніндегі кітап” атты еңбегінде Орта Азия аймағында өсетін емдік шипалық шөптерге толық анықтамалық сипаттама берсе, ал Әбу Әли Ибн Сина “Шипагерлік ғылымның негіздері” атты кітабында адам ауруларының түрлеріне, олардың емдеу әдістері мен сақтану жолдарына және көптеген дәрі-дәрмектерге тоқтағанын ескерсек, Ө.Тілеуқабылұлы да осы ғұламалардың еңбектерін оқып, зерделеп өзінің “Шипагерлік баянын” жазарда басшылыққа алып пайдаланғандығын, өзінің түсінігі бойынша жеке ілімін дамытқанын әрі өзінің ұлы ғұламалар ілімін құрметтей бағалағандығын аңғаруға болады.

Қазақтың фармакология ғалымы М. Қожабеков өзінің «Дәрілік өсімдіктер» кітабында дәрілік шипалық өсімдіктер жайлы былай дейді: «Дәрілік өсімдіктер жайында тұңғыш рет біздің дәуірімізге дейін ертедегі грек дәрігері Гален алғаш рет жауап берді. Ол өз дәуірінде қолданылған екі жүзден астам өсімдікке сипаттама берді. Бір-ақ ғалым өсімдіктерде неліктен шипалық қасиет болатынын айтып бере алған жоқ». Әрине өсімдіктердің дәрілік қасиеті жөнінде дәрігер-ғалым П. Массажетов: «Тегінде бір нәрсеге бас ию керек болса, онда өсімдікке бас иіп, тәжім ету керек. Өмірге қажеттіктің бәрін адам осы өсімдіктен алады», - деп табиғаттың берген сыйына ерекше сүйіспеншілігі, адам мен табиғаттың өзара қатынасында өмір жалғасы жатқанын аңғартады. «Табиғатты аяла, адамзат» деген нақыл сөз де осыны білдіргендей.

Көріп отырғанымыздай, Халел Досмұхамедов мен Өтейбойдақ Тілеуқабылұлы кәсіби вирусолог-дәрігер ретінде жұқпалы ауруларға қатысты қазақ халқының жағымсыз қасиеттеріне көп мән береді. «Қазақта науқастың көңілін сұрайтын әдет бар. Аурулы болған кісінің көңілін аулаған жақсы десек те, жұқпалы аурулардың көңілін сұраймын деп ауырған кісінің қасына бару жарамайды», дейді.

Осының өзі көп нәрсені аңғартып тұр. Айтпағымыз, бүгінде жаһанға жайылған жаппай індетті жеңіп шығуда Халел Досмұхамедов еңбектерінің маңыздылығы айрықша.

Өткеннен сабақ алу қай уақытта да артықтық етпейді. Қазақ елінде ұлттық тілді, мәдениетті, тарихты, дәстүрлі өнерлерді дамытуға, тарихын қалпына келтіруге барынша қолдау жасалуда. Әр халықтың өзіндік ерекшелігіне сай, қазақ халқының да өзіндік мәдениеті, тәрбиелік ортасы, әділ қазылық заңы, дамып отырған өнері, тарихы, әдебиеті, ілімі, ой-пікірі, философиялық талғамдағы шешімі, халықтың денсаулығын қорғау мен жақсартудың шипагерлік емдік дәстүрі болды.

Халықтық шипагерліктің мәдени бастаулары мен емдік дәстүрлеріне (тұңғыш рет) зерттеу міндетке айналғаны, ұлт мәдениетінің дәстүрлі халықтық шипагерлік өнеріне жаңа ғылыми бағытта этникалық философиялық психологиялық танымда тұжырым жасауға негіз бола алады. Сол үшінде бұл еңбек өзінің құндылығымен ерекшелінеді. Ғұлама шипагер ғасырға жуық ғұмырының соңғы кезеңінде терең ой тізбегімен: «Менен ұрпақ қалмаса да, күндердің күнінде мені әлемге әйгілейтін «Шипагерлік баяным» артымда қалмақ. Бұл соңғылардың қадірін біліп, ұстана білсе, қанғысыз бұлақ, қадірін білсе, отбасы аяқпен тозатын тулақ» - деген, данышпандық ой арманның желісі бүгінде ұлт мақтанышына айналуда.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Тілеуқабылұлы Ө. «Шипагерлік баян». - Алматы: Жалын, 1996.- 463 б.
2. Нұрмухамбетұлы Ө. «Көненің көзі, дананың сөзі» // Жинақ. - Алматы: ҚазММУ, 2000. - 73 б.
3. Жолдасбеков М. «Сөнбейтін шырақ» // Ө. Нұрмухамбет-ұлының Көненің көзі, дананың сөзі кітабында. - Алматы: ҚазММУ, 2000. - 63 - 73 бб.
4. Оразақов Е. «Қазақ халық медицинасы». – Алматы: Ғылым, 1989. - 77 б.
5. Бекен Т. «Ислам және медицина». - Алматы: Шалкөде, 2000. - 101 б
6. Халел Досмұхамедұлы және оның өмірі шығармашылығы Алматы «Санат»1996.
7. Халел Досмұхамедұлы психологиялық көзқарастары Алматы Арыс 2008.
8. Халел Досмұхамедұлы таңдамалы Алматы «Ана- тілі»1998.
9. Халел Досмұхамедов – вирусолог – дәрігер А. Сабыров Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті педагогика кафедрa - лабораториясының доценті

**ПРОФЕССОР ХАЛЕЛ ДОСМҰХАМЕДУЛЫ- 1836-1838 ЖЫЛДАРДАҒЫ
И.ТАЙМАНҰЛЫ МЕН М.ӨТЕМІСҰЛЫ БАСТАҒАН КӨТЕРІЛІСТІ ЗЕРТТЕГЕН
ТҰҢҒЫШ ҚАЗАҚ ҒАЛЫМЫ**

АМАНКЕЛДІ ШАМҒОНОВ

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау
университетінің профессоры, халелтанушы

Жан – жақты білім иесі Х.Досмұхамедұлының тарих ғылымын байланысты жазған еңбектерінің өзі бір төбе. Ол, әсіресе, патша өкіметінің отарлық саясатына қарсы Қазақстанның батыс бөлігінде өрістеген ұлт-азаттық қозғалыстарға үлкен көңіл бөлген. Соңғы жылдары Х.Досмұхамедұлының 1836-1838 жылдардағы Бөкей хандығы мен Кіші жүздің батыс бөлігін қамтыған Исатай Тайманұлы бастаған халық-азаттық көтеріліс тарихын тұңғыш зерттеген қазақ ғалымы екендігі дәлелденіп отыр. Халелдің осы мәселе туралы жазған көлемді еңбегі – оның 1925 жылы Ташкент қаласының мемлекеттік баспаның күншығыс бөлімі шығарған «Исатай-Махамбет» атты кітабы.

Бұл кітап шықпастан бұрын 1924 жылы Халел «Сәуле» журналының бетінде «Қазақ батырлары: Исатай, Махамбет» деген мақала жариялаған. Бұл мақалада Х.Досмұхамедұлы патша өкіметінің отаршылдық саясатына қарсы С.Датұлы бастаған және басқа да халық-азаттық көтерілістерге шолу жасайды. Мақалада Еділ-Жайық өзендері аралығында XIX ғасырдың бас кезінде Бөкей хандығының құрылуы, Жәңгір хан басқарған жылдарда хандықтағы бұқара халықтың көрген екі жақты қысымы туралы айтылады. Ол қысым, біріншіден, патшалық отаршылдардың Бөкей ордасындағы шұрайлы жерлерден қазақтарды ығыстырып шығарып, оларды құмды жерлерге ығыстыруы болса, екіншіден, ресей өкіметі тағайындаған, сондықтан ол өкіметке толық тәуелді Жәңгірханның бұқара халыққа зорлық-зомбылық жасап, оларды әр-түрлі алым-салықтармен тұншықтыруы еді. Мұның өзі еңбекші бұқараның үлкен наразылығын туғызды. Ел ішінде халықтың мұң-мұқтажын жоқтаған ержүрек батырлар шыға бастады. Солардың бірі – қол бастаған көсем Исатай батыр болды. Оған от тілді, орақ ауызды Махамбет ақын келіп қосылды. Бөкей ордасындағы езілген, жаншылған халық теңдік, бостандық іздеп Исатай батырдың қол астына жиналды. Сөйтіп, ұлт-азаттық көтеріліс бүкіл орданы қамтыды. Көтерілістің шырқау шыңы – олардың хан ордасын қоршауы еді. Тек патша өкіметінің Жәңгірханға дер кезінде келіп үлгерген әскери көмегі ғана оны құрып кетуден аман сақтап қалды. Исатай Тайманұлының қалың қолы зеңбірекпен қаруланған отаршылдардың әскерлеріне қарсы тұра алмай, жеңілді. Одан әрі Бөкей хандығында қалудың өте қауіпті екендігін түсінген Исатай аз ғана нөкерлерімен, жанұясымен Жайық өзенінің шығыс бетіне – Кіші жүзге өтіп, Кіші жүз халқын азаттық күреске жұмылдырады. 1838 ж. жазында Исатай батыр күтпеген жерде патша үкіметінің күші басым әскерлерімен кездесіп, жан аямай соғысып, ерлікпен қаза тапты. Басшысы қаза тапқаннан кейін көтерілісшілер ыдырап кетті. Көтерілісшілердің басын қосып, біріктіремін деп қанша тырысса да Махамбеттің мақсаты іске аспады. Күндердің күнінде Махамбеттің өзі де қастандықтың құрбаны болды.

1836-1838 жылдардағы бүкіл Батыс Қазақстанды дүр сілкіндірген халық-азаттық көтерілістің басшысы Исатай батыр туралы Добромыслов, Сербаринов және басқа да зерттеушілердің еңбектерімен таныса келе, сонымен бірге өзінің туып-өскен жері Тайсойғандағы кәрікұлақ қариялардың естеліктерін пайдалана отырып, Х.Досмұхамедұлы өзінің 1925 жылы баспадан шыққан «Исатай-Махамбет» атты кітабына «Тайманұлы Исатайдың қозғалысы туралы қысқаша мағлұмат» деп аталатын алғы сөз жазған. Бұл мақала күні бүгінге дейін өз мәнін жоймаған, керісінше, осы көтерілісті зерттеушілер үшін құнды еңбек болып табылады.

Мақала 1731 жылдан бергі тарихи оқиғаларға жасалған қысқаша шолудан басталады. 1771 жылы Еділ мен Жайық арасындағы далалықты мекендеген қалмақтар көшіп кеткеннен кейін патша өкіметі 1801 жылы қазақтарға Жайықтың батыс бетін мекендеуге рұқсат берді. Өйткені «қазақтарды Жайықтан өткізбей тұра алмайтынына өкіметтің көзі жетті.[1,10 б] Оған қоса, «қазақты бөліп, күшін кеміткісі келді». Жаңадан құрылған хандықты әуелі Бөкей, кейін оның баласы Жәңгір биледі. Х. Досмұхамедұлы жаңа құрылған хандықта әуел бастан-ақ жер мәселесі шиеленістің басы болғандығын көрсетеді. «Қазақ жерді алып кетті деп қызғанып, -деп жазады Халел, -1806 жылы заузаның 19 жаңасында қазаққа мынадай жер ғана тиісті деп, жерді шектеп, патша өкіметі заң шығарды. Еділдің, Жайықтың жағалауы, теріскей жақтағы жақсы жерлерді, теңіздің жағалауындағы бірқатар қоныстар ресми түрде қазақтың қолынан кетті. Қонысты қазақтан сақтау үшін патша өкіметі Еділдің шығыс бетіне шапшаңдықпен орыс халқын қоныстандыра бастады. Иеленген орыстар қазақтарды Еділдің бойындағы, теңіздің жағасындағы нулардан қуа бастады. Жақсы қыстаулықтардан айрылып, қазақтар бірнеше рет жұтады».[2,36 б] Болашақ көтерілістің отаршылдыққа, озбырлыққа қарсы бағышталғаны осының өзінен байқалады. Ал, көтерілістің Жәңгір бағышталу себебін Халел былайша түсіндіреді: «Жәңгір қара халықтың жерін ханның мүлкі деп деп есептеді. 400 мың десятина жерді ханның өзі иемденді. Бірқатар жақсы жерлерді айналасындағы туғандарына, төрелеріне, сыбайластарына бөліп берді. Өзіне жақпаған ауылдың, рудың жерін тартып алды.

Қазақ хандарының бұрынғы тұрмысы Жәңгірді қанағаттандырмады. Жәңгірге салтанат, патша тұрмысы керек болды. Салтанат құруға ақша керек. Елге түсетін салық көбейді. Жәңгір зекет алуды шығарды. Зекетті малмен алмай, ақшамен алатын болды. Ханның соғымы деген тағы бір ауыр салық салды.

Жәңгір хан елден бөлектене бастады. Қасына күзетші қылып орыстан әскер алды. Ел аралаушы «хан адамдары», патша чиновниктері көбейді. Бұлардың бәріне үй, ет, қымыз, лау, т.б. нәрселер керек болды. Керектің бәрін халық төлейтін болды.

Ел жақтаған ақсақалдардың, билердің хан қасында қадірі кеміді. Жәңгір хан елді бөліп-бөліп әр рудың, әр тайпаның басына бір-бір төре қойды. Бұлар өз қол астында Жәңгірдің саясатын жүргізе бастады. Ел ішінде әділдік жойылды.[3,134 б]

Мінеки, Бөкей хандығындағы көтерілістің шығу себептерін және оның сипатын Халел осылайша түсіндіреді.

Алғы сөзде Жәңгір хан мен Исатайдың арасындағы араздықтың шығу себебі де көрсетіледі: «Исатай Беріш руының биі, әуел бастан Қарауылқожаға қарсы болған. Ханнан, Қарауылқожадан зәбір көргендер Исатайға барып паналайды. Бұған хан қатты ашуланады. Исатай – хан билеуіне бағынбай, жарлығына көнбейді. Исатайдың қол астындағы елге ханның әмірі жүрмейді. Ханның Исатайға әлі келмейді. Елдің көбі бірте-бірте Исатайға ауа береді. Байұлы деген елдің көбі Исатай жағына шығады».

Халелдің пікірінше, Исатай Тайманұлының көтерілісі бастаудағы мақсаты – «жайлы қоныс табу, тартып алынған қоныстарды жою, қара қазақ баласына теңдік алып беру».[4,52б]

Мақалада көтерілісшілердің хан ордасын қоршауы, Тастөбедегі ұрыс, Исатай батыр бастаған шағын топтың Жайықтың шығыс бетіне – Кіші жүзге өтуі әңгіме болады.

Жайықтың шығыс бетінде сұлтан Баймағамбет Айшуақовтың әскері Исатайларды қуғындайды. Тіпті, Исатайдың жанұя мүшелерін қолға түсіреді. Бірақ ел Исатайды жасырады. «Қара күштен жеңіліп, аз ғана жолдастарымен алақандай жерде қамауда қалғанда да, ел Исатайды ұстап бермеді. Кеңшілікке шығып патша өкіметінен, оған ерген хандардан қазақтың арын алындар деп жар шашқанда Исатайға қазақ малын да берді, басын да берді».

Исатайдың қозғалысы екінші дәуірінде (кезеңде-А.ІІІ) екпінді басталды. Бірақ, Исатайдың қимылы аяқталмай қалды. 12 әсетте Қиыл бойында Исатай қаза таппағанда, бұл қозғалыстың қандай қанат жаятындығы белгісіз еді. Исатай батыр өлген соң қазақтың бірлігі кетеді. Жиналған көп қол тарай бастайды.

Алғы сөзде Исатай батыр бастаған көтеріліске талдау жасаған Халелдің пікірінше, «елдің қимылын жолға салып, ұйымдастырып отыратын көсем керек. Бұндай уақытта

ұйымдастырушы көсем шықпаса, елдің қимылы бытырап, шашылып, ұлы мақсаттың орнына уақ пайда туып, ұлы қимыл аяқсыз қалады. Қимылдың көсемі бас пайдасынан баз кешіп, жан-тәнімен көптің тілегін орындауы керек. Көтерілістің көсемі Исатай – міне, осындай адам болған. Сондықтан да бұқара халық оның соңына ерген». Патшалар заманында өлгенінше көпті соңына ертіп кеткен жалғыз – Исатай. «Халық үшін Исатай үй-ішін, туған-туысқандарын садақаға берді. 2 баласы, 1 қатыны соғыста өлді. 2 баласы, 1 қатыны жаудың қолына түсіп, айдауда шіріді. Ағайындары шабылды, тұтылды. Тырнақтап жинаған мал-мүлкі, бүтін кара-орман, дүниесі жаудың қолында қалды. Жәңгір ханға қадірлі елдің билері бірнеше рет ханмен бітіремін деп араға түссе де, Исатай «Халықтың тілегін орындамаған ханмен бітім болмайды», - деді. Исатай батыр алдау, арбау, қулық-сұмдық дегенді білмеген, оның ісінің бәрі – әділдік, туралық.

И. Тайманұлы бастаған көтерілісшілердің құрамында Кіші жүздің барлық руларының да адамдары болған. Х.Досмұхамедұлы былай деп жазады: «Исатайды қорғау Беріштің қолынан келмеді. Исатайға бөтен Кіші жүз қорған болды. Исатайды көтермелеп, Кіші жүзге ақырында Әлімұлы басшы болды. Соңғы жорығында қасындағы 3 мың қолдың көбі Әлім еді.

Қиын уақытта елге басшы болған адам көпті ұйымдастыра білуі керек. Бөкейліктегі елдің тегісінен Исатайға ергендігі - Исатайдың көпті ұйымдастыра білетіндігінен еді. Жалғыз өзі қашан барып бүтін әлімді, адайды біріктіргені, түрікменді, Хиуаны ризалап, көңілін тауып, өзіне тілектес қылғаны, Қайыпалды, Науша секілді бұрынғы қашқындарды қасына жинап, өзін жолдас қылғаны – Исатайдың көпті ұйымдастыруға шебер екендігін көрсетеді». «Ұзын сөздің қысқасы, - деп қорытындылайды Халел, - тарихты, елдегі сөздерді тексергенде Исатай – көпке басшы болуға лайық адам».

«Исатай батыр бастаған көтеріліс қазаққа қандай пайда, зиян берді, патша өкіметіне қандай ой түсірді?» - деген сұраққа Халел былай деп жауап береді: «И.Тайманұлы бастаған халық-азаматтық көтеріліс қазақтың көзін ашып, патша өкіметінің кім екенін танытты, патша өкіметіне сүйенген хандардың, сұлтандардың қазаққа дұшпан екендігін анық көрсетті. Исатайдан кейін хан-сұлтандарға еретін ел қалмады, өйткені ел оларға өшігіп кетті». Халел И.Тайманұлы бастаған көтеріліс жеңілгенмен, оның Кіші жүзге отаршылдыққа қарсы XIX ғ. 40-60жылдарда болған қозғалысқа үлкен әсері болғандығы туралы былай дейді: «Шекті Көтібарұлы Есет, Нұрмұқанұлы Жанқожа, Өтен, Нарынбай, Төремұрат секілді хандармен, патша өкіметімен арпалысқан батырлар – ізін басып үлгі тұтқан Исатайдың жеткіншектері еді». Былайша айтқанда, XIX ғасырдың 30- жылдарында И.Тайманұлы бастаған ұлт-азаттық көтерілісті жоғарыда аттары аталған Исатай батырдың ізбасарлары одан әрі өрістетті.

Алғы сөзде Халел И.Тайманұлының ата-бабаларын көрсетіп, үлкен шежіренің бастамасын жасаған. Егер өмірі ерте үзілмеген болса, Халел Исатай Тайманұлының үрім-бұтағы туралы үлкен шежіренің авторы болар ма еді, қайтер еді?

Х. Досмұхамедұлының жоғарыда аталған кітаптағы келесі мақаласы «Махамбет батыр» деп аталады. «Өтемісұлы Махамбет , - деп жазады ол, - әрі батыр, әрі ақын, көтеріліс басшысы Исатай Тайманұлының бас жолдастарының бірі, бастан аяққа дейін қасында жүрген, жауымен жауласып, дауымен дауласып, өлімге басын қиған Исатайдың қанды көйлек жолдасы». Халелдің пікірінше, Махамбет – әрі батыр, әрі жырау, әрі домбырашы, бағыт алған жағынан тайынбайтын қарыспа ер. Халел екі батырдың халықтың соңдарына ерту тәсілдерін былайша суреттейді: «Исатай жұртты соңына ақылмен, дәлелмен ерткен болса, Махамбет жұртты қыздырып, көңілін аударып ерткен. Исатай ақсақалдармен, бас адамдармен ақылдасып, кеңесіп отырғанда, Махамбет айналадағы үйлерде, ауылдарда қыдырып, өлең айтып, домбыра тартып жұрттың көңілін өзіне аударған». Халел Махамбеттің көтеріліс кезінде әрі батыр, әрі айлакер болғандығын былайша көрсетеді: «1837 жылы қауыстың (қарашаның – Ш.А.) 23-күні Бөкейлікте Бекайдар деген жерде Исатайларды 30 жолдасымен орыстың отряды қамайды. Махамбет жолдастарымен мылтық атып, найза жұмсап, отрядты қайырып, Исатайды 2 жолдасымен шығарып жібереді. Исатай құтылған соң Махамбет жолдастарымен орыстардан қашады. Қуғыншылар соңынан қалмай қуып,

Махамбетті ұстауға таянады. Сонда Махамбет астындағы бұлың көпшікті жарып жіберіп, ішіндегі мамықты жақындап қалған қуғыншылардың көзіне шашып жіберіп, құтылып кетеді». Халелдің осы жазғандары Қазақстан Республикасы орталық мемлекеттік архивіндегі осы көтеріліске байланысты құжаттармен және ел аузындағы аңыз-әңгімелермен сай келеді. Х.Досмұхамедұлы осы мақалада Исатай және Махамбет батырларға жан-жақты сипаттама бере келе, 1836-1838 жылдардағы Бөкей хандығы мен Кіші жүздің батыс бөлігіндегі халық-азаттық көтерілістің бірден-бір қолбасшысы Исатай екендігін дәлелдеуге тырысады. Халел былай деп жазады: «Исатай... орынсыз мақтанның батыры емес, орынды батыр. Махамбет – Исатайдың жолдасы, шәкірті. Махамбеттің мінезі сотқар, бетің, көзің демей ойына келгенін айтып салатын, жауласқан кезде өте батыр, айлакер».

Х. Досмұхамедұлының осы айтқандарынан шығатын қорытынды - жалынды жыршы, жауынгер – ақын Махамбет Өтемісұлы Исатай батыр бастаған халық – азаттық көтерілістің рухани жетекшісі. Махамбет Өтемісұлы өзінің жаужүрек батырлығымен, қызуқанды ақындығымен қалың қазақты Жәңгір ханға, би- сұлтандарға, патша әскерлеріне қарсы ұйымдастыра білуі арқасында, ол көтеріліс басшысы И.Тайманұлының сенімді серігі, көтерілістің ұраншысы, идеологы, жалынды жыршысы болды. Қазақ халқы Махамбетті осы күнге дейін батыр деп қадыр тұтып, оған зор ілтипат білдіріп келеді.

Х.Досмұхамедұлының еңбегі Махамбеттің батырлығын көрсетуімен шектелмейді. Ол “Жыр семсерінің” өлеңдерін жинақтап, жүйелеп алған кітап етіп бастырушы да Махамбет былай деп жазады: “Махамбеттің өлеңдері көп болған. Көбі жойылған”. Халел 1924 жылы “Ақ жол” газетінің 416-санына қосымша ретінде жарық көрген “Сәуле” журналының 3-санында “Махамбет батырдың сөзі” деген тақырыппен ақынның 24 өлеңдер топтамасын жариялаған. Ал “Исатай-Махамбет” атты кітабына Махамбеттің 69 өлеңін кіргізген. Осылайша, Х.Досмұхамедұлының “Исатай-Махамбет” кітабы арқылы қазақ халқы азаттық жолындағы күрескер, ақын Махамбет Өтемісұлымен және оның жалынды өлеңдерімен танысты.

Жоғарыда айтылғандардан мынадай қорытындыға келуге болады:

1) Х.Досмұхамедұлы - қазақ зиялылары арасында 1836-1838 жылдардағы И. Тайманұлы бастаған халық- азаттық көтерілісті жан-жақты зерттеп, ол туралы үлкен шындықтың бетін ашқан тұңғыш қазақ ғалымы.

2) Батыр И.Тайманұлы – Бөкей хандығы мен Кіші жүздің батыс бөлігіндегі халық-азаттық көтерілісті ұйымдастырушы және оның бас қолбасшысы.

3) И.Тайманұлы тек қана батыр – қолбасшы ғана емес, сонымен бірге ол – ел мен елді, халықты бітімге, бірлікке шақырушы әділ би, шебер дипломат.

4) Көтерілістің жеңіліске ұшырауының басты себептерінің бірі – бас қолбасшы И.Тайманұлының қапияда қаза табуы.

5) Х.Досмұхамедұлы- жауынгер ақын Махамбет Өтемісұлының өлеңдерін қазақ халқына таныстырған тұңғыш ғалым.

Ел басына түскен сын сағатта халқының рухын асқақтата көтеріп, қол бастаған Исатай мен семсер ақын Махамбет сынды батырлардың есімдерін алғаш рет күллі қазаққа таныстырған Халел Досмұхамедұлын бүгінгі ұрпақ зор құрметпен еске алады.

Сөз соңында мынадай мәселені айта кеткен жөн деп ойлаймын. XIX ғасырдың I-жартысында Бөкей ордасын Жәңгір хан басқарды. Ол өте сауатты адам болды. Бөкей ордасында патша өкіметінің отаршылдық саясатын жүргізді. Өзі ірі жер иесі болумен бірге, туысқандары мен айналасындағыларға көп жер берді. Мұның өзі қазақ шаруаларының жерсіз деуіне әкеліп соқты. Енді XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың алғашқы 2 онжылдығына келетін болсақ: Тәуелсіз елімізді Нұрсұлтан Назарбаев сияқты дүниежүзіне белгілі саясаткер басқарды. Ол біраз бейбіт реформалар жүргізді. Соның бірі-жерді жеке меншікке беру болды. Кәзір белгілі болып отырғандай бұл сәтсіз реформа болды, халық жерсіз қалды. Сондықтан да жер кәзіргі мезгілде мемлекетке қайтарылуда. Халықтың бір наразылығы осы еді. Екіншіден, елбасы мен оның жақындары, билік басындағылар ірі-ірі

өндіріс орындарын иеленіп алу арқылы ірі қалталы алпауыттарға айналды. Бұл халықтың наразылығын туғызды. Құдай сақтап,Қырғызстандағы түрлі-түсті революциядан аман қалдық.Байқап отырған боларсыздар 2 мемлекетте де мемлекет басшысына да болған наразылық ұқсас.Сондықтан да ел басқарушылар жер мәселесін тиянақты,нақты шешулері керек.Сонымен бірге үйсіз-күйсіз,жұмыссыз,кедей халықты көре тұра өз қалталарын толтыруды қою керек.Әйтпесе,халық арасынан бүгінгі заманның Исатайы шықпасына кім кепіл бола алады.

Әдебиеттер тізімі

- 1.Досмұхамедов Х. Исатай-Махамбет. Алматы:1991,
2. Досмұхамедов Х. Таңдамалы. Алматы: “Ана тілі”.1998
- 3.Адамзатқа ортақ ақын (зерттеу),16-кітап,Алматы: “Өлке”,2003
- 4.Алты Алаштың мақтанышы. Атырау,2000
- 5.ІІІ-Республикалық “Досмұхамедов оқуларының материалдары”.Атырау,2003,І-том
6. ІІІ-Республикалық “Досмұхамедов оқуларының материалдары”.Атырау,2003,І-том
- 7.Адамзатқа ортақ ақын (зерттеу).16-кітап.Алматы: “Өлке», 2003

ОӘЖ 37.013

Х.ДОСМҰХАМЕДУЛЫНЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ КӨЗҚАРАСЫ

Биманова Баршагүл Абилкайыровна

Атырау облысы Жылыой ауданы Құлсары қаласы №5 Абай атындағы жалпы орта білім беретін мектеп

bimanova.barshagul@mail.ru

Андатпа

Осы мақалада Х.Досмұхамедұлының қазақ тілі мен әдебиетінің кейбір мәселелеріне қатысты ой толғаныстары, педагогикалық көзқарастары қарастырылды. Ғалымның ұлттық педагогикаға, тіл саласына қосқан өзіндік зерттеулері мен пікірлері талданды.

Түйінді сөздер: ұлттық педагогика, тіл табиғаты, қазақ тілі, қазақ халық әдебиеті, фольклор.

Қазіргі білім беру жүйесінде ұлттық құндылықтарды дәріптеу маңызды міндеттер қатарында қаралады. Бағдарлама мазмұнына сәйкес кез келген тақырыпты ашу үшін мұғалім, ең алдымен, осы мәселеге қатысты зерттеулерге сүйенеді. Ұлттық педагогика және қазақ тілі мәселелерін талдау үшін ұлтымыздың тарихында із қалдырған қазақ халқының танымал перзенттерінің еңбектеріне тереңінен мән береміз.

Алаш арыстарының қазақ ұлттық педагогикасын, оның ішінде ана тілімізді — қазақ тілін дамытуда айрықша із қалдырған тағылымды істері бүгінде кеңінен насихатталып отыр. Олар қазақ тілінің фонетикасы, лексикасы, грамматикасы, әдеби тілі мен стилистикасы, оқу әдістемесі мен терминологиясын ғылым ретінде қалыптастырды. Осы көрнекті тұлғалардың қатарынан Халел Досмұхамедұлы есімін де таба аламыз.

Халел ұлттық педагогиканы ғылыми түрде негіздеп, бір ізге түсіруде үлкен еңбек сіңірген еді. Ол кісінің бұл саладағы еңбегі көп уақытқа дейін зерттелмей келгені оның саяси белсенділігіне, ұстаған жолы мен идеясына байланысты екені қазір баршаға аян. Өйткені "халық жауы" деген жалған айдар тағылған арыстарымыздың қатарында Халел де болған еді. Ғұламаның көптеген еңбектері қиын-қыстау заманда, өкімет тарапынан қудалау кезінде

жоғалып кеткендіктен ол ақталғаннан кейін де оның артында қалған ұлан-ғайыр мұрасын тауып, талқыға салып, іріктеп, ғылыми тұрғыдан зерттеу оңайға түсіп жатқан жоқ.

Х.Досмұхамедұлы өз заманындағы алаш арыстарымен қатар ұлттық мектептердің жаңа жүйесін құруға, қазақ тілінде ғылыми терминология жасау ісіне, ұлт тілінде журнал шығаруға белсене араласты. Халел терминология, әліпби, емле туралы пікірталастарға өз пікірін беріп отырған. Бұл арада атап өтетін бір жай, Халел Досмұхамедұлы дәрігер бола тұра, қазақ лингвистикасынан өзекті мәселе жөнінде физиологиялық ғылыми деректерге сүйене отырып, өз ойының тереңін қазақ тілінің табиғатында бар заңдылықты аша түсуге жетік пайдаланғанын байқаймыз.

Халел өз кітабында өзге тілдерден енген терминдерді пайдалануға мықтап сақ болу керектігін, оның қазақтың дыбыс үндестігін (сингармонизм заңы) бұзатындығын, сондықтан терминдерді тілімізге енгізгенде елеп-екшеп, қазақ тілінің үндестік заңына бағындырып, қазақша баламасын тауып қолдану қажеттігін тайға таңба басқандай ескертеді: «Осы күнгі қазақтың әдебиетінде шеттен кірген сөздерге өте көбейіп кетті. Төңкерістен соңғы шыққан журнал-газеталардың іші толған жат сөз. Білім, оқу әдебиеті де жат сөзге байыды. Заманымыздағы көркем әдебиетіміз де жат сөздерден құр емес. Оқытушыға да, үйренушіге де, үгіттеушіге де, жазушыға да, білімдіге де, білімсізге де, шешенге де, ақынға да жат сөзсіз күнелте алмайтын заман туды. Топан суындай қаптап, тілімізді жат сөздер басып бара жатқан мезгілде ескерілмей ұмытылуға айналған тіліміздің бір негізгі заңын еске салғымыз келеді.

Тарих, әдебиет, тіл ғылымдарына қатысты іргелі проблемалармен айналысып, «Қазақ халық әдебиеті», «Қазақ – қырғыз тіліндегі сингармонизм заңы», «Кенесары-Наурызбай», «Исатай қозғалысы турасында» (1925) «Адамның тән тірлігі» (1927), «Сүйектілер туралы» (1928), «Жануарлар» (1928), атты кітаптар жазды. Оның оқу-құралдарын жазудың методикасы, яғни шәкірт жанына лайықты етіп құрастыру жайлы айтқан пікірлері көңіл аударарлықтай.

«Алдымызда үлгі болмаған соң, ғылым кітабын жазу да қиын болады. Ғылымды өз тілімізге аударғанда, ең керегі ғылым тіліндегі қолданылған атауларды қазақ тіліне дұрыстап, түсінікті қылып аудару өте қиын жұмыс. Сөздің жүйесін келтіріп, көркем қылып аудару өте қиын жұмыс. Сөздің жүйесін келтіріп, көркем қылып жазу да керекті нәрсе. Ғылым атауларына лайықты ат қоюмен қоса, ол бүтін ілгері болашаққа жол салатын нәрсе. Сондықтан алғашқы жазылған кітаптарда әсем қылып сөздің жүйесін келістіріп жазудан гөрі ғылыми атауларға лайықты ат тағу жағын қарастыру керек», — дейді.

Х.Досмұхамедовтың фольклорлық тану саласындағы еңбектерінің ішінде оқшау тұратыны «Қазақ халық әдебиеті» (1928) очеркі болатын. Онда халықтық педагогиканың кейбір проблемаларын сөз еткен. Бұл еңбектің тағы бір құндылығы: біріншіден, қазақ ауыз әдебиеті үлгілерінің тәлімдік жағына баса көңіл бөліп, тұңғыш терең талдау жасауындағы болса, екіншіден, қазақ ауыз әдебиеті үлгілерін тұңғыш жинап, зерттеуші ғалымдардың ой-пікіріне сипаттама беруінде, үшіншіден, қазақтың халық әдебиетінің ғылыми жіктелімін жасап, жүйелеп, терминдерді қалыптастыруында болып отыр. Мәселен халық әдебиетінің мазмұны туралы айтқанда, шірдехан, бесік жырларының тәрбиелік мәнімен тоқтала келіп, «Қазақ баласының шыр етіп жерге түскеннен бастап, кәмелетке толғанына дейінгі тыныс – тіршілігі ән-жырдың құшағында өтеді. Қазақ баласын тәрбиелеуде дыбыстық ырғақтардың» басты орынға шығуы, сірә, хаоық әдебиеті мен халық әуендерінің кең тарап, дамуы және оның тәрбие туралы болуы себеп болса керек», - дейді ғалым.

Автордың халық поэзиясының асыл мұраларын халықтың педагогикалық інжу-маржандары деп бағалап, «Қазақтың ұшы қиырына көз жетпес кең даласы, оның құмы, өзені тау-тасы, орман-тоғайы, салт-дәстүрі, ойын-сауығы, күйініш-сүйініші, қайғы-қасіреті бәрі-бәрі халық әдебиетімен өзекті орын алған», - деген пікірмен әбден келісуге болады.

Автордың лиро-эпос, тұрмыс-салт жырларына, қазақтың ұлттық өнеріне жасаған талдауларының ғылыми-педагогикалық мәні зор.

Х.Досмұхамедов халқымыздың шаруашылық кәсібі, тұрмыс-тіршілігі, аңшылық өмірі, киіз үй мен оның барша жиһазы, ұлттық киімдері, әсіресе қыздар тағатын алтын-күміс, т.б. тізбектей келіп, осылардың жас буынды еңбекке, кәсіпшілікке, адамгершілік қасиеттерге баулып тәрбиеленудің маңызы зор екенін нақты деректер келтіріп дәлелдейді. Осы орайда Х.Досмұхамедов қазақтың ою-өрнекті, зергерлік қолөнері мен сәулет өнеріндегі мұраларын зерттеуге арнағанын көреміз.

Халелдің тәлім-тәрбие, ұлттық педагогика ғылымдары саласында арнайы жазған ғылыми еңбектерінің де болуы ықтимал. Бірақ бұлары бізге әлі күнге дейін мәлім болмай отыр. Әйтсе де, оның ғылым, білім, мектеп, ағарту, тіл жайындағы ой-тұжырымдарына қарап, оны тәлім-тәрбие ғылымының да білгірі деуге болады.

Халел тіл, сөйлеу-адам психологиясының басты белгілерінің бірі екенін айтады. «Тіл – жұрттың жаны». Өз тілін өзі білмеген ел болмайды. Мектеп пен баспананың тілі дұрыс болса, елдің тілін көркейтіп, байытып, гүлдендіреді дейді. Олай болса, ұлтымның тағдыры оның ана тілімен тікелей байланысты екенін жас ұрпаққа ұғындыру парызымыз.

Сонымен, Х.Досмұхамедовтың педагогика ғылымдарына, қазақ тілін дәріптеуге қатысты әртүрлі ой толғаныстарымен таныса отырып, оның педагогикалық көзқарастары талай зерттеулерге арқау болғанына куә болдық. Халелдің өмірі мен шығармашылығы туралы терең зерттеулер мен тың ұсыныстар әлі де жарық көрері сөзсіз. Олай болса, алаш арыстарының құнды көзқарастарын бағалау ендігі жас ұрпақтың еншісіне беріледі.

Әдебиеттер тізімі

1. Абдулаев К.А., Еркінбекова Б.К., Сағымбатева К.С. Халел Досмұхамедов жайлы не білесіз? // Қазақ батырлары. - № 5(58). - 2003 - Мамыр. - 7-б.
2. Әділқызы Г. Халел Досмұхамедұлы - ғұлама ғалым, қоғам қайраткері // Қазақ тарихы. — 2008 — № 5, 6
3. Базарбаев С. Тәуелсіздік — Мұраттың мұраты еді // Қазарқ. — № 43 (663). — 2013 — 25 қазан.
4. Әнес Ғ. Халел шыңдары // Жалын. - 2009 - № 7 — 43–53-б.
5. Досмұхамедұлы Х. Аламан. - Алматы: Ана тілі, 1991 — 176-б.
6. Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы шығармалары. - Алматы: Ана тілі, 1998 - 384-б.
7. Қазақ халқының тарихи тұлғалары: Қысқаша анықтамалық. - Бірінші кітап. - Алматы: Өнер, 2011 - 78–80-б.
8. Қазақбаева Ж. Халел Досмұхамедов — Алаштың ардақты ұлы // Қазақ тарихы. — 2006 — № 6 — 106–107-б.

АЛАШТЫҢ ХАКІМ ХАЛЕЛІ

*«Хакім деген әр істің себебін зерттеуші,
іздеуші адам. Әрбір ғалым – хакім емес,
әрбір хакім – ғалым».*

(Абай Құнанбаев, 38-қара сөзінен)

Джанзакова Ш.И.

педагогика ғылымдарының докторы, профессор
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті,
Атырау қаласы

Сабилов А.Р.

академиялық доцент,
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті,
Атырау қаласы

Профессор Халел Досмұхамедов көптеген зерттеу еңбектерінің бірінде: «Бұл дүниеде түрлі данышпан, шешендер, шеберлер, батырлар, ақындар көп өткен. Осындай адамдар өзіміздің қазақ арасында да аз болмаған. Өз жұртына жұмыс қылып, еңбегі сіңірген адамдарды қадірлеу – елдіктің белгісі», -деп көрсеткен екен. Әділетіне жүгінсек, тәуелсіз ел тұғырының тұрлаулы болуы үшін жан аямай еңбек еткен Халел Досмұхамедов сынды біртуар азаматтардың рухын еске алып, есімін қастерлеу, әрі оны туғанына 140 жыл толып отырған шақта «Хакім Халел» деп ұлығылау бәрімізге ортақ парыз болуға тиісті.

Қазіргідей асыл дүниелерімізді қайта жарыққа шығаруға мүмкіндік туа бастаған кезеңде XX ғасыр басындағы дүрбелеңнің қалың ортасында жүріп, туған халқының көкірегіне сәуле құюды армандап, көсегесінің көгеруін мақсат тұтқан, жеке басқа табыну зұлматының зардабын шеккен, Атырау өлкесінің асыл текті перзенті, зиялы шоғырдың зерделі бір өкілі – Халел Досмұхамедов екендігі ақиқат. Халел өз халқының зиялысы, өз заманының насихатшысы ретінде кенже қалған немесе аса көкейкесті деген тақырыптарға жедел қалам тартып, уақыт сұранысын қанағаттандырып отырған. Оның «Как бороться с чумой среди населения Киргизского края» (1918-ж.), «Табиғат тану» (1922-ж.), «Оқушының денсаулығын сақтау» (1923-ж.), «Қазақ-қырғыз тіліндегі сингармонизм заңы» (1924-ж.), «Мұрат ақын сөздері» (1924-ж.), «Исатай-Махамбет» (1925-ж.), «Аламан» (1926-ж.), «Адамның тән тіршілігі» (1927-ж.), «Қазақтың халық әдебиеті» (1928-ж.), «Жалаңтөс батыр шежіресі» (1928-ж.), «Жануарлар» (1929-ж.) секілді оқу құралдары мен ғылыми көпшілікке арналған еңбектері, аудармалары, мақалалары бар. Тіпті, Халелдің 1930 жылдары жазып бітіргенмен, бастырып үлгермеген «Қазақ оқушысының дене тәрбиесі», «Қазақ тілінің жаратылыстану терминдері», «Түркі халықтарындағы және қазақтардағы атау есімдерінің шығуы», «Қазақтың ғашықтық өлеңдері» атты жинақтары із-түссіз жоғалып кеткен. Міне, осының бәрі профессор Халел Досмұхамедовтың қазақ ғылымы мен мәдениетінің тарихында өзіндік орны бар кесек тұлға екендігін көрсетеді. Осы сөздеріміздің шырайын келтіретін қазақ халқының маңдайына біткен заңғар жазушы, Сенатор Әбіш Кекілбаевтың «Өзіне табиғат аямай берген дарынды терең біліммен толықтырып, ана тілімізге қоса латын, араб, парсы, түрік, орыс, неміс және француз тілдерін қажетті дәрежеде меңгеріп, сол тілдерде еркін оқып, сөйлеп, жаза білген Х.Досмұхамедов көзінің тірі кезінде алдына жан салмас ғажайып лингвист, фольклорист, тарихшы-этнограф, аудармашы болған. Жан-жақты, көл-көсір, әмбебап білімнің арқасында ол биология, зоология, медицина салаларына да көп еңбек қосқан ғалым», -деген бағасы өте орынды берілген.

Халел Досмұхамедовтың қоғамдық қайраткерлік қадамы Санкт-Петербургте оқыған жылдарынан басталады. Ол әскери-медициналық академияда оқыған кезінде бүкіл Ресейде болған, дүниені дүр сілкіндірген 1905-1907 жылдардағы революцияны көзімен көріп, бұқара халықтың ашу-ызасы, қанды қақтығыстар және жеңілістің ащы сабақтары рухани дүние

танымы өсіп жетілген болашақ қайраткердің идеялық жағынан қалыптасуына игі ықпал етті. Қорғансыз елдің теңдігі үшін басты қауіп-қатерге тігіп, бес облыстан жиналған қазақтың зиялы азаматтары 1905 жылы Теке (Орал) қаласында Конституциялық-демократиялық саяси партия құрғанда араларында Санкт-Петербургтегі әскери медициналық академияның студенті Халел Досмұхамедов те бар еді. Халелдің Ақпан және Ұлы Қазан төңкерістері тұсындағы қызметіне айғақ боларлықтай аз да болса дәйектемелер бар. Соның бірі, 1917 жылы Орынбор қаласында жалпы қазақ-қырғыз съезінің болғандығы, оған Халелдің қатысқандығы туралы «Қазақ» газеті сол жылдың 14 қараша күнгі санында айта келіп, мұнда Торғай облыстық комитетінің құрылғандығын, оған бар болғаны 14 адам (Орынбордан - 10; уездерден - 4) мүше екендігін хабарлайды. Дәл осы мезгілде Ақмола, Семей, Орал облыстық комитеттері де құрылды. Ал, желтоқсанның 5-і мен 13-і аралығында өткен Құрылтайға Халел де арнайы шақырылады. Дегенмен, ғылыми әдебиеттерде, тарихшылар еңбектерінде бұл дерек егжей-тегжейлі зерттелмеген. 1917 жылдың шілде айында Алаш қозғалысын жақтаушылардың съезі шақырылады. Оған барлық қазақ облысынан бар болғаны 20-дан астам делегат қатынасады. Осы съездің өткізілгендігіне және оған Халел Досмұхамедовтың төрағалық еткендігіне дәйектеме ретінде «Қазақ» газетінің 31-шілде күнгі санында жарияланған Қаулысын келтіруге болады. Жалпы қазақ съезінің қаулысы: «Жалпы қазақ съезі 21-шілдеде Орынборда ашылып, 26-шілдеде жабылды. Съезге Ақмола, Семей, Торғай, Орал, Жетісу, Сырдария, Ферғана облыстарының һәм Бөкейліктің өкілдері қатысты. Съезд төрағасы – Халел Досмұхамедов, төраға серіктері – А.Байтұрсынов, хатшылар: Ә.Көтібаров, М.Дулатов, А.Сейітов».

Бұл съезде 14 мәселе қаралған, әрқайсысына байланысты бірнеше пункттен тұратын қаулылар қабылданды. Әйел мәселесі тұңғыш рет осы съезде көтерілді. Осыдан кейін, араға бес ай салып, желтоқсанда ұлттық мемлекет құруға байланысты ұлттық-территориялық Қазақ автономиясы, милиция, ұлт Кеңесі, ұлт қазынасы, халық соты туралы негізгі мәселелерді күн тәртібіне қойған жалпы қазақ съезі шақырылды. Міне, осы съезде қазақ-қырғыз автономиясын Алаш деп атау жөнінде қаулы қабылданған еді.

Халел Досмұхамедов осы кезеңде қандай қызмет атқарды десек, бұл туралы 1930 жылдың 10-наурызында өз қолымен орыс тілінде жазылған ғұмырнамадағы мына бір жолдардан жауап алуға болады. Патша өкіметі құлатылған соң, 1917 жылы сәуірде қазақтардың Орал облыстық атқару комитетінің төрағасы болып сайланды. 1917 жылы желтоқсандағы жалпы қазақ съезінде Алашорда Халықтық-революциялық кеңесінің мүшелігіне өтті. Мұнда Кеңес үкіметі орнағанға дейін Земстволық мәдени-ағарту жұмыстарын атқарды. 1918 жылы наурыз айының соңында Халел Жанша Досмұхамедовпен бірге Мәскеуде РСФСР Халық Комиссарлар Кеңесінің төрағасы В.И.Ленинмен, ұлт мәселесі жөніндегі Халық Комиссары И.В.Сталинмен Қазақ автономиялы республикасын құру туралы келіссөз жүргізеді. Өкінішке орай, бұл келіссөз нәтижесіз аяқталады. Бұдан кейін Халел Досмұхамедов Түркістан және Қазақ Кеңес автономиялы республикаларында әр түрлі қоғамдық-саяси қызметтер атқарды.

Халел қажырлы қоғам қайраткері болумен қатар, ағартушы, ғалым, дәрігер екендігін де есте ұстауға тиістіміз. Ұлы Қазан төңкерісіне дейін қазақтар арасында арнаулы білімі бар 20 ғана дәрігер даярланды. Ауруға сапалы медициналық көмек беретін ешкімнің болмағанына, сүзектен, суық тиюден, мерезден, обадан, тырысқақтан, қарасан, қызылша, безгек, туберкулез т.б. аурулардан халық жаппай қырылып жатқан кезде, осынау үркердей топтың қарлығаштың қанатымен су сепкендей болмашы іс-әрекетінің өзі біраз адамдардың өмірін арашалап қалды. Сол бір үркердей топтың ішінде қазақтың Ибн-Синасы (Европаша Авиценна), ғұлама ғалымы, сан қырлы дарын иесі, біздің жерлесіміз Халел Досмұхамедовтың болуы, әрине, үлкен тағылым алар мақтаныш!

Халел 1913-1920 жылдары Темір уезінде учаскелік дәрігер қызметін атқара жүріп, оба ауруын жою ісіне қатысады. Ол 1920 жылдан бастап Ташкенттегі Халық Ағарту институтында оқытушы болып қызметке тұрып, оған қоса, Орта Азия университеті медицина факультетінің ауруханасында ординатор болып қабылданды. 1921 жылы негізінен қазақ

халқы арасында педагогикалық білім беру мәселесімен айналысты. 1923 жылы Түркістан республикасы ғылыми Кеңесінің төрағасы және мемлекеттік ғылыми баспаның Күншығыс бөлімінің меңгерушісі бола жүріп, Халел Досмұхамедовтың тікелей қатысуымен ұлттық мектептердің жаңа жүйесі, қазақ тіліндегі терминология жасау ісі, ұлт тілінде журнал шығару, қазақ мектептері үшін оқулықтар мен оқу құралдары ұлттық тілімізге аударылып, жаңадан құрастырылды. Әсіресе, оның оқу құралдарын жазудың әдістемесі, яғни, шәкірт жанына лайықты етіп құрастыру жайлы айтқан түйінді пікірлері көңіл аударарлықтай. Ол жаратылыстану мен педагогика саласында да нәтижелі еңбек етіп, бірнеше оқулықтар дайындады. Солардың ішінен, үш бөлімнен тұратын зоология, анатомия, физиология, мектеп оқушыларының гигиенасы және табиғаттану пәндеріне арналған оқулықтарды атауға болады.

Сонымен қатар, Халел Досмұхамедов - қазақтың медицина, жаратылыстану ғылымдарының негізін салушылардың бірі. Ол Ю.Вагнердің «Өсімдіктердің тіршілігі мен түзілуі» деген еңбегін қазақшаға аударып, жеке оқулық етіп шығарды. Өзінің «Оқушының денсаулығын сақтау», «Адамның тән тіршілігі», «Сүйектілер туралы» деген оқулықтары жарық көрді.

Бүгінгі таңда кейбір қазақ халқының тарихын білу түгілі, өздерінің қасиетті ана тілін шұбарлап жүргендерге Халел Досмұхамедовтың мына бір қанатты сөздері бойтұмардай қаперінде жүруге тиісті. «Тіл – жұрттың жаны. Өз тілін өзі білмеген ел болмайды. Тілінен айырылған жұрт – жойылған жұрт. Мектеп пен баспаның тілі дұрыс болса, елдің тілін көркейтіп, байытып, гүлдендіреді. Мектеп пен баспадан қолданудан қалған тіл – шатасқан тіл. Ана тілін жақсы біліп тұрып, бөтенше жақсы сөйлеу – бұл сүйініш, өз тілін білмей тұрып, жат тілге еліктей беруі – бұл күйініш» (Халел Досмұхамедов).

Педагог-ғалым Х.Досмұхамедовтың фольклортану саласындағы еңбектерінің ішінде оқшау тұратыны - «Қазақ халық әдебиеті» очеркі. Бұл жинақта ол ауыз әдебиетінің түрлерін жіктеуді мақсат еткен. Халел фольклорды тек жалаң сөз өнері деп танып қойған жоқ, оны әдет-ғұрып, наным-сеніммен байланысты этнографиялық мәліметтерден бөле жармай қарау керектігін жақсы түсінген ғалым. Әсіресе, ол халықтық педагогиканың негізгі проблемаларына нақты түсінік береді. Мысалы, халық әдебиетінің мазмұны туралы айтқанда, шілдехана, бесік жырларының тәрбиелік мәніне назар аударып, «Қазақ баласының шыр етіп жерге түскеннен бастап, кәмелетке толғанға дейінгі тыныс-тіршілігі ән, жырдың құшағында өтеді. Қазақ баласын тәрбиелеуде дыбыстық ырғақтардың басты орынға шығуы, сірә, халық әдебиеті мен халық әндерінің кең тарап дамуы, оның тәрбие құралы болуы себеп болса керек», - деп көрсетеді.

Бұдан кейін ғалым, ғашықтық жырлардың шығу тарихы мен тәлім-тәрбиелік мәнін сөз ете келіп, жар-жар, беташар, тойбастар жырларына ерекше тоқталады. «Бұл жырларда жаңа түскен келінді қайын жұртқа таныстыру көзделсе, сонымен бірге негізінен келінге қатынасты әдептілік ережелері және қайын атаға, енеге, күйеу жігіттің өзге де туыстарына мінездеме беріледі», - деп, тұрмыс-салт жырларының тәрбиелік жағын сипаттайды.

Сондай-ақ, өлген адамды жерлеу дәстүріне байланысты шыққан көрісу, жоктау, естірту секілді халықтық дәстүрдің сыр-сипатын түсіндіреді. Х.Досмұхамедов халық поэзиясында мақтау жырлары айрықша орын алатындығын, онда жеке адамдардың, тұтас ру мен ұлыстың батырлығы, байлығы, әділдігі, елдігі т.б. қасиеттері мадақталатынын айтып, мақтау өлеңдердің тәлімдік мәнімен қатар, жағымпаздық пен жалған сөзге айналатын көлеңкелі жақтарын да ашып көрсетті. Ол сонымен қатар, бата сияқты тағылым сөздерге, билердің шешендік өнеріне ерекше назар аударып, алғыстың қарама-қарсы түрі қарғыс екенін, мұның ата-ананың ұрпағына әбден көңілі қалып, олардың діннен, елдің салт-дәстүрінен безіп, қарабет, екі жүзді болған опасыздарға берілетінін ескертеді. Ғалымның терме, нақыл өлеңдерге берген бағасы, жақсы әйел, тәрбиелі ұл, көргенді қыз, әдепті келін, бай, батыр, кедей, мырза т.б. әлеуметтік топтардың бойында қандай қасиеттер болуы керектігі жайлы айтқан тұшымды пікірлері тәлімдік тұрғыдан өте құнды.

Халел Досмұхамедов қазақтың салт дәстүрлеріне байланысты, ырымдардың діни наным-сенімдерге сәйкес туу себебін айта келіп, «... қайсыбір ырымдарды бұлжытпай орындап отыру тәрбиелілікті, көрегендікті көрсетеді және міндетті түрде атқаруға тиісті әдеп сақтау болып табылады», - деп, бұлардың тәрбиелік мәнін арнайы сөз етеді.

Ғұлама ғалым халқымыздың шаруашылық кәсібі, тұрмыс-тіршілігі, аңшылық өмірі, киіз үйі мен оның барша жиһазы, ұлттық киімдері, әсіресе, қыздар тағатын әсемдік заттарды тізбектей келіп, осылардың жас буынды еңбекке, кәсіпшілікке, ерлікке, сыпайылыққа баулып, тәрбиелеуде маңызы зор екендігін нақтылы деректер келтіріп дәлелдейді.

Сондай-ақ, қарымды қайраткер, жан-жақты ғалым Халел Досмұхамедовтың қоғамдық-саяси, мәдени-ағартушылық көзқарастарының бүгінгі күнмен де сабақтасып жатырғандығын анық байқауға болады. Қазіргі кезде өз сөзіне есеп бермейтін партия, ұйым, бірлестік және әр түрлі бағыттағы қорлар көптеп кездеседі. Жасыратын ештеңесі жоқ, біздіңше, ол қорлар белгілі мөлшерде қаржы жинаған уақыттан соң тарап кетеді немесе оның есебіне бір теңге де түспегендіктен, бұл қор жұмыс істемей жатып жабылады.

Осы тұрғыда қазақ зиялыларының қоғамдық-ағартушылық іске қатысты адалдығын айғақтайтын деректер еске түседі. Түркістан автономиялы республикасы тұсында Ташкент қаласында «Түркістан өлкесін зерттеу қоғамы», «Мәдениетті көркейтушілердің «Талап» қауымы» жұмыс істеген болатын. Елдегі мәдени-ағарту жүйесінің әлсіздігіне қарамастан, Халел Досмұхамедовтың жетекшілігімен аталған қауым мен қоғам өз ісін тұрақты, дәйекті жүргізіп отырған. Араб харпінде (төтеше) жазылған Халелдің маржандай қолтаңбасы ұлтқа байланысты мәселелердің үнемі атқарылғанынан хабар береді. Әрбір маңызды істің жылдық, тоқсандық жоспары, оны орындаушылардың міндеткерлігі, алдын-ала көрсетілген де, жоспардың нәтижесі қандай болғаны, қанша дүние тасқа басылып, нешесі ауызша (баяндама, түрлі жиындағы сөздер, т.б.) айтылғаны хатталған. Мысалы, «Талап» қауымы ұлттың арғы тарихының таласты жайларына арнап, бірнеше пікірталас өткізген. Сол секілді, Шоқан, Ыбырай, Абай құбылыстарына арналған ғылыми мәнді әңгіме де жүргізген. Осындай құжаттардың бірінде Халел Досмұхамедов: «Қазір бізге әрбір жыл, ай, апта, күн қымбат. Әдетте, қазақ халқының сөз бұйдаға жаны қас. Жазған мақала, кітабымыз, сөйлеген сөзіміз, жасаған баяндамамыз осы тағдыр-талайы ауыр ұлтымыздың уақытын ұтатындай болып туу керек. Біз ұйымды есеп үшін құрмаймыз, елдің мәдени-ағарту жағдайын титтей де болса ілгерілетсе ме деп құрамыз», - деген ойын анық білдіреді.

Енді, заман талабына сәйкес Халелдің басшылығымен құрылған осы мәдени-ағарту ұйымдары қазақ халқына не берді деген сұраққа жауап беретін болсақ, **біріншіден**, олар қиын кезеңде ұлт зиялыларын елдік мұратқа топтастыра алды; **екіншіден**, Мағжан Жұмабаев, Мұхтар Әуезов, Қошқе Кемеңгерұлы және өзге де арыстарымыздың шығармашылық еңбектері Ташкенттегі мәнді мәслихаттардың арқасында туды; **үшіншіден**, Халел бастаған істің бізге берер сабағы, ұлтқа керек жұмыста сөз емес, іс қажеттігін дәлелдеп берді.

Айтар ойымыздың түйіні, қазақ халқы алдындағы азаматтық парызына өмірінің соңғы сәтіне дейін адал болған хакім Халел бабамыздың рухын қастерлеуді, мұраларын насихаттауды, көпшілік көкейінде зерделеуді ұмытпағанымыз абзал. Сондықтан, халқының жан саулығы мен тән саулығының шипагері, қажымас қайраткері, әмбебап энциклопедист Халел Досмұхамедовтың қоғамдық-саяси қызметтері, мәдени-ағартушылық, тәлім-тәрбиелік көзқарасы, ұстанған идеялық бағыт-бағдарлары бүгінгі өскелең ұрпақтың жадында сақталып қана қоймай, келешектегі игілікті істеріне де өнегелі үрдіс болуы қажет.

ХАЛЕЛ ДОСМУХАМЕДОВ – ВИРУСОЛОГ – ДӘРІГЕР.

**«Жан – жақты, көл- көсір әмбебап білімінің арқасында Халел Досмұхамедов биология, зоология, медицина салаларына да көп еңбек қосқан ғалым.»
Әбіш Кекілбаев.**

Сабилов А.Р.

академиялық доцент,

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті,

Атырау қаласы

Ермекова Э.Ш.

педагог-сарапшы,

Жамбыл атындағы орта мектеп,

Атырау қаласы

Қазіргі таңда ғылыми-этнопедагогикалық зерттеулерде ұлтты рухани жанғыртуға, ұрпақтар сабақтастығына және өткеннің тағылымды мәселелерін бүгінгі өмірмен байланыстыра білуге айрықша мән беріліп отыр.

Бұл мақаланың тақырыбын неге «Халел Досмұхамедов – вирусолог – дәрігер» деп атап отырмыз: БІРІНШІДЕН, Халел Досмұхамедов жалпы аурулар және жұқпалы аурулар хақында оннан астам мақала жазған теоретик вирусолог-дәрігер. Атап көрсететін болсақ, Тамыр дәрі хақында, Жұқпалы аурулар хақында, Сары кезік – сүзек (брюшной тиф), Оқушының саулығын сақтау, Как бороться с чумой среди киргизского населения, Шума қандай ауру, Жұқпалы аурулар және т.б. мақалалары бар. ЕКІНШІДЕН, Жұқпалы аурулардың этиологиясын, патогенезін, инкубациялық кезеңін, алғашқы және кейінгі симптомдарын, жұқпалы ауруды жұқтырған адамның денсаулығы, иммунитетіне байланысты аурудың прогнозын анықтап, инфекциямен күресте кәсіби іскерлік танытқан практик вирусолог – дәрігер. ҮШІНШІДЕН, академик Рәбиға Сыздықова мен ғылым докторы Ғарифолла Әнес «Тән саулығының шипагері, доктор Халел туған халқының дәрігерлік көмекке мұқтаждығын, түрлі аурулар алдындағы дәрменсіздігін көзбен көріп, «қолмен ұстады». Өз қолымен онды, жүзді емдегенімен, мыңдарға, миллиондарға білгенін үйретіп, ақыл-кеңес берді. Өзінің кәсіби алғашқы мақалалары – Тамыр дәрі хақында, Сары кезік-сүзек, Жұқпалы аурулар хақында сынды еңбектерін «Қазақ» газеті бетінде жариялай бастады. Оның ел ішіндегі өзі секілді аздаған оқыған дәрігер, докторлардан өзгеше қыры-дәрігер қаламгерлігі басталды», - деп дәлелдейді. Демек, Халел Досмұхамедов вирусолог-дәрігер әрі қаламгер болып табылады.

Алдымен профессор Халел Досмұхамедов биология ғылымындағы аса қиын да, күрделі бағыт-тез тарайтын жұқпалы аурулардан сақтану жолдарын іздестіруге ерекше мән берді. Сондықтан, ол аса қауіпті оба ауруының тұрақты, жұқпалы ауру екенін зерттей келе, оны таратушы кеміргіштер, бүргелер екенін анықтап, адамдар мен жан-жануарларды тұрақты сақтандыруға айрықша назар аударды. Бұл індет, егер санитарлық шаралар дер кезінде жүргізілмесе, ауру тез тарайтынын және аса қауіпті аурулар қатарына жататынын сол кездің өзінде мойындатқан. Ғылыми зерттеулерге қарағанда, жұқпалы індет жер бетінің барлық бөліктеріне таралып үлгерген. Тек қана, Австралия мен Антарктида да ғана тіркелмеген.

Халел Досмұхамедов жұқпалы аурулар маманы болғандықтан, ол ауруды таратушы және тасымалдаушы немесе оба ауруының қоздырғышын сақтаушы бүргелерді жоймайынша бұл індеттен айығу қиын болатынын өз мақалаларында халықтың есіне салып, хабардар етіп отырған. Сол кездегі зерттеулерде, кейбір деректерге жүгінсек 1920-1949 жылдар арасында 3476 адам оба ауруымен ауырған. Ғалым жұқпалы аурулардың маманы ретінде жүргізілген сақтандыру, емдеу шаралары, кейбір дәрі – дәрмектер бола тұра өз қорытындысын бермегенін ескерте отырып, ауру пайда болғанға дейінгі шараларды жүргізуді ұсынған.

Осыған байланысты, 1914-1918 жылдар аралығында жұқпалы аурудан сақтандыру, ұйымдастыру шаралары жүргізіле бастаған.

1918-1921 жылдары жекелеген зерттеулерде Батыс Қазақстан өңірінде оба індеті болмаған деп жазылады. Алайда, осы жылдары Орал облысында, Қызылқоға жерінде жұқпалы індетті қадағалау болмағанын Гришин, Князевский сынды ғалымдар анықтап берді. Сол жылдары аталған жерлерде және Орал облысының көптеген елді –мекендерінде сипной тиф, холера аурулары кең тарағандықтан , оба ауруын бақылауға мұрша болмағанын зерттеуші Генке (1925 жыл) өз еңбегінде атап көрсетеді. Оба ауруы 1923-1924 жылдары Индер ауданының Мамай төбе бөлімшесінде бір жылға созылып, көптеген адамдарды шығынға ұшыратқан. Ал, Қызылқоға ауданының солтүстік- батысы мен оңтүстік- шығысында 1917-1922 жылдары оба ауруы тұрақты, жылма-жыл кездесіп тұрған.

Әсіресе, профессор Халел Досмұхамедовтың вирусолог- дәрігер екендігін «Жұқпалы аурулар хақында» деген мақаласы айқын аңғартады. Ең алдымен, ол жұқпалы аурудың қалай пайда болатынын былай деп көрсетеді: «Алла тағаланың жер жаһанға жіберген аурулары бар, бұл аурулардың бір қатары жұқпайды, бір қатары жұқпалы. Жұқпалы аурулардың көбі құрт аурулар. Бір адамның ішіне яғни қанына бір аурудың құрты кіре қалса һәм өсіп- өнетін жұғымды орын тапса, бір құрт бірнеше минутте бірнеше мың яғни миллион болып өсіп- өніп кетеді. Бұл құрттардың көбі уын шашады, уы қанға таралып, адамды ауру қылады». Жұқпалы аурулардың ауыздан аққан сілекей, түкірік, қақырық, құсық, мұрыннан аққан су, арттан шыққан нәжіс, қан арқылы тарайтынын ескертеді. Сонымен бірге, жұқпалы аурулардың құрттары адамға жұққан соң бір қатар уақытқа дейін ауырта қоймайды. Бұл құрттарға өсіп- өнуге уақыт керек. Шуманың құрты жұққан соң 3-5 күнге дейін ауыртпасқа мүмкін. Шешек жұққан соң бір жұма яғни он күн білінбей жүреді деп қаперге береді.

Вирусолог- дәрігер Халел Досмұхамедов жұқпалы аурулардан сақтану жолдарын да көрсеткен: «Адамның ішкі сарайы сау болса, дені таза болса, тамағы тоқ болса, ауру жұқпасқа, жұқса да ауырмасқа себеп болады. Науқас адамдарға, нашар адамдарға, аш адамдарға жұқпалы аурулар да жұққыш болады. Киімі бүтін, суықта жылы киім киген, үсті-басын таза ұстаған, моншаға түсіп жуынған, қолын- бетін жиірек сабындап жуған- ауру жұқпасқа себеп болады. Көп кісімен қатынасқан, әр үйге қыдырып тамақ ішкен, көп адаммен бір табақтан тағам жескен- әр түрлі аурулардың жұғуына себеп болады.»

Осы мақаласында Халел Досмұхамедов жұқпалы аурумен ауырған адамдарды қалай күту керектігін де нақты түсіндіріп берген: «Жұқпалы аурудың құрты көзге көрінбейді, мұндай аурумен науқас болған кісінің қасында толып тұрған құрт болады. Ауру кісінің қасында болу, бірге жату, тамақтану қауіп. Жұқпалы аурумен ауырған кісіні сау кісілерден бөлу керек. Ауру кісіні таза, оңаша бір бөлмеге салып, бір-екі ауруды бағатын кісіден басқа кісілер қатынаспасқа керек. Ауруды баққан адамдар ауру жатқан бөлмеге кіргенде, сырттан бір киім киіп келу керек, ол киімді шығарда сол бөлмеге тастап кету керек. Аурудан шыққанда қолын, бетін сабындап жуу керек. Ауру жатқан үйде тамақ ішпеске, темекі-шылым тартпасқа керек. Ауруға берген аспаптарды, аяқ- табақтарды ыссы сумен жуып тұру керек.»

Халел Досмұхамедов кәсіби вирусолог – дәрігер болғандықтан, жұқпалы ауруларға қатысты қазақ халқының жағымсыз қасиеттеріне де мән береді. «Қазақта науқастың көңілін сұрайтын әдет бар. Аурулы болған кісінің көңілін аулаған жақсы десек те, жұқпалы аурулардың көңілін сұраймын деп ауырған кісінің қасына бару жарамайды. Көңіл сұраушыларды науқасқа қатынастырмау - аурудың жақындарына міндет, ауырған кісіге тыныштық жылдам жазылуға себеп болады. Көңіл сұраушылар науқастың һәм мазасын алады, оның үстіне өздеріне- өздері ауру жұқтырып алуға себеп болады. Жұқпалы аурулы кісі жатқан үйді тазалатып, бұхырлап алу керек. Бұхырлап алу докторсыз қазақ қолынан келмейді», - деп қатаң ескертеді. Бұл жердегі бұхырлау деген сөз қазіргі дезинфекцияның аудармасы. Демек, Х. Досмұхамедов қазақ ғылыми медициналық терминологиясына да жаңалық енгізген.

Бұл мақалаға қатысты ойымызды жинақтайтын болсақ, энциклопедист ғалым әрі вирусолог- дәрігер Халел Досмұхамедов «Жұқпалы аурулар хақында», «Жұқпалы аурулар» мақалаларында «Сынықтан басқа жұғады» және «Дені саудың- жаны сау» деген қазақ мақалдарын эпиграф ретінде алған екен. Осының өзі көп нәрсені аңғартып тұр. Сондай-ақ, бүкіл жаһанға жайылған жаппай індетті жеңіп шығуда да Халел Досмұхамедов еңбектерінің маңыздылығы айрықша. Өткеннен сабақ алу қай уақытта да артықтық етпейді.

ӘОЖ 9 - 05

ХАЛЕЛ ДОСМҰХАМЕДОВТЫҢ ҒЫЛЫМИ МҰРАСЫ

Болатқызы Назымгүл

Психология мамандығының 2 курс студенті

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау, Қазақстан

Ғылыми жетекшісі – **А.Е. Султанғалиева**

Ғұлама ғалым, қоғам және мемлекет қайраткері, ағартушы, педагог, дәрігер, профессор Халел Досмұхамедұлы Халел Досмұхамедов (24 сәуір, 1883 – 19 тамыз, 1939) Халел Досмұхамедұлы 1883 жылы 24 сәуірде бұрынғы Орал облысы, Гурьев уезі, Тайсойған болысының (қазіргі Атырау облысы Қызылқоға ауданы) №4 ауылында дүниеге келген.

Халелдің бесінші атасы - Алдар Ерназарұлы әділдікпен аты шыққан би болыпты. Одан кейінгі Байнақ та, Машақ та төңірегіне тіреу, жарлыға сүйеу болған деседі. Олардан Дәулетүмбет, Ізмағанбет пен Досмұхамедтер тарайды. Досмұхамед 1850 жылы туған. Отыз үш жасында зайыбы Әйкен дүниеге ұл әкеліп, есімін "Халел" деп қойған. Ол он балалы отағасының жетінші болып көрген қызығы еді. Кішкентайынан ауыл молдасынан сауат ашқаннан кейін ағасы Дәулетмұхамед Машақұлы Халелді жергілікті орыс-қазақ мектебіне оқуға береді. 11 жасында Халел Орал (Теке) қаласындағы әскери училищенің дайындық курсына қабылданып, оны 1902 жылы үздік бітіріп шығады. Ал 1903 жылы өнер-білімге құмар жас жігіт Санкт-Петербургтегі императорлық әскери-медициналық академияға латын тілінен қосымша емтихан тапсырып түседі. Ұлтының басқа жұртпен терезесі тең, тәуелсіз ел болуын мақсат тұтқан қазақтың ат төбеліндей зиялы қауымы Алаш есімін ұран қылып, қаншама қайрат жасаса да, қол астындағы халыққа Кеңес өкіметі саясатының зорлықшыл әдістерін де мойындап, қолдарынан келгенше туған халқына игі қызмет көрсетуге әрекет етті. Зиялы қауым өкілдері ұстараның жүзіндей жалт – жұлт еткен саясаттан амалсыз бас тартып, халқының келешегі жолында мәдени ағартушылық қызмет атқарды. Қазақ халқының санасын жайлаған дерттің емін біліп, қараңғыда қарманған халқын жарыққа жетелеген ұлт зиялылары енді өздерінің терең білімі мен қолдан келер жақсылығын халқының жарқын болашағына арнады. Алаш үкіметі таратылған соң, қазақтың озық ойлы зиялылары Кеңес өкіметінің мәдени – ағартушылық жұмыстарына, елдегі мәдени қайта құру істеріне белсене араласады. 1920 жылдың күз айларында ол Қазақтың халық ағарту институтына оқытушы болып қызметке тұрғаны белгілі. Сонымен қатар Халел Орта Азия университеті медицина факультетінің ауруханасында ординаторлық қызмет жасайды.

Халел Досмұхамедұлы жауапты қызметтерді атқара жүріп, отандық ғылымның дамуына мол үлес қосты. 1922–1928 жылдары негізгі еңбектері жарық көрді. Олар:

"Табиғаттану", "Жануарлар", "Оқушылардың саулығын сақтау", "Адамның тән тірлігі", "Жануарлар: сүйектілер туралы" және тағы басқа еңбектер. Ю.Вагнердің "Дене бітімі мен оның жұмысы туралы әңгімелері", "Өсімдіктердің жаратылысы мен тіршілігі туралы әңгімелерін" қазақ тіліне аударды. "Қазақ" газетіндегі "Жұқпалы аурулар" атты мақаласында "Сынықтан басқаның бәрі жұғады" дейтін қазақ мәтелін эпиграфқа алып, әр түрлі жұқпалы ауруларға анықтама береді. Олардың шығу тегін, таралуын, пайда болу себептерін айта келе, ел ішінде көп тарағандарына назар аударады. Бұрын қалай емделгені, қайсысы пайдалы, қайсысы зиянды екені жайында түбегейлі жазады.

Халел Досмұхамедұлы - қазақтан шыққан алғашқы түркітанушы. Ол 1923 жылы "Шолпан" журналының 7-санында "Диуани лұғат ат-түрік" атты мақала жариялады. Осы мақаласы арқылы қазақ қоғамын алғаш рет ұлы сөздікпен таныстырып, Махмұд Қашқаридің тарихтағы орнын белгілеп берді. Ол халық ауыз әдебиетін жинастырып, баспа бетіне шығарды. "Алаш не сөз", "Кенесарының соңғы күндері", "Қазақ әдебиетінің тарихы" ғылыми еңбектерін, "Мұрат ақын сөзі", "Исатай–Махамбет" пен "Аламан" жинақтарын шығарды.

Мәселен, қазақ халық әдебиеті, шілдехана, бесік жырларының тәрбиелік мәніне тоқтала келіп, қазақ баласының шыр етіп жерге түскеннен бастап кәмелетке толғанға дейінгі тыныс-тіршілігі ән-жырдың құшағында өтетіні жайында жазған. "Әдетте оның ең бірінші еститін үні — анасы айтқан бесік жырының әуені. Балалар ойындарының басым көпшілігінің үстінде түрлі тапқақтар қоса айтылса, ал бозбалалық шақтағы өмірі ғашықтық жырларға толы. Қазақ баласын тәрбиелеуде дыбыстық ырғақтардың басты орынға шығуына, сірә, халық әдебиеті мен халық әндерінің кең таралып, дамуы және қазақтардың өмірдің кез келген жағдайында өлең шығарып, ән айтуы бір себеп болса керек",- деп жазды Халел Досмұхамедұлы.

Ғалымның тіл мәселесі жөнінде айтқан пікірлері де дәл айтылған. "Қазақ-қырғыз тіліндегі сингармонизм заңы" деген еңбегінде тіл, сөйлеу — адам психологиясының басты белгілерінің бірі екендігін айтады.

"Бөтенше жақсы сөйлеймін деп мақтану керек емес, ойлаңқырау керек. Ана тілін жақсы біліп тұрып, бөтенше жақсы сөйлесең — бұл сүйініш, ана тілін білмей тұрып, бөтенше жақсы сөйлесең — бұл күйініш", - деп атап көрсетті Халел Досмұхамедұлы.

1923 жылы Түркістан Республикасына қарасты ғылыми кеңестің төрағасы болып сайланып, мемлекеттік ғылыми баспаның бөлім жеткіші міндетін де қоса атқарып жүреді... Кеңес өкіметі қатарындағы Түркістан автономиялық республикасы құрамына Қазақстанның біршама жері мен халқы кіретін еді. Республиканың орталығы Ташкент қаласында қазақтың озық ойлы азаматтары бірлесе жемісті еңбек етті. Кезінде кеңестік идеологияға қарсы шығып, тәуелсіз ұлттық мемлекет құруды мақсат тұтқан ұлт зиялылары жаңа өкімет тарапынан өздеріне деген сенімсіздік пен суық қабақты сезіне жүрсе де, халқының ертеңі үшін ұлт тағдырына бей – жай қарай алған жоқ. Осы бір аласапыран кезеңде қазақ қоғамында қалыптасқан жергілікті ұлт зиялыларының ағымы мемлекет саясаты мен ұстанған идеялары арқылы бір – біріне қарама – қарсы келсе де, олар заман ағысына қарай қандай жолды таңдаса да, алдарына қойған мақсаттары біреу – ақ – ол халқына, ұлтына қызмет ету еді. Осы мақсатта ардагер азаматтарымыз барлық идеялық тартысты тоқтатып, бір арнадан табылып, жұмыла жұдырық болып, қиын – қыстау кезеңде бір – біріне сүйеу бола білді. Міне, біздің халқымыздың тарихына бұйырғаны, алайда тар мандайға сыймай кеткен, қайталанбас зиялы қауымның қыруар еңбегінің бір көрінісі. Халелдің пайымдауынша – қазақ халқының ауыз әдебиеті – тәлім-тәрбиенің негізгі қайнар көзі оның бұлай тұжырымдауына себеп,өзінің рухани білімінің осы салада қалыптасқанында жатыр.Ол қазақ әдебиетінің қай жанры болмасын,тәлім-тәрбиелік мазмұнға бай келетінін онда көшпенді халықтың өмір салты, психологиясы жан-жақты көрініс табатынын айтады. "Қазақтың жеке өмірінің барлық сәттері туғаннан бастап өмірінің соңына дейін,жеке адам,тұтас халықтардың немесе жеке рудың туған өміріндегі барлық оқиғалар халық әдебиетінде жырланады.Мәселен,сәбидің дүниеге келуі мен алғашқы жылдары халық поэзиясында шілдехана,бесік жыры,

(колыбельная песня)атты арнайы жырлар түрімен аталып өтеді",-дейді Халел. Ол халқының болашағы – келер ұрпақтың келешегі мен ертеңін де ойдан шығармай, арнайы көңіл бөліп отырған. Жас ұрпақтың ұлттық тәрбиесінің бастау бұлағы – халықтың қайнаған тұрмыс-тіршілігі мен салт-дәстүрлерінің халық әдебиетіндегі көріністерінің маңыздылығын көрсетеді.

Халел Досмұхамедұлы әдебиет зерттеушісі ретінде де біраз еңбек сіңірген ғұлама. Оның әдебиет зерттеушісі хақындағы қызыметіне академик З.Қабдолов өте әділ баға берген «...Данышпан Досмұхамедов мұнымен тынбайды, туған халқының даналығын тек оның өзіне ғана емес, өзге жұрттарға да анық таныту үшін, енді орыс тілінде «Қазахская народная литература и ее содержание» («Қазақ халық әдебиеті») деген кітап жазып бастырды. Сөз өнері туралы тек осы кітабынан басқа еш нәрсе жазбаса да дәрігер Досмұхамедов тамаша әдебиет зерттеушісі ретінде тарихта қалған болар еді. Ал ғұлама ғалым мұнымен де тынбайды. "Аламан" деген жинақ, "Исатай-Махамбет", тағы бір кітап бастырып шығады. Соңғы кітапқа алғысөз әрі кіріспе ретінде жазған "Тайманұлы Исатайдың қозғалысы турасында қысқаша мағлұмат" дейтін қысқа емес, ұзын зерттеуі - әдеби-шығармашылық еңбектерінің шыңы. Бұл кітап Махамбет жырлары мен Ығылман Шөрековтың атақты "Исатай-Махамбет" дастанының тұңғыш басылымы ғана емес, Махамбеттанудың басы болып табылады. Демек, Қазақ әдебиеттану ғылымының арнаулы бір саласын салып, қалыптастырған тағы да Халел Досмұхамедов деуіміз шарт. Ғұлама Халелдің әдебиет зерттеушісі ретіндегі еңбегіне бұдан артық әділ баға берілмес. Бұл арада атап айтатын бір нәрсе – Халел көп нәрселер туралы, соның ішінде, қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдері және олардың шығармалары жөнінде алғаш рет сомды пікір айтқан әдебиетші десек, шындық шеңберінен шыға қоймаймыз. Ол өзінің зерттеу еңбектерінде қазақ халқының ұлттық салт-дәстүрлерін талдай отырып, әдеби шығармалардың мазмұнына, оларда айтылған сүбелі ойларға арқа сүйеп отырады. Оның әдебиетке қатысты кез-келген шығармасын алып, мынау тек әдебиет туралы жазылған екен деуге келе қоймайды. Ғылым салаларын ғалым көбінесе байланыста жазады. Бұл дегеніміз ғұламаның сегіз қырлы бір сырлы әмбебап тұлға ретіндегі жан-жақты терең білімі мен тылсым терең талғамын көрсетеді. Халел Досмұхамедұлының негізгі мамандығы дәрігер болғанымен, жан-жақты ғалым екендігін жоғарыда айтып өттік. Сол пікірдің дәлелі оның қазақтың тілі туралы жазған еңбектері болып табылады. Ғалым бұл бағытта бірнеше көлемді зерттеу жұмыстарын жүргізген. Қазақ тілінің теориясы мен грамматикалық ұстанымдары әлі толық қалыптаспай, тиісті ғалымдар тарапынан тиянақты шешім қабылданбай тұрған кездің өзінде Х.Досмұхамедұлы мүмкіндігінше ғылыми тұжырымдар жасай білген. Солардың ішінде, әсіресе, қазақтың төл оқулықтарын жасау барысында өз ойларын батыл келтіріп айтып отырады. Ең бірінші айтатын нәрсе - ғалым ұлттық ғылым тілін қалыптастыру үшін өз тарапынан белгілі бір еңбектер сіңірген. Олардың негізгі бағыты бүгінде өз құнын әлі жойған жоқ. Әсіресе термин және стиль мәселесінде ғалымның айтқан тұжырымдары бүгінгі таңда да назар аударарлық деп білеміз. Өзінің негізгі мамандығы дәрігер, жаратылыстанушы болғаннан кейін осы бағытта жазылған оқулықтардың тілі ол кісінің зерттеу объектілерінің бірі болған.

Х.Досмұхамедов атымен аталған университетіміз қазақстанға танымал жоғары оқу орындарының бірі болып отырғанына мен мақтаныш тұтамын. Х.Досмұхамедов сияқты ғұлама ғалымдар өз арамыздан да табылса екен жарығы өшпейтін жұлдызымыз Х.Досмұхамедов қазақстанға танымал болып қоймай барша әлемнің де жадында жүрсе екен.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Досмұхамедұлы Х. Аламан - Алматы, Ана тілі, 1991
2. Қойгелдиев М.Қ. Қазақ демократиялық интеллигенциясының 1905-1917-ші жылдардағы қоғамдық- саяси қызметі.
3. Қойгелдиев М.Қ. Алаш қозғалысы- Алматы, 1995.

4. Табылдиев Х.Б. Есімі ел есінде "Денсаулық" 1995, № 7.
5. Х.Досмұхамедұлы атындағы Атырау мемлекеттік университетінің Хабаршысы. Ғылыми журнал.
- 6.Интернет дереккөздері

ХАЛЕЛ ДОСМҰХАМЕДУЛЫ - АРУАҒЫҢ СЫЙЛАСА ЕҢСЕНДІ КӨТЕР ЖАРЫҒЫМ

Қырықбаева Аружан Махамбетқызы

Бастауыш білім берудеңгейінің педагогы мамандығының

1 курс студентті

Ғылыми жетекшісі: **Жубанғалиева Гүлден**

Магистр,аға оқытушы

Халел..Сол ауыр,қасіретті болған заманның Халелі. Күнім күн демей,түнім түн болмай,ел қамы деп шырылдаған боз бала бейнесі. Әр қазағым бауырымғой,несіне оларды жалғыз тастаймын,ертеңгі күні артымнан ерген ұрпағым қалай болмақ? Осыны ойлаумен өткізген Халел атамыздың әр күні, сан тосқауыл нәрсені бастан кешірумен өтті. Шындығында, сонау алапат заман өз ізін қалдыра білді. Әйтпесе,несіне текті Ғалым,Ғұлама,Данышпандар қазір бір-бір жерде өз қолтаңбасын қалдырып кетті. Сондай көненің көзі болар-Халел Досмұхамедұлы да өз дәуірінің қабырғалы,қайтпас қайсар кемеңгері болып отыр емеспе.

Бүгінгі күніде жадымызға кірген естеліктей, Халел Атамыз туралы өсиетнама,қалдырған жазба деректері қайта айналып өз қатығын тапқандай, бізге Мұра болып жетіп отыр.

Адасам деп жаңылма таз жолыңнан,

Жетпей қалма әкетіп боз жасыңнан.

Өзгелер шерткен дүние сенде болса,

Ойлама тіпті жаман ар басыңнан.

Дегендей, өз шерінімнен Ғасыр ғұламасы болған адамға айтар бір екі ауыз сөзімдіөлеңмен сөз сарасынан өткізбей тұра алмадым. Қаламы жүйрік болған “Қырықбай Бекбаев”тай журналисттің немересі бола тұра,Халел дей атама да ой түкпірінен өткізіп жазып отырғаным ғой.

Қайсардай менің қазағым, Аламан бәйге озсада,Ат тебініп жау шапса да қарагөздей қыздарымен, ер намысын қорғайтын ұлдарын ешкімнен кем қылмай өсірді. Оқы,тоқы білгенінді жетілдіріп,санаңды түзе. Жүрегі шапырашпай жүгірген аналарымыздың сөзі қашанда жанымызға бір ұшқынды ұялатады емеспе? Осылай анасының жан жадыратар сөздерімен жүрген Халел Досмұхамедов өз кезеңінде ұйымдастырушылық,ғылыми-педагогикалық өрісін жарқыратып қана қоймай,бірнеше қызметтерді де қатар ала жүріп,ұлттық мектептерде қалың елім қазағым деп, Ана тілімізді өз деңгейінде үйрете білгені сол заманның балалары үшін қандай керемет еді. Керегін алып,керек емесін тастанды қылған,тек ертеңгі күні мына болашағымызды жарқын етер жастарым аман болсын деп күні түні ер майданында жүргендей еңбек ете білді.

«Ата-баба аруағы жебесін». Ой тастар сөз. Осы күнге шейін үлкендеріміз, ісің оңға басып, Аруағың қолдасын,өзіңнің қай жерден шыққаныңды ұмытпа деп айта жүретін. Біз болсақ,дым аландамай ойымыздың бәрі «ертең не ойын ойнасақ болады» деген балаша көңіл бұның бір мәнінде түсінбей, ауызымыздан сүтіміз кетпей, «ия,ия»деп жүре беретін

едік. “Есейсең ес келеді сол бойыңа” дегендей, қазірдің өзі де кәмелеттік жастың өзін мен есейдім әне.. деп жүрген боз балалар қаншама.

Аруақ -дегеннің шын мағынасына келсек, көне замандардағы рухтар әлеміне сапар шеккендей боламыз. Негізінен бұның бәрі, оқып көрген, білген адамға өте қызық әсер қалдырары сөзсіз. Тіпті Халел атамның тырнақалды жазған

«Аруақпен айтысу» шығармасының өзін бір шолып шыққанымда, самайымдағы пашпардың қалай тұрып кеткенін де білмей қалдым. Неткен шындықпен ұласа өрніккен шығарма
десеңші

Сол кездері Әйел жанды нәзік еді. Өз жаратылысын толық түсініп білмей, сол бір Ер дей болмас адам үшін жансырап жылайды да келеді, жылайды да.. Ей, қазағым, өліктерінде тектідей сыйлай білген неткен керемет едің. Өлім мен өмір арасында жан тапсырған адамыңды сыйлау былай тұрсын, оған ас беріп, аруақтың басына келіп сыйынғанда, -Ох Шіркін! ана адамның жаны қалай тыныштық табады десейші. Сірә, жан таластырып сөйлеспесе де, іштегі мұң сарын айтып, тоқтаусыз аққан көз жасы мына өмірдегі адам үшін ауыр дер ем.

Бастамасқа шарам не,
Басыма салған қарам не?
Мен жыламай, кім жылар,
Бетімдегі жарам не?!

Қай жерден болсын қарасақ та, аруақ культіне тірек болып тұрған негізгі мәселе адамның рухының мәңгі-бақи өлмейтіндігі туралы, халық ұғымы болса керек. Халық өлеңінде "сөйлеп қал тіршілікте, қызыл тілім, жаны жоқ ағаш атқа мінбей тұрып десе де, " жоқтауда " жеңсіз көйлек кигізді, ағаш атқа мінгізді" деген жолдар бар. Әрине, бұрындары қайтыс болған марқұмның тұл атын оның асында соятын болса, күні бүгінге дейін қазада жылқы сойып өлікті жөнелту салты ел арасында берік орнығуы, осы рәсімнің көне дүниетаныммен әбден сабақтасып жатқандығынан хабар береді. Осылайша қарап тұрсақ, адам санасында тән өлгенімен, жаны мәңгілік деген түсінік бар. Қазірдің өзі, қимастық сезімі ғой деп жүреміз. Алайда, ертеңгі күні де өмір бар ғой. Еңсеңді көтеріп, өзің үшін, жұртың үшін өмір сүре білу әр адамға парыз. Осыны жырлата білген Халел атам, сағыныш сезімімен ұштастыра орнықтырды. Құрбандық шалып, желеп жебеп жатқайсың.. дейміз кеп, ұмытып бұл өмірдің текті мәнін..

Өлсе өлер, сен мұңайма! Артыңда ерген ұрпағың тұрғанда, ботадай боздаған жастарың дем болмас..

Аламан бәйгеге атыңды қосса, шапса тұмар болмасын. Бірақ қайта айналып келгенде, ел тізгіні саған қарап тұрмасын.. Халық үшін жан берер әр қазағым, Әділетсіздік үшін де тең тұрып береді! Ия, сол жылдары, Қалың елім қазағымды, жауыз десе ауызым бармас қанішерлер өз пайдасына әкетпепте еді. Аяушылық дегеннің түпкі тамырын білмейтін сорлы халыққа айтар өшімде сол болса керек.

Осының бәрін жырлата келе, Елімнің теңсіздігі деп шырылдаған Халел дей адам неменеге жұртқа жем болды екен. Жаппай қоныс аудару деп өз шешімдерін бір құдіретті Құдаймын деп алып алған орыс сымақтар нен деп күн көрді екен.. Әділдік қайта қайта өз нысаны үшін орнынан жап беріп тұра жөнеледі. Адамгершілік бойыңда болмаса, несіне жер басып жүрсің? Дер еді Халел атам.

Шындығына келсек, қазіргі заманда, осының айнасы мен айғағы іспеттес. Еш нәрсеге болмасын, көз жұма кете алмаймыз. Қайда барып қаша жөнелсекте, алдымызға осы тығырыққа тірелген тышқандай жап беріп оятып жібере салады. Оны бір сөзбен “Өмір Жарасы” дер ем.. Не болсын, болмасын өзіңнің кім екеніңді ұмытпай жер басып жүрсең, бұл дүниенің саған берері көп деп сөзімнің соңында тәмәмдаймын.

Х.ДОСМҰХАМЕДҰЛЫ ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМЫНА СІҢІРГЕН ЕҢБЕГІН ТАЛДАУ ЖӘНЕ ЦИФРЛАНДЫРУ

Анарбек Регина Қуанышбекқызы
«Педагогика және психология» мамандығының 2 курс магистранты
Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті
Атырау қ., Қазақстан

Аңдатпа. Қазақстанның білімі мен ғылымы саласына өзіндік қолтаңба қалдырған, жаратылыстану ғылымын қалыптастыра білген Халел Досмұхамедұлының еңбектерінде жаратылыстану ғылымы оқушыларға түсінуге оңай, қарапайым тілде берілгені, білім беру әдіснамасы мен әдістері көрініс табады. Бұл мақалада Х.Досмұхамедұлының жаратылыстану ғылымына сіңірген еңбектері талданып жазылды. Сондай-ақ, Х.Досмұхамедұлының еңбектеріне электронды кітап, ағартушының өмірі мен шығармашылығына арналған онлайн – көрме жасақталынды.

Түйінді сөздер: жаратылыстану, анатомия, зоология, табиғаттану, электронды кітап, веб-сайт.

Халел Досмұхамедұлының көптеген еңбектері қазіргі таңда да өз құндылығын жоймаған десек артық болмасы сөзсіз. Ғалымның жазған еңбектеріне шолу жасасақ, оның еңбектерін бірнеше бөлімге бөліп қарастыруымызға болады. Балалар денсаулығын сақтау, ауырған жағдайда дұрыс ем беру, балаларға оқуы үшін оқу құралдарын жазу, қазақ тілін ғылымға алып келу үшін жасаған жұмыстары бір бөлек, оның мектеп, одан кейін қазақ университетін ашуы бір бөлек. Сонымен қатар өзін дамытуы, яғни профессор, доцент атануы Халел Досмұхамедұлының халқын шын сүйгендігін, халқына жаны ашығандығын, елінің ұлы болғанындығын көреміз. Халел Досмұхамедұлының көптеген еңбектері қазіргі таңда да өз құндылығын жоймаған десек артық болмасы сөзсіз.[1]

Бүгінде ғұлама ғалым қаламынан туындаған үш оқулығы – «Табиғаттану», «Анатомия», «Зоология» кітаптары және «Оқушының денсаулығын сақтау» кітапшасының жарқын идеялары әлі күнге дейін мәнін жойған емес.

Х.Досмұхамедұлының жануарлар туралы үш томдық кітабы бар. Ағартушы ғалым осы «Жануарлар» атты еңбегін 3 бөлімге бөлген болатын. I бөлім – сүйектілер, II бөлім – жап-жайшалар, III бөлім – құрт-құмырысқалар, су шаяндар, өрмекшілер, қырықаяқтылар деп аталады. Бұл еңбектері 1922-1928 жылдар аралығында Ташкент, Қызылорда, Мәскеу қалаларында жарық көрген болатын. «Жануарлар» кітабы көбінесе атақты шет ел ғалымдарының еңбектеріне сүйеніп жазылған. Соның ішінде орыстың Алиуб және немістің ғалымы Бремнің кітаптарынан жазылған.

Жануарлар еңбегін жазған кезде, ең алдымен олардың дене түзілісіне қарай топтастырды. Және көп жануарлар туралы анықтаманы Алиуб орыс ғалымынан алды. Бірақ өзіміздің аумақта кездесетін жануарлар туралы көбірек мағлұмат берген. Педагог ғалым жануарларды зерттеу барысында ең алдымен олардың сыртқы келбетін, жаралу қалпына мән берген болатын. Сөйтіп, ол жануарларға былай анықтама береді: «Тұла бойы, басы, аяқтары қалай жаралғандығын жөндеп аңғару керек. Жануарлардың сыртқы қалпы жүрген жеріне, еткен тіршілігіне лайық болып жаралады. Жануарлардың түсі көбіне жүрген орнымен түстес болады».[2]

Жер жүзінде жануарлар түрі өте көп. Олардың әрқайсысымен танысу мүмкін емес. Сондықтан олардың дене құрылысына, тіршілік етуіне байланысты топтарға бөледі. Топтардың өзін бөлім-бөлімге бөледі. Жануарлармен тез, оңай танысу үшін оларды алдымен

топтарға, бөлімдерге, таптарға, жынысқа бөледі. Бұлардың жиынтығын топтастыру деп атайды. Қазіргі ғылымда жануарларды дәл осы сияқты класс, отряд, туыс, түр деп бөліп, олардың жиынтығын классификация деп атайды.

Барлық жануарлар сүйегінің болуы мен болмауына байланысты негізінен екі үлкен топқа бөлінеді. Ол Халел Досмұхамедұлы тұжырымы бойынша сүйекті және сүйексіз. Ол қазіргі ғылымда омыртқалы және омыртқасыз деп аталады.

Сонымен сүйексіз жануарларға тереңірек тоқталсақ ғалым әрқайсысын үлкен сегіз бөлімге бөледі:

Бірінші бөлім – жап-жайшалар. Бұл қазіргі заманғы ғылымда – қарапайымдылар деп аталынады. Олар көзге көрінбейтін, кішкентай болып келеді. бұл топқа енпузориелер (инфузориялар) кіреді.

Екінші бөлім – бір қуыстылар. Қазіргі ғылымда алғашқы қуыстылар немесе жұмыр құрттар. Олардың қан айналым жолдары болмайды, денесі жұлдызға ұқсас келеді. көбеюіне, қоректенуіне көмектесетін жалғыз қуысы болады. Оларға түрлі маржандар кіреді.

Үшінші бөлім – бұлттар. Ол қазіргі біздің тілімізде губкалар деп аталады. Олар суда қозғалмай бір орында тұрады. Бұған жуынуға қолданатын кәдімгі губкалар жатады.

Төртінші бөлім – тікенділер. Бұл қазіргі ғылымдағы термимен көп ащырмашылығы жоқ, тікентерілер деп аталады. Терісі инемен қаптаулы болады. Сондықтан оларды тікентерілер деп атаған. Оларға теңіз кірпісі, теңіз жұлдызы жатады.

Бесінші бөлім – құрттар. Оларға сүліктер, жауын құрттар жатады.

Алтыншы бөлім – былқылдақ тәнділер. Ғылымда олар былқылдақденелілер деп аталады. Олардың денесі аты айтып тұрғандай былқылдақ болады. Оларға ұлулар, сегізаяқтар жатады.

Жетінші бөлім – буынаяқтылар. Бұл өзіргі ғылымда да осылай аталынады. Бұлардың денесі буыннан тұрады: бас, кеуде, құрсақтан тұрады. Аяқтары болады. Оларға шекіртке, өрмекші, көбелек, шыбын, ара жатады.

Сегізінші бөлім – сүйектілер. Бұлар қазіргі ғылымда сүтқоректілер деп аталынады. Олардың дене құрылысында сүйек болады. Дене құрылысы адам дене құрылысына ұқсас келеді. Оларда да жүрек, қанайналым жүйесі, жүйке жүйесі, ми, жұлын болады. Адамның екі қолы мен екі аяғы жануарларда төрт аяқ болып қалыптасқан.

Сонымен қатар, жануарларды оқушыларға оқытуда ғалым мұғалімдерге өте керемет нұсқаулықтар ұсынады. Яғни жануарлар туралы сабақ бергенде, құр сөзбен үйретпей, әр бөлімдерді тәжірибемен оқыту керектігін айтады. Яғни Халел Досмұхамедұлының нұсқауы бойынша «жаратылыстану жайлы ғылым әртүрлі эксперимент жасау арқылы оқыту керек. Егер балаларға эксперимент түрінде оқытпаса, ол білім болмайды. Яғни жарты білім деген сөз. Жаратылыстанудан дәріс берген уақытта, ең алдымен өлі табиғат туралы білім берілу қажет. Одан соң өсімдіктер, жануарлар, ең соңында адамдар жайлы оқыту керек. Адамның дене мүшесі туралы оқытпас бұрын, жануарлар жайы мәлімет берілу керек. Сол кезде оқушыларға адам туралы оқыту оңайға соқпақ. Содан гигиена туралы оқытыла басталу керек. Жаратылыстануды оқытқан кезде, өсімдіктер жайлы жаз шыққанда оқытқан абзал. Себебі сол уақытта ағаштар жемістеніп, шөптер шыға бастайды. Ол дегеніміз өсімдіктердің әр бөлімін оқыған кезде, сол бөлімдерін қолға ұстап, көзбен көрсе, оқушыларға түсіну оңай болады.[3]

Ыңғай келсе жануарларды ұстап алып, мысалға алатын болсақ, құстар, бақалар, түрлі жәндік түрлерінің сыртқы тұрпатын көрсету керек. Мүмкіндік болса әр бөлімнің жануарлары ішкі құрылысы өткен кезде, сойып, дене мүшесінің түзілісін көрсету керек. Ал өңірде жоқ, көрсете алмайтын жануарларды мұражайлардан, фотосуреттерден көрсеткен жөн екендігін ұсынады. Оның «Жануарлар» туралы еңбегі мектептердегі жоғары сынып оқушыларына, мектепте мұғалім болатын мамандарға арналған. Оқушыларға жануарлар жайында оқытқан кезде, оқушыларды дала шығарып, жануарлардың мекен ететін жерлеріне көбірек апару

кажет. Осылайша, оқушыларға жануарлар жайында көбірек мағұлмат беру керек. Сол кезде оқушылар жануарлар жайлы қызығып оқитын болады.

Профессор Х.Досмұхамедов мамандығы дәрігер болғандықтан, биология және медицина саласына үлкен үлесін қосты. Оқушыларға арнап адам анатомиясы мен физиологиясын зерттеп «Тән тірлігі» атты кітабын (Қызылорда, Мәскеу, 1922) жарыққа шығарды. Бұл еңбеіінде адамның дене мүшелері туралы қысқаша мәлімет беріліп кеткен. Яғни мұнда дене мүшелері қалай жаратылған, олардың әрқайсысы қандай қызмет атқаратынын зерттеген. Ғалым пікірінше «Анатомия» грек тілінен «сою» деген мағынаны білдіреді. Адамның дене құрылысын қалай түзелетінін зерттейтін ғылымды – анатомия деп атайды. Яғни дене құрылысын білу үшін, адамдарды сою керек. Сойған кезде көзге көрінген ғана мүшелерді зерттейді. Ал адам денесінде көзге көрінбейтін заттар да бар. Оларды микроскоп арқылы көруге болады. Бұл кітапта адам дене мүшесі туралы қысқаша мағұлмат беріледі. [4]

Адам денесі мүшелер жүйесі, мүшеден тұрады. Дене мүшесінің тек қалай орналасқандығын ғана білу емес, олардың қандай қызмет атқарғанын білу маңызды. Адамның өмір сүруі дененің тірлігіне байланысты. Ал дененің тірлігі мүшелердің өз алдына және өзара қызмет етуі. Осының барлығын адам тірлігі деп атайды. Дене мүшелерінің атқаратын қызметін зерттейтін ғылымды «тән тірлігін тану» немесе «физиология» деп атайды. Ал сол дене мүшелерінің дұрыс қызмет атқаруы мен оның саулығын зерттейтін ғылымды «саулық сақтау білімі» немесе «гигиена» деп атайды. Бұл кітапта дене мүшесінің атқарылатын қызметі, қайда, қалай орналасқандығы туралы сөз болады. Адамның өмір сүруі оның айналасындағы қоршаған ортасына байланысты. Оны «табиғат» деп атайды. Ал табиғат өлі және тірі табиғат болып бөлінеді. өлі табиғатқа су, ауа, топырақ жатады. Тірі табиғатқа өсімдік, жануар жатады. Тірі табиғаттың барлығы өлі табиғатпен байланысты. Сондықтан өлі табиғаттың неден тұратынын білетін болсақ, адамның ішкен суы, өмір сүріп жатырған жері өлі табиғат. Өлі табиғаттың саны өте көп. Олар екіге бөлінеді: тек элемент және құрама бұйым. Тек элемент бір заттан ғана тұрады. Оларға: алтын, күміс, азот, литий, натрий, калий, кальций, т.б. мысалы, алтыннан тек алтын алынады. құрама бұйым олар қоспа болып табылады. Мысалы: адамның дем шығарғанда шығатын газы көмірқышқыл газ.

Ағартушы адам дене мүшелерінің қалай жаратылғанына, қандай қызмет атқаратынына ғана тоқталмай, «мектеп гигиенасын» қалай сақтау керектігін және балаларда болатын түрлі аурулардың алдын – алу түрлерін ұсынған. ғалым Х.Досмұхамедұлының ерекше «Оқушының саулығын сақтау» деп аталатын кітабын қазіргі ұрпаққа өнеге ретінде танытқымыз, дәріштегіміз келіп отыр. «Оқушының саулығын сақтау» кітапшасы 1923 және 1925 жылы 2 басылым болып жарық көрді. Бұл кітап аударма болса да, кітапша ішіндегі мәліметтер қазақтың тұрмысына лайықталып біраз толықтырылып, түсінікті тілмен тартымды, елінің жас өспірімдер денсаулығын сақтау үшін жасаған өте құнды, үлкен еңбегі десем артық болмас.

«Оқушының саулығын сақтау» еңбегі орысшадан қазақшаға аударылған Х.Досмұхамедовтың аудармасы. Десе де, ол өзіміздің тұрғылықты жерімізге лайықталып, көптеген қосымшалар енгізген. Осы айтылған шарттарды балалар ұстанса, жеткіншектердің дені сау болып өсуіне үлкен жәрдемші болар еді.

Халел Досмұхамедұлының жаратылыстану ғылымына қосқан үлесі, оның еңбектері өз заманында маңызды болғанымен, әлі күнге дейін өзектілігін жойған емес. Оның еңбектерін оқыған оқушылар, студенттер, дәрігерлер, оқытушылар алған білімдерін өмірде қолдана алады.

Х.Досмұхамедұлының еңбектері барлығына қолжетімсіз, тек белгілі бір кітапханаларда болуына байланысты, қазіргі заман талабына сай барлық жерде қолжетімді әрі барлық адам оқи алуы үшін және шет елдік оқырмандарға да арнап үш тілде электронды кітабын(ebook) жасаған болатынбыз. Онда электронды оқып қана қоймай, өз

компьютерлеріне жүктей алады. Және бұл электронды кітапты оңай қарау үшін арнайы QR жасап шығардық:

1-сурет. «Оқушының саулығын сақтау» кітапшасының электронды нұсқасы

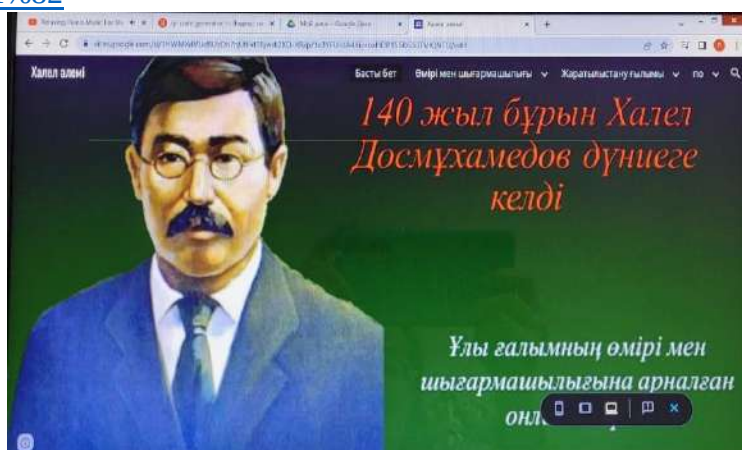
Сонымен қатар, Профессор Х.Досмұхамедұлының өмірі мен шығармашылығын, жаратылыстану ғылымына қосқан үлесін танытудың бірден-бір жолы – қазіргі заман талабына сай цифрлық технология мүмкіндігін пайдаланып, жаңа форматта онлайн-энцклопедия (сайт) екі тілде (KZ,ENG) WEB-қосымшасын құрап шығардық. Себебі веб-сайт - бұл Интернетте ақпараттық қызметтерді көрсетуге арналған деректерді беру үшін веб-технологияларды пайдаланатын ақпараттық жүйе. Кез келген түрдегі сайтты құрудың өзектілігі – ақпаратты интернет пайдаланушыларына жеткізу. Ең алдымен, сайт кең ауқымды адамдарға ақпаратты жеткізу үшін қажет. Қағаз тасымалдағыштар адам өмірінен бірте-бірте жойылып барады. Адамдар газеттер мен журналдарды азырақ пайдаланады, сондықтан бірнеше сайттарды қарап, қажетті ақпаратты табу әлдеқайда жылдам болады.

Бұл ретте онлайн-энцклопедияда оқырмандар ғалымның өмірі мен қызметі, шығармашылығымен таныса алады. Еңбектерін онлайн түрде, басқа ғалымдардың зерттеулерін, мақалаларын оқи алады. Және де оқырмандардың онлайн-энцклопедия жайлы пікірлері мен ұсыныстарын электронды қабылдайды(regina.anarbek@mail.ru). Онлайн-энцклопедия ссылқасы:

Ағылшынша нұсқасы: <https://sites.google.com/view/khalels-world/home-page>

Қазақша нұсқасы:

<https://sites.google.com/view/khalelalemi/%D0%B1%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%8B-%D0%B1%D0%B5%D1%82>

3-сурет. Онлайн-энцклопедияның көрінісі

Ұлы ғалымның өмірі мен шығармашылығына арналған онлайн-көрме барлық қызығушылық танытқан жас ғалымдарға, Х.Досмұхамедұлы атындағы Атырау университеті

студенттеріне университет тарихымен қатар Х.Досмұхамедұлы жайлы білу мақсатында пайдалы болатыны сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Халқымен етене Халел Хакім/Төлеген Жаңабайұлы. Атырау, «Атырау-Ақпарат» ЖШС.2018.-206 бет.
2. Досмұхамедұлы, Х. Еңбектері. Жануарлар. III том. /Х. Досмұхамедұлы; Жауапты ред. Ғарифолла Әнес.- Алматы: Арыс, 2017.- 536 б.
3. Досмұхамедұлы, Х. Еңбектері. Тән саулығы. II том. /Х. Досмұхамедұлы; Жауапты ред. Ғарифолла Әнес.- Алматы: Арыс, 2017.- 496 б.
4. Досмұхамедұлы, Х. Еңбектері. Том 1. Жан саулығы. /Х. Досмұхамедұлы; Құраст.: проф. Ғ.Әнес.- Алматы: Арыс баспасы, 2017.- 432 б.

ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДАҒЫ ДЕНСАУЛЫҚ ЖҮЙЕСІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ ХАЛЕЛ ДОСМҰХАМЕДОВТЫҢ ДӘРІГЕРЛІК ҚЫЗМЕТІНІҢ КЕЙБІР ҚЫРЛАРЫ

Сапанов С.Ж.,

т.ғ.д., Х. Б. Табылдиев атындағы «Каспий өңірінің тарихы, археологиясы және этнологиясы» ҒЗИ директоры

Абдулов А.Д.,

Х. Б. Табылдиев атындағы «Каспий өңірінің тарихы, археологиясы және этнологиясы» ҒЗИ ғылыми қызметкері

1.Қазақ даласындағы денсаулық жүйесінің қалыптасуы

Қазақ даласына медициналық білімнің, сол кездегі заманауи еуропалық медицинаның, дәрігерлік және фельдшерлік қызметтің енуінің басталуы ХІХ ғасырдың 20-жылдарына, яғни "Сібір қырғыздары туралы Жарғының" (1822 ж.) қабылданған уақытына жатқызылуы тиіс. Атақты ғалым-географ және саяхатшы Семенов-Тянь-Шанский Батыс Сібір халқының дәрменсіздігі туралы жазды (яғни,қазақ даласы, шамамен. автор.) ауруға қарсы, жоқ"...кез келген медициналық жәрдемақы...». Ғалымдар айтқан аурулардың арасында"...Шешек, ... оған қосылады ... азапты сансыз адамдармен күресу (яғни. көп, - шамамен. автор.) жәндіктер мен эндемиялық сібір жарасы... , бұл халықтың өсуін едәуір кешіктіреді " [1]. "Сібір қырғыздары туралы Жарғыда ""медициналық бөлім" болды, онда: "...әр округте 2 дәрігер, сондай - ақ қозғалмайтын (яғни стационарлық, - шамамен. автор.) ауруханалар". 1844 жылғы" Орынбор қазақтарын басқару туралы ережеде " бірқатар мақалалар медициналық білімді тарату, дәрігерлер мен фельдшерлерді даярлау мәселелеріне арналды.

Осы ереженің 7 параграфінде былай делінген: (мәтінді орыс тілінде беруді жөн көріп отырмыз) «... состоят врач, в обязанность коего входит и наблюдение за народным здравием в Орде, один фельдшер и десять учеников фельдшерского искусства и оспопрививания из киргизов, последние приготавливаются при Оренбургском военном госпитале и предназначаются для Орды». Как видим, подготовку фельдшеров предполагалось осуществлять на практике, то есть в военном госпитале, где имелись врачи, проводились хирургические операции. Ал осы жарғының 8 параграфінде: «... находятся при Пограничной комиссии: ветеринарный лекарь и ветеринарный помощник, для посылок в степь в нужных случаях». Бұл жерде Қазақ жеріндегі ветеринарлық жүйенің қалыптасуын көреміз.

13 параграфында: «Для прививания предохранительной оспы и для подачи киргизам простейших медицинских пособий находятся при султанах-правителях по одному фельдшеру из кригизов же». В примечании говорилось: «Фельдшеры сии выбираются из фельдшерских учеников ... и не иначе поступают в орду, как по надлежащем испытании в фельдшерском искусстве. Они в действиях своих подчиняются надзору врача Пограничной комиссии...» атап көрсетілген.

Ал 18 параграфында ордадағы халық денсаулығын қорғау шараларына арналғандығын көреміз.

Патша билігінің кейінгі отаршылдық жарлықтарында да отар елдеріндегі медициналық мәселелерге назар аударылды. Мәселен, Патша үкіметінің 1868 жылғы «Ережесінле» облыстық және губерниялық дәрігерлер туралы айтылады.

Медицина бойынша барлық жауапкершілік облыстық және губерниялық дәрігерлерге жүктелген [2].

Ал 1891 «Ереженің» 157 бабында былай делінген: «... Насчёт денежных областных земских повинностей...удовлетворяются следующие расходы...». «по предупреждению падежей скота и по охранению хлебных посевов, а также и других растений от истребления вредными насекомыми и животными» делінген [3].

Әрине, медицинаны дамыту туралы осы жарлықтар қазақ даласының ауқымында тек «теңізге тамшы» дегенді білдірді, қазақ және орыс халқын медициналық қызметпен қамтудың бастапқы кезеңі болды. Сонымен, XIX ғасырдың ортасында Дала өлкесінің әкімшілігі тіпті "қырғыз" халқына алғашқы медициналық көмектің қанағаттанарлықсыз жағдайын атап өтті. Іс жүзінде медициналық көмекті облыс және уездік орталықтар, сондай-ақ қазақ ауылдары халқының бір бөлігі ғана пайдалана алады. Мәселен, 1888 жылға қарай Ақмола облысында 65 төсектік 6 аурухана ғана болды. Жергілікті тұрғындардан медициналық кадрларды даярлау туралы айта отырып, олардың оқуы 1880 жылдан бастап Омбы Орталық фельдшерлік мектебінде және Омбы әскери госпиталінде жүргізілген. Бұл жоғарыда аталған отарлық реформалардың ережелерінде қарастырылған. Алайда дәрігерлер мен фельдшерлердің жетіспеушілігі, медициналық қызмет көрсетудің нашар қойылуы, дәріханалардың жетіспеушілігі (олар тек қалаларда болған), көшпелі халықтың көпшілігінің материалдық және тұрмыстық жағдайы нашар, кедейлік, суық және аштық қазақ даласында аурулар мен эпидеттердің дамуына қолайлы жағдай болды. Ол кезде далада сүзек, безгек, тырысқақ, тері аурулары және т. б. сияқты аурулар кең таралған. Бұл туралы Қазақ газеті де жазды. Ол туралы 2 тараушада жеке қарастырамыз.

Қазақстанда Еуропалық медицинаның таралуында жер аударылған революционерлер-әр тектілер (әртүрлі, негізінен шағын шендердің өкілдері) маңызды рөл атқарды.

Қазақстанға жер аударылған народник-дәрігерлер Ақмола облысында, Семей, Торғай, Өскемен уездерінде, Сырдария және Жетісу облыстарында түрлі уездерде жұмыс істеді. Олар қазақ даласының жай-күйі туралы медициналық-санитарлық сипаттағы есептерді құрастырды, қажетті медициналық көмектің болмауы, түрлі аурулардың болуы тұрғысынан Қазақстанның ауылдары мен қалаларында қазақ және орыс халқы болған ауыр жағдайды жұртшылықтың назарына жеткізді. Тырысқақ, сүзек, цинга эпидемиясы кезінде бұл дәрігерлер өз кәсібіне батылдық пен адалдық танытты. Олар медициналық пункттер ұйымдастырды, дәрі-дәрмектер жеткізді, науқастарды қабылдады, ауруханаларда, антихолериялық және антифозды казармаларда жұмыс істеді. Олардың қатарында дәрігерлер Д. Бекарюков, С. Флоровский, К.Белиловский, А. Бутков, Л. Буйко және т. б. атап өтуге болады.

1892 жылғы аштық пен тырысқақ эпидемиясы жағдайында бұл адамдар өздерінің жоғары міндеттерін - зиялы қауымның халық алдындағы түсінігіндегі борышын орындады.

XIX ғасырдың 70-90-шы жылдары Қазақстанның түрлі уездерінде ашаршылық пен эпидемия кезінде народник-дәрігерлер мен фельдшер-қазақтар бірлесіп жұмыс істеді.

Жергілікті көшпелі халыққа көмек көрсету туралы «инстанция бойынша» өтініш білдірген медицина қызметкерлері болды [4].

2 Алғашқы қазақ дәрігерлері

XIX ғасырда Қазақстанда қоғамдық денсаулық сақтау жүйесінің қалыптасу мәселелерін зерделеу барысында медициналық білімі бар алғашқы қазақ дәрігерлерінің өмірі мен қызметіне аудару қажет.

Медициналық білімі бар алғашқы қазақ дәрігерінің бірі **Мұхамеджан Қарабаев (1858 - 1828 жж.)** Троица гимназиясын, содан кейін Қазан университетін бітіріп, дипломды дәрігер болып, Қостанайға (Николаев уезі) жіберілді. Өмір бойы М. Қарабаев өз халқының игілігі үшін жанқиярлықпен еңбек етті. Сонымен, ол көптеген жылдар бойы даладағы шешек, оба және тырысқақ эпидемиясымен күресуге арнады. Оған шұғыл хирургиялық операциялар жасауға, босануға және эпидемия ошақтарын жоюға баруға тура келді. Мыңдаған адамдар Қарабаевқа өз денсаулығына қарыздар болды, ал ол көптеген адамдарды өлімнен құтқарды.

Мұхамеджан Қарабаевқа өте қиын жағдайда жұмыс істеуге тура келді. Қажетті медициналық құралдар жоқ, дәрі-дәрмектер, тіпті сабын жетіспеді. Бірақ адамдардың денсаулығы мен өмірі үшін 40 жыл бойы жанқиярлықпен жұмыс істеген бұл күшті адамды сүйікті ісін тастап кетуге мәжбүр етті. Дербес зейнеткер, тұңғыш дәрігер-қазақ Мұхамеджан Қарабаев 1928 жылы қайтыс болды, әріптестерінің құрметіне бөленді және халық жақсы көрді, ол үшін ол қажымас еңбек пен жанқиярлыққа толы ұзақ өмір сүрді.

Әміре Айтбақин - Ертіс өңірінің алғашқы дипломды қазақ дәрігері (1860 -1919 жж.). Баянауылдың Тумасы. Томск мемлекеттік университетінің медицина факультетін бітірген. Студент кезінде Амре қымыз мен оның консервациясының емдік қасиеттерін зерттеуге арналған ғылыми жұмыс жүргізді, ол университеттің жетекші профессорларының мақұлдауына ие болды. Емтихан тапсырғаннан кейін А. Айтбақин 1894 жылы 19 қазанда дәрігер дәрежесіне ие болды. Көп ұзамай, замандастарының пікірінше, ол дала дәрігері және данышпан ретінде кеңінен танымал болды. Көп ұзамай Әміре Айтбақин Павлодар уезіне дәрігер болып ауыстырылды, бірақ ол Қарқаралы уезінің дәрігері болып қала берді. 1901 жылдың 10 сәуірінен бастап А. Айтбақин-Өскемен уезінің 3 учаскесінің және Зайсан уезінің 2 учаскесінің дәрігері. Алайда, А. Айтбақин тек дәрігерлік қызметпен шектелмеген. Сонымен, ол өзінің мақалалары мен жазбаларын "Дала уалаятын газет" (1888-1902) газетінде жариялады. А. Айтбақин өзін "Алаш" партиясының көрнекті қайраткері ретінде көрсетті. 1917-1919 жылдардағы революциялық кезең ол Өскеменде бірнеше рет кезектесетін барлық билік орындарында әртүрлі лауазымдарда болды, тіпті Өскемен земство уездік басқармасының төрағасы болып сайланды. 1919 жылы іш сүзегінен қайтыс болды. Университеттік дәрігер дипломы бар алғашқы қазақ дәрігерлерінің бірінің өмір жолы осындай болды.

Көріп отырғанымыздай қоғамдық денсаулық сақтаудың пайда болу жағдайлары, сондай-ақ оны далада таратудағы қиындықтарын (халықтың сауатсыздығы, үлкен қашықтық, фельдшерлер мен дәрігерлердің жетіспеушілігі және т.б.) атап өту керек.

3. Қазақ» газетіндегі Халел Досмұхамедовтың мақаласы хақында.

«Қазақ» газеті беттеріндегі Қазақстанда қоғамдық денсаулық сақтау жүйесінің қалыптасу мәселелерін зерделеу маңызды болып көрінеді. Ол үшін Ресей XIX ғасыр бойы Қазақстанда дәйекті түрде жүргізіп келе жатқан отарлық реформаларға жүгіну қажет. Осы кезеңде дәстүрлі қазақ қоғамының өмірін түбегейлі өзгерткен бұл реформалар қазақ даласы мен көшпелі халыққа не әкелді? Қазақ даласындағы Денсаулық сақтау мәселелеріне реформалардың нақты қандай ережелері арналды?

Қазақ газетінде осы мәселелр сол кездің өзінде өткір қойылып отырды. «Түркістан уәлаятының газеті», «Дала уәлаятының газеті», «Киргизская степная газета», «Қазақстан» газеті, «Айқап» журналы, «Серке» газеті... Жалпыұлттық сипат пен сұранысқа ие болған «Қазақ» газеті жарыққа шыққанға дейін аталған басылымдардың барлығы бірде үкімет қысымымен, бірде қаржы тапшылығынан жабылып жатты. 1905 жылғы «Қарқаралы петициясында» қойған талаптардың бірі (петицияның 3 тарауы) - «қазақ тілінде газеттер басып шығару қажеттігі» болатын. Алаш азаматтарының мақсаты орындалып, 1913-1918 жылдары «Қазақ» газетінің 265 нөмірі жарыққа шықты. Кейбір мәліметтерге қарағанда, «Қазақ» газетінің таралымы алғашында 3000 дана болса, кейіннен ол 8000 данаға жеткен.

Қазақ газеттеріндегі медицинаға байланысты мақалаларға сарптама жасай отырып, сол кездегі елдегі жағдай мен қатар қазақ дәрігерлері туралы мәліметтер бар. Олардың қатарында Жұмағали Тілеулин, Халел Досмұхамедов, Доктор Құтлыбаев, Доктор Әбубәкір Алдияров, Доктор Дәулетшаһ Күсепғалиұлы т.б.

1914-1918 жж. жарық көрген мақалалардың ішінде Жұмағали Тілеулин «Ден саулық», «Ден саулығы жайынан», «Тамыр дәрі хақында», Құтлыбаевтың «Медресе Ғалие жайынан», Халел Досмұхамедов «Жұқпалы аурулар хақында», Нұралы-ханның тұқымы доктор Дулатшаһ мырза Күсепқалиев тың «Шума» т.б. бар.

Жұқпалы аурулар. «Сынықтан басқа жұғады»

Алла тағаланың жер жаһанға жіберген аурулары бар, бұл аурулардың бір қатары жұқпайды. Бір қатары жұқпалы. Жұқпалы аурулардың көбі құрт аурулар. Бір адамның ішіне иәки қанына бір аурудың құрты кіре қалса һәм өсіп-өнетін жұғымды орын тапса бір құрт бірнеше минутта бірнеше мың иәки миллион болып өсіп-өніп кетеді. Бұл құрттардың көбі ұуын шашады, ұуы қанға таралып адамды ауру қылады. Һәр түрлі құрт тек өзіне тиісті ауру береді. Кезектің құрты кезек қылып ауыртады, шуманың құрты шума қылып ауыртады, обаның құрты оба қылып ауыртады. Обаның құрты кезек иәки шума қылып ауыртпайды. Құрт аурулары жұқпалы дедік, ауырған кісінің қаны құртпен иәки құрттың зәрімен толып кетеді. Һәм ондай кісінің ішінен шыққан заттың бәрі құртты болады. Ауыздан аққан сілекей, түкірік, қақырық, құсық, мұрыннан аққан су, арттан шыққан нәжіс, сідік, қан жұқпалы болады. Аурудың түріне қарай осы аталған нәрселердің бірінен бірінің жұқпалығы күштірек болады. Өкпеден алған шуманың, көкірек аурудың, нағыз жұқпалы заты адамның демінде, қақырығында болады. Сары кезектің, обаның нәжісінде, топалаң иәки күйдіргінің, безгектің, сифилис-сүзек құрты көбінесе қанда болады. Қызылшаның, қырмызы аурудың, қызылшалы кезектің, шешектің жұқпалы заты сыртқа шыққан қызылдарда, түскен терілерде болады.

Жұқпалы аурулардың құрттары адамға жұққан соң бірқатар уақытқа дейін ауырта қоймайды. Бұл құрттарға өсіп-өнуге уақыт керек. Шуманың құрты жұққан соң үш, бес күнге дейін ауыртпасқа мүмкін. Шешек жұққан соң бір жұма иәки он күн білінбей жүреді. Бұл уақыттарда ауру жасырын болып тұрады, аурудың зәрі тұла бойға жайылып біпегеннің белгісі. Бұл уақыттарда құрттар ішінде өсіп өнеді, бұлардың өскіш болуына, жұқпалы аурулардың жылдамынан жұғуына түрлі себептер бар. Адамның ішкі сарайы сау болса, дені таза болса, тамағы тоқ болса ауру жұқпасқа, жұқса да ауырмасқа себеп болады. Науқас адамдарға, нашар адамдарға, аш адамдарға жұқпалы аурулар да жұққыш болады. Киімі бүтін, суықта жылы киім киген, үсті-басын таза ұстаған, моншаға түсіп жуынған, қолын, бетін жиірек сабындап жүған ауру жұқпасқа себеп болады. Көп кісімен қатынасқан, һәр үйге қыдырып тамақ ішкен, көп адаммен бір табақтан тағам жескен, һәр түрлі аурулардың жұғуына себеп болады. Ілбішін уезінде болған шумада кісі ауырып өлген үйге бата оқимыз деп барып, ет жейміз деп көп кісі қырылды. Аяқ, табақ, қазан-ошақ, һәр түрлі ас құятын ыдысты таза ұстаған, қолын сабындап жумай аяқ- табақтарға қатынаспаған, қол орамал, бет орамал, дастарханның таза болғаны ауру жұқпасқа себеп.

Құтым қашады деп аяқ, табақты жумай, кірін бес елі қылып қоятын адам біздің қазақтың бір қатарынан әлі қалған жоқ. Бұл дұрыс емес. Кент халықтың аяқ, табақтары

бегірек таза болады, кент байларынан қазақта әзір асқан бай жоқ. Ас құятын ыдыстарға, ішетін, жейтін тамақтарға шаң тимеске керек, лас түспеске керек. Тамақ пісіретін үйді амалы болса ластан аулақ бөлек қылу керек, амалы болмаса малдан, кісіден аулақ қылып бөліп, қоршап қою керек. Бұларды жерге қоймай сандық, кепше-тақтайға салып жоғары қою керек. «Ауру астан» деген мақал дұрыс айтылған. Суықта жылы, ыссыда жеңіл киім киген аурудан тысқары болуға себеп. Арабстан, Үндістан, Тарабұғлыс араб секілді ыссы жерлерде халық жеңіл, ақ түсті киім киеді. Бір қатар қазақтар шілдеде тон, тымақ, киіз байпақ, тері бөрік киеді. Жаз күні тері киім киген жарамайды [5].

Халел

Халел Досмұхамедовтың «Қазақ» газетінде жарық көрген қазақ даласындағы медецинаның дамуы мен оның медецина саласындағы мақалалар жеке зерттеулерді қажет етеді.

Әдебиеттер:

1. Ден саулық жайынан**// Қазақ. 1914. N-47. 23 Январь - 32 бет.
2. Ден саулық // Қазақ. 1914. N-57. 4. Апрель-133 бет
3. Казахско-русские отношения в XVIII-XIX веках (1771 - 1867 годы) сборник документов и материалов. - Алма-Ата, 1964. -574 с
4. Медресе Ғалие жайынан // Қазақ. 1914. N-58. 16 Апрель-144 бет
5. Қазақ. 1914. N-59. 23 Апрель- 159 бет.

3-СЕКЦИЯ

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ЖАҢА МҮМКІНДІКТЕР : БІЛІМ,ҒЫЛЫМ, РУХАНИЯТ.

ҚАЗІРГІ САБАҚТАҒЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУШЫ БАҒАЛАУ ҮДЕРІСІН ҚОЛДАНУ

Өтебай А.Қ

Қ. Дүтбаева атындағы Атырау гуманитарлық колледжі
Математика пәнінің мұғалімі.

Еліміздің білім беру жүйесіндегі жаңашылдықтар - адамды қоғамның ең маңызды құндылығы ретінде танып, оның әлемдік үздік үлгіге сай дамуына, жеке тұлғасының қалыптасуына жағдай жасауды мақсат етеді. Білім берудегі негізгі мақсат - тек білімді, өз саласында құзыретті маман дайындау ғана емес, рухани дүниесі бай және адамгершілігі зор, қоғамдық өмірдің барлық аясында ұлттық құндылықтарды бағалауға және дамытуға қабілетті тұлғаны қалыптастыру екендігі баршамызға мәлім.

Орта білім мазмұнын жаңарту барысында қазіргі өмірде кең ауқымды дағдыларға көп көңіл бөлінеді. Сонымен қатар, мұғалімнің кәсіби құзыреттілігі саласында қолданылатын жаңа тәсілдер аясы кеңейуде. Ұстаз қоғам сұранысына сай өз саласының білгірі болуы үшін, бүгінгі күн проблемасын тани білуі, тиімді оқыту әдістемесін меңгеруі қажет. Болашақ мектептің білім мазмұнын жаңартуда, жалпы даму процесінен озып отыру бағытындағы үнемі ізденістерді, зерттеулерде болу, пәндік бағдарламалар негізінде қарастырылуы керек.

Жаңартылған білім мазмұны жағдайындағы оқу орнының ерекшелігі - оқудағы жетістіктер нәтижелі сипатқа ие, ал оқу процесі оқушылардың әрбір сабақта білімді игерудегі, бекігуі және қолданудағы, шынайылықты басқаша қабылдаудағы, өзіндік талдау мен жинақтауды белсенді қызметімен сипатталады. Бұл жағдайларда оқушы - таным субъектісі, ал мұғалім студенттердің белсенді оқу әрекетінің ұйымдастырушысы қызметін атқарады.

Сабақтағы қалыптастырушы бағалау тәсілдері әрбір оқушыны жасына да, мүмкіндігіне де қарамастан тұлға ретінде қабылдауға қол жеткізуге мүмкіндік береді. Әр сабақтағы оқыту мақсаты оқушы үшін тек таныс болуы емес, өзіндік мақсат болуы шарт, міне, білім мазмұнын жаңартудың негізгі ерекшелігінің мәні осында. Бұған қол жеткізуде әрбір мұғалім базалық дағдыларды игертуден басталады, ол жаңарту үрдісінің әлеуметтік аспектілерін көрсетеді. Қалыптастырушы бағалауды оңтайлы жүргізу үшін білім алушылардың оңтайлы білім алуына қажетті қолайлы атмосфера туғызу да өте маңызды болып табылады.

Колледж жағдайында ұстаздар алдында тұрған басты міндет - студенттердің тұлға ретінде бәсекеге қабілеттілігін арттыру. Ол үшін әр күн сайын, әр сабақта оқу мақсатына жетуде қалыптастырушы бағалау тәсілдерін қолданып, оқушылардың оқуға деген құштарлығын арттырудың, әр баланың мүмкіндіктері мен қабілетіне сай саралап оқыту мен бағалаудың маңыздылығы артуда.

Білім мазмұнын жаңарту үшін теориялық сипаттағы жаттанды материалды беруге бағытталған оқу мен оқытудан, қажетті ақпарат алу тәсілдерін үйретуге ауыстыру - сабақтағы қалыптастырушы бағалаудың маңызды аспектісі. Бұл міндеттерді жүзеге асыру

оқытудың мазмұндық болмысын жаңа әдістемелік тұрғыдан негіздеуді талап етеді. Оқушылардың ақпаратты өздігінен алу, талдау және тиімді қолдану дағдысын қалыптастыру - жаңартылған бағдарламаның басым бағыты болып саналады. Осы орайда қазіргі кезеңде жүзеге асырылып жатқан бағдарламалардың негізгі мақсаты - жылдам өзгеріп жатқан әлемде өзіне сенімді және табысты болуға мүмкіндік беретін дағдылары мен түсініктерін дамытуға, өмірлік жағдайларда өз білімдерін қолдануға ықпалын тигізетін сыни тұрғыдан ойлауға үйретуді қамтиды [3].

Себебі, әрбір студенттің қайталанбас дарынын дәл басып табу, ашу, жетілдіру мен дамыту, қастерлеу бұл - рухани жаңғыру жағдайында тұлғалық жетілу арқылы адамзаттық өркендеудің жоғары деңгейіне дейін көтеру деген сөз деп атап көрсетеді. Оқу бағдарламаларында көрсетілген білім мазмұны анықталатын және білім салалары бойынша әрі қызмет аспектілерін көрсететін күтілетін нәтижелерге көңіл аударатын оқу мен оқыту үрдісін дәстүрлі ұйымдастырудан бас тарту көзделеді, яғни оқушылар ақпаратты игеріп қана қоюмен шектелмей, өзіндік талдауға негізделген оқытуға мән берілуі тиіс [2, 12 б].

Қалыптастырушы бағалау кезінде мұғалім оқушылардың санын және кері байланысты неше рет беру керектігін өзі анықтайды.

Қалыптастырушы бағалау үдерісі төрт кезеңнен тұрады:

- 1) Қалыптастырушы бағалауды ұйымдастыру және жоспарлау;
- 2) Қалыптастырушы бағалау әдістерін таңдау және қолдану;
- 3) Кері байланыс беру;
- 4) Қалыптастырушы бағалауға талдау жасау.

Мұғалім қалыптастырушы бағалауды жоспарлағанда оқу бағдарламасына, оқу жоспарына қарап оқу мақсатын анықтайды. Оқу мақсатына сай критерий құрылады. Тапсырманы орындау алгоритмі дескриптор ретінде рәсімделеді. Тапсырма нәтижесіне сәйкес жүйелі кері байланыс беріліп, нәтиже талданады.

Қалыптастырушы бағалау үш позицияны қамтиды: ол мұғалімнің бағалауы, студенттің өзін-өзі бағалауы және оқушылардың бір-бірінің бағалауы. Мұғалім қалыптастырушы бағалау арқылы оқушының қаншалықты бейімделгенін, тақырыпты түсінгенін, білік пен дағдыны қолданатынын, оқу мақсатына жеткендігін бақылай алады. Қалыптастырушы бағалау тапсырмалары арқылы оқушының өзін-өзі реттеуіне және ынталануына жағдай туғызылады. Студенттер өздерінің топтарын және өздерін белсенді түрде бағалауға қатыстырылуы шарт. Оқушы объективті болу үшін мұғалім сұрақтар арқылы көмектеседі. Өзара бағалауда оқушылар бір-біріне көмектеседі, жетілдіреді, ынталандырады. Өзара бағалау ол коммуникация, жауапкершілік деңгейін арттырады. Өзара бағалауда мұғалім жетекші, нұсқаушы, қадағалаушы рөлін атқарады [1, 21 б].

Сабақта мұғалімнің қолданатын қалыптастырушы бағалау әдістері студенттің ілгерілеуіне, оқу мақсатына жетуіне ықпал етеді: «Екі жұлдыз, бір тілек», «Тапсырма индексі», «5-5-1», «Қолмен белгі беру», «Бағдаршам», «Жинақтау парақшасы», «Бір минуттық эссе», «Сөйлеу үлгілері», «Үш минуттық үзіліс», «Ақиқат па, жалған ба?», «Картаны сөйлет» т.б. тапсырмалар жатады.

Үшінші кезең - кері байланыс - басқалардың әрекетіне айтылған пікір. Сабақтағы кері байланыстың мақсаты - жетістіктер мен даму туралы хабарлама беру. Кері байланыс сабақтың әр кезінде үздіксіз қолданылатын әрекет. Нәтижесі - оқу үдерісін дер кезінде түзетуге, жұмысты одан әрі жоспарлауға мүмкіндік береді. Кері байланысты мұғалім оқушыға, оқушы өзіне және сыныптасына бере алады. Кері байланыс принциптері - дер кезінде беру, оң нәтижеге бағытталған пікір білдіру.

Қалыптастырушы бағалауда нәтижесін талдауда білім алушылар қиыншылықтар туралы ақпарат алып оның шешу жолдарын қарастырады.

Қалыптастырушы бағалау нәтижелерін басып шығаруды және әрі қарай сақтауды талап етпейді. Ұстаз студентке олардың деңгейіне сай тапсырмалар беріп, қолдау көрсетуге соның

ішінде қажетті түйінді қасиеттерді сенімділік, қамқорлық, өзара қолдау, шынайылық, адалдық танытуға дайын болады. Қалыптастырушы бағалауды сабақта қолдану мұғалім мен оқушы арасындағы сыртқы кері байланыстың ішкі кері байланысқа өтуіне септігін тигізеді. Мұғалім қалыптастырушы бағалау әрекеті арқылы пәнді меңгерудің мақсатын нақты анықтауға жағдай туғызылады. Оқушылардың оқудағы белсенділігі оқуға қажетті білім, білік, дағдыны саналы меңгеруінен, оны тәжірибеде пайдалана алуынан көрінеді.

Олай болса, жаңартылған мазмұн жағдайында мектеп мұғалімдерінің жұмысы тұлғаны дамыту қағидаларына негізделеді. Бұл жаңартылған мазмұн бағдарламаларының тұлғаға бағдарланған оқытудағы жоғары мүмкіндіктерін дәлелдейді.

Әдебиеттер

1. Мұғалімдерге арналған нұсқаулық. «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, Астана. 2020 жыл
2. 2020-2025 оқу жылында Қазақстан Республикасының жалпы орта білім беретін ұйымдарында оқу процесін ұйымдастырудың ерекшеліктері туралы Әдістемелік нұсқау хат.
3. Байкенова Б.А., Ислямова С.А. Оқыту үшін бағалауды жүзеге асыру. Оқыту үшін бағалау жолын жүзеге асыруды оқыту платформасы қалай жеңілдетеді? - Астана: «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2015.

ТАРИХ САБАҚТАРЫНДА ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ МАЗМҰНЫН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДА ЖАҢА ӘДІСТЕРДІҢ ТИІМДІЛІГІ

Мухамбедиярова А.Ж

№ 3 жалпы орта білім беретін мектеп

Тарих пәні мұғалімі

Жылыой ауданы, Шоқпартоғай ауылы.

Соңғы кезде елімізде білім берудің жаңа жүйесі жасалып, әлемдік білім беру кеңістігіне енуге бағыт алуда. Бұл оқу-тәрбие үрдісіндегі елеулі өзгерістерге байланысты болып отыр. Себебі білім беру парадигмасы өзгерді, білім берудің мазмұны жаңарып, жаңа көзқарас, жаңаша қарым-қатынас пайда болуда. Келер ұрпаққа қоғам талабына сай тәрбие мен білім беруде мұғалімдердің инновациялық әрекетінің ғылыми- педагогикалық негіздерін меңгеруі маңызды мәселе болып отыр.

Ғылым мен техниканың жедел дамыған, ақпараттық мәліметтер ағыны күшейген заманда ақыл- ой мүмкіндігін қалыптастырып, адамның қабілетін, талантын дамыту білім беру мекемелерінің басты міндетіне айналууда. Ол бүгінгі білім беру кеңістігіндегі ауадай қажет жаңару оқытушының қажымас ізденімпаздығы мен шығармашылық еңбегімен келмек. Сондықтан да әрбір оқушының қабілетіне қарай білім беруді, оны дербестікке, ізденімпаздыққа, шығармашылыққа тәрбиелеуді жүзеге асыратын жаңартылған педагогикалық технологияны меңгеруге үлкен бетбұрыс жасалуы қажет. Өйткені мемлекеттік білім стандарты деңгейінде оқу үрдісін ұйымдастыру жаңа педагогикалық технологияны енгізуді міндеттейді.

Білім беру саласы қызметкерлерінің алдына қойылып отырған міндеттердің бірі -

оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жетілдіріп отыру, қазіргі заманғы педагогикалық технологияларды меңгеру. Қазіргі таңда оқытушылар инновациялық және интерактивтік әдістемелерін сабақ барысында пайдалана отырып, сабақтың сапалы әрі қызықты өтуіне ықпал етуде. Осыған орай, орта мектептегі қазақ тілі мен әдебиеті пәнін оқытудың басты мәселелерін, негізгі қағидалары мен ережелерін, заңдылықтары мен әдістерін, теорияны практикамен ұштастыру амалдары мен жоспарға сай сабақ тақырыбын меңгерту тәсілдерін ұсынатын, тілдік білім берудің тиімді жолдары мен жұмыс түрлерін айқындайтын, жаңа технологияның ұтымды түрлерін іске асыру арқылы тілдік құзіреттілікті қалыптастыруға көбірек салмақ түседі. Орта мектепте мұғалім білім алушының психологиялық жай-күйін, қабілетін, білім-білігін ескере келіп, интербелсенді әдістер арқылы тұлғаның ойлау, пайымдау, қабылдау әрекеттерін дамытуға ықпал етеді. Орта мектептегі пәндерді жүргізуде қолданылатын оқытудың интербелсенді әдістеріне келер болсақ, біліммен, біліктілікпен қатар білім алушылардың құзіреттілігін қалыптастыру басты мақсатымыз болып отырғанкезеңде оқытудың нәтижеге бағытталуы үдерісінде оқушыны бірінші орынға шығаруды талап етеді. Ал құзіреттілік дегеніміз - білім алушының пәннің мазмұнын өз бетінше меңгеруімен қатар, рухани-моральдық, философиялық, әлеуметтік, экономикалық, саяси салада оқып-үйреніп, өмірдің кез келген жағдаятын, алдынан шығатын проблемаларын өздігінен шешуге дайын, құзырлы болуы. Ондай жеке тұлға қалыптастыруға қалай жетеміз?

Ол үшін бүгінгі білім беру саласында субъект субъектілік қатынасты басшылыққа алып, үйрену мен үйретуді тек өзара белсенді әрекеттерге негізделген қарым-қатынаста жүзеге асыруда оқытудың интербелсенді әдістерін кеңінен қолдануымыз қажет. Интербелсенді әдістердің бірі - пікірталас әдісі. Пікірталас - білім алушылардың аудиторияда немесе шағын топ ішінде нақты бір проблема бойынша өзіндік көзқарастарымен, пікірлерімен алмасып, оларды дәлелдеп, өзге пікірлермен, көзқарастармен толықтыру әрекеттері [1.]. Бұл әдіс бойынша білім алушы өзінің теориялық және практикалық білімін жинақтап, оларды қолдана отырып, өз көзқарасын пайымдау мен түйіндеуге, өзге пікірлерді ескеруге және оларды өз қажетіне пайдалануға үйренеді. Топтық пікірталастар кері байланыс жасауға жақсы мүмкіндік беріп, оқушының мотивациясы мен қызығушылығын арттырады. Пікірталаста төмендегідей ережелер сақталуы шарт:

1. Тұлғаның жеке қасиеттері сыналмай, тек пікірлер, көзқарастар, пайымдаулар ғана сыналуы тиіс.

2. Пікірталастағы басты мақсат жеңу емес - ақиқатқа жету.

3. Басқа пікірлермен келіспеуге болады, бірақ оларды сыйлау керек.

4. Біреу сөйлегенде, оның сөзін бөлуге болмайды.

5. Басқа пікірлермен келіспеген жағдайда, оларға жалаң түрде баға бермей, ол пікірдің мағынасы мен мазмұнын айқындайтын сұрақтар қойған орынды.

6. Пікірталаста икемділік пен бейімшілдіктің жоғары дәрежесін көрсеткендер жеңіске жетеді.

Пікірталас арқылы мұғалім оқушыға ақиқатты дайын күйінде ұсынбай, оны қалайша іздеп тауып, қорғауға болатындығын көрсетеді.

Пікірталасты ұйымдастыруда мұғалім пікірталастың ережелерін, пікірталаста назар аударатын маңызды мәселелерді, пікірталастың жоспарын, пікірталас жүргізу тәсілдерін алдын ала жоспарлап алуы керек.

Пікірталастың мынандай түрлері бар: диспут формасындағы пікірталас, «Бұрыштар» пікірталасы, «Академиялық дау-дамай» пікірталасы[1.47б.].

Интербелсенді әдістердің бірі - ойындар. Оқыту үдерісінде рөлдік ойындар, іскерлік ойындар, имитациялық ойындар қолданылады.

Ойын элементтерін тарих пәнін меңгертуде күнделікті жұмыспен бірге оқушылардың шығармашылық ізденісін дамытып, білім беруді қызықты әрі әсерлі ететін оқытудың ұтымды бір жолы болып табылады. Ойын әлемінің қызықты шарты қайталау, есте сақтау,

алынған мәліметті бекіту мен меңгерудегі бірсарынды қызметке эмоционалдық жағымды әсер етеді, ал ойын қызметіндегі эмоционалдық әсер оқушының барлық психологиялық процестер ең қызметтерінде белсенділігін арттырады. Ойынның тағы бір оң жағы білімді жаңа жағдайда қолдана алу қабілетінің дамуына және де оқушылардың меңгерілген оқу материалын өзіндік тәжірибеден өткізуіне септігін тигізеді және оқу үрдісін түрлендіреді. Оқушыларды қызықтырады. Осы кездегі ойын әдістерінің қазіргі оқушы ақпараттарының кеңеюіне де сәйкес өзектілігі артып отыр.

Дидактикалық ойындарды сабақта қолдануда жүйелілік, нақтылық, алынған білімді кеңейту ұстанымдары сақталады. Осы арқылы оқушылардың сөйлеу тілі мен ойлау дағдысы дамиды. Оқытуда қолданылатын ойындардың тәрбиелік те маңызы зор. Ойын оқушылардың интеллектуалдық қабілеттерін ғана емес, еркін, өзін ұстауға байланысты этика дағдыларын, сондай-ақ оқушыларды еңбекке, ұжымдық қызметке дайындайды. Ойынды көңіл көтеруге айналдыруға болмайды. Ойынды қолдануда оның күнделікті жаттығу жұмысына айналмауын ескеру керек, ондай жағдайда баланың оған қызығушылығы төмендейді[2.]. Қандай да болсын ойынды таңдауда оқушының жеке психологиялық қабілеті ескерілуі керек. Ойынды түрлі мазмұндағы сабақтардың қорытынды бөлімінде, жалпы тексерукезінде өткізу тиімді. Дидактиканың оқыту үрдісінде оқушының белсенділігін арттыру қағидасы негізгі талаптардың бірі болып қала бермек. Оқушының белсенділігі өзінен-өзі пайда болмайды, ол қолданылған педагогикалық әдістер негізінде педагогикалық ортаны ұйымдастыру және мақсатты басқару педагогикалық әсер ету нәтижесінде пайда болады.

Ойын - қоғамдық тәсілді меңгеру мақсатында, ситуациялық жағдайда, бағытты түрде іскерлігін көрсететін, өзін-өзі басқаруын жетілдіретін іс-әрекет. Әр сабақтың алдына қойған мақсат-міндетіне орай оның ішкі құрылысы да белгілі, ойын баланың көңілін өсіріп, ойын сергітіп қана қоймай, сонымен қатар оның таным, түсінігін арттырады, бір- бірімен тіл табыстырып, тапқырлыққа үйретеді. Ойын түрлі сабақты қызықты өткізуге, оқушылардың сабаққа ынтамен қатысуына, өз бетімен жұмыс істеуіне, өздігінен қорытынды жасауына жол ашады.

Келесі интербелсенді әдістердің - кейс-стади әдісі. Мұны кейде «нақты оқу ситуациялар әдісі» деп те атайды [3.796.]. Бұл оқушыда таңда жасау мен шешім қабылдау дағдыларын қалыптастыратын әдіс. Ағылшыны тілінен аударғанда «кейс» сөзі «жағдай», «оқиға» дегенді білдіреді.

Бұл әдісті қолданудағы мақсат:

- Студентке кез келген теориялық мәлімен пен ақпаратты талдату;
- Негізгі проблемаларды айқындау;
- Проблемаларды шешудің әртүрлі жолдарын табуға баулу;
- Сараптау арқылы олардың ең тиімдісін таңдау;
- Іс-әрекетін жоспарлау[3.586.].

Кейс-стади әдісін арнайы дайындалған оқу материалдары мен бұл материалдарды оқу үдерісінде қолданудың арнайы технологиясы деп түсінуіміз орынды. Мұнда әртүрлі әдіс, тәсілдердің басын біріктіре келе, төмендегідей бірлескен жұмыс түрлерін жасатуға болады:

- Ой қозғау;
- Модельдеу;
- Пікірталас;
- Талқылау мен жүйелі талдау;
- Іскерлік және рөлдік ойындар;
- Тәжірибе жасау;
- Проблемалық әдіс;
- Жазу тәсілдері [3.1166.].

Бұл әдісті қолдануда оқу білім алу үдерісінде таңдау еркіндігіне ие болып, оқу тәсілдерін, тапсырмаларды және оларды орындау жолдарын таңдай алады. Мұғалім оқушыға

теориялық мәліметті толық бермей, тек негізгі ұстанымдарға тоқталып, оқушылардың теорияны практикалық тұрғыдан қолдануыларын қадағалайды[4.326.]. Сонымен қатар оқушы алдын ала мұғалімнің тарапынан дайындалған көп көлемді оқу материалдарының ішінен өзіне қажеттігін таңдап алып, онымен тиімді жұмыс жасауға, яғни өзін-өзі басқару дағдысына, жауапкершілікке, өз іс-әрекетін жоспарлай алуға үйренеді. Мұғалім мен студент арасында әріптестік ынтымақтастық нығаяды.

Тренинг әдіс. Басты мақсаты - үйренудің ең тиімді жолдарын игеру. Тренинг ұйымдастыруда келесідей интербелсенді тәсілдер қолданылады: іскерлік және рөлдік ойындар, нақты жағдайлар мен ситуацияларды талдау, топтық пікірталастар, презентациялар[5.126.].

Тренинг өткізу барысында студенттер өздеріне берілген тақырып бойынша топ ішінде талдай отырып, оны өзгелерге жеткізуді ситуациялық жағдайда немесе рөлдік ойындарға бөліп ойнау арқылы жеткізе отырып, тақырыпты меңгерулері тиіс.

Интербелсенді әдістер білім деңгейінің көтерілуіне жағдай туғызады. Білім сапасын арттырудағы интербелсенді әдістерді оқып, үйреніп, сараптай келе, мынандай қорытынды жасауға болады:

- Білім алушылардың білім, білік сапасын арттырудағы интербелсенді әдіс түрлері сан алуан, оларды таңдау және одан шығатын нәтиже мұғалімнің кәсіби біліктілігіне тікелей байланысты;

- Интербелсенді әдістерді сабақ үрдісіне енгізу жүйелі және мақсатты түрде жүргізілгенде ғана жетістікке жетуге болады;

- Интербелсенді әдістерді қолдану барысында әрбір оқу орнының материалды-техникалық базасының талапқа сай болуы, кадрлық әлеуметтің жоғары болуы қажет [5.196.].

Жалпы оқыту әдістері оқыту үдерісінің барлық кезеңдерінде оқытудың әртүрлі мақсат-міндеттерін орындау барысында оқушылардың таным әрекеттерін арттыруға бағытталуы тиіс. Сондықтан оқыту үдерісінде оқушылардың таным әрекетінің белсенділігін арттыруға септігін тигізетін әдістерге айрықша назар аудару қажет. Әр түрлі әдіс тәсілдерді пайдалану арқылы оқушылардың білімге деген ынтасы артады. Мысалы «Өрмекшінің өрмегі», «Сұрақты қағып ал», «РАФТ», «Серпілген сауал», «Құпия зат» әдіс- тәсілдерін қолдану барысында оқушылардың сабаққа деген қызығушылықтары артады. Сабақ барысында ресурстарды молынан қолдануға тырысу керек. Яғни, қолжетімді ресурстарды дұрыс, әрі ұтымды пайдалану тиімді. «Планшет» әдісін көбінде «Блиц- турнир» өткізгенде қолданады. «Блиц-турнирді» сабақтың қорытынды бөлімінде жиі өткізген дұрыс. Сұрақтар қою арқылы оқушының тақырыпты қалайша меңгергендігін анықтайды. Әрине, тәжірибе барысында осы аталған әдіс-тәсілдермен шектеліп қалмау қажет. Семинарларда, коучинг сабақтарда алған тиімді әдіс-тәсілдерді тәжірибеде қолданамын. Сондай-ақ іс-тәжірибеде сабақ барысында кеңінен қолданатын тиімді әдіс- тәсілдің бірі «Сыртқы және ішкі шеңбер әдісі» «Ия немесе жоқ» әдісі, «Шындық пен жалған әдісі» уақыт үнемдеуге өте тиімді. Үй тапсырмасын тексеруде 4-5 минут уақыт жұмсауға болады. «Шырша немесе фишбон» - бұл стратегия оқушыларды көлемі үлкен тақырыпты бірнеше себебі мен дәлелдемесі келтірілген шағын тақырыпшаларға бөлуді үйретеді. Осындай әдіс-тәжірибелерді сабақта қолдану үлкен жетістіктерге жеткізеді, бала дамуында үлкен нәтиже береді. Сабағымның бірінші күнінен бастап парталарды топтарға бөліп орналастырып қойдым. Әсіресе топпен жұмыс жасағанда жаңа әдіс-тәсілдерді басшылыққа ала отырып, көптеген жұмыс түрлерін ұйымдастырдым. Мысалы, топтық жұмыс, топ ішіндегі жұптық жұмыс, жеке дара жұмыс, т.б.

Менің пікірімше, сабақтың тиімділігі: оқушы шығармашылық деңгейге мұғалім арқылы емес, өз іс-әрекеті арқылы жетеді. Жаңа әдіс-тәсілдердің ұтымдылығы да осында. Технологияны пайдалану шығармашылық тұлға қалыптастыруға алып келеді. Біз сабақтың басында мақсат қойғанда да осындай нәтиже күткен едік. Дәстүрлі өткізіп жүрген сабақтарды салыстыра отырып, жаңаша тәсілде өткен сабақтан мынадай

айырмашылықтарды таптым.

Дәстүрлі сабақ үрдісінде - өзімнің әдістерім, яғни, мұғалім әрекеті: тақырыпты түсіндіремін, кейіпкерлер туралы мінездеме бере отырып меңгертемін, шығарманың идеясын анықтап беремін, талдаймын, шығарма жазуды тапсырамын. Ал оқушының әрекеті: мазмұнын айтып береді, кейіпкерлерге мінездеме береді, тақырып бойынша мұғалімнің түсіндіргенімен байланыстырып айтады, тақырып бойынша шығарма жазады.

Жаңаша оқыту технологиясы негізінде өткізілген сабақ үрдісінде өзімнің іс-әрекетім, топқа бөліп, ой қозғадым, тақырыпқа қызықтырып бағыттадым, шығармаға қатысты мақал-мәтелдер жинақтауды ұсындым, шығарманы талдауға пікірталас ұйымдастырдым, оқиғадағы өзекті мәселелерге оқушы көзқарасын анықтадым, шынайы өмірмен байланыстыру арқылы баға беруге бағыттадым. Ал оқушының белсенділігі: топтарда жұмыс жасады, мәтінмен өздері танысты, әр түрлі әдістер арқылы шығарманы саралады, жеке кейіпкерлерді талдады, олардың іс-әрекетін зерттеді, ой қорытып, оны қағаз бетіне түсірді.

Қорыта айтқанда, ХХІ ғасыр мұғаліміне қойылатын заман талабы - қарқынды дамып келе жатқан ортада өмір сүруге қабілетті, өзін-өзі дамытуға, өз ойын еркін айта білуге, өз қалауы мен қоғам талабына сай өзін көрсете білуге бейім, жоғары білімді, нәтижелі бәсекеге қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыру. Жеке тұлғаны қалыптастырудың көзі ғылыми негізделген сабақ арқылы сезім басқаруының еркіндігімен оқушыны белгілі жоғары нәтижеге жету үшін ойлауға әкелу. «Оқыту кәсіп емес, ол - өнер» деген ұстаныммен немесе Ж.Аймауытовтың «Сабақ беру - үйреншікті жай ғана шеберлік емес, ол жаңадан жаңаны табатын өнер» дегендей жоғары нәтижеге жетуге бет алған мұғалім мен басқарушы үнемі жаңаша әдіс-тәсілдерді ойлап табады. Өзіне де, оқушыға да қатаң талап қойғанда ғана нәтижелілік пен жоғары көрсеткіш болады.

Әдебиеттер:

1. А.Байтұрсынов «Тіл тағылымы». - алматы: Ана тілі, 1991- 444 бет.
2. Ж.Аймауытов. Бес томдық шығармалар жинағы. 4-том. - Алматы: Ғылым, 1998. - 436 бет.
3. Ф.Ш.Оразбаева. Тілдік қатынас: теориясы және әдістемесі. Алматы: РБК, 2022. - 207 бет.
4. А.Әлімов. Интербелсенді әдістердің оқу орындарында қолдану. - Алматы, 2019. - 327 бет.
5. Н.А.Оразахынова. Сатылай кешенді талдау технологиясының ғылыми-әдістемелік негіздері (Монография). - Алматы: Дайыр, 2017. - 289 бет.
6. А.Алимов «Интербелсенді әдістемені мектепте қолдану» Алматы – 2015

ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ САБАҚТАРЫНДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ МҮМКІНДІКТЕРІ

Хамзина Райгуль

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университет

Мемлекет басшысы Қ.К.Тоқаев әрбір жылғы халқына арнаған жолдауында: «жедел дамып келе жатқан ортада өмір сүруге қабілетті; ұлттық тілді, тарихты жетік меңгерген, отандық мәдениетті бойында қалыптастырған; шығармашылығы дамыған жеке тұлғаны қалыптастыру» деп атап өткен болатын.

Бүгінде білім - қоғамның әлеуметтік-экономикалық, интеллектуалдық және рухани дамуының стратегиялық бағдары ғана емес, сонымен қатар біздің қоғамымыздың

қауіпсіздігінің кепілі.

Оқытудағы жаңа технология аса қажетті педагогикалық- психологиялық мәселелердің шешімдерін табуға, ой еңбегін арттыруға, оқу процесін тиімді басқаруды қамтамасыз етеді. Жаңа технологияларды оқыту үрдісінде қолданудың негізгі ерекшелігі ол оқытушылар мен оқушыларға өз бетімен және бірлесіп шығармашылық жұмыс жасауға көп мүмкіндік береді және оны педагогикалық мақсатта пайдалану оқушылардың зердесіне, сезіміне, көзқарасына әсер ете отырып оның интеллектуалдық мүмкіншіліктерін арттыруға көмектеседі.

Дене тәрбиесінің әлеуметтік жүйе және қоғамдық құбылыс есебінде дене тәрбиесі жүйесін, оның қалыптасуы мен дамуының негізгі заңдылықтарын, оның қызметі мен құрылымын танып, білудің қажеттілігі білім мен тәрбие талаптарына сәйкес өсіп келе жатқан ұрпақтың дене тәрбиесін қамтамасыз ету үшін керек. Дене тәрбиесі тек мектептегі дене шынықтыру сабағы ғана емес, ол сабақтан тыс, мектептен де тыс денсаулыққа байланысты шаралар жүйесі екенін ескерсек, қазіргі кезеңдегі білім беру орындарындағы дене тәрбиесінің жүйесі жастардың денсаулықтарын нығайтумен қоса, тұлға бойындағы биологиялық-психологиялық қажеттіліктердің жан-жақты жетілуіне, өмірге белсенді ұстаным мен ізгілікті қатынастарын дамытуды меңзейді. Мұндай маңызды әдістеме ғылыми және оқу пәні ретінде жетекші рөл атқаратын, дене тәрбиесі саласындағы кәсіптік бағытта болашақ мұғалімдерді дайындауды жүзеге асыратын жоғары оқу орындарындағы оқыту жүйесіне тікелей байланысты. Қазіргі кезеңде жалпы орта мектептердегі оқу бағдарламаларын құрастыру бағыт-бағдары өзгерді. Алайда, бұлардың бәрінде мектеп оқушыларын қайда оқитындығы ескерілмейді, олардың меңгеруі тиіс негізгі дағдылар мен қабілеттер, оқу нормасын тапсыруға арналған шарттар көрсетілген. Денені шынықтыру жаттығуларының орындалуы қозғалыс дайындығының деңгейі туралы мәлімет береді. Дегенмен, бұл бағдарламалар базалық, үлгілік сипатқа ие, сондықтан оларды әрбір педагог жергілікті жағдай мен салт-дәстүрлерге орай өзгертулер мен толықтырулар енгізіп, өзгерте алады. Дене тәрбиесі мәселелерін шығармашылық тұрғыда шешуге, өзгермелі өмір жағдайында инновациялық процестер мен жаңашыл бағыттарды дер кезінде меңгере отырып, тәжірибеге сын көзбен қарап, дене тәрбиесі міндеттерін жүзеге асыруға белсенді, салауаттылық пен дене мәдениетін меңгерген маман даярлаудың маңыздылығы артуда.

Дене тәрбиесін, жаңа психологиялық технология мен озат тәжірибені ұлттық және жалпыадамзаттық құндылық қағидаларымен сабақтастыра зерттеу - бүгінгі күн талабынан туындап отырған педагогика ғылымының міндеттерінің бірі. Дене тәрбиесінің мәнін бүгінгі жаңа заман талабына сәйкес қарастыру - бұл адамды өзі өмір сүрген ортаның жемісі ғана емес, сол ортадағы дене мәдениеті, адамгершілік қарым-қатынасы әрекетімен көрінетін субъект деп танылуымен айқындалады. Қоғамның елеулі өзгерістерге түсуі, адамның мақсат-мұраттарына, тұрмыс-тіршілігі мен мінез-құлқына, сондай-ақ өзінің жеке басына да субъект ретінде өзгеріс енгізуде. Оның үстіне қоғамдағы салауаттылық, дене мәдениеті мен рухани құндылықтардың табиғаты, мәні, шығу тегі және атқаратын қызметтері туралы жан-жақты зерттеу, оқушылардың дене тәрбиесін салауаттылық дене мәдениеті мәселесімен байланыста қарастыру қажеттігі біздің тақырыбымыздың өзектілігін айқындай түседі.

Елімізде бәсекеге қабілетті білім - білім беру саласының ең басты міндеті болып отыр. Дамудың алдыңғы қатарындағы елдердің білім дәрежесімен теңесу - еліміздің біліми саясатының негізгі көздегені. Дамыған елу елдің қатарына енудің алғышарттарының бірі де осы сапалы да бәсекеге қабілетті білім. Сондықтан да еліміздегі мектептердегі білім берудің басты ұстанымдары мен міндеттері, әрекеттері, жолдары осы мақсатқа орай ұйымдастырылады.

Мақсатқа жетудің түрлі жолдары бар. Солардың бірі де бірегейі оқытудың жаңа технологияларын пайдалану. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңының 18-бабының 8-тармағында: «Оқытудың жаңа технологияларын сынақтан өткізу, білім берудің жаңа мазмұнын енгізу үшін білім беру ұйымдарында эксперимент тәртібімен іске

асырылатын білім беру бағдарламалары әзірлену мүмкіндігі», - атап көрсетілген. Осыған орай қазір еліміздегі көптеген мектептерде білім берудің жаңа жүйесі енгізіліп, әлемдік білім беру кеңістігіне бет алуда. Білімі мен ғылымы өз дәрежесінде дамыған елдер көш бастап, қашан да елдік дамудың кез келген саласында озық тұрары сөзсіз. Бізде осы көшпен қалмаудың қамын жасап бағудамыз. Жалпы орта мектептердегі «Дене тәрбиесі» пәнінің мақсаты әлі күнге дейін толықтыруды қажет етеді, осыған орай оның ғылыми негізделген бағыт-бағдарын жасау қажеттілігі туындайды.

Осы бағыттағы ізденістердің тиімдісі дене тәрбиесі сабағында дәстүрлі емес оқыту құралдарын психологиялық тұрғыда қолдануды зерттеу болып табылады. Дене тәрбиесі өсіп келе жатқан жас ұрпаққа білім мен тәрбие беру саласының бір тармағы болып табылады және ол жеке тұлғаның жан-жақты дамуына, күшті де қуатты болып өсуіне, ұзақ уақыт шығармашылық еңбекке жарамды адамды қалыптастыруға, оны Отан сүйгіштікке дайындауға қызмет етеді.

Республикамыздағы білім беру саласында және әртүрлі қолдану салаларына байланысты жаңа бағыттағы спорт, дене тәрбиесі жүйесі бойынша мамандарға деген сұраныстардың артуы, оларды дайындаудағы білімділігі мен қабілеттілігі, біліктіліктің қазіргі талаптарға сай болуы өте үлкен маңызды жұмыстарды атқаруды талап етеді және болашақ педагогтардың кәсіби даярлығын, білім стандартына, мазмұнына сай жетілдіру мәселелері көкейкесті мәселе болып отыр. Көрсетілген міндеттерді толық жүзеге асыру дене тәрбиесі жүйесіне тікелей байланысты. Дене тәрбиесін жүзеге асыру - денсаулықты нығайту, білім беру, дамыту, тәрбиелеу міндеттерін шешуге арналған педагогикалық жұмыстардың бірі бола отырып, жеке тұлғаның денсаулық деңгейін арттыру, табиғи күш- қуатын нығайту, дене мүшелерін гигиеналық негіздері мен дене- қозғалыс қабілеті мүмкіндіктеріне сай, өз бетінше қимыл-қозғалыс жаттығуларын орындап, өзін- өзі үнемі дамытып, көңілді де сергек жүруге баулиды. Болашақ ұрпағымыздың денсаулығының мықтылығы, салауатты өмір сүруі мектеп мұғалімінің жеке басымен оның жоғары оқу орнындағы теориялық жеке тәжірибелік дайындығының дәрежесіне тікелей байланысты. Осыған орай оқушылардың дене тәрбиесі жүйесін жүзеге асыру жұмыстарын ұйымдастыруға болашақ мұғалімдерді даярлау ісін кәсіби дайындықтың ажырамас бөлігі ретінде қарастыру керек. Дене тәрбиесі және спорт мамандары күрделі әлеуметтік міндеттерді шешуге араласумен бірге оқушылардың психологиялық ерекшеліктеріне сай, оқу-тәрбие міндеттерін шешуде олардың рухани жетекшісі де болуы тиіс. Оқушыларға дене шынықтыру сабақтарында жаңа технологияны пайдалану оқыту мен тәрбиелеудің жалпы заңдылықтарына бағынған. Сондықтан оны іске асыру барысында дене тәрбиесінің жас және жыныстық ерекшеліктерін ескере отырып, осы заңдылықтарды көрсететін жалпы педагогикалық ұстанымдарды басшылыққа алу қажет. Ол ұстанымдарға жататындар: жан- жақтылық, саналылық пен белсенділік, бірте-бірте жасалатын әрекет, қайталамалық, көрнекілік, жеке даралық.

Оқу үдерісінің үздіксіздігі негізгі үш қағидаларда көрініс тапқан:

а) оқу-тәрбие үдерісі көп жылғы және жыл бойындағы сипатқа ие болуы тиіс; ә) сабақ барысында әрбір келесі сабақтың әсері алдыңғы сабақтың ізінше қатпарлы әсер қалдыруы тиіс, себебі жас оқушының ағзасында алдыңғы сабақтардың әсерінен пайда болған жағымды өзгерістер беки түсуі және жетіле түсуі қажет;

б) демалыс жұмыс қабілетін қалпына келтірудің арта түсуі үшін жеткілікті болуы тиіс.

Дене жүктемелерін бірте-бірте және жоғары деңгейге арттыру ұстанымы олардың көлемі мен қарқындылығының, оқушыны дайындауға қойылатын талаптардың бірте-бірте күрделенуінің үздіксіз арта түсуімен байланысты болып келеді.

Сабақтарды бір-бірте күрделендіру оқушыны дайындаудың мүмкіндіктері мен деңгейлеріне сәйкес келіп, олардың спорттық жетістіктерінің үздіксіз арта түсуін қамтамасыз етуі тиіс. Дене жүктемелерінің толқынды түрде өзгеру ұстанымы олардың динамикасының толқынды сипатын көрсетеді, себебі ол салыстырмалы алғанда оқу - тәрбие үдерісінің кіші-

гірім үзіндісіне, немесе сабақтардың кезеңдері мен тұтас бір дәуіріне де тән болуы мүмкін.

Спорттық техника мен оны жаңа тұрғыда жетілдіруге үйрету әдістерінің кез-келген түрінің жағымды жақтары бар, бірақ ол жеке қалпында шапшаң әрі тиімді үйретуді толық қамтамасыз ете алмайды, сондықтан спорттық техниканы меңгеру барысында барлық әдістер бірін-бірі толықтыратын түрде қолданылады. Олар жиірек бір уақытта пайдаланылады.

Қимыл-қозғалыстарды белгілі реттілікте игеру. Атап айтқанда: дайындалып жүрген оқушылардың оқуға деген жағымды ынтасын қалыптастыру; қозғалыс қимылының мәні туралы білімді қалыптастыру; әрбір спорт түрлері бойынша үйренетін қозғалыстар туралы толық түсінікті қалыптастыру; үйренетін қозғалыс қимылын тұтастай игеру. Сөйтіп, қимылға үйрету дегеніміз - бұл білім алу, қозғалыс икемділігін қалыптастыру және тиісті дене жағынан қалыптасудың қасиеттерін тәрбиелеу.

Талдау, жалпы білім беру мектептерінде оқу-тәрбие үдерісін ұйымдастыру мен басқаруға білім беру мен спорттық мекемелерге тән құрылымдар - мақсат, жалпы және арнайы (арнайылық) міндеттер, әдістер мен қағидалар, оқу кеңістігінде жүзеге асатын, нақты бағыттылығы бар, оқу материалының теориялық және тәжірибелік мазмұны кіретінін көрсетті. Оқушы-спортшының осы білім беру кеңістігіндегі таңдаған жолының басы, мектептегі оқу мерзіміндегі бастапқы кезеңнің де нақты құрылымы немесе мазмұны болады.

Дене тәрбиесі сабағында оқытудың дәстүрлі емес құралдарын қолдану барсында оқушылардың дене тәрбиесін дамыту технологияларын жетілдіруге; дене тәрбиесі сабақтарында оқушыларды адамгершілікке тәрбиелеуге, дене тәрбиесі арқылы жеке тұлғаның психофизиологиясын өзгертуге: өзін-өзі реттеуін қалыптастыру; дене тәрбиесі сабақтарын пәнаралық байланыс арқылы жетілдіру; дене қабілетін рухани құндылықтар арқылы дамыту; релаксация арқылы жеке тұлғаның психофизиологиялық қабілеттерін дамыту; психикалық қуат мүмкіндіктері мен дене тәрбиесін сабақтастырып дамытуға т.б. қол жеткізуге болады.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңы, 27.07.2007
2. Қазақстан Республикасының Дене тәрбиесі және спорт туралы Заңы, №228-Ұ, 03.07.2020
3. Қазақстан Республикасы Президентінің Жолдауы, 11.11.2021 ж.
4. Краевский В.В. Методология педагогического исследования, Самара, 1994.

ҚҰЗІРЕТТІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ НЕГІЗГІ СУБЪЕКТІСІ – БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ӨЗ БЕТІНШЕ ЖҰМЫСЫН ТИІМДІ ҰЙЫМДАСТЫРУ

Ә. Орынбасар

Қ.Дүтбаева атындағы Атырау гуманитарлық колледжі
Химия пәні мұғалімі.

Еліміздегі дүбірлі өзгерістер, қайта жаңғырулар білім беру жүйесіне де айтулы реформалар мен мақсаттар әкелді. Білім стандартының жасалуы, оқу орындарын жаппай компьютерлендіру, инновациялық технологиядан іздену, білім мазмұнын байыту, әлемдік білім кеңістігіне ену мақсатындағы жұмыстар сол өзгерістің куәсі. Білім парадигмасы өзгерді. Білімді жеке тұлғаға қарай бағыттау студенттің «мен» менталитетін және белгілі бір құзіреттілікті қалыптастыру негізгі субъект болмақ. Құзырлылықтың (құзіреттілік) латын

тілінен аудармасы «компетенс» белгілі сала бойынша жан - жақты хабардар білгір деген мағынаны қамти отырып, қандай да бір сұрақтар төңірегінде беделді түрде шешім шығара алады дегенді білдіреді - деп көрсетеді. Бұл жайлы Б.Тұрғанбаева «Өзінің практикалық әрекеті арқылы алған білімдерін өз өмірлік мәселелерін шешуде қолдана алуын - құзырлылықтар (құзіреттілік) деп атаймыз» деп анықтаса, Ресей ғалымы Н.Кузьминаның көзқарасы бойынша, «Құзырлылық (құзіреттілік) дегеніміз - педагогтің басқа бір адамның дамуына негіз бола алатын білімділігі мен абыройлығы» [1].

Құзірет - дара тұлғаның бойындағы өзара байланысты сапалардың (білім, білік, дағды) жиынтығы. Ал қазақ тілі сабағында оқушылардың өз бетінше жұмысын ұйымдастыру арқылы білім, білік, дағдының жоғары деңгейіне шығу, яғни, жеке тұлғаның құзіреттілігін жүзеге асыру тақырыптың өзектілігі болып отыр.

Құзіреттілік - қызмет атқарушының жеке мүмкіншілігі, оның квалификациясы (білімі мен тежірибесі), шешім қабылдай алуы немесе белгілі бір білім мен дағдыларына сәйкес шешім қабылдауы.

Маманның кәсіби құзіреттілік мәселесі күрделі де көп қырлы. Бұл ғылыми педагогикада, психологияда, әлеуметтануда, кәсіби білім берудің теориясы мен әдістерінде, акмеологияда, андрогикада, гуманитарлық ғылымда әр қырынан қарастырылып жүр. Мәселе кешенді түрде зерттелуде.

Құзіреттілік - жеке тұлғаның теориялық білімі мен практикалық тежірибесін белгілі бір міндеттерді орындауға даярлығы мен қабілеті. Ол жансыз жаттанды білім түрінде емес жеке тұлғаның танымға, ойлауға қатысын және әрекетке, белгілі мәселелерді ұсынып, шешім жасауға, оның барысы мен нәтижелерін талдауға, ұдайы түрде ұтымды түзетулер енгізіп отыруға деген икемділігінің белсенділігінен көрінеді.

Н.С.Розов құзіреттіліктің екі жағы болатынын анықтайды да, бірінші жақты танымдық және практикалық жажалық енгізуді (инновация) ассимиляциялау мүмкіндігімен, екінші жақты - білім беру жүйелерінің әр түрі, тип, профилі сатыларына қойылатын білім талаптарын анықтау мүмкіндігімен байланыстырады.

Н.С.Розовтың пікірінше, құзіреттіліктің мынадай қырлары бар:

— мәндік аспект, неғұрлым жалпы мәдени контекстегі ахуалды жете түсінудің бара-барлығын көрсетеді. Бұл контекстің аяғына осы сияқты ахуалды бағалау, ұғыну мен оған деген қарым-қатынас кіреді;

— проблемалық-практикалық аспект, бұл осы бір жағдайда ахуалды айқындай білудің мақсат, міндет, нормаларды алға қою мен орындау тиімділігінің бара-барлығын сипаттайды;

— коммуникативті аспект, бұл - осы тәріздес ахуалдағы қатысымның және адамның осындай жағдайда қатысын және өзара ықпал жасауға тиісті мәдени үлгісі, деңгейінің бара-барлығын қамтамасыз етеді.

Құзіреттілікті оның жалпы мәдени және кәсіби көріністерін сипаттау үшін былайша аспектілерге бөлу жасанды екенін көруге болады.

Қазіргі қоғамдық өзгерістердің қарқындылығы жаңа сипаттағы мамандарды қажет етіп отыр. Ондай мамандар дәйім өзгеріп отыратын әлеуметтік-экономикалық үрдістерді талдай білуге, нарықтық бәсеке жағдайына сай шешімдер қабылдап, жүзеге асыра білуге, өндіріс пен жеке адам арасындағы ықпалдастықтың ізгілікке бағытын стереотиптендіруден арылта білуге тиіс. Осы жағдайларға байланысты жоғары оқу орнының ең бір маңызды міндеті кәсіби жағынан білімдар да құзіретті маман даярлау болып отыр.

Осы өзектілікті жүзеге асыру барысында «Құзіреттілікті қалыптастырудың негізгі субъектісі - білім алушылардың (студент немесе оқушы) өз бетінше жұмысын тиімді ұйымдастыру» атты тақырып таңдалынып алынды.

Мақсаты: өз бетінше жұмысты тиімді ұйымдастыру арқылы өздігінен дамуға ұмтылатын жеке тұлғаның құзіреттілігін қалыптастыру.

Міндеттері: жеке тұлғаның дамуында маңызды роль атқаратын

- білім алушылардың өз бетінше жұмысын тиімді ұйымдастыра білу;
- сол арқылы білім, білік, дағдының жоғары деңгейіне шығу;
- білім алушының түрлі дара қабілеттерін арттыру.

Нысаны: өз бетінше жұмысты ұйымдастыру арқылы жеке тұлғаны қалыптастыруда құзіреттіліктің маңызы.

Жаңашылдығы: құзіреттілікті қалыптастырудың негізгі субъектісі - білім алушылардың өз бетінше жұмысын тиімді ұйымдастыру - білім сапасын арттырудың негізгі жолы.

Болжамы: білім алушылардың өз бетінше жұмысты тиімді ұйымдастыру - жеке, дара тұлғаның еркін қалыптасуына мүмкіндік береді.

Латын тіліндегі «компетенс» сөзін ғалым К.Құдайбергенова «Құзырлылықты (құзіреттілікті) білімін, біліктілігін, дағдысын, тұлға мінез - құлқын, ең бастысы тұлға мүмкіндігін бағалаудың критерийі мақсатында қарастыру құзырлылық(құзіреттілік) маңызын толық аша алады. Олай болса, құзырлылық, нәтижеге бағдарланған жаңа білім беру жүйесінің сапалық критерийі ретінде әлеуметтік және өмірлік көзқарастарды есепке алу қажет» деп жазса [2], Б.Тұрғанбаева «Құзырлылыққа (құзіреттілікке) бағытталған оқыту үрдісінде тәжірибелік жолмен мәселені шешу мүмкіндігі молаяды. Осы жағдай біліктілікті арттырудағы екінші үлгіге көшірудің негізі бола алады. Өйткені, құзырлылыққа (құзіреттілікке) бағытталған үлгіде білім алушылардың өз бетімен жұмысын ұйымдастыру - басты мақсаты » - деп көрсетеді [3].

Ал, бұл құзіреттіліктер (оқытушының құзіреттілігі және оқытушы мен студенттің құзіреттілігі) өз бетімен жұмысты ұйымдастыруда анық байқалады. Оқушының өз бетінше жұмысын тиімді ұйымдастыра білу - сол арқылы білім, білік, дағдының жоғары деңгейіне шығу.

Американдық психологтардың анықтамасы бойынша өз бетімен жұмысты ұйымдастыру дегеніміз - бұл, өз бетімен тани білу, өз бетімен жаңа бір нәрсені анықтауға ұмтылу және өз тәжірибесін терең түйсіне білу қабілеті. Өз бетімен жұмысты ұйымдастыру психологиялық тұрғыдан алғанда, нәтижесінде жаңа материалдық рухани құнды дүние тудыратын әрекет. Ал педагогикалық тұрғыдан алсақ, өз бетімен жұмысты ұйымдастыру дегеніміз - адамның белсенділігі мен өз бетінше жұмыс істеуінің жоғары түрі және ол әлеуметтік қажеттілігі мен өзінің ерекшелігімен бағаланады. Ең бастысы, жеке тұлғада өз бетімен жұмыс істеуге деген тұрақты қажеттілік, тұрақты сұраныс болып, өз ісіне қанағат табу сезімі болуы қажет [3].

Сабақ барысында оқытудың әр түрлі әдіс-тәсілдерін қолдана отырып, студенттердің өз бетінше жұмыс істеу белсенділіктерін арттыру барысында теориялық білімдерін кеңейтіп, ойлау қабілеттерін дамытуға болады. Білім алушылардың пәнге қызығушылығын арттыра отырып жеке тұлға ретінде дамытудағы іздену-зерттеу бағытындағы тапсырмалар жүйесін ұсыну өмір талабы.

Өз бетімен жұмысты ұйымдастыру - белгілі бір іс-әрекетте, ең тәуір нәтижеге жетуге мүмкіндік беретін адамның жеке-дара ерекшеліктері.

Еліміздің саяси, экономикалық, мәдени, қоғамдық өміріндегі өзгерістерге сай білім беру ұйымдарының үлкен жауапкершілікті сезініп, білікті, өз ісінің шебері, бәсекеге қабілетті, кең ауқымды, жан-жақты дамыған маман дайындауға ұмтылуы, өзінің бүкіл қызметін осы бағытта құруы заңды құбылыс, себебі қоғам өзінің әлеуметтік- экономикалық және рухани дамуының мазмұны мен сипатының өзгеруіне және еңбек сапасына талаптың жоғарылауына байланысты өз ісін жетік білетін, кәсіби білімі мол мамандарды қажет етеді.

Соңғы жылдары болашақ мамандардың құзыреттілігі туралы пікірлер кәсіби маман даярлау мәселелері жайлы көптеген пікірлер айтылып жүр. Соларға сүйене отырып, мұның өзі болашақ мамандарды қаршаған дүниені, табиғатты, қоғамдық өмірдің құбылыстарын тану, әлеуметтік-экономикалық даму мәселелерін пайымдау, талдау, маңыздысын ажырата

білуге, адамдармен қарым-қатынастағы жоғары мәдениеттілікке үйренуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

1. Кузьмина Н. Классификация профессионально-личностных компенсаций вузовского преподавателя // Педагогика. 2016. №9. С 55-60
2. Шилова О.Н. Что такое ИКТ - компетентность студентов педагогического университета и как ее формировать // Информатика и образование. 2022 №3 с.96-100
3. Тұрғанбаева Б. Қатысымдық құзыреттілік мәселесі туралы. // Білім.Образование. 2022 №6 б.32-33

БІЛІМ БЕРУДЕГІ ӨЗГЕРІС-ЗАМАН ТАЛАБЫ

Мукажанова Г.С.

№ 3 жалпы орта білім беретін мектеп

Тарих пәні мұғалімі

Жылыой ауданы

Мемлекет басшысы Т.К.Тоқаев өз сөзінде: «Біз қазір «білім-ғылым-инновация» атты үштік үстемдік құратын постиндустриялық әлемге қарай бағыт алып барамыз» деген болатын. Ендеше, еліміздің әлемдік үрдістерге енуі білім беру жүйесінің жаңа сапалық деңгейге өту қажеттілігін арттыруда екені сөзсіз. Бүгінгі таңда елімізде білім беру мазмұны жаңа бағытқа бет бұрып отыр.

Біздің өміріміздің кез келген саласындағы сапалы өзгерістер, әсіресе білім беру саласындағы өзгерістер мұғалімнің оқыту үрдісіндегі алатын орны мен рөліне жаңаша көзқарасын қалыптастырусыз жүзеге асуы мүмкін емес. Дана халқымыз «Ой өзгермей, адам өзгермейді» дегендей, орта білім беру мазмұнын жаңарту бағытында енгізіліп отырған жаңа мақсаттар мен міндеттерді, жаңа технологияларды, құзыреттілікке бағытталған бағалаудың жаңа формаларын алдымен мұғалімнің өзі жан-жақты игермейінше, сапалы білімге қол жеткізе алмаймыз. Сондықтан кез-келген педагог оқыту үрдісін бағдарламалық және әдістемелік қамтамасыз етудегі өзгерістерді, педагогикалық қызметтің мақсаттары мен әдіс-тәсілдері бағытындағы тың өзгерістерді қабылдауға, игеруге, ізденуге дайын болуы қажет.

Осыған орай Қазақстан Республикасында орта білім беру мазмұнын жаңарту шеңберінде білім беру үдерісінің құрылымы мен мазмұнына елеулі өзгерістер енгізілуіне байланысты мен де заман талабына ілесе отырып, өзгеруді өзімнен бастадым. Атырауда ұйымдастырылған 2021 жылдың 20 ақпан мен 1 наурыз аралығында «Білім мазмұнының жаңарту жағдайында, Отан тарихын оқытуда инновациялық тұлғалық идеясын енгізу» тақырыбында тарих пәні мұғалімдерінің курсына қатыстым.

Курста алғаш келген күннен бастап, көкейімізде жүрген көптеген сауалдарға жауап алдық, жалпы білім беру мазмұнының өзгешелігімен таныстық. Оқу барысында тарих пәнінен жаңа мазмұнда оқыту бойынша дәріс-тренингтер тыңдап, жаңартылған білім беру бағдарламасының құрылымын, мақсат-міндеттерін түсіндік. Осыған сәйкес педагогикалық әдіс-тәсілдерді, білім беру бағдарламасындағы оқу мақсаттарына жетуде критериалды бағалау жүйесін қолдануды үйрендім. Сабақ беру үрдісінде негізге алынатын 3 құжатпен -

оқу бағдарламасы, оқу жоспары және қалыптастырушы бағалауға арналған тапсырмалар жинағымен таныстым.

Жаңа оқу бағдарламасының ерекшелігі: - оның ХХІ ғасыр дағдыларын дамытуға бағытталғандығында, яғни ақпаратты іздеу, талдау және интерпретациялау дағдыларын дамыту;

- адам, табиғат және қоғам туралы олардың бастапқы білім қорларын қалыптастыру;

- рухани-адамгершілік құндылықтарын дамыту.

Жаңартылған бағдарламаның қолданыстағы бағдарламадан ерекшеленетін тұстары бар. Сабақ басында оқушылармен «Шаттық шеңбері» сергіту сәті өткіздім. Бұл әдіс оқушылардың бір-біріне тілек айту арқылы, тыңдау дағдыларын қалыптастырады, көңіл күйлерін көтеріп, бауырмалдық пен сабаққа деген қызығушылықтарын оятады. Мәселен, функционалдық-коммуникативтік тұрғыдан оқытуға назар аударылып, төрт дағдыға негізделген. Бұл жерде сөз болып отырған төрт дағды - тыңдалым, айтылым, жазылым, оқылым. Кіріктірілген білім беру бағдарламасында тарих пәнінің берілу жайы да өзгеше. Бағдарлама оқушының төрт тілдік дағдысын: тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым жетілдіруге бағытталған. Тыңдалым арқылы мәтіннің жалпы, детальді мазмұнын түсінеді, негізгі және қосымша ақпаратты, мәтіннің астарлы ойын анықтайды, жинақталған ақпаратты жобалайды, жүйелейді. Мысалы, «Блум таксономиясы», «Қарлы кесек», «Үштік әдіс», «Сұраққа жетіп алу», «Ыстық орындық» әдістерін қолдана отырып, оқушылардың өз бетінше ойлай отырып жұмыс жасау, ақпаратты меңгеру дағдысы мен сынптастарын ықыласпен тыңдау, қарым-қатынас негізінде шеберлігі, ұжымдасу және тыңдалым мен оқылым және жазылым дағдылары қалыптасады. Айтылым арқылы оқушы өз ойын еркін жеткізеді, көзқарасын дәлелдейді, пікірталасқа, дебатқа қатысады. Бұл дағды тарих сабақтарында пікірталас негізінде жүргізген тиімді, пікірталасқа барлық оқушылар тартылады және оқушылар өз пікірлері мен көзқарастарын ашық, бүкпесіз ортаға сала алады. Жазылым арқылы эссе, шығармашылық хат жазып үйренеді, ақпаратты графика, кесте, сызба түрінде ұсынуға бейімделеді. Бұл дағды сабақ барысында әр түрлі тәсілдерді қолдану арқылы жүргізіледі. Дәлірек тоқталсам, сабақ барысында «Бэкроним» әдісі, «Шахмат», «Венн диаграммасы», «Бес жолды өлең» әдістері арқылы ойлау қабілеттері дамиды, сөздік өорлары молаяды, жазылым дағдысы қалыптасады.

Оқылым арқылы көркем шығармадан бастап жарнама мәтіндеріне дейін түрлі мәтіндерді түсінеді. Мәтінді талдайды, мәтіннің мақсаты мен көзделген аудиториясын анықтайды. Оқылым стратегияларын «Фишбоум», «Шығыс базары», «Оқиға тауы», «Эмоция кестесі» меңгереді. Аталған төрт дағды оқушыны жан-жақты дамытуға, өз ойын еркін және толық жеткізе білуге, өзіндік көзқарасын қалыптастыруға септігін тигізеді. Жаңа бағдарламаны меңгеру барысында ерекше есте қалған мына әдіс- тәсілдер сабақтың тиімді өтуіне, оқушы бойында қажетті 4 дағдыны (тыңдалым, айтылым, жазылым, оқылым) қалыптастыруға ықпал ететіні сөзсіз. Мен өз сабағымда қолданамын өте тиімді «Кері байланыс күнделігі» жүргізіп отырған оқушылар үшін де өте тиімді.

Сабақтың соңында мұғалім оқушылардан төмендегі екі сұраққа жауап берулерін ұсынады:

Мен сабақтың тақырыбын _____ түсіндім, оны _____ орындай аламын.

Мен _____ түсінбедім,

Маған ең қиыны _____ болды.

Деп бала өзінің күнделігін толтырады. Сонымен қатар сабақ кезінде кері байланыс түрлерін қолданамын, атап өтер болсам, «Алма ағашы», «Бір сөзбен», «Табыс сатысы», «Тазалық әдісі» арқылы өздеріне баға береді, сабақтағы жағдайын ашық білдіреді.

Бағдарлама «Шиыршық әдісімен» тәсіліне негізделе құрылған. Яғни, сынып жоғарылаған сайын оқу мақсаттары қарапайымнан күрделіге қарай өсіп, тереңдеп отырады.

Бағдарлама мазмұны әдебиет, биология, география, физика сияқты өзге пәндермен тығыз байланысты. Лексикалық тақырыптарды меңгерту осы пәндермен тығыз байланыста жүргізіледі. Бағдарлама оқушылардың функционалдық сауаттылығын арттыруға, сыни тұрғыдан ойлау дағдысын дамытуға ықпал етеді. Оқу бағдарламасында оқушылардың жас ерекшеліктеріне сай оларға қызықты болатын өмірмен байланысты тақырыптар ұсынылған. Берілген тақырыптар оқушының белсенді сөздік қорын байытуға, алған білімін күнделікті өмірде қолдана алуға, өз ойын ашық, еркін жеткізе білуге мүмкіндік береді. Тарих пәніне арналған оқу бағдарламаларындағы оқу мақсаттары оқушылардан шынайы проблемаларды анықтап зерттей білуді талап етеді. Жаңартылған білім берудің маңыздылығы - оқушы тұлғасының үйлесімді, қолайлы білім беру ортасын құра отырып сын тұрғысынан ойлау, зерттеу жұмыстарын жүргізу, тәжірибе жасау, шынайы өмірде қолдана білу, жеке, жұппен, командалық топта жұмыс жасай білу, функционалды сауаттылықты, шығармашылықты қолдана білуді және оны тиімді жүзеге асыру үшін қажетті тиімді оқыту әдіс-тәсілдерді (бірлескен оқу, модельдеу, бағалау жүйесі, бағалаудың тиімді стратегиялары) қолдана білу.[1.27-31]

Жаңа бағдарламада берілген тапсырмалар, оның мазмұнын айтумен ғана шектелмей, тапсырмаға қатысты өзі сұрақтар құрастыруына, себебін анықтауына, болжам жасау мен өзіндік бағалауына, сұраққа жауап болатын ақпаратты дереккөздерден табу ретін білуіне, жаман мен жақсыны айыра білуіне жетелейді. Бағалау жүйесі де түбегейлі өзгеріске ұшырап, критериалдық бағалау жүйесі жасалады. Критериалды бағалау кезінде оқушылардың үлгерімі алдын ала белгіленген критерийлердің нақты жиынтығымен өлшенеді. Оқушылардың пән бойынша үлгерімі екі тәсілмен бағаланады: қалыптастырушы бағалау және жиынтық бағалау. Бұл бағалау жүйесінің артықшылығы - баланың ойлау қабілетін дамытып, ғылыммен айналысуына ықыласын туғызады. Қалыптастырушы бағалау күнделікті оқыту мен оқу үдерісінің ажырамас бөлігі болып табылады және тоқсан бойы жүйелі түрде өткізіледі. Қалыптастырушы бағалау үздіксіз жүргізіле отырып, оқушылар мен мұғалім арасындағы кері байланысты қамтамасыз етеді және балл не баға қоймастан оқу үдерісін түзетіп отыруға мүмкіндік береді. Жиынтық бағалау оқу бағдарламасының бөлімдерін (ортақ тақырыптарын және белгілі бір оқу кезеңін (тоқсан, оқу жылы, орта білім деңгейі) аяқтаған оқушының үлгерімі туралы ақпарат алу мақсатында балл және баға қою арқылы өткізіледі. Қалыптастырушы бағалау және жиынтық бағалау тек тарих пәнінде ғана емес сонымен қатар барлық пәндер бойынша қолданылады.[2.55-59]

Білім беру мазмұнын жаңарту білім берудің қазіргі заманғы үрдістерін және Қазақстандық білім берудің үздік практикасын кіріктіруге бағытталған. Білім беру мазмұнын жаңарту шеңберінде оқу бағдарламаларын әзірлеу кезінде қазақстандық педагог-практиктердің және ғалымдардың ұсыныстары ескеріліп жасалған. Әдіс-тәсілдер пән бойынша оқу бағдарламаларының құрылымы мен мазмұнын құруға негізделген.

Жаңа бағдарламаның мәні, баланың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру. Оқушы өзінің мектеп қабырғасында алған білімін өмірінде пайдалана білуі керек. Сол үшін де бұл бағдарламаның негізі «Өмірмен байланыс» ұғымына құрылған. Ұстаздарға үлкен жауапкершілік міндеттелді. Оқушылардың бойына ХХІ ғасырда өмірдің барлық салаларында табысты болу үшін, қажетті дағдыларды дарыту үшін, мұғалімдер тынымсыз еңбектену керек. Жаңартылған оқу бағдарламасы аясында тек өз пәнін, өз мамандығын шексіз сүйетін, бала үшін ұстаз ғұмырын құдіретті деп санайтын білімді мұғалімдер ғана жұмыс істей алады. [3.12-21]

Сөзімді қорытындылай келе, Шоқан Уәлихановтың «Халықтың кемеліне келіп өркендеп өсуі үшін ең алдымен азаттық пен білім қажет» деген сөздерін есімізден шығармайық демекпін. ХХІ ғасыр - ғылым мен инновация ғасыры. Мақсатты білім беру - жеке тұлғаның дамуын жүзеге асыратын мәселе. Ал осы жалпыеуропалық стандартқа сай жаңа білім беру - жеке тұлғаның жан-жақты дамуына, өзіндік «менінің» қалыптасуына

әкелетін сара жол.

Бүгінгі күні барлық елдер жоғары сапалы білім жүйесімен жұмыс істеуде. Өйткені қазіргі заманда елдің бәсекеге қабілеттілігі оның азаматтарының парасаттылығымен анықталады, сондықтан білім беру жүйесі болашақтың талабына сәйкес дамуы тиіс. Оқушыларды заманауи әдіс -тәсілдермен оқытып, ой -өрісі кең, саналы, еркін азамат етіп тәрбиелеу қажеттілігі де осы себептен туындап отыр. Оның үстіне білім берудің жүйесін қарқынды дамытқан бұл үрдістің жалпы білім беретін мектептерге де енгізілуі көңілді қуантады.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2020-2025 жылдырға арналған мемлекеттік бағдарламасы. Астана.2010жыл
2. Төлеубаева.Т. Оқытудағы әдістемелік технологиялар. Қазақстан тарихы.№2,2019ж
3. Мұғалімдерге арналған нұсқаулық, 2020 ж.

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ МАЗМҰНЫҢ АРТЫҚШЫЛЫҚТАРЫ

Бисенова Н.К.

Б.Бегалиев атындағы жалпы орта мектебінің директорының тәрбие ісі жөніндегі орынбасары.
Информатика пәнінің мұғалімі.Педагог зерттеуші
Атырау облысы .

Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К.Тоқаевтің «Жаңа Әділетті Қазақстан жолы» атты жолдауында: «Орта білім жүйесінде жалпы білім беретін мектептерді Назарбаев зияткерлік мектептеріндегі оқыту деңгейіне жеткізу керек екенін айтқан болатын.Қазақстанда орта білім беру мазмұнын жаңарту шеңберіндегі білім беру үдерісінің құрылымы мен мазмұнына елеулі өзгерістер енгізілуде. Жаһандану заманында жас ұрпақтың жаңаша ойлау қабілеті мен белсенділігін арттыру, білімге деген құштарлығын ояту, өмірде оны қолдана білуге бағыттау - ұстаздың басты міндеті болуымен қатар, оларға жүктелер жауапкершілік жүгін де еселейді. Өйткені, сапалы білім мен кәсіби білікті мамансыз бәсекеге қабілетті өскелең ұрпақты тәрбиелеу мүмкін емес. Жаңартылған білім беру бағдарламасы бойынша өткізіліп жатқан барлық сабақтарда сыни тұрғыдан ойлауды дамытудың тәсілдері, сыни ойлауды оқу және жазу арқылы дамытудың стратегиялары, жобалау әдісі, өз пікірін жазбаша рәсімдеу (мақала, эссе, комментарий беру және т.б.) әдіс-тәсілдері кеңінен қолданылады. Аталған бағдарлама бойынша жүргізілген сыныптарда тыңдаушылардың бойында тілдік дағдыларды қалыптастырудың, оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жаңартып отыру мен инновациялық технологияларды меңгеріп, оны тиімді қолдана білудің маңызы зор.

Кіріктірілген білім беру бағдарламасында қазақ тілі пәнінің берілу жайы да өзгеше. Бағдарлама оқушының төрт тілдік дағдысын: тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылымды жетілдіруге бағытталған. Бұл төрт дағды оқу жоспарында «Шиыршық әдісімен» орналастырылған және бір-бірімен тығыз байланысты. Яғни, жыл бойына бірнеше рет қайталанып отырады және сынып өскен сайын тілдік мақсат та күрделене түседі.

Жаңартылған бағдарлама бойынша жүргізілген сыныпта дәріс, практикалық жұмыста тыңдаушылар жаңартылған білім беру бағдарламасының түйінді идеяларын түсініп, тың

тәсілдермен таныса алды. Топтық жұмыстың да мән-мағынасын тез ұғып, жақсы нәтижелерге қол жеткізуге болатынын білді. Жұмыс түрлерін атап өтсем: «Топтастыру», «Ойлан, жұптас, бөліс», «Ақпаратты жаңғырту», «Сұрақ-жауап», «Өз миыңды сал», «Стоп-сұрақ» стратегияларын тиімді қолдану арқылы оқушылардың білімдерін бекітіп, білім деңгейін күнде бақылап, бағдарламаның түйінді идеясын барлық оқушылардың санасына сіңіруге болады деген ойдамын.

Бүгінгі күні дамыған елдер жоғары сапалы білім жүйесімен жұмыс істеуде. Өйткені, қазіргі заманда елдің бәсекеге қабілеттілігі оның азаматтарының білім деңгейімен анықталады, сондықтан білім беру жүйесі заман талабына сәйкес дамуы тиіс. Оқушыларды жаңартылған білім беру бағдарламасының талабына сай инновациялық әдіс- тәсілдермен оқытып, ой-өрісі кең, саналы, еркін азамат етіп тәрбиелеу қажеттілігі де осы себептен туындап отыр. Оның үстіне білім берудің жүйесін қарқынды дамытқан бұлүрдістің жалпы білім беретін мектептерге белсенді түрде енгізіле бастауы көңілді қуантады. Курстың маңыздылығы да міне, осында. Сабақ барысында жоғарыда айтылған міндеттер мен мәселелер өз шешімін табуда. Міндетіміз ауыр, мақсатымыз айқын. Отандық білім беру саласында әлемдік тәжірибедегі алдыңғы қатарлы идеяларды басшылыққа ала отырып, жаңаша ойлай алатын білікті мұғалімдер қатарын көбейтсек, жақсы нәтижеге жеттік деп білеміз.

Мектеп түлектері қазақ, орыс, ағылшын тілдерін білуге тиіс. Оларды оқыту нәтижесі оқушылардың сындарлы ойлау, өзіндік ізденіс пен ақпаратты терең талдау машығын игеру болуға тиіс», - деп білім беру жүйесіне жаңа міндеттер қойған болатын. Жаңартылған білім беру жүйесінің басты мақсаты - білім беру бағдарламасын жаңарту және критериялды бағалау жүйесін енгізу тұрғысынан оқушылардың білімін арттыру.

Сабақ барысында мұғалімдер жаңартылған білім беру бағдарламасының құрылымын, мазмұнын және мақсаттарын біліп түсінумен қатар, жаңартылған білім беру бағдарламасына сәйкес педагогикалық тәсілдерді, оқу материалдарын қолдана білуді меңгеруде.

- Жаңартылған білім берудің басты мақсаты қандай?

Елімізде орта білім беру мазмұны жаңарту шеңберінде білім беру үдерісінің құрылымы мен мазмұнына өзгерістер енгізілуде. Жаһандану заманында жас ұрпақтың жаңаша ойлау қабілетін, белсенділігін арттыру, білімге деген құштарлығын ояту, өмірінде оны қолдана білу, отансүйгіштік қасиетін одан әрі дамытуға бағыттау - ұстаздың басты міндеті деп білемін. Аталмыш міндет орындалу үшін білікті маман «қарулану» қажет. Жаңартылған білім беру бағдарламасының табысты іске асырылуына көмектесу; мұғалімдерге білім беру бағдарламасының мазмұны өзгертілгенін ұғындыру; жаңа оқыту әдіс-тәсілдерінің қажеттілігін түсіндіру болып табылады.

Әр мұғалім тиімді оқу мен оқыту тәсілдерімен таныса отырып, өзінің педагогикалық қызметіне белсенді оқу қағидаттарын енгізеді. Оқу мен оқытудағы әр іс-әрекет мақсатқа жетуге бағытталатынын түсінді. Егер ұстаз тәжірибесінде үйреніп жатқан белсенді әдіс-тәсілдерді тиімді қолдана білсе, оқушылардың сын тұрғысынан ойлау қабілеттері дамып, білімнің қажеттілігін түсінеді. Яғни, «Не үшін?», «Қалай?», «Неліктен?» деген сұрақтарға жауап іздей бастайды.

Жаңартылған білім беру бағдарламасы Тілдік қызмет дағдыларын дамытуға (тыңдау, айту, оқу, жазу) аса назар аударылып отыр. Оқу кезеңінен жазба тілге дейінгі оқытудың бірзділігін жүзеге асыруды көздейді. Жаңартылған білім беру бағдарламасындағы қарым-қатынас құрудың маңызын түсіну және сабаққа арналған тілдік мақсаттарды белгілеу көзделген. Тілдік мақсат үш тілде оқытудың коммуникативті дағдыларын дамытуды қолдау болып табылады.

Мен үшін жаңартылған білім берудің маңыздылығы өте жоғары. Оқушылардың функционалдық сауаттылығы мен сыни тұрғыдан ойлау қабілеттерін дамытуға бағытталған. Үйреніп жатқан белсенді әдіс-тәсілдерді дәстүрлі әдістемелік жүйемен салыстыруға

болмайды. Біз жаңаша сабақ құрылымын жоспарлауды үйреніп жатырмыз. Педагогикалық шеберлігімді ұшпайтын мазмұнды әдістермен қаруландым. Менің оқу үдерісіне жаңаша көзқарасым қалыптасты.

Әдістер оқушылардың ынтымақтастықпен бірігіп жұмыс жасауына, ойын еркін жеткізуіне және шығармашылық қабілеттерін дамытуына септігін тигізетініне көзім жетті.

Білім беру бағдарламасының негізгі мақсаты-білім мазмұнының жаңаруымен қатар, критериалды бағалау жүйесін енгізу және оқытудың әдіс-тәсілдері мен әртүрлі құралдарын қолданудың тиімділігін арттыруды талап етеді.

Бағалау жүйесі де түбегейлі өзгеріске ұшырап, критериалды бағалау жүйесіне өтеді. Критериалды бағалау кезінде оқушылардың үлгерімі алдын ала белгіленген критерийлердің нақты жиынтығымен өлшенеді. Оқушылардың пән бойынша үлгерімі екі тәсілмен бағаланады: қалыптастырушы бағалау және жиынтық бағалау. Бұл бағалау түрлері баланың жан-жақты ізденуіне ынталандырады. Критериялық бағалау жүйесі Филиппин, Сингапур, Жапония, Франция, Финляндия сынды дамыған елдерде пайдаланылады. Бұл бағалау жүйесінің артықшылығы, баланың ойлау қабілетін дамытып, ғылыммен айналысуына ықыласын туғызады. Қалыптастырушы бағалау күнделікті оқыту мен оқу үдерісінің ажырамас бөлігі болып табылады және тоқсан бойы жүйелі түрде өткізіледі. Қалыптастырушы бағалау үздіксіз жүргізіле отырып, оқушылар мен мұғалім арасындағы кері байланысты қамтамасыз етеді және балл не баға қоймастан оқу үдерісін түзетіп отыруға мүмкіндік береді. Жиынтық бағалау оқу бағдарламасының бөлімдерін (ортақ тақырыптарын және белгілі бір оқу кезеңін (тоқсан, оқу жылы, орта білім деңгейі) аяқтаған оқушының үлгерімі туралы ақпарат алу мақсатында балл және баға қою арқылы өткізіледі. Қалыптастырушы бағалау және жиынтық бағалау барлық пәндер бойынша қолданылады.

Қорыта айтқанда, жаңа бағдарламаның мәні, баланың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру. Оқушы өзінің мектеп қабырғасында алған білімін өмірінде пайдалана білуі керек. Сол үшін де бұл бағдарламаның негізі «Өмірмен байланыс» ұғымына құрылған. Ұстаздарға үлкен жауапкершілік міндеттелді. Оқушылардың бойына ХХІ ғасырда өмірдің барлық салаларында табысты болу үшін, қажетті дағдыларды дарыту үшін, мұғалімдер тынымсыз еңбектену керек. Жаңартылған оқу бағдарламасы аясында тек өз пәнін, өз мамандығын шексіз сүйетін, бала үшін ұстаз ғұмырын құдіретті деп санайтын білімді мұғалімдер ғана жұмыс істей алады. Үйренгеніміз де, үйренеріміз де көп. Үнді халқының тарихи тұлғасы Махатма Гандидің «Егер сен болашақтағы өзгерісті байқағың келсе, сол өзгерісті уақытында жаса» деген ілімін негізге ала отырып, оқушы бойындағы қабілетті жетілдіріп, оқушыларды болашаққа жетелеп, жақсы істі бастағалы отырмыз. Жаңартылған білім - болашақтың кепілі.

Ертеңінен үміг күткен Мәңгілік еліміздің ұрпағы білімді, білікті болу үшін нақты жоспар, нақты қадам керек. Әр мұғалім әзірленіп жатқан жаңа мазмұнды бағдарламаны игеруі маңызды. Б.Момышұлы «Ұстаздық - ұлы құрмет. Себебі ұрпақтарды ұстаз тәрбиелейді», - дегендей, сапалы білім, саналы тәрбие берген қоғамдағы ұстаз қауымының орны ерекше екенін ұмытпай, қоғамның әр мүшесі жан-жақты қолдау көрсетуі қажет деп ойлаймыз.

Әдебиеттер:

1. «Жаңартылған білім беру мазмұны аясында критериалды бағалауды жоспарлау және ұйымдастыру» 2017ж
2. Мұғалімдердің біліктілігін арттыру бағдарламасы (екінші басылым) «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2015
3. Жалпы білім беретін мектеп мұғалімдеріне арналған критериалды бағалау басшылығы Астана 2016

4. Мұғалімге арналған нұсқаулық (екінші басылым) «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2015
5. «Қазақ ұстазы» республикалық ғылыми - педагогикалық журнал № 2 2017, №7 2016

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ - ЗАМАН ТАЛАБЫ

Шыныбаева А.О.

Қ. Дүтбаева атындағы Атырау гуманитарлық колледжі.

Педагогика және психология пәні оқытушысы

Бүгінгі Жаңа Қазақстанда білім беру саласы жаңа бағытқа қарай бет алып отыр. Мемлекет басшысы Қ.К.Тоқаев «Біз қазір «білім-ғылым-инновация» атты үштік үстемдік құратын пост индустриялық әлемге қарай бағыт алып барамыз» деп айтқан болатын. Тәуелсіз мемлекетімізде білімнің маңыздылығы жоғары бағаланып, оған барынша жан-жақты қолдау көрсетілуде. Жаһандану заманында жас ұрпақтың сыни тұрғыдан ойлау қабілетін, белсенділігін арттыру, оқу-білімге деген құштарлығын ояту, бала бойына құндылықтарды дамытып отыру қазіргі ұстаздың басты міндеті болмақ. Аталған міндеттерді орындау үшін кез-келген маман «білікті педагог» болуы қажет деп ойлаймын. «Білген адам білімді өмір бойы іздейді» - деп, шығыс ғұламасы Ахмет Игүнеки айтқандай қазіргі жаңа инновациялық технологиялар алға қарай қарыштаған заманда, ұстаздар қауымы өз білімдерін жыл сайын жаңартып, дамытып отыруы тиіс деп ойлаймын. Жаңартылған білім - болашақтың кепілі. Бұл міндетті абыроймен атқару үшін күні-түні іздену, әлемдегі озық әдіс-тәсілдерді барынша мектеп өміріне енгізу - ұстаздар міндеті. Осы бағдарлама толық енгеннен кейін, оқушының білім деңгейінің көтерілуімен қатар, ұстаздар қауымының беделі бұрынғыдан да жоғарылай түсетініне кәміл сенемін!

Қазақстан Республикасының білім беру жүйесінде 2017 жылдан бастап жаңартылған білім беру мазмұнына көшу сатысы басталып, оқушыларды кең ауқымды дағдыларға үйретуге, функционалдық сауаттылықтарын арттыруға, адами құндылықтарын дамытуға көңіл бөліне бастады.

Жаңартылған білім беру бағдарламасының негізгі мақсаты - оқушыларды сындарлы оқытуға үйрету, әлемдік білім кеңістігіне қол жеткізу, инновациялық білім негіздерін терең меңгерту. Тәуелсіздігіміздің тұғырлы болуына, еліміздің дамуына, жеріміздің көркеюіне өз үлестерін қосып жүрген белді азаматтардың барлығы да ауыл мектептерінен білім алып, ауылда тәрбиеленгендер. Қоғамның дамуына байланысты ауылдарымыз да күннен-күнге жаңарып, жақсарып жатыр. Соның бірі - ауыл мектептерінің жағдайы. Ғылым мен технологияның дамыған заманында білім беру саласы да қарқынды дамуда. Қазіргі таңда ауыл мектептері жаңа технология құралдарымен жабдықталып, ұстаздар білім берудің жаңа әдіс-тәсілдері бойынша білімдерін жетілдіру үстінде. Ендеше заманына қарай амалы, демекші бұрынғы кездегідей қарапайым дәстүрлі сабақтың мәні де сәні де кеткен уақыт. «Білімді ұрпақ - болашақтың кепілі», - деп дана халқымыз айтқандай, бүгінгідей ел болашағы - жас буынды заманына сай лайықты жеке тұлға ретінде қалыптастыру ісі мемлекетіміз үшін маңызды болса, мұғалімдер қауымына артылар жүк ауыр екені баршаға мәлім. Қоғамның дамуындағы ең маңызды мәселе білім беру жүйесі. Қазіргі таңдағы негізгі мақсат - жан-жақты білімді, өмір сүруге бейім, ой-тұлғасы бар, адамгершілігі жоғары, қабілетті жеке тұлғаны яғни еліміздің патриотын қалыптастыру.

Оқып үйрену мен тәрбие ісінде оқу орындарының жаппай заманауи технологияларды қолдануға көшу процесінде мұғалімнің кәсіби шеберлігін арттыру - қоғамның басты

мәселесі. Мұғалімдердің кәсіби даму үдерісін дамыту барысында мектептің даму жоспарында желілік қоғамдастық, тәлімгерлік инновациялық, интерактивті әдістерді пайдалану арқылы білім сапасын арттыру, интернет жүйесімен байланысты жандандыру, жаңа ақпаратты технологияны меңгеру, жан-жақты ұстаздар қауымымен пікір алмасу қарастырылған.

Ал мұғалім үнемі ізденіп, білім қорымен өзінің іс- тәжірибесін таратып, өзгенің жаңалығын үйреніп отырса, оның сабақтары да қызықты, бала үшін тиімді болмақ. Ал бұл жағдай бүгінгі күні ауыл мектептері аталатын шалғайдағы ауылдар үшін де тиімді.

Президентіміз Қ.К.Тоқаевтың Жолдауында: «Орта білім жүйесінде жалпы білім беретін мектептерді Назарбаев зияткерлік мектептеріндегі оқыту деңгейіне жеткізу керек.

«Қазақстан-2050» стратегиялық бағдарламасы білім берудің ұлттық моделінің қалыптасуымен және Қазақстанның білім беру жүйесін әлемдік білім беру кеңестігіне кіріктірумен сипатталады. Қазіргі таңда қазақ тілі -мемлекеттік тіл, қарым-қатынас тілі - орыс тілі және ағылшын тілі - әлемдік кеңістікті тану тілін оқытуда жаңа идеяларды әр сабақта жан-жақты қолданып, жаңаша оқытудың тиімді жолдарын тауып, жүйелі түрде қолдану-заман талабы болып отыр. [4]

Жаңартылған оқу бағдарламасы аясында тек өз пәнін, өз мамандығын шексіз сүйетін, бала үшін ұстаз ғұмырын құдіретті деп санайтын білімді мұғалімдер ғана жұмыс істей алады.Мемлекетіміздің білім беру үдерісіне енген жаңартылған білім беру бағдарламасы — заман талабына сай келешек ұрпақтың сұранысын қанағаттандыратын тың бағдарлама.

Жаңартылған білім берудің маңыздылығы - оқушы тұлғасының үйлесімді қолайлы білім беру ортасын құра отырып сын тұрғысынан ойлау, зерттеу жұмыстарын жүргізу, тәжірибе жасау, АҚТ -ны қолдану, коммуникативті қарым-қатынасқа түсу, жеке, жұппен, топта жұмыс жасай білу. Жаңа білім беру бағдарламасы сыни тұрғыдан ойлауға, шығармашылықты қолдана білуді және оны тиімді жүзеге асыру үшін қажетті тиімді оқыту әдіс-тәсілдерді (бірлескен оқу, модельдеу, бағалау жүйесі, бағалаудың тиімді стратегиялары) үйретеді. [1]

Жаңартылған білім беру бағдарламасының ерекшелігі спиральді қағидатпен берілуі. [2] Білім берудің мазмұны жаңарып, жаңаша көзқарас пайда болды. Осыған байланысты ұстаздар алдында оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жаңартып отыру және технологияларды меңгеру, оны тиімді қолдана білу міндеті тұр. Мемлекетіміздің білім беру үдерісіне енген жаңартылған білім беру бағдарламасы- заман талабына сай келешек ұрпақтың сұранысын қанағаттандыратын тың бағдарлама. Қай елдің болсын өсіп- өркендеуі, ғаламдық дүниеде өзіндік орын алуы оның ұлттық білім жүйесінің деңгейіне, даму бағытына байланысты. « Ұрпағы білімді халықтың болашағы бұлыңғыр болмайды» дегендей, жас ұрпаққа сапалы, мән-мағыналы, өнегелі тәрбие мен білім беру-бүгінгі күннің басты талабы. Шындығында мұғалімнің алдында оқушыларға білім мен тәрбие беруде үлкен жауапкершілік тұр. Әрбір оқушыны оқытып тәрбиелеуге байланысты мәселелерді өздігімен және шығармашылық ынтамен шешуге қабілетті жаңашыл мұғалім керек. Жаңа, тез өзгермелі, білімді де білікті, тың серпіліске, өзгеруге дайын және жаңа талап межесінен көріне алатын шығармашыл да кәсіби шебер мұғалімдерді қажет етіп отырғанына көзіміз жетті. Оқушылардың мектепте табысты оқуы ғана емес, өмірде де табысты болуы мұғалімнің қабілетіне, оның құзыреттілігіне байланысты екеніне терең түсіндік. Мұғалім оқушылар үшін қандай да бір пән бойынша білім беретін адам ғана емес, сондай-ақ олардың оқудағы еңбегін қызықты, тиімді ұйымдастыра алатын, оларға үлгі болатын ерекше тұлға болуы керек. Жаңа заман мұғалімнен күнделікті оқушылармен қарым-қатынас барысында әрбір жағдаят үстінде ерекше білім деңгейін көрсетуді және шығармашыл шешім қабылдай алуын талап етіп отыр. Оны қанағаттандыру үшін қазіргі заманның мұғалімі жаңашыл, икемді, өзгерісті тез қабылдай алатын, жан-жақты, жаңа педагогикалық инновациялық технологияларды меңгерген болуы керек .

Соңғы жылдары педагогикалық теорияда және оқу-тәрбие үдерісінде айтарлықтай өзгерістер болып жатыр. Білім берудегі жаңғырту мен инновациялық үрдістердің жалғасуына ықпал етудің маңызды факторының бірі мұғалімнің кәсіби шеберлігі. Сондай бола тұра «кәсіби-шебер» түсінігіне пәндік дидактикалық, әдістемелік, психология- педагогикалық білім мен дағды ғана емес, педагогтың жеке тұлғалық потенциалы, кәсіби құндылықтары да жатады. ҚР-ның педагог қызметкерлерінің біліктілігін арттыруға арналған үш айлық курс бағдармалары, білім беру жүйесінде педагогтар алдына жаңа міндеттер қойып, оларға үн тастады десек те болады. Білім мазмұнын жаңарту тікелей шығармашылық ізденістеі мұғалімнің кәсіби шеберлігіне байланысты. «Мұғалім көп әдісті білуге тырысуы керек. Оны өзіне сүйеніш, қолғабыс нәрсе есебінде қолдануы керек», - деп Ахмет Байтұрсынов айтқандай, қазіргі заман талабына сай білім беру мәселесі сол қоғам мүддесіне сай болуы керек. Өз ісінің шебері ғана жоғары жетістіктерге жетеді. Қазіргі таңда пәнді жақсы, терең білетін күнделікті сабақтағы тақырыпты толық қамтитын, оны оқушыға жеткізе алатын, әр түрлі деңгейдегі тапсырмаларды білуге іскерлігі, оқытудың дәстүрлі және ғылыми жетілдірілген әдіс-амалдарын, құралдарын еркін меңгеретін, оқушылардың пәнге қызығушылығын арттыра отырып, дарындылығын дамытудағы іздену-зерттеу бағытындағы тапсырмалар жүйесін ұсыну өмір талабы. Ал оның негізі бастауыш сыныптарда қаланбақ, сондықтан да бастауыш сыныпта әр сабаққа әр түрлі тиімді әдіс-тәсілдерді қолдана отырып, оқушылардың білім сапасын арттыру ең басты мәселе. [3]

Білім беру бағдарламасының негізгі мақсаты-білім мазмұнының жаңаруымен қатар, критериялы бағалау жүйесін енгізу және оқытудың әдіс-тәсілдері мен әртүрлі құралдарын қолданудың тиімділігін арттыруды талап етеді. Бастауыш сынып пәндеріне арналған оқу бағдарламаларындағы оқу мақсаттары оқушылардан шынайы проблемаларды анықтап зерттей білуді талап етеді. Негізінен жаңартылған білім жүйесі құзыреттілікке және сапаға бағытталған бағдарлама. Бағалау жүйесі де түбегейлі өзгеріске ұшырап, критериялық бағалау жүйесіне өтеді. Критериялы бағалау кезінде оқушылардың үлгерімі алдын ала белгіленген критерийлердің нақты жиынтығымен өлшенеді. Оқушылардың пән бойынша үлгерімі екі тәсілмен бағаланады; қалыптастырушы бағалау және жиынтық бағалау. Бұл бағалау түрлері баланың жан-жақты ізденуіне ынталандырады. Критериялық бағалау жүйесі Филиппин, Сингапур, Жапония, Франция, Финляндия сынды дамыған елдерде пайданылады. Бұл бағалау жүйесінің артықшылығы, баланың ойлау қабілетін дамытып, ғылыммен айналысуына ықыласын туғызады. Қалыптастырушы бағалау күнделікті оқыту мен оқу үдерісінің ажырамас бөлігі болып табылады және тоқсан бойы жүйелі түрде өткізіледі. Қалыптастырушы бағалау үздіксіз жүргізіле отырып, оқушылар мен мұғалім арасындағы кері байланысты қамтамасыз етеді және балл не баға қоймастан оқу үдерісін түзетіп отыруға мүмкіндік береді. Жиынтық бағалау оқу бағдарламасының бөлімдерін ортақ тақырыптарын және белгілі бір оқу кезеңін (тоқсан, оқу жылы, орта білім деңгейі) аяқтаған оқушының үлгерімі туралы ақпарат алу мақсатында балл және баға қою арқылы өткізіледі. Қалыптастырушы бағалау және жиынтық бағалау барлық пәндер бойынша қолданылады. [5]

Қорыта айтқанда, жаңа бағдарламаның мәні, баланың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру. Оқушы өзінің мектеп қабырғасында алған білімін өмірінде пайдалана білуі керек. Сол үшін де бұл бағдарламаның негізі «Өмірмен байланыс» ұғымына құрылған. Ұстаздарға үлкен жауапкершілік міндеттелді. Оқушының бойына ХХІ ғасырда өмірдің барлық салаларында табысты болу үшін, қажетті дағдыларды дарыту үшін, мұғалімдер тынымсыз еңбектену керек.

Әдебиеттер:

1. Мұғалімге арналған нұсқаулық (І деңгей) 2020ж.
2. «Тәжірибедегі рефлексия» жалпы білім беретін мектептердегі педагогика кадрларының

кәсіби даму бағдарламасы Тренерге арналған нұсқаулық. 2022 .

3. ҚР орта білім мазмұнын жаңарту еңбегінде қазақ тілінде оқытатын мектептердегі бастауыш сынып пәндері бойынша педагогика кадрларының біліктілігін арттыру курсының білім беру бағдарламасы. 2021ж

4. «Жаңартылған білім беру мазмұны аясында критериялды бағалауды жоспарлау және ұйымдастыру» 2020 ж.. Әдістемелік құрал. - Астана: Ы.Алтынсарин атындағы ҰБА, 2020.

ЖАҢАРТЫЛҒАН БАҒДАРЛАМА - БІЛІМ БЕРУДІҢ ЖАҢА МАЗМҰНЫ

Дарибаева Л.С

Ғ.Мүсрепов атындағы жалпы орта мектебінің орыс тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, - педагог.

Атырау облысы

Ел болашағы жас ұрпаққа білім мен тәрбие беру мәселесінен өткір мәселе жоқ екені баршаға аян. Мемлекет басшысы Қ.К.Тоқаев «Жаңа Әділетті Қазақстан» атты Жолдауында еліміздің дамуының барлық Стратегиялық бағыттарын жүзеге асыратын міндеттер қойылды. Ел болашағына бағыт-бағдар беретін бұл жолдауда «XXI ғасырдағы дамыған ел дегеніміз - белсенді, білімді және денсаулығы мықты азаматтар»- деген. Ал, дамудың негізі білім мен ғылымға келіп тірелетіні белгілі. Сондықтан да, дамыған елдердегідей Республикамызда білім беру жүйесі сапасын дамыту ең негізгі мәселелердің бірі болып отыр. Осыған орай, білім беру жүйесінде жастарға сапалы білім беріп, олардың тұлға ретінде қалыптасуына, үйлесімді дамуына ұстаздардың жалпы педагогикалық, ғылыми- теориялық, әдістемелік жаңалықтар мен озық тәжірибені жетік меңгеруінің, кәсіби дамуының маңызы зор. Бұндай талапқа сай қызмет істеу үшін әрбір ұстаз үздіксіз ізденуі, сонымен бірге кәсіби білікті маман болуы тиіс. Бүгінгі таңда білім беру мазмұнын жаңарту өте маңызды өзгерістердің сатысында тұр. Білім беру мазмұнын жаңарту-сапалы білім, жарқын болашаққа негіздеп, бірқатар жетістіктер формуласын ұсынған үлгі және оқу-тәрбиелік үрдісті жан-жақты жаңа әдіс- тәсілдермен ұштастыру болып табылады.

Жаңа Қазақстан стратегиялық бағдарламасы білім берудің ұлттық моделінің қалыптасуымен және Қазақстанның білім беру жүйесін әлемдік білім беру кеңестігіне кіріктірумен сипатталады. Қазіргі таңда қазақ тілі -мемлекеттік тіл, қарым-қатынас тілі - орыс тілі және ағылшын тілі - әлемдік кеңістікті тану тілін оқытуда жаңа идеяларды әр сабақта жан-жақты қолданып, жаңаша оқытудың тиімді жолдарын тауып, жүйелі түрде қолдану-заман талабы болып отыр. Оқытудың парадигмасы өзгерді. Білім берудің мазмұны жаңарып, жаңаша көзқарас пайда болды. Осыған байланысты ұстаздар алдында оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жаңартып отыру және технологияларды меңгеру, оны тиімді қолдана білу міндеті тұр. Мемлекетіміздің білім беру үдерісіне енген жаңартылған білім беру бағдарламасы - заман талабына сай келешек ұрпақтың сұранысын қанағаттандыратын тың бағдарлама.

Қай елдің болсын өсіп-өркендеуі, ғаламдық дүниеде өзіндік орын алуы оның ұлттық білім жүйесінің деңгейіне, даму бағытына байланысты. «Ұрпағы білімді халықтың болашағы бұлыңғыр болмайды» дегендей, жас ұрпаққа сапалы, мән-мағыналы, өнегелі тәрбие мен білім беру-бүгінгі күннің басты талабы.

Шындығында мұғалімнің алдында оқушыларға білім мен тәрбие беруде үлкен жауапкершілік тұр. Әрбір оқушыны оқытып тәрбиелеуге байланысты мәселелерді өздігімен және шығармашылық ынтамен шешуге қабілетті жаңашыл мұғалім керек. Жаңа, тез өзгермелі, білімді де білікті, тың серпіліске, өзгеруге дайын және жаңа талап межесінен

көріне алатын шығармашыл да кәсіби шебер мұғалімдерді қажет етіп отырғанына көзіміз жетті. Оқушылардың мектепте табысты оқуы ғана емес, өмірде де табысты болуы мұғалімнің қабілетіне, оның құзыреттілігіне байланысты екенін терең түсіндік. Мұғалім оқушылар үшін қандай да бір пән бойынша білім беретін адам ғана емес, сондай-ақ олардың оқудағы еңбегін қызықты, тиімді ұйымдастыра алатын, оларға үлгі болатын ерекше тұлға болуы керек. Жаңа заман мұғалімнен күнделікті оқушылармен қарым-қатынас барысында әрбір жағдаят үстінде ерекше білім деңгейін көрсетуді және шығармашыл шешім қабылдай алуын талап етіп отыр. Оны қанағаттандыру үшін қазіргі заманның мұғалімі жаңашыл, икемді, өзгерісті тез қабылдай алатын, жан-жақты, жаңа педагогикалық инновациялық технологияларды меңгерген болуы керек.

Соңғы жылдары педагогикалық теорияда және оқу-тәрбие үдерісінде айтарлықтай өзгерістер болып жатыр. Білім берудегі жаңғырту мен инновациялық үрдістердің жалғасуына ықпал етудің маңызды факторының бірі мұғалімнің кәсіби шеберлігі. Солай бола тұра «кәсіби шебер» түсінігіне пәндік, дидактикалық, әдістемелік, психология-педагогикалық білім мен дағды ғана емес, педагогтің жеке тұлғалық потенциалы, кәсіби құндылықтары да жатады. ҚР-ның педагог қызметкерлерінің біліктілігін арттыруға арналған үш айлық курс бағдарламалары, білім беру жүйесінде педагогтар алдына жаңа міндеттер қойып, оларға үн тастады десек те болады. Білім мазмұнын жаңарту тікелей шығармашылық ізденістегі мұғалімнің кәсіби шеберлігіне байланысты. «Мұғалім көп әдісті білуге тырысуы керек. Оны өзіне сүйеніш, қолғабыс нәрсе есебінде қолдануы керек», -деп Ахмет Байтұрсынов айтқандай, қазіргі заман талабына сай білім беру мәселесі сол қоғам мүддесіне сай болуы керек. Өз ісінің шебері ғана жоғары жетістіктерге жетеді. Қазіргі таңда пәнді жақсы, терең білетін, күнделікті сабақтағы тақырыпты толық қамтитын, оны оқушыға жеткізе алатын, әр түрлі деңгейдегі тапсырмаларды білу іскерлігі, оқытудың дәстүрлі және ғылыми жетілдірілген әдіс-амалдарын, құралдарын еркін меңгеретін, оқушылардың пәнге қызығушылығын арттыра отырып дарындылығын дамытудағы іздену-зерттеу бағытындағы тапсырмалар жүйесін ұсыну өмір талабы. Ал оның негізі сыныптарда қаланбақ. Сондықтанда сыныпта әр сабаққа әр түрлі тиімді әдіс-тәсілдерді қолдана отырып, оқушылардың білім сапасын арттыру ең басты мәселе.

Білім беру бағдарламасының негізгі мақсаты-білім мазмұнының жаңаруымен қатар, критериалды бағалау жүйесін енгізу және оқытудың әдіс-тәсілдері мен әртүрлі құралдарын қолданудың тиімділігін арттыруды талап етеді.

Мектепте оқытылатын пәндеріне арналған оқу бағдарламаларындағы оқу мақсаттары оқушылардан шынайы проблемаларды анықтап зерттей білуді талап етеді. Негізінен жаңартылған білім жүйесі құзыреттілікке және сапаға бағытталған бағдарлама. Жаңартылған білім берудің маңыздылығы - оқушы тұлғасының үйлесімді қолайлы білім беру ортасын құра отырып сын тұрғысынан ойлау, зерттеу жұмыстарын жүргізу, тәжірибе жасау, АҚТ -ны қолдану, коммуникативті қарым-қатынасқа түсу, жеке, жұппен, топта жұмыс жасай білу. Жаңа білім беру бағдарламасы сыни тұрғыдан ойлауға, шығармашылықты қолдана білуді және оны тиімді жүзеге асыру үшін қажетті тиімді оқыту әдіс-тәсілдерді (бірлескен оқу, модельдеу, бағалау жүйесі, бағалаудың тиімді стратегиялары) үйретеді. Жаңартылған білім беру бағдарламасының ерекшелігі спиральді қағидатпен берілуі. Оған оқу мақсаттарын зерделей отыра тапсырмаларды ықшам сабақтарды құрастыру барысында көз жеткіздік.

Бағалау жүйесі де түбегейлі өзгеріске ұшырап, критериялық бағалау жүйесіне өтеді. Критериалды бағалау кезінде оқушылардың үлгерімі алдын ала белгіленген критерийлердің нақты жиынтығымен өлшенеді. Оқушылардың пән бойынша үлгерімі екі тәсілмен бағаланады: қалыптастырушы бағалау және жиынтық бағалау. Бұл бағалау түрлері баланың жан-жақты ізденуіне ынталандырады. Критериялық бағалау жүйесі Филиппин, Сингапур, Жапония, Франция, Финляндия сынды дамыған елдерде пайдаланылады. Бұл бағалау жүйесінің артықшылығы, баланың ойлау қабілетін дамытып, ғылыммен айналысуына

ықыласын туғызады. Қалыптастырушы бағалау күнделікті оқыту мен оқу үдерісінің ажырамас бөлігі болып табылады және тоқсан бойы жүйелі түрде өткізіледі. Қалыптастырушы бағалау үздіксіз жүргізіле отырып, оқушылар мен мұғалім арасындағы кері байланысты қамтамасыз етеді және балл не баға қоймастан оқу үдерісін түзетіп отыруға мүмкіндік береді. Жиынтық бағалау оқу бағдарламасынның бөлімдерін (ортақ тақырыптарын және белгілі бір оқу кезеңін (тоқсан, оқу жылы, орта білім деңгейі) аяқтаған оқушының үлгерімі туралы ақпарат алу мақсатында балл және баға қою арқылы өткізіледі. Қалыптастырушы бағалау және жиынтық бағалау барлық пәндер бойынша қолданылады.

Кіріктірілген білім беру бағдарламасында пәнінің берілу жайы да өзгеше. Бағдарлама оқушының төрт тілдік дағдысын: тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым жетілдіруге бағытталған. Бұл төрт дағды оқу жоспарында «Шиыршық әдісімен» орналастырылған және бір -бірімен тығыз байланысты. Яғни, жыл бойына бірнеше рет қайталанып отырады және сынып өскен сайын тілдік мақсат та күрделене түседі.

Бүгінгі күні барлық елдер жоғары сапалы білім жүйесімен жұмыс істеуде. Өйткені қазіргі заманда елдің бәсекеге қабілеттілігі оның азаматтарының парасаттылығымен анықталады, сондықтан білім беру жүйесі болашақтың талабына сәйкес дамуы тиіс. Оқушыларды заманауи әдіс -тәсілдермен оқытып, ой -өрісі кең, саналы, еркін азамат етіп тәрбиелеу қажеттілігі де осы себептен туындап отыр. Оның үстіне білім берудің жүйесін қарқынды дамытқан бұл үрдістің жалпы білім беретін мектептерге де енгізіле бастауы көңілді

Қорыта айтқанда, жаңа бағдарламаның мәні, баланың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру. Оқушы өзінің мектеп қабырғасында алған білімін өмірінде пайдалана білуі керек. Сол үшін де бұл бағдарламаның негізі «Өмірмен байланыс» ұғымына құрылған. Ұстаздарға үлкен жауапкершілік міндеттелді. Оқушылардың бойына ХХІ ғасырда өмірдің барлық салаларында табысты болу үшін, қажетті дағдыларды дарыту үшін, мұғалімдер тынымсыз еңбектену керек. Жаңартылған оқу бағдарламасы аясында тек өз пәнін, өз мамандығын шексіз сүйетін, бала үшін ұстаз ғұмырын құдіретті деп санайтын білімді мұғалімдер ғана жұмыс істей алады. Үйренгеніміз де, үйренеріміз де көп Үнді халқының тарихи тұлғасы Махатма Гандидің «Егер сен болашақтағы өзгерісті байқағың келсе, сол өзгерісті уақытында жаса» деген ілімін негізге ала отырып, оқушы бойындағы қабілетті жетілдіріп, оқушыларды болашаққа жетелеп, жақсы істі бастағалы отырмыз. Жаңартылған білім - болашақтың кепілі.

Әдебиеттер:

1. Мұғалімге арналған нұсқаулық Үшінші (негізгі) деңгей. 2022ж
2. ҚР орта білім мазмұнын жаңарту еңбегінде қазақ тілінде оқытатын мектептердегі бастауыш сынып пәндері бойынша педагогика кадрларының біліктілігін арттыру курсының білім беру бағдарламасы. 2016ж
3. «Тәжірибедегі рефлексия» жалпы білім беретін мектептердегі педагогика кадрларының кәсіби даму бағдарламасы Тренерге арналған нұсқаулық. 2016ж
4. Жанпейісова М.М. Технология модульного обучения, 2012ж

КӨРКЕМ ЕҢБЕК ПӘНІН ЖҮРГІЗУДЕ ЖАҢАША КӨЗҚАРАС.

Булатова Г.Б.

Ақтөбе облысы Темір ауданы

Шұбарқұдық гимназиясының технология және қолөнер пәнінің мұғалімі.

Қазіргі кезеңде оқушының өз бетімен білімге ие болу барысында оның белсенді іс-әрекетін ұйымдастыру оқу үдерісіне қойылатын негізгі талаптардың бірі болып табылады. Бұл тәсілдеме пәндік білімді, әлеуметтік және коммуникативтік дағдыларды ғана емес, сонымен бірге өзінің жеке мүдделері мен болашағын сезінуге, сындарлы шешімдер қабылдауына мүмкіндік беретін тұлғалық қасиеттерді де меңгеруге ықпал етеді. Мұғаліммен бірлесіп шығармашылықпен айналысу және серіктес, кеңесші ретінде мұғалімнің қолдауы кезінде оқушының белсенді танымдық қабілеті тұрақты сипатқа ие болады.

Көркем еңбек пәні арқылы әлемді эстетикалық және рухани түрде меңгеруге және тұлғаның өз ойын білдірудің бір тәсілі болып табылады. «Көркем еңбек» пәні оқушылардың шығармашылық қабілеттерін, кеңістік-образдық ойлауын, рухани- адамгершілік құндылықтарын, қоршаған ортаны эстетикалық, эмоционалдық түрде қабылдауларын қалыптастыруға бағытталған. Түрлі өнер салалары бойынша көркем білімдер мен дағдыларды қалыптастыру, әлемнің біртұтас бейнесін қалыптастыруға, оқушылардың көркемдік қабілеттерін, кеңістікті және көру арқылы қабылдауларын, елесті, есте сақтау, зейін мен қиялды дамытуға негіз болып табылады. Көркем және басқа түрлі материалдар, құралдары мен тәсілдерін қолдану оқушылардың сенсорикасын, қолдың моторикасын және көзбен нақты мөлшерлеуін дамытады.

Көркем еңбек - бұл көзбен көретін нысандарға қатысты, яғни «визуалды қарым- қатынас тілі» түсінігін дамытатын бастапқы көру әдісі. Оқушыларға мұның не екені, әртүрлі көркемдік үдерістер арқылы көру элементтерін дамыта отырып, оны қалай қолдануға болатыны туралы мәліметтер берілуі тиіс. Саутвиктің (2009) пікірі бойынша, «біз қазір түйсініп қабылдау туралы сөз етіп отырған жоқпыз: біз көру арқылы көркемдік тұрғыдан қабылдауды үйретуге тырысудамыз» (28-б.).

Әр пәннің оқу бағдарламаларында үш тілде білім беруді жүзеге асыру қарастырылған, онда үш тілді меңгертіп қана қоймай, сол сияқты оқушылардың сыныптан тыс жұмыстарын да үш (қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде) тілде ұйымдастыру қарастырылған. Көп тілді оқу ортасын құрудағы әр пән қосқан үлесі үш тілде білім беру саясатын жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Тіл үйретудің негізі болып табылатын коммуникативтік тәсілдеме әрбір оқу пәнінің түрлі оқу жағдаяттарында білім және білікпен алмасу, тілдік және сөйлеу нормалары жүйесін дұрыс қолдану сияқты әдіс- тәсілдері арқылы оқушылардың сөйлеу әрекеттерін дамытудың жетекші қағидаты ретінде қарастырылады.

Пән мазмұнын меңгеру және оқу мақсаттарына қол жеткізу үдерісінде оқушылардың ақпараттық-коммуникациялық технологияларды, атап айтсақ: қажетті ақпаратты іздеу, өңдеу, алу, құру және көрсету, ақпараттар және идеялармен алмасу үшін бірлесіп әрекет ету, жабдықтар мен қосымшаларды кең ауқымда қолдану арқылы өз жұмысын бағалау және жетілдіру сияқты қолдану дағдыларын дамыту үшін алғышарттар/жағдайлар жасау керек.

Көркем еңбек пәніне оқушылардың уәжін арттыру үшін не істеу қажет? Жаңартылған бағдарлама негізінде оқушылардың жалпы білімге деген ынтасын арттыру тек негізгі пәндер арқылы ғана емес, сонымен бірге музыка және бейнелеу өнері сияқты пәндер негізінде де жүзеге асырылуы керек екенін көріп отырмыз.

Мектеп оқушыларының көркем еңбек арқылы танымдық іс-әрекеттерін арттырудың

маңызы жоғары болып табылады. Олардың кеңістіктегі заттарды көре алуы мен ойлауын дамыту бүкіл дүниетанымын қалыптастыруға ықпал жасай алуы керек. Оқушыларға білім мен тәрбие беруде бейнелеу өнерінің оқуға қызығушылықтарын арттырудағы рөлі ерекше екенін байқауға болады. Олардың оқуға деген қызығушылықтары артып қана қоймай, алған білімдерін іс-әрекетте, рухани өмірде, қоғамдық қатынастарда қолдана алады деп ойлаймын. Сол себепті де осы көркем еңбек сабағында іске асқан іс- әрекеттердің бәрі дерлік тұлғаның барлық қажетті сапаларын қалыптастыруға көмектеседі.

«Көркем еңбек» пәнінің маңызы

«Меніңше, білім беру аясындағы бейнелеу өнерінің басты құндылығы оның адамның тәжірибесін байытып, өмірге деген көзқарасын қалыптастыруға қосатын үлесінде. «Көркем еңбек» пәні адам санасының білімнің басқа салалары қамтымайтын қырларына қатысты: визуалды нысанды эстетикалық қабылдау».

«Көркем еңбек» пәні бағдарламасы:

- өнер түрлерін кіріктіру арқылы пәндік білімдерін, дағдылары мен түсінігін дамытуға;

- ұлттық және әлемдік көркем мәдениеттегі өнерінің шығармаларымен таныстыру арқылы адамгершілік құндылықтарды қалыптастыруға;

- көркем-шығармашылық пен кеңістік ойлау, адамгершілік-эстетикалық сезімдерін визуалды және тактильді өнер тілдері арқылы қоршаған әлемге өз көзқарасын білдіру қажеттігін қалыптастыруға;

- еңбекті жоспарлау және ұйымдастыру дағдыларының дамуы мен алғашқы технологиялық білімдердің қалыптасуына;

- сенсориканың, қолдың моторикасының, байқағыштықтың, елестетудің, қиял мен шығармашылықтың дамуына;

- оқушылардың визуалдық және эстетикалық қабылдаудың дамуы, көркем жұмыстарды сын тұрғысынан түсінуі үшін өнер жанрлары, стильдері туралы білімдерін қолдану;

- танымдық, коммуникативтік, ұйымдастырушылық және адамгершілік сипаттағы түрлі міндеттерді дербес шешу тәжірибесінің қалыптастыруға;

- өзінің көркем жұмысын орындау үшін, ақпараттың әртүрімен жұмыс жасай алу (табу, іріктеу, жинақтау) біліктілігін дамытуға;

- бірлескен шығармашылық жұмысты орындау барысында ұжыммен және топпен жұмыс істеу дағдыларын меңгеруге **бағытталған**;

Бағдарлама бойынша оқу арқылы оқушылар келесілерге қол жеткізеді:

- ұлттық және әлемдік мәдениетінің көркем өнер шығармаларын, ондағы берілген идеялар мен құндылықтарды зерттеу және талдау;

- өз жұмысын ұйымдастыра білу: мақсатын анықтау, жұмыс кезеңдерін айқындау, қажетті құралдарды табу, өз жұмысының нәтижесін бақылау және бағалай алу;

- көлемді және жазықтықтағы көркем жұмыстарды шығармашылық тұрғысынан жасау үшін алынған білім мен дағдыларды қолданады;

- зерттеу, эксперимент жүргізу барысында әртүрлі ресурс түрлерін, оның ішінде АКТ құралдарын қолдана білу;

- шығармашылық өнімді жасау үшін материалдар мен құралдарды дербес және сенімді қолдану, материал қасиеті мен жұмыс нәтижесінің ерекшелігі арасындағы байланысты түсіну;

- алған тәжірибесінің негізінде өнердегі түрлі техникалар мен тәсілдерді дербес қолдану;

- өз идеясы мен жұмысына қатысты түсініктеме беру және конструктивті ұсыныс қабылдау;

- әртүрлі жағдаяттарда тиімді және бірегей шешім таба білу;

- әртүрлі материалдарды және құралдарды қолдануда қауіпсіздік ережелерін сақтаудың маңызын түйсіну және түсіну.

Шығармашылық процесс шексіз. Идеяларды зерттеу және дамыту, құру және орындау, қайта қарастыру, талдау және бағалау шығармашылық процестің кез келген кезеңінде жүзеге асады. Оқушылар практикалық жұмыс арқылы идеяларды зерттей алады. Идеялар оларды жасау мен орындау кезеңінде дамиды.

Тұтас бөлімде, жеке сабақтар кезінде де тұрақты іске асып отыратын, жалғасатын процесс, әсіресе, шолу, талдау және бағалау болып табылады. Жекелеген оқушылардың ойлары мен пікірлерін талқылау барысында жазылып алуы мүмкін. Мұғалім, қажет жағдайда, барлық орындалған жұмыстарға, сондай-ақ ресми/бейресми көрме түрінде барлық жұмыстарға шолу жасау және таныстыру үшін оқушыларға қосымша уақыт бөледі.

Оқушылардың нәтижелерін жақсарту үшін жаңа идеялармен тәжірибелер жүргізу, оларды дамыту, түрлі әдістерді қолдану үшін мұғалім тарапынан икемділік қажет. Өздерінің өткен бөлімдер бойынша жасаған жұмыстарын жылдың басынан тоқсанның соңына дейін шолу жасау мүмкіндігі бар оқушылар игерген процестерді, әдістер мен материалдарды өз жұмыстарын жетілдіру үшін пайдалана алады. «Көркем еңбек» пәні бойынша білім беру бағдарламасының идеяларын басшылыққа ала отырып, оқушылар өнердің кең ауқымын бағалауда өз дағдыларын жетілдіріп, адамдардың құндылықтарын, қарым-қатынастары мен арман-қиялдарын бейнелеу өнері арқылы бейнелеуге болатыны туралы түсініктерін кеңейтеді. Олар өздерінің көркемдік дағдыларын дамытып, шығармашылық шешімдерге жетелейтін өнер туындыларын жасауға қажетті мүмкіндіктерін арттырып, өздерінің көркем туындыларын дүниеге әкелуді жоспарлай білу қабілетін жетілдіретін болады. «Көркем еңбек» пәні үшін кез келген ықпал ету оқушылардың уәжін қолдауға, олардың білімі мен дағдыларының дамуына, өзін-өзі бағалау қабілетіне, оқу үдерісі мен нәтижесін дамыту үдерісіне сындарлы әрі сергек түрде ықпал ету маңызды болмақ.

Осындай жас ұрпаққа жан-жақты білім беруді жүзеге асыруда жаңартылған бағдарлама негізінде пәндік білімімізді арттыру өте қажетті және көп жаңалық әкеледі деп ойлаймын. Бұл курстан оқушыларға білім беруде қарапайымдылық пен пәнаралық байланыстың тығыз болуы керектігі, берілген білім оқушының білімге деген уәжін арттыру мақсатында белсенді оқу болу керектігі туралы білімді толықтырады. Соның ішінде көркем еңбектің жас ұрпақтың қалыптасуына, тәрбиесі мен білімін жетілдіруде әсері мол. Көркем еңбек пәнінде Кембридж бағдарламасы бойынша барлық жеті модульді қолдану ерекшелігі бар. Оның ішінде белсенді оқыту мен формативті бағалау оқушылардың сабаққа деген уәжін арттырудың негізі екенін байқауға болады. Сабақ барысында қарапайымнан күрделіге қарай ауысу мен тақырыптардың жеңілден басталып, кең көлемде берілетіні туралы көп айтылды.

Қорыта айтқанда, аталмыш бағдарламаның мәні баланың функционалды сауаттылығын қалыптастыру. Оқушы өзінің мектеп қабырғасында алған білімін өмірінде қажетке асырып, пайдаға асыра білуі керек. Сол үшін де бұл бағдарламаның негізі — «Өмірмен байланыс» ұғымына құрылған.

Әдебиеттер:

1. Мұғалімдерге арналған нұсқаулық, екінші басылым, Педагогикалық шеберлік орталығы, 2020 жыл.
2. Мұғалімдердің біліктілігін арттыру бағдарламасы, екінші басылым, Педагогикалық шеберлік орталығы, 2022 жыл.
3. «Жаңартылған білімге - жаңаша көзқарас. Өліпбаева А.Қ.

ОБНОВЛЕНИЕ СОДЕРЖАНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Шайхина А.Ж.

Общеобразовательная Средняя школа №22
учитель география (педагог-мастер).

Атырауская область Жылыойский район п. Жаңа Каратон

В современном Казахстане идет становление новой системы образования, ориентированной на мировое образовательное пространство. Этот процесс сопровождается существенными изменениями в педагогической теории и практике.

Качественные изменения в любой области нашей жизни, а тем более в образовании невозможны без формирования нового взгляда учителя на свое место и роль в учебном процессе. Без осмысления, нами учителями, новых целей и задач в обновлённом содержании и технологии обучения, новых форм оценивания с учетом компетентностно ориентированного подхода в обучении это сделать наверно практически невозможно. Именно поэтому педагогу необходима готовность к восприятию методологии и содержания обновленного среднего общего образования, к изменению программного и методического обеспечения образовательного процесса, к изменению целей и способов педагогической деятельности.

На сегодняшний момент каждого педагога интересуют вопросы:

- В чем разница обновленного содержания образования и ныне действующего?
- Изменяются ли подходы к организации образовательного процесса в школе?
- Что означает понятие «образование, ориентированное на результат»?
- В каком направлении и как должен готовиться учитель к обновленному содержанию образования?

В настоящее время очень много мы говорим о технологизации учебного процесса, о преимуществах внедрения тех или иных педагогических инновационных технологий. Мы их осваиваем, используем в учебном процессе, получаем определённый результат, но проблем остаётся очень много. И нас волнуют вопросы, как повысить мотивацию учащихся, как сделать школу местом 8МАКТ-образования? Что будет способствовать созданию в школе гуманной образовательной среды, стимулирующей развитие нравственно-духовных качеств личности: самопознания, самоопределения и самореализации?

Наша развивающаяся республика всё более уверенно заявляющая о себе на международном уровне не может оставаться в стороне от влияния этих тенденций. Одной из актуальных проблем нашего общества является формирование конкурентоспособной личности, готовой не только жить в меняющихся социальных и экономических условиях, но и активно влиять на существующую действительность, изменяя ее к лучшему. В связи с этим мы учителя выполняя заказ общества должны в стенах школы подготовить выпускника с набором таких качеств как - креативность, социальная ответственность, обладание развитым интеллектом, высокий уровень профессиональной грамотности, устойчивая мотивация познавательной деятельности.

Переход на обновление содержания образования предъявляет новые требования к работе в рамках компетентностного подхода к образованию, обеспечение педагогов здоровьесберегающими технологиями, формирование готовности работать в условиях

возросшей индивидуализации образовательного процесса. Обновление структуры образования, насколько я поняла в рамках данных курсов, заключается в преодолении традиционного репродуктивного стиля обучения и переход к новой развивающей, конструктивной модели образования, обеспечивающей познавательную активность и самостоятельность мышления школьников.

Программа обновления образования предполагает, что обучение должно быть активным, проводиться в условиях созданной коллаборативной среды, должна осуществляться дифференциация обучения, в процессе осуществления должны реализовываться межпредметные связи. Кроме перечисленного обязательным является использование ИКТ, диалоговое обучение, осуществляться методы исследования и своевременное реагирование на потребности учащихся.

Итак, что, по моему мнению, требуется от учителя? Это умение: -формулировать учебные цели для достижения результатов;

-строить учебный процесс по организации усвоения учебного материала; -готовить учебные материалы в соответствии с учебными целями;

-создавать атмосферу психологического комфорта и поддержки;

-готовить учащихся к самообразованию, самоопределению и самореализации; -оценивать текущие результаты, направленные на достижение поставленных целей.

Педагог в свете обновлённого содержания обязан обладать высоким уровнем, сформированное ряда компетентностей:

Специальная компетентность - способность заниматься собственно профессиональной деятельностью на достаточно высоком уровне и проектировать свое дальнейшее профессиональное развитие;

Социальная компетентность - способность заниматься совместной (коллективной, групповой) профессиональной деятельностью, сотрудничать и использовать принятые в профессии управленца приемы профессионального общения;

Образовательная компетентность - интерес к освоению профессиональных знаний, умений и навыков, целеполагание в образовательной деятельности, мотивация развития субъектности и креативности в образовательной деятельности, способность применять основы педагогической и социальной психологии.

Что требуется от ученика?

- использовать возможности выстраивать индивидуальную траекторию образования (темп, уровень усвоения учебного материала);

-усваивать умения, способы, приемы своей деятельности ;

-использовать знания, умения и навыки и имеющуюся информацию для разрешения учебных ситуаций.

Формирование и развитие образованной, творческой, компетентной и конкурентоспособной личности, способной жить в динамично развивающейся среде, готовой к самоактуализации как в своих собственных интересах, так и в интересах общества. В соответствии с заданной целью ожидаемые результаты образования определены в виде следующих ключевых компетенций выпускника:

Ценностно-ориентационная компетенция - способность ученика принимать решения в разнообразных жизненных ситуациях. А самое главное - быть патриотом своей Родины - Казахстана.

Культурологическая компетенция - обладание познанием и опытом деятельности на основе достижений общечеловеческой культуры и национальных особенностей, ценить культуру своего народа и культурное многообразие мира; быть приверженным идеям духовного согласия и толерантности.

Учебно

-

познавательная компетенция - обеспечивающая процесс самостоятельной учебно-познавательной и исследовательской деятельности учащегося.

Коммуникативная компетенция предусматривает знание родного и других языков, овладения навыками общения на казахском языке как государственном, на языке межнационального общения, на иностранных языках.

Информационно-технологическая компетенция предполагает умение ориентироваться при помощи реальных технических объектов и информационных технологий.

Социально-трудовая компетенция означает владение знанием и опытом активной гражданско-общественной деятельности в сфере семейных, трудовых, экономических и политических общественных отношений. Компетенция личностного саморазвития предполагает формирование психологической грамотности, внутренней экологической культуры, заботу о собственном здоровье и владение основами безопасной жизнедеятельности.

Основное назначение первой ступени - раскрытие индивидуальности обучаемого и в приобретении им возможностей к самореализации, осмыслении знаний об окружающей действительности, формирование желания и умения учиться, т.е. создание подлинной познавательной мотивации, необходимой на последующих ступенях обучения, формирование у младших школьников целостной учебной деятельности.

Обеспечение становления личности ребенка, целостного развития его способностей. Организация учебной деятельности в начальной школе, способствующей приобретению необходимых умений и навыков, привития навыков чтения, письма, счета, овладение элементами творческого мышления, основами личной гигиены и здоровьесбережения. Очень много внимания будет уделено изменению системы оценивания достижения ожидаемых результатов учащихся. Оценивание должно соответствовать следующим принципам:

1. Валидности
2. Систематичности
3. Последовательности
4. Объективности
5. Прозрачности
6. Рекомендованности
7. Достоверности

8. Оно предполагает параллельное развитие двух линий оценки: (формативное и суммативное оценивание).

Оценивание учебных достижений в модели образования, ориентированного на результат, предполагает способы оценивания по результатам обучения за урок и итоговую работу в четверти.

Результаты обучения в школе детей потребуют от нас педагогов, всестороннего и объективного оценивания успехов в достижении ожидаемых результатов обучения каждого учащегося, его отношения к учебе и динамику развития личности в целом. Но обновление содержания образования, транслируя лучший опыт внедрения новых подходов к обучению и методике преподавания должно учесть и положительный опыт традиционного. Синтез традиционных и инновационных методов обучения позволит разнообразить формы проведения занятий активизирующие познавательную деятельность учащихся. В целом уровень казахстанского среднего общего образования должен соответствовать задачам развития государства и обеспечивать его конкурентоспособность в современном мире.

Литература:

1. Журнал «Русский язык и литература в казахской школе» № 3, 2020год.

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ МАЗМҰНЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ-ӘДІСТЕМЕЛІК АСПЕКТІЛЕРІ

Дюсенгалива Г.Б.

З.Серікқалиұлы атындағы мектеп-интернатының педагог –психолог

Құрманғазы ауданы

Жаңартылған білім мазмұнының түп негізін ең алдымен, әлемдік жаһанданумен байланыстыра аламыз. Жаһандану бүкіл жер жүзінде жайылу, таралу деген мағынаны да, әлемдік елдердің біртұтас азаматтық мәдениет қалыптастыру екпініне ілесу дегенді де білдіреді. Еліміз қазір қарқынды түрде жүріп жатқан жаһандану үдерісінің ықпалынан, өзі қаламаса да оқшау бола алмайтындығы белгілі. Жаһандануды әрбір ұлт, әрбір этнос, әрбір мемлекет өзінің болмысына бейімдеп сіңіре алғанда ғана қауіптену болып көрінетін құбылыстың игілігін көреді. Еуропада алғаш рет білім берудегі жаһандану мәселесі өткен ғасырдың 70- жылдарында айтыла бастады. «Білім беруді жаһандандыру» ұғымын талдай отырып, профессор Е.В.Шевченко жаһандану білім берудің әлемдік, бірегей, әмбебап жүйесін құру үшін қолданылады, білім беру жүйелерінің арасындағы айырмашылықтар жойылады. Басқаша айтқанда, білім беруді жаһандандырумен үйлестіру теңдестіріледі» деген тұжырым жасаған.

Білім беру саласындағы жаһанданудың дамуы мен жай-күйін талдауға арналған зерттеулерде атап көрсетілгендей, жаһандану үдерісінің мақсаты - бірегей әлемдік білім беру кеңістігін құру болып табылады. Яғни әлемдік білім беру кеңістігін әр түрлі елдердің білім беруінің ұлттық жүйелерінің жиынтығы ретінде қарастыруға болады.

Әлемдік педагогикада жаһандық білім берудегі тұжырымдаманың негізін қалаушы американдық философ Р.Хенви жаһандану үдерісіндегі білім беру астарларын қарастыра отырып төмендегідей бес ұстанымды басшылыққа алу қажеттігін тұжырымдайды:

- дүниенің біркелкі еместігін қабылдау;
- ғаламшардың жай-күйін мойындау;
- басқа халықтардың мәдениетін түсіну;
- жаһандық динамиканы білу;
- адамның саналы таңдауы.

Қазақстан Республикасының білім жүйесі тәуелсіздік алғаннан бері белгілі бір даму жолдарынан өтуі, жүргізілген реформалар ұлттық білім жүйесі жалпы белгілері бойынша әлемдік білім беру кеңістігімен үндестік табуына себепші болуда. Сол себепті де білім жүйесі әлем кеңістігімен ықпалдасуды одан әрі жалғастыру - біз үшін объективті әрі стратегиялық қажеттілік.

Болон процесін ойдағыдай жалғастырудың да, мемлекетіміздің халықаралық аренада сәтті болуының міндетті шарты орта білім мазмұнын жаңартумен сипатталады. Білім беру мазмұнын жаңарту - бұл, ең алдымен, орта білім беру моделін, оның құрылымын, мазмұнын, оқыту мен тәрбиелеудің тәсілдері мен әдістерін қайта қарау, оқушылардың

жетістіктерін бағалаудың жаңа жүйесін енгізу болып табылады. Білім беру мазмұнын жаңарту шеңберіндегі барлық іс-шаралар кешені тұлғаның үйлесімді қалыптасуы мен дамуына қолайлы білім беру кеңістігін құруға бағытталған.

Өткен XX ғасырда білім беруді ұйымдастыру *«Ғылым -өңДіріс-білім»* атты мәдени макроүлгіге сәйкес өтсе, бүгінгі 21 ғасырда білімді ұйымдастыру *«МәДениет-білім-тарих»* макроүлгі аясында өтуде және білім беру жаңа көзқарас тұрғысынан қарастырылуда. Осыған орай, білімнің мәдениеттің бір бөлігі ретінде төрт жақты сипаты ескерілуде, яғни білім -құндылық, білім - жүйе, білім - үрдіс, білім - нәтиже. Осы төрт құрандыны біртұтас қарастырғанда ғана бүгінгі тарихи кезеңге сай білім мәні нақтылана түседі.

XXI ғасырдың ақпараттар ғасыры, адам ғасыры деген сипаттамасына жүгінсек, *білім адам және ақпарат қорын қалыптастырудағы негізгі фактор* болып табылады. Сондықтан білімнің жаңа ғасырдағы мәні оның жеке тұлға тағдырындағы мәнділігімен жеке мемлекеттің қауіпсіздігін әлеуметтік, рухани, мәдени өрлеу арқылы қамтамасыз етумен және жалпы адамзаттың өркендеуіне ықпал етуімен сипатталады.

Бүгінгі таңда жоғарыда атап өткен білімнің төрт сипаты ішінде білімнің құндылық ретіндегі және білімнің нәтиже ретіндегі қырларына аса мән берілуде. Сол себепті де білім жүйесінің соңғы нәтижесі білім алушының жеке пәндер бойынша алған білім, білік, дағдылары емес, оларды пайдалану арқылы қалыптасып дамытылатын өмірлік дағдылар, құзырлықтар болып табылады.

Білім жүйесі американдық философ, әрі психолог Д.Дьюи атап өткендей, «Үлкен өзгерістерге ие болды. Ол маңызы жағынан, поляк астрономы К.Коперниктің жаңалығына (Күн астрономиялық орталық, басқа планеталар оның айналасында шоғырланады, оны айнала қозғалады) тең болып отыр, яғни «білім алушы тұлғасы орталыққа айналып, барлық педагогикалық әрекеттер оның айналасына шоғырландыра жүргізіледі».

Зерттеулерге сүйенсек, бүгінгі адам бір ай ішінде XVII ғасырдағы адамның бүкіл өмір бойы жинақтайтын ақпаратын қабылдап, өңдейді. Әлемдегі ақпараттың әрбір екі жыл сайын екі есеге артуы оны қабылдап, үйрену мүмкін еместігін және пайдасыз екендігін дәлелдеп отыр. Алдыңғы қатарлы экономика білім мақсаттарының «білетін адамнан» - «шығармашылық тұрғыда ойлайтын, әрекет етуге, өздігінен жетілуге қабілетті адам» үлгісіне ауысуын талап етуде. XX ғасырдың 80-ші жылдарында өзінде-ақ әлемнің жетекші елдері білімге негізделген білімнен практикаға бағдарланған білім беруге көшуді бастаған еді.

Қазіргі таңдағы білім беру саласындағы реформалар бір жағынан әлемдік білім беру кеңістігіне сай өркендеуге ұмтылса, екінші жағынан ұлттық болмысты қалыптастыру мақсатында мәдени-тарихи құндылықтарға сай өзіндік бет бейнесін сақтауды көздейді.

Ресей ғалымдарының пайымдауынша, жалпы адамзат үшін бүгінгі күннің басты қауіпі - адам қабілеттілігінің оны қоршаған әлемдегі өзгерістер легінен қалыс қалуы және оларды қабылдаудағы қарқынды кешігуі. Бұндай тұжырымды 1990-шы жылдардың өзінде-ақ батыстық ғалымдар философтар, социологтар, эдукологтар (білім беруді дамыту теориясы саласы ғалымдары) жасаған еді.

Эксперттердің тұжырымдауынша, жалпы орта білім беретін мектептердегі білім мазмұнының өзгеруінің бірінші себебін экономикалық мәселемен байланыстырады, яғни кез келген экономикалық жағдаятта да білім алушылардың өмірде өз орындарын табуларына мүмкіндік беретін білім мазмұнымен қамтамасыз ету; екінші ұлттық мәдени себеп, ұлттық құндылықтарды меңгертумен қатар жаһандану үдерісінің белсенді қатысушылары болуларын басшылыққа алу; үшіншіден, біліми, дамушы елдер деңгейіндегі білім сапасына теңестіру, өзгермелі ақпараттық қоғамға сәйкесті инновациялық технологиялардың мүмкіндіктерін игерту. Осыған сәйкес еліміздегі

жалпы орта мектептердің білім мазмұнын жаңартудың алғышарттары келесі мазмұн құрайды:

- ғасыр дағдылары және функционалды сауаттылық;
- PISA халықаралық зерттеулер бойынша төмен нәтижелер;
- Орта деңгей бойынша функционалды сауаттылықтан дамушы елдердің білім алушыларының басымдылығы;
- Тежейтін факторлар (қазақстандық білім алушылардың өмірлік жағдаяттарды қолданумен байланысты типтік тапсырмаларды орындау дағдысы мен тәжірибесінің жоқтығы; академиялық білімді қолдану іскерлігін анықтауға бағытталған тапсырмалардың оқулықта берілмеуі);
- Оқытудың дәстүрлі әдістері мен тұғырлары.
- Мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандартын (МЖМББС) жаңарту мақсаты - әлемдік білім кеңістігіне кірігу. Оның басты ерекшелігі:
- кең ауқымды дағдыларға және оқыту нәтижелеріне негізделген модель құруға бағытталуы;
- оқытуды ұйымдастырудың дәстүрлі түрінен бас тарту;
- күтілетін нәтижелерге бағытталуы: оқушылар «біледі», «түсінеді», «қолданады», «талдайды», «жинақтайды», «бағалайды».

Жаңартылған білім бағдарламасы, білімнің негізі қаланатын бастауыш сыныптан басталатындығын ескерсек, бұндағы басты мақсат: кең ауқымды дағдылардың негіздерін меңгерген оқушы тұлғасының үйлесімді қалыптасып дамуына қолайлы білім беру ортасын құру. Осыған сәйкес білім алушылардың білімді функционалдықымен және шығармашылықпен қолдануын, сын тұрғысынан ойлауын дамытуға, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдануға, коммуникативті қарым-қатынас тәсілдерін, оның ішінде тілдік дағдыларды пайдалануға, топпен, жұппен және жеке жұмыс жасай білу жұмыстарына жете мән беріледі.

Енді осы жаңарталған білім мазмұны құрылған бағдарламаның дәстүрлі бағдарламадан ерекшелігін сипаттайтын басымдылықтарды келесі мазмұнда жіктеуге болады, атап айтсақ:

- пән мазмұнының спиралды қағидатпен берілуі, яғни пән мазмұны қарапайымнан күрделенуі;
- Блум таксономиясы бойынша оқу мақсаттарының иерархиясы;
- Бір білім беру аясындағы және пәнаралық байланыстарды жүзеге асыру мақсатында «ортақ тақырыптардың» берілуі
- Оқу үдерісін ұзақ мерзімді, орта мерзімді және қысқа мерзімді жоспарлар арқылы ұйымдастыру;
- Оқытудың тәрбиелік әлеуетін арттыру, оқушының адамгершілік-рухани қасиеттерін қалыптастыру;
- Білім беру деңгейлері аралығында пән бойынша сабақтастықты ескеруге мүмкіндік беретін толық оқу курсы бойынша педагогикалық мақсат қойылуы;
- Бөлімдердің мазмұны мен ұсынылған тақырыптардың уақыт талабына сәйкес келуі, әлеуметтік дағдыларды қалыптастыруға назар аударылуы;
- Оқытудағы жүйелі-әрекеттік ұстаным (оқушының білім алу үдерісіне белсенді қатысуы);
- білім алушы тұлғасының үйлесімді қолайлы білім беру ортасын құра отырып, сын тұрғысынан ойлау, зерттеу жұмыстарын жүргізу, тәжірибе жасау, АҚТ -ны қолдану, коммуникативті қарым-қатынасқа түсу, жеке, жұппен, топта жұмыс жасай білуге баулу;
- оқушының функционалды сауаттылығын, шығармашылық қабілеттерін дамыта отырып, оны тиімді жүзеге асыру үшін қажетті тиімді оқыту әдіс-тәсілдерді

(бірлескен оқу, модельдеу, бағалау жүйесі, бағалаудың тиімді стратегияларын) қолдану.

Жаңартылған бағдарламаларының барлық білім беру деңгейлері «Мәңгілік Ел» идеясына негізделген. Мектептегі білім беру мазмұны академиялық пәндер, зерттеу және сыныптан тыс әрекет, қосымша білім беру негізінде жүргізіледі. Идеяның мазмұны - оқушыларды рухани- адамгершілік тұрғыдан, қазақстандық патриотизмге тәрбиелеу, толеранттылық пен ұлтаралық жағдайда қарым-қатынас жасай алуға үйрету болып табылады. Осыған орай жаңартылған мазмұндағы бағдарламаның негізгі қағидаты - коммуникативтік тәсіл арқылы оқушының тіл туралы, ұлттық және жаһандық мәдениеттің маңызы туралы түсінігін кеңейте отырып, қазақ тілін табысты үйрету.

Жалпы орта мектептің жаңартылған білім бағдарламасының енуі өз кезегінде педагог - мамандар дайындайтын жоғары оқу орындарына үлкен міндет - жаңартылған білім мазмұны жағдайында бәсекеге қабілетті маман дайындау мәселесін жүктеуде. Бұл - өте ауқымды, көп қырлы мәселе. Бәсекеге қабілетті жоғары педагогикалық білім - бұл бәсекеге қабілетті оқытуды дайындауға бағытталған білім; жалпы (мектепке дейінгі, бастауыш, базалық және орта) білім беру мамандарын даярлау жүйесі. Оның ішінде бәсекеге қабілеттілік - болашақ мамандардың кәсіби құзыреттілігін дамыту. Жалпы мұғалімнің кәсіби құзыреттілігін арттыру проблемасы ең алдымен, оқушыны тәрбиелеу мен дамытуға бағытталған іс-әрекет. Сол себепті де маңызды әлеуметтік педагогикалық проблема болып табылады және ол педагогика, психология, акмеология, андрагогика, кәсіби психология сияқты бірнеше ғылымдар торабында тоғысқан, өйткені оның құрамын когнитивті, операционалды-технологиялық компоненттермен қатар, мотивациялық, этикалық, әлеуметтік және мінез-құлық құрайды.

Нақты кәсібіне сәйкес маманның шеберлігі кәсіби құзыреттілік ұғымымен сипатталады. Құзыреттілік кәсіп талаптары деңгейіне сәйкестігінің жеке сипаттамасы болып табылады, құзыреттілікті адам еңбегі қорытындысының сипатына қарай анықтауға болады. Педагогтың кәсіби құзыреттілігі ұғымы педагогикалық міндеттерді өз бетімен және аса тиімділікпен орындауға мүмкіндік беретін мұғалімнің жеке мүмкіндіктерін қамтиды. Сол себепті де мұғалімнің кәсіби құзыреттілігінің ең маңызды құрамын педагогикалық іс-әрекеттің нақты түрлерін өз бетімен орындауға деген дайындығы, кәсіби міндеттерді шешуге және өз еңбегінің қорытындысын бағалауға деген іскерлігі, өз бетімен мамандыққа сәйкес жаңа білім, білік жинақтау қабілеттілігі құрайды.

Қазақстандық ғалым С.З.Байхонованың пайымдауынша, мұғалімнің кәсіби құзыреттілігі - бұл ғылыми-теориялық, әдістемелік және педагогикалық-психологиялық дайындықты, сонымен қатар кәсіби және шығармашылық іс-әрекет іскерлігінің кіріктірілген сипаттамасы мен жеке тұлғаның кәсіби мәнді сапаларын дамытуын қамтиды. Сондай-ақ тұлғаның кәсіби мәнді сапаларына рефлексиялық, икемділік, эмпатия, коммуникативтілік, ынтымақтастық қабілеті, эмоционалды тартымдылық, студенттердің қажеттіліктеріне сезімталдық, өзін-өзі сынау, ұтқырлық, яғни бәсекеге қабілеттілікті жатқызады.

Бүгінгі күні жоғары педагогикалық білімді бәсекеге қабілетті педагогтың жеке басын дамыту үшін жағдай жасалған тұтас педагогикалық жүйе ретінде қарастыруға болады және оның қалыптасуы өзіне тән парадигманы қажет етуде.

«Парадигма» латын тілінен аударғанда «үлгі» деген мағынаны білдіреді. Қазіргі педагогикада білім берудің концептуальдық моделі ретінде қолданылып келеді. Парадигма” ұғымының енуі Бергманның және оны терең талдау, физик, философ Т. Кунт есімдерімен байланысты парадигма - ғылым дамуының негізгі өлшем бірлігі ретінде түсіндіріледі.

Қазақстандық профессор К.К.Жампеисова бүгінгі күні кең қолданыс тауып жүрген *"Педагогикалық парадигма", "білім беру парадигмасы", "білім беру*

парадигмасы" ұғымдарының «өзара байланысқан, өзара тәуелді және өзара шарттастығын баса көрсете келе, бұл ұғымдарға келесі мазмұнда анықтама береді:

- *педагогикалық парадигма* білім беру парадигмасын жобалауда оның базистік методологиялық, технологиялық және әдістемелік негізі болып табылады;

- *білім беру (образование)* парадигмасы ғылыми негізделген практикалық, педагогикалық іс-әрекеттердің идеалды теориялық бейнесін ұсынады;

- *біліми (образовательная)* парадигма - педагогтың әрекет үлгісі ретінде басшылыққа алатын алғышарттары, оның білім беру қызметінің әртүрлі түрлеріндегі нақты іс-әрекеттерін анықтайтын теориялық және әдістемелік алғышарттар жиынтығы.

Ғалым педагогикалық (ғылыми) парадигма педагогикалық саланың парадигмасы ретінде түсіндіріледі, жалпы ғылыми парадигмаға базалық негізділігін, тәуелділігін және білім беру парадигмасы біліми парадигманың негізі болатындығын баса көрсете келе, «педагогикалық парадигма» - «жоғары педагогикалық білім беру парадигмасы» - «біліми парадигма» тізбегін құрады. Осы орайда, *жоғары педагогикалық білім беру парадигмасы* белгілі бір тарихи-педагогикалық кезеңге сәйкес келетін жүйе, жоғары педагогикалық білім беру мәселелерін қою және шешу үлгісі, моделі ретінде ғылыми қоғамдастық қабылдаған жалпы әдіснамалық, теориялық ұстанымдардың, бағдарлардың жиынтығы деп түсіндіріледі.

Қазіргі таңдағы *жоғары педагогикалық білім беру парадигмасын* қазақстандық ғалымдар (К.К.Жампеисова, Т.О.Балыкбаев және т.б.) полипарадигмалық тұғырмен (подход) сәйкестіндіреді, яғни бір парадигма шеңберінде нақты тарихи кезеңге сәйкес идеалды теориялық модельге, педагогикалық мәселелерді анықтап, шешуге бағытталған бірнеше басқа парадигмалардың, тұжырымдамалардың, теориялардың, тұғырлардың кірігуі. Ресей ғалымдарының тұжырымдауынша (Е.В.Бондар евская, С. В. Кульневич, Е.Н.Шиянов, Н.Б.Ромаева), полипарадигма мәселесі мүлдем жаңа емес және ол қазіргі педагогиканың әдіснамалық принципі ретінде танылады. Авторлар оны бір мезгілде білім берудің кез келген жағдайында бірнеше парадигмалардың түйісуімен, нақты кезеңде біреуінің жүйе құраушы, басымдылыққа ие болатындығын баса көрсете келе, олардың қатарына тұлғалық-бағдарлы, құзыреттілік парадигмаларды жатқызады.

Қазіргі кезеңде әлемдік білім беру тәжірибесінде білім сапасын жетілдірудің жаңа бағыты нәтижеге бағытталған білім беру, білім берудің заманауи үлгісін тарихи қалыптасқан жағымды дәстүрлерді сақтай отырып, инновациялық технологияларды қолдануға негізделген.

Бәсекеге қабілетті жоғары педагогикалық білім берудің негізін инновациялар құрайды. Инновация дәстүрлі проблеманы жаңа әдіспен шешуге әрекет жасау нәтижесінде пайда болады.

Педагогикалық білім берудегі инновациялар үш деңгейде жүзеге асырылады: макро, мезо және микро деңгейлерде. Макродеңгейдегі жоғары педагогикалық білім беруде болып жатқан инновациялар білім беру парадигмасының ауысуымен байланысты. Педагогикалық ғылым білім берудің қандай да бір парадигмасын негіздей отырып қоғамның, тұлғаның, мемлекеттің "сұраныстарына" жауап береді және оған сәйкес келетін білім беру жүйесінің моделін ұсынады. Сондықтан да жоғары педагогикалық білім беру жүйесінде инновациялық үдерістер аясында қазіргі заман талабына сай білім беру парадигмалары дәстүрлі, білімге негізделген (когнитивті, ақпараттық-пәндік) парадигмадан бүгінгі күн талабына жауап беретін білім беру парадигмаларына белсенді өтуі қажет. Ондай парадигмалар қатарына қазақстандық ғалымдар келесілерді жатқызады: 1) *Жеке тұлғаға бағытталған (гуманистік)*. Оқу орнының жеке тұлғаға бағытталған мазмұн білім беру процесі субъектілерінің әрекеттестік-шығармашылық сипатын, қарым-қатынас диалогын, өзін-өзі көрсету, өзін-өзі таныстыру мүмкіндігін қамтамасыз ететін оқытудың жаңа заманауи интерактивті технологияларына көшуді, өзін-өзін

тұжырымдауды көздейді.

2) *Мәдениеттанушылық.* Мәдени парадигманың негізін білім берудің диалогтық тұжырымдамасы құрайды, оған сәйкес әр түрлі мәдениет өкілдерінің диалогы мәдениеттіліктің негізгі формасы және білім берудің дидактикалық бірлігі болып табылады.

3) *Функционалды-құзыреттілік.* Жеке тұлғаның білім алу, оларды шығармашылықпен пайдалану және жаңа білім жасау қабілетіне байланысты белгілі бір құзыреттілігін анықтайтын қоғамның кейбір қызметін қамтиды.

4) *Білім берудің дистанционды парадигмасы.* Білім берудің бұл парадигмасы қазіргі заманғы ақпараттық технологияларға негізделген, коммуникацияның қазіргі заманғы құралдарын (теледидар, бейне, және оқытудың аудио-құралдары, компьютерлік жаһандық және жергілікті желілер, Интернет) пайдаланады, олар ақпараттың кез келген нысандарын Жер шарының кез келген нүктесіне барынша тез жеткізуге мүмкіндік береді.

5) *ЗМАКТ-білім парадигмасы.* ЗМАКТ-білім парадигмасының (моделінің) басты мақсаты - білім алушылардың білімі мен дағдыларын дамыту есебінен бәсекеге қабілетті білім берудің барынша жоғары деңгейін қамтамасыз ететін және ХХІ ғасырдың қазіргі заманғы ақпараттық қоғамы сұранысына орай орта құру : ынтымақтастық; коммуникация; әлеуметтік жауапкершілік; сыни ойлау қабілеті; проблемаларды жедел және сапалы шешу.

Бұл әлемдік (жаһандық) білім беру кеңістігіндегі бұл парадигмалардың ұтымдылығы көрсеткіштері: а) үнемі өзгеріп отыратын социум жағдайында болашақ кәсіби қызметті жүзеге асыруда педагогтардың табысты дайындығын қамтамасыз ететін инновация ретінде; б) жалпы педагогикалық білім беруді құрастыру мен ұйымдастырудағы басым тәсілдер ретінде; в) жаңа ғасырдың құндылықтарын ескере отырып құрылған жүйелер ретінде: жаһандану, интеграциялану, ізгілендіру, үздіксіздік, ақпараттандыру, цифрландыру, субъектілік, диалогтық, креативтілік, дамытушылық бағыт.

Сонымен қатар әлемдік деңгейде кең тарап, басты бағыт алған - бұл «өмір бойы білім алу» (I.IGe I.опд I.eaгппд) тұжырымдамалық парадигмасы. Ол 1965 жылы ЮНЕСКО форумында Паул Ленграттың ұсынуымен қабылданып, адамның барлық өмір бойы жалғасатын және үздіксіз үдеріс ретінде білім берудің барлық формаларын, түрлерін, деңгейлерін қамтитын көпшілік мақұлдаған халықаралық заң нормасы. Бұл түсіндірмеге сәйкес үздіксіз білім беру барлық жастағы адамдарға арналған және қоғамның барлық біліми әлеуетін, барлық жағдаятты тұлғаның жан-жақты дамуында қолдану мақсатын көздейді. Яғни үздіксіз білім беру ортасында адам, оның тұлғасы, армандары мен қабілеттері және олардың жан-жақты дамуына басты назар аударылады.

Үздіксіз білім берудің негізгі мақсаты ретінде тұлғаның шығармашылық әлеуетін өмір бойы байыту қарастырылады. Бұл орайда ресейлік ғалымдардың пікіріне сүйенсек, үздіксіз білім беру - тұлғаның шығармашылық әлеуетінің үдетпелі дамуын және оның рухани әлемінің жан-жақты баюын қамтамасыз ететін тұтас үрдіс. Ол адамға әлеуметтік статусының жағымды түрде өзгеруіне көмектесетін арнайы ұйымдастырылған оқытудың бірізділікпен көтерілетін басқыштарынан тұрады. Өмір бойы білім алу тұжырымдамасының көпқырлылығын ескерсек, біздіңше, оның басты құндылығы ең алдымен, әлеуметтік-экономикалық дамудың жоғары сатысына көтерілудің және білімге негізделген ақпараттық қоғам идеяларын алға жылжытудың бір құралы болуында. Сондықтан да қазіргі ақпараттық қоғамның білім беру жағдайында объективті үдерістерді бейнелейтін жаңа анықтамалық ұғымдардың енуі заңды құбылысқа айналып отыр. Біз үшін интерактивті әдістер, виртуалды орта, интерактивті білім беру сияқты ұғымдарды қолдану үйреншікті болуымен қатар, қолдану қажеттілігіне айналуға. Олар ең алдымен, оқыту үдерісінде интербелсенділігімен, ынтымақтастығымен сипатталады, яғни кері байланысқа құрылған топтық жұмыстарды ұйымдастыруға, жағымды ахуал тудыруға

бағытталуы.

Қорыта айтқанда, педагогикалық білім - бұл өзінің стратегиялық ресурсы-кадр дайындайтын және өз бетімен білім алуға, өзін-өзі жаңартуға жұмыс істейтін жалғыз білім беру саласы; барлық білім беру институты сияқты педагогикалық білім қоғамның әлеуметтік-мәдени құндылықтарының аккумуляторы және трансляторы, индивидты әлеуметтендіру ортасы болып табылатындығы және педагогикалық білім өз ортасында осы құндылықтарды өскелең ұрпаққа игертуге жауапты болатын адамды тәрбиелейді. Сондықтан да бүгінгі тез өзгермелі ақпараттық қоғам, жаңартылған білім мазмұны аясында педагогикалық жоғары оқу орындарының профессор-оқытушылар құрамының және білім алушылардың қоғамдық санасын жан-жақты жаңғырту жаңа білім парадигмасын қалыптастыруға әсер ететін басты фактор және критерий деп атуға болады.

Әдебиеттер:

1. Орта білім мазмұнын Назарбаев зияткерлік мектептері тәжірибесі негізінде жаңарту. Әдістемелік құрал, Астана -2022ж. -56 бет.
2. Оразбаева К.О. Жаһандану жағдайында болашақ мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру. Монография. Көкшетау, 2022.
3. Жампеисова К. Формирования парадигмы конкурентоспособного высшего педагогического образования Республики Казахстан на этапе духовного обновления общества. Вестник КазНПУ им. Абая, 2018 г.
4. Дуйсебекова Ж. Е. Компетентностный подход как современная парадигма иноязычного образования в Казахстане // Молодой ученый. — 2021. — №23. — С. 415-418.
5. Байхонова С.З. Организационно-педагогические условия развития профессиональной компетентности педагогов в процессе повышения квалификации. : автореферат. на соис. ученой степени кандидата пед.наук. - Астана, 2020.- 24 с.

ИННОВАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ В ОБРАЗОВАНИИ В СИСТЕМЕ ОБНОВЛЕННОГО СОДЕРЖАНИЯ

Дарибаева Л.С.

СШ им Г.Мусирепова учитель русского языка

Атырауская обл, Курмангазинский район

Система образования в Казахстане с 2016 года претерпевает изменения. Это неизбежный процесс, обусловленный динамикой развития науки и техники, информационного пространства. Человек должен быть мобильным и результативным, иметь возможность быстро менять профориентацию, быть готовым к освоению меняющихся технологий.

За годы независимости в Казахстане сформировалась система высшего образования, которая учитывает национальные особенности и международные стандарты. В стране функционируют государственные и частные учебные заведения. Студенты получают двухступенчатое высшее образование — бакалавриат и магистратура.

Актуальность темы объясняется тем, что в настоящее время в Казахстане идет становление новой системы образования, ориентированного на вхождение в мировое информационно-образовательное пространство.

Модернизация (от англ. Модегп-современный)-изменение, усовершенствование.

Модернизация системы образования — это политическая и общенациональная задача. Активными субъектами образовательной политики должны стать все граждане, семья и родительская общественность, органы местного самоуправления, профессорско-педагогическое сообщество, научные, культурные, общественные институты. Стратегические цели модернизации образования могут быть достигнуты только в процессе постоянного взаимодействия образовательной системы представителями национальной экономики, культуры, науки здравоохранения, всех заинтересованных ведомств и общественных организаций, с родителями и работодателями. [1; 2].

В Послании Президента К.К.Токаева: Единая цель, единые интересы, единое будущее» особое внимание уделяется повышению качества образования. Особое значение имеет призыв Главы государства к модернизации системы образования и выводу его на международный уровень развития. Поставленные в нем задачи отражают новый этап активной деятельности всего общества и государства по созданию необходимых условий, которые должны обеспечить вывод республики к середине текущего века по вхождению Казахстана в число 30 самых развитых стран мира.

В Статье Президента "Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания" от 12 апреля 2021года говорится, что Казахстан вступил в новый исторический период и объявляется о начале Третьей модернизации Казахстана. Первое условие модернизации нового типа - это сохранение своей культуры, собственного национального кода. Это платформа, соединяющая горизонты прошлого, настоящего и будущего народа.

Президент выделяет несколько направлений модернизации сознания как общества в целом, так и каждого казахстанца:

1. конкурентоспособность
2. прагматизм
3. сохранение национальной идентичности
4. культ знания
- 5.открытость сознания.

Каждый казахстанец должен понимать, что образование - самый фундаментальный фактор успеха в будущем. [3; 2].

Для более четкого понимания инновационных процессов в образовании необходимо сначала рассмотреть понятие «инновации» в образовании. Первоначально термин «инновация», предельно широко понимаемый как нечто новое имеющее общественную значимость, появился в исследованиях по культурологии и лингвистике в середине прошлого века при описании процессов культурной диффузии. Эта диффузия трактовалась фактически в качестве естественного механизма- развития самой культуры [1; 152]. Такое значение термина «инновация» и по сей день сохраняется в ряде наук, например в этнографии.

Усиливающийся с каждым годом интерес и все большее осознание в обществе возможности использования инновационных процессов привели к тому, что с начала XX века стала оформляться специализированная область знания - инноватика - как особая наука о нововведениях, в рамках которой начали изучаться общие закономерности технических нововведений в сфере материального производства [2; 8].

Инновации в образовании находятся под контролем отдельной области педагогических знаний - педагогической инноватики. Это наука, изучающая природу, закономерности возникновения и развития педагогических инноваций в отношении субъектов образования, а также обеспечивающая связь педагогических традиций с проектированием будущего образования [3; 49]. Развитие педагогической инноватики в нашей стране связано, прежде всего, с возникновением и оформлением массового общественно-педагогического движения. Как и всякое социокультурное явление, инновационное педагогическое движение имеет свои субъективные и объективные

предпосылки для возникновения, свою собственную историю и основные линии становления.

Инновационные процессы выражают не только внутреннюю, предметную логику нововведения, но и логику его взаимодействия с окружающей средой. С этой точки зрения нововведение характеризуется динамическим соотношением параметров, выражающих как его воздействие на окружающую среду, так и обратное влияние самой среды на нововведение. Динамика этих характеристик во времени и образует жизненный цикл нововведений: старт, быстрый рост, зрелость, насыщение, финиш и кризис [4; 29].

«Инновация» в переводе с латинского языка означает «обновление, новшество или изменение», то есть можно сказать, что понятие «новое» напрямую связано с инновацией. В известном словаре С. И. Ожегова дается следующее определение: «Новый - это впервые созданный или сделанный, появившийся или возникший недавно, взамен прежнего, вновь открытый, относящийся к ближайшему прошлому или к настоящему времени, недостаточно знакомый, малоизвестный» [5; 142].

Применительно к педагогическому процессу инновация означает введение нового в цели, содержание, методы и формы обучения и воспитания, организацию совместной деятельности учителя и учащегося [6; 138].

Таким образом, инновационный процесс заключается в формировании и развитии содержания и организации нового. В целом под инновационным процессом понимается комплексная деятельность по созданию (рождению, разработке), освоению, использованию и распространению новшеств.

Существуют различные виды инноваций, в зависимости от признака, по которому их разделяют.

1) по видам деятельности: педагогические и управленческие, причем педагогические обеспечивают педагогический процесс.

2) по характеру вносимых изменений: радикальные, комбинаторные, модифицирующие. Радикальные основаны на принципиально новых идеях и подходах; комбинаторные представляют собой новое сочетание известных элементов; модифицирующие совершенствуют и дополняют соответствующие формы и образцы.

3) по масштабу вносимых изменений: локальные, модульные, системные. Локальные - это инновации, в которых изменения компонентов не зависят друг от друга; модульные представляют собой взаимосвязанные группы нескольких локальных инноваций; системные - это инновации, при которых осуществляется полная реконструкция системы как целого.

4) по проблематике: инновации, направленные на изменение всей школы в целом, на создание в ней воспитательной системы или иной системообразующей деятельности на основе концептуальных идей; инновации, направленные на разработку новых форм, технологий и методов учебно-воспитательного процесса; инновации, направленные на отработку нового содержания образования и новых способов его структурирования; инновации, направленные на разработку новых форм и систем управления;

5) по источнику возникновения: внешние (за пределами образовательной системы); внутренние (разрабатываются внутри образовательной системы).

6) по масштабу использования: единичные; диффузные.

В зависимости от функциональных возможностей: нововведение - условия; нововведения - продукты; организационно-управленческие нововведения. Организационно-управленческие нововведения - это качественно новые решения в структуре образовательных систем и управленческих процедурах, обеспечивающих их функционирование.

1) по масштабности и социально-педагогической значимости: федеральные, региональные, субрегиональные (предназначены для образовательных учреждений

определенного типа и для конкретных профессионально-типологических групп педагогов).

2) по осмыслению перед внедрением инноваций: случайные, полезные, системные.

На основе представленной классификации инноваций можно сделать вывод, что чем выше ранг инноваций, тем больше требования к научно-обоснованному управлению инновационным процессом.

Основной тенденцией современного образования является постепенное смещение приоритетов от прямого обучения к индивидуальному контакту со студентами. Ключевые лекции и семинарские занятия остаются, конечно, незаменимыми, однако существенная часть учебного процесса может проходить во время индивидуальных консультаций с преподавателями по конкретным темам или проблемам.

В качестве основной черты современного образования можно назвать его диалогичность, которая проявляется в сосуществовании как различных подходов к преподаванию, так и самих методов преподавания. Уже при подготовке студентов педагогических вузов надо формировать их ментальную совместимость, умение и любовь вести полемику. Для обеспечения ментальной совместимости учителей они сами должны уметь:

- вести безоценочный диалог с коллегами;
- определять степень взаимодополнения и взаимообогащения различных методических концепций при условии сохранения их самобытности и самостоятельности;
- формулировать проблемы в категориях целей и решений (без «перехода на личности») [4; 1-15].

Инновации в образовании имеют принципиально важное значение для образовательного и педагогического процесса и позволяют установить эффективность определенных проективных шагов, помогают скорректировать процессы в образовательной практике.

Главным условием продуктивной деятельности человека в любой сфере является его способность осмысливать действительность критически и принимать собственные решения. Именно поэтому можно научить, работая по так называемой методике «КМСТ» (Критическое мышление) - «ЧПКМ» (Чтение и письмо для критического мышления), центральным понятием которого является критическое мышление. Это конструктивная мыслительная деятельность, в процессе которой информация воспринимается осмысленно, перерабатывается в соответствии с определенной целью, при этом усваивается наиболее ценная ее часть. Данная методика предполагает этапность обучения.

На первом этапе - стадии вызова - у учеников пробуждается интерес к новой теме, они активизируют свои прежние знания и умение, и прогнозируют содержание новой информации.

На втором этапе - стадии осмысления - проводится работа с каким-то источником информации, изучается новый материал, ученики объединяют новые идеи со своими собственными.

На третьем этапе - стадии рефлексии - ученики размышляют над полученной информацией, осваивают («присваивают») полученные знания, закрепляя, таким образом, изучаемый материал.

Главной задачей этой методики является внедрение в учебный процесс таких методов, которые развивают критическое мышление учащихся любого возраста. Эти методы можно эффективно применять, работая и в рамках традиционной системы обучения. Рассмотрим некоторые из этих методов.

Кластер (карта понятий, карта-схема, «еж», «осьминог», «снежинка» и т.п.).

Работая по этому методу, ученики в середине листа пишут ключевое слово (тему), рисую картинку, а вокруг записывают слова, словосочетания, предложения (например, в центре записывают «Имя существительное», а вокруг - все грамматические характеристики этой части речи, причем постоянные признаки можно записывать отдельно от непостоянных - как бы в два круга).

Сравнительная диаграмма. Рисуются два пересекающихся круга. В месте их пересечения записывается сходная информация, в непересекающихся частях - то, что характерно только для одного источника информации (явления). Так можно сравнивать два печатных текста или два аудио текста, рисунки, сюжетные картинки, грамматические категории и т.п.

Целенаправленное чтение (слушание). Этот метод называется еще «чтением с прогнозом». Состоит он в том, что информация «подается» порционно, и после каждой полученной порции информации учитель задает вопросы, прогнозирующие дальнейшее развитие событий.

Двучастный дневник (или дневник, состоящий из нескольких частей). Этот метод обычно реализуется таким образом. Страница делится на две (три, четыре и т.п.) части, например, «отрывок из текста» - «реакция». Обучающиеся читают (слушают) текст и заполняют «дневник»: когда по ходу чтения в связи с определенным отрывком, словом у них возникают какие-то ассоциации, чувства, они записывают их в графу «реакции». Так можно «обрабатывать» мысли (чувства, внешность, поступки и т.п.) героев текстов и любые сравниваемые моменты, плюсы-минусы какого-то явления, разрешение-запрещение каких-то действий и т.п.

Таким образом, модернизация системы образования — это масштабная программа государства, в рамках которой разработан и уже реализуется план конкретных мероприятий. Каждый казахстанец должен понимать, что образование - самый фундаментальный фактор успеха в будущее.

Литература:

1. Послание Президента Республики Казахстан К.К.Токаев народу Казахстана «Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность». 31 января 2021г.
2. Государственная программа развития образования и науки Республики Казахстан на 2020-2025 годы.
3. Сластенин В.А., Подымова Л.С. Педагогика: Инновационная деятельность.- М.Магистр, 2017.С.152
4. Ковалева Т.М. Инновационная школа: аксиомы и гипотезы.-М.:Издательский дом Российской академии образования, 2003.С8
5. Статья Президента «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания » от 12.04.2017 г.

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ МАЗМҰНЫ ЖАҒДАЙЫНДА КРИТЕРИАЛДЫ БАҒАЛАУДЫ ҚОЛДАНУ

Салауатова Р.Т

3.Серікқалиұлы атындағы мектеп- интернатының математика пәнінің мұғалімі,педагог-
зерттеуші.

Құрманғазы ауданы

Білім берудегі негізгі мақсат - тек білімді, өз саласында құзыретті маман дайындау ғана емес, рухани дүниесі бай және адамгершілігі зор, қоғамдық өмірдің барлық аясында ұлттық құндылықтарды бағалауға және дамытуға қабілетті тұлғаны қалыптастыру екендігі баршамызға мәлім.

Орта білім мазмұнын жаңарту барысында қазіргі өмірде кең ауқымды дағдыларға көп көңіл бөлінеді. Сонымен қатар, мұғалімнің кәсіби құзыреттілігі саласында қолданылатын жаңа тәсілдер аясы кеңеюде. Ұстаз қоғам сұранысына сай өз саласының білгірі болуы үшін, бүгінгі күн проблемасын тани білуі, тиімді оқыту әдістемесін меңгеруі қажет. Болашақ мектептің білім мазмұнын жаңартуда, жалпы даму процесінен озып отыру бағытындағы үнемі ізденістерді, зерттеулерде болу, пәндік бағдарламалар негізінде қарастырылуы керек.

Жаңартылған білім мазмұны жағдайындағы мектептің ерекшелігі - оқудағы жетістіктер нәтижелі сипатқа ие, ал оқу процесі оқушылардың әрбір сабақта білімді игерудегі, бекітудігі және қолданудағы, шынайылықты басқаша қабылдаудағы, өзіндік талдау мен синтез жасаудағы белсенді қызметімен сипатталады. Бұл жағдайларда оқушы - таным субъектісі, ал мұғалім оқушылардың белсенді оқу әрекетінің ұйымдастырушысы қызметін атқарады.

Сабақтағы қалыптастырушы бағалау тәсілдері әрбір оқушыны жасына да, мүмкіндігіне да қарамастан тұлға ретінде қабылдауға қол жеткізуге мүмкіндік береді. Әр сабақтағы оқыту мақсаты оқушы үшін таныс болуы шарт, міне, білім мазмұнын жаңартудың негізгі ерекшелігінің мәні осында.

Бұған қол жеткізуде әрбір мұғалім базалық дағдыларды игертуден бастайды, ол жаңарту үрдісінің әлеуметтік аспектілерін көрсетеді. Қалыптастырушы бағалауды оңтайлы жүргізу үшін білім алушылардың оңтайлы білім алуына қажетті қолайлы атмосфера туғызу да өте маңызды болып табылады.

Жалпы білім беретін мектеп жағдайында ұстаздар алдында тұрған басты міндет - оқушының тұлға ретінде бәсекеге қабілеттілігін арттыру. Ол үшін әр күн сайын, әр сабақта оқу мақсатына жетуде қалыптастырушы бағалау тәсілдерін қолданып, оқушылардың оқу мотивациясын арттырудың, әр баланың мүмкіндіктері мен қабілетіне сай саралап оқыту мен бағалаудың маңыздылығы артуда.

Білім мазмұнын жаңарту үшін теориялық сипаттағы жаттанды материалды беруге бағытталған оқу мен оқытудан, қажетті ақпарат алу тәсілдерін үйретуге ауыстыру - сабақтағы қалыптастырушы бағалаудың маңызды аспектісі. Бұл міндеттерді жүзеге асыру оқытудың мазмұндық болмысын жаңа әдістемелік тұрғыдан негіздеуді талап етеді.

Оқушылардың ақпаратты өздігінен алу, талдау және тиімді қолдану дағдысын қалыптастыру - жаңартылған бағдарламаның басым бағыты болып саналады.

Осы орайда қазіргі кезеңде жүзеге асырылып жатқан бағдарламалардың негізгі мақсаты - жылдам өзгеріп жатқан әлемде өзіне сенімді және табысты болуға мүмкіндік беретін дағдылары мен түсініктерін дамытуға, өмірлік жағдайларда өз білімдерін қолдануға ықпалын тигізетін сыни тұрғыдан ойлауға үйретуді қамтиды [1, 15 б].

Себебі, әрбір оқушының қайталанбас дарынын дәл басып табу, ашу, жетілдіру мен дамыту, қастерлеу бұл - рухани жаңғыру жағдайында тұлғалық жетілу арқылы адамзаттық

өркендеудің жоғары деңгейіне дейін көтеру деген сөз деп атап көрсетеді. Оқу бағдарламаларында көрсетілген білім мазмұны анықталатын және білім салалары бойынша әрі қызмет аспектілерін көрсететін күтілетін нәтижелерге көңіл аударатын оқу мен оқыту үрдісін дәстүрлі ұйымдастырудан бас тарту көзделеді, яғни оқушылар ақпаратты игеріп қана қоюмен шектелмей, өзіндік талдауға негізделген оқытуға мән берілуі тиіс [3, 12 б].

Қалыптастырушы бағалау кезінде мұғалім оқушылардың санын және кері байланысты неше рет беру керектігін өзі анықтайды.

Қалыптастырушы бағалау үдерісі төрт кезеңнен тұрады:

- 1) Қалыптастырушы бағалауды ұйымдастыру және жоспарлау;
- 2) Қалыптастырушы бағалау әдістерін таңдау және қолдану;
- 3) Кері байланыс беру;
- 4) Қалыптастырушы бағалауға талдау жасау.

Мұғалім қалыптастырушы бағалауды жоспарлағанда оқу бағдарламасына, оқу жоспарына қарап оқу мақсатын анықтайды. Оқу мақсатына сай критерий құрылады. Тапсырманы орындау алгоритмі дескриптор ретінде рәсімделеді. Тапсырма нәтижесіне сәйкес жүйелі кері байланыс беріліп, нәтиже талданады.

Қалыптастырушы бағалау үш позицияны қамтиды: ол мұғалімнің бағалауы, оқушының өзін-өзі бағалауы және оқушылардың бір-бірін бағалауы. Мұғалім қалыптастырушы бағалау арқылы оқушының қаншалықты бейімделгенін, тақырыпты түсінгенін, білік пен дағдыны қолданатынын, оқу мақсатына жеткендігін бақылай алады. Қалыптастырушы бағалау тапсырмалары арқылы оқушының өзін-өзі реттеуіне және ынталануына жағдай туғызылады. Оқушылар өздерінің сыныптастарын және өздерін белсенді түрде бағалауға қатыстырылуы шарт. Оқушы объективті болу үшін мұғалім сұрақтар арқылы көмектеседі.

Өзара бағалауда оқушылар бір-біріне көмектеседі, жетілдіреді, ынталандырады. Өзара бағалау ол коммуникация, жауапкершілік деңгейін арттырады. Өзара бағалауда мұғалім жетекші, нұсқаушы, қадағалаушы рөлін атқарады[5, 21 б].

Үшінші кезең - кері байланыс - басқалардың әрекетіне айтылған пікір. Сабақтағы кері байланыстың мақсаты - жетістіктер мен даму туралы хабарлама беру. Кері байланыс сабақтың әр кезінде үздіксіз қолданылатын әрекет. Нәтижесі - оқу үдерісін дер кезінде түзетуге, жұмысты одан әрі жоспарлауға мүмкіндік береді. Кері байланысты мұғалім оқушыға, оқушы өзіне және сыныптасына бере алады. Кері байланыс принциптері - дер кезінде беру, оң нәтижеге бағытталған пікір білдіру.

Қалыптастырушы бағалауда нәтижесін талдауда білім алушылар қиыншылықтар туралы ақпарат алып оның шешу жолдарын қарастырады.

Қалыптастырушы бағалау нәтижелерін басып шығаруды және әрі қарай сақтауды талап етпейді.

Ұстаз оқушыға олардың деңгейіне сай тапсырмалар беріп, қолдау көрсетуге соның ішінде қажетті түйінді қасиеттерді сенімділік, қамқорлық, өзара қолдау, шынайылық, адалдық танытуға дайын болады. Қалыптастырушы бағалауды сабақта қолдану мұғалім мен оқушы арасындағы сыртқы кері байланыстың ішкі кері байланысқа өтуіне септігін тигізеді. Мұғалім қалыптастырушы бағалау әрекеті арқылы пәнді меңгерудің мақсатын нақты анықтауға жағдай туғызылады. Оқушылардың оқудағы белсенділігі оқуға қажетті білім, білік, дағдыны саналы меңгеруінен, оны тәжірибеде пайдалана алуынан көрінеді. Мұғалімнің оқу мен оқытуға көзқарасының түпкілікті өзгерісі, өзіндік жаңашылдық ұстанымы бүгінгі білім алушыны да өзін-өзі реттеу негізінде өз бетімен білім алуға құштарлығын қалыптастырады.

Әдебиеттер:

1. С.Е. Шишов. Понятие компетенции в контексте проблемы качества образования //«Государство и образование», 2022.
2. Мұғалімдерге арналған нұсқаулық. Астана. 2021 жыл
3. 2022-2023 оқу жылында Қазақстан Республикасының жалпы орта білім беретін ұйымдарында оқу процесін ұйымдастырудың ерекшеліктері туралы Әдістемелік нұсқау хат.
4. Байкенова Б.А., Ислямова С.А. Оқыту үшін бағалауды жүзеге асыру. Оқыту үшін бағалау жолын жүзеге асыруды оқыту платформасы қалай жеңілдетеді алады? - Астана: «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы,

ӘОЖ 371.3

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУДІҢ МАЗМҰНЫ НЕГІЗІНДЕ МҰҒАЛІМ КӘСІБИЛІГІ

Хасаантаев Р.А.

3.Серікқалиұлы атындағы мектеп-интернатының директоры. Биология пәнінің мұғалімі.Педагог-зерттеуші. Құрманғазы ауданы

Жаңартылған білім беру бағдарламасы заман ағымына сай өмір қажеттілігінен туындап отыр. ХХІ ғасырдың азаматы бойына өзіне қажетті дағдыларды игеруі тиіс. Қабілетті адамды тәрбиелейтін, оның бойында барлық дағды мен білікті меңгертетін, оқу үрдісінде оқушыны ынталандыратын адам - педагог. Педагогтың ізденгіштігі, қандай да болсын істі ынтасымен атқара білуі оның кәсіби біліктілігін көтереді. Өз ісіне шынайылықпен қарап, сүйіспеншілікпен ғана орындайтын педагог нәтижеге жетеді.

«Мұғалім - зор тұлға, ол күннің құдіретті сәулесі іспетті» деп К.Д.Ушинский айтқандай, кәсіби білікті педагог оқушының өмірден өз орнын табуға қажетті дағдыларды меңгерте алады.

Орта білім берудің мазмұнын жаңартуда оның шешімін табудың жолын ашатын педагогтың оқушылармен жұмысы. Орта білім мазмұнын жаңартудың бірден-бір ерекшелігі - оқушымен жұмыс жасай білу. Яғни, жаңартылған білім беру бағдарламасы мектеп мұғалімінен кәсіби құзыреттілікті талап етеді. Ескеретін жағдай педагогтың кәсіби құзыреттілігі үшін оның теориядан да практикадан да дайындығының бар болуы толық кепілдік бермейді. Оқушымен жұмыс жасауда кәсіби құзыретті болу үшін басқа да іскерліктер қажет. Педагогтың кәсіби құзыреттілігі үшін тек теориялық және практикалық дайындықтың болуы жеткіліксіз. Оқушыға білім беру үрдісінде бастауыш сынып мұғалімі сурет сала да, ән айта ала да, спорт түрлерімен айналыса алуы да тиіс.

Бұл іскерліктер жаңартылған білім бағдарламасын игеруге орай оқушымен жұмыс жасауда аса қажетті дағдылардың біріне жатады, оқушының өздігінен білім алуына жол ашады.

Жаңартылған білім беру бағдарламасының шешімін табуда ұстаз еңбегі ерекше. Жаңартылған білім беру бағдарламасын жүзеге асыру алдымен мұғалімнің жан-жақты болуын талап етеді. Білікті ұстаз тәжірибе арқылы, дағдыларын дамыту арқылы шыңдалады. біліктілігі жоғары болуы қажеттілігі уақыт талабы болып отыр. Мұғалім біліктілікті арттыру курсына алған оқыту дағдыларын кез келген жағдайда оқу

қажеттілігіне байланысты қимыл-әрекетпен икемді пайдалана алуы қажет. Әр күнгі берген сабағынан олқылық жібермейтіндей барынша күш сала отырып қабілетін жоғары деңгейге жеткізу.

Оқушылармен жұмыс жасау барысында оқушының жас ерекшелігіне сай яғни

1-сынып оқушысының жас ерекшелігіне сай берілетін білім көлемі мен 4-сынып оқушысына берілетін білім көлемі әр түрлі екенін ұғынуы тиіс. Бағдарламада берілген оқу мақсаттарымен жұмыс жасау аса ыждаһаттылықты қажет етеді. Бұдан шығатыны мұғалім ұзақ мерзімді жоспарды толық біліп, оқу мақсаттарына баса назар аударуы керек. Сонымен қатар мұғалім оқудың тиімділігін арттыру үшін әдіс-тәсілдерді жақсы меңгеруі тиіс. Педагогтың өзі оқушыға ұсынатын тақырыбына сай тиімді әдіс-тәсілді меңгермесе, жаңа талапқа сай жұмыс жасай алмайтындықтарына курстан өткен мұғалімдердің өздері мойындады. Білім беру үрдісінде оңтайлы оқу ортасын құрудың өзі де кәсіби біліктілікті қажет етеді. Екінші жағдай - педагогтың ұйымдастырушылық қабілетінің жоғары болуы. Оқушымен жұмыс жасау барысында әр баланың психологиялық ерекшелігін зерттей отыра соған сәйкес жұмыс жасай білу. Өйткені сыныптағы психологиялық ахуал маңызды орын алады. Оқушылардың ынтымақтастықпен жұмыс жасауы бірігіп қандай да болсын бір мәселені шешудегі қабілеттілігін көрсетеді. Сабақтағы шағын топтармен жұмыс мәселенің бірнеше шешімін көрсетеді.

Бұл келешекте оқушының кез келген жағдайда әр істің бірнеше шешімі болатындығына көз жеткізуге көмектеседі. Оқушылар бір-бірімен қатынас жасау арқылы өзіне қажет деп санаған дағдысын бойына сіңіреді. Алған білімін ары қарай жинақтауға дағдыланған оқушы ақпаратпен жұмыс жасай алады. Тағы бір мәселе бастауыш сынып мұғалімдері үшін жаратылыстану ғылымдарынан білімінің терең болуы шарт. Педагогтың жаратылыстану пәнін беруде практикалық даярлығы оқушыны түрлі іс-әрекетке жұмылдыра алады. Біз бір ғана саяхат немесе серуенмен баланың қоршаған ортадағы құбылыс туралы түсінігін толық қалыптастыра алмаймызды естен шығармаған орынды. Педагог тұрақты түрде оқушылардың таным процестерін дамыту үшін арнайы жағдайлар мен проблемалық жағдаяттар құруы қажет. Жаратылыстану пәні арқылы мұғалім оқушыны қоршаған әлемнің түрлі құбылыстары жайлы түсінік пен білім алуға көмектеседі. Оқушыға қарапайым практикалық зерттеу әрекеттерімен білімнің байланысын ұғындыра отырып дағды қалыптастырады.

Мұғалімнің көмегімен, бағыт-бағдар беруімен оқушы жаңа белеске шығады. Анығын айтқанда, зияткерлік, шығармашылық қабілеттерді, сын тұрғысынан ойлау қабілетін қарапайым зерттеулер, құбылыстарды талдау, жаратылыстану ғылымдық ақпаратты қабылдау және түсіндіру барысында дамыту; - табиғат заңдарын тану және жаратылыстану ғылымдарының жетістіктерін өркениеттің дамуы мен өмір сапасын жақсарту үшін пайдалану мүмкіндігіне сенімділікті тәрбиелеу; - күнделікті өмірде тіршілік қауіпсіздігін қамтамасыз ету, заманауи технологияларды сауатты пайдалану, денсаулық пен қоршаған ортаны қорғау үшін жаратылыстану ғылымдары бойынша білімдерін қолдану [2,5-бет] мұғалім тарапынан аса жауапкершілікті талап етеді. Оқушы мұғаліммен бірге жұмыс жасау арқылы сенімді болады. Өз-өзіне сенімсіз мұғалім оқушы бойында зияткерлік, шығармашылық қабілеттерді, сын тұрғысынан ойлау қабілетін толық қалыптастырып дамыта алмайтыны белгілі.

Дәстүрлі оқытуға дағдыланған ұстаздың бірден өзгеруі қиынға соғады. Дәстүрлі оқытудың мақсаты оқу бағдарламасында белгіленген білім көлемін меңгертуге бағытталған оқыту нәтижесі болса, қазіргі алға қойған жаңартылған бағдарлама бойынша шешім оқушының оқу қызметін оның танымдық қызметі негізінде ұйымдастыру, білім алуға үйрету. Білімді ұсыну формалары дәстүрлі білім беруде дайын күйінде, үлгі бойынша, сөздік әдістер мен мәтіндік формалар арқылы берілген болатын. Жаңартылған білім бағдарламасында аудио, визуалдық, графикалық көрнекіліктер мен интерактивті

әдістер арқылы оқыту болып отыр. Сондықтан мұғалімнің түрлі әдістерді меңгеруі кәсіби біліктілігін арттыруына көмектеседі.

Үшінші мәселе мұғалімнің тілінің шебер, оралымды, шешен сөйлеуі. Тілі жатық, ұғынықты сөйлей алмайтын ұстаз сабақтың мақсаттарына байланысты жұмыс жасауы күрделі. Мұғалімнің сөйлеу тілі қалай дамыған болса, одан оқыған баланың сөйлеу тілі де солай дамиды. Өйткені оқушы көп жағдайда мұғалімді айнытпай қайталайды. Сондықтан баланың бойында бәсекеге қабілетті тұлға қалыптастырып, оның бойында қажетті дағдыны қалыптастыру үшін мұғалім оқушыны еліктіретіндей, қызықтыратындай тартымды сөйлей алу қажеттігі тұр. Қазіргі ұстаздардың арасында сөздік қоры аз, кітап бетінен аса алмайтындар кездеседі. Бастауыш мектепте «Қазақ тілі мен әдебиеті» пәнін оқыту мақсаты - оқушылардың тілдік және әдеби құзыреттіліктерін дамыту, көркем сөздің құдіреті мен әсемдігін түсініп, тілдік құралдар арқылы қарым-қатынас жасау әрекеттерін меңгерту, жазбаша сауаттылығы және ауызша сөйлеу дағдыларын сабақтастыра қалыптастыру. Өйткені бастауыш сыныпта тілді жақсы меңгеру - барлық пәндер бойынша жетістікке жетудің алғышарты. [3,7-бет].

Жаңартылған білім беру бағдарламасында мұғалімге арналған нұсқаулыққа сүйенетін болсақ: «Жаңартылған білім беру бағдарламасы оқыту мен оқуға сындарлы көзқарасты қолдайды, ол оқушыларды мұғаліммен және бір-бірімен диалог жүргізуге ынталандыруды көздейді. Диалог аясын кеңейту үшін мұғалім сабақты оқушылар оны тыңдап қана қоятындай емес, нақты пән немесе тақырып туралы ойлана алатындай белсенді етіп жүргізу керек. Мұғалім сұрақ қоюды ойластырған кезде ол сұрақтарға берген оқушының жауабы жаңа сұрақ тудыратындай болуы тиіс. Салмақты жауап беруді қажет ететін тиісті сұрақ қою үшін мұғалім алдымен қойылған сұраққа қандай жауап ала алатынын ойластыруы керек. Егер мұғалімнің сұрақтары бұлыңғыр болса, онда өзі де бұлыңғыр, екіұшты жауап алады. Сонымен қатар, сұрақтар оқушылардың жауаптарын шектемеу керек, керісінше, оқушыларға мәселені мейлінше зерделеп, жауапты өз бетінше қалыптастыруға еркіндік ұсыну керек.

Оқушылар өзінің жауабымен белгілі үлес қосатындығын сезінуі үшін мұғалім жауаптарды зейін қойып, айқын қызығушылықпен тыңдауы керек. Бастауыш сыныпта оқитын оқушылар анағұрлым жан-жақты және күрделі жауап бере алады.» [1, 9-бет]. Әрине, ашық сұрақ қоюға жаттықтырып дағдыландыру үшін мұғалімнің өзі шығармашыл болуы тиіс. Атап айтқанда, оқушының ойлау деңгейінің орта деңгейде қалып қоймауын қарастыруы тиіс. Яғни, трансляциямен қалып қоймауы керек. Баланы оқу нәтижелеріне қол жеткізуге жетелеуі тиіс. Тағы бір айта кететін шешімін табатын мәселе мұғалімнен үнемі беретін білімді жинақтап отыру. Бағдарлама мұғалімнің оқушыға не беретіні туралы алдын ала ойлануы. Жаңартылған білім беру бағдарламасы спиральді құрылымды. Бір ұзақ мерзімді жоспарда берілген оқу мақсаты бірнеше рет қайталана келіп, оқушының сабақта білімін нақтылауға, кеңейтуге негізделіп отырады. Мысалы, оқу бағдарламаларындағы кейбір оқу мақсаттары оқушылардың шынайы өмірде кездесетін проблемаларды анықтап, оларды зерттеуін талап етеді. Оқушы сыныптан сыныпқа ауысуына қарай бұл проблемалар күрделене түседі. Проблемаларды шешу тәсілі негізінен дүниетану мен жаратылыстану пәндерінде қамтылған және математика бойынша оқу бағдарламасының негізгі тәсілдерінің бірі болып табылады: проблемаларды шешу қабілеті сандар, алгебра, геометрия, әсіресе математикалық модельдеу бөлімдерінің құрамдас бөлігі болып табылады.

Проблемаларды шешуге арналған жаттығулар оқушыларға таныс емес мәселелерді қамту арқылы олардың қызығушылығын оятып, оларды жаңалық ашуға және өз тұжырымдарын жасауға ынталандыруы тиіс. Олар оқушылардың дайын стандартты жолдарды пайдаланбай, мәселенің шешімін іздеп, оны өз бетінше табуға ұмтылуды және заңдылықтарды зерделеуін қажет етеді, сол арқылы белсенді оқуына ықпал етеді.

Педагог жаңартылған білім беру бағдарламасымен жұмыс жасай отыра, өмір бойы білім алуға ұмтылады, кәсіби біліктілігін арттырады. Оқушымен күнделікті қарым-қатынаста белгілі бір нәтижеге жету үшін жоспарланған жұмысын жақсартуға ұмтылып тырысады. Белсенді жұмыс пен ізденістің нәтижесінде өзінің де, оқушының да білімін шыңдайды. Қорыта айтқанда, К.Д.Ушинскийдің сөзімен түйіндесем, «Мұғалім - өзінің білімін үздіксіз көтеріп отырғанда ғана мұғалім, ал оқуды, ізденуді тоқтатқаннан оның мұғалімдігі жойылады».

Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасында орта білім мазмұнын жаңарту шеңберінде қазақ тілінде оқытатын мектептердегі бастауыш сынып пәндері бойынша педагогика кадрларының біліктілігін арттыру курсының білім беру бағдарламасы Мұғалімге арналған нұсқаулық. Екінші басылым, 2020
2. Жаратылыстану. Оқу бағдарламасы (орта білім беру мазмұнын жаңарту аясында). Бастауыш білім беру (1-4 сыныптар). Қазақ тілі мен әдебиеті. Оқу бағдарламасы (орта білім беру мазмұнын жаңарту аясында). Бастауыш білім беру (2-4 сыныптар). Сәуір, 2020

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ НЕГІЗІНДЕ ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІ ПӘНІНЕН ОҚУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН АРТТЫРУ

Ахметова Н.Н

3.Серікқалиұлы атындағы мектеп интернатының қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі.

Педагог-зерттеуші.

Соңғы уақытта табысты болу үшін оқушыларға білім қандай қажет болса, дағды да сондай қажет деген пікірді қолдайтындар көбейіп келеді. Бұл оқушылардың ақпаратты есте сақтап, алған білімдерін ұғынуын, түсінуін және әртүрлі салада қолдана білуін талап етеді. Білімді дәл осылай қолдану оқушыларға соңғы кезде ХХІ ғасыр дағдылары деп аталып жүрген кең ауқымды құзыреттіліктерді меңгеруге мүмкіндік береді. ХХІ ғасыр дағдылары деген ұғымның бірнеше анықтамасы бар. Мұғалімдердің біліктілігін арттыру бағдарламалары аясында Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы (ЭЫДҰ) әзірлеген Құзыреттерді анықтау және іріктеу жобасының шеңберінде жасалған құрылым пайдаланылады. Бұл ретте құзырет «жай ғана білім мен дағдыдан анағұрлым күрделі. Ол белгілі бір жағдайларда психологиялық ресурстарды (оның ішінде дағдылар мен өмірлік ұстанымдарын) жұмылдыра және соған сүйене отырып, күрделі міндеттерді шеше білу қабілетін қамтиды. Мысалы, тиімді қарым-қатынас құру қабілеті жеке адамның тіл білуіне, ақпараттық технологиялар саласындағы тәжірибелік дағдыларына және оның өзгелермен қарым-қатынас жасай алуына сүйенетін құзырет болып табылады».

Білім беру бағдарламаларын әзірлеу барысында оқушылардың бойында қалыптастыру қажет рухани құндылықтар мен дағдылар тізімі құрылды:

Рухани құндылықтар мен дағдылар

- шығармашылық және сын тұрғысынан ойлау;
- қарым-қатынас жасау қабілеті;
- өзгелердің мәдениетіне және көзқарастарына құрметпен қарау;
- жауапкершілік;
- денсаулық, достық және айналадағыларға қамқорлық көрсету;

- өмір бойы оқуға дайын болу.
- сын тұрғысынан ойлау;
- білімді шығармашылық тұрғыда қолдана білу қабілеті;
- проблемаларды шешу қабілеті;
- ғылыми-зерттеу дағдылары;
- қарым-қатынас дағдылары (тілдік дағдыларды қоса алғанда);
- жеке және топпен жұмыс істей білу қабілеті;
- АКТ саласындағы дағдылар.

Оқу бағдарламаларында жоғарыда келтірілген құндылықтар мен дағдылар ескеріліп, пән бойынша білім деңгейі, дағдылар мен құзыреттіліктер қарастырылады. Жалпы алғанда, оқу бағдарламалары білім беру бағдарламасының негізінде әзірленеді және оқушылар нені білуі және нені істей білуі керек екендігін жан-жақты көрсететін критериалды бағалауға негізделген сынып сайын күрделеніп отыратын оқу мақсаттарын қамтиды.

Қазақ тілі мен әдебиеті пәндеріне арналған оқу бағдарламаларындағы оқу мақсаттары оқушылардан шынайы проблемаларды анықтап зерттей білуді талап етеді. Негізінен жаңартылған білім жүйесі құзыреттілікке және сапаға бағытталған бағдарлама.

Жалпы педагогтердің құзыреттілігін арттыруда *оқытудың жаңа әдіс-тәсілдерін меңгертуді, шығармашылық тұрғыда өз ойларын еркін жеткізуді, курсқа дейінгі білімі мен жаңа білімді салыстыра отырып шешім қабылдауға* дағдыландырып келеміз. Осындай курсты тиімді де, әр мұғалімнің қабілетін ескеріп, тапсырмаларды түрлендіріп отырушы, күнделікті сабақтан соң өзіндік талдауды түрлі тәсілдермен білімдерін жетілдіріп, әрбір сессиядан соң рефлексивті минуттар арқылы іске асып отырады.

Білім беру мазмұнын жаңарту курстарындағы ұтымды жұмыстардың біріне тоқталар болсақ:

- *топқа бөлу әдісі* арқылы интерактивті үдеріске қатысушыларды бір-бірімен араластыру, сабақтың өтуіне ыңғайлы жағдай жасау ескеріледі;
- *тренинг өткізуді ескеру барысы* қатысушыларды дұрыс ұйымдастыру, «Қауымдастық командада белгілі бір мақсатта және алға қойған міндеттерді жұмыла орындауға мүмкіндік беру;
- *тапсырмадан тапсырмаға өту* ол алдыңғы тапсырмадан келесі тапсырмаға өту кезеңдерінде логикалық байланысты қамтамасыз ету және негізгі тұжырымдарды бекіту арқылы іске асады;
- *оқытудың белсенді формалары немесе оқыту үйрету ойынДарын* өрбігуде бағыттаушы сұрақтар мен тапсырмалар, бағыттау парақтар, сілтеме көрсеткіштер, «Шынжырдағы үзбелер», жеке-топтық жұмыс формасы, сиқырлы сандықша, «Аукцион» оқыта үйрету ойыны, кеңесші, сарапшы, қорғаушы, бақылаушылар рөлдерін анықтау арқылы іске асыру;
- *оқыту сапасын бағалау кезеңі* өзара қарым-қатынасты, аудиторияны басқаруды, тапсырманы орындаудағы мақсатты айқындау және тыңдаушылардың белсенді қатысуға итермелей үшін әдістерді тиімді жобалау ескеріліп отырады;
- *тренер мен мұғалім арасындағы рефлексиялық кезеңДерДі* үнемі ескеріп, өзара кері байланыс орнатудың тыңдаушылар үшін орын өте ерекше деп айтқым келеді.

Бағдарламада қарастырылған күрделі үдерістің бірі критериалды бағалау моделін жете түсіну арқылы бағалаудың қағидаттары шынайылық, сенімділік ықпал, қолайлылық ұғымдарын әр қағидаттың бағалау үдерісіндегі рөлін анықтап, критерий құру арқылы бағалаудың әділ, нақты өлшемдермен бағаланатындығында. Сонымен қатар келешекте қалыптастырушы бағалаудың қаншалықты маңызды екендігіне және мұғалімнің ықпалы мен әдісті тиімді жүргізе алғанда ғана білім сапасының жоғары деңгейде болатындығына сенімді болды. Қалыптастырушы бағалауға арналған тапсырмалар жинағында келтірілген оқу

мақсатарын, іс-әрекеттерді, кері байланыс арқала оқушының білімін бір саты болса да алға жылжытуға болатындығын тәжірибелік жұмыстар арқылы меңгеріп, оқыту үдерісінде өзін және өзара бағалаудың стратегиялардың тиімділігін ажыратып:

- оқушылар өздерінің не түсінгендері жайлы ойлана алатынын;
- оқушылар жариялы түрде сыныптасынан не үйренгендігін айта алатындығын;
- оқушылар өздерінің жұмыстарымен салыстыра отырып, өз жұмысының ұтымды тұстарын айта алатындығын;
- оқушыларға өздерінің жұмыстарының ұтымды және түзету енгізетін тұстарын анықтауға мүмкіндік алады тапсырманың орындалуын басқа қырынан көре алатындығын;
- оқушылар өнімді анықтай отырып, ерекше түсінік, дағдыларға машықтанатындығына;
- сыныпта өзара конструктивті қарым-қатынас орнатуға мүмкіндік туындайтынын;
- зерттеу дағдысын дамытуға және мұғалімнен тәуелсіз оқуға мүмкіндік туындайтынын және қызықты тапсырмаларды орындауға ұмтылатындығын топтық жұмыстар арқылы өзара талдап, көз жеткізді.

Жаңартылған білім берудің маңыздылығы - оқушы тұлғасының үйлесімді қолайлы білім беру ортасын құра отырып сын тұрғысынан ойлау, зерттеу жұмыстарын жүргізу, тәжірибе жасау, АҚТ -ны қолдану, коммуникативті қарым-қатынасқа түсу, жеке, жұппен, топта жұмыс жасай білу, функционалды сауаттылықты, шығармашылықты қолдана білуді және оны тиімді жүзеге асыру үшін қажетті тиімді оқыту әдіс -тәсілдерді (бірлескен оқу, модельдеу, бағалау жүйесі, бағалаудың тиімді стратегиялары) пайдалану. Жаңартылған білім беру бағдарламасының ерекшелігі - шиыршық қағидатпен берілуі. Бағалау жүйесі де түбегейлі өзгеріске ұшырап, критериялық бағалау жүйесіне өтеді. Критериялық бағалау кезінде оқушылардың үлгерімі алдын ала белгіленген критерийлердің нақты жиынтығы мен өлшенеді. Оқушылардың пән бойынша үлгерімі екі тәсілмен бағаланады: қалыптастырушы бағалау және жиынтық бағалау. Баланың жан- жақты ізденуін ынталандырады. Критериялық бағалау жүйесі Филиппин, Сингапур, Жапония, Франция, Финляндия сынды дамыған елдерде пайдаланылады. Бұл бағалау жүйесінің артықшылығы, баланың ойлау қабілетін дамытып, ғылыммен айналысуына ықыласын туғызады. Қалыптастырушы бағалау күнделікті оқыту мен оқу үдерісінің ажырамас бөлігі болып табылады және тоқсан бойы жүйелі түрде өткізіледі. Қалыптастырушы бағалау үздіксіз жүргізіле отырып, оқушылар мен мұғалім арасындағы кері байланысты қамтамасыз етеді және балл не баға қоймастан оқу үдерісін түзетіп отыруға мүмкіндік береді. Жиынтық бағалау оқу бағдарламасынның бөлімдерін (ортақ тақырыптарын және белгілі біроқу кезеңін (тоқсан, оқу жылы, орта білім деңгейі) аяқтаған оқушының үлгерімі туралы ақпарат алу мақсатында балл және баға қою арқылы өткізіледі. Қалыптастырушы бағалау және жиынтық бағалау барлық пәндер бойынша қолданылады.

Оқушы білімін бағалау жаңа білім беру мазмұнында бес балдық бағалау емес, критериялық бағалау арқылы бағалануы - оқушылардың оқу жетістіктерін нақты айқындалған, бірге даярланған, оқу үдерісінің барлық қатысушыларына алдын ала белгілі, білім берудің мақсаттары мен мазмұнына сай критерийлермен салыстыруға негізделген бағалау үдерісі. Критериялық бағалау оқыту, тәлім-тәрбие беру және бағалаудың өзара байланысына негізделген. Бұл бағалау жүйесінің оқушы үшін ерекше екендігін тәжірибе барысында байқадық.

- Қалыптастырушы бағалау шынайылыққа бағытталады.
- Оқушының өз бетімен жұмыс жасап, тұжырым жасауына ықпал етеді.
- Мұғалім үшін қай оқушының қандай деңгейде екендігін байқауға мүмкіндік береді.
- Оқушының өзара бір-бірін бағалауын қалыптастырады.
- Ата-ана өз баласының қай оқу мақсатынан төмендігіне көз жеткізіп , сол бойынша жұмыс жасауға мүмкіндік жасап отыр.
- Әр мұғалім қалыптастырушы бағалау тапсырмаларын жасау арқылы өздерінің кәсіби

бағытта дамуына қол жеткізетіндігі.

Бүгінгі күннің басты талабы - болашақта өркениетті елдердің жоғары технологиясын меңгеріп, дүниежүзілік білім кеңістігінен көріну, қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде оқытуда әлемдік озық үлгілерді тиімді пайдаланып, оқушылар бойында тілдік дағдыларды қалыптастыру. Бұл орайда қазақ тілін оқытудың озық технологияларын меңгеріп, оқушылардың сөйлеу дағдысын дамытуда, қарым-қатынас біліктілігін қалыптастыруда, мемлекеттік тілді меңгеріп, сауатты жазып, сөйлеуіне жағдай тудыруда қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімдерінің атқаратын қызметі. Мемлекетіміздің білім беру үдерісіне енген жаңартылған білім беру бағдарламасы заман талабына сай келешек ұрпаққа жаңа серпіліс беретін бағдарлама деп есептейміз.

Білім берудің мазмұны жаңарып, жаңаша көзқарас пайда болды. Оқытудың жүйесі өзгерді. Осыған байланысты алдымызда оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жаңартып отыру, оны тиімді қолдана білу міндеті тұрғандығы баршамызға аян. Яғни, қазақ тілінің жаңа оқыту әдістері арқылы біз білім деңгейі, ой-өрісі дамыған, тіл арқылы өз ойын еркін жеткізе алатын, туындаған мәселелерді шеше білетін, шынайы өмірге бейім жаңашыл ұрпақ тәрбиелейміз. Оқушылардың оқылым, жазылым, тыңдалым, айтылым дағдыларын қалыптастыра отырып, оларды еркін қарым-қатынас жасауға, сын тұрғысынан көзқарасын білдіруге, өз ойын жеткізіп, шешім қабылдауға дағдыландырамыз. Бұл төрт дағды бір сабақтың үстінде өзара байланысты бірізділікпен жалғасын тауып жатады.

«Қазақ тілі» пәнінде жазылым дағдысын дамытуға ықпал ететін тапсырма үлгілері:

- ақпаратты сурет және белгілермен жұмыс;
- каллиграфиялық нормаларды сақтау;
- сөздердің дұрыс жазылуын (орфографиялық нормаларды) меңгертуге арналған тапсырмалар орындау;
- мәтіннен сөздерді, сөйлемдерді, қысқа үзінділерді көшіріп жаздыру;
- мәтіндегі жазылуы қиын сөздерден сөздік құрастыру;
- сөзден сөйлемдер, сөйлемдерден мәтін құрастырып жазу;
- шағын хат жазу;
- есте сақтау арқылы жазу;
- байқағаны, ұнататын істері, ойындары туралы тірек суреттермен сөйлемдер, шағын мәтін құрастырып жазу;
- сурет бойынша жазу;
- өзі құрастырған мәтінін мұғалімнің көмегімен тексеру.

Жазылым дағдысы оқылым арқылы келетіндігін атап өткен дұрыс деп ойлаймыз. Соған дәлел ретінде газет-журнал мақалаларымен жұмысты алуға болады. Мысалы, «Негативтен-позитивке» тапсырмасы мақаланы қайта өңдеп жазуға көмектесумен қатар, кейбір грамматикалық ұғымдарды игеруге де көмектеседі. Ол үшін жағымсыз хабар айтылған газет мақалаларын қиып ала келеміз. Әр оқушыға әр түрлі мақаланы беріп, оқуды тапсырамыз. Мақаланың ішінен өздеріне жағымсыз әсер тудыратын сөздерді бірінің астына бірін теріп жазғаннан соң, сол сөздерге антоним сөздерді табады. Сөйтіп, тапқан сөздерін пайдалана отырып, позитив мақала жазып шығады.

Бұл қызығушылықты ояту кезеңінде «Миға шабуыл» стратегиясы, Топтастыру, «Т кестесі» стратегиясы арқылы қолдану тиімді. «Егіздер» әдісін пайдалануға ұсынамыз. Мұнда екі оқушы тақтаға шығып, тақырып бойынша жаңа сөздерді жазып, үшінші оқушы сол екі сөзден тіркес құрайды. Қалған оқушылар тіркестерден сөйлем құрап дәптерлеріне жазады. Бұл әдіс оқушының жазылым дағдысымен бірге ойлау қабілетін арттырып, грамматикалық дағдыларын дамыта түскендігін байқадық. Яғни, бұл жерде бірлескен

жазылым жұмысы көрінді. Осы әдіс бойынша тапсырма орындауда өте жақсы ахуал қалыптасқанын, ұжымдық түсіну сияқты табысқа қол жеткізгенімді байқадық. Жалпы жаңартылған бағдарлама әсіресе оқылым мен жазылымда оқушылардың бірлесіп жұмыс істеуін басты назарда ұстайды

Өз пәнімізде эссені жиі қолданымыз, оқушылардың өзіндік шығармашылық ойлау және сол ойды жазбаша бере білу дағдылары дамиды. Эссе - жеке көзқарасты білдіретін шағын көлемдегі, еркін композициялық прозалық шығарма. Эссе жазудың нақты мақсаты: Белгілі мәселе бойынша өз пікірін айту және дәлелдеу;

Сұрақ бойынша өзінің түсінігін, ойын айту;

Оқырмандарды ақпараттандыру;

Мәселені талқылау және шындықты табуға тырысу; Өзінің және оқырманның көңілін толтыру, рақатқа бөлеу; Көңіл-күйінді білдіру және оқырман көңілін аудару, эмоция туғызу; Жаңартылған білім беру мазмұнының ерекшеліктеріне тоқталатын болсақ:

Жаңартылған білім беру мазмұнының мақсаты ХХІ ғасырдағы қарқынды дамып келе жатқан зияткерлік және техникалық ортада табысты болу үшін оқушылардың қажетті дағдыларын меңгертуге бағытталған. Олар қандай дағдылар? Олар оқушыларды сын тұрғысынан ойлау, бірлесіп жұмыс істеу, ақпаратты өңдеу, проблемаларды шешу сияқты анағұрлым жоғары деңгейдегі көптеген дағдыларды өз бетінше меңгеруге және зерделеуге дайындайды және ынталандырады. Осы дағдыларды жоғары дәрежеде меңгеру математика бойынша білім беру бағдарламасында проблемаларды шешу, жаратылыстану бойынша білім беру бағдарламасында бірлескен зерттеу және ғылыми зерттеу жүргізу дағдыларына баса назар аударса, белгіленген басқа пәндерде ойлау дағдыларын дамытып, оқушылардың бұрын меңгерген білімдері мен дағдыларын жетілдіруге, сонымен қатар, жаңа түсініктерді қалыптастырып, қабілеттерін дамытуға бағдарланған.

ХХІ ғасырдың қарқынды ілгерілеу ырғағына қатар ілесу үшін, өзара тығыз байланысты және көпмәдениетті әлемде қалыптасқан қазіргі жағдайда оқушылардың өз бетінше оқу дағдыларын дамыту аса маңызды болып табылады.

Жаңартылған білім беру мазмұнын жүзеге асыруда мұғалімдердің жаңартылған білім беру бағдарламасын іске асыру үшін қажетті біліктері мен дағдылары және қолданатын әдістер оқудың тиімділігіне елеулі әсерін тигізеді. Педагогикалық әдістемелерді жетілдірмей тұрып, оқу бағдарламасын өзгерту білім беру стандарттарына қатысты реформалау шараларының мүмкіндіктерін және нәтижелілігін төмендетеді. Білім беру бағдарламасының, оқыту тәсілдерінің және бағалаудың қалай құрылуы қажеттігінің мысалын Хименес-Алейхандренің дәлелдерді құрудың оңтайлы оқу ортасына арналған ұсынысынан көруге болады (2008, сиеБ Бу Каісіетісіі еі аі, 2011)

1) Оқушылар оқу үдерісіне белсене қатысады. Олар білімдерін бағалап, өздері ұсынған қорытындыларының дәлелдерін ұсынуы және бір-біріне сын тұрғысынан қарауы тиіс.

2) Мұғалімдер оқушыларға бағытталған және дәлелдерді құру мен талдауға арналған рөлдік модельдер ретінде әрекет ететін оқыту тәсілдерін қолданады.

3) Білім беру бағдарламасы проблемаларды шешудің тәсілдерін қамтуы тиіс.

4) Оқушылар мен мұғалімдер пікірлерді бағалауда білікті болуы тиіс және оқушылар тек жазбаша тестілеу бойынша ғана бағаланбауы тиіс.

5) Оқушылар өздерінің алған білімдерін қолдана алуы және білімдердің қалай алынғанын талдай білуі тиіс.

6) Оқушыларға диалогке және бірлескен оқуға қатысуға мүмкіндік беру керек.

Оқу бағдарламасындағы тағы бір ерекшелік - зерттеуге негізделген оқу. Зерттеуге негізделген оқу әдісін кез келген пәнде қолдануға болады. Пән бойынша негізгі көзделген мәселе зерттеу болған жағдайда, мұғалім көмекшіге ауысып, басты рөлге оқушы шығады. Жаңартылған білім беру бағдарламасы оқыту мен оқуға сындарлы көзқарасты қолдайды, ол

оқушыларды мұғаліммен және бір-бірімен диалог жүргізуге ынталандыруды көздейді. Диалог аясын кеңейту үшін мұғалім сабақты оқушылар оны тыңдап қана қоятындай емес, нақты пән немесе тақырып туралы ойлана алатындай белсенді етіп жүргізу керек. Мұғалім педагогиканың барлық осы аспектілері сындарлы оқыту теориясымен үйлеседі. Сындарлы оқыту тәсілдері білім берудің «дәстүрлі» әдістерімен салыстырғанда, оқыту кезінде жоғары нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді (Найше, 2011). Сындарлы оқыту тәсілдері оқушылардың алдыңғы білімдерімен ұштастыра отырып, жаңа білім алуы туралы тұжырымдамаға негізделеді. Бұл жерде ең маңыздысы оқушылардың алдыңғы алған дағдылары жаңа дағдыларды меңгеруге үлкен ықпалын тигізеді, ал егер ол ескерілмесе, онда білім тереңге бармай, үстірт меңгерілген таяз білім болмақ. Мұндай үстірт білім оқушыға қазіргі әлемде жетістікке жету үшін қажетті жоғарыда аталған сын тұрғысынан ойлау, рефлексия және басқа да дағдыларын, алған білімін қолдануына кері әсерін тигізеді.

Мұғалімдер өз оқушыларының қызығушылықтары туралы білімдері мен бүкіл білім беру бағдарламасын ескере отырып, орындалатын жаттығуларды өзі таңдауға ерікті. Сыныптағы жұптық, топтық бірлескен жұмыс бөлінген таным қағидатына негізделеді (Назғи, 1992), оның ауқымында мұғалімдер бір-бірімен білімімен және түсінігімен бөлісе отырып, бірлесіп жұмыс істейді.

Оқу үдерісін жандандыру үшін мұғалімдер ынталандырғыш материал ұсынып, оқу үдерісіне таңдамалы түрде араласады, осылайша оқушылардың бойында танымдық өзгерістердің орын алуына ықпал етеді. Сыныптан сыныпқа ауысқан сайын оқушылар анағұрлым жақсы нәтижелерге қол жеткізу үшін өз бетінше әрекет етуге үйрену керек.

Бастапқы кезеңдерде оқушылардың осыған дейін меңгерген білімін қазіргі кезде оқып жатқан көптеген жаңа түсініктерімен байланыстыру маңызды, яғни функционалдық сауаттылығына негізделеді. Негзінен мұғалімнің басымдығымен өтетін кейбір сабақтарда оқушылар айтылғанды тыңдап, естігендерін қайта дыбыстау арқылы білім алады. Керісінше, сабақтар қайталауға негізделіп ұйымдастырылатын мектептерде әлеуметтік- мәдени тәсілге басымдық беріледі, сабақ барысында пікірталас пен ұжымдық дәлелдеуге барынша назар аударылады (Мішг, 1987; Вго\п & Кеңша\, 2000). Осындай сабақтарда оқушылар басқа оқушыларға тұжырымдаманы өз сөзімен түсіндіру үшін бірқатар сұрақтар мен топтық талқылауды пайдалана отырып, проблемаларды шешу үшін бірлесіп жұмыс істейді. Мұғалімдер оқушылардың берген түсініктемелеріне құрметпен қарайды және оның құнды екенін түсінеді, проблеманы шешудің осындай ерекше тәсілдері басқа оқушыларға мәселені түсінуге көмектесе алатындығын мойындайды.

Қорыта келе, жаңартылған бағдарламаларды жүзеге асыру арқылы оқушылар өз түсінігін кеңейте отырып, өзінің ой-пікірі үшін жауапты болуға үйренеді. Оқушылар өзіндік көзқарасы мен пайымдауын қалыптастырып, дамытуға, мұқият зерделеуге және өз ойын сенімді айта білуге дағдыланады.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының « Білім туралы » Заңы. Алматы 2007
2. Нурғалиева Г.К. Сравнительная педагогика. - Алматы: Рауан. - 2022
4. Білімдегі жаңалықтар. Ақпаратты-әдістемелік журнал. №1,2017
5. Қазақ тілді мектептердегі «Қазақ тілі» және «Қазақ әдебиеті» пәндері бойынша педагог кадрлардың біліктілігін арттыру курсының білім беру бағдарламасы. «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2020

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ РУХАН ҚҰНДЫЛЫҚ - ТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ НЕГІЗДЕРІ

Тауенова Н.С.

Б.Бегалиев атындағы жалпы орта білім беретін мектептің бастауыш сынып мұғалімі.

Атырау облысы

Құрманғазы ауданы

«Адамға ең бірінші керегі білім емес, тәрбие. Тәрбиесіз білім - адамзаттың қас жауы, ол келешекте оның өміріне апат әкеледі», - деп Әл-Фараби айтқандай, педагогика ғылымы зерттейтін негізгі категорияларының бірі - тәрбие.

В. Соловьев: «Адамгершілік бір адамның екінші адамға сыйлай салатын заты емес, ол өзінің тәжірибесі арқылы ғана жететін адамның ішкі жағдайы», - деп адамгершіліктің құндылығына ерекше тоқталған. Тәрбие мәдениеті - өмірдің өзі сияқты күрделі де көп қырлы. Еңбекке тәрбиелеу, патриоттық тәрбие, эстетикалық тәрбие, адамгершілік тәрбиесі, экологиялық тәрбие, дене тәрбиесі. Осы барлық тәрбиенің өзегі - адамгершілік тәрбиесі, бірақ ол жападан жалғыз әрекет етпейді, ол осы аталған тәрбие түрлерімен бірлікте, демек адамгершілікпен қоса барлық тәрбие түрлерімен біріге келе адамгершілік мәдениеті мен сапалары қалыптасады. Адамгершілік сапаларын индивидтің өзі анықтап, адамгершілік ұстанымын да өзі қалыптастырады.

Адамгершілік - қоғамдық өмірдің объективтік заңдылығына сәйкес, адамдар арасындағы қарым-қатынастарды реттеуге негіз болып табылатын талапқа сай белгілі бір имандылық шарттарын білдіретін ұғым [1].

Халыққа білім беру ісінің зор қарқынмен дамуы бүгінгі мектептерде жылдан-жылға оқу-тәрбие жұмысын дұрыс жолға қоюды талап етеді.

Әдеттер физиологиялық тұрғыдан ми қабатындағы динамикалық стереотиптің бір көрінісі. Бұлар ми сыңарларының тек оптимальдық қозуы бар алаптарында ғана емес, сонымен бірге тежелуге ұшыраған алаптарында да пайда болады. Сондықтан да адамның жеке басында жағымды қасиеттерді тәрбиелеуде әдеттің ерекше маңызы зор. Ежелгі үнді мақалында былай деген: «Қылық ексең - әдет орасың, әдет ексең - мінез орасың, мінез ексең - тағдыр орасың». Әдет адамның мінез-құлқының фундаменті болып табылады. Әдет негізінде мінез қалыптасатынын А.С. Макаренко мінез-құлықта дұрыс әдет қалыптастыру қажет екенін атап көрсеткен [2].

Мәдени мінез-құлықтары: (сыпайы болу, үлкен-кішіні сыйлап- құрметтеу, дұрыс сөйлеу, т.б).

Гигиеналық әдептер: (таза жүру, қол жуу т.б) еңбек, ақыл-ой әдеттері. Атақты ағылшын драматургы В. Шекспир: «Жақсы әдет жақсылыққа бастайтын періште» десе, орыс педагогы К.Д. Ушинский: «Жақсы әдет өсімге берген ақша, адам өмір бойы соның жемісін пайдаланады, жаман әдет - борыш, адам өмір бойы сол борыштың өсімінен азап шегеді» дейді [3].

Адамгершілік әдеттерде біріне-бірі қарсы екі күш болады. Бірі жақсылық жаққа, екіншісі жамандық жаққа тартады.

Ал оқуға деген әдет адамның әдет-дағдыларының күрделі бір түрі болып табылады. Ол адамның қызметі мен мінез-құлқының әдеттегі формаларының құрамына енеді. Олар оқушылардың білім алуына және оқушыларды практикалық қызметке дайындауға зор әсерін

тигізеді. Сол әдеттенудің арқасында оқушы жинақы, тәртіпті бола түседі. Егер оқушы өз-өзіне сенбесе, оған оқуда болсын, жұмыста болсын, кездескен кедергілерді жеңу қиын болады. Оқушының пайдалы әдеттерін қалыптастыру, оларды адамгершілікке тәрбиелеуге зор әсерін тигізеді. Бастауыш сынып оқушыларының адамгершілік мәдениетін тәрбиелеудің іс жүзінде тексерілген ең сенімді әдістерінің бірі - мұғалімнің оқушыларға жүргізетін түсіндіру жұмысы болып табылады. Түсіндіру жұмысын тек теория жүзінде ғана уағыздамай, пайдалы әдеттерді тәжірибеде тікелей көрсетумен ұштастыру керек. «Әдет, - дейді А. Макаренко, әрдайым жаттығып отырудың нәтижесінде қалыптасады, сондықтан жаттығуды дұрыс ұйымдастыру қажет».

Бұл мәселе жан-жақты қарастырылып, үнемі ізденістер жүргізілсе де, қаншама концепциялар ұсынылса да бүгінгі күнге дейін нақты жауап таба алмай келеді. Бұның шындыққа сай ең негізгі қиыншылығы, біздің, яғни адамдардың арасындағы үлкен айырмашылықтардың болуында [4].

Болашақта өмір сапасы, мүмкін адамзат цивилизациясының өзінің өмір сүруі біздің қаншалықты өзімізді және өзгені түсінетімізге байланысты болады [5].

Кеңес психологы С.А. Рубенштейн бұл түсінік туралы былай деген: «Адам өзінің ерекше қайталанбайтын қасиеттерінің күші арқасында индивидуалды және адам қоршаған ортаға өзінің қатынасын саналы түрде анықтау арқасында жеке бас. Сондықтан адамды өзін қоршаған әлеміне және қатынасына байланысты анықтайды[6]. Адамның қоршаған ортаға қарым- қатынасы оның өзіндік көзқарасынан, сенімінен, дүниетанымынан, басқа адамдармен қатынасынан, ең бастысы оның әрекетінен (еңбек, оқу, т.б) көрінеді.

Бала дамуының алғашқы кезеңінен бастап тәрбиені, яғни адамгершілік туралы ұғымдарды саралап, санасына сіңіре бастайды. Моральдік-этикалық дәстүр мәдениетінің толысқан сферасы ретінде дәстүрлі педагогикалық мәдениетті қалыптастыра отырып өскелең ұрпақты, адамгершілікке тәрбиелеудің негізгі құралы, формасы, әдіс-тәсілдері, адамгершіліктің қайнар көзі, ілкі бастауы бола алады.

Кейбір зерттеушілер адамгершілік дәстүрлерін ұрпақтан-ұрпаққа берілген күйде өзгеріссіз, ал өзгерген жағдайда ұзақ уақыт қызмет ететін мораль элементінің тұрғысында қарастырады.

Бұған А.С. Макаренконың «Адамгершілік немесе моральдық саласында қызмет ететін және моральдық қатынасты бейнелейтін дәстүрлер» дей келе, ұлттық адамгершілік деп отырған ұғымдарымыздың түп төркіні моральды-этикалық дәстүрдің сара жолына әкеп тірейді. Тәрбиенің дәстүрмен тығыз байланыстылығын тұңғыш қарастырушы К.Д. Ушинский болды. Ол өз еңбектерінде тәрбиенің халықтық сипатына, еңбектің тәрбиелік және психикалық сипатына және тәрбиедегі адамгершілік мәселелеріне көңіл бөле отырып «Тәрбие көзі - халықтық педагогика» деген тұжырымға келген. Осы идеяны қазақ жерінде жалғастырушы педагог Ы. Алтынсарин мынадай адамгершіліктің түрлерін атап көрсетеді, 7 жақсы қасиет:

Бірінші: Имандылық;

Екіншісі: Жоғарғы әділдік;

Үшіншісі: Адалдық, ақкөңілділік;

Төртіншісі: Сыпайылық, момындық;

Бесіншісі: Адал ниетпен өсиет беру;

Алтыншысы: Жомарттық, қайырымдылық;

Жетіншісі: Дұрыс заңдылық.

Жалпы осы адамгершілік мәдениеті мәселесі төңірегінде педагогика классиктері: Я.А. Коменский, Ж.Ж. Руссо, К.Д. Ушинский, Л.Н. Толстой, Н.И. Ильминский, еңбектері ерекше орын алады. Қазақ зиялы қауымынан: А. Құнанбаев, Ш. Құдайбердиев, А. Байтұрсынов, М. Жұмабаев, Ж. Аймауытов, М. Дулатов, Х. Досмұхамедовтер жалғастырған.

Әл-Фараби: «Доскерлік - адамгершіліктегі жақсы қасиет, бұл өзі адамның басқа адамдармен тиісті шамада қарым-қатынас жасауынан туады, осының арқасында ол өзінің жүріс-тұрысынан, сол адамдармен әңгімесінен жақсы ләззат алады. Бұл жөнінде артық кету - жарамсақтыққа соғады, ал достыққа кемтар болу - тәкаппарлыққа итереді. Ал енді осы ретте ол басқаны ренжітетін іс жасаса, онда бұл дұрдараздыққа апарып соғады».

Табиғат - адам тәрбиешісі. Адам болып туып, адам болып қалу үшін табиғаттың атқарар ролі зор. Табиғат бөлшектері: жан-жануарлар дүниесі, өсімдіктер әлемі, өзен, сай, биік таулар, сағым тербеген сары дала - бәрі адамдардың ақыл-ойына - сана, денесіне - қуат, бойына - күш, өнеріне - шабыт, көңіліне - қанат береді. Табиғат жайлы түсінікті оқушылар дүниетану сабағында алады. Ал В.А.Сухомлинскийдің пікірінше адамгершілік тәрбие беру дегеніміз - баланы гүлге су құюға немесе тазалыққа үйрету емес, ол баланың санасына табиғат дегеніміз - біртұтас жүйе, ол адам мен табиғаттың бірлігінен құралатындығын жеткізу.

Дәстүр бойынша, адамгершілік тәрбие мәселесіне халықтық педагогика аса көп мән берген, А.Б. Измаилова табиғатпен қарым-қатынас үрдісі, оны оқып үйрену және пайдалануды бала өмірінің алғашқы күндерінен бастап жүргізу керек. Ертегілер мен ойындардағы мейірімді үй жануарлары, құстар туралы ойлар, мақал-мәтелдер мен нақыл сөздер баланың табиғатты тануына әсер етеді, табиғатпен үздіксіз байланысқа түседі. Табиғатты қорғау, қызықтау сезімдері қалыптасады деп көрсеткен.

Ал Б.Т.Лихачев жеке адамның мәдениетін қалыптастыру қажеттілігі мәселесін қарастыра келіп, мектеп жасынан бастап бұл Я.А. Коменскийдің өсиет етіп кеткен тәрбиенің табиғатпен байланыстылығын адам тәрбиесінің жетекші құралы деп түсіндірді.

И.Д.Зверевтің пікірінше, тәрбие мен білімнің негізгі мақсаты мектеп оқушыларының қоршаған ортаға, оның қызметіне деген жауапты көзқарасын қалыптастыратын берік ғылыми білімдерді меңгерту болуы қажет. Табиғат, экологиялық тәрбие берудің көрсеткіші ретінде оқушылардың табиғи ортаға деген көзқарасы, оның адамгершілік нормаларын айтуға болады.

Жалпы қазіргі ғылыми әдебиеттерде адамгершілік мәдениетін қалыптастыру мынадай міндеттерді белгілейді:

- Табиғи және әлеуметтік ортаға деген жауапкершілікпен қарауды қалыптастыру - тәрбиенің құрамдас бір бөлігі;

- Өзін қоршаған ортаға зиян келтірмей, қайырымдылыққа ізеттілікке үйретуді мектептің бастауыш сыныбынан бастау;

- Табиғатты қорғау, ағаштар отырғызу, бұталар мен гүлдерді баптау, үй жануарларын өсіру. Үлкенге ізет, кішіге құрмет ету қасиеттерін жетілдіру.

«Ұлттық тәрбиенің негізі - адамгершілік, еңбек тәрбиесі»-дейді М.Жұмабаев. Адамгершілік тәрбиесіне сәби шақтан озық түрде баулу керек.

Оқушының адамгершілік мәдениеті қай кезде де назардан тыс қалып көрген емес. Бүгін де оқушылардың адамгершілік мәдениеті жоғары болуы маңызды мәселе ретінде саналады. Осыған орай, бастауыш мектепте оқушылардың бойында адамгершілік мәдениетін қалыптастыруда жүргізілетін пәндердің өзіндік орны бар.

Осы орайда, бабамыз Әбу-Насыр Әл-Фарабидің «Адам алдымен ойлы, парасатты болуға, ақыл-ойдың жан-жақты дамуына көңіл бөлуі қажет. Шын мағынасындағы білімділік - тамаша адамгершілік сипат» - деген ұлағатты пікірін мойындай отырып, жас ұрпақты білім нәріне қандыру да педагогтық парыз екенін ұмытпағанымыз абзал.

Адам - қоғамның мүшесі десек, әрқайсымыз осы атқа лайық болуымыз керек. Сондықтан да, ұлы Абайдың 19-қара сөзінде «Адам баласы туа сала есті болмайды. Естіп, көріп, ұстап, татып, естілердің айтқандарын есте сақтап қана естілер қатарында болады. Естіген нәрсені есте сақтау, ғибрат алу ғана есті етеді», - деп ақыл-естің тәрбиенің жемісі арқылы жетілетінін ғылыми тұрғыдан дәлелдеп береді. Адам мінезінің түрлерін

адамгершілік, моральдық, имандылық тұрғыдан қарастырып, оларды жақсы және жаман деп жіктейді. Ал Ш.Құдайбердиев Абайды үлгі еткен өнер-білімді, адамгершілік ізгі қасиеттерді өзіне ұран тұтып балаға қатарынан қалма, өтірік, өсек айтпа, ұрлық-зорлыққа әуес болма, жалқаулықтан, жамандықтан қаш, өнерлі, өнегелі елдердің жастарынан үйрен, оқу оқып, білім ал, талаптан деп өсиет айтады:

Ақылды сол - ынсап пен ар сақтайды, Арсыз сол - адамдықпен жан сақтайды. Адал сол - таза еңбекпен күнін көріп, Жаны үшін адамшылық ар сатпайды.

Ақынның жастарға ұсынған адамгершілік жолы адалдық пен ғылымды меңгеру. Осы екі жол кісіні қиындықтан құтқарады, адамгершілік тезге салады.

Қорыта келе, бүгінгі тәуелсіз мемлекетіміздегі жаңа қоғам мүддесіне лайықты, жан-жақты жетілген, бойында ұлттық сана мен ұлттық психологиясы қалыптасқан ұрпақ тәрбиелеу отбасының, білім беру ошақтары мен барша халықтың міндеті.

Әдебиеттер:

1. Давыдов В.В. Психологическая теория учебной деятельности и методов начального обучения. - М.: Просвещение, 1992.
2. Блонский П.П. Избранные педагогические произведения. - М.: Прсвещение, 1961.
3. Мұқанов М.М. Ақыл-ой өрісі. - Алматы, 1980. - 64 б.
4. Қоянбаев Ж.Б. Педагогика. /Ж.Б. Қоянбаев.- Астана, 1998.
5. Айтмамбетова Б. Жаңашыл педагогтар идеялары мен тәжірибелері. -А., 2020.
6. Ақпанбек Г. Қазақтардың дүниетанымы. -Алматы: Қазақ университеті, 1989.

БОЛАШАҚ МЕКТЕПKE ДЕЙІНГІ ҰЙЫМ ПЕДАГОГТЕРІНІҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТІН ДАМУЫ

Уразова Г.Т.

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Мазмұны жаңартылған бағдарлама оқушы бойында жаңа ғасырда қажетті кең ауқымды дағдыларды дамытуды көздейді. ХХІ ғасыр - адамның шығармашылығы дәуірлеген ғасыр болатынына даусыз. Өйткені адамзат баласы қол жеткізген жетістіктер негізінде жаңалық ашу өркениеттіліктің белгісі. Ал өркениеттілік - адамзат арманының жиынтығы.

Адамдар армандауды қойса, ойлау кері кетіп, қарапайымдылық орын алады, осы тұрғыдан алып қарағанда шығармашылықпен өмір сүру жеке адамдар ғана қол жеткізе алатын биіктік емес екені бүгінде белгілі боп отыр. Ол қоғамның қалыпты дамуының бірден - бір жолы.

Абай жетінші қара сөзінде баланың ақыл - ой қабілеті жөнінде: Жас бала анадан туғанда екі түрлі мінезбен туады. Біреуі - ішсем, жесем, ұйықтасам деп туады. Бұлар - тәннің құмары, бұлар болмаса, тән жанға қонақ үйі бола алмайды. Іһәм өзі өспейді. Біреуі - білсем екен, не көрсе соған қызығып, аузына салып дәмін татып, тамағына, бетіне басып қарап, сырнай керней болса дауысына ұмтылып, одан ержетінкірегенде ит үрсе, мал шуласа да тұра жүгіріп, «Ол немене?, бұл немене?», «Ол неге үйтеді, бұл неге бүйтеді?» деп көз көрген, құлағы естігеннің бәрін сұрап, тыныштық көрмейді. Оның бәрі жан құмары, білсем екен, көрсем екен, үйренсем екен дегені. Баланың осы ерекшелігін дұрыс бағыттап арнайы жаттықтыра отырып мақсатты түрде дамыту талапты шығармашыл

адамдар санын көбейтіп, ұлттың ұлылары еселеуге үлес қосады.

Шығармашылық іс әрекет шығармашылық ойлаудан басталады. Ал шығармашылық ойлау дегеніміз не? Ол проблеманы шешу үшін барлық варианттарды ойдан өткізу, елес - белес бейнелерді бір - бірімен байланыстыра отырып, жаңа жол, жаңа нәтижеге жету.

Дегенмен, тәжірибелер көрсеткендей шығармашылық процесінде есту, сезім парасат пен ақылдылық бірін-бірі толықтырады. Өзінің ойлау қозғалысының жалпы бағытын белгісіз сезінуінен, жеке тұлға өзін өзі бақылауға мүмкіншілігі аз. Бала өмірге қандай да бір керемет қасиетпен келсе де оқусыз, шығармашылықсыз дамымайды. Бұл турасында көптеген ғалымдар А.Г.Ковелев, В.И.Мясищев т.б. бұлайша топшылайды.

Мектепке дейінгі білім беретін ұйым тәрбиешілерінің шығармашылық қабілеттерін арттыру - заман талабынан туындап отырған өзекті мәселелердің бірі. Ғылымның барлық саласының жедел дамуы, техникалық прогресс, акселерация ықпалы, барлығы да мектепке дейінгі білім беретін мекемесі баласының терең теориялық ойлауға қабілеттілігін арттырып отыр.

Зерттеу қызметін ұйымдастыруда жобалар құрылады, мақсат қойылады, психологтардың ғылыми зерттеулері мен халықтық тәжірибедегі адам жаратылысының табиғатпен байланыстылығы мен салыстырулар жасалынады.

Жоғары оқу орындарында болашақ тәрбиешілерге арналып ұйымдастырылатын жоба қорғау байқаулары, зерттеушілік жұмыстар оларды педагогикалық тәжірибеге дайындауға жақсы үлесін қосады.

Болашақ мамандар осындай зерттеу жобаларын мектепке дейінгі ұйым тәжірибесінде қолданып, бақылау жасауға, оның нәтижесін зерттеуге тапсырмалар алады. Себебі, балабақшадағы оқыту мен тәрбиелеу жұмысы да жаңаша сипатқа, жаңартылған мазмұнға ие болғандығын ескеруіміз қажет. Мектепке дейінгі ұйымдарда шығармашылық және танымдық қызығушылықты арттыратын сабақтар сұранысқа ие.

Өйткені, бала дамуының ерекшелігі оған тән іс-әрекет түрлерінен, әсіресе сюжеттік-ролдік ойындардан көрінеді. Бала өзімен қатар басқа балалармен қарым-қатынас жасай бастайды.

Бұл кездегі баланың жетекші іс-әрекеті - ойын. Ойынның арқасында балада сапалы психологиялық өзгерістер пайда болады, онда үйрену әрекетінің негіздері қаланады.

Д.Б.Элькониннің айтуынша, бұрынғы кезде балалар тек 5-6 жасқа дейін ғана ойнап, кейін үлкендермен жұмысқа кірісіп, материалдық игілікті өндіруге үлес қосады.

Осыған орай, мектепке дейінгі мекемеде ұйымдастырылатын сабақтар барысында балалар зерттеу жұмысының толық циклын жүргізеді. Алдымен зерттеу тақырыбын таңдағанда, балаларға қызықты болатынын, сол затты көре алатындай, ұстай алатындай мүмкіндік болуы қажет. Оның мақсаты - таңдалған зат бойынша жан-жақты ақпаратты жинастырып, шағын баяндама дайындайтынын алдын-ала түсіндірілуі керек. Қалай жұмыс істейміз? - деген сұрақтар туындайды. Әрине, бұл жұмыс түрі кішкентай оқушылар үшін күрделі және жаңа. Оларға айтып түсіндіру қажет ақпаратты табу үшін көптеген тәсілдер бар екенін (біз үшін ол зерттеу әдістері деп аталады).

Білім алушылардың зерттеу дағдыларын дамытуға бағытталған іс-шаралар жоспарлы ұйымдастырылып, ата-аналарға, психологқа, тәрбиешілерге жекеленген балалардың даму ерекшеліктері мен қабілеттерін ескере отырып, арнайы ұсыныстар беріледі. Әр жауаптан кейін бүлдіршінді мадақтап, ынталандыру шарт.

Тәрбиешілердің басты мақсаты - ол балалардың танымдық қызығушылығын қалыптастыру. Яғни, ойлау қабілетінің ерекшеліктерін дамыту, таным белсенділіктерін арттыру, қызығушылығын дамыту: барлық оқушыларға берілетін тапсырмалардан ерекше, күрделі тапсырмаларды беру, көбірек ойландыру, танымдық, логикалық ойындар беру арқылы қызығушылығын үстемдеу, проблемалық сұрақтармен мәселелерді шешуді, өз бетімен жұмыс істеуге үйрету, зерттеуге баулу. Мұғалім өз жұмысында оқушының

барлық мүмкіншілігін, белсенділігін көрсетуге жол ашып, алынған білімі мен біліктілігі дұрыс қолдана білуге үйрету, берген материалдың ең түйінді негізін, құндылығын табуға, өз бетінше қорытынды жасай білуге, зерттеушілікке, шығармашылыққа баулу үшін түрлі әдіс-тәсілдер қолдануы керек.

Идеяларды өндіру сапасы мәселесінің маңыздылығы балаларда өзін-өзі бағалау қабілеті дамыған сайын өрістей береді. Өзін-өзі бағалауға ерекше назар аудару қажет, сол үшін балалар өздерінің болжамдарын өндіру мен зерделеу, сондай-ақ осындай бағалау негізінде өз идеяларын қайта қарау мүмкіндіктерін зерттейді. Менің ойымша оқушыларға білім беру кезінде оқушылардың жас ерекшеліктерін ескерсе, оларға психологиялық жағынан да үлкен көмек болады. Шамадан тыс тапсырма да жақсы нәтиже бермейді деп ойлаймын. Оқушылардың креативтілігін дұрыс түсіну үшін, шығармашылық, зияткерлік қабілеттер мен дарын арасындағы айырмашылықты түсіну қажет. Білім - бәсекеге қабілеттіліктің басты өлшемі екені белгілі. Ұстаздар қауымы ұлы істердің ұйытқысы болып, еліміздің болашағы жас ұрпақты тәрбиелеу жолында аянбай еңбек етіп, қазақ елінің гүлденуіне өз үлесін қоса береді. Мектеп-балабақшаның, ата-аналардың және тәрбиешілердің өздерінің кішкентай азаматтарынан күтетінен үміттері жоғары деңгейде екені баршаға мәлім. Сондықтан, қоғамдық ортада өз ойын еркін де толық жеткізе білетін, бәсекеге қабілетімен құзыретті, шығармашыл, кез келген іс-әрекетке жан-жақты көзқараспен қарайтын, білімді тұлғаны дамыту және қалыптастыру тәрбиешінің мақсаты деп ойлаймын.

Мектеп-балабақшада тәрбиеленушілерінің танымы мен зерттеу қабілетінің қалыптасуы кезең-кезеңмен мақсатты түрде жүзеге асырылады.

Жаңартылған білім мазмұнына көшу арқылы кез келген сабақтың дамытушылық, тәрбиелілік мүмкіндіктерін пайдаланып шығармашылық қабілеттерді дамыту стратегияларын қолдану барысында мектепке дейінгі ұйым тәрбиеленушілерінің шығармашылық қабілеттерін дамытуды ойдағыдай жүзеге асыру үшін болашақ мамандарды даярлайтын жоғары оқу орындарының да іске белсене кіріскені қуантады.

Әдебиеттер:

1. Назарбаев Зияткерлік мектептерінің тілді тереңдетіп оқыту негізінде балаларды мектепке дейін тәрбиелеу мен оқыту Бағдарламасына әдістемелік нұсқаулық. НЗМ ДББҰ, Астана. - 2012 ж.
 2. Бабаева Т. И. Бала әлеуметтік қатынастар әлеміне енеді. Санкт-Петербург, 2008 ж.
 3. Бадел А. Қазақ этнопедагогикасы - бала дүниетанымын қалыптастыру негізі: әдістемелік құрал. - Астана: Зерде, 2009. - 202 б.
 4. Ісләмжанұлы. К. Рухани уыз: Көпшілік оқырман қауымға арналған. - Алматы: Ана тілі, 1995. - 144 б.
 1. Диваев А. Қазақ халық шығармашылығы. - Алтын кітап, 2007. - 316 б. Жұмабаев М. Педагогика. - Алматы: Ана тілі, 1992. - 160 б
-

БІЛІМ МАЗМҰНЫН ЖАҢАРТУДА ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Капаева Г.А..

№4 Ю.Гагарин атындағы орта мектеп.

Қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі

Тіл де, әдебиет те - ғасырлар бойы жасалған, ұлттың дүниетанымы мен ғылыми-философиялық ойлау жүйесін танытатын құндылықтар.

Тіл - адам мен адамды, ұлт пен ұлтты жақындастыратын өзгеше қатынас құралы. Тіл үйренуде ең басты міндет - оқушылардың сөйлеу тілін жетілдіру. Қазақ тілі - қазақ халқы үшін әдебиет, мәдениет, ғылым мен білім тілі, оқу ағарту тілі. Қазақ тілі - өте бай әрі көркем тілдердің бірі.

Қазақстанның білім саласындағы қазіргі реформаларының бірі - білім мазмұнын жаңарту. Білім беру мазмұнын жаңарту республика көлемінде жалпы білім беретін мектептегі білім сапасын анықтайтын білім мазмұны мен құрылымына өзгеріс енгізу, оқытудың белсенді әдістері мен тәсілдерін, оқу жетістіктерін критериалды бағалау жүйесін тиімді іске асырумен сипатталады [1].

Жаңартылған оқу бағдарламаларының маңызды сипаттамасы олардың икемділігі мен әмбебаптылығы болып табылады. Мұғалімдерге сағат саны мен бөлімшелерді оқытудың реттілігін, бөлім мен тиісті тоқсан аясында тақырыптарды және оқу мақсаттарын өз бетінше анықтауға мүмкіндік беріледі. Мұғалімдер бірнеше оқу мақсаттарына қол жеткізуге бағытталған тапсырмалар әзірлей алады. Оқу бағдарламасы мұғалімдерге оқу мақсаттарына жетуге жетелейтін жиынтықта бірнеше сабақтың/сабақтардың мақсаттарын орындауда оқу мақсаттарын өзгертуге мүмкіндік береді. Мұғалім оқу материалдарын қайталау және бекітуді қарастыруы қажет [2].

Тілді оқытудың негізгі білім алушылардың әр оқу пәнінің құралдары - әртүрлі оқу жағдаяттарында біліммен және дағдылармен алмасу, тілдік және сөйлеу нормаларының жүйесін дұрыс қолдану арқылы сөйлеу қызметін дамытудың жетекші қағидаты ретінде қарастырылатын коммуникативтік тәсіл болып табылады.

Тілдерді оқыту сөйлеу қызметінің төрт түрін дамыту арқылы жүзеге асырылады: тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым. Мұғалімге білім алушылардың сөйлеуін дамытуға ықпал ететін, оларға жақын табиғи жағдаяттар негізінде оқыту ортасын құру маңызды.

Тілдік пәндерді оқытудың ерекшелігі коммуникативтік тәсілді жүзеге асыру болып табылады. Коммуникативтік дағдыларды ортақ тақырыптарды оқыту барысында қалыптастыру қажет. Коммуникативтік тәсіл білім алушылардың оқу сауаттылығын дамыту мақсатын көздейді, яғни мәтіндерді түсіну және оларға рефлексия жасау қабілетін дамытуға, олардың мазмұнын өз мақсаттарына қол жеткізу үшін пайдалануға, білімдерін және мүмкіндіктерін арттыруға, қоғам өміріне белсенді қатысуға бағытталған.

«Қазақ тілі» пәнін оқытуда педагогикалық тәсілдемелер мен технологияларды қолдануға болады:

1) оқытудың коммуникативтік (қарым-қатынастық) тәсілдемесі - әрекеттік тәсілдеме (сөйлеу әрекетінің түрлері бойынша дамыту);

2) дамыта оқыту технологиясы (білім алушылар оқу әрекетінің жүйесін игереді, өзінің іс-әрекетін жоспарлауды және оны басқаруды үйренеді);

3) зерттеушілік тәсілдеме (білім алушылар «нені білемін?, нені білгім келеді?, нені үйрендім?» тұрғысынан өз әрекетін талдауға үйренеді);

4) саралап оқыту технологиясы (білім алушыларды қабілетіне, мүмкіндігіне, ерекшелігіне қарай оқыту міндетін қою);

5) жүйелі-әрекеттік тәсілдеме (білім алушы білімді дайын күйінде алмай, оны өзі өндіруден, өз оқу әрекетінің мазмұны мен түрлерін ұғынудан, оның ережелер жүйесін түсіну мен қабылдаудан, жетілдіруге белсенді қатысудан тұрады) [2].

Тілдің фонетикалық, лексикалық, грамматикалық және орфографиялық құбылыстары мен фактілері өзара байланыста оқытылады және олардың білім алушыларының сөйлеу практикасында қолдануына бағытталған.

Дәл бүгінгі таңда жаһандану дәуірінде бүкіл ұлттық құндылықтардың ұйытқысы қазақ тілін оқытуда басшылыққа алынған тенденциялар, оларды жүзеге асыру жолдары мен тірек қағидалары мыналар:

1) қазақ тілін оқытуды мемлекеттің даму стратегиясымен бірлікте қарау;

2) тілді оқытуды белгілі бір пәндік дағдыларға емес, білім алушының тұлғалық қабілеттерін дамытуға бағыттау;

3) тілдік білім мен біліктерді ХХІ ғасыр адамының бойында сөйлеу мәдениетін, ойлау мәдениетін және адамгершілік мәдениетті қатар дамытуға, қарым-қатынас мәдениетін бейімдеп, құзіреттіліктер қалыптастыруға бұру;

4) тілді ұлт болашағының мәдени иммунитетін қалыптастырудың тетігі ретінде оқыту. Тілге деген жауапкершілік пен патриотизмді тәрбиелеуге жаңа прагматикалық көзқарас тұрғысынан келу, тілді оқытудың құндылықтық бағдарын сабақ барысында күшейту [2].

Ақпаратты талдау, жалпылау, жіктеу, сондай-ақ әртүрлі жанрда және стильдерде мәтіндер жазу, жеке, іскерлік хат жазысуды жүргізу, түйіндеме, мақала, аннотация, тезис құрастыру, берілген тақырып бойынша эссе жазу дағдылары мен қабілеттерін жетілдіру тілді оқуды ынталандыруға септігін тигізеді.

Грамматикалық бірліктердің мәтінді құруға қатысуда қандай функционалдық мағыналық қызмет атқарғанын таныту міндеті жүктеледі.

Мәтінді оқыту кезеңдері:

Мәтіналды (тыңдалым, оқылымалды) тапсырма: мәтін тақырыбын ашуға бағытталған тапсырмалар, ой шақыру, сөздерді алдын-ала үйрету, мәтін мазмұнын болжауға байланысты сұрақтар қою, т.б.

Мәтінмен жұмыс тапсырмалары: әртүрлі оқылым/тыңдалым дағдыларын дамытуға арналған тапсырмалар (сұрақтар). Алғашқы тапсырмалар жалпы мазмұнын түсінуге бағытталса, кейінгі жаттығулар нақты ақпаратты табуға арналуы тиіс.

Мәтіннен кейінгі тапсырма: мәтінде көтерілген мәселеге, ақпараттарға байланысты талқылау сұрақтары. Мұндағы сұрақтар олар үйренген жаңа сөздерді, мәтінде кездестірген сөздерді қолдана отырып, жауап бере алатындай ұйымдастырылуы қажет. Сонымен қатар сұрақтар оқушылардың өмірлік тәжірибесімен де байланысып, өз көзқарастарын білдіруге мүмкіндік бере алатындай жасалуы керек.

«Қазақ тілі» пәнінің жаңартылған оқу бағдарламасы оқушысына қазақ тілін ана тілі ретінде тілдік қатынас және таным құралы ретінде оқытуды, сөз, сөз тіркесі, сөйлемнің мәтін түзімдік қызметін танытуды, тілдік бірліктердің табиғатына сай мәтін құратуды, мәтін құратудағы заңдылықтарды үйретуді, тілдік жағдаяттарда ауызша және жазбаша сөйлеудің нормаларын меңгертуді, әсерлі сөйлеудің лексика-грамматикалық тәсілдерін меңгертуді көздейді.

Өскелең ұрпақ үшін таза және адал еңбек табыстылықтың, жоғары жетістіктердің,

білім мен материалдық игіліктің басты өлшемі болуы тиіс

Сонымен қатар, жаңартылған білім беру мазмұнының оқу бағдарламалары мұғалім жұмысының жаңа форматын болжайды, оған оқыту мен тәрбиелеудің нысандарын, әдістерін, технологияларын таңдау еркіндігін береді. Мұғалімнің білім берудегі заманауи үрдістермен қатар жүргені, үнемі өз білімі мен біліктерін жетілдіріп, педагогикалық ғылым мен тәжірибенің соңғы жетістіктерін қолдана білгені маңызды.

«Шын білім тәжірибеде ғана туады. Білім жолының негізі - тәжірибе. Жаттап алып білген білім кісіден сұрап киген тон сияқты. Тойда тонымды бер деп шешіп алғандай, жаттап алып білген білім мектептің табалдырығын аттай бере естен шығады да ұмытылады», - деген Әлихан Бөкейханұлының тұжырымы оқу үдерісінде кеңінен қолдау тауып отыр. Оқушының белсенді оқу әрекетін ұйымдастыру арқылы білім алуына, талдау, салыстыру, анықтау, жүйелеу дағдыларының қалыптасуына, әлеуметтік ортада қарым- қатынас жасай білуіне, өзгелерді тыңдау, өз ойы мен көзқарасын жеткізе білуге, өзгенің пікірін тыңдауға, сыни тұрғыдан ойлау және бағалауға жан-жақты мүмкіндік жасалып отыр. Оқыту үдерісінде оқушының өмірлік тәжірибесіне сүйеніп, күнделікті өмірде кездесетін құбылыстар мен жағдаяттарды талдауға, сол арқылы өмірге бейімделуіне бағыт-бағдар беріледі [1].

Экономикадағы заманауи инновациялар, еңбек нарығындағы өзгерістер оқушылардың күрделі міндеттерді шешу үшін немесе оларды шешудің жаңа тәсілдерін табу үшін жағдаятқа, идеялар мен ақпараттарға талдау жасау және оны бағалауға, алған білімі мен тәжірибесін жаңа идея мен ақпаратты жинақтау үшін шығармашылық қолдануға мүмкіндік беретін дағдылар жиынтығын меңгеру қажеттілігіне себепші болады. Жігерлілік, алғырлық, өзгерістерге дайындығы, байланысқа бейімділігі сияқты тұлғалық қасиеттер өзекті болып отыр.

Нақты пән бойынша күнделікті білім беру үдерісінің мазмұны оқу мақсаттарына бағынады және оқушылардың меңгерген білім, білік және дағдыларын кез келген оқу үдерісінде және өмір жағдаяттарында шығармашылықпен пайдалану даярлығын қалыптастыруға, жетістікке қол жеткізуде қажырлылықты дамытуға бағытталған, өмір бойы білім алуға ынталандырады.

Кең ауқымды дағдылармен бірлікте жеке қасиеттердің дамуы: «қазақстандық патриотизм мен азаматтық жауапкершілік», «құрмет», «ынтымақтастық», «еңбек пен шығармашылық», «ашықтық», «өмір бойы білім алу» сияқты білім берудің басты құндылықтарына оқушыларды дағдыландырудың негізі болып табылады. Бұл құндылықтар оқушының тәртібі мен күнделікті іс-әрекеттерін ынталандыратын тұрақты тұлғалық бағдары болуы тиіс.

Қазақ тілінен білім беру мазмұнын жаңартудың басты мақсаты - коммуникативтік дағдыларды толықтай оқушыға игерту мен көшбасшылық қасиеттерді бойына сіңірту, топпен, командамен жұмыс жасауға, ақпараттық технологияны меңгерген оқушы тұлғасын қалыптастыру.

Қай елдің болсын өсіп-өркендеуі, ғаламдық дүниеде өзіндік орын алуы оның ұлттық білім жүйесінің деңгейіне, даму бағытына байланысты. «Ұрпағы білімді халықтың болашағы бұлыңғыр болмайды» дегендей, жас ұрпаққа саналы, сапалы, өнегелі тәрбие мен білім беру - бүгінгі күннің басты талабы. Қазіргі мектеп оқушыларына келешекте табысқа қол жеткізу үшін бұрынғыға қарағанда анағұрлым көп дағдыларды меңгеру қажет [1].

Білім беру мазмұнын жаңартудың басты сипаты білім берудің құрылымы мен мазмұнына, оқытудың әдіс-тәсілдері мен бағалау жүйесіне елеулі өзгерістердің енгізілуі болып табылады. Білім беру процесінің мазмұны оқушылардың алған білімдерін, біліктерін және дағдыларын өмірде және мектепте шығармашылықпен қолдануға дайындығын қалыптастыруға, табысқа жетудегі табандылықты дамытуға бағытталған өмір бойы оқуға ынталандырады.

«Қазақ тілі» пәнінің жаңартылған оқу бағдарламасы оқушысына қазақ тілін ана тілі

ретінде тілдік қатынас және таным құралы ретінде оқытуды, сөз, сөз тіркесі, сөйлемнің мәтін түзімдік қызметін танытуды, тілдік бірліктердің табиғатына сай мәтін құратуды, мәтін құратудағы заңдылықтарды үйретуді, тілдік жағдаяттарда ауызша және жазбаша сөйлеудің нормаларын меңгертуді, әсерлі сөйлеудің лексика-грамматикалық тәсілдерін меңгертуді көздейді.

Қазақ тілін үйрену үдерісінде оқушылар:

- 1) қазақ тілінің әлеуметтік қызметін таниды;
- 2) тілдік мәдениеттің әлеуметтік мәнін түсінеді;
- 3) әдеби тілдің лексикалық, грамматикалық, стилистикалық, пунктуациялық нормаларын, сондай-ақ лексикалық бірліктерді дұрыс айту және дұрыс жазуды үйренеді;
- 4) өз пікірін еркін, ашық білдіруге үйренеді (ауызша да, жазбаша түрде де);
- 5) нақты жағдайларға сәйкес қарым-қатынас дағдыларын қолдана алады [3].

«Тыңдалым және айтылым» бағыты (бөлімі) оқушылардың тыңдалатын материалдағы ақпаратты түсіну және жауап алу мүмкіндігін қамтамасыз етеді; негізгі идеяны анықтау, күрделі талдау және астыртын ойды аша білу, сондай-ақ өздерінің естігендерін бағалай білуге қабілеттілікті қамтамасыз етеді.

«Оқылым» бағыты оқушылардың мәтіннің мазмұны мен лексикасын ұғынуға, мәтіннің өзіндік ерекшеліктерін анықтауға, әртүрлі оқылым стратегияларын қолдануға, сондай-ақ әртүрлі мәтіннен қажетті ақпаратты тауып, салыстыруына мүмкіндік береді.

«Жазылым» бағыты оқушылардың өздерінің жазуын жоспарлай білуіне, әртүрлі стильдер мен жанрларда жаза білулеріне; мәтіндерді салыстыруға; дұрыс грамматика мен пунктуацияны қолдана білуіне, сондай-ақ мәтінді өзгерту және түзете білу дағдыларын үйренуіне мүмкіндік береді [3].

Бүгінгі күні мемлекеттік тіл білікті мамандық иелерін қалыптастыратын, мемлекеттік және ұлттық мүдде ұстанымдарын басшылыққа алар ұрпақ тәрбиелеуге мүмкіндік беретін саяси бағыттардың бірі болып табылатындықтан, оның ішкі және сыртқы құрамдас бірліктеріне ерекше зейін қою қажеттігі дау тудырмайды.

Әдебиеттер:

1. Білім мазмұнын жаңарту аясында «Қазақ тілі» пәнін (Т1) оқыту бойынша әдістемелік ұсынымдар (5-9-сыныптар), - Нұр-Сұлтан: Ы.Алтынсарин атындағы ҰБА, 2022. - 288 б.
2. 2022-2023 оқу жылында Қазақстан Республикасының орта білім беру ұйымдарында оқу-тәрбие процесін ұйымдастырудың ерекшеліктері туралы: Әдістемелік нұсқау хат. - Нұр-Сұлтан: Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2019. - 440 б

ПӘН МҰҒАЛІМІНІҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ІС-ӘРЕКЕТІН ЖЕТІЛДІРУДІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Умешова Б.Х.

Б.Бегалиев атындағы жалпы орта мектебінің химия пәні мұғалімі

Атырау облысы

Қазіргі кезде білім берудің сан алуандылығы, жаңа типтегі мектептердің көбеюі, оқыту мазмұнына жаңашыл элементтердің енгізілуі, заманауи үлгідегі технологияларды пайдалану, мектеппен ғылымның тығыз байланысты болуы, болашақ ұстаздың инновациялық қызметке дайын болуын талап етеді.

Қазақстан Республикасы «Білім туралы» Заңының 8-бабында: «Білім беру жүйесінің басты міндеті - оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық коммуникациялық желілерге шығу, ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке тұлғаны қалыптастыруға, дамытуға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау», - деп атап көрсетілген. Демек, қазіргі кезеңде әрбір мұғалімнің алдына қойып отырған басты міндеттерінің бірі - оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жетілдіріп отыру және ақпараттық технологияны мектептің оқу-тәрбие үрдісінде кеңінен пайдалану болып табылады [1].

Осы талаптарға байланысты «инновация», «инновациялық үдеріс» ұғымдарының анықтамаларын нақтылауда біз осы ұғымдардың шығу тарихы мен осыған дейінгі бұл мәселені қарастырған ғалымдардың еңбектеріне, олардың ғылыми ізденістеріне шолу жасадық. Инновация - латынның «поуіз» - жаңалық, «іп» - енгізу деген ұғымды білдіреді, яғни «жаңару», «жаңашыл», «өзгеру» деген мағынаны білдіреді. «Инновация» ұғымы жаңадан пайда болды және педагогика саласына ене бастады. Сонымен қатар «Инновация» ұғымының синонимдері «жаңалық», «жаңалық ашу» болып табылады. Бұл сөздердің мағынасы жағынан айырмашылықтары болғанымен, олар бір-бірімен түпкі мақсат - шығармашылық іс-әрекет, креативтілігімен байланысты болып келеді. Сонымен қатар, мамандардың пікірі бойынша креативтік жаңа идеялары ұсыну болатын болса, инновацияның айырмашылығы - оны тәжірибеде іске асыру болып табылады.

Жаңалық енгізудің басты мақсаты - іс-әрекеттің тиімділігін, сапасын арттыру, үнемдеу, жұмысшылар мен «тапсырыс берушілердің» жұмыс нәтижелерімен қанағаттануы жағдайынан қарайтын болсақ, инновациондық, сонымен қатар, жұмыс жағдайын жақсартудың жаңа мүмкіндіктеріне мән беру, мұқият қараумен теңдестіріледі. «Инновация» терминінің басқа қарастырылып өткен ұғымдардан айырмашылығы, ол жаңалықты енгізуге байланысты қосымша құндылықтарды құруға мүмкіндік беретіндігімен ерекшеленеді. Осы бағытта қарастырғанда «инновация» тиімді енгізіліп, нәтиже бермейінше «инновация» бола алмайды.

Инновация әртүрлі көзқарас негізінде қарастырылады: технологиямен, экономикалық дамумен, саяси мәселелермен бірлескен түрде педагогикалық үрдістегі өзгерістермен және т.б. Осыған сәйкес, бұл мәселеге байланысты ғылыми әдебиеттерде көптеген көзқарастар бар. Ғылыми зерттеулерді талдау «инновация» терминін педагогикалық категория ретінде мәнін ашуда айырмашылықтардың болуы ғалым Н.М.Анисимовтың, К.Ангеловскийдің және т.б. ғалымдардың зерттеулері көрсеткендей, ғалым - педагогтардың «инновацияға» сипаттама берген кезде «реформалау», «оқытуды модернизациялау», «оңтайландыру» және т.б. терминдерді қолдануларымен түсіндіріледі.

Белгілі ғалымдар В.А.Сластенин, И.Ф.Исаев, Е.Н.Шиянов «педагогикалық үрдіске

қатысты инновация бұл оқыту мен тәрбие мақсатына, мазмұны, әдістері мен формаларына, мұғалім мен оқушылардың біріккен іс-әрекетін ұйымдастыруға жаңалық енгізу» деп атап көрсетеді.

«Педагогикалық инновацияның» маңызды белгілері жалпы білім беретін мекемелер басшылары мен мұғалімдерге арналған технологиялық-педагогикалық сөздікте (авторы және құр. В.А.Мижериков) былайша берілген: «Педагогикалық инновация - бұл оқыту және тәрбиелеудің тиімділігін арттыру мақсатына бағытталып, оның мазмұнына, технологиясына өзгеріс енгізу, яғни педагогикалық іс-әрекетке жаңалық енгізу».

Инновациялық мұғалімдік қызметтің негізгі функциялары педагогикалық үрдіске және оның компоненттеріне прогрессивтік өзгерістер енгізу болып табылады: а) мақсатты өзгерту; б) білім беру мазмұнына өзгеріс енгізу; в) оқытудың жаңа құралдарын енгізу; г) оқытудың жаңа моделі; д) оқытудың жаңа тәсілдері; е) оқушыларды дамытуға байланысты жаңа идеялар беру (В.В. Давыдов, Л.В. Занков).

Жеке-шығармашылық бағдар ретінде мұғалімнің жалпы және мамандығына сәйкес өзін-өзі дамыту механизмдерін, мұғалімнің өз қызметіне шығармашылықпен қарау мәселесін қарастырады.

Мұғалім бүгінгі ғана емес, ертеңге, болашаққа қызмет істейді. Ол заман дамуынан артта қалмастан, өзін-өзі жан-жақты дамыту үшін саяси-идеялық дәрежесін, ғылыми-теориялық білімін және педагогикалық мамандығын күнбе күн жетілдіріп отыруға талаптануы қажет.

Педагогикалық шеберлік және педагогикалық шығармашылық бір-бірімен тығыз байланысты, алайда олар бір-біріне тең емес. Н.М.Анисимовтың, В.И.Загвязинскийдің, В.А.Сластениннің зерттеулерінің нәтижелеріне сәйкес, педагогикадағы жаңашылдық жаңаны ашумен тығыз байланысты. Өзінің объективтік мағынасы мен нәтижелерін маңызына байланысты педагогикалық шығармашылықты шартты түрде жаңалықты ашу, өнертапқыштық және жетілдіру деп бөлуге және осыған сәйкес педагогикалық шығармашылықтың 3 деңгейі туралы айтуға болады.

Жаңалықты ашу жаңа педагогикалық ойларда ұсыну және оның оқу-тәрбие жұмысының нақты жүйесінде қолданылуымен байланысты. Мысалы, Р.Оуэнның оқытуды еңбекпен байланыстыру формасы, А.С.Макаренконың ұжымда тәрбиелеу әдістемесі, В.А.Сухомлинскийдің тәрбие жүйесі туралы және т.б. жатады.

Технологиялық оқыту білім берудің, жеке тұлғаны жан-жақты дамытудың жаңа ізденістерін талап етеді. Оны біз педагогикалық жүйе ретінде баланың білім алу, даму т.б. іс-әрекеттерін мақсатты түрде ұйымдастыра білу, оған басшылық ету, білімді өз белсенділіктері мен білім алуларына түрткі жасау технологияның басты белгілері болып табылады. Педагогикалық жүйенің негізгі құрылымына мыналар жатады:

- Оқу және тәрбиелеу мақсатында нақты жүйелі дидактикалық, педагогикалық зерттеу жүргізу;
- Оқушы меңгеруге тиісті ақпарат мазмұнын толықтыра отырып, жүйелеу;
- Қажетті дидактикалық, техникалық оқу құралдарын кешенді қолдану және оны дұрыс қолдануын қадағалап отыру;
- Тәрбиелеу және диагностикалық оқыту жүйесін дамыту;
- Оқушыға жоғары деңгейде сапалы білім беруге кепілдеме беру.

Педагогикалық жүйеде оқушыға білім дайын күйінде берілмейді, олар өздері жан-жақты іздену арқылы қабылдайды, яғни зерттеу жұмыстарын, шығармашылық жұмыстарды жүргізе отырып қажетті білімді қабылдайды. Оқушының білім-білігін, дағдыларын қалыптастыру арқылы, оның өз бетімен жұмыс жүргізе білуіне және алдына мақсат қоя

білуінде.

Оқу үрдісінде мұғалім және оқушы, оқушы және оқыту әдісі арасындағы байланыс басты роль атқарады. Оқушы іс-әрекетінің мазмұны ақпаратты қабылдау, оны ұғыну, білім-білік дағдыларын жетілдіру болып табылады. Олай болса: «Мұғалім міндеті оқушының іс-әрекетін ұйымдастыру, ақпаратты жүйелеу, оны қабылдауға жағдай жасай отырып, оқушыға бағыт, бағдар беру болып табылады», - делінген [2, 71].

Инновациялық қызмет құрылымында рефлексивтік ең маңызды және қажетті компоненттің бірі болып табылады. Рефлексивтік сана мектептегі нақты инновацияның құрылуын және тексеру үдерісін қадағалайды, іс-әрекеттің барлық сатыларына сыни көзбен қарауды қамтамсыз етеді. Инновациялық қызметтің функциональдық компоненті В.А.Сластениннің және Л.С.Подымованың тұжырымдамалары бойынша, бұл логикалық тәртіп, соның негізінде жаңалыққа деген қажеттілік туындап, оған мақсат қою, шешім қабылдау, іске асыру нұсқалары, жаңалықты енегізу және нәтижелерін бақылау жүзеге асырылады.

Педагогикалық үдерісте озат тәжірибені кеңінен қолданудың маңызы зор. Өйткені, терең білім мен тәрбие беру, педагогикалық озат тәжірибені зерттеу, жинақтау және таратудың нәтижесі, мұғалімдердің шығармашылық ісінің жемісі.

Оқу мен тәрбиенің тиімді тәсілдері мен әдістерін іздестіруде мұғалімнің өз тәжірибесін өзі зерттеп, жинақтау ісі әрі қиын, әрі күрделі мәселелердің бірі. Бұл мәселені ойдағыдай зерттеп, практикада дәлелдеу тікелей мұғалімнің өзіне байланысты. Мұғалім оқыту мен тәрбие әдістеріне байланысты басты мәселелерді таңдап алады да, олардың тиімділігін сабақтың немесе тәрбие жұмысының барысында бақылайды, терең зерттейді. Зерттеу материалдарына талдау жасап, қорытындысын үнемі дәптеріне жазып отырады. Мұғалім әр сабақтың немесе тәрбие жұмысының өзіне тән ерекшелігін, әртүрлі әдістерді қолданудың тиімді жолдарын, оқыту мен тәрбие процесінде оқушылардың ынтасы мен таным қабілетін дамытуды шығармашылықпен іздестіреді. Осының нәтижесінде мұғалім өз жұмысындағы жетістіктер мен елеулі кемшіліктерді көре бастайды. Сөйтіп, оларды жоюдың тиімді жолдарын қарастырады. Ол үшін мұғалім педагогикалық әдебиеттермен танысады. Қажетті әдебиеттерге аннотация және библиография жасайды.

Қазіргі кезеңде ғылымда және білім беру жүйесінде интеграция үдерістерінің жедел жүзеге асуының маңыздылығы тұсында, танымның диалектикалық бірлігі және шындықтың қайта құрылуының маңыздылығы арта түсуде. Педагогикалық практика әртүрлі, әсіресе интегралды, кешенді білімді қолдануды қажет етеді, сондықтан оны қолданудың соңғы нәтижесі жаңа білім алу және жаңа іскерлікке үйрену болып табылады. Педагогтік мамандықтың мәнін тану және меңгеру ұзақ уақытты керек етеді де, әлеуметтік дамудың әрбір кезеңінде оқу ағарту ісіне жаңа талаптар мен міндеттер қойылған сайын жаңарып, жасарып, дамып отырады.

Ойымызды қорыта келе, жалпы педагогикалық дайындық жүйелі және біртұтас үрдіс ретінде мұғалімдердің жалпы педагогикалық білім мен дағдыларды қалыптастыруға, олардың педагогика теориясы, мектеп практикасы, инновациялық тәжірибеге, педагогикалық ойлауға мен педагогикалық қызметке шығармашылықпен қарауға қызығушылығын дамытуға бағытталған.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы /Баптары бойынша түсіндірмелерімен/ және оны жүзеге асыру жөніндегі негізгі құжаттар. - Астана, 2022 - 56 б.
2. Глушков В.А. Применение информационных технологий в учебном процессе. - Москва: «Педагогика», 2022- 260 с.

БІЛІМ БЕРУ МАЗМҰНЫН ЖАҢАРТУ АЯСЫНДАҒЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Сеймова Г.Р.

Б.Бегалиев атындағы жалпы орта мектебінің физика пәні мұғалімі, педагог-сарапшы.

Еліміздің әлемдегі бәсекеге қабілетті алдыңғы қатардағы елдердің қатарына қосылуы мақсатында білім сапасын арттыруда, білім беру жүйесін жаңа экономикалық ортаға бейімдеуде жетілдіру қажет етеді. Білім және ғылымда дамытудың барлық стратегиялық бағыттарын жүзеге асыру іс-шаралары жүргізілуде [1].

стратегиялық бағдарламасы білім берудің ұлттық моделінің қалыптасуымен және Қазақстанның білім беру жүйесін әлемдік білім беру кеңестігіне кіріктірумен сипатталады. Қазіргі таңда қазақ тілі - мемлекеттік тіл, қарым-қатынас тілі - орыс тілі және ағылшын тілі - әлемдік кеңістікті тану тілін оқытуда жаңа идеяларды әр сабақта жан-жақты қолданып, жаңаша оқытудың тиімді жолдарын тауып, жүйелі түрде қолдану - заман талабы. Оқытудың парадигмасы өзгерді, парадигмалар біріншіден, білім берудің мақсаттарына байланысты; екіншіден, мектеп қызметтерін түсінуге, мақсатқа жету тәсілдеріне, әсіресе, оқытудағы оқушы тұрғысынан педагогикалық әсердің сипатына байланысты ерекшеленеді.

Қазіргі кезеңдегі «білімді адам» (білім, білік, дағдыны меңгерген) парадигмасының «өмірлік іс-әрекеттерге дайындалған адам» парадигмасына жүзеге асуда, яғни белсенді, шығармашылық ой-санасы қалыптасқан, өзін-өзі дамытатын, дене және адамгершілік қасиеттерін, интеллектуалдық тұрғыда өзін жетілдіретін адамның қалыптасуы. Білім берудің мазмұны жаңарып, жаңаша көзқарас пайда болды.

Мемлекетіміздің білім беру үдерісіне енген жаңартылған білім беру бағдарламасының негізгі мақсаты-білім мазмұнының жаңаруымен қатар, критериялды бағалау жүйесін енгізу және оқытудың әдіс-тәсілдері мен әртүрлі құралдарын қолданудың тиімділігін арттыруды талап етеді. Қазақ тілі мен әдебиеті пәндеріне арналған оқу бағдарламаларындағы оқу мақсаттары оқушылардан шынайы проблемаларды анықтап, зерттей білуді талап етеді.

Жаңартылған білім жүйесі - құзыреттілікке және сапаға бағытталған бағдарлама. Жаңартылған білім берудің маңыздылығы - оқушы тұлғасының үйлесімді қолайлы білім беру ортасын құра отырып, сын тұрғысынан ойлау, зерттеу жұмыстарын жүргізу, тәжірибе жасау, ақпараттық коммуникативтік технологияны қолдану, коммуникативті қарым-қатынасқа түсу, жеке, жұппен, топта жұмыс жасай білу, функционалды сауаттылықты, шығармашылықты қолдана білуді және оны тиімді жүзеге асыру үшін қажетті тиімді оқыту әдіс-тәсілдерді (бірлескен оқу, модельдеу, бағалау жүйесі, бағалаудың тиімді стратегиялары) болып табылады.

Жаңартылған білім беру бағдарламасының ерекшелігі ақпараттар легі мен оқу материалдары оқушыларға қарапайымнан күрделіге қарай, тақырыптар бойынша шиыршық қағидатпен берілуі. Жаңартылған білім беру бағдарламасының мақсаты: білім берудің жаңа парадигмасына көшу жағдайында оқытудың тиімді стратегияларын қолдана отырып, оқушылардың функционалдық сауаттылығын арттыру. Білім берудің жаңа мазмұнын жаңғыртумен қатар, оқытудың әр түрлі әдіс-тәсілдері мен құралдарын қолданудың тиімділігін арттыруды міндет етіп қояды. Сондай-ақ, мұғалім оқытудың нәтижесіне технологиялық тәсілдерімен қол жеткізу арқылы өзінің педагогикалық шығармашылық бағамдарын жүзеге асыруды көздейді.

Жаңартылған білім беру мазмұнын жүзеге асыруда 7 модуль негізе алынып, басты қағидат ретінде пайдаланылады.

1-кесте. Жаңартылған білім беру мазмұнын жүзеге асыру

Модульдер	Мазмұндық сипаты
1 -модуль	Диалогтік оқыту модулі
2-модуль	Жас ерекшеліктеріне сәйкес білім беру
3-модуль	Талантты және дарынды балаларды оқыту
4-модуль	Сыни тұрғыдан ойлауға үйрету
5-модуль	Білім беру үшін бағалау және оқуды бағалау
6-модуль	Білім беруде басқару және көшбасшылық
7-модуль	Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану

Білім беру бағдарламасында жүзеге асады: кең ауқымды дағдылардың негіздерін меңгерген оқушы тұлғасының үйлесімді қалыптасып дамуына қолайлы білім беру ортасын құру; білімді функционалдықпен және шығармашылықпен қолдану; коммуникативті қарым-қатынас тәсілдерін, оның ішінде тілдік дағдыларды пайдалану; топпен, жұппен және жеке жұмыс жасай білу.

Жаңартылған білім бағдарламасының ең бірінші ерекшелігі пән мазмұнының спиральды берілуі. Спиральділік қағидаты бойынша құрылған білім беру бағдарламасы Джером Брунердің «Білім беру үдерісі» (1960) атты еңбегінде қарастырылған танымдық теорияға негізделеді. Брунердің жұмысына негізделген спиральді білім беру бағдарламасының негізгі ерекшеліктері:

- оқушы мектепте оқыған кезде тақырыпты немесе пәнді бірнеше рет қайталап оқиды, мұнда тақырыптар әртүрлі деңгейде қайталанатын, кейде бір тоқсан аясында, кейде әр тоқсан сайын;

- әрбір қайталап оқыған сайын тақырыптың немесе пәннің күрделілігі арта түседі, мұнда тақырыптар әрбір келесі деңгейде алдыңғыға қарағанда анағұрлым күрделі әрі тереңдетіліп оқылуы тиіс;

- жаңа білім алдыңғы біліммен тығыз байланысты және бұған дейін алынған ақпарат тұрғысынан қарастырылады, мұнда деңгей жоғарылаған сайын, тақырыптың күрделілігі артып отыруы керек (Мұғалімдердің біліктілігін арттыру бағдарламасы) [2, 14 бет].

2-кесте. Жаңартылған білім беру бағдарламасының ерекшеліктері

Білім мазмұны бойынша ерекшеліктер	Оқыту барысындағы ерекшеліктер
Пән мазмұнының спиральді қағидатпен берілуі, пән мазмұны қарапайымнан күрделенуі	Оқытудың тәрбиелік әлеуетін арттыру, оқушының рухани-адамгершілік қасиеттерін арттыру
Блум таксономиясы бойынша оқу мақсаттарының иерархиясы	Білім беру деңгейлері аралығында пән бойынша сабақтастықты ескеруге мүмкіндік беретін толық оқу курсы бойынша педагогикалық мақсат қою
Білім беру аясында және пәнаралық байланыстарды жүзеге асыру мақсатында «ортақ тақырыптардың» берілуі	Бөлімдердің мазмұны мен ұсынылған тақырыптардың уақыт талабына сәйкес келуі, әлеуметтік дағдыларды қалыптастыруға назар аудару
Оқу үдерісін ұзақ, орта, қысқа мерзімді жоспарлар арқылы ұйымдастыру	Оқытудағы жүйелілік пен әрекеттік ұстаным

Білім беру деңгейлері аралығында пән бойынша сабақтастықты ескеруге мүмкіндік беретін толық оқу курсы бойынша педагогикалық мақсат қою	Оқытуда белгіленген мақсат бойынша жүйеллілік, біртұтастық қағидатты ұстану
Бөлімдердің мазмұны мен ұсынылған тақырыптардың уақыт талабына сәйкес келуі, әлеуметтік дағдыларды қалыптастыруға назар аударылуы [3].	Оқытудағы жүйелі-әрекеттік ұстаным (оқушының білім алу үдерісіне белсенді қатысу)

Қазіргі оқытуда мұғалім мәселе қояды, ойлаудың жолдарын ашып, іс-әрекеттің барысына бағдар беріп отырады, меңгеруге басшылық жасайды. Осылайша оқушы ғылыми фактілер негізінде дәлелденген, белгілі, бірақ оқушы үшін жаңа болып табылатын проблеманы шешуге кіріседі, оқу-танымдық әрекетімен айналысады. Дайын үлгі бойынша білім беретін сабақтарда баланың шығармашылық қабілеттері ашылмайды, репродуктивті әрекет етеді ал білімді өздігінен іздену арқылы меңгертетін сабақтарда оқушы продуктивті әрекет етеді, кез-келген проблеманы шешуге үйренеді, альтернативті көру арқылы мәселенің басқа шешімін табады, пікір айтады, сөйтіп таным көкжиегі кеңейіп, шығармашылық қабілеті дамиды. Демек, дұрыс ұйымдастырылған оқу-танымдық әрекет оқушылардың шығармашылық қабілетін дамытады, оқушы шығармашылық әрекетке енеді.

Шығармашылық ойлауға баулуда мәселенің әр түрлі шешу тәсілдерін үйрене отырып, оқушылар пәндерді оқу барысында өздерінің «шығармашылық қабілеттерін» қолданып, К.Урбан айтқандай, нақты ғылыми зерттеулер мен дивергенттік ойға тікелей әсер етудің шексіз мүмкіндіктерін көрсетеді.

Оқу мазмұнын арттырудың бірінші тәсілі, әр тақырыпты терең, шығармашыл сипатта меңгерту болып саналады. Ал екіншісі - тиімділік принципі, пән бойынша идеялар мен түсініктерді ортақ сапа ретінде қолдану оқу материалын тиімді меңгертуге, оқу процесінің тиімділігін ұлғайтуға мүмкіндік береді.

Мәселелердің шығармашылық шешімін табу процесінде мынадай кезеңді атап айтуға болады: мәліметтерді табу кезеңі; мәселелердің қарастырылуы; идеялар іздеу, шешімін табу және оны қолдану. Бұл кезеңдер шығармашылық ойлау циклінің өзіне тән ерекшеліктерін сипаттайды. Мәселені шығармашылық шешу процесінің бірінші сатысы біздің қандай жағдайды қарастырып жатқандығымыздан және қолымызда бар мәліметтер қорынан басталады. Өзімізге «Неге?» деген сұрақ қойып, жағдайға терең үңілуге тырысамыз. «Мен бұл жағдайды былай деп ойлаймын...» деген болжаулардың орнына ашық нақты сұрақтар қоюымыз қажет.

Үшінші саты - идеяларды іздестіру. Бұл кезеңде біз анықталған жағдайлардан белгілі бір мәселені тандап алып, оны шешу үшін көптеген болжаулар жасауға тырысады. Бірінші және екінші деңгейлерге техникалық тәсілдерді қолдана отырып, идеялардың озық кезеңін жасауға болады. Келесі кезеңде шешімін табу қарастырылады. Осы кезеңде өткен сатыда ұсынылған шешімдерді бағалау қажет. Бұл үшін бағалау критерийлерін анықтап аламыз. Идеяларды бағалау кезеңінен кейін мына сұрақтарға жауап беруге болады: «Қай шешім нақты?», «Қай шешімдерге амалдар қолдануға болады?», «Қай шешімге бағалау өлшемдеріне сәйкес келу үшін өзгертулер енгізу қажет?» т.б. Шешім қабылдау кезеңі мейлінше нақты шешім таңдап алудың дамуы мен таралуына әсер етеді. Сынып бөлмесі жағдайында біршама келелі сұрақтарға жауап беруіміз тиіс, себебі мәселені шешу үшін қажетті іс-әрекеттер жобасын құруымыз қажет: «Алдымен шешімді тәжірибеде жүзеге асыру үшін не істеуіміз қажет?», «Содан соң әрі қарай не істеуіміз қажет?», «Шешімді орындауға кім көмек бере алады?», «Қандай кедергілер кездесуі мүмкін?» т.б. Сонымен мәселелердің шығармашылық шешімінің жоғарғы деңгейі «Дивергентті функциялардың» жоғарғы даму деңгейлерінің шарттарына сәйкес жүзеге асады. Сонымен бірге сараптау, синтездеу, бағалау

және т.б. шығармашылық оқыту моделінің екінші деңгейінде де дамытуға болады. Шығармашылыққа жетелеу мақсатын сипаттайтын жоғары деңгей оқыту мәселелерінің шешімінің орындалуын сипаттайды. Аффективті сферада бұл деңгей құндылықтар жүйесінің интериоризациясын еске түсіреді.

Жапонияда оқыту мен тәрбиелеу негізгілерінің бірі ретінде баланың идеяларын қолдау арқылы оның барлық кезде міндетті түрде өзімен-өзін салыстырып отыру қажет дейді. Оларда: “Маратқа қара, ол тапсырманы қалай шешеді, немесе ол қалай жақсы оқиды” - деп айтпайды, “Кешегіге қарағанда бүгін сен тапсырманы жақсы орындадың”, “сенің қабілетің жетеді” т.б. осындай мақтауларды пайдаланады. Бұл оқушының ішкі танымдық іс-әрекеттерімен сыртқы даулы жағдайларды шешуге көмектесетін оқу-тәрбие принципі. Оқыту процесінде өзіне мақсат қойып, оны орындауға тырысады.

Жоғарыда атап өткендей, оқыту процесі екі жақты әрекет болғандықтан, оқытушы психикалық ерекшеліктердің барлығын ескере отырып, дұрыс бағалауы керек.

Н.Ф.Талызина: “Бастауыш мектеп оқушыларының танымдық іс-әрекетін қалыптастыру” атты еңбегінде екі тәжірибелі мұғалім бала жауабын екі түрлі бағалауы мүмкін деп көрсеткен. Оған мысал ретінде, Мәскеу бастауыш мектептерінің бірінде математика сабағында жүргізген тәжірибесінде оқушы үшбұрыштың перпендикуляр қабырғалары тең болатынын теория жүзінде айтып бергенде мұғалім жауапты “беске” бағалады. Бірақ оқушыдан үшбұрышты сызық бұрыштарын латын алфавитімен белгілеп, дәлелдеп беруін сұрағанда тапсырманы орындай алмады.

Білімді меңгеру процесінде бағалау мен бағаның алатын орны ерекше. Себебі баға объективті қасиеттерді танып білудің негізінде беріледі және өз алдына бағалау таным болып табылады. Сондықтан оқыту процесінде оқытушының арасында біріккен - диалогтық танымдық іс-әрекет жүзеге асады.

Бала мектепке келгесін ғылыми ұғымдарды меңгере бастайды, оның білім, дағдыларының түсінуді ғылыми ұғымдардың негізін меңгере білуге қолайлы жағдай туғызады. Әрбір ұғымда белгілі бір мазмұн болғандықтан, ол ұғымды бірден меңгеру оңай емес. Бұл үшін ойлау тәсілін меңгере білу қажет. Төменгі сынып оқушыларын дұрыс пікір айта білуге тәрбиелеу - зор педагогикалық мәні бар іс. Тәлім-тәрбие оқыту ісінің нәтижесі шәкірттерден гөрі мұғалімге көбірек тәуелді.

Белсенді әдістерді қолдануды ұсынған В.П.Вахтеровтың көзқарастыры әлі де өзектілігін жоймайды. Бүгінгі күні оның «білімді - көп білетін адам емес, көп білгісі келетін адам» деген сөзі жиі қолданылады. Ол баланың салыстыра, сараптай, құрастыра, қорытынды жасай білу дағдыларының маңыздылығын атап көрсетеді. Сонымен қатар ғылыми зерттеу әдістері қарапайым формада болса да, қолдана білу керектігін де көңілден тыс қалдырмайды. Бала осы дағдыларды қабылдай білу үшін оқытудың тек дидактикалық емес, өзге эвристикалық әдісі де қолданылуы қажет. Бұл жағдайда мұғалім балаға тек мәлімет береді, ал бала өз күшімен ізденеді, өзіне дейінгі өңделген мәліметтерді ашады. Осы кезде оқушы білім алып қана қоймай, оны қалай алуды, өзін-өзі бақылауды, эксперимент жасауды, мазмұнын құнарландыруды, салыстыруды, жүйелей білуді үйренеді.

Бұл әдістің мақсаты - оқушының ақыл-ойына ғылыми жаңалық ашатын, өнертапқыш адамның басынан өтетін ойлы процесті «шақыру». Ол оқу процесіндегі дидактикалық әдістің қисынсыз себептерін және ашу әдісінің енуіне қарама-қайшылықтарының себептерін көрсетті. Демек, дидактикалық әдіс сынақтарға дайындалудың жақсы әдісі болып қала бермек. Сонымен бірге эвристикалық әдісті қолдану мұғалімнен көп күшті, сабаққа дайындалуға уақыт шығындауды, білік пен дағдыны дидактикалық әдіспен салыстырғанда көп талап етеді. Қоршаған орта заңдылықтарын ашу процесінде баланы басқара білу үшін мұғалімнен көпшілік жағдайларда бойынан табыла бермейтін мына мәліметтер мен дағдылар талап етіледі: Эвристикалық әдіс барысында жеңіске жету үшін өз пәнінен бөлек баланы, оның қадір-қасиеттерін, ең бастысы - балалардың өзіндік жұмыстарын басқара білу

дағдысын игеру қажет.

Зерттеу әдістерін табу процесін немесе нақтылықты тануды қамтитындығымен шығармашылық оқыту әдістемесінің негізіне ене алады. Ол ойлау процесінің «шығармашылық» бөлігін құрайтын мәселелерді анықтаудың бірінші кезеңін және табылған шешімнің жүзеге асырылуын, яғни қорытынды кезеңін қоса есептеп, ойлау актысының толық циклін құруға мүмкіндік береді.

Ы.Алтынсарин мұғалімнің жадына мына жайтты мықтап шегелейді: “Ол кіммен істес болып отырғанын еш уақытта да ұмытпауы керек... Егер бала бірдемені түсінбейтін болса, онда оқытушы оларды кіналамауға тиіс. Ол балалармен сөйлескенде ашуланбай, жұмсақ сөйлесу, шыдамдылық ету керек, екіұшты астарлы сөз, орынсыз терминдерді қолданбау керек”, -деп мұғалімнің тәлімгерлік жұмысына сын айтады.

Ж.Ы.Намазбаева өз еңбегінде: “Айналасындағылардың берген бағасын оқушының дұрыс қабылдауы, оның білімділігін көтереді, ал өзіне талап қойып сынмен қарау қабілеттілігі оның интеллектуалдық дамуына жағдай туғызады. Соңғысы өзінің жақсы мүмкіндіктерін бөліп алып, өзіне шек қоя білсе, осының барлығы жеке тұлға болуына әсерін тигізеді”-дейді.

Оқушылардың шығармашылық белсенділігін арттыру мақсатында педагог сабақ барысында белсендіру әдісін жүзеге асырады, онда оқушылар:

өз көзқарасын жеке тұлғалық сипатта дербес білдіруі;

сабақ барысында дискуссиялар мен пікірталастар мен талқылауларға қатысуы;

ашық қағидатқа сәйкес сыныптастарына, мұғалімге көзқарасын айтуға, сұрақ қоюға даярлығы;

сыныптастарының жауаптарын түзетуге, пікірін білдіруге; тапсырмалар,

жауаптар мен жазба жұмыстарды бағалай білу; сыныпта үлгерімі төмен

сыныптастарына көмектесу; өз бетінше шамасы келетін тапсырмаларды

таңдауы;

танымдық міндетті (мәселені) шешудің альтернативті шешімін, бірнеше түрін табуы;

өзін-өзі тексеру үшін, өзіндік танымдық және тәжірбиелік әрекеттерін талдау үшін жағдайлар ойластыруы;

танымдық міндеттерді шешімнің өзіне белгілі тәсілдерін жинақтап қолдануы.

Сонымен, сабақтағы оқу-танымдық әрекетке айтарлықтай өзгеріс енгенін байқаймыз және оқушылардың дербестігін, шығармашылық белсенділігін дамытуға деген бағыттылығына негізделген жаңа формалармен толықтырылған. Сабақтың орнын сақтай отырып, қазіргі мектеп оған жаңа бағыт береді, оны басқа формалармен толықтырады, ол формаларда оқушы білімнің өз бетінше, дербес «табыскері» ретінде көрінеді.

Сондықтан жаңартылған білім беру барысында оқушылардың танымдық мүмкіндіктеріне, бейімділігіне, қабілетіне қарай білім мазмұнын міндетті түрде игеретін деңгейлерін анықтау, шығармашылық үрдіске тартылудың әлеуеттік мүмкіндіктерін қамтитын оқытуды ұйымдастыру маңызды болып табылады.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. <http://adilei.zap.kz/sha>
2. Мұғалімге арналған нұсқаулық Бірінші (ішкері) деңгей. 2014ж.

ОРТА МЕКТЕПТЕРДЕ «КӨРКЕМ ЕҢБЕК» ПӘНІН ОҚЫТУ МӘСЕЛЕСІ

Сахаев Р.Қ.

Абай атындағы жалпы орта мектебінің көркем еңбек және графика жобалау пәнінің мұғалімі.

Атырау облысы, Құрманғазы ауданы .

Жаңа Әділетті Қазақстандағы білім беру реформаларының жалпы мақсаты білім беру жүйесін жаңа әлеуметтік-экономикалық ортаға бейімдеу болып табылады. Осы орайда мектепке кіріктірілген пәндерді оқыту қарастырылған. Соның бірі жалпы білім беретін мектепте бастауыш сыныпта «Еңбекке баулу», ал орта буын «Технология», «Бейнелеу өнері», «Сурет» пәндері болып аталып, әрбір пәнге жеке сағаттық жүктеме берілген. Ал жаңартылған білім беру бағдарламасында осы аталған пәндер кіріктіріліп бір «Көркем еңбек» - атауын беріп отыр. «Көркем еңбек» пәні - қоғамдық сананың көркемдік ойлау тәсіліне негізделетін үлкен бір сала, өмір құбылыстарын бейнелеп көрсету құралы. «Көркем еңбек» пәні еліміздің салт-дәстүрін, экономикасын әлемдік рынокқа көтеруге әсерін тигізеді. Өйткені пән мағынасының астарында үлкен міндеттер бар, демек «көркем» - әдемі, сәнді, «еңбек» - қолөнер, бейнелеу, тігін, дизайн өнерінің сан алуан түріне байланысты орындалатын шығармашылық іс-әрекет. Атап айтқанда, қазіргі заман талабына байланысты қолөнер, бейнелеу, тігін, дизайн өнерін әртүрлі жанрда эстетикалық тұрғыда әдемі жасалғанын шығармашылық туындыларды көркемдік жағынан бағалаймыз.

Көркем еңбек пәнінің маңыздылығы осы пәннің оқу бағдарласында мақсаты мен міндеттері арқылы негізделген. «Көркем еңбек» пәні мақсаты - жеке тұлғаның қалыптасуы және өз ойын білдіруінің негізі ретінде, рухани-адамгершілік мәдениетін дамыту, шығармашылық, кеңістік - образдық ойлаудың, көркемдік - технологиялық білімнің негізін қалыптастыру.

«Көркем еңбек» пәнінің міндеттері:

- әртүрлі кіріктіру іс-әрекеттері арқылы, пәндік білімдерді, дағдыларды және қабілеттерді дамыту;
- ұлттық және әлемдік көркем мәдениеті мен, өнер шығармаларымен таныстыру арқылы құндылық бағыттарын қалыптастыру;
- оқушылардың визуалды және эстетикалық қабылдауын, сыни ойлауын дамытуға, терминдер мен түсініктерді меңгеріп, өнердің түрлері мен жанрлары жайлы білімді қолдану;
- бақылау, эксперимент жүргізу және көрсетілім жасау арқылы зерттеу дағдыларын дамыту;
- әртүрлі материалдар мен құралдарды қолдану арқылы шығармашылық жұмысты жасау дағдыларын меңгеру;
- өзін-өзі бағалауды жоғарылату және жағымды көзқарасты қалыптастыру;
- коммуникацияның бір тілі ретінде ұлттық және әлемдік мәдениет мұраларының мағынасын, сонымен қатар көркем еңбектің рөлін түсіну;
- өз жұмысын жасау үшін, әртүрлі ақпарат түрлерін (іздеу, жинау, сұрыптау) бағдарлау қабілетін дамытуға ықпал жасайтын, әртүрлі танымдық, коммуникативтік, ұйымдастырушылық және адамгершілік сипаттағы міндеттерді өздігімен шешу тәжірибелерін қалыптастыру;
- ұжымдық, топтық және жеке жұмыстарды орындау үдерісінде қолдың моторикасын, сенсорикалық, қиялдауы мен шығармашылығын, елестетуін және қабылдауын дамыту.[1]

Аталған талаптар бастауыш мектептегі оқушылардың технологиялық дайындығына

және эстетикалық тәрбиесіне тікелей және жанама түрде қатысты. Технологиялық және эстетикалық білім беру артықшылықтарын біріктіруге қабілетті оқушылардың оқу іс- әрекеті көркемдік жобалау болып табылады. Алайда, білім беру мазмұнында осы екі бағыт бір-бірімен алыс байланыста болады, бұл көбінесе қажетті білім беру нәтижесіне қол жеткізуге мүмкіндік бермейді. Бұл мұғалімдердің, студенттердің және ЖОО оқытушыларының пікірімен расталады.

Осы тақырып бойынша мүдделі тараптардың пікірін зерттеу мақсатында біз негізгі білім беру бағдарламаларын меңгеру нәтижелеріне қойылатын талаптар негізінде тұжырымдалған 6 сұрақ жасадық.

Педагогикалық тәжірибе барысында 2019-2020 оқу жылының бірінші жартыжылдығында сынып мұғалімдерімен, Көркем еңбек оқытушыларымен сауалнама және әңгімелесу өткізілді.

Барлығы 50-ден астам адам сұралды. Көрсетілген тақырып бойынша талқыланатын сұрақтар және жауаптар статистикасы.

1. Оқушылардың еңбекке деген құрметін тәрбиелеуге, тұлғалық өзін-өзі айқындауды қалыптастыруға, оқушылардың өзін-өзі дамытуға дайындығы мен қабілеттілігіне көркем еңбек сабақтар әсер ете ме? Осы стандарттың талаптары қазіргі заманғы технологиялық білім беру жүйесінде қаншалықты іске асырылады?

- "Иә, әсер етеді және толық көлемде іске асырылады" - респонденттердің 12 % ;
- "Иә, әсер етеді, бірақ толық көлемде жүзеге асырылмайды" - респонденттердің 67 % ;
- "Жауап беруге қиналамын" - респонденттердің 21%.

2. Көркем еңбек сабақтары оқушылардың маңызды әлеуметтік және құндылық-мағыналық ұстанымдары жүйесін қалыптастыруға, сондай-ақ оқу қызметін дербес жоспарлау мен жүзеге асыру және оқу ынтымақтастығын ұйымдастыру қабілетін қалыптастыруға әсер ете ме? Осы стандарттың талаптары қазіргі заманғы технологиялық білім беру жүйесінде қаншалықты іске асырылады?

- "Иә, әсер етеді және толық көлемде іске асырылады" - респонденттердің 6 % ;
- "Иә, әсер етеді, бірақ толық көлемде жүзеге асырылмайды" - респонденттердің 52%;
- "Жоқ, әсер етпейді" - респонденттердің 11% ;
- "Жауап беруге қиналамын" - респонденттердің 31%.

3. Көркем еңбекпен айналысу оқушылардың этномәдени ортада азаматтық сәйкестілікті сезінуге қабілетін қалыптастыруға әсер ете ме? Осы стандарттың талаптары халық ұлттық дәстүрлерін, қолөнерін, сәндік-қолданбалы өнерін зерттеу арқылы оқушылардың заманауи технологиялық білім беру жүйесінде қаншалықты жүзеге асырылады?

- "Иә, әсер етеді, бірақ шамалы; толық көлемде іске асырылады" - респонденттердің 17 % ;
- "Иә, әсер етеді; толық көлемде іске асырылмайды" - респонденттердің 2% ;
- "Жоқ, әсер етпейді" - респонденттердің 38 % ;
- "Жауап беруге қиналамын" - респонденттердің 43%.

4. Сабақ оқушылардың материалдарды қолмен өңдеудің технологиялық тәсілдерін меңгеруіне, қауіпсіздік техникасы ережелерін меңгеруіне, күрделі емес конструкторлық, көркем-конструкторлық (дизайнерлік), технологиялық және ұйымдастырушылық міндеттерді шығармашылық шешу үшін алған білімдері мен іскерліктерін пайдалануға әсер ете ме? Осы стандарт талаптары қолмен көркем еңбекті зерттеу арқылы оқушылардың қазіргі заманғы технологиялық білім беру жүйесінде қаншалықты жүзеге асырылады?

- "Иә, әсер етеді және толық көлемде іске асырылады" - респонденттердің 66 % ;
- "Иә, әсер етеді, бірақ толық көлемде жүзеге асырылмайды" - респонденттердің 34%.
- "Жауап беруге қиналамын" - 0% респонденттер.

5. Оқу-зерттеу және жобалау іс-әрекетінің дағдыларын қалыптастыруға, арнайы іс-

әрекет дағдылары мен тәжірибесін, ойлаудың ғылыми түрін қалыптастыруға, оның ішінде ғылыми терминологияны, негізгі ұғымдарды, жұмыс әдістері мен тәсілдерін меңгеруге қол көркем еңбегімен айналысу әсер ете ме? Практикада ғылымилық талаптары жүзеге асырылады ма?

- "Иә, әсер етеді; толық көлемде іске асырылады" - респонденттердің 26 % ;
- "Иә, әсер етеді; толық көлемде іске асырылмайды" - респонденттердің 34% ;
- "Жоқ, әсер етпейді" - 21% респонденттер;
- "Жауап беруге қиналамын" - респонденттердің 19%.

6. Технологиялық білім беруде мектептің бастауыш білімі мен орта буыны арасындағы сабақтастықты қолмен көркем еңбекті зерттеу арқылы қамтамасыз ету жеткілікті ме?

- "Иә, жеткілікті қамтамасыз етіледі; бұл ретте қол көркемдік еңбегі көмекші рөл атқарады" - респонденттердің 26 % ;
- "Иә, жеткілікті қамтамасыз етіледі; бұл ретте қол көркемдік еңбегі ерекше рөл атқармайды" - 52% респонденттер;
- "Жоқ, жеткілікті қамтамасыз етілмейді; бұл ретте қолдық көркем еңбекке маңызды рөлге бөлінбейді" - респонденттердің 11% ;
- "Жауап беруге қиналамын" - респонденттердің 31%.

Бүгінгі таңда, жастардың адам өміріндегі еңбектің социумдағы рөлі туралы жалған түсініктері, іскерліктің және дағдылардың үлкен шеңберін қалыптастырудың міндеттілігі туралы түсініктерін дамыту; "тұтынушылар қоғамын" қалыптастыру мәселесі өзекті болып келеді. Жұмысшы мамандықтары беделінің және оқушылардың қол еңбегіне деген қызығушылығының төмендеуі байқалады; жасөспірімдердің жалпы жұмысқа және қол еңбегіне деген сүйіспеншілігі мен құрметінің қалыптаспауы, атап айтқанда, жастардың жұмысшы кәсіптерін таңдауына уәждемесінің өте төмендігі.

Жоғарыда анықталған проблемалардың себептері ретінде мұғалімдер эстетикалық және технологиялық пәндері арасындағы негізгі білім беру бағдарламасын игерудегі интегративтік байланыс мектебінің орта буынындағы алшақтық, бұл оқушылардың эстетикалық талғамын, композициялық қабілеттерін дамытуға, қол мен көз өлшегіштің ұсақ моторикасын дамытуға, ми, көз мен қолдың жұмысын синхрондау және қимылдарды дұрыс үйлестіруге, жобалау-шығармашылық қабілеттерін қалыптастыруға және дамытуға ықпал етпейді.

Бағдарлама бойынша дайындалатын көптеген объектілердің практикалық пайдалылығын балалардың түсінбеуі және кең сатылымда ұқсас бұйымдардың ассортименті болған жағдайда қол еңбегінің көмегімен оларды орындау іскерлігін қалыптастырудың маңыздылығы;

Мұғалімдердің ақпараттық-пәндік дайындығындағы кемшіліктер, олардың кейбір жағдайларда интернеттен төмен сапалы ақпаратты пайдалануы, сондай-ақ арнайы терминологияны білмеуі және пайдаланбауы;

Бірқатар жағдайларда жастардың бағдарлама шеңберінде зерттелетін шығармашылық пен еңбек нысандарына арналған жаңа техниктер мен материалдарға деген қызығушылығының арасындағы алшақтық. Виртуалды-жобалық сипаттағы тапсырмаларды қолдану арқылы практикалық жұмысты ұйымдастыру кезінде мектептің орта буынындағы іс-әрекет тәсілін нақты нивелирлеу;

Отбасылық тәрбиеде балалармен өз бетінше және бірлесіп жасалған бұйымдарды жас ерекшеліктеріне, эстетикалық және ұлттық дәстүрлеріне сәйкес отбасылық тәрбиеде біртіндеп жоғалту. Оқушылардың этномәдени тәрбиесінің проблемасы, оны шешу арқылы, оның ішінде қолдағы көркем еңбегін қосу арқылы ерекше назар аударуға тұрарлық. Мұғалімдер оқушылардың халықтық мәдени мұрасымен танысуға уақыт бөлетінін, экскурсияға баруды ұйымдастыратынын, сабақтарда дәстүрлі кәсіпқойлар туралы әңгіме өткізіп, мектептің тәрбие іс-шаралары жүйесіне сәйкес ағартушылық элементтерді

енгізетінін атап өтті.

Кіріктірілген «Көркем еңбек» білім беру бағдарламасының құрылуында ескерілетін мәселе, ол кіріктіре білім беру мен оқытудың теориялық негізін ерекше көңіл аударылуы қажет еді. Ол білім беру тұрғысында екі оқу пәннің біріктірілуінде бір оқу пәнінің оқу материалының басымдылығымен анықталуды ұсынады. Бірақ, ол оқу материалы қоғамдық қажеттілікті, оқушы тұлғасының сұранысы мен қызығушылықтарын ескеруі абзал. «Көркем еңбек» оқу пәнінің атау мазмұнында да бейнелеу өнерінің оқу материалына тән белгі - «көркем» ұғымымен ғана байланысты болып қана тұр. Оның өзі де тек «механикалық» сөз құрауға ғана қажет болғаны байқалады. Шын мәнінде «көркем» сөзіне емес «еңбек» ұғымы сөйлемнің және «көркем еңбек» атаудың түйінді мәнін ашады. Олай болса, «Көркем еңбек» білім беру бағдарламасының мақсаты орынды анықталып, ал, оқыту жүйелерінің мақсаттары және қолданылатын ресурстар бейнелеу өнер оқу материалдарына икемделіп кеткені анықталып отыр. Сондықтан, кіріктірілген «Көркем еңбек» оқу бағдарламасының білім беру мазмұнында жетекші білім беру мазмұны технология оқу материалы болып сақталуына толық дәрмендігі бар. Ал, бейнелеу өнері оқу материалы оқушылардың еңбек өнімдерін жасау барысында қолданбалы сипаттағы, яғни бұйымдарды әсемдеу мен көркемдеу тәсілдерін қолдануда ғана қажет етеді. Көркем еңбек оқу пәнінің сабақтарында оқушылар технология оқу пәнінің оқу материалдарымен тығыз жұмыстана отырып, өздерінің танымдық, тұлғалық және әлеуметтік қасиеттерін дамытуға толық мүмкіндіктері бар.

Әдебиеттер:

1. Тоқаев Қ.К. « Жаңа Әділетті Қазақстанның болашағы».- 2021
2. Көркем еңбек. Білім беру мазмұнын жаңарту аясында бастауыш сыныптарға арналған оқу бағдарламасы. -Астана, «Назарбаев зияткерлік мектептер» ДББҰ, Ы.Алтынсарин ат. Ұлттық білім беру Академиясы, 2022. - 58 б.
3. Мұғалімге арналған әдістемелік нұсқау. Әдістемелік құрал. -Астана: «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ, Педагогикалық шеберлік орталығы, екінші басылым, 2020.-41 б.
4. Байдалиев Қ.А. «Көркем еңбек» білім беру бағдарламасында туындаған проблемалар».- Астана, 2021 - 368 бет.

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ МАЗМҰНЫ-ЗАМАН ТАЛАБЫ

Шияпова А.С.

**3.Серікқалиұлы атындағы мектеп-интернатының бастауыш сынып мұғалім,
педагог –зерттеушіі**

Құрманғазы ауданы

Абай Құнанбаевтың жетінші қара сөзіндегі «Жас бала анадан туғанда екі түрлі мінезбен туады. Біріншісі - ішсем, жесем, ұйықтасам деп тұрады. Екіншісі - көрсем, білсем деп, ер жетіңкірегенде ит үрсе де, мал шуласа да, «ол неге өйтеді?», « бұл неге бүйтеді?» деп көзі көрген, құлағы естігеннің бәрін сұрап, тыныштық көрмейді», - деген ой тұжырым оқушының биік танымдық қабілет, тұрмыс-тіршіліктің сырын ұғуға талпыныс баланың ерте жасынан туындайды екен. Сондықтан оқушыны ізденушілік, зерттеушілікке баулу бастауыш сыныптан басталуы тиіс.

Өйткені бастауыш сынып оқушысының түрлі сөздіктер мен қызықты әдебиеттерді іздеп табуға, оқып танысуға деген құштарлығы басым болады. Баланы ізденушілікке баулу, оған

зерттеу дағдысы мен білігін игерту бүгінгі білім беру саласының маңызды міндеті болып саналады” Өткенге қарап басымызды иеміз, ертеңге қарап білек сыбанамыз” демекші, бүгінгі бала - ертеңгі азамат. Сондықтан қазіргі мектептің басты мақсаты - баланың табиғи күштері мен мүмкіншіліктерінің ашылуына қолайлы жағдай жасау. Білім беру мазмұнын жаңарту, үздіксіз білім беру жүйесін дамыту - бүгінгі күннің басты талабы. Қазіргі кездегі білім беру ісінің негізгі нысаны жас ұрпақтың біліктілігін ғана қалыптастырып қоймай, олардың бойында ақпаратты өздері іздеп табатын және талдай алатын, сонымен қатар оны ұтымды пайдалана білетін, жылдам өзгеріп жатқан бүгінгі күнге лайықты өмір сүріп, қызмет етуге қабілетті тұлғаны қалыптастыру болып отыр. Бәсекеге қабілетті жетілген тұлғаны қалыптастыру үшін оқушыны ізденушілікке, өз бетінше жұмыс жасауға, бақылау мен зерттеуге, зерттеу нәтижелерін жинақтап, қорытынды жасай білуге үйрету бастауыш сыныптан басталуы қажет.

Оқушының танымдық өзгертушілік әрекеті зерттеушілік деп аталатын әдістің көмегімен жүзеге асырылады. Шығармашылық қабілетті дамытудың құралдары мен түрлі жолдарының арасында оқушының өзіндік зерттеу тәжірибесі өте тиімді болып табылады. Зерттеушілік білігі мен дағдылары бүгінгі күні ғылыммен айналысатын адамдарға ғана тән емес, түрлі саладағы әрбір адамның әрекетіне қажет. Зерттеуші - оқушы өзінің табиғатынан зерттеуге бейім келеді. Білуге құмарлық, бақылау жасауға, өзінше эксперимент жүргізуге талпыныс - баланың балалығымен бірге жүретін процесс. Зерттеу, іздеу белсенділігі - баланың жаратылысына тән табиғи құбылыс. Зерттеушілік әдісін қолдану қажеттігі оқушының білім алу процесінде қоршаған ортасына қызығушылығымен, сүйіспеншілікпен қарауымен түсіндіріледі. Оқушының өз бетінше зерттеу жүргізуі оның жеке талабын қанағаттандыруға, көкейінде жүрген сұрақтарға жауап табуға үлкен ықпал етеді. Одан басқа зерттеу жүргізу интеллектуалдық және шығармашылық қабілеті мен ойлау, зерттеу білігінің дамуына мүмкіндік туғызады. Оқушы өз бетінше зерттеу жүргізу арқылы қоршаған ортасын тани алады, жаңа білімді дайын күйінде емес, өзі үшін жаңа білім ашады. 2015 жылдан бастап, оқушылардың зерттеушілік, ізденушілік, жобалау әрекеті біртұтас жүйе ретінде құрылды. Ал бүгінгі күні бұл әдістеме оқытудың күзиреттік тәсілі жағдайында ерекше қажеттілікке ие. Жоба латын тілінен аударғанда «алдын ала» деген ұғымды береді. Зерттеу күнделікті қолданыста адамның танымдық әрекет түрлерінің бірі ретінде жаңа білімді игеру қабілетімен түсіндіріледі. Зерттеушілік оқыту - баланың қоршаған ортасын өз бетінше танып білуге деген табиғи ынтасы негізінде құралған оқытудың негізгі тәсілі. Зерттеудің жобалаудан айырмашылығы мынада. Зерттеу алдын ала жоспарланған нысанды құруды көздемейді. Ол белгісізді іздеу, жаңа білімді іздеу процесі. Бұл - адамның танымдық әрекеттерінің бірі. Осылайша, жобалау мен зерттеу басынан-ақ әрекет түрлерінің бағыттары, мәні мен мазмұны жағынан түрліше. А.И.Савенков «Жобалау мен зерттеу бағыттылығы, мен мағынасы және іс-әрекетінің мазмұны бойынша әртүрлі» -, деп атап көрсетті. Дегенмен жобалар әдісі мен зерттеу әдістерінің негізіне мыналар жатады:

- оқушының танымдық білігі мен дағдысын дамыту;
- ақпараттық кеңістікте бағдарлай алу білігі;
- өз білімін өздігінен құрастыра алуы;
- ғалымның әр саласының білімдерін кіріктіре алу білігі;
- сын тұрғысынан ойлай алуы;

Екі әдіс те оқушылардың өзіндік әрекетіне бағдарланған (дербес, топтық, жұптық), оны арнайы бөлінген уақыт аралығында (сабақтың бірнеше минуттарынан бастап бірнеше апталар мен тіпті айлар аралығында) орындайды. Жобалау технологиясы және зерттеушілік әрекет технологиясы төмендегілерді қамтиды:

- кіріктірілген білім мен оны шешудің зерттеушілік ізденісін талап ететін проблеманың болуы;
- алынатын нәтижелердің практикалық, теориялық, танымдық маңыздылығы; - оқушының

өзіндік әрекетін;

-жобаның мазмұндық бөлігін оның кезеңдік нәтижелерін көрсете отырып құрылымдау; - зерттеу әдістерін қолдану,яғни проблеманы және одан туындайтын зерттеу әдістерін анықтау; зерттеу әдістерін талқылау,ақпарат жинау, соңғы нәтижелерді рәсімдеу; алынған өнімнің тұсауын кесу, талқылаулар мен қорытындылар.

Дарындылықтың табиғаты шексіз. Осы дарындылық пен шығармашылықты дамытудың түрлі жолдарының ішінде баланың өзіндік зерттеу тәжірибесі ең тиімді болып есептеледі. Зерттеушілік, ізденушілік - бала табиғатына тән құбылыс. Білуге деген құштарлық, бақылауға тырысушылық тәжірибеден өткізуге дайын тұру, әлем туралы жаңа мәлімет жинауға талпынушылық қасиеттер балаға тән дәстүрлі мінез. Зерттеу жұмысымен айналысу, шығармашылық жоба жазу оқушының аналитикалық ойлау қабілетін дамытады, шешім қабылдай алу қабілетін қалыптастырады. Оқушыны ізденушілікке баули отырып, ғылым мен техниканың жетістігіне сәйкес армандарына жетуге, өз жолдарын дәлтабуға көмектеседі.

Зерттеу түрлері:

1)теориялық 2) фантастикалық 3) эксперимент

Теориялық- зерттеу мәселелерін теориялық талдау. Мәселелердің маңыздылығын, оның ерекшеліктерін, осы тақырып бойынша әртүрлі көзқарастарды сипаттау, сондай-ақ оның бүгінгі таңдағы шешілу жолдары. Осының барлығы зерттеу бөлімінің 1-теориялық мазмұнын құрайды.

Фантастикалық өмірде болмайтын фантастикалық құбылыстар мен заттар жөнінде. Эксперименттік - өзіндік байқаулар мен эксперименттерді жүргізуді талап етеді. Балалар үшін ең қызықты эксперимент - нақты заттарға және олардың қасиеттеріне жасалған тәжірибелер.Оқушыларға әр түрлі тақырыпты беруге болады. Экспериментальді (практикалық бөлім) зерттеу мәселелер мәнісін түсіндіретін немесе оны шешуге мүмкіндік беретін ғылыми әдістерді пайдалануды болжайды. Зерттеу жұмыстарының бұл кезеңі маңызды болып табылады, бұл кезеңде жоба авторы өзінің шығармашылық мүмкіндігін көрсете алады. Бұл кезеңде эксперименттер, байқау, сауалнама, әңгімелесу, сұрақ қою, интервью алу т.б. зерттеу әдістері пайдаланылады. Ғылыми зерттеуді жүргізу кезінде дұрыс ақпарат алу үшін бір емес, бірнеше әдістер жиынтығы қолданылады.

Ғылыми зерттеу табыстылығының маңызды шарты - тақырыпты дұрыс таңдау. Тақырыпты таңдау - біржолғы процесс емес және қиын өзіндік ізденістің нәтижесі болып табылады. Тақырып оқушыларға қызықты, оларды тартатындай болу керек. Тақырып орындалатын, шешімі зерттеуге қатысушыларға пайдасы тиетіндей болу керек. Оқушылардың қызығушылығын ескере отырып, жетекші өзі жақсы білетін тақырып аясын таңдау керек. Тақырып шынайы болу керек, онда жаңа дүниелер, күтпеген жаңалық, ерекшелік элементтері болу керек. Зерттеу жұмысының басты шарты - оның жаңалығы және өзектілігі. Жұмыстың сәтті болуы үшін

зерттенудің мақсаты мен міндеттерін ұғыну қажет. Мақсат - бұл зерттеушінің ізденіс нәтижесі. Зерттеу мақсаты нақты және қол жетерлік болсын. Міндеттер қадамдарды, мақсатқа жету кезеңдерін көрсету болып саналады. Жұмыстың өзектілігі -яғни бұл жұмыстың қазіргі кезеңіндегі проблемасы. Болжам - логикалық дәлелденбеген, тәжірибемен нақтыланбаған, алдын ала ойластырылмаған білім. Қорытындыда болжамды дәлелдейтін жобаның негізгі нәтижелері мен тұжырымдары мазмұндалады, ұсыныстар беріледі.

Зерттеудің қол жетімді әдістері:

1. дербес ойлау
2. кітаптан оқып білу
3. кино, теле фильмдерден білу
4. интернет желісінен іздеп табу
- 5.басқа адамдардан сұрап білеу
- 6.байқау
- 7.эксперимент жүргізу.

Оқушыларды ғылыми ізденіске баулу мақсатында «Мен - зерттеушімін», «Мен - жобалаушымын» деген дәптер арнату. Дәптерге оқушылар ғылым әлеміне енудің түрлі жолдарын жазады, ұлы ғалымдар еңбегі, өмірінен мәліметтер береді. Оның маңызы оқушыларға практикалық та, теориялық та көмек бере алатынында. Ол әр баланың алдында жатады. «Мен-зерттеушімін» тақырыбында оқушылармен «дөңгелек үстел», әңгімелер өткізуге болады. Алғашқы әңгімелерде «ғылыми жұмыстардың түрлері» сөз болады. Бұл жұмыстың тиімділігі оқушылардың ғылым туралы ұғымдарын кеңейтуге ықпал етіп, іздену, зерттеу жұмыстарының түрлерімен таныстырады. Педагогикалық үрдісте балалардың дарынын ашуда оқушы мен мұғалімнің ынтымақтастығы қажет. Зерттеу білігі мен дағдысы тек ғылыммен айналысатын адамға ғана емес, сондай-ақ әр адамның түрлі саладағы қызметіне қажет. Оқушының өзіндік зерттеу әрекеті оның өзіндік талабын қанағаттандыруға ықпал етеді. Оқушылар қоршаған ортамен таныса отырып өзіндік зерттеу әрекетінің көмегімен жаңа білімді дайын күйде емес, өзі ашады.

Бастауыш сыныптан бастап ізденушілікке баулыса, бала кішкентай кезінен өздігінен ой түйіп, дәлелді шешімдер қабылдай білуге үйренеді, оны математика, логика сабақтарындағы оқушылардың белсенділіген байқауға болады. Оқушыларды зерттеу- ізденушілік жұмыстарға баулуды ерте жастан қолға алу қажет.

Зерттеу әрекеттері бала жаратылысына тән: білуге құмарлық, байқау жасауға талпыныс, өзінше эксперимент жүргізу сияқты табиғи құбылыстарды ынталандыра отырып, олардың жеке қасиеттерін ашуға жағдай жасайды. Алайда, бастауыш сатыда зерттеудің әдістерін қолданудың өзіндік қиындықтары бар. Төменгі жастағы баланы зерттеу тақырыбымен «қинауға» болмайды. Әрине, ол табиғатынан туа біткен зерттеуші, бірақ алғашқыда оған бәрі арнайы түрде үйретіледі: проблеманы қалай анықтауға болады, болжамды қалай құрылымдау керек, байқауды, экспериментті қалай жүргізу керек және т.б. қысқасы, оның зерттеушілік табиғаты үнемі педагогикалық қамқорлықты қажет етеді. Баланың айналы өз бетімен танып білуге деген ұмтылысы негізінде құрылған оқытуда зерттеу тәсілін пайдалану ерекше орын алады. Балаларды оқуда зерттеу тәсілін қолданудың қажеттілігі бола болмысының білмекке құмарлығымен, оны қоршаған дүниені зерделеуге деген қызығушылығымен түсіндіріледі. Оқушылардың өзіндік зерттеулері, олардың жеке қажеттіліктері мен сұраныстарын қанағаттандыруға септігін тигізеді.

Қорыта келгенде, сабақтарды осындай әдіс-тәсілдермен өткізу арқылы мен оқушылардың білімді өз бетімен оқып-үйрене алатынына, өзінің оқуы үшін өзі жауапты екендігін сезінетіндігін, қызығушылықтары оянып, белсенділіктері артатындығын, олардың ой еркіндігі дамитындығына көзім жеткіздім. Күнделікті сабақ барысында оқушылардың өзіндік жұмыстарын тиімді орналастырумен қатар дәстүрлі емес сабақ түрлерін және әр түрлі оқыту әдістерін қолдану олардың теориялық білімді қолдану біліктілігін арттырып қана қоймай шығармашылық қабілеттерін қалыптастыруда танымдық көзқарастарын дамытуда роль атқарады. Сонымен қатар оқушылардың география пәніне қызығушылығын арттырады.

Әдебиеттер:

1. Галиева Б.Х. Ғылыми-зерттеу жұмысын жобалау [Текст] / Б.Х. Галиева // Білім беру мекемесі басшыларының анықтамалығы- 2018- 16-18 б.
2. Әлімқұлова А.Б. Бастауыш сынып оқушыларының жобалық-зерттеу әрекетін ұйымдастыру [Мәтін]: Республикалық ғылыми-әдістемелік және педагогикалық журнал /... Әлімқұлова А.Б. // Бастауыш мектеп: ҚР МАЖБҚМ- Алматы, 2019- №7-8- Б.6- 188^ 0207-5474
3. Жұмағұлова А.З. Оқушылар арасында ғылыми жұмыстарды қалыптастыру [Мәтін] / А.З. Жұмағұлова // Открытая школа- 2019- №3-136.
4. Мемлекет басшысы Қ.К.Тоқаевтың «Жаңа Әділетті Қазақстанның болашағы» атты

КРИТЕРИАЛДЫ БАҒАЛАУ ЖҮЙЕСІНІҢ ТИІМДІЛІГІ

Қалидолл А.Қ.

М.Өтемісов атындағы жалпы білім беретін орта мектеп. КММ

Шетел тілі пәні мұғалімі

Қазақстанда жалпы білім беретін мектептерде жаңа критериалды бағалау жүйесінің енгізілуі білім алушыны дамыту, оның оқуға қызығушылығы мен мотивациясын арттыруға бағытталады. Ұлы педагог Ы.Алтынсарин «Оқытушы бағалағанда олардың іске қатысы жоқ сөздеріне қарап емес, олардың егістерінің бетіне шыққан жемістеріне, яғни оқушыларына қарай бағалау керек» деп айтқандай, оқушы жетістігін нақты бағалау мәселесі-білім беру жүйесіндегі өзекті мәселелердің бірі болып отыр.

Критериалды бағалау жүйесінің мазмұны бағалау стандарттарымен, процестерімен, құралдарымен және нәтижелерімен анықталады сондай-ақ бірқатар нормативтік және әдістемелік-нұсқаулық құжаттармен реттеледі.

Қазіргі білім беру жүйесінің ерекшелігі - білім алушылардың білім нәтижелерін бағалау оқыту үдерісінің маңызды бөлігі болып табылады. Оқыту үдерісін басқару-бағалауда.

Бұрынғы оқытуда оқушы жетістігі басқа білім алушылармен салыстырмалы түрде бағаланып келді. «Бағалау» термині «жақын отыру» латын тіліндегі мағынада-бағалаудың негізгі сипаты бір адам басқа адамның не айтып, не істегенін немесе өзін-өзі бақылау жағдайында өзінің дербес ойлауын, түсінігін немесе тәртібін мұқият бақылауы болып табылады.

Критериалды бағалауды енгізудің мақсаты, ең бірінші мектепте оқыту сапасын жоғарылату, мектеп бітірушілердің білімін халықаралық стандартқа сәйкестендіру. Критерий арқылы бағалаудың оқыту үшін маңызы неде? деген сұраққа жауап беретін болсақ, оқушы өзін-өзі талдау мен рефлексия жасау тәжірибесін үйренуі, оқу үдерісі ғана емес, бағалау үдерісінің де белсенді қатысушысы болуы керек. Бұл жағдайда өзін-өзі бағалауға баса назар аударылады.

Білім сапасын бағалау жүйесіндегі жаңарту мәселесіне тоқталсақ, бес балдық жүйенің қазіргі заманға сай білім жүйесін қанағаттандыра алмауы, екіншіден оқушы танымындағы өзгерістер мен білім саласындағы қалыптасқан қайшылықтар, үшіншіден заман ағымына қарай әлеуметтік сұраныстардың өзгеруі себеп болып отыр.

Бағалау жүйесінің негізгі ұстанымдары, олар:

1. Бағамен білім алушылардың жұмысы бағаланады.
2. Дескрипторлар білім алушыға алдын-ала белгілі болуы шартты.
3. Білім алушы өз білім деңгейін анықтай алуы қажет.
4. Нақты білімділік мақсатты бағалауы қажет.

Критериалды бағалаудың басты ерекшелігіне тоқталсақ, алдын-ала ұсынылған бағалау шкаласы болуы шартты, олар әр білім алушыға түсінікті, анық, айқын болуы, бағаның әділдігі, өзін-өзі бағалауға мүмкіндіктің берілуі тиіс.

Сабақта критерий арқылы бағалауды қолданғанда мына тұстарға назар аударған жөн: - сабақтың мақсаты критерий құрудың негізі болып табылады.

-сабақтың/бөлімнің басында оқу мақсатын түсіндіру.

-алдын-ала критерийлердің үлгісін дайындау, оқу мақсаттарына сай келуін қарау. -

критерийлерді білім алушының тіліне аудару, оларға түсінікті болу үшін өздеріне құрғызу (немесе) бірге құру.

-критерийлерді тақтаға немесе оқушы, студенттердің дәптерлеріне жаздырту. -белгіленген критерийлерді білім алушылардың барлығы бірдей түсінгеніне көз жеткізу. - оқушы/студенттерге өз жұмысын құрылымдауға көмек беру үшін жоспарлауға, жазуға арналған ережелер.

Критериалды бағалаудың қағидаттары айқындалған. Критериалды бағалау төмендегідей қағидаттарға (принциптерге) сәйкес жүзеге асырылады, оқыту мен бағалаудың өзара байланысы, бағалау оқытудың ажырамас бір бөлігі болып табылады, ол оқу бағдарламасындағы мақсаттармен, күтілетін нәтижелермен тікелей байланысты. Шынайылық, сенімділік және валидтілік. Бағалау дәл және сенімді ақпаратты ұсынады. Қолданылатын критерийлердің, құралдардың оқу мақсаттарына жетуге, күтілетін нәтижелерді бағалайтынына сенімділігі болады. Ашықтық және қолжетімділік. Бағалау түсінікті, айқын ақпараттарды ұсынады, сондай-ақ, барлық оқу үдерісіне қатысушылардың қызығушылығын, жауапкершілігін арттырады.

Үздіксіздік. Бағалау білім алушылардың оқу жетістігінің ілгерілеуін дер кезінде және жүйелі қадағалап отыруға мүмкіндік беретін үздіксіз үдеріс болып табылады. Дамуға бағыттау. Бағалау нәтижелері білім алушылардың, мұғалімдердің, мектептің, білім беру саласының даму бағытын анықтайды және ынталандырады.

Критерийлер - оқытудың міндеттерін жүзеге асыратын өлшемдер. Критериалды бағалау дегеніміз оқушылар жұмыс барысында орындалатын іс-әрекеттер тізбесі және білімнің мақсаты мен мазмұнына сәйкес келетін, оқушылардың оқу-танымдық біліктілігін қалыптастыруға себепші болатын, айқын анықталған, ұжыммен шығарылған білім процесінің барлық қатысушыларына алдын ала белгілі критерийлермен оқушылардың оқу жетістіктерін салыстыруға негізделген процесс.

Критерий арқылы бағалау мұғалімдерге сапалы нәтиже алуды қамтамасыз ететін критерийлерді құруға, өз жұмысын талдау және жоспарлау үшін ақпарат алуға, оқу үрдісінің сапасын жақсартуға, әрбір

оқушының жеке ерекшеліктерін ескере отырып, оқытудың траекториясын құруға мүмкіндік береді. Критерий арқылы бағалау оқушыларға нәтижені талдау үшін бағалау критерийлерін білу және түсінуге, критерийлерді білу арқылы қате жібермеу, сапалы нәтиже беруге, рефлексияға қатысу, яғни өзін және өз достарын бағалауға, бағалау үрдісіне қатысу арқылы білімін тереңдетуге, нақты білімдерін қолдану, өз ойларын еркін жеткізе білу, сын тұрғысынан ойлай білуге мүмкіндіктер береді.

Ата-аналарға баланың білім деңгейлерін бақылай алуға, оқу үрдісін бақылай алуға, оқу үрдісі кезінде қолдау көрсетуге мүмкіндік береді.

Критериалды бағалаудың құрылымына келер болсақ, білім алушының оқу жылындағы үлгерімі және оқудағы жетістіктері туралы деректерді жинау үшін бағалаудың екі түрі, яғни формативті бағалау (қалыптастырушы) және жиынтық бағалау (суммативті) іске асырылады. Жиынтық бағалау, өз кезегінде, бөлім/ортақ тақырыпты, тоқсанды және орта білім деңгейін жиынтық бағалаудан тұрады. Жиынтық бағалау тоқсан соңындағы білім алушының білімінің жетістігін көрсетеді.

Формативті бағалау оқыту процесінің ажырамас бөлігі болып табылады. Формативті бағалау балл және баға қойылмастан, білім алушылар мен мұғалім арасында үздіксіз байланысты қамтамасыз етеді. Формативті бағалауда білім алушы қателесу және оны түзетуге болады. Бұл білім алушының мүмкіндігін анықтау, анағұрлым жақсы нәтижелерге қол жеткізу, оқу процесін дер кезінде түзетуге көмектесуге мүмкіндік береді. Формативті бағалау оқудағы жетістіктердің өсуіне және дамуына тікелей ықпал ететін және мұғалім мен білім алушылар арасында кері байланысты қамтамасыз ететін процесс. Формативті бағалау оқытудың ажырамас бөлігі болуы тиіс, ол қосымша жаттығулар немесе тест ретінде қарастырылмауы қажет. Оқыту мақсаттары мен оқу бағдарламасының әрбір бөлімі бойынша күтілетін нәтижелер формативті бағалау практикасының мазмұнын анықтайды. Мұғалім

формативті бағалау процесінде оқу бағдарламасының барлық оқыту мақсаттарын қамтуы қажет. Мұғалім білім алушылардың жеке ерекшеліктері және оқыту мәнмәтінін ескере отырып тапсырмаларды дайындайды немесе таңдайды. Әрбір тапсырмаға дескрипторлар анықталады. Дескриптор - жетістік деңгейінің сипаттамасы. Сабаққа жоспар жасау кезінде әрбір орындалатын тапсырманың тұсына критерийлер қойып, дескрипторлар шығарып, ұпаймен көрсетіп отырса бағалау әділ болады. Дескрипторларды білім алушылармен бірлесе отырып жасауға да болады.

Бағалауда мұғалімнің шешімі шынайы болатындай тапсырмалардың дескрипторлары анық және нақты болуы тиіс. Бұл білім алушылар мен ата-аналарға сындарлы кері байланыс жасауына ықпал етеді. Білім алушылар өзін-өзі, өзара, топтық өзара бағалау әдістерін қолданса, әр студент немесе оқушы өзін-өзі реттей отырып, өз білім деңгейін анықтайды, өз білімін деңгейін анықтауды үйренеді. Қате кеткен жерлерін түсініп, әділ бағалауды үйренеді, дағдыланады. Критериалды бағалау нәтижесінде бала жауапкершілікті сезінеді, өз білімін жетілдіру қажеттігін түсінеді, талдау жасауды, өз білімін басқалармен салыстыруды, білім алу барысында шешімдерді қабылдай білуге үйренеді, дағдыланады.

Ұпай жинау оқу жетістіктерін бағалауды жүзеге асыруға, білім, білік дағдыларын қабілеттеріне қарай тереңдетуге мүмкіндік береді. Қазіргі барлық дамыған елдер, Еуропа елдері, Балтық жағалауы елдері мен Беларусь 12 балдық жүйеге көшкен.

Сонымен, білім алушылардың оқу жетістіктерін әділ және шынайы бағалау жүйесі, білім беру мазмұнының ажырамас бөлігі болып саналады. Бағалаудың жаңа жүйесі білім беру үрдісіндегі мұғалімнің өзінің де рөлі өзгеріп отырғанына ықпал етеді. Тұлғалық-бағдарлы технологиялар оқу үрдісін субъектілер арасындағы әріптестік (бірлескен қызмет) негізінде жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Мұғалім мен білім алушылардың өзара әрекеттесуі үзілмей, оған қоса, көтермелеумен қолдау тауып отырады. Бағалау үздіксіз жүреді, сапалы нәтижеге қозғалыс үрдісінің өзі бағаланады. Білім алушылар өзінің біліміндегі ақаулықтарын өз бетінше және саналы анықтап, мұғаліммен бірге оларды жою бойынша жұмыс жүргізеді, бұл бастауыш мектепте әсіресе маңызды.

Қорыта келгенде, критериалды бағалау - белгіленген критерийлер негізінде білім алушылардың нақты қол жеткізген нәтижелерін оқытудың күтілетін нәтижелерімен сәйкестендіру үдерісі. (Роберт Юджин Глейзер (1993).

Критериалды бағалау білім алушылардың жетістіктерін бір-бірімен салыстырмайды және бір-біріне тәуелді етпейді, сонымен қатар әр білім алушының құзыреттілік деңгейі туралы ақпарат беруге бағытталады.

Әрине білім беруде қалыптасып қалған бағалау жүйесін өзгерту оңай емес. Бүгінгі таңда бағалауға деген көзқарасымызды өзгертсек, сабақтарымызға критерий арқылы бағалауды енгізіп, білім алушыларымыздың тұлғалық бағытын белсенді позицияға бағыттасақ, тұлғаны өзіндік жауапкершілікке, нәтижеге жеткізу, ал білім алушы әр сабақта белгілі бір нәтижеге жету барысында еңбектенсе, оқушы немесе студентте, мұғалім де өз еңбектерінің табысын көре алатынына сенеміз.

Әдебиеттер:

1. Мұғалімге арналған нұсқаулық. [\\www.y.cpin.kx](http://www.y.cpin.kx)
2. Оқытудың нәтижелерін бағалаудың әдістемесі (әдістемелік құрал), Алматы қаласы 2022ж.
3. Критериалды бағалаудың кіріктірілген моделі (әдістемелік ұсыныстар құралы), Астана қаласы 2022ж.
4. 2022-2023 оқу жылына арналған әдістемелік нұсқау хат.

ДҮНИЕТАНУ ПӘНІНЕН ҚАЛЫПТАСТЫРУШЫ БАҒАЛАУ ТАПСЫРМАЛАРЫНЫҢ ЭЛЕКТРОНДЫ ӘДІСТЕМЕЛІК ҚҰРАЛЫ

Бекбауова Г.Е.

**Б.Бегалиев атындағы жалпы орта мектебінің
мұғалімі, педагог-модератор.**

бастауыш сынып

Атырау облысы

Қазіргі кезде шапшаң жүріп жатқан жаһандану үрдісі әлемдік бәсекелестікті күшейте түсуде. Осыған орай, жаңа қабылданған «Білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламасы» - Қазақстан Республикасының 2020 жылға дейінгі стратегиялық даму жоспарын жүзеге асырудың өзекті бағыттарының бірі.

Қазіргі мектептің даму болашағы қоғамның даму үрдісімен үнемі өсіп отыратын ақпарат көлемінің әр түрлі тегімен анықталады. Оқушыларға білім беруде жаңа оқыту технологияларын қолдану, инновациялық бағытта жұмыс жасау заман талабына сай талап етілуде.

Электронды оқулықты білім берудің ақпараттық технологияларының негізгі бір түрі ретінде қарастыруға болады. Жалпы білім берудің ақпараттық технологиялары дәстүрлі оқыту әдістері мен тәсілдерінде кейбір педагогикалық мәселелерді шешудің жаңа құралдары ретінде пайданылады.

Электронды әдістемелік оқулық дегеніміз - мұғалім мен оқушыға арналған мультимедиялық оқулық. Электронды әдістемелік оқулықтың дидактика мен әдістеменің жаңа қырынан дамуына ықпал ететіні сөзсіз. Яғни, электронды әдістемелік құралды оқу процессінде пайдалану негізінде:

- оқытудың сапасы артады;
 - оқыту жұмыстарын ұйымдастыру мен жүргізуге кететін шығындар азаяды;
 - мұғалімдердің оқыту барысында сабақ түсіндіру, бақылау алу, тапсырманың орындалуын қадағалау, бағалау, білім мен іскерлікті игеру деңгейлерін анықтау сияқты басқару жұмыстарының шығармашылық іс-әрекетке көшуіне алып келеді;
- оқытудың мазмұны мен құрылымдарының өзгерістеріне қарай оқу процесін оқу-әдістемелік құралдармен қамтамасыздандыруды жеделдетеді.

Осы айтылғандардан қазіргі уақытта білім беру жүйесінде дәстүрлі құралдарға қарағанда электронды әдістемелік құралды қолдану қажеттігі артып келе жатқандығын көруге болады. Сондай-ақ, электронды әдістемелік құралын дәстүрлі оқу-әдістемелік құралдармен үйлестіре қолданудың тиімділігін практика көрсетіп отыр. Шындығында электронды оқулық дәстүрлі құралдардың тиімді тұстарын ала отырып, оқытудың жаңа сапалық деңгейіне алып келді.

«Дүниетану» пәні оқушыларға қоршаған ортаны, түрлі қоғамдық, мәдени және табиғи үдерістер мен құбылыстарды толық, өзара байланыста танып-білуге мүмкіндік береді. Олардың қызығушылығын оятып: Біз кіміз? Қайдан шықтық? Қайда тұрып жатырмыз? Бізді не қоршап жатыр? Біздің өткеніміз бен келешегіміз қандай? - деген сұрақтар аясында ойлануына мүмкіндік береді.

Оқу бағдарламасы оқушылардың төмендегідей дағдыларын дамытуға бағытталған:

- сұрақ қою, оған жауап таба білу; зерттеу жүргізе отырып тарихи, географиялық және әлеуметтік сұрақтарға жауап бере білуді;

- тарихи, географиялық және әлеуметтік ғылымдардың әдістеріне және басқа қолжетімді ресурстарға сүйене отырып, зерттеулерге қатысу, сұрақтарға жауап беру, эксперименттер жүргізуді;

- жекелеген үдерістерді талдау және оқиғалардың хронологиялық реттілігін түсіну, тарихи, географиялық және әлеуметтік ғылымдардың деректерін қолдана алу;

- пікірсайысқа қатысу, дауласу, мәлімдеу, әңгіме құру, таныстырулар жүргізу арқылы сөйлеу дағдыларын дамыту;

- интернет, сандық ақпараттық құралдарды және коммуникациялық технологияларды (АКТ) пайдалана отырып ақпараттарды іздеу, оны таңдау, қолдану, салыстыру, талдау, жүйелеу, түсіндіру және өндеуді;

- алған білімдерін ой-пікірлер, болжаулар, теорияларды тексеруде қолдана отырып, қорытындылар мен алынған мәліметтерді дәлелдеу;

«Дүниетану» пәнін оқып үйренудің нәтижелерін бағалау критериалды бағалау жүйесін қолданумен жүзеге асырылады [1,5].

Критериалды бағалау - нақты анықталған, ұжымдасып жасалған критерийлермен оқушылардың оқудағы жетістіктерін салыстыруға негізделген және (оқушылар, мектеп әкімшілігі, педагогикалық қызметкерлер, ата-аналар және басқа заңды өкілдер) және оқушылардың оқу-танымдық қабілеттерін қалыптастыруға көмектесетін бастауыш білім бері мазмұны мен мақсаттарына сәйкес келетін бағалау үрдісі.

Критериалды бағалау білім беру, оқыту және бағалаумен тығыз байланысқа негізделген. Оның нәтижелері білім беру үрдісін тиімді ұйымдастыру үшін пайдаланылады.

Бастауыш мектептегі критериалды бағалау жүйесі қалыптастырушы бағалау (ҚБ) және ішкі жиынтық бағалауды (ІЖБ) қамтиды.

Қалыптастырушы бағалау - бұл оқушылардың жаңа материалды меңгеру кезеңде тапсырманы орындау мен оқу мақсаттарына қаншалықты дұрыс жеткендігін түсінуге мүмкіндік беретін және күнделікті сабақта және/немесе үйде жұмыс жасау дағдылары мен білімдерінің ағымдағы меңгеру деңгейін анықтайтын және оқу барысында мұғалім мен оқушы арасындағы жедел өзара байланысты жүзеге асыратын бағалау.

Пән бойынша білім мазмұны оқу бөлімдері бойынша ұйымдастырылған. Оқу бөлімдері әрі қарай жинақталған білім, түсінік және дағдыларды қалыптастыру мақсаттарын көздейтін бөлімшелерден тұрады. Оқу мақсаттары әр бөлімше ішінде сабақтастықты айқындайды. Оқу мақсаттары мұғалімге жұмысын жоспарлауға, оқушылардың жетістіктерін бағалауға және оларға оқытудың келесі кезеңдері туралы ақпарат беруге мүмкіндік береді. Заманауи программалық платформаларды және программалауды автоматтандырудың құрал-жабдықтарын қолдану ақпараттық жүйенің программалық қамтамасыздандыруын құрудың ажырамас талабы болып табылады. Арнайы .NET платформасы үшін Місгозой компаниясы C# - толық функционалды объекті-бағдарланған программалау тілін құрастырып шығарды [3,78].

C# тілін («Си-шарп» деп айтылады, мұнда Бетховеннің «Ай сонатасындағы» музыкалық нотация — до-диез таңбасы (#) пайдаланылған; ағылшындар оны «си-шарп» деп оқиды) Місгозой компаниясының маманы Андерс Хейлзберг (Андерс Хейлзберг) жаңа объектіге бағытталған программалау тілі ретінде C, C++, ^ача және BA8IC тілдерінің негізінде жасап шығарған. Бұл жұмыстада осы тілдің негізгі элементтері қарастырылады.

Бұл тіл C++, ^a^a тілдерінің ең жақсы сапаларын өзіне алды. Қуатты функционалдығына қарамастан, C# тілі қарапайым, сенімді және қауіпсіз тіл болып табылады. C# тілін мақсатты түрде \\ікlo\ь-қолданбаларын, сонымен қатар, ^e\ьқолданбаларын құруға қолданады.

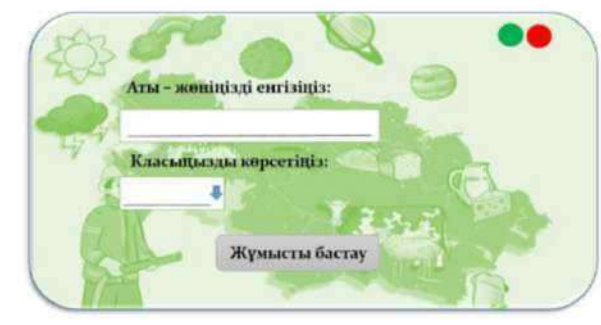
C# тілі қандай бағытта дамып жатыр?

3.0. нұсқасында пайда болған жаңалықтарды атап өтейік. Бірінші орында - C#-та сапалы түрде жаңа типті жобалардың құрылу мүмкіндігі. Әрине, жобалардың жаңа типтерін тілдің

жаңалықтарына қатыстыруға болмайды. Бұл мүмкіндіктерді .NET Framework 3.5 қаркасы мен ^iiaі 8идію 2008 береді. Бірақ, тіл, құрастыру ортасы, қаркас ортасы тығыз байланысты болғандықтан, C#-та программалаушының көзқарасы бойынша, C#-та программалық жобаларды құру мүмкіндіктері айтарлықтай кеңейген [4,9].

Дүниетану пәнінен қалыптастырушы бағалау тапсырмасын дайындауда мен осы программалау ортасының мүмкіндіктерін пайдаландым.

C# программалау ортасында жасалынған мультимедиялық ортаның рәсімделуі мен тапсырмалардың үлгісі

1- сурет. 2-сурет.

Мультимедиялық ортаның алғашқы беті Бұл бетте оқушы аты- жөнін және класын жазады.

«Жұмыста бастау» батырмасын басады.

«Жұмыста бастау» батырмасын басқаннан кейін, сабақтың тақырыбын тандайды.

Құралдарды пайдалану оқушылардың ақпаратпен жұмыс істей білуін қалыптастырады.

Оқушылар үшін электронды әдістемелік құрал - ол өзінің мектеп қабырғасында жүрген жылдарында өзінің білімін толықтырып отыруға және мақсатты түрде бітіру емтихандарына дайындауға мүмкіндік беретін ақпарат көзі. Ал мұғалімдер үшін ол өзінің педагогикалық тәжірибесі арқылы толықтырып және дамытып отыруға болатын ашық әдістемелік жүйе.

Электрондық оқулықтармен оқыту жүйесінің сапасын арттырумен қатар бірқатар пайдалы жақтары бар:

Біріншіден, әр оқушы өзіне тән қарқынмен деңгейінде жұмыс жүргізеді. Қойылған мақсатқа жету үшін қажетті төзімділікті қалыптастырады.

Екіншіден, оқушы өз еңбегінің нәтижесін көріп өзін-өзі бағалайды. Өз бетімен жұмыс істеу оқушының біліміне әсер етпей, мінез-құлқына зор ықпалын тигізеді. Оқушыларды тиынақтылыққа, бастаған ісін жемісті аяқтауға тәрбиелейді. Бұл өз ретінде оқушының ізденімпаздылығын, шығармашылық қабілетін дамытады. Ал оқушылар үшін ашық әдістемелік жүйе, өзінің іс-тәжірибесінің жинақталуына, шығармашылық ізденістері негізінде оқулықты толықтырып, дамытып, жетілдіруге мүмкіндік береді.

Қорыта келгенде, электрондық оқулықтарды қолдану барысында оқушылардың сабаққа деген қызығушылығының артатындығы байқалады. Сондай-ақ мұғалімдерге де өздеріне қажетті әдістемелік, дидактикалық көмекші құралдарды молынан ала алады. Заман талабына сай жас ұрпаққа сапалы білім беруде электрондық оқулықтарды сабаққа пайдалануды оқытудың жаңа технологиясының бір түрі ретінде қарастыруға болады.

Әдебиеттер:

1. «Дүниетану» пәні бойынша үлгілік оқу жоспары
2. Байтенова Қ.Қ., Жакеева А. А., Попова Е. Н. Дүниетану: Мұғалімге арналған нұсқаулық.

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ НЕГІЗІНДЕ ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІ ПӘНІНЕН ОҚУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН АРТТЫРУ

Мадиева Н.С.

3.Серікқалиұлы атындағы мектеп интернаты.
Мектеп директорының оқу ісі жөніндегі орынбасары.
Қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі

Соңғы уақытта табысты болу үшін оқушыларға білім қандай қажет болса, дағды да сондай қажет деген пікірді қолдайтындар көбейіп келеді. Бұл оқушылардың ақпаратты есте сақтап, алған білімдерін ұғынуын, түсінуін және әртүрлі салада қолдана білуін талап етеді. Білімді дәл осылай қолдану оқушыларға соңғы кезде ХХІ ғасыр дағдылары деп аталып жүрген кең ауқымды құзыреттіліктерді меңгеруге мүмкіндік береді. ХХІ ғасыр дағдылары деген ұғымның бірнеше анықтамасы бар. Мұғалімдердің біліктілігін арттыру бағдарламалары аясында Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы (ЭЫДҰ) әзірлеген Құзыреттерді анықтау және іріктеу жобасының шеңберінде жасалған құрылым пайдаланылады. Бұл ретте құзырет «жай ғана білім мен дағдыдан анағұрлым күрделі. Ол белгілі бір жағдайларда психологиялық ресурстарды (оның ішінде дағдылар мен өмірлік ұстанымдарын) жұмылдыра және соған сүйене отырып, күрделі міндеттерді шеше білу қабілетін қамтиды. Мысалы, тиімді қарым-қатынас құру қабілеті жеке адамның тіл білуіне, ақпараттық технологиялар саласындағы тәжірибелік дағдыларына және оның өзгелермен қарым-қатынас жасай алуына сүйенетін құзырет болып табылады».

Білім беру бағдарламаларын әзірлеу барысында оқушылардың бойында қалыптастыру қажет рухани құндылықтар мен дағдылар тізімі құрылды:

Рухани құндылықтар мен дағдылар

- шығармашылық және сын тұрғысынан ойлау;
- қарым-қатынас жасау қабілеті;
- өзгелердің мәдениетіне және көзқарастарына құрметпен қарау;
- жауапкершілік;
- денсаулық, достық және айналадағыларға қамқорлық көрсету;
- өмір бойы оқуға дайын болу.
- сын тұрғысынан ойлау;
- білімді шығармашылық тұрғыда қолдана білу қабілеті;
- проблемаларды шешу қабілеті;
- ғылыми-зерттеу дағдылары;
- қарым-қатынас дағдылары (тілдік дағдыларды қоса алғанда);
- жеке және топпен жұмыс істей білу қабілеті;
- АКТ саласындағы дағдылар.

Оқу бағдарламаларында жоғарыда келтірілген құндылықтар мен дағдылар ескеріліп, пән бойынша білім деңгейі, дағдылар мен құзыреттіліктер қарастырылады. Жалпы алғанда, оқу бағдарламалары білім беру бағдарламасының негізінде әзірленеді және оқушылар нені білуі және нені істей білуі керек екендігін жан-жақты көрсететін критериялды бағалауға негізделген сынып сайын күрделеніп отыратын оқу мақсаттарын қамтиды.

Қазақ тілі мен әдебиеті пәндеріне арналған оқу бағдарламаларындағы оқу мақсаттары оқушылардан шынайы проблемаларды анықтап зерттей білуді талап етеді. Негізінен жаңартылған білім жүйесі құзыреттілікке және сапаға бағытталған бағдарлама.

Жалпы педагогтердің құзыреттілігін арттыруда *оқытудың жаңа әдіс-тәсілдерін меңгертуді, шығармашылық тұрғыда өз ойларын еркін жеткізуді, курсқа Дейінгі білімі мен жаңа білімді салыстыра отырып шешім қабылдауға* дағдыландырып келеміз. Осындай курсты тиімді де, әр мұғалімнің қабілетін ескеріп, тапсырмаларды түрлендіріп отырушы, күнделікті сабақтан соң өзіндік талдауды түрлі тәсілдермен білімдерін жетілдіріп, әрбір сессиядан соң рефлексивті минуттар арқылы іске асып отырады.

Білім беру мазмұнын жаңарту курстарындағы ұтымды жұмыстардың біріне тоқталар болсақ:

- *топқа бөлу әдісі* арқылы интерактивті үдеріске қатысушыларды бір-бірімен араластыру, сабақтың өтуіне ыңғайлы жағдай жасау ескеріледі;
- *тренинг өткізуді ескеру барысы* қатысушыларды дұрыс ұйымдастыру, «Қауымдастық командада белгілі бір мақсатта және алға қойған міндеттерді жұмыла орындауға мүмкіндік беру;
- *тапсырмаан тапсырмаға өту* ол алдыңғы тапсырмадан келесі тапсырмаға өту кезеңдерінде логикалық байланысты қамтамасыз ету және негізгі тұжырымдарды бекіту арқылы іске асады;
- *оқытудың белсенді формалары немесе оқыту үйрету ойынДарын* өрбітуде бағыттаушы сұрақтар мен тапсырмалар, бағыттау парақтар, сілтеме көрсеткіштер, «Шынжырдағы үзбелер», жеке-топтық жұмыс формасы, сиқырлы сандықша, «Аукцион» оқыта үйрету ойыны, кеңесші, сарапшы, қорғаушы, бақылаушылар рөлдерін анықтау арқылы іскеасыру;
- *оқыту сапасын бағалау кезеңі* өзара қарым-қатынасты, аудиторияны басқаруды, тапсырманы орындаудағы мақсатты айқындау және тыңдаушылардың белсенді қатысуға итермелей үшін әдістерді тиімді жобалау ескеріліп отырады;
- *тренер мен мұғалім арасындағы рефлексиялық кезеңДерДі* үнемі ескеріп, өзара кері байланыс орнатудың тыңдаушылар үшін орын өте ерекше деп айтқым келеді.

Бағдарламада қарастырылған күрделі үдерістің бірі критериалды бағалау моделін жете түсіну арқылы бағалаудың қағидаттары шынайылық, сенімділік ықпал, қолайлылық ұғымдарын әр қағидаттың бағалау үдерісіндегі рөлін анықтап, критерий құру арқылы бағалаудың әділ, нақты өлшемдермен бағаланатындығында. Сонымен қатар келешекте қалыптастырушы бағалаудың қаншалықты маңызды екендігіне және мұғалімнің ықпалы мен әдісті тиімді жүргізе алғанда ғана білім сапасының жоғары деңгейде болатындығына сенімді болды. Қалыптастырушы бағалауға арналған тапсырмалар жинағында келтірілген оқу мақсатарын, іс-әрекеттерді, кері байланыс арқала оқушының білімін бір саты болса да алға жылжытуға болатындығын тәжірибелік жұмыстар арқылы меңгеріп, оқыту үдерісінде өзін және өзара бағалаудың стратегиялардың тиімділігін ажыратып:

- оқушылар өздерінің не түсінгендері жайлы ойлана алатынын;
- оқушылар жариялы түрде сыныптасынан не үйренгендігін айта алатындығын;
- оқушылар өздерінің жұмыстарымен салыстыра отырып, өз жұмысының ұтымды тұстарын айта алатындығын;
- оқушыларға өздерінің жұмыстарының ұтымды және түзету енгізетін тұстарын анықтауға мүмкіндік алады тапсырманың орындалуын басқа қырынан көре алатындығын;
- оқушылар өнімді анықтай отырып, ерекше түсінік, дағдыларға машықтанатындығына;
- сыныпта өзара конструктивті қарым-қатынас орнатуға мүмкіндік туындайтынын;
- зерттеу дағдысын дамытуға және мұғалімнен тәуелсіз оқуға мүмкіндік туындайтынын және қызықты тапсырмаларды орындауға ұмтылатындығын топтық жұмыстар арқылы өзара талдап, көз жеткізді.

Жаңартылған білім берудің маңыздылығы - оқушы тұлғасының үйлесімді қолайлы білім беру ортасын құра отырып сын тұрғысынан ойлау, зерттеу жұмыстарын жүргізу,

тәжірибе жасау, АҚТ -ны қолдану, коммуникативті қарым-қатынасқа түсу, жеке, жұппен, топта жұмыс жасай білу, функционалды сауаттылықты, шығармашылықты қолдана білуді және оны тиімді жүзеге асыру үшін қажетті тиімді оқыту әдіс -тәсілдерді (бірлескен оқу, модельдеу, бағалау жүйесі, бағалаудың тиімді стратегиялары) пайдалану. Жаңартылған білім беру бағдарламасының ерекшелігі - шиыршық қағидатпен берілуі. Бағалау жүйесі де түбегейлі өзгеріске ұшырап, критериялдық бағалау жүйесіне өтеді. Критериялдық бағалау кезінде оқушылардың үлгерімі алдын ала белгіленген критерийлердің нақты жиынтығы мен өлшенеді. Оқушылардың пән бойынша үлгерімі екі тәсілмен бағаланады: қалыптастырушы бағалау және жиынтық бағалау. Баланың жан- жақты ізденуін ынталандырады. Критериялық бағалау жүйесі Филиппин, Сингапур, Жапония, Франция, Финляндия сынды дамыған елдерде пайдаланылады. Бұл бағалау жүйесінің артықшылығы, баланың ойлау қабілетін дамытып, ғылыммен айналысуына ықыласын туғызады. Қалыптастырушы бағалау күнделікті оқыту мен оқу үдерісінің ажырамас бөлігі болып табылады және тоқсан бойы жүйелі түрде өткізіледі. Қалыптастырушы бағалау үздіксіз жүргізіле отырып, оқушылар мен мұғалім арасындағы кері байланысты қамтамасыз етеді және балл не баға қоймастан оқу үдерісін түзетіп отыруға мүмкіндік береді. Жиынтық бағалау оқу бағдарламасынның бөлімдерін (ортақ тақырыптарын және белгілі біроқу кезеңін (тоқсан, оқу жылы, орта білім деңгейі) аяқтаған оқушының үлгерімі туралы ақпарат алу мақсатында балл және баға қою арқылы өткізіледі. Қалыптастырушы бағалау және жиынтық бағалау барлық пәндер бойынша қолданылады.

Оқушы білімін бағалау жаңа білім беру мазмұнында бес балдық бағалау емес, критериялдық бағалау арқылы бағалануы - оқушылардың оқу жетістіктерін нақты айқындалған, бірге даярланған, оқу үдерісінің барлық қатысушыларына алдын ала белгілі, білім берудің мақсаттары мен мазмұнына сай критерийлермен салыстыруға негізделген бағалау үдерісі. Критериялдық бағалау оқыту, тәлім-тәрбие беру және бағалаудың өзара байланысына негізделген. Бұл бағалау жүйесінің оқушы үшін ерекше екендігін тәжірибе барысында байқадық.

- Қалыптастырушы бағалау шынайылыққа бағытталады.
- Оқушының өз бетімен жұмыс жасап, тұжырым жасауына ықпал етеді.
- Мұғалім үшін қай оқушының қандай деңгейде екендігін байқауға мүмкіндік береді.
- Оқушының өзара бір-бірін бағалауын қалыптастырады.
- Ата-ана өз баласының қай оқу мақсатынан төмендігіне көз жеткізіп , сол бойынша жұмыс жасауға мүмкіндік жасап отыр.
- Әр мұғалім қалыптастырушы бағалау тапсырмаларын жасау арқылы өздерінің кәсіби бағытта дамуына қол жеткізетіндігі.

Бүгінгі күннің басты талабы - болашақта өркениетті елдердің жоғары технологиясын меңгеріп, дүниежүзілік білім кеңістігінен көріну, қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде оқытуда әлемдік озық үлгілерді тиімді пайдаланып, оқушылар бойында тілдік дағдыларды қалыптастыру. Бұл орайда қазақ тілін оқытудың озық технологияларын меңгеріп, оқушылардың сөйлеу дағдысын дамытуда, қарым-қатынас біліктілігін қалыптастыруда, мемлекеттік тілді меңгеріп, сауатты жазып, сөйлеуіне жағдай тудыруда қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімдерінің атқаратын қызметі. Мемлекетіміздің білім беру үдерісіне енген жаңартылған білім беру бағдарламасы заман талабына сай келешек ұрпаққа жаңа серпіліс беретін бағдарлама деп есептейміз.

Білім берудің мазмұны жаңарып, жаңаша көзқарас пайда болды. Оқытудың жүйесі өзгерді. Осыған байланысты алдымызда оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жаңартып отыру, оны тиімді қолдана білу міндеті тұрғандығы баршамызға аян. Яғни, қазақ тілінің жаңа оқыту әдістері арқылы біз білім деңгейі, ой-өрісі дамыған, тіл арқылы өз ойын еркін жеткізе алатын, туындаған мәселелерді шеше білетін, шынайы өмірге бейім жаңашыл ұрпақ тәрбиелейміз. Оқушылардың оқылым, жазылым, тыңдалым, айтылым дағдыларын

қалыптастыра отырып, оларды еркін қарым-қатынас жасауға, сын тұрғысынан көзқарасын білдіруге, өз ойын жеткізіп, шешім қабылдауға дағдыландырамыз. Бұл төрт дағды бір сабақтың үстінде өзара байланысты бірізділікпен жалғасын тауып жатады.

«Қазақ тілі» пәнінде жазылым дағдысын дамытуға ықпал ететін тапсырма үлгілері:

- ақпаратты сурет және белгілермен жұмыс;
- каллиграфиялық нормаларды сақтау;
- сөздердің дұрыс жазылуын (орфографиялық нормаларды) меңгертуге арналған тапсырмалар орындау;
- мәтіннен сөздерді, сөйлемдерді, қысқа үзінділерді көшіріп жаздыру;
- мәтіндегі жазылуы қиын сөздерден сөздік құрастыру;
- сөзден сөйлемдер, сөйлемдерден мәтін құрастырып жазу;
- шағын хат жазу;
- есте сақтау арқылы жазу;
- байқағаны, ұнататын істері, ойындары туралы тірек суреттермен сөйлемдер, шағын мәтін құрастырып жазу;
- сурет бойынша жазу;
- өзі құрастырған мәтінін мұғалімнің көмегімен тексеру.

Жазылым дағдысы оқылым арқылы келетіндігін атап өткен дұрыс деп ойлаймыз. Соған дәлел ретінде газет-журнал мақалаларымен жұмысты алуға болады. Мысалы, «Негативтен-позитивке» тапсырмасы мақаланы қайта өңдеп жазуға көмектесумен қатар, кейбір грамматикалық ұғымдарды игеруге де көмектеседі. Ол үшін жағымсыз хабар айтылған газет мақалаларын қиып ала келеміз. Әр оқушыға әр түрлі мақаланы беріп, оқуды тапсырамыз. Мақаланың ішінен өздеріне жағымсыз әсер тудыратын сөздерді бірінің астына бірін теріп жазғаннан соң, сол сөздерге антоним сөздерді табады. Сөйтіп, тапқан сөздерін пайдалана отырып, позитив мақала жазып шығады.

Бұл қызығушылықты ояту кезеңінде «Миға шабуыл» стратегиясы, Топтастыру, «Т кестесі» стратегиясы арқылы қолдану тиімді. «Егіздер» әдісін пайдалануға ұсынамыз. Мұнда екі оқушы тақтаға шығып, тақырып бойынша жаңа сөздерді жазып, үшінші оқушы сол екі сөзден тіркес құрайды. Қалған оқушылар тіркестерден сөйлем құрап дәптерлеріне жазады. Бұл әдіс оқушының жазылым дағдысымен бірге ойлау қабілетін арттырып, грамматикалық дағдыларын дамыта түскендігін байқадық. Яғни, бұл жерде бірлескен жазылым жұмысы көрінді. Осы әдіс бойынша тапсырма орындауда өте жақсы ахуал қалыптасқанын, ұжымдық түсіну сияқты табысқа қол жеткізгенімді байқадық. Жалпы жаңартылған бағдарлама әсіресе оқылым мен жазылымда оқушылардың бірлесіп жұмыс істеуін басты назарда ұстайды.

Өз пәнімізде эссені жиі қолданамыз, оқушылардың өзіндік шығармашылық ойлау және сол ойды жазбаша бере білу дағдылары дамиды. Эссе - жеке көзқарасты білдіретін шағын көлемдегі, еркін композициялық прозалық шығарма. Эссе жазудың нақты мақсаты: Белгілі мәселе бойынша өз пікірін айту және дәлелдеу;

Сұрақ бойынша өзінің түсінігін, ойын айту;

Оқырмандарды ақпараттандыру;

Мәселені талқылау және шындықты табуға тырысу; Өзінің және оқырманның көңілін толтыру, рақатқа бөлеу; Көңіл-күйінді білдіру және оқырман көңілін аудару, эмоция туғызу; Жаңартылған білім беру мазмұнының ерекшеліктеріне тоқталатын болсақ:

Жаңартылған білім беру мазмұнының мақсаты ХХІ ғасырдағы қарқынды дамып келе жатқан зияткерлік және техникалық ортада табысты болу үшін оқушылардың қажетті дағдыларын меңгертуге бағытталған. Олар қандай дағдылар? Олар оқушыларды сын

тұрғысынан ойлау, бірлесіп жұмыс істеу, ақпаратты өңдеу, проблемаларды шешу сияқты анағұрлым жоғары деңгейдегі көптеген дағдыларды өз бетінше меңгеруге және зерделеуге дайындайды және ынталандырады. Осы дағдыларды жоғары дәрежеде меңгеру математика бойынша білім беру бағдарламасында проблемаларды шешу, жаратылыстану бойынша білім беру бағдарламасында бірлескен зерттеу және ғылыми зерттеу жүргізу дағдыларына баса назар аударса, белгіленген басқа пәндерде ойлау дағдыларын дамытып, оқушылардың бұрын меңгерген білімдері мен дағдыларын жетілдіруге, сонымен қатар, жаңа түсініктерді қалыптастырып, қабілеттерін дамытуға бағдарланған.

XXI ғасырдың қарқынды ілгерілеу ырғағына қатар ілесу үшін, өзара тығыз байланысты және көпмәдениетті әлемде қалыптасқан қазіргі жағдайда оқушылардың өз бетінше оқу дағдыларын дамыту аса маңызды болып табылады.

Жаңартылған білім беру мазмұнын жүзеге асыруда мұғалімдердің жаңартылған білім беру бағдарламасын іске асыру үшін қажетті біліктері мен дағдылары және қолданатын әдістер оқудың тиімділігіне елеулі әсерін тигізеді. Педагогикалық әдістемелерді жетілдірмей тұрып, оқу бағдарламасын өзгерту білім беру стандарттарына қатысты реформалау шараларының мүмкіндіктерін және нәтижелілігін төмендетеді. Білім беру бағдарламасының, оқыту тәсілдерінің және бағалаудың қалай құрылуы қажеттігінің мысалын Хименес-Алейхандренің дәлелдерді құрудың оңтайлы оқу ортасына арналған ұсынысынан көруге болады (2008, с.16 Бу Каісіетііі еі аі., 2011)

7) Оқушылар оқу үдерісіне белсене қатысады. Олар білімдерін бағалап, өздері ұсынған қорытындыларының дәлелдерін ұсынуы және бір-біріне сын тұрғысынан қарауы тиіс.

8) Мұғалімдер оқушыларға бағытталған және дәлелдерді құру мен талдауға арналған рөлдік модельдер ретінде әрекет ететін оқыту тәсілдерін қолданады.

9) Білім беру бағдарламасы проблемаларды шешудің тәсілдерін қамтуы тиіс.

10) Оқушылар мен мұғалімдер пікірлерді бағалауда білікті болуы тиіс және оқушылар тек жазбаша тестілеу бойынша ғана бағаланбауы тиіс.

11) Оқушылар өздерінің алған білімдерін қолдана алуы және білімдердің қалай алынғанын талдай білуі тиіс.

12) Оқушыларға диалогке және бірлескен оқуға қатысуға мүмкіндік беру керек.

Оқу бағдарламасындағы тағы бір ерекшелік - зерттеуге негізделген оқу. Зерттеуге негізделген оқу әдісін кез келген пәнде қолдануға болады. Пән бойынша негізгі көзделген мәселе зерттеу болған жағдайда, мұғалім көмекшіге ауысып, басты рөлге оқушы шығады. Жаңартылған білім беру бағдарламасы оқыту мен оқуға сындарлы көзқарасты қолдайды, ол оқушыларды мұғаліммен және бір-бірімен диалог жүргізуге ынталандыруды көздейді. Диалог аясын кеңейту үшін мұғалім сабақты оқушылар оны тыңдап қана қоятындай емес, нақты пән немесе тақырып туралы ойлана алатындай белсенді етіп жүргізу керек. Мұғалім педагогиканың барлық осы аспектілері сындарлы оқыту теориясымен үйлеседі. Сындарлы оқыту тәсілдері білім берудің «дәстүрлі» әдістерімен салыстырғанда, оқыту кезінде жоғары нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді (Наііе, 2011). Сындарлы оқыту тәсілдері оқушылардың алдыңғы білімдерімен ұшпастыра отырып, жаңа білім алуы туралы тұжырымдамаға негізделеді. Бұл жерде ең маңыздысы оқушылардың алдыңғы алған дағдылары жаңа дағдыларды меңгеруге үлкен ықпалын тигізеді, ал егер ол ескерілмесе, онда білім тереңге бармай, үстірт меңгерілген таяз білім болмақ. Мұндай үстірт білім оқушыға қазіргі әлемде жетістікке жету үшін қажетті жоғарыда аталған сын тұрғысынан ойлау, рефлексия және басқа да дағдыларын, алған білімін қолдануына кері әсерін тигізеді.

Мұғалімдер өз оқушыларының қызығушылықтары туралы білімдері мен бүкіл білім беру бағдарламасын ескере отырып, орындалатын жаттығуларды өзі таңдауға ерікті. Сыныптағы жұптық, топтық бірлескен жұмыс бөлінген таным қағидатына негізделеді (№агті, 1992), оның ауқымында мұғалімдер бір-бірімен білімімен және түсінігімен бөлісе

отырып, бірлесіп жұмыс істейді

Оқу үдерісін жандандыру үшін мұғалімдер ынталандырғыш материал ұсынып, оқу үдерісіне таңдамалы түрде араласады, осылайша оқушылардың бойында танымдық өзгерістердің орын алуына ықпал етеді. Сыныптан сыныпқа ауысқан сайын оқушылар анағұрлым жақсы нәтижелерге қол жеткізу үшін өз бетінше әрекет етуге үйрену керек.

Бастапқы кезеңдерде оқушылардың осыған дейін меңгерген білімін қазіргі кезде оқып жатқан көптеген жаңа түсініктерімен байланыстыру маңызды, яғни функционалдық сауаттылығына неізделеді. Негзінен мұғалімнің басымдығымен өтетін кейбір сабақтарда оқушылар айтылғанды тыңдап, естігендерін қайта дыбыстау арқылы білім алады. Керісінше, сабақтар қайталауға негізделіп ұйымдастырылатын мектептерде әлеуметтік- мәдени тәсілге басымдық беріледі, сабақ барысында пікірталас пен ұжымдық дәлелдеуге барынша назар аударылады (Мііег, 1987; Bro\п & Кепзһа\, 2000). Осындай сабақтарда оқушылар басқа оқушыларға тұжырымдаманы өз сөзімен түсіндіру үшін бірқатар сұрақтар мен топтық талқылауды пайдалана отырып, проблемаларды шешу үшін бірлесіп жұмыс істейді. Мұғалімдер оқушылардың берген түсініктемелеріне құрметпен қарайды және оның құнды екенін түсінеді, проблеманы шешудің осындай ерекше тәсілдері басқа оқушыларға мәселені түсінуге көмектесе алатындығын мойындайды.

Қорыта келе, жаңартылған бағдарламаларды жүзеге асыру арқылы оқушылар өз түсінігін кеңейте отырып, өзінің ой-пікірі үшін жауапты болуға үйренеді. Оқушылар өзіндік көзқарасы мен пайымдауын қалыптастырып, дамытуға, мұқият зерделеуге және өз ойын сенімді айта білуге дағдыланады.

Әдебиеттер

3. Қазақстан Республикасының « Білім туралы » Заңы. Алматы 2008
4. Нургалиева Г.К. Сравнительная педагогика. - Алматы: Рауан. - 2022
6. Білімдегі жаңалықтар. Ақпаратты-әдістемелік журнал. №1,2020
7. Қазақ тілді мектептердегі «Қазақ тілі» және «Қазақ әдебиеті» пәндері бойынша педагог кадрлардың біліктілігін арттыру курсының білім беру бағдарламасы. «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2019
8. Кішібаева Д.Ж. Жаңа педагогикалық технологиялар.Оқу құралы. Түркістан

ГЕОГРАФИЯ САБАҒЫНДА КРИТЕРИАЛДЫ БАҒАЛАУДЫҢ ДИДАКТИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕР

Шарафеденов Р.Н.

3.Серікқалиұлы атындағы орта мектеп-интернаты.

География пәні мұғалімі, педагог-зерттеуші

Білім берудің қазіргі заман талабы - шығармашылықпен жұмыс жасайтын, бәсекеге қабілетті, құзіретті тұлғаны тәрбиелеу. Оқыту - мұғалімдердің оқушыларға жасаған сыйы емес, бұл құзіреттіліктер білім алу үшін оқушылардың өздері де оқу үдерісіне белсенді қатысуын талап етеді. Мұғалімдер, өз кезегінде, өзінің сабақ беруіне емес, оқушылардың оқу ептілігін дамытуға назар аударуы тиіс. Осыған байланысты оқушылар арасында өзара түсіністік және ұжымдық қарым-қатынасты орнатып, оқушылардың сенімсіздіктерін жойып, мүмкіндіктерін арттыруға жол ашатын критериалды бағалау болып табылады.

Критерийлер - оқытудың міндеттерін жүзеге асыратын өлшемдер, атап айтқанда, оқушылар жұмыс барысында орындайтын іс-әрекеттер тізбесі. Критериалдық бағалау - бұл білімнің мақсаты мен мазмұнына сәйкес келетін, оқушылардың оқу-танымдық біліктілігін қалыптастыруға себепші болатын, айқын анықталған, ұжыммен шығарылған, білім процесінің барлық қатысушыларына алдын ала белгілі критериялармен оқушылардың оқу жетістіктерін салыстыруға негізделген процесс.

Сыныптағы бағалау тек қана техникалық тәсіл емес. Мұғалімдер жазбаша немесе ауызша түрде баға қою арқылы бағалайды. Олар қолданатын кез келген нысананың артында тек қана объективті немесе жеткілікті дәрежеде объективті емес нормалар мен стандарттар ғана емес, сондай-ақ баланың дамуы, оқуы және ынтасы туралы түсінік, сонымен қатар өзін өзі бағалау, қабілеттілік және күш-жігер сияқты ұғымдарға қатысты құндылықтар жатыр.

Бағалау - оқу дәлелдері жоспарлы және жүйелі жинақталатын және де оқу сапасы туралы қорытынды қабылдау үшін қолданылатын кез келген қызметті сипаттайтын ұғым. Бұл ұғым екі аспектіні көздейді: *оқуды бағалау және оқу үшін бағалау*. Бағалаудың түрлі нысандары олардың оқуды жақсарту әлеуеті тұрғысынан сипатталған және бағытталған. Оқуды критериалды бағалауды зерделеуге бағытталған. «Бағалау» термині «жақын отыру» деген сөзді білдіреді. Бір адам басқа адамның не айтып, не істегенін немесе өзін өзі бақылау жағдайында өзінің дербес ойлауын, түсінігін, тәртібін мұқият бақылауы болып табылады. Бұл ресми тестілер, емтихандардан бастап, мұғалімдер күніне жүз рет өткізетін бейресми бағалауға дейінгі бүкіл бағалау түрлерін қамтиды. Бір тестілер қолдағы қарындаш пен қаламның көмегімен жүргізілсе, басқалары сыныптағы әдеттегі сөйлесу кезінде сұрақ қоюға негізделеді. Бағалаудың барлық түрлеріне жалпы сипаттамалар тән және олар төмендегілерді қамтиды:

- қадағалау;
- алынған мәліметтер интерпритациясы;
- бұдан арғы іс-әрекеттерді анықтауға бағытталған қорытынды.

Мұғалімнің бағалаудағы ролі:

- Мұғалім тәлімгер ретінде - кері байланысты және әр оқушыға қолдау көрсетуді қамтамасыз етеді;
- Мұғалім жетекші ретінде - топтағы ағымдағы жұмыс үдерісіне алып жүру үшін диагностикалық ақпарат жинастырушы;
- Мұғалім есепке алу маманы ретінде - оқушылардың өсуі мен жетістіктері туралы жазу;
- Мұғалім баяндамашы ретінде - оқушылардың өсуіне қатысты ата-аналарына, оқушыларға және мектеп әкімшілігіне баяндау.

Оқу үшін бағалаудың негізгі сипаттамалары:

- оқыту мақсатымен бөлісу.
- алда не күтіп тұрғанын оқушылардың білуіне көмектесу.
- өзін-өзі және құрбыларын бағалау.
- оқушылардың жақсарту үшін не қажет екендігіне көмек беретін пікірлермен қамтамасыз ету.
- оқушылардың өздерін жетілдіре алатынына сенімділігін дамыту.
- өзара бірлесіп бағалау туралы ақпаратты талдау және ойластыру.

Қадағалауды өткізу үшін оқушылардың нені білетіндігін және не істей алатындығын, сонымен қатар олардың қандай қиындықпен кездесуі мүмкін екендігін анықтау қажет. Сыныптағы әдеттегі іс-әрекетті, балалардың өзара әңгімесін тыңдап, тапсырманы орындап отырған оқушыларды қадағалау.

Оқушының сұрақтарға берген жауаптары бақылануы керек. Бағалайтын тұлға алынған мәліметтердің мәнін анықтай білуі қажет. Интерпретация қызығушылық тудыратын мәселелерге, ерекше дағдылар, көзқарастар немесе оқыту түрлеріне қатысты

жүргізіледі. Мұндай өлшемдерді көбінесе критерий деп атап, оларды оқу мақсаттарына немесе міндеттеріне жатқызады. Мұғалім жоспарланбаған өзара әрекеттесушілікті, нәтижелерді бағалайды және өткенге шолу өлшемдерін қолданады. Интерпритацияның көмегімен мінез-құлықты сипаттауға немесе түсіндіруге талпындыруға болады, логикалық қорытынды шығарылады. Мысалы, бала айтқан нәрсе оның миында болып жатқан құбылыстың нәтижесі болып табылады. Мәліметтерді интерпретациялау негізінді қорытынды жасалады, ол бағалауды көздейді. Бұл кезеңде бағалау үдерісі туралы мақсаттарға және алынған ақпарат қолданылатын міндеттерге байланысты әр түрлі нысанда жүруі мүмкін. Оқу үшін бағалауға қарағанды, оқуды бағалаудың мақсаты, керісінше, оқушы қазіргі уақытта не оқып білгенін жинақтау болып табылады. Оқуды бағалау кезінде бір оқушының жетістіктерінің белгіленген нормаларымен немесе бірдей жастағы оқушылардың қол жеткізген деңгеймен ара-қатынасы салыстырылған соң қорытынды жасалады. Мұндай қорытындылар стандартқа немесе деңгей түрінде келтірілген межелекке сәйкес немесе сәйкес емес деген нысанда жасалады.

Оқу үшін бағалау кезінде қолданылатын қадағалау, интерпретация және өлшемдер оқуды бағалау кезінде қолданылатын өлшемдерге ұқсас болуы мүмкін, бірақ олардан туатын қорытынды мен шешім басқа сипатта болады.

Оқу үшін бағалау - бұл білім алушылар өздерінің оқудың қандай сатысында тұрғанын, қандай бағытта даму керек және қажетті деңгейге қалай жету керек екендігін анықтау үшін оқушылар мен олардың мұғалімдері қолданатын мәліметтерді іздеу және түсіндіру үдерісі.

Оқушы жетістіктерін критериалды бағалау жүйесі төменде қарастырылған міндеттерді шешеді:

- Әрбір оқушының сабақ үдерісіндегі әр кезеңіндегі дайындық деңгейін анықтау;
- Білімді меңгерудің жыл аяғындағы ғана емес, күнделікті білім алудың даму динамикасын айқындауы;
- Оқушының сабаққа қызығушылығын, белсенділігін арттыруы. Бағаға қарсы теріс көзқарастың болмауы;
- Оқушы білімінің жүйеленуі, тереңдеуі, есте сақтауы. Оқушыны табандылық пен шыдамдылыққа тәрбиелеуі;
- Білім алу барысындағы қиындықты, қателікті, білім олқылықтарын және оның себептерін дер кезінде анықтауы;
- Оқушының білім алу үдерісін қадағалап, дәл және жедел түрде сапалы білім алғаны жөнінде кері байланыс ақпаратын алуы;
- Оқушының барлық жұмыс түрлерін бағалауы. (өзіндік жұмыс, ағымдағы бағалау, қорытынды бақылау, тренинг, үй жұмысы, шығармашылық т.б)
- Оқушының білімін ағымдық және қорытынды бағалау;

Критериалды бағалау жүйесі оқушының белсенділігін арттыруды, оқу үдерісінде жарыса, бәсекелесе білім алуға қол жеткізеді.

Тәжірибелік маңыздылығы:

- жеке тұлға емес, оқушының жұмысы бағаланады;
- оқушы жұмысы алдын-ала белгілі критерийлер бойынша бағаланады;
- бағалау критерийлері нақты оқыту мақсаттарын айқындайды, сондықтан оқушыларға баға оқып, зерделенген материал бойынша ғана қойылады;
- өзінің оқу жетістіктерінің деңгейін анықтау үшін және ата-аналарына осы ақпараттарды жеткізу үшін оқушыға нақты бағалау алгоритмі белгілі болады;
- оқушының оқуға және өзін-өзі бағалауға ынтасы артады;

Мұғалімдерге:

- Сапалы нәтиже алуға бағытталған критерийлер әзірлеуге;
- Оқытудың сапасын жақсартуға;

- Әр оқушының жеке ерекшеліктері мен қабілеттерін ескере отырып, жеке оқыту траекториясын құруға;
- Бағалаудың түрлі тәсілдері мен құралдарын қолдануға;

Оқушыларға:

1. Өзінің түсінігі мен қабілетін көрсету үшін оқытудың түрлі әдістерін және ойлау әрекетінің типтерін қолдануға;
2. Өз нәтижелерін болжау арқылы табысқа жету үшін бағалау критерийлерін білуге және түсінуге;
3. Өзінің және өз құрдастарының жетістіктерін бағалап, рефлексияға қатысуға;
4. Шынайы міндеттерді шешу үшін өз білімдерін қолдануға, түрлі көзқарастарды білдіруге, сын тұрғысынан ойлауға мүмкіндік береді.

Ата-аналарға:

1. Өз баласының оқытылу деңгейі туралы нақты дәлелдер алуға;
2. Баланың оқудағы жетістігін қадағалауға;
3. Оқу үдерісінде оқушыға қолдау көрсетуге;
4. Мектеп әкімшілігімен, мұғалімдермен кері байланыс орнатуға;
5. Баласының мектепте және сыныпта жайлы сезінуіне сенімді болуына мүмкіндік береді.

Біздің ойымызша, мұндай бағалау жүйесінде география сабағында балаларды оқытуда жеке жұмыс, топтық жұмыс, ой қозғау, ББҮ кестесі (Ш8ЕК.Т), топтастыру, рефлексия сияқты бірнеше әдістерді қолдануға мүмкіндігі зор. Осы әдістерді қолдана отырып оқушылардың география пәніне деген ынтасының, қызығушылығының арттыруға болады.

Әдебиеттер:

1. Аубакирова Р., Нұрбекова М. Педагогикалық зерттеулер әдістемесі. Оқу құралы. - Астана: Фолиант, 2019. - 128 б.
2. Бейсенбаева А.А. Пәнаралық байланыс негізінде оқу процесін ұйымдастыру: Оқу құралы. - Алматы: Республикалық баспа кабинеті, 2019. - 156 б.
3. Педагогика: теории, системы, технологии: учебник для студ. высш. и сред. учеб. заведений. / Под ред. С. А. Смирнова. 7-е изд. - М.: Издательский центр «Академия», 2017. - 515 с.

ОРТА БІЛІМ МАЗМҰНЫН ЖАҢАРТУ АЯСЫНДА БІЛІМ БЕРУ ДАҒДЫСЫ

Қасымова Ә.Ә.

«Х.Досмұхамедов атындағы орта мектеп» КММ

Физика пәні мұғалімі

«Адамзатқа және қоғамға орасан зор проблема әкелетін жаһандану мен жаңғыртудың әсерінен айналадағы әлем түбегейлі өзгеріске ұшырауда. Мектептер оқушыларды түрлі мәдениет өкілдерімен әріптестік қарым-қатынас жасауды, алуан түрлі идеяларды, көзқарастар мен құндылықтарды ескеруді, адамдар өздерінің алуан түрлілігіне қарамастан, технологиялардың көмегімен кеңістік пен уақыт кедергілерін жеңе отырып, бір-біріне сенім білдіруін және әріптестікте жұмыс істеуін қажет ететін әлемде, адамдардың өмірі ұлттық

шекаралар аумағынан тыс мәселелерге байланысты болатын әлемде өмір сүруге және жұмыс істеуге дайындауы керек. ХХІ ғасырдың мектептері оқушыларды өмірде, жұмыста және азаматтық ұстанымында өзгелермен ынтымақтастықта өмір сүруге дайындай отырып, ұлттық және жаһандық пікір алуандығының шынайылығын ұғына отырып, өзіндік дербестігі мен ерекшелігін дамытуға көмектесуі керек» екенін Адресс Шлейхер атап көрсеткен болатын. Осы орайда елімізде орта білім жүйесіне жаңартулар енгізіп, білім беруде оқушы үшін Джером Брунердің «Білім беру үдерісі» атты еңбегінде көрсеткендей спиральділік қағидаты бойынша меңгеруді көздеп мұғалімдерді қайта даярлап, білім берудегі жаңа көшке ілестіруде. Спиральді білім беру қағидаты бойынша ең күрделі материалдың өзін дұрыс құрылымдалып дұрыс ұсынылатын болса тіпті кішкентай баланың өзі түсіне алады делінген.

Бүкіл әлемде білім беру жүйелерінің келешек ұрпаққа қандай білім беретіні туралы мәселе қайта қаралуда. Осы мәселе аясында «Балалар ХХІ ғасырда табысты болу үшін нені үйренуі керек?» және «Оқытудың тиімді әдістері қандай?» деген сияқты негізгі сауалдар туындайды. Бұл сауалдар білім беру бағдарламасымен және білім беру бағдарламасын жүзеге асыруда пайдаланылатын педагогикалық тәсілдермен тығыз байланысты.

Қазіргі кезде Жаңа Қазақстанда жоғарыда сипатталған жаһандық проблемаларға жауап бере алатындай деңгейде ұлттық мәнмәтіндегі жұмыстар жүргізілуде. Білім беру бағдарламасындағы ұлттық стандарттарға, бағалауға, оқулықтар мен оқыту әдістеріне қатысты білім беру саласындағы өзекті құндылықтар мен мақсаттар мектеп оқушыларының жалпы үлгерімін арттыруды, сондай-ақ инновация мен көшбасшылықты енгізу үшін талап етілетін дағдыларды дамытуды, мектеп мәнмәтіні арқылы ұлттық сананы қалыптастырып, іске асыруды және ауқымды халықаралық тәжірибемен өзара әрекеттесуді көздейді. Жаңартылған білім беру бағдарламасы мен бағалау жүйесін енгізу аталған міндеттерді шешу үшін қабылданған шаралардың бірі болып табылады. «Физика» пәні бойынша жаңартылған оқу бағдарламасы осы үдерістің құрамдас бөлігі болып табылады. Физика саласы бойынша оқушылардың білім, білік, дағдыларын қалыптастыру негізгі орта және жалпы орта білім беретін мектеп бағдарламасында жетекші орын алады, бұл әлемнің біртұтас ғылыми бейнесін қалыптастырудағы физиканың практикалық маңызымен айқындалады.

Физика - табиғат туралы ғылым. Оның мақсаты заттар мен денелердің, құбылыстар мен процестердің физикалық қасиеттерін танып-білу, табиғат құбылыстарының заңдылықтарын зерттеу болып табылады.

«Физика» пәнін табысты оқыту мұғалімнің тікелей кәсіби тәжірибесі мен құзыреттілігіне, оқу үдерісі нәтижелеріне басым көңіл бөлуіне байланысты.

Қазіргі кезде табысты болу үшін оқушыларға білім қандай қажет болса, дағды да сондай қажет деген ойдың жақтастары көбейіп келеді. Бұл оқушылардың ақпаратты есте сақтап, алған білімдерін ұғынуын, түсінуін және әртүрлі салада қолдана білуін талап етеді. Білімді дәл осылай қолдану оқушыларға «ХХІ ғасыр дағдысы» деп жиі айтылып жүрген кең ауқымды құзыреттілікті меңгеруге мүмкіндік береді.

ХХІ ғасыр дағдылары деген ұғымның бірнеше анықтамасы бар. Бұл ретте құзырет жай ғана білім мен дағдыдан анағұрлым күрделі. Ол белгілі бір жағдайларда психологиялық ресурстарды (оның ішінде дағдылар мен өмірлік ұстанымдарын) жұмылдыра және соған сүйене отырып, күрделі міндеттерді шеше білу қабілетін қамтиды. Мысалы, тиімді қарым-қатынас құру қабілеті жеке адамның тіл білуіне, ақпараттық технологиялар саласындағы тәжірибелік дағдыларына және оның өзгелермен қарым- қатынас құра алуына сүйенетін құзырет болып табылады.

Жаңартылған жалпы білім беру бағдарламаларында оқушылардың бойында қалыптастыру қажет келесі құндылықтар мен дағдылар анықталған (1-кесте):

1-кесте. Құндылықтар мен дағдылар

Құндылықтар	Дағдылар

- шығармашылық және сын тұрғысынан ойлау; - қарым-қатынас жасау қабілеті; - өзгелердің мәдениетіне және көзқарастарына құрметпен қарау; - жауапкершілік; - денсаулық, достық және айналадағыларға қамқорлық көрсету; - өмір бойы оқуға дайын болу.	- сын тұрғысынан ойлау; - білімді шығармашылық тұрғыда қолдана білу қабілеті; - проблемаларды шешу қабілеті; - ғылыми-зерттеу дағдылары; - қарым-қатынас дағдылары (тілдік дағдыларды қоса алғанда); - жеке және топпен жұмыс істей білу қабілеті; - АКТ саласындағы дағдылар.

Ұлы ғұлама Летурино «Егер сен тәнді шынықтыру, ерік - жігерді шыңдау, жүректі ізгілендіру, ақыл-ойды жетілдіру және сана сезімді теңестіру әдістерін білетін болсаң - онда сен нағыз ұстаз, тәрбиешісің» деген екен. Сөзімнің соңында егер оқушыға білім беру бағдарламасының үйлесімділігі (МАН -9 бет) білім беру бағдарламасының мазмұны, педагогикалық тәсілдер және бағалау тәсілдері бір мақсатқа жұмылдырыла отырып өз үйлесімін тапқанда оқушы табысын арттырады дегім келеді.

Әдебиеттер:

1. «Физика» пәні бойынша педагог кадрлардың біліктілігін арттыру курсының білім беру бағдарламасы Мұғалімге арналған нұсқаулық. НЗМ ДББҰ ПШО 2022ж
2. «Физика» пәні бойынша педагог кадрлардың біліктілігін арттыру курсының білім беру бағдарламасының таратпа материалдары.
3. Руководство по критериальному оцениванию для учителей основной и общей средней школ. Учебно-методическое пособие. N18, Астана 2020ж

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУДІҢ ТЕОРИЯСЫ МЕН ӘДІСТЕМЕСІН ОРТА МЕКТЕПТЕ ҚОЛДАНУДЫҢ ДИДАКТИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Конашева А.М.

№22 орта білім беретін мектеп

География пәні мұғалімі

Жылыой ауданы, Жаңа Қаратон кенті.

Қазақстан Республикасының білім беруді 2020-2025 жылдарда дамытудың мемлекеттік бағдарламасында әлемдік тәжірибенің бала кезден бастап, ересек жасқа дейін адамның біліміне жасалған инвестициялардың экономика және қоғам өміріне елеулі өзгерістер енгізеді деп айтылған.

XXI ғасыр мектебі жедел өзгеріп жатқан заманға бейімделуге мүмкіндік беретін түбегейлі өзгерістер енгізуді, өз кәсіби шығармашылығымызды шыңдауды талап етеді. Ойы жүйрік, ақылы жетік, бәсекеге қабілетті, өзгерістерге бейім жеке тұлғаны тек қана жаңа тұрпатты педагог қалыптастырады.

Алға қойылған мақсат - 12 жылдық білім беруге көшу сатысында жалпы білім беру мектептерінде даму деңгейі әртүрлі балаларды оқыту жолында мұғалімнің кәсіби, құзырлық, шығармашылық деңгейін көтеруге көмек көрсету, тәжірибемен бөлісу болып табылады.

Оқушылардың ой-қиялын біліммен нұрландыратын, дуниетанымын кеңейтетін-ұстаз шеберлігі.

Негізінен жаңартылған білім жүйесі құзыреттілікке және сапаға бағытталған бағдарлама. Жаңартылған білім берудің маңыздылығы - оқушы тұлғасының үйлесімді қолайлы білім беру ортасын құра отырып сын тұрғысынан ойлау, зерттеу жұмыстарын жүргізу, тәжірибе жасау, АҚТ -ны қолдану, коммуникативті қарым-қатынасқа түсу, жеке, жұппен, топта жұмыс жасай білу, функционалды сауаттылықты, шығармашылықты қолдана білуді және оны тиімді жүзеге асыру үшін қажетті тиімді оқыту әдіс -тәсілдерді (бірлескен оқу, модельдеу, бағалау жүйесі, бағалаудың тиімді стратегиялары) курс барысында ұғындық.

Жаңартылған білім беру бағдарламасының ерекшелігі спиральді қағидатпен берілуі. Оған оқу мақсаттары зерделей отыра география пәні бойынша тапсырмаларды сабақтарда құрастыру барысында көз жеткіздік.

Бағдарлама оқушының төрт тілдік дағдысын: тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым жетілдіруге бағытталған.

Бұл төрт дағды оқу жоспарында «Шиыршық әдісімен» орналастырылған және бір - бірімен тығыз байланысты. Яғни, жыл бойына бірнеше рет қайталанып отырады және сынып өскен сайын тілдік мақсат та күрделене түседі. Бүгінгі күні барлық елдер жоғары сапалы білім жүйесімен жұмыс істеуде. Өйткені қазіргі заманда елдің бәсекеге қабілеттілігі оның азаматтарының парасаттылығымен анықталады, сондықтан білім беру жүйесі болашақтың талабына сәйкес дамуы тиіс.

Оқушыларды заманауи әдіс -тәсілдермен оқытып, ой —өрісі кең, саналы, еркін азамат етіп тәрбиелеу қажеттілігі де осы себептен туындап отыр.

Оның үстіне білім берудің жүйесін қарқынды дамытқан бұл үрдістің жалпы білім беретін мектептерге де енгізіле бастауы көңілді қуантады. Бұл бағдарламаның маңыздылығы да осында.

Зерттеулік білік пен дағдылар адамға тек ғылыми жұмыспен айналысқанда ғана емес, сонымен бірге оның басқа да қызмет аясында қажет.

Шығармашыл - зерттеушілік ізденіс кез-келген кәсіптің ажырамас бөлігі болып табылуда.

Оқушыларды зерттеушілік іс-әрекетке дайындау, зерттеулік ізденістің біліктері мен дағдыларына үйрету қазіргі кезде білім берудің маңызды міндеті болып отыр.

Президентіміз Қ.К.Тоқаев «Дамыған мемлекет болу үшін біз жоғары білімді ұлт болуымыз керек» дей келе өскелең ұрпақтың функциональдық сауаттылығына назар аударуды талап етіп отыр.

К.Ушинский: «Мұғалім - өзінің білімін үздіксіз көтеріп отырғанда ғана мұғалім, ал оқуды, ізденуді тоқтатқанда, оның мұғалімдігі де жойылады», - деген екен.

Бүгінгі күн- білім беру мазмұнына, оқушы мен педагог тұлғасына және қызметіне деген көзқарастардың түбегейлі өзгеріске бет бұрып отырған кезең.

Бұл жөнінде Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К.Тоқаев өз сөзінде:

«Біз қазір «білім-ғылым-инновация» атты үштік үстемдік құратын жоғары индустриялық әлемге қарай бағыт алып барамыз», - деген еді.

Қазақстанның әлемдік үрдістерге кіруі, дамыған елдердің стандарттарына деген ұмтылысы білім беру жүйесінің жаңа сапалық деңгейге өту қажеттілігін арттыруда. Біліктілікті арттыру жүйесінде мұғалімдердің функциональдық сауаттылығы - қазіргі білім берудегі жаңа және нақты жағдайға икемделу дегенді білдіреді.

Осыған орай ,қазіргі кезде білім беру жүйесінде жасалып жатқан реформалар барлық деңгейлердегі білім мазмұнын жаңартуға және өсуден тұрақты даму кезеңіне өтуге бағытталған.Білім беру әдісі өзгереді,білім беру мазмұны жаңарып ,жаңа көзқарас,жаңаша көзқарас пайда болады.

Жаңартылған бағдарлама жаңашыл ой тудырды. Себебі әр жаңашылдық, біріншіден, стандартты іске асыруда мұғалімнен кәсібилік, екіншіден, бұдан әрі сапалы нәтиже алу мақсатында жігерлі іс-әрекеттерді талап етеді. Мектептегі білім беру мазмұнын жаңартудағы мұғалімнің атқаратын маңызды рөлін ескере отырып, педагог қызметкерлерінің біліктілігін арттыру бойынша жұмыстар атқарылды. Білім мазмұнын жаңғырту - сапалы білім, жарқын болашаққа негізделген.

Қазақстанның 2025-ші жылдарға арналған стратегиялық бағдарламасы білім берудің ұлттық моделінің қалыптасуымен және Қазақстанның білім беру жүйесін әлемдік білім беру кеңестігіне кіріктірумен сипатталады.

Білім беру бағдарламасының негізгі мақсаты-білім мазмұнының жаңаруымен қатар, критериалды бағалау жүйесін енгізу және оқытудың әдіс-тәсілдері мен әртүрлі құралдарын қолданудың тиімділігін арттыруды талап етеді.

Интербелсенді оқу, оқыту- әрекет арқылы үйрену/үйрету, ал мұндай ұстаным қомақты нәтижелерге жеткізетін ең тиімді жүйе деп есептеледі, өйткені адамның жадында ең бірінші мезетте тек өзінің әрекеттері мен өз қолымен жасағаны ғана қалады.

Бүгінде педагогикада «Сөз арқылы емес, әрекет арқылы үйрену, үйрету қажет!» деген ұстаным басым.

Көне қытай ғұламасы Конфуций (Кун - цзы) 2 500 жыл бұрын былай деген екен: «Маған айтып берсең - ұмытып қаламын, көрсетсең - есте сақтаймын, ал өзіме жасатсаң - үйренемін!» деген.

Сондықтан да интербелсенді оқу/оқыту оқу процесінің тиімділігі мен нәтижелігін үйренушілердің есте сақтау дәрежесімен өлшемей, олардың әрекеттерімен бағалайды, тек әрекет арқылы ғана үйрену ықтимал деген қағида ұстанады.

Қорыта айтқанда, аталмыш бағдарламаның мәні, оқушылардың функционалды сауаттылығын қалыптастыру. Оқушы өзінің мектеп қабырғасында алған білімін өмірінде қажетке асыра білуі керек. Сол үшін де бұл бағдарламаның негізі

«Өмірмен байланыс» ұғымына құрылған. Ұстаздарға үлкен жауапкершілік міндеттелді. Оқушылардың бойына цифрлы ғасырда өмірдің барлық салаларында табысты болу үшін, қажетті дағдыларды дарыту үшін, мұғалімдер тынымсыз еңбектену керек. Жаңартылған оқу бағдарламасы аясында тек өз пәнін, өз мамандығын шексіз сүйетін, бала үшін ұстаз ғұмырын құдіретті деп санайтын білімді мұғалімдер ғана жұмыс істей алады.

«Біліміден не пайда, білгенін көпке айтпаса, үйреткеннен не пайда, қайырымы қайтпаса» деген екен Ахмет Байтұрсынов.

Сондықтан үнемі кәсіби біліктілігін арттырып, жаңашылдыққа ұмтылған педагог қана шығармашылықпен, зор қуатпен еңбектенеді.

Себебі, әлем таныған елде рухани бай және интеллектуальды тұлғалар мекендеу қажет.

«Білімді болу деген сөздің мағынасы-белгісіз нәрсені ашуға қабілетті болу», - деген Өл-Фарабидің сөзіне жүгінетін болсақ, ел ертеңі білімді ұрпақпен ғана өлшенбек.

Жаңартылған оқу бағдарламасы аясында тек өз пәнін, өз мамандығын шексіз сүйетін, бала үшін ұстаз ғұмырын құдыретті деп санайтын білімді мұғалімдер ғана жұмыс істей алады.

Мемлекетіміздің білім беру үдерісіне енген жаңартылған білім беру бағдарламасы — заман талабына сай келешек ұрпақтың сұранысын қанағаттандыратын тың бағдарлама..

Әдебиеттер:

1. Қ.К.Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы « Жаңа Әділетті Қазақстан», 10.01.2021 ж.
2. «Білім технологиялары» № 3, 2020 ж.
3. Оқытудағы интербелсенді әдіс - тәсілдер Астана 2022

МАТЕМАТИКА САБАҒЫНДА ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУДІҢ ТИІМДІЛІГІ

Азмагамбетова М.А

№4 Ю.Гагарин атындағы орта мектеп,

Математика пәні мұғалімі

Атырау қаласы

Ел Президентінің Қазақстан халқына жолдауында: «Жаңа Әділетті Қазақстанда ақпараттық қоғам қажеттілігін қанағаттандыру үшін білім беру саласында төмендегідей міндеттерді шешу керектігін атап көрсетті: компьютерлік техниканы, интернет, телекоммуникациялық желі, электрондық құралдарды, мультимедиялық электрондық оқулықтарды оқу үрдісіне тиімді пайдалану арқылы білім сапасын көтеру».

Мемлекет басшысы Қ.К.Тоқаевтың сөзінде «Болашақта еңбек етіп, өмір сүретіндер - бүгінгі мектеп оқушылары, мұғалім оларды қалай тәрбиелесе, Қазақстан сол деңгейде болады. Сондықтан ұстазға жүктелетін міндет ауыр» дегені белгілі.

Қазіргі заман мұғалімінен тек өз пәнінің терең білгірі болу емес, тарихи, танымдық, педагогикалық-психологиялық сауаттылық, саяси-экономикалық білімділік және ақпараттық сауаттылық талап етіледі. Ол жаңалыққа жаны құшпар болып, шығармашылықпен жұмыс істесе, оқу мен тәрбие ісіне етене еніп, оқытудың жаңа технологиясын шебер меңгергенде ғана білімі мен білігі жоғары жетекші тұлға ретінде ұлағатты саналады. «Адам ұрпағымен мың жасайды» - дейді халқымыз[1,346.].

Ұрпақ жалғастығымен адамзат баласы мың емес миллиондаған жылдар жасап келеді. Жақсылыққа бастайтын жарық жұлдыз-оқу.«Надан жұрттың күні - қараң, келешегі тұман», - деп М.Дулатов айтқандай, егеменді еліміздің тірегі-білімді ұрпақ.Қазіргі мектеп мұғалімдерінің алдында тұрған басты міндет- оқушылардың шығармашылық білім дағдыларын қалыптастыру. Міне, өз ұрпағының өнегелі, өнерлі, еңбексүйгіш, абзал азамат болып өсуі үшін халық педагогикасының негізгі мақсатын шығармашылықпен оқу-тәрбие үрдісіне тиімді пайдалану әрбір ұстаздың міндеті болып табылады.

Қазіргі таңда елімізде білім беру жүйесінде жаңашылдық қатарына ақпараттық кеңістікті құру енгізілді. Ақпараттандыру жағдайында оқушылар меңгеруге тиісті білім, білік, дағдының көлемі күннен күнге артып, мазмұны өзгеріп отыр. Оқушы қабілеті дегеніміз- оның педагогикалық ықпал аясында білім алу әрекеті, жеке тұлғаны дамыта оқыту әдістері, оның шығармашылық қабілетінің дамуына әсерін тигізеді.

Қазіргі білім беру жүйесінің мақсаты - бәсекеге қабілетті маман дайындау. Мектеп-кеме, білім- теңіз дейміз, ал осы кемеңі мектептегі біздің шәкірттеріміз десек, кеме теңізде жүзген кезде дауылға, қарлы жаңбырға қарамай, қиындықтарды жеңе отырып алға жүзеді.

Рухани жаңғырудың ең басты шарты - «білімді, көзі ашық, көкірегі ояу болуға ұмтылу» Өйткені, ҚР Президентінің мақаласында атап көрсеткендей, «табысты болудың ең іргелі басты факторы білім екенін әрқайсысымыз терең түсінуіміз керек... Себебі, құндылықтар жүйесінде білімді бәрінен биік қоятын ұлт қана табысқа жетеді». Бұл жерде әңгіме еліміздің болашағы туралы. Оның ертеңі - жас ұрпақтың қолында. Бүгінгі жас ұрпақ, болашақ маман Қазақстан Республикасы «Білім туралы» Заңының 8-бабында көрсетілген міндеттер

бойынша: «Ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтарды игеріп, ғылым мен практика жетістіктеріне негізделген білім алулары керек».

Ендеше, біздің ұстаздарымыз оқытудың жаңа технологияларын енгізіп, білім беруді ақпараттандырып, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу арқылы оқытуды сауатты, сапалы жүзеге асырып, мамандардың кәсіби құзіреттілігін қалыптастырғанда ғана қоғамымыздың дамуына елеулі үлес қоса алады. Бұл істердің барлығын жүзеге асыратын еліміздің ұстаздар қауымы. Ендеше, бүгінгі ұстаздар қауымына қойылатын талап та жоғары болмақ. Олар жан-жақты, әлемдегі жаңалықтардан мағлұматы бар, үнемі шығармашылық ізденістегі, кәсіби біліктілігін шыңдайтын жеке көзқарасы бар, соны қорғай білетін жігерлі тұлға, зерттеушілік қабілеті бар, білімді де білікті, көп оқитын, көп тоқитын, білімін күнделікті ісіне шебер қолдана білетін, өзінің оқушысын өз бетінше білім алуға баулитын кәсіби маман иесі болуы керек. Бұл өмір талабы. Ұстазда ұйымдастырушылық, құрылымдылық, бейімділік, сараптамалық қабілеттердің де болуы шарт[2,496.].

Жаңартылған білім берудің маңыздылығы - оқушы тұлғасының үйлесімді қолайлы білім беру ортасын құра отырып сын тұрғысынан ойлау, зерттеу жұмыстарын жүргізу, тәжірибе жасау, АКТны қолдану, коммуникативті қарымқатынасқа түсу, жеке, жұппен, топта жұмыс жасай білу, функционалды сауаттылықты, шығармашылықты қолдана білуді және оны тиімді жүзеге асыру үшін қажетті тиімді оқыту әдіс-тәсілдерді курс барысында ұғындық. Жаңартылған білім беру бағдарламасының ерекшелігі спиральді қағидатпен берілуі. Спиральділік қағидаты бойынша құрылған оқу бағдарламасы Джером Брунердің «Білім беру үдерісі» (1960) атты еңбегінде қарастырылған танымдық теорияға негізделеді. Оған оқу мақсаттарын зерделей отырып тапсырмаларды, сабақтарды құрастыру барысында көз жеткіздік. Бағалау жүйесі де түбегейлі өзгеріске ұшырап, критериалды бағалау жүйесіне өтеді. Критериалды бағалау кезінде оқушылардың үлгерімі алдын ала белгіленген критерийлердің нақты жиынтығымен өлшенеді. Оқушылардың пән бойынша үлгерімі екі тәсілмен бағаланады: қалыптастырушы бағалау және жиынтық бағалау.

Баланың жан-жақты ізденуіне ынталандырады. Бұл бағалау жүйесінің артықшылығы, баланың ойлау қабілетін дамытып, ғылыммен айналасуға ықыласын туғызады. Кеңестік заманнан қалған бес балдық бағалау жүйесі жойылды. Қалыптастырушы бағалау күнделікті оқыту мен оқу үрдісінің ажырамас бөлігі болып табылады және тоқсан бойы жүйелі түрде өткізіледі. Қалыптастырушы бағалау үздіксіз жүргізіле отырып, оқушылар мен мұғалім арасындағы кері байланысты қамтамасыз етеді және балл немесе баға қоймастан оқу үрдісін түзетіп отыруға мүмкіндік береді. Жиынтық бағалау оқу бағдарламасының бөлімдерін (ортақ тақырыптарын және белгілі бір) оқу кезеңін (тоқсан, оқу жылы, орта білім деңгейі) аяқтаған оқушының үлгерім туралы ақпарат алу мақсатында балл және баға қою арқылы өткізіледі. Қалыптастырушы бағалау және жиынтық бағалау барлық пәндер бойынша қолданылады.

Критериалды бағалау жүйесі Филиппин, Сингапур, Жапония, Франция, Финляндия сынды дамыған елдерде пайдаланылады. Кіріктірілген білім беру бағдарламасында қазақ тілі пәнінің берілу жайы да өзгеше. Бағдарлама оқушының төрт тілдік дағдысын: тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылымды жетілдіруге бағытталған. Бұл төрт дағды оқу жоспарында «Шиыршық әдісімен» орналастырылған және бір-бірімен тығыз байланысты. Айталық, қарапайымнан күрделіге қарай шиыршық бойымен дамып, өрлей түскені жай ауызекі тілде ғана ойын жеткізуден, күрделі мәтіндер құра білу дағдылары шыңдалып, тілдік құзыреттіліктері шыңдала түседі. Бүкіл әлемде білім беру жүйелерінің келешек ұрпаққа қандай білім беретіні туралы мәселе қайта қаралуда. Осы мәселе аясында «Балалар ХХІ ғасырда табысты болу үшін нені оқыту керек?» және «Оқытудың тиімді әдістері қандай?» деген сияқты негізгі сауалдар туындайды. Бұл сауалдар оқу бағдарламасымен және оқу бағдарламасын жүзеге асыруда пайдаланылатын педагогикалық әдістемелермен тығыз байланысты[3,466.].

Қарқынды жаһандану, сондай-ақ, ұлттық экономикаға да ықпал етуде және қазіргі уақытта экономикалық дамуды қамтамасыз етуге бағытталған халықаралық бәсекелестік артты. Білім беру жүйесін жаңартуға арналған бұл экономикалық дәлелдерге қоса, қазіргі жиырма бірінші ғасырда басқа да негіздер бар: байланысқа бейімділікті арттыру, әлеуметтік өзгерістер, ауа райының өзгеруімен байланысты мәселелер, бүкіл әлемдегі халықтың қарқынды өсуі, заманауи әлеммен өзара табысты байланысу үшін қажетті және келешек күннің әлемімен өзара байланысу үшін қажетті дағдыларды қазіргі таңдағы мектеп жасөспірімдері талап ететін шектеулі ресурстарға деген сұраныстың өсуі.

Жаңартылған бағдарлама бойынша әлемдік білім беру жүйесі бәсекеге қабілеттілікке қарай білім алушыны баулу, қоғамнан өз орнын таба білетіндей сапалы маман болуына бағытталынған. Ал осы уақытқа дейін біздің елімізде жалпы білім беретін мектептерде білім алушылар күтілетін нәтижеге көз жеткізбей, түрлі әсер етуші факторлар ықпалымен мамандық тандап, ақыр соңында сол оқыған мамандықтары бойынша жұмысқа тартыла алмай отырғаны бәрімізге белгілі.

Оқу үдерісінің алға ілгерілеуі айқан көрінуі үшін, оқу мақсаттары өзара тоғысқан бөліктер мен бағыттарға біріктірілген. Айталық, қарапайымнан күрделіге қарай шиыршық бойымен өрлей түскені жай мысалдарарқылы ереже құрастыруалудан, анықтамаларға сүйеніп есептің шығарылу алгоритмін құрастыру дағдыға ие болып, тілдік құзыреттіліктері шындала түседі. Мұғалімдердің пайдаланатын оқыту әдісі оқушыларды оқытудың ең жоғары стандарттарын қамтамасыз ету үшін маңызды. Осы орайда жаңа бағдарламаны меңгеру барысында ерекше есте қалған мына әдіс - тәсілдер сабақтың тиімді өтуіне, оқушы бойында қажетті дағдыларды қалыптастыруға ықпал ететіні сөзсіз: «Қабырғадағы роль», «Ыстық орындық», «Пікірлер сызығы», «Саналылық аллеясы», «5 сұрақ, 5 жауап», «5 қадам», «Драма әдісі», «Маңыздылық аймағы», графикалық орналайзерлер - «Дара диаграмма», «Қос диаграмма», «Оқиға тауы», «Хикая картасы», «Стоп кадр» «Жигсо әдісі», «Tagzia» ойыны «Ойлан тап әдісі», «Интервью әдісі», «Бас бармақ әдісі», т.б

Мұғалімдер пайдаланатын әдіс оқудың тиімділігіне елеулі әсерін тигізеді. Педагогикалық әдістерді жетілдірмей тұрып, оқу бағдарламасын өзгерту білім беру стандарттарына қатысты реформалау шараларының мүмкіндіктерін және нәтижелілігін төмендетеді.

Жаңартылған бағдарлама бойынша әр мұғалім төмендегідей нәтижелерге қол жеткізді:

- жаңартылған оқу бағдарламасының құрылымына;
- жаңартылған оқу бағдарламасының мазмұны мен жүйесіне;
- оқу бағдарламасының және оны іске асырумен байланысты құжаттамалардың мақсаты мен рәсімделуіне;
- білім беру бағдарламасын іске асыруға көмектесетін тиісті педагогикалық тәсілдерді меңгеруге.

Жақсылыққа бастайтын жарқын жұлдыз - оқу. Надан жұрттың күні - қараң, келешегі - тұман». Өркениетті дамудың өзегі білім, ғылым, тәрбие екендігіне ешкімнің таласы жоқ. Кезінде ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы: «Мұғалім қандай болса, мектеп һәм сондай болмақшы, яғни ұстаз білімді болса, ол мектептен балалар көбірек білім алып шықпақшы. Солай болған соң, ең әуелі мектепке керегі - білімді, педагогика, методикадан хабардар, жақсы оқыта білетін ұстаз» - деп айтқан болатын ХХІ ғасыр - ғылым ғасыры. Мақсатты білім беру - тұлға дамуын жүзеге асыратын мәселе. Ал осы жалпы еуропалық стандартқа сай жаңа білім беру - жеке тұлғаның жан-жақты дамуына әкелетін бірден-бір жол! Ұстаздардың шығармашылық қабілеті, жаңашылдық әрекеттері, біліктілігі, физиологиялық және психикалық сапасы, педагогикалық кәсіптік біліммен сәйкестенеді. Бұл педагогикалық бағытта оқытушы мен оқушының өзара ықпалы, өзара дамуда, ынтымақтастықтан теңгермешілікке, дамудың жоғарғы деңгейіне жетуде мәні зор[4,576.].

Оқушылармен сабақтың барысында түрлі ойындар, жаңа әдіс тәсілдерді, АКТ - ны

тиімді қолдану арқылы сабақтарды қызықты етіп өтуге, тілді меңгертуге болатындығын білеміз. Оған бірнеше мысалдар келтірейік.

1. «Фиш боун» әдісі. Балықтың қаңқасына салынған тапсырмалар

Бұл әдіс бойынша балықтың басына негізгі тапсырма жазылады. Үстіңгі қаңқаларына негізгі түсініктің орыс тіліндегі атаулары жазылады. Ішіне қазақша атаулары мен анықтамалары жазылса, төменгі қанаттарына ағылшын тіліндегі аудармасы жазылады.[1] Бұл әдістің ерекшелігі оқушылар термин сөздер мен анықтамаларды өздері жазғандықтан олардың айтым, жазылым, оқылым дағдыларын дамытады. Жаңа сабақты қорытындылау барысында қолдануға тиімді.

2. «Веер» әдісі. Парақтан желпуіш жасалады. Оның әр бетіне сол сабақта өткен жаңа сөздер, терминдер мен анықтамалардың үш тілдегі аудармаларын жазылады. Жеке жеке қиылады. Оқушылар өздері құрастырады. Орындап болған соң бір - бірлерімен алмастыру арқылы тексертеміз. Оқушылардың ой бөлісуін ұйымдастыруға да болады. Бұл әдістің ерекшелігі оқушылардың оқылым, жазылым, тыңдалым, айтылу дағдыларын қалыптастырады. Сонымен қатар, оқушылар бір - бірін тексеру арқылы өздерін өздері бағалайды, түзетеді. Өткен сабақты қайталау үшін қолданса тиімді болады.

3. «Ыстық картоп» әдісі. Әр термин сөздерді жеке параққа жазып, бір бірлерімен қабаттастырып ораймыз. Оқушылар бір - бірлеріне ұзатады. Мұғалім «тоқта» - дегенде қолына ұстап қалған оқушы парақты ашып оқып, оның үш тілдегі атауын айтады. Оқушыларды тез ойлауға, еркін ойын жеткізе білуге, жауапкершілікке, айтылым және тыңдалым дағдыларын дамытуға көмектеседі. Сергіту сәті үшін қолдануға болады.

4. «Қар көшкіні» әдісі. Әр топтағы оқушылар жеке - жеке өздері параққа сұрақтар, термин сөздер, анықтама және т.б сұрақ құрастырып жазады. Кезекпен барлығы сұрақтарын біріктіру арқылы «қар түйінін» жасайды. Бұл қар түйіндерін басқа топтармен алмастырамыз. Оқушылар сұрақтарды ашып, жауап береді. Жаңа сабақты қорытындылау үшін қолдануға болады. [1]

5. «Шахмат» әдісі. Әрбір екі оқушыға қағазға шығарылған шахмат тақтасын береміз. Олардың бірі ақ шәкілге жазса, екіншісі қара шәкілге жазып отырады. Бір - бірлеріне терминнің қазақшасын, екіншісі орысшасы, біріншісі ағылшын тіліндегі аудармасын жазады. Осылай жалғасып шәкілдерді аяқтаймыз. Уақытты шектейміз. Көп сөз жазған оқушыларға балл түрінде немесе мақтау, мадақтау түрінде бағалауға болады.

6. «Галереяға саяхат» әдісі. Мұғалім алдын ала парақтарға термин сөздерді, анықтамаларды, сұрақтарды жазып келеді. Сабақтың барысында тез осы сұрақтарды қабырғаларға жабыстырып шығады. Оқушылар орындарынан тұрып әрқайсысы бір - бір сұрақтан алып, орындарына келіп, жауап береді. Немесе қабырғаға ағылшын тіліндегі термин сөздерді іліп, оқушылардың қолданына термин сөздер түсіп қалған анықтамалар беріледі. Оқушылар оларды ретімен орналастырады. Бұл әрі сергіту сәті де болады.

7. «Айналмалы бекеттер» әдісі. Оқушылар екі шеңбер құрып тұрады. Бір - бірлерімен кездескен оқушылар айтылған сұрақтың бірі қазақ тіліндегі екіншісі ағылшын тіліндегі аудармаларын айтып отырады. Оқушыларды жылдам ойлауға, жауапкершілікке, айтылым және тыңдалым дағдыларын қалыптастыруға көмектеседі. Сабақтың кез келген кезеңі үшін тиімді.

8. Оқушылардың сын тұрғысынан ойлау, өз ойын толық жеткізе алу, есте сақтау қабілеттерін, тыңдалым және айтылым дағдыларын дамыту үшін «жасырын суреттер» әдісін қолдануға болады. Бұл әдіс бойынша мұғалім қораптың ішіне сабақтың түйіндісі бола алатын бір затты жасырады, Оған қысқаша бір немесе екі ауыз сөзбен сипаттама береді. Оқушылар осы зат туралы өз ойларымен бөліседі. Осыдан оқушылардың ойының ұшқырлығын байқауға болады. Ұйымдастыру және жаңа сабақтың тақырыбын ашу барысында, проблемалық ситуация туғызу кезінде қолдануға болады[5,64б.].

Бұлардан басқа «өрмекшінің торы», «микрофон», «Жасырын сұрақтар» , «топ қорн»,

«үлкен және кіші шеңберлер», «Тыңдап отырған үштік», «жасырын сурет», «ақылдың алты қалпағы» және т.б көптеген ойындар арқылы оқушыларды зеріктірмей әрі қиындықты жеңе білуге болады деп ойлаймын. Бұл әдіс - тәсілдердің артықшылығы оқушы білімді өзі жинақтайды, бірін-бірі оқытады, топта және өз бетімен жұмыс жасайды, өз ара ой бөліседі, бірін-бірі тексереді, сөздік қорларын молайта отырып, дұрыс жазуға үйренеді.

Бағалау әдістерінің бірнеше түрлері бар.

«Бас бармақ» әдісі. 1. Мен ... түсініп жатырмын және оны түсіндіре аламын (бас бармақ жоғары қарай көтерілген) 2. Мен кейбір тұстарды түсінбедім (бас бармақ жанына қарай көрсетіп тұр); 3. Мен түсінген жоқпын (бас бармақ төменге қарай көрсетіп тұр).

«Бағдаршам» әдісі Әрбір оқушыда бағдаршамның үш түсі бойынша карточкалары бар. Мұғалім оқушылардан материалдарды түсінгенін немесе түсінбегенін белгілі карточкамен көрсетуін өтінеді. Жасыл түсті карточканы көтергендер (барлығын түсіндім); «Не түсіндің?» деп сұрайды, сары немесе қызыл түсті карточканы көрсеткендерден «Нені түсінбедің?» деп сұрақ қояды. Алынған жауаптар қорытындысы бойынша мұғалім тақырыпты қайта түсіндіру, пысықтау немесе тақырыпты түсіндіруді жалғастыру туралы шешім қабылдайды.

«Индекс карточкалары» әдісі. Мұғалім кей кезде оқушыларға екі бетінде де тапсырмалары бар карточкаларды таратып тұрады. 1-ші беті: өтілген материал бойынша негізгі идеяларды атап өтіп, оларды жинақтау. 2-ші беті: өтілген материал бойынша нені түсінбегенін анықтап, сұрақтарын жазу.

«Температураны өлшеу» әдісі. Бұл әдіс оқушылар тапсырманы қаншалықты дұрыс орындап жатқанын анықтау үшін қолданылады. Ол үшін оқушы қызметін тоқтатып, мұғалім оқушылардың «Біз не істеп жатырмыз?» деп сұрайды. Оқушы жауаптарынан мұғалім олар қаншалықты тапсырманың мәнісін немесе орындау ретін түсінгенін анықтай алады.

«Болжамдау, түсіндіру, жинақтау, бағалау» әдісі. Мұғалім шаршыны төртке бөліп, әр бөлікке келесі сөздерді жазып қояды: болжамдау, түсіндіру, жинақтау, бағалау. Жаңа тақырыпты түсіндіріп болған соң оқушыларға өздеріне белгілі бір бөлікті тандап алу ұсынады. Мұғалім оқушыға осылай ол өзіне тақырып бойынша тапсырма түрін тандайтынын түсіндіреді. Тандауына қарай мұғалім тапсырма береді.

«Аяқталмаған сөйлем» әдісі. 1. Мен бүгін...білдім. 2. Маған...қызықты болды.

3. Маған...қиын болды. 4. Мен келесі тапсырмаларды орындадым..... 5. Мен енді... жасай аламын. 6. Мен жасап көремін. 7. Мен таңқалдым. 8. Мен өмірде қолданамын. 9. Маған ұнамады.

«Шеңбер бойынша жазу» әдісі. Топтағы әрбір оқушының өз парағы болу керек. Оқушылар 2 минут ішінде парақтарына тақырып бойынша 1-2 сөйлем жазады. Парақтар шеңбер бойынша келесі оқушыларға беріледі. Олар алдыңғы жазуды оқып, өзінің ойын қосады. Солай парақтар бір-біріне беріліп, соңында әркімнің парағы өзіне қайта келу керек. Соңында бір оқушы жазғанды топ алдында оқып береді. Бір маңызды мәлімет қалып қойса, жазулар толықтырылады.

«Сауалнама» әдісі. 1. Сабақта мен белсенді болдым/ белсенді болмадым. 2. Сабақтағы жұмысыма -қанағаттандым/қанағаттанбадым. 3. Сабақ мен үшін-жылдам аяқталды / аяқталмай кетті. 4. Сабақта мен- шаршадым / шаршамадым. 5. Менің көңіл- *күйім - жақсарды / нашарлады. 6. Сабақтағы материал- түсінікті/ түсініксіз

«Сұрақ конверті» әдісі. Мұғалім конверт сыртына бір сұрақ жазады. Бүгін сабақта не білдің? Немесе жаңа тақырыптың қай тұсы саған түсініксіз болып қалды? Оқушылар конвертті бір-біріне беріп, әрқайсысы өз жауаптарын парақтарға жазып, конвертке салады. Мұғалім сабақтан соң жазуларды қарап шығып, қорытынды жасайды.

«Желкенді кеме» әдісі. Желкенді үш түске бояу қажет. 1. Егер сабақ саған ұнаған болса, бәрі түсінікті болса, желкенді жасыл түске боя. 2. Егер сен сабақта белгілі бір қиындықты кездестірген болсаң, желкенді сары түске боя. 3. Егер саған сабақ барысында тапсырмалар қиын болып, мұғалімнің көмегі қажет болса, желкенді қызыл түске боя. Осылайша,

бағалаудың жаңа құралдарын енгізу де жоспарланған: критерийлер, әр түрлі деңгейдегі тапсырмалар, дескрипторлар, оқу жетістіктерінің деңгейлері, балдар, баға, т.б. - бұл оқуда және бағалауда мұғалімдер мен оқушылардың мүмкіндіктерін кеңейтуге ықпалын тигізеді. Әр сабағымның ұйымдастыру кезеңін түрлі әдістен бастаймын, себебі күнделікті бір әдіс баланы жалықтырады. Сабақ соңында рефлексия нәтижесінде әдістерді оқушының сұранысына қарай келесі сабақта жаңа әдіс қолдануға тырысамын. Ұйымдастыру және жаңа сабақтың тақырыбын ашу барысында, проблемалық ситуация туғызу кезінде мына әдістерді пайдаланамын: «кім жылдам», «ойлан тап», «өрмекшінің торы», «микрофон», «Жасырын сұрақтар», «топ корн», «үлкен және кіші шеңберлер», «Тыңдап отырған үштік», «жасырын сурет», «ақылдың алты қалпағы» және т.б.

Көптеген ойындар арқылы оқушыларды зеріктірмей әрі қиындықты жеңе білуге болады деп ойлаймын. Бұл әдіс - тәсілдердің артықшылығы оқушы білімді өзі жинақтайды, бірін-бірі оқытады, топта және өз бетімен жұмыс жасайды, өз ара ой бөліседі, бірін-бірі тексереді, сөздік қорларын молайта отырып, дұрыс жазуға үйренеді. Сабақ соңына «қар көшкіні», «ыстық картоп», «интервью», «микрофон» әдістерін қолданамын, себебі оқушылар бір-біріне сұрақ қояды, барлығы қамтылып отырады. Бағалауға келер болсам «бас бармақ», «бағдаршам» т.б. әдістер тиімді.

Қорыта айтқанда, баланың функционалды сауаттылығын қалыптастыру. Оқушы өзінің мектеп қабырғасында алған білімін өмірінде қажетке асыра білуі керек. Сол үшін де бұл бағдарламаның негізі «Өмірмен байланыс» ұғымына құрылған.

Ұстаздарға үлкен жауапкершілік міндеттелді. Оқушылардың бойына ХХІ ғасырда өмірдің барлық салаларында табысты болу үшін, қажетті дағдыларды дарыту үшін, мұғалімдер тынымсыз еңбектену керек. Оқушы бойындағы қабілетті жетілдіріп, оқушыларды болашаққа жетелеп, жақсы істі бастағалы отырмыз. Жаңартылған білім - болашақтың кепілі.

Әдебиеттер:

1. “ Жаңа Әділетті Қазақстанның болашағы ”Қ.К.Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы, 2021 жыл 34 б.
2. Қазақстан Республикасы білім беруді дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы 61 б.
3. Қаниев С. Республикалық математика олимпиада есептерінің жинағы. Алматы «Мектеп» баспасы 2015ж. 88 б.
4. Әлмағамбетова Қ. «Жаңартылған оқу бағдарламасының ерекшеліктері» //Білімдегі жаңалықтар, - 2022. - №1. - 7-10б
5. Смағұлова Ж. «Жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтарды жаңартылған білім мазмұны негізінде ендірудің тиімді жолдары». //12 жылдық білім беру, 2022ж. №2. - 48 б

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ АЯСЫНДАҒЫ МӘТІНМЕН ЖҰМЫС ЖҮРГІЗУ ӘДІСТЕРІ

Мадиева А.С

Ақкөл жалпы орта мектебі.
Ағылшын тілі пәнінің мұғалімі,

Атырау облысы.

Қазіргі таңда білім алушыларға тілді меңгерту өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Тілді меңгертудің түрлі әдіс-тәсілдерін қарастырып, тез меңгерту жолдарын қарастыруда.

Соның бірі мәтінмен жұмыс істеу. Мәтін - сөйлеу үдерісінің жемісі. Оқытушы мәтінмен жұмыс жүргізу барысында алдына төмендегідей мақсаттар қойғаны дұрыс: 1) Білім алушыларға берілген мәтіндер бойынша қазақша тілдесуге үйрету; 2) Тілдік қатынасқа түсу үшін әртүрлі ситуациялар құру арқылы тілдік қатынастың қажеттілігін арттыру; 3) Дұрыс сөйлеу, жазу нормаларын үйрету. Мәтіндер ғылыми тұрғыда сұрыпталынып алынады. Мәтінмен жүргізілетін жұмысты мынадай кезеңдерге бөліп қарастыруға болады: 1) мәтінмен жұмыстың алдыңғы кезеңі; 2) мәтінмен жұмыс кезеңі; 3) мәтін соңындағы жұмыс кезеңі. Бірінші кезең бойынша, мәтінді оқығанға дейін, мәтінге байланысты немесе басқаша логикалық сұрақтар берілуі арқылы жасалады. Мәтінді оқымай тұрып, мәтіннің ішіндегі сөйлемдерге сұрақ қою дұрыс емес. Білім алушының алдында сабақтарына байланысты мәтін жатуы қажет. Мәтіннің ішінен таныс емес сөздерді теріп жазып алғаннан кейін, оқытушының көмегімен тілдерін дамыту мақсатында актив сөздер, сөз тіркестері бөлек сөздікке жазылады. Бұлай жазып алу сөздің дұрыс жазылуын, айтылуын тексеруге, өзін-өзі тексеруге, бірін-бірі тексеруге көмегі тиеді. Мәтінде берілетін сөздердің ішінде таныс емес сөздер мейлінше аз болғаны дұрыс. Өткен сабақта берілген сөздерді қатыстырып, байланыстырып отыру керек. Мәтінмен жұмыс кезеңі. Бұл кезеңде мәтіннің тілдік материалы мен құрылымын трансформациялау жаттығулары орындалады. Сондай-ақ мәтін ішінен қажет мәліметті бөліп алу, айыра білуге машықтандыру жаттығуларын әр түрлі тәсілмен орындауға болады.[1, 26 б]

Көптеген оқушылар үшін ағылшын тілінде мәтінді оқу қиындық тудырады. Сол себептен олар үшін мәтін таңдағанда олардың қызығушылықтары мен жас ерекшеліктерін ескеру қажет. Сондықтан мәтінмен жұмыс істегенде мынадай ескертулерді есте сақтау қажет: 1. Уәждемелейтін тақырыптарды таңдау қажет. Мұнда оқушыларды қазіргі кезде қандай мәселелер мен тақырыптар қызықтыратынын анықтап алу керек. Мысалы, кино, музыка, саяхат және т.б. 2. Мәтінді оқымас бұрын оның тақырыбы мен сөздердің мағынасымен таныстыру. Мәтінмен танысар алдындағы кезең - тілдік және психологиялық қиыншылықтарды сейілтіп, мәтінмен жұмыс істеуге ыңғайлайды; оқушылардың жеке тәжірибелерін өзектендіреді, негізгі (тірек) сөздерге сүйене отырып, мәтіннің мағынасын жорамалдайды. Мәтіннің құрылымы мен мазмұны оқушыны қызықтырарлықтай болу керек. Мәтінде сабақтарда өткен грамматикалық құрылымдар болуы тиіс, не болмаса ол құрылымдармен мәтінмен танысар алдындағы кезеңде таныстырып кету қажет. 4. Мәтінді оқымас бұрын оқушыларға арнап мәтінде кездесетін сөздер мен дыбыстарға, оқудың төрт типіне қатысты шағын тест өткізуге болады. Бұл тест оқушылардың оқылым дағдыларын қалыптастыруға, кейбір күрделі сөздерді еске түсіріп оларды есте сақтауға ықпалын тигізеді. Осылайша сөздердің оқылуы мен олардың мағынасын оқушылар түсінгеннен кейін барып, қысқа жолдарды оқытуға болады. Мұндай тәсіл оқушылардың өздеріне сенімділігін арттырып, олардың оқуға деген қызығушылығын арттырады. 5. Мәтінді оқу жеке дара бола алмайды, оқу дегеніміз мәтіннің мазмұнын түсіну, түсінуге біз сөздердің мағынасын түсінуді жатқызамыз және тілді тереңірек меңгеру үшін оқушылар тілдік бірліктерді есте сақтаудан бастайды.[2, 85 б] Біздің мақсатымыз - оқушының мәтінді түсініп, тілдесімді дамытуы. Алайда, коммуникативтік құзыреттілікті дамыту барысында ағылшын тіліндегі тыңдалым, тілдесім, оқылым және жазылым сияқты төрт әдіс бірлесіп жүруі тиіс.

Мәтінмен жұмыс арқылы оқушылардың тілін дамыту «Тіл дамыту дегеніміз - тілдік норманы жетілу, ширау, даму дәрежесі». Тіл ғылымдарының ғалымы М. Балақаев. Тәуелсіз Қазақстанда білім мазмұнының жаңаруында оқушының функционалдық сауаттылығын арттырудың маңызы аса зор. Тәуелсіз елді өркениетті әлемге танытатын, дамыған елдер қатарында терезесін тең ететін күш - білім және білімді ұрпақ. Сондықтан мемлекет басшысы Қ.К.Тоқаев өзінің Жолдауларында білім саласына айрықша көңіл бөліп, еліміздің жарқын болашағы білікті де парасатты жастардың қолында екенін назардан тыс қалдырған

емес. Президенттің бастамасымен өмірге келген функционалдық сауаттылықтың мақсаты - балалардың білімдерін өмірде тиімді қолдануға үйрету.[3, 95 б]

Функционалдық сауаттылық - оқу және жазу дағдыларын әлеуметтік ортада қолдану (түрлі құжаттармен жұмыс, банкте сауалнама толтыру, түрлі ақпараттармен танысу), сыртқы ортамен тығыз байланысты орнату және оқушыларды тез әлеуметтенуіне бейімдеу. Оқушылар сыртқы ортада адамдармен, құрбыларымен, жанұясымен қарым-қатынас жасағанда оқу дағдысын қолданады, яғни ақпарат алмасу үшін, ақпарат беру үшін мәтінмен жұмыс жасайды. Оқу сауаттылығы - оқушылардың жазба мәтіндерді түсінуі және қолдануы, мәтін барысында ой-толғауы, жаңа білім игерудегі әдіс- тәсілдерді қолдануы, әлеуметтік ортаға бейімделуі.

Өзге ұлт мектептеріндегі, атап айтқанда орыс, ұйғыр, украин, неміс мектептерінде қазақ тілі пәнін жүргізу пән мұғалімдерінен өте үлкен дайындықты талап ететіні белгілі. Мәтінмен жұмыс жүргізуде жаңартылған білім беру бағдарламасын негізге алсақ, оқушылар мәтіндегі ойды, оқиганы өз өмірімен ұштастыруы керек; оқылған мәтінге өз көзқарасын білдіре алуы тиіс; мәтінге әлеуметтік, тарихи, адамгершілік маңыздылығы жөнінен баға бере алуға бағыттауымыз қажет. Сонымен қатар әр оқушының психологиялық жағынан жас ерекшелігіне, тәжірибелеріне қарай өз бетімен жұмыс жасау дағдысын қалыптастырудың танымдық мәні зор. Әдіскер ғалымдардың еңбектеріне сүйенсек, профессор Ф.Оразбаева өзінің «Тілдік қатынас: теориясы және әдістемесі» атты зерттеу еңбегінде: «Мәтін - адамдар арасындағы тілдесімдік қатынастың жемісі. Адам өз ойын екінші біреуге жеткізген кезде қалай болса солай айтылған сөйлемдер тізбегін құрамайды. Керісінше, жинақталған пікірін, көзқарасын бір-бірімен ой жағынан да, қалпы тарапынан да бірлескен сөйлемдер жүйесімен, яғни мәтін арқылы жеткізеді, баяндайды. [4, 24 б]

Адам тілдік қатынаста үлкенді-кішілі, ірілі- ұсақты мәтіндерді сөйлесім әрекетінің кез-келген кезеңінде ойдан құрап, қолдана береді» - деп тұжырымдайды. Заманауи оқу сауаттылығы ұғымы түрлі мәтінді түсінумен анықталады. Сондықтан жаңа жүйеде жұмыс жасайтын мектеп оқушыларды түрлі мәтіндермен жұмыс жасауға дағдыландыру керек: жазба мәтін, электронды мәтін, аудио мәтін. Шығармашыл, күзінретті мұғалімдер сабақты оқушылардың талабына сай әзірлеуі шарт. Мәтіндерді топтастыруға немесе белгілі бір тақырыптар бойынша жіктеу өте күрделі. Оқушылардың сауаттылығын арттыруда оқыту үрдісіне жаңа технологияны пайдаланудың нақты белгілері көрсетіліп отыр. Заманауи оқыту үдерісіне сай мұғалім сабақта тек бағыт беруші, ал көрсетіліп отырған жұмыс жүйесінің әр компоненті оқушы арқылы іске асырылатын және оқушының сауаттылығын арттыру мен дамытуға тікелей бағытталған нақты,нәтижесін берер жүйе.

Оқулықтағы материалдардан күнделікті тіршіліктегі ситуацияларда қолданылатын ағылшын тілін үйренуге болады. Оқу процесі оңайдан қиынға қарай дамыта оқытуға бағытталған. Мәтін - негізгі қарым - қатынас бірлігі, ал мәтінмен жұмыс істеу - қарым - қатынас жасауға үйренудің құралы. Тыңдауға үйрету мүмкіндігінше барлық сабақтарда үнемі және мақсатты түрде ауызша жаттығуларда, сөздік - грамматикалық материалды меңгеру барысында ауызша - сөйлеу жаттығуларын орындау кездерінде жүргізіледі.

Мәтін - өте күрделі тілдік құрылым. Осы құрылымды айқындайтын басты белгілері - жүйелілік және тұтастық. Мәтіннің тұтастық категориясы сол мәтінді ұғынып, мәнін түсінгенде ғана пайда болатын, оның логикалық жағымен тығыз байланыста болса, ал оның жүйелілігі күрделі бірліктерді құрайтын тілдік құралдардың белгілі әдіс- тәсілдерімен ұйымдасуынан көрінеді. Мәтін ғылыми тұрғыда сұрыпталған, өңделген болуы тиіс. Сабаққа қолданылатын мәтін тыңдаушының психофизиологиялық ерекшелігіне бейімделініп немесе бейімделмей де алынуы мүмкін. Мәтінді сұрыптағанда мынадай факторлардың кешенді жүйесін ескерген жөн: магистранттардың мамандығы бойынша актив сөздер мен түсіндірме терминдердің ауқымы; лексико-грамматикалық материалдың ерекшелігін қамтамасыз ету; мәтіннің қиындық деңгейін анықтау критеріі: контекстік көркемдік пен жанрлық шектеулік;

тақырыптық принцип; мәтіннің композициялық-мәндік құрылымы мен стилі. Сондай-ақ, мәтін мазмұнын түсіну, оның ішіндегі негізгі және жанама ойдың бөліну заңдылығын айыра білумен айқындалады. Сондықтан, тілді оқытып, үйретудің кез келген кезеңінде оқытушы магистранттарға оның құрылымдық элементтерінің қайсысы негізгі, қайсысы қосымша ойды беріп тұрғанын түсіндіріп, көрсеткені дұрыс. Мәтінді толық және дәл ұғыну оның ішіндегі сөздердің мән-мағынасын түсініп, білуге де байланысты. [5]

Мәтіндердің тәрбиелік мәні болуға тиіс. Оқушыны достыққа, бірлікке, адамгершілікке тәрбиелейтін мәтіндердің мәні күшті. Мәтіндер қазақ халқының мәдениетімен, әдет-ғұрыптармен, ұлттық мерекелермен, жетістіктермен оқушыларды таныстыру қызмет атқарады. Ол халықты сыйлауға, тәрбиелеуге қажет.

Мәтінді аудару- тіл үйренудегі, тіл дамытудағы негізгі мәселелердің бірі. Мәтінді аудару алғашқы кезеңде мұғалім өзі көрсетеді, кейін оқушылар өзі аударады. Мәтінді аударудан бұрын ондағы жаңа сөздермен жұмыс жүргізіледі.

Мәтіннің мазмұнына баланысты сұрақтарға жауапты жазбаша түрде жүргізу арқылы оқушының жазбаша тілін дамытуға болады. Мәтін бойынша ауызша тіл дамытуға жүргізілетін жұмыстардың бәрі жазбаша да жүргізіледі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. А. Жапбаров. Оқушылардың жазбаша тілін дамыта оқытудың ғылыми әдістемелік негіздері. - Алматы, 2017: - 120б.
2. Бейсенбекова Г.Т. Оқылым процессі: Теориясы мен әдістемесі.
3. «Дайджест педагогических новаций»: Альманах / сост. Ж. Нуршаихова. — Алматы, 2017. — №5 апрель 2020 — 236 с.
4. Адамбаева Ж., Жұмағұлова Ш. Тіл дамыту текстері. - Алматы, 1996.
5. Мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамыту жөніндегі 2022-2023 жылдарға арналған ұлттық іс-қимыл жоспары.- Астана: 2022. -1-2 б.

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДА АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ ТІРКЕСТЕРДІҢ КЕЙБІР ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Утегенова А.Г. М.

М.Өтемісов атындағы орта мектеп.

Ағылшын тілі пәні мұғалімі, модератор

Жалпы кез-келген ғылымда қарама-қарсылық ұғымы кеңінен сипатталынып, ауқымды түрде түсіндіріледі. Аталмыш ұғым туралы ғылыми бастама ежелгі замандарда ғылымдардың атасы философия ілімінде өте күрделі категориялар қатарынан орын алған. Сөйтіп ғылымның психология, логика, лингвистика салаларында өзіндік сипатқа ие болды. Тілдегі қарама-қарсылық ұғымының пайда болуының негізі философиядағы —қарама-қарсылықтың бірлігі мен күресі заңынан” бастау алады.

Тілдегі антонимия құбылысы психоллингвистикалық, семантикалық, гносеологиялық аспектілерде кеңінен зерттелді. Тұрақты сөз тіркестері де антоним қасиетіне ие бола алады. Тіл біліміндегі қарсы мәнді фразеологизмдердің туындауына адамның ой-санасында объективті дүниедегі заттар мен құбылыстар, табиғат құбылыстары туралы ұғымдарды салыстыру және осы ұғымдарды бір-біріне қарсы қою секілді қабілеті әсер еткен. Дегенмен,

фразеологиялық антонимдер лингвистиканың кешірек зерттеле бастаған, әлі де болса тереңірек зерттеуді қажет ететін дүниесі. Аталмыш мәселенің тіл біліміндегі өзектілігі жөнінде академик І. Кеңесбаев былай дейді: “Фразеология саласында басы ашылмаған, тіпті, күн тәртібіне қойылысының өзі принциптік тұрғыдан шешілмеген мәселе антонимия. Жеке сөз лексема көлемінде айдан анық көрінетін, осы құбылыс тиянақты сөз тіркесі аясында көмескеленіп айқын аңғарылмайды. Әйтсе де, фразеологизмдер табиғатында «сырт» тұрпаты жағынан да «ішкі» ұғымы жағынан да қарсы мағына сипатындағы тіркестердің бары анық. Алайда бұл да танылып жетпеген категория. Фразеологизмдер ішінде өзара қарсы мағына беретін сыңарлардың бары анық болса да, олардың типтері әлі де тереңірек зерттеуді, тексеруді қажет етеді. Арада жарты ғасырдай уақыт өтсе де, қарсы мәнді фразеологизмдердің қыр-сыры ашылып, топтастырылмағаны баршаға аян” Тіл мен сананың, сөйлеу мен ойлаудың бірлігі әр адамның жеке басы қасиеті мен қабілетінің де даралығын танытатын белгі екені сөзсіз. Олай болса, «Ойлаусыз тілдік қатынас та жоқ. Ойлау тілдік қатынастың тірегі ғана емес, ол- бүкіл сөйлеу әрекетінің өзегі деп саналатын адамзаттың болмысы».

Бұл мақалада фразеологиялық бірлік, тұтастық, тізбек туралы түсініктер, айырмашылықтар қамтылған, ғалымдардың, соның ішінде орыс, қазақ ғалымдарының пікірлері келтірілген. Ағылшын, қазақ тілдеріндегі фразеологиялық сөздіктер және аудармадағы ерекшеліктер қарастырылады. Лексиколог, лингвистердің тұрақты сөз тіркестерін қалай ажырататыны жайлы және бірлік пен тұтастықтың айырмашылықтары туралы пікірлері қамтылған. Сөзбе-сөз аудармадағы мағына мен фразеологизмдердің жалпы білдіретін мағынасы мүлдем бөлек. Сондықтан әрбір тіркестің мағынасына көңіл бөлген жөн.

Екі немесе одан да көп сөздерден құралып, бір ғана лексикалық мағына беретін сөздерді фразеологизмдер дейміз. Фразеологизмдер ауыз және жазба әдебиеттерде көптеп кездеседі. Фразеологизмдер сөз өнерін байыту үшін ақын немесе жазушының ойын әсерлі етіп жеткізу үшін жұмсалады. Белгілі бір халық жөніндегі мәдени құндылықтарды жеткізушіні тіл десек, оның ішінде демек, фразеологизмдер адамдардың, халықтың тарихи қалыптасу, даму кезеңдеріндегі күллі тіршілік тынысын танытушы саналады. Жалпы «фразеология» термині тіл білімінде екі түрлі мағынада қолданылатынын айтып өткеніміз жөн. Бірінші мағынасы «белгілі бір тілдегі тұрақты тіркестердің тұтас жиынтығы», екіншісі - «тілдегі тұрақты тіркестерді зерттейтін тіл білімінің саласы» деген мағынада қолданылады. Олар басқа тілдік бірліктерден экспрессивті бейнелілігімен қоса, мағына тұтастығы, тіркес тиянақтылығы, қолданылу тиянақтылығымен басқа тілдік бірліктерден ерекшеленеді. [1]

Фразеологизмдерді бірнеше ғалымдар зерттеген. Солардың бірі орыс лингвисті, академик В.В.Виноградов фразеологизмдерді үш топқа бөледі:

1. Фразеологиялық тұтастық - тіркестің білдіретін ұғымы құрамындағы сөздердің мағыналарымен сәйкес келмейді. Мысалы: үріп ауызға салғандай, қой аузынан шөп алмас.

2. Фразеологиялық бірліктердің білдіретін ұғымы тіркестің құрамындағы сөздермен мағыналық жағынан белгілі бір дәрежеде байланысты бейнелілігі, әсерлілігі жоғары болады. Мысалы: аузына құм құйылу, екі езуі екі құлағына жету.

3. Фразеологиялық тізбектің білдіретін ұғымы құрамындағы сөз мағыналарымен байланысты болғанмен, бейнелілігі төмен болады. Мысалы: кеудесін көтеру, мойнына су кету.

Алайда қазақ ғалымы Кеңесбаев фразеологизмдерді фраза және идиома деп екі топқа бөледі. Мұндағы идиома дегеніміз Виноградовтың фразеологиялық тұтастық деген пікірімен сәйкес келсе, фраза Виноградовтың фразеологиялық бірлік деген пікіріне сәйкес келеді. Сонымен қатар Кеңесбаев мынадай ой тұжырымдайды: фразеологиялық тіркестердің варианттары өте жақын, іштей өзектесіп жатады, айырмасы - тіркес жүйесіндегі бір немесе бірнеше компоненттері өзге сөздермен алма-кезек ауысып жатуында. Мысалы: өш алу - кек алу; тыныс алу - дем алу; ашуына тию - шамына тию, намысына тию, т.б. Ал синонимдер

арасында жалпы мағына жуықтығы болғанымен, бірінде бар компонент екіншісінде ұшыраспайды. Яғни, синонимдес фразеологизмдердің компоненттері еш уақытта екі рет қайталанбайды. Мысалы: жаны тырнағының ұшына келу, төбе шашы тік тұру, көзі алақандай болу, тұла бойы түршігу.

Қазақ тіліндегі фразеологиялық тіркестерге мыналар жатады: фразалар және идиомалар. Аталған тіркестердің әрқайсысы жеке сөздерден құралып, күрделенген номинатив орайында жұмсалады да, сөйлемнің мағынасымен ортақтасып, экспрессивті эмоциялы бояулармен ауызекі тілінде де жазба тілінде де қолданылады.

Экспрессивті тұрақты сөз тіркестері әртүрлі көңіл-күйге байланысты қолданылады. Мысалы: «іске сәт», «неткен сұмдық» секілді экспрессивті сөз тіркестері әртүрлі жағдайларда қолданылады.

Эмоциялық-экспрессивті сөз тіркестерін екі топқа бөлуге болады. Бірінші топқа адамның түрлі көңіл-күй, мінез-құлқын сипаттайтын, жақсы көрумен, еркелетумен байланысты жағымды образдарды жатқызуға болады. Мысалы: «үріп ауызға салғандай», «көзімнің қарашығы», «жан қалқам», т.б. Ал екінші топқа жағымсыз образдарды жатқызуға болады. Мысалы: «емешесі құрыған», «сор маңдай», т.б.

Қазақ тілінде, басқа тілдердегідей бірқатар сөздер тобы тұрақталған тіркес қалпында жұмсалады. Мысалы: «Төбеден түскен түнек жаудың үрейін ұшырып, есінен тандырды». Бұл сөйлемдегі «үрейін ұшырып», «есінен тандырды» келтірінді мағынада жұмсалған. Сол себепті «үрейім қалмады», «зәрем ұшты» секілді сөз тіркестері (қатты қорықтым) деген мағынаны береді. Бұл жағынан осы тіркестерді құс ұшты, қарға ұшты, ұшақ ұшты тәріздес сөз тіркестерімен тең қоюға болмайды. Тұрақты тіркестер екі түрге бөлінеді, мысалы: идиомалық тіркестер, фразалық тіркестер.

Идиомалық топқа жататын тұрақты тіркестер құрамындағы сөздердің байланысы берік болады, олардың тұтас болып тұрғандағы мағыналарына қатысы болмай, мүлде бөтен мағына береді. Мысалы: «қабырғаңмен кеңес» (ойлан), «қой аузынан шөп алмас» (жуас), «салы суға кетіп отыр» (көңіліз), т.б.

Фразалық топқа жататын тіркестер - тұрақты тіркестердің бірқатар мағынасы оларға қатысып тұрған сөздердің бірі болмаса, бірінің лексикалық мағынасымен байланысы болады. Мысалы: «таяқ жеу» (соғылу), «бас көтеру» (қарсылық ету), «жаны ашу» (аяу), «есінен шығу» (ұмыту).[2]

Смирницкий фразеологиялық тіркестерді фразеологиялық бірлік және идиома деп екі топқа бөледі. Фразеологиялық: деі ир, ғайіп іюе секілді етістіктерді жатқызады. Ал идиомаға ауыспалы, метафоралық мағынада қолданылатын сөздерді жатқызады. Мысалы: іәке іһе ЫііІ Ыу іһе һоғпз - действовать решительно (қазақша сөзбе-сөз аударғанда өгізді мүйізінен ұстау) ал нақты мағынасы «оқиғаны оздырмай бірден қолға алу».

Амосова фразеологизмдерді - фразема, идиома деп екі топқа бөледі.

Фраземалар - оларды құрап тұрған компоненттерінен шығады. Фразема В.В.Виноградовтың фразеологиялық бірліктеріне сәйкес келеді. Мысалы: БееЪ іеа, крепкий мясной бульон, қою майлы сорпа, кпії опе'8 Ыго\8, нахмуриться, кеудесін қақты (жақтырмай қарады). Идиомалар құрамындағы сөз мағынасымен сәйкес келмейтіндігін айтады. Мысалы: ріау \ііһ ііге играть с огнем, отпен ойнау.

Мысалы ағылшын тіліндегі, «8іогт іп а іеасир» болмашы жайт, ұсақ-түйек деген мағынаны білдіреді. Егер бұл тіркесті сөзбе-сөз аударсақ “кеседегі ызғарлы жел” деп шығар еді.

1)оп'і \огту аЬоиі іһіз 8ІІІу го\т \ііһ іһе Ыозз іі І8 ^изі 8іогт іп а іеасир. Бұл сөйлем «бастықпен болған ұрыс-керіс үшін уайымдама бұл ұсақ-түйек нәрсе» деп аударылады.

Ал төбе шашы тік тұрды деген тұрақты сөз тіркесін алатын болсақ «қорқу» деген мағына береді. Ағылшын тіліндегі «һаіг рі8Іпд» аударғанда «іо Ые 8сагесl» деген мағына береді. І'т һаіг рі8Іпд оГ йуіпд - е8ресіаллу іакіпд - оІТ апЪ ІапЫпд деген сөйлем «Мен

ұшудан қорқамын әсіресе жоғары көтерілгенде және жерге қонғанда» деп аударылады. Бұл сөйлемдегі «haiŋ ɣl8ɪnd» төбе шашы тік тұру дегенді білдіреді.[3]

Сондықтан әр фразеологизмнің мағынасына ерекше мән беру керек. Жалпы қазақ тілінде тұрақты сөз тіркестері фразеологизмдер деп аталады, ал ағылшын тілінде фразеология немесе идиома деп аталады.

Ал ағылшын идиомасын қарастыратын болсақ, оның өзіндік ерекшелігі бар. Мәселен: фразеологиялық тіркестер және идиомалар ертегілерде, жай және құрмалас сөйлемдерде көптеп қолданылады.

«He \O8 ɣgate apɪ 8oii heaŋieɪ» деген сөйлемді алсақ, бұл жердегі 8oii heaŋieɪ жұмсақ жүректі деп аударылады. Жоғарыда айтып өткеніміздей әрбір тұрақты тіркестің (идиоманың) сөйлемдегі мағынасына ерекше мән беру керек. Аталған сөйлем «ол батыл және қайырымды» деп аударылады.

Ағылшын тілінде әрбір идиома сөз таптарымен бірге қосарланып келеді. Мысалы: iɪɔt8 aŋe i8eɪ \iih poiɪp8, afesiiye^, tegɪ^, pŋero8ɪiɔp8 және т.б. Егерде сын есімдермен тіркесіп келетін тұрақты сөз тіркестеріне келетін болсақ, ол екі немесе үш сөзден құралады.

Мысалы: «iɪdhi iɪpdegeC» деген идиомалық тіркес ұрлыққа жақын, қолының сұғанағы бар адам дегенге саяды.

Бопд iɪp ihe iɔoii бұл тіркестегі Iɔpd сөзі ұзын деп аударылып сын есім қызметін атқарып тұр. Сөзбе-сөз аударсақ тісі ұзын кісі. Аталған тұрақты тіркес (идиома) «кәрі» деп аударылады.

Етістікпен қолданылатын тұрақты сөз тіркестері де жетерлік. Етістік iɔ do және зат есім 8opd қосарланып келсе, ол тұрақты сөз тіркесіне айналады. Алайда олардың қосарланып келгендегі мағынасын болжау өте қиын. «To do iɔŋ a 8opd» бір зат өз бағасынан төмен мөлшерде сатылған кезде қолданылады. «A8 po ope eI8e ai ihe aisiɔp 8eetecC iɪieŋeioiesC iɪ ihe ɾaiɪiɪpɪ, ii \epi iɔŋ a 8opd». Аукционда қойылған суреттерге ешкім қызықпаған кезде, көңіл аударып, мән бермеген кезде, ол заттардың бағасы арзан сатылды.

Ағылшын тілінде тұрақты сөз тіркестері фразеологиялық бірлік (toiɪɹaied) және фразеологиялық тұтастық (pop-iɔoiɾalecC) деп екі топқа бөлінеді.

Фразеологиялық бірліктердің мағынасын түсінуге болады. Оларға мақал-мәтелдер де кіреді. Мысалы:

A11 aŋe poi 8aiɪi8 ihai do iɔ chigɪh.

Шіркеуге барғанның бәрі имам емес.

A11 aŋe poi hiɪpiet8 ihai ɪlo\ ihe hoŋp. A11 aŋe poi do1C ihai d1iiet8.

Жылтырағанның бәрі алтын емес.

A11 ɣgead iz poi ɪakeɪ iɪ ope otep.

Бес саусақ бірдей емес.

Еoeyuiɪiɪpɪd cotez iɔ hiŋ \eho \aii8.

Сабыр түбі сары алтын.

E^eyuɪoɪu' 8 ɪiziɪpez ɪ8 poɪoɪu'8 ɪiziɪpez.

Қойшы көп болса қой арам өлер.

Ал, фразеологиялық тұтастықтың мағынасы тұрақты болады. Олардың жеке тұрғандағы мағынасымен жалпы білдіретін мағынасы сәйкес келмейді. Мысалы: iɔ keep ope8e1ɪɪ iɪ haɪɪ (өзін-өзі қолға алу), iɔ 8ɪi op ope'8 haɪɪ^; poi iɔ ɪo a haɪ^8'8 iɪŋp (қол қусырып отыру), poi iɔ toɹe a iɪpdeŋ (қолының ұшын қимылдатпау), iɔ ki11 iɪte (уақытты босқа өткізу), iɔ ki11 1\o ɾaɪɪi8 \iih ope 8iope (бір оқпен екі қоян ату), iɔ diɔe ip a11 oɪ ii (қолын бір-ақ сілтеу), iɔ keep ihe eye8 8hiɪ (бір нәрсеге көз жұма қарау).[4]

Әр-түрлі құқықтық дереккөздерді зерттей отырып, көптеген фразеологизмдерді табуға және оларды әртүрлі жіктелім бойынша жіктеуге болады. Дегенмен фразеологизмнің түрі мен құрылымын біліп қою жеткіліксіз, сонымен қатар оның қолданылу ерекшелігін де білу керек. Ағылшын құқықтық фразеологизмдеріне тән қасиет олардың қарым-қатынастың

накты ситуацияларында қолданылуы және кәсіптік қызмет саласында қолданылуы болып табылады.

Қорыта айтқанда, фразеологизмдер әр елдің, халықтың, ұлттың асыл қазынасы. Ата-баба қазынасы болып табылатын фразеологизмдер халықтың, бір-бірімен жалғасқан ұрпақтар арқасында міндетті түрде сақталады. Егер тілде фразеологизмдер сақталмай, бізге жетпеген болса, халқымыздың асыл туындылары болмаса, олар бүгінгі күнге дейін сақталып жетпесе, жұртымыздың өткен өмірінен мақрұм қалар едік. Сондықтан да тілдің байлығын арттыра түсетін сөздік қордың көлемді бөлігін құрап тұратын тілдік бірліктер - фразеологизмдер.

Әдебиеттер:

1. Болғанбаев Ә., Қалиев Ғ. Қазіргі қазақ тілі лексикологиясы мен фразеологиясы. - Алматы: Санат, 1997. - 255 б.
2. Қалиев Ғ., Болғанбаев Ә. Қазіргі қазақ тілі лексикологиясы мен фразеологиясы. Алматы: Дәуір, 2003. 247 б.

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУДЕГІ ИНТЕРАКТИВТІ ӘДІСТЕРДІ МЕКТЕПТЕ ҚОЛДАНУ

Калиева А.С.

Талғайран негізгі орта мектебі

Тарих пәні мұғалімі

Педагог-зерттеуші.

Қазақстандағы білім беруді дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы білім берудің ұлттық моделінің қалыптасуымен және Қазақстанның білім беру жүйесін әлемдік білім беру кеңестігіне кіріктірумен сипатталады. Қазіргі таңда оқытуда жаңа идеяларды әр сабақта жан-жақты қолданып, жаңаша оқытудың тиімді жолдарын тауып, жүйелі түрде қолдану-заман талабы болып отыр. Оқытудың парадигмасы өзгерді. Білім берудің мазмұны жаңарып, жаңаша көзқарас пайда болды. Осыған байланысты ұстаздар алдында оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жаңартып отыру және технологияларды меңгеру, оны тиімді қолдана білу міндеті тұр[1].

Мемлекетіміздің білім беру үдерісіне енген жаңартылған білім беру бағдарламасы - заман талабына сай келешек ұрпақтың сұранысын қанағаттандыратын тың бағдарлама. Кәсіби тұрғыда жаңа сатыға қадам басып, білім жүйесіне енген жаңалықтың қыр - сырын зерттей бастаған сәтте жаңартылған білім бағдарламасының толық нұсқасын түсініп кету оңай шаруа емес [2].

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында «Білім жүйесінің басты міндеті - ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау, оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу» деп жазылған [3].

Жеке тұлғаның белсенділігін және өзіндік дамуын оятуға бағытталған жүйе бұл оқытудың белсенді әдістері технологиясы. Бұл өзіне жартылай - зерттеу әдіс, проблемалық

түсіндіру, зерттеу әдістерін кіріктіруге ұмтылдырады, оқушыларды белсенділігін арттыруды негізге алады. Қазіргі педагогика ғылымы, барлық педагогикалық тұжырымдамаларының құндылығы оқыту үдерісі мен тәрбиелеу барысында оқушылардың белсенділігін арттыру мәселелерін қарастыруға байланысты болуда.

Бүгінгі таңда жеке тұлғаны емес, оның даму үдерісін басқару қажеттігі айқындалып отыр. Ал бұл, педагог жұмысындағы артықшылық жанама педагогикалық ықпал жасауға берілетіндігін білдіреді: тікелей жасалатын әдістерден бас тартылады, артық дидактизмнен, ғибаратты сарыннан тежелуді; оның есесіне бірінші орынға қарым- қатынас жасаудың сұхбаттық әдістерін, шындықты бірлесіп іздеуді, сан алуан шығармашылық әрекетті тәрбиелеуші шарттарды жасау арқылы дамытуды білдіреді.

Негізгі әдістемелік инновациялар бүгінгі таңда оқытудың белсенді (интерактивті) әдістері технологиясын қолданумен байланысты. «Интерактив» сөзі бізге ағылшын тілінің «іпіегасі» деген сөзінен келген. «Іпіег»- бұл «өзара», «асі» - әрекет ету дегенді білдіреді. Белсенді сөзі - өзара әрекет ету бейімділігін білдіреді немесе әңгімелесу, әлде кіммен (адаммен) не болмаса әлде немен (мысалы, компьютермен) сұхбаттасу режимінде болады. Демек, белсенді оқыту - бұл, ең алдымен, сұхбаттасып оқыту, оның барысында оқытушы мен оқушының өзара әрекет етуі жүзеге асырылады.

«Интерактивті» негізгі сипаттамалары қандай? Интерактивті оқыту - бұл танымдық әрекеттің арнаулы ұйымдастыру формасы. Ол толық айқындалған және мақсатын алдын- ала болжауға болатын оқыту түрі. Осындай мақсаттардың бірі оқушы өзінің жетістіктерін, интеллектуалдық белсенділігін сезетіндей, оқу барысының өнімділігін арттыратын оқытудың жинақы шарттарын жасау. Интерактивті оқытудың мәнісі сыныптағы барлық оқушы таным процесімен қамтылады, олар өздерінің білетін және ойлайтын нәрселері арқылы түсінуге және қарсы әсер етуге (рефлектироват) мүмкіндік алады. Таным процесінде, оқу материалын игеруде, оқушылардың біріккен әрекеттері мынаны білдіреді; әр оқушы өзіне тән ерекше еңбегін сіңіреді, білім, идея, әрекет ету тәсілдерін алмасу үздіксіз жүреді. Сонымен қатар, бұл процес өз-ара қолдау және қайырмадылық атмосферасында жүреді. Яғни, жаңа білім алып қана қоймайды, танымдық процестің өзін дамытады, оны әлдеқайда жоғары топтасу мен еңбектесу дәрежесіне көтереді [4].

Оқытудың интерактивті әдістері технологиясының мәні мынада, оқу үдерісі іс жүзінде барлық оқушы таным үдерісіне тартылатындай болып ұйымдастырылуы тиіс, олардың осыған байланысты не біледі, нені ойлайды түсінуге және рефлекстеуге мүмкіндігі болуы тиіс. Таным үдерісінде оқушылардың біріккен іс-әрекеті, әркім өзінің жеке-дара үлесін қосатын, оқу материалдарын меңгеруді білдіреді, білімдерін, идеяларын, іс-әрекет тәсілдерін алмасу жүргізіледі. Белсенді әдістердің мәндік ерекшелігі, сипаттамасы - бұл субъектілердің өзара әрекеттестігінің бір бағыттағы белсенділігінің жоғарылығы, қатысушылардың өзара әрекеттестігі, эмоционалдық, рухани бірігуі. Қытайдың бір нақыл сөзінде: «Маған айтшы - мен ұмытып қаламын; маған көрсетші - менің есімде қалады; өзіме істетші - мен сонда түсінемін» делінген. Осы сөздерден белсенді оқытудың мәні өз көрінісін табады [5].

Оқытудың интерактивті әдістеріне білім алу және оны дамыту үдерісіне белсенді ат салысуға тарту жатады:

«Миға шабуыл», топтардағы жұмыс, бақылау парағы немесе сынақ, ролдік ойын, ойын жаттығулары жобаны әзірлеу, жағдайлық тапсырмаларды шешу, сарапшыны шақыру, сарапшы топтарының пікірсайыстары, сұхбаттар, сахналау және т.б.

Белсенді әдіске сондай-ақ әр түрлі көмекші құралдарды пайдалана отырып: белсенді тақта, кітаптар, бейне материалдар, слайдтар, флипчарттар, постерлер, компьютерлер және т.б. таныстырулар жатады.

Оқытудың интерактивті әдістері технологиясы дәстүрлі оқыту әдістерінен оқу үдерісінде оқушылардың өзінің өмірлік тәжірибелерін пайдалану арқылы есте берік

сақтауымен, мәліметтерді талдап, жинақтау арқылы жеке және кәсіптік қабілеттерін аша алуымен ерекшеленеді. Дегенмен, белсенді оқыту қажетті ақпаратты игеруге уақытты көбірек бөлуді, бағалауда жаңа, күрделі өлшемдерді қолдануды қажет етеді.

Оқытудың интерактивті әдістері технологиясын тиімді пайдаланып, алға қойған мақсатқа жету үшін, белсенді оқытудың өзіндік талаптарын есепке алып, алғышарттарын қанағаттандыру керек. Психологиялық тұрғыдан алғанда, белсенді оқытудың тиімділігінің сыртқы көрсеткіштері ретінде оқушылардың бірлескен әрекет ережелерін мойындай отырып, өзара әрекеттесуге ұмтылуын, топтық рефлексияның дамып, ұжымдық ынтымақтастықтың қалыптасуын, ал әсерлілігінің ішкі көрсеткіштері ретінде оқушылардың өз міндеттері мен құқықтарын түсіне отырып, өзара әрекеи дағдыларын меңгеріп, топтық жұмысқа дайын болуын, оқу әрекетінің субъектісіне айнала отырып, өзіндік рефлексиясының дамуын айтуға болады. Жалпы алғанда, белсенді оқытудың басты шарттары қауымдастық пен бәсекелестік болып табылады [6].

Ең бастысы, мұнда мәселені шешу процесі жауапқа қарағанда маңызды екендігін түсіну қажет. Бұл интерактивті әдістің мақсаты - тек ақпаратты беру ғана емес, оқушыларға жауаптарды өз бетінше табу дағдысын меңгерту екендігімен байланысты.

Оқытуды ұйымдастырудың төрт түрлі бағыты бар екені білгілі: балаға жеке өздігінен ізденуге мүмкіндік беру, балаларға топтасып оқып-үйренуге жағдай жасау, оқушыларды өздерін-өздеріне немесе өзара бағалату және іс-әрекет барысында білім игеруге жол ашу. Дайын білімді қабылдап алу арқылы қажетті икем-дағдыларды дамыту мүмкін емес. Сондықтан оқушылардың арнайы іс-әрекет барысында икем-дағдыларды меңгеруі маңызды роль атқарады. Ол үшін оқыту білімді балалардың өздігінен оқып-үйренуге бағытталуы керек.

Оқытудың белсенді әдістері технологиясының артықшылықтары: оқушылардың қызығушылығын туғызады; әрқайсысының оқу үдерісіне қатысу белсенділігін кеңейтеді; әрбір оқушының сезіміне назар аударады; оқу материалдарын тиімді меңгеруге бейімдейді; оқушыларға көп жоспарлы әрекет етуге әсер етеді; кері байланысты жүзеге асырады; оқушылардың пікірлері мен қарым-қатынастарын қалыптастырады; өмірлік машықтарды қалыптастырады; мінез-құлықтың өзгеруіне көмектеседі.

Белсенді оқыту - бұл таным іс-әрекетін ұйымдастырудың арнайы нысаны. Ол толық нақтылықты және болжамды мақсаттарды айтып отыр. Осындай мақсаттың бірі оқушылар өзінің сәттіліктерін, интеллектуалдық жағдайларын, оқу үдерісінің өзінде қандай өнімді іс істеу керектігін сезінетін, оқудың қолайлы жағдайын жасаудан тұрады.

Интерактивті оқыту- әрекетпен және әрекет арқылы оқыту, бұл ұстаным үлкен нәтижелерге жеткізетін тиімді жүйе деп есептелінеді, себебі адам санасында бірінші кезекте өзінің әрекеттері мен өз қолымен жасаған істер қалады [7].

Интерактивті әдісте оқушылар төмендегідей білім, білік, дағды, машықтарға үйренеді:

- терең ойлану, жеке рефлексиялық қабілеттерді дамыту;
- өз идеялары мен әрекеттерін талдау және оларға баға беру;
- ақпаратты өздігімен түсініп, жан-жақты талдап, таңдап алу;
- өздігімен жаңа түсінік пен білім құрастыру;
- пікірталастарға қатысып, өз ойы мен пікірін дәлелдеу;
- шешім қабылдау және қиын мәселелерді шешу.

Интерактивті оқытуды ұйымдастырудың негізгі ережесі қандай?

Бірінші ереже. Жұмысқа сол немесе басқа межедегі қатысушылардың толық тартылуы тиіс. Осы мақсатта талқылау процесінде семинардың барлық қатысушыларын енгізуге мүмкіндік беретін технологияны пайдалану пайдалы.

Екінші ереже. Қатысушылардың психологиялық дайындығына қамқорлық жасау. Бұл жерде сөз, барлық өткен сабақтар жұмыстың сол не басқа мысалын тікелей енгізуге психологиялық дайын екендігі туралы болып отыр. Осыған байланысты шарықтап, шындау

пайдалы, оқушыға өзін-өзі жүзеге асыруға мүмкіндік беріп, жұмысқа белсенді ат салысқан қатысушыларды үнемі көтермелеп отыру керек.

Үшінші ереже. Интерактивті технологияда оқушылар көп болмауы тиіс. Қатысушылардың саны мен оқу сапасы тікелей байланыста болуы мүмкін. Қатысушылардың қолайлы саны - 25 адам. Тек осындай жағдайда ғана шағын топтардың жұмысы жемісті болады.

Төртінші ереже. Жұмыс істеу үшін ғимаратты дайындауға көңіл бөліңіздер. Ғимарат үлкен және шағын топтарда жұмыс істеу үшін қатысушылар оған жеңіл жайғасатындай есеппен дайындалуы тиіс. Оқушылар үшін физикалық қолайлылық құрылуы тиіс.

Бесінші ереже. Процедура және регламент мәселесіне назар аударып отырыңыздар. Мысалы: кез-келген көзқараста барлық қатысушылар, әркімнің сөз бостандығы құқығын сыйлауға, оның намысын сыйлауға төзімділік көрсетіңіз.

Алтыншы ереже. Семинарға қатысушыларды топқа бөлуге ерекше көңіл бөліңіз. Ең алдымен оны еріктілік негізінде жасаған дұрыс. Содан кейін кездейсоқ таңдау қағидатын пайдаланған жөн [8].

Интерактивті оқыту - бұл таным іс-әрекетін ұйымдастырудың арнайы нысаны. Ол толық нақтылықты және болжамды мақсаттарды айтып отыр. Осындай мақсаттың бірі оқушылар өзінің сәттіліктерін, интеллектуалдық жағдайларын, оқу процесінің өзінде қандай өнімді іс істеу керектігін сезінетін, оқудың қолайлы жағдайын жасаудан тұрады.

Оқыту мен оқудың бұл тәсілі оқытудың сындарлы тәсілімен тығыз байланысты, себебі оқушылар бірлесіп жұмыс істей отырып, пәндердің аралығындағы мәселелерді талқылайды, зерттейді. Оқушылар тек тыңдаумен айналыспай, білім алуда белсенді әрекет етуі керек екенін көрсетеді. Белсенді оқу аясында көңілді білім алады. Жаңарту және критериалды бағалау жүйесін енгізу тұрғысынан мұғалімдер өз шеберлігін көрсетеді. Мұғалімдер әр сабақ соңында оқушыдан күтілетін нәтижелерін анықтайды.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасы білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. - Астана, 2010.
2. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы // Алматы 2010.6-б
3. Инновационные педагогические технологии. Активное обучение /Панфилова, А.П. - 2011

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУДЕГІ ФОРМАТИВТІ БАҒАЛАУ

. ЖҮЙЕСІНІҢ АРТЫҚШЫЛЫҒЫ

Сагадиева Ж.А.

3.Серікқалиұлы атындағы орта мектеп-интернаты

Орыс тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, педагог зерттеуші

Мемлекет басшысы Қ.К.Тоқаев «Жаңа Әділетті Қазақстанның болашағы» атты бағдарламасында «табысты болудың ең іргелі басты факторы білім екенін әрқайсысымыз терең түсінуіміз керек... Себебі, құндылықтар жүйесінде білімді бәрінен биік қоятын ұлт қана табысқа жетеді», -деген. Ел ертеңі - жас ұрпақтың қолында. Ендеше, бүгінгі ұстаздар қауымына қойылатын талап та жоғары болмақ. Олар жан-жақты, әлемдегі жаңалықтардан мағлұматы бар, үнемі шығармашылық ізденістегі, кәсіби біліктілігін шыңдайтын жеке

көзқарасы бар, соны қорғай білетін жігерлі тұлға, зерттеушілік қабілеті бар, білімді де білікті, көп оқитын, көп тоқитын, білімін өз тәжірибесінде шебер қолдана білетін, өзінің оқушысын өз бетінше білім алуға баулитын кәсіби маман иесі болуы керек. Бұл өмір талабы.

Жаңартылған білім берудің маңыздылығы - оқушы тұлғасына үйлесімді, қолайлы білім беру ортасын құра отырып, оны сын тұрғысынан ойлап, зерттеу жұмыстарын жүргізіп, тәжірибе жасап, АКТ-ны қолданып, жеке, жұппен, топта жұмыс жасай білетіндей, функционалды сауатты, шығармашылықпен жұмыс жасай алатындай дәрежеге жеткізу. Жаңартылған білім беру бағдарламасының ерекшелігі спиральді қағидатпен берілуі. Спиральділік қағидаты бойынша құрылған оқу бағдарламасы Джером Брунердің «Білім беру үдерісі» (1960) атты еңбегінде қарастырылған танымдық теорияға негізделеді. Формативті (қалыптастырушы) бағалау- оқушының білім алуын үнемі бақылап отыратын мақсатқа бағытталған үзіліссіз процесс. Формативті бағалау «формальды емес» (көбінесе белгі қоймай) бағалау болады. Ол бағалау критерилеріне сәйкестікке негізделіп, кері бойланысты ұстанады. Егер нәтиженің бағасы анықталған қажеттіліктерді ескеріп, оқу процесін жақсартуға қолданылса, онда бағалау формативті болады.

Формативті (қалыптастырушы) бағалаудың мақсаты - оқу процесі арысында оқушы мен мұғалімнің іс-әрекетіне түзетулер енгізу болып табылады. Түзетулер енгізу білім алу нәтижесін жақсарту үшін мұғалімнің немесе оның білім алушылармен бірігіп жаңа мәселелерді ұсынуы.

Формативті бағалау мұғалімге білім алушылардың оқуда мақсатқа жету процесін қадағалап отыруға мүмкіндік береді және оқу процесіне дер кезінде өзгертулер мен түзетулер енгізуге, ал оқушыға өзінің білім алуында жоғары дәрежедегі жауапкершілікті сезінуге көмектеседі.

Формативті бағалау: күнделікті тәжірибеде қолданылады (сабақ сайын, күнделікті) оқушыға да, мұғалімге де қолайлы түрде пайдаланылады.

Формативті бағалау - білім берудің ерте кезеңінде оқыту процесіне өзгерістер енгізу мақсатында оқушының прогресік дамуын бағалау.

Әрбір оқушының жеке жетістіктерін басқа білім алушылармен салыстырмай және оқудың нәтижесінің әкімшілік қорытындысы ретінде қарастырмай, мектепке формативті (қалыптастырушы) бағалау тәсілдерін енгізу міндеті көкейкесті мәселе болып тұр.

Бағалаудың бұл түрінің қалыптастырушы болып аталатындығы бағаның нақты бір оқушыға, оның білім мазмұнын меңгерудегі кемшіліктерін анықтауға, оның орнын барынша тиімді толықтыруға бағытталған. Педагог осындай бағалау әрекеті арқылы пәнді меңгерудің мақсатын нақты анықтап, оқушының өткен тақырыптарды біртұтас, үйлесімді картина түрінде елестетуіне, нәтижені бақылаудың барабар (адекватты) тәсілдерін өзі анықтай білуіне, жоғары деңгейге жетуге ынталануына көмектеседі. Білім алушылар өзін-өзі бағалау ұстанымдарын, өзінің жұмыс нәтижелерін жетілдіру тәсілдерін меңгереді, өзінің оқуына деген жауапкершілікті мұғаліммен бөліседі.

Формативті (қалыптастырушы) бағалау технологиясын қолдану педагог пен баланың арасындағы кері байланыс сыртқы кері байланыстан ішкі кері байланысқа ауысады, ал бұл оқушыны білім берудің субъектісі деңгейіне көтерілуіне ықпал етеді. Оқушы өзін бақылап, өзінің әрекет тәсілдерін таңдайды, нәтижелерін өзі бағалайды, оны мұғалім жалғастырады. Солайша бала мақсат қоя білу, күтілетін нәтижені жоспарлау, оны бақылау тәжірибесін жинақтау арқылы өзінің түйінді құзіреттіліктерін қалыптастырады.

Қалыптастырушы баға технологиясы мұғалім қызметінің алгоритмі мен ол алгоритмді жүзеге асыру ресурстарының бірлігінен тұрады.

Мақсатты белгілеудің мәрелік (стартовый) нүктесін анықтай отырып, әрі қарай былайша жылжу қажет болады:

мақсатты өлшенетін оқу нәтижелеріне аудару;

нәтижеге жету деңгейін анықтау;

бағалаудың мазмұнын және техникасын іріктеу;

оқудың сәйкес әдістерін таңдау және жүзеге асыру;

бағалауды жүргізу және оқу нәтижелерінің өлшенетін деңгейіне жеткенін анықтау.

Ресей ғалымдары (И.С.Фишман, Г.Б.Голуб) мұғалімнің қалыптастырушы бағалауды ұйымдастырудағы алгоритмін мына тұрғыда ұсынады:

Жоспарланған оқу нәтижелерін анықтау.

Оқушының маңызды оқу нәтижелерін жоспарлау және оған жету әрекетін ұйымдастыру.

Білім алушылардың жоспарланған оқу нәтижелеріне керібайланыс механизмі көмегімен жетуін жүргізу. Мұғалімдер пайдаланатын әдіс оқудың тиімділігіне елеулі әсерін тигізеді. Мақсатты білім беру - тұлға дамуын жүзеге асыратын мәселе. Ал осы жалпы еуропалық стандартқа сай жаңа білім беру - жеке тұлғаның жан-жақты дамуына әкелетін бірден-бір жол! Ұлы ағартушы Ахмет Байтұрсыновтың «Ұстаз үздіксіз ізденгенде ғана, шәкірт жанына нұр құя алады», - деген сөзі ізденімпаз, жаңаша ұстаздарға арналғандай. Ұстаздардың шығармашылық қабілеті, жаңашылдық әрекеттері, біліктілігі, физиологиялық және психикалық сапасы, педагогикалық кәсіптік біліммен сәйкестенеді. Бұл педагогикалық бағытта оқытушы мен оқушының өзара ықпалы, өзара дамуда, ынтымақтастықтан теңгермешілікке, дамудың жоғарғы деңгейіне жетуде мәні зор. Осыған орай, сабақта жаңа әдіс-тәсілдерді қолдану барысында төмендегідей ойындарды қолдануды ұсынамын.

«Дұрыс-дұрыс емес» ойыны. Ойынға қатысушыларды екі топқа бөледі. Оларды бір-біріне қарама-қарсы отырғызған дұрыс. Ортаға бос екі орындық қояды. Бір орындық «дұрыс» дегенді білдірсе, екінші орындық «дұрыс емес» дегенді білдіреді. Мұғалім немесе бір оқушы қағазда жазылған ой-тұжырымды оқиды: Ы.Алтынсарин - алғаш мектеп ашушылардың бірі». Бұл тұжырымды дұрыс деп санаса, олар тез барып «дұрыс» орындығына отыруы тиіс. «Дұрыс емес» деп санаса, соған сәйкес белгіленген орындыққа отырады. Қайсысы бірінші барып отырса және жауапты дұрыс тапса, сол жеңімпаз болады.

«Жолға шығу» ойыны. Ойын айналадағы заттарға талдау жасауға мүмкіндік береді. Жолға шыққан жолаушы қандай заттарды алады? деген сұрақ қойылады. Бір топ керекті заттар тізімін айтады, екінші топ ол заттар не үшін қажет екенін айтып беруі керек.

«Жағымды, жағымсыз, даулы» әдісі

Ұйымдастыру: топпен жұмыс. Мақсаты: білім алушылардың сыни ойлау, талдау дағдыларын дамыту, сабаққа қызығушылықтарын арттыру. Сипаттамасы: білім алушылар шағын топтарға біріктіріледі. Әр топ оқылған әңгімені немесе мәтінді «жағымды, жағымсыз, даулы» мәселелерге бөліп, талқылап, өз ойларын(идеяларын) айтады. Содан кейін әр топқа тек бір мәселені бөліп беріп, олар үлкен топқа өз ойларын (идеяларын) ұсынады, ал басқа топтар толықтырып немесе қарсы пікірлер айтуына болады.

«Суретті әңгімеле» әдісі. Ұйымдастыру: барлық топпен, жұппен жұмыс.

Мақсаты: бір бөлігі берілген сурет бойынша әңгімелету, суреттегі оқиғаның басын және соңын болжату арқылы тапқызу.

Қажетті материалдар: сериялы суреттер. Сипаттамасы: білім алушыларға сурет көрсетіліп, әңгімелетіледі. Қажет болған жағдайда әңгіменің жаңа сөздерін алдын ала үйретуге болады. Сурет әңгіменің бір бөлігі екені ескертіледі. Білім алушыларға суретте бейнеленген сәттің алдында не болғаны және кейін не болатыны болжатылады. Білім алушылардың өз әңгімелері тыңдалғаннан кейін әңгіменің толық нұсқасы оқып беріледі.

Білім алушылар өздері құраған әңгіме мен әңгіменің шынайы сюжетін салыстырады. Білім алушыларға әңгімедегі негізгі ойды табу тапсырылады.

«Қол белгісі». Ұйымдастыру: ұжыммен жұмыс. Мақсаты: білім алушылардың рефлексиялық қабілетін дамыту. Сипаттамасы: Мұғалім білім алушылардан тақырыпты түсінгендігін немесе түсінбегендігін қол белгілері арқылы көрсетуді сұрайды. «Мен

түсініп отырмын және түсіндіре аламын» дегендер қолдын бас бармағын жоғары бағыттайды. «Мен әлі түсінбей отырмын» дегендер қолдын бас бармағын жанына қарай жантайтады. «Мен түсінгеніме сенімді емеспін» дегендер қолды бұлғайды.

Осы белгілерге сүйеніп, мұғалім сабақтың қай деңгейде өткенін біле алады.

«Бағдаршам». Ұйымдастыру: ұжыммен жұмыс. Мақсаты: білім алушылардың рефлексиялық қабілетін дамыту. Сипаттамасы: Әрбір оқушыға бағдаршам түстеріне сәйкес карточкалар таратылады. Мұғалім олардан сабақты түсінген-түсінбегеніне сәйкес карточкаларды көтеруін сұрайды. Жасыл карточка көтерген білім алушылар барлығын түсінген боп есептеледі. «Не түсіндің?» сұрағы қосымша қойылады. Сары және қызыл карточка көтергендерден не түсініксіз болғаны айқындалып, тақырып төңірегінде қосымша жұмыстар жүргізіледі.

Қорытындылай келе, қазіргі оқыту үрдісіне жаңа педагогикалық технологиялар кеңінен енуде. Оқушыны пәнге қызықтырумен қатар, саналы ойлауға тәрбиелейтін, қоғамдық көзқарастарын қалыптастыра алатын, өзіндік пікірі бар, қоғамдағы болып жатқан түрлі қарама-қайшылықтарды түсіне білетін, еркін сөйлеп, өз пікірін ашық айта алатын ойлы ұрпақ тәрбиелеуде сабақтың маңызы зор. Сол сабақ атты театрдағы басты кейіпкеріміз - оқушы болса, онда барлығымыздың бағытымыз бір, бағдарымыз байсалды болмақ. Әр мұғалім оқушыға көпқырлы сабақ беретін болған соң, қазіргі жаһандану саясатына сәйкес жаңа технологияны өз ыңғайына, пәніне лайықтап пайдалануы тиіс. Мұғалім шеберлігі - ізденіс нәтижесі. Сондықтан, орыстың ұлы педагог-ғалымы К.Д.Ушинскийдің «Мұғалім - өзінің білімін үздіксіз көтеріп отырғанда ғана мұғалім, оқуды, ізденуді тоқтатысымен оның мұғалімдігі де жойылады» - деген. Бұл «Ұстаз» атты ұлы сұрлеуге соқпағын салып жол тартқан көкірегі ояу, көзі ашық әрбір адамға берілген елеулі ескерту. Сабақты тартымды өткізіп, білім алушылардың қызығушылығын арттыру үшін әр сабағымызды түрлендіріп отыру шарт. Ол үшін тек бір технологиямен шектеліп қалмай, әртүрлі технологияның элементтерін пайдалану қажет.

Әдебиеттер:

1. Әлімов А.Х. Оқытудағы интербелсенді әдіс-тәсілдер. Астана «НЗМ»ДББҰ, 2021.
2. Исабекова А.К. Деңгейлік курстарда қолданылатын психологиялық тренингтер жинағы. Көкшетау, 2020.

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУДЕ ИНТЕРАКТИВТІ ӘДІСТЕРДІ МЕКТЕПТЕ ҚОЛДАНУ

Гайнетова А.К.

Ақкөл жалпы орта білім беретін мектеп

*Қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі
Құрманғазы ауданы*

«Халық пен халықты ел мен елді теңестірген білім» деп ұлы жазушы М.Әуезовтің сөзі адамзат тіршілігінің негізгі тұғырнамасы болып табылады. Тәуелсіздікке қадам басқаннан бері бері білім жүйесіне енгізіліп отырған түрлі реформалар біздің болашағымыздың жарқын бейнесі іспеттес. Себебі қай мемлекет болмасын оның қарқынды дамуы білімді, білікті азаматтарға байланысты болады. . Бүгінгі жастар - ертеңгі мемлекетті дамытушы білімді, білікті маман, ел тағдырын шешуші азаматтар. Еліміздегі білім беру үдерісіне енген жаңартылған білім беру бағдарламасы - заман сұранысына сай болашақ ұрпақтың талабын қанағаттандыратын жаңа бағдарлама деп санаймын.

Еліміздің білім беру жүйесінде жаңартылған білім беру мазмұнына толықтай көшіп, оқушыларды кең ауқымды дағдыларға үйретуге, функционалдық сауаттылықтарын арттыруға, адами құндылықтарын дамытуға көңіл бөліне бастады. Жаңартылған білім беру бағдарламасының негізгі мақсаты - оқушыларды сындарлы оқытуға үйрету, әлемдік білім кеңістігіне қол жеткізу, инновациялық білім негіздерін терең меңгерту. Қоғамның дамуына тікелей әсер етуші- білім екені бәрімізге мәлім. Мұғалімдердің кәсіби даму үдерісін дамыту барысында мектептің даму жоспарында желілік қоғамдастық, тәлімгерлік, инновациялық, интерактивті әдістерді пайдалану арқылы білім сапасын арттыру, интернет жүйесімен байланысты жандандыру, жаңа ақпаратты технологияны меңгеру, жан-жақты ұстаздар қауымымен пікір алмасу қарастырылған. Отандық білім жүйесі өз қызметін «білім беруге салынған бүгінгі инвестиция - мемлекеттің ертеңіне жасалған қамқорлық» деген қағидатқа сүйеніп жұмыс жасау керек. Жалпы білім бастауын мектептен алады, оның қайнар көзі десек те болады. Сондықтан да, тізбектің алғашқы бастауы ретінде мектептегі білім беру жүйесіне көңіл бөлу маңызды. Нәтижесінде қоғам әлдеқайда жақсарып, сапалық көрсеткіштер жоғарылайды. «Бір жылға жоспар құрсаң - егін ек, жүз жылға жоспар құрсаң - ағаш ек, ал мәңгілік мұратты көздесең - ұрпақ тәрбиеле» деген ғибрат бар. Бұл жауапкершілігі зор, салмағы ауыр міндет. Өйткені бүгінгі жас буын - ел болашағының ертеңгі кілті. Заман талабына сай сұранысы бар, бәсекеге қабілетті ұрпақ өсіру біздің міндетіміз. Ұлттық сана-сезімі оянған, рухани ойлау дәрежесі биік, мәдениетті, парасатты, іскер, бойында ізгі қасиеттері қалыптасқан білім алушылармен бірлесіп жүргізілген кешенді түрдегі тәрбие жұмыстары тағылым мен тәрбиенің алтын діңгегі деуге болады. Сындарлы оқыту теориясы негізінде білім алған оқушы өзін еркін ұстап, ойын дәл жеткізе алатын, сыни тұрғыдан ойлай алатын, тұжырым жасай білетін, бірін-бірі бағалай алатын, көшбасшы бола алатындай тұлға болып қалыптасатынына күмәніміз жоқ. Жаңартылған бағдарламаның нәтижесінде бүгінде оқушылардың сабаққа деген құлшынысы, қызығушылығының артқанын, сыни тұрғыдан ойлауға бет алғанын байқауға болады. Ең маңыздысы оқушылар өздерінің және сыныптастарының, құрбы-құрдастарының іс- әрекеттерін, жетістіктерін бағалауды және жауапкершілікті үйренуде. Қ.КТоқаев өз сөзінде: «Біз қазір «білім-ғылым-инновация» атты үштік үстемдік құратын жоғары индустриялық әлемге қарай бағыт алып барамыз», - деген еді. Қазақстанның әлемдік үрдістерге кіруі, дамыған елдердің стандарттарына деген ұмтылысы білім беру жүйесінің жаңа сапалық деңгейге өту қажеттілігін арттыруда. Біліктілікті арттыру жүйесінде мұғалімдердің функционалдық сауаттылығы - қазіргі білім берудегі жаңа және нақты жағдайға икемделу дегенді білдіреді. Оқушылардың мектепте табысты оқуы ғана емес, өмірде де табысты болуы мұғалімнің қабілетіне, оның құзыреттілігіне байланысты. Білім берудің мазмұны жаңарып, жаңаша көзқарас пайда болуда. Осыған байланысты ұстаздар оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жаңартып отырумен қатар жаңа технологияларды меңгеру, оны тиімді қолдана білуі қажет.

Жаңартылған білім беру бағдарламасының негізгі мақсаты - оқушыларды сындарлы оқытуға үйрету, әлемдік білім кеңістігіне қол жеткізу, инновациялық білім негіздерін терең меңгерту.

Жаңартылған білім беру бағдарламасының аясында білім мазмұнын жаңартуымен қатар, критериялды бағалау жүйесін енгізе отырып, оқытудың әдіс-тәсілдері мен әртүрлі құралдарын қолданудың тиімділігін арттыру талап етіледі.

Бағдарламаның мынадай міндеттерін атап айтуға болады:

1. Пән бойынша жаңартылған білім беру бағдарламасының құрылымымен, ондағы материалдардың күрделілігінің өсу ретімен, мазмұнымен және мақсаттарымен таныстыру;
2. Пән бойынша жаңартылған білім беру бағдарламасына сәйкес келетін педагогикалық тәсілдерді түсінуін және қолдана білуін қамтамасыз ету;
3. Пән бойынша жаңартылған білім беру бағдарламасындағы оқу мақсаттарына қол жеткізу мақсатында критериялды бағалау жүйесін түсініп, қолдана білуін қамтамасыз ету;

4. Мұғалімдердің бойында орта білім мазмұнын жаңарту жағдайында пән бойынша жаңартылған білім беру бағдарламасын іске асыру үшін қажетті дағдыларды қалыптастыру.

Жаңартылған білім жүйесінде мұғалімнің берген бағыты бойынша сабақта қолданған әдіс-тәсілдердің, ойындардың оқушыларға тәуелсіз болуға, сыни тұрғыдан ойлауға, оқуға, тапсырмаларды орындауда шығармашылықпен айналасуына жауапкершілікпен айналысуына көмектесетін сыни тұрғыдан ойлауға бағытталған. Қазіргі таңда қазақ тілі- мемлекеттік тіл, қарым-қатынас тілі - орыс тілі және ағылшын тілі - әлемдік кеңістікті тану тілін оқытуда жаңа идеяларды әр сабақта жан-жақты қолданып, жаңаша оқытудың тиімді жолдарын тауып, жүйелі түрде қолдану- заман талабы болып отыр. Оқыту жүйесі өзгерді. Мұғалімнің алдында оқушыларға білім мен тәрбие беруде үлкен жауапкершілік артылған. Әрбір оқушыны оқытып тәрбиелеуге байланысты мәселелерді өздігімен және шығармашылық ынтамен шешуге қабілеті мол жаңа заман мұғалімі қажет. Сонымен қатар жаңартылған білім берудің маңызды тұсы- оқушы тұлғасының үйлесімді қолайлы білім беру ортасын құра отырып сын тұрғысынан ойлау, АҚТ —ны қолдану, зерттеу жұмыстарын жүргізу, коммуникативті қарым-қатынас жасай алу, жеке, жұппен және топта жұмыс жасай білу қабілеттерін арттыру қажет. Оқушылардың өмірде де табысты болуы мұғалімнің қабілетіне, оның құзыреттілігіне байланысты болады. Білім берудің мазмұны жаңарғаннан кейін, жаңаша көзқарас, әр түрлі пікір пайда болды. Осыған байланысты ұстаздар оқытудың әдіс- тәсілдерін әрдайым жаңартып отыру және жаңа технологияларды меңгеріп, оны тиімді қолдана білуі қажет. Білім мазмұнын жаңарту тікелей шығармашылық ізденісі мұғалімнің Өз ісінің шебері ғана жоғары жетістіктерге жетеді. Ахмет Байтұрсынов «Мұғалім көп әдісті білуге тырысуы керек. Оны өзіне сүйеніш, қолғабыс нәрсе есебінде қолдануы керек», - деп бекер айтпаған, қазіргі заман талабына сай білім беру жүйесі сол қоғам мүддесіне сай болуы қажет деген ойдамын. Сондықтан еліміздің болашағы болып табылатын жастарға сапалы білім беру ұстаздардың қолында. Қазіргі заман жаһандану әлемі, ақпараттық технология әлемі. Қазіргі таңдағы еліміздің білім беру жүйесіндегі өзгерістері дамудың жаңа стратегиялық бағыттары жедел ақпараттануы, қарқындылығы білім беруге қойылатын талаптарды түбегейлі өзгертті. Біздің міндет сол өзгеріске тез бейімделіп, бәсекеге қабілетті болу, көшпен қалмауға әрекет ете білу. Тәуелсіздігіміздің тұғырлы болуына, еліміздің дамуына, жеріміздің көркеюіне өз үлестерін қосып жүрген белді азаматтардың барлығы да ауыл мектептерінен білім алып, ауылда тәрбиеленгендер. Қоғамның дамуына байланысты ауылдарымыз да күннен-күнге жаңарып, жақсарып жатыр. Соның бірі - ауыл мектептерінің жағдайы. Ғылым мен технологияның дамыған заманында білім беру саласы да қарқынды дамуда. Қазіргі таңда ауыл мектептері жаңа технология құралдарымен жабдықталып, ұстаздар білім берудің жаңа әдіс-тәсілдері бойынша білімдерін жетілдіру үстінде. «Білімді ұрпақ - болашақтың кепілі», - деп дана халқымыз айтқандай, бүгінгідей ел болашағы - жас буынды заманына сай лайықты жеке тұлға ретінде қалыптастыру ісі мемлекетіміз үшін маңызды болса, мұғалімдер қауымына артылар жүк ауыр екені баршаға мәлім. Қоғамның дамуындағы ең маңызды мәселе білім беру жүйесі. Қазіргі таңдағы негізгі мақсат - жан-жақты білімді, өмір сүруге бейім, ой-тұлғасы бар, адамгершілігі жоғары, қабілетті жеке тұлғаны яғни еліміздің патриотын қалыптастыру.

Оқып үйрену мен тәрбие ісінде оқу орындарының жаппай заманауи технологияларды қолдануға көшу процесінде мұғалімнің кәсіби шеберлігін арттыру - қоғамның басты мәселесі. Мұғалімдердің кәсіби даму үдерісін дамыту барысында мектептің даму жоспарында желілік қоғамдастық, тәлімгерлік инновациялық, интерактивті әдістерді пайдалану арқылы білім сапасын арттыру, интернет жүйесімен байланысты жандандыру, жаңа ақпаратты технологияны меңгеру, жан-жақты ұстаздар қауымымен пікір алмасу қарастырылған.

Мұғалім үнемі ізденіп, білім қорымен өзінің іс- тәжірибесін таратып, өзгенің жаңалығын үйреніп отырса, оның сабақтары да қызықты, бала үшін тиімді болмақ. Ал бұл

жағдай бүгінгі күні ауыл мектептері аталатын шалғайдағы ауылдар үшін де тиімді. Мектеп тренерлерінің өткізілген түрлі тақырыптардағы коучингтері, ықшамсабақтар бұған дейін өз жұмысын өзі жеке атқарып жүрген әріптестердің арасында ынтымақтастық орнап, ұстаздардың көзқарасы өзгеріп жаңа инновациялық мүмкіндіктерді пайдалануға талпынысы басым болды.

Бұл бағдарламаның дәстүрлі бағдарламадан ерекшелігі — пәндер бойынша ортақ тақырыптардың болуы. Жаңадан енгізілген пәндер қатарында, ағылшын тілі, жаратылыстану және ақпараттық технология сынды заманауи қажеттіліктерге байланысты жүргізілетін пәндер бар. Жаратылыстану пәнінде (химия, физика және биология пәндері) дүниетану пәнінде (география, тарих, қоғамтану) алғашқы ұғымдары қалыптастырылады. Жекеленген пәндерде үш тілділік мақсатын жүзеге асыруда тақырыпқа қажетті тірек сөздердің қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде сабақта қолданылуы жүзеге асады. Оқу мақсаттарының белгіленіп беріліп, сол мақсаттар бойынша оқушылардың оқу жетістігін «жетті», «талпынды» деп бағалау жүргізіледі. Ал егер бәсекеге қабілетті шәкірт тәрбиелеп шығарамын десек, оқу мен оқытудың әлемдік деңгейге көтерілген әдіс-тәсілдерін қолдану қажет, ол үшін әрине жаңартылған білім беру мазмұнына көшкен дұрыс. Елбасымыздың жолдауында айтқандай болашақта өркениетті дамыған елдердің қатарына ену үшін, заман талабына сай білім қажет. Қазақстанды дамыған елдің қатарына жеткізетін - білім. Ғылым мен техниканың күн санап өсуіне байланысты педагогика ғылымының теориясы мен оқыту үрдісі де түбегейлі өзгерістерге ұшырауда. Соған орай оқытудың парадигмасы өзгерді. Білім берудің мазмұны жаңарды, жаңаша көзқарас пайда болды. Осыған байланысты ұстаздар алдында бір орында отырмай оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жаңартып отыру және жаңа технологияларды меңгеру, оны тиімді қолдана білу міндеті тұр.

Қазақтың кемел талантты ұлы ұстазы Ахмет Байтұрсынов: «Елді түзетуді бала оқыту ісін түзетуден бастау керек», -деген екен. Сөзімнің соңын қорытындылай келе, бұл жаңартылған білім беру бағдарламасы бойынша менің көкейге түйгенім: алдымызға бір мақсат қоя отырып, сол мақсатқа жету жолында шәкірттердің жүрегіне жол тауып, әрекеттендіре білу шеберлігіне жетсек, егемен елдің ұл-қыздары білімді де білікті болып шықпақ. Соның арқасында біз бәсекеге қабілетті, іргесі мықты ел боламыз деген ойдамын.

Әдебиеттер:

1. Қ.К.Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы 10.01.2021 ж.
2. . «Жаңартылған білім беру мазмұны аясында критериалды бағалауды жоспарлау және ұйымдастыру» 2022ж
3. Жалпы білім беретін мектеп мұғалімдеріне арналған критериалды бағалау басшылығы Астана 2020

ҚАЛЫПТАСТЫРУШЫ БАҒАЛАУДЫҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Махахова А.С..

Н.Балғынбаев атындағы №42 жалпы орта мектебінің

тарих пәні мұғалімі

Атырау қаласы

Қалыптастырушы бағалау- оқушының оқу нәтижесінің үнемі ілгерілеп және дамып отыруына ықпал ететін, мұғалім мен оқушы арасындағы кері байланысын қамтамасыз ететін үдеріс.

Қалыптастырушы бағалау оқыту мен оқудың біртұтас құрамдас бөлігі болып, қосымша жаттығулар мен тест тапсырмалары түрінде қабылданбауы тиіс.

Қалыптастырушы бағалау үдерісі төменгі кезеңдерден тұрады:

- Оқушыларды анықталған оқу мақсаттары мен бағалау критерийлерімен таныстыру.

- Оқушылардың нені және қандай деңгейде түсіндегін анықтайтын дәлелдемелердің көрсеткіші бола алатын тиімді орта тудыру немесе олардың басқа іс- әрекеттердің ұйымдастыру.

- Оқушының дамуына ықпалын тигізетін тиімді кері байланыс беріп отыру.

- Оқушыларды бір- біріне өзара оқыту көзі бола алатындай ынтымақтастыру.

- Оқушы өз оқуы барысында өзін «құрастырушы» ретінде қабылдау.

Оқыту тиімділігінің артуы оқушы табысын бағалау сапасына тікелей байланысты. Бақылаудың дәстүрлі құралдары талап етілетін білім, білік, дағдыларының деңгейін ашуға мүмкіндік береді. Сондықтан барлық уақытта бағалау жүйесін дайындау өзекті мәселе болып келеді.

Қалыптастырушы бағалаудың пайда болуы.

«Білім беру бағдарламасын тұрақты жетілдіруде өзіндік орны бар» бағамдау үдерісін сипаттау үшін «қалыптастырушы» деген терминді алғашқы болып Майкл Скривен қолданған (Скривен, 1967, 41-б.) деген факті кең тараған.

Сондай- ақ, ол бағамдау «Мектеп басшыларына бірыңғай білім беру бағдарламасын әзірлеп, бағамдау үдерісін өзінің бастапқы рөлінде қолдану арқылы оны қайта қарай отырып, мектеп жүйесі жұмсайтын шығындарды ақтау мақсатында басқа балалармен салыстырғанда айтарлықтай айырмашылығы бар ма екені туралы шешім қабылдауға мүмкіндік береді» (41 - 42-б.) деп атап өтті. Осы ретте «бұл рөлдегі бағамдауды жіктеу үшін «қалыптастырушы» және «жиынтық» терминдерін» ұсынған.

«Бағалау» термині жақын отыру дегенді білдіретін латын сөзінен шыққандығы кездейсоқ емес, себебі бағалаудың негізгі сипаты бір адам басқа адамның не айтып, не істегенін немесе өзін-өзі бақылау жағдайында өзінің дербес ойлауын, түсінігін немесе тәртібін мұқият бақылауы болып табылады. Бағалауды өткізу үшін оқушылардың нені білетіндігін және не істей алатындығын, сонымен қатар олар қандай қиындықтармен кездесуі мүмкін екендігін анықтау қажет [1, 57-бет]

«Қалыптастырушы бағалау- оқытудағы қажеттіліктерді анықтап, сәйкесінше оқыту үдерісін өзгерту мақсатында оқушының алға ілгерілуі мен материалды игеруін жиі, интербелсенді бағалау» (Луни, 2005, 21-б.).

«Қалыптастырушы бағалау- мұғалімдер оқушылардың өтіліп жатқан тақырыптар мен дағдыларды игеру үшін қолданылатын құрал. Ол белгілі бір тақырып өтіліп жатқанда ол бойынша оқушының қате түсінігін жіне түсінбеген мәселелердің анықтаудың «өзегі» болып табылады» (Каль, 2015, 11-б.).

Оқу үшін бағалау- ізденетін, ойланатын, диалогтан, таныстырылмнан, қадағалаудан алынған ақпараттың негізінде әрекет ететін, сол арқылы күнделікті жұмысының бөлігі.

«Оқу үшін бағалау» тіркесі, әсіресе «оқуды бағалаумен» салыстырғанда, тартымдақ екені сөзсіз, бірақ Беннет (2009) атап өткендей, бір терминді екіншісімен ауыстыру анықтамамен байланысты қиындықтарды жеңілдетуге ғана көмектеседі. Алайда, Блэк, Уильям және олардың әріптестері атап өткендей, бір жағынан оқу үшін бағалау мен оқуды бағалау арасындағы айырмашылық, екінші жағынан қалыптастырушы бағалау мен жиынтық бағалау арасындағы айырмашылық мүлде әртүрлі болып табылады. Жоғарыдағы аталған бірінші айырмашылық бағалау жүзеге асырылатын мақсатпен және олардың әріптестерді оқу үшін бағалау мен қалыптастырушы бағалау арасындағы қатынасты былайша түсіндіреді:

Оқу үшін бағалау бұл- ең алдымен оқушылардың оқудың алға ілгерілету мақсатында әзірлетін және қолданылатын кез келген бағалау. Осылайша, ол әуел бастан-ақ есеп беру, рейтинг құрастыру немесе біліктілігін растау мақсатында әзірленетін бағалаудан осынысымен ерекшеленеді. Бағалауға арналған жаттығулар мұғалімдер мен оқушылар өздерін және басқаларды бағалауда және өздері қатысатын оқыту мен оқу шараларын түрлендіруде кері байланыс ретінде қолдана алатын ақпарат берген жағдайда ғана бұл жаттығулар оқуға жағдай туғызады.

Қалыптастырушы бағалау және оқушы реттейтін оқу. Стилгинс, Артер, Шапюи (2005), оқу үшін бағалау төмендегі 7 әдістен тұрады деп болжам жасаған:

Оқушыларға нақты және түсінікті тұжырымдалған оқу мақсаттарын ұсыну.

Жақсы және нашар жұмыстарды үлгі ретінде пайдалану және модельдеу.

Жүйелі түрде көрнекті кері байланыс ұсыну.

Оқушыларды өзін- өзі бағалауға және мақсат қоя білуге үйрету.

Бір ретте бір ғана сапа аспектісіне немесе оқу мақсатына арналған сабақтарды әзірлеу.

Оқушыларға мәселені мақсатты түрде қайта қаратуға үйрету.

Оқушыларды өз бетінше рефлексия жасауға тарту және оларға өз оқуының есебін жүргізіп, біліммен бөлісуге мүмкіндік беру.

Қалыптастырушы бағалау және оқушы реттейтін оқу:

Біріншіден, оқушы реттейтін оқу басқасын қоса алғанда, оқушылардың нақты оқу мақсаттарын белгілеуге көмектеседі.

Екіншіден, оқушылар нақты мақсат белгіленгеннен кейін, қалыптастырушы бағалаудың да, оқушы реттейтін оқудың да «Оқушыларды өз оқуы үшін жауапты адам ретінде әрекет етуге тарту» әдіс- тәсілдері оқушылар мақсатқа қол жеткізу үшін қолданылатын бірқатар тәсілдер қалай қолданылғанын атап көрсетеді.

Оқушы реттейтін оқуды өнімді қалыптастырушы бағалаудың негізі бір аспектісі ретінде қабылдауға ұсынады, әсіресе, қалыптастырушы бағалаудың «Оқудан күтілетін нәтижені және табыс критерийлерін түсіндіру, олармен таныстыру және оқушының түсінуі» және «Оқушыларды өз оқуы үшін жауапты адам ретінде әрекет етуге тарту» стратегияларына қатысты. Сонымен бірге, қалыптастырушы бағалау мен оқушы реттейтін оқу арасындағы ара қатынасты құрудың тағы бір өнімді әдістерінің бірі зерттеушілер мен практиктер арасында өнімді келіссөз жүргізу мақсатында олардың әрқайсысының өзіндік қырлары: оқушы реттейтін оқу ұсынатын теориялық аспектілер мен қалыптастырушы бағалаудың тәжірибелік негіздерін күшейту болып табылады.

Білімді тексеру мен бағалау оқушының білім алуына көмектесіп, оның және мұғалімнің білім сапасы жөнінде сандық мәлімет береді. Мұғалім оқушының білім деңгейінен хабар алып, оның танымдық жұмысын ұйымдастыруға негіз жасайды. Мұғалім өз жұмысындағы кемшіліктерге баға беріп, жұмыс әдістерін толықтырып, түзетіп, жеке оқушылармен жұмыстың жолдарын және құралдарын тауып, бағдарламалық білімдердің меңгерілуі деңгейін анықтайды. Оқушы тақырыпты қаншалықты деңгейде меңгергенін ұғады. Егер білімді тексермесе, онда оқушы өз білімін терең, жан-жақты және дұрыс бағалай алмайды. Оқушы білім алған соң өзінің мектептегі, үйдегі жұмыстарын жетілдіруге, жақсы сапаларын дамытуға, білім, іскерлік, дағдыларындағы кемшіліктерді жоюға мүмкіндік алады. Білім мен дағдыны бақылау мен бағалаудың маңызы мен міндеттері, талаптары, оқыту нәтижелерін бағалау ұстаздардан үлкен жауапкершілікті талап етеді.

Ұсынылып отырған бағалаудың жаңа тәсілдерде оқушылардың өзара бағалауы ынталандырылып, өзін-өзі бағалауға деген құқығын біледі, үдеріс пен оқыту нәтижесіне деген жауапкершілігі артып, өзін-өзі бақылауы күшейеді. Мұғалімнің қызметі төреші, бақылаушыдан көмекші, кеңесшіге ауысады. Бағалау үдерісінде мұғалімнің оқушымен өзара әрекеті үзілмейді, керісінше жаңа білімді игеру ынтымақтастығы жалғаса түседі. Аталған бағалаудың дәстүрлі және жаңа жүйелерінің салыстырмалы талдауы ұсынылып отыр .

Әдебиеттер:

1. Мұғалімге арналған нұсқаулық. Үшінші деңгей. - Астана: «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы
2. Современные средства оценивания результатов обучения: Учебное пособие /Сост. Е.В.Телеева - Шадринск: Изд-во Шадрин. пединст-та, 2009.
3. Мұғалімге арналған нұсқаулық. Үшінші деңгей. - Астана: «Назарбаев

САБАҚТЫ ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ МАЗМҰНЫ АЯСЫНДА ҚАРАСТЫРУ **Камешова Б.Б.**

Н.Балғынбаев атындағы №42 жалпы орта мектебі.

Тарих пәні мұғалімі

Жаңартылған оқу бағдарламаларында күтілетін нәтиже оқыту мақсаттары жүйесі түрінде берілген. Күнделікті білім беру үдерісі оқу мақсатына жетуге бағытталады және меңгерген білім, білік, дағдыларды оқушылардың оқуда, өмірлік тәжірибеде шығармашылықпен қолдана алуға дайындығын қалыптастыру. Сондықтан мұғалімнің оқу/оқыту үдерісін сапалы құруда әртүрлі санаттағы оқушылар үшін оқу мақсатын нақты айқындау қажет. Әр оқушының қажеттілігі анықталып қойылған оқу мақсаты -табысты оқытудың кілті. Мақсаттар педагогикалық үдерістің бағдарламаланған соңғы нәтижесі ретінде оқушылардың назарын басты іс- әрекеттерге шоғырландыруға мүмкіндік береді, яғни оқыту нәтижесін сапалы бағалауға, бірлескен мұғалім мен оқушы жұмыстарының ашықтығы мен айқындығына мүмкіндік береді. _ Оқытушы мен оқушының іс әрекеті сабаққа шоғырланады. Оқушылардың қандай да бір оқу пәні бойынша дайындығы, сол сабақтың өту деңгейімен, оның мазмұны және әдістемелік қамтамасыз етілуі, жағымды ахуалымен айқындалады. Сондықтан осы деңгейдің жоғары болуын қамтамасыз ету үшін, мұғалім өзінің сабағын жоспарлау барысында өзінің жеке шығармашылықпен әзірлеген жұмыс көлемін белсенді қолданылуын, оның құрылымын, оқу материалының мазмұнын, технологиясын және оны ұсынуды жетік меңгере алатынын көрсете алуы қажет. Мұғалім өз білімін жан-жақты жетілдіре отырып, әр сабағын жоспарлауда баланың мүмкіншіліктері мен ерекшеліктерін ескере отырып, оның дамуына жағдай жасайтындай әрекеттерді жобалауы тиіс.

Сабақтың тиімділігіне қалай қол жеткіземіз? Бұл сауал әр педагогты толғандырады.

«Тиімділік» латын сөзінен аударғанда- «эффектос» әр баланы дамыту үшін пайдалы қандай да іс-әрекеттер салдары, нәтижелері, әрекеттердің орындалуын білдіреді. Демек, тиімді сабақ- барлық оқушыларды жұмысқа тарта алатын: мықты және әлсіз оқушыда сабақта өз мүмкіндігіне, қажеттілігіне орай белсенді әрекеттенетін және сабақтың соңында жақсы білімін көрсете алатын сабақ болып табылады. Осылайша, сабақтың тиімділігі - бұл оның нәтижелілігі, яғни сабақ оқушыларға не берді, жаңа материалды меңгеруде олар қаншалықты ілгеріледі. Демек, сабақтың тиімділігін бағалай отырып, келесі параметрлерді ескеруіміз қажет:

- оқушыларға теориялық материал түсінікті болды ма;
 - алған білімдерін практикада қолдана алуға үйренді ме;
 - сабақ тақырыбы бойынша дағдылар қалыптасты ма;
 - мұғаліммен түзету жұмыстары жүргізілді ме;
 - сабақтың тақырыбынан туындайтын тәрбиелік жұмыстар жүргізілді ме.
- Сабақтың тиімділігі немен байланысты?

Бірінші кезеңде, ең алдымен, нақты қойылған мақсаттар мен міндеттерге. Содан кейін педагогке мақсатқа жету үшін көмектесетін құралдарды анықтау. Ал содан кейін әдісін анықтау - педагог ретінде мақсатқа қол жеткізу үшін қалай әрекет етеді.

Мақсат барлық оқуда - оқушылардың есте білім болып сақталып қалуына негіз үйретесіз, олар қандай түйінді идеяларды түсініп, өздіктерінен жасай алуларына ынталандыру.

Мақсат қою - мақсатты тұжырымдау және оны ашып көрсету, белгілі бір уақыт аралығында жүзеге асатын үздіксіз үдеріс. Мақсатты қоюда оны нақтылау қажет, яғни белгілі бір нәтижеге жетуді сипаттайтын етістікті қолдану. Оқу мақсаты мұғалімнің оқушыға бағытталып жоспарланған мақсат. Ол өз кезегінде оқушының негіз білуі мен негіз үйренуі керек?-деген сұраққа жауап іздеумен тығыз байланысты. Оқу мақсатын айқындау үшін мұғалім өз сынып оқушыларының осы мақсатқа қатысты деңгейлерін анықтайды. Сонымен қатар, мақсат құру кезінде оқушылардың әлеуеті, ерекшелігі, мүмкіншілігі және тағы да басқа факторларды ескереді.

Мақсатты жүзеге асыру барысында мақсат ішкі ниеттен сыртқы әрекетке айналып, оның соңында түпкі нәтиже қалыптасатын үдеріс. Әрбір қойылған мақсатты үнемі талдап, қажет болса қайта қарастыру керек. Үздіксіз талдау жасау мұғалімдерге маңызды шешім қабылдауға көмектеседі. Ең маңыздысы жүзеге аспай қалған немесе мерзімі бойынша қалып отырған мақсаттарға мән беру керек.

Мұғалім мақсаты - сабақ мақсатын әдістемелік тұрғыдан дұрыс тұжырымдап, оған жету құралдары мен жолдарын жобалау.

Оқу мақсаты - қалаған оқу нәтижесі. Күтілетін нәтижелер оқу мақсатына сәйкес келеді және мақсатқа жетудің маңызды «қадамдары» болып табылады.

Мақсат қоюға байланысты 8МАКТ талаптары дегеніміз не? «8МАКТ» сөзі ағылшыннан аударғанда «ақылды» дегенді білдіреді. «Ақылды мақсаттарға» қойылатын негізгі талаптар төмендегідей:

8 - нақтылық, оған жету үдерісінде білім алушылар, оның неден құралатынын түсінуі тиіс.

М - өлшенушілік, оған жету үдерісіне тартылған білім алушылар, олардың мақсатқа жеткен, жетпегенін түсінуі тиіс.

А - қол жеткізушілік, оған жету үдерісіне білім алушылар, тиісті ресурстарды игеруі тиіс.

К. - шынайылық, нақты нәтижеге бағытталады.

Т - уақытпен белгіленген, әрбір мақсаттар үшін оған жетудің уақытша жиегі анықталуы тиіс.

Заманауи мектептерде мұғалім мен оқушы жұмыстарын бағыттайтын құзырлылықтың тұтас жүйесі айқындалған. Осындай түйінді құзырлылықтардың бірін мақсат қою құзырлығы деп атайды.

Оқу мақсатын қолдану оқушыға оқыту нәтижесінде неге жету керектігін түсінуге көмектеседі. Дұрыс құрылған мақсат оқушыға негіз меңгеретінін, не үшін жасайтынын түсіндіреді. Ол мұғалім мен оқушы арасындағы кері байланысты жақсартады, әрекет нәтижесін өзіндік бақылауға және саналы бақылаудың қажеттілігін қамтамасыз етеді.

2. а) Оқу материалын жоспарлау

ә) оқу тапсырмаларын төмендегі мақсаттарға сәйкес таңдау:

жаңа материалды білу;

қайта еске түсіру;

білімді жаңа жағдайда қолдану;

білімді таныс емес (белгісіз) жағдайда қолдану; шығармашылық тәсілді қолдану;

б) Оқу тапсырмаларын «жеңілден күрделіге қарай» қағидасына сәйкес орналастыру.

в) Үш тапсырма топтамасын құру:

оқушыларды материалды еске түсіруге жетелейтін тапсырмалар; оқушылардың материалды ұғынуына ықпал ететін тапсырмалар; оқушылардың материалды бекітуіне ықпал ететін тапсырмалар.

3. Осы сәтті оқушылардың нақты қандай білімдерімен жұмыс жасау керектігін анықтау. Бұл жерде сабақтың әр кезеңінде қандай әмбебап оқу әрекеттері қалыптасатындығын елестету қажет. Сабақта оқушылардың іс-әрекеті дұрыс ұйымдастырылса: сабақтың тақырыбын жария ету кезеңінде - танымдық, жалпы оқу, коммуникациялық оқу, мақсат пен міндеттерді хабарлау кезеңінде - реттеу, мақсат қою, қарым-қатынасқа түсу т.б. әрекеттері қалыптасады.

Аталған кесте мұғалімге жоспарлау барысында, сабақтың қай кезеңінде қандай метапәндік нәтижелер қалыптасатындығын көруге мүмкіндік береді.

№1 кесте. Сабақтың әр кезеңінде әмбебап оқу әрекеттерін қалыптастыру

Сабаққа қойылатын талаптар	Заманауи үлгідегі сабақ	Әмбебап оқу әрекеттері
Сабақты тақырыбын хабарлау	Оқушылардың өздері тұжырымдайды (оқытушы оқушыларды тақырыпты ұғынуға	Танымдық, жалпыоқу, коммуникациялық
Мақсат пен міндеттерді хабарлау	Оқушылар білу мен білмеудің шегін анықтап өздері тұжырымдайды (оқытушы оқушыларды мақсат- міндеттерді	Реттеушілік мақсат қою, коммуникациялық
Жоспарлау	Оқушылардың қойылған мақсатқа жету тәсілдерін жоспарлауы (оқытушы көмектеседі, кеңес	Реттеушілік жоспарлау
Оқушылардың практикалық іс-әрекеті	Оқушылардың белгелінген жоспарға сәйкес оқу әрекеттерін іске асыруы (топтық, жеке әдістер қолданылады) (мұғалім кеңес	Танымдық, реттеушілік, коммуникациялық
Бақылауды іске асыру	Оқушылар бақылауды іске асырады (өзіндік бақылау, өзара бақылау түрлерін қолданады) (оқытушы кеңес береді)	Реттеушілік бақылау, (өзіндік бақылау) коммуникациялық
Түзету енгізу	Оқушылар қиындықтарды тұжырымдайды және түзетулерді өздері енгізеді (оқытушы кеңес береді,	Коммуникациялық, реттеушілік өңдеу/түзету/
Оқушыларды бағалау	Оқушылар іс-әрекетке оның нәтижелері бойынша баға береді (өзін-өзі бағалау, сыныптастарының әрекеттерін бағалау)	Реттеушілік бағалау (өзін-өзі бағалау), коммуникациялық
Сабақты қорытындылау	Рефлексия жүргізіледі	Өзін-өзі реттеу, коммуникациялық
Үйге тапсырма беру	Оқушылар мұғалімнің ұсынған тапсырмаларынан өздерінің мүмкіндіктеріне қарай үй тапсырмаларын өздері таңдай	танымдық, реттеушілік, коммуникациялық

4. Сабақтың «ерекше қызықты» тұстарын ойластыру. Әр сабақта оқушыларды қызықтыратын, таңқалдыратын, қуаныш сезімін оятатын ерекше бір өзіндік сәттері болуы

тиіс - бір сөзбен айтқанда оқушылар барлығын естен шығарса да оны ешқашан ұмытпайтын сәт.

5. Сабақтың құрылымын әзірлеу. Мысалы, жаңа материалға кіріспе сабағының құрылымы келесі кезеңдерден тұрады:

- мотивациялық-мақсатты;
- іске асырылу
- рефлексия-бағалаушылық

6. Сабақтың нәтижелерін бағалау тәсілдерін анықтау және оқушылардың сабақ барысына және өз әрекеттеріне рефлексия жасау.

Оқушылардың сабақтағы әрекеттерін бақылауды жоспарлау үшін нені ойлау қажет:

- нені бақылаймын?
- қалай бақылаймын?
- бақылау нәтижелерін қалай қолданамын?

Оқушыларға өз әрекеттеріне рефлексия жасауға берілген тапсырмалар келесі сұрақтарға жауап алуға көмектесуі қажет: «Біз бүгін не істедік? Бұл не үшін қажет? Ең басты нәтиже қандай? Аталған тақырып бойынша білім жетілуі неде? Ол не арқылы іске асырылды? тақырыпқа қатысты қандай сұрақтар туындады?, т.т.».

7. Сабақтың нәтижесі ретінде тұлғалық жетілуін белсендіретін оқушылардың білім беру өнімдерін құруға бағытталған үй тапсырмаларын әзірлеу. Сондай-ақ, үй тапсырмасына да сабақ барысында бағаланатын тапсырмалардың талаптары қойылады: ол кешенді, білім алушыларға өз таңдауы бойынша тапсырманы орындаудың әртүрлі деңгейіне шығуға және оның нәтижесін ұсынуға мүмкіндік беруі тиіс.

8. Сабақтың құрал-жабдықтарын дайындау. Қажетті оқу-көрнекілік құралдарының және т.т. тізімін құру.

Қорытындылай келе, мынадай тұжырым жасағымыз келеді. Сыныпта оқушының оқуына бағытталған оқу ортасын құруды жоспарламас бұрын, мұғалімдер жоспарлау кезінде әрқашан мынадай сұрақтар қою керек: Мен нені күтемін? Оқушыларды қызықтыратын не? Оқушылар нені үйренулері керек? Әртүрлі оқушылардан әртүрлі нәтиже күтеміз. Сондықтан мұғалім сабақтағы өзінің іс-әрекеті мен оқушының іс-әрекетін тиімді болатындай, қорытындысында оң нәтиже беретіндей жоспарлауы қажет.

Тиімді сабақ - тиімді жоспарлауға байланысты. Тиімді жоспарлау - мұғалімдердің білім алушылардың оқу әрекетіне қарым-қатынасын өзгерте аламын деген сенімінің негізінде жатыр. Бұл пікірлер мұғалімдер білім алушылардың таңдау жасауына оң әсерін тигізеді деген идеяға негізделген. Себебі, олар білім алушылардың оқуына олардың мектепте болған әрбір аспектісі түбегейлі түрде әсер ететіндігін біледі. Тиімді оқыту, білім алушылардың оқуға деген қабілеттеріне және ынтасына әсер етуі, сыныптағы жағдай мен қарым-қатынас (танымдық, эмоциялық және әлеуметтік) арасындағы байланысты түсінуі, мұғалімдердің демеу мен қолдауы арқасында жүзеге асады. (Харт, Диксон, Друммонд және МакИнтайр, 2015)

Әдебиеттер:

1. Яковлева С.Г. Заповеди занковского урока // Практика образования. - 2021. - № 4. - С. 2-5.
2. Хуторской, А.В. Современная дидактика [Текст]: Учеб. пособие. 2-е изд. перераб./ А.В.Хуторской. - М.: Высш. шк., 2020.- 639с.: ил.
3. <http://ipc-k1kat.eslim1e.i'i> Целеполагание на уроке
4. <http://m'mj8choo12'100.gi/> Формирование умения целеполагания у младших школьников

ЖАСӨСПІРІМ ШАҚТАҒЫ ДЕВИАНТТЫ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ

Нургалиева Р.М.

№4 Ю.Гагарин атындағы орта мектеп психологы

Жасөспірім шақтың біраз бөлігі орта мектептің жоғары сыныбына сәйкес келеді және жеке тұлғаның қалыптасу процесінде айтарлықтай маңызды рөл атқарады. Бұл жаста адамның тұлғалық жағынан пісіп-жетілу кезеңі аяқталады, оның өмірге көзқарасының негізгі сипаттары қалыптасады- үлкен өмір алдындағы ең алғашқы рет өз бетімен шешім қабылдап, болашақ кәсібін тандау міндеті жүзеге асырылады. Қоғамда балалық шақтан жастық шаққа өту кезеңі тек қана оның тұлғалық жағынан пісіп-жетілуінің ғана белгісі емес, сонымен бірге мәдениетке ұмтылу, белгілі бір деңгейіндегі білім, нормалары мен дағды жүйесін игеруі, сол арқылы жеке тұлға еңбек етіп, қоғамдық қызметтер атқара алады және әлеуметтік жауапкершілікті сезінеді. Жасөспірім шақ пен жастық шақтың арасында ап-айқын көрініп тұрған аралық шек жоқ, ол шартты түрде ғана алынады, тіпті көп жағдайда бірімен - бірі үйлесімді болып келеді. 14-15 жаспен 16-17 жас аралықтары кей жағдайларда ерте жастық шақ болып есептеледі, ал кейбір жағдайларда жасөспірімдік шақтың соңы деп атылады. Жас шамасы бойынша кезеңге бөлу схемасында жасөспірімдік шақ бозбалалар үшін 13-16 жас, қыз балалар үшін 12-14 жас, ал жастық шақ жігіттер үшін 17-21 жас, қыздар үшін 16-20 жас болып анықталған. Балалықтан есейген шаққа өту сол қоғамның бала мен үлкенге қоятын нормалар мен талаптарының арасындағы айырмашылықтың болуына байланысты.

Әлеуметтік және таптық жағдайы жеке тұлғаның өмірлік жолының тұлғалық жағынан қалыптасу кезеңінен бастап, білім алу деңгейі мен дүниеге көзқарасы қалыптасуында зор мәнге ие болады. Әдістемелік мәселенің ең күрделі жағы жас мөлшеріне байланысты өзіндік-жеке тұлғалық сипатының тұрақтылық және өзгермелілік деңгейі. Генетикалық немесе дамудың бастапқы кезінде пайда болған физиологиялық даму адамның жас мөлшеріне, жынысына байланысты. Мәдени шарттарға байланысты сипаттамалар өзгермелі болып келеді, оның үстіне жас мөлшеріне қарай ілгерілеушіліктер, шын мәнісінде, басқа сипатқа ие. Биомәдениеттік сипаттамалар биологиялық та, әлеуметтік- мәдени де де шарттарға байланысты түрленеді. Сондықтан өзіндік-жеке тұлғалық сипаттамалар ерекшелік емес, тәртіп болып саналатын болса да, олар жастық шақ аяқталған соң, енді өзгерістер болмайды екен деген ұғымды білдірмейді.

Жасөспірімдерде мінез-құлық ауытқуларын сипаттауда қазіргі заманғы педагогикалық-психологиялық әдебиетте «девианттық мінез-құлық» термині қолданылады (латын тілінен аударғанда «деуіагіо» -ауытқушылық). Девианттық мінез- құлық -қалыптан ауытқушылық және ол адамның қоғам мен әлеуметтік топта қабылданған өзін-өзі ұстау нормалары мен ережелеріне сай келмейтін іс-әрекеттері мен қылықтары. Девианттық мінез құлықтың мәнін түсінуде негізгі екі ұғымды қарастырамыз- «қалып (норма)» және «қылық». Әлеуметтік қалып-бұл нақтылы қоғамда тарихи түрде қалыптасқан жеке тұлғаның, әлеуметтік топтың немесе ұйымның мінез-құлық ережелерінің мөлшері, этикет, мораль, заңдық нормалар. Басқа да құндылықтар тәрзді, әлеуметтік нормалар тұлғаның бағалау және бағыт ұстау функцияларын орындайды, мінез-құлықты реттейді және бақылап отырады. Нормалық идеалдар сияқты бағыттапқана қоймай, белгілі бір ереже-міндеттерді жүктейді. Нормалардың реттеуші ықпалы-олардың мінез-құлықтың түрлерін, шарттарын, шекарасын ғана анықтап қана қоймай, сонымен бірге, қарым-қатынас шарттарын, мақсаттары мен құралдарын жасайтындығында. Әдетте, қабылданған нормаларды бұзу-қоғамның әлеуметтік топтары мен институционалдық формалары тұрғысынан осы ауытқуларды жою бағытындағы нақты және айқын жағымсыз реакциясын іске қосады. Сондықтан да нормалар қоғамның тұрақтылығы мен тәртібін қамтамасыз ететін, девиацияға қарсы күрестің бірден-бір әлеуетті құралы болып

табылады. Психологияда «қылық»- адамның рухани-адамгершілік тұрғыдан қалыптасуы және сол тұрғыда оның өзге адамдарға, өзіне, қоғамға және қоршаған табиғатқа деген қарым-қатынасын айқындауы деп қарастырылады. Қылықтың адамгершілік көзқарас тұрғысынан бағаланатын жағымды және этикалық, моральдық нормаларды бұзумен сипатталатын жағымсыз (аморальды) жақтары бар. Заң тұрғысынан алып қарағанда, норма ережелерін бұзушылық -бұл мемлекеттік немесе қоғамдық тәртіпті бұзу, азаматтардың құқығы мен жеке меншігіне қол сұғушылық болып есептеледі. Отбасы тәрбиесіне қатысты тәлім -тәрбиелік идеялар қазақтың халық педагогикасында Қорқыт ата кітабында, Әбу насыр әл-Фараби, Жүсіп Баласағұн, Махмұт Қашғари, Ахмет Иассауи еңбектерінде, қазақ акын-жыраулары Абай Құнанбаев, Шәкәрім Құдайбердіұлы т.б. мұраларынан да елеулі орын алған.

Мінез -құлықтағы қиындық және қиын балалар ұғымы 1920-1930 жылдары пайда бола бастады. Ұғым бастапқыда ғылымда емес, күнделікті өмірде қолданып жүрді. Біраз уақытқа ұмытылып, XX ғасырдың 50-60 жылдарында қайтадан қолданысқа енді. Алғашқылардың бірі болып бұл салада зерттеу жүргізгендердің бірі - П.П. Бельский. Проблеманы алғаш болып көтерген белгілі Ресей педагогы П.П. Блонский. Ғалым қиын балалардың жеке басылық ерекшеліктерінің өмір жағдайларымен, тәрбиемен өзара әрекеттестігін есепке алып, кешенді түрде зерттеулер жүргізіп, оны тәжірибеде қолдану жолдарын анықтады. Девиантты мінез-құлықты кең және тар мағыналарында қарастырады. Кең мағынадағы девианттық мінез-құлық деп-қоғамдағы қабылданған нормалар мен әлеуметтік стереотиптерге сай келмейтін кез-келген іс қимылды айтамыз. Бұл жағдайдағы девиацияны жағымды және жағымсыз деп екі түрге бөлуге болады. Жағымды девиантты мінез-құлық - бұл көпшілік әдеттен тыс, таңғаларлық деп қабылдаса, кейбіреулер теріс деп қарамайтын құбылыстар болуы мүмкін. Бұлар-ерлік, өзін-өзі құрбандыққа шалу, біреуге шектен тыс берілу, біреуді шамадан тыс аяу т.б. көріністер болуы мүмкін. Жағымсыз (негатив) девиация, керісінше, көп адамдарды мақұлдамау, жек көру сезімдерін туғызатын мінез-құлық ауытқушылықтары. Мысалы, терроризм, вандализм, ұрлық, сатқындық, жануарға қатыгездік жасау т.б. Тар мағынасындағы девианттық мінез-құлық дегеніміз жалпы қабылданған нормалардан тыс, жағымсыз, еш адам жақтамайтын ауытқулар.

Девианттық мінез-құлық -кез келген қоғамдағы қабылданған әлеуметтік мінез- құлық нормаларына қарама-қайшы келетін қылықтар жүйесі. Бүгінгі таңда девиантты мінез-құлық бар балалардың және нашакорлық пен ішімдікке тәуелді балалар санының өсуі өзекті проблемаға айналып отыр. Девианттық мінез-құлық - бұл балалар мен жасөспірімдердің әкімшілік жазалау шараларын қолдануға әкеп соғатын құқық бұзушылықтарды үнемі жасауы, оқудан, жұмыстан қасақана жалтаруы, отбасынан немесе балаларды оқыту тәрбиелеу ұйымдарынан үнемі кетіп қалуы, олардың қылмыстық жауаптылыққа жатпайтын қоғамдық қылмыс белгілері мен қоғамға қауіпті әрекеттер жасауы. Олардың түрлеріне қылмыскерлік, ішкілікке салыну, нашакорлық, жезөкшелік, құмар ойындарына қызығушылық, психопатиялық бұзылу және т.б. жағымсыз қылықтарды жатқызуға болады.

Девиантты мінез- құлық үлкен екі категорияға бөлінеді. Біріншіден, ашық немес жабық психопатологиясы бар, психикалық саулық нормасынан ауытқитын іс-әрекет. Екіншіден, құқықтық әлеуметтік және мәдени нормаларды бұзатын әлеуметтік емес іс- әрекет. Егер бұл әрекет еленбейтін болса, оларды құқық бұзушылық деп, ал егер назар аударатындай және оларды жазаланатын болса-қылмыс деп атайды. Жастар арасында соңғы жылдары тәртіп бұзушылық, нашакорлық, ұрлық жасаушылық, ішімдікке салынушылық, жезөкшелік кең орын алуда. Жасөспірімдердің жан дүниесі нәзік, сезімтал. Үлкендердің айтқанын, іс-әрекеттерін, ақпарат құралдарын (теледидар, түрлі түсті бейресми журналдар, т.б.) көргендерін тез қабылдайды. Міне, сондықтанда алған ақпарат пен телехабарла беріліп тұратын қылмыс хроникасы жағымсыз мәліметтер жастарды қатыгездік пен жүгенсіздікке ұрындыруда. Қоғамның басқа топтарына қарағанда девианттық мінез-құлық жасөспірімдерде көбірек байқалады. Оның объективті себебі, жасөспірімдерде құқықтық әлеуметтену процесі

және деликвенттік мінез-құлық бір мезгілде жүреді. Девианттық мінез-құлыққа психологиялық, құқық, мәдениет немесе мораль нормалары сияқты жалпы қабылданған немесе оған негізделген нормалардан ауытқыған қылықтар жүйесін жатқызамыз.

Қорытындылай келе, жасөспірімдерде девиантты мінез-құлықтың пайда болуына әлеуметтік факторлардың тигізетін әсерлері зор. Қазіргі таңда девиантты мінез-құлықты жасөспірімдерді тәрбиелеуде ата-аналарға, психолог, әлеуметтік педагог және т.б. кәсіби мамандардың тарапынан көмек қажет екенін зерттеулер көрсетіп отыр. Жоғарыда аталып өтілген факторлардың мәселелерді шешуді жетекші рөл атқарады. Девиантты мінез-құлықты жасөспірімдерді алдын алу мен қайта тәрбиелеуде аталған жұмыстар тәжірибеде дұрыс, тиімді қолдануға тікелей байланысты.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. А. Айтбаева. Әлеуметтік педагогика негіздері. Алматы, 2011
2. М. Құдиярова. «Жасөспірімдердің мінез-құлық ауытқышылық себептері. Алматы, 2006

МЕКТЕПKE ДЕЙІНГІ ҰЙЫМДАРДА ЖОБАЛАУ ӘДІСІНІҢ АРТЫҚШЫЛЫҚТАРЫ

Демешова Г.У.

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Мектеп жасына дейінгі балалар үшін-бұл қиын жаңа іс. Тәрбиеші ақпарат жинау үшін әртүрлі әдістің түрлері бар екенін айтуы керек. Біз ол үшін, балаларға түсінікті және қолайлы жеңіл әдістерді қолданамыз. Осы кезең өте маңызды, сондықтан тәрбиеші балалардың өздері тауып айтуына байқау жасап, көңіл бөлуі керек. Мұны әдеттегідей проблемалық сұрақтардан бастаймыз. Мысалы: «Ең біріншіден біз не істеуіміз керек?»

«Қалай ойлайсыңдар ғалымдар зерттеулерін неден бастайды?» Бұл сұрақтар сайланып алынған екі балаға ғана емес, барлық балаларға да арналған. Балалар әртүрлі нұсқаларды ұсына бастайды. Балаларға ең алдымен ойлану керектігін айту керек. Балалардың ұсынған пікірлері жоқ болса, онда балаларға естеріне түсіріп сыбырлап айту немесе жасырып айту қажет. Барлығымыз осымен келіскен кезде, зерттеушілердің алдына кілемге «Дербес ойлану» белгісін қойып, оны түсіндіреміз[1.8б.].

Болашақ зерттеушілер үшін бізге бейнелері бар суреттер қажет. Мысалы, зерттеу үшін салынған немесе жабыстырылған мазмұнды суреттер. Олардың саны топтағы балалардың санына сәйкес болуы керек. Әр балаға арнайы «зерттеуші папкасы» қажет. Оны жасау қиын емес. Бір қатты қағазға қалың қағаздан қалташалар жасау қажет. Әрбір қалташада «зерттеу әдісінің» сызба бейнесі берілді. Кішкентай қалташаларға пиктографиялық ақпараттарымызды саламыз.

Қысқа хаттар жазу үшін кішкентай қағаз және қаламсап беру керек (қарындаш немесе фломастер) .

Зерттеуді өткізу. Зерттеудің бұл кезеңіне бүкіл топ қатыстырылады. Бейнелі суреттерді үстел үстіне жайып қоямыз. Әрбір бала өзіне ұнаған бейнелі суретті таңдап алады. Сабақта ойын технологиясын (тіл дамыту, айналамен таныстыру т.б) қолдануға болады. Бірақ бұл жағдайда дайындалған суреттер проблеманы меңгертумен байланысты болуы қажет. Тақырып таңдалып болған соң әр балаға ақпарат жинау үшін «зерттеу папкасы» мен кішкентай қағаздар беріледі. Зерттеу жоспарын айтпай-ақ қоюға болады, өйткені

папкаларымыздың кішкене қалташаларында салынып қойылған. Әрбір бала керекті құрал жабдықтармен қаруланып болған соң дербес жұмыс жасауға кіріседі.

Тапсырма - қажетті ақпарат жинау, барлық қолайлы мүмкіншіліктерді пайдаланып дербес әңгіме - баяндау дайындау қажет. Барлығын уақытты созбай-бір сабақта жасауларына болады. Балалар тандап алған тақырыптарымен өздері дербес жұмыс жасайды. Тәрбиешінің *мақсаты- зерттеушілерге кеңес беру, керек жағдайда көмек жасау. Хабарлау.* Балалардың алғашқы әңгімелері дайын болған кезде-ақ, балаларды әңгімені тыңдауға отырғызуға керек. Бұл әңгімені балалардың бір-біріне үйрету варианты деп қарастыруға болады. Әңгімелеуші ақпараттарды құрылымдық талдау жасап, ең бастысын, маңыздысын мәлімдейді. Балалардың әңгімесінің мазмұны қарапайым болуы мүмкін, ең маңыздысы бала да шығармашылықпен әрекет ету сапалары қалыптасады.

Тәрбиешінің сөзіне қарағанда балалар әңгімелеушінің сөздеріне сын көзбен қарайды.

Біздің зерттеулеріміз көрсеткендей, балалар бұл жағдайда әңгімелеушінің сөзіне түзету жасайды, таласқа жеңіл шынайы түрде қосылады, сұрақтар қояды. Осы сәттер өте маңызды, біз балалардың назарын ерекше аударуға талаптанғанбыз. Сыни ойдың дамуына бұдан басқа сын көзбен қарауға бұдан өткен тиімді тәсіл жоқ. Барлық әңгімелерді бір сабақта тыңдау өте қиын, өйткені баланың әңгімені айтып беруі ғана емес сонымен қатар сұрақтарға жауап беруі керек. Сондықтан, біріншіден балаларды қысқа да, нұсқа сөйлеуге үйрету қажет, екіншіден, уақытты үнемді пайдалануға үйрету[2.55б.].

Біздің біліміміздің қайнар көзі болып табылатын мектепке дейінгі кезеңде зерттеу іс-әрекетін қалыптастыруды мектепке дейінгі ұйымдарда толық жетілдіру мақсатымен жалпы ережелер түрлері анықталады.

Тәрбиеші ережелерді толық зерттеу жұмысында пайдаланса, барлық тапсырмаларды табысты шеше алады. Ең бастысы-бұл жұмысты орындауға шығармашылық, ізденіс керек. Ол үшін:

- істі орындауда балалардың өздері дербес әрекет етуіне жағдай жасаңыз, тәуелсіз болуға және тікелей нұсқау беруден аулақ болыңыз;
- баланың ынта - ықыласын жойып алмаңыз;
- өздері жасай алатын жұмыс жасау үшін, сіз жасап беруге ұмтылмаңыз;
- бағалау, пайымдау ойларыңызды айтуға асықпаңыз;
- білімді меңгеру үдерісін басқаруда балаларға көмек жасаңыз;
- оқиғалардың, құбылыстардың заттар аралығындағы байланысын бақылап отыру;
- зерттеу кезіндегі проблемаларды шешуде дербес шешім қабылдауын қалыптастыру;
- ақпараттарды талдауда ой қорыту негізінде жинақтау, қарама-қарсы логикалық ойларды топтастыра білуге назар аудару;

Мектепке дейінгі ұйымдарда соңғы жылдарда жаңа мемлекеттік стандартқа сәйкес білім мазмұнын жаңартуға арналған: «Алғашқы қадам», «Зерек бала», «Біз мектепке барамыз» атты бағдарламалар дайындалып оны тәжірибеге енгізуде жобалау әдісі пайдаланылуды. Біз де өз зерттеуімізде жобалау әдісін тәжірибеде пайдаланудың тиімді жолдарын қарастырдық.

Жобалау әдісі ол өткен жүзжылдықтың басында АҚШ-та пайда болды. Оны сондай-ақ мәселелердің әдістері-деп атады және оны философиялық білім беруде ізгілендіру идеясымен тығыз байланысты қарастырған американың философ және педагогы Дж. Дьюи мен ғалым В.Х.Килпатрик. Дж. Дьюи баланың мақсатқа бағытталған іс-әрекеті арқылы оқытуды белсенді негізде құруды ұсынды және білім алуға деген баланың қызығушылығын ескеруді талап етті. Мұнда балаға өзінің өмірлік дағды ретінде қажет болатын білім алуға деген жеке қызығушылығы маңызды болмақ. «Жобалау» ұғымы білім беру саласына кейінгі жылдарда біртұтас әдістемелік мәселелерді шешу мақсатында ендіріле бастады.

Жобалау әдісі орыс педагогтарының назарын бірден аударды. Жобалау оқыту идеясы

Ресейде американдық педагогтар мен бірге тәжірибеде қатар дайындалды. Ресей мектебінің тәжірибесінде осыны пайдалануда көптеген қиындықтарға кездесті. Ал, шет елдік мектептерде бұл жоба өте белсенді және жақсы дами бастады. Атап айтқанда, АҚШ, Ұлыбритания, Бельгия, Израил, Финляндия, Германия, Италия, Бразилия, Нидерландия т.б елдерде Дж. Дьюидің гумандық идеясы жүзеге асырылды, бұл идея жобалау әдісінде кең түрде көрініс табады және теориялық білімді тәжірибеде пайдалануда баламен педагогтың арасындағы бірлескен іс-әрекетті шешуде маңызды болып табылады.

Жобалау әдісі туралы айтқанда біз, дидактикалық мақсатқа жетудің тәсілдерін қарастырамыз, яғни мәселені жан - жақты, бөлшектей қарау және ол өз кезегінде белгілі бір шындыққа жақын, тәжірибелік нәтиже беретін белгілі бір деңгейде рәсімделетін болуы шарт. Жобалау әдісінің негізгі идеясы, оның мәні мен мағынасының өзі «жобалау» ұғымы болып табылады. Оның прагматикалық бағыты белгілі бір теориялық немесе тәжірибелік мәселелерді шешу арқылы белгілі бір нәтижеге қол жеткізу, оны көзбен көру, санада сәулелендіру, көңілге тоқу және оны жүзеге асыру.

Мектепке дейінгі ұйымның басшыларын, тәрбиешілерін дайындауда біздің көзқарасымызда бұл жобаны тәжірибеде пайдалану тиімді болмақ, өйткені, жобаны жасау үдерісінде мамандар алға қойған мақсат, міндеттерге сәйкес өз еңбегінің нәтижесін көре алады. Өзінің сыртқы формасына сәйкес жобалау, бір жағынан жағдаяттарды шешуді еске түсіреді, оның қажетті атрибуттары, қарама- қайшылықтары, іс-әрекетке бағытталу негіздерінің жеткіліксіздігі, ақпараттар, жағдаяттар туралы тұтас көзқарас, ал екінші жағынан-мәселені шешу арқылы оны жою мақсаты көзделеді[3.71б.].

Тәрбиешінің еркіндікке тәрбиелеу идеясының туындауы бүгінгі таңда білім беру жүйесінің құрамын қарастыруда кешенді компоненттерден тұратынын қарастырады. Оның негізгі мәні- анықталған мәселеге байланысты баланың қызығушылығын, ынта- ықыласын ояту, жобалау әдісі арқылы белгіленген білім -білік дағдыларды игерту, бір немесе бірнеше мәселелердің шешімін бірге табуды қарастыру, алған білім, білік дағдыларын тәжірибеде көрсете білуге үйретудің бұрынғыдай сақталуында. Басқаша айтқанда, теориядан тәжірибеге, алған білімді оқытудың әрбір кезеңінде білім көлемінің сақталуын қадағалап отыру көзделеді.

Тәрбиеші ағымдағы жаңа ақпарат жайлы айтып бере отырып, оқушының ойын өз бетімен ізденіс жасауға бағыттайды. Бірақ нәтижесінде баланы өзіндік ізденісте міндетті түрде берілген тапсырманы іздеп жағдайды дұрыс шешіп, өз білімін қолдана отырып шындыққа сай нәтижеге жетіп отырады. Жобалау әдісінің қазіргі кезеңдегі негізгі бағыты мен нені танып білем? Не білемін? Бұл не үшін керек? және мен бұл білімді қайда пайдаланамын ? деген сауалдарға жауап іздейді. Жобалау әдісінің негізіне баланың танымдық дағдыларын дамыту өзінің алған білімін пайдалана білу, ақпараттық кеңістікте бағыт ала білу және сын тұрғысынан ойлауды дамыту жүзеге асады.

Жобалау әдісі барлық уақытта баланың өздігінен әрекет етуіне бағытталған: жеке, жұппен, топпен белгіленген уақыт арасында тапсырмаларды орындайды. Бұл тұрғыдан алып қарағанда ол топпен оқытуға сәйкес келеді. Жобалау әдісі кезінде белгілі бір мәселені шешу оны басқа бір қырынан қарау, әртүрлі әдіс-тәсілдерді және құралдарды пайдалану, екінші қырынан қарағанда білім беру мен оның технологиясын шығармашылық саладағы білімдерді кешенді беру. Орындалған жобаның нәтижесін балалар сезінетіндей болуы керек, егер ол теориялық мәселе болса оның нақты шешімі көрсетілуі керек, ал тәжірибелік болса оның нақты нәтижесі және оны тәжірибеге ендіруге дайын болу керек.

Жобалау әдісін пайдалану үшін тәрбиеші педагогқа жоғарғы біліктілікті және дамыту мен оқытудың әдістемесін жетік білуі қажет. Бұл технологияы ХХІ ғасырдың технологисы деп бекер атамайды. Себебі, өзгермелі өмірге байланысты және қоғамның дамуына байланысты бейімделуді, білуге үйренуді талап етеді. Жобалау әдісін пайдалануға қойылатын негізгі талаптар:

- зерттеу проблемасын іздеу және оның маңызы мен мәнін шығармашылық бағытта шешу жолдарының қарастырылуы;
- ұсынылған нәтижелердің танымдық, теориялық, тәжірибиелік мәнінің болуы;
- балалардың өздігінен дербес әрекет етуі (жеке, жұппен және топпен жұмыстар);
- жобаның мазмұндық бөлігінің құрлымын жүйелеу (нәтижеге жетудің кезеңдері);

- зертту әдістерін тиімді пайдалану: мәселені анықтау, оның мақсаты мен міндеттерін нақтылау, оны шешудің болжамын жасау, зерттеу әдістерін талдау, соңғы нәтижені безендіру, алынған мәліметтерді өңдеу түзету қортынды жасау;

Жобалау әдісінде оқытуға қойылатын мақсат:

- оқушыларға жағдай жасауға бағытталған болу;
- алуан түрлі дерек көздерінен білім дағдыларын өздігінен ынта-ықыласпен жинақтай білу дағдыларын қалыптастыру;
- танымдық және тәжірибелік міндеттерді шешу дағдысын қалыптастыру;
- әртүрлі шағын топтармен жұмыс жасай отырып, коммуникативтік дағдыларын қалыптастыру;

- өздерінің зерттеу дағдыларын дамыту (мәселені анықтау, ақпарат жинақтау, бақылау, эксперимент жүргізу, талдау жасау, блжам құру, тарату т.б.);

- жүйелі ойлау дағдысын қалыптастыру;

Жобалау әдісінің маңызы: Бала жұмыс барысында шынайы объектімен және процеспен толық танысады. Ол баланың нақты жағдаяттарды шешуге, құбылыстарды терең танып білуге және жаңа объектілерді құрастыруға жетелейді. Жобалау әдісін жүзеге асыру үшін және оның мазмұнын ашу үшін ерекше оқытудың формаларын пайдалану қажет. Олардың ішінде жетекші түрі еліктеу (имитация) ойыны деп аталады. Имитациялық ойын бұл еркін, адамды шынайы және табиғи қалыпта ұстауға ықпал ететін балалардың өзіндік «мен» түсінігін қалыптастыратын шығармашылық, белсенділік, өздігінен дербес әрекет етуге бағыт беретін ойынның түрі. Бұл ойында әрбір бала рольдерді өз еркімен таңдап алады және баланың танымдық іс-әрекеті олардың қызмет ету құрлымының барысында орындалады[4.68б.].

Тәрбиешілермен жүргізілген жобалау жұмыстарында олар: біріншіден, өздерінің ынта-ықыласымен, алған білім, білік дағдыларын өз іс-әрекетінде пайдалана білуге ұмтылса, екіншіден, мамандықтары бойынша қызмет етуге және жаңа идеялармен тың бағыт-бағдар алуға жұмсайтындықтарын көрсетті. Жалпы тәрбиешілермен жұмыс жасауда оларды үш топқа бөлдік:

1. Жобаға (формальді түрде) құлықсыз қатысып, алдын -ала берілген алгоритм үлгі бойынша тапсырманы орындауға қатысушылар. Өз іс-әрекетіне рефлексия жасамайтындар. («керек, бірақ керек емес», «істей алмаймын».

2. Ұсынылған шығармаларды ынта-ықыласымен орындап өз ойын, көзқарасын дәлелдеп, жобаны жасауға белсенді түрде атсалысып, бірақ кейбір кәсіби шеберліктерінің жеткіліксіздігіне байланысты қиындықтарға кездесетін адамдар. «керек, жасағым келеді, бірақ қолымнан келмейді».

3. Өздерінің іс-тәжірибелерін шынайы байытқысы келетін, өз көзқарастарын қайта қарауды, басқа адамдардың пікірлерімен санасатын танымдық және кәсіби жағдаяттардан шығатын «керек, істегім келеді және жасай аламын».

Топтарды анықтағаннан кейін оларға жұмыс жүргізудің жолдарын көрсететін төмендегідей үлгіні ұсындық.

Кесте 4 - Мектепке дейінгі ұйымдарда жобалау әдісін орындау үлгісі

Жобалау кезеңдері	Тәрбиешінің әрекеті	Балалардың әрекеті
1 кезең	1. Мәселені анықтау. Мақсат қою және нәтижені айқындау. 2. Ойын іс-әрекетіне, жағдаяттарға ендіру. ~~3. Міндеттерлі анықтап алу~~	1. Мәселені анықтау, оқып үйрену. 2. Ойындағы жағдаяттарды шешу. 3. Міндеттер қабылдау. 4. Жобаның міндеттерін толықтыру.
2 кезең	4. Міндеттерді шешуге көмектеседі. 5. Іс-әрекеттерді жоспарлауға көмектеседі. ~~6. Іс-әрекеттерлі ұйымдастырады~~	5. Балаларды жұмыс топтарына біріктіру. 6. Балалардың рөлдерін және қызметтерін бөлу.
3 кезең	7. Тәжірибелік көмек көрсету. (қажет болуына қарай) 8. Жобаны жүзеге асыруға бағыт берелі және бақылау жасап	7. Іс-әрекетке қатысты өзіндік білім, білік, дағдыларды пайдалану. 8. Тұсаукесер жасауға дайындық.
4 кезең	9. Жұмысты қорғауға дайындалу. 10. Қорытындылау және таллау	9. Жобаға тұсаукесер жасау.

Жобалау әдісінде ең маңыздысы-жеке тұлғаның алдына қойылған мәселе кәсіби жағынан маңызды болып табылады. Осылайша, жобаны құру жағдаяттардың туындау сипаттамасы тек қана объективті мәселе емес, педагогикалық қызметтің субъектісі үшін осы мәселеге сәйкес сол фактыны таба білуімен маңызды. Сонымен қатар, жобаны дайындау, оны елдің алдында қорғау, яғни өзінің негізгі мәселеге басқаларды да тарта білу қажет[5.776].

Жоғарыда балалардың ойын-зерттеу жұмыстары мен жобалау әдісі арқылы жаңа білім мазмұнын тәжірибеге енгізуде жаңа технологияларды пайдаланудың тиімді жолдарын қарастырдық. Теориялық тұрғыдан біз көптеген ғалымдардың құнды пікірлерін ескере келе, балалардың жобалау әдісі мен ойын-зерттеу іс-әрекетінің нәтижесін төмендегідей болжаған едік:

1. Жаңа білім жинақтайды.
2. Танымдық белсенділіктері артады.
3. Өз бетімен жұмыс істеуге дағдыланады.
4. Таным әдістерін меңгереді.
5. Ойлауда логикалық бірзділікті сақтайды.
6. Өзінің ойын нақты, түсінікті жеткізе алады.
7. Шығармашылық қабілеті дамиды.
8. Алған білімдері негізді болады.
9. Өз іс әрекеттерін қатысты сенімділік пайда болады.

Ал осы аталған мәселелердің тәжірибедегі көрінісіне тоқталатын болсақ:

1. Жобалау және ойын-зерттеу іс-әрекетімен айналысу барысында балалар өздері бұрын-соңды білмеген естімеген көптеген мәліметтермен қаруланды.

2. Жобалау әдісі мен зерттеу жұмысының барысында балалар күнен күнге қызықты жағдаяттармен танысып, тиісті мәселені басқа жақтарынан қарастыруға ынталы болды соның нәтижесінде олардың танымдық белсенділіктері артты деп ойлаймыз.

3. Балалар зерттеудің әдіс-тәсілдеріне сәйкес олар сұрақ қоя білуді, өзіндік қарапайым тәжірибе жүргізуді меңгерді.

4. Балалар жинақалған мәліметтеріне байланысты өз ойын айтып жеткізуге дағдыланды. Балалардың ойлау логикасын бірзділікке бағындыру мақсатында біз төмендегідей екі жолды ұсындық:

- а) зерттеу объектісіне байланысты жалпы сипаттама (теориялық мәліметтер) ә)

тәжірибеден алынған мәліметтер (бақылау, эксперимент нәтижесесінен алынған мәліметтерді орналастыру). Соның нәтижесінде оқушылар ойлауында бірізділікті сақтау қабілеті пайда болды.

5. Әр бала өзінің ойын нақты түсінікті жеткізуге тырысып, ең алдымен баяндайтын зат немесе құбылыс туралы мәліметті өзі өте жақсы түсініп алуы керектігін және ол туралы басқа адамға түсіндіре алуға үйренді.

6. Балалардың шығармашылық қабілеттерінің дамуы ойын-зерттеу іс-әрекеті барысында атқарылатын түрлі әрекеттерге байланысты болды. Зерттеу барысында олар суреттер жинақтап альбом құрастыру, өз айтып жеткізу тікелей шығармашылық әрекет нәтижесінде жүзеге асты.

7. Біздің ойымызша, балалардың алған білімдері дайын күйінде берілмегендіктен, олар зерттеудің әдістерін пайдаланып өз беттерімен сол білімдермен қаруланғандықтан білім мазмұнын меңгеруде естерінде көпке дейін сақталады.

8. Ойын-зерттеу іс-әрекеті барысында балалар өз беттерімен зерттеудің әдіс-тәсілдерін пайдалана отырып өз бетімен жұмыс істей алатындығына көз жеткіздік.

Балалардың мектепке дейінгі жаста әлем туралы жаңа мәліметтерді білуге ұмтылысы, қоршаған ортаны танып білуге деген талпынысы, бақылау жасауға, өздігінен ізденуге әрекет етуі ол-табиғи қалыпты жағдай. Әрбір дені сау бала туылғаннан - әр нәрсені «зерттеп» білуге, ізденушілік белсенділігі басым болады.

Балалардың өздігінен зерттеу жасай отырып алған білімдері репродуктивті тұрғыда алған білімдеріне қарағанда берік болады. Бірақ ол өте қарапайым және күтпеген жерден орындалатын болғандықтан оны білім беруде қолдануға болмайды, тек баланың өзінің дамуындағы жетістіктер үшін пайдаланылады.

Әдебиеттер:

1. Ниязбекқызы Ж. Ф. Мектепке дейінгі ұйымдарда тәрбиелеу мен білім беру үрдісінің жаңа бағыттары. - Алматы, 2018
2. Инновациялық әдістер мен тәсілдерді қолдану. Мектепке дейінгі ұйым басшысының анықтамалығы №11-2022
3. Джадрина М.Ж, Г.З.Байжасарова и др. Теоретико -методологические аспекты развития школьного и дошкольного образования в условиях ориентации на результат. Алматы. 2016.
4. Бейсенбаева А.А. «Теория и практика гуманизации школьного образования». Алматы. Ғылым. 2019 г.

БІЛІМ БЕРУ МАЗМҰНЫН ЖҮЙЕЛІ ЖАҢАРТУ ЖАҒДАЙЫНДА САПАЛЫ БІЛІММЕН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ

Досмагамбетова М.К

Б.Бегалиев атындағы жалпы орта мектебінің биология пәні мұғалімі, педагог-сарапшы.

Еліміз өркениетті елдер қатарынан орын алып, ұрпағымыз қоғам қажеттілігіне сай болып жатырса - бұл ұстаздар еңбегі. «Мұғалім - мектептің жүрегі» демекші, оқушыға білім нәрін себуші жүректің қызметі сапалы болса, жемісі де шырынды болмақ. Қазіргі заман талабына келсек, ұстаз алдында тұрған жүк ауыр десек те болады. Оның қызметін тұтастай адамтану ғылымы деп алсақ, бұл ғылым адамның күрделі де қызықты, шым - шытырығы мол рухани жан дүниесіне үңіле білу шеберлігімен көрінеді.

Ұстаздың жан-жақтылығы, үнемі ізденіс пен шығармашылық жолындағы талабының болуы шәкірт жүрегіне бірден-бір жол салады. Ондай ұстаздан шығармашыл, құзіретті және жаңа үлгідегі мұғалім күтіледі. Ал жаңаша мұғалім тәжірибенің өзгеруіне, яғни білімнің өзгерісіне талпыныстағы ұстаз. Осы үлгідегі өзгеріске бағытталған ұстаз келбеті әр ұстаздың бойынан табылу керек деп білемін.

Білім мазмұнын жаңарту - білім беру бағдарламасының құрылымы мен мазмұнын, оқыту мен тәрбиелеудің әдістері мен тәсілдерін қайта қарастыру болып табылады. Ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтарды бойына сіңірген, кез келген өмірлік жағдайда функционалдық сауаттылығы мен бәсекеге қабілеттілігін көрсете білетін тұлғаның үйлесімді қалыптасуына және зияткерлік дамуына қолайлы білім беру ортасын тудыру - жаңартылған білім мазмұнын енгізудің нәтижесі болуы керек. Білім мазмұнын жаңарту тікелей шығармашылық ізденістегі мұғалімнің кәсіби шеберлігіне байланысты. «Мұғалім көп әдісті білуге тырысуы керек. Оны өзіне сүйеніш, қолғабыс нәрсе есебінде қолдануы керек», - деп Ахмет Байтұрсынов айтқандай, қазіргі заман талабына сай білім беру мәселесі сол қоғам мүддесіне сай болуы керек. Өз ісінің шебері ғана жоғары жетістіктерге жетеді. Қазіргі таңда пәнді жақсы, терең білетін, күнделікті сабақтағы тақырыпты толық қамтитын, оны оқушыға жеткізе алатын, әр түрлі деңгейдегі тапсырмаларды білу іскерлігі, оқытудың дәстүрлі және ғылыми жетілдірілген әдіс-амалдарын, құралдарын еркін меңгеретін, оқушылардың пәнге қызығушылығын арттыра отырып дарындылығын дамытудағы іздену-зерттеу бағытындағы тапсырмалар жүйесін ұсыну өмір талабы. Ал оның негізі бастауыш сыныптарда қаланбақ. Сондықтан да әр сабаққа әр түрлі тиімді әдіс-тәсілдерді қолдана отырып, оқушылардың білім сапасын арттыру ең басты мәселе.

Білім беру бағдарламасының негізгі мақсаты-білім мазмұнының жаңаруымен қатар, критериалды бағалау жүйесін енгізу және оқытудың әдіс-тәсілдері мен әртүрлі құралдарын қолданудың тиімділігін арттыруды талап етеді. Негізінен жаңартылған білім жүйесі құзыреттілікке және сапаға бағытталған бағдарлама. Жаңартылған білім берудің маңыздылығы - оқушы тұлғасының үйлесімді қолайлы білім беру ортасын құра отырып сын тұрғысынан ойлау, зерттеу жұмыстарын жүргізу, тәжірибе жасау, АҚТ -ны қолдану, коммуникативті қарым-қатынасқа түсу, жеке, жұппен, топта жұмыс жасай білу. Жаңа білім беру бағдарламасы сыни тұрғыдан ойлауға, шығармашылықты қолдана білуді және оны тиімді жүзеге асыру үшін қажетті тиімді оқыту әдіс-тәсілдерді (бірлескен оқу, модельдеу, бағалау жүйесі, бағалаудың тиімді стратегиялары) үйретеді. Жаңартылған білім беру бағдарламасының ерекшелігі спиральді қағидатпен берілуі. Оған оқу мақсаттарын зерделей отыра тапсырмаларды ықшам сабақтарды құрастыру барысында көз жеткіздік. Бағалау жүйесі де түбегейлі өзгеріске ұшырап, критериялық бағалау жүйесіне өтеді. Критериалды бағалау кезінде оқушылардың үлгерімі алдын ала белгіленген критерийлердің нақты жиынтығымен өлшенеді. Оқушылардың пән бойынша үлгерімі екі тәсілмен бағаланады: қалыптастырушы бағалау және жиынтық бағалау. Бұл бағалау түрлері баланың жан-жақты ізденуіне ынталандырады. Критериялық бағалау жүйесі Филиппин, Сингапур, Жапония, Франция, Финляндия сынды дамыған елдерде пайдаланылады. Бұл бағалау жүйесінің артықшылығы, баланың ойлау қабілетін дамытып, ғылыммен айналысуына ықыласын туғызады. Қалыптастырушы бағалау күнделікті оқыту мен оқу үдерісінің ажырамас бөлігі болып табылады және тоқсан бойы жүйелі түрде өткізіледі. Қалыптастырушы бағалау үздіксіз жүргізіле отырып, оқушылар мен мұғалім арасындағы кері байланысты қамтамасыз етеді және балл не баға қоймастан оқу үдерісін түзетіп отыруға мүмкіндік береді. Жиынтық бағалау оқу бағдарламасынның бөлімдерін (ортақ тақырыптарын және белгілі бір оқу кезеңін (тоқсан, оқу жылы, орта білім деңгейі) аяқтаған оқушының үлгерімі туралы ақпарат алу мақсатында балл және баға қою арқылы өткізіледі. Қалыптастырушы бағалау және жиынтық бағалау барлық пәндер бойынша қолданылады.

ҚР-ның Президенті Қ.К.Тоқаевтің 2021 жылғы жолдауында елімізде білім сапасын арттыру бағытын жүзеге асыру мақсатында ұстаздардың біліктіліктерін арттыру мәселесін көтерді.[1, 1] Осы бастаманың негізінде Кембридж университетінің бағдарламасы бойынша ҚР-да «Білім беруді дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын» іске асыру мақсатында «Педагогикалық шеберлікті арттыру» тақырыбында үш айлық курс жұмыстары жүргізіліп келеді. Үш айлық курстың міндеті- ұстаздардың шеберлік деңгейі мен белсенділік, табыстылық нәтижелерін шыңдап, мектептегі оқу-тәрбие жұмысын жоғары деңгейге көтеру

Кіріктірілген білім беру бағдарламасында қазақ тілі пәнінің берілу жайы да өзгеше. Бағдарлама оқушының төрт тілдік дағдысын: тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым жетілдіруге бағытталған. Бұл төрт дағды оқу жоспарында «Шиыршық әдісімен» орналастырылған және бір -бірімен тығыз байланысты. Яғни, жыл бойына бірнеше рет қайталанып отырады және сынып өскен сайын тілдік мақсат та күрделене түседі[1, 4].

Бүгінгі күні барлық елдер жоғары сапалы білім жүйесімен жұмыс істеуде. Өйткені қазіргі заманда елдің бәсекеге қабілеттілігі оның азаматтарының парасаттылығымен анықталады, сондықтан білім беру жүйесі болашақтың талабына сәйкес дамуы тиіс. Оқушыларды заманауи әдіс -тәсілдермен оқытып, ой -өрісі кең, саналы, еркін азамат етіп тәрбиелеу қажеттілігі де осы себептен туындап отыр. Оның үстіне білім берудің жүйесін қарқынды дамытқан бұл үрдістің жалпы білім беретін мектептерге де енгізіле бастауы көңілді қуантады.

Осы жаңартылған білім беру мазмұнында диалогты оқыту барысында оқушылар күтілген нәтижеге жету үшін күш - жігерін жұмсайды, ынталанады, ойларын бөлісіп, пікірлеседі, білімді бірлесіп алып, өз білімін толықтырады.

Оқушылардың өзара әрекет дағдыларын дамытудың тағы бір тәсілі - оқушылардың бір-біріне сұрақ қоюы. Егер де сұрақ дұрыс қойылған болса сабақ берудің, білім берудің тиімді құралына айналып, оқушылардың білім алуына жағдай жасайды. Сұрақ қою маңызды дағдылардың бірі болып табылады, себебі сұрақ дұрыс қойылған жағдайда сабақ берудің тиімді құралына айналады және де оқушылардың білім алуына қолдау көрсетіп, оны жақсарта және кеңейте алады. Оқушының білім алуын қолдау үшін сұрақ қоюдың түрткі болу, сынақтан өткізу және қайта бағыттау сияқты әртүрлі техникаларын пайдалануға болатыны белгілі.

Менің ойымша, оқушылардың тілді меңгеруде үлкен нәтижеге жетуде электрондық оқулықтардағы дайын диалогтарды тыңдау, жаттау, аяқтау, толықтыру, мәтін мазмұны, кесте, сызбалар бойынша диалогтар құру-әдістері де көп көмегін тигізеді.

Топтық жұмыс ішіндегі тығыз қарым-қатынас оқушыларды бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығара, тығыз байланыста жұмыстануға жеткізеді. Сабақ барысында оқушылардың достығы нығайып, сабаққа деген жаңа көзқарастары қалыптасып, жаңа, тың идеялармен танысып, білімдерін жетілдіріп, жан-жақты дамуына мүмкіндік алады[1, 5].

Нәтижесінде оқушы:

Жан-жақты

Тілдік қоры бай

Өзіне сенімді

Тобының жанашыры

Өз ойын анық та, ашық айта алатын

Өз көзқарасын тұрақты ұстай алатын тұлғаға айналады.

Қорыта айтқанда, жаңа бағдарламаның мәні, баланың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру. Оқушы өзінің мектеп қабырғасында алған білімін өмірінде пайдалана білуі керек. Сол үшін де бұл бағдарламаның негізі «Өмірмен байланыс» ұғымына құрылған. Ұстаздарға үлкен жауапкершілік міндеттелді. Оқушылардың бойына ХХІ ғасырда өмірдің барлық салаларында табысты болу үшін, қажетті дағдыларды дарыту үшін,

мұғалімдер тынымсыз еңбектену керек. Жаңартылған оқу бағдарламасы аясында тек өз пәнін, өз мамандығын шексіз сүйетін, бала үшін ұстаз ғұмырын құдіретті деп санайтын білімді мұғалімдер ғана жұмыс істей алады. Үйренгеніміз де, үйренеріміз де көп Үнді халқының тарихи тұлғасы Махатма Гандидің «Егер сен болашақтағы өзгерісті байқағың келсе, сол өзгерісті уақытында жаса» деген ілімін негізге ала отырып, оқушы бойындағы қабілетті жетілдіріп, оқушыларды болашаққа жетелеп, жақсы істі бастағалы отырмыз. Жаңартылған білім - болашақтың кепілі.

Әдебиеттер:

1. Қ.К.Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы 10.01.2021 ж.
2. ҚР Тілдерді дамыту мен қолданудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы, Астана, 2020.
3. ҚР Білім беруді дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы, Астана, 2020.
- 4.

ЖАСТАРДЫҢ ОТАНШЫЛДЫҚ СЕЗІМІН ҰЛТТЫҚ ПАТРИОТИЗМ АРҚЫЛЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Айтқалиев Ұлдай

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті.

Еліміздің президенті Қ.К.Тоқаевтың «Қазақстанда тұратын әрбір адам өзін осы елдің перзенті сезімбейінше, оның өткенін біліп, болашағына сенбейінше біздің жұмысымыз ілгері баспайды...» - деген пікірін айтты. Қазақстан Республикасының қоғамдық-саяси өмірінде болып жатқан өзгерістер білім беру салалар Қазақстан Республикасының білім беруді дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған Мемлекеттік білім бағдарламасының міндеттері «Қазақстандық патриотизмді, толеранттылық жоғары мәдениеттілікті, адам құқықтары бостандығын құрметтеуге тәрбиелеу қажеттілігі көрсетілген» [1]. Мұндай мазмұндағы мемлекеттік талап-міндетті бүгінде жас ұрпаққа патриоттық тәрбие беру ісінің жалпы ұлттық сипатқа ие болып отырғандығын көрсетеді. Ал мұндай күрделі тәрбие үрдісі әр отбасынан бастау алып, білім беру жүйелерін үздіксіз, кешенді жүргізуді талап етеді. Демек, мемлекетіміздің білім беру жүйесінде патриоттық тәрбие беруді жан-жақты жетілдіру ұлттық идеяға, ұлттық құндылықтарға негізделі құрылып, ұлт мүддесін ұстай отырып дамытылуы тиіс. Яғни халықтық дәстүрге негізделген бабаларымыздың ерлік дәстүрлерін насихаттау, билер мен шешендердің өнегелі тәлім-тәрбиелерінен жан-жақты тәрбие жүйесін құру қажеттілігін қазақстандық білім саласының маңызды мәселелерінің бірі болып табылады.

Батырлар даналығын үйреніп, ұлы қасиеттерін ұғынып, асыл істерінен өнеге алып, қателіктерін ойға тоқып өскен әрбір ұлт өрені келешекке кемел көз тастайды, елдік дәстүр – салтты, ерлік даңқын қастерлеп, құрметтейді, Отанның патриоты, саналы күрескер азаматы болып тәрбиеленеді.[1]. Қазақстандық патриотизмді Отанын, жері мен суын шексіз сүю, халқының өнеге дәстүрін, әдет-ғұрпын, елдің тарихын құрмет тұту, мүддесін көздеп бостандығы мен құқын қорғау, әр адамның күш-жігерін ел бірлігін нығайтуға, азаматтық татулықты баянды етуге және ұлтаралықты татулық тұрақтандыруға жұмсау – деп түсінеміз.

Мемлекеттік Білім бағдарламасының «Тәрбие жүйесін жетілдіру» бөлімінде «Мақсаты – Қазақстандық патриотизм, азаматтық, ізгілік және жалпыадамзаттық құндылықтар идеяларының негізінде тәрбиеленушінің жеке тұлға ретінде сапа қасиетін қалыптастыру», - деп көрсетілген..

Студент жастардың индивидтің қасиеті салаларын, қабілеттері мен ғылыми түсініктерін қалыптастыру, студентті әлеуметтендіріп, оның жеке бас тұлғасының барлық жақтарын, ең алдымен, патриоттық сезімін қалыптастыру, Қазақстан Республикасында жоғары білімді дамыту тұжырымдамасында атап көрсетілген жоғары оқу орындарының басым міндеттерінің бірі, тәрбие процесін қазақстандық патриотизм, азаматтық интернационализм, гуманизм идеялары негізінде құруды қажет етеді.

Патриотизм, Отан сүйгіштік, патриоттық тәрбие мәселесі – адамзат өркениетінің өн бойында ұрпақтан – ұрпаққа жалғасып келе жатқан ұлы мақсат, рухани асыл мұрат, адамзаттық парыз, ар тазалығы қалпында қарастырылып келеді.

Қазақ халқы сан ғасырдан бері даму тарихында өз ұрпағына патриоттық тәрбие беруде баға жетпес тәрбиелік мүмкіндігі зор рухани, мәдени мұрасын мол тәжірибесін жинақтаған. Бұл мақсатты жүзеге асыру үшін патриоттық тәрбие жөніндегі халықтық қағидалар, талаптар және әдіс тәсілдер қолданылған. Қазақ халқының патриоттық тәрбиесінің негізгі талаптары еліміздің тарихи дамуына әлеуметтік, экономикалық жағдайына, өмір салтына, түрлі тарихи оқиғаларға байланысты қалыптасқан. Мұны біз қазақ батырының бойындағы батырға тән қаһармандық қасиеттердің жиынтығынан, мейірімділік пен әділеттіліктен, яғни азаматқа тән адамгершілік қасиеттер, шешенге тән дуалы сөздік, данаға тән білгірлі, биге тән көсемдік, әулиеге тән көрегендіктен табамыз. Сөзіміз дәлелді болу үшін Исатай, Махамбет Қарасай, Райымбек, Есет батырлардың қаһармандығын, Қазыбек, Төле би, Әйтеке билердің дуалы сөзділігін айтуымызға болады.

Патриоттық тәрбиенің негізінің бірі – Ұлы Отан соғысының батырлары жөніндегі естеліктер мен әңгімелер, көркем әдеби шығармалар мен филмдер кеңінен пайдаланылуы керек. [4]. Ел басшысы Н.Ә. Назарбаев: - «Біз Қазақстандық патриотизмді Отанын жері мен суын шексіз сүю, халқының өнеге дәстүрін, әдет- ғұрпын, елдің тарихын құрмет тұту, мүддесін көздеп, бостандығы мен құқын қорғау, әр адамның күш-жігерін ел бірлігін нығайтуға, азаматтық татулықты баянды етуге және ұлтаралық татулықты тұрақтандыруға жұмсау» - деген блатын.

Мемлекеттік «Білім» бағдарламасының «Тәрбие жүйесін жетілдіру» бөлімінде: «Мақсаты – Қазақстандық патриотизм, азаматтық, ізгілік және жалпы адамзаттық құндылықтар идеяларының негізінде тәрбиеленушінің жеке тұлға ретінде сапа қасиетін қалыптастыру», - деп көрсетілген.

Батырлардың қаһармандық бейнесі арқылы жастардың бойында патриоттық қасиеттерді қалыптастырудың маңызы зор. Батырлар бойындағы патриоттық қасиеттер туралы ойымызды жүйелей отырып, нақты түсінік беретін болсақ, «ерлік», «қаһармандық» - батырлар бойындағы қайталанбайтын, тек өзіне тән болып келетін қасиет. Ал «қасиет» сөзінің мәні: «Адамның өзіне тән (жақсы немесе жаман) белгісі. Жақсы қасиеттер (имандылық, парасаттылық, т.б.) адамда тәрбие арқылы қалыптасады» - деген ұғымды білдіреді. Патриотизм – еркіндікті, еріктілікті сақтаудың негізгі ғана емес, ол саяси, әлеуметтік– экономикалық дамудың да бастауы. Сондықтан болар халқымыз жастар тәрбиесінде ерлік, батырлық, елдік қасиеттерге баулуды бірінші орынға қойып, дәріптен отырған. «Ерлік – елдің қасиеті», «Жүректілік – жігіттің қасиеті», «Ел үшін аянба – ерлігіңе сын, жұрт үшін аянба – жігіттігіңе сын», «Отан отбасынан басталады», - деп отанын қорғауға шақырған.

Қазақ патриоттық – отансүйгіштік тәрбиесі – тереңнен тамыр тартқан, халқымыздың сан ғасырлық болмысының, дүниетану көзқарасының, ақыл-ойы мен салт-дәстүр мәдениетінің көрінісі. Осыларды бойға дарытпай тұрып келер ұрпақты патриоттық-отансүйгіштік тәрбиеге лайықты қалыптастырып, алтын бесік елін, кіндік кескен жерін қорғайтын және осы мақсат жолында бар күш-жігері мен ақыл-қайратын жұмсап, отаншыл азаматтарды, яғни нағыз патриоттарды тәрбиелеп өсіру мүмкін емес. Патриоттық сезімнің нысаны мен қайнар көзі – Отан десек, оның мазмұны – туған жер, табиғат, оның

байлықтары, тілі, дәстүрі, тарихи ескерткіштері, туған өлкедегі тамаша киелі орындары. Олардың адам көкірегіне жылылық жақындық, туысқандық сезімдерді ұялатып, ізгі де ерлік істердің қайнар көзіне айналуы патриотизмге тәрбиелеудің арқауы болады. Өсіп келе жатқан жас буындарды Отанымыздағы әлеуметтік-саяси құбылыстарға дұрыс көзқарас қалыптастыра білсек, жаңа мазмұнды сана-сезім, іс-әрекет аясында олардың жалпы патриоттық ой-пікіріне ықпал етеді.

Оқушыларды Отан жайлы білім қорына байланысты танымдық әрекетін қалыптастыру негізінде атқарылады. Баланың сабаққа эмоциялық қарым-қатынасы, елде болып жатқан оқиғаларға, қоғамға пайдалы іс-әрекетке назар аударуы, т.б. жағдайлар оқытушының жұмысында айқындалады. Білім мазмұнын бағалау нәтижесінде балалардың жас ерекшеліктеріне байланысты логикалық тапсырма беру, оның тәрбиелік маңыздылығын ескеру, сонымен бірге балалардың басқа мәселелерге қызығушылығына көңіл аудару маңызды.

Патриотизмнің құрамдас бөлігі болып табылатын маңызды элементтердің бірі – рух немесе ұлттық патриотизм өз халқына деген сүйіспеншілік ретінде қарастырылуы тиіс. Патриотизм өзінің шыққан тегінің бірлігі мен ортақтылығы, туған жеріне, тіліне, өскен ортасын, мінез-құлқына, психологиялық және этнографиялық тән ерекше тарихи ұлттық дәстүрмен тығыз байланысты. Ұлттық сезімдерді патриотизм арнасына, Отанға, ұлтқа деген сүйіспеншілік рухына дұрыс бағыттау үшін ерекшеліктерді жақсы білу және оларды міндетті түрде бала санасына сіңіре білу қажет. Рухани тәрбие, моральдық ұстаным, Отанын, халқын, елін сыйлауға тәрбиелеу оқыту жүйесінің басты мақсаты болып келген. Халқымыздың аса бай тарихы ерлік, азаматтық дәстүрлерді жалғастыруды керек етеді. Жүздеген жылдар бойы қалыптасқан ата-баба салты, сыйластық, жомарттық, азаматтық және батырлық қасиеттер бүгінгі жас ұрпаққа ауадай қажет. Отаншылдық, патриоттық, тәрбиенің көмескіленуінен жас жеткіншектердің арасында теріс әрекеттер кеңінен етек алуда.

Отаншылдық, ел-жұртын сүю, отан қорғау азаматтық борышын атқаруға арқау болатын халықтық рухани құндылықтың бірі – ар намыс. Бұл – борышты атқаруға итермелейтін әлеуметтік күш. Осы тұрғыдан алғанда ар-намыс қазақ халқының бойына туа біткен ұлттық әлеуметтік-психологиялық ерекшелік болмысы және ол азаматтың елін, жерін сүюге және отан қорғау жүйесінің негізі болмақ.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасы «Тәлім – тәрбие тұжырымдамасы» Алматы 2020ж.
2. Ж.Асанов. Студенттердің этнопедагогикалық білімдері мен икемділіктері жүйесін қалыптастырудың дидактикалық негіздері. (Оқу әдістемелік құрал).- Алматы, «Арыс» баспасы, 2021 ж.
3. Л.Сейдахметова. Патриотизм ұғымдарының маңызы. «Қазақстан

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ МАЗМҰНЫ АЯСЫНДА АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ Наурызалиева В.С.

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Ұлтаралық татулық - мемлекеттік тұрақтылықтың негізі. Еліміздегі түрлі ұлт өкілдерінің татулығы, ынтымағы өзге елдерге үлгі боларлықтай екені даусыз. Жаңа Әділетті Қазақстанның алғашқы күндерден бастап елімізде тіл саясаты мемлекет басшысы Қ.К.Тоқаевтың тікелей басшылығымен салиқалы да, сындарлы түрде жүзеге асырылуда.

Сонымен қатар Білім мен ғылымның, экономиканың, бизнестің, саясаттың, жалпы бәсекелестіктің қарыштап дамып отырған бүгінгідей жаһандану кезеңінде мемлекет басшысы көрегендік танытып, алдымызға үш тілді білу қажеттігін қойып отыр.

Алдымыздағы өскелең ұрпақтың алдында бірнеше тіл білу міндеті тұр.

Біздің мақсатымыз: Оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту. Өз ана тілін біліп, өзге тілдерді құрметтеуге, қадірлеуге үйрету. Оқушыларды ізденуге дағдыландыру. Мемлекеттік тілді білу - парыз, өзге тілдерді үйрену - құқық. Негізінен ағылшын тілін ерте жастан оқытудың мақсаты - оқушылардың ағылшын тілінде қарым-қатынас жасай алу негіздерін меңгеруі болып табылады. Ерте жастан ағылшын тілін оқыту оқушылардың коммуникативті даму біліктілігін арттырады, оқушылардың қызығушылығын оятуға мүмкіндік береді, бірден көп тілдерде сөйлеуге мүмкіндік алады. Ал әлемдік тіл ретінде бейресми түрде орныққан ағылшын тілін меңгеру ұлттың бәсекеге қабілеттілігін шыңдай түседі. Қазір ағылшын тілін білу - уақыт талабы.

Шет тілін оқытуда мотивацияның басты рөлін түсіну үшін, білім беру мекемелерінде мұғалімдерге оның негізгі әдіс-тәсілдерін, құрылымын жақсы білуі қажет. Мотивация мәселелерін қарастыруда және қалыптастыру жолын іздестіруде оны түсінуге мүмкіндік бола бермейді, себебі, мотивацияның қалыптасуы бұл мұғалімнен оқушыға берілмейтіндігі әр сабақтың үрдісінде көрінеді. Уәждердің қалыптасуы - бұл, біріншіден, сабаққа деген ішкі ынта сезімінің көрінуі және барлығын түсіне отырып, мотивациялық құндылықтар ортасын өз бетінше әрі қарай дамытуы.

Неден бастаған жөн деген сұраққа жақсы оқулық керек дер едім. Өйткені дұрыс таңдалған оқу құралы оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырады. Қазіргі кезде ағылшын тілінен оқу құралдары өте көп, қазіргі таңда 1-сынып «8tile» оқулығымен оқытылуда. Бұл кітаптың ерекшелігі сөйлеу мен тыңдау дағдыларын дамытуға арналған оқу кітабы мен дискілер, жазу тапсырмалары бар жұмыс кітабы және әр сабақтың жоспары мен әртүрлі әдіс-тәсілдер көрсетілген мұғалімге арналған кітабы, тақырыпқа сай көрнекіліктері берілген.

Шет тілін оқытудың тиімділігін тек қана білім алушыларға байланысты емес, оқыту стратегиясына байланысты. Осы стратегиялардың үйлесімімен ең жоғарғы тиімділікке қол жеткізуге болады. Бұл мақсатқа жету үшін ең басты фактор мыналар: мұғалімнің білім алушыға немесе оқушыға деген педагогикалық іс- әрекеттің тиімділігін жетілдіру және сабақтағы әлеуметтік-психологиялық бірлестік жағдайындағы қарым-қатынасы. Тілді үйрену сабақтарында оқушылардың тыңдау, оқу, жазу, сөйлеу дағдыларын дамыту сабақ барысында жүзеге асып отыруы тиіс және жазудан гөрі оқушылардың тыңдап түсінуіне, сөйлеуіне көбірек назар аударылады, өйткені бұл жаста балалардың көбі есту, көру арқылы есте сақтайды. Бастауыш сыныпта ата-аналардың көмегі де өте маңызды. Егер олар бүгін сабақта үйренген сөздерін күнделікті үйде қайталап отырса, келесі сабақта балалар оны ұмытпай еркін қолданатын болады. Қойылған мақсаттарға жету үшін бастауыш оқушыларының сөйлеу дағдыларын жетілдіру, дамыту және сабақта ойын түрлерін қолдануы керек. Өйткені, ойын - көңіл-күй, ойлау күштерін талап ететін, ұйымдастырылған сабақ болып табылады. Әр кез ойын шешім қабылдауды ұсынады, себебі, жеңіске жету мақсаты болады. Осы сұрақтарды шешуде ойлау шығармашылықтары қалыптасады. Пән бойынша алған білімі емес, тіл бойынша дайындығы төмен оқушылар ойында алдыңғы, бірінші болуы мүмкін, себебі, олардың тапқырлығы, жинақтығы ойын барысында көрінеді. Мысалы 1сыныпқа арналған бір сабағымды алып көрсетсем, «АбойІ тузеІF» яғни, өзін және отбасымен таныстыру. Бұл тақырыпта оқушы отбасы мүшелерімен танысады. Танысу барысында “ThI8 із ” құрлымымен және “tu” есімдігімен толықтай меңгеріп шығады. Сондай-ақ бұл құрлымдарды оқулыққа арналған дискіден оқушылар тыңдап, қайталап және көзбен көріп сөйлей алуға дағдыланады.

«Жаз және көрсет» - деген тәсіл оқушылардың шет тіліндегі сөздің қорларын қарым-қатынас жасау үрдісінде қолдануға мүмкіндік береді. Бұл тәсіл де - әмбебап тәсіл болып табылады, мұны лексика мен грамматиканы бекітуге қолданылады. [1.] Қарым- қатынаста қабілеттерін дамыту үшін өлеңдер қолданылады. Өндердің оқушылар үшін қызықтылығы

мынада: олардың не жайында айтылатында, қандай әуен түрінде орындалатындығы. Әндер оқушыларға бірдеңе жайлы хабар береді, қызықтырады, яғни қарым-қатынаста бірінші орынды алуға итермелейді. Бұл жағдайды оқушылар шығармашылық жұмыс арқылы, яғни отбасы мүшелері суретін салып және жазып, басында түсіндірілген құрлымды қолданып айтып шығады. Бұл жерден оқушылардың толық жұмысқа қамтылуы байқалады. Осыдан келе сурет салу барысында ән қосымша орындалса, оқушылардың көңіл-күйлері көтеріліп, сабаққа деген ынталары, қызығушылықтары молайады. Осы оқулықтан көретініміз, әр тақырыпқа ән бірге берілген және сол әннің бейне баяныда бірге берілген. Оқушылар әндерді үйрену барысында, жаңа ақпараттар алады, шығармашылық қызығушылықтарын қалыптасуына септігін тигізеді. Мысалы, оқушылар, өлеңді үйрену барысында, дене мүшелері мен сезім мүшелерінің, ағылшын тіліндегі атауымен танысады. Эстетикалық мотивация жайлы айтпай кетуге болмайды. Әсіресе, эстетикалық мотивация-ойлауды дамытады, көңіл-күй, ойлау, жағымды сезімдерді қалыптастырады. Бұлардың барлығы оқушылар шет тіліндегі өлеңді сүйіп қызығушылықпен орындаған жағдайда ғана жүзеге асады. Тілді үйрету үрдісінде әндер- дәстүрден тыс мерекелік элемент ретінде білім алушылардың эмоционалды ортасына (кеңістігіне) өз әсерін тигізеді. Өзге оқыту барысында тіл шығармашылығын әуен түрінде қолданғанда, материал тез жатталып, шаршағандарын басады.

Әндерді орындау мынандай қабілеттерді арттырады:

- айту дағдыларын жетілдіреді, дауыс ырғағы және ырғақ артикуляциясындағы нақтылықты жетілдіруге мүмкіндік береді, шет тілі бойынша тілін, сөздік қорын байытады,
- тыңдалым, оқылым дағдыларын, біліктілігін арттырады.
- диалогтық, диалогтік айтылуларды қалыптастырады.
- сөйлеудің дайындалған, еркін түрін дамытады.

Оқу материалдарының мазмұнын іріктеу барысында тез жатталатын, эмоционалды, бояуы қанық материалдарды алғаны дұрыс. Сабақ материалдарына нақты кейіпкерлерді енгізген жөн. Жұмыс барысында оқушылармен, оқулықтағы мәтіндерді ғана қолданбай, мұғалім бейнесабақтарды қолдануға мүмкіндігі бар. Өзге тілдегі қарым-қатынасқа байланысты коммуникативтік тапсырмалар білім алушыларда үлкен қызығушылық тудырады. Егерде сөйлеу барысында сөздерді көп қолдансаң, балалар жақсы жаттайды. Ағылшын тілі сабағындағы диалогтар жаңа сөздерді игеруге көмегін тигізуде, нәтиже көрсеткеніндей коммуникативтік әдістер - оқушылардың сабақ барысындағы сүйікті ең көп қолданылатын әдістерінің бірі. Мектеп оқушыларына ағылшын тілін үйретуде түрлі әдіс-тәсілдерінің көптігіне қарамастан кейбір қиындықтар кездеседі. Ағылшын тілін оқытуда оқушылардың жас ерекшеліктеріне негізделеді: атап айтсақ, тез шаршайды, көңіл аудармау, есте сақтау деңгейі төмендейді. Сонымен бірге, қарым- қатынас қабілеттерін дамытудағы негізгі қиындықтарды, мынадай мотивациялық мәселелерді де жатқызуға болады:

Қойылған міндеттерді шешуде оқушыларды тілдік және сөйлеу құралдарының жетіспеушілігі.

Оқушылар сабақта ұжымдық тақылауға кейбір себептерге байланысты қатыспайды.

Оқушылар шет тілінде байланыс жасау ұзақтығына шыдай алмайды, әсіресе, үлгерімі төмен оқушыларға қатысты.

Осыған орай балалардың физикалық психологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, көп күш түсірмейтін тапсырмалар беруі қажет. Орта мектепте ағылшын тілі оқыту кезеңінде әр сабаққа билер және әр түрлі қозғалыс түрлері қолданылады (сергіту сәттері). Бұларды қолдану барысында әрбір оқушыға тілдік материалды сақтау мақсаты қойылады. Өлеңдердің шумақтарын, тармақтарын қолдану күнделікті тәжірибеде негізгі грамматикалық үлгілерін сақтауға септігін тигізеді. Сонымен бірге оқыту үрдісінде пәнге деген қызығушылығын арттырып, тартымды ойындарға ұласады.

Таңдамалы сабақ (дәстүрлі емес сабақ) әр түрлі болады, яғни, оқытудың дәстүрден тыс

әдіс-тәсілдері қолданылады және мұнда балалардың оқыту деңгейін ғана көтеріп қоймайды, сонымен бірге басқа да қабілеттерін ашуға септігін тигізеді. Атап айтсақ, өлеңдерді декларациялау қабілеті, сөйлеу дағдыларын дамыту, жағдайды көрсету, шет тілінде өлең айту, сөйлеу барысында өзіндік көзқарасын беру, болып жатқан жағдайлар туралы ақпарат беру, сөйлеу мәдениетін сақтау, ағылшын тілінде сөйлейтін елдердің салт-дәстүрлерімен, мәдениетімен жан-жақты танысады. Тек оқушылардың сабақ шығармашылығындағы, яғни, сабақ барысында, негізгі түрлері - шет тілінде айтылым, оқылым, жазылым болып қана қоймай мұғаліммен жеке бір-бірімен жанды, белсенді қарым-қатынас болуы керек. Балалардың шет тіліне деген қызығушылығын арттыру үшін оқу үрдісінде сабаққа деген белсенділігін жақсы ұйымдастыру керек. Аталып өткен әдіс-тәсілдер, бастауыш сынып оқушыларының танымдық қызығушылығын дамытуға септігін тигізеді. Әсіресе, танымдық қызығушылығын дамыту осы жас ерекшелігінде тиімді болмақ.

Қорыта келгенде, «Тілдердің үш тұғырлылығы» бағдарламасының негізгі мақсаты мемлекеттік тіл - қазақ тілін орыс және ағылшын тілдерінің деңгейіне дейін көтеріп, бәсекелестігін арттыру болып табылады. Өскелең ұрпақтың үш тілді: қазақ тілін - мемлекеттік тіл, орыс тілін ұлтаралық қатынас тілі және ағылшын тілін халықаралық тіл ретінде оқып үйренуге ұмтылыс жасауы - замана талабы, болашақ ұрпаққа қажеттіліктен туындап отыр. Осыдан келе, көптілді білім беру бағдарламасы аясында үштілді меңгеру тәжірибесін жинақтап, әлемдік деңгейде көтерілуіміз керек. Бұл оқушылардың халықаралық жобаларға қатысуын кеңейту, шетелдік әріптестермен ғылыми байланыстарын нығайтуға, шетел тілдеріндегі ақпарат көздеріне қол жеткізуіне мүмкіндік береді. Елдің ертеңі өресі биік, дүниетанымы кең, кемел ойлы азаматтарын өсіру үшін бүгінгі ұрпаққа ұлттық рухани қазынаны әлемдік озық ой-пікірімен ұштастырған сапалы білім мен тәрбие берілуі қажет.

Әдебиеттер:

1. Президенттің Қазақстан халқына жолдауы «Жаңа Әділетті Қазақстан». Астана, 28 қаңтар. - 2021 жыл.

2. Гальскова Н.Д. 2020; - 55б. Теория и практика обучения иностранным языкам. Начальная школа.

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТОПШЕН ЖӘНЕ ЖЕКЕ ЖҰМЫС ІСТЕУ ДАҒДЫЛАРЫН АРТТЫРУ

Ауелбаева Г

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Еліміздің білім беру жүйесінде болып жатқан көптеген оң өзгерістерге үлес қосып жүрген бастауыш сынып мұғалімінің оқу - тәрбие процесінде ұстанатын негізгі қағидасы бастауыш сынып оқушыларының жас және дара ерекшеліктерін есепке ала отырып, орта білім беру құндылықтарына ие оқушы тұлғасын қалыптастыру болып табылады. Қазақстан Республикасындағы білім беруді дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында «Жалпы білім беретін мектептерде ҚР-ның зияткерлік, дене бітімі мен рухани дамыған азаматын қалыптастыру, оның тез өзгеретін әлемде табысқа жетуін қамтамасыз ететін білім алуға қажеттіліктерін қанағаттандыру, еліміздің экономикалық игіліктері үшін бәсекеге қабілетті адами капиталды дамыту» мақсаты қолға алынған. Қ.К.Тоқаевтың Қазақстан халқына жолдауында: «Жаңа формация мұғалімі - рухани дамыған әрі әлеуметтік тұрғыдан есейген, педагогикалық құралдардың барлық түрлерін шебер меңгерген, білікті маман, өзін-өзі әрдайым жетілдіруге ұмтылған шығармашыл тұлға. Ол жоғарғы білімді, шығармашыл тұлғаны қалыптастырып, дамыту үшін жауапты» - деген

болатын[1].

Болашақта еліміздің мәртебесін көкке көтеріп, экономикасы мен ішкі және сыртқы саясатын дамытатын бүгінгі жас ұрпақ. Жан - жақты сауатты жеке адамның дамуы үшін теориялық білімді тәжірибеде тиімді пайдаланумен үйлестіру үшін кең мүмкіндіктер берілуде. Бұл тұрғыда бастауыштың негізгі міндеті бала қабілетін ашып, дамыту, оқуға деген іскерлігі мен ықыласын қалыптастыру.

Бастауыш білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандартында «Бастауыш білім беру орта білім берудің құрамдас бөлігі ретінде оның ортақ Құндылықтары мен Мақсаттарына негізделеді» деп, орта білім беру құндылықтарына: құрмет, ынтымақтастық, ашықтық, Қазақстандық патриотизм мен азаматтық жауапкершілік, өмір бойы білім алуды жатқызды. Анықталған құндылықтар шеңберінде орта білім берудің мақсаттарының бірі: топпен бірге және дербес жұмыс істей білу дағдыларына ие оқушы тұлғасын қалыптастыру және дамыту үшін қолайлы білім ортасын ұйымдастыру екендігі көрсетілген[2].

Қазіргі мұғалім оқушылардың бірлескен оқу ортасын құрушы білімнің ұйымдастырушысы ретінде танылады. Оқыту - мұғалімдердің оқушыларға жасаған сыйы емес, бұл күзінетіндіктер білім алу үшін оқушылардың өздері де оқу үдерісіне белсенді қатысуын талап етеді. Оқу үдерісіне толыққанды қатысу үшін оқушылар қалай оқу керектігін де білулері маңызды. Мұғалімдер, өз кезегінде, өзінің сабақ беруіне ғана емес, оқушылардың оқу ептілігін дамытуға назар аударуы тиіс. Осы мақсатта мұғалім оқыту ортасын құрып, сонда оқушылар ақпаратты енжар қабылдамай, оқу үдерісіне белсенді қатысатын болады. Білім беру үрдісінің субъектісін дамыту шарты — оқушының білім сапасын арттыру болғандықтан, сабақ жүргізетін кез - келген мұғалім сабақ өткізудің ең тиімді, ең қызықты, ең қажетті, ең тартымды, ең өзекті үрдісін тандап алады. Мұндай үрдіс оқушының білім сапасын арттырып қана қоймайды, оның білімге деген біліктілігін арттырып, ізденімпаздылық пен шығармашылыққа деген іскерлік пен дағдыларын қалыптастырады, білім кеңістігіне жол ашады. Оқушылардың білім алуға деген қызығушылығын оятпай, оқушының шығармашылығын дамыту мен өздігінен білім алуға үйрету мүмкін емес. Оқуға деген уәжді қалыптастыру жолдарының ішінде маңыздыларының бірі: оқу - танымдық міндеттерді шешу барысында топтық жұмыс түрлерін ұйымдастыру[3]. Бірігіп еңбек ету және жолдастық өзара көмек жағымды эмоциялық ахуал тудырады, білімге деген құмарлықтың дамуына, таным үрдісінің нәтижелі болуына әсер етеді. Оқушылар топтық оқу үдерісінің барлық аспектілеріне қатысып, жұмыс барысында сыныптасының жауабын толықтырады, әңгіме, пікірталастарда талқылауға қатысады, шешімді топтасып іздейді, шешімі қате болса түзетуге мүмкіндік алады, сыныптастарының шағын топтармен орындаған жұмыстарының қорытындысын бағалайды. Топтық жұмыс кезінде оқушы белсенділігі арттырылады. Әр оқушы топ мүшесі бола тұра өзінің топтағы орнын анықтай алады. Оқушылар топқа бөлінгеннен кейін топтың жекелеген мүшелері бір-біріне деген құрмет, сыйластық көрсете отырып, ынтымақтастығы артады. Топтық жұмыс әр оқушының нақты іс әрекетін тудырады, бірлесе жұмыс жасайды. Бірлескен топтық оқытудың негізгі түйіні әрбір топ мүшесінің өз ойын толық жеткізіп, басқамен де келісімге, бітімге қол жеткізуге болатыны. Өзара оқыту идеясы ұжымшылдыққа баулиды. Мұнда ұжымның әрбір мүшесі бірін-бірі оқытады. Я.Коменский «Ұлы дидактикасында» басқаларды оқытатын адам өзінің білімін тереңдетіп, бекітеді десе, топтап оқытудың пайдасы туралы Ибн Сина Әбу Әли Хусейн Ибн Абдолла (Авиценна 980-1037) былай деген болатын: «Егер бала жалғыз оқып, сыныптастары жоқ болса, бұл оқытушы мен үйретушіге ортақ қынжылыс болмақ. Сондықтан ең жақсысы - балалар оқу тәрбие үдерісінде үлгілі мінезге бір-бірінен үйренетін ұжымдық оқытуды ұйымдастыру» деп көрсеткен болатын. Қазақтың ұлы педагогы Ы.Алтынсарин (1841-1889) қазақ балаларын оқыту, оларға білім беру жайлы оқыту әдістері мен тәсілдерін зерттеп, «оқыту әдістері бұл балалардың сабаққа, ғылымға, өздігінен білім алуға ынталарын арттыратын, сезімін оятатын жол» деп айтқан. Эстондық ғалым Х.И. Лийметс «Сабақтағы

топтық жұмыстар» еңбегінде топтық жұмыстың төмендегідей принциптерін анықтайды:

- Сынып оқушылары 3 немесе 6 адамнан топқа біріктірілуі керек;
- Топ ішінде «көшбасшы», «спикер» «сараптамашылар», «уақыт есептеушілер»

жұмыстарын бөліп алады;

- Әр топ бірыңғай тапсырмаларды немесе сараланған тапсырмаларды алып жұмыс жасайды;

- Тапсырмаларды орындау топ мүшелері бір бірімен пікір алмасады, бірін бірі бағалайды;

- Топта қабылданған шешімдер бүкіл сыныппен талқыланады. Топтық жұмыс түрлері білім берудің дәстүрлі нысандарымен салыстырғанда оқушылар арасында тығыз байланыс орнатуға мүмкіндік береді. Топтық жұмыс тәжірибесінен оқушылардың белсенді қатысуымен тиімді түрде оқитынын байқауға болады. Оқу барысында, шағын топтарда жұмыс істеуге қарамастан, олар басқа нысанда ұсынылған мәліметтерден көбірек үйренеді. Топтық оқыту барлық оқушыларға оқу үдерісіне белсене қатысуға, белсенді болуға, оң нәтижеге қол жеткізу үшін өзара мүмкіндік береді[4].

Отандық ғалым Әлімов А.Қ. өзінің «Интербелсенді әдістерді қолдану» атты еңбегінде топтық жұмысты ұйымдастырудың тоғыз ережесін атап көрсеткен болатын[5].

Бірінші ереже. *Аудиторияны жұмысқа дайындау.*

Тиімді жұмыс жасау үшін аудиторияда (сынып бөлмесінде, кабинетте) компьютер, БСЮ- проектор, тақта (оған қоса жылжымалы тақта да болса тіпті жақсы) немесе интербелсенді тақта, қол астында бор, флип-чарттар (плакаттар), маркерлер, А-4 форматындағы қағаз болғаны дұрыс.

Екінші ереже. *Топқа бөлу.*

Топқа бөлу әдетте кездейсоқ түрде жасалынады. Алайда тоқсан бойы бір оқушы жолдастарының әрқайсысымен тоқсан бойы топ құрамында жұмыс жасап шығуы керек. Мұндағы басты мақсат - үйренушілердің бір-бірімен тиімді қарым-қатынас құрып, ортақ тіл таба білуіне ықпал жасау.

Топқа бөлуді әрекетке негіздеп, қызықты қылып өткізген жөн (топқа бөлу тәсілдері төменде беріледі).

Үшінші ереже. *Мақсаттарды және күтілетін нәтижелерді айқындау.*

Әр сабақтың басында бүгін қарастырылатын тақырып бойынша ұстаз өз тұрғысынан сабақтың мақсаттарын айқындап, үйренушілерден қандай білім, білік, дағды, әрекеттер күтетіндігін жеткізеді. Сонан соң үйренушілердің өздерінен сабақтан нендей нәтиже күтетіндерін құрастыруды талап еткен орынды. Бұл әрекет әр үйренушіде өзінің сабаққа тікелей қатысы бар екендігі туралы ойды нақтылап, оларды «Сабақта мен қандай білім ала аламын? Ол үшін мен қандай жұмыс пен әрекеттер атқаруым керек? Бұл білім маған қандай пайда бермек?» деген сұрақтар төңірегінде ой-толғаныс жасауға шақырады.

Төртінші ереже. *Жұмыс ережелерін қабылдау.*

Сабақ басында жұмыс ережелерін қабылдап, оларды әрі қарай қатаң ұстану үйренушілерді тәртіпке шақырып, тиімді әрі үнемді түрде жұмыс жасауға қолайлы. Ол үшін әрбір шағын топ бұл мәселені 1-2 минут талқылап алғаннан кейін, олардың ұсыныстарын көлемді параққа (флип-чарт, плакат) түрлі-түсті маркерлермен жазып, сыныптың көрнекті жеріне іліп қоюға болады. Ұстаз тарапынан емей, өздері құрастырып қабылдаған ережелерді үйренушілер мейлінше қадағалауға тырысады.

Бесінші ереже. *Сенім және жұмыс атмосферасын қалыптастыру.*

Үйренушілерді психологиялық тұрғыдан интербелсенді оқуға дайындау қажет. Әдетте сабаққа келгендердің бәрі дерлік оқуға белсене араласып кетуге дайын емес, өйткені олардың өздерін ыңғайсыз әрі дискомфортты сезінуі мүмкін.

Алтыншы ереже. *Барлық үйренушілер жұмысқа қатынасады.*

Интербелсенді әдіс аумағында өтетін сабақ мақсаттарының бірі бірлесе жұмыс жасау

болғандықтан, әр қатысушының жұмысқа белсене қатысқандығы абзал. Үйренушілердің білім игеру жұмысының, оның ішінде әсіресе бірлескен жұмыс әрекеттерінің қызықты әрі тартымды екендігіне көздерін жеткізгені дұрыс. Сол себепті де сабақтың басты тәсілі ретінде топтық жұмыстарды тану керек.

Жетінші ереже. *Тыңдай білу: барлық пікірлер тыңдалады.*

Суырылып алға шығып сөйлегеннен гөрі, тыңдай білген қиын шығар. Топтық талқылау кезінде барлық үйренушілердің өз пікірін келтіріп, басқалардың оны мұқият тыңдап, оның пікірін силап, санасатын жағдай жасап отыру қажет. Мұндайда барлық қатысушылардың пікірі тыңдалуы керек.

Топтық бірлескен жұмыстан соң (талқылау, пікірлесу, ой қозғау, тапсырманы бірлесе орындау, т.б.) әр топқа өз пікірі мен көзқарасын жариялау мүмкіндігін беру керек. Ол үшін топ атынан бір үйренуші (оны «сөйлеуші», «шешен», «спикер», «капитан» деп атауға болады) берілген уақыт ішінде өз ойлары мен ұйғарымдарын ортаға салады.

Сегізінші ереже. *Жазбаша жұмыстар.*

Үйренудің басты мақсаты - тұлғаның дамуы, оның ішінде әсіресе ойлау қабілеті мен шығармашылық дағдылардың өркендеуі. Ал жазу (жазба жұмыстары) - ойлаудың шырқау биігі. Жазуда үйренуші сонымен қатар «Мен» тұрғысынан өзінің ішкі жан дүниесін ашып, оны асқақтата түседі. Сол себепті де әр сабақта жазу жұмыстарын жиі қолданып отырған орынды. Ал үйренушінің бүгінгі сабақта нендей және қандай дәрежеде білім алғанын, оның өсуі мен дамуын, яғни оның білімін бағалауды тек жазбаша жұмыстарды орындауынан ғана объективті түрде білуге болады.

Тоғызыншы ереже. *Кері байланыс.*

Кері байланыс дегеніміз сабақтың мазмұны немесе әдіс-тәсілдері, оның тиімділігі мен қандай дәрежеде өткендігі туралы үйренушілердің ой-пікірлері мен эмоциялары, олардың болашақтағы (келесі сабақтардағы) өз мұқтаждарын келтіруі. Бұл пікірлер оқытушыға өткізген сабағына баға беріп, оның ұтымды жақтары мен кем-кетіктерін анықтап, өз жұмысына өзгерістер енгізу мүмкіндігін береді.

Кері байланыс ұстаз бен үйренушілердің арасында сенімге негізделген қарым-қатынас орнатуға бағытталады. Сонымен қатар ол өткен сабақты бағалау мен талдаудың, келесі сабақты жоспарлаудың тиімді түрі болып табылады.

Бастауыш сыныптарда жеке жұмысты ұйымдастыру оның бағдарлама мазмұнына, талапқа сай болуы, түрлі мазмұнда және формада көрініс табуы шығармашылық бағытта жұмыс істеуге бағыттауы, сондай-ақ бағаланып, марапатталуы сияқты мәселелерге жете мән беріледі. Осыған орай өз бетімен жұмыс бастауыштың өзіне тән әдістемесіне сәйкес түрлі формада және мазмұнда көрініс табуда. Бастауыш сыныптарда жеке жұмысты тиімді ұйымдастыруға жол ашатын қолайлы жағдай - бұл оқушылардың жас ерекшеліктері. Өйткені осы жастағы оқушылардың ойлау қабілеті мен қиялы жоғары және шығармашылық талпынысы басым болып келеді. Жеке жұмыс - бұл шығармашылық жұмыстың бастамасы. Сол себепті де оқушылардың шығармашылық қабілеттерін олардың жеке жұмысынсыз дамыту мүмкін емес. Жеке жұмысты орындау барысында жақсы нәтижеге қол жеткізу үшін мұғалім оқушының іскерлік дағдысын, бақылау, білу қабілетін байқап, қажет кезінде оларға дұрыс бағыт - бағдар беріп отырады.

Оқушылардың өздігінен білім алуға деген қажеттері мен дағдылары өзінен-өзі пайда болмайды. Мұндай қасиеттер мектепте мұғалім мен оқушылардың сабақ пен кластан тыс жұмыстарды бірлесе отырып, оқу-таным әрекетін ұйымдастыру процесінде қалыптасады. Оқушылардың дербес білім алу дағдылары, ең алдымен, мектепте олардың өздігінен істейтін жұмыстарын ұйымдастыруға, дағдыландыруға тығыз байланысты. Жоғарыда айтылған оқушыларды өздігінен жұмыс істеуге баулу - оларды дербес білім алуға дайындайды, соған дағдыландырудың негізі болып табылады. Ой жүйесінде пайда болған қарама-қайшылық оқушының дербес жұмыс істеуіне түрткі болады.

Балалардың ойлау қабілетінің қалыптасуы - олардың тек жасына ғана емес, шұғылданатын іс-әрекеті мен олардың түрлі қарым-қатынас жасау ерекшеліктеріне де байланысты. Мектеп жасындағы балалардың ойлауы оқыту методикасы мен мазмұнына байланысты қалыптасады. Қазіргі бастауыш мектеп беретін жаңа күрделі білім оқушылардың теориялық ойлауының негізін қалыптастырады.

Біздің алдымызда тұрған үлкен міндет - келешек ұрпақты тәрбиелеу. Бұл жолда жетістікке қол жеткізу үшін мұғалімге де, оқушыға да үлкен жауапкершілік жүктейді. Олай болса, білім көзі бастауышта екенін ескере отырып, оқушының білім сапасын арттыру мақсатында әр оқушының топпен және жеке жұмыс жасай алуына мүмкіндік беріп, толық жағдай жасау керек. Ол үшін мұғалімнің оқу үдерісінде сабаққа тиімді әдіс - тәсілдерін тандап алуы да маңызды роль атқарады. Жаңартылған білім беру мазмұны бойынша оқытуда бастауыш сынып оқушыларының тақырыпты меңгеруде топтық және жеке жұмыс жасау арқылы оқушылардың білім деңгейін көтеруге ретімен сұрыптап қолданған стратегиялардың қай - қайсысы болсын сабақтың сапасын арттыруда үлесі зор деп ойлаймын.

Әдебиеттер:

1. Қ.К.Тоқаев. Қазақстан халқына жолдауы. -Астана, 2021
2. Бастауыш білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты, 2019,- 27 бет
3. «Педагогикалық қоғамдастықтағы мұғалім көшбасшылығы» Қазақстан Республикасы Педагог қызметкерлерінің біліктілігін арттыру бағдарламасы; Педагог шеберлік орталығы, 2021,- 21 бет
4. Х.И.Лийметс. *Групповая работа на уроке*.Москва. Наука.- 2020
5. Әлімов А.Қ. Интербелсенді әдістерді жоғарғы оқу орындарында қолдану: оқу құралы, Алматы 2018ж. 328 б.

ЗАМАНАУИ ЖАСТАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘДЕНИЕТІН ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР НЕГІЗІНДЕ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Калиева А.К.

№42 Н.Балғынбаев атындағы жалпы орта мектебі

Тарих пәні мұғалімі. Педагог-зерттеуші.

Бүгінгі күнде еліміздің үштен бір бөлігін құрайтын жастар - келешек қоғамның жарқын болашағын қалыптастыратын стратегиялық мақсаттарды жүзеге асырушысы екені мәлім. Сондықтан жастардың білімді, дәстүрмен қатар өз заманының озық рухани құндылықтарын меңгерген, бәсекеге қабілетті болғаны абзал. Осы тұста жастардың дұрыс әлеуметтенуімен қоса ұлттық құндылықтарда тәрбиеленудегі маңызы зор.

Жастар халықтың қоғамдық белсенді бөлігі және тәуелсіз еліміздің болашақ дамуы үшін стратегиялық ресурсы болып табылады. Жастардың мемлекет мүддесі мен мемлекеттің болашақта дамуын қамтамасыз етуге мүмкіндіктері бар зияттылық және рухани саналы тұлғаның қалыптасу қажеттілігі аясында айқындалады. Қазақстан Республикасының мемлекеттік жастар саясатының негізгі мақсаттарының бірі ол жастардың әлеуметтік дербестігі, дәстүрлі діни құндылықтарды тұлғалық қалыптасуын жүзеге асырумен қоса, құқықтық, экономикалық, ұйымдастырушылық жағдайларды жасау және нығайту болып табылады. Жастар саясатын жүйелі жүргізу қажеттілігі өзінің әлеуметтендіру процесінде жас адамның кезігіп отыратын өмір қиыншылықтарымен айқындалады. Жастар өзінің біліктілігі және кәсіби даярлығы деңгейінің төмендігіне байланысты халықтың аз қорғалған бөлігі болып табылады.

Мемлект басшысы Қ.К.Тоқаев өзінің Қазақстан халқына арнаған «Жаңа Әділетті Қазақстанның басты бағыты» атты Жолдауында қазіргі қазақ жастарының құндылықтық бағдарларындағы ұлттық құндылықтардың рөлін анықтап берді.

Әлемдегі ғаламдану үдерісі, қоғамның рухани адамгершілікті қамтитын мәдениеттердің өзара байланысы және этномәдени дәстүрлер мен жалпыадамзаттық құндылықтардың құрамды бөлігі ретіндегі ұлттық құндылықтар негізінде тұлғаны қалыптастыруды алдыңғы қатарға шығарады. Бұл тұрғыдан рухани адамгершілігі қалыптасқан ұрпақты тәрбиелеуде ғасырлар бойы жинақталған өмірдің мәні туралы халықтың мәдени мұраларын, даналық ұлағаттарды пайдалануы жоғары деңгейде маңызды болмақ. Мемлекет басшысы Қ.К.Тоқаевтың «Қазақстан халқына Жолдауында: «Біздің ғылыми және шығармашылық әулетіміздің деңгейі жоғары, білім өрісі биік халқымыз бар... Біз қолымыздағы осындай баға жетпес қазынаны жан-жақты танытуға және оның дамуы үшін барған сайын жаңа әрі неғұрлым өркениетті жағдай туғызуға тиіспіз» деп, рухани байлығымыздың қорын байыта түсу шаралары жүзеге асырылуда. Осы тұрғыдан алғанда, ұлттық құндылықтарымызды бүгінгі заман сұранысымен сабақтастыра байланыстырып, оқу-тәрбие үдерісіне ендіруіміз қажет. Ал бұл ұлттық құндылықтарды өскелең ұрпақтың бойына сіңіртуге, сондай-ақ, ғылыми тұрғыда негізделген білім берудегі қоғамдық пәндердің алатын орны ерекше. Әсіресе, дінтану, тарих, мәдениеттану, қоғамтану, құқық негіздері пәндері ұлттық мұраларымыздың негізгі насихаттаушысы, жаршысы десек қателеспейтініміз анық.

Жастардың құқықтық мәдениетін қалыптастырып, дамыту-салыстырмалы өзіндік мақсатқа, арнайы әдістер жетістігімен және ұйымдастыру нысаны арқылы жетуді көздейді. Ол өзі көп мақсатты, қызметті, болжамды стратегиялық, ұзақ мерзімді мақсаттар және тактикалық мақсаттарды, таяудағы жалпы және жеке мақсаттарды көздейді. Мақсаттар жастар ерекшеліктерін есепке ала отырып тәрбиелік әсер етуді нақтылайды, ол белгілі бір форма және қызметке байланысты адамдар, сонымен қатар, құқықтық тәрбиені жүзеге асырушы органдар арқылы жүргізіледі.

Қазіргі таңда құқықтық нигилизмді жеңуіміз қажет, оған көпшіліктің таң қалуын тоқтатып, заңға деген сый, құрметтеуге тәрбиелеу және жауапкершілік сезімдерін ояту қажеттілігі, яғни бұл жерде коррупция, заңды басынушылықтар, заңды немқұрайлы қараудың құқықтық жүйеге кереғар екендігін түсіндіру және қоғамдық моральді бейтараптық жаулап алуына жол бермеу керек. Жастардың құқықтық нигилизмге бой алдырмауы бірінші кезекте тұруды көздейді. Бұл салада Қазақстанда құқықтық нигилизм профилактикасын дамыту керек, яғни осы салада арнайы бағдарламалар қажет. Себебі, жастар арасындағы құқықтық нигилизмге бой алдырушылық өз кезеңінде біршама қауіп тудырады. Сондықтан қолданылатын заңның қызметті сапалығын қамтамасыз ету, заңның және құқықтық тәртіптің тұрақтылығы, соттардың мәртебесін жоғарлату және соттарды уақыт талабына сай соттың реформаларды, халыққа уақытқа сай етіп құқықтың тәрбие беруге негізделу мәселесі бірінші кезекте тұруы қажет.

Жастардың құқықтық мәдениетін қалыптастырып, дамытудың тікелей мақсаты - жастардың белсенділігі, кәсіпқой заңгердің және басқа да мемлекет қызметкерлерінің өкілеттіліктерін жүзеге асыру процесінде заңдылық маңызға ие жағдайға байланысты, белсенділіктер құқықтық әрекеттер арқылы өз деңгейлерін көрсету болып табылады. Құқықтық белсенділік - жастардың әлеуметтік - құқық шеңбердегі қызметте белгілі дәрежеде пәрменділікке жету, құқықтық міндеттерді қарапайым талаптарға бейімдеудегі міндетті әрекетке ие болу жағдайы. Аталмыш қызметтер қосымша уақыт, күш-қуат және материалдық шығындармен байланысты. Жоғарыда көрсетілген мақсаттарға тек құқықтық тәрбие жұмысында келесідей негізгі принциптерді сақтағанда жетуге болады: ғылымилық, жоспарлық, жүйелік, кезекті және дифференциалды жүйелік, кешенділікті қамтамасыз ету. Сондай-ақ тәжірибеде құқықтық сананың дамуына қолайлы жағдайларды қамтамасыз ете

отырып, оны тарату, яғни жүзеге асыру қажет. Жастардың құқықтық сана деңгейінің мазмұны құқықтық білім алуына және оның құқықты мойындауына тәуелді. Сендіру жүйесі, сонымен қатар оны сақтау қажеттілігін тәжірибеде таратудың дағдысын қалыптастыру қажет. Салыстырмалы түрде жастардың құқыққа деген құрметінің пайда болып заңды болары сөзсіз. Олардың алған құқықтық білімдері жеке өздерінің сеніміне айналуы қажет, ол келесідей: құқыққа бағынулары, оларды қатаң сақтаулары, одан барып - ішкі қажеттіліктеріне заңдарды жарату және оны әдетке айналдыру, нәтижесінде құқықтық және кәсіпқой заңдылық белсенділіктерін көрсетулері қажет, яғни күнделікті өмірде жүзеге асырулары керек.

Жастардың құқықтық мәдениетін қалыптастырудың келесідей амалдары бар: құқықтық насихат, құқықтық білім беру, заңдылық тәжірибе, яғни өзін - өзі тәрбиелеу немесе құқықтық өмірге бейімделу. Жоғарыда көрсетілген амалдардың астарында оның негізгі қайнар көзі құқықтық ақпарат жатыр. Ол арқылы тұлғаның онды әрекет етуіне ықпал етудің маңызы зор. Бұл жерде ерекше орынға «құқықтық минимум» проблемасы ие болады, яғни әлеуметтік шеңберде әрбір азаматтың мәртебесіне қандай да болсын қоғамда тәуелсіз, құқықтық білімді міндетті деңгейде иеленуі қажет, яғни өзіне қажетті деңгейде иеленуі ықтимал. Бұл процесті тиімді басқару үшін нақты құқықтық ақпарат қайнар көзінің жүйесі болуы керек және оларды азаматтардың іс - жүзінде қолдануы, сонымен еңбек ұжымдары, топтардың және тұрғындардың өмір тәжірибесінде қолдануы жатады.

Құқықтық ақпарат көзінің жүйесінде анықтаушы рөлге бұқаралық ақпарат құралдары иеленеді, сондай - ақ жалпы құқықтық оқыту бұл жерде мемлекет және құқық негіздерін тек заңгерлік мамандықта ғана емес, оны бала - бақшадан бастап барлық оқу орындарында оқыту керек. Сайып келгенде, мына амалға көңіл аударуымыз қажет, яғни өзін - өзі тәрбиелеу барлық құқықтың субъектілердің құқықтық санасының құрылуына тиімді әсерін тигізеді. Өзін - өзі тәрбиелеудің астарында құқыққа деген құрмет қалыптастыру жатыр, яғни қажеттіліктерін ұйғарымдарға байланысты өзін - өзі оқыта отырып және қатаң сақтап, өз тәжірибесінде және басының дербестігі арқылы талдау жасауы керек. Жастардың құқықтық санасын тәрбиелеу табиғи түрде жанұядағы адамгершілік құндылықтар нормасын игерумен, мектепте рухани қарым-қатынаста, сонымен қатар құрдастарымен, достарымен және жолдастарымен ойнағанда игеріліп қалыптасып отырады. Бұл жерде адамгершіліктің іргетасы қаланады, осыған байланысты құқықтық сана элементтері құрылады. Өмірде болып жатқан қалыпты ағымдағы жағдайлар және тұрмыстық әлеуметтік қақтығыстарды бақылай отырып олардың құқықтық нормалармен байланысын, заңдалық бағалықтар, құқықтық түсінулерімен, көзқарастары жас азаматтардың сезімі дами отырып бекиді.

Жастардың қоғамдық-саяси рөлі ауқымды реформалар кезінде күшейюі барлық халыққа тән. Себебі, жастардың жаңа жағдайға бейімделуі немесе жаңашылдыққа ұмтылысы жоғары деңгейде болғандықтан қоғамдағы өзгерістерден шет қала алмайды. Жалпы қоғамның дамуы, болшағына деген сенімді көзқарастың қалыптасуы сол қоғамдағы жастар және жастардың әлеуметтік-мәдени ұғымдық болмысымен тікелей байланысты. Осы орайда шығыс елдері аға ұрпақтың тәжірибесіне сүйенсе, Солтүстік Америка мен Батыс Еуропалық елдер жастарға көп үміг артады. Сондықтан жастардың санасындағы «құндылық» ұғымын дұрыс қалыптастыру елдің болашағын айқындайтын факторлардың қатарына жатады. Адамзат өркениетінің бүгіні мен болашағы көп жағдайда жастардың әлеуметтік белсенділігіне қатысты екені даусыз. Сондықтан жастардың жетілуінің сапалық деңгейі де, жастарға деген жаңа көзқарастың қалыптасуы да үш бірдей фактордың - жастар белсенділігінің қалыптасуының әлеуметтік-мәдени алғышарттары мен жастар саясаты, оның мәдени бетбұрыстарының жиынтығынан және қазіргі кездегі жастардың белсенділігінің әлеуметтік-мәдени болмысына тәуелді болуымен байланыстырылады.

Жастар белсенділігі қоғамдық жүйенің дәрежесіне, елдегі саяси-әлеуметтік реформаларға, демократиялық бетбұрыстарға, мәдени құндылықтарға, ұлттық дәстүрге

тәуелді, яғни жастар белсенділігінің әр кезде мәдени құндылықтық негіздерін анықтап отырудың заңдылыққа айналуымен байланыстырылады. Сонымен бірге, жастар белсенділігі қоғам мен билік арасындағы алшақтыққа тосқауыл қоймақ ниеттен, құбылмалы әлеуметтік-мәдени ортада өз құқығын қорғамақ шешімнен, жаңа қауымдастықта өз орны мен рөлін қалыптастырмақ талпыныстан туындайды. Осындай сыртқы және ішкі әлеуметтік-мәдени бағдарға байланысты жастар туралы түсінікте, жастар белсенділігінің қалыптасуы мен ол туралы көзқарастардың әрқалай қабылдауы және таралуы табиғи құбылыс. Жастардың әлеуметтік-құндылықтық бағдарына ықпал ететін көптеген факторлар бар. Атап айтар болсақ, олардың қызығушылықтары, қалыптасатын ортасы, діни түсініктері, халықтың салт-дәстүрі, мемлекеттің ұстанымы т.б. - жас ұрпақтың мәдени бағдарына әрқалай ықпал етуде. Қазіргі нарықтық жағдайда құндылық туралы түсініктер мен бағыттар өзара үйлесе бермейді де, сол алшақтық белгілі бір деңгейде жастар арасында құлдырауға тап болғандығы да шындық. Мұның басты себебі ретінде, жастардың өркениеттілік, мәдениеттілік тұрғысынан өзіндік үлгісінің ауытқушылығы деуге болады.

Сонымен бірге, төл мәдениетіміз бен құндылықтарымыздың негізін құрайтын салалардың әлсіреуі, ұлттығымызға жат әрекеттердің кеңінен таралуына түрткі болуда. Сонымен қатар, еліміздегі ұлтаралық, дінаралық, конфессияаралық тұрақтылық пен төзімділікті сақтап қалу да барынша маңызды мәселелердің қатарына жатады. Рухани тәрбиені сапалы негізге көшіру мақсатында рухани тәрбие ошағы болып табылатын діни оқу орындары қызметін заң аясында дамытуды назарда ұстаған жөн. Оларға мән бермеу және негізгі бақылауды мүдделі мемлекеттік орган назарынан тыс қалдыру - қолдағы үлкен күштен айрылу және сол күшті мүдделі тараптардың еркін пайдалануына, мүдделі емес тараптардың немқұрайды халге түсіруіне жол ашу болмақ. Дінге ықылас уақыт өткен сайын күшейе түспек - өйткені ол адам болмысында бар қажеттілік әрі қасиет. Осы ықыласты тиісті арнаға бұрудың пәрменді тетігі ретінде діни оқу орындарын пайдалану қажет. Олардың қызметін реттеу - мемлекеттің мүддесін бекіте түсу ретінде қабылданғаны жөн.

Жастардың құқықтық және рухани құндылықтары жастарды өз халқының рухани мәдениетіне бағыттауы, мемлекетіміздің тарихи өткеніне баулуы, қоғамдағы келісім мен бейбітшілікті нығайту жас ұрпақтың отаны үшін мақтан сезімін қалыптастыруы тиіс.

Әдебиеттер:

1. Президент Қ.К.Тоқаевтің Қазақстан халқына жолдауы. // Дидар, 2021, №
2. Қ.К.Тоқаев. Болашақ бүгіннен басталады. //Егемен Қазақстан, 2021,15 қараша, Б.1-3.
3. Әбілдаев И. Қылмысты жастар тағдыры алаңдатады //Қазақстан /атап, 2022, 19 сәуір, - 66.

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ МАЗМҰНЫ БОЙЫНША ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІ ПӘНІНЕН ҚОЛДАНЫЛАТЫН ӘДІС-ТӘСІЛДЕР

Каментасева Г.Б.

Қ.Дүтбаева атындағы Атырау гуманитарлық колледжі
Қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі

Бүгінгі таңда негізгі талап - өмірден өз орнын таңдай алатын, өзара қарым- қатынаста өзін еркін ұстап ,кез-келген ортаға тез бейімделетін ,белгілі бір ғылым саласынан білімі мен білігін көрсете алатын, өз ойы мен пікірін айта білетін,мәдениетті жеке тұлғаны қалыптастырып тәрбиелеу. Оқыту әдістері - оқытудың мақсат-міндеттеріне сай оның мазмұнын оқушыларға меңгертуде оқытушы мен оқушылардың қолданатын амал-тәсілдері мен құралдарының жиынтығы болып табылады. Оқытушы оқыту әдістерінің көмегімен оқушыларға білім беріп, олардың тәжірибелік әрекетін ұйымдастыруда өзінің іс-әрекетін

оқушылардың таным әрекетіне басшылық етумен байланыстырады. [1.5].

Мұғалім оқытудың нәтижесін арттыруда оқыту әдістеріне қатысты амал- тәсілдерімен қатар оның құралдарын да пайдаланады.

Әдіс деген сөз гректің "τεχνη" деген сөзінен шыққан. Метод деген ұғым *белгілі ақиқатқа, шындыққа, мақсатқа жетудің жолдары* деген мағынаны білдіреді. Қысқаша психологиялық-педагогикалық сөздік "әдіс" — мақсатқа қол жеткізетін жол, тәсіл, белгілі жолмен тәртіпке салынған іс-әрекет"- деген анықтама береді.[2.9].

Қоғамымыздың қазіргі даму кезеңі мектептегі білім беру жүйесінің алдына оқыту үрдісін технологияландыру мәселесін қойып отыр. Оқытудың әр түрлі технологиялары жасалып, білім беру мекемелерінің тәжірибесіне енуде. Жаңа технологияларды меңгерту мұғалімнің интеллектуалдық, кәсіптік, адамгершілік, рухани, азаматтық және де басқа да көптеген адами келбетінің қалыптасуына игі әсерін тигізеді. Жаңа технологиялар теориялық тұрғыда дәлелденіп, тәжірибеде жақсы нәтижелер беруде.

Жаңа педагогикалық технологияларды күнделікті сабақ үрдісінде пайдалану үшін, әр мұғалім алдында отырған оқушылардың жас ерекшеліктерін ескере отырып, педагогтік мақсатына, мүддесіне сай, өзінің шеберлігіне орай тандап алады. Бұл жаңа технологиялар - оқушылардың шығармашылық қабілеттерін, терең ойлай білуін, теориялық негіздерін, эстетикалық көзқарастарын пайымдауын, баға беруін, танымдық белсенділігін дамытуға бағытталған. Жалпы білім беретін мектептердегі оқу-тәрбие үрдісін жаңаша дамыту, яғни оның нәтижесінің жоғарғы деңгейде болуын қадағалау жаңашыл педагогтардың қолында болды. Олар педагогикаға «жаңа технология»терминін енгізді. Бұл жаңашыл педагогтардың мақсаты - оқушылардың алатын білімдерін сапалы ету, оның толыққанды жеке тұлға болып қалыптасуына негіз болу. Осыған орай қазірде педагогикалық технологиялар көптеп саналады.[3.5].

Еліміздің алдағы уақытта көркейіп, дамыған елу елдің қатарына қосылу мақсатында білім сапасын арттыруымыз қажет. Мұғалім өзінің біліктілігін арттырмайынша, оқушының білім сапасын арттыра алмайды. Еліміздің дамыған елге айналуына, көк байрағымызды желбірете жоғары көтеріп, Қазақстан деген елдің бар екендігін әлемге танытатын біздің білімді жастарымыз.

Заман талабына сай білім ордаларында оқушыларға тиімді сабақ үдерісін ұйымдастыра білетін, жаңашыл ұстаз болу барша ұстаздың басты мақсаты. Оқушыларға сабақ беруде жаңа технологияларды пайдалану арқылы білімін арттыра аламыз. Сондықтан да олардың білімді терең меңгеруіне, ойлануына, өз бетінше ізденуіне, алған білімін кез келген жерде пайдалана алатындай етіп қалыптасуына қолдау көрсетуіміз қажет. Жалпы алғанда, заман талабына сай білім беруде маңызды жақтары өте көп. Білім-теңіз, оның тереңін жетік білетін, қыр-сырын меңгерген, құпиясын аша алатындар ғана бойлай алады. Мұндай адамдарды мұғалімдер ғана тәрбиелеп, дайындайды. Мұғалім білімді оқушы санасына сабақ арқылы жеткізеді, ал сабақ сапасын арттыру - барлық мұғалімдерді толғандыратын маңызды мәселе. Күн сайын өтетін жаттанды кезеңдерден тұратын дәстүрлі сабақтар оқушыларды жалықтырып, білімге ынтасын төмендетері сөзсіз. Сондықтан өзімнің алдағы педагогикалық жұмысымда сабақты жандандырудың әдіс-тәсілдерін дұрыс тандап, бұған оқушыларды тартып, олардың белсенді өз бетімен ізденіп жұмыстануын ұйымдастыруды алдыма міндет етіп қойдым.[6.15].

Қазіргі кезде мектептерде жиі қолданылып отырған жаңа технологиялардың бірі - оқушылардың жазу мен оқуда сын тұрғысынан ойлау қабілетін қалыптастыруға бағытталған әдіс-тәсілдер. Осындай әдістеме негізінде жасөспірімдерге қазақ тілі мен әдебиетінен терең де тиянақты білім беруді өз тәжірибемде жиі қолданып келемін.

Сын тұрғысынан ойлау әдісі арқылы оқушылардың өз бетімен ізденіп, өзін-өзі реттей отырып диалогтік қарым-қатынас арқылы білімдерін арттырып, сандық технологияларды пайдалана білетін белсенді, білімді, саналы азаматтарды тәрбиелеу керек екендігін түсіндім.

Оқушылар басқалардың айтқан пікірлеріне күмәнмен қарап, ой електерінен өткізе білу қабілеті болып саналады. Яғни мұғалімнің де, оқушының да сыни тұрғыдан ойлау қабілеті арта түсетіні анық.[7.8].

Бүгінгі таңда оқу және жазу арқылы сын тұрғысынан ойлау әдісі кез келген сабақта кез келген стратегиялары құнды, әрі бағалы. Бұл стратегиялар оқушылардың қызығушылығын арттыра отырып, ұстаздың тығырыққа тірелетін сәттерінен арылтады. Сұрақ қою, ой шақыру, білім көпірі, бес жолды өлең, еркін жазу, білемін, үйренгім келеді, білгім келеді, Венн диаграммасы, пікірталас, болжау, Автор орындығы, топтастыру, т.б, стратегияларын қолдану оқушылардың мотивациясын оятып, ынталандыра түсері сөзсіз. Сонымен қатар бұл стратегиялар оқушының көзқарасын, түсінігін дамыта түседі, жалықтырмайды.

Сыни тұрғыдан ойлау «ойлау туралы ойлану» деп сипатталған. Ол маңызды мәселелерді талқылау және тәжірибені ой елегінен өткізуді қамтиды. [Мұғ.арн.нұс. 49 бет].

Сыни тұрғыдан ойлау - қазіргі таңда Қазақстандағы білім алушы жастар үшін ең тиімді тәсіл. Өйткені, оқушы мен мұғалімді сыни тұрғыдан ойлауға итермелейді. Оқушылар өздерінің ақпараттарының шынайылығына және басқалардың айтқан пікірлеріне күмәнмен қарап, ой елегінен өткізе білу қабілеті болып саналады. Ал мұғалімдер өздерінің іс-тәжірибелерінде жаңа тәсілдерді пайдалана отырып, сыни тұрғыдан бағалау болып табылады.

Сыни тұрғыдан ойлау ең маңыздысы болғандықтан, ойлай отырып мәселелерді талқылайды. Оқушыларға шығармашылық бағыт-бағдар бере отырып, үздіксіз іс-әрекетке жетеледім. Бұл бағдарламаны оқып, үйреніп оны өз жұмысымда қолданып мұғалімдік кәсіптің қыр-сырына тереңдей түстім. Бағдарлама стратегиялары оқушылардың бірін-бірі тыңдап, құрметтеуіне үйретті. Қуанышпен айта кететін жайт, бұрын үндемей отыратын балалардың сабаққа қызу араласуы. Жай уақытта олар өздерін бұлай көрсетуге бара қоймас еді. Сабақтарды ерекше, жаңа технология жобасымен өтуі оларға еркін сөйлеп, ойларын ашық жеткізуге, сыншыл көзқарас байқатуларына мүмкіншілік туғызғандай.[8.3]. Постермен жұмыс - тақырыпты ашудың тиімді тәсілі. Постермен жұмыс барысында оқушылар түрлі идея тастап, оны дәлелдеу үшін еңбек етеді. Оқушының ойлануы, ол ойын жеткізуі тілді меңгеру үшін өте тиімді. Постерді қорғау шешендік өнерді қажет етеді.[9. 4].

Мозаика әдісі (А.Ронзон, Гонсалес). - Қатысушыларды топтарға бөлу; - Тақырып бөліктерге бөлінеді (әдетте 6 бөлікке) және әрбір топ өз бөлігі бойынша маманға айналады. - «Мозаиканың бөлігін» талқылау; - Барлық мәселелерді біріктіру

«Бортты журнал» немесе «Жүк журналы» әдісі - болжам жасау арқылы тақырып бойынша бұрыннан не білемін?, бұл туралы не білуім керек? сұрақтарын талдап, оқушылар жүк журналының **болжам** бөлімінде берілген сұрақтарға жауап беріп, **жаңа ақпарат** бөлімін толтырды, жұп болып бір-бірінің жұмыстарын тексерді.

«Рөлдік ойын» Мақсаты: оқушылардың қызықтыру, таң қалдыру, селт еткізу, проблема қоя білу. Сахналандыру (қызығушылықты ояту)

«Ашық хат» Аргументтік хат. Бірнеше минут ішінде тақырып туралы өз ойларын жазады. Әссе. Негізгі ойды мақал-мәтелмен түйіндеу. Рефлексия

«Ашық сұрақтар арқылы гипотеза құру»Мәтінді бөлшектерге бөліп оқыту.Кейіпкердің болашақ өмірі жайлы сұрақтар құру.Кейіпкерді бейнеле.Қалай аяқталады т.б.

Сұрақтар токсономиясы : 1.Қарапайым /нақты/2. Дәлелдейтін /Сенің ойың? Сен қалай жауап бересің? /3. Түсіндірме / «Неліктен?»/4.Шығармашылық / «Егер мен»./5 Бағалау / критерийлерді құру,фактілерге қорытынды жасау : «Қандай айырмашылықтар бар» 6 .Практикалық / теория мен практиканы ұштастыратын сұрақ: «Сен орнында болсаң не істейсің?», ...?/Сұрақтарды түймедақ түрінде безендіруге болады. (Мағынаны тану)[10. 128б].

Сын тұрғысынан ойлауға арналған әртүрлі қызықты тапсырмалар беру, топтық

жұмыста белсенділігін арттыру мақсатында постерлер жасату арқылы баланың қызығушылығы артады. Әрбір сабақ соңында оқушылармен кеңесу барысында оларға зерттеушілік қабілетті арттыру үшін интернет желісіне кіріп, іздену керектігін және кітапханаларға барып тіл байлықтарын арттыру үшін әдеби оқулықтар алып оқуды түсіндіремін. Оқушының сыни тұрғысынан ойлануына оң ықпалын тигізетін әңгіме түрі зерттеушілік әңгімесі болып саналады. Осы зерттеушілік әңгімені өз сабақтарымда жиі қолданамын. Сонда ғана оқушы білімді, саналы, ойлау қабілеті мен сөйлеу шеберлігі дамитындығын, өмірге көзқарасы қалыптасып, белгілі бір шешімді қабылдай алатынын, есте сақтау қабілеті дамитындығын, алған білімін кез-келген жерді пайдалана алатын тұлға қалыптасатынына сенемін.

Әдебиеттер

1. Артықова Т.М. Қыстаубаева Ж. Қазақ тілі. Оқыту әдістемесі. А., 2015 ж.
2. Бакзыбекова. Н. Саралап деңгейлеп оқыту технологиясы арқылы оқушылардың білім деңгейін арттыру. - А: Қазақ тілі, №4, 2016.
3. Қуанышбаева А. Жаңа технологиялық әдіс-тәсілдерді пайдалану. А: Қазақ тілі. Әдістеме. Республикалық ғылыми-әдістемелік журнал, №2, 2019. 47 б.
4. Оралбаева Н. Жақсылықова Қ. Орыс тіліндегі мектептерде қазақ тілін оқыту әдістемесі, А: 2020 жыл
5. Бұзаубакова, Қ.Ж. (2022). Жаңа педагогикалық технология. Астана

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЖАЗБАША СӨЙЛЕУ ӘРЕКЕТІН ТІЛДІК БІРЛІКТЕР АРҚЫЛЫ ДАМУЫ

Гайнетова А.Қ.

Ақкөл жалпы орта жалп мектебінің қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі
Атырау облысы

Бүгінгі күні еліміздегі білім жүйесі үлкен өзгерістерге толы екендігі баршаға белгілі. Жаңартылған білім беру бағдарламасына сай жекелеген пәндерді өткізуде де жаңашылдық, ерекшелік бар. Дегенмен қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі ретінде бізді кейбір оқушылардың төл тілінде таза сөйлемеуі, сөздік қорының аздығы, қазақтың көне сөздерінің мағынасын түсінбеуі, белгілі жыршы-жыраулар, ақын-жазушылар шығармаларында кездесетін кейбір сөздердің мағынасын аша алмауы, жазылым кезінде жұмыстарында айшықты сөздерді аз қолдануы немесе көркемдік тәсілдерді мүлдем қолданбауы қатты толғандырды. Өкінішке орай, алдымыздағы оқушыларымыз қысқа әрі ресми сөйлеумен шектеліп жүргенде, синонимдік қатарға бай, полисемиялы, плеоназмға толы, көркемдіктен көмкерілген ана тіліміздің әдемі иірімдерінен айырылып қаламыз ба деген қорқыныш та қылаң беретіні рас. Біздің зерттеуімізде тілдік бірліктер (сөздер, сөз тіркестері, көркемдегіш құралдар) арқылы оқушылардың жазылым дағдысын дамыту болып отыр. Ондағы көздегеніміз бір-ақ нәрсе болды: оқушылардың сөздік қорын байыту, жазылым жұмыстарының көркемдік сапасын, тіл шұрайлылығын арттыру.

Оқушылардың шығармашылық жұмыстарының көркем тілмен жазылмауының нақты себептері жетерлік. Оған қолдарынан түспейтін ұялы телефондарын, ондағы әлеуметтік желілерді, таусылмайтын арзан ақпараттарды т.б. дүниелерді мысал ретінде келтіре беруге болады. Ең бастысы ондағы ақпараттардың көбі дерлік оқушы ойына кесел, дамуына шектеу болып отыр. Ал өз бетімен көркем шығарманы оқитын, оны пайдасына жарататын оқушы аз.

Кәсіби даму мақсатымды күнделікті сабақтарымызда жүзеге асыру үшін біршама

ізденуге тура келді. Біршама ғылыми-әдістемелік әдебиеттерге көз жүгірттік. Мәселен, Л.С.Выготский ауызша сөйлеуді нақтылығына байланысты сөйлеу арифметикасы десе, жазбаша сөйлеуді абстрактілігіне қарай сөйлеу алгебрасы ретінде атайды. Зерттеуші Р.Шаханованың жаттығу жұмыстары туралы пікірін жалпы жазба жұмыстарына қатысты қолдануға болады. Жазбаша сөйлеуді үйрету үшін жазбаша сөйлеудің стильдері мен жанрлары және олардың тілдік құралдары туралы білетіндерін естеріне түсірту қажет, әдетте, мектеп, жоғары оқу орны бағдарламасын орташа игерген адамда да қолданбалы стильдер мен олардың жанрлары туралы түсініктері болады. Сөйлеу стилі түрлі сөйлеу тәжірибесінде қандай да бір ойды, идеяны білдіру үшін тілдік құралдарды қолдану тәсілдерінің жиынтығы ретінде анықталатыны белгілі. Сөйлеудің стильдік бояуына оның материалды түрде жүзеге асырылу формасы да әсер етеді, біздің жағдайымызда бұл - жазу әрекеті [1].

Жазбаша сөйлеуді үйретуге қатысты түрлі көзқарастармен қатар, тілдерді оқытып-үйретудің қазіргі әдістемесінде жазбаша сөйлеуді үйретуде қолданылатын әдіс-тәсілдер турасындағы пікірлер де әртүрлі. Е.Н.Соловова жазбаша сөйлеуді үйрету әдістерінің директивті, лингвистикалық және әрекеттік сияқты түрлерін көрсетеді. Жазылған жұмыстың грамматикалық тұрғыдан сауаттылығы директивті әдістің мақсаты болып саналады, мазмұндық жағына баса назар аударылмайды. Лингвистикалық әдісте жаттығу жұмыстарына көп уақыт бөлінеді. Осылардың ішінде қызығушылық тудыратыны - шығармашылық үдеріс ретінде қарастырылатын әрекеттік немесе мазмұндық әдіс, бұл кезде білім алушы өз ойын жазбаша құруға ұмтылады. Бұл үдеріс жазбаша сөйлеуді үйретуді тұлғалық-әрекеттік тұрғыдан ұйымдастыруды көздейді. Бұл ретте оқытушының рөлі білім алушыларды шығармашылық жұмысқа ынталандырудан, жазбаша мәтін құрудың түрлерін үйретуден көрінеді. Шығармашылық жазба жұмыс тіл үйренушілердің осы кезге дейін меңгерген лексикалық және грамматикалық дағдыларын пайдалануына, өзіндік даралығын көрсетуіне, ұлттық ерекшеліктерді, мәдениетаралық айырмашылықтарды түсінуіне көмектеседі. Осылайша, тіл үйренуші белгілі дәрежеде түрлі формадағы (сипаттау, диалог, монолог т.б.) жазбаша көркем мәтін құрастырып шығарады. Қазақ тіл білімінің атасы А.Байтұрсынұлы мәтінді «шығарма сөз» деп атап: «Ауыз шығарған сөз болсын, жазып шығарған сөз болсын, бәрі шығарма болады» деп жазады. Ғалымның мәтіннің тақырыптан, ал мәтін мазмұнының үш мүшеден, яғни аңдату, мазмұндау, қорытудан тұратынын көрсетуінен қазір қазақстандық білім беру ісінде кең қолданылып жүрген жазбаша жұмыс - эссе құрылымын байқаймыз. Қ.Жұбанов та жазбаша мәтінге үлкен мән береді. Тілші ауызша сөйлеудің ерекшеліктерін айта келіп, «...Жазулы сөзде бұл кемшіліктердің бірі де жоқ. Кітаптың сөзі қисық болсын, дұрыс болсын, қалай жазылған болса, солай оқылады, қалай оқылса, солай түсініледі немесе түсініксіз күйімен қалып қояды... сондықтан, әсіресе, жазылатын сөздің қалай құру тетігін білу өте қажет» деп жазады. Белгілі орыс ғалымы Н.М.Шанский оқыту үдерісінде көркем мәтінді пайдаланудың білімдік және тәрбиелік мәнін атап көрсетеді. Ғалымның айтуынша, көркем мәтін объективті ақпараттың тасымалдаушысы және дереккөзі (кең мағынадағы мәдениет айнасы) ғана емес, нақты тілдік, интерлингвистикалық ақпаратты тасымалдаушы және дереккөзі, яғни ұлттық мәдениетті бейнелеудің және тіркеудің тілдік формасы. Қазақстандық ғалым Р.Шаханова мәтін бойынша жұмыстардың сұрақ-жауап құрастыру, мағыналық жақтан бөліп, оларға тақырып қою, жоспар құру, мәтінді толықтыру, жалғастыру, аяқтау сияқты түрлерін көрсетеді [2, 88].

Әр сабақта тілдік бірліктер арқылы оқушылардың жазылым дағдысын дамытуға көңіл бөлдік. Мысалы, 7-сыныпта «Қозы Көрпеш - Баян сұлу» жырын өткен кезде «Қозы- Көрпеш-Баян Сұлу күмбезі» тақырыбындағы деректі фильмнен үзінді (09-1:39 мин.) көрсетіп, оқушылар «Түртіп алу» стратегиясы бойынша жұмыс жүргізді. Яғни, өздеріне ұнаған сөз тіркестерін жазып алып отырды. Нәтижесінде «Мәңгілік ғашықтар мекені» тақырыбында сипаттау мәтінін жазуды тапсырдық. Сол кезде оқушылар мынадай сөз тіркестерін өз

жұмыстарында тәп-тәуір қолдана алды: қасқайып тұрған төр, іңкәр тандар, іңкар жандар, лағыл сезім, әсем алау, айлы түн, қызғалдақты қырлар, заңғар биік таулар т.б. Ал 9-сыныпта «Шортанбай Қанайұлының «Зар заман» өлеңіндегі дәуір шындығы» тақырыбын өткен кезде мынадай еркін сөз тіркестері мен тұрақты сөз тіркестері ұсынылды: заман шындығы, зар заман, еңсесі түскен, атпалдай азамат, қор болу, арам сулы бала, паракор би-болыс, ұрлықшыл бай, қорлықпен өткен күн, сақтап қойған сүріндей, бодандық камыты, қорлықпен күн кешу, күні қараң болды, отарлық езгі, қайран қазақ баласы. Оқушылар өз ойларын «Попс формуласы» әдісарқылы жазып шығулары керек болды. Оқушылардың басым бөлігі тапсырманы қызығушылықпен орындап, кері байланыс кезінде тапсырманы зор құлшыныспен орындағандарын жеткізді және келесі сабақтарда да ұсынылған тілдік бірліктер сөздік қорларының баюына сеп болғандықтарын айтты.

Тілдік бірліктерді орыс сыныптарындағы қазақ тілін (Т2) оқыту кезінде де тиімді қолдануға болады. Мәселен, 8-сыныпта (Т2) М. Шаханов «Отырар» поэмасын оқытуда «айлакер, безбүйрек, сұм, әдейі істеді, қасақана жасады, шал-шауқан, кемпір, жүкті әйел, ішін жарып өлтірді» деген сөздер мен сөз тіркестерін оқушылардың тақырыпқа байланысты күнделікті сабақта қолдануына мүмкіндік туғыздым. Оларды көркем шығармадағы кейіпкер бейнесін талдауға машықтандыру мақсатында қолдандым. Оны «Адасқан сөздер» әдісі арқылы жүзеге асырдым. Оқушылар кейіпкер бейнесіне қажетті сөздер мен сөз тіркестерін өздері іріктеп алып, кейіпкер бейнесін ашатын қысқа мәтін құрастырып шығарады.

Жалпы айтқанда, тілдік бірліктерді қолдану арқылы жоғарыда көтерілген мәселені түбегейлі шешпегенмен, біршама ілгерілеушілікке қол жеткізуге болады. Бұған күн сайынға жеке тәжірибе арқылы анық көз жеткіздік. Белгілі бір шығарманы өткен кезде автордың сөз қолданысын оқушыларға меңгерту үшін түрлі тапсырмаларды, әдіс- тәсілдерді ұсынуға әбден болады. Ол мұғалімнің ізденімпаздығына тікелей қатысты. Мәселен, шығармадағы эпитеттерді, метафораларды, фразеологизмдерді, мақал- мәтелдерді, түйдекті тіркестерді оқушыларға ұсыну арқылы, оларды жаттату арқылы жазылым жұмыстарында қолдануларына толық жағдай жасауға болады. Осылай жасаған жағдайда жас ұрпақтың тілдік құзіреттілік дағдысы, оның ішінде жазылым дағдысы дами түсетіні айдан анық. Сонымен қатар жазу техникасы мен орфографияны жетілдіру үшін жазбаша жұмыстардың есту диктантаы, көру диктантаы, көру-есту диктантаы, өзіндік диктант сияқты түрлерін қолданған дұрыс деп есептеймін. Өйткені тәжірибемізде өзіндік диктантты жиі қолданудамыз, яғни тіл үйренушілер алдын ала жаттап келген мәтінді немесе өлең шумақтарын жатқа жазады. Бұл кезде диктанттың басқа түрлері сияқты орфография мен пунктуацияға басты назар аударылады.

Қорыта айтқанда, оқушылардың жазбаша сөйлеу әрекетін тілдік бірліктер арқылы дамытуда дайын түйдекті тіркестердің рөлі зор, сондай-ақ тұрақты сөз тіркестерін, мақал-мәтелдерді, өлең шумақтарын жаттатудың салмағы ауқымды. Сонымен қатар оқушылар көркемдік тәсілдерді, троптың түрлерін терең ұғынып, оларды қажетті жерінде қолдана алса, жазбаша сөйлеуі ілгерілей түсетіні сөзсіз. Мұғалімнің тек осыған әр түрлі тәсілдерді қолдана отырып жағдай туғыза алуы аса маңызды.

Әдебиеттер:

1. Садықов Т.С., Әбілқасымова А.Е. Оқушылардың танымдық белсенділігін қалыптастырудың дидактикалық негіздері. Оқу құралы. - Астана, 2015. - 152 бет.
2. Исабаев Ә. Қазақ тілін оқытудың дидактикалық негіздері (Көмекші оқу құралы). - Алматы, «Қазақ университеті», 2011 - 160 б. (41, 104-108 беттер, 146-148 беттер).

БІЛІМ МАЗМҰНЫН ЖАҢАРТУ АЯСЫНДАҒЫ ҰСТАЗ КӘСІБИЛІГІ

Бүгінгі күні барлық дамыған елдер жоғары сапалы білім беру жүйесімен жұмыс істеуде. Қазіргі заманда елдің бәсекеге қабілеттілігі оның азаматтарының парасаттылығымен анықталады, сондықтан білім беру жүйесі болашақтың талабына сәйкес дамуы тиіс. Оқушыларды заманауи әдіс-тәсілдермен оқытып, ой-өрісі кең, саналы, еркін азамат етіп тәрбиелеу қажеттілігі де осы себептен туындап отыр. Сондықтан да уақытпен бірге қадам басу үшін әрдайым білім беруді, білім берушілерді жетілдіріп, үнемі өзгерістер енгізіп, дамытып отыру қажет.

« Жаңа Қазақстан Республикасында орта білім мазмұнын жаңарту шеңберінде қазақ тілінде оқытатын мектептердегі орта мектепте оқытылатын математика пәндері бойынша педагогика кадрларының біліктілігін арттыру курсының» бағдарламасы бойынша оқушылар сыныпта оқытылатын әр пәндік саланы түсінетіндігін көрсете отырып, алдағы уақытта осы білімдерін басқа жағдайларда қолдана білулері қажет. Сондықтан оқушыларды өз білімдерін кез-келген жағдайға қалай бейімдеу керектігін біліп, болашақта кездесуі мүмкін кез-келген күрделі тапсырмаларды шешуге икемді болуға баулитын ұстаздардың рөлі маңызды болып отыр.

Мектеп - еліміздің халыққа білім беру жүйесінің күрделі тармағы. Еліміздің жарқын болашағы, мектеп болашағы ұстаздардың ізденісінде, балаларға деген сүйіспеншілігінде, кәсіптік деңгейіне байланысты екендігінде. Шындығында мұғалімнің алдында оқушыларға білім мен тәрбие беруде үлкен жауапкершілік тұр. Әрбір оқушыны оқытып тәрбиелеуге байланысты мәселелерді өздігімен және шығармашылық ынтамен шешуге қабілетті жаңашыл мұғалім керек.

Болашақтың бүгінгіден нұрлы болуына ықпал етіп, адамзат қоғамы алға апаратын күш тек білімде ғана. Қай елдің болсын өсіп-өркендеуі, ғаламдық дүниеде өзіндік орын алуы оның ұлттық білім жүйесінің деңгейіне, даму бағытына байланысты. Жаңа ғасыр табалдырығын білім мен ғылымды инновациялық технология бағытымен дамыту мақсатымен аттауымыз үлкен үміттің басты нышаны болып табылады. «Ұрпағы білімді халықтың болашағы бұлыңғыр болмайды» дегендей, жас ұрпаққа сапалы, мән-мағыналы, өнегелі тәрбие мен білім беру - бүгінгі күннің басты талабы.

Бүгінгі таңда білім берудің сапасы - бұл тек мектеп пәндерін игеру, емтихан нәтижелері ғана емес, алған білімдерін өмірде қолдана алатын, сын тұрғысынан ойлайтын өз бетімен іздене білу қабілеті дамыған, өзгермелері жағдайларға қарай шұғыл шешім қабылдай алатын, кең ойлап, кемел пішетін ғылыми ойлау жүйесі қалыптасқан, талантты, жігерлі, өзіне сенетін, арманға бай және оларды жүзеге асыруға ерік-жігері мол оқушылар. Ал, осы қасиеттері қалыптасқан оқушыларды дайындайтын ұстаздарға артылып отырған жүк одан да ауыр демекпіз. Білім сапасын арттырудың кілті ұстаздардың қолында десек, заманынына сай мұғалім де жаңашыл, жан-жақты, ұшқыр ойлы, оқушылармен жұмыс жасауға ерік-жігері, қабілетті бар болуы қажет. Білім берудің ұлттық моделіне көшкен қазіргі мектепке ойшыл, зерттеуші, практикалық үйлестіруді шебер меңгерген психолог, педагогикалық диагностика қоя білетін іскер мұғалім қажет.

Мемлекет басшысы Қ.К.Тоқаевтің Қазақстан халқына арналған Жолдауында айтылған: «Білім беруге қатысты мәселелер бәрімізді де бей-жай қалдыра алмайды». Қазақстандағы әрбір ұрпақтың ертеңгі күні дүниенің төрт түкпірінде өзінің қалаған, ұнатқан және қоғамға пайдалы еңбек ете алатынын қадап айтқан. Өркениетке бұрған еліміздің жастары - ертеңгі мемлекет тірегі. Қоғамға да ең басты керегі - елдің ертеңіне деген сенім мен үміт. Сол тірек

нық та, берік, сенімді болуы үшін бәсекеге қабілетті мамандар дайындау үрдісі арнайы және орта мектептерден бастау алмақ. Сондықтан да, оның іргетасын, ондағы мұғалімдердің білім деңгейінің жоғары болуын қадағалау және арттыру кадрлар біліктілігін арттыратын және қайта даярлайтын институттың негізгі міндеттерінің бірі болып қала бермек», - деген болатын. Қазақстанның болашағы білімді жастардың қолында. Сондықтан да, білім саласында еңбек етіп жүрген ұстаздар қауымына бүгінгі таңда үлкен талап қойылып отыр. Білім мазмұнын жаңарту бағдарламасы негізінде педагог кадрлардың біліктілігін арттыру курстары еліміздің барлық аймақтарында өткізіліп жатыр. Бұл курстардың мақсаты - білім беру бағдарламасын жаңарту және критериялды бағалау жүйесін енгізу тұрғысынан мұғалімдердің педагогикалық шеберлігін жетілдіру [1]. Сонымен қатар, оқу үрдісіне әлемдік озық тәжірибелерді енгізе отырып, педагог кадрлардың біліктілігін арттыру, олардың әлеуметтік жағдайын көтеру болып табылады.

«Мен еш уақытта өз оқушыларыма еш нәрсе үйретпеймін, тек қана олардың оқуы үшін жағдай жаратамын», - деген екен Альберт Эйнштейн. Жаңартылған білім беру бойынша мұғалім балаларға еркіндік бере отырып, оларға өз мүмкіндіктерін арттыруға жол ашады. Қазіргі оқушының қажеттілігі, талғамы жоғары, әрі жаңалыққа толы бұл әлемде оларды таңқалдыру, қызығушылығы мен сұраныстарын өтеу мұғалім үшін ізденушілікті қажет етеді. Демек, ХХІ ғасырда табысты болуы үшін Нені үйренуі керек? және Оқытудың тиімді әдістері қандай? деген сияқты негізгі сауалдарға жауап беруі тиіс [3].

Қазіргі кезеңде оқушының өз бетімен білімге ие болу барысында оның белсенді іс-әрекетін ұйымдастыру оқу үдерісіне қойылатын негізгі талаптардың бірі болып табылады. Бұл білім мазмұнын жаңарту бағдарламасы пәндік білімді, әлеуметтік және коммуникативтік дағдыларды ғана емес, сонымен бірге өзінің жеке мүдделері мен болашағын сезінуге, сындарлы шешімдер қабылдауына мүмкіндік беретін тұлғалық қасиеттерді де меңгеруге ықпал етеді. Жеке тұлғаға бағдарланған оқытудың тұжырымдамасы баланы жан-жақты дамытумен бірге жеке және жас ерекшелігіне қарай қоғамдағы өзгерістерге бейім даму мүмкіндігін айқындауды қарастырады. Жеке тұлғаға бағдарланған оқыту проблемалы бағыттағы шығармашылық сипатқа ие бола отырып жаңа білімді іздену арқылы тәжірибеде қолдана білуге ықпал етеді, мұндағы басты міндет - баланың жалпы және өзіне ғана тән қабілеттерінің даму мүмкіндігі мен білім, білік, дағдыларын қалыптастыру және қолдану.

Халқымыздың ұлы ағартушысы Ахмет Байтұрсыновтың: «Ұстаз үздіксіз ізденгенде ғана, шәкірт жанына нұр құя алады», - деген сөзі ізденімпаз, жаңашыл ұстаздарға арналған. Сондықтан бұл бағдарлама бала тәрбиесіне оларды біліммен қаруландыруға жол ашады деп білеміз.

Оқушылардың бойында өмір бойы білім алу дағдыларын қалыптастыру мақсатында мектепке арналған пәндердің аясында мұғалімдер әрбір оқу жылында нені оқыту керектігін және оқу сапасы қандай болу керектігін нақты білуі тиіс. Білім мазмұнын жаңарту шеңберінде қазақ тілінде оқытатын мектептердегі бастауыш сынып пәндері бойынша пән бағдарламаларында нақты мақсаттар беріліп, нақты күтілетін нәтижелер айқын жазылған. Табысты болу үшін оқушыларға білім қандай қажет болса, дағды да сондай қажет болып отыр. Бұл оқушылардың ақпаратты есте сақтап, алған білімдерін ұғынуын, түсінуін және әртүрлі салада қолдана білуін талап етеді.

Бүгінгі оқушы - ертеңгі қоғамымыздың тірегі, ғылым мен техниканы, тұтас экономикамызды, саясат пен әлеуметтік саланы алға жетелейтіндер. Сондықтан, оқушылардың жан-жақты әрекетін ұйымдастыруға берік негіз қаланып, заман талабына сай, бәсекеге қабілетті жастарға тән білім-білік пен дағды машықтарды берік орнататын ұстаз еншісінде.

Бүгінгі білім беру бағдарламасының ерекшелігі - мұғалімнің кәсіби дамуына мүмкіндік жасау. Қоғамдағы жаңа бетбұрыстар білім беру жүйесінен үнемі өзгеріп отыруды талап ететіндіктен болашақ жастарға тәлім-тәрбие беріп жүрген мұғалім құзыреттілігі жансыз

жаттанды білім түрінде емес, педагогтің жеке тұлға ретінде танымға, ойлауға қатысын, белгілі бір мәселелерді ұсынып, шешім жасауға, оның барысы мен нәтижелерін талдауға, ұтымды түрде түзетулер енгізіп отыруға деген іскерлігінің белсенділігімен ерекшеленуі тиіс.

Мұғалім жалпы стандарттық талаптармен бірге, нағыз сыншы алдындағы оқушылардың талабы мен сынына төтеп бере алуы керек.

Кәсіби мұғалім үнемі ізденісте бола отырып, жаңаша оқытудың критериалды бағалау жүйесін, дамыта оқыту, сын тұрғысынан ойлау технологияларының әдіс-тәсілдерін өз ізденісі арқылы оқушы қабілетіне, қабылдау деңгейіне қарай іріктеп қолданғаны жөн. Сонымен қатар психологиялық-педагогикалық білімін жетілдіріп үйренумен, сол білімін өз ісінде шебер пайдалана білетін болуы керек. Оқушының кез-келген қатар сұрағына жауап беруге даяр болуға тиіс. Мұғалім - оқушыға қай жағынан болсын өзін-өзі ұстауы, сөйлеуі, жүріс-тұрысы, киім-киісі жағынан болсын үлгі. Бұл жағдайда оқушының жеке адам ретінде қалыптасуына жанама әсер етеді.

Критериалды бағалау бойынша мысалы қалыптастырушы бағалауға тапсырма жасаған кезде оқу мақсаты сабақтың мақсатындағы етістікті Блум таксономиясының қай сатысы екенін анықтап алу қажет. Яғни, ойлау дағдыларының деңгейін сәйкестендіреміз. Оқу мақсаттарын ойлау дағдыларының деңгейімен және бағалау критерийлерімен сәйкестендіру маңызды рөл атқарады. Берілетін тапсырма Блум таксономиясы бойынша сол ойлау деңгейінен асып кетпеуі шарт. Қолдану болса тапсырмада одан жоғарғы талдау, жинақтау, бағалау бойынша тапсырмалар берілмейді. Бағалау критерийі де оқу мақсатымен тығыз байланысты. Бағалау критерийінен дескрипторлар беріледі, яғни критерийді қадам бойынша ашамыз [5].

Критериалды бағалау мұғалімді сынып жұмысында қолдауға, оқыту үдерісінде оң ықпал жасауға негізделген. Нәтижелер мұғалімге өзінің сабағына рефлексия жасауға және одан кейінгі жұмысын жоспарлауға мүмкіндік береді. Ал оқушы болса өзін-өзі талдау мен рефлексия жасау тәжірибесін үйренуі, оқу үдерісі ғана емес, бағалау үдерісінің де белсенді қатысушысы болады. Бұл жағдайда өзін-өзі бағалауға баса назар аударылады. Яғни сабақтың басында оқушылар нені білуі тиіс, не нәрсеге қол жеткізу керек деген мақсатпен сабақтың критерийі анықталады. Критерий арқылы бағалау оқушыларға: нәтижені талдау үшін бағалау критерийлерін білу және түсінуге; критерийлерді білу арқылы қате жібермеу, сапалы нәтиже беруге; рефлексияға қатысу, яғни өзін және өз достарын бағалауға; бағалау үрдісіне қатысу арқылы білімін тереңдетуге, нақты білімдерін қолдану, өз ойларын еркін жеткізе білу, сын тұрғысынан ойлай білуге мүмкіндіктер береді. Жаңартылған білім беру оқу процесінде оқушыларға сындарлы ойлауды, пәнаралық білімді өмірде және шығармашылықта қолдана білу қабілетін тұрақты дамытып және жетілдіріп, талпынысын, жалпы мәдениетін қалыптастырып, зерттеу және қарым-қатынас дағдыларын дамытуды ұстаздар қауымынан талап етеді. Осы орайда, қазіргі аса қарқынды өзгерістерге толы әлеуметтік-экономикалық жағдайда білім беру жүйесінде педагогке қойылатын талап та ерекше екендігі түсінеміз.

Мұғалімге өз ісінің маманы болумен қатар, оның бойында баланы жақсы көру, баланың көзқарасы мен пікірін сыйлау, тыңдай білу керек. Сабақтарын түрлендіріп өткізіп, оқушыларға дайын білім беріп қоймай, оларды үнемі ізденіске жетелеп, шыңдай түсуі керек. Азат ой, кемел білім ғана елімізді тың мақсаттарға апаратын құдіретті күш.

Білім беру оқытудың жаңа әдіс-тәсілдерін меңгеріп, оны оқыту үдерісіне енгізіп, білім сапасын арттыру - біздің міндетіміз. Сонымен қатар, қазіргі заманауи технологияларды жаңартылған білім беру бағдарламасы аясында қатар алып жүру, оқушыға терең білім алуына оң әсері болары сөзсіз. Бұл бағдарлама келешек ұрпақтың ой-санасы дамыған, мықты тұлғаға айналуына қосар үлесі бар болмақ.

Әдебиеттер:

1. «Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2020 - 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2021 жылғы 7 желтоқсандағы № 1118 Жарлығына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2020 жылғы 2 қарашадағы № 423 Жарлығы (Қазақстан Республикасының ПҰАЖ-ы, 2020 ж., № 77-78, 1130-құжат).
2. Жаратылыстану. Орта білім беру мазмұнын жаңарту аясында орта мектепке арналған оқу бағдарламасы - Астана, 2021. - 50 б.

ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ ПӘНІНІҢ МАҢЫЗЫ

Карпекова Г.С.

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Дене тәрбиесінің мұғалімдері шәкірттерге спорттық дайындықпен қоса өз Отанын мақтан тұта білетіндей, отансүйгіштік тәрбие беріп, жеңіске жету үшін қайсарлық танытып, спорттағы жағымсыз көріністерге қарсы тұра алатындай үлгі - өнеге дарыту міндеті. Спорт еш уақытта өзімен-өзі шектеліп, жеке - дара өмір сүрмейді. Оқушылар ұжымда, мектепте, жоғары оқу орнында, өндірісте, спорт секциясында тәрбиеленеді. Мұнда олар өзге әріптестерімен, өзге ұжымдармен өзара іштей бәсекелесіп, жарысып, спорттық жағынан алғанда тайталасып, өте қиын психологиялық өткелдерден өтеді. Міне, нақ осы жерде олардың өзара жолдастығы, достығы, қарсыласын тануы, құрметтеуі, тіл табысуы, өз мектебі, ауылының абырой-беделі жолындағы патриоттылығы бекіп, ерік-жігері, тәртіптілігі, бір сөзбен айтқанда, азаматтық болмысы қалыптасады. Мұндай жағдайда спортшының бойына идеялық сенім, шыншылдық, жоғары жауапкершілік, пәрменділік, оқу мен еңбекке деген көзқарас сияқты тәлім-тәрбие дәнін себе беру керек. Бұл істің жемісті болуы, әрине, жаттықтырушыға, мұғалім-ұстазға байланысты. Ол өз кезегінде оқу мен тәлім-тәрбие жұмысын жымдастырып, қатар жүргізіп отыруы тиіс. Әрбір жас ұланның өз ұстазына немесе үлгілі үлкендерге еліктейтіні бесенеден белгілі. Сондықтан да ұстаздың адамгершілігі жоғары болғаны абзал. Ол өзінің білік-білімін арттырып, идеялық деңгейін, көзқарасын, іс-тәжірибесін жетілдіріп отыруға тиіс.

Тәрбие жұмысы кез келген жағдайға лайықты жүргізілуі керек. Ол шәкірттің болмысын жан-жақты терең білуге тиіс. Оның мінез-құлықтық тежелуін, әдет-дағдысын жете ұғынып, соған орай қатып, сіресіп қалған тәрбиелік айла-тәсіл қолданбай, керісінше, шәкіртінің сенімді көзқарасын жебеп-демей түсуге, алған ісінің дұрыс-бұрыстығын ажырата білуге, кездескен қиындықты жеңе білуге, келеңсіз мінез-құлықтан арылуына ықпал еткені жөн. Жаттықтырушы шәкіртіне темекі тарту мен арақ-шарап ішудің, есірткіге еліктеудің зиянды екенін айтып, айтып қана қоймай, санасына құйып, осы жаман әдеттің спортпен ешқашан басы піспейтінін аса ұқыптылықпен, нақты мысал келтіре отырып ұғындыруы қажет.

Салауатты өмір сүріп, ағзаны зиянды, кеселді дерттен таза ұстағанда ғана, сондай-ақ оқу мен жаттығуға ынталы, жауапты көзқарас қалыптастырғанда ғана спортта алға қойған елеулі табыстарға жетуге болатынына сенімін арттыру керек. Тәрбие жұмысында шәкірттермен ортақ әңгіме жүргізіп, немесе, қажеттілік туындаса, жеке-дара әңгімелесіп, оларға ақыл-кеңес берудің, топ алдында лекция оқу, баспасөзде жарияланған қызықты материалдарды оқып беру, ретті кезінде өздеріне оқытудың, көрнекі құралдарды тиімді пайдаланудың, жарасамды әзіл-қалжың, сыни материалдарды оқытып, ой-санасына тәрбиелік түйсік берудің, спорттық разрядтардың белгісін салтанатты жағдайда табыстау мен

марапат мадақ, мақтау сәттерінде бұған тәлім-тәрбиелік мен берудің, мәні зор. Сондай-ақ жеңімпаз атанған шәкіртіне сый-сияпат көрсеткенде де оның қызғылықты, тартымды болуына назар аударудың, соғыс, еңбек, спорт ардагерлерімен кездесулер өткізудің пәрменділігі, тиімділігі ерекше. Міне, осындай іс-шаралардың бәрі, тұтастай алғанда, жеткіншектердің, жастардың бойында берік идеялық сенім тудырады, көзқарасын қалыптастырады, рухани байлығын арттырып, жігерін жетілдіріп, спорттық табандылығын, қайсарлығын қайрайды. Олар өзінің іс-әрекетінің маңызды да мәнділігін терең ұғынады. Отан, халық алдындағы төл борышын сезінеді. Өскелең ұрпақ ұстазынан тәлім-тәрбиелік нәр алып, өз қабілетін, білік-білімін бүгінгі таңда алда тұрған міндеттерді шешуге жұмылдыра білуі керек. Олар қоршаған ортада, спорт әлемінде нендей өзгерістер болып жатқанынан жан-жақты хабар алып, солардың аражігін ажырата білуі қажет. Бір сөзбен айтқанда, олар азаматтық парызын өтейтіндей дәрежеде болуы тиіс. Бұған Қазақстанда өтетін кешенді іс-шаралар өзіндік ықпал етеді. Бірақ, олар идеялық жағынан да, тәлім-тәрбиелік жағынан да үлгі аларлықтай дәрежеде ұйымдастырылсын. Осындай шараларды өткізгенде спортшыларға патриоттық тәлім-тәрбие беру ісі басты назарда ұсталды. Міне, осылайша спорт жеткіншектер мен жастардың күнделікті тыныс-тіршілігінде өміршендік дағдының біріне айналады. Патриотизм-Отанды сүю. Қай салада жүрсең де оған адал қызмет ету, оның қажетіне жарау, өркендеуіне үлес қосу, даңқын арттыру. Әрбір жеткіншек, жасөспірімнің, жеке тұлғаның патриоттықты сезіне білгені ләзім. Ол бұйрықпен жүзеге аспайды. Білік-білімнің, ой-өрісін, адамгершілігін мәдениеттілігің қандай дәрежеде? Отан сүйгіштігің осы қасиеттердің жиынтығынан құралады. Ал, бұл адамда бірден бола қоймайды. Бірте - бірте қалыптасады. Бастауын отбасынан алады. Иә, сен әуелі өз ортанды сыйлап, қадірлеп өсесің. Соның жақсылығын бойға дарытасың. Тәрбиеші ұстаздарыңнан тағылым аласың, кітап оқисың, үлкендердің әңгімесін, ақыл-кеңесін тыңдайсың. Жазушылардың шығармаларындағы жағамды кейіпкерлерге, өз ата-ананың, өзің білетін үлкендердің жақсы мінез-құлқына еліктейсің, солардай болуға ұмтыласың. «Отансүйгіштік отбасынан басталады» дегенде, міне, осы тұсты еске аламыз. Патриоттық сезім тіршілік өмірдің барлық саласында көрініс береді. Оқуда озат болуыңнан да, ерен еңбегіңнен де, әскери қызметіңнен де байқалады ол.

Қазақстандық патриотизм дегенде оның жалпы патриотизммен тоғысатын тұстары да мол. Сонымен қатар өзіндік сыр-сипаты да бар. Тәуелсіздік алғанға дейін елімізде социалистік патриотизм белең алды. Ол кезде Отаныңды сүю үшін әуелі социалистік құрылысты қорғап, соны мойындап, сол үшін қызмет етуге тиіссің. Оны қорғауға міндеттісің. Онда бүкіл ақыл-ойың, бар болмасың бір шеңберге түсті. Содан шықпайсың. Шықсаң-саяси қателікке ұрынасың, жазаланасың. Соған қарамастан, отансүйгіштік тәрбиеге ерекше мән берілді. Халық осы рухта өсіп, қалыптасты. Ата-бабаларымыз нағыз патриотизмнің ұлы үлгілерін көрсетіп, жанқиярлықпен еңбек етті. Кеңес Одағы деп аталатын елді сыртқы жаудан қорғады. Сондағы патриоттық іс-әрекет, жойқын қимыл, жасампаз еңбек тарих бетіне алтын әріптермен жазылады. Нақ сол тұста «патриотизм» деген ұғым «интернационализм» деген түсінікпен астасты. Ол бірін-бірі толықтырды, демеді, жебеді. Қазақ халқының тілінде, «интернационализм» деген сөз болмаған. Себебі, ол тумысында өзара да, көрші елдермен де интернационалдық достықта өмір кешкен. Өзге ұлттың өкілін жатсынбаған. Ешкімді де дініне, түр-түсіне, ұлттына қарап бөлмеген. Өз топырағында «арам шөп» сияқты саяқ өскен өзге ұлт өкілдері елінен, жерінен қуылғанда жылы ұяны Қазақстаннан тапты, бірге еңбек етті. Ортақ жауға бірге аттанды. Тағдырдың ауыр-жеңілін бірге көрді. Өзге елдерден арып-ашып келгендерге қолындағысын бөліп берді, тіпті құрметтеп, төріне шығарды.

Интернационалдық достық сезім дегенің қазақтарға ана сүтімен сіңіп, ұлттық дәстүріне енген. Мұны қазіргі ұрпақ та орынды жалғастырып отыр. Рас, тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында жастарға патриоттық тәрбие беру ісіне қылау түсті. Экономикалық күйзеліс

елдің адымын аштырмады. Жастар жағы арақ-шарап ішуге, есірткіге еліктеуге, жезөкшелікке бой алдырып, қылмыстық істерге дейін барды. Ұлт пен Отан тағдырына немқұрайлы қарау орын тепті. Жекелген адамдар қара басын ойлап, баюды көздеп, өз шаруасын күйттеп кетті. Балалар мен оқушы жастардың денсаулығы күрт төмендеп кетті. Мұндай келеңсіз көріністі түзеп, қалпына келтіру үшін шұғыл да пәрменді шараларды қолға алудың қажеттілігі күн тәртібіне келді. Сөйтіп, дене тәрбиесі мен спорт туралы, қорғаныс туралы, мемлекеттік рәміздер туралы, тіл туралы, бастапқы әскери дайындық туралы Заң шығып, еліміз бойынша кешенді шаралар қолға алынды. Қазақстандық патриотизмге қатысты жұмысты күшейту туралы Елбасының Жарлығы шықты [3]. Мұнда елдің өмірлік дамуындағы темір қазық болып саналатын жастарға патриоттық тәрбие беру мәселесі жан-жақты қамтылды. Соның арқасында өскелең ұрпақтың дене тәрбиесімен шұғылданып, денсаулығын нығайтуда білім беру және медициналық мекемелердің рөлі артты. Өскелең ұрпақты тәрбиелеуде білім берумен қатар олардың салауатты өмір сүріп, азаматтық, моральдық-психологиялық санасын көтеру, патриоттық, интернационалдық сезімін қалыптастыру міндеті алға шықты. Сондай-ақ құқықтық, мемлекеттік жүйені, рәміздерді, соғыс пен жасампаз еңбек қаһармандарының өмірі мен қызметін, республикада тұрып жатқан халықтардың мәдениеті мен дәстүрін танып білудегі сапалық көрсеткішін арттыру талап етілді. Отанның тағдыры үшін оның табиғи байлығын сақтау, Отанды қорғауға дайын болу жолындағы жауапкершілік тәрбиесі де күн тәртібіне келді. Осы сапалы белгілер қоғамдағы ынтымақтастықты білдіреді. Мемлекеттің қалыптасып, дамуына қатыстылығынды аңғартып, азаматтық мақтаныш сезімді арттыра түседі. Ең басты міндет министрліктер мен ведомстволардың, акционерлік қоғамдар мен жеке шаруашылық серіктестіктердің, еңбек ұжымдары мен жұртшылықтың, бұқаралық акпарат құралдарының күш-жігерін Қазақстан азаматтарына патриоттық, интернационалдық тәрбие беру жөніндегі кешенді шараларды орындауға жұмылдыру болып табылады. Патриот сөзі гректің «Отан», «Туған жер» деген атауынан шыққан. Патриоттық тәрбие, Қазақ Совет энциклопедиясында жазғандай, Отанға деген сүйіспеншілік, бойдағы күш-қуат пен білімді Отан игілігі мен мүддесіне жұмсау, туған жері мен тілін, халықының әдет-ғұрпы мен дәстүр-салтын, тарихын құрмет тұту сияқты абзал қасиеттерді қамтиды. Ол қоғамдық сананың бөлінбес бір саласы болып саналады.

Нағыз патриотизм космополитизмнен де, ұлтшылдықпен де сыйыспайды. Жастарды қазақстандық патриотизм мен интернационалдық достық рухта тәрбиелеу барлық тәрбие ісінің күретаыры болып табылады. Патриоттық тәрбие – мемлекеттік, қоғамдық ұйым қызметіндегі күллі идеялық тәрбиенің ең басты бағыты. Оның міндеті-азаматтарды өз Отанын шексіз сүйуге баулу, олардың санасында Отанға адал қызмет етуді, оның бостандығы мен тәуелсіздігін қорғауға әрқашанда сақадай сай дайын тұруын қалыптастыру. Патриоттық тәрбие итернационалдық достық қасиеттерді сүйекке сіңірмейінше жүзеге аспайды. Бұл латын сөзінен аударғанда «ұлт, халық» дегенді білдіреді. Ол да идеологиялық тәрбиенің бір саласы болып есептеледі. Интернационалдық тәрбие ұлтшылдықтың, шовинистіктің, нәсілшілдіктің қас жауы. Ол әр түрлі ұлт өкілдерінің туысқандық ынтымақтастығын қолдайды, халықтардың туысқандық қарым-қатынасын көздейді, достығын нығайтуға қызмет етеді, ұлт араздығына, алауыздығына, ұлттық жеке-даралыққа (оқшаулыққа) жол бермейді. Әр ұлт өкілдеріне құрметпен қарау, оның мәдениеті мен дәстүрін сыйлау қазақстандық патриотизмнің маңызды бөлшегі, тұрақтылық пен дамудың нығаю кепілі. Осы бағытта бұқараға ықпал етудің барлық құрал-әдісін пайдалану қажет. Бұған дене тәрбиесі мен спорт та енеді. Өйткені, ол барған сайын халықтық, бұқаралық сипат ала бастады. Бұл саладағы тәлім-тәрбиелік құралдарды пайдаланудың негізгі, ең бастысы, дене тәрбиесіне деген жалпы талапты игеру (балабақшалардағы, жалпы білім беретін және кәсіби білім беретін мектептердегі, колледждер мен мектептен тыс мекемелердегі, жоғары оқу орындарындағы дене тәрбиесінің сабақтарына қатысу), ынтымақ бойынша секция жаттығуларына қатысу(спорт түрлеріне қарай), олимпиада ізбасарларын даярлайтын

мектептерде, республикалық жоғары спорттық шеберлік мектептері мен құрама командаларда кәсіби шеберлікті шыңдау болып табылады. Патриотизм мен интернационалдық достықтың спорттағы өрісі кең. Мұнда бәрі де өзара тең. Ең күштілері, мықтылары ғана жеңіске жетеді. Соның өзінде қарсыласың қандай ұлт өкілі болғандығына қарамастан, оны сылау спортшы бойында берік қалыптасады. Туысқандық, достық, ұжымшылдық, мінез-құлық тұрақтылығы. Кәсіби намысшылдық сезім, кез келген спортшы мен команданың қосымша күш-жігер алатын қуатты тірегі болып табылады. Патриотизм мен интернационалдық достық сезім қалыпты шындық жағдайдың ықпалымен қалыптасады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасында Дене шынықтыру және спортты дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы. //Астана, 2021 ж. 29 желтоқсан №231 Жарлығы.

ЦИФРЛЫҚ КЕҢІСТІКТЕГІ БІЛІМ ПЕДАГОГТАРДЫҢ БЕРУ ӘЛЕУЕТІ. Бекешова Асель Сериковна

Х.Досмуамедов атындағы Атырау университеті

Қазіргі уақыттағы технологияның қарқынды дамуы адамзат өміріндегі барлық саланың цифрлық кеңістігін қалыптастыруда. Автоматтандырылған жүйелердің, интернет ресурстар мен сервистердің, платформалардың қызметін пайдалану және олармен жұмыс істеу қажеттілігі туындады. Әлем елдері бұл мәселені шешу үшін арнайы ұлттық цифрландыру бағдарламаларын қабылдап жұмыстануда.

Қытай, Сингапур, Жаңа Зеландия, Оңтүстік Корея және Дания ұлттық экономикаларды цифрландыру бойынша алдыңғы қатардағы елдер болып табылады. Қытай өзінің "интернет плюс" бағдарламасында цифрлық индустрияны дәстүрлімен біріктіреді, Канада Торонтода АКТ-хабын жасады, Сингапур драйвері АКТ болып табылатын "ақылды экономиканы" қалыптастырады, Оңтүстік Корея "Креативті экономика" бағдарламасында адами капиталды, кәсіпкерлікті дамытуға және АКТ саласындағы жетістіктерді таратуға бағдарланады, ал Дания мемлекеттік секторды цифрландыруға баса назар аударуда. ("Цифрлық Қазақстан" мемлекеттік бағдарламасы).

Қазақстан Республикасында Үкіметтің 2017 жылғы 12 желтоқсандағы №827 қаулысымен бекітілген «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы бес негізгі бағыт бойынша жұмыс жасауда. Оның төртіншісі «Адами капиталды дамыту» - жаңа жағдайға - білім экономикасына көшуді қамтамасыз ету үшін креативті қоғам деп аталатынды құруды қамтитын түрлендіру бағыты болып табылады.

Қазақстан Республикасы Президентінің 2021 жылғы 15 ақпандағы № 636 Жарлығымен бекітілген «Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі Стратегиялық даму жоспарын» іске асырудың жүйелі жеті реформасы мен жеті басым саясатының бірінші реформасы «Жаңа адами капитал» болып табылады. Аталмыш реформаның мәні «XXI ғасырдың жоғары сапалы және қажетті дағдыларға ие адами капиталды дамыту Қазақстан экономикасының одан әрі өсуі тәуелді болатын басым міндет болып табылады. Жаңа уақыттың құзыреттері қажетті дағдыларды үздіксіз үйрену мен игеруге дайын болуды қамтиды. Технологиялық жаңару мен цифрландыру өз жұмыс уақытын тиімді пайдаланатын, технология мен білімді қолдануға, процестерді жетілдіруге және инновацияларды жүзеге асыруға қабілетті персоналсыз мүмкін емес» деп айқындалған. Бұл өз кезегінде «еңбек нарығы қажеттілігін технологиялық әрі цифрлық құзыреттерге ие білікті кадрлармен

қамтамасыз ету» міндетін орындауды көздейд. (Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі Стратегиялық даму жоспары).

Сонымен қатар «СОУЮ-19» пандемиясына байланысты 2020 жылдың наурыз айынан бастап еліміздің білім беру ұйымдары қашықтан оқытуға көшті. Оқу үрдістері білім беру платформаларында, сервистерде әртүрлі ресурстарды пайдалана отырып жүргізілді. Алайда бұл тәжірибе педагогтардың ІТ құзыреттіліктері, цифрлық сауаттылықтары мен дағдыларының деңгейіне зерттеу қажеттілігін көрсетті. Себебі, педагогтардың цифрлық кеңістіктегі білім беру әлеуеті ғылыми-теориялық тұрғыдан толық айқындалмаған, жан-жақты терең зерттелмеген.

Сондықтан бұл мақалада аталмыш саладағы зерттеулер мен қабылданып жатырған шешімдерге жасалынған шолуды ұсынып отырмын.

Зерттеу барысында елімізде қабылданған "Цифрлық Қазақстан" мемлекеттік бағдарламасы, «Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі Стратегиялық даму жоспары» мен отандық және шетелдік ғалымдардың зерттеулері, ЮНЕСКО көлемінде қабылданған ұсыныстар мен шешімдер сараланып талданды.

Тақырып бойынша шолу барысында қарастырылған мәселе төртінші индустриялық революция тұсындағы ғылым мен білім беру ісінде аса маңызды екенін көруге болады. Женевадағы Бүкіләлемдік экономикалық форумның негізін қалаушы және президенті Клаус Шваб өзінің «Төртінші индустриялық революция» атты еңбегінде «барлық жаңа жетістіктерге тән ортақ ерекшелік мынадай: олар қандай салаға болмасын тереңдей еніп жатқан цифрлық және ақпараттық технологияларды тиімді пайдаланады» деген тұжырымды мегатрендтік қозғаушы күш ретінде сипаттайды. (Клаус Шваб, Төртінші индустриялық революция, 2018)

Ал Элен Битэм мен Рона Шарптың «Педагогиканы цифрлық дәуірде қайта зерделеу. ХХІ ғасырдағы оқыту дизайны» атты еңбегінде:

«Цифрлық технологиялар оқытушы мен білім алушы арасындағы қарым-қатынастардың мүлде басқа түрін қалыптастыра бастады. Иә, бізге педагогиканың стилі мен мазмұнын қайта қарастыру қажет, себебі цифрлық дәуір бізге жаңа технологиялық синтездерін қарсы қойып келеді.

Соңғы жылдары модуль немесе сессияны құрастырушы жеке оқытушыға қарағанда бүгіндей бір курстарды құрастыратын командаларға көбірек назар аударылуда. Білім алушылардың интернет қорларына қолжетімділігі артып, олардың цифрлық дағдылары дамыған сайын, біз оқу барысын әрбір білім алушы жеке білімін жетілдіруді өз бетінше бақылай алатындай етіп, қайта құрастыруымыз қажет екенін терең ұғынып отырмыз» деген тұжырым жасайды (Элен Битэм, Рона Шарп, Педагогиканы цифрлық дәуірде қайта зерделеу. ХХІ ғасырдағы оқыту дизайны, 2013).

Расыменде, әлемдегі білім беру үрдісінде тез қарқынды өзгерістерді бастан кешіп жатыр. Технологияландыру мен цифрландырудың нәтижесінде онлайн-білім беру, қашықтан оқыту, ашық университеттер платформалары белсенді қызмет етуде. «ЕдСипсһ» жаңа білім беру технологияларына арналған глобальдық конференциясының тарихынан мына өзгерістерді көруге болады. 2015 жылы Ұлттық білім берудің ашық платформасын іске қосты. Ресейдің 8 жоғарғы оқу орны негізін қалған платформа арқылы студенттер пәндердің онлайн өте алады. Сонымен қатар студент политехникалық мамандықтан педагогикалық мамандыққа ауысқан жағдай, оқылмаған пәнді өз бетімен оқып, жаңа ауысқан мамандығына тапсыруға жағдай жасалған. Ал еліміздегі «Қазақстанның ашық университеті» - жетекші жоғары оқу орындары мен мамандары бірлесе әзірлеген онлайн-курстарға тегін қол жеткізу мүмкіндігін ұсынатын білім беру платформасы жұмыс істейді. Мақсаты сапалы тегін онлайн-курстар ұсыну арқылы Қазақстан халқының интеллектуалдық деңгейін арттыру. Цифрлық технологиялар көмегімен онлайн білімді баршаға қолжетімді ету.

Педагогтардың цифрлық кеңістіктегі білім беру әлеуетіне зерделеу үшін НАФИ

талдау орталығы 2022 жылы Ресей Федерациясының мектеп мұғалімдері мен жоғарғы оқу орындарының оқытушылары арасында сауалнама жүргізіп, педагогтың цифрлық сауаттылығын, олардың оқу үрдісінде цифрлық технологияларды қолдануға дайындығын бағамдайды.

Цифрлық сауаттылықты ЮНЕСКО сарапшылары ұсынған 5 деңгейлі 3 аспектімен қарастырады.

Білу	Дағды	Ұстаным
Ақпараттық сауаттылық	ақпараттың адам өміріне әсері мен	әр түрлі ресурстардан ақпараттың пайдасы мен
Компьютерлік сауаттылық	компьютердің техникалық құрамдары мен олардың өзара	платформа мен интерфейс түріне қарамастан цифрлық
Медиалық сауаттылық	ақпараттар көзі, олардың формалары мен таралу	жаңалықтарды әр түрлі көздерден іздеу және оның түпастығы мен
Коммуникациялық сауаттылық	цифрлық байланыс арқылы қатынас пен тірі әңгімелесудің айырмасын түсіну	заманауи байланыс құралдарын (әлеуметтік желілер, месенджерлер) қолдану
Инновациялық және	технологиялық трендтерді түсіну	ақпараттың пайдасы мен «арналуын» (предназначения) және оның ақпараттық хабарламаларға, жаңалықтарға сыни қатынаста цифрлық ортадағы байланыс нормалары мен этиканың ерекшелігін

1 сурет - Цифрлық сауаттылықтың деңгейлері мен өлшемдер

Сонымен қатар ақпараттық-коммуникациялық Құзыреттілікті Еуропалық технологиялық құзыреттілік шеңбері (Еигореап ^ідііаі Сотреіеіпсе Еgate\logк 2.0.) арқылы, мұғалімдер үшін ^ідСотрЕди қарастырылады.

^ідСотрЕди шеңберінде педагогтар үшін 22 Құзыреттілік 6 блокқа топтастырылады.

Цифрлық технологияларды қолдану саласындағы педагогтардың құзыреттілігі олардың оқу процесінде технологияны қолдану қабілетінде ғана емес, сонымен бірге олардың әріптестерімен, студенттермен, олардың ата-аналарымен, ғылыми қоғамдастықпен және басқа да мүдделі тараптармен қалай жұмыс істейтіндігінде және қарым-қатынас жасауында. Бұл жалпы алғанда кәсіби тұрғыдан дамуға ұмтылуда, жаңашылдық пен инновацияны ендіру болып саналады.

Кез - келген мұғалім дамытуы керек негізгі құзыреттіліктің бірі - білім беру ресурстарын бағалау және оқу мақсаттарына, студенттер тобының ерекшеліктеріне және оқыту стиліне сәйкес келетін сандық ресурстар мен материалдарды құру және алмасу мүмкіндігі. Сонымен қатар, авторлық құқықты бұзбай және жеке деректерді қорғамай сандық мазмұнды пайдалану және басқару мүмкіндігі болуы керек.

Цифрлық технологиялар оқушыларды бағалаудың қазіргі әдістерін дамытуға және жаңа, неғұрлым жетілдірілген әдістерді жасауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, оқушылар туралы және олардың сандық ортадағы белсенділігі туралы үлкен ақпаратты талдай отырып, мектеп мұғалімі/университет оқытушысы оған анағұрлым тиісті көмек көрсете алады.

. Оқытуда цифрлық технологияларды қолданудың артықшылықтарының бірі олардың оқушыларды оқу процесіне және оны басқаруға белсенді тарту әлеуетіне байланысты. Цифрлық технологияларды оқу қызметін әрбір жеке алынған оқушы/студенттің құзыреттілігі деңгейіне, оның мүдделері мен қажеттіліктеріне бейімдеу үшін пайдалануға болады. Сонымен қатар, қазіргі тең емес жағдайларды ушықтырмауға (мысалы, барлық оқушылардың цифрлық технологияларға және олармен жұмыс істеу дағдыларына бірдей қол

жеткізе алмауы) және барлық оқушылар үшін технологиялардың қолжетімділігін қамтамасыз етуге көз жеткізу қажет.

Осы аспект аясында мектептің сандық ресурстарын басқару және оларды пайдаланатын адамдардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету жолдары ұсынылады.

Шолу барысында зерделенген ақпараттарды қарастыра отырып педагогтардың цифрлық кеңістіктегі білім беру әлеуетін төмендегіше қарастыруға болады:

Бұл кез келген білім беру ресурстары (оқу жоспарлары мен бағдарламаларын, курс материалдарын, оқу құралдарын, бейнематериалдарды, мультимедиялық қосымшаларды, подкасттарды және оқыту мен оқытуға арнайы әзірленген басқа да материалдарды қоса алғанда), олар ашық қолжетімділікте ұсынылған және мұғалімдер мен оқушылар қандай да бір лицензиялық алымдар мен комиссияларды төлемей пайдалана алады.

Бұл ортақ іспен немесе қызығушылықпен біріктірілген адамдарға бір-бірімен интерактивті қарым-қатынас жасауға мүмкіндік беретін веб-сайттар немесе қосымшалар. Әлеуметтік желі профильдерінде адамдар әдетте өздері туралы ақпарат жариялайды. Facebook, LinkedIn және Twitter және LinkedIn сияқты әлеуметтік желілер оқушылар мен мұғалімдерге сынып немесе мектеп ішінде де, басқа елдердің пайдаланушыларымен де ақпарат алмасуға мүмкіндік беретін қосымшалардың көрнекі мысалдары болып табылады.

Бірақ қазіргі таңдағы елімізде аталмыш саланың педагогтар арасында мақсатты ұйымдастыруын дамыту қажеттілігі туындап отыр. Себебі, білім беру ұйымдарының әлеуметтік желілер арқылы қарым-қатынасты ұйымдастырулары әлсіз, мүлдем жоқ деуге саяды.

Мобильді технологиялар

Бүкіл әлемде мобильді құрылғылардың иелері тұрақты өсуде. Мобильді құрылғыларға оқушылар оқу процесінде ақпаратқа қол жеткізу үшін жиі пайдаланатын смартфондар мен планшеттер жатады. Мұндай құрылғыларды шығармашылық тұрғыдан пайдалану барлығына бірдей білім алуға, сыныптағы жұмыс тиімділігі мен өнімділігін арттыруға және жеке оқуға мүмкіндік береді. Мобильді технологиялар мұғалімдер мен студенттерге оқу материалдарына кез-келген уақытта және кез-келген жерден қол жеткізуге мүмкіндік беріп, білім беру процесіне ресми және бейресми көзқарасты біріктіруге мүмкіндік береді. Бұл үшін мұғалімдер мен оқушылар пайдаланатын құралдар жиынтығына мобильді технологияларды біріктіруге мүмкіндік беретін стратегиялар мен тетіктер қажет.

Елімізде педагогтар мен білім алушылар арасындағы бұл технологияны ұтымды пайдаланудың жарқын тәжірибесі жоқ. Сәйкесінше бұл құзыреттіліктерді дамыту жолға қойылуы керек.

Ал төменде келтірілетін әлеует құраушылар жақын болашақта өзінің ықпалын арттыра беретін болады. Себебі қазірдің ғылыми тұрғыдан зерделеніп, эксперименттер, тәжірибелер жасалынып жатыр.

Интернет бұйымдар

Күнделікті тұрмыстық заттарға (компьютерлер мен смартфондар емес) енгізілген есептеу құрылғыларының желісі, бұл оларға мәліметтер алмасуға мүмкіндік береді. Интернет бұйымдары күнделікті өмірдің көптеген аспектілеріне үлкен әсер етеді. Білім беру саласында оқу мен оқыту процестерін өзгертеді.

Адамдар мен құрылғылар арасындағы онлайн-өзара іс - қимыл күшейген сайын, қоғам цифрлық деректерді көбірек шығарады-олардың көлемі қазір адамзат тарихында бұрын-соңды болмаған мәндерге жетті. Әлеуметтік инженерия, желілік құрылғылар, коммерциялық интернет-транзакциялар, мобильді есептеу, килетін сенсорлар және қоршаған ортаны тексерушілер - мұның бәрі секундына миллиардтаған өзара әрекеттесуді тудырады және бұл деректердің көпшілігі кейіннен талдау үшін сақталады немесе нақты уақыттағы ақпарат ағынында талданады.

Бұл бағдарламалық жасақтаманы, қосымшаларды және веб-сайттарды құруға

мүмкіндік беретін бағдарламалау. Код-бұл компьютер түсінетін нұсқаулар жиынтығы. Адамдар компьютерлерге код жазады, ал компьютерлер өз кезегінде кодтың арқасында күнделікті өмір нысандарын басқарады. Сандық код электр қуатымен жұмыс істейтін барлық құрылғылардың жұмысына негізделген.

Қазір өмірдің барлық салалары автоматтандырылған, технологияландырылған жүйелерге бейімделуде. Педагогтардың цифрлық кеңістіктегі білім беру әлеуетіне пайдалануға зор мүмкіндіктер бар. Аталмыш сала ғылыми теориялық, тәжірибелік тұрғыдан қарқынды зерттеулерді қажет етеді. Себебі, қазіргі білім алушылардың қабылдауларын блог, подкаст, интернет-іздеусіз мүмкін емес. Студенттердің оқуы барысында мобильді телефондарын белсенді түрде қолдануына мүмкіндік беруді ұтымды шешім ретінде қарастыру керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының "Цифрлық Қазақстан" мемлекеттік бағдарламасы;
2. Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі Стратегиялық даму жоспары;
3. Клаус Шваб, Төртінші индустриалық революция, 2018
4. Элен Битэм, Рона Шарп, Педагогиканы цифрлық дәуірде қайта зерделеу. XXI ғасырдағы оқыту дизайны, 2013

ЗИЯТКЕР ҰРПАҚҚА ПАТРИОТТЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ ЖОЛДАРЫ

Қоянғалиев Еркін Саташевич

педагогика ғылымдарының кандидаты

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Қазақстан Республикасы Президенті Қ.К.Тоқаевтың 2021 жылғы жолдауында Жаңа Қазақстан үшін «ұлттық бірегейлікті сақтаудың» аса маңызды екендігі айтылған. Өйткені, «Ұлттық жаңғыру» деген ұғымның өзі ұлттық сананың кемелденуін білдіреді. Біздің ұлт ретінде дамып, кемелденуіміздің екі жолы бар. Бірі-ұлттық сана-сезімнің көкжиегін кеңейту болса, екіншісі-ұлттық болмыстың өзегін сақтай отырып, оның бірқатар сипаттарын өзгерту.

Әлемнің тарихи дамуына көз жүгіртсек және қазіргі заман мазмұнын ой елегінен өткізсек, «жаңғыруды әркімнің ұлттық даму үлгісін ескермей, әлемге ортақ, әмбебап үлгіге алмастыру жағы басым. Алайда өмірдің өзі бұл пайымның түбірімен қате екенін көрсетіп берді. Іс жүзінде әрбір өңір мен әрбір мемлекет өзінің дербес даму үлгісін қалыптастыруда» [1]. Ендеше, осыған сәйкес, ұлттық салт-дәстүріміз, тіліміз бен өнеріміз, әдебиетіміз, салт-жоралғыларымыз, бір сөзбен айтқанда, ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалуы керек.

Халықтың жас ұрпақтарына сапалы білім мен саналы тәрбие беруі қай кезде де өзектілігін жоғалтқан емес. Сондықтан да ата-бабаларымыз жас өренді елін, жерін сүюге үндеп, ұлттық салт-дәстүрмен сусындатуды барлық уақытта да мұрат тұтқан. Өткен ғасыр соңында тәуелсіздікке қол жеткізіп, жаңа ғасырда тәуелсіз даму жолына түскен Қазақ елінің ұл-қыздарына, жас ұрпақтарына сапалы білім мен саналы тәрбие беру, патриоттық, отаншылдық сезімдерін, Атамекенге деген азаматтық ұстанымдарын қалыптастыру заман талабы. Мемлекет тарапынан патриоттық сезімді дамыту бағытында келелі шаралар атқарылып, бағдарламалар жасалып жататындығы да сонан болса керек. Қазіргі уақытта бір жағынан сананы тұрмыс билеп, екіншіден, жаһандық сапырылыс үстемдік құрып тұрғанда өскелең ұрпақты патриоттық рухта тәрбиелеу қоғамдық қажеттілік [2].

Жаһандану – тек технологиялар мен ғылыми техникалық жетістіктердің бәсекесі ғана емес, ол отаншылдық сезімі жоғары тұлғалардың арасындағы елдің қадір-қасиетіне жету, халықтың ойындағысын тап басып біліп, орындап отыру барысындағы бәсекелестігі десек те болғандай. Профессор Қ.Б.Сейталиев «...патриот – ол Қазақстанды шын сүйетін, ұлттық құндылықтарды қастерлейтін, бойында адалдық, ар-намыс, ізгілік қасиеттері бар, халқының дәстүрі мен Отанына деген сүйіспеншілігі мол адам» - деген болатын. Ал «Қазақстан Ұлттық Энциклопедиясында»: «Отаншылдық, отансүйгіштік, патриотизм (*грек. parts - Отан*) – адамның Отанына, туған еліне, салт-дәстүрі мен мәдениетіне деген сүйіспеншілік сезімі» - деп анықтама берілген [3,].

Ежелгі грек жерінде пайда болған патриот сөзі (*patriotes - жерлес, отандас*) дүние-жүзілік қауымдастықтың даму тарихына және мемлекеттердегі саяси жағдайларға байланысты сан-алуан сипат пен мағынаға ие болып отырған. Мысалы, ежелгі Афины азаматтарына эллин тілінде сөйлей алмайтындармен некеге тұруға заң жүзінде тыйым салынған. Бұл заң талабын орындау грек патриотизмі ретінде қабылданған және мемлекеттік дәрежеде насихатталып, бұлжытпай орындалған.

Қазақ елінің ғасырлар бойы қалыптасқан отансүйгіштік тәлім-тәрбие дәстүрлерін, әдістері мен құралдарын жинақтап, оны бүгінгі жастарды тәрбиелеуде, оқу-тәрбие барысында ұтымды қолдану – уақыт талабы. Тарихты парақтасақ, халқымызда «Атамекенге» деген сүйіспеншілік ерте заманнан қалыптасқан. Олар халықтық мәнге ие мол рухани мұраларда – түркі халықтарына ортақ тас ескерткіштердегі тағылымдарда, орта ғасырлар ойшылдары мен кейінгі жыршы-жыраулар, қазақтың ағартушы-гуманистері және «Алаш» ардақтылары, қазақ зиялылары қалдырған ой-пікірлерінен көрініс табады. Патриотизмді қалыптастыру – бұл мемлекеттік міндет, қоғамның әлеуметтік тапсырысы. Қай елде ұлттық бірлік, өз елін сүю жоғары деңгейде болса, сол елде саяси тұрақтылық пен экономикалық даму өрістейді. Ендеше, патриотизм міндетті түрде тұлғаның жоғары әлеуметтік белсенділігі мен ұлт бірлігін көздейді. Өйткені, кез-келген адам еңбекте табыстарға жету үшін, қоғам өркендеп, талап күшейіп, талғам артып үлкен бір серпіліс болуы қажет. Қазақстан сияқты унитарлы, бірегей мемлекетке алдымен этностық патриотизм қалыптастыру қажеттілік еді. Қазақ халқы белгілі деңгейде этностық патриотизм сатысынан өтті, ол енді өзі құрған мемлекеттің дамуына мүделі болғандықтан, барлық ұлт өкілдерінің ұйытқысына айналып, қазақ ұлтының «үйлестіруші» ролін көрсетіп, жасампаздыққа бастаушының міндетін атқаруы тиіс. Қазақстандық патриотизмнің басты өлшемі (*ұстаным*) – мемлекет мүддесін қамтитын, еліміздің игілігіне арналған өнімді және шығармашылық еңбек.

Қазақстандық патриотизм идеясы – ұлттық бірегейлікті сақтау идеясы бүкіл қазақстандықтарды болашақтарына сеніммен қарауды, оларды жасампаз еңбекке шақыруды, береке-бірлікті, баянды ынтымақты орнықтыруды көздейтін азаматтық ұстаным. Ол біздің экономикадағы, саясаттағы табыстарымыздың жемісі. Патриотизмнің басты көрінісі мен ұстанымдарына келер болсақ, олар: өз елінің рухани-мәдени тарихын білу, ерлік істерін білу, тілін, өнерін игеру. Бір сөзбен айтқанда, бүкіл қазақстандықтар өз елінің, жерінің өткенін сезінбей, оның ерлікке, адамгершілікке толы тарихын, тілін, өнерін жете ұғынбай, отаншылдық сезімді қалыптастыру мүмкін емес. Патриоттық, немесе, отансүйгіштік дегенді оп-оңай қолдана салуға да, айта салуға да болады, өз елің мен Отаныңа, халқыңа деген махаббат деп сырғыта да салу еш қиындық келтірмейді. Алайда, Отанға деген сүйіспеншілік сырттай енжарлық сипатта көрініс бермеуі керек. Яғни, тек менің тауым биік болсын деген ішкі есеп, немесе, белгілі бір құбылыс пен оқиғаға сырттай бақылаушы ғана болу шын мәніндегі отаншылдық сезіммен сыйыса алмайды. Керісінше, патриоттық пен отаншылдық кез-келген республика азаматының нақты іс-әрекеті мен қимыл-қозғалыстарынан көрініс табуы керек. Патриотизмнің ерен үлгісін ел қорғаған батырларымыз, ел басқарған хандарымыз, елге бәтуа айтқан билеріміз, халқын оқу-өнерге шақырған ақын-жырау,

ағартушыларымыз, кешегі ХХ ғасыр басындағы қазақ зиялылары, Отан соғысы ерлері сияқты ұлт мақтаныштары, ұлағатты тұлғалар өз істерімен өнеге көрсете білді.

Қазір патриоттықты, отансүйгіштікті әркім әр қалай түсініп жүр. Біздіңше, әр адамның, әсіресе, өскелең ұрпақтың бойында отаншылдық сезімді қалыптастыратын *ұлттық идеология* қажет. Онда ең алдымен, балабақшаға баратын бөбектерімізге Отанды сүюдің қастерлі ұғым екені көрініс тапқаны дұрыс. Мектеп бағдарламасында отансүйгіш азамат қандай болуы қажеттігіне ден қойылған жөн. Жалпы, патриоттық пен отансүйгіштік ұғымының ауқымы кең. Өйткені, елдің патриоты болу тек білімді, өз кәсібінің білікті маманы атанумен шектелмейді. Отансүйгіштік - ана сүтімен, әке қанымен бойға даритын қасиет. Елінің, Жерінің, Ұлтының тарихын, мәдениетін, әдебиетін жетік білмеген адам патриот та, отансүйгіш те бола алмайды. Рухы мықтылардан ғана елінің шын патриоты шығады, олар Отанына опасыздық жасамайды. Қайда жүрсе де Елінің абыройын, Жерінің тау-тасын, Ұлтының намысын қорғап, Отанын насихаттап жүретіндер нағыз отансүйгіш, патриоттар. Кешегі кеңестік саясат, бейнелей айтқанда, өзіңді мүлдем ұмыт, тек Отаныңды ғана ойла, соны қорға деген қағиданы ұстанды. Түптей келгенде, ол көпшіліктен қолдау таба алмады. Ал бүгінгі ұлттық идеологияда *«Отаның мен өзіңнің қамың үшін қимыл-қарекет жаса»* деген бағдар бар екені де белгілі, бұл жалпы алғанда дұрыс ұстаным.

Қазақ патриотизміне *қазақстандық патриотизм* тәуелді болуы тиіс. Былайша айтқанда, автохонды, мәртебелі (*титульный*) этнос, қазақтың ұлттық мүдделерін басқа этностар бірауыздан қабылдағаны және қолдағаны жөн. Сонда ғана жалпы қазақстандық патриотизм нығаяды және күшейеді. Әйтпесе «қазақстандық ұлт» деген пікір қазақ ұлтын көлеңкелейді, ұлттық бірегейлікті сақтауға да қауқарсыз. Өйткені, «ұлттық код, ұлттық мәдениет сақталмаса, ешқандай жаңғыру болмайды. Алға басуымыз үшін ұлттың дамуына кедергі болатын өткеннің кертартпа тұстарынан бас тартуымыз керек»[1]. Бұл ұлт, оның тәрбиесі туралы қалыптасқан бұрынғы қасаң түсінікке де қатысты.

Дәстүрсіз діндердің көбеюі де қазақстандық патриотизмді әлсірететін жайт. Қазақ зерттеушілері осы күнге дейін идеологияға патриотизмді енгізбей жүр. Шын мәнінде патриотизмі жоқ халықтың ұлт қауіпсіздігі өте осал, әлсіз болады. Жас ұрпақты әртүрлі экстремистік ағымдардан сақтаудың да басты амалы – отаншылдық сезімді, елге, жерге, ұлтына деген табандылықты қалыптастыру. Жалпы Президент Қ.К.Тоқаев ұлттық руханият дамуының мемлекет өміріне тигізер игі әсері туралы да аз айтып жүрген жоқ. Оны түйіндей айтар болсақ, «Біз Қазақстанның барлық азаматтарының отаншылдық сезімі мен өз еліне деген сүйіспеншілігін дамытуға тиіспіз» [2].

Қазақстандықтардың отаншылдық сезімін тәрбиелеу білім берудің мектепке дейінгі жүйесінен бастап жоғары оқу орындарына дейінгі барлық ұйымдарда көкейкесті болып табылады. Сондықтан жастарды Отанды, туған жерді, өзінің халқын сүюге тәрбиелеу – ұстаздар қауымының аса маңызды әрі жауапты парызы. Туған халқымыздың өткен тарихына көз жіберсек, отансүйгіштіктің керемет үлгілерін көреміз.

Тарихи мәліметтерден байқайтынымыз, сонау сақ дәуірінен бастап, бертіндегі қазан төңкерісіне дейінгі кезеңді алып қарасақ, өз заманында *«қазақ патриотизмі»* деп хатталып жазылмаса да, ауыз екі түрде жыр, өлең формасында тараған отансүйгіштіктің не бір үлгілері бізге жеткен. Отансүйгіштік – қазақ елінің әлемдік өркениетті елдер қатарына қосылып, дүниежүзілік қауымдастықтан лайықты орнын алуға мүмкіндік беретін бірден - бір күш. Демек, бүгінгі күні егеменді ел болып, қазақ деген ұлт болып отыруымыздың өзі ата-бабаларымыздың теңдесі жоқ ерлігінің арқасы. Міне, сондықтан бүгінгі ұрпақ халық нені бастан кешіргенін, бүгінге қолы қалай жеткенін, өз тарихын жасау үшін талай тер төгіп, азап шеккенін, тар жол, тайғақ кешуден өтіп, жерін қорғап, елін ерлікпен сақтағанын білуге тиіс.

Қазақтың отансүйгіштік, патриоттық тәрбиесі – тереңнен тамыр тартқан халқымыздың сан ғасырлық болмысының, дүниетану көзқарасының, ақыл-ой мен салт-дәстүр, мәдениетінің көрінісі. Осыларды бойға дарытпайынша, келер ұрпақты патриоттық,

отансүйгіштік тәрбиеге лайықты қалыптастырмайынша алтын бесік елін, кіндік жерін қорғайтын және осы мақсат жолында бар күш-жігері мен қайратын жұмсайтын отаншыл азаматтарды, яғни, *нағыз патриоттарды* тәрбиелеп шығару да мүмкін емес. Ата-бабамыздың ата-салтымен, дәстүрімен қанымызға сіңген ұлттық тәрбиенің болашақ ұрпақ тәрбиесінде де атқаратын ролі зор. Қазақ жұрты ұлттық тәрбиеге жігі мән берген. Әрбір жасты Отанын сүюге, аялауға, құрметтеуге, оған адал қызмет етуге тәрбиелеу- ұлттық тәрбиенің көрінісі. Әр халықтың өзіне тән ұлттық тәрбиесі бар. Ұлттық тәрбие Отанды сүюден басталады. Әр дәуірдің тарихи кезеңдерінде Отансүйгіштікке тәрбиелеудің өзіндік мүдделері болады да, «*ұлтжандылық*», «*отансүйгіштік*», «*патриотизм*» ұғымдарының мазмұны, ол туралы түсініктеріміз сол заманның ақиқатынан наным-сенімінен туындайды.

Қазақстан Республикасы «Білім туралы» заңында «білім беру жүйесінің басты міндеттері: азаматтық пен ел жандылықты, өз Отаны – Қазақстан Республикасына сүйіспеншілікке, мемлекеттік рәміздерді құрметтеуге, халық дәстүрлерін қастерлеуге, әлемдік және отандық мәдениеттің жетістіктеріне баулу, қазақ халқы мен республиканың басқа да халықтарының тарихын, әдет-ғұрпы мен дәстүрін зерделеу, мемлекеттік тілді, басқа да тілдерді меңгеру» деп атап өтілсе, жас ұрпаққа мәдени мұралар арқылы патриоттық тәрбие берудің негізгі идеялары мемлекетіміздің «Қазақстан -2050» Стратегиялық даму бағытында: «болашақ жас ұрпақ күллі әлемге әйгілі әрі сыйлы, өз елінің патриоттары болады» делінген [2].

Қазақстанда тұратын қазақтар ғана емес, әрбір адам өзін осы елдің перзенті сезінбейінше, оның өткенін біліп, болашағына сенбейінше біздің бұл бағыттағы істеріміз ілгері баспайды. Біз қазақстандық патриотизмді Отанын, еліміздің тарихын құрмет тұту, жері мен суын шексіз сүю, халқының өнеге дәстүрін, әдет-ғұрпын, тілін құрметтеу, мүддесін көздеп, әр адамның күш-жігерін ел бірлігін нығайтуға, егемендігіміз бен тәуелсіздігіміздің ірге тасын берік етуге жұмсауы деп түсінеміз. Отансүйгіштік -адамның бойындағы күш қуатын, білім мен тәрбиесін, халық мүддесіне, оның игілігіне, яғни адамның кір жуып, кіндік кескен жеріне білдіретін перзенттік борышы, оның кісілігін танытатын ерекше асқақ сезімі. Әйтеке бидің: «Өмірім халықтікі, өлімім ғана өзімдікі» деп, отансүйгіштік пен патриоттық сезім биігін бір ауыз сөзбен беруі де содан. Тәуке хан заманынан бері қазақ қоғамында елдік пен ерлік, патриотизм байлықтан жоғары бағаланды. Қазақ патриотизмін - рухы биік жеке тұлғаны қалыптастырудағы ата-бабаларымыздың қаһармандық, батырлық, елдік пен ерлік, отансүйгіштік тәлім-тәрбие беру идеяларының жиынтығы деп қарастыруға болады.

Қазақ Республикасының саяси-әлеуметтік тұрғыдан дамуы, дербес мемлекет ретінде өзіндік келбетінің қалыптасуы барысында өскелең ұрпаққа отаншылдық рухта тәрбие беруді рухани ұлттық дәстүрлерге сай жетілдіру, ұлттың тарихи тұлғаларының батырлық, ерлік бейнесін үлгі ету – бүгінгі қажеттіліктердің бірі. Жаһандану заманында отансүйгіштік тәрбие беру ісі мемлекеттік міндеттер қатарына кіруі, ұлттық сипатқа ие болуы да қажеттілік. Ендеше, бүгінгі күні тәрбие үдерісі әр отбасынан бастау алып, білім беру жүйелерінде, мәдени-рухани тәрбиелік мәнді мекемелерде үздіксіз, кешенді жүргізуді талап етеді. Ел мен ел аралас-құралас болып кеткен қазіргі уақытта жат жұрттықтардың жағымсыз қылықтарына жастарымыз еріп кетпеуі үшін де тәуелсіз мемлекетазаматтарының қалыптасуында тәрбиенің маңызды рөліне баса назар аудара отырып, туған елін, жерін сүйетін, Отанын қорғайтын білімді, саналы, рухани бай, мәдениетті, үлкенді сыйлап, салт - дәстүрлерді қастерлейтін азамат етіп тәрбиелеу барлық білім беру жүйесінің міндетіне айналуы қажет.

Қазіргі ғылыми әдебиеттерде отансүйгіштіктің қалыптасуына, бағытына байланысты *мемлекеттік, этностық және туған жерге* – деген *патриотизм* деп жіктеп жүр. Кейбір мамандар басқа түрлері туралы да пікірлер білдіреді. Бұл патриотизмнің күрделі әлеуметтік-мәдени құбылыс екендігін көрсетеді. Себебі, ол идея, сезім және іс-әрекет үлгісі ретінде

байқалады. Сондықтан ПАТРИОТИЗМ идея ретінде қоғамдық санада, үлгі ретінде мәдениетте және белсенді іс-әрекет ретіндесаясат пен экономикада көрініс табады.

Патриоттық тәрбиенің міндеті – туған жерді, табиғатты сүйе білу қабілетін қалыптастыру, оны қорғауға, гүлдендіруге қамқоршы болу, өз халқымен бірге өзге ұлттарға да сыйластықпен қарай білу, өз халқының туған өлкесінің тарихын білу болып табылады. Оған сонымен қатар, Отанын сүйу және өзінің азаматтығын мақтан тұту, өз Отанының болашағы үшін қызмет ету, ана тілін жетік меңгеріп сүйе білу, халқының дәстүрін, салтын және ерекшеліктерін білу, сақтау және байыту, дінге, тарихи мұраларға құрметпен қарау да жатады. Жастар біздің елдің болашағы, оларда күш, ақыл және үлкен потенциал бар. Сондықтанда біздің тәуелсіз елімізде жастарды елін, ұлтын сүйу сезіміне тәрбиелеу өзекті мәселелердің бірі. *Елжандылық* сезімге тәрбиелеудің басты көзі *тарих* және *оның сабақтары*. Дегенмен де, қолдан патриотизм жасап, ешкімді «осы елді сүй» деп көндіре алмаймыз. Саяси-әлеуметтік, экономикалық және тағы да басқа негіздері толық қаланбаса еріксіз жасалған отансүйгіштіктің ертеңі қысқа болады. Бұны өткен тарихымыз көрсетті. Сондықтанда жастарды патриотизмге тәрбиелеу процесінде осы жағын да қаперге алған жөн.

Әдебиеттер:

- 1.Тоқаев Қ.К « //Егемен Қазақстан. – 2021. – 1 қыркүйек. – №70.
2. Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы// Егемен Қазақстан. – 2022, 18 қаңтар. –№11.
- 3.Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. «Н-С» /Бас ред. Б. Аяған. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 2015. – 7-т. – 728 б

ҰСТАЗДЫҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІ ТҰЛҒАСЫН ДАМУ

Қарабалин О.Т.

Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Білім сапасын көтерудің негізгі тетігі – ұстаз, сондай-ақ оның теориялық білімі мен кәсіби шеберлігі, шығармашылық қызметі. Мұны Шығыстың ұлы ойшылы Әбу Насыр әл Фараби: «Ұстаз тумысынан өзіне айтылғанның бәрін жетік түсінген, көрген, естіген және аңғарған нәрселерінің бәрін жадында сақтайтын, олардың ешбірін ұмытпайтын, алғыр да зерек ақыл иесі, өте шешен, өнер-білімге құштар, аса қанағатшыл, жаны таза және әділ, жұртқа жақсылық жасап, үлгі көрсететін, қорқу мен жасқануды білмейтін батыл, ержүрек болуы керек» – деген сөздерімен дәйектеуге болады. Яғни, осы бір қасиетті мамандық иесінің ұрпақ тәрбиесіндегі алар орны ерекше. Дәстүрлі білім беру жүйесінде білікті мамандар даярлаушы кәсіби білім беретін оқу орындарының басты мақсаты – мамандықты игерту ғана болса, ал қазір әлемдік білім кеңістігіне ене отырып, бәсекеге қабілетті тұлға дайындау үшін адамның құзырлылық қабілетіне сүйену арқылы нәтижеге бағдарланған білім беру жүйесін ұсыну – қазіргі таңда негізгі өзекті мәселелердің бірі. Мұғалімге өз ісінің маманы болумен қатар, оның бойында баланы жақсы көру, баланың көзқарасы мен пікірін сыйлау, тыңдай білу керек. Педагогтер адамның рухани интеллектуалдық, кәсіби шығармашылықпен өзін-өзі дамытуы өмірінің әр кезеңінде әрқалай деп көрсетеді.

Қазіргі педагогтардың алдына: болашақ өркениетті, дәстүрлі демократиялық мемлекетті құратын жас ұрпақтың ең әуелі адамгершілік қасиеттерін қалыптастырып, содан кейін оның жан сапасын, тән сапасын арттырып, техникалық прогреске сәйкес жан-жақты қолданбалы білім беру міндеттері қойылады. Ол үшін мектептер қаражатпен, техникалық құралдармен, мәдени қажеттіліктермен толық қамтамасыз етілуі тиіс. Жалпы білім беретін

мекемелердің іс-әрекетінің нәтижелігі, ең алдымен, педагогтер мен психологтарға байланысты. Олардың жеке тұлғалық қасиеттері, педагогикалық білігі, адамгершілік және ақыл-ой парасаты, педагогикалық мәселелерді шешуде шығармашылық ізденіске бой алдыруы, есеюі, өнегелілігі, денсаулығы мен рухани байлығы қоғамның әлеуметтік алғышарты болып табылады.

XXI ғасыр ғылым мен білімнің қарыштап дамыған ғасыры деп аталатыны мәлім. Сондықтан қазіргі ұстаз шәкіртіне ғылым негіздерінен мәліметтер беріп қана қоймай, оны дүниежүзілік білім, ақпарат, қатаң бәсеке жағдайында өмір сүріп, жаңа дәуір жаңалықтарымен суарылып отыруға тиісті. Бұл істе нәтижеге қол жеткізу үшін, мұғалім – қоғамдағы болып жатқан тез өзгеріп тұратын әлеуметтік-экономикалық, педагогикалық өзгерістерге тез төселгіш, жаңаша ойлау жүйесін меңгерген, жан-жақты білімдарлығы, тұтас дүниетанымы болуы қажет. Өз пәнінің шеңберінде қалып қойған мұғалім балаға білім, тәрбие берудегі биік мақсаттарға жете алмайтыны анық. Қазақстанның бүгінгі мен ертеңі жас ұрпақтың еншісінде. Ал жас ұрпақты жан-жақты, терең білімді, интеллектуалдық деңгейі жоғары етіп қалыптастырудың бірден-бір жолы – оқушыға білімді терең игертудің тиімді әдіс-тәсілдерін іздестіру, шығармашылыққа жетелеу. Бұл жағдайда мұғалімнің терең біліктілігі қажет.

Қазіргі таңда қоғамның қарқындап дамуы білім жүйесінің сапасын жақсарту, жаңа технологияларды кеңінен қолдана отырып, еліміздің білім жүйесін халықаралық стандарт деңгейіне жеткізу, өзгермелі өмірге бейімделген, бәсекеге қабілетті білімді де, білікті педагогтардың мектепке қажеттілігі туып отыр. Елімізде деңгейлік бағдарлама бойынша біліктілікті арттыру курстары жүріп жатыр. Деңгейлік курстарда мұғалімдер Кембридж оқыту әдісін үйрену арқылы білімдерін шыңдап, біліктерін дамытуда. Мұндай әдіс оқушылардың ойлауын дамытады. Ол түрлі дереккөздер: мұғалім, оқулық, достарынан алған білімдерінен өзара әрекеттесуі жағдайында жүзеге асады. Білімді дайын қалпында қабылдамай, жаттамай оны өздігімен құрастыру нәтижесінде ұзақ есте сақталатындығы дәлелденіп отыр. Қайталау мен жаттауға негізделген білім тек есте сақтау дәрежесінде болса, ал сындарлы білім үйренушіден түсіну, қолдану, даму, ақпарат негізінде жаңа мазмұн құрастыру және бағалау секілді белсенді әрекеттерді талап етеді.

Мұғалім өз сабағында оқушыға Л.Выготскийдің жуық арадағы даму аймағы (ЖАДА) арқылы баланы бағыттап, Радокк бойынша «оқушы үнін» тыңдап, Маслоудың теориясы бойынша «қажеттіліктерін білу» арқылы оқытуда бала жүрегіне жол табады. Бұл бағдарламалардың мақсаты – оқыту тәжірибесінде қолданған әдіс-тәсілдерді жүргізу барысында қандай кедергілер туындады және оны болашақта қалай өзгертуге болатынын түсіндіру. Осы әдіс мұғалімнің кәсіби көзқарасын өзгертіп, жұмысына сенімділігін күшейтеді. Яғни, білім беру процесіне мұғалім мен оқушының белгілі бір білім мөлшерін толығымен дайын түрінде емес, оның ішкі мүмкіндігін пайдалану арқылы сыни тұрғыдан игерту басты мақсат. Сонда ғана білімнің сапасы артып, дамыған елдердегідей кемел ақыл, парасат, білім, ғылым пайдаға асып, адам капиталының көрсеткіштері де сапалы жаңа биікке көтерілмек. Күнделікті өмірде жаңа білім мен жаңалықтарды кездестіреміз. Бұған оқыту үдерісі де сәйкес болу керек. Осыған орай, белсенді оқыту әдістерінің маңызы ерекше. Ақпаратты белсенді түрде сіңіргенде, оқушы жадында өздері айтқанның 80% сақталса, өздері істегеннің 90% қалады. Мұндай әдістер шығармашылық тәжірибе мен әрекет қалыптастыруға мүмкіндік беріп, нәтижесінде құзіреттілікке әсер етеді. Оқушының өз еркінен тыс белсенді болуға мәжбүр болғандағы ойлау қабілетінің артуы, үйренушілердің белсенділігі, шығармашылықтың жоғары дәрежесі, үйренушілердің бір-бірімен және мұғаліммен тура және кері байланыс арқылы үнемі қарым-қатынаста болуы – белсенді оқытудың ерекшеліктері болып табылады. Шығармашыл, озық ойлы, жаңашыл ұстаз оқушы қабілетіне қарай мүмкін және міндетті деңгей көлемінде білім алуына жағдай жасайды.

Бағдарламада көрсетілген тақырыптарды ашуда әр мұғалім оқушылардың білім деңгейін ескеріп, шәкірттерінің санасына жететіндей әдіс-тәсілдерді пайдалануы шарт.

Сабаққа орта мерзімді жоспар құрғанда нені үйретемін және қалай үйретемін? деген сауал төңірегінде тақырыпқа байланысты оқушы тез меңгереді-ау деген әдіс-тәсілді таңдап алынады. Көбінесе Кубизм стратегиясы, Блум таксономиясы, дамыта оқыту технологиясын қолдану қажет. Әрине, сабақты түрлендіру мақсатында проблемалық баяндау, эвристикалық, біліктер мен дағдыларды қалыптастыру, оқытудағы бақылау және өзін-өзі бақылау әдістерін жүргізіп отырамын. Сыныптағы топтық, жұптық жұмыстарда бірін-бірі жақсы зерттеп, өзара адал қызмет етуге ұмтылады, бейімделеді, дискуссия барысында тілдері дамиды, нашар оқитын оқушылардың жолдастарының алдында жауапкершілігі арта бастайды, бірте-бірте бойындағы қабілетіне қарай тиісті деңгейге көтеріліп, қатарға қосылады. Ең бастысы, әр оқушының пәнге қызығушылығы артады. Олар өзіне деген сенімділікке ие болып, тапсырылған іске деген жауапкершілігі артады.

Білімді де білікті педагог тұлғасын жетілдірудің мақсаты – өз бойында іргелі де жүйелі білім, кәсіби іскерлік пен дағды, шығармашылық белсенділік пен еркіндік, мәдени ойлай білу қабілеттерін қалыптастыру болса, білім ғасырындағы білім берудің жаңа жүйесі нені оқыту (білім мазмұны), қандай жүйеде оқыту (құрылымы), қалай оқыту (педагогикалық технология) мәселелерін шешуге бағытталуда. Жалпы бала жаны жаңалыққа құмар, білмегенін білгісі келіп, белгісіз нәрсені ашуға тырысатын болғандықтан, бастауыш сыныптан бастап мектеп мұғалімдері олардың осы талпынысын дамытуға көңіл бөлуі тиіс. Оқушылардың сүйіспеншілігін арттыру мақсатында сабақ барысында тиімді әдіс-тәсілдерді енгізіп, күнделікті өтілетін әрбір сабақты ұтымды ұйымдастыра білу – мұғалімнің басты міндеті екені белгілі. Мұндай жағдайда мұғалімнің шеберлігі, ұйымдастырушылық қабілеті үлкен рөл атқарады деп түсіндіреді.

Демек, жауапкершілігі шексіз, қадірі мол мамандық иесінің ұрпаққа білім мен тәрбие берудегі алар орнын әр мұғалім бар болмысымен сезінгені абзал. Өйткені, бәсекеге қабілетті тұлға даярлауда білім сапасын көтерудің негізгі тетігі білімді ұстаз.

Әдебиеттер:

1. Педагогика: Қазақша және орысша түсіндірме терминологиялық сөздік /Ғыл.жетекш. жасаған және жалпы ред. Басқарған проф. Ш.К.Беркімбаева, проф А.Қ. Құсайнов. – Алматы: «Мектеп», 2021. – 248 б.
2. Білім беру қызметкерлерінің Бірінші Республикалық Педагогикалық оқулары «Педагогтің кәсіби өсуі – білім берудің жаңа сапасын қамтамасыз етудің шарты» баяндамалар жинағы. – Алматы, 2022. – 482 б.
3. Мижеригов В.А. Ермоленко М.Н. Введение в педагогическую деятельность: Учеб. пособие для студентов. – Москва: «Просвещение», 2018. – 268 с.

Махметова Э.М

Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ – ЖАҢАШЫЛ ҰСТАЗ КЕЛБЕТІ

«Еліміздің ертеңі бүгінгі жас ұрпақтың қолында, ал жас ұрпақтың тағдыры ұстаздардың қолында»- деп тұңғыш елбасымыз айтқандай ұстаз өмірдің шуағы мен нәрін себуші қамалдардың алыбы. Соңғы кезде еліміздің білім беру ісінде түбегейлі өзгерістер еніп жатқаны белгілі. Ең бастысы әлемдік білім кеңістігіне ену мақсатында алғашқы қадамдар болып отыр. Білімнің нәтижеге жетуі қазіргі таңда бүкіл өркениетті елдер ұмтылып жатқан мәре. Ұлағатты ұрпақтың өсуі ұстаз шеберлігіне байланысты деп айтар едім. Олай болса,

ұстаз - бұл қай кезде де ең алдымен кәсіби деңгейі жоғары, интеллектуалдық, шығармашылық әлеуеті мол тұлға.

«Білім нәрі – мектепте», - демекші мектепке тарыдай болып кіретін кішкене бүлдіршінге білім беріп, өмірге жол сілтер ұстаздар еңбегі ұшан-ғайыр. Сондықтан кәсіби қызметімізде оқыту нәтижелігін арттыру мақсатында аянбай еңбек етуіміз керек. XXI ғасыр-білімділердің ғасыры, ақпараттандырылған қоғам, технологияның күн санап дамыған дәуірі, қоршаған ортаға, әлемдегі алпауыт мемлекеттердің алдына шығуды мақсат тұтқан дәуір, кәсіби шеберліктерін дамытатын дәуір. Осы ойымызды жүзеге асыру үшін дені сау, білімді әрі ой-өрісі шындалған, жеке тұлға болып қалыптасқан жас ұрпақ тәрбиелеуді мемлекетіміз үлкен мәселелердің бірі етіп көтеріп отыр, әрі қазіргі кездегі әлеуметтік қоғам өмірінің барлық саласындағы түбегейлі өзгерістердің болуының арқасында, бізде «Бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі» мамандығы сұранысқа ие мамандықтардың бірінің қатарында.

Қазіргі таңда еліміздегі жас ұрпақты білімді де сапалы етіп тәрбиелеу заман талабы екенін ескерсек, білім беру жүйесінің негізгі мақсаты – болашақ ұрпақтан бәсекеге қабілетті шәкіртті бастауыш мектеп қабырғасынан бастап тәрбиелеуіміз қажет. Жас ұрпақты тәрбиелеу заман талабына сай жан-жақты ақпаратпен қаруланған жас маманның қолында. Сондықтан заман талабына сай мұғалім кәсіби шеберлігімен бірге, бәсекеге қабілетті, білім берудегі жаңашыл идеялармен қамтылған, рухани – адамгершілігі бар, белсенді, сауатты, шығармашыл маман болуына жоғары оқу орнында дайындайтын ғалымдар үлгі болмақ. Сапалы біліммен өз оқушысында білім нәрін берген мұғалім өзінің оқыту тәжірибесінде жетістіктерге жету жолдарын қарастыра отырып, оны дамыту көзін алдындағы шәкіртінің өз ойын еркін, ерікті жеткізумен байланыстырады. Нәтижесінде өзіндік идеясы қалыптасқан тұлға болып қалыптаса алса, онда мұғалімнің биік мақсатқа қол жеткізгені болмақ.

Осы ретте, жаңартылған білім беру мазмұны аясында болашақ мамандар иелері жан-жақты білім алуда. Білім алу. Білім беру. Бір қарағанда, бұл екі іс-әрекеттің ешқандай айырмашылығы жоқ сияқты. Екеуінің де көздеген мақсаты – адам санасында қажетті білімнің қабылданып, орнығып, өмірде керек уақытында қолданыс табуы. Алайда білім алушы бұл үдеріске өз еркімен, ішкі түйсігі өзіне қажет нәрсе екенін сезініп кіріспесе, білім берушінің талпынысы нәтижесіз болары анық. Сол себепті білім берушіге, ұстазға, шәкірт бойында алдымен осы сезімді оятып алмақ керек.

Мұғалім болу қайталанбас бақыт, өмір атты құдірет қолға ұстатқан жарқыраған жақұт дер едім. Мұғалім болып, кәсіби шеберлігін балаларға арнауға бел байлап, таңдау жасаған мектеп түлегі өмірінде ең батыл қадам жасайды деп ойлаймыз.

Мектеп мұғалімі - болашақ ұрпақтың бағбаны, келешектің кемелдендірушісі, баланың бойына білім мен бірге тәрбие сіңіруші, жанына жарық сәуле сеуіп, көкірегін ашатын әрі нұрландыратын адам болып табылады. Ең бастысы мұғалім адами қасиеті мол, басқаға көмегін тигізуден шаршамайтын, шалдықпайтын өмірінің әр шақтарын қиып, ұрпағының ертеңіне жол ашатын, шуағы мол шапағат иесі екені сөзсіз. Ал, шәкірт тәрбиелеу - ұлы міндет. Бала тәрбиесіндегі ата-анадан кейінгі жауапты адам мұғалім болса, қоғамға пайдалы жеке тұлғалар тәрбиелеп, болашаққа бағыт-бағдар беруші ұстаздардың, яғни мұғалімдердің басты мақсаты, яғни мұғалімдік мамандықты таңдау қай кезде болмасын құнды талғам болмақ.

Ұлы ағартушы Ы.Алтынсарин айтқандай: «Мұғалімдік мамандық – бұл адамтану, адамның күрделі және қызықты, шым-шытырығы мол рухани жан дүниесіне үңіле білу.

Педагогикалық шеберлік пен педагогикалық өнер – ол даналықты жүректен ұға білу болып табылады» дей келе, бастауыш мектеп мұғалімі әрбір тұлға өмірінде үлкен тәрбие мен таусылмас білім ошағын санасына ұялатқан ұстазын мәңгілік есінде сақтап жүретін мамандық иесі болумен қатар ертеңгі ел тізгінін ұстайтын ұрпақ тәрбиелейді. Шәкірті

өзінен озған ұстаз – еңбегі ақталған ұстаз. Өйткені, өмірдің заңы даму, ілгерілеу, озу. Өзінен озған шәкірт тәрбиелейтін шебер ұстаз үздіксіз ізденісте болып, қоғам сұранысына сай білімді, шығармашыл, өзін – өзі дамытып, жетілдіре алатын мамандықты таңдаған жас талапкер заман талабына сай мамандық иесі болатынына сенімдіміз.

Болашақ мамандық иелерін дайындауда талап қоя білу үшін, педагог өзі талапқа сай оқу үдерісін ұйымдастыра білуі тиіс. Осы ретте жоғары оқу орны ғалымдарын дайындайтын заман талабына сай біліктілігін арттыру курстарына келесі ретте қатысып, заманауи маман дайындау жұмыстарына белсене араласудамын.

Жаңартылған білім беру бағдарламасының спиральді қағидат, Блүм таксаномиясы, ортақ тақырыптар, жоспарлау(орта, қысқа мерзімді жоспарлау), рухани тәрбие құндылықтары, Тайм менеджмент(уақытты сәйкестендіру), әлеуметтік ортаға бейімдеу, қарым-қатынасқа түсу сияқты 8 ерекшелігін сақтауды зерделедім. Бағалау жүйесінің де түбегейлі өзгеріп, критериялық бағалау жүйесіне өткендігі критериялық бағалау кезінде оқушылардың үлгерімі алдын ала белгіленген критерийлердің нақты жиынтығымен өлшенетіндігі, оқушылардың пән бойынша үлгерімі екі тәсілмен (қалыптастырушы бағалау және жиынтық бағалау) бағаланатындығы курс барысында анық айқындалды.

Мұны жүзеге асыруда бойында адамгершілік құндылығы жоғары ұрпақтың Жаһандану заманында ұлттық бәсекеге қабілетті болуының көрсеткіші - білім деңгейімен өлшенеді. Сондықтан, әлемдік білім кеңістігіне кірігіп, білім беру жүйесін халықаралық дәрежеге көтеруде бастауыш мектеп оқушыларын жаңартылған заманауи әдіс-тәсілдермен оқытып, ой-өрісі кең, саналы, еркін азамат етіп тәрбиелеу қажеттілігі де осы себептен туындап отыр. Сондықтан білім нәрін алатын бастауыш мектепте оқушыларға заман талабына сай білім беру мықты ұстаздар құзыретінде, ал ол ұстазды мықты маман ретінде мамандыққа даярлау ЖОО ұстаз-ғалымдарының міндеті болмақ.

Жоғарыдағы ойларды есепке ала отыра, өзімнің жүргізген жұмыстарым былай ерекшеленеді. Болашақ мамандарды дайындауда жетекші рол атқаратын оқытушы емес, сол оқытушының жауапкершілігі. Мысалы әртүрлі жұптық топтық жұмыстар, интеллектуалды ойындар, проблемалық жағдаяттар туғызу, жеке тұлғамен жекелей жұмыс жасау, көпшілік алдында сол тұлғаның тайынбай тыңдар құлаққа тартымды сөздермен ойлар айту сияқты жеке тұлғаның бойында жетілдіруді қажет ететін үрдістер ерекше ұстаздың құзіреттілігінде екені сөзсіз.

Қазіргі таңда болашақ маманға сапалы білім беруде «Кембридж тәсілінің» алатын орны ерекше. Әрбір ұстаз осы курстан өтіп, толығымен меңгеріп, іс – тәжірибесіне толықтай қолданатын болса, дәстүрлі сабақ ұмытылып, шәкірттердің шеберлігін шыңдайтын мамандар дайындайтынымыз шынайы болмақ.

Қорыта айтқанда, менің ойымша, жаңартылған білім беру жүйесіндегі – жаңашыл ұстаз қазіргі қоғам талабына сай ұрпаққа білім беру, тәрбиелеу үшін сол талапқа сай білім алған, білімін үнемі жетілдіру үстіндегі, шәкіртінің сұранысын қанағаттандыратын, рухани-адамгершілікті, азаматтық жауапты, белсенді, сауатты, шығармашыл тұлға.

ЖАСТАРДЫҢ ОТАНШЫЛДЫҚ СЕЗІМІН ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕ АРҚЫЛЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Муканова А.Т.

Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Қазақстан Республикасының қоғамдық-саяси өмірінде болып жатқан өзгерістер білім беру салалар Қазақстан Республикасының білім беруді дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасының міндеттері «Қазақстандық патриотизмді, толеранттылық жоғары мәдениеттілікті, адам құқықтары бостандығын құрметтеуге тәрбиелеу қажеттілігі көрсетілген» [1]. Мұндай мазмұндағы мемлекеттік талап-міндетті

бүгінде жас ұрпаққа патриоттық тәрбие беру ісінің жалпы ұлттық сипатқа ие болып отырғандығын көрсетеді. Ал мұндай күрделі тәрбие үрдісі әр отбасынан бастау алып, білім беру жүйелерін үздіксіз, кешенді жүргізуді талап етеді. Демек, мемлекетіміздің білім беру жүйесінде патриоттық тәрбие беруді жан-жақты жетілдіру ұлттық идеяға, ұлттық құндылықтарға негізделіп құрылып, ұлт мүддесін ұстай отырып дамытылуы тиіс. Яғни халықтық дәстүрге негізделген бабаларымыздың ерлік дәстүрлерін насихаттау, билер мен шешендердің өнегелі тәлім-тәрбиелерінен жан-жақты тәрбие жүйесін құру қажеттілігін қазақстандық білім саласының маңызды мәселелерінің бірі болып табылады.

Батырлар даналығын үйреніп, ұлы қасиеттерін ұғынып, асыл істерінен өнеге алып, қателіктерін ойға тоқып өскен әрбір ұлт өрені келешекке кемел көз тастайды, елдік дәстүр – салтты, ерлік даңқын қастерлеп, құрметтейді, Отанның патриоты, саналы күрескер азаматы болып тәрбиеленеді.[1]. Қазақстандық патриотизмді Отанын, жері мен суын шексіз сүй, халқының өнеге дәстүрін, әдет-ғұрпын, елдің тарихын құрмет тұту, мүддесін көздеп бостандығы мен құнын қорғау, әр адамның күш-жігерін ел бірлігін нығайтуға, азаматтық татулықты баянды етуге және ұлтаралықты татулық тұрақтандыруға жұмсау – деп түсінеміз.

Мемлекеттік Білім бағдарламасының «Тәрбие жүйесін жетілдіру» бөлімінде «Мақсаты – Қазақстандық патриотизм, азаматтық, ізгілік және жалпыадамзаттық құндылықтар идеяларының негізінде тәрбиеленушінің жеке тұлға ретінде сапа қасиетін қалыптастыру», - деп көрсетілген. Сондай-ақ жүргізілген талдаулар барысы халықтық рухани мұралар негізінде мақсатты патриоттық тәрбие беріп, Отанға, туған жерге деген жоғары сезімдерді тұлға бойында қалыптастыруды қарастыру бүгінгі таңдағы өзекті мәселенің бірі. Қазақстандық патриотизмді жүзеге асыруда қойылып отырған жаңа қоғамдық талаптар мен оны жасаудағы әдістemenің жоктығы арасындағы қарама-қайшылықтар ұлттық рухани құндылықтарды атап айтқанда ұлттық музыкалық мурамызды кеңінен пайдалануды қажет етеді. Патриотизм, Отан сүйгіштік, патриоттық тәрбие мәселесі – адамзат өркениетінің өн бойында ұрпақтан – ұрпаққа жалғасып келе жатқан ұлы мақсат, рухани асыл мұрат, адамзаттық парыз, ар тазалығы қалпында қарастырылып келеді.

Қазақ халқы сан ғасырдан бері даму тарихында өз ұрпағына патриоттық тәрбие беруде баға жетпес тәрбиелік мүмкіндігі зор рухани, мәдени мұрасын мол тәжірибесін жинақтаған. Бұл мақсатты жүзеге асыру үшін патриоттық тәрбие жөніндегі халықтық қағидалар, талаптар және әдіс тәсілдер қолданылған. Қазақ халқының патриоттық тәрбиесінің негізгі талаптары еліміздің тарихи дамуына әлеуметтік, экономикалық жағдайына, өмір салтына, түрлі тарихи оқиғаларға байланысты қалыптасқан. Мұны біз қазақ батырының бойындағы батырға тән қаһармандық қасиеттердің жиынтығынан, мейірімділік пен әділеттіліктен, яғни азаматқа тән адамгершілік қасиеттер, шешенге тән дуалы сөздік, данаға тән білгірлі, биге тән көсемдік, әулиеге тән көрегендіктен табамыз. Сөзіміз дәлелді болу үшін Қарасай, Райымбек, Есет батырлардың қаһармандығын, Қазыбек, Төле би, Әйтеке билердің дуалы сөзділігін айтуымызға болады.

Патриоттық тәрбиенің негізінің бірі – Ұлы Отан соғысының батырлары жөніндегі естеліктер мен әңгімелер, көркем әдеби шығармалар мен филмдер кеңінен пайдаланылуы керек. [4] «Біз Қазақстандық патриотизмді Отанын жері мен суын шексіз сүй, халқының өнеге дәстүрін, әдет- ғұрпын, елдің тарихын құрмет тұту, мүддесін көздеп, бостандығы мен құнын қорғау, әр адамның күш-жігерін ел бірлігін нығайтуға, азаматтық татулықты баянды етуге және ұлтаралық татулықты тұрақтандыруға жұмсау» - деген блатын.

Мемлекеттік «Білім» бағдарламасының «Тәрбие жүйесін жетілдіру» бөлімінде: «Мақсаты – Қазақстандық патриотизм, азаматтық, ізгілік және жалпы адамзаттық құндылықтар идеяларының негізінде тәрбиеленушінің жеке тұлға ретінде сапа қасиетін қалыптастыру», - деп көрсетілген

Батырлардың қаһармандық бейнесі арқылы оқушылар бойында патриоттық қасиеттерді қалыптастырудың маңызы зор. Батырлар бойындағы патриоттық қасиеттер

туралы ойымызды жүйелей отырып, нақты түсінік беретін болсақ, «ерлік», «қаһармандық» - батырлар бойындағы қайталанбайтын, тек өзіне тән болып келетін қасиет. Ал «қасиет» сөзінің мәні: «Адамның өзіне тән (жақсы немесе жаман) белгісі. Жақсы қасиеттер (имандылық, парасаттылық, т.б.) адамда тәрбие арқылы қалыптасады» - деген ұғымды білдіреді. Патриотизм ұғымын талдай келе ол «патриотизм дегенде, әуел бастан-ақ туған жерін, ана тілін, елдің әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрін құрметтеп, қастерлеген. Бұл патриоттық сезім ерте заманнан-ақ қалыптасқан. Мұның терең мағынасына ұлтжандылық жатады» деп көрсетеді.

Қазақ патриоттық – отансүйгіштік тәрбиесі – тереңнен тамыр тартқан, халқымыздың сан ғасырлық болмысының, дүниетану көзқарасының, ақыл-ойы мен салт-дәстүр мәдениетінің көрінісі. Осыларды бойға дарытпай тұрып келер ұрпақты патриоттық-отансүйгіштік тәрбиеге лайықты қалыптастырып, алтын бесік елін, кіндік кескен жерін қорғайтын және осы мақсат жолында бар күш-жігері мен ақыл-қайратын жұмсап, отаншыл азаматтарды, яғни нағыз патриоттарды тәрбиелеп өсру мүмкін емес.

Патриоттық сезімнің нысаны мен қайнар көзі – Отан десек, оның мазмұны – туған жер, табиғат, оның байлықтары, тілі, дәстүрі, тарихи ескерткіштері, туған өлкедегі тамаша киелі орындары. Олардың адам көкірегіне жылылық жақындық, туысқандық сезімдерді ұялатып, ізгі де ерлік істердің қайнар көзіне айналуы патриотизмге тәрбиелеудің арқауы болады. Өсіп келе жатқан жас буындарды Отанымыздағы әлеуметтік-саяси құбылыстарға дұрыс көзқарас қалыптастыра білсек, жаңа мазмұнды сана-сезім, іс-әрекет аясында олардың жалпы патриоттық ой-пікіріне ықпал етеді. Мектеп оқушыларын патриотизмге тәрбиелеудің өткені мен дәл бүгінгі таңдағы жай-күйін зерттеу барысында оның әдісі, тәсілі мен формаларының сан алуан болғанына және оларды бүгінгі күн жағдайына бейімдеп қолданудың мүмкіндігі мол екеніне көзіміз жетті.

Біздің пайымдауымызша, патриотизмге тәрбиелеуде сүйенетін негізгі ұғымдар: «ұлттық патриотизм» және «қазақстандық патриотизм». Еліміздің ертеңі, ұлтымыздың болашағы – жас ұрпақты отансүйгіштікке, патриоттыққа баулу – тәрбиенің ең басты міндеттерінің бірі. Аталған мақсаттағы күш-жігер бірінші кезекте бүлдіршіндердің санасына отаншылдық сезім қалыптастыруға бағытталуы тиіс. Отан деген ұғым балаға жарық дүние есігін ашқан үйі, ата-анасы, ағайын-туыстары, құрбы-құрдастары, туған жері, кең-байтақ гүл жазира даласы, тау-тасы, өзен-көлі, сылдырап аққан мөлдір бұлағы бейнесінде қабылданып, ең қасиетті де құдіретті алтын бесігі ретінде танылуы керек. Азаматтық – Отанға, халыққа деген жоғары адамгершілік пайыз. Отаныңмен, халқыңмен мүдделес екеніңе мақтаныш сезімің, достығың, жолдастығың, бірлігің, көкірегіңді кернеп тұрса – патриотсың. Патриотизм – еліңе іс-әрекетіңмен, бар болмысыңмен қызмет етуге дайындығың. Отан-Ана. оны қорғау үшін бүкіл патриот халықпен бірлесу, ынтымақтасу, достасу – отансүйгіштіктің көрінісі. Отан, ана, тіл, достық, ынтымақ сөздерінің өзара үндестігі – азаматтық парыз бен патриотизм сезімінің логикалық бірлігінің көрінісі.

Оқушыларға Отан, туған жер деген ұғымдар тарихи қалыптасқан әлеуметтік, экономикалық, саяси және мәдени орта екенін түсіндірудің мәні зор. Ол халықтың тұрмысымен, еңбегімен, өнерімен, тілімен, ұлттық дәстүрімен байланысты екенін сәбилер білуі керек. Соларды таныту арқылы бала бойына қарапайым адамгершілік қағидаларын орнықтыру – тәрбиенің басты мақсаты. Адам өзінің тұрмыстық іс-әрекетінде немесе күрделі жағдайда ерлік істерге баруы үшін алдымен рухани жағынан дайын болуы керек. Патриотизмге, отаншылдыққа тәрбиелеудің міндеттері төмендегідей негізгі мәселелерді көздейді: педагогикалық тәжірибедегі мүмкіндіктерді барынша толық қамтып, оқушылар тұлғасына ықпал етудің біртұтас жүйесін жасау; музыка сабағын немесе сыныптан тыс оқытуда және тәрбиелік жұмыстарды ұйымдастыруда тірек жасауға лайық сипатқа ие болу; бұл бағытта жас буынды патриотизмге тәрбиелеудің теориясы мен тәжірибесіне қатысты жаңа идеяларды үнемі айқындап, жұмыс процесінде қолдану, т.б.

Оқушыларды Отан жайлы білім қорына байланысты танымдық әрекетін қалыптастыру негізінде атқарылады. Баланың сабаққа эмоциялық қарым-қатынасы, елде болып жатқан оқиғаларға, қоғамға пайдалы іс-әрекетке назар аударуы, т.б. жағдайлар оқытушының жұмысында айқындалады. Білім мазмұнын бағалау нәтижесінде балалардың жас ерекшеліктеріне байланысты логикалық тапсырма беру, оның тәрбиелік маңыздылығын ескеру, сонымен бірге балалардың басқа мәселелерге қызығушылығына көңіл аудару маңызды.

Патриотизмнің құрамдас бөлігі болып табылатын маңызды элементтердің бірі – рух немесе ұлттық патриотизм өз халқына деген сүйіспеншілік ретінде қарастырылуы тиіс. Патриотизм өзінің шыққан тегінің бірлігі мен ортақтылығы, туған жеріне, тіліне, өскен ортасын, мінез-құлқына, психологиялық және этнографиялық тән ерекше тарихи ұлттық дәстүрмен тығыз байланысты. Ұлттық сезімдерді патриотизм арнасына, Отанға, ұлтқа деген сүйіспеншілік рухына дұрыс бағыттау үшін ерекшеліктерді жақсы білу және оларды міндетті түрде бала санасына сіңіре білу қажет. Рухани тәрбие, моральдық ұстаным, Отанын, халқын, елін сыйлауға тәрбиелеу оқыту жүйесінің басты мақсаты болып келген.

Халқымыздың аса бай тарихы ерлік, азаматтық дәстүрлерді жалғастыруды керек етеді. Жүздеген жылдар бойы қалыптасқан ата-баба салты, сыйластық, жомарттық, азаматтық және батырлық қасиеттер бүгінгі жас ұрпаққа ауадай қажет. Отаншылдық, патриоттық, тәрбиенің көмескіленуінен жас жеткіншектердің арасында теріс әрекеттер кеңінен етек алуда.

Отаншылдық, ел-жұртын сүю, азаматтық борышын атқаруға арқау болатын халықтық рухани құндылықтың бірі – ар-намыс. Бұл – борышты атқаруға итермелейтін әлеуметтік күш. Осы тұрғыдан алғанда ар-намыс қазақ халқының бойына туа біткен ұлттық әлеуметтік-психологиялық ерекшелік болмысы және ол азаматтың елін, жерін сүйуге отандық ойлау жүйесінің негізі болмақ. Сондықтан баланың жасынан ар-намысын қалыптастыру үшін халықтық ертегілердегі ер-азамат бейнесін сомдап, үлгі етіп, мақтанышын, ерлігін мадақтап тәрбиелеудің маңызы зор. Қазақ халқының музыкалық өнері ұрпақтар бірлігі мен сабақтастығының айқын айғағы ретінде бүгінгі күні де халықтың жадында сақталып, ғасырдан-ғасырға, ұрпақтан-ұрпаққа асыл мұра болып жетіп отыр. Елін, жерін қорғаған батырлардың ерлігін күй үнімен жырға қосу арқылы халық жас ұрпақты ерлікке, мәрттілікке, ұлтжандылыққа үйретуге тырысқан.

Сыныптан тыс жұмыстарға мектеп оқушыларымен сабақтан тыс уақытта жүргізілетін, тәрбие және білім беру сипатында ұйымдастырылған, әрі мақсатты бағыты бар сабақтар жатады. Бұл жұмыстар патриоттық тәрбие берудің жалпы жүйесінің ажырамас бөлігін құрайды. Олар жан-жақты дамытуға бос уақытты ақылға қонымды ұйымдастыруға септігін тигізеді.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасы «Тәлім – тәрбие тұжырымдамасы» Алматы 2018ж.
2. Ж.Асанов. Студенттердің этнопедагогикалық білімдері мен икемділіктері жүйесін қалыптастырудың дидактикалық негіздері. (Оқу әдістемелік құрал).- Алматы, «Арыс» баспасы, 2022 ж.
3. Л.Сейдахметова. Патриотизм ұғымдарының маңызы. «Қазақстан мектебі» 2018 ж.

ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕ – САПАЛЫ БІЛІМ БЕРУДІҢ КЕПІЛІ

Әлжанов Ғ. М.

Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті,
аға оқытушы

«Еліміздің ертеңі-бүгінгі жас ұрпақтың қолында, ал жас ұрпақтың тағдыры – ұстаздың қолында» – деп ел басшымыз Қ.К.Тоқаев айтқандай білімді, жан-жақты қабілетті ұрпақты тәрбиелеуде ұстаздар еңбегі зор. Ал, қазақ халқының ұлттық тәжірибелері мен тағылымдарының мол қазынасы – халықтық педагогика. Бүгінгі қазақ мектептерінің алдында тұрған басты міндет – оқушының ұлттық сана-сезімін оятып, тәрбиелеп қана қоймай, оның бойына халықтық педагогиканы, ғасырлар бойы қалыптасқан тіл, дін, тәрбие, ұлттық салт-дәстүр, үлгі-өнегені сіңірту, яғни тәрбие беру мен оқыту әдістемелерінің түрлері көп.

Қазақстан Республикасында Білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған бағдарламасында «Білім берудің мақсаты - жылдам өзгеріп отыратын дүние жағдайларында алған терең білімнің, кәсіби дағдыларының негізінде еркін бағдарлай білуге, өзін-өзі іске асыруға, өзін-өзі дамытуға және өз бетінше дұрыс, адамгершілік тұрғысынан жауапты шешімдер қабылдауға қабілетті, дені сау жеке тұлғаны қалыптастыру» делінген.

Қытайлықтар ұлы қытай қорғанымен, итальяндықтар сазды әуенімен таң қалдырса, қазақ халқы ұлттық құндылықтар мен бай тілін мақтан етеді», - деген екен ұлы кемеңгер жазушы М.О.Әуезов. Бүгінгі жаһандану үрдісінде әр ұлт, әр мемлекет өзіндік менталитетін, өзіндік бет-бейнесін сақтап қалуға тырысуда. Бізді де осы үрдіске ежелден қалыптасқан ұлттық құндылықтарымыз бен білімді ұрпақ алып шығады. Сол себептен жас ұрпақты тәрбиелеуде басты ұстанар бағытымыз – ұлттық құндылықтар болуы қажет.

XXI ғасыр табалдырығын еркін аттаған азат ұрпаққа тәлім-тәрбие мен білім беруді жетілдірудің басым бағыттарын айқындап, педагогика ғылымында ұлттық сананы қалыптастыру көкейкесті мәселелердің бірі болып отырғаны анық. Сондықтан келешек ұрпақты ұлттық, халықтық тұрғыдан тәрбиелеу қажет.

Жас ұрпаққа ұлттық тәрбие берудің негізгі бағдарлы идеялары еліміздің Ел Президенті Қ.К.Тоқаевтың биылғы халыққа жолдауында былай деп жазылған: «Толық өркениетті ел болу үшін алдымен өз мәдениетімізді, өз тарихымызды бойымызға сіңіріп, содан кейін өзге дүниені игеруге ұмтылғанымыз жөн».

Олай болса, басты мақсат – жас ұрпақты ұлттық игіліктер мен адамзаттық құндылықтар, рухани-мәдени мұралар сабақтастығын сақтай отырып тәрбиелеу.

Ұлттық құндылықтарымызды әлемдік деңгейге шығаруға қабілетті тұлға тәрбиелеу үшін:

- оқушылардың ұлттық сана-сезімін қалыптастыру;
- жас ұрпақ санасына туған халқына деген құрмет, сүйіспеншілік, мақтаныш сезімдерін ұялату, ұлттық рухын дамыту;
- ана тілі мен дінін, оның тарихын, мәдениетін, өнерін, салт-дәстүрін, рухани-мәдени мұраларды қастерлеу;
- жас ұрпақ бойында жанашырлық, сенімділік, намысшылдық тәрізді ұлттық мінездерін қалыптастыру сияқты міндеттерді орындағанда ғана басты мақсатқа жетеміз.

Ұлттық тәлім тәрбиенің іргетасын дұрыс қалай білу мұғалімдердің, ата-аналармен қосылып жүргізген шараларына байланысты, өйткені, бірінші ұлттық тәрбиенің ошағы – отбасында, екіншіден, мектепте болғандықтан, ата-ана мен мектеп болып бірігіп жұмыс атқару – біздің басты міндетіміз. Халқымыздың тілін, тарихын, ұлттық дәстүрін, ата салтын ұмыта бастаған бүгінгі ұрпақты тәрбиелеуге ат салысу жалпы ұлтымыздың міндеті. Халқымыздың асыл қазынасын тиімді пайдалану, оның салт-дәстүрі мен мәдениетіне құрметпен қарауға үйретуі сөзсіз.

Жас ұрпаққа сапалы біліммен бірге саналы тәрбие беру қай кезде де өзектілігін жоғалтқан емес. Қазір де солай. Арғы ата-бабаларымыз жас өренді елін, жерін сүюге үндеп, ұлттық салт-дәстүрмен сусындатуды мұрат тұтқан. Сол рухани үндеу бүгінгі күнге жеткізді. Жаңа ғасырлардың белесінде өзінің 30 жылдық тарихына табан тіреген Қазақ елінің патриоттардың мекеніне айналуы өзгеге үлгі, өзімізге медеу. Сондықтан да болар, мемлекет

тарапынан отансүйгіштікті дамыту, сапалы білімге жол бастау бағытында келелі шаралар атқарылып, көлемді бағдарламалар жасалып жатқаны қаншалық деген сұрақ ойға оралады. Рухани тәрбиемен нұрланбаған адам өзінің алған білімін қара басының пайдасына жұмсап, өз мүддесі үшін адамзатқа апат әкелуі мүмкін. Оның мысалы тарихта аз емес. Тек сол арқылы ғана халқымыздың ғасырлар бойы жинақталған бай рухани мұрасымен жастардың бойына адамгершілік ізгі қасиеттерді қалыптастырып, сіңіртіп, өзінің Отанына адал азамат етіп тәрбиелеу ата-ана мен ұстаздар қауымына жүктеледі.

Оқу мен тәрбиелеудің үлкен ортасы – мектеп екені белгілі. Ондағы жоспарлы тақырыптық сабақтармен қатар, сынып сағаттары, тәрбие сағаттары, пәндік олимпиадалар, ғылыми жобалар оқу мен тәрбиенің ең негізгі, ықпалдастығы болып отыр. Бүгінгі таңда, ұрпағымыздың азамат болып қалыптасуы барысында біз олардың жаһанданудың теріс ықпалдарына қарсы тұруын ескеруіміз қажет. Бұл жағдайда тәрбие жұмысының тиімділігі ата-ана мен мектептің өзара байланысынан көрінеді. Өскелең ұрпаққа адамзат тарихында ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан патриоттық тәрбиені, отаншылдықты, сапалы білімді дарыту – қазіргі кезде көкейкесті мәселенің бірі болып отыр. Ақиқатында, осынау мәселе еліміздің тұтастығын, оны ішкі және сыртқы күштерден сақтау міндетінің өзі жастарды отаншылдық, елжандылық, патриоттық рухта тәрбиелеуді жүктейді. Өткенін білмеген халқының қадірін білмейді, халық нені бастан кешірді, бүгінге қол жеткені ненің арқасы, халық өз тарихын жасау үшін тер төгіп, азап шекті, тар жол, тайғақ кешуден өтіп, жерін қорғап, елін сақтады.

Отансүйгіштік сезімнің нысаны мен қайнар көзіне Отан, туған жер, табиғат, оның байлықтары, тіл, дәстүр, тарихи ескерткіштер, туған өлкедегі ұлттық құндылықтар жатады. Ұлттық сезім – өзінің ұлттық өкілділігін мойындай отырып ұлтына деген сүйіспеншілік, жанашырлық, халық мұраларын бағалай білу. Әрбір адам өз Отанына деген мақтаныш сезімі, өз ұлтын терең сүйі арқылы басқа ұлттарды танып, құрметтеуге тиіс. Ұлттың сана-сезімімен ана тілін білу де, жері елінің тарихына зер салу, төл мәдениетін игеру де туындайды. Ана тілін білмейтін адам өзінің де, ел-жұртының да қадір-қасиетін жетік біліп, бағалай алмайды. Жалпы, патриоттық сезімнің қалыптасуы отбасынан бастау алады.

Патриоттық тәрбие, ұлттық намыс, ұлттық сана-сезім рухани байлықтан көрініс табады. Олай болса, рухани байлыққа, ең алдымен, тілімізді, дінімізді, салт-дәстүрімізді жатқызсақ, тіл – қазақ болуымыз үшін, дін – адам болуымыз үшін, салт-дәстүр – ұлт болуымыз үшін қажет.

Біздің ұлттық өнеріміздің, мәдениетіміз бен дәстүрлеріміздің алдыңғы қатарлы үлгілерін, тіліміздің орасан зор байлығын жас жеткіншектердің жан дүниесіне сіңіріп, сол арқылы әлемдік рухани өркениеттің өріне шығып, нәр алу – бүгінгі күн талаптарының маңыздысы. Ата-бабаларымыздың сан ғасырлар бойы ұрпағына азық болған ақыл-кеңес, өсиеттері, асыл мұрасы ұлттық рух, ұлттық мақтаныш, ұлттық намыс, ана тілі мен ұлттық мәдениетін қалыптастыру сезімін ояту – баршамыздың парызымыз. Сонда ғана ұлттық сана-сезімі толыққанды жетілген, туған тілін еркін білетін, ұлттық сипаты мен ұлттық рухын жоғалтпаған ұрпақ тәрбиелей аламыз. Адамзат баласының алға қарай сатылай өркениет өріне жетуі әр адамның дұрыс ой түйіп, өнегеге жол сілтеуі, рухани күшін нығайтуға, аға буын өкілдеріне ізет көрсету отансүйгіштік тәрбенің бастамасы болып табылады.

Ұрпақ тәрбиесі-адамзат баласының асыл мұраты. Түбегейлі өзгерістерге бет бұрған жаңа қоғамда тек білімді болу жеткіліксіз, сондықтан әрбір жеке тұлғаның бойында әр ұстаз адамгершілік, ізгілік кішіпейілділік, қарапайымдылық, отансүйгіштік қасиеттерін тәрбиелейді. Бұл ретте мектептегі тәрбиенің мақсаты: ұлттық сана-сезімі оянған, рухани ойлау дәрежесі биік, парасатты, мәдениетті, ар-ожданы мол, еңбекқор, бойында басқа да ізгі қасиеттері қалыптасқан азаматтарды тәрбиелеу.

Ұлттық қадір-қасиет – ұлттық сана-сезімнің өзегі, адамгершіліктің бірегейі, халқымыздың ғасырлар бойы қалыптасқан қоғамдық санасының жемісі, кісілік қасиеттер жиынтығы. Қазақ халқы өз ұрпағын адамгершілікке, ізгілікке, инабаттылыққа тәрбиелеуді ежелден-ақ өзінің басты мақсаты етіп қойған.

Халық өз ұрпағына қайырымдылықты ес білгеннен үйретіп, тиісті талап қою, дағдыландыру арқылы оны тұрмыстық салтқа, адамгершілікке, дәстүрге енгізді.

Ұлттық рух – халықтың өзін-өзі тануымен айқындалатын, өскелең арман-мұраттарымен сипатталады. Қай халықтың болмасын табиғатына тән, өзгеде қайталанбайтын қасиеттері, мінезі, діні, тілі болуы ұлттық рухпен тікелей байланысты. Оны асқақтататын – ұлттық тәлім-тәрбие. Оның негізі ана тілінде. Қазақ тілі халқымыздың ұлттық болмысын, әдет-ғұрпы мен салтын, дәстүрін, ұлттық жадын қалыптастырушы негізгі құрал ретінде ұлттың тілі мен діні, біліктілігін болашаққа жалғайды. Ал, осы асыл қазыналар билердің ұлағатты сөздерінен бастау алатынын көп жан түсіне бермейді. Ескіліктің көлеңкесіне айналып бара жатқан осындай ойлы сөздерді неге қайта жаңғыртып, ұрпақ санасынан ойып орын алатындай дәрежеге көтермеске деген көкейдегі сауалдың орын алатыны да шындық.

Сондықтан ұрпағымыздың ұлттық құндылықтарды бойына сіңіріп, ел қамын ойлайтын азамат етіп тәрбиелеуіміз керек. Ұлттық тәрбиені бойына дарытуда, мына бір ұлағатты сөз бізге бағдаршам болмақ: «Еліңнің ұлы болсаң, еліңе жаның ашыса, азаматтық намыс болса, қазақтың ұлттық жалғыз мемлекетінің нығайып, көркеюі жолында жан теріңді сығып жүріп еңбек ет. Жердің де, елдің де иесі өзің екеніңді ұмытпа».

Билер ұлағаты арқылы ұлттық тәрбиеге мән беру – сіз бен біздің қоғам алдындағы парызымыз. ХХІ ғасыр азаматының бойында өркениетті өмірге талпынатын, ата-баба дәстүрін жалғастыратын, кіндік қамы тамған туған жерін, асқақтаған көк тулы Отанын сүйетін, үлкен-кішіге мейірімді, ізетті, текті, дені сау азамат және азаматша болып өсулеріне тілейміз.

Әр адам өзінше жеке тұлға. Жеке тұлғаның ерекшелігі дегеніміз —Қоғамдық тұлғаларға ортақ этикалық бірыңғай талаптардың болуына қарамастан, қоршаған орта жөнінде әр адамның қалыптасқан өзіндік ой-пікірінің, көзқарасының болуы, олардың өзі өсіріп-білген құбылысқа деген көзқарасын, ой-пікірін білдіруі заңды құбылыс.

Жеке тұлғаға тән қасиеті - ақыл, ес, яғни, өмірді өзінің сана-сезім өлшемімен қарап бағалауға бейім тұруы. Сондықтан өмірді танып білу - миллиондаған жеке тұлғалардың сезім, түсінігінен тұрады.

Мұғалім балалардың жеке ерекшеліктерін жете білуі қажет. Тәрбиенің түп қазығы үлгі берер ұстазда, «Ұстазға қарап шәкірт өсер» деп халқымыз ұстазға үлкен жүк артқан. Мұғалім, ұстаздардың жұмысы қиын, жауапты, өте күрделі. Сондықтан балаларға сүйіспеншілікпен қарап, барлық күш-жігерін салмаса, оны талапқа сай орындау қиын. Қазіргі оқушылардың ақыл-ойының дамуын зерттеу т.б. мәліметтерді әр кезде біліп отыру, тестік әдісті қолдану мектептерде орын ала бастады.

Мектептің жүрегі - мұғалім болса, сыныппен жұмыс жүргізетін - сынып жетекшісі. Ойымды тұжырымдай келе, оқушылардың ұлттық құндылықтары мен жалпы адамзаттық қасиеттерін сыныптан тыс тәрбиелік іс-шаралар арқылы қалыптастырып, ғылыми тұрғыда дәлелдеп дамыту біздің тікелей парызымыз.

Қазір әлемдік жаһандану үдерісі ерекше екпін алған шақ. Мұндай аумалы-төкпелі сындарлы кезеңде, ең бастысы, ұлттық мүдде, ұлттық тәрбие, ұлттық рухты сақтап қалуға тиіспіз. Ал ұлтжандылық, отансүйгіштік сияқты асыл қасиеттер адам бойына, сайып келгенде, этнопедагогика арқылы сіңетіні ақиқат. Ондай болса, ұлт болашағына аландап жүрген жандар айтпақшы «білім беру жүйесіне ұлттық инновацияны енгізуді» шынымен, мықтап қолға алу керек шығар.

Ең басты айтарымыз, қазақ халқының ұлттық тәрбиесі – әлемде теңдесі жоқ тәрбие. Жалпы «ұлттық» деген сөздің астарында елге-жерге деген құрмет жатыр емес пе? Оқу

процесі кезінде де сөз жоқ, ұлттық инновацияның маңызы зор. Қысқасы, ұлағатты ұрпақ өсіруде осы ұлттық инновациялық әдіс-тәсілдер таптырмайтын құрал бола алатындығына ешкім дау айтпаса керек.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасында Білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған бағдарламасы

ТҰЛҒАНЫҢ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕНІҢ МАҢЫЗЫ

Шәріп Е.Ж.

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Қоғамдық өмірдің барлық салаларын қамтып отырған әлеуметтік-экономикалық өзгерістер ғылымды дамыту және білім беру саласында жаңа талаптардың жүзеге асырылуымен сипатталады. Алайда бүгінгі қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық кедергілерге байланысты бұл мәселенің көптеген бағыттары әлі де болса өз шешімін толығымен таппай отыр. Халық мұраларының ішіндегі тәлім-тәрбиелік ой-пікірлер бүгінгі жас ұрпақтың имандылық-адамгершілік асыл қасиеттерін дамытуға, жеке тұлға ретінде қалыптасып, рухани жетілуіне ата-баба дәстүрін қадірлеуге тәрбиелеуге зор ықпал етеді. Мұның негізгі көздерінің бірі қазақ халқының ғасырлар бойы жинақталған, таусылмайтын тарихи, мәдени-рухани қоры мен тағылымдық мұралары болып табылады.

Елбасымыз «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында «Ұлттық салт-дәстүрлеріміз, тіліміз бен музыкамыз, әдебиетіміз, жоралғыларымыз, бір сөзбен айтқанда ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалуға тиіс», - деп айтқаны мәлім. Қазақ халқының ата-бабамыздан мирас болып келе жатырған ұлттық салт-дәстүрімізді болашақ ұрпаққа дәріптеуіміз қажет[1].

«Қазақстан Республикасы-Тәрбиенің тұжырымдамалық негіздері» атты ғылыми құжатта тәрбиенің негізгі мақсаты ата-анасын қадірлеп, қастерлейтін, туған жерін, отаны қазақстанды сүйетін, қазақ тілін, мәдениетін, тарихын меңгерген және ардақтайтын, толерантты, халықтар достығын, ел бірлігін сақтайтын, дені сау, жан дүниесі бай, еңбекке бейім, ана тілін және шетел тілдерін білетін, сапалы білім алған азамат тәрбиелеу», - деп атап көрсетеді[2]. Құжаттың негізгі басты ұстанымы ата - ананы құрметтеуден басталады. Жалпы ұлттық тәрбиенің де бастау көзі - ол сені дүниеге әкелген ата - ананы сыйлау, құрметтеу, оның кәртейген шағынды бағу - ол әр баланың негізгі ұстанымы болуы керек. Бірінші сүйіспеншілік ата-анаға арналуы қажет, және ол бұзылмайтын қағида болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда орыстың белгілі ағартушысы А.Сухомлинский «Ата - анасына махабаты жоқ адамның ешкімге де махабаты болмайды», - деген қағиданы басшылыққа алуымыз керек.

Тұжырымдамада аса мән берілетін келесі ұстанымдары ол қазақ тілі, ұлт мәдениеті, тарихы, халықтар достығы, ел бірлігі, дені сау, жан дүниесі бай, еңбекке бейім, ана тілін және шетел тілдерін білетін, сапалы білім алған азамат тәрбиелеу мәселелерін негізгі орынға қойып отыр. Яғни, «тұлғаның келбеті» айқындалып беріліп отыр..

2025 жылға дейінгі Білім беру мен тәрбие тұжырымдамасында берілген сегіз бағыттың негізгі бағытының бірі, яғни үшінші бағыты – ұлттық тәрбие. Бұл бағыттың мақсаты: тұлғаны ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтарға, ана тіліне және мемлекеттік тілге құрмет, қазақ халқының, Қазақстан Республикасындағы этностар мен этникалық топтардың мәдениетін құрметтеуге тәрбиелеу кеңістігін қалыптастыру деп атап көрсетеді. Ал, тұлғаның бойында ұлттық құндылықтарды қалыптастырудағы бағалау критерийлеріне (қарым-

қатынасы арқылы): этникалық өзіндік санаға, этникалық сәйкестікке; мемлекеттік тілді және ана тілін меңгеруіне; өз халқының мәдени мұрасына; қазақ халқының және өзге де халықтардың дәстүрлері мен әдет-ғұрпына; Қазақстанның этномәдениетіне; Қазақстандағы басқа этностардың мәдениетіне және этносаралық бейбітшілік пен келісімге мақтаныш сезім мен жауапкершілік танытуы екеніне аса мән берілген. Жалпы ұлттық тәрбие құжатта көрсетілгендей іске асыру механизмдері толық педагогикалық үдерісті: сабақтар, оқу пәндері, қосымша білім беру, сабақтан тыс іс-әрекеттер, этнопедагогика кабинеттерін ашу және жабдықтау; ҚР Елтаңбасы, Туы және Гимні, қазақ халқының мемлекеттік тілін, мәдениеті мен дәстүрлерін, Қазақстан тарихын білу бойынша байқаулар, олимпиадалар өткізу; өлкетану жұмыстары және т.б.арқылы жүзеге асырылу қажеттігін нақтылайды.

Расында да, тұлғаның рухани құндылықтарын қалыптастыруда ұлттық тәрбиенің маңызына тоқталатын болсақ, негізінен ұлттық сана, ұлттық сезім, ұлттық қадір-қасиет, ұлттық мақтаныш, ұлттық мүдде, тілі, мәдениеті, тарихы, діні, ділі, территориясы, мемлекеті туралы түсінігі, сонымен бірге басқа мәдениет өкілдерін оң бағалауы т.б. жатқызылады. М.Жұмабаевтың «Ұлт тәрбиесі баяғыдан бері сыналып келе жатқан тақта жол болғандықтан, әрбір тәрбиені сөз жоқ ұлт тәрбиесімен таныс болуы тиіс. Сол ұлт тәрбиесімен тәрбие қылуы міндетті» - дегені тұлғаның бойында ең алдымен ұлттық тәрбиені сіңіру арқылы тұлға келбетін қалыптастыра аламыз[4].

Тұлғаның рухани құндылықтарын қалыптастыруда ұлттық тәрбиенің маңызы ұрпақтан ұрпаққа жалғасқан рухани, мәдени, тарихи құндылықтарды ерекше атауға болады:

- тұлғаның саяси мәдениетін дамытуға, жаңа демократиялық қоғамда өмір сүруге қабілетті, елжанды, патриоттық құндылықтарын қалыптастыруға бағытталады;

- тұлғаның рухани-адамгершілік және этикалық, моральдық қасиеттерін қалыптастырудың мүмкіндігін туғызу;

- тұлғаның ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтарға бағдарлануына, ана тілі мен қазақ халқының, этностар мен этникалық топтардың мәдениетін құрметтеуіне ықпал ету;

- бала тұлғасын қалыптастыруда ата-аналардың ағарту жұмысына, олардың психологиялық-педагогикалық құзыреттіліктерін арттыруға, қамқоршылық кеңестерінің рөлін көтеруге ықпал ету;

- білім беру ұйымдарында көпмәдениетті орта құруға ықпал ету;

- тұлғаның еңбек дағдыларын, экономикалық ойлауы мен кәсіби қалыптасуына және өзін-өзі іске асыруына саналы қарым-қатынасын қалыптастыру, табиғат сақтауда белсенді азаматтық ұстанымын тәрбиелеуіне; экологиялық сауаттылығы мен мәдениетін жоғары деңгейде дамытуына жағдай жасау;

- әрбір тұлғаның зияткерлік мүмкіндігін, көшбасшылық қасиетін және дарындылығын дамытуды қамтамасыз ететін ақпараттық мәдениетін қалыптастыруына ықпал ету;

- салауатты өмір салты дағдыларын, дене дамуы мен психологиялық денсаулығын сақтау, денсаулыққа зиян келтіретін факторларды анықтау біліктілігін ойдағыдай қалыптастыру үшін кеңістік орнату [5].

Қай дәуірді алып қарасақта жастар – аға буынның жалғасы, қоғамның бүгіні мен ертеңі дейміз. Аға буынның жасаған мәдени және рухани байлықтарын игеріп, оны жаңа жағдайға сәйкес іргелі дамытып, заманмен сабақтастырып отыратындар да осы жастар. Сондықтан оларды өмірге баулу, тәрбиелеу, үйрету мәселесі қай қоғамда болмасын басты міндет болып саналып келген. Осыған орай, жұмыр жер бетін мекен еткен қай халық болмасын, ел ертеңі саналатын жас ұрпақ тәрбиесіне тал бесіктен бастап, база назар аударып, баласының саналы да салиқалы азамат болып, бойтүзеулеріне ерекше көңіл бөлген.

Біздің халқымыздың да күнделікті тұрмыс салтында қалыптасқан бала тәрбиесіне байланысты туындаған озық тәжірибелер аз емес. Ұрпақ тәрбиесіне арнаған бұл талаптардың қай-қайсысын алып қарасақ та, жас өскіннің еңбек сүйгіш, төзімді, талапшыл, намысшыл болып өсуіне әсерін тигізген. Мәселен қазақта «Жеті атасын білген ұл, жеті жұртқа жөн

айтар» - деген даналы сөзді түсіне білген адамға талай дүниеден хабардар етіп тұр емес пе? Жеті атасының басып өткен өмір жолын жақсы білген адам, өз халқының екі ғасырлық тарихынан хабардар болады екен. Міне осындай ұрпақтан-ұрпаққа жалғасын тауып келе жатқан қазақы салт-дәстүріміз бүгінгі қазақ қоғамының бірлігінің, ынтымағының, ауызбіршілігінің, адамгершілігінің белгісі. Ғасырлар бойы қалыптасқан осындай інжу-маржан дәстүрлеріміздің біразы кешегі кеңестік уақытта жоғалтып алғанымызда рас. Дегенмен еліміз егемендігін алып еңсесін көтеріп ұлттық құндылықтарымызды қайта жаңғыртып жатқандығы бізді қуантады. Әрбір халық ұрпағымен көктеп, өркен жаяды. Әрбір мемлекет рухы таза, санасы биік, білімді де білікті ұрпағынан қуат алады, ол әрбір жаңа буын жас ұрпақтың ұлттық құндылықтарымыз бен салт-дәстүрлерімізді бойына сіңіруден басталады.

Жастарды дәстүрлі еңбектің қай саласында болмасын тек мәлімет жиынтығын меңгерумен шектелмей, терең білімді, ізденімпаз, еңбек іс-әрекеттерінде шығармашылық бағыт ұстанатын, сол тұрғыда өзінің ұлттық болмысын таныта алатын маман етіп тәрбиелеу қажеттілігі айқындалған. Осығын орай, бүгінгі таңда Қазақстан Республикасының білім беру мен тәрбиелеу саласының түбегейлі жаңаруы қоғамдағы ірі өзгерістермен бірге, ұлттық сананы, әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерімізді, халықтық қадір-қасиетімізді, психологиялық табиғи белгілерімізді жандандыру мен жаңартуымызға елеулі септігін тигізуде. Әсіресе, қазіргі дүниежүзілік жаһандану, ғылыми-техникалық прогрестің өркендеуі мен ғарышты игеру заманында, әлем халықтарының тұрмыс- тіршілігіндегідей, қазақ халқының дәстүрлі еңбек түрлері өнеркәсіп салаларындағы еңбек түрлерімен қатар, ең басты күнкөріс көзі болып келеді және бола бермек. Сондықтан бүгінгі таңда жастарды ұлттық тәрбиедегі дәстүрлі еңбекке ерекше назар аудару қажет. Бүгінгі қоғамда тоқталатын болсақ, ұлттық және әлемдік мәдениетті менгерген жан-жақты мәдениетті тұлғаны қалыптастыру, яғни өз мәдениетіне де, өзге мәдениетті менгерген адам деп танымыз. Ұлттық мәдениетті менгеру, білу, оны әлемдік басқа мәдениеттермен үйлестіру жалпыадамзаттық мәдениеттің іргетасын қалайды. Сол арқылы біз әлемдік білім кеңістігіне еркін араласа аламыз. Жоғарыда аты аталған құндылықтар жоғары оқу орнына болашақ мамандарды дайындауға негізделген «Ұлттық тәрбие» оқу құралында жан-жақты сипатталып беріліп отыр. Ұлттық тәрбие беру - әр адамзаттың өз Отанына деген саналы қатынасын, мемлекеттік тілді, мемлекет құрушы ұлттың мәдениетін меңгеруді, мемлекеттің ұлттық бірлігін нығайту қажеттілігін түсінуді қалыптас-тыру. Сонымен бірге тәуелсіз Қазақстанның жетістіктеріне мақтанып, ұлттық рухты күшейтуге, азаматтық борыш, перзенттік парыз ұғымдарын дұрыс қалыптастырып бағыттауға, болашақ мамандардың кәсіби жауапкершілігін дамытуға ықпал ету.

Сонымен ұлттық қадір-қасиет, ұлттық мақтаныш, ұлтқа тиістілікті сезіну бәрі қосылып, адамның өз ұлтына деген эмоциялық қатынасын білдіретін, оның ойы мен әрекетіне ықпал ететін психоло-гиялық күйдің жиынтығын құрайды. Бұл ұлттық психологияның құрамына енетін ұлттық сезім деп аталатын кешеннің құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады. Қазақ халқының ұлттық тәрбиесі өмір бойы жалғасатын біртұтас үздіксіз үдеріс ретінде адамның этнос субъектісі ретінде этностық құндылықтарды, этноәлеуметтік рөлдерді және халқының салт-дәстүрінде шоғырланған этностық нормаларды меңгерту, этностық өзіндік санасын оятып, өз ұлтына, тіліне, тарихына, мәдениетіне деген мақтаныш сезімін және басқа ұлт өкілдеріне сыйластық, түсіністік сезімін қалыптастыруды көздейді.

Ұлттық тәрбие барысында ұлттық сананы қалыптастыру ең маңызды шарттардың бірі десек қателеспейміз. Қазіргі жаһандану кезіндегі Батыс өркениетінен біздің алатынымыз да бар, ысырып тастайтын тұстарымыз да бар. Алатын тұстарымыз қатарына батыстың технологиялық жетістіктерін, экономикалық өндірісті ұйымдастыру тәжірибелері мен ғылыми-техникалық мәдениетін қабылдау сияқтыларды атауымызға болады. Батыстың білімі, ғылымы, техникасы, технологиясы, біздер үшін өте қажет десек те, Батыс өркениетіне

шамадан тыс еліктеушілік – жақсылықтың нышаны емес. «Батыстың технологиялық жаңалығына ұмтылу, экономикалық өндірісті ұйымдастырудағы жетістіктерін игеру – қажеттілік, ал одан керісінше бүгінгі күнде рухани тапшылыққа айналып отырған ізгілік, кісілік, адамгершілік, бауырмалдық, әдептілік, тәрбиелік мазмұн іздеу – бос әурешілік. Өкінішке орай, Батыс өркениеті бұл тұрғыда ешқандай жетістікке жеткен жоқ, қайта тоқырауға ұшырады. Мысалы, дәстүрлі қазақ қоғамы мәдени құндылықтарды ешуақытта тауар деп қабылдамайды, негізгі ұстанымы бойынша қоғамның шаңырағын шайқалтпай ұстап тұруға тиіс тетік, өмірлік ұстын ретінде қарастырады. Ал Батыс өркениетінде бұл тұрғыдағы ұстаным мүлдем басқа, олар мәдени құндылықтарды тауар ретінде қабылдайды, мақсат – сату (сатылу) және пайда табу. Қазақ қоғамы қазір қарқынды түрде жүріп жатқан жаһандану үрдісінің ықпалынан өзі қаламаса да, оқшау бола алмайды.

Тәрбиенің мақсаты – елдік сананы қалыптастырып, ұлттық рух пен ұлттық патриотизмді негіздеу, ұлтсыздықпен күресу болса керек. Сондықтан тәрбиенің жүзеге асуының технологиясы қалай дегенде де ұлтымызға ұстын, болашағымызға тұғыр болатын ұлттық тәрбиеде жатыр деп нық сеніммен айта аламыз. Бүгінгі қоғамда тұлғаның рухани құндылықтарын қалыптастыруда ұлттық тәрбиенің маңызы тоқталатын болсақ ұлттық және әлемдік мәдениетті менгерген жан-жақты мәдениетті тұлғаны қалыптастыру, яғни өз мәдениетіне де, өзге мәдениетті менгерген адам деп танымыз. Ұлттық мәдениетті менгеру, білу, оны әлемдік басқа мәдениеттермен үйлестіру жалпыадамзаттық мәдениет-тің іргетасын қалайды. Сол арқылы біз әлемдік білім кеңістігіне еркін араласа аламыз. Жоғарыда аты аталған құндылықтар жоғары оқу орнына болашақ мамандарды дайындауға негізделген «Ұлттық тәрбие» оқу құралында жан-жақты сипатталып беріліп отыр. Ұлттық тәрбие беру – әр адамзаттың өз Отанына деген саналы қатынасын, мемлекеттік тілді, мемлекет құрушы ұлттың мәдениетін меңгеруді, мемлекеттің ұлттық бірлігін нығайту қажеттілігін түсінуді қалыптас-тыру. Сонымен бірге тәуелсіз Қазақстанның жетістіктеріне мақтанып, ұлттық рухты күшейтуге, азаматтық борыш, перзенттік парыз ұғымдарын дұрыс қалыптастырып бағыттауға, болашақ мамандардың кәсіби жауапкершілігін дамытуға ықпал ету.

Ұлттық тәрбие беру арқылы біз тұлғаның бойында ұлттық сана, сезім, мүдде, мәдениет, діл т.б. қалыптастыруға мүмкіндік аламыз. «Ұлттық сананың негізгі компоненті - ұлттық сезім екеніне тоқтала отырып, ұлттық сезім үш элементті тоқталады: біріншісі - ұлттық қадір-қасиет, адамның өз ұлтын қадірлеу, сыйлау, құрметтеу өзгелердің алдында оның беделін түсірмеу, ұлт өкілі ретіндегі адамның үнемі өз қадір-қасиетінің болуын ойлап әрекет етуі сияқты сезімдердің жетегінде жүруін көрсетеді. Ұлттық сезімнің екінші элементі - адамның белгілі бір ұлтқа тиістілігін (белгілі бір ұлтқа жатуы, соған тән екендігі) сезінуі болып табылады. Ол әр адамның өзінің белгілі бір ұлттың өкілі екендігін сезінуін көрсетеді. Ұлтқа тәнділікті сезіну белгілі деңгейде оның әрекетіне де әсер етеді. Бұл дүние жүзіндегі елеулі ұлт өкілдерінің бәріне тән қасиет. Ұлтқа тәнділікті сезіну Отанға деген сезіммен үндес болып келеді. Үшіншісі – ұлттық мақтаныш сезімі, ол да әлеуметтік психологияда жиі ұшырасатын құбылыстардың бірі. Адам елінің жерімен, оның қазба байлықтарымен, бай мәдениетімен, қызықты тарихымен, ұлы адамдарымен мақтанады.

Сонымен ұлттық қадір-қасиет, ұлттық мақтаныш, ұлтқа тиістілікті сезіну бәрі қосылып, адамның өз ұлтына деген эмоциялық қатынасын білдіретін, оның ойы мен әрекетіне ықпал ететін психологиялық күйдің жиынтығын құрайды. Бұл ұлттық психологияның құрамына енетін ұлттық сезім деп аталатын кешеннің құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады. Қазақ халқының ұлттық тәрбиесі өмір бойы жалғасатын біртұтас үздіксіз үдеріс ретінде адамның этнос субъектісі ретінде этностық құндылықтарды, этноәлеуметтік рөлдерді және халқының салт-дәстүрінде шоғырланған этностық нормаларды меңгерту, этностық өзіндік санасын оятып, өз ұлтына, тіліне, тарихына, мәдениетіне деген мақтаныш сезімін және басқа ұлт өкілдеріне сыйластық, түсіністік сезімін қалыптастыруды көздейді.

Қорыта айтсақ, халқымыздың ғасырлар бойы жасаған рухани-материалдық мәдениетінің бай мұралары, қазіргі жастардың ұлттық тәрбиесін рухани жүзеге асыруда пайдаланатын тәлімдік құрал болып саналады. Қазіргі таңда ұлттық тәрбие арқылы тұлғаның рухани құндылықтарын қалыптастыру тұтас педагогикалық үдерісте толығымен қамтиды. Ұлттық білім беру жүйесі әлемдік білім кеңістігіне кіріктіру барысында әлемдік деңгейде халықтық дәстүрлерде, құқықтық, ұлттық мәдениетті менгеру арқылы түрлі халықтың, түрлі дәуірдің рухани мақсаттарын жақындастыратын құбылыс тұрғысынан іске асып отырғаны белгілі. Тұлғаның рухани құндылықтарын қалыптастыруда ұлттық тәрбиенің, ұлттық және әлемдік мәдениетті менгерген жан-жақты дамыған тұлғаны қалыптастыру, яғни өз мәдениетіне де, өзге мәдениетті менгерген тұлға арқылы жалпыадамзаттық мәдениеттің іргетасын қалап және әлемдік басқа мәдениеттермен үйлестіру арқылы әлемдік білім кеңістігіне еркін араласу үдерісі іске асып отыр.

Әдебиеттер:

1. Назарбаев Н.Ә. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру». Егеменді Қазақстан. 12 сәуір 2017.
2. Тәрбиенің тұжырымдамалық негіздері. – Астана: Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2019. – 21 б. Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрінің 2015 жылғы 22 сәуірдегі № 227 бұйрығымен бекітілген.
3. Уәлиханов Ш. Таңдамалы шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1985. – 560 б.
4. Жұмабаев М. Педагогика. – Алматы: Рауан, 1998. – 112 б.
5. Пірәлиев С.Ж., Иманбаева С.Т., Төлеубекова Р.К., Шолпанқұлова Г.К., Нұрғалиева Д. Ұлттық тәрбие. Оқу құралы. – Алматы: 2020. - 280 б.

ЖАС ҰРПАҚҚА РУХАНИ-АДАМГЕРШІЛІК ТӘРБИЕ БЕРУ ЖОЛДАРЫ

Мажитов Мырзатай Исатаевич

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Аннотация

Қазіргі кезеңде өзекті мәселелердің бірі рухани құндылықтарымызды жоғалтпау, тұлғаның болмысын ішкі қажеттіліктерін қанағаттандыру мен игілікке ұмтылуға баулу. «Рухани жаңғыру» бағдарламасын жүзеге асыру аясында елімізде бірқатар іс-шаралар атқарылып келеді. Ұлттық құндылықтарымыздың қайнар көзі қазақ халық педагогикасы мен дәстүрлері. Осы құндылықтарымызға қайта оралу, ұлттық мәдениетіміздің әлеуметтік-тұрмыстық дәстүрлі түрлерін танып-білу, оның рухани бастауына терең бойлау, туған елінің, ұлтының өзіндік ерекшелігін білу – ұлтты сақтап қалудағы қоғам талабынан туындаған қажеттілік. Осыған байланысты рухани байлық көздерін анықтау қажет.

Түйін сөздер: *рухани байлық, руханилық, жеке тұлға, құндылықтар*

Адамға адамгершілік қасиеттерін қалыптастыру ісі отбасынан басталады. Адамгершілік қасиеттерді (имандылық, қайырымдылық, мейірімділік, ізеттілік, инабаттылық, т.б.) адам бойына дарыту үшін әуелі үйрету, содан кейін дағдыландыру, талап ету, мәжбүр ету тәсілдері қолданылады.

Адам-ұлы тұлға. Адамгершілік-оның жоғары, саналы, адамдық қасиеті. Жалпы адамның адамдық қасиеті бес жасқа дейін қалыптасады. Адамдық қасиет қалыптасқан соң адами мінез-құлықпен адамгершілік қасиеттерді адам бойына сіңіру үшін игі әрекеттер үйретіледі. Әрекеттерге адам әдеттеніп, әдет өмірлік қолданысына айналып, адамның санасы әдет-ғұрыпты игере бастайды да, ол әдет-ғұрып әдетке айналып, одан әрі дамып әдептілікке ұласады. Сөйтіп, игі іс-әрекеттің мәдени ірге негізі-әдеп болады. Әдеп ұлттық қолданыста

мәдени дәстүрге айналады. Дәстүр ұлттық өмір қолданысында салтқа (заңдылыққа) айналып, содан салт-дәстүр пайда болады. Салт-дәстүрдің ұлттық санадағы көрінісі-салт-сана (яғни салттың ұлттық санаға сіңуі) деп аталады. Бұл үрдістер игі іс-әрекеттің мәдени сәулеті деп аталады. Жеке тұлғаның бойына адамгершілік қасиетті дарыту жолдары осылай дамиды. Мысалы, үлкенді сыйлау әдетін үйреніп дағдыланған бала әдеп (этика, этика) қалыптастырады да әдепті болады, одан әрі қарай сондай адамдардың әдептілігі салт-дәстүрге айналады. Міне, осы сабақтастықтан салт-сана (ұлттық санаға сіңген әдеп) пайда болады.

Адамға адамгершілік қасиеттерін қалыптастыру ісі отбасынан басталады. Адамгершілік қасиеттерді (имандылық, қайырымдылық, мейірімділік, ізеттілік, инабаттылық, т.б.) адам бойына дарыту үшін әуелі үйрету, содан кейін дағдыландыру, талап ету, мәжбүр ету тәсілдері қолданылады.

Гегельдің «рухы оянбаған халық тарих көшінен шет қалады» деген ойына назар аударған жөн. Ұлттық рух дегеніміз сайып келгенде оның өзіндік санасы, тарихи жады. Қазақ халқының дәстүрлі мәдениеті ғасырлар қойнауынан бастау алады және көптеген тарихи қабаттардан тұрады, осыған орай мәдениеттің тарихи қозғалысын, заңдылықтарын танудың маңызы артып отыр. Бұл талапты қанағаттандыру үшін өткен дәуірлердің рухани мұрасын тарихи-философиялық тұрғыдан байыптау қажет. Осы орайда белгілі философ А.Х. Қасымжанов: «Қайта жаңару уақыты туды. Ол рухани тамырламызды зерттемей, ұғынбай іске асуы мүмкін емес. Іздену, ұғыну өткенге құрметпен қарау, бұл халықтың іштей түлеп өзін-өзі тану жасына түсуі, өркениетті қоғамдағы озық халықтардың тарихи мұрасының өрлеу ұлттық сана-сезімінің өсу процесінің негізгі бөлігі болып табылады. Мұнсыз халық тәуелсіздігі дегеніміз бос сөз болып қала бермек» [1, 218 б.] — дейді. Сөйтіп өткен дәуір рухани бастаулары бүгінгі күн мен болашақтың өзегіне айналып отыр. Халқымыздың моральдық адамгершілік, халықтың ізгі қасиеттерін бойға сіңіру-әрбір азаматтың борышы. Адамгершілік тәлімі дұрыс қалыптасқан адам ар-ұятына кір келтірмейді. Ол жастардың, оқу орындарын бітірген жас мамандардың ақыл-парасаты, мәдени дәрежесі, ұғым түсінігі, ой-өрісі, жақсы салт-дәстүрден, озық әдеп-ғұрыптан хабардар болуы.

Тәрбие – қоғамдық, өндірістік және мәдени өмірдің белсенді қатысушысын даярлауды мақсат етіп қойған, жеке адамды қалыптастырудың жүйелі процесі. Тәрбие білім берумен тығыз байланысты. Сонымен бірге ол адамға қоғам құрылысы, ғылым мен техниканың дамуы, әдебиет, өнер, бұқаралық ақпарат және насихат құралдары (баспасөз, радио, телевизия) арқылы ықпал етеді. Тәрбиенің негізгі түрлері – отбасы тәрбиесі және қоғамдық тәрбие. Тәрбие – қоғамдық өмірдің жалпы және қажетті категориасы. Жас буын мен аға буын арасындағы байланыс пен мирасқорлық тәрбие арқылы жүзеге асады. Тәрбиенің мақсаты, мазмұны, ұйымдастыру түрі, әдісі қоғамдық қатынастардың тарихи, мәдени дамуына сәйкес өзгеріп отырады. Тәрбие мәселесінде айрықша мән беріп сол жайында қазақ тілінде алғаш «Педагогика» атты еңбек жазған Мағжан Жұмабаев: «Тәрбие, кең мағынасында алғанда, қандай да болса бір жан иесіне тиісті азық беріп, сол жан иесінің дұрыс өсуіне көмек көрсету деген сөз. Ал енді адамзат туралы айтқанда адамның баласын кәміл жасқа толып, өзіне-өзі қожа болғанша тиісті азық беріп, өсіру деген мағынада жүргізіледі деп байлам жасайды [2;13 б.].

Сонымен мемлекетіміздің іргесін нығайту мақсатында ең алдымен адам бойына адамгершілік тәрбиені қалыптастыру керек. Адамның құқығын қорғау мен сақтауды жүзеге асыру бүгінгі кездің өзекті мәселесі болып отыр.

Тәрбие жүйесінде, жеке тұлғаның жақсы қасиеттерін қалыптастыруда қоғамның, оның ішінде интеллектуалдық деңгейі биік, дүние танымы дұрыс қалыптасқан азамат етіп тәрбиелеуде мектеп, жоғарғы оқу орындарының орны ерекше рөл атқарады.

Сондықтан, жеке тұлғаның рухани және жан-жақты дамуының негізі болып білім мен ғылымды жаңа заман талабына сай дамыта отырып, ұрпақтарымыздың бойында адамгершілік қасиеттерді қалыптастыру басты міндет болып тұр.

Одан әрі осы қасиеттер қалыптасқан жағдайда адамның қадір-қасиетін, ар-намысын, әлеуметтік – экономикалық, саяси құқықтары бет алады.

Еліміздің болашақ азаматтарының адамгершілік құқықтық жеке адами құндылықтарды, адамгершілік идеяларды бойына сіңірген қоғамның демократиялық көбеюі негізінде қажеттігі анық. Адам құқықтарының мақсаттылығының адамгершілік ұғымын кеңейте отырсақ, азаматтардың құқықтық мәдениетін көтеру мәселесінің өзектілігін арттыру қажет.

Адамгершілік тәрбие мен әркімнің құқығын сақтау бойынша, адамгершілік тәрбие жай ғана тәрбие мен адам бойындағы қасиет- деп қарамау керек.

Ол адамдардың бір-біріне деген міндеттерімен қатар қатынасын айқындайтын, мінез-құлқының нормалары мен ережелерінің жиынтығы болып табылады.

Тұлғаның жан-жақты жетілуі адам бойындағы инабаттылық, кішіпейілділік, үлкенді үлкен деп, кішіні кіші деп, сыйлай білу, тәрбиелік, жақсылық атаулыға деген сезімді дамыту, өзгеге болмайтын жамандық атаулыға жол бермеу.

Яғни, адамгершілік - қоғамдық өмірдің негізі болып табылады. Соған орай құқықтың негізгі элементтері (бар).

Қазақ халқының тәрбиелік және тәлімдік ой-пікірлері мен жол-жораларының маңызы мынадай жайттарда айшықтала түседі: қазақ халқының өміріндегі үлкенді сыйлау мен қонақ күтудің елеулі маңызы; халық ойындары мен мерекелерін өткізудің де өзіндік ерекшеліктері мен қалыптасқан жүйесі, табиғаттың сырын терең меңгеріп, үйлесімділік табуы; өсиет айту, терме, айтыс, шешендік сөздер; қазақтардың поэзиясы; туыстық қарым-қатынастар; қонақжайлылық, тектілік, т.б.

Әсіресе қазақтың шешендік сөздері тәрбие берудің аса қасиетті де құнарлы қаруы болып табылады. Себебі «шешендік сөз өнері өмір шындығымен, әлеуметтік уақыттың қатал да құбылмалы мінезімен бетпе-бет келгенде, адамға рухани жәдігер болып, көзден алыс, көңілге жақын құбылыстарды түсінуге жетелейді». Мұның мәні қазақ даласында аузы дуалы, елге беделі бар адамның белгілі бір мәселеге қатысты айтқан ұтымды сөзі, пайымды пікірі ауыздан ауызға жылдам тарап, көпшілікке үлгі болған. Сондықтан «шешендік сөз өнерін – қазақтың әдеп кодексі деп айтуға болады. Екінші сөзбен айтқанда қазақ би-шешендерінің ұлттық моральдық құндылықтарды қалыптастыру әдіснамасының өзіндік қалпын білдірмек» [3, 58 б.].

Адамзат қауымының ғасырлар бойғы тарихы имандылық, ғибраттық, әдет-ғұрып, салт-дәстүр, ұлттық тағылым ұрпақ тәрбиесінің қыруар үлгілерін мұралыққа қалдырғаны бәрімізге белгілі. Қазіргі таңда сол құндылықтарымыз қаншалықты сақталып, ұрпақ санасына қаншалықты беріліп жатқандығы басты мәселе. Адам өміріндегі тәрбие, ұлттық сана басты мәселе болуы тиіс. Адам болып туылу оңай, ал адам болып қалыптасу қиын. Адамдық қасиетке бірден бір әсер етуші фактор ол тәрбие, ұлттық салтымыз. Сол халық даналығы қорытқан қазына байлық, тәжірибені халық игілігіне жарату, үлгі етіп ұсыну жас ұрпақтың еншісінде.

Құқықтар болмаса, адамдар өзгенің құқығы тұрмақ өз құқығын да білмес еді, ал өз құқығын білмеген адам өзгенің құқығын білмейді, сондай-ақ, оны сақтамайды.

Сондықтан да осы жерден біз адамгершілік тәрбиенің орны ерекше екендігін байқаймыз, яғни адамгершілік тәрбиесінің ауадай қажет екендігін түсінеміз.

Адам өміріндегі тәрбие, ұлттық сана басты мәселе болуы тиіс. Адам болып туылу оңай, ал адам болып қалыптасу қиын. Адамдық қасиетке бірден бір әсер етуші фактор ол тәрбие, ұлттық салтымыз. Сол халық даналығы қорытқан қазына байлық, тәжірибені халық игілігіне жарату, үлгі етіп ұсыну жас ұрпақтың еншісінде.

Әдебиеттер:

1. Касымжанов А.Х. Духовное наследие казахского народов. Москва, 2012.
2. Табылдиев Ә. Қазақ этнопедагогикасы. Алматы, 2011.
3. Сейталиев Қ.Б. Жалпы психология. Алматы, 2008.

ЖАҢА МАЗМҰНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ БІЛІМ ЖҮЙЕСІ

Насипуллаев Еркебұлан Бекбергенұлы

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Дүние жүзінде білімнің ролі артып, әр елдің өзіндік білім беру жүйесі тағайындалған. Бірақ, ол әлем халықтарының білім берудегі тәжірибесімен, бағыт-бағдарымен деңгейлес болуы қажет. Қазақстан Республикасындағы үлкен өзгерістердің білім беру саласында қамтылуы маңызды іс-шара болып табылады.

Қазіргі таңда қоғамның қарқындап дамуы білім жүйесінің сапасын жақсарту, жаңа технологияларды кеңінен қолдана отырып, еліміздің білім жүйесін халықаралық стандарт деңгейіне жеткізу, өзгермелі өмірге бейімделген, бәсекеге қабілетті білімді де білікті тұлға дайындау қажеттілігі туып отыр.

Демек білім беру мазмұнының түбегейлі тамырлы өзгерісінде шығамашылық іс әрекет тәжірибесімен қаруланған бүгінгі өзгермелі жағдайларда білім алуға дайын тұлғаны бағыттауға білім жүйесі сай болу қажет. Болашақтың бүгінгіден де нұрлы болуына ықпал етіп, адамзат қоғамын алға апаратын күш тек білімде ғана. Қай елдің болмысын өсіп-өркендеуі өркениетті дүниеде өзіндік орын алуы оның ұлттық білім жүйесінің деңгейіне даму бағытына байланысты. ХХІ ғасыр өркениеттің алға басуымен сипатталатын болса, ол әр адамның жаратушылық болмысы нәтижесі.

Бәрімізді бүгінгі таңда алаңдататын мәселе – сол ұрпақтың сапалы білімді игеруі. Халқымыздың тағдыры – жас ұрпақтың қолында. Оларды жігерлендіру, жаңа бағыт, үлкен серпін әкелу – ұстаздардың жауапкершілігі. «Сен бұл өмірге мақсатты тіршіліктерді тындыруға келдің және алдағы міндетің де сол. Егер осыны орындамасаң, онда ештеңе істемегенің» – деген екен ұлы ойшыл Жалал-ад-дин Рулш. Осы сөз әрбір ұстазға арнап айтылғандай. Ұстаз-бұл тек тәрбиеші ғана емес, сонымен бірге дос, біздің қоғамымыздағы білікті тұлғаны биікке көтеретін адам. Озық ойлы білімдар адам заманның, қоғамның дамуына, өзгеруіне өз үлесін қосады. Соңғы жылдары жеке тұлғаны қалыптастыруды дамыту және оған жан-жақты терең білім беру мақсатында жүйелі жұмыстар атқарылып, мемлекеттік стандарт талаптарына сай бақылау тәсілдерін қолдануымыз көңілге қуаныш ұялатады. Өйткені қазіргі кезеңде білім беру жүйесінің ең басты мәселесі – шәкірттің білім сапасының деңгейін халықаралық дәрежеге жеткізу. Осыған орай мемлекеттік білім беру саясатының бағытында мектеп баланың дамуын жүзеге асырып, жеке тұлғаның қабілеттілігін ескеріп, бір қалыпта қалыптасуын қамтамасыз етуі керек.

Адам баласына шын мәнінде білімді болуы үшін үш қасиет: жан-жақты білім, ойлауға дағдыланғандығы және сезім дарқандығы қажет. Әрбір оқушының өң бойына осы қасиеттерді сіңіріп, жаңашыл үрдіспен еңбек ететін болсақ, бәсекеге қабілетті тұлғаны қалыптастыруда өз шешімін табады. Қарапайымдылықтан күрделілікке ұмтылатын болсақ, онда жеке тұлғаның талпынысын оятып, ұстаз бен шәкірт арасындағы байланысты нығайтуға болады.

Білім беру барысында оқушының жеке тұлға ретіндегі ерекшеліктерін ескеру-баланың өзін-өзі дамыту мәселесін оңтайлы шешуге мүмкіндік береді. В.А.Сухомлинский:

«Мектептің басты міндеті- әрбір адамның дарындылығын ашу, оны толыққанды шығармашылық, еңбек жолына бағдарлау. Әрбір оқушының қайталанбас дарынын дәл басып табу, аша түсу, қастерлеу, бұл- тұлғаны адамзат қадір-қасиетінің өркендеуінің жоғарғы деңгейіне дейін көтеру деген сөз», - деп атап көрсетеді [3].

Қазіргі таңдағы оқыту мақсаты-оқушының танымдық тәжірибесін ескере отырып, жеке тұлға ретінде дамуына оң ықпал, көмек көрсету.

Бұл жағдайда қоғамның білім деңгейі мен интеллектуалдық әлеуеті ұлттық байлықтың маңызды құрамы ретіндегі сипатқа ие болды, ал адамның білімділігі, кәсіби икемділігі, шығармашылыққа талпынысы және қалыптан тыс жағдайларда әрекет ете білуі Қазақстан Республикасының өрлеуіне негіз, ол қоғамның тұрақты дамуы мен қауіпсіздігін қамтамасыз етуге шарт бола алады. Білім берудің қазіргі кезеңінде оқытудың жаңа интенсивті педагогикалық технологиясына өту, оны модернизациялаудың белсенді процестерін жүзеге асыру, дүниежүзілік білім кеңістігіне ену мүмкіндіктерін анықтау өзекті проблемаға айналып отыр. Әлемдік білім кеңістігіндегі озық тәжірибеге негізделген білім беруге көшудегі негізгі нысана – адамзат тарихында уақыт озған сайын өзектілігі арта түсетін білімді де білікті, тәжірибелі де текті ұрпақ қалыптастыру. Ұлтымызды дәріптейтін, рухымызды биіктетіп, ұлттық сенімімізді жігерлендіретін ұрпақтың болашағы- бізге, яғни ұстаздарға үлкен міндет. Ол үшін мұғалім кәсіби біліктілігін жаңа бағытта арттырып, білім мазмұнын жаңартып, тиісті әдіс-тәсілдерді қолданып, әдістемелік негіздерді қалыптастыруы керек. Өйткені білім әр адамға өмір бойы қажет екенін өмір тәжірибесі дәлелдеп отыр.

Сондықтан, әр педагог әрбір баланың ойынан шығып, қажеттілігін қанағаттандыра білуге дайын болуы тиіс. Оқушының рухани өсуіне жағдай туғыза алатын, жаңалықтарды қабылдауға даяр, өз әрекетіне өзгеріс енгізе алатын ұстаз ғана бүгінгі қоғамның мүддесінен шыға алады. Ойы жүйрік, саналы, бәсекеге қабілетті жеке тұлғаны тек қана жаңа тұрпатты педагог қалыптастыра алады. Өйткені жақсы мұғалім жақсы оқушыларды жасайды. Еліміздің білім беру жүйесін жетілдіруде көзделіп отырған мақсаттардың ең негізгісі – әрбір жеке тұлғаға білім алудың өмірлік жолын еркін таңдауына мүмкіндік туғызу.

Сындарлы ойлайтын, өз мүмкіндіктеріне сенімді, әр түрлі әлеуметтік және өндірістік проблемаларды өз бетінше шешуге қабілетті тұлғаны дайындау үшін оқытудың сапасын жетілдіру аса маңызды мәселе болып табылады. Осы мақсатта білім негіздерін өз еркімен үйренетін, іс-әрекет мақсатын, міндетін, түрін, тәсілін, жағдайын өзінше түсініп, алған білімін өмірде қолдана алатындай жағдайға оқушыны жеткізуіміз керек. Оқытудың ұтымды технологиясын пайдалану арқылы шәкірттің тұлғалық болмысын дамытуға мүмкіндік туады.

Бүгінгі күні білім сапасы үлкен мәселе болып тұрғаны шындық. Білім сапасы-мұғалімдер жұмысының көрсеткіші және мұның бәрі пәндік олимпиададан, ғылыми жоба жарыстарынан көрініс табады. Осы жерде ұлтымыздың ұлы ұстазы Ахмет Байтұрсыновтың «Ең әуелі мектепке керегі – білімді, педагогика, методикадан хабардар, оқыта білетін мұғалім. Екінші, керек құралдар, құралсыз іс істелмейді» [4] деген сөзі ойға оралады. Бұл өткен ғасырдың басында айтылғанымен, жүз жыл өтсе де бағыт-бағдар беріп мәнін жоймай тұр.

Жеке тұлғаны қалыптастыруда әрбір ұстаз шәкіртпен ынтымақтастықты орнатып, шығармашылық негізде әрекет ету керек және мына мәселелерге назар аударған жөн:

- 1.Тұлғаның қалыптасып, өз бейнесін табуы, даралық, руханилық болмысын танытуы;
- 2.Оқушы тұлғасына қолдау көрсету және өзін-өзі қорғауға ұмтылдыру,
- 3.Тұлғаны түсіну, салауатты өмір мен өзіндік қатынастың негізін қалау;
- 4.Жаңа ақпаратты талдай отырып, терең меңгеруге, маңызын анықтай алуға мүмкіндік жасау;
- 5.Өзіне қарама-қарсы идеяларды жоққа шығаруға емес, түсінуге ұмтылуды нұсқау.

Осы жайттарды ескере отырып, оқушының тұлға ретінде дербес өзіндік әлеміне бойлату арқылы өзін-өзі дамытуға, өз мүмкіндіктерін таныттырып, оны жүзеге асыруға, өз

жан дүниесінің мәнділігін сезіндіруге бағыттайтын әрбір ұстаз өз қызметін үлкен сеніммен атқарғаны жөн. Себебі мұғалім ең жауапты міндетті орындайды- ол адамды қалыптастырады. Мұғалімі қандай болса, шәкірті де сондай сенім жүгін көтереді.

Жас ұрпақтың үміг- арманын, болашағын көтеруді алдына мақсат етіп қоя білген ұстаз білімді, ізденімпаз және жаны таза болуы қажет. Ұлы жазушы Мұхтар Әуезовтың «Алдыңғы жақсы артқы жасқа тәлім айтпаса, ел болғаның қайсы»- дегендей, әрбір ұстаздың мақсаты- ерік-жігері мықты, адамгершілік деңгейі жоғары, сапалы білім беру арқылы Қазақстанның болашағына сай келетін ұрпақты тәрбиелеу көзделеді.

«Қазіргі заманда жастарға ақпараттық технологиямен байланысты әлемдік стандартқа сай мүдделі жаңа білім беру өте қажет» деп Елбасымыз атап өткендей, жас ұрпаққа білім беру жолында ақпараттық технологияны оқу үрдісінде қолдану мен оның тиімділігін арттырудың маңызы орасан зор. Себебі ақпараттық технология ғана жаңа педагогикалық технологиялардың мүмкіндіктерін іске асыра алады. Оқушы-оқу үрдісінің басты субъектісі, сондықтан баланың дамуына, оның ойлау қабілетін дамытуға оқушы мен оқытушының өзара іс-әрекетін қамтитын оқыту әдістерінің үйлесімдігі нәтижесінде жүзеге асырылады.

Ақпараттық технологияны пайдаланып оқыту төмендегідей мақсатты көздейді:

Оқушылардың ақпаратпен жұмыс жасау іскерлігін қалыптастыру арқылы коммуникативтік қабілеттерін, ақыл-ойын, танымдық және шығармашылық қабілеттерін дамыту, алған білімдерін практикалық іс-әрекетте қолдануға үйрету.

- Егер ақпараттық технологияны тиімді пайдаланса, оқушылардың пәнге деген қызығушылығы, танымдық белсенділігі, зерттеушілік іскерлігі, шығармашылығы артады.

Еліміздің өркениетті елдер қатарына ұмтылуына байланысты қазіргі кезеңде білім ең басты мәселе болып отырғаны баршамызға аян. Бұл білім берудің әлемдік деңгейіне сай болуды білдіреді. Олардың ең бастылары:

- білімнің әрбір адам тағдырындағы мәнділігін күшейту үшін оның дара тұлғаға бағытталуы;
- қоғамдағы рухани құлдыраудан арылу үшін білімді ізгілендіру;
- әр баланың білім алудағы өз қабілеті мен ынтасына сай, қасиеттерінің құрылымына тәуелділігін, қасиеттері белгілі туындаған сұранысын қанағаттандыру үшін білім беруді саралауды күшейту-көп нұсқалы білім алуға жағдай жасау.

Яғни бүгінгі өмір талабына сәйкес білім берудің жаңа мазмұнын, оқытудың басым бағыттарын нысанаға ала отырып, барынша дамыған, алдыңғы қатарлы 50 мемлекеттің қатарына қосылуды және әлемдік білім беру кеңістігіне енуді жүзеге асыру қажеттігі туындайды. Өркениетті ел қатарына қосылудың кілті- білімде болса, білімнің көзі- мектепте екенін ұмытпайық. Мемлекеттің болашағы, үмігі мен сенімі- жас ұрпақ тәрбиесіне үлкен жауапкершілікпен қарау, заман талабына лайықты мұғалімнің қызмет етуі қоғам дамуын алға бастайды.

Жаңа мазмұндағы білім жүйесін мектеп өміріне енгізуде мұғалім педагогикалық, психологиялық, философиялық және т.б. ғылым салаларының тиімді зерттеу нәтижелері мен әлемдік озық тәжірибелердің алдыңғы қатарлы идеяларымен танысып басшылыққа алады.

Сондықтан да тұлғаны дамытудағы басты рөл атқаратын адам ол ұстаз. Ұстазға қойылатын талап – орта мектепті бітіруші түлектің бәсекелесу мүмкінділігін тудыра алуын қадағалау. Оның басты мақсаты- бала бойындағы табиғи қабілеттерін дамытудың сапасын арттыра отырып, жеке тұлға мен қоғамның қажеттілігін қанағаттандыру. Жаңа инновациялық үрдісті кеңінен қолдану, ғылымның соңғы жаңалықтарын тиімді пайдалану.

Әдебиеттер:

1. Сухомлинский В.А. Балаға жүрек жылуы. –Алматы: Мектеп, 2011 .-323 б2 .Байтұрсынов А. Шығармалар жинағы. 1989. -320 б.

ТӘЛІМ-ТӘРБИЕ ТУРАЛЫ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ОЙ-ПІКІРЛЕР.

Қанатбаева.Р.А.

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Қазақ педагогика тарихында бүгінгі ұрпаққа тәлім-тәрбиелік ой-пікірлерін мұра етіп қалдырған Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев, А.Байтұрсынов, Х.Досмұхамедұлының алар орындары ерекше. Ойшыл ғалымдардың еңбектерін, шығармаларын, ғылыми мақалаларының оқып-үйрену, қажетімізге пайдалану ұстаз қауымының үлкен борышы облмақ. Міне, өресі биік өміршең ойлар айтқан ойшылдардың баға жетпейтін құнды туындыларының ғылыми мәнді ой-пікірлерді таңдамалы шығармаларын оқи отырып көз жеткізуге болады.

Ж.Аймауытов «Тәрбиеге жетекші» еңбегінде оқыту, білім беру, әдет пен дағды, оқуға ынта ету, оқу үрдісіндегі көрнекі құрал, баланы түрлі қасиеттерге баулу, ұстаз бен ата-ананың өнегелік жолдары туралы жазады. Ол баланы оқыту мәселесіне көбірек көңіл бөлген, ... оқу үнемі оңай болып отырса, балаға ойланатын ешнәрсе қалмайды. Шәкірттің ойы қозғалып, өз бетімен жұмыс қылмаса, қуаттары жетілмейді, білім де ала алмайды. Үнемі оңайға әдет алған бала қиын нәрсені үйренуге бойы бермейді, иландыратын нәрсе киліксе, үстірт қарайтын ойландырғандай қылып оқытуға тура келед.

Осы мәселе М.Жұмабаевтың «Педагогика» оқулығында да сөз болған. Ол Ойлау жанның өте бір қиын, терең ісі. Ойдың терең болуы үшін әсерлеу, суреттеулердің көп ашық болуы керек. Қанша дегенмен адам суреттеулер бойынша ойлайды. Бала пікірді суреттердің өзінен шығарып алсын. (М.Жұмабаев Педагогика, ана тілі, 1992, 112 б)

Ж.Аймауытов пен М.Жұмабаевтың педагогикалық еңбектерін оқығанда олардың еңбектеріндегі ой-пікірлер А.Байтұрсыновтың «Тіл жұмсар» атты еңбегінде де бір-бірімен ұштасатындығын көруге болады. «Бала білімді тәжірибе арқылы өздігінен алу керек», дей келе мұғалімнің қызметі-балаға жұмысты әліне қарай шағындап беруі тиіс, деп көрсетеді. Оқытудың жолдарына тоқтала отырып, Ж.Аймауытов: бала аз білсе де, пысық болсын. Оқытушы терең ойлы көркем сөздерді көптіртіп, балаға бір жола көп білім үйретемін деп ойлайды. Ол-үлкен қате. Ағыз негізгі білім аз-аздан берік алған білім. Берік білгіземін деп, қайта-қайта ұққан нәрсені айтып, мезі қылу да жарамайды. Баланың нағыз білгені қойылған сұрақтарға жауап беруден көрінеді. «Білім біржола күреп алатын нәрсе емес, аздан көбейетін нәрсе», -деп тұжырымдайды. Ал, Мағжанның «Бастауыш мектептегі ана тілі» еңбегін оқи отырып Жүсіпбектің идеясын әрі қарай дамытушы екенін көруге болады. М.Жұмабаев бастауыш мектептен бастап, берілген тапсырманың мағынасын түсініп оқуын талап етеді. «Бала нені білсе де, көзімен көріп, өолымен ұстап, мүмкін болғанша өзі істеп білсін. Баланы адам мектепке «тоты» бол деп бермейді. Сөзінен ісі айырылмайтын іскер болсын деп береді, дей отырып «Баланы қалай оқыту керек?» деген сұраққа «Бақсы» деген мақаланы оқытудың жолдары арылы былайша көрсетеді:

«Мұғалім мақаланы түгел оқып шығады, онан соң мақаланың ішінен үш бөлімге бөліп, бірінші бөлімін оқиды: «Бір қазақтың ақшасы ұрланады. Кім алғанын біле алмай бақсыны шақыртыпты». Балалар осы сөйлемдердің мағынасы естерінде қалай қалса, солай

шығады. Онан соң мұғалім екінші бөлімін оқиды: «Бақсы ауыл адамының бәрін қалдырмай жиғызады. Етіктерін шешкізіп жалаң-аяқ қойып айтыпты: мен жынымды шақырамын. Ол жылан болып келіп ақшаны алған ұрының аяғын шағады» деп. Балалар естерінде қалғанша жазады. Мұғалім тағы оқиды: «Сонан соң қобызын алып сарнап-сарнап отырып «Ал шықты!» деген екен, ұры секіріп кеп түседі. Балалар тағы естерінде қалғанша жазады. Міне, шәкірттер сөздерді ғана жадында ұстап қалуға ұмтылмай толық бір суретті картинаны есінде ұстап қалып, оны өз сөзімен жазу деген осы деп кеңес береді.

Баланың керек сөзін өзі іздеп тауып, суырып сөйлеуге нақты бейне, сурет орнату қажеттігін осылайша түсіндіреді. Бұл да Мағжанның жаңалық атаулыға сол кездің өзінде мән бергендігінің көрінісі. Алдымызға RWCT жобасының әдістеріндегі тиімді жолдар сол уақыттар да байқалғандығын аңғаруға болады.

Бала қандай нәрсеге ынталы болмақ?

Сұраққа жауап іздеудің тамаша идеялары ағартушыларымыздың еңбектерінде ерекше көрініс алады: Жүсіпбек Аймауытов: «Бұрын таныс емес тың нәрсеге бала ынталы болмайды, бұрын білетін ескі нәрсеге де ынталы болмайды. Ынтаны қоздыратын жаңа мен ескі нәрсе. Баланың ынтасын тарту үшін оқылатын нәрселер де жаңалық. Болу керек. Ол жаңалық бұрынғы ойда бар нәрсені не толықтырғандай, не дәлелмен бекіткендей, не бұрынғыны бекерге шығарғандай, болмаса күшейткендей бір өзгеріс кіргізетін болу керек. Бір күндегі көз үйренген таныс нәрсеге көңіл қойып қарамаймыз, егер ол нәрсе азырақ өзгеріс пайда болса, әуес қып қызығып қарай бастаймыз... Ол ынтаны оятады. Өмір ақылға жаңа әсер беріп отырады, сондықтан адам жаңадан жаңаны іздемен.

Ынта-ақылдың бір қызметі. Ол қымбатты шақыратын оқыту. Бала алған білімін сақтаса, ол білімін молайтуға тырысса, білімге ынталанғандығы содан байқалады. Әр нәрсеге ынталанушылық адам өміріндегі сұлулықтың көзі. Сондай көдерді ашу, бөгетсіз саулатып ағызу-міне, адамның өмір күштерін өркендету өнері, сонымен бірге әлеуметтің рухын сіңіру өнері.

Әрі қарай оқи отырып «ынта» туралы мына ойларды ерекше бағалауға болады: «Адам ынталанбай іздегеніне жете алмайды», «Білгенін іске жанастыру» баланы оқуға ынталандырады, ынта-келешек іске талпыну. Ынта жетіліп тәрбиелене берсе, жаңа ынталар пайда болады.

Мағжан «Бастауыш мектептегі ана тілі» еңбегінде: «Мұғалім баланың жанындағы әсерлерін не жазумен, не аңызбен жарыққа шығаруға ынтасын оятсын. «Жанындағы ойды, әсерді жарыққа шығаруға ынталы бала не жаратылыстан алады, не маңайындағы адамдардың тұрмысынан алады, не искустводан алады.

Жаратылыс 1. Бұл баланы сұлу жерлерге экскурсияға әдейі апару, көріністерді бақылау үшін. Мысалы, көктің түсін, құстың ұшуын, құмырсқаның ұясы т.б.

2. балаға түрлі тамақтың қалай жасалатынын түрлі киімнің қалай тігілетінін бақылатып үйрету керек.

3. Бала искустводан әсер алсын: күй, ән тыңдасын, сұлу карталар көрсін.

Баланы не нәрсемен айналдырсаң да, бала сол ісіне ынталы болсын.

Міне, қазіргі уақытта оқыту технологиясында зерттеу жүргізудің алғашқы элементері сол кездерде де болғандығы көрінеді.

Халел Досмұхамедұлының оқушы денсаулығын сақтауға, тән тірлігін танытуға дене мүшелері туралы жазған еңбектерін, аудармаларын оқи отырып ерекше маңызы бар екендігін жоғары бағалайсың. Қазіргі мектеп оқушылары үшін гигиеналық шарттарды сақтауға ережелер, кеңестер екендігін білесің. Осы мәселе сөз болған Х.Досмұхамедұлының «Оқушының саулығын сақтау» атты аударма кітапшасында «Құлақ сау болсын десең», «Тынысың сау болсын десең» кеңестері баланы ұқыптылыққа, әдетке, тәртіпке үйрететіндігі

көрінеді. «... тұла бойыңды, ең болмағанда мойныңды, көкірегіңді, арқанды күнде салқын сумен жуып жүр. Көнбісті боласың ...», «Жұмыс уақытында көзің талса, жұмысыңды қой да, көзің демалғанша терезеге қара, терезеден ашық аспанға қара», - деген кеңестері өмірлік пайдасы бар әдетке үйренудің жолы екендігін түсінесің.

Х.Досмұхамедұлының ойлары, кеңестері М.Жұмабаев идеяларымен ұштасатындығын еңбектерінде де орын алғандығын байқауға болады.

Қорыта келгенде, А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытовтың Х.Досмұхамедұлы туралы пікірлерінің үндестігін еңбектері арқылы салыстыра отырып, бүгінгі күнде жан-жақты шығармашыл жас ұрпақты тұлға етіп қалыптастыру міндетін, оқытудың жаңа технологиясы бойынша тұлғаның шығармашылық қабілеттерін дамыту жолдарына зор мән бергендігі айқын аңғарылады.

Пайдаланған әдебиеттер

Ж.Аймауытов	Таңдамалы шығарма, IV том Алматы, ғылым-1998ж 322-411б
А.Байтұрсынов	Бастауыш мектеп. Алматы: Жеті жарғы, 1996ж. 128б/55,59/
А.Байтұрсынов	Оқу жайлы. Әлем, Алматы: жазушы, 1991ж. 49б/44-47/
Мұмбаев.	Бастауыш мектепте ана тілі. Жұлдыз №1, 1993ж. (3-13)
М.Жұмабаев	Педагогика, Алматы, Ана тілі, 1992ж.
Ағартушы Халел	«Арыс» Алматы, 2004ж., (78-81б)

М. ЖҰМАБАЕВТЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МҰРАСЫ ЖӘНЕ БҮГІНГІ ИННОВАЦИЯМЕН ҮНДЕСТІГІ

Аскарова Армангул Каленовна

Педагогика пәні оқытушысы, педагогика ғылымдарының магистрі, педагог-шебер
Қ.Дүтбаева атындағы Атырау гуманитарлық колледжі
Атырау қ. Қазақстан

Аңдатпа

Мағжан Жұмабаев - аса дарынды ақындығымен бірге ұстаздықты мұрат етіп, сол жолда оқулық, методикалық сипатта еңбектер де жазған жан. «Педагогика» кітабы-қазақ баласын тәрбиелеуде күні бүгінге дейін ғылыми маңызын жоғалтпаған еңбек. Бұл мақалада Мағжан «Педагогикасы» мен тәрбие саласы, жан көріністері қазіргі оқыту және тәрбие үрдісімен үндестігі баяндалады.

Аннотация

Мағжан Жұмабаев – очень талантливый поэт, который идеализировал преподавание и попутно писал учебники и методические работы. Книга «Педагогика» - труд, не утративший своего научного значения в воспитании казахстанских детей. В данной статье описывается «Педагогика» Мағжана и область образования, гармония его взглядов с современным учебно-воспитательным процессом.

Түйін сөздер: ұлттық тәрбие, ұлттық сана, қазақ бесігі, жан көріністері, тәрбиеші

Ел егемендігін алып, өлгеніміз тіріліп, өшкеніміз жанды. Азаттыққа ұмтылған, тәубадан гөрі тәуекелге көбірек сүйенген кешегі «Желтоқсан» қозғалысы бір кезде азаттық жолына басын тіккен, шығармаларын оқымақ тұрмақ, атын атауға тыйым салынған ұлт зиялыларын, Мағжандарды, арада жарты ғасырдан астам уақыт өтсе де жеті қат жер астынан суырып алды, ұлттың ұранын ұрлап, рухын тығып ұстаған шойын есікті тас-талқан етті. Халқымыздың қасиеті мен қастерін бағалаған, қасіретінен қара жамылып, соған қабырғасы қайысқан, өз ұлтының бақыты үшін өз бақытын құрбандыққа шалған, тағдырдың запыранын ішіп, уын ұрттаған ел ардақтысы әлемінің есігін ашты.

Мағжан –ұлт ақыны, биік тұлға. Ол әдебиет есігін ақындықтың балғын кезеңін бастан кешірмей, таза ақын, азаматтық ірілікпен, үлкен тұлғаға тән өрелі мінезбен ашты. О бастан Ақын Азамат болып туды. Оған ақынның он сегіздегі балаң бозбала шағында-ақ тудырған «Кең жері күнен күнге құрып жатыр

Сұр жылан қанын-сөлін сорып жатыр.

Әуелде жұрт билеген адамдарды

Тәңірі күнен-күнге ұрып жатыр», -деген өлең жолдары дәлел.

Мағжан- азаматтығы ерекше. «Не көрсем де алаш үшін көргенім, Маған атақ ұлтым үшін өлгенім»-дейтін оның қай сөз, қай өлеңі де елім деп егіліп, жерім деп емініп тұрады. Әр сөзін бейне бір халық көмейіне тас болып тығылған өксік пен ызадан алған сияқты.[2]

Мағжан Жұмабаев- қазақтың ұлы ақыны. Әйтсе де ол аса дарынды ақындығымен бірге ұстаздықты мұрат етіп, сол жолда оқулық, методикалық сипатта еңбектер де жазған жан. Өйткені сол кездері Ахмет Байтұрсыновтың әсерімен ат төбеліндей қазақ зиялылары Қазақ үкіметінің ағарту жұмыстарына белсене араласады. Әсіресе, оқу, оқыту мәселелерін көп болып бірігіп шешпек болады. Мәселен, дәрігер Х.Досмұхамедов қазақ халқы әдебиетін, Махамбет пен Мұрат ақындығын зерттей келіп, Ташкентте «Қазақ-қырғыз тіліндегі сингорманизм заңы» туралы зерттеуін кітап етіп шығарса, жазушы Ж.Аймауытов Мәскеуде психология тақырыбына «Жан жүйесі және өнер таңдау» деген оқу құралын бастырып шығарды. Қазақ оқығандарының мұншалық әмбебаптығы бодандық бұғауында жаншылған елін құлдықтан құтқару, көзін ашып, көкірегін ояту, өзге өркениетті елдер қатарына қосу, қазақ жастарының интеллектуалдық дамуына қызмет етуден туған.

Мағжанның «Сауатты бол!» (1926ж) оқулығы Қазақстанда сауатсыздықты жоюда шешуші орын алса, «Қазақтың қаны бір, жаны бір жолбасшысы- мұғалім. Еліміздің азғана жылдық ояну дәуіріне баға беру үшін алты алаштың баласы бас қосса, қадірлі орын-мұғалімдердікі.

Бірге оқысқан, бірге оқытысқан, жылдарымыз бір, жолдарымыз бір, қазақ мұғалімдері! Қолымнан келген осы еңбегімді сендерге тарту қылам. Ниетімнің адалдығы үшін тартуымды қабыл көріп алыңыздар» [1] деген тартудан басталар «Педагогика» кітабы қазақ баласын тәрбиелеуде күні бүгінге дейін ғылыми маңызын жоғалтпаған еңбегі мұғалім, жалпы қауым үшін таптырмас үлгі. Ол орыс, батыс педагог-психолог ғалымдар еңбектерін оқи отырып, сонымен бірге тәрбиенің ұлттық ерекшеліктерін ескере отырып өзінің “Педагогика” атты оқулығын жазудағы ұстанымын былайша сипаттайды: “Тәрбие ғалымдарының пікірлерін (орыс, батыс ғалымдары) таңдап алуға ұмтылдым. Шамам келгенше қазақ жанына қабыстыруға тырыстым... Бізде бұрын пән тілі болмағандықтан түрлі терминдерге тап басқанда қазақша сөз табу көп күшке тиді. Қалайда курстарда оқыған мұғалімдердің жәрдемімен таза орыс сөздері қазақшаға айналдырылды. Ал енді жиһан тілі (интернационалдық терминдер) болып кеткен сөздері қазақшаға аударам деп азаптануды тиіс таппадым”.

Шынында да ол кезде қазақша педагогикалық терминдер жоқтың қасы еді. М.Жұмабаев жүздеген педагогикалық жаңа терминдерді ойлап тауып, тілімізге енгізген. Сол терминдердің көпшілігі содан бері қанша заман жаңғырса да, бүгінгі күнге де қызмет етуде.

Оқу құралының бірінші бөлімі педагогиканың жалпы мәселесіне арналған. Оның пікірінше **тәрбие саласы төртке бөлінеді. Олар: дене, жан, ақыл тәрбиесі, сұлулық пен әдеп-құлық тәрбиесі.** Автор осы тәрбиенің төрт түрін тәптіштеп түсіндіре келіп, былай дейді: **“Егер де адам баласына осы төрт тәрбие тегіс берілсе, оның тәрбиесі түгел болғаны.** Бала берік денелі болса, түзік ойлайтын, дұрыс шешетін, дәл табатын ақылды болса, сұлу сөз, сиқырлы әуен, әдемі түрден ләззат алып, жан толқындырарлық болса, жамандықтан жаны жиреніп, жақсылықты жаны тілеп тұратын құлықты болса ғана адам баласының дұрыс тәрбие алып, шын адам болғандығы... Балам адам болсын деген ата-ана осы төрт тәрбиені дұрыс орындасын...” Баланы келешек заманына лайық қылып шығару тиіс” – деу арқылы М.Жұмабаев тәрбие мақсатын айқындап береді. Автордың туған халқының тәлім-тәрбиелік бай мұрасын игеру жөніндегі бағыт-бағдары да құптарлық. “Ұлт тәрбиесі – деп жазды ол, – баяғыдан бері сыналып келе жатқан тастақ жол болғандықтан, әрбір тәрбиеші сөз жоқ, ұлт тәрбиесімен таныс болуға тиіс. Сол ұлт тәрбиесімен тәрбие қылуға міндетті. ”Мағжан сонымен бірге ұлт тәрбиесіне сын көзімен қарап, тозығынан озығын айыра білуге шақырады. “Киіз үйдің зиянды жағы болғаны сияқты, – деп жазды ол, – пайдалы жағы да бар. Әңгіме сол киіз үйдің ішінде баланы ұстай білуде. Шын таза ауа сол киіз үйде болмағанда қайда болады? **Ал балаға таза ауа аса қажет... Малмен бірге жүріп, бірге өскен қазақ баласын аса нәзік қылып, үлбіретіп тәрбие қылмағаны дұрыс болмас... Қазақ баласының тәрбиесі қазақ тұрмысына қабысуы мақұл”** дегенді айтады. **Яғни баланы жастайынан шындау, өмірге үйрету қажет дегенді айтады.**

Автор **Қазақ бесігі** – аса ұқыптылықпен жасалған нәрсе. Жөргегі, тартпалары, астындағы тесігі, шүмегі, т үбегімен баланың таза, жинақы жатуына көп себепші” дей келе, қазақ бесігінің құрылымын жетілдіруді (қол, аяқ бауларды жалпақ жасамау және қатты тартып байламау) ұсынады. Бесік жырының тәрбиелік мәнін де тамаша ашып көрсетеді.

Мағжанның “Педагогикасы” он бес тараудан тұрады. Соның он тарауы ұлттық психологияны сөз етеді. Ол жан көріністерін “білу, яки ақыл, сезім яки көңіл, һәм қайрат деп үшке бөліп қарастырады. Олардың өзара табиғи үйлесімін Абай тұжырымымен байланыстырып, Абайдың “Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста, сонда адам боласың елден ерек” – деуі ақыл (ми) мен ерік, жігерді байланыстыру деп қарайды. Ол сыртқы сезімдерді: көру, есту, иіскеу, тату, сипау (ет сезімі) деп беске бөліп қарастырып, олардың атқаратын қызметіне, ерекшеліктеріне сипаттама береді. Оларды дұрыс жетілдірудің жолдарын көрсетеді. Бұларды жетілдіруде ұлттық дәстүрге сүйене отырып жүргізуді, мәселен құлынның кісінеуін, қойдың маңырауын, түйенің боздауын ажырата білу арқылы тәрбиелеуді ұсынады. М.Жұмабаев: “Адамның әдемілікті сүю сезімін тереңдететін де осы есту сезімі”, – дей келіп өз пікірін гректің Орфейі, қазақтың Қорқыт күйлері туралы ойларымен тиянақтайды.

«Бала аурулы, зағып болса, баладан емес, тәрбиешіден; бала тар ойлы ақымақ болса, бала кінәлі емес, тәрбиеші кінәлі; бала сұлулықтан ләззат ала білмейтін мылқау жанды болса, бала айыпты емес, тәрбиеші жазалы» — деп, бала дамуына тікелей тәрбиеші жауапты екенін айқындап береді. Тәрбиедегі мақсатты: «Ұлт мүшесі-әрбір адам бақытты болса, ұлт бақытты,»- дей келіп, «Тәрбиедегі мақсұт адам деген атты құр жала қып жапсырмай, шын мағынасымен адам қылып шығару»- [1]деп атап көрсетеді. Бұл пікірлер қазіргі білім мен тәрбие беруде өз маңызын жоймаған, қайта жаңғырып, жасарып, түрленуде.

Мағжан пікірімен үндесіп жатқан қазіргі тәрбиенің негізгі мақсаты – кәсіби білікті, бәсекеге қабілетті, дені сау, ұлттық сана сезімі оянған, рухани ойлау дәрежесі биік, мәдениетті, ар-ожданы мол, еңбекқор, іскер, бойында басқа да игі қасиеттер қалыптасқан адамды тәрбиелеу.

Тәрбиесіз- білім тұл. Білім- өркениет көрсеткіші. Тәуелсіз мемлекетімізді әлемге танытатын, дамыған 50 елдің қатарына қосар, терезесі тең, шаңырағы биік, керегесі мықты ететін күш- білім және білімді ұрпақ. Білімді ұрпақ – егеменді елдің ертені, тірегі. Білімді

ұрпақ тәрбиелеуде де М. Жұмабаевтың «Педагогика» кітабында талданған жан көріністері: әсерлену, абай, суреттеу, ес, қиял, ойлау, тілдің маңызы ерекше. М.Жұмабаев: «Фантазия ақылды кеңейтеді, фантазиясыз жаңадан бір нәрсені ойлап табуға мүмкін емес. Фантазиясыз адам өмірі өңсіз, түссіз бірнәрсеге айналады, мақау өмірге үн беретін, сақау өмірге тіл беретін, жоқты бар қылатын, барды гүлді, көрікті қылатын сол фантазия», – дей келіп, бала қиялының өркедеуіне ертегінің, бала ойынының ықпалын таратып айтады. «Педагогикада» баланың өмірі үшін ертегінің маңызы зор екендігі айтылады. «Бала ертегіні жан тәнімен тыңдайды. Ертегіге шын көңілмен сенеді. Бала құрғақ ақылды ұқпайды, жандандарып, суреттеп алып келсең ұғады. Мысалы, балаға өтірік айтпа деген құрғақ сөзін желге айтқанмен бірдей. Егер, сен балаға өтірікші туралы ертегі айтсаң, сол ертегіде өтірікшінің өтірігі үшін қор болғанын, зиян көргенін сезінсе, міне, бала өтірік айтпау керек екендігін сонда ұғады», – дейді жазушы.

Ес туралы: «Ес өмір үшін аса керек. Ес болмаса, бүгін жаттағанын бүгін ұмытып тұрса, өмірінде адамның білімі артпас еді. Ес болса ғана адам білімді болады» – дей келіп, есті өркендету жолдарын қарастырады. Әсердің күштілігі, жаңа білімді бұрынғы біліммен байлау, пысықтау жұмыстарына тоқталады.

«Кітап әпер, оқысын, баланың қолына, Малды аяма оқу-білім жолына. Өнер алып, басқалармен қатар бол, Қосыл бірдей азаматтың тобына!» – деп, қазақ ұлтының әлемдік өркениет көшіне қосылуының жолын өнер-білімнен, жас ұрпақты өзге елдердегі замандастарымен бәсекеге түсе алатындай етіп тәрбиелеу ісінен іздеген ақынның бағасы кемімес жоғарыдағы аталмыш ойлары бүгінгі күн талабына сай емес, өткен күн еншісінде қалған пікірлер деп айтуға келе ме?! Оқытудың инновациялық түрлері: «Ойын арқылы оқыту», «Сын тұрғысынан ойлау стратегияларымен», т.б үндесіп, қабысып жатқан жоқ па?

Мағжан Жұмабаев өзінің мәдениет, сұлулық, ізгілік туралы ойларын «Құлық сезімдері» деген бөлімде одан әрі дамыта түседі. Оқулықтың нақтырақ сөзімен айтсақ:

Баланың маңайындағы адамдардың құлықты болуы. Бала ізгі құлық пен жауыз құлықты айыра алмайды. Оларды бала маңайындағы ересек адамдардың сөздері һәм істері бойынша ғана айырады. Солар бойынша ғана ізгі мен жауыз құлық туралы ұғым жасайды. Мысалы, бала атасының ұрлық қылғанын білсе, ұрлық қылу ізгі құлықтан саналады екен деп ұғады. Сондықтан баланың ізгі құлықты болуы үшін оның маңайындағы адамдар, ата-ана, туған-туысқандары өздері ізгі құлықты болуға тиісті. Ұяда не көрсе, ұшқанда соны қылады.

Және баланың бірге ойнайтын жолдастары да дұрыс, ізгі құлықты болсын. Балаға ересек адамнан өзіндей бала жақын. Бала өз құрбысына еліктегіш, өз құрбысының тілін алғыш, құлқына, мінезіне сенгіш келеді. Өзінің ізгі, жауыз құлқын бала құрбылары арқылы жарыққа шығарып әдеттенеді. Сөгіседі, ұрысады, төбелеседі, ұрласады, өтірік айтысады. Осы себептерден тәрбиеші баланың жолдастарының дұрыс құлықты болуларына өте ықтият қылу керек. Балада құлық сезімдерінің бекуі, кеңеюі, тереңдеуі үшін балаға әдебиеттен, тарихтан өрнек әңгімелер сөйлеу һәм оқыту керек. Әрбір ұлттың әдебиетінде ізгі һәм жауыз құлыққа өрнек болғандай әңгімелер толып жатыр. Солармен дұрыс пайдалана білу керек. Яғни әдепті бол, әділ бол, өтірік айтпа деген сықылды. Құрғақ, жалаңаш сөзде пайда жоқ. Баланың алдына құлықтың әрбірі әдейі киініп өрнек күйінде ғана келсін. Өрнектен нәтижені бала өзі-ақ шығарып алады.

Үйде һәм мектепте дұрыс тәртіп болу. Үй һәм мектептегі тәртіп баланы ізгі құлықтарға әдеттендірсін. Әдеттендіру мынадан табылады. Үй һәм мектептегі тәртіп құбылмалы болмасын, яғни ата-ананың, мұғалімнің күйіне қарап тәртіп өзгеріп отырмасын. Тәртіп өзгермейтін ізгі құлық заңдарына негізделген болсын. Болмаса, бүгін жараған іс ертең жарамайтын болып отырса, балада тәрбиешіге сенім қалмайды. Бұл – бір. Екінші, баланың жаратылысы, табиғаты тілейтін нәрседен баланы тыю дұрыс емес. Жүгіруден, ойыннан тыю сықылды. Баланың жаратылысы тілейтін нәрседен тыйсаң, бала бұл жасама тәртіпті оп-оңай бұрып кетеді. Яғни бала өтірік айтуға, алдауға үйренеді. Баланың өтірік айтуы, алдауы оны

жасама тәртіп ішіне қамаудан. Маңайындағы тәртіп, тұрмыстың құрылысы баланың жаратылысына қайшы болса, бала ондай тәртіпті аттап өтеді. Үшінші, тәрбиеші мен баланың арасы өте жақын болуға тиісті. Екеуі біріне-бірі шет, жат деп қарамасын. Екеуінің арасында сенбеушілік болмасын. Бала тәрбиешіні мұңын тарката алғандай, қуанышына ортақтаса алғандай, сырын шеше алғандай досым деп білсін. Бала тәрбиешіні осылай деп білсе, ол уақытта одан ешбір ойын, ешбір ісін жасырмайтын болады. Жасырмайтын болса, өтірік айту, алдау сықылды ұнамсыз құлықтарға орын да қалмайды.

Баланы құлық туралы ой жүргізіп үйрету. Бала барлық ізгі құлықтарды өзі басынан кешіріп, яки маңайындағы адамдардан көріп, біліп бігіре алмайды.

Алдағы өмірінде құлықтардың әлденеше түрлеріне ұшырауға мүмкін. Ол уақытта мен мына құлықпен таныс емеспін, сондықтан мұны ешнәрсе деп айта алмаймын деп отыра алмайды ғой. Алда, болашақ өз істеріне һәм басқа адамдар ісіне құлық көзінен баға бере алуы үшін оның құлық туралы ерте күннен ой жүргізіп үйренуі тиіс қой. Сондықтан тәрбиеші, балаға түрлі істерді құлық көзінен салыстырып, сынатып үйретуге міндетті. Бала салыстырып, сынап үйренсе, құлық туралы белгілі берік бір ұғымға ие болады. Ол уақытта алдағы өмірінде дұрыс пен терісті, ізгі мен жауызды, ақ пен қараны дұрыс һәм жеңіл айыратын болады. [3]

Ол қазақ халқына басқа халықтың жақсысын үйрен, сөйтіп көтеріл дейді. «Басқа халықты, жалпы адамзатты сүйе біл деген өсиет айтады. «Адам шын ізгі адам боламын десе, халық ісі, халыққа пайдасы жолында құрбан бола білсін», - дейді. Ол қазақ халқын өнер — білімге тек өзінің педагогикалық еңбектерімен шақырған жоқ. Ең алдымен өзінің өлеңдерінде халықты сауаттылыққа, оқу оқып, білім алуға үндеді.

Ақын туған елін сүйді, туған жерінің әрбір пұшпағын жүрегіне жақын тұтты. Ол :

Басқа жұрт аспан –көкке асып жатыр,

Кілтін өнер-білім ашып жатыр , -дей келіп, қазақ арасында мұндай ұмтылыстың әлі де жоқ екеніне өзегі өртенді. Мағжанның азаматтық парасатынан туындаған арман-мақсаттары бұдан әлдеқайда биік.Туған халқы туралы айтқанда, оның кешегі өткен жолын еске алады, оны бүгінгі жағдайымен салыстырады. Оныменде шектелмей, ақын жалпы түріктік идея көтереді.Түрік тектес халықтардың бәрінің болашағынан үміг күтеді, жалпы Шығысты пір тұтады.

Автордың туған халқының тәлім – тәрбиелік бай мұрасын игеру жөніндегі бағыт-бағдары да құптарлық. «Ұлт тәрбиесі-деп жазды ол,-баяғыдан бері сыналып келе жатқан тастақ жол болғандықтан, әрбір тәрбиеші сөз жоқ, ұлт тәрбиесі мен таныс болуға тиіс. Сол ұлт тәрбиесі мен тәрбие қылуға міндетті» деген. Мағжан орыс педагогикасының атасы К.Д.Ушинскийше, педагогиканың жан сырын терең зерттейтін психология ғылымымен байланыстыра қарастырып, қазақтың халық педагогикасын ғылыми тұрғыда зерделеп, болашақ ұрпақтың тәлім-тәрбиесіне қажетті құнды дүниелер қалдырып кеткен.[4]

Қорыта айтқанда, мектеп-білім ошағы, тәрбие ордасы, тағылым табалдырығы. Мектеп-тұлғаның толық қалыптасуына жағдай жасайтын әлеуметтік орта. Әр жеткіншек-зерттелмеген құпия. Сол зерттелмеген құпияны ашып, баланың басқаға ұқсамайтын қасиетін тани білу-ұстаз атаулысы жауапкершілікпен қарар іс. Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев білім мен ғылым қызметкерлерінің ІІ съезінде «Болашақта еңбек етіп, өмір сүретіндер-бүгінгі мектеп оқушылары, мұғалім оларды қалай тәрбиелесе, Қазақстан сол деңгейде болады. Сондықтан ұстазға жүктелетін міндет ауыр», -деген болатын. Ендеше елдің ұлтжанды азаматын тәрбиелеуде ерінбей еңбек етіп, болашақтың нұрлы болуына үлес қоса берейік. Ұлылар ұлағатыннан ой түйе білейік. Мағжанның педагогикалық мұрасы бала тәрбиелеуде қазір де ата-аналарға, мұғалімдерге, жалпы оқушы көпшілікке таптырмас аса құнды еңбек, қазіргі заман білім беруінің кілті, негізі.

Қолданылған әдебиеттер:

1. М. Жұмабаев «Педагогика» Алматы «Ана тілі» 1992ж
2. Темірхан Медетбек «Уақыт- заман ағыны» Алматы «АБДИ Компани» АҚ, 2018
3. Ш.Х. Құрманалиева, Б.Ж. Мұқанова «Педагогика» Астана « Фолиант» баспасы 2020ж
4. Оқытудың инновациялық жолдары (Олыстық ғылыми-парактикалық конференцияның материалдар жинағы) Қызылорда- 2013ж

ДЕБАТ ОЙЫНДАРЫНЫҢ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ КҮЗІРЕТТІЛІКТЕРІ МЕН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫН ДАМУДАҒЫ ЖӘНЕ ЖАН ЖАҚТЫ ДАМУҒАН ЖЕКЕ ТҮЛҒА ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ РОЛІ.

*Муканбедиева Гулнур Кабибуллаевна
Атырау қаласы, Қ. Смағұлов атындағы орта мектептің
география пәнінің мұғалімі,
«Қайсар» дебат клубының жетекшісі
Гуманитарлық ғылымдар магистрі.
E-mail: gulnurok89@mail.ru*

Аңдатпа: Бұл мақалада мектеп оқушыларының білімі, ізденушілік қабілеті, шығармашылығын дамыту үшін дебат ойындарының маңызы туралы баяндалған.

Түйінді сөздер: дебат, қарсылас, педагогикалық тәжірибе, шығармашылық қабілет.

Қазіргі егеменді еліміздің ағарту жүйесінің мақсаты - өркениетті елдермен деңгейлес дамуымызға мүмкіндік беретін жаңа ағарту жүйесін қалыптастыру. Ол үшін оқу-тәрбие үрдісін жаңартып, оқытуда жаңа педагогикалық технологияларды қолданып, оқытушы мен оқушылардың шығармашылық әрекетін дамыту, арттыру қажеттігі туып отыр. Осыған орай, соңғы кезде оқытудың әр түрлі педагогикалық технологиялары жасалып, мектеп практикасына енгізілуде.

Жаңа педагогикалық технологиялар білімді демократияландыруға және ізгілендіруге, оқыту сапасын арттыруға, басқару тиімділігін жетілдіруге, оқушылардың дамуына бақылау жасауға негізделген. Шәкірттерді өзгермелі өмірде еркін өмір сүруге, өмірде еркін бағдар алатындай және өз ойы мен пікірі бар етіп тәрбиелеуде инновациялық технологиялардың ролі ерекше.

Осы педагогикалық тәжірибе оқушылардың білімі, ізденушілік қабілеті, шығармашылығын дамытудың тиімді тұстарын ұсынады. Тәжірибенің жаңашылдығы оқушылардың білімді жүйелі меңгеруін, интеллектуалдық және логикалық ой-өрісін дамыта отырып, оларды жоба құруға, проектилеуге және модельдеуге үйретуінде. Тәжірибенің теориялық базасы ретінде «Дебат технологиясының оқушылардың шығармашылығын дамытуда даралап, саралап, жіктеп оқытудағы тиімділігі» тақырыбында әдістемелік құрал жасалды. Бұндағы басты педагогикалық идея негізінен мынаған саяды: оқушылардың сөйлеу мәдениетін қалыптастырып, ұтымды ұсынуга үйрету және жеке тұлғалық ұстанымын қалыптастыру. Осыған байланысты бұл педагогикалық технология қандай міндеттерді шешеді деген сұрақ туады. Технологияның басымдығы мынадай бірқатар мәселелерді шешуге көмектеседі деп есептеймін:

1. Оқушыны ізденіске жетелейді
2. Сөйлеу шеберлігін қалыптастырады
3. Дүниетанымын, көз қарасын кеңейтеді. [1]

Дебат технологиясы білім беру жүйесіне сөйлеу мәдениетін дамыту мақсатында 1993 жылы бір топ американдық педагогтардың ұсынысымен енгізілген болатын. Бұл технология студентті өмірдің әр саласында мысалы, медицина, білім, өндіріс, бизнесте және басқа тақырыптарда туындайтын мәселелер бойынша өз ойын, көзқарасын және мүддесін қорғай білуге үйретеді, азаматтық құндылықтарды сақтай отырып, ғылыми, кәсіби тұрғыдан бәсекеге қабылетті, сөз-сайыс жүргізе алатын маман дайындауға ықпал етеді. Дебатты мынандай салаларда жүргізуге болады:

- оқытудың бір формасы мен технологиясы ретінде білім беру үрдісінде;
- ғылыми-зерттеу жұмыстарында (ғылыми ізденісті, ғылыми ақпарат көздерімен жұмыс істеуді, зерттеу жүргізуді қалыптастырады);
- тәрбие жұмыстарында;
- танымдық ойын түрі ретінде.

Дебат – бәсекелесу мен жарысудың белгілі бір деңгейін болжайтын ойын технологиясы. Бұл жерде логикалық жағынан мейлінше қисынды дәлелдер келтіре алған адамның жеңісі маңызды, себебі дебатта анық бір жақтың дұрыс болып шығуы мүмкін емес. Бұл, бір қарағанда, дидактика принциптеріне қайшы келеді, бірақ дебат өмір мен әлеуметтік практикаға жақын, неге десеніз, кез келген мәселенің екі жағы бар, кез келген шешімге жақтастар да, қарсыластар да табылады. Логика мен дебат технологиясы амалдары арқылы шешіп, мақсатқа жету үшін төмендегі негізгі үш принципті сақтау қажет:

1. Қарсыластың идеялары мен пікірлеріне қарсы аргументтерді тұжырымдап айтуға болады, бірақ сол қарсыластың өзін сынауға болмайды. Дебат жеке тұлғаға қарсы бағытталмауы керек.
 2. Дебаттың негізі – шындық. Кейде шындық өте қиынға түседі, бірақ аргументтердің жоқтығы мен қисынға келмейтін жағдайларды мойындауға тура келеді.
 3. Жоғарғы оқу орындарында өтетін дебат студенттердің дамуы мен білімі, қоғамдағы орны үшін қолдануға арналған. Бұл ойында қатысушылардың құқығы бірдей болады. Қатысушыларға өз білімдерін көрсетуге, тәжірибе ауысуға болады. Дебат тіл жетілдірудің дамуын қамтамасыз ететін педагогикалық әсер ету тәсілі, бірақ, ол үшін сабақтың тақырыбы дебат жасауға лайық болуы қажет. Тақырып таңдаған кезде төмендегілерді есте сақтау керек:
- жақтайтын жақ үшін жағымды тұжырымдары бар;
 - нақты мәліметтері бар;
 - зерттеу жұмысын жүргізуге дем беретіндей болуы;
 - айтыс, дау қозғайтындай болуы;
 - көкейкесті мәселелерді қамтитын, қозғау салатын болуы тиіс.[2]

«Дебат тек зияткерлік ойын емес, ол – сыни ойлау дағдыларын қалыптастырып, ақпаратты дұрыс талдауға, командамен бірлесіп жұмыс істеуге, сұрақ қойып, оларға нақты жауап беруге үйрететін білім беру технологиясы. Ойынға қатысушылар кейін үгіт-насихат пен популистік идеяларды оңай ажыратып, өз ұстанымын көпшілікке нақты аргументтер арқылы жеткізе алады. Мұндай тәжірибе жастарға күнделікті ақпарат ағынын сыни қабылдауға да көмектеседі. Балалар бір-бірімен қарым-қатынас жасай отырып, өздерінің әлеуметтік байланыстары мен бір-біріне деген сенімін нығайтады», – деді білім басшысы.

Пікірсайыстарда жетістіктерге жету үшін көзқарас, мықты мінез, өз ұстанымын дәлелді түрде қорғай білуге жетелейтін ұмтылыс маңызды. Ол үшін көп кітап оқып, танымдық бағдарламаларды қарап, қарым-қатынас орната білу, аргументация дағдыларын дамыту бойынша үнемі жұмыс істеу керек.

Жалпы еліміздегі оқушылар арасында дебат ойындары алғаш рет 1996 жылдың сәуір айында өтті. Сол уақытта Алматы, Қарағанды, Солтүстік Қазақстан, Қостанай, Ақтөбе, Павлодар облыстарында, Нұр-Сұлтан және Алматы қалаларында ұйымдастырылған

ойындардың өзіндік стилі мен бағыттары қалыптасты. Әрине, ол ойындар оқушылардың бойында коммуникативтік құзыреттілікті дамытуға мүмкіндік берді. [3]

Қазақстан Республикасы бәсекеге қабілетті елу елдің қатарына жету үшін қарқынды дамып келе жатқан мемлекет. Соған орай білім мен ғылым жаңа заман талабына сай ұлттық идеялармен ұштастыруды көздейді. Елбасының жолдауында «біз бүкіл елімізде әлемдік стандарттар деңгейінде сапалы білім беру қызметіне қол жеткізуге тиіспіз» делінген. Білім беру жүйесі жаңа өркениетті қоғамға қажетті білімді, қабілетті, өз ойын еркін білдіретін, ұлттық құндылықтарды бойына сіңірген шәкірт тәрбиелеуге бағытталған. «Балалардың бойында ұлы мүмкіншіліктердің бәрі бар» деп Т.Фуллер айтпақшы, жас ұрпақ бойындағы қабілет-қарымын тамыршыдай тап басып бағыт берілсе, жасампаздық қасиеттерді бойына сіңіріп өскендіктен, нағыз ұлтын сүйетін азаматтар елінің тағдырына бей-жай қарамай, келешегі көркем болар еді.

Оқушылардың құзіреттілігін арттыру, жүйелі білім, сапалы тәлім-тәрбие алуына, мәдени- рухани жағынан өсіп жетілуіне дебат ойындарының маңызы аса зор.

«Дебат» (Debate) немесе пікірталас әртүрлі контекске орай сыни тұрғыдан ойлау немесе іскер ойын ретінде ұғынылады. Пікірсайыс – дидактикалық ізденістің маңызды саласы. Дебат бағдарламасы тыңдармандарды пікірталас үрдісіне тарту арқылы интеллекттің даму технологиясын ұсынады. Пікірталасқа түсушілердің мақсаты, әдетте, даулы проблемалар бойынша қандай да бір позицияны қорғап, өзге позицияны теріске шығаруды көздейді.

Жастар пікірсайысының арнайы құрылымы, ережесі бар, тақырып аясы мен уақыты шектеулі. Пікірсайыстың әзірге үш-төрт үлгісі бар. Олар:

- мектеп оқушыларына арналған Карл Поппер дебатының бағдарламасы;
- студенттерге арналған Американ Парламенттік Дебаты және Британ Парламенттік Дебаты;
- Линкольн және Дуглас пікір сайысы;

Сабактарда пікірсайыс әдістемесін түрлендіре пайдалану оқушыларды ізденуге, сөйлеу дағдыларын жетілдіруге көмектеседі.

- өзіндік ой-пікірін жүйелі, дәйекті айта білуге, мәдениетті сөйлеуге баулиды;
- шығармашылық қабілеті шыңдалады, шұғыл шешім қабылдай білуге үйренеді, кітапханамен байланысы нығаяды;
- оқушылар сөйлеу мәдениетіне қойылатын талаптарға мән бере отырып, шешен сөйлеуге, шешендік өнерді үйренуге машықтанады.

Дебат ойындарында оқушылардың ой ұшқырлылығы қарама-қарсы сұрақ сәтінде анық байқалады. Білімді, көп ізденетін оқушылардың өзіндік ой-өрісі ойын барысында көрінеді. Қыннан қылыш қылыш суырғандай сұрақтары қарсы топты ойландырып, өз кейстеріне күмән тудыратындай етулері керек.

Жалпы, оқушылардың бойына ұлттық үрдісті сіндіруде, баланы озық қоғамға сай етіп тәрбиелеуде дебат технологиясының берер пайдасы мол. Оқушыларға сапалы білім мен саналы білім беру – бүгінгі күннің басты өлшемі. Өз позициясын жақтап шығуға тырысқан оқушылар бос уақытта сенделмей, кітапханаға барып түрлі материалдар іздестіреді. Қазіргі таңда ғаламтордың шеңберінен шырматылып шыға алмай қалған балалардың көркем әдебиет оқуға құлшынысы арта түседі. Ойын барысында өз ойларын келелі сөз, шынайы шеберлікпен, шешен тілмен жеткізуге тырысады. Кез келген тыңдаушыға жүйелі сөз әсер етері хақ. Шешендік салтанат құрған жерде оқушылар ұлттық-рухани құндылықтарды бойына сіңіріп, алдағы күнде ел жүгін мойнымен арқалауға дайын тұрады. Жаһандану заманында білім берудің озық үлгілерін пайдалана отыра нақты нәтижелерге қол жеткізу – бүгінгі заманның басты талабы.[4]

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Goo.goov.kz
2. Б.Ж.Доскеева ҚазҰУ Хабаршысы, 2011 жыл
3. А.Аймағамбетов «Түркістан» газеті, 2021жыл
4. Б.Б.Джулаева «Дебат технологиясы – жаңа заман талабы»

УДК 331.548

ВЫБОР БУДУЩЕГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ПУТИ ДЛЯ ВЫПУСКНИКОВ

Джумагулова Нагима Китпаевна
Педагог-психолог, учитель самопознания,
п.Сарыколь(Казахстан)
Никифоров Кирилл Алексеевич
студент 1 курса История(пед),
г.Костанай (Казахстан)
Ярочкина Елизавета Викторовна
Канд.ист.наук, асс.профессор КРУ им.А.Байтурсынова,
г.Костанай (Казахстан)
E-mail: yar.liz73@mail.ru

Аңдатпа

Өзектілігі және мақсаты. Мамандық таңдау – кез келген адам үшін өміріндегі маңызды кезең, жас адам мамандықты неғұрлым тез және дұрыс шешсе, соғұрлым ол өзін-өзі тез сезінеді және шығармашылық ізденістерге «асықпайды». Болашақ мамандықты таңдауға көмектесетін мектеп мысалында кәсіптік бағдар беру процесін қарастырайық.

Түйінді сөздер: кәсіптік жолды таңдау, білім алу, жұмысқа психологиялық дайындық, күту және шындық.

Аннотация

Актуальность. Выбор профессии является важным этапом в жизни для любого человека, чем быстрее и правильнее молодой человек определиться с профессией, тем быстрее он будет себя реализовывать, а не будет «метаться» в творческих поисках. Цель. Рассмотреть процесс профессиональной ориентации на примере школы, которая помогает в выборе будущей профессии.

Ключевые слова: выбор профессионального пути, образование, психологическая готовность к работе, ожидание и реальность.

Abstract

Relevance. Choosing a profession is an important stage in life for any person, the faster and more correctly a young person decides on a profession, the faster he will realize himself, and will not “rush about” in creative searches.

Goal. Consider the process of vocational guidance on the example of a school that helps in choosing a future profession.

Keywords: choice of professional path, education, psychological readiness for work, expectation and reality.

**Выберите себе работу по душе,
и вам не придётся работать ни одного
дня в своей жизни
(Конфуций).**

Современная экономическая и политическая обстановка заставляет предъявлять все более высокие требования к индивидуальным психофизиологическим особенностям человека. Рыночные отношения кардинально меняют характер и цели труда: возрастает его интенсивность, усиливается напряженность, требуется высокий профессионализм, выносливость и ответственность.

Вопрос профессионального самоопределения начинает осознаваться учащимися в 14 - 15 лет. Для этого возраста данная проблема является насущной и актуальной. Старшие подростки стремятся разобраться в себе, оценить свои возможности в современном мире, в том числе и в профессиональном.

Следовательно, профессиональная ориентация учащихся - это действительно актуальная, серьезная проблема, которую необходимо решать совместными усилиями всех участников образовательного процесса.

В связи с этим огромное внимание необходимо уделять проведению целенаправленной профориентационной работы среди школьников, которая должна опираться на глубокое знание всей системы основных факторов, определяющих формирование профессиональных намерений личности и пути ее реализации.

Оптимальное решение вопроса «кем быть?», поиском которого неизбежно приходится заниматься каждому человеку на определенном этапе возрастного и социального развития, является жизненно важным не только для него лично, но и для общества в целом. Помочь молодому поколению в его профессиональном самоопределении, призвана профессиональная ориентация.

Профориентация - это научно обоснованная система социально- экономических, психолого-педагогических, медико-биологических и производственно-технических мер по оказанию молодёжи личностно- ориентированной помощи в выявлении и развитии способностей и склонностей, профессиональных и познавательных интересов в выборе профессии, а также формирование потребности и готовности к труду в условиях рынка, многоукладность форм собственности и предпринимательства. Она реализуется через образовательный процесс, внеурочную и внешкольную работу с учащимися[1,с.98].

Профориентационная работа является естественным продолжением всей педагогической работы с учащимися и в каком-то смысле является ее логическим завершением. Полноценная помощь школьнику в выборе профессии помогает ему организовать учебную деятельность (когда он осознанно изучает школьные предметы, которые могут ему пригодиться в будущей взрослой, трудовой жизни), сохраняет его психическое здоровье и дает уверенность в завтрашнем дне.

Школа должна осознать свою долю экономической ответственности перед страной. Профориентационная работа должна занимать важное место в деятельности школы, так как она связывает систему образования с экономической системой, потребности учащихся с их будущим. Для благополучия общества необходимо, чтобы каждый выпускник школы находил более полное применение своим интересам, склонностям, не терял напрасно время, силы в поисках своего места в системе общественного производства, в котором мог бы принести наибольшую пользу и получить глубокое удовлетворение от своего труда.

Актуальность профориентации подростков очевидна, в ней заинтересованы и родители, мечтающие видеть своих детей успешными, состоявшимися людьми, и

работодатели, желающие нанимать в качестве своих сотрудников образованных специалистов, мотивированных на успешную самореализацию в избранной сфере деятельности.

Каждый из нас знает, насколько важно найти свое место в жизни, заниматься делом, которое по душе, самоутвердиться. Мы часто задавались вопросами - многие ли из нас сделали выбор профессии осознанно? Многие ли из нас получив образование, продолжают работать по специальности? И как сегодня подростки принимают решение о выборе будущей профессии - рекомендация родителей, друзей, учителей или «мода» на определенные профессии? Как сделать правильный выбор?

Данная проблема стояла перед подростками всегда, но в настоящее время в связи с новыми социально-экономическими условиями и быстро изменяющимся рынком труда становится особенно актуальной. Молодёжь практически не владеет информацией о множестве новых профессий в регионах, да и традиционные профессии претерпевают изменения, что требует умения быстро перестроиться, мобилизоваться, чтобы оказаться нужным и востребованным.

Однако в 15-17 лет, т.е. когда остро стоит проблема выбора, молодые люди имеют смутные представления о себе, они еще мало, в чем успели себя попробовать. Так же мало подростки знают и о разных специальностях, чаще всего их представления поверхностные.

Это и послужило основанием для формирования системы профориентации, чуть более несколькими месяцами, я являлся выпускником школы и выбор будущей профессии для меня был не пустым звуком. Поэтому мы со своим научным руководителем, педагогом – психологом Нигимой Китпаевной, решили выяснить этот вопрос. А в настоящее время являясь студентом 1 курса специальности «История» педагогического направления, посчитал нужным посмотреть на примере своих одноклассников и студентов других специальностей, проучившись один семестр не поменяли ли они своё мнение о выборе профессии.

Казахстан в своём становлении независимого государства прошел большой путь, тернистый, людям пришлось испытать ряд трудностей (безработицу, не выплата заработной платы, нехватка товаров первой необходимости, энергетические вопросы и прочие). В начале пути независимости Назарбаев Н.А. ставил перед страной и народом, что «сначала экономика, а потом политика». И на том этапе это было верно. Элементарно необходимо обеспечить всех работой, накормить людей, чтобы все было при деле. Мы знаем, что многие люди теряли работу и по своей специальности не могли устроиться далее, в силу различных обстоятельств. Например, когда в Костанайской области один за другим закрывались предприятия (Камвольно-суконный комбинат, Дизельный завод, завод Хиволокна и другие), которые являлись градообразующими, от них шел большой процент в казну области, только на КСК работало более семи тысяч работников, но специфичность профессий, отсутствие аналогичного производства, приводила людей перед дилеммой, «кем пойти работать», например ткачихе, или инженеру-химику лаборанту. Многие считали, что устроиться техничкой или дворником на тот момент было большой удачей, так как работы не было от слова «вообще». И такая ситуация была по всем регионам Казахстана, с плюсом или минусов.

Мы должны воспитать в наших детях любовь к труду, уважение к людям труда, готовность трудиться в одной из сфер общественного производства. Труд должен стать жизненной потребностью подрастающего гражданина Республики Казахстан. В статье «Социальная модернизация Казахстана: 20 шагов к Обществу Всеобщего Труда» Назарбаев Н.А., отмечал: «Серьезным барьером на пути социальной модернизации является такое распространенное явление, как социальный инфантилизм. В его основе - извращенная мотивация к труду, «навязанная» в переходный начальный период «дикого капитализма» 90-х годов. Это возвело в абсолют неверные формулы достижения благополучия – «меньше

работать - больше получать», «делать деньги из воздуха». Доморощенное мещанство, помноженное на социальный инфантилизм, способно стать тормозом модернизации»[2,с.1].

За годы кризиса, народ отвык от привычной нормы поведения трудящегося. Утром идти на работу, целый день трудиться, вечером возвращаться в семью и показывать пример трудящегося человека. За семейный стол рассказывать, что делать, какие успехи были и как важна каждая работа. Это и пример для детей. Уважение к труду, дисциплина. Но кризис внес свои коррективы, люди каждый день уходили из дома, вникуда, чтобы хоть как-то заработать на кусок хлеба, а могли придти ни с чем и у ребенка, отец-добытчик терял авторитет, а мужчине было больно, что он не может обеспечить семью». Это была ломка стереотипов, изменение менталитета людей, полная перестройка себя под нужные реалии. Мы помним, что торговля, и все что с ней связано, вызывало негативные ассоциации, но в 90-е годы, только торговать и смогли выжить. Так называемые «челночники».

А в настоящее время вопрос выбора профессии не менее актуален, но современные реалии и амбиции молодежи вносят свои коррективы. Также особо не хотят упаваться на работе, получать очень хорошую заработную плату. Конечно это все и их не много, но они присутствуют в обществе. Поэтому морально сформированная профессиональная мотивация и готовность работать не смотря на трудности, с учетом выбора профессии.

Практически, это означает, что подросткам нужно дать знания о профессиях вообще и о выбираемой в частности, помочь в формировании их интересов и склонностей, в осознании ими своих способностей и наиболее разумном их применении. И здесь не играет роли, какую профессию-умственную или физического труда - выбирает подросток: и в том и в другом случае он нуждается в профориентационной помощи!

В процессе работы над проектом ранее, а сейчас переносим свои наработки в статью, мы задавали такие вопросы перед аудиторией:

- достаточная информированность школьников о профессиях и путях к получения;
- формируется ли у учащихся потребности в обоснованном выборе профессии: самостоятельно проявляемая активность по получении необходимой информации о той или иной профессии, желание (не обязательно реализуемое, но проявляемое) пробы своих сил в конкретных областях деятельности;
- сформировать у учащихся уверенности в социальной значимости труда, т.е. сформированное отношение к нему как к жизненной ценности;
- сформирована ли высокая степень самопознания школьника (изучение школьником своих профессионально важных качеств);
- наличие у учащихся обоснованного профессионального плана (умение соотносить требования той или иной профессии к человеку со знаниями своих индивидуальных особенностей);
- сформированы ли у школьников профессионально важные качества, т. е. качеств, непосредственно влияющих на успех в профессиональной деятельности;
- систематичность и преемственность - профориентационная работа не должна ограничиваться работой только со старшеклассниками. Эта работа ведется с 1 по 11 классы;
- дифференцирован ли индивидуальный подход к учащимся в зависимости от возраста и уровня сформированности их интересов, от различий в ценностных ориентациях и жизненных планах, от уровня успеваемости;
- оптимальное сочетание массовых, групповых и индивидуальных форм профориентационной работы с учащимися и родителями;
- взаимосвязь школы, семьи, профессиональных учебных заведений, предприятий по месту проживания, службы занятости, общественных молодежных организаций;
- связь профориентации с жизнью (изучение рынка труда разных регионов страны и ближнего зарубежья, а также востребованность профессии зарубежом).

Нами как разработчиками проекта, а также привлеченная аудитория посетили следующие объекты, предприятия, учебные заведения: Сарыкольский колледж агробизнеса и права «День открытых дверей!», районная больница, п. Сарыколь; Сарыкольский отдел полиции; Департамент полиции Костанайской области; ZOOM конференции с педагогами КРУ им А.Байтурсынова, Педагогическим институтом им.У.Султангазина (Ярочкина Е.В. интервью) и другими институтами; анкетирование среди студентов 1 курса педагогического института им У.Султангазина; колледжами города Костаная[3,с.1-50].

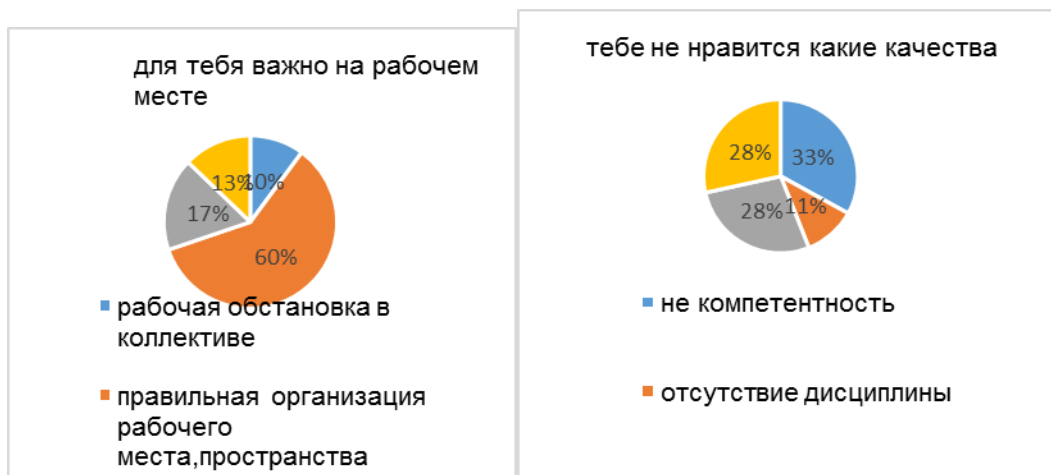
Проект реализовывался путем посещения различных объектов, беседы с работниками имеющих непосредственное отношение к профессии, проведение различных форм внеклассной работы: анкетирование, тестирование[4,с.1-5], сбор информации о современном ранке профессий, какие пользуются у молодежи большим интересом, а также, куда вообще могут пойти работать люди, проведение круглого стола с приглашение работодателей (стэкхолдеров), например Ближенский Павел Семенович, проведение родительских собраний, встреча с главным врачом Сарыкольской районной больницы Селицкой В.А., проведение деловой игры «Дебаты», конкурс-выставка стенгазет, индивидуальные консультации с родителями по вопросу выбора профессии обучающимися, вручение памяток.

В процессе работы, мы старались выработать, сформировать у учащихся потребность в труде (самообслуживание, оказание помощи окружающим, участие в общественно полезных мероприятиях) и выражении оценки результатов труда; развитие навыков сотрудничества со сверстниками и взрослыми в различных социальных ситуациях; осознание обучающимися своих личностных особенностей, интересов и склонностей; реалистичная самооценка; развитие навыков самостоятельного поиска информации о профессиях и организациях профессионального образования; знание факторов, значимых для выбора профессии и специальности; способность анализировать условия, необходимые и достаточные для достижения профессиональных целей.

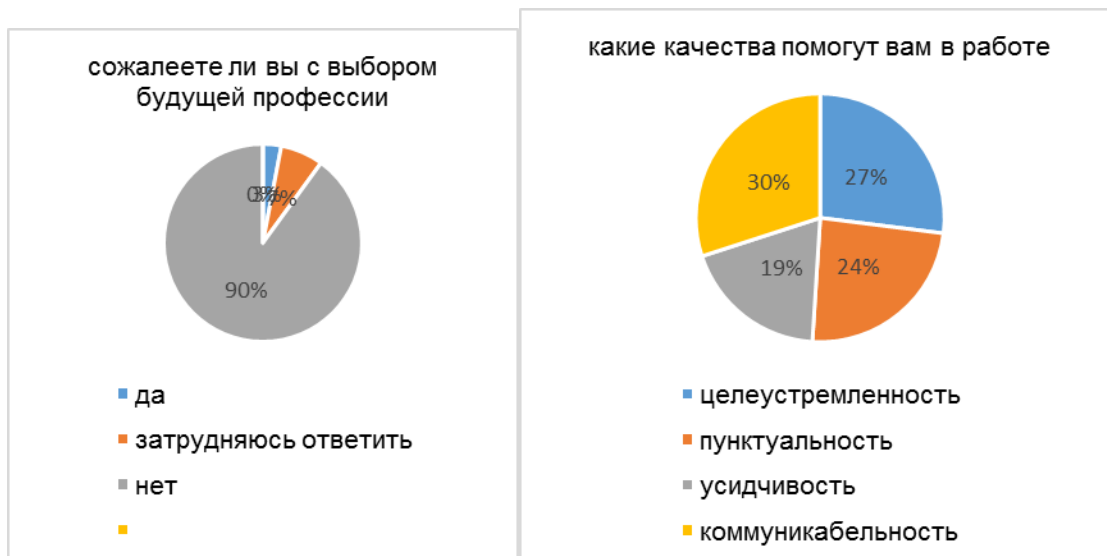
Чтобы помочь подростку определить свой жизненный путь, было проведено тестирование во время обучения в школе и на 1 курсе обучения в институте. В тесте 5 вопросов. Количество человек, которые прошли тест составило 100 человек. По результату каждого вопроса составлялась диаграмма. В ходе моего тестирования хотелось узнать, на что опирались при выборе профессии, какие для себя определяли важные составляющие в будущей профессии. Правильный ли выбор они сделали и не совершили ли ошибку.

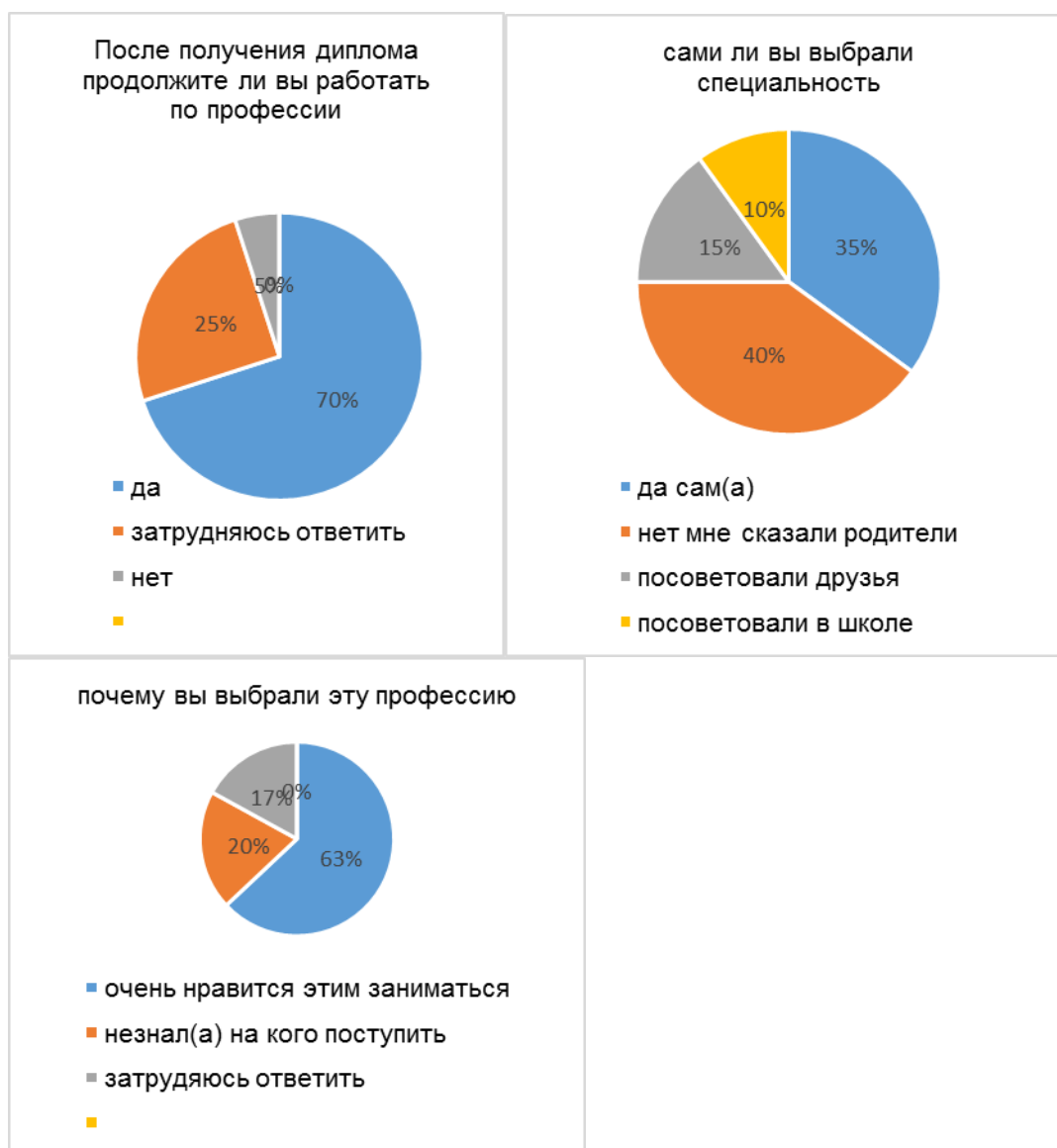
Анкетирование среди учащихся школы:

Анкетирование среди студентов 1 курса:

Данные полученные после анкетирования показали[5], что большое количество студентов и школьников знают с какой профессией свяжут свою жизнь в будущем и лишь маленький процент опрошенных не могут точно сказать кем они видят себя дальше. Уже определяют какие качества личного характера необходимы в работе, что квалификация полученная в стенах вуза это важно. Понимают, что на рабочем месте важно работать в команде, особенно это работа с людьми. Конечно реальная работа и её ожидание это разные вещи, но радует то, что молодежь хочет идти работать по профессии, трудиться в образовании или других отраслях производства.

При выборе профессии, мы зачастую забываем о таком понятии как «призвание», в основу выбора идут немного другие критерии, мотивации, осознанность, готовность, профессиональные компетенции, одним из главных показателей заработная плата и карьерный рост, комфортность работы в плане не очень большой занятости и сложности в работе. Призвание в настоящее время это роскошь, такое молодой человек позволить не может, потому что порой к чему тянется наша душа, не позволяет прокормить себя и семью, или нет возможности реализовать себя, так как эта профессия в конкретном регионе не нужна, значит надо покидать родные места, или за профессию по призванию не понимает семья, или действительно слишком много амбиций, а реальность может потом очень больно

ударить по человеку и тогда будет поздно. Поэтому профессиональная ориентация позволит молодежи реально, без клише и купюр смотреть на будущую профессию и осознать себя в ней.

Список использованной литературы:

1. Козловский О. В. Как правильно выбрать профессию: методики, рекомендации. - Донецк: БАО, 2006.
2. Назарбаев Н.А. «Социальная модернизация Казахстана: 20 шагов к Обществу Всеобщего Труда». pricom.kz <https://pricom.kz/oficialno/obshhestvo-vseobshhego-truda-ideynoe-nou.html>
3. Полевая запись.Посещение профориентационных предприятий и образовательных учреждений.Тетрадь №1,50с., период посещения 2021-2023 годы.-поселок Сарыколь, Сарыкольский район, город Костанай.
4. Фэйн Н., Оборина М. Профориентация, помощь в выборе профессии. <https://studyinfocus.ru/profiguide-5why>
5. Анкетирование школьников и студентов. Диаграммы составлены по данным анкетирования. Опрос проходил среди студентов 1 курса специальностей педагогического направления.-Костанай, 2023. 27,28 февраля.

ӘОЖ 519.2

Мектеп математика курсындағы ықтималдықтар теориясын ауа-райы болжамында қолдану Отанбекова Назерке

*Қазақстан, Абай облысы, Семей қаласы
«Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті» КеАҚ
6B01503 «Математика-физика» білім беру бағдарламасының 4 курс студенті
Ғылыми жетекші: Калиева Құралай Ақылбердиновна*

Аңдатпа

Ықтималдықтар теориясы – кездейсоқ құбылыстардың заңдылығын зерттейтін математикалық ғылым. Ол құбылыстарды емес, оның математикалық моделдерін қарастырады. Ықтималдықтар теориясында оқиға - басты ұғым. Бұл мақалада осы ықтималдықтар теориясының тарихы мен ауа-райы болжамын ықтималдықтар теориясы арқылы шығару жолдары көрсетілген.

Аннотация

Теория вероятностей – математическая наука, изучающая закономерности случайных явлений. Он рассматривает не явления, а его математические модели. В теории вероятностей событие является ключевым понятием. В этой статье показана история этой теории вероятностей и способы получения прогноза погоды с помощью теории вероятностей.

Annotation

Probability theory is a mathematical science that studies the patterns of random phenomena. He does not consider phenomena, but his mathematical models. In probability theory, an event is a key concept. This article shows the history of this probability theory and how to get a weather forecast using probability theory.

Кілт сөздер: ықтималдық, кездейсоқ оқиға, математика

Ықтималдықтар теориясы – кездейсоқ оқиғаларды, олардың қасиеттері мен оларға әсер ететін әрекеттерді зерттейтін математиканың бөлімі. Ықтималдықтар теориясының тарихына сүйенер болсақ, оның даму кезеңі XVII ғасырдан басталады. Ең алдымен ықтималдық сөзі азартты ойындармен байланысты. Араб тілінен аударғанда «азар» сөзі «қиын» деген мағынаны береді. Жалпы, арабтар «азар» деп лақтырылған ойын сүйегінің екеуінде де 6 ұпайдан түсуін айтады. Ал, «ойын сүйегі» деген атау сол заманнан қалыптасқан, піл сүйегінен жасалған куб түріндегі ойын құралы. Ықтималдықтар теориясы жөніндегі алғашқы зерттеулер XVII ғасырдан басталды. Еуропа елдерінде әр түрлі ойындардың кең таралуына байланысты әрбір ойыншы өзінің жеңілмеу ықтималдығын алдын-ала анықтауға тырысты. Ал математиктер болса бұл мәселеге назар аударды, бірнеше рет қайталанатын кездейсоқ оқиғалар туралы заңдылықтар ашуға талпынды. Бұл мәселеде алғашқы болып еңбек жазған: француз оқымыстысы Блез Паскаль, Пьер Ферма, голландиялық Христиан Гюйгенс, швецариялық математик Яков Бернулли болды. Француздың атақты математиктері Пьер Ферма мен Блез Паскальдың азартты ойындар жөніндегі зерттеулері ықтималдықтар теориясының негізін қалады.

Жаратылыстану ғылымдары мен техниканың дамуы ықтималдықтар теориясына жаңа мәселелер қойды. Ықтималдықтар теориясының дамуын Бернулли, Муавр, Гаусс Лаплас, Пуассон еңбектері көп әсер етті. XVIII ғасыр аяғы мен XIX ғасыр басында ағылшын оқымыстысы А.Муавр, орыс оқымыстылары Л.Эйлер, Н.Бернулли, Д.Бернулли, С.Пуассон, неміс ғалымы К.Гаусс геодезия мен астраномияның өркендеуіне қатысты өлшеу қателіктерін бағалау, ату теориясындағы снарядтардың жағдайларын анықтау үшін ықтималдықтар теориясының рөлін көрсету мақсатында ғылыми жұмыстар жүргізді. Осындай құнды еңбектердің арқасында ықтималдықтар теориясының дамуына байланысты адамзат өмірінде қолдану мүмкіншілігі артты. Жалпы алғанда, ықтималдықтар теориясы ғылымның барлық саласына айтарлықтай өз үлесін қосты.

XIX ғасырда ықтималдықтар теориясы бойынша жұмыстардың саны өсе берді. Атап айтқанда, Уэльс философы Ричард Прайс, содан кейін Лаплас, Байес формулалары бойынша алдағы күннің шығуы ықтималдығын есептеу мүмкін деп санады. Пуассон сот үкімдерінің әділдігі мен куәгерлердің айғақтарының дұрыстығына ықтималды талдау жасауға тырысты. Философ Дж. С. 1843 жылы Милл осындай алыпсатарлық қосымшаларды көрсетіп, ықтималдықтарды есептеуді «математиканың ұяты» деп атады. Осы және басқа бағалаулар ықтималдық теориясының негіздемесінің қатаңдығының жеткіліксіздігін көрсетті.

XIX ғасырдағы Ықтималдықтар теориясы мен математикалық статистиканың негізгі қолданбалы есептерінің қатарына мыналар жатады:

- бірдей (белгілі) үлестіру заңы бар тәуелсіз кездейсоқ шамалардың қосындысы берілген шектерде болу ықтималдығын табыңыз. Бұл мәселе өлшеу қателіктері теориясы үшін, ең алдымен бақылаулардың қателігін бағалау үшін ерекше маңызды болды;
- кездейсоқ мәндер немесе осындай мәндер қатарлары арасындағы айырмашылықтың статистикалық маңыздылығын анықтау. Мысал: жаңа дәрі-дәрмектің шынымен жақсырақ екендігі туралы шешім қабылдау үшін дәрі-дәрмектің жаңа және ескі түрлерін қолдану нәтижелерін салыстыру;
- берілген фактордың кездейсоқ шамаға әсерін зерттеу (факторлық талдау).

XIX ғасырдың ортасына қарай артиллериялық атыстың Ықтималдық теориясы қалыптасуда. Еуропаның көптеген ірі елдерінде ұлттық статистикалық ұйымдар құрылды. Ғасырдың аяғында ықтималдық әдістерін қолдану саласы физикаға, биологияға, экономикаға, әлеуметтануға сәтті тарала бастады.

Оқиғалар ұғымы ықтималдықтар теориясында негізгі ұғымдарының бірі болып табылады. Белгілі бір шарттар орындалғанда пайда болатын құбылыс оқиға деп аталады.

Осы шарттарды іске асыру сынақ, тәжірибе не бақылау жүргізу делінеді. Мысалға, лақтырылған асықтың түсуін бақылайық. Ол бүк, шік, алшы, тәйкі деген жақтарымен түсе алады. Алдын-ала асықтың қай жағы түсетіні белгісіз болғандықтан оқиға кездейсоқ оқиға деп аталады. Тәжірибе нәтижесінде пайда болған немесе пайда болмаған оқиғаны ықтималдықтар теориясы пәні анықтайды.

Мектеп математика курсында ықтималдықтар теориясы және математикалық статистиканы оқытудың негізгі мақсаттары мынадай:

- өмірдегі нақты құбылыстарды дәл сипаттайтын стохастикалық модельдерін құру және зерттеу арқылы ықтималдықтар теориясы және математикалық статистика элементтерімен таныстыру.
- ықтималдықтар теориясы және математикалық статистика курсы бойынша есептер шығаруда ықтималдық-статистикалық аспектісінің «қолданбалық» ойлау дағдысын дамыту.
- ықтималдықтар теориясы аппараттарын қолдану негізінде оқушылардың математикалық мәдениеттілігін көтеру.

Ықтималдықтар теориясы математикалық аппаратты дамытуда оқушыларды қалыптасқан элементар математикалық білімге, дағдыға, ептілікке негіздеп, оқушылардың арифметикалық амалдар орындауын, функциялық символикаларды қолдануды, элементар геометриялық объектілер туралы түсінік қалыптасып, оларға операциялар жасауды үйренеді. Сондықтан ықтималдықтар теориясы оқушыларға алған математикалық білімін нақты қолданатын, адам өмірінде маңызы зор математиканың бір тарауы ретінде қарастырылады.

Алғашқыда ықтималдықтар теориясы адам өмірінде аса маңызды емес деп ойлауыңыз мүмкін, бірақ бұл олай емес. Қазіргі таңда адам өміріндегі бір де бір құбылыс ықтималдықтар теориясының көмегінсіз орындалмайтыны белгілі. Мәселен, қарапайым ауа-райын алайық.

Біздің әрқайсымыз күніне кемінде бір рет ауа-райының болжамына қызығушылық танытамыз деп айтуға болады. Алайда, қарапайым температура мен жел жылдамдығының артында ең күрделі математикалық есептеулер тұрғанын бәріміз біле бермейміз.

Ағылшын ғалымы Льюис Фрай Ричардсон гидродинамиканың дифференциалдық теңдеулер жүйесін қолдана отырып, ауа массаларының әрекетін есептеуге болады деп ұсынды. Алайда, оның бағалауы бойынша, қажетті есептеулерді уақытында жүргізу үшін бірнеше мың адам қажет болады. Сол кезде барлық есептеулер механикалық калькуляторлардың көмегімен немесе жалпы қолмен, ойша санаулар арқылы жүргізілді.

Әскерилер улы газдарды қолданудың тиімділігін есептеу үшін өздері ойлап тапқан әдістерді қолданатынын білген Ричардсон метеорологиядан кетіп, келесі онжылдықтарда Ричардсонның есептеулеріне сүйене отырып, ауа – райы құбылыстарын басқаратын барлық белгілі физикалық заңдарды ескеретін математикалық формулалар-сандық болжамның кешенді моделі жасалды.

Соңғы жылдары гидрометеорологиялық ғылым қауіпті табиғи құбылыстарды болжау қабілетінде үлкен жетістіктерге жетті. Мысалы, росгидрометте жасалған аймақтық модельдер бойынша атмосфералық фронттар мен циклондарды, нөсер, бұршақ, қар, қатты жел және басқа да жағымсыз оқиғаларды минуттардан тәулікке дейінгі масштабта және бірнеше шақырымдық рұқсатпен болжауға болады.

Менің ойымша, күнделікті өмірде ауа-райы барлығын қызықтыратын басты тақырып ретінде болмақ. Өйткені, бұл адамдардың өзіндік ішкі сезіміне, көңіл-күйіне әсер етеді. Күн ашық болса адамға көңіл-күй сыйлайды, ал жаңбырлы күн жерімізге пайдалы. Адамдар ауа-райын болжауға, яғни оның болжамына қызығушылық танытады. Ауа-райы болжамы адам өміріне аса қажетті. Атап айтсақ, ауыл шаруашылығында, авиацияда, көлікте және теңіз флотында. Көптеген адамдар өз істерін алдағы ауа-райына сәйкес жоспарлайды. Бірақ синоптиктер болжаған нәрсе әрқашан дұрыс бола бермейді. Өйткені, бұл ықтималдықтар теориясы. Неге

десеңіз, болжам бұл кездейсоқ оқиға.

Томас Байестің 1763 жылғы "Ықтималдықтар теориясының бір мәселесін шешу тәжірибесі" атты еңбегінде алғаш рет жарияланған қарапайым формуласы бар. Сол формуланың бірі ауа-райын болжау үшін қолдануға да болады.

Егер қандай да бір оқиға бірнеше рет орын алса, келесі жолы оны орындау ықтималдығы қандай екенін есептеуге болады. Формула өте қарапайым:

$$p = \frac{q+1}{q+2}$$

Яғни, егер жаңбыр бір күн жауса, онда ертең жаңбыр болуының ықтималдығы $\frac{2}{3}$, егер екі күн жаңбыр жауса, онда келесі күні $\frac{3}{4}$, үшінші күні $\frac{4}{5}$ болу мүмкіндігі бар. Байес формуласын оқиға жағдайын білмеген кезде қолданған дұрыс.

Бірақ егер біз осы формуланы ойланбастан қолдана берсек, онда бұл қате болар еді. Мысалы, мен 01 номеріне екі рет қоңырау шалып, өрт сөндіру тобын шақырдым, ол келді, егер мен оны үшінші рет шақырсам, онда ол 75 пайыздық ықтималдылықпен өртті сөндіруге келеді. Бұл дұрыс па? Әрине, жоқ. Яғни, бұл қарапайым Байес формуласын бұл жерде қолдану қате болар еді. Себебі, бұл формула мүмкін болу жағдайына негізделген.

Сонымен, Байес формуласын оқиға жағдайын білмеген кезде қолданған дұрыс. Ал енді Брюссель қаласындағы күннің жаңбырлы болуын ғалымдар қалай зерттеген?

Брюссель қаласындағы көпжылдық бақылауларға сүйене отырып, егер 1 күн жаңбыр жауса, онда жаңбыр ертең де болуының ықтималдығы - 0,63; егер 2 күн жаңбыр жауса, онда - 0,68, 3 күн - 0,70, 5 күн - 0,73. Байес формуласына сәйкес біз осы берілген ақпаратты қолдана отырып, есептейтін болсақ негізі 0,66; 0,75; 0,80 және 0,86 болуы керек еді. Бірақ, бұл сандарды есептеу барысында нақты негіз болған есептеулер шықпады. Тәжірибе мен теория қаншалықты жақын болғанымен, олардың арасында толық сәйкестік жоқ: формула нақты шындыққа қарағанда біршама жалған болып шығады. Яғни, менің көзқарасым бойынша бұл формула барлық жағдайда қолданыла бермейді.

1-есеп: Ғажайып елде ауа-райының екі түрі бар: жақсы және керемет, таңертең ауа-райы күні бойы өзгеріссіз қалатынын ескеру қажет. 0,7 ықтималдығымен ертең ауа-райы бүгінгідей болатыны белгілі. 6 қыркүйекте ғажайып елде ауа-райы жақсы. 9 қыркүйекте ауа-райы керемет болу ықтималдығын табыңыз.

Шешуі:

1) $1 - 0,7 = 0,3$

2) X – жақсы, O – керемет

6	7	8	9
X	X	X	O
X	X	O	O
X	O	X	O
X	O	O	O

3) $P = 3 \cdot 0,147 + 0,027 = 0,468$

2-есеп: Сәуір айының бірінші аптасындағы ауаның тәуліктік орташа температурасы: +18°C, +24°C, +21°C, +14°C, +14°C, +12°C, +12°C болды. Осы аптадағы ауаның тәуліктік температурасының өзгеру құлашын табыңыз.

Мұндағы: +18°C, +24°C, +21°C, +14°C, +14°C, +12°C, +12°C - берілген сандар қатарын құрайды.

Шешуі: Апта ішіндегі ауаның тәуліктік орташа температурасының:

1) 24°C - ең үлкен мәні;

2) 12°C - ең кіші мәні.

Апта ішіндегі ауаның тәуліктік орташа температурасының өзгеру құлашы:

$$24^{\circ}\text{C}-12^{\circ}\text{C}=12^{\circ}\text{C}$$

Жауабы: 12°C

Жалпы, қазіргі кезде жаратылыстану мен техниканың көптеген салаларында ықтималдықтар теориясының әдістері жиі қолданылады. Өндірістік процестерді автоматты басқару, автоматты радиолокациялық станциялар және автоматты математикалық машиналар жасау, самолеттің ұшуын автоматты басқару және басқа да автоматика мен телемеханикалық, техникалық мәселелер ықтималдық әдістерді қолданады. Ықтималдықтар теориясы математикалық және қолданбалы статистикаға негіз болады. Ал статистика өндірісті жоспарлау мен ұйымдастыруға, технологиялық процестерді талдауға, өнім сапасын анықтауға, дұрыс шешім қабылдап, экономиканы тиімді басқаруға көмектеседі. Сондықтан біз оқушыларға ықтималдықтар теориясы мен қатар оның классикалық анықтамаларында түсіндіре білуіміз керек. Ұстаздар қауымы оқушыларға ықтималдықтар теориясын түсіндіріп қана қоймай оның өмірде кездесеті жайлы да түсіндірсе, және оның мағынасын аша білсе, бұл тақырып оқушыларға қиын тақырыптардың бірі болмас еді. Және ықтималдықтар теориясы мен мат статистика есептерінің ерекшелігін түсініп, олардың айырмашылығын оқушыларға ұғындыра алу керек.

Қорытындылай келе, ықтималдықтар теориясы – кездейсоқ құбылыстардың заңдылығын зерттейтін математиканың бір бөлімі. Ол тек құбылыстарды емес, оның математикалық модельдерін қарастырады. Ықтималдықтар теориясы адам өмірінде маңызды орын алады. Соның бірі ауа-райы болғандықтан бұл ғылым саласын мен осы тұрғыдан қарастырдым.

Сонымен қатар, ықтималдық теориясының әдістері көптеген ғылым салаларында дәстүрлі бағыт болуда. Оларға: физика, геодезия, өлшеу теориясы және т.с.с. жаады. Кейінгі кезде ықтималдық теориясын медицина және биология, әскери ғылым мен космонавтика, лингвистика, психология теориясы мен оқыту теориясы, т.б. ғылымда да қолдана бастады. Одан басқа ықтималдық әдістерінің негізінде ықтималдық теориясынан шыққан жаңа ғылымдар қатары пайда болуда. Бұлар - ақпарат теориясы, сенімділік теориясы, сапаны статистикалық бақылау, тәжірибені жоспарлау. Карл Пирсонның пікірінше, «математиканың бір саласы ықтималдықтар теориясы парадокс мәлімдемесіне жақын» деп қорытындылаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Әбілқасымова А.Е., Бекбаев И.Б., Абдиев А.А., Жұмағұлова З.А. Алгебра және анализ бастамалары 10-11 сынып. Алматы, 2015ж.
2. Жолымбаев О.М., Берікханова Г.Е. Математика 2004ж.

Әлеуметтік құзіреттілік Social competence

Сүлейменова Лаззат

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-інің .Әлеуметтік ғылымдар факультетінің 2 курс докторанты. Қазақстан республикасы, Алматы қаласы.

Аңдатпа: Мақалада «әлеуметтік құзіреттілік» және «әлеуметтік қабілетсіздік» ұғымдарының қалыптасу проблемасы, әлеуметтік педагогтардың кәсіби қызметтегі рөлі, бұл ұғымның тарихи қалыптасуы, оның уақыт өте келе маңызының өзгеруі қарастырылады, зерттеушілер бұл туралы мерзімі. Адам толыққанды рухани мәдениетке жақындаған сайын, әлеуметтік құзіреттілік те артады, адам санасының көкжиегін кеңейту маңызды, бұл қазіргі

уақытта әлдеқайда көп мәселелерді көруге және олардың ең өзектісін көрсетуге мүмкіндік береді.

Мақаланың мақсаты – «әлеуметтік құзырет» ұғымының ғылыми категория ретінде дамуын теориялық тұрғыдан негіздеу, даму кезеңдерін анықтау және зерттеушілердің осы терминнің қазіргі түсінігін анықтау.

Кілт сөздер: әлеуметтік құзыреттілік: әлеуметтік қабілетсіздік: әлеуметтік педагог: дағдылар: тиімділік: талдау: сипаттама

Сулейменова Лаззат

**Докторант 2 курса факультета социальных наук. ЕНУ им. Л. Н. Гумилева
Республика Казахстан, город Алматы**

Аннотация. В статье представлено проблеме становления понятия «социальная компетенция» и «социальная некомпетентность», роль в профессиональной деятельности социальных педагогов, рассматриваются историческое становление данного понятия, его преобразование по значимости с течением времени, исследователей на данный термин. По мере приближения человека к полноценной духовной культуре повышается и социальная компетентность, важно расширять горизонты человеческого сознания, что позволяет увидеть гораздо больше проблем в данный момент и выделить наиболее актуальные из них. Цель статьи теоретическое обоснование развития понятия «социальная компетенция» как научной категории, выделение этапов развития и определение современного понимания данного термина исследователями.

Ключевые слова: социальная компетенция: социальная некомпетентность: социальный педагог: навыки: эффективность анализ: характеристика

Suleimenova Lazzat

2nd year doctoral student of the Faculty of Social Sciences of the State University. L.N. Gumilyov. Almaty, Republic of Kazakhstan.

Annotation. The article presents the problem of the formation of the concept of "social competence" and "social incompetence", the role of social educators in the professional activities, considers the historical formation of this concept, its transformation in significance over time, researchers on this term. As a person approaches a full-fledged spiritual culture, social competence also increases, it is important to expand the horizons of human consciousness, which allows you to see much more problems at the moment and highlight the most relevant of them. The purpose of the article is the theoretical substantiation of the development of the concept of "social competence" as a scientific category, the identification of stages of development and the definition of the modern understanding of this term by researchers.

Keywords: social competence: social incompetence: social educator: skills: efficiency: analysis: characteristic

Кіріспе

Әлеуметтік құзыреттілік – адамның әлеуметтік жағдайда басқалармен тиімді әрекеттесу қабілеті. Ол әлеуметтік мәселелерге тап болған адамдармен жұмыс істейтін әлеуметтік педагогтардың кәсіби қызметінде маңызды рөл атқарады. «Әлеуметтік құзыреттілік» және «әлеуметтік құзыретсіздік» дегеніміз не, олардың әлеуметтік педагогтар үшін неліктен маңызды екенін және оларды қалай дамытуға болатынын қарастырайық.

Әлеуметтік құзыреттілік дегеніміз не?

Әлеуметтік құзіреттілік – бұл басқа адамдармен тиімді әрекеттесу үшін қажетті білім, білік және дағдылар жиынтығы. Бұл құзіреттілікке басқа адамдардың сезімін түсіну және қабылдау, әртүрлі әлеуметтік топтардағы адамдармен ортақ тіл таба білу, өз ойлары мен сезімдерін жеткізе білу, ымыраға келу және жанжалдарды шешу, сондай-ақ әртүрлі әлеуметтік жағдайларда өзінің эмоциялары мен мінез-құлқын басқару қабілеті. .

Әлеуметтік құзіреттілік» және «әлеуметтік қабілетсіздік» категорияларына талдау жасау. Дағдарыс жағдайында қазіргі қоғамдағы әлеуметтік құзіреттілікті қарастыру қызығушылық тудырады. Осы жағдайларда адамның жеке ерекшеліктерін ескермей, осы категорияны пайдалану деструктивті процестерге әкеледі. Өкінішке орай, көптеген отандық және шетелдік авторлардың еңбектерінде біржақты көзқарастар берілген.

Қазіргі қоғам дәстүрлі қоғамға қарағанда дамудың жоғары деңгейінде. Сондықтан оны барабар түсіну үшін дәстүрлі қоғамды сипаттайтын категориялар жеткіліксіз. Біздің заманымызда қазіргі қоғамды жақсырақ сипаттайтын бірқатар жаңа ұғымдардың пайда болуы кездейсоқ емес. Олардың ішінде әлеуметтік құзіреттілік пен қабілетсіздікті атап өту керек. Дегенмен, бізге отандық және батыс зерттеушілері бұл ұғымдарға біржақты түсінік беретін сияқты. Шындығында, олар әлдеқайда күрделі және көп қырлы болып шығады және нақты қоғамдық формациялардың ерекше белгілерін, оларға кіретін адамдардың менталитетін, мәдениеттің ерекшеліктерін және т.б.

Жалпы алғанда, әлеуметтік құзіреттілік әлеуметтік жүйенің прогрессивті дамуы үшін қажетті тиімді шешімдерді қабылдау қабілеті ретінде түсініледі. Ол белгілі бір әлеуметтік топтарға немесе жалпы қоғамға да, жеке адамға да бағытталуы мүмкін. Бұл бағыттардың қайсысы басым болатыны қоғамның табиғаты мен оның даму деңгейімен анықталады. Мысалы, Ежелгі Грецияда көп қырлы тұлғаның қалыптасуына ықпал еткен әлеуметтік құзіретті адамдар сұранысқа ие болды.

Жауапты ішінара бұл адамдар көбінесе жалған құндылықтарға (икемділік, тұтынушылық және т.б.) бағытталғандығынан көруге болады. Олар көбінесе өз білімін жалпы қоғамның мүддесіне зиян келтіре отырып, корпоратизмді нығайтуға, элиталық топтар мен кландарды жоғары мемлекеттік лауазымдарға көтеруге пайдаланады. Сонымен қатар, алынған білімдер көбінесе мемлекетке қарсы бірлестіктерде, мысалы, қылмыстық топтарда, әлеуметтік ұйымдарда, тоталитарлық секталарда және т.б.

Жоғарыда айтылғандай, құзіреттілік бірқатар басқа компоненттерді қамтитынына қарамастан, негізінен біліммен байланысты. Дегенмен, көпшілік егер адам белгілі бір салада жеткілікті білім алған болса, онда ол қазірдің өзінде құзіретті және оған өмірлік маңызды мәселелерді шешуді сеніп тапсыруға болады деп санайды.

Проблемалар және бұл үрдіс өте күшті. Бірақ белгілі бір салада кең білімі бар және сонымен бірге оны тиімді пайдалана алатын адамдар саны өте аз және өкінішке орай, олар азайып барады. Қазіргі әлемде әлеуметтік құзіреттілігі әлсіз білімді адамдардың саны артып келеді және олардың қызметі жиі жағымсыз салдарға әкеледі. Сондықтан оларды қызметтің әртүрлі салаларына (мемлекеттік органдар, бизнес, басқару құрылымдары және т.б.) кеңінен жарнамаланған енгізуді ақтауға болмайды. Ақпараттық (постиндустриалды) қоғамға арналған әдебиеттерде ақпаратқа араласу өз алдына, көп жағдайда бірқатар маңызды әлеуметтік мәселелерді тиімді шешуге ықпал етпейтіні атап өтілген.

Әлеуметтік құзіреттілік әртүрлі деңгейлерде көрінуі мүмкін: қоғамнан жеке адамға дейін. Жеке тұлғаның әлеуметтік құзіреттілігі адам өмірінің барысында бірқатар кезеңдерден өтеді. Бірақ адам дамуының барлық кезеңдерінде ол адамның өзінің күшті және әлсіз жақтарын ескере отырып, өзін барабар түсінуін, әлеуметтік ортаны және оған қосылу және алып тастау жолдарын білуін, оның салдарын есептей алуын болжайды. өмірлік таңдау және т.б.

Әлеуметтік құзіреттілік көрсеткіштерінің ішінде адам туралы айтатын болсақ, әртүрлі жағдайларға бейімделу жылдамдығы мен қарқыны, оның әлеуметтік рефлексиясының

сәйкестігі, позицияны, бастаманы өзгерту қабілеті, жағдайға басқаша қарау қабілеті сияқтыларды атауға болады. , өзінің қателіктерін есепке алу және жаңалықтарды бағалау, сондай-ақ өзінің, ең жақын әлеуметтік топтың даму болашағын адекватты түрде көрсету және т.б.

Жоғарыда айтылғандай, қазіргі әлемде адамдардың ақпараттық құзыреттілігі жоғары, бірақ олардың басым көпшілігі оны нақты мәселелерді тиімді шешу үшін пайдалана алмайды. Дегенмен, әр адам қоғамдағы өзінің қолайлы жағдайына қол жеткізуге бағытталған. Ал қоғамда көшбасшы, яғни көпшілікті қызықтыра алатын, бастамашыл, шығармашыл, мақсатты, қоғамның прогрессивті дамуына бағытталған тұлға шықса, оның көзқарастары сайып келгенде көпшілікті әлеуметтік жағдайды жақсартуға бағытталған әрекеттерге бағыттайды. қоғам. Мұндай жағдай қоғам дамуының өрлеу сызығында жиі байқалады.

Қазіргі жағдайда әлеуметтік құзыреттілікті қалыптастыру адамнан шығармашылық көзқарасты, интеллектуалдық тапқырлықты, бастамашылдықты талап етеді. Өйткені, шығармашылық, айтылғандай, сананың көкжиегін айтарлықтай кеңейтеді. Бұл әрқашан объектіні басқа қырынан көруге мүмкіндік беретін дәстүрлі ұғымдардан шығуды білдіреді. Сонымен бірге, бұрын адамға қол жетімді болмаған жаңа нәрселер ашылады. Әрі шығармашылық тұлғаның позициясын ұстанатын басқа адамдар осындай жаңа сәттерді көре алады және сол арқылы әлеуметтік құзыреттілік деңгейін арттырады.

Әлеуметтік құзыреттіліктің маңызды құрамдас бөлігі ретінде шығармашылық қоғамның өмір сүруінің өзі тәуелді инновациялар ағыны қарқынды дамып келе жатқан қазіргі қоғамда ерекше өзектілікке ие, бірақ олардың арасында адам мен қоғамға қауіп төндіретін көптеген адамдар бар. Сондықтан креативтілік пен жасампаздықты ажырата білу керек, өйткені дәстүрлі қоғамда инновациялар әкелетін жағымсыз жақтарға баса назар аударылды, сондықтан оларға деген көзқарас теріс болды.

Алайда, біздің елімізде де, шетелде де білім беру жүйесі адамдарды таза ғылыми-техникалық мәселелерді шешуге бағыттайды және көпшілікке кеңінен түсінікті әлеуметтік құзыреттілік мәселесін елемейді. Бірақ іс жүзінде әлеуметтік құзыреттілігі төмен адамдар барған сайын қауіпті болып барады, өйткені оларға көбірек жаһандық әлеуметтік және техникалық мәселелерді шешу сеніп тапсырылады.

Сонымен қатар, адам санасының көкжиегін кеңейту үлкен маңызға ие, бұл қазіргі уақытта әлдеқайда көп проблемаларды көруге және ең өзектілерін бөлуге мүмкіндік береді. Сананың мұндай кеңеюіне адам дәл шығармашылық әрекетте қол жеткізілетін дәстүр шеңберінен шыға алатын жағдайларда қол жеткізіледі. Бұл жерде, шынында да, шамадан тыс ақпарат зиянды болуы мүмкін, өйткені ол адамды дәстүрлі идеялармен қатаң байланыстырады және мәселені басқа қырынан қарастыруды қиындатады.

Жоғарыда айтылғандардан шығатыны, әлеуметтік құзырет әрқашан әлеуметтік жағдайдың көпжақты көрінісі ретінде әрекет етеді. Мұндай жан-жақтылыққа адамның қоршаған ортаны рационалистік идеялар призмасы арқылы ғана емес (логика, ғылымның басқа салалары, т.б.) емес, сонымен бірге діни, этикалық, эстетикалық және т.б. принциптері. Адам толыққанды рухани мәдениетке жақындаған сайын, оның шеңберінде осы құрамдас бөліктердің үйлесімді арақатынасына қол жеткізілген сайын әлеуметтік құзыреттілік деңгейі арта түсетіні анық. Бұл тұрғыда әлеуметтік құзыреттіліктің жоғары деңгейі тұтас болып табылады.

Өзімізге сұрақ қояйық:

Әлеуметтік педагогтар үшін әлеуметтік құзыреттілік неліктен маңызды?

Әлеуметтік педагогтар қиын өмірлік жағдайға тап болған адамдармен, мысалы, жетім балалармен, мүмкіндігі шектеулі балалармен, кедейлікте өмір сүретін немесе панасыз қалған адамдармен жұмыс істейді. Жұмыс процесінде әлеуметтік педагогтар осы адамдармен тиімді қарым-қатынас жасау, олардың қажеттіліктері мен мүдделерін ескеру, олардың сезімдері мен

эмоцияларын түсіну және барлық тараптар үшін ең қолайлы шешімдерді табу үшін әлеуметтік құзыреттілігін көрсетуі керек.

Сонымен қатар, әлеуметтік құзыреттілік әлеуметтік педагогтарға психологтар, дәрігерлер және заңгерлер сияқты әлеуметтік мәселелерді шешуде олармен бірге жұмыс істейтін басқа мамандармен тиімді қарым-қатынас орнатуға мүмкіндік береді.

Әлеуметтік педагогтарда әлеуметтік құзыреттілікті қалай дамытуға болады?

Әлеуметтік құзыреттілікті әртүрлі әдістер мен тәсілдер арқылы дамытуға болады

Әлеуметтік педагогтардың әлеуметтік құзыреттілігін қалыптастыру

Әлеуметтік педагог – әлеуметтік қорғау саласында жұмыс істейтін, тұлғаның әлеуметтік бейімделуі мен тәрбиесіне байланысты мәселелерді шешумен айналысатын маман. Әлеуметтік педагогиканың мәселелерін тиімді шешу үшін әлеуметтік құзыреттілік қажет.

Әлеуметтік құзыреттілік қоршаған ортамен табысты өзара әрекеттесу және әлеуметтік мәселелерді шешу үшін қажетті білім, білік және дағдылардың болуын білдіреді. Әлеуметтік құзыреттілікті қалыптастыру әлеуметтік педагогтардың кезек күттірмейтін міндеті болып табылады, өйткені ол әлеуметтік мәселелерді тиімді шешуге және клиенттермен табысты қарым-қатынас жасауға мүмкіндік береді.

Әлеуметтік педагогтардың әлеуметтік құзыреттілігін қалыптастырудың негізгі принциптері:

Тұлғалық-бағдарлы көзқарас – әлеуметтік педагогтардың әлеуметтік құзыреттілігін қалыптастыруда олардың жеке ерекшеліктері мен қажеттіліктерін ескеру қажет.

Практикалық бағыттылық принципі – әлеуметтік құзыреттілікті қалыптастыру практикалық жаттығулар мен жаттығулар арқылы жүзеге асырылуы керек.

Жүйелілік принципі – әлеуметтік құзыреттілікті қалыптастыру жүйелі болуы және бірнеше кезеңді қамтуы керек.

Үздіксіздік принципі – әлеуметтік құзыреттілікті қалыптастыру білім мен дағдыны үнемі жаңартып отыруды талап ететін үздіксіз процесс.

Әлеуметтік педагогтардың әлеуметтік құзыреттілігін тиімді қалыптастыру үшін келесі әдістерді қолдануға болады:

Әлеуметтік педагогтар тәжірибе алмасып, бір-бірінен үйренетін топтық жұмыс.

Әлеуметтік педагогтарға дағдылар мен дағдыларды алуға және нығайтуға мүмкіндік беретін практикалық жаттығулар мен тренингтер.

Әлеуметтік қорғау және педагогика саласындағы тәжірибелі мамандардың әлеуметтік педагогтарға кеңес беруі және оқытуы.

Жұмыс тиімділігін арттыру үшін инновациялық технологиялар мен оқыту құралдарын пайдалану.

Бүгінгі таңда жаңа әлеуметтік үміттерге адекватты жауап беретін, мобильді, шығармашылық өсу мен кәсіби өзін-өзі жетілдіруге қабілетті, өзінің жеке ресурстарын үнемі жаңартып отыратын маман тиімді болып шықты. Қоғам өмірдің барлық салаларында жеке жайлылықты, кәсіби тиімділікті және әлеуметтік өзектілікті қамтамасыз ететін, табысты әлеуметтенетін, әлеуметтік құзыреттілігі жоғары маманның тұлғасын қалыптастыруға мүдделі.

Теорияда және практикада әлеуметтік құзыреттілік ұғымының маңызды орын алуы кездейсоқ емес. Осы ұғымға жақын және әлеуметтануда, психологияда, педагогикада (бейімделу, әлеуметтену, әлеуметтік жетілу және т.б.) бұрыннан қолданылып келе жатқан ұғымдардың көптігіне қарамастан, олар әлеуметтік жұмыстың ерекшеліктерін көрсету үшін жеткіліксіз, өйткені олар бар және туындап отырған әлеуметтік мәселелерді жалпылауға, әртүрлі көзқарастарды біртұтас теориялық тұғырнамамен байланыстыруға және бар көзқарастарды жалпылауға мүмкіндік бермейді. Осыған байланысты көшіп-қонұшыны да, баспанасыз адамды да, құқық бұзушыны да, мүгедекті де, жұмыссызды да, біртұтас

ұстанымнан қарауға мүмкіндік беретін осындай жалпы тұжырымдаманы қалыптастырудың нақты қажеттілігі туындады. нашақор және бейімделмеген жасөспірім және оларға көмек көрсететін маман және қоғамның қарапайым мүшесі. Мұндай жалпылау тұжырымдамасы болмаса, әлеуметтік жұмыс бір-бірімен жеткілікті байланысы жоқ көптеген салалар мен секторлармен ұсыныла береді. Дәл әлеуметтік құзіреттілік тұжырымдамасы әлеуметтік жұмыстың әртүрлі салаларын біріктіруге мүмкіндік беретін теорияны құру үшін қажет жалпы тұжырымдама болып көрінеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Вебстер А. Ақпараттық қоғам теориялары. М., 2004 ж.
- 2.. Фромм Е. Салауатты қоғам. М., 2005 ж.
3. Хендерсон П., Томас Д. Маңайдағы дағдылар жұмыс істейді. Лондон; Нью-Йорк, 2000 ж.
4. Зобов Р.А., Келасев В.Н. Әлеуметтік құзыреттілік / қазіргі қоғамдағы қабілетсіздік // Вестн. Санкт Петербург. университет Сер. 12. 2009. Шығарылым. 4.
5. Келасев В.Н. Әлеуметтік құзыреттілікті дамыту өскелең ұрпақтың девиантты мінез-құлқының алдын алу бағыты ретінде // Профилактикалық әлеуметтік жұмыстың теориясы мен тәжірибесі. СПб., 2008 ж.
- 6.. «Әлеуметтік құзыреттілікті қалыптастыру технологиялары» секциясы // И.В.Ковалев оқулары. Ғылыми-практикалық материалдар. конф. СПб., 2009 ж.
7. Меңлібекова Г.Ж. Әлеуметтік құзырет, мәні, құрылымы, мазмұны // Қазақстан жоғары мектебі, No 4-5, 2001. - 153-159 Б.
8. Кенжебеков Б.Т. Маманның кәсіби құзыреттілігінің мәні мен құрылымы // Қазақстан жоғары мектебі, 2002. - No2. - С.171.
9. Генике, Е.А. Мұғалімнің кәсіби құзыреттілігі / Е.А.Генике. - М.: Қыркүйек, 2008.-176 ж. - (Биб-ка, «Мектеп директоры». -2008. - No5).
10. Блинов, Л.В. Тұлғаның әлеуметтік-кәсіби құзыреттілігі мәдениетаралық өзара әрекеттестіктің өнімі болып табылады / Л.В. Блинов, В.Л. Недорезова // Педагогикалық білім және ғылым.-2008.-№1.-52-56 б.
11. Шадриков В.Д. Маманның жаңа моделі: инновациялық оқыту және құзыреттілікке негізделген көзқарас /В.Д. Шадриков // Бүгінгі жоғары білім. - 2004. - № 8. - С. 27.
12. Иванов.Д.И. Заманауи білім берудегі құзіреттіліктер мен құзіреттілікке негізделген тәсіл / Д.И. Иванов // Оқытушы.-2008.-№1.-4-24 б.
13. Литвиненко, М.В. Болашақ маманның кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруды диагностикалау тәсілдері / М.В. Литвиненко //Білім берудегі стандарттар және мониторинг.- 2008.-№2.-Б.38-40.

ӘӘЖ 004.9

ЦИФРЛАНДЫРУ БҮГІНГІ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ЖАҢА НЕГІЗГІ БАҒЫТ

Карабаева Нургуль Бакбергеновна

«Психология және педагогика» кафедрасының
аға оқытушысы, магистр

Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті
Атырау қ., Қазақстан

Аңдатпа: Бұл мақалада білім беру үдерісінде цифрлық білім беру ресурстарын қолданудағы маңызы, әдістемелік ерекшеліктердің сипаттамасы, электронды оқыту жүйесі

жобасы аясында жасалған ЦБР мазмұны мен құрылымын талдау қарастырылған. Сонымен қатар, ЦБР-ге қойылатын талаптар, қағидалар, топтамалардың мазмұны, және оны қолданудың әдістері көрсетілген.

Түйінді сөздер: цифрлық білім беру ресурсы, электрондық оқыту жүйесі, электронды оқулық, ақпараттық технология.

Цифрлық білім беру ресурстары (ЦБР) білім беру мазмұнын анықтайтын электрондық оқыту жүйесі компоненттерінің бірі болып табылады. Білім берудің жоғары сапасын қамтамасыз ету үшін, оқу үдерісінде өскелең ұрпақтың ЦБР белсенді қолдану, бүгінгі таңда берілген бағдарлама аясындағы педагогикалық қоғамдастықтың алдында өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Цифрлық трансформациялау идеясын әлемдік тренд деуге болады. Цифрлық технологиялар көптеген елдердің экономикасын дамытуда маңызды рөлге ие. ХХІ ғасыр – ақпараттандыру ғасыры екені белгілі. Ақпараттандыру технологиясы дамыған заманда мемлекетіміздің болашағы – жас ұрпаққа заман талабына сай білім беріп, жан-жақты дамуына ықпал ету педагогтерге шығармашылық ізденісті, үлкен сұранысты талап етеді. Компьютер және ақпараттық технологиялар арқылы жасалып жатқан оқыту процесі білім алушының жаңаша ойлау қабілетін қалыптастырып, оларды жүйелік байланыстар мен заңдылықтарды табуға итеріп, нәтижесінде – өздерінің кәсіби потенциалдарының қалыптасуына жол ашады.

ХХІ ғасыр – әлем дамуының жаңа ғасыры, технологиялар мен тың жаңалықтардың, білім мен ғылымның заманы. Уақыт өте заман қарқынды дамуда. Соған орай әр күн өзгерістерге, жаңа бір тың ақпараттар мен жаңалықтарға толы. Қазіргі кезең озық идеяларды, тың шешімдерді, үлкен еңбек пен білімнің мол қорын қажет етеді. Қазіргі кезең – білімділердің кезеңі. Сол үшін де заман ағымынан қалмау, ашылып жатқан жаңалықтарға ілесу, жаңа заман көшбасшыларының қатарынан болу, бәсекеге қабілетті болу үлкен білімді талап етеді. Бүгінгі күнде басты назарда тұрған мәселе – ол білімді, ой өрісі кең, жан-жақты тұлғаларды дамыту. Себебі тәуелсіз елді өркениетті әлемге танытатын, дамыған елдер қатарында терезесін тең ететін күш – білім және білімді ұрпақ. Келер ұрпақты білімді ету үшін ең алдымен білім сапасын арттыру қажет. Осы орайда ұққаным- педагогтердің жауапкершілігі зор. Ол білім алушының пәнге деген қызығушылығын арттыра отырып, білім сапасын арттыруды көздеуі тиіс. Бұл көп ізденісті, жаңа технологияларды пайдалану шеберлігі мен жаңашылдықтың болуын талап етеді. Қазіргі цифрлық даму кезеңінде цифрлық ресурстарды пайдалану қажеттілігі де осыдан келіп туындайды. Кез келген сабақ өз мақсатына толық жету үшін оған белгілі бір әдіс-тәсілдерді таңдап, саралап қолдану керектігін тәжірибе көрсетіп отыр. Сабақ мақсатына жетуі үшін ең алдымен тиімді әрі дұрыс жоспарланып, сол жоспарға сай ұтымды әдіс-тәсілдердің, ресурстардың таңдалғаны жөн. Әсіресе қазіргі жаңа инновациялық технологиялар кезеңінде цифрлық білім беру ресурстарын қолданудың тиімділігі зор. Цифрлық білім беру ресурстары арқылы жасалып жатқан оқыту процесі оқушылардың жаңашыл ойлау қабілетін қалыптастырып, оларды жүйелік байланыстар мен заңдылықтарды табуға итермелейді. Өз сабағымда көптеген цифрлық технолгияларды пайдаланамын. Атап айтсам, learning apps, quizizz, kahoot, classMarker, canva, animoto, animaker, padlet және т.б. Learning apps, quizizz, kahoot, classMarker сервистері – интерактивті оқу-әдістемелік қосымшалар жасауға, кері байланыс алуға мүмкіндік беретін тиімді сервистер. Ал canva, animoto, animaker платформаларын сабақты түсіндіруді, сабақты өткізуді тиімді әрі қызықты етіп ұйымдастыру үшін қолданамын. Осылардың ішінде тиімділігі зор– «word wall» ресурсы. Ол интерактивті модульдердің көмегімен оқыту және оқыту процесін қолдауды, модульдерді жылдам құру мен өзгертуді, тапсырмалар базасын жинақтап, қолжетімді етуді қамтамасыз етеді. Бұл

сервисте тапсырмаларды орындатудың, ұйымдастырудың сан алуан түрлері мен жолдары бар. Онда тест, салыстыру, жұбын табу, бос орындарды толтыру, мәтін енгізу, хронологиялық кесте, жіктеу, топтастыру тапсырмалары бар. Сонымен қоса ол арқылы суреттермен жұмыс жасатып, оқушылардың қызығушылығын оятатын, сабақта сергітетін тапсырмаларды да құрастыруға болады. Бұдан бөлек викториналық сұрақтар, пазл, аудио/видео контент, сөзжұмбақ т.б. модульдерін ұсынады. Педагогтің міндеті – осылардың арасынан қайсысын қай тапсырмаға қолдану тиімді екенін саралап алып, берілген тапсырманы орындауда ұтымды әрі тиімді болатынын алу. Цифрлық білім беру ресурсындағы «бос орындарды толықтыру» модулін қолдану ұтымды. Білім алушыларға қосымшаларды түсіндіргеннен кейін практикалық жұмыс ретінде алуымызға болады. Білім алушылар осы модульдің көмегімен бос тұрған орындарға интербелсенді тақта арқылы қажетті қосымшаларды қойып жазады. Ең басты тиімділігі әр модульде тапсырманың шарты жазылып, оқушылар барлық тапсырмалардан соң қанша қате жібергенін, қайсысы дұрыс емес екенін біліп, кері байланыс жасай алады.

Білім беру үдерісін ақпараттандырудың негізі тек техникалық жағынан ғана емес, сонымен қатар шығармашылықты да талап етеді. Сабақ барысында мұғалімге көмекші болатын презентациялар, бейнероликтер тағы басқа да материалдар сапалы дизайнды, заманауи графикалық дизайнның ерекшеліктерін түсінуді қажет етеді. Сабақта бір сарынды презентациялар мен бейнематериалдарды көрсете беру білім алушының қызығушылығын төмендетіп, ынтасын түсіреді. Сондықтан сабақта canva, animoto, animaker сияқты цифрлық ресурстарды қолданудың пайдасы зор. Жаңа тақырыпты түсіндіруде де, түсіндіріп болған соң кері байланыс алуда да «canva» платформасын пайдалану ұтымды болады. Ондағы әр санат, мысалы, «жаттығу парағы» немесе «диаграмма» ондаған тақырыптық үлгілерден тұрады. Тиімділігі де осыдан көрінеді. Қазіргі қарыштап дамып келе жатқан цифрлық заманда біздің басты мақсатымыз ақпараттық - коммуникациялық технологияны жетік меңгеру және білім алушыларға меңгерту. Ақпараттық коммуникациялық технологияны қолдану педагогке де білім алушыға да қолайлы. Сол кезде ғана сабақта теория мен практиканы ұштастыра аламыз. Тәжірибелік жұмыс жасау барысында бала теориялық білімін шыңдайды. Кез келген пәнінде ақпараттық- коммуникациялық технологияны жүйелі қолдану - пәнді оқытуда дүниенің заңдарын терең меңгертіп қана қоймайды, оның логикалық ойын дамытып, эмоциясына, сезіміне қозғау салады. Білім алушы ешкімнің көмегінсіз өз бетінше ойланып, шешім қабылдауға тырысып, дағдыланады.

Тәуелсіз мемлекетіміздің басты мақсаты өркениетті елдер қатарына көтерілу болса, ол өркениетке жетуде жан – жақты дамыған, рухани бай ұрпақтың алатын орны ерекше. Сондықтан заман талабына сай оқыту үрдісін жетілдіре отырып, қоғам сұранысына сай жеке тұлға қалыптастыру мәселесі бойынша ақпараттық - коммуникациялық технологияларды сабақта көптеп қолдану тиімділігі артып отыр. Білім алушылардың сабаққа белсенді қатысуы, сабақты түсінуі олардың сол сабаққа деген ынтасын, қызығушылығын арттырумен тығыз байланыста. Түрлі әдіс-тәсілдер мен ресурстарды қолданып, сабаққа деген назарын аударып алу маңызды. Егер білім алушыға үшін сабақ қызықсыз әрі түсінуге қиындық туғызса, тақырыпты түсінуі де, тақырыпқа енуі де қиын болады. Осы үшін педагогке жаңашылдық, шығармашылық ізденіс пен жаңа технологияларды меңгеру шеберлігі қажет. Ол түрлі сипаттағы жаңа цифрлық білім беру ресурстарын ұтымды пайдалана алуы керек. Сондай сипаттағы қолдануға болатын және өзім де жиі қолданатын, тәжірибемде зерделеп жүрген ресурс – animaker. Ол бейнені анимациялық сипатта жасап, оқушылардың назарын бірден аударады. Жаңа тақырыпты түсіндіру барысында, грамматикалық жаңа ережені өткенде осы ресурс арқылы жаңа анимациялық бейнені жасап, сол бейне арқылы түсіндіру өте тиімді.

Қорыта келгенде, цифрлық білім беру ресурсы педагогтерге қосымша материалдар ұсынып, сабақты шығармашылық бағытта жүргізуге жағдай жасайды. Тапсырманы тиімді

ұйымдастырып, оқу мақсатына жетуге мүмкіндік береді. Сабақ мазмұнын ақпараттық коммуникациялық технологиялардың жаңа мүмкіндіктерімен толықтыруға, назарын аударуға, ақпараттарды көрнекі түрде көрсетуге бағыттайды.

Цифрландырудағы негізгі мақсат – бәсекеге қабілеттілікті арттыру, халықтың өмір сүру сапасын жақсарту, оқу-тәрбие процесін жеделдету және жеңілдету, балаларға, ұстаздарға, ата-аналарға жүктемені азайту. Ең бастысы – білім беру сапасын арттыру. Біздің балаларымыз халықаралық деңгейде әртүрлі салаларда, оның ішінде жасанды интеллект және ауқымды деректер жасау саласында бәсекеге қабілетті болуға тиіс. Мемлекет басшысы атап көрсеткендей, елді цифрландыру – бұл мақсат емес, бұл – Қазақстанның абсолюттік артықшылыққа қол жеткізу құралы. Сондықтан қазіргі цифрлық білім беру – заманауи оқыту кілті деп есептеймін.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Білім берудің барлық деңгейінің мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты. – Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі, 2018 жылғы 31 қазандағы №604 бұйрығы
2. Савелова Е.В. Цифровые образовательные ресурсы в школе: методика использования. Обществознание. Сборник учебно-методических материалов для педагогических вузов. – Москва, 2008.
3. Қадірбаева Р.І. Жаңа ақпараттық білім технологиясын пайдаланып оқытудың ерекшеліктері. Шығармашылық іс-әрекетті дамыту арқылы бәсекеге қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыру мәселелері: халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның материалдары. – Шымкент, 2009.

ӘОЖ 821.512.122

ДИАЛОГ КОНЦЕПЦИЯСЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫНДАҒЫ ЗЕРТТЕЛУІ

Курсабаева Ардана Кумдаулетовна

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университетінің магистранты
Талдықорған қаласы, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада диалог ұғымының психологияда зерттелуі туралы мәселе қарастырылған. Диалогқа тән ұстанымдар, сипатты белгілері талданылды.

Түйінді сөздер. Диалог, ұстаным, концепция, интерпретация, білім беру.

Бүгінгі таңда «диалог» ұғымын қамтымайтын, қарастырмайтын психологияның бірде-бір саласы қалмаған шығар. Диалог ғылым әдіснамасында және жалпы психологияда,

әлеуметтік психологияда, клиникалық психологияда, жас және педагогикалық психологияда, психологиялық кеңес беруде және психотерапияда қарастырылады.

«Диалог» категориясы үлкен әлеуетке ие және оны авторлар әртүрлі мағынада, әртүрлі мақсаттарда қолданады: өте тар мағынада (мысалы, қарым-қатынастың белгілі бір сәті ретінде) және кең мағынада (адамның бүкіл өмірі диалог), түсіндіру принципі ретінде және құбылыс ретінде де қолданады. Кейбір авторлар «диалог» категориясын міндетті емес, ал басқалары парадигма ретінде пайдаланады.

Көркем шығарманы оқып-үйреніп, танып білуде ондағы диалог маңызды роль атқарады. «Шығарманың композициясын ұғыну үшін, кейіпкерлермен қатар ондағы сюжеттің даму желісі де, жеке компоненттердің байланысы мен қарым-қатынасы да оқып үйреніледі. Мұндай компонентке шығарманың баяндау, суреттеу, лирикалық шегініс, пікірлеу, диалог, монолог сияқты негізгі элементтері жатады» [1,117б.]. Зерттеуші ғалым Ә.Қоңыратбаев шығарма тілін талдаған тұста диалогты «көркем тілдің элементтерінің» бірі ретінде кейіпкер тілінің (диалог, монолог, хат, мақал-мәтел, канатты сөздер) аясында қарастырады [2, 311б.].

Психология ғылымы мен практикасындағы диалог концепциясының даму тарихы психологтардың адамға және оның өміріне жаңаша көзқараспен қараған М.Бахтин мен М.Бубер еңбектерінде кеңінен сөз болады. Диалог М.Бахтин үшін нағыз коммуникация ретінде болмыстың мәні болып табылатынын атап өтейік. «Бір адам тек өзімен-өзі ғана өмір сүре алмайды. Адам ешқашан толыққанды өмірді тек өзінен таба алмайды» [3, 183б.].

Диалогтың табиғатын талқылағанда оған тән ұстанымдарды атап өтейік.

1. Диалогта әрбір хабарлама әңгімелесушінің оны интерпретациялауына және екінші диалогқа түсіп тұрған адамның одан әрі «әңгімені» өңдеуі үшін байытылған, түсіндірілген түрде қайтарылуына арналған. Диалогтық коммуникация – адамдармен қарым-қатынас жасау үшін ортақ және олардың ортақтығын тудыратын жаңа ақпаратты әзірлеу процесі.

2. Диалог әрбір серіктестің бірегейлігін және олардың көзқарастарының айырмашылығы мен өзіндік ерекшелігімен бір-біріне түбегейлі теңдігін болжайды; серіктестің әрқайсысының өз көзқарасын түсінуге және белсенді түсіндіруге бағдарлануы; жауапты күту және оны өз мәлімдемесінде күту; қарым-қатынасқа қатысушылардың позицияларының өзара бірін-бірі толықтыруы, олардың өзара байланысы диалогтың мақсаты болып табылады. Сондықтан диалог субъектіні объектіден ажырататын барлық белгілерді білдіретін субъектілер арасындағы қарым-қатынас нысаны бола алады.

3. Диалогтық қатынастар, оларды іске асыру саласына қарамастан (білім беру, шығармашылық, медицина және т. б.) қатысушылардың өз тәжірибелері мен олардың өзара әрекеттесу тәжірибесіне негізделген.

Диалогтың табиғатын зерттеудің кейбір тәсілдерін ғана салыстыру, білім берудегі диалогты құру, ең алдымен, әдістемелік қиындықтармен байланысты екенін көрсетеді: «диалог» терминінің жалпы қабылданған түсіндірмесінің жоқтығы, диалогтың жалпы теориясының толық еместігі және осыған байланысты білім берудің диалогтың әртүрлі мәдени құндылықтарына бағдарлануы.

Педагогикалық зерттеулерде диалог: а) сенім мен ынтымақтастық қағидаттарына негізделген педагогикалық қатынастардың ерекше түрі ретінде; б) мұғалім мен оқушылар арасындағы ақпараттық байланысты қамтитын қарым-қатынастың ерекше түрі ретінде; в) педагогикалық міндеттерді шешуге бағытталған педагогикалық өзара іс-қимылдың ерекше нысаны ретінде; г) стандартты педагогикалық іс-әрекеттер мен үлгілерді жеңетін педагогикалық шығармашылық ретінде түсіндіріледі. «Қатынас», «қарым-қатынас», «өзара әрекеттесу», «шығармашылық» категориялары әртүрлі психологиялық мағыналарға ие бола отырып, педагогикалық диалогтың тұтас тұжырымдамасын құра алмайтыны анық.

«Диалог дегеніміз не?» деген сұраққа жауап беруге тырысуда біз осы мәселемен айналысатын авторлардың ғылыми жұмыстарын талдап, диалогты тұлғааралық өзара әрекеттестік ретінде түсінудің алты негізгі әдісін анықтадық: диалог сөйлеу әрекетінің бір

түрі ретінде; диалог бірлескен ойлау процесі ретінде; сұхбаттасушылардың өзара қайшылықтарды жеңудегі бірлескен қызметі ретінде; диалог әрекеттің нақты мотивтері деңгейіндегі қарым-қатынас ретінде; қарым-қатынастың жеке сипатына негізделген қарым-қатынас ретінде; диалог кездесу ретінде.

1.Диалог сөйлеу әрекетінің бір түрі ретінде.

Бұл топқа біз диалог туралы идеялары осы құбылысты коммуникативті-лингвистикалық түсінуге жақындығымен (міндетті түрде сәйкестігімен) ерекшеленетін авторларды біріктірдік. Бұл жерде диалогтың болуы немесе болмауы бірқатар формальды сипаттамалармен анықталады, ал қарым-қатынас сапасы рөл атқармайды. Егер сұхбаттасушылар қандай да бір тақырып бойынша ақпарат алмасып, сонымен бірге бір-біріне сөйлеуге, тыңдауға, бір нәрсеге жауап беруге мүмкіндік берсе, онда олардың арасында диалог бар. Ең жақсы жағдайда авторлар диалогтың сөйлеу процестерінің өзара тәуелділігі, әңгімелесушілердің логикалық, семантикалық, психологиялық байланысы сияқты критерийлерін атайды.

Сонымен, Г.М.Андреева диалогты коммуникативті рөлдердің дәйекті өзгерісі болып табылатын «сөйлесудің» ерекше түрі ретінде түсінеді, оның барысында сөйлеу хабарламасының мәні анықталады, байыту, ақпараттың дамуы жүреді [4]. Диалог бағалаушы (сын, түзету, бекіту, қолдау) немесе бағаланбайтын (сұрау, нақтылау, қосымша ақпарат алуға тілек білдіру) кері байланыс арқылы жүзеге асырылады. Диалогтың тиімділігі коммуникатор мен реципиенттің қызметтің жалпы контекстіне қосылуына, серіктестердің ақпараттың тақырыптық бағытын, оның екіжақты сипатын қаншалықты қамтамасыз ететініне, әңгімелесушілер арасында орнатылған қашықтыққа, сөйлеу, тыңдау стиліне байланысты. Автор диалогты белгілі бір мақсаттағы адамдар жүргізеді, диалог бұл жерде өзара әрекеттесу формасы ғана деп, басқаның айтқанының мағынасын түсінудегі өзара әрекеттесу мақсатына қол жеткізілетіндігін айтады.

Сол сияқты В.Панферов диалогты ауыспалы сипаттағы адамдардың әңгімесі деп түсінеді. Мұндағы диалогтың маңызды белгілері сөйлеу әрекетінің алмасу сипаты, серіктестер арасындағы кері байланыстың болуы, ортақ мәселе бойынша пайымдаулардың өзара қосымша сипаты болып табылады. Автор диалогта әңгімелесушілердің мәлімдемелері өзара логикалық және мағыналы байланыста болады деп есептейді, онда бірінші көшірмесі екіншісінің мәлімдемесінің мәнін ашуды жалғастырады. Диалог мүмкін болуы үшін әңгімелесушілер бір-бірін ойын тыңдап, түсініп, дамыта білуі, диалог тақырыбына өзара қызығушылықты сезінуі керек.

Мектеп оқушыларының диалогының формалды және мазмұндық сипаттамаларын зерттеген З.Г.Кисарчук сөйлеу процестерінің өзара байланыстылығына мән береді. Автор диалогты екі субъектінің сөйлеу арқылы жүзеге асатын тікелей қатынасы деп түсінеді. Диалогтың негізгі сипаттамалары келесі белгілер болып табылады: диалог репликалары серіктесті жауап беруге ынталандырады, әрбір жауап алдыңғы айтылған әңгімеге көзқарасы болып табылады.

Диалог – екі немесе одан да көп субъектілердің белгілі бір тақырыпты бірлесіп әзірлейтін немесе өзара байланысты бөлек хабарламалармен алмасу әрекеті. Бұл жағдайда диалогтік қарым-қатынастың критерийлері бірнеше әңгімелесушінің болуы, олардың сөйлеу әрекетінің үзік-үзік сипаты, тақырыптың болуы және әңгіменің дамуы болып табылады.

Сонымен, диалогты сөйлеу әрекетінің әмбебап формасы ретінде қарастыратын авторлар оның бірқатар маңызды белгілерін анықтайды: тыңдау мен сөйлеу процестерінің кезектесуі; әңгімелесушілердің белсенділігі; әңгімелесушілердің бір-бірін хабарламаларының мағынасын түсінуі; ақпаратты арттыру, дамыту; субъектілер арасында кері байланыстың болуы (оның мазмұны, сапасы маңызды емес); сөйлеуде әңгімелесушілердің үйлестігі; пайымдаудың қосымша сипаты; тақырыптың ортақтығы, оған деген өзара қызығушылық.

2. Диалог бірлескен ойлау процесі ретінде.

Бірқатар авторлар диалогты басым түрде танымдық процесс ретінде қарастырады. Егер жоғарыда қарастырылған топта диалог сөйлеу арқылы анықталса, бұл жерде сөйлеуде білдірілген қатысушылардың семантикалық позицияларының өзара әрекеті ретінде тақырып арқылы жүзеге асады. Мазмұны және оған әңгімелесушілердің психикалық реакциясы диалогтың негізі болып табылады. Бұл көзқарас шеңберінде адамды ойлау субъектісі ретіндегі көзқарас басым болады.

Атап айтқанда, жалпы психологиялық дәстүр аясында диалогты іргелі зерттеуді Г.М.Кучинский жүргізді [5]. Ойлау мен сөйлеу арасындағы байланыс мәселесіне қызығушылық таныта отырып, ол психикалық мәселелерді бірлесіп шешу мысалында «диалог пен ойлау» мәселесін қарастырды. Автор сыртқы диалогты субъект-субъект өзара әрекеттесу формасы ретінде анықтайды, онда әртүрлі сөйлеудегі семантикалық позицияларды әр түрлі сөйлеушілер дамытады және жүзеге асырады деген болатын. Диалог қарым-қатынас ретінде, екі немесе одан да көп түрлі интеллектуалды позициялардың өзара әрекеттесуі арқылы жүзеге асырылатын қызмет.

Сонымен, бірлескен ойлау процесі ретінде диалогтың маңызды белгілері: өзара әрекеттесудің сөйлеу сипаты; тақырыптың ортақтығы; әңгімелесушілерде айтылатын және дамытын жалпы мәселе бойынша әртүрлі көзқарастардың болуы; серіктестің позициясын түсіну және өзін түсіндіру қабілетінің көрінісі; шешім табу, мәселені шешудегі өзгеріс.

3. Диалог әңгімелесушілердің арасындағы қайшылықтарды жеңудегі бірлескен іс-әрекеті ретінде.

Диалог идеясы әңгімелесетін адамдардың бірлескен әңгіме түріндегі формасы ретінде жақсы таныс. Белгілі бір контексте қолданылатын «диалогқа кіру» тіркесі көбінесе әңгімелесушілердің келіссөздер үстеліне отыруын білдіреді. Бұл сипаттағы диалогтың негізгі белгілері: семантикалық позициялардың өзара әрекеті; оны білдіру мүмкіндігінің әрбір әңгімелесушінің болуы; симметриялық өзара әрекеттесу; әңгімелесушілердің қарама-қайшылықты жеңу бойынша іс-әрекеттерді жүзеге асыруы. Алайда, бұл жерде диалог әңгімелесушілердің ерекше мейірімді реңкте сөйлесетінін және бір-біріне бергенін жасайды дегенді білдірмейді, олардың қарым-қатынасы дау-дамай, полемика сипатына ие болуы мүмкін, ең бастысы келісімге келуге көңіл бөлу.

4. Диалог іс-әрекеттің нақты мотивтері деңгейіндегі қарым-қатынас ретінде.

Іс-әрекеттің нақты мотивтері деңгейіндегі қарым-қатынас ретінде диалогтың негізгі сипаттамаларын қысқаша тізімдейміз: серіктестер қатынастарының субъективті сипаты; ашықтыққа, шынайылыққа деген көзқарастың болуы; хабарламада өз қызметінің нақты мотивтерін ашу; серіктестің сұхбаттасушының тұтас болмысының нақты мотивтері әлеміне енуі; жеке ұстанымдармен, мағыналармен кездесу; сенім, бірлескен шығармашылық, өзара қарым-қатынас қолдау, өзара көмек; серіктестердің диалог тақырыбына шоғырлануы, олардың жалпы тақырыпқа қосылуы; диалог пәнінің екі серіктес үшін де жоғары маңыздылығы; серіктестердің санасында жаңа мазмұнның пайда болуы.

5. Диалог қарым-қатынастың жеке сипатына негізделген қарым-қатынас ретінде.

Жеке тұлғаның аталған коммуникативті құқықтарын сақтау диалогтың таптырмас шарты екенін көреміз, бұл, әрине, құптарлық құбылыс, бірақ ол диалогтың мүмкіндігін қатаң түрде белгілей ме? Біздің көзқарасымыз бойынша, диалог мүмкіндігі сұхбаттасушылардың коммуникативті құзыреттілігінің және тұлғалық жетілуінің мұндай жоғары деңгейімен соншалықты күшті байланысты емес. Бірақ бұл сұраққа диалогты, оның шарттарын, адамдардың шынайы өмірінде қалай орын алатынын ғылыми тұрғыдан зерттеу арқылы ғана нақты жауап беруге болады.

Сонымен, диалогты қарым-қатынастың тұлғалық сипатына негізделген қарым-қатынас ретінде сипаттайтын белгілерді атап өтейік: серіктестердің бір-біріне деген жеке

қатынасы (позициялардың теңдігін мойындау, немқұрайлы қабылдау, адамға құндылық ретінде көзқарас, еркін адам); өзара сыйластық, бір-бірінің қарым-қатынас құқықтарын сақтау; серіктестердің бір-бірінің қарым-қатынас максаттарын түсінуі және оларды қанағаттандыруға келісімі; серіктестердің эмоционалдық ашықтығы және шынайы өзін-өзі ашуы; бір-біріне сену; серіктестің қазіргі жағдайына бейімделу, жанашырлық, қолдау; серіктестердің ортақ психологиялық кеңістік пен уақытты қалыптастыруы; өзара әрекеттесудің жағымды эмоционалды фоны; ынтымақтастық түрі.

Жоғарыда айтылғандардың барлығын қорытындылай келе, біз диалогты ақпараттық құбылыс (өзара әрекеттестіктің алмасу сипаты) ретінде түсінуге болатынын, танымдық процесс - әңгімелесушілердің ақыл-ойының қажырлы жұмысы, сөйлесуде (кілт) көрінетінін атап өтеміз (әңгімелесушілердің семантикалық ұстанымдарының сөйлеудегі көрінісі), ынтымақтастыққа қарай қозғалыс ретінде (негізгі белгілері – өз позициясын айта білу, келісімге келуге ұмтылудың көрінісі), ашық қарым-қатынас ретінде (міндетті қасиет өз қызметінің нақты мотивтерін ашық көрсету, диалогтық типтегі хабарламалармен алмасу), гуманистік құндылықтарға негізделген қарым-қатынас ретінде (негізгі белгілер-өзара сыйластықтың көрінісі, бір-бірінің коммуникативтік құқықтарын сақтау, баға жетпес қабылдау).

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Көшімбаев А. Қазақ әдебиетін оқыту методикасы. Алматы. Мектеп, 1969. – 244 б.
2. Қоңыратбаев Ә. Көп томық шығармалар жинағы. – Алматы: «МерСал» баспа үйі, 2004. – Т.7.: Педагогикалық еңбектері. – 2005. – 512 б.
3. Бахтин М.М. Литературно-критические статьи. Москва: Художественная литература, 1986. – 545 с.
4. Андреева Г.М. Социальная психология: Учебник для высших учебных заведений. М.: Аспект Пресс, 2008. 363 с.
5. Кучинский Г.М. Диалог и мышление. Минск: Изд-во БГУ, 1983. 190 с.

ҚАЗІРГІ БІЛІМ БЕРУ ҮДЕРІСІНДЕ МАҒЖАН ЖҰМАБАЕВТЫҢ ӘДЕБИ МҰРАСЫН ОҚЫТУДЫҢ МАҢЫЗЫ

З. Ж.Алтаева, Н.Б. Абдиходжаева

Педагогика ғылымдарының магистрлері

Қ. Мұхамеджанов атындағы №1 мектеп-гимназиясының

қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімдері

Қызылорда қаласы., Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада алаш қайраткері, өршіл ақын Мағжан Жұмабаевтың ақындық келбеті, және отаншылдық жырларының ерекшеліктері сөз болады. Ақынның әдеби мұрасын орта мектепте оқытудың маңызына тоқталады. Жас ұрпақ тәрбиесінде Мағжан шығармашылығының алар орнын сөз ете отырып, ақын мұрасындағы «Түркістан», «Мен жастарға сенемін», «Толқын», «Қазақ тілі» өлеңдерін орта мектептің бағдарламасына қайта ендіру туралы ұсыныстар айтылады.

Түйін сөздер: отаншыл жырлар, ақын мұрасы, поэмасын оқыту ерекшелігі, Мағжан поэзиясы.

«Қазақ өлеңінің Абайдан кейінгі алыптарының, айтулы дінгектерінің бірі ғана емес, бірегейі – Мағжан Жұмабаев», – деп академик-жазушы Зейнолла Қабдолов ерекше бағалайды. Шындығында, Мағжан поэзиясы тұнық тазалығымен, өміршеңдігімен, асқақ

арманымен, нәзіктігімен, сұлулығымен халқымыздың аса қымбат мұрасына айналып отыр. Мағжан тек қазақтың айтулы ақыны ғана болды десек, қателесеміз. Қазақ әдебиетінің XX ғасыр басындағы жарық жұлдызы, ақын, ағартушы, педагог, қоғам қайраткері, аудармашы Мағжан Бекенұлы Жұмабаевтың қазақ елі үшін атқарған еңбегі өлшеусіз. «Шолпан» атты өлеңдер жинағымен қазақ поэзиясын жаңа бір деңгейге көтерсе, Алаш орданың оқу комиссиясының мүшесі ретінде қайраткерлік келбетін қалыптастырды. Ағартушы Мағжан Жұмабаев «Педагогика», «Бастауыш мектептегі ана тілін оқыту жайы», «Сауатты бол!», «Оқу-жазуға үйрету», «Ересектерге оқу кітабы» атты еңбектерімен қазақ педагогикасы, оқу-ағарту саласының дамуына, өркендеуіне жол ашқан құнды мұралар деп бағалаймыз. Аударма саласында да өнімді еңбек етті. И. Гете, Г. Гейне, М. Лермонтов, А. Фет, А. Блок секілді ақындардың өлеңдерін, М. Горький, В. Иванов Д. Мамин-Сибиряк әңгімелерін аударып, қазақ аударма өнерін байытты. «Шолпанның күнәсі» әңгімесі талай қазақ оқырманын тәнті етті.

Ақын поэзиясы қайталанбас құбылыс ретінде қазақ әдебиетін XX ғасырдың басында-ақ Еуропа, орыс әдебиетінің биік деңгейіне көтерді. Ақынның қуатты, бойға жігер, жүрекке от беретін рухты үні, ізденістері мен жаңашылдығын, ішкі шығармашылық күдіретін жұрттан бұрын байқаған әрі аса жоғары бағалаған Мұхтар Әуезов: «Мағжан – мәдениеті зор ақын. Сыртқы кестенің келісімі мен күйшілдігіне қарағанда, бұл бір заманның тегінен асқандай, сезімі жетілмеген қазақ қауымынан ертерек шыққандай... Сондықтан бүгінгі күннің бар жазушысының ішінен келешекке бой ұрып, артқы күнге анық қалуға жарайтын сөз – Мағжанның сөзі. Одан басқамыздың бәріміздікі күмәнді, өте сенімсіз деп білемін», – деп жазды [1.4]. Ұлы суреткердің бұл пікірін Мағжанның артына қалдырған өшпес рухани мол мұрасы дәлелдейді. Поэзия әлемінде айрықша із қалдырған өзіндік үлкен өнер, өрнек тудырған, терең сырға, ұшқыр қиялға толы өлең дүниесін кейінгіге аманат еткен Мағжан шығармаларының құндылығын күн өткен сайын жаңа бір қырынан тани түсеміз.

Мағжан поэзиясынан ақындықты, адалдықты, ұлылықты көруге болады. Ақын шығармашылығынан жілігі татымас, жасық жолдарды ұшыратпайсыз, халқына деген айрықша сүйіспеншілікті сезінесіз. Мағжан шығармашылығындағы басты тақырып – ел мен жер тағдыры. Халқына азаттық өмір тілеген ақын туған елінің өткен тарихына көз жіберіп отырады. Сол арқылы тарихи шындықтың бетін ашады. Мағжан шығармашылығының негізгі арқауына айналған тақырыптардың бірі – туған жер. Елім, жерім, ерім деп соққан ақын жүрегінің қайнарынан төгілген отаншылдық өлеңнің шынайы үлгісі «Түркістан» өлеңі:

Түркістан екі дүние есігі ғой,
Түркістан – ер түріктің бесігі ғой.
Тамаша Түркістандай жерде туған,
Түріктің тәңір берген несібі ғой [2.35].

Ақын бұл өлеңінде Түркістан, Тұран – тұтас түндік дей отырып, бәрі – түркі жері, қазақ жері деп таниды. Бұл өлеңінде туған жерге, өз топырағына, Шығысына деген ғажайып сүйіспеншілігі, перзенттік патриотизмі айқын көрінеді. Отаншылдық сезімінен өрілген рухты жырлар ақын шығармашылығында жеткілікті. «Туған жер» өлеңіне назар салайық:

Жаралдым топырағыңнан, сен – түбім,
Жалған жоқ, бәрі сенен жаны – тәнім.
Сенен басқа жердің бәрі қараңғы,
Жарық болар Шолпан, Айым, сен – Күнім.
«Сүйемін» өлеңінде:
Алаш деген елім бар,
Неге екенін білмеймін,

Сол елімді сүйемін [2. 100], – деп кең байтақ жеріне жүрек жарды жырын арнайды. Халықты рухани тұрғыдан тонап, тілінен, дінінен, ділінен айыру үшін зұлымдық, жымысқы

әрекеттерді тынымсыз жүргізген патшалық империяның сары даланы күңіреткен, қазақ даласын ойран -топыр еткен жалмауыз саясатына қарсы былайша тіл қатады:

Жаралы құба жонда кім зарлаған?

Қансырап қанын жұтып кім сарнаған?

Қайғылы сар даланы күңіреткен,

Зарына адам шыдап тұра алмаған. «Елім» деп еңіреп, әділеттік жолда жалынды жырын жалау еткені үшін тарихтың «ақтаңдақ» бетінен орын алған сөз шеберінің өрелі ойының терең иірімдерінен тамаша суретті сөздер өріледі. «Түркістан», «Ескі Түркістан», «Орал», «Көкшетау» атты өлеңдері арқылы сүйікті оқырмандарын елін, жерін сүйуге баулиды. Туған ұлтын, халқын сүйгенін «Тұранның бір бауырында», «Қырғыз, қазаққа», «Еділде», «Алатау» атты жырларынан да аңғартады. Оның ақ нөсердей төгілген жыр жолдарында өзіндік өмір өлшемдері, түйінді, тұғырлы таным дүниесі кестелі өрнекпен нақтыланып, даралық сипатқа ие болып тұрады. «Көкшетау» өлеңіндегі:

Аспанменен тірескен,

Тәңірменен тілдескен.

Көкшетауым біп биік,

Қою қара көк бұлт,

Жайнап, ойнап, құлпырып

Көкшетауды тұр сүйіп, [2. 95], – жолдардан Мағжанның ұлтына, халқына деген шексіз махаббаты сезілсе, одан кейінгі:

Қалың елім, қалың қара ағашым,

Қайраты мол, айбынды ер, алашым!

Өзі-ақ құлар, сырың берме, сабыр қыл,

Ақымақтар байқамаған шамасын, – деген жолдардан оның ертеңгі болашақтан үмігі, қалай болғанда да осы қиындықтың артында азат күндердің келеріне деген сенімі көрінеді. Мағжан шығармашылығындағы «Жаралы жан», «Қазақ тілі», «Өткен күн», «Айға», «Тілегім», «Мен жастарға сенемін» өлеңдерінде ұлттық мүдде мен ұлттық тақырып кеңінен көрініс тапты.

Ақынның жастарды отаншыл болуға баулитын айрықша поэзиясы орта мектептердегі жаңартылған білім беру жүйесі бойынша құрастырылған қазақ әдебиеті пәнінің бағдарламаларында, оқулықтарында аз қамтылған. Жалпы білім беретін мектептің 7-сыныбына арналған қазақ әдебиеті оқулығының «Балалар мен үлкендер» бөлімінде М. Жұмабаевтың «Батыр Баян» поэмасы берілген [3. 64]. «Батыр Баян» поэмасы тілі, сюжеттік құрылымы, композициялық құрылысы жағынан ең озық үлгідегі, ақынның шеберлігін, талантының сан қырын, кемел дарынын тап басып танытқан, шоқтығы биік, көркемдік деңгейі жоғары – туынды. Ақын аталған поэманы 1923 жылы отызға толған шағында Ташкентте Мұхтар Әуезовтің пәтер-үйінде бір түнде жазып шыққан. Поэма негізінде 1993 жылы кино да түсірілген. Осы мәліметтен біз Мағжанның ақындық қуатының жоғары екенін көреміз. «Батыр Баян» поэмасын оқу арқылы жас ұрпақ өткен ғасырларға шегініс жасайды. Ел намысын өз басының бақытынан биік қойған батырларымыздың іс-әрекетіне куә болады. Поэмадағы алаш рухы, ел намысы мәселелерінің қалай көрініс тапқанына талдау жасап, тұжырым жасайды. Поэманың ең басты жетістігі – Баян батырдың шындықтан сомдалған соны тұлғасының жасалуы және шынайы көркем образ ретінде сомдалуы. Баян – артына аңыз да, тарихи дерек те қалдырған тарихи тұлға. Ол туралы деректер Шоқан Уәлиханов жазбаларында бар. Мағжан ел аңызы мен ақын қиялын бір-бірімен ұштастырып, тарихи шындық пен көркемдік шындықты жымдастырып, оқырманын еліктіріп әкетеді. Поэманы оқи отырып Батыр Баян кім? Ардақ тұтар тұлға ма? Інісін өлімге қиған қанішер ме? Осы секілді алуан сұрақтың жауабын оқырман өзі табады. Батыр Баян – елі үшін жаралған ұлы тұлға, өйткені ұлттық намыс, отаншылдық рух, Отан бәрінен қымбат. Мағжан жер-суы үшін, тілі үшін жанын пида еткен ерлердің тұлғасын ерекше екпінмен, серпінмен өрнектейді,

Алаш тарихын жүйрік зерделейді. Мағжанның поэзиясы – жас ұрпақ тәрбиесінде осындай ерекшеліктерімен құнды әрі бағалы. Сондықтан Мағжанның әдеби, тілдік мұрасын орта білім беру жүйесінде кеңінен насихаттап, тәрбие ісінде, білім үдерісінде тиімді қолдану жас ұрпақтың ел тарихы мен әдебиетінен, мәдениетінен терең сусындауына жол ашады. Орта мектептің әдебиетіне ақынның «Түркістан», «Сүйемін», «Қазақ тілі», «Мен жастарға сенемін», «Мен кім?», «Алтын хакім Абайға», «Сағындым», «Толқын», «Қарағым», тағы басқа өлеңдерін қайта енгізу кезек күттірмейтін мәселеге айналуы шарт. Жас ұрпаққа ардақты ақынның мұрасын кеңінен насихаттау тәрбие ісін алға қойып, өркендетуге жол ашады. Ақынның отаншылдық тақырыбын қозғаған жыр жолдары бүгінгі ұрпақты Отаншыл болуға үндейді, елін сүйуге баулиды, тарихты қадірлеуге үйретеді. Жалпыадамзаттық әрі ұлттық құндылықтарды бағалай білуге қалыптастырады.

Қазіргі білім беру үдерісінде Мағжан Жұмабаевтың «Педагогика» еңбегін кеңінен қолдану тәрбие ісінің алға басуына оң ықпал етер еді. «Педагогика» орыс зерттеулерінен аударылған немесе көшірілген еңбек емес, сол кездегі көркем тілмен жазылған ғылыми монография саналады. Мұндағы «Жан тәрбиесі» мен «Ұлт тәрбиесі» бөлімдері – педагогика саласына қосылған үлкен жаңалық. Қазақ ұлттық тәрбиесінің негізгілерін зерттеп, зерделейді. Тарту сөзінде: «Қазақтың қаны бір, жаны бір жолбасшысы – мұғалім. Еліміздің аз ғана жылдық ояну дәуіріне баға беру үшін алты алаштың баласы бас қосса, қадірлі орын – мұғалімдердікі. Бірге оқысқан, бірге оқытысқан, жылдарымыз бір, жолымыз бір қазақ мұғалімдері!», – дейді [4. 64]. Қазақ мұғалімінің тиісті орнын көрсеткен өнегелі сөзді қазіргі қоғам дөп түсінсе, білім беру саласындағы қордаланған мәселелер өз түйінін тарқатары сөзсіз. Ал тәрбие тұжырымдамасында және Абай іліміндегі «толық адам» тұлғасын қалыптастыру үшін: «Балаға тәрбиені өзінің шамасына, жаратылысына қарай беру керек. Жас бала – жас бір шыбық, жас күнде қай түрде иіп тастасаң, есейгенде сол иілген күйінде қатып қалмақ. Теріс иіліп қалған шыбықты артынан түзеймін десең, сындырып аласың. «Баланы бастан» деген сөздің мәнісі осы. Тәрбие деген – баланы бетке қақпай, бетімен жіберу емес. Яки отырса басқа, тұрса аяққа ұрып, көр қылып өсіру де емес. Баланы тәрбие қылу – тұрмыс майданында ақылмен, әдіспен күресе білетін адам шығару деген сөз», – деген Мағжанның сөзін әрбір мұғалім жете түсінуі тиіс. Мағжанның өткен ғасырда айтқан пікірі қазіргі білім беру үдерісінің басты қағидаты мен мақсатына айналған «функционалдық білім беру» бағытымен ұштасып жатқандығын аңғару аса қиын емес. Ұлттық таным мен түсінікке сай жазылған «Педагогика» еңбегін әрбір қазақ мұғалімі оқыту үдерісінде тиімді қолданса, ұтары көп.

XX ғасыр алып тұлғаларының шығармашылық тағдырын зерттеуші, академик Рымғали Нұрғали: «Мағжан поэзиясы мәңгі өлмес, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасар алтын көпір, асыл қазына, інжу-маржаны махаббат, сүйіспеншілік, ғашықтық стихиясының сан алуан тылсым, жұмбақ күйлерін шерткен, терең ақындық шабыттан толқып туған, адам жүрегінің мың сан дірілін шеберлікпен бейнелеген, ішкі мазмұны мен түр кестесі жымдаса ұласқан, ықшам, жинақы, жұп-жұмыр жауһар дүние», – деп Мағжанның еңбегіне зор баға береді [5. 42].

Қорыта келгенде, Мағжан Жұмабаев – қазақ поэзиясында жарқын жырларымен от шашып, өшпес із қалдырған тұлға. Алаштың руханиятына Мағжан Жұмабаев қосқан асыл қазына қазақ мектебінде кеңінен насихатталып, тереңінен оқытылуы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. «Аңыз адам» журналы, №1(37) қаңтар 2012 жыл
2. Жұмабаев М. Өлеңдер, поэмалар. – Алматы: «Ан Арыс» баспасы, 2009.
3. Керімбекова Б., Қуанышбаева Ә. Қазақ әдебиеті. Жалпы білім беретін мектептің 7-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Мектеп, 2017.

4. Жұмабаев М. Шығармалар жинағы. 3-том. Аудармалар, ғылыми еңбек, мақалалар. – Алматы: Жазушы, 2008.
5. Нұрғали Р. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры. – Астана: «Күлтегің», 2002.

ӘОЖ 159.9:614.8.084

ТӨТЕНШЕ ЖАҒДАЙЛАРДА ӘРЕКЕТ ЕТУДІҢ АҚПАРАТТЫҚ- БЕЙІМДЕЛУ АСПЕКТІСІ

Султанғалиева Айгуль Екибаевна

Психология және педагогика кафедрасының аға оқытушысы, магистр

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау, Қазақстан

Қазіргі кезде адам мен табиғат арасындағы қарым-қатынаста үйлесімділіктің жойылуы табиғи ландшафтардың тұрақтылығының сақталуына кері әсерін тигізіп, төтенше жағдайдың көбеюіне ықпал етіп отыр. Адамзат дамуы күрделенген сайын оның қоршаған ортаға, табиғатқа тигізетін әсерлері де күшейе түсіп, өзгерістерге ұшырауда. Төтенше жағдай пайда болу себептеріне қарай табиғи сипаттағы және техногендік сипаттағы төтенше жағдайларға бөлінеді. Осы аталған сипаттағы төтенше жағдайдың қай түрі болмасын сол апат орын алған мекендегі адамдарға психологиялық тұрғыда әсер етеді. Ол адамзаттың психикасы мен санасының жарақаттануы. Төтенше жағдай аумағындағы тұлға неғұрлым қорқынышты жағдайды басынан өткізсе, солғұрлым оның бейімделуі күрделі бола түседі. Төтенше жағдайдың алғашқы минутінде адамды сан алуан түрлі үрей билейді. Үрей бұл адамдардың биологиялық және әлеуметтік аман-саулығына қауіп төнгенде пайда болатын эмоция, уайым. Өміріне қауіп төнгенде тұлғаның психикасына әсер ететін ауыртпашылықтың әр адамда өз диапазоны және жұмыс істеуге қабілеттілік шегі бар. Қауіптің бірінші белгілері біліне бастағанда, алдымен адам абыржиды не болып жатқанын түсінбейді. Осы қысқа мерзімде психикасы қалыпты адамда белсенділіктің жоғарылауын байқауға болады: қозғалысы шиір, үнемді, бұлшық еттің күші артады, бұл өз кезегінде қауіпсіз жерге ауыстыруға мүмкіндік тудырады. Үрейдің күрделі түрде пайда болуында, мынандай психикалық жағдайлар орын алады: тағатсыздану, сіресіп қалу, сананың бұлыңғыр күйі, бұларда ең айқын көрінетіні адамның қозғалысының бұзылуы болып табылады.

Адамның төтенше жағдайларға бейімделуі бұл ең маңызды жеке және әлеуметтік сипаттама. Төтенше жағдай орын алған кезде бұл жағдайға әр жеке тұлғада оң және теріс реакциялар болады. Оң реакциялар сындарлы шешімдерді, ынталандыруға қол жеткізуге кедергі келтіретін кедергілерді жеңуді білдіреді, яғни, мәселені шешуге бағытталған ұмтылысты күшейту арқылы жүзеге асырылады. Теріс реакциялар агрессия, регрессия, фиксация, бас тарту, негативизм, репрессия сияқты құрылымдық мінез-құлықтың әртүрлі формаларын тудыруы мүмкін. Орын алған төтенше жағдай кезінде тұлғалар бірнеше бейімделу кезеңінен өтеді. Төтенше жағдайларда әрекет етудің ерекше ақпараттық-бейімделу аспектісі жауапты бастаулармен басталатын рефлекторлық эмоционалды реакция ретінде бастапқы құрылым болып табылады. *Физиологиялық жағдайларда* ол организмнің барлық функцияларының күшеюімен, қысымымен және жұмылдыруымен сипатталады.

Алғашқы кезеңі. Бұл кезеңде тұлғаның өмір сүруге құлшынысы артады, осы жағдайлар туралы мүмкіндігінше көбірек білуге, шешуге тура келетін міндеттерді түсінуге, қажетті дағдыларды игеруге тырысады. Бұл кезең әртүрлі уақыт ұзақтығына ие болуы мүмкін.

Бастапқы психикалық стресстің кезеңі. Бастапқы психикалық шиеленіс кезінде қауіп факторы жоғары болады. Адамдар айтылған ақпаратқа және техникалық құралдардың сенімділігіне кенеттен күмәндана бастайды, мүмкін болатын жағдайлар мен олардың жауап әрекеттерін ойша жоғалтады. Бұл сол мезеттегі эмоционалды шиеленістің одан әрі өсуіне

әкеледі. Кейін бастапқы психикалық стресстің кезеңіндегі эмоционалды шиеленіс кезеңі *өткір психикалық реакциялар кезеңімен* ауысады. Адам өміріне қауіп төндіретін әр түрлі іс – әрекеттердегі психологиялық тосқауылды еңсеру кезінде адам күрделі, қарама-қайшы психикалық күйлерде өмір сүреді және эмоционалды шиеленістен, мазасыздық пен қорқыныштан бастап түрлі күрделі эмоция мен сезімді басынан кешіреді.

Қайта бейімдеу кезеңі. Бұл кезеңнің сипаттамалық ерекшеліктерінің бірі-өмірдің өзгерген жағдайларында нақты шындықты дұрыс көрсетуге мүмкіндік беретін жаңа функционалды жүйелердің қалыптасуы. Қайта бейімдеу критерийі болып тұрақты жұмыс қабілеттілігі, дұрыс ұйқы, өзге адамдармен қалыпты қарым – қатынас болуы және т.б. Психогендік факторлардың ұзақ және қарқынды әсері және алдын-алу шараларының болмауы, психологиялық дайындық жоғары жүйке қызметінің әлсіз болуы және басқа да қолайсыз жағдайларға байланысты тұрақты бейімделу кезеңі *тұрақсыз психикалық белсенділік кезеңімен* ауыстырылуы да мүмкін. Ал, бастапқы күйлердің түрлері және олардың физиологиялық механизмдеріне тоқталар болсақ, *Бастапқы күй-жауапты* оқиғалардың алдында пайда болатын рефлекторлық эмоционалды реакция, орталық жүйке жүйесіндегі қозу процестерінің басым болуымен бірге жүреді. Бастапқы жағдайлардың түрлері - алғашқы кезең, бастапқы қызба, апатия және ауыр (патологиялық) жағдайлар. Бұл кезеңде ұйқының бұзылуы, жүрек соғу жиілігінің жоғарылауы, қан қысымының орташа жоғарылауы, ұйқысыздық пайда болады, адреналин мен қандағы қант мөлшерінің көтерілуі және т.б. Саусақтардың дірілдеуі және алақанның ылғалдануының жоғарылауы, қозғалыс реакциясының тежелуіне әкелуі байқалады. Жүйке жүйесінің шамадан тыс қозуы тежеу процестерімен ауыстырылуы мүмкін. Сирек те болса, сіресіп қалу кездеседі. Оның болу себебі бұлшық етінің тырысып тартылуы, бірден қан айналымының нашарлауы және осыған байланысты қозғалыс үйлесімділігінің бұзылуы.

Сонымен қатар, тұлғаның төтенше жағдайларға *вегетативті, моторлы және мінез-құлық реакциялары* болады. Бұл жағдайда стресстің көрсеткіштері болып тітіркену, көңіл-күйдің төмендеуі, шиеленістің жоғарылауы сияқты мінез-құлық белгілері болуы мүмкін. Егер кішігірім оқиға немесе қандай да бір жеңіл ситуация шамадан тыс эмоционалды реакцияны, ашулануды тудырса, бұл адамның қандай да бір күйзеліске ұшырағанын білдіреді. Сонымен қатар, тәбеттің өзгеруі, тамақ ішпеуге немесе ашкөздікке дейін баруы, бұл өз кезегінде дене салмағының өзгеруіне әкеледі. Ұйқының мөлшерінің, сапасының немесе уақытының бұзылуы сияқты бұзылулар байқалады, бұл өз кезегінде күндізгі ұйқышылдыққа, зейінінің шоғырлануының қиындауына, есте сақтау қабілетінің бұзылуына және мазасыздық жағдайына (күндізгі психофизиологиялық жұмысының нашарлауына) әкеледі.

Физикалық тұрғыда реакциялар: бұлшықет кернеуі, жеделдетілген жүрек соғысы, тыныс алудың жоғарылауы, тершендік, шамадан тыс қозу, бұлшықет әлсіздігі немесе дірілдеу, асқазанның ауыруы, ұйқының бұзылуы, бас ауыруы, аяқ-қолдың әлсіздігі, кеудеде тұсындағы ыңғайсыздық, іш қату немесе диарея, шаршау, шаршау, арқадағы ауырсыну, қолдардағы немесе аяқтардағы шаншу, тамақтың немесе ауыз қуысының құрғауы жатады.

Эмоционалды тұрғыда реакциялар: шиеленіс сезімі, психикалық босаңсу, үнемі өзгемен күрес сезімінде жүру, ашуланшақтық пен наразылықтың күшеюі; ашуланшақтық пен агрессия; жылау, күдік, сенімсіздік; шамадан тыс сақтық, шешім қабылдай алмау; ситуациядан қашу немесе мәселені шешуден қашу дүрбелең қажеттілігі, қуаныш пен рахат сезімін сезіне алмау. Мұндай жағдайда адамның қашып кеткісі келіп тұрады. Мұндай кезде мақсатсыз, жөн-жосықсыз ары-бері жүру, көптеген орынсыз қозғалыстар байқалады, олар дұрыс шешім қабылдап және қауіпсіз орынға көшіруге кедергі жасайды. Кей кезде байбалам салып қашу көрініс береді. Айналадағылардың ұстамдылығы төмендеп, уақыт өтпей жатқан сияқты сезім пайда болады.

Мінез-құлық стереотиптік реакциялары стресс факторларының әсеріне жауап ретінде өзгеруі мүмкін. Көбінесе бұл өзгерістер жыныстық әдеттерге, физикалық немесе ауызша

сипаттағы агрессивтілікке қолдау іздеуге қатысты болады. Көп жағдайда стрестің әсерінен мінез-құлық пен әдеттері өзгерген адамдар өздерінің бұл мінез-құлық өзгерістерінен бас бартады, мойындамайды, бірақ ол айналасындағы адамдарға айқын көрініп тұрады. Адамның миына қан келу бұзылады, қыртыстар клеткасына қажетті ауа жетпейді, есте сақтау қабілетін жоғалтады, оның іс-әрекеті қорқыныштың басталған кезіне қарағанда мақсатсыз, мағынасыз, санаға симайтындай болады. Мұндай жағдайдағы адамдарды ойлауға қабілетсіз және істеген ісіне жауап бермейді деп санайды. Осындай жағдайға тап болғанда тек қорқыныш, үрей ғана негізі рөл атқармайды, сонымен қатар, адамның психологиялық жетілмегені, өзіншілігі, байбалам салғыштығы, ызакорлығы да рөл атқарады. Психология жағынан бұл есте сақтау қабілетінен айрылу, ойлану, қызбалықта көрініс табады.

Басқарылатын және басқарылмайтын стресс факторлары. Бұл стресс реакцияларын тудыратын факторлар болып табылады. Стрессті женудің кілті – бұл стресті басқара алу қабілетіміз және басқарылмайтын стресс факторларынан ажырата алуымыз болып табылады.

Жалпы,төтенше жағдайдан зардап шеккен адамға психологиялық көмек 5-10 минуттың ішінде көрсетілуі керек. Адам есін жиып, өз-өзіне келуіне осы уақыт жеткілікті. Ал егер шок алған соң 5-10 минуттың аясында психологиялық көмек көрсетілмесе, онда адамның қалпына келу процесі ұзаққа созылады. Адам өмірінің барлық саласында төтенше жағдайлар туындап, әр адам өз өмірінде өзіне тым қиын бірқатар жағдайларға тап болады. Қайғылы жағдайға тап болған адамды кездестірген маман оған не болып жатқанын және оған қалай көмектесе алатындығын білуі өте маңызды. Кәсіби қызметтің қиын жағдайындағы маман үшін жеке дене және психикалық денсаулықты сақтау мүмкіндігі маңызды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Завьялов А.В., Смирнов В.М. Нормальная физиология. – М.: МЕДпресс-информ, 2009.
2. Короленко Ц.П. Психофизиологическая адаптация к экстремальным условиям // Психология экстремальных ситуаций: Хрестоматия / сост. А.Е. Тарас, К.В. Сельченко. – М.: АСТ, Минск: Харвест, 2001.
3. Рогачева Т.В., Залевский Г.В., Левицкая Т.Е. Төтенше жағдайлар мен жағдайлар психологиясы: оқу құралы. - Томск: ТМУ баспасы, 2015
4. Джакан М.А., Амангелді З., Төтенше жағдайлардағы психология. Оқулық. 1517000 - Төтенше жағдайлар кезіндегі қорғаныс. - Астана, 2013.
5. Құтқарушылар мен өртсөндірушіге арналған төтенше жағдайлар психологиясы/Ред. Ю.С. Шойгу. М.:, 2007.

Әдебиетті оқыту әдістемесі және оқытудың технологиясы

АННОТАЦИЯ

Әдебиет пәні мұғалімдеріне және жоғары оқу студенттеріне арналған зерттеу жұмысы. Қазіргі білім беру жүйесіндегі әдебиетті оқыту технологиясы мен әдістері қарастырылды. Мұғалім мен оқушының арасындағы қарым-қатынас, алға қойған мақсат-міндеттерін қарастырдық. Сонымен қатар, әдебиетті оқыту әдістерінің арнайы классификациялық кесте арқылы көрсетілді.

Түйін сөздер: *оқыту әдістемесі, әдебиет, оқу технологиясы, әдіс, классификация.*

Қазіргі білім беру жүйесінде «оқыту әдістемесі» және «оқыту технологиясы» ұғымдары қатар жүреді. Жаһандық білім беру жүйесінде жаңа оқыту технологиялары пәннің дәстүрлі әдісімен орын ауыстырады. Технологиялар әдістеменің құрамдас бөлігі

болғандықтан оқыту әдістерінің орнына емес, сабақ барысында бірге қолданылады. Бүгінгі таңда білім беруді жаңғырту жағдайында «*оқыту әдістемесі*» мен «*оқыту технологиясы*» термині әдебиетті оқытуға қатысты мәлімдемелерде өнердің бір түрі ретінде қарастырылады.

Оқыту – мұғалім мен оқушылардың өзара әрекеттесудің мақсатты процесі нәтижесінде қоғамда жинақталған әлеуметтік тәжірибеден, оқушылар білім алады. [1, 13]. Атап айтқанда, оқыту – жас ұрпаққа жеткізу процесі, одан әрі қарай жеткілікті мөлшерде әлеуметтік тәжірибе қоғамды сақтау және дамыту көзі. Осыған байланысты айта кету керек, әдебиеттің оқу пәні ретіндегі ерекшелігі әдебиет өнер түрі - ол жинақталып, ұрпақтан-ұрпаққа эстетикалық өнерді, адамгершілік қағидаларын, философиялық құндылықтарды сақтап, жеткізіп отырады. Демек, әдебиетті оқыту әдістемесінің маңызды элементі, өйткені оларсыз трансфер тәжірибе өткізу мүмкін емес.

Тәжірибенің өзі бағдарламалар мен оқулықтарда жинақталған білім. Әртүрлі ғылыми пәндердегі әдіс бойынша, мақсаттарға жету жолын түсіну болып табылады. Оқыту әдістерін оқу-тәрбие үрдісіндегі мұғалім мен оқушы арасындағы ынтымақтастық тәсілдері ретінде түсіндіру. Дидактикада және жеке әдістерде білім алушыларға ақылға қонымды, тақырып толық қамтылатын, шындықты бейнелейтін, дербес оқушылардың білім алу жолдарын көздейтін, жеке танымдық іс-әрекетті бағыттау әдіс пайдалану міндетті.

Әдіс жалпы ғылыми ұғым болғандықтан, қолданудың сәттілігі, мазмұны, қолдану сипаты, нақты педагогикалық шарттар оның оқыту теориясы мен практикасында ғана анықталады. Оқыту әдістері мұғалімнің жұмыс істеу тәсілінде білім, білік, дағды, дүниетанымды меңгеруге оқушылардың бойындағы қабілеттерді дамытады.

Оқыту әдістері - оқушылардың танымдық және практикалық әрекеттері, мұғалімнің ұйымдастырушы, бірізді әрекеттерінің жүйесі болып табылады. [1, 17]. Сонымен қатар, тұрақты түрде олардың білім мазмұнын меңгеруіне алып келеді. Әдебиетті оқытудың дәстүрлі әдісі мақсат қоюға, оқу процесін басқару мүмкіндігінде көп мүмкіндік бермейді.

Оқыту әдістемесі – мұғалімнің педагогикалық шығармашылық саласы, ал мектеп оқушыларының оқу жетістіктерін бағалау көбінесе субъективті және қазіргі заманғы оқыту технологияларына байланысты түрлендіруге ұмтылады. Әдебиетте өндірістік-технологиялық кепілдендірілген нәтиже бар процесс.

Технологияны оқу үдерісіне мысалы педагогикалық іс-әрекет нормаға және шығармашылыққа айналуға, ғылым мен өнерді енгізу күрделі. Бұл өндірістік процесс емес, белгілі технология бойынша оқыту технологиялары көп бағдарламаланған және аз оқушылардың шығармашылық белсенділігі. Тек оқыту әдістемесінің құрамдас бөлігі ретінде әдебиетті оқыту технологиясы болып табылады. Әдебиет мұғалімінің кәсіби іс-әрекетінде әрқашан ізденімпаздықты, шығармашылықты, әдістерді талап етеді.

Оқыту үрдісінде әдебиет, мұғалім тұлғасының маңызы зор, оның адами қасиеттері, дүниетанымы, оны қабылдауы өнер туындысы, өз пәніне деген сүйіспеншілік, мамандыққа деген құшарлық маңызды рөл атқарады. Әдебиет әдістемесінің әлеуметтік мәні, ал әдебиетте өнердің тәрбиелік мән зор.

Біз әдістемеде «технология» термині қолданып, әртүрлі ұйымдастырылған оқу процестерінде төмендегідей сипаттап көрейік:

- Дамытуды білдіретін оқыту технологиясы, оқытудың оңтайлы әдістері.
- Оқытудағы технология. [2, 23].

Соңғы ұғым техникалық пайдалануды білдіреді. Яғни, оқыту құралдары ретінде: негізінен компьютерлер, компьютерлік бағдарламалар, оның ішінде жаңа мультимедиялық оқулықтар. Айта кету керек, кез келген білім беру тұжырымдамалары және жүйелер оларды жүзеге асыру үшін белгілі бір жүйені қажет етеді. Бұл жүйе жеткілікті айнымалы және икемді болса, ол жиі әдістемелік деп аталады. Егер, кепілдендірілген нәтиже алуды күтуді қолданса ол технология деп аталады.

Әдебиетті оқыту әдістерін төмендегі кестеде көрсетілгендей бірнеше топқа бөліп қарастырамыз. (1-кесте) Оқыту әдістерінің классификациясы негізінде әдебиет, оқушылардың танымдық іс-әрекетінің сипаты. Оқу процесін белсендіру, танымдық қабілетін дамыту оқушылардың іс-әрекеттеріне назар аудару мақсатынан туындайды. Бұл танымдық белсенділік терең білімді меңгеруде шешуші шарт болып табылады.

Оқыту әдістерінің классификациялық кестесі

1-кесте

Оқыту әдісінің атауы	Оқыту кезінде әдістемені енгізу техникасы
Түсіндірмелі иллюстрациялық әдіс	мұғалімнің әңгімесі (дәрісте оқушылардың тақырыпқа қатысуы. Материал, элементтері бар лекция әңгімелер); әртүрлі пікірлер; көрнекілік құралдары мен иллюстративті жұмыс.
Репродуктивті әдіс	қайталаудың әртүрлі түрлері; оқушылардың репродуктивті жауабы, жатқа оқу.
Шығармашылық оқу әдісі	Мұғалімнің немесе оқушының мәнерлеп оқуы; өнер шеберлерін; оқушылардың орындауындағы пьесалардан көріністер; мұғалімнің түсіндірме оқуы; ауызша айту; сахналау; сызба жасау; сценарий жазу. т.б
Болжау әдісі	мақсат, өзіндік мағынасын, мазмұнын және жүру барысын, тексеруін және түсінуін оқушымен бірге қойып оқыту.
Зерттеу әдісі	өзіндік жұмыс оқушылар кітаптан түсінгені туралы есеп береді; (ауызша баяндамалар); шығарма; мақала; сыни пікір; рефераттар.

Түсіндіру және иллюстрациялық әдіс - көркем шығарманы зерттеудің кез келген кезеңінде қолданылады. Ол мынадай тәсілдермен жүзеге асырылады: әңгіме, лекция, мұғалімнің кіріспе сөзі, әртүрлі түсініктемелер, иллюстрациялық материал. Оқушылардың сабақ-дәрістегі іс-әрекетінде осындай болуы мүмкін:

- а) эмоциялар жұмыс істейтін материалды қабылдау: ойлау, елестету, есте сақтау, сөйлеу;
- б) материалды жеткізуге қатысу (баяндама, реферат, мәнерлеп оқу);
- в) лекциялардың тезистерін жазу, материалды таңдау, жауап беру;

Әдебиет мұғалімі оқушылардың назарын аударатын шағын жұмыс талдау әдістерін, басқа материалмен жұмыс жасау керек. Репродуктивті әдістің негізгі әдістері:

- қайталаудың әртүрлі түрлері (толық, қысқа, таңдамалы);
- репродуктивті сипаттағы сұрақтарға жауаптар;
- жатқа оқу;
- сәйкес репродуктивті сипаттағы тапсырмаларды орындау. [3, 45].

Оқуды бастамас мәтінді зейін қойып тыңдауға келесі сипаттағы тапсырмаларды ұсынамыз:

- жиынтық мәтінді тыңдап болған соң сұрақтарға жауап беру;
- тыңдау, қайталауға дайындалу;
- тыңдау кезінде мәлімдемеге дайындалу;
- мәтіндегі түсініксіз нәрсені (сөздер, өрнектер, жағдаяттар) сұрау.[4, 31].

Болжау әдісінің негізі ізденіс, қандай да бір жағдаятқа өз пікірімен бөлісу болып табылады. Шығарманы ассимиляциялау, автордың алға қойған мақсатын түсіндіру, туындыны көркемдік, моральдық немесе философиялық талдау. Мұғалімнің негізгі міндеті шығармада туындаған мәселелерді анықтауға көмектесу үшін, көркем мәтіннен шешу жолдарын табу, үйрету.

Бүгінгі таңда білім беруде жаңа сатыларын жүзеге асыруда оқытудың тиімділігін арттыру талабы алға қойылды. Жоғарыда классикалық әдістердің негіздеріне бірқатар шолу жасадық. Алдымен, дәстүрлі оқыту әдісіне назар аударуымыз шарт екенінде қаперімізде ұстаған жөн. Сонымен, оқу процесі екі жақты жүзеге асады: мұғалім үйретеді, оқушы үйренеді. Мұғалімдер мен оқушылардың өзіндік ерекшеліктері, өз мақсаттары бар. Ұстаздың мақсаты – оқушыны оқыту, тәрбиелеу, оған білім беру, оның ақыл-ойын, мәдениетін дамыту, бойында адамгершілікті қалыптастыру болып табылады. Оқушылардың мақсаты - мұғалімдердің, берген білімін үйрену, алдына нақты мақсат қою, берілген тапсырмаларды орындау.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Жапбаров А. «Оқытудың жалпы әдістемесі». 4-кітап. – Алматы: 2021 – 224 бет.
2. Лиходедова Л.Н. «Инклюзивті білім берудің теориясы мен практикасы». Оқу құралы. – Қарағанды: 2020. – 194 бет.
3. Наренова А.Б. «Бағалаудың өлшемдік технологиялары». Оқу құралы. – Алматы: 2021. – 180 бет.
4. Жақанбайқызы Б. «Сабакта қолдануға тиімді 300 әдіс-тәсіл». Әдістемелік құрал. - Алматы: 2019. – 178 бет.

ӘОЖ 373.31

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОҚУ САУАТТЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН ӘДІС-ТӘСІЛДЕР

Испанова Эльмира Жумабековна

«Мектепке дейінгі және бастауыш білім беру» кафедрасының аға оқытушысы,
магистр

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Атырау қ., Қазақстан

ilmira_170686@mail.ru

Аңдатпа

Мақала қазіргі уақытта білім беру жүйесіне қарқынды түрде еніп, талкыланып жатқан, үлкен назар аударуды қажет етіп отырған мәселе – бастауыш сынып оқушыларының оқу сауаттылығына арналған. Бастауыш сынып оқушылары алған білімдерін іс жүзінде қолданып, өмірмен байланыстыра алмайды. Оқушылардың оқу сауаттылықтарының

төмендігі білім беру саласына жаңа өзгерістерді енгізуге негіз болды. Бұл мақалада бастауыш сынып оқушыларының оқу сауаттылығын қалыптастыруда қолданылатын әдіс-тәсілдер ұсынылды.

Түйін сөздер: оқу сауаттылығы, функционалды сауаттылық, оқу әрекеті, мәтін, әдіс-тәсілдер, технология, стратегия.

Оқу сауаттылығы қазіргі қоғамдағы өмірге дайындықтың маңызды өлшемінің бірі ретінде қарастырылады. Бастауыш және негізгі мектепте оқушылардың оқу сауаттылығын қалыптастыру табысты оқытудың кепілі десек болады. Білім беруде оқыту мәселелеріне үнемі үлкен мән берілгеніне қарамастан, оқу сауаттылығын дамыту міндеті қазіргі заманғы мектеп үшін ҚР Мемлекеттік білім беру стандартының талаптарын іске асыру міндеттерін шешетін жаңа талап болып табылады.

Қазіргі әлем білім беру жүйесіне жаңа талаптар қойылды. Білім беру сапасын жетілдірудің негізгі бағдары оқушылардың функционалды сауаттылығын дамыту жөніндегі ұлттық іс-қимыл жоспары болып табылады, онда: «Республиканың жалпы білім беретін мектептерінің педагогтары мықты пәндік білім береді, бірақ оларды нақты, өмірлік жағдайларда қолдануға үйретпейді» делінген.

Ақпараттың үлкен көлемін оқи және талдай алатын сауатты оқырманды қалыптастыру әлемдік проблема болып табылады. PISA (білім беру жетістіктерін халықаралық салыстырмалы зерттеу) жүргізген зерттеулер мұны эксперименталды түрде растады.

Функционалды сауаттылықтың негіздері бастауыш мектепте қаланады, онда әртүрлі сөйлеу әрекеттері – жазу және оқу, сөйлеу және тыңдау қарқынды оқытылады. Функционалды сауатты тұлғаны қалыптастырудың негізгі жолдарының бірі-балаларды әдебиет арқылы адами қатынастар әлеміне, адамгершілік құндылықтарға енгізу. Бұл жаста баланың жеке басының дамуының коммуникативті саласы негізгі болып табылады. Ол айналасындағылардың жағымды қарым-қатынасын қажет етеді.

Қоғамның дамуына байланысты сауаттылық ұғымының мәні тарихи тұрғыдан өзгергенін, тұлғаға қойылатын талаптарда оқу, жазу, санай білу қабілеттерінен гөрі белгілі бір қоғамда өмір сүруге қажетті білім мен біліктердің жиынтығын игеру, яғни функционалды сауаттылыққа жету деген сипатта ұғынылады. Қазіргі әлемдегі, еліміздегі өріс алып отырған түрлі бағыттағы дамулардың әсерінен қоғамның адамға қоятын талаптарының өзгеруі нәтижесінде функционалды сауаттылық ұғымы кең тарала бастады.

Оқу сауаттылығы — бұл адамның жазбаша мәтіндерді ұғынуға және оларға рефлексия жасауға, өз мақсаттарына жету үшін олардың мазмұнын пайдалануға, мәтін типтерін білуді дамытуға қабілеті.

Оқу - пән ретінде және оқу құралы ретінде бастауыш сыныптарда қатар жүреді. Бастауыш мектеп жасындағы оқушы екі түрлі рөл атқарады: жеке қызығушылыққа негізделген оқырман және оқушы. Оқуды оқу құралы ретінде пайдалануды үйрету маңызды міндет болып табылады, өйткені оқу материалдарымен жұмыс істеу тек оқу дағдысының техникалық жағын ғана емес, сонымен қатар мазмұнды, яғни мәтіндердің формасы, құрылымы мен логикасы бойынша әр түрлі түсінуді қажет етеді.

Бастауыш сынып мұғалімдері оқу іс-әрекетінің қажетті шарты ретінде оқу дағдысын қалыптастыруға ғана емес, сонымен қатар оқушының іскерлігін дамытуға да бағытталуын қамтамасыз ету керек. Бұл бастауыш сынып оқушысына өз бетінше жаңа білім алуға мүмкіндік беретін және болашақта оқудың келесі кезеңдерінде өзін-өзі оқыту мен өзін-өзі тәрбиелеуге негіз болатын оқу дағдылары.

Оқу мәдениеті, оқылымнан қарқынды ақпарат алу мүмкіндігі - бұл жеке тұлғаның дамуының сәттілігін анықтайтын негізгі факторлар және оқу сауаттылығын дамытудың құрамдас бөлігі болып табылады.

Оқытудың әртүрлі кезеңдерінде білік мен дағдылар қайталанады, онсыз бүгінгі күні өмірлік маңызды міндеттерді шешуге болмайды:

- саналы түрде оқу және есту арқылы қабылдау, сондай-ақ әртүрлі типтегі мәтіндерді шығару (ақпараттық және қолданбалы сипаттағы, әдеби мәтіндер), әртүрлі көздерден ақпарат ала білу;
- БАҚ пен Интернеттен ақпаратты табуға және сыни тұрғыдан бағалауға үйрену, дереккөздерді қолдана білу және оларға сілтеме жасау;
- мәтінмен жұмыс кезінде әртүрлі оқу стратегияларын жүзеге асыру.

Егер оқу үдерісі кезінде әдістемелік әдістерді жүйелі және мақсатты түрде қолданылып отырса, онда оқушылардың оқу тәуелсіздігін дамытуға ықпал етеді.

«Оқу сауаттылығы» ұғымын аша отырып, мектептегі оқу іс-әрекетінің негізгі түрі ретінде оқуға сүйену үшін мектеп түлектерінде мәтіндермен толыққанды жұмыс істеу үшін қажет арнайы оқу дағдылары қалыптасуы керек деген қорытынды жасауға болады.

Оқырман сауаттылығының негізі – мәтінмен жұмысты қалыптастыру болып табылады. Бұл оқушылар шығармадан қажетті ақпарат алуына, нақты мәтіннен қорытынды шығаруына, негізгі кейіпкерлердің әрекеттерін интерпретациялауға, мәтін үлгісімен бекітуге және мәтін құрылымының бастапқы сараптамасын алуға көмектеседі. Әдеби оқу тәжірибиесін меңгеру мақсатында нақты мәтін бөліктерін таңдау, оларды қарапайым қорытындыларды қалыптастыруда қолдану, оқиғалар арасында өзара байланыс орнату; мәтіннің ортақ идеясын анықтау, мәтін құрылымынан элементтерді анықтап көрсету, кейіпкерлер әрекетіне қарапайым интерпретация беру, кейіпкерлердің әрекеттерін және сезімдерін салыстыру, олардың өзара байланысын түсіндіру, мәтінде қолданылған тілдік ортаның ерекшеліктеріне алғашқы сараптама жасау, мәтіннен үзінді келтіре отырып, негізгі кейіпкерлер мінездемесіне, олардың ниеті мен сезіміне интерпретация жасау, мәтіннен ақпаратты ала отырып мәтіннің мағынасын немесе негізгі идеясын түсіндіру сияқты бағыттар көзделген.

Ақпаратты түсіну және қолдану мақсатында мәтінде берілген деректерді анықтап, қайта қосу, қажетті ақпаратты көрсететін сөйлемді сызып белгілеу, оны қорытындыларды қалыптастыруда қолдану, мәтіндегі берілген ақпараттың үйлесімділігі туралы қорытынды жасау, мәтіннің әр бөлімдерін саралау және керекті ақпаратты көрсету, мәтінге жалпы қатынасты анықтауға мүмкіндік береді. Сол сияқты мәтіндегі анық емес түрде берілген арнайы ақпаратты белгілеу, мәтіндегі сөйлемдердің өзара байланысын негіздеу, әртүрлі мәтіннің жеке сипаттамасын және қолданыс мақсатын анықтау, мәтіннің әр бөлімдерінен күрделі ақпаратты танып дәлелдеу, мәтіндегі ойды түсіну үшін визуалды және вербалды элементтердің мағынасын білу оқушылардың мәтінмен жұмыс жасау дағдыларын қалыптастырады. Мәтін құрылымындағы карталар, иллюстрация, диаграммалар, фото суреттер негізінде оқушылар әртүрлі мәтіндерден ақпаратты жалпылау дағдыларын меңгереді.

Бастауыш білім берудің жоспарланған нәтижелерінің бірі ретінде оқу сауаттылығы туралы түсінік білім беру практикасында оқу дағдыларын қалыптастыру әдісін таңдау міндетін қояды.

Оқытудың қазіргі заманғы тәсілдерінде баланың оқу нәтижесінде алған өмірлік тәжірибесі мен оқу процесінде алған білімімен ғана емес, сонымен бірге оның қызметінің сипатымен, оған деген көзқарасымен, танымдық қызығушылықтарының деңгейімен, өзін-өзі оқытуға және өзін-өзі тәрбиелеуге дайындығымен анықталатын өзгерістердің болуының маңыздылығы атап өтіледі. Сонымен бірге, осы жаста баланың жеке басының дамуының коммуникативті саласы негізгі болып табылады. Ол айналасындағылардың жағымды қарым-

қатынасын қажет етеді. Осыған байланысты оқушылардың мұғаліммен және олардың арасындағы белсенділік қарым-қатынасы, сабақтың барлық қатысушыларының оқу ынтымақтастығы алдыңғы қатарға шығарылатын оқу процесін ұйымдастыруды көздейтін коммуникативті-белсенді тәсіл өзекті болып отыр.

3-4 сыныптарда оқушылардың оқу дағдысы қалыптасқан кезде, әдеби шығарманың өзі және оның мағыналары сабақтың маңызды міндетіне айналады. Коммуникативті-белсенді тәсілді жүзеге асыру сабақты нақты мазмұнмен толтырумен, қажетті оқу дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндік беретін тапсырмаға сәйкес келетін технологияларды және шығарманы игеру әдістерін таңдаумен қамтамасыз етіледі.

Білім мазмұнын жаңарту – білім беру бағдарламасының құрылымы мен мазмұнын, оқыту мен тәрбиелеудің әдістері мен тәсілдерін қайта қарастыру болып табылады. Ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтарды бойына сіңірген, кез-келген өмірлік жағдайда функционалдық сауаттылығы мен бәсекеге қабілеттілігін көрсете білетін тұлғаның үйлесімді қалыптасуына және зияткерлік дамуына қолайлы білім беру ортасын тудыру-жаңартылған білім мазмұнын енгізудің нәтижесі болуы керек.

Қазіргі заман талаптарына сәйкес қазіргі мектеп «білімді тұлға», яғни білім, білік пен дағдылары қалыптасқан жеке тұлғаны дайындаумен ғана шектеле қоймай, өмірдің өзгерістеріне дайын болатын, белсенді және шығармашыл ойлайтын, интеллектуалды және жан-жақты дамыған жеке тұлғаны дайындау тиіс. Білім мазмұнын жаңарту тікелей шығармашылық ізденістегі мұғалімнің кәсіби шеберлігіне байланысты.

Оқу сауаттылығының тиімділігі белсенді оқу стратегияларын пайдаланған жағдайда арта түседі. Белсенді оқу оқушының ойлау қабілетін және оқу сауаттылығының дағдыларын дамытады.

Бастауыш сынып оқушыларының коммуникативті дағдыларын қалыптастыруда сыни тұрғыдан ойлау технологиясының маңызы зор десек болады. Оның мақсаты: оқушылардың ақыл-ой дағдыларын дамыту (тек оқуда ғана емес, сонымен бірге кейінгі өмірде де қажет екенін теңдестірілген шешім қабылдау, ақпаратпен жұмыс істеу, құбылыстардың әртүрлі жақтарын талдау мүмкіндігі).

Бұл технология сабақта үш кезеңді қолдануды қамтиды.

1 кезең – «қиындық», онда бала «мен не білемін?» бұл мәселе бойынша.

2 кезең – «түсіну», бірінші кезеңде өзіме қойған сұрақтарға жауаптар (мен не білгім келеді).

3 кезең-бұл «Рефлексия», бұл баланың осы мәселе бойынша сабақта «не білгенін» ойлауды және жалпылауды қамтиды.

Ол үшін келесі жұмыс әдістерін қолдану ұсынылады:

«Аялдамалармен оқу» әдісі. Ол баяндау мәтінімен жұмыс барысында іске асады. Сабақтың бастапқы кезеңінде оқушылар мәтіннің атауы бойынша шығармада не талқыланатынын анықтайды. Сабақтың негізгі бөлігінде мәтін бөліктерге бөлінеді. Әр фрагментті оқығаннан кейін оқушылар сюжеттің одан әрі дамуы туралы болжам жасайды. Бұл стратегия оқушылардың басқа адамның көзқарасына мұқият қарауына және егер ол жеткіліксіз дәлелдер келтірсе немесе дәлелдей алмаса, өзінен сабырлы түрде бас тартуына ықпал етеді.

«Сауалнамамен жұмыс» әдісі оқулықпен өзіндік жұмыс кезеңінде жаңа материалды енгізу кезінде қолданылады. Балаларға мәтінге бірқатар сұрақтар қойылады, оларға жауап табу керек. Сонымен қатар, сұрақтар мен жауаптар тек тікелей формада ғана емес, сонымен қатар талдау мен пайымдауды, өз тәжірибесіне сүйенуді қажет ететін жанама түрде де беріледі. Өзін-өзі іздегеннен кейін, табылған жауаптардың дәлдігі мен дұрыстығын тексеру, артығын електен өткізу міндетті болып табылады.

«Миға шабуыл» қабылдау бастауыш сынып оқушыларын белсендіруге, мәселені шешуге көмектесуге, өз бетінше ойлауды қалыптастыруға мүмкіндік береді. Бұл әдіс баланы

дұрыс және бұрыс жауаптардың шеңберіне қоймайды. Оқушылар қиын жағдайдан шығудың жолын табуға көмектесетін кез-келген пікір айта алады.

«Мәтіндік граффити» стратегиясы (үнсіз әңгіме)

Мәтінмен жұмыс жасауда қолайлы стратегия. Мәтінге қызығушылықты оятып, өзара әрекеттестікті қолдайды. Стратегияның мақсаты мәтінді үнсіз оқып шыққан соң оқушылар бір біріне мәтінді түсінуге, мәнін ашуға, автор қолданысындағы сөздер мен сөз тіркестерін түсінуге көмектеседі.

«Бұрыштар» техникасын әдеби оқу сабақтарында кез-келген шығарманың кейіпкерлерінің сипаттамаларын құрастыру кезінде қолдануға болады. Сынып екі топқа бөлінеді. Бір топ мәтінді және оның өмірлік тәжірибесін қолдана отырып, кейіпкердің жағымды қасиеттерінің дәлелдерін дайындайды, екіншісі мәтіннен алынған дәйексөздермен жауабын күшейте отырып, жағымсыз кейіпкерді сипаттайды. Бұл әдіс бүкіл шығарманы оқығаннан кейін қолданылады. Сабақтың соңында бірлескен қорытынды жасалады.

«Шығармашылық жұмыстарды жазу» әдісі зерттелген тақырыпты бекіту кезеңінде қолданылады. Мысалы, балаларға өздеріне ұнайтын шығарманың жалғасын бөлімнен жазуға, ертегі немесе өлең шығаруға беріледі. Бұл жұмысты оқушылар өз білім деңгейіне байланысты орындайды.

Оқу материалын графикалық ұйымдастыру әдістері:

«Кластер құру» әдісі(жағдайды болжау, байқау, жалпылау, салыстыру, гипотеза жасау және байланыс орнату, пайымдау, түпкілікті нәтижені анықтауға үйрету қабілетін дамытады.

Кластерді сабақтың әр түрлі кезеңдерінде қолдануға болады.

Қиындық кезеңінде - ақыл-ой әрекетін ынталандыру, түсіну сатысында - оқу материалын құрылымдау, рефлексия кезеңінде - оқушылардың оқығандарын қорытындылау барысында қолдануға болады.

Бастауыш сынып оқушыларының оқу сауаттылығын қалыптастыру бағытындағы қолданылатын әдіс-тәсілдер әдебиеттік оқу мен қазақ тілі пәндері бойынша берілген тапсырмаларды орындау барысында қолдану, оқыту мен тәрбиелеу үрдісінде оңтайлы нәтижесін көрсетеді. Оқушылардың өздігінен жаттығуына, дербес ойлауына өздігінен ізденіп, ойын дамыту, орындалатын жұмысқа деген жауапкершіліктерін арттыруына, қиындықтарға төзе білуге үйренеді.

Қазіргі заман талабына сәйкес қолданылатын әдіс-тәсілдер, жаңа технологиялар мұғалімдердің кәсіби іс-әрекеттеріне, шығармашылық қабілеттеріне қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту жөніндегі 2012-2016 жылдарға арналған ұлттық іс-қимыл жоспары

2. Оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру (бастауыш сыныптар). Әдістемелік құрал. – Астана: Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2013. – 66 б.

3. <http://www.google.kz> Жаңа білім беру технологиясы мен әдіс тәсілдері

4. Оқушылардың оқу сауаттылығы. Оқу құралы «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ, «Педагогикалық өлшеулер орталығы».

5. Жаңартылған білім беру бағдарламасы бойынша оқу-тәрбие жұмыстарында қолданылатын әдіс-тәсілдер:әдістемелік құрал/ Б.Х.Жалмуханова – Атырау,2018.-67 б

ӘОЖ 811. 512. 122

БЕЙҮНДЕС ТІРКЕСТЕР

Үкібасова Қалия Аманбекқызы

Шымкент қ. ОҚМПУ «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының
аға оқытушы, ф.ғ.к.,
1701-29 тобының студенті А.Қ. Жүнісбек
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент қ.

Резюме

о специфике неидеальных фраз

Summary

about the specifics of imperfect phrases

Ұрпақтан-ұрпаққа тілдің ауызша сөйлеу үлгісі адамдар арасында, отбасы мүшесінде әке-шешенің, бақшада тәрбиешінің, мектепте ұстаздың, жоғары оқу орындарында методистер мен ОПҚ құрамының, ұжымдастардың өзара қарым-қатынас жасаулары арқылы тарайды. Сол себепті де, қазақи нақышта сөйлеу тәртібі ата-аналар мен мамандардан бастау алуы қажет. Отбасы және мектеп тәрбиесінің бірден-бір қызметі қазақи сөйлеуді қадағалау болып табылмақ.

Қазақ тілінің үндесімі көбіне тіліміздегі орфографиялық дыбыс тіркестерінің (үндестік) заңдылына қарай өрбиді. Себебі қазақ тіліндегі қалыптасқан емле ережелеріміз айтылымындағы қазақ сөзінің ерін үндестігін (қаншалықты анық естіліп тұрса да) ескермейді. Сол себепті де, ерін үндесімі бар сөздердің барлығын орфографиялық тіркес жүреді. Мысалы, *үштік, түлкі, өзге, ұстын, орындық, күлкі* т.б. [1, 224 б.].

Тілімізде бейүндестік тіркесте болатын сөздер өте жиі кездеседі. Мәселенки, жоғарыдағы *күлкі* сөзіне артикуляциялық тұрғыдан талдау жасайық. Көтергелі тұрған мәселе үндесімге қатысты болғандықтан, талданғалы тұрған сөзіміздің құрамындағы дыбыстарға толықтай артикуляциялық талдау жүргізуіміз қажет. Бастысы, ерін қатысына байланысты еріндік-езулік белгісін әрдайым ескеріп отыруымыз керек.

Сөз басындағы дауыссыз *к* дыбысы (сурет 15, жоғарғы қатар): жасалу орны тіл ортасы; тілдің ұшы мен тіс өзара тоғысады; дауыс желбезегі қатыспайды (тербелмейді). Және ерініміз дөңгеленіп тұрады. Қорытындысы, жасалу орнына қарай тіл ортасы, дауыс қатысына қарай қатаң (тек салдыр), жасалу тәсіліне қарай тоғысыңқы, ерін қатысына қарай еріндік болып шығады. Дауыссыздар моделінде бұл белгілердің барлығы бөлектеніп көрсетілген. Келесі дауысты дыбыс: тіл ортасы арқылы жасалады; тілдің орта тұсы ауыз қуысында жоғары жатады; ерін дөңгеленіп тұрады. Сонда дауысты тілдің көлденең қалпына қарай тіл ортасы, тілдің тік қалпына қарай қысаң, ерін қатысына қарай еріндік болып айтылады. Жасалым белгілер дауыстының моделінде ерекше берілген. Ендігі дауыссыз: тіл ұшы арқылы жасалып; тілдің ұшы тіспен тоғыса отырып, екі жаны жуыса айтылады; дауыс желбезегі үздіксіз тербеледі (салдырдан дауыс басым); ерініміз дөңгеленіп тұрады.

Сурет 15 – Түлкі сөзінің артикуляциялық тізбегі

Сонымен, дауыссыз жасалу орнына қарай тіл ұшы, жасалу тәсіліне қарай жанама жуысыңқы, дауыс қатысына қарай үнді, ал ерін қатысына қарай еріндік болып айтылатын болды. Модельде дауыссыздың еріндік және өзге артикуляциялық белгілері анық беріліп тұр.

Аталған үш дыбыс та, көріп тұрғанымыздай артикуляциялық тізбек бойынша, еріндік болып айтылып тұр. Анығырақ айтқанда, дыбыстардың ерін үндесімі сақталған. Ал, ендігі екінші *к* дыбысына келсек, дауыссыз еріндік *к* езулікке ауысып кетеді. Өзге белгілері алғашқы *к* дауыссызымен бірдей. Сонымен дауыссыз жасалу орнына қарай тіл ортасы, жасалу тәсіліне қарай тоғысыңқы, дауыс қатысына қарай қатаң, ал ерін қатысына қарай езулік. Соңғы дауысты да езулік болып тұр [2, 224 б.].

Сөйтіп, сөздің алғашқы бөлігі еріндік, екінші жартысы езулік болып шығады. Әрине, мұндай сөздің айтылым үлгісі қазақ тілінің айтылым ережесіне жат болады. Ережеге қарамай, орфографиялық нұсқа сөздің еріндік-езулік қалпын жазба үлгісі ретінде бекіткен.

Келесі талдауымызда, сөздің барлық артикуляциялық тізбегін анықтап жатпай, тек қайшы тіркеске ғана талдап жүргізейік (сурет 15, төменгі қатар). **Түлкі** сөзінде орфографиялық тіркес еріндік *л* мен езулік *к* дауыссыздарынан түзіліп тұр. Екеуі араларында не дыбыс, не кідіріс жоқ қатар орналасқан.

Қазақ сөздерін қазақи айту үшін дыбыс тіркесінің артикуляциялық болмысы басқаша болуы абзал. Ондай болу үшін соңғы дауыссыз бен дауысты да еріндік болып айтылуы қажет. Мұндай қазақ тілі үшін өте маңызды дүниені суреттегі жарыспа модельден көруге болады. Шын мәнінде, орфографиялық тіркес дегеніміз дыбыс тіркесі емес, әріп тіркесі болып табылады.

Еріндік-езулік болып келу, қайшы тіркестің айырым белгілерінің жүйесіне жатады.

лк - тіл ұшы/тіл ортасы үнді/қатаң *еріндік/езулік*

лк - тіл ұшы/тіл ортасы үнді/қатаң *еріндік/еріндік*

Қазақ тіліндегі өзге орфографиялық бейүндес дыбыс тіркестері осы жолмен талданады. Сол себепті, орфографиялық бейүндес тіркестерді жазба мәтін көлемінде ғана әріп тіркесі (дыбыс тіркесі емес) деп қарағанымыз дұрыс.

Тіркес құрамындағы дыбыстардың арасында дыбыс тіркесі болу үшін тығыз артикуляциялық байланыс болуы шарт. Акустикалық көрініс пен перцепциялық нәтиже артикуляциялық байланыстың негізі белгісі болып табылады. Осы белгілерді дұрыс түйсіну нәтижесінде, қазақ сөйлермендері қазақ сөзін қазақи тұрғыда қабылдайтын болады.

Егерде орфографияның немесе кірме әріп-дыбыстардың ықпалымен осы белгілердің ішінде қандай да бір қателік кетсе, онда ол сөздің қазақи естілмейтіні анық. Қазақ тіліндегі төл дыбыс тіркесін анықтайтын бірден-бір амал (критерий) осы болып табылмақ.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Мырзабеков С. Қазақ тілінің дыбыс жүйесі. – Алматы: Сөздік – Словарь, 1999. – 199 б.
2. Джунибеков А. Гласные казахского языка. –А: Наука, 1972. –93 с.
3. Мырзабеков С. Қазақ тіліндегі дыбыстар тіркесі. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 248 б.
4. Мырзабеков С. Қазақ тілі фонетикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 247 б.
5. Зиндер Л.Р. Общая фонетика. – М.: Высшая школа, 1979. – 313 с.
6. Трубецкой Н.С. Основы фонологии. – М.: Аспект пресс, 2000. – 352 с.
7. Жусупов М. Фонемография А. Байтурсынова и фонология сингормонизма. – Ташкент: Узбекистон, 1995. – 175 с.

ИНКЛЮЗИВТІ СЫНЫПТАРДА ЖҰМЫС ЖАСАЙТЫН ҰСТАЗДАРДЫҢ ЭМОЦИОНАЛДЫ КҮЙЗЕЛІСТЕРІНІҢ АЛДЫН АЛУ

Қаженбаева А.Е.

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау, Қазақстан
AizhanK_15@mail.ru

Андатпа: Мақалада инклюзивті сыныптарда жұмыс жасайтын ұстаздардың эмоционалдық күйзелістерінің алдын алу, оны жоюдың жолдары көрсетілген.

Түйінді сөз: инклюзия, психика, эмоционалды күйзеліс, кәсіби күй, дәрменсіздік, қажу

Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К.Тоқаев Ұлттық қоғамдық Сенім кеңесінің VI отырысында: «Қазақстанда ерекше білім беруді қажет ететін балалар саны көбейіп келеді. Олар кезегі келген кезде толық оңалтудан өтуге мәжбүр. Балалар сапалы білім алулары керек. Мемлекет тарапынан арнайы психолог – мамандардың даярлануына назар аударылуы керек» - деген болатын.

Инклюзивті білім беру – ерекше оқытуды қажет ететін балалардың сапалы білімге қол жетімділігін қамтамасыз етуге бағытталған білім беру жүйесін ұйымдастыру процесі. Ол баланың дене, психикалық, зияткерлік, мәдениетникалық, тілдік және басқа да ерекшеліктеріне қарамастан, сапалы білім беру ортасына қосуды, барлық кедергілерді жоюды, олардың сапалы білім алуы үшін әлеуметтік бейімделуін, әлеуметтік ортаға енуін көздейді.

Қазіргі таңда қоғам алдындағы басты мақсат – инклюзивті білім берудің негізінде балалардың арасындағы қандай да бір дискриминацияны жою, барлық адамдарға деген теңдік қатынасты қамтамасыз ету, ерекше қажеттілігі бар балаларға арнайы жағдай жасау, инклюзивті білім беруге қатысатын ерекше оқушыларда кездесетін кедергілер мен қиыншылықтарды біртіндеп жою, ол үшін халықтың инклюзивті білім беру туралы түсініктерін арттыру, қоғамдағы инклюзивті мәдениетті дамыту жолдарын жетілдіру.

Бұл мәселе көпшілік жағдайда инклюзивті сыныптарда жұмыс жасайтын ұстаздардың білімі мен ізденісімен, педагогикалық шеберлігімен тығыз байланысты.

Немістің педагог-дефектологы П.Шуман: «Баланың психикалық даму деңгейі неғұрлым төмен болса, мұғалімнің біліктілік деңгейі соғұрлым жоғары болуы керек» - деген болатын.

Инклюзивті сыныптарда ұстаз бір өзі ғана емес, ол бірнеше арнайы мамандармен жұмыс жасайды: әлеуметтік педагог, психолог-педагог, логопед, пән мұғалімдері, т.б. мамандар. Ерекше білім қажеттілігі бар балалардың категорияларының әртүрлілігін, олардың наукастық диагноздарының ерекшелігін ескере отыра жұмыс жасау – ұстаздардан терең білімділік пен қатар кәсіби шеберлікті, асқан төзімділікті, зор жауапкершілікті қажет етеді.

Бес арысымыздың бірі М.Жұмабаевтың: «Білімдінің сөзі ем, мейірімі мол, өзі кең жүректі» деген пікірі ерекше балалармен жұмыс жасайтын ұстаздарға бағытталып айтылса

керек немесе М.Жұмабаев: «Бала аурулы, зағип болса, баладан емес, тәрбиешіден, бала тар ойлы, ақымақ болса, бала кінәлі емес, тәрбиеші кінәлі. Бала сұлулықтан ләззат ала білмейтін мылқау жанды болса, бала айыпты емес, тәрбиеші жазалы. Бала істеген жауыздықтың жазасын тәрбиеші көтерсін» - деген болатын.

Бұдан шығатын нәтиже - инклюзивті сыныптарда педагогикалық қабілеттің барлығын қамтыған ұстаз ғана ерекше балалармен олардың өзіндік даралық- психологиялық ерекшеліктеріне сай жұмыс жасай алады.

Дидактикалық қабілеттерді меңгерген ұстаз, яғни балаларға оқу материалдарын шеберлікпен жеткізе білуі, ерекше балалардың пәнге деген қызығушылығын арттыру, сабақта балалардың ойлау қабілеттерін туғыза алу, ұстаздың дидактикалық шеберлігі бар болған жағдайда ғана кез-келген оқу материалын қажеттілігіне қарай ауырды жеңіл етіп, күрделіні қарапайым түрде, түсініксізді түсінікті етіп жеткізуіне көмектеседі, бұл ұстаздан кәсіби шеберлікті қажет етеді. Кәсіби шеберлікке білімді жай баяндау ғана емес, қазіргі заманға сай және балаға түсінікті тілмен жеткізуі, баланың өздігінен тапсырманы түсініп орындауына жағдай жасау, ерекше оқушыны өздігінен білім алуға дұрыс бағыттау алу шеберлігі жатады. Ал осы қасиеттер бойынан табылмаған ұстаздар ерекше баламен де қалыпты балалармен де толық жұмыс жасауда көптеген қиындықтарға тап болады.

Соның бірі – ұстаздың эмоционалды күйзелісі, ол дәрменсіздік, қажу мағынасында қолданылады.

Бұл терминда американдық психиатр Дж.Фрейденбергер енгізді, тұлғаның өзі айналасындағы түрлі қиыншылықтарға бейімделе алмауы және эмоционалды тұрақтылықты сақтай алмауы салдарынан туындайтын күй.

Адам ағзасының күш-қуатын қалпына келтіріп үлгермеуі жүйке жүйесінің әлсіреуі мен қажуына жеткізеді, ол түрлі психосоматикалық аурулардың алғы шарттары.

Кәсіби күй – жағымсыз эмоциялардың ішке жиналып қалуы мен оларды уақытылы босатпау салдарынан туындайды. Оның сыртқы көріністері: шаршағыштық, жүдеу, ұйқының қашуы, денсаулықтың төмендеуі, тыныс алудың ауырлауы, жүректің айнуы, бастың айналуы, тершеңдік, дірілдеп-қалшылдау, қан қысымының көтерілуі, созылмалы аурулардың қозуы, жүйкенің сыр беруі, т.б.

Егер мамандықты таңдау жүрек қалауымен болмаса, әрі оны толық меңгермесе, адам рахаттанбайды, нәтижесінде уайым пайда болады, ал үнемі уайымдап жүру күйзеліске әкеледі, ол адамның жалпы болмысын бұзады.

Кәсіби күйзеліс қазіргі қоғамның басты кеселі болуда, бұл дертке көбінесе адамдармен жұмыс жасайтын мамандық иелері шалдығады. Олардың бірі – тәрбиешілер мен мұғалімдер. Мұғалімдердің күйзелістерінің басты себептері:

- Еңбек мазмұнының өзгермелілігі;
- Педагогикалық үрдісті басқара алмау;
- Ата-аналардың талаптары мен оқушылардың қажеттіліктерін қанағаттандыра алмау;
- Заманауи сұраныстарды орындай алмағандықтан ішкі қақтығыстардың болуы;
- Ұжым ішлік психологиялық ахуалдың өзгермелілігі;

Кәсіби күйзелістер келесі эмоциялық белгілер арқылы көрініс береді:

- Шын жүректен қуана алмау;
- Пессимизм;
- Ешпегеге қызықпау;
- Фрустрация жағдайлары;
- Үмітсіздік, агрессия, мазасыздықтың артуы;
- Ойдың шашыраңқылығы, депрессия;
- Өзін кәсіби сезіну, кәсіби перспективаның болмауы;
- Сенімсіздік;
- Қызығушылықтың төмендеуі;

- Мәселені шеше алмау;
- Өмірге деген құштарлықтың азаюы;
- Талғамның төмендеуі;
- Сары уайымға салыну;
- Жаңалыққа немқұрайлы қарау;
- Жұмысты үстірт орындау;

Эмоционалды синдромның алдын алу үшін:

- Қысқа және ұзақ мерзімді мақсаттарды айқындау;
- Психикалық және денсаулық жағдайларын жақсарту үшін демалыс алу;
- Өзін-өзі реттеу дағдыларын меңгеру: медитация, аутотренинг, аффирмация т.б.
- Кәсіби дамуға тырысу, білімін жетілдіру;
- Өзгелермен жағымды эмоционалды қарым-қатынас орнату;
- Дене шынықтыру жаттығуларымен айналысу;
- Демалу, саяхатқа шығу, шығармашылық жұмыстармен айналысу;

Мұғалімнің жаңа ортаны тануға бағытталған жұмыстары, түрлі жаңа құбылыстарды қызықтау, өзге мәдениетті үйрену, табиғат аясында демалу – осы жұмыстардың барлығы адамның көзқарасын өзгертеді, мінез-құлқы орнықты, сабырлы мұғалім ерекше білімді қажет ететін балалармен жұмыста тиімді нәтижелерге қол жеткізе алады.

Ғалымдар: «Барлық адамдарда шығармашылық бастама бар, тек оны аша білу керек»

- дейді, ұстаз да өз бойында белгілі бір қасиеттерді аша отыра, өзін өзге қырынан көре бастайды, өзіне өзінің көңілі толып, ерекше балалармен қарым-қатынасы жақсара бастайды, эмоционалды күйзелісті болдырмаудың бірі – өзін өзі қолға алу, реттеу екендігін түсінеді. Ұстаз бен оқушының арасында жағымды психологиялық жағдай орнау үшін ұстаз үнемі мына жағдайларды естен шығармауы керек:

- Сыныпқа бірқалыпты көңіл-күймен кіріңіз!
- Алдымен үйрет, сосын талап қой!
- Оқушының білімі мен тәртібін бағалауда әділ бол!
- Оқушыға берген уәдеңе берік бол!
- Әрқашан сабырлы, шыдамды бол!
- Оқушыға сенім арта біл!
- Оқушының құпиясын сақтай біл!
- Оқушының ата-анасын сыйла, ол туралы жаман сөз айтпа!
- Оқушыларды бөлмей, барлығын жақсы көр, оларға жүрек ылуын сыйла!
- Оқушының жан-дүниесін танып, оның болашағына кеңес бере біл!

Жаңа қоғамның жаңа тұрпатты ұстазы ретінде оқушылармен қарым-қатынасыңызды өзгерте алыңыз, оқушыны:

- Бақылаудың орнына – ынталандырыңыз!
- Мәжбүрлеудің орнына – кеңес беріңіз!
- Үйретудің орнына – түсіндіріңіз!
- Дауыс көтерудің орнына – әзілдеңіз!
- Кінәлаудың орнына – қорғаңыз!
- Талап етудің орнына – бірігіп жұмыс жасаңыз!
- Нәтижені талап етпей – нәтижеге бірге бағыттаңыз!
- Оқушыны үйрете отыры өзіңіз де үйреніңіз!

Американ жазушысы Уильям Атрур Уорд айтқандай:

Орташа мұғалім баяндайды,

Жақсы мұғалім түсіндіреді,

Тәжірибелі мұғалім көрсетеді,

Ұлы мұғалім шабыттандырады – дегендей ерекше оқытуды қажет ететін оқушыларды шабыттандыра алатындай шебер, әрбір оқушыға жүрек жылуын сыйлай білетін мейірімді

ұстаз ғана ерекше оқушымен де, қалыпты оқушымен де шеберлікпен жұмыс жасай алатынын естен шығармайық!

Әдебиеттер:

- 1.М.Жұмабаев «Педагогика» Алматы, 1922
2. Мовкебаева З.А. Алматы, 2019
- 3.Оспанбаева Инклюзивті білім берудің мазмұны мен әдістемесі Алматы, 2019
- 4.Қаженбаева А,Қарабаева Н. Инклюзивті білім беру Атырау

ӘОЖ 811.512.122'34

ҚОС СӨЗДЕРДІҢ ӨЗГЕ КҮРДЕЛІ СӨЗДЕРДЕН ЕРЕКШЕЛІГІ

Үкібасова Қалия Аманбекқызы
Шымкент қ. ОҚМПУ «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының
аға оқытушы, ф.ғ.к.,
1701-29 тобының студенті Д.М. Мүтәлі
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент қ.

Резюме

Изучение лингвистического характера двухосновных простых предложений в казахском языке

Summary

The study of the linguistic nature of two basic simple sentences in the Kazakh language

Қазақ тіл білімін зерттеуші І. Кеңесбаев пен Ғ. Мұсабаев «Қазіргі қазақ тілі» атты еңбектерінде: «Қалыптанған тиянақты фразеологиялық топқа жататын сөздердің бір саласы қос сөздер болады» десе [1, 302], ал профессор А. Ысқақов болса: «...сөзді қайталап қолданудан ...лексикалық түсінігі өзгермейді, демек, жаңа сөз тумайды, тек грамматикаланады», - дейді [2, 58]. Ал профессор К. Аханов «Грамматика теориясының негіздері» атты еңбегінде қос сөздердің үстеме буынды түрлерінен басқаларын күрделі сөз деп қарайды.

Яғни, жоғарыда берілген пікірлерден әлі де шешімін толық таба алмай келе жатқан мәселенің бірі қос сөздердің лексикалық тұлға болу-болмауы. Күрделі сөздердің қатарына қос сөздердің жатуы осылай түрліше көзқарас тудырғанымен, оларға кейбір ортақ дүниелердің де кездесетінін естен шығаруға болмас. Мұндай ортақ белгілерге:

1.Дыбысталуы мен ішкі мән-мағынасы негізінде қалыптасқан сөздердің құрамында сыртқы пішін мен құралымының болуы.

2. Белгілі сөз табына жатуы.

3. бірінен-бірі ажырамай, бір ғана сөйлемге мүше болуы және сөз тіркесінің бір ғана сыңары қызметін атқаруы да жатады.

Бұлардың бір-бірінен ерекшеліктері:

1. Күрделі сөздердің құрамы екі сөзден ғана тұрмай, яғни екеуіне ортақ сөзден де бола беретіндігі. Ал қос сөздер құрамы екі сөзден аспайды.

2. Күрделі сөздердің компоненті арасына басқа сөзді сыналап қоя алмасақ, ал көпшілік қос сөздердің сыңарлар арасына үшінші бір сөзді қою мүмкіндігі бар. Мысалы: *төсек-орын* (*төсек те орын*), *сарт-сұрт* (*сарт та сұрт*), *сөйлей-сөйлей* (*сөйлей де сөйлей*).

3. Сөз тудырушы жұрнақтардың көмегімен көптеген күрделі сөздерден басқа бір сөз тудыра аламыз, Мысалы: *биыл-биылғы*, *аққу –аққудай*. Ал, қос сөздерде ондай ерекшелік болмайды.

4. Күрделі сөздердің шыққан тегі сөз тіркесі, бірең-сараңы болмаса, көбінесе, күрделі сөздердің негізі болған сөз тіркесін тауып, оны түсіндіре аламыз, ал қос сөздер де ондай мүмкіншілік жоқ, себебі ол сөз тіркесінен ажырамаған. Мысалы; *тарс-тұрс*, *шай-най* тәрізді сөздер дәлел болады.

Қос сөз сыңарлары морфологиялық сипаты мен морфемалық құрамы жағынан өте күрделі құбылыс, мысалы, қайталама қос сөздер жалаң түбірлердің жай ғана қайталануынан да (*биік-биік*, *қап-қап*), қосымшалы сөздердің қайталануынан да (*өзді-өзімен*, *сөйлей-сөйлей*) келе береді. Ал қосарлама қос сөздердің компонентіне тоқталсақ, олар да, сөздердің қосымшасыз қосарлануынан (*құрт-құмырсқа*, *бақа-шаян*) және қосымшалы-қосымшасыз сөздердің қосарлануынан (*төсек-орын*, *темір-терсек*, *жата-жастана*), жалаң және күрделі сөздердің қосарлануынан (*бүгін-ертең*, *ағайын-туған*, *аи-жалаңаи*) жасала береді [3, 49-80 – 222].

Бұдан шығатын қорытынды, күрделі сөздер морфологиялық құрамы жағынан жинақы, бірізділеу болса, қос сөздердіңкі бытыраңқы, ала-құла болатындығы. Қос сөздердің компоненттері фонетикалық буын, дыбыс жақтарынан өзара үйлесіп, ыңғайласып, ұйқасып келеді. Мысалы: *емін-еркін*, *қалған-құтқан*, *олпы-солпы тәрізді сөздердің компоненттері екі; мең-зең*, *у-шу* тәрізді қос сөздер бір буыннан тұрады. Абысын-ажын дегенде екі компонентті де бірыңғай дауысты «а» фонемасынан басталса, жүн-жұрқа дегенде бірыңғай дауыссыз «ж» фонемасынан басталып тұр. Қос сөздер ішінде бұл сияқты ассонанс, аллитерация құбылыстары жиі кездеседі. Ал күрделі сөзде бұндай құбылыс жоқ.

Енді қос сөздердің құрамындағы сөз табы қатынасына шолу жасар болсақ, оның құрамында сөз таптары түгелдей кездеседі. Мысалы, зат есім де (жер-су, ел-жұрт), сын есім де (үлкен-кіші, жақсы-жаман), сан есім де (бір-екі, он-он бес), есімдік те (кімде-кім), етістік те (буынып-түйініп, келді-кетті), үстеу сөз де (ерте-кеш, әрі-бері), еліктеу сөз де (даң-дұң, шатыр-шұтыр), әр тарап сөз де (бар-жоқ, аз-көп), шылау сөз қатысты сөз де (көзбе-көз), одағай сөз де (шөре-шөре) кездеседі, ал күрделі сөздің құрамында сөз таптары түгел кездеспейді және көмекші сөз болмайды.

Енді, қос сөздер мен сөз табының ара-қатынасы мәселесіне келер болсақ, оның құрамындағы сыңарлары қай сөз табына жатса, оның қосарлануынан пайда болған қос сөз де сол сөз табынан болады. Мұнда тек үстеу сөзі ерекше, мысалы, көзбе-көз, сөйлей-сөйлей тәрізділердің компоненттері бірінде зат есім, екіншісінде етістік категориясына жататын сөз бола тұра, сөз табында үстеу сөз болады. Бұл үстеудің сөз табы ретінде қалыптасу ерекшелігінен болса керек.

Сонымен, сөздердің кірігуі, бірігуі, тіркесуі арқылы сөз таптарын толығымен қамтиды. Оған: *асқазан*, *сексен*, *түрегел тәрізді бірыңғай сөз табынан*, *ақсақал*, *ұлтабар*, *бүгін*, *еңбек ету* тәрізді әр түрлі сөз категориясынан пайда болған алуан түрлі мысалдар дәлел.

Қос сөздер мен күрделі сөздердің бір-бірінен айырмашылығын олардың құрылымындағы сөздердің лексикалық сипатынан да байқауға болады. Мәселен: күрделі сөз компоненті дербес лексикалық мағыналы сөзден тұрса, қос сөз

компоненті дербес мағыналы сөзден де, көмекші сөзден де келе береді, тіптен дербес мағынасы бар деген атауыш сөздің өзі де мағына жағынан еркін болмайды, әдетте олар, мәндес, қайшы, ұшғас, сыбайлас сөздерден болады. Мысалы, мәндес қос сөздер: *аңырап-боздап, ашық-жарқын, алдап-арбап, алым-салық, арып-ашып, ер-азамат, жан-жақ, жол-жоба, мінез-құлық, хал-жағдай* т.б.

Қайшы мәндес қос сөздер: *асты-үсті, ашып-жұм, болар-болмас, өліп-тіріліп, ірілі-уақты, келімді-кетімді*, т.б.

Ұшғас қос сөздер: *апалы-сіңлілі, аты-жөні, есі-түсі, ата-ана, жын-шайтан, ойын-күлкі, ой-пікір, соқыр-мылқау, үй-жай* т.б.

Сөз таптарының құрамында кездесетін қос сөздердің семантикасына назар тастайық. Мәселен, *қып-қызыл, жап-жақсы* сияқты сын есім категориясында кездесетін түрлері сапаға үстеме мағына қоса отырып күшейтпелі шырай деген түрін жасайтынын білеміз.

Бес-алты, он-оннан тәрізді сан есімде кездесетін түрлеріне келсек, әдетте, болжалдық, топтық мағына үстеп, сан есімнің семантика-морфологиялық түрлерін жасауға үлесін қосады. Үстеу сөздердегі *күні-түні* тәрізді түрлері мезгілдік; *әрең-әрең* сын-қимылдық, *көре-көре* түрлері себеп-салдарлық қосымша мағына үстеп үстеудің семантикалық топтарын жасайды. «Зат есім категориясында кездесетін, мәселен, тау-тау астық, тал-тал шаш тәрізді түрлері лексикалық емес, грамматикалық мағына немесе стильдік рең, ал ет-мет, шай-пай, тәрізділер эмоциялық рең береді. Мәселен, заттық ұғымды білдіріп, оның атауы болатын мая сөзін қайталап мая-мая десек, Мая шөп дегенде бірді, мая-мая шөп деген бірнеше маяны білдіріп тұр. Бұны, затты көптік ұғымның синтаксистік тәсілімен берілу жолы дейміз. Биік-биік деген тізбектен басқа бір сапаны білдіретін сөз шықпайды. Негізінен алғанда, бұл тәрізді қос сөздердің қосарлама түрлерінен де, жаңа сөз жасалмайды.

Некен-саяқ, анда-санда, іле-шала тәрізді сөздерді идиомалау процесі арқылы тұрақты тіркес қасиетіне иеленген мағыналары басқа сөзбен беруге келетін сөздерге, мәселен, бірен-саран, оқта-текте, жалма-жан, тәрізді сөздер болмаса басқа қос сөздерді нағыз күрделі сөздермен бір қатарға қою, біздіңше, жаңсақ пікір болса керек.

Дегенмен, қос сөздерді сөз тудырудың аналитикалық тәсіліне жатқызсақ, оны біріккен, құрама сөздер сияқты өнімді тәсіл деуге жатпайды. Қос сөздердің қосарлама деп аталатын түрін тілде лексикалық мүддені өтеуге жұмсалады. Дегенмен оның өзі де күрделі сөздер сияқты, заттық, сапалық, сандық, іс-әрекет, қимылдық тәрізді ұғымдарды білдіріп, солардың атауы ретінде емес, әр алуан жалпылама, экспресивтік ұғымның атауы ретінде қызмет атқарады. Мысалы, *ағайын-туған, абысын-ажын, қас-қабақ, жан-жануар, қиян-кескі* т.б.

Қос сөз мәселесі турасында құнды пікірлер, тұжырымдар да аз емес. Десек те, оны лексикалық тұрғыдан жан-жақты зерттеп, тілдің әр саласына жататын қырларын айтпай, оны бір ғана құбылыс деп қарау дұрыс болмас еді[6, 5-12].

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі. Лексика. Фонетика. – Алматы, 1962. – 302 б. – 70-76 бб.

2. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: «Ана тілі», 1991. 107–355 б.
3. Аханов К. Грамматика теориясының негіздері. – Алматы, «Мектеп», 1972 ж. 49-80 – 222 б.
4. Булаховский Л.А. Введение в языкознание. Ч.1.М.:Учпедгиз, 1954. –175 с.
5. Баскаков Н.А. и др. Ойратско-русский словарь. –Москва, 1947.–312 с.
6. Шәкенов Ж. Қазақ тіліндегі күрделі сөздер мен күрделі тұлғалар. – Алматы, «Ана тілі», 1991. 5 – 107 б.

ӘОЖ 378

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚИТУДА БЕЙНЕМАТЕРИАЛДАРДЫҢ АЙТЫЛЫМ ДАҒДЫСЫНА ӘСЕРІ

Оспанова Куралай Шарипказыевна
ағылшын тілі пәні мұғалімі, педагог-модератор
Абай облысы білім басқармасының Семей қаласы білім бөлімінің
«№4 жалпы орта білім беретін мектебі» коммуналдық мемлекеттік мекемесі
K-Ospanovy@mail.ru
Орынбаева Іңкәр Орынбайқызы
ағылшын тілі пәні мұғалімі
Абай облысы білім басқармасының Семей қаласы білім бөлімінің
«№4 жалпы орта білім беретін мектебі» коммуналдық мемлекеттік мекемесі
Inkar.orinbaeva@mail.ru
Елеусізова Камила Тлеубекқызы
ағылшын тілі пәні мұғалімі
Абай облысы білім басқармасының Семей қаласы білім бөлімінің
«№4 жалпы орта білім беретін мектебі» коммуналдық мемлекеттік мекемесі
yeleusizovakamila@mail.ru

Аңдатпа: Мақалада ағылшын тілі сабақтарында бейнематериалдарды қолдану арқылы оқушылардың айтылым дағдысын дамыту туралы айтылған. Автор өз іс-тәжірибесінен мысалдар келтіре отырып, бейнематериалдарды қолданудың тиімділігі туралы және үнемі қолдану арқылы қандай жетістіктерге жетуге болатындығын көрсеткен.

Ағылшын тілі жәй ғана мектеп пәні емес, ол қажеттілік. Ал, мектепте балаларға ағылшын тілін күштеп үйретуден гөрі, баланың білімге деген құштарлығын ояту ең маңызды мақсат. Сондықтан баланың білім алуға деген құштарлығын ояту үшін қазіргі заманда мұғалім көп ізденіп, сабақтың тиімді өтуіне жұмыс жасауы қажет.

Осы мақсатта, орта мектептердегі ағылшын тілі сабақтарында бейнежазба әдісін қолдану оқушының қызығушылығын арттырып, шығармашылық шабытын шыңдап, ғылыми көзқарасын қалыптастырады. Әр мұғалім сабақ өткізген кезде оқушыларға сапалы білім беру үшін жаңа технологияларды осы әдісті пайдалана отырып білім берсе, оқушылардың қызығушылығы арта түсері анық.

Түйінді сөздер: ағылшын, ағылшын тілі, бейнематериал, білім мазмұны, әдістеме, айтылым дағдысы

ВЛИЯНИЕ ВИДЕОМАТЕРИАЛОВ НА НАВЫКИ ГОВОРЕНИЯ ПРИ ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация: В статье рассказывается о развитии навыков говорения учащихся с использованием видеоматериалов на уроках английского языка. Приводя примеры из своего опыта, автор рассказывает об эффективности использования видеоматериалов и о том, каких успехов можно достичь при регулярном использовании.

Английский язык - это не просто школьный предмет, это необходимость. А в школе самая важная цель-пробудить в ребенке тягу к знаниям, а не насильно учить детей английскому языку. Поэтому, чтобы пробудить у ребенка желание учиться, в наше время педагогу необходимо много искать и работать над эффективным прохождением урока.

С этой целью использование метода видеозаписи на уроках английского языка в классах средних школ повышает интерес учащегося, вдохновляет на творчество, формирует его научное видение. Если каждый учитель использует новые технологии, чтобы дать учащимся качественное образование во время занятий, интерес учащихся растет.

Ключевые слова: английский, английский язык, видеоматериал, содержание образования, методика, навыки говорения

THE INFLUENCE OF VIDEO MATERIALS ON SPEAKING SKILLS IN TEACHING ENGLISH

Annotation: the article discusses the development of students' speaking skills using video materials in English lessons. The author, using examples from his own practice, showed about the effectiveness of the use of video materials and what achievements can be achieved with regular use. English is not just a school subject, it is a necessity. And, rather than forcibly teaching English to children at school, the most important goal is to instill in a child a desire for knowledge. Therefore, in order to awaken the child's desire to learn, in modern times, the teacher needs to be much sought after and work on the effective passage of the lesson.

To this end, the use of the video recording method in English lessons of secondary schools increases the student's interest, strengthens creative inspiration and forms a scientific approach. It is obvious that the interest of students will increase if each teacher, when conducting classes, learns new technologies using this method to give students a quality education.

Keywords: English, English language, video, educational content, methodology, speaking skills

«Бір тіл білген – бір адам, екі тіл білген- екі адам» деп халық даналығы бекер айтпаса керек. Әлемде көптеген тілдер бар, бірақ біз қайда болсақ та ағылшын тілін естиміз. Бұл тіл халықаралық қарым-қатынас тілі болып табылады, оны бүкіл әлем біледі. Бүгінгідей жаһандану заманында көп тіл білетін адамның қоғамдағы алар орны да ерекше. Мектеп оқушылары үшін ағылшын тілінің маңызы зор. Ағылшын тілі баланың психикалық қабілетін, логикалық және абстрактылы ойлауын дамытуға көмектеседі, және болашақта оған үлкен мүмкіндіктер ашады. Шетел әдебиетін оқу, шетел фильмдерін сол тілде қарау, шетелдік көздерден қажетті ақпаратты табу баланың көкжиегін кеңейтуге және мәдени деңгейін арттыруға көмектеседі. Ағылшын тілі жәй ғана мектеп пәні емес, ол қажеттілік. Ал, мектепте балаларға ағылшын тілін күштеп үйретуден гөрі, баланың білімге деген құштарлығын ояту ең маңызды мақсат. Сондықтан баланың білім алуға деген құштарлығын ояту үшін қазіргі заманда мұғалім көп ізденіп, сабақтың тиімді өтуіне жұмыс жасауы қажет. Білім сапасы оқушының білімге деген құштарлығымен, қызығушылығына тікелей байланысты. Сабақ барысында оқудың белсенді әрекет әдістерін қолданудың нәтижелілігін осыдан көруге болады. Ағылшын тілін оқытуда жаңа технологияларды, техникалық құралдарды сабақта жан-жақты қолдану, мұғалімнің көптеген қиындаған қызметтерін жеңілдетіп, осы іскерліктің ұстанымды жаңа тәсілдерінің пайда болуына мүмкіндік туғызады.

Бүгінгі таңда ағылшын тілін оқытудың көптеген әдістері бар. Сонымен қатар, үнемі жаңа әдістер пайда болуда, сондықтан қазір әр мұғалім өзі үшін оңтайлы жұмыс әдісін тандай алады. Әдістердің әрқайсысының белгілі бір ерекшеліктері бар, кейбіреулері танымал және сұранысқа ие, ал басқалары аз. Ағылшын тілін сәтті оқытудың маңызды құрамдас бөлігі-оқушының пәнге деген ынтасы мен қызығушылығы.

Бұл мақсатқа оқыту процесінде заманауи ақпараттық технологияларды, соның ішінде бейнематериал сияқты техникалық оқыту құралдарын пайдаланбай қол жеткізу мүмкін емес. Бейнематериалдарды оқушылардың сабақтағы белсенділігін арттыратын және олардың сөйлеуге, көргендері туралы өз пікірлерін білдіруге деген ұмтылысын тудыратын құралдардың бірі ретінде көреміз. Осылайша, оқушылар шет тілінде сөйлеу және қарым-қатынас дағдыларын дамытады, атап айтқанда, бұл шет тілін оқытудың басты мақсаты. Ағылшын тілі сабақтарында бейнематериалдарды қолдану әдістемесінің жеткіліксіз дамуы осы жұмыстың өзектілігін анықтады. Бейнематериал әдісі-ағылшын тілі сабақтарындағы білім беру процесінің маңызды элементтерінің бірі. Бұл әдіс сабақтың кез келген бөлімінде қолдануға бағытталған, бұл ұжымдық танымдық іс-әрекеттің қалыптасуына, тілдік дағдылардың дамуына ықпал етеді.

Ағылшын тілі сабақтарында қолдануға болатын бейнематериалдар келесіге бөлінеді:

- көркем (мультфильмдер, түрлі көркем фильмдер, пьесалардың үзінділері);
- көркем емес, публицистикалық (сұхбат, деректі және оқу фильмдері);
- ақпараттық (жарнама, жаңалықтар жазбалары, телешоулар);
- ескі зерттеулер (бейне экскурсиялар);
- оқу бейнематериалдары (тікелей тілді оқыту және тілді оқытудың қосымша көзі ретінде әрекет ету).

Бейнематериалдар аптасына 1-2 рет 30 секундтан 5-10 минутқа дейін қолданылса тиімді болады.

Ағылшын тілі сабағында бейнематериалдарды қолдану оқушыларға сөйлеу дағдыларын қалыптастыруға және тиімді үйренуге көмектеседі, өйткені бейне фрагменттер шынайы қарым-қатынас мысалдарын көрсетеді, нақты тілдік қарым-қатынас атмосферасын жасайды, дәстүрлі сабақты қызықты танымдық процеске айналдырады.

Дегенмен де, тақырыпқа сәйкес бейнематериал қолдану барысында 8 сынып оқушыларының меңгерілетін тақырыптарының мазмұнына негіздей отырып алу қажет. Сауатты ұйымдастырылған бейнематериал оқушының сыни ойлауын дамытуға және функционалдық сауаттылығын қалыптастыруды, тілдік дағдыларын әсіресе айтылым дағдысын дамытуды көздейді.

Н.Ф.Коряковцева бейнефильмді материалды толық жеткізу үшін көрнекілік құралы ретінде қарастырады [1, б.176].

Осылайша, шет тілі сабағының контекстінде бейнефильмді көрсету оқушыларға кез-келген білімді жақсы түсіну және игеру үшін материалды көрнекі етуге мүмкіндік береді және оқу жағын да қабылдайды, яғни функционалды. Бұл көзқарасты О.И.Масленикова өзінің "интерактивті оқыту бейнефильмдері" атты еңбегінде де білдіреді.

В.А.Касторнова сабақта көркем фильмді көру бейне фрагментпен жұмыс жасаудан өзгеше деген пікір айтады. Автор көркем фильмді көрудің барлық кезеңдерінде оқушылардың монологиялық мәлімдемені жүзеге асыру үшін лексика жинақталғанын және оқушылардың фильмдегі болып жатқан оқиғаларға жеке көзқарасын білдіруге деген ұмтылысы бар екенін атап көрсетеді [2, б.36]. Диалогтық сөйлеуді дамыту үшін Е.Н.Соловова дыбысты өшірген кезде фильм көру, содан кейін ұсынылған бейне мәтінін ойнату сияқты жаттығуды ұсынады. Автор И.Б.Смирновқа фильм кейіпкерлеріне сұрақтар қою бойынша тапсырмалар беріледі; диалог үлгісіндегі олқылықтарды толтыру; кейіпкерлердің белгілі бір оқиғаларға реакциясын, кейіпкер қолданатын тілдік құралдарды анықтау; фильмдегі менталитет пен ағылшын тіліндегі мәдениетті сипаттау [3, б.68].

Айта кету керек, мұндай бейнематериалдар немесе подкасттар Longman, Cambridge және т.б. шетелдік баспалардың ОӘК-де қолданылады, олар сөйлеуді дамыту үшін жеткілікті жаттығулар жоқ және тек фонематикалық есту қабілетін дамытуға бағытталған.

Г.В.Рогова, Е.Н.Соколова, В.М.Филатовтың жұмыстарын талдау кезінде алынған мәліметтерде сүйене отырсақ бейнематериалды сабақта қолданудың маңыздылығын атап өткен[4, б.47].

Бейнематериалдармен жұмыс процесін кезеңдерге бөледі. Ю.А.Комарова төрт негізгі кезеңді анықтайды:

Дайындық немесе демонстрация алдындағы кезең (Алдын ала қарау).

Кезең мақсаттары:

1. Оқушыларды ынталандыру, оларды оқу процесінің белсенді қатысушыларына айналдыру арқылы тапсырманы орындауға бейімдеу.

2. Мәтінді қабылдаудағы мүмкін қиындықтарды алып тастаңыз және тапсырманы сәтті орындауға дайындалыңыз.

Бейнефильмді көрудің бірінші кезеңі фильмде не туралы болатынын болжау жаттығуларын қамтуы мүмкін: тақырып, кілт сөздер немесе жетекші сұрақтар бойынша сөз тіркестері. Содан кейін фильмді түсіну үшін қажет жаңа лексика және фильмде кездесетін жалқы есімдер енгізіледі. Оқушылар көрсетілімнен кейінгі кезеңнің тапсырмаларымен танысады.

2. Фильмді қабылдау немесе көрсету кезеңі (while viewing).

Кезеңнің мақсаты: оқушылардың шет тілдік қарым-қатынастың нақты мүмкіндіктерін ескере отырып, олардың тілдік, сөйлеу немесе әлеуметтік-мәдени құзыреттіліктерін одан әрі дамытуды қамтамасыз ету. Бейне материалды қабылдау кезеңінде белгілі бір тілдік материалды іздеуге, бекітуге, түрлендіруге бағытталған тапсырмалар қолданылады: лексика, грамматика, фонетика. Оқушылар фильмнің мәтініне жазбалар жасай алады, олар көрсетілімнен кейінгі кезеңде тапсырмаларды орындау кезінде қажет болады.

3. Негізгі мазмұнды түсінуді бақылау немесе көрсетілімнен кейінгі кезең ((post) after-viewing).

Кезеңнің мақсаты: оқушылардың шет тілдік қарым-қатынастың нақты мүмкіндіктерін ескере отырып, олардың тілдік, сөйлеу немесе Әлеуметтік-мәдени құзыреттіліктерін одан әрі дамытуды қамтамасыз ету.

Бұл кезең жаттығулардың келесі түрлерін қамтиды:

* мұғалімнің мазмұны бойынша сұрақтарына жауаптар немесе сұрақтар құрастыру;

* дұрыс жауап таңдау;

* сөйлемді аяқтау;

* бос орындарды сөздермен, сөз тіркестерімен, предлогтармен толтыру;

* қателерді түзету;

* сөздердің орысша (ағылшынша) баламаларының сәйкестігі;

* корреляция: сөздер және олардың анықтамалары, кейіпкерлердің сипаттамалары және олардың сипаттамалары, сөйлемнің басталуы мен аяқталуы;

* таңдау: дұрыс немесе бұрыс;

* сөйлемді өзгерту;

* оқиғалардың хронологиялық тізбегін қалпына келтіру;

* сөздер мен олардың синонимдерінің арақатынасы;

* кестені толтыру * сөздердің немесе сөз тіркестерінің мағынасын түсіндіру;

* репликалардың кейіпкерлерге қатыстылығын анықтау;

* негізгі және белсенді кейіпкерлердің сипаттамасы;

* кейіпкерлердің, костюмдердің, оқиғалардың сыртқы келбетін сипаттау;

* әр түрлі сөйлемдердің мәтіннің семантикалық бөліктерімен байланысы (мәтін жоспары және әр бөліктің тақырыптары ұсынылады).

4. Тілдік және ауызша сөйлеу дағдыларын дамыту немесе шығармашылық кезең.

Кезеңнің мақсаты: бастапқы бейнематериалды ауызша немесе жазбаша тілде өнімді дағдыларды дамыту үшін негіз және тірек ретінде пайдалану. Оқушылар жаттығуларды орындайды: өз пікірін айту, фильм мен оның кейіпкерлеріне баға беру, қысқаша түйіндеме жазу, фильмнің сюжетін қайталау, кейіпкерлердің атынан әңгіме, оқиға-фильмнің жалғасы, фильмнің негізгі идеясын, проблемасын және оның кейіпкерлерін айту, рөлдік ойын, постер немесе жарнама жасау[5, б.27].

Мен, 8 сыныпта аптасына 3 рет ағылшын тілі сабағы болса, барлық сабақтарда сабақтың әр кезеңінде бейнематериал қолданамын. II тоқсан бойы қолданып келе жатқан бұл әдіске оқушылар да дағдыланып қалған. 8 сынып оқушыларының жас ерекшеліктеріне, олардың орта буынды аяқтап жоғары буынға өтпелі кезеңде тұрғанын ескере отырып бейнематериал әдісі оларға өте қолайлы әрі қызықты деп ойлаймын. 8 сыныптағы «Daily routines and free time activities» тақырыбындағы сабағымның ұйымдастыру кезеңінде сыныпта психологиялық ахуалды қалыптастыру мақсатында оқушыларға көңіл күй сыйлайтын, жігерлендіретін «10 Celebrities who have unique hobbies\Star fun facts» фильмін көрсетіп, сол фильмдегі атақты адамдардың хоббилерін анықтау арқылы сабағымызды бастадық. Фильм көрсетуге және көріп болған соң алдын ала дайындалған тапсырмаларды орындауға басында 10-15 минут дағдыланып алғаннан кейін 5-6 минут уақыт кетеді. Жазып алған хобби түрлеріне байланысты сөздерді сабақ тақырыбымен ұштастырып, сабақ үстінде қолдана алу керек. Оқушылар тапсырманы қызығып орындады. Өйткені, фильм атақты адамдар жайлы және оқушылардың жас ерекшелігін ескере отырып тандалған. Соңындағы тапсырмаларды ешқандай қиындықсыз орындай алды, себебі фильмді оқушылар жақсы түсінді. Егер оқушылар түсінбей қалса тағы да қайталап көрсетуге болады. Тапсырмаларды дайындау барысында оқушылардың айтылым дағдысын дамыту көзделеді. Фильмді көрсетуде Ю.А.Комарованың бейнематериалдармен жұмыс процесін кезең бойынша ұйымдастыру тәсілдеріне сүйене отырып жүргіздім.

Дәл осы сыныпта «Buying a present for a friend» тақырыбындағы сабағымда жаңа тақырыпты түсіндіру кезеңінде «Friends» фильмін бірнеше бөлікке бөліп қарадық. Жалпы фильм тілі қарапайым, оқушылардың қабылдауына жеңіл. Фильмді қарамас бұрын сабақтың жаңа сөздері, фразалар алдын ала берілді. Көрілімнен кейін саған қандай таныс фразалар кездесті деген сұраққа оқушылар бірден жауап берді. Тағы да қайталап айтамын себебі оқушылар бұл әдіске дағдыланып алған. Соңында оқушыларға фильмнің сюжетін қайталау тапсырылды. Оқушылар дыбыссыз қосылып тұрған фильмдерді сөйлету жаттығуларын орындады.

8 сыныптарында ағылшын тілі сабақтарында бейнематериалдарды пайдалану оқытудың, тәрбиелеудің және білім берудің өте маңызды мәселелерін шешуге мүмкіндік береді. Біріншіден, оқушылар бейнефильмдерді қарау кезінде ана тілінің аузынан шынайы ағылшын тілін есту мүмкіндігіне ие. Екіншіден, бейнефильмдер оқушыларға сабақта не туралы сөйлесетінімізді өз көздерімен көруге, мәтіндер мен диалогтардан оқуға мүмкіндік береді. Бейнефильмдерді қарап, оқушылар зерттелетін елдердің дәстүрлері мен мәдениеті туралы көбірек біледі. Бейнематериалды сабақтың қай бөлігінде де қолдануға болады. Жүйелі түрде жүргізілген жұмыстан жақсы нәтиже шығатынын естен шығармау керек.

Оқытылатын тілге деген қызығушылық пен мотивация мұғалімнің сабақта қолданатын технологиялары мен әдістеріне байланысты. Біздің ойымызша, тәрбие мен оқытуды дамытудың әртүрлі формаларын жүзеге асыратын жоғары тиімді шығармашылық-бұл шет тілі сабақтарында бейнелерді қолдану. Оқу іс-әрекетін ұйымдастырудың бұл әдісі сабақтың барлық міндеттерін қызықты шығармашылық түрде тиімді шешуге, оқу, коммуникативті, танымдық іс-әрекеттерді жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Мұғалім үшін бейнематериалдарды қолдану әр түрлі тақырыптарда, әртүрлі деңгейлерде, әр түрлі жастағы балалармен жұмысты ұйымдастыру үшін шексіз қызмет саласын ашады.

Сабақтарда бейнематериалды қолдану олардың бірқатар артықшылықтарын анықтауға мүмкіндік берді:

- білім алушыларға ақпаратты неғұрлым жедел және жылдам жеткізу мүмкіндігі;
- мұғалімнің өз білімін үнемі жетілдіруі;
- дайын материалдарды шексіз пайдалану мүмкіндігі;
- көрнекілік;
- материалды бірнеше рет көру және оны жүйелі түрде игеру мүмкіндігі;

Әрине, бұл әдісті қолдану барысында бірқатар қиыншылықтар да жоқ емес. Сыныптағы оқушылардың тілді меңгеру деңгейінің әртүрлілігі, тақырып бойынша сөздік қорының аздығы, сөздің аудармасын білмей қалуы, уақыттың шектеулігі, сабаққа дайындықтың ұзақтығы т.б. Дегенмен де, бейнематериалмен жұмыс кезеңдерін сақтай отырып, жүйелі түрде орындау арқылы бұл кедергілерді жоюға болады.

Оқушы білімінің сапалы болуы бір жағынан мұғалімнің сабақ беру шеберлігі мен жаңа технологияны тиімді пайдалана білуіне байланысты болса, екінші жағынан оқу орынның техникалық материалдық базасының жабдықталуы да әсер етеді. Оқушының мектепте алған білімді тек игеріп қана қоюы жеткіліксіз, оны жетік меңгеру арқылы болашақ өмірінде өз қажеттілігіне жарата білуі керек. Жаңашыл ұстаз болмысы, біріншіден, мұғалім – үздіксіз ізденуші. Ұстаздың тағы бір ерекше қасиетінің бірі – жетелеуші, алға ұмтылдырушы. «Мұғалім өз ісіне деген сүйіспеншілікті оқушыға деген сүйіспеншілікпен ұштастыра алғанда ғана шын мәніндегі мұғалім болмақ... Егер мұғалім өз ісін ұната білсе, ол жақсы мұғалім болады.»- деген еді Л.Н.Толстой.

Заманауи қоғамның негізгі бөлшегі – білімді ұрпақ. «Білімді ұрпақ» дегеніміз алдымызда жан-жақты білім нәрімен сусындатып отырған оқушы. Ал заманымыздың негізгі талабы – бүгінгі қоғамдағы ақпараттану желісінің негізгі құралы – компьютерді жетік меңгеру, ақпараттық-коммуникация құралдарын талапқа сай пайдалана алу, ақпарат алмасудың негізгі көзі – Интернет желісін тиімді пайдалану болып табылуда. Ақпараттық технологияның негізгі мақсаты – оқушыны қазіргі қоғам сұранысына сай, өзінің өмірлік іс-әрекетінде дербес компьютердің құралдарын қажетті деңгейде пайдаланатын жан-жақты дара тұлға ретінде тәрбиелеу.

Ұлы педагог Ушинский: «Мұғалім білімін үздіксіз көтеріп отырғанда ғана мұғалім, ал оқуды, іздеуді тоқтатса, мұғалімдігі де жойылады» деген болатын. Сондықтан әр бір мұғалім күнделікті сабағына өмір талабына сай дайындалып ақпараттық – коммуникациялық технологияларды кеңінен пайдалануы тиіс. Ол заман талабы. Қазақстан Республикасының Білім туралы заңында «Білім беру жүйесінің басты – міндеті ұлттық және азаматтық құндылықтар мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау, оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желіге шығу делінген.

Осы мақсатта, орта мектептердегі ағылшын тілі сабақтарында бейнежазба әдісін қолдану оқушының қызығушылығын арттырып, шығармашылық шабытын шыңдап, ғылыми көзқарасын қалыптастырады. Әр мұғалім сабақ өткізген кезде оқушыларға сапалы білім беру үшін жаңа технологияларды осы әдісті пайдалана отырып білім берсе, оқушылардың қызығушылығы арта түсері анық.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Коряковцева Н.Ф. Теория обучения иностранным языкам: продуктивные образовательные технологии: учеб. пособие для студ. лингв. фак. высш. учеб. заведений / Н.Ф.Коряковцева. — М.: Издательский центр «Академия», 2010
2. Верисокин Ю.И. Видеофильм как средство мотивации школьников при обучении иностранному языку / Иностранные языки в школе № 5 2016 г.
3. Гореликова А.П. Развитие коммуникативной культуры учащихся на уроках иностранного языка с использованием видеоматериалов. - "Каро", Санкт-Петербург, 2018г.
4. Verisokin Y.I. Video film as a means of motivating schoolchildren in teaching a foreign language// Foreign language at school No. 5, 2003. P.31.
5. Ilchenko E. The use of videotapes in English lessons // English language number 9, 2003. C.7.
6. Ильина Т.В., Сидоркина Л.С. Использование видеоматериалов на уроках по иностранному (английскому) языку для обучающихся учреждений среднего профессионального образования. Учебнометодическая разработка. – М.:2014.

ПРОФЕССОР САПАРХАН МЫРЗАБЕКОВТЫҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ МҰРАСЫ

Н.С.Самғат

Қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің 2 курс магистранты,

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қаласы, nargiz.samgat@mail.ru

Мақалада дарынды профессор С.Мырзабековтың лингвистика саласына қосқан үлесі мен еңбегі туралы жазылған. Атап айтсақ, біз лингвистикалық саланың маңыздылығын талдау отырып, бірнеше мысалдар келтірдік. Сонымен қатар, осы саланың тарихын қарастыра отырып, лингвистикалық шеберлердің еңбектерімен таныстық, сонрың ішінде атап өткен Мырзабековтың лингвистикалық мұрасын зерттедік.

Түйін сөздер: лингвистика, қазақ тілі, әдебиет, фонетика, Мырзабеков.

Зерттеу мақаласының басты мақсаты белгілі профессор С.Мырзабековтың лингвистикалық мұрасын талдау болып табылады. Лингвистикалық мұра кез келген ұлттық тілдің маңызды бөлігі болғандықтан, бұл тақырыпты талдау маңыздылығы жоғары болып келеді. Осы мақсатқа байланысты зерттеу жұмысының міндеттері бар.

Лингвистикалық теорияның маңыздылығын анықтап, сипаттап, талдау жұмыстарын жүргізу.

Қазақ профессоры С.Мырзабековтың лингвистикалық мұрасын талдау.

"Әліпби-бұл тілдің негізгі дыбыстарына арналған символдардың жұмағы, сөйлеу дыбыстары неғұрлым көп болса, дыбысталуы да соншалықты дәл, оқу оңай, жазу оңай, үйрену жеңіл, қазіргі заманғы көркемдік құралдарға бейімделу жақсы", - деп жазды алғашқы қазақ әліпбиінің негізін қалаушы А.Байтұрсынұлы.

Қазақ әліппесі-қазақ тілі әріптерінің жүйеленген тізбегі, түркі халықтарымен бірге қазақ халқының мәдени өмірінде қолданылатын әр түрлі әріптік белгілерден тұратын дыбыс жазу жүйесі.

Қазақ фонологиясында дыбыстардың бір-бірінен айырмашылығын іздеу және оларды сипаттау бірінші лингвист А.Байтұрсынұлының зерттеуінен басталады. А. Байтұрсынұлы қазақ

фонетикасының іргелі ұғымдарын жүйелеген. Әр ұғымды қатаң терминологиялық мағынада белгілей отырып, ол оларды арнайы атаулар деп атады. Қазақ фонетикасы ерекшелік белгілері терминдерін әзірлеп, жүйелеген. Яғни, лингвистиканың дамуы Байтұрсыновтан басталаған болатын.

Тілдің айтылу органдары арқылы айтылатын және есту арқылы естілетін дыбыс дыбыс деп аталады, ал оны жазу тілінде білдіретін шартты белгі әріп деп аталады. Сонымен, біз дыбыс шығарамыз және естиміз, бірақ хат жазып, көреміз. Хат-бұл әріптегі дыбысты білдіретін шартты белгі. Айту кезінде өкпеден ауа еркін, еркін шығатын дыбыстар дауысты дыбыстар деп аталады.

Дыбыс пенн харів ақымақтың шығармашылығына қатысты емес. Яғни, екі бөлек нәрсе. А.Байтұрсыновтың "оқулықта" сөйлеудегі бар дыбыстың басталуы үшін белгі/әріп/ болуы керек деген тұжырымы тұрақты жазу тәртібімен негізге алынды. Жазу - бұл жазу үшін жасайтын нәрсе, жазу-бұл тіл үшін жасайтын нәрсе. Егер біз тілді орфографияға емес, тілге бейімдеу керек деген идеядан шығатын болсақ, онда тіл Хариф үшін жасаған нәрсе емес, хариф тіл үшін жасаған нәрсе. Егер солай болса, онда сіз харифті дыбыссыз іздеп, тілдегі дыбысты жоғалтпауыңыз керек. Хариф болу тілді бұзу дегенді білдірмейді, тілге айналады, Хариф тілді өзгертеді. Бұл принцип ақымақ жасаған тіркесімді жазуда көрінеді. Алфавит ережесіне сәйкес, сөздің басындағы дауысты дыбыстар харіфтердің алдында тірек таяқшамен жазылады.

Қазақ кеңес лингвистикасының пайда болуы мен қалыптасуы туралы айта отырып, біз өзіміздің барлық біліміміз бен күш-жігерімізді отандық ғылымды дамытудың игі ісіне жұмсаған адамдардың жасампаз еңбегін еске аламыз. Қазақ лингвистикасы саласында табысты және тынымсыз еңбек еткен профессор С. Мырзабеков талмай еңбек етіп, өмір сүрген және жасампаз адамдардың бірі болды.

С.Мырзабеков ерте жастан тілдерге деген зор қабілетін көрсетіп, он сегіз жасында ауызша да, жазбаша да түркі, араб және парсы тілдерін меңгереді. С.Мырзабеков орыс мектебінің оқушысы бола отырып, оқуға өте мұқият қарады: оның орыс тіліндегі сыныптық шығармалары, пәнді мінсіз білуі мұғалімдерді бірнеше рет таң қалдырды.

Бала кезінен бастап С.Мырзабеков әдебиетпен әуестенеді. Сол кезде кітапқұмар Мырзабеков өзінің жақсы оқығанымен ерекшеленді. Мырзабеков өзінің алғашқы әдеби жаттығуларын мақалалар, фельетондар және өлеңдер түрінде революцияға дейінгі мерзімді басылымдар беттерінде "шекпін" және "қараша бала" бүркеншік аттарымен басып шығара бастайды, өзі сол кезде қазақ зиялылары арасында таратылған, жастар шығаратын қолжазба журналдарын редакциялайды.

Осы уақыт аралығында Мырзабеков жалпы тіл білімі мен түркология саласындағы дербес ғылыми-зерттеу жұмысынан қол үзген жоқ. Ол жаңа латындандырылған әліпбиге көшу жөніндегі іс-шараларға белсенді қатысты. Ол жақсы публицист және журналист болды, өз ойларын қызықты және түсінікті тілде жеткізе білді. Мырзабеков алғашқылардың бірі болып Абай өлеңдерінің жоғары көркемдік құндылығын, оның жаңашылдығы мен халық тілін қолданудағы шеберлігін атап өтті.

Мырзабеков еңбегімен ірі зерттеуші-түркітанушы болып саналады. Ленинград Шығыс институтының, содан кейін Тіл және ойлау институтының аспиранты ретінде ол өзін шығыстанудың кең ауқымы бар нәзік бақылаушы және зерттеуші-лингвист ретінде көрсетті. Бұл қазақ ғалымының дарыны мен қабілеті республикадағы алғашқы жоғары оқу орны — Абай атындағы Қазақ педагогикалық институтында ерекше көзге түсті, онда ол бірнеше жыл профессор және қазақ тілі кафедрасының меңгерушісі болып жұмыс істеді. Оның жалпы тіл білімі, қазіргі қазақ тілі және түркітану пәндері бойынша дәрістері студенттердің ғана емес, сондай-ақ қазақ зиялыларының кең ауқымының назарын аударды. Мырзабеков ЖОО-да қандай да бір ғылыми курсты жүргізе отырып, өз пәнін жетік меңгерген және лингвистикалық танымның жан-жақтылығымен ерекшеленген.

Қазіргі қазақ тілінде орыс тіліне және орыс тілі арқылы Еуропа халықтарының тіліне енген мыңдаған сөздер бар. Олар қазақ тілінің жүйелі айтылуымен байланысты болуы керек. Олар солай жазып жүр: зауыт, тауар, т.б. Енді бір топ орысша қалай жазылса, солай жазу керек дейді. Біздің ойымызша, сөздерді өзгеріссіз қолданған дұрыс сияқты. Бұл сонымен қатар орыс тілінің фонетикасымен танысуды қажет етеді. Тек дыбыстық жүйені және орыс тілінің фонетикалық заңдылықтарын жақсы білгенде ғана алынған сөздердің айтылуы мен жазылуын дұрыс меңгеруге болады. Қазақ және орыс тілдерінде сөйлеу дыбыстары акустикалық-артикуляциялық және басқа да сипаттамалары бойынша екі үлкен топқа бөлінеді - дауысты және дауыссыз дыбыстар.

Вокализм. "Қазіргі қазақ тілінде дауысты дыбыстардың саны мен сапасы жағынан әлі де бірзділік жоқ", - дейді белгілі профессор С.Мырзабеков.

Сонымен қатар, тілші-ғалым С.Мырзабековтың қазақ тіл білімінің фонетикасына арналған ғылыми жұмысының маңызы зор. С.Мырзабековтың зерттеу жұмысы осы проблема аясында қазақ тіл білімінде дыбыс жүйесін, дистрибутивті де, функционалды да талдайтын, ана тілінің ұлттық сипатына сәйкес фонетика мәселелерін зерттейтін, біздің тіліміздегі жаңа тәсілдер мен қорытындыларды қарастыратын маңызды жұмыс болып табылады.

Ғалым С.Мырзабеков қазақ тіл білімінің фонетикасында шешілмеген бірқатар мәселелер бар екенін атап өтті. Атап айтқанда, қазақ лингвистикасындағы дауысты фонемалардың құрамы бірдей емес, сондай-ақ оларда айтылатын тұжырымдар мен өрнектер сәйкес келмейді, дыбыстардың дұрыс жазылмауы қазақ лингвистикасына сәйкес келеді. С. Мырзабеков бүгінгі жазу әліпбиі біздің тіліміздегі дыбыстардың таралуына әсер ететініне, айтылу формаларын тілімізді қолданудағы фонемалардың табиғи комбинацияларына қайта қарағанына, нақты тұжырымдарға негізделген дұрыс ұсыныстар бергеніне, фонетика саласындағы оқулыққа бірнеше жаңа тақырыптар енгізгеніне, жаңа терминдердің енгізілуіне үлкен үлес қосқанына назар аударды.

С.Мырзабековтың жіктелімі бойынша қазіргі қазақ тілінде он бір дауысты фонема бар. Олар дыбыстау мүшелерінің қызметіне қарай іштей үш топқа жіктеледі.

Кесте 1. С.Мырзабековтың жіктеліміндегі қазақ тіліндегі дауысты фонемалар

Тілдің қатысына қарай		Еріннің қатысына қарай		Жақтың қатысына қарай		
<i>Жуан (гutturаль) дауыстылар</i>	<i>Жіңішке (палаталь) дауыстылар р</i>	<i>Еріндік (лабиаль)да уыстылар</i>	<i>Езулік дауыстылар р</i>	<i>Ашық дауыст ылар</i>	<i>Жартылай ашық дауыстылар р</i>	<i>Қысаң дауыстылар ар</i>
<i>а, о, ұ, ы, у</i>	<i>ә, ө, ү, і, е, и</i>	<i>о, ө, ұ, ү, у</i>	<i>а, ә, ы, і, е, и</i>	<i>а, ә</i>	<i>о, ө, е</i>	<i>ұ, ү, ы, і, и, у</i>

Ақыр соңында, қазақ тіл білімінде қолданылатын дауысты дыбыстардың құрамын зерттеу кейбір нәтижелерге әкелді. Осы мәселе аясында көптеген тілші ғалымдар өз пікірлерін білдірді.

Қорыта келгенде, жоғарыда аталған зерттеулер лингвистикалық саланың тарихы мен дамуымен қатар, Сапархан Мырзабековтың еңбегі мен үлесін талдадық. Қазақ тіл білімі ғылымында бұрын соңды емле тәртібі түзілмегендігін ескерсек, жалпы түркітану ғылымында, әсіресе XX ғасырдың басында түркітану ғылымында Мырзабековтың қосқан үлесі емле болды. Ақыметтің қазақ тіл білімі ғылымында қалыптастырған әр таңбасында мән бар, ұлттық таңбалық ерекшелік бар. Яғни, аталған зерттеулер Мырзабековтың

лингвистикалық мұрасын көрсетеді. Қазақ тіл білімі ғылымындағы қарастырылған дыбыстар жіктеуінің барлығы А.Байтұрсынұлының жасаған дыбыстар жіктеуіне негізделген, ал соның шәкірттері ретінде біз Мырзабековтың еңбегін қарастырдық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мырзабеков С. Қазақ тілінің фонетикасы. Оқу құралы
2. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы (қазақ тілі мен оқу –ағартуға қатысты еңбектері) – Алматы, «Ана тілі», 1992, 448 бет.
3. Н.Б.Оспанғазиева. Қазақ тіліндегі дыбыстардың фонологиялық сипаты. Абай атындағы ҚазҰПУ. Хабаршы. «Филология ғылымдары» сериясы.№ 3(61), 2017.
4. Исаев С.М. Қазақ тілі. Оқу құралы. –Алматы: «Өнер» баспасы, 2007. -208б. Үшінші басылым.
5. Кеңесбаев С., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі: лексика, фонетика. Алматы, 1962.
6. Мырзабеков С. Қазақ тілінің фонетикасы: Оқу құралы. – Алматы: «Қазақ университеті», 1993-136 бет.

References

1. Myrzabekov S. phonetics of the Kazakh language. Training manual
2. Baitursynov A. language teaching (works on the Kazakh language and education) –Almaty, "Ana Tili", 1992, p.448.
3. Ospangazieva N. B. Phonological character of sounds in the Kazakh language. Abai Kaznu. The messenger. Series "philological Sciences".№ 3(61), 2017.
4. Isaev S. M. Kazakh language. Training manual. - Almaty:" Oner " publishing house, 2007. -208B. third edition.
5. Kenesbayev S., Musabayev G. modern Kazakh language: vocabulary, phonetics. Almaty, 1962.
6. Myrzabekov S. phonetics of the Kazakh language: a textbook. - Almaty: "Kazakh University", pp. 1993-136.

ТӘРБИЕДЕГІ МАҚСҮТ- БАЛАНЫ КЕЛЕШЕК ӨЗ ЗАМАНЫНА ЛАЙЫҚ ЕТУ

Сабырғали Бақдаулет

«Қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімі» мамандығының 4 курс студенті

Қ.Дүтбаева атындағы Атырау гуманитарлық колледжі

Атырау қ. Қазақстан

Жетекшісі: Аскарова Армангул Каленовна- педагогика пәні оқытушысы

Аңдатпа

Бұл мақалада Мағжан «Педагогикасы» төрт тәрбие: ақыл, мінез-құлық, сұлулық, дене тәрбиесін жеке-жеке бөліп қарастырады. Қазіргі кезде ата-аналар, мұғалімдер, студенттер мен оқушылар үшін аса бағалы оқулықтың болашақ ұрпақ тәрбиесінің маңыздылығы туралы баяндалады.

Аннотация

В данной статье «Педагогика» Магжана рассматриваются четыре вида воспитания: ума, поведения, красоты и физического воспитания. В настоящее время ценнейший учебник для

родителей, учителей, студентов и школьников рассказывает о важности воспитания будущего поколения.

Түйін сөздер: ұлттық тәрбие, тәрбие мақсаты, тәрбиеші, ұлттық психология

Қазақтың қаны бір, жаны бір жолбасшысы – мұғалім. Еліміздің аз ғана жылдық ояну дәуіріне баға беру үшін алты алаштың баласы бас қосса, қадірлі орын – мұғалімдердікі.

Бірге оқысқан, бірге оқытысқан, жылдарымыз бір, жолымыз бір, қазақ мұғалімдері!

Қолымнан келген осы еңбегімді сендерге тарту қылам. Ниетімнің тазалығы үшін тартуымды қабыл көріп алыңыздар.

Мағжан Жұмабаев

Мағжан Жұмабаев өзінің қамшының сабындай қысқа ғұмырында нағыз поэзия биігіне самғап, оның асқар асуынан өлшеусіз нәр алған біртуар тұлға. Ең бастысы, тұңғыш педагогикалық оқулықтар жазып қалдырды. Оның 1922 жылы «Педагогика» атты оқулығы – педагогика және әдістеме ғылымдарына қосқан үлкен үлесі. Бұл ғылыми еңбегі он бес бөлімнен тұрады. Ғалым оқулықты он төрт ірі бөлімге құрып, әр бөлімінде педагогика ғылымын жан-жақты саралап, болашақ ұрпақ тәрбиесін беруде таптырмас көмекші құрал ретінде қалдырды. Бұл оқулықтың басты мақсаты – ақыл, мінез-құлық, сұлулық, дене тәрбиесін жеке-жеке бөліп қарастырды. Қазіргі кезде «Педагогика» ата-аналарға, мұғалімдерге, студенттер мен оқушылар үшін аса бағалы еңбекке айналды.

Ағартушы еңбегін төрт бағытта жүргізді. Атап айтсақ, оқу, жазуға үйрету, емлеге дағдылау, жазбаша сөзді өркендету, баланың ұғымына лайық ауызша және жазбаша әдебиет түрімен таныстыру. Автор осы тәрбиенің төрт түрін тәпшітеп түсіндіре келіп, былай дейді: «Егер адам баласына осы төрт тәрбие тегіс берілсе, оның тәрбиесі түгел болғаны. Бала берік денелі болса, түзік ойлайтын, дұрыс шешетін, дәл табатын ақылды болса, сұлу сөз, сиқырлы әуен, әдемі түрден ләззат алып, жан толқындырарлық болса, жамандықтан жаны жиреніп, жақсылықты жаны тілеп тұратын құлықты болса ғана адам баласының дұрыс тәрбие алып, шын адам болғандығы ... Балам адам болсын деген ата-ана осы төрт тәрбиені дұрыс орындасын...» – деп Мағжан Жұмабаев тәрбие мақсатын айқындап берді. [1]

Расында оның өзіндік сыры бар. Себебі өмір есігін енді ғана ашқан бала алдымен оқымайды. Оны тәрбиелейді. Сондықтан да «баланы жастан» деп қазақ тегін айтпаса керек. Оқу құралының бірінші бөлімі педагогиканың жалпы мәселесіне арналған. Оның пікірінше, тәрбие саласы төртке бөлінеді. Олар дене, жан, ақыл тәрбиесі, сұлулық пен әдеп-құлық тәрбиесі. Әрине, тәрбиенің бұдан басқа да түрі жетерлік. Алайда автор адам өміріне керектісін ғана айтқан.

Бұл оқулық Мағжан Жұмабаевтың көзі тірісінде екі рет жарық көрді. Алғаш рет 1922 жылы Орынборда, екіншісі 1923 жылы Ташкентте қайта басылды. Ал біздің қолымызға кітаптың ұзақ жылдардан соң үшінші рет 1992 жылы Алматы қаласында «Ана тілі» баспасынан жарық көрген соңғы нұсқасы тиді. Оқулықтың 1922 жылы 15 қыркүйекте алғаш басылуында автор алғысөз жазған.

– Бұл кітап 2-3 жыл бұрын қысқа уақыттық мұғалімдер курсына оқылған дәрістерден түзілген еді. Бұл күнге дейін басылып шығып, жарық көре алмады. Айып менікі емес. Бүлінген замандікі. Кітапты бір орыс кітабынан тура тәржіма деуге болмайды. Алдыма бір кітапты жайып қойып, бұрылмастан көшіре бергенім жоқ. Тәрбие ғалымдарының пікірлерін тандап алуға ұмтылдым. Шамам келгенше қазақ жанына қабыстыруға тырыстым. Бізде бұрын жасалған пән тілі болмағандықтан, түрлі терминдерге тап басқандай қазақша сөз табу көп күшке тиеді. Қалайда, курстарда оқыған мұғалімдердің жәрдемімен таза орыс сөздері қазақшаға айналдырылды. Ал енді жиһан тілі болып кеткен шет сөздерді қазақшаға аударам деп азаптануды тиісті таппадым. Мен педагогика майданында бәйге алып жүрген жүйрік

емеспін. Кітаптың құрылысында, тілінде, түрлі ат қоюда, хатта кітаптың жалпы негізінде көп кемшіліктер болуы мүмкін. Мұғалімдер тексеріп оқып, хата жерлерін көрсетсе, сансыз рақмет айтар едім, – дейді М.Жұмабаев. [2]

Ерекше айта кету керек, 2020 жылы Ыстанбұл университеті Түрік тілі және әдебиеті кафедрасының оқытушысы Доцент Уғур Гүрсу Мағжан Жұмабаевтың «Педагогика» кітабын түрік тіліне аударды. «Қазақ тіліне деген қызығушылығы студенттік жылдарда басталған У.Гүрсу докторантура оқып жүргенде «Түрікше және қазақша мақал-мәтелдердің салыстырмалы анализі» атты диссертациясын қорғаған. «Қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі Мағжан Жұмабаевтың «Педагогика» туындысының түрікшеге аударылмағанын байқап, аударма жұмыстарына кірістім. Осылайша толағай еңбектің жемісі – Мағжан Жұмабаевтың «Педагогика» атты оқу құралын оқырмандарға ұсындық. Оқу құралы педагогиканың жалпы мәселелеріне арналған. Сондай-ақ кітапта психология және логика салалары туралы да ақпарат берілген. Туындыда педагогика ілімі қазақ мәдениеті мен дәстүрлеріне сәйкес жазылған,» деп жазады У.Гүрсу.

Мағжан Жұмабаев оқулықта дене тәрбиесін бірінші орынға қойды. Атап айтсақ, дене тәрбиесін 19 бөлімге бөліп, әр бөлімге жеке-жеке тоқтап, анықтама берген. Шынында, адамның дені сау, мықты болып өсуі үшін дене тәрбиесінің ең бірінші орында екені белгілі. «Бала аурулы болса, зағып болса, баладан емес, тәрбиешіден», – дейді педагог. Тіпті сол қиын заман түгіл, бүгінгі өмірдің өзінде қай ата-ана тәрбиесіне, туралап айтсақ тәрбиенің барлық түріне көңіл бөле береді. Автордың бұл оқулығын талдай отырып, медицина саласынан да құралақан емес екенін аңғардық. Себебі кішкентай баланың салмағы, дене қызуы, дем алу, тамыр соғу, тамақтануы, тіпті баланы емшектен шығаруды, тазалық жағдайын, бесік мәселесін, тістің шығуын жеке-жеке сипаттап жазады.

Ағартушы екінші бөлімде жалпы педагогика ғылымын талдайды. Педагогиканың қандай пән екенін сипаттай келе, онымен етене таныс болу керектігін айтады. Бір сөзбен айтқанда автор педагогиканың өзін тәрбие пәні деп пайымдайды. Оған дәлел пәннің аты дейді. Жалпы педагогика пәнін – дидактика, методика, мектепті басқару, педагогика тарихы деп беске бөледі.

Автор бұл оқулықта әлемдік педагогиканы арқау етеді. Атап айтсақ, бала тәрбиесінде ұлттық педагогиканың алатын орны ерекше екенін бірнеше мысал келтіре отырып дәлелдейді. Ұлттық тәрбиенің құндылығын көрсете отырып, оның кем-кетіктері мен жаман жағынан аулақ болуды айтады. Ол «Әр тәрбиешінің қолданатын жолы – ұлт тәрбиесі». «Әрбір ұлттың бала тәрбие қылу туралы ескіден келе жатқан жеке-жеке жолы бар. Ұлт тәрбиесінің жақсылық жағы көп болғаны сықылды, жамандық жағы да көп», – деп жазады. Осыған орай ол педагогтер, тәрбиешілер халықтық педагогиканы қолдана отырып, түрлі заманда шыққан тәрбие ғалымдарының ойларымен жақсы таныс болу керек дейді. Расында, егеменді елдің басты ұстанымы – өз педагогикасы, ұлттық тәрбиесі, сондай-ақ ұрпағы тәрбиелі, білімді болуы керек. Сондықтан бүгінгі жас буынды келешегіміз үшін елін, жерін, халқын, мәдениетін, тарихын сүйетін ұлтжанды ұрпақ ретінде тәрбиелеуіміз қажет.

Бұл еңбегінде Мағжанның жан-жақты екенін аңғаруға болады. Бір сөзбен айтқанда, ол адамның көңіл-күйін, ішкі сезімін терең түсінетін психолог. Оны бір ғана мысалмен дәлелдеуге болады. «Педагогика» оқулығында «Бөлеу һәм бесік» бөлімінде автор былай дейді: «Қазақ қатыны баланы бесікке екі жерден тас қылып байлап тастайды. Бұл балаға зиян. Бұлай ету баланың қан жүруіне, жүрек соғысына зиян. Баланы ұйықтатарда, жылағанда шешесі долданып тарс-тұрс тербетеді. Қарғап, сілейді. Бір кезде бала ұйықтайды. Бұл сау ұйқы емес. Шайқап, шайқап баланың басын айналдыру, баланы есінен тандыру. Тербетіп ұйықтату – талдырып ұйықтату деген сөз. Бала ұйықтап жатқан жоқ. Балаңда қасың болмаса, тербетпе. Қазақ әйелі! Бесік баланың орны. Естен тандырып, талдыратын орын емес, – дейді Мағжан Жұмабаев. [2]

Сондай-ақ адам өмірі үшін ұйқының, қозғалыстың, серуеннің мәнінің зор екендігін атап айтады. Оқулықтағы жазбасына қарап, авторды дінді, оның тарихын жақсы білгенін, жақсы-жаман жақтарымен етене таныс болғанын білуге болады. Оған осы бөлімдегі «Жан» туралы пайымдауы дәлел болады. Ол «Жанды ешкім көрмесе де, жанның барлығына дау жоқ», дейді. Әсіресе баланың жанын жақсы тәрбие қылу үшін, жанды көзбен көріп, қолмен ұстамай-ақ оның ісін, көрінісін, жақсы тексеру жетеді. Психология пәні осы үшін қажет екенін баса жазады. Сонымен қатар жан тәрбиесін 11 бөлім бойынша талдап, 11-ші бөлімнің өзін тағы да шағын екі бөлімге бөледі.

Ал соңғы бөлімін «Әсерленуді» «Жалпы сезім яки дене әсерленулері» деп оның өзін бес түрге бөліп, жеке-жеке сипаттайды. Сыртқы сезім әсерленулерін сипаттағанда оны алты бөлікке бөледі. Адам анатомиясының заңына сүйене отырып, осы алты сезімді қарапайым, түсінікті сипаттайды. Жазушы өзінің педагогикасын «Абайға», яғни топшылау сезіміне де ерекше көңіл бөліп, жазады.

Жалпы «Педагогика» кітабындағы үлкен бөлімнің бірі «Суреттеу» деп аталады. Оны да алты түрге бөледі. «Суреттеуді бет алды бір-бірімен байлай беруге болмайды. Оның белгілі жолдары бар дей келіп», оның екі жолын көрсетеді. Олар – жақындық пен тұқымдастық ассоциациясы. Жақындықтың өзін – көршілестік, замандастық деп екіге бөледі. Ал «Балаға берілетін кітап үлкен хариппен басылуы керек. Әсіресе жағрапия оқығанда балаға көршілестік ассоциациясы көп көмек көрсетеді. Картадан бала бір жерді атаса, соның жанындағы екінші жер алдына елестей қалады» деп жазады. Мағжан Жұмабаев сол кез үшін де, бүгін де құнын жоймаған оқытудың принциптеріне ерекше көңіл бөледі. Белгілі бір тақырыпты түсіндіргенде өткен тақырыппен байланысты салыстырмалы оқытудың берері мол екенін дәлелдейді. [3]

Мәселен, «Бір нәрсені балаға ашық ұқтырмақшы болсаң, сол нәрсенің қарама-қарсысын алып кел. Ал балаға жер ортасының ыстықтығын түсіндірмекші болсаң, солтүстіктің суығымен салыстыр» – дейді. Қазіргі кезде де қоршаған ортамен, өмірмен, әртүрлі оқиғалармен байланыстыра оқыту – басты орында. Дегенмен бүгінде мұғалімдер бұл заңдылықты дұрыс орындай бермейді. Себебі мұғалімдер ең бірінші кінәні балаға артады. «Бүгінгі балалар әлеуметтік желіге байланып, милары уланған. Сондықтан сабақ оқымайды» деп шағымданады. Алайда ұстаздың басты шеберлігі оқымайтын баланы оқытып, тыңдамайтын «тәртіпсіз» баланы тыңдата білу ғой. Оқушының өзіне еркіндік беріп, белгілі бір сұраққа жауапты оның өзіне ойландырып, не нәрсеге де көзін жеткізу, міне, оқытудың бүгінгі үлкен тәсілі осы болуға тиісті. Бәріміз де оқушы болдық. Пәнді оқытуда жаңалық болмаса, оқушы үшін қызықсыз болады. Оған оқулықтағы білім аз. Оған қосымша өзі білмейтінін білуге қызығатын білім керек. Әйтпесе ақпараттар ғасырында баланы қызықтыру қиын.

Педагог-ғалымның оқулықта ерекше сипаттаған бөлімі қиял туралы. Қиялдың адамның ақыл-ойының, өмірдің алға басуы үшін маңызы зор екені белгілі. Автор қиялдың пайда болу жолдарына, оның бала өміріне қажеттілігіне, бала фантазиясын тәрбиелеу, оқушы өміріндегі ертегілердің, ойынның, ойыншықтың маңызын жеке-жеке ашып жазады. «Баланың қиялын, фантазиясын тәрбие қылу жолдары» деген бөлімінде ұлттық тәрбиеге, ұлттық педагогикаға аса құрметпен қарайды. Мұнда қазақ баласының қиялына қанат бітіретін ұлттық тәрбие екенін пайымдайды.

– Қазақ қиялы тәрбие көрген жоқ, әлі таза, әлі бала, әлі жылдар, күндер өткен соң қазақ қиялы тәрбие алып, тереңдеп, адамзат дүниесінің көгінде бір жарық жұлдыз болар деген иманымыз кәміл, – дейді М.Жұмабаев. Бүгінде жазушының бұл жазбасы толық орындалмаған сияқты. Жасыратын несі бар, біздің әлі күнге ой-қиялымыз төмен. Себебі біз қанша жыл басқаның ойымен ойландық, соның тілімен сөйледік.

«Педагогикада» баланың өмірі үшін ертегінің маңызы зор екендігі айтылады. «Бала ертегіні жан тәнімен тыңдайды. Ертегіге шын көңілмен сенеді. Бала құрғақ ақылды ұқпайды,

жандандарып, суреттеп алып келсең ұғады. Мысалы, балаға өтірік айтпа деген құрғақ сөзің желге айтқанмен бірдей. Егер, сен балаға өтірікші туралы ертегі айтсаң, сол ертегіде өтірікшінің өтірігі үшін қор болғанын, зиян көргенін сезінсе, міне, бала өтірік айтпау керек екендігін сонда ұғады», – дейді жазушы.

Баланың озат болуы үшін оның тәрбиесі толық, ойлау қабілеті жетік болғаны маңызды. Мағжан Жұмабаев оқулықта ойдың пайда болуын зерттеп, түрлі мысалдармен келтіреді. Ойды үш түрлі жолмен қарастырады. Атап айтсақ, дедукция, индукция, аналогия. Міне, осы үш түрлі жолды әрі қарай дамыта отырып, баланың саналы азамат болуы үшін осы ұғымның қажеттілігін дәлелдейді. Сондай-ақ тіл туралы ерекше тоқтап, үлкен сезіммен жазады.

Тілсіз ұлт, тілінен айырылған ұлт дүниеде ұлт болып жасай алмақ емес, ондай ұлт құрылмақ. Ұлтының ұлт болуы үшін бірінші шарт – тілі болуы. Ұлттың тілі кеми бастауы ұлттың құри бастағанын көрсетеді. Ұлтқа тілінен қымбат нәрсе болмасқа тиісті... қазақ тілінде қазақтың дархан даласы, біресе желсіз түнде тынық, біресе құйындай екпінді тарихы, сары далада үдере көшкен тұрмысы асықпайтын, саспайтын сабырлы мінезі бәрі көрініп тұр. Күндерде бір күн түрік балаларының тілі біріксе, ол біріккен тілдің негізі қазақ тілі болса, сөз жоқ, түрік тілінің келешек тарихында қазақ ұлты қадірлі орын алмақшы. Келешектің осылай болуына иманымыз берік» – деп жазды.

Сонымен қатар автор бала тіліне аса ұқыптылықпен қарауды тапсырды. «Кейбір адамдардың баланы өз тілінше сөйлеп, балаға тез ұқтырам деп, яки баланы еркелетіп, әдейі тілдерін бұзып балаша шолжаңдап, сақау болып сөйлейтіндері бар. Бұл – зор қате. Баланың тілін шын дұрыс жолға салатын, дұрыстайтын, байытатын – мектеп, – дейді педагог-ғалым.

Мағжан Жұмабаевтың адам жанын түсінетін мықты психолог екенін осы еңбегінен аңғаруға болады. Мұнда «ішкі сезім мен көңіл көріністерін» тереңінен зерттеп жазады. Оның ішінде баланың көңіл-күйіне егжей-тегжейлі тоқтап, оның ішкі сезімінің дұрыс дамуы үшін үлкен тәрбиенің керек екенін айтады. Мәселен, ата-ана қатал болса, бала да қатал, ата-ана жұмсақ болса, бала да жұмсақ. Сондықтан баланың қасындағы адамдар дұрыс мінезді болу қажет.

– Баланы қорқыту, оны жазалау дұрыс емес. Бір нәрсені бала жазадан қорыққаннан ғана істейді, бала өтірік айтуға, алдауға үйренеді, – деген жазушының пікірін өркениетті елдердің бала тәрбиесіндегі озық ойларымен сабақтас екенін көреміз. Расында, әлі күнге дейін ата-аналар, мұғалімдер балаға зекіп сөйлейді. Жасыратын несі бар, баланың намысына тиетін, өсіретін емес, өшіретін сөздер айтудан толықтай арылған жоқпыз. Бұл мәселені педагог-ғалым өз заманында көтергенімен, өкінішке орай күні бүгінге дейін орындалмай келе жатыр. «Бала нашар істі өзі істемеуіне, нашар мінезден өзі қашуына тырыссын. Ешкім айтпай, қорқытпай, баланың өзі жамандықтан, нашар мінезден жиренетін болсын. Балаға махаббат, жылылық сезім, жұмсақ іс арқылы ғана болуға мүмкін», – дейді педагог. [4]

«Ұлт тәрбиесі баяғыдан бері саналып келе жатқан тақ-тақ жол болғандықтан әрбір тәрбиеші сөз жоқ, ұлт тәрбиесімен таныс болуға тиіс...» – деп педагог Мағжан Жұмабаев қалың жұртты ұлттық тәрбиені жоғалтып алмауға міндеттейді. Оның тәрбиеге көңіл бөлуі қазақ халқын надандықтан ада ету еді. Сол үшін де алғашқы педагогика саласындағы қазақтың оқулығы осы Мағжанның «Педагогика» кітабы болды. Ғалым қазақ халқының ұлттық болмысы мен сана-сезімге жақын этнопедагогика, психология ұстанымын негізге ала отырып жазған. Бұрынғы заманда ұлттық тәрбиеге адамзат қалай қараған, қандай жолдармен жүрген, тәрбиеде нені ескеру керек. Бұл сауалдарға «Педагогика» кітабы жөн көрсетеді.

Қолданылған әдебиеттер:

1. М. Жұмабаев «Педагогика» Алматы «Ана тілі» 1992ж
2. Ш.Х. Құрманалиева, Б.Ж. Мұқанова «Педагогика» Астана « Фолиант» баспасы 2020ж
3. С.Сеңкібаев. М.Жұмабаевтың тәрбиелік ілімі – ғасырлар тоғысында Алматы, 2000ж

СЕЙДАЛИНДЕР ӘУЛЕТІНІҢ КӨРНЕКТІ ӨКІЛДЕРІНІҢ ӨМІРІ МЕН ҚЫЗМЕТІ ЖӘНЕ ЗЕРТТЕЛУІ

Байдильдина К. Е., 3 курс студенті
Ғылыми жетекші: Байдалы Р.Ж., PhD доктор,
тарих кафедрасының меңгерушісі
А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті
Қостанай қ. Қазақстан

Аңдатпа: Бұл мақалада Сейдалиндер әулетінен шыққан ағалы-інілі Әлмұхаммед және Тілеумұхаммед пен ұлдары Жансұлтан мен Жаншаның өміржолы айтылады. Сонымен қатар олардың қазақ тарихнамасындағы зерттеулердегі орны қарастырылады.

Түйінді сөздер: Сейдалиндер, Патша үкіметі, Әлмұхаммед, Тілеумұхаммед, Жансұлтан, Жанша, Алаш, Орынбор шекара комиссиясы.

Кіші жүз ханы болған Нұралының бір ұрпағы - Сейдалы, Байұлы руының құрметті тұлғасы болған. Сейдалыдан - Күнтөре, Айтөре, Төрежан тарайды. Күнтөреден - Әлмұхаммед, Айтөреден - Тілеумұхаммед, Төрежаннан - Шуақ - Жансұлтан.

Ә. Сейдалин төре тұқымынан. Әкесі - Күнтөре. Ұлы атасы- Сейдалы сұлтан. Оның нақты туған жылы белгісіз, XIX ғ. 30 жылдарында дүниеге келген болса керек. Дәл сол кезеңде 30-40 жылдары Орынборда кейіннен корпусқа айналған, әскери училище жұмыс істей бастайды. Сейдалинде осы Орынбор кадет корпусында білім алады. Оқу курсы аяқтағаннан кейін, жақсы оқыған қазақ сұлтандарының балалары жүзбасы шенін, нашар оқығандар хорунжий атағын алған. Сейдалин ғылым курсы бітіргеннен кейін, жоғарғы бұйрықпен Орынборлық 4 жаяу әскер батальонына прапорщик шеніне көтеріледі. 1855 ж. қараша айында оны батальонға орналастырып, 23-інші атқыштар дивизиясының бастығына жіберіледі. Осылайша Сейдалиннің әскери қызметі басталады. 1856 ж. 26 наурызында оны “жаяу әскерге жарамды” деген Орынбор қазақтарын облыстық басқару ведомствосы Сейдалиннің жаңа жерде императорлық армияның офицері ретінде есептелгенін көрсетеді. 1857 ж. Сейдалин “Бұхара елшілігіне” Санкт - Петербургке аттандырылады. Шығу тегі, көркем әдебі, мінез-құлқы, білімділігі және тілмен шығыс мәдениетін білуі оны Бұхара елшілігіне ыңғайлы адам етті. Сейдалин қажырлы еңбегінің ақысы ретінде үкіметтен ақшалай сыйлық алады. Бұл ретте тамаша қызметі үшін Сейдалинге екінші лейтенант (подпоручик) шенін, одан әрі әскери мансабы үшін қажет офицерлік атақ ресми түрде беріледі. Әлмұхамед Сейдалиннің император әскерінің офицері ретінде өрлеуі өте тез болған. Ол сияқты Орынбор өлкесінде оқыған қазақ жастарының арасында орыс тілін, және шығыс халықтарының тілдерін жетік білетін, білімді және мәдениетті қызметкерді табу қиын еді. Патша үкіметінің Шығысқа, Орта Азия елдеріне қойған мақсаттарын жүзеге асыру үшін Сейдалиндердей әскери адамға жағдай жасауы жәй емес-ті. 1859 ж. жазында Сейдалин Амудария жағасындағы Орта Азия экспедициясына қайта қатысады. Бұл жолы да өзін тамаша көрсете білген Сейдалинге 160 руб. жартыжылдық жалақыға тағайындалады. 1860 ж. Сейдалин Санкт-Петербургте қазақ делегациясына аудармашы болып қатысқаны үшін, 320 руб. мөлшерінде бір реттік жылдық жалақы беріледі. Сол сапарларында Әлмұхамед Сейдалин Ш. Уәлиханов, В. В. Григорьев, В. В. Вельяминов-Зернов сынды тұлғалармен достық қарым-қатынас құрады. Осыдай кейін, 1861 ж. желтоқсанында оны Орынбор ведомствосының қазақ даласындағы қызметін бақылайтын жұмысқа жіберіледі. Бұл қызметте де ол іскерлігімен ерекше көзге түседі. Оған поручик деген атақ беріледі. Ал, 1862 ж. күзінде Сейдалин

Облыстық Басқарманың кеңесшісі болып тағайындалады. 1864 ж. штабс-ротмистр атағын алады. Екі жылдан кейін тағы да жаңа қызметке кіріседі. 1866 ж. Әлмұхамед Сейдалин Кіші жүздің Батыс бөлігінің сұлтаны атанады. Бұл уақытта Сейдалин 30 - ға әлі келмеген болсада, білімінің арқасында басқаларынан асып түсетін. 1869 ж. Сейдалин юстиция министрлігінің бұйрығымен сол кездерде Орынбор губерниясының құрамындағы Торғай облысының Николаевск уезінде, заң оқуын оқымаса да өзінің терең білімі мен ой-өрісінің кеңдігі арқасында судьялық қызметті атқарады. Ол сол қызметте майор атағына ие болады. Майор атағын сол кезде тек сұлтандар ғана алған. Араға жеті жыл салғаннан кейін, 1876 ж. Ырғыз уезінің уездік судьясы боп қызмет ете бастайды. Ырғызда судья болып жүрген уақытта: “Сейдалин қазақ балаларын оқытуды мақсат еткен. Осы игілікті ойын іске асыруда халқымыздың ұлы ағартушысы Ы. Алтынсаринмен істес болған тұлға”. Ол Ырғызда қазақ қыздары үшін мектеп ашуға құлшыныса кіріседі. Сейдалиннің Гүлжауһар, Гүлжиһан есімді екі қызы осы мектепте оқыған. Ол 1897 ж. отставкаға шығар алдында Орынбордың қыздар гимназиясында қазақ қыздары үшін арнайы стипендия тағайындау мәселесін көтереді. Ал, келесі жылы Сейдалинді қайтадан Николаевск уезінің уездік судьясы етіп ауыстырады. Бұл лауазымға тағайындалуы қазақтардың жер жөніндегі және басқа да қиыншылықтарын шешуде көмегі тиді. Патша үкіметіне адал қызметі үшін Әлмұхамед Сейдалин бірнеше рет орден және марапаттаулар алған. 1873 ж. Сейдалин үшінші дәрежелі әулие Анна орденімен марапатталған. 1884 ж. Сейдалин “Үкімет Сенатының № 141 қаулысымен сот кеңесшілерінде еңбек өтілі бар ұзақ мерзімді қызметке жоғарылатылады” . 1885 ж. Мемлекеттік Кеңес мүшесінің лауазымына көтеріледі. Сейдалиннің марапаттар жинағында 1853-56 жж. соғысты еске алуға арналған Владимир лентасының қола медаліде болды. Сейдалиннің алға жылжуы жарық жылдамдығымен болды. Бәлкім, оның мансабы қызғаныш тудырған шығар, бірақ оның осыншалықты дәрежеге көтерілуі өзінің қажырлы еңбегінің, талантының және білімінің арқасында болды. Мемлекеттік қызметте Әлмұхамед Сейдалин қырық жыл бойы қызмет атқарады. Әлмұхамед Сейдалин 1898 ж. дүниеден өтеді. Ол өзінің алғашқы жары Зәурешпен бірге Ырғыз уезіне жерленген.

Ағайынды Әлмұхаммед және Тілеумұхаммед Сейдалиндер оқуды прапорщик шенімен бітіреді де, Орынбор шекара комиссиясында жұмыс жолын бастайды. Орыс тарихшысы әрі шығыстанушысы В. В. Григорьев ағайынды Сейдалиндердің қызметіне жоғары баға берді. Олар ордашылардың ішінде жоғары қасиеттерімен және ақылымен ерекшеленді және қызметтеріне берілген тапсырмаларды адалдықпен, өз еңбектерімен орындады деп жазды. Торғай облысында Ә. Сейдалиннің ағасы - Тілеумұхаммед Сейдалин (1837-1901) айтарлықтай танымал болды. Тілеумұхаммед Сейдалин әскери корпусын бітіргеннен кейін 1855 жылдан № 4 Орынбор батальонында прапорщик болып әскери қызметін бастады. Бір жылдан кейін Торғай облыстық басқармасында қызметін жалғастырды. Т. Сейдалин Есет Көтібарұлының қозғалысын басу шараларына қатысты. Тілеумұхаммед қызметтер тізімінде Сейдалин 2 атымен белгілі болған. Кадрлық әскер және тәжірибелі басқарушы Т. Сейдалин 4 жыл бойы әкімші қызметін атқарды. 1859 жылдан бастап ол Бұхара елшілігінде приставтың көмекшісі болды. Басқа сенімді қазақ офицерлері сияқты ол да аудармашы қызметін атқарды. Осылайша, 1870 жылы Сейдалин Торғай облысы қазақтарының Санкт-Петербургке "1868 жылғы Уақытша ереженің" енгізілуіне байланысты делегациясын ертіп жүрді. XIX ғасырдың 80-ші жылдарының соңында ол Николаев округі бастығының аға көмекшісі болып тағайындалады. Бір жыл ішінде Т. Сейдалин осыған ұқсас лауазымға Торғай уезіне ауыстырылады. 1891 жылы оған Торғай уезі бастығының міндеттері уақытша жүктеледі. 1861 ж. Т. Сейдалин Орынбор мекемесінің шығыс бөлігінде сұлтан-басқарушының көмекшісі болып тағайындалды. 1866 ж. Орынборда гимназия салуға ақшалай көмек беруге ордашыларды шақырды, кейін осы еңбегі үшін штабс-ротмистр шенін алды. 1866 ж. Даланы басқару ісін жүзеге асырушы шенеунік қызметін атқарды да, 1867-68 жылдары жаңа желіге қазақтарды орналастыру және Торғай облысының реформасын

өткізудегі ұйымдастырылған комиссия мүшесіне енді. 1869 ж. бастап Николаев уезі басшысының аға көмекшісі қызметін атқарды. Т. Сейдалиннің ғылыми ізденістері де ерекше. 1870 ж. Орыс географиялық қоғамының, Орынбор бөлімінің жазбаларының бірінші басылымында “О развитии хлебопашества по бассейну реки Тургая” атты мақаласы жарық көрді. Сонымен қатар, қазақ өлеңдері мен ауызша халық шығармашылығы естеліктерінде де Т. Сейдалиннің қызығушылығы өзгеше болды, олардың кейбірін түзетіп 1874 ж. “Еуразия жаңалығы” журналына басып шығарды және 1875 ж. С. Жантөринмен - Орыс географиялық қоғамының Орынбор бөлімшесіндегі жазбаларын жазды. Генерал-губернатор Л. Баллюзек Кіші Орда және Орталық бөлім қазақтарын этнографиялық зерттеу жұмысындағы зор үлесі үшін штабс-ротмистр сұлтан Сейдалинге ризашылығын білдірді. Т. Сейдалин, А. Сейдалин, С. Жантөрин сияқты зерттеушілер өз қызметімен мен қоғамдық ой-пікірді дамуына жәрдемдесті. Қазақтар арасында егіншіліктің дамуы жөнінде Т. Сейдалин елеулі зерттеулер жүргізді. Т. Сейдалин 43 жыл қызмет еткеннен кейін зейнетке шықты. Сұлтан Сейдалин Қостанай уезі сұлтандарының бірінің қызына үйленіп, бір балалы болады.

Атап айтқанда, ағалы Әлмұхаммед пен Тілеумұхаммед Сейдалиндер әлемдік қоғамдастықтың өркениетті дамуының оң тәжірибесін таратудың ақпараттық-насихаттық миссиясымен айналысты.

Алаш қозғалысы қайраткерлерінің бірі Сейдалин Жансұлтан 1856 ж. Қостанай қаласында туған. Өз заманында қазақ қоғамының дамуы үшін, қазақ халқының мүддесі үшін аянбай еңбек еткен қоғам қайраткері. Заң ғылымынан магистрлік қорғаған тұңғыш қазақ азаматы. Қазақ заңгерлерінің төлбасы. Бала кезінде Орынбор қаласындағы орыс-қазақ гимназиясын күміс медальмен бітірген ол 1878 ж. Қазан университетінің заң факультетіне түседі. Оқуда алғыр, зерек, ойшыл қазақ жігіті. 1883 ж. университетті заң ғылымының магистрі дәрежесімен бітіріп шығады.

Университетті бітірген соң Орынбор қаласына келіп, 1883-1886 ж. арасында губернатордың ерекше тапсырмалар жөніндегі көмекшісі болады. Одан кейін Қапал уезінде, Ақмола уезінде судья, троицк қаласында округтік соттың мүшесі болып жұмыс істейді. Сот ісіне сіңірген еңбегі үшін 1889 ж. “колледжский асессор” дәрежесін алды. Алайда ол патша үкіметінен қанша атақ алса да, негізгі мақсатым - ұлтым үшін қызмет ету деп біледі. Өзі ғана емес, інісі Жиһанша Сейдалин мен қызы Мариям Сейдалинаның ұлтшылдық бағыт ұстануына да ықпал етеді.

1912 ж. 4 Мемлекеттік Думаның қарауына қазақ даласында әдет-ғұрыпқа негізделген “билер сотын” жойып, оның құзыретін шаруалар сотына беру туралы жоба ұсынылғанда, Жансұлтан Сейдалин оған батыл қарсы шығады. Себебі бұл қазақ халқының дәстірлі әдет-ғұрыптық құқық жүйесін бұзатын жоба еді. Жобаны ұсынушылар қазақ қоғамына орыс заңдарының үстемдік етуіне негіз жасауды көздеген болса керек. Осыны аңғарған сұңғыла заңгер жобаға батыл қарсы шығып, орыс заңдарының қазақ халқының өміріне үстемдік етуін тежеу үшін күреседі.

Санкт-Петербург университетінде Троицк Өлкелік Сотының мүшесі, Алқа Кеңесшісі Жансұлтан Шуақұлы Сейдалиннің қызметі жайлы 1900 ж. 13 мамырында құрастырылған №3995 формулярлық тізімі қалған екен. Бұл құжат Жансұлтанның қызмет жолы туралы біршама нақты деректер бере алады. “Алқа кеңесшісі, Троицк Өлкелік Сотының мүшесі Жансұлтан Шуақұлы Сейдалин 1859 ж. қазан айында Торғай облысында дүниеге келген, қырғыз, мұсылман дінінде, Қасиетті Станиславтың III дәрежелі ордені және Император III Александрдың патшалық құру құрметіне алған күміс медалі бар. Жылдық жалақысы: жалақы - 1200 рубль, асханаға - 500 рубль, пәтерге - 500 рубль, барлығы - 2200 рубль», - деп көрсетілген. Қазан Императорлық Университеті заң факультетінің ғылымдар курсы тәмамдап, 1882 жылдың 2 қарашасында Ішкі Істер Министрлігінің №33 бұйрығымен Толық студент деген атақ берілді, 1882 жылдың 27 қазанында Министрлікке қабылданып, Земство Бөліміне сабаққа іссапарға жіберілді.

1883 жылдың 12 ақпанында барлық құқықтары мен басымдықтары бар Кандидат атағы бекітіліп, 1883 жылдың 1 наурызында осыған қатысты №195 дипломы берілді.

Императорлық дәрежелі Қасиетті тәж кию рәсіміне орай дала облыстары мен ішкі ордадан келген қырғыз депутаттар жанындағы аудармашы ретінде қызметтік міндет бойынша 1883 жылдың 20 сәуірінде Мәскеу қаласына іссапарға жіберілді.

Өте жақсы ынтамен атқарған қызметі үшін 1883 жылдың 1 маусымында Қасиетті Станиславтың III дәрежелі орденімен Аса жоғары деңгейде наградталды. 1883 жылдың маусым айында Императорлық дәрежелі Қасиетті тәж киюдің құрметіне Александр лентасындағы қоңыр қола медалін алды. 1883 жылдың 12 ақпанында берілген Кандидат дәрежесіне орай Герольдия Департаменті бойынша Үкімет Сенатының 1883 жылдың 11 тамызындағы №3421 жарлығымен Алқа Хатшысы шеніне бекітілді. Дала Генерал-Губенаторлығының №10 бұйрығымен 1885 жылдың 12 қаңтарында Генерал-Губернаторлығының ерекше тапсырмаларын орындайтын шенеуніктің міндеттерін атқарушы ретінде тағайындалды. Өлкені шолып шығуға барған сапарында Генерал-Губернатор құрған жол кеңсесіне дәл осындай №58 бұйрықпен 1885 жылдың 31 мамырында Бастық боп тағайындалды. Дала Генерал-Губенаторлығының 1885 жылдың 25 қарашасындағы №107 бұйрығымен Қапал Уезі Судьясының қызметін уақытша атқару үшін іссапарға жіберілді. 1885 жылдың 31 желтоқсанындағы дәл осындай №113 бұйрықпен Қапал Уезінің Судьясы болып тағайындалды. Жетісу облысы Әскери Губернаторының 1886 жылдың 20 наурызындағы №53 бұйрығымен сол уақытта жиналып қалған тергеу істерін қарау үшін 1886 жылдың 1 мамырында Сергиополь уезіне 6 айға іссапарға жіберілді. Үкімет Сенатының 1886 жылдың 10 маусымындағы №59 жарлығымен еңбек сіңірген жылдары үшін 1885 жылдың 12 ақпанында Лауазымды Кеңесшілікке жоғарылатылды.* Әділет Министрлігі ведомствосының 1889 жылдың 9 қаңтарындағы №1 бұйрығымен Ақмола Уездік Судья қызметіне ауыстырылды. Үкімет Сенатының 1889 жылдың 9 наурызындағы №1228 жарлығымен еңбек сіңірген жылдары үшін 1888 жылдың 12 ақпанында Алқа Ассессорлығына жоғарылатылды. Әділет Министрлігі ведомствосының 1890 жылдың 24 қазанындағы №51 бұйрығымен Уфа Губерниялық Прокурорының Жолдасы боп тағайындалды. Герольдия Департаменті бойынша Үкімет Сенатының 1893 жылдың 25 ақпанындағы №35 жарлығымен еңбек сіңірген жылдары үшін 1892 жылдың 12 ақпанында Сарай Кеңесшісі болып жоғарылатылды.* Әділет Министрлігі ведомствосының 1894 жылдың 14 сәуіріндегі №19 бұйрығымен 1894 жылдың 22 маусымында Уфа Өлкелік Сотының Тергеушісі боп тағайындалды. Әділет Министрлігі ведомствосының 1894 жылдың 30 маусымындағы №30 бұйрығымен Сот Тергеушілері учаскелерге бөлініп, Златоуст уезі №2 учаскесінің Сот Тергеушісі боп тағайындалды. 1896 жылдың 26 ақпанында Император III Александрдың Патшалық құру құрметіне күміс медаль алды. Азаматтық ведомствоның 1897 жылдың 7 тамызындағы Жоғары дәрежелі №63 бұйрығымен еңбек сіңірген жылдары үшін 1896 жылдың 12 ақпанында Алқа Кеңесшісі болып жоғарылатылды.* Азаматтық ведомствоның 1899 жылдың 1 мамырындағы Жоғары дәрежелі №28 бұйрығымен Троицк Өлкелік сотының Мүшесі боп тағайындалды». Сондай-ақ осы құжатта көрсетілген мерзімге дейінгі еңбек жолында Жансұлтан Сейдалинге берілген демалыс мерзімдері мен ұзақтығы келтіріледі және оның отбасылық жағдайы туралы мәлімет жазылған арнайы бағана бар, құжаттың өзін сөйлетейік: «Торғай облысының сұлтаны есаул Махмұт Жантөриннің қызы - Зере Жантөринаға үйленген; балалары бар, ұлдары: Аббас 1890 жылдың 12 тамызында, Сапаржан 1896 жылдың 17 наурызында туған, қыздары: Мәриям 1891 жылдың 18 қыркүйегінде, Ажар 1893 жылдың 29 желтоқсанында, Гүлімжамал 1898 жылдың 12 сәуірінде туған; жары мен балалары мұсылман дінінде» (Санкт-Петербург ОМТМ. Кор.14. Тіз.3. Іс.64558. парақ.12.). Құжатқа Троицк Өлкелік Сотының Төрағасы мен Төраға Кеңесшінің меңгерушісі қол қойған.

Жанша Әлмұхамедұлы (8.10.1877, Қостанай қ. - 1923, Орынбор қ.) - қоғам қайраткері, заңгер. Неплюев кадет корпусында, Орынбордағы гимназияда білім алған. 1900

ж. Санкт-Петербург университетіне түсіп, оны 1904 ж. бітіріп шықты. Жолдамамен Кавказды, Қара теңіз жағалауындағы Озургель шаһарында 1910 ж. жолдамамен заң қызметінде болды. 1911-1915 жж. “Айқап” журналының тілмашы болған. 1916 ж. тыл жұмыстарына адам алу туралы патша жарлығын қатаң сынға алды. Б. Қаратаевпен бірлесіп “Қырғыздар туралы еске алатын жазбалар” атты қазақтан адам алуды доғаруды талап еткен өтініш хат жазып, Ресей өкіметіне жолдады. 1917 - 23 жж. Кеңес өкіметінің ағарту және жер мәселесі комиссариаттарында жауапты қызметтер атқарады. Ол ел тағдырына әсер ететін ірі мәселелерден бастап, жеке адамдардың өміріне ықпал ететін ұсақ мәселелерге дейін назардан тыс қалдырмайды. 1916 ж. маусым айында тыл жұмыстарына адам алу туралы патша жарлығы шығады. Бұл жарлыққа сын көзбен қараған Жиһанша Сейдалиин жарлықты қатаң сынға алады. Б. Қаратаевпен бірлесіп “Қырғыздар туралы еске алатын жазбалар” атты қазақтан адам алуды доғаруды талап еткен өтініш хат жазып, Ресей өкіметіне жолдады. Орыс ғалымы Н. Мартыненко құрастырған “Алашорда” атты кітапта 1913 ж. маусымның 2-күні генерал-майор Бабицтің Орынбор жандармына құпия мәліметі берілген. Онда қазақтар арасында жалпықазақ съезің өткізу туралы сөз тарап жүргені, ол идеяның авторы Троицк қаласында тұратын Жанша Сейдалиин екені жазылған. Сонымен бірге “Сейдалиин съезд өткізу үшін үкіметтен рұқсат сұрамақшы” деп жазады. Съезде келімсектерден қазақ жерін қайтарып алу, Мемлекеттік Думада қазақтан депутат болуы және дін мәселелері қаралатындығы жазылады. Бірінші жалпықазақ сиезінде қазақ облыстарынан құрылтай жиналысына сайланатын депутаттардың тізімі жасалады, сол тізімде Ж. Сейдалиин де болды. Жанша Сейдалииннің Ресейде оқып жүрген кезінде оның қалыптасуына зор ықпал еткен кісі - Жәңгір ханның ұлы Ғұбайдолла. Санкт Петербургте оқып жүрген кезінде, Ғұбайдолланың үйінде болып, оның тәрбиесін алады. “Айқап” журналы арқылы ел арасына 1911 ж. тараған осындай қозғаушы сипаттағы алғашқы мақаласы - “Азып тозып кетпеске не амал бар?” мақаласы. Мұнда отаршылдық заманындағы елдің тұрмыс-халін баяндай отырып, отаршыл үкіметке халық атынан талаптар қойылу керектегін алға т артады. Сол үшін де қазаққа сиез ашу керектігін түсіндірген Жиһанша сиездің ұйымдастырылуы мен онда сөз етілетін негізгі мәселелерді көптің талқысы арқылы шешу керектігіне баса назар аудартқан және қазақ зиялыларының осы жолда еңбек етіп, белсенділік танытуына үндеу жасайды. Жиһаншаның осы мақаласына біртуар азаматтар жабыла қолдап, жауап жазған. Жиһаншаның сиез ашуға қатысты мақалалры “Айқап” журналынан басқа, “Қазақ”, “Мусульманская газета” басылымдарында да жарияланып тұрған. Туған халқының отаршыл елмен тең болуын діптеген тұлғаның осы жолда сиез ашу мәселесін қозғап, қалың елді серпілтуге жазаған алғашқы бастамасы Алаш қозғалысының тарихында жаңаша серпін туғызды. Алайда сиез ашу мәселесі патша тарапынан рұқсат берілмегендікте, біраз жыл кешуілдеп барып жүзеге асты. 1917 ж. сәуір айында Торғай қаласында өткен қазақ сиезіне қатысқан Жиһаншаның есімі бүгінде сол игі шараның бастамасы ретінде ғана емес, оның белсенді қатысушысы ретінде де танылуға тиіс.

Қорыта келе қазақтың айтулы тұлғаларының бірі Әбілқайыр ханнан тараған Сейдалиның Патша үкіметінің қоластындағы қазақ халқына еңбек еткен төрт ұрпағы туралы ақпарат жинадық. Бірақ әлі күнге дейін бұл тұлғалардың есімдері ел аузында айтыла бермейді және зерттелмей келе жатыр. Сол олқылықтың орнын толтыру мақсатында талпыныс жасадық.

Әдебиеттер тізімі

1. ПОРТРЕТЫ «ЗАГОВОРИЛИ»... МАРЬЯМ СЕЙДАЛИНА – КОРРЕКТОР И КОРРЕСПОНДЕНТ ЖУРНАЛА «АЙҚАП» Муканова Гюльнар, канд.ист.наук, доцент КазНУ им. аль-Фараби Гизатуллин Рауф, историк, краевед г. Троицк, Россия

2. Алаш ардақтылары: Санкт-Петербург іздері / Н. Дулатбеков, Нұрлан, - Алматы : Таймас, 2013. - 238 б.,
3. Қазақстан тарихы. Энциклопедиялық анықтамалық. - Алматы; “Аруна Ltd” ЖШС, 2006. - 768 б.
4. “Алаш қозғалысы” Құраст: Е. Тілешов, Д. Қамзабекұлы, И. Нұрахмет. Алматы: “Сардар” баспа үйі, 2008 - 324 б.
5. АЙТМУХАМБЕТОВ АЙДАР АБАЕВИЧ Диссертация “Казахские служащие Российской империи: формирование, профессиональная и общественно-политическая деятельность в XIX – начале XX вв. (исторический аспект)”
6. Abai.kz сайты, Н.Дулатбеков “Жиһанша Сейдалин” <https://abai.kz/post/12530>
7. Abai.kz сайты, Н.Дулатбеков “Жансұлтан Сейдалин” <https://abai.kz/post/12631>

Ш.АЙТМАТОВ «БОРАНДЫ БЕКЕТ» ШЫҒАРМАСЫНЫҢ НЕГІЗГІ ТҮЙІНІ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЗАМАН ТРАГЕДИЯСЫ

Ситжанова Ш. Ә.

Х.Досмұхамедов атындағы

Атырау мемлекеттік университеті магистранты
sitzhanova97@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада әлемге танымал классик жазушы Ш.Айтматовтың шығармашылығы туралы сөз болып, автор тарапынан жоғары баға беріледі. Қазіргі күнге дейін танымалдығын жоғалтпаған «Боранды бекет» шығармасы мен басты кейіпкер Едіге образына қатысты тың идеялар айтылған. Заңғар жазушы Ә.Кекілбаевтың шығармашылығындағы «мәңгірттік» идеясын Ш.Айтматовтың «мәңгірт» концепциясымен қатар саралап, сыншы-ғалымдардың пікірлерін ескере отырып, салыстырмалы талдау жасаған.

Түйінді сөздер: *Ш.Айтматов, «Боранды бекет», мәңгірттік, мәңгірт, ұлттық трагедия.*

Ш. Айтматов - әлемге танымал дарынды жазушы ғана емес, ол қоғам және мемлекет қайраткері, Қырғызстанның халық жазушысы, Қырғызстан Ғылым Академиясының, Еуропа Ғылым Академиясының академигі. «Аспалы көпір», «Жәмила», «Найман ана» «Алғашқы ұстаз», «Қош бол, Гүлсары», «Ертегіден соң», «Ерте қайтқан тырнарлар» тағы басқа әңгіме, повесттері, «Жанпида», «Боранды бекет», «Кассандра таңбасы» романдары оқырман қауымының жүрегіне жол тауып, өзінің жоғары бағасын алған туындылар екені сөзсіз [1].

Жазушы шығармаларының тақырыптары - оның өмірлік ұстанымдарының айнасы іспетті. Адамдық қасиетті, адамдар арасындағы шынайы қарым – қатынасты, туған тілге, туған халқының тарихына, салт- дәстүріне деген құрметті жас ұрпақтың санасына құю, дәріптеу қаламгердің басты мақсаты болды [2]. Ш.Айтматовтың мәдениетаралық диалогты қалыптастырудағы ерен еңбегі де, оның дарынды дипломат екенінің дәлелі.

Шығармаларының өн бойында адам мен табиғаттың байланысы, адам өмірінің құндылықтары, өмір мен өлім, ұлылық пен кішілік, жауыздық пен кісілік сияқты философиялық ой – тұжырымдарды әсерлі бейнелеуі жазушы шеберлігінің көрінісі. Адамның қоғамдағы орны, оның өзі үшін, қоршаған ортасы мен айналасы үшін жауапты екенін қаламгердің барлық шығармаларынан кездестіруге болады. Ол жауапкершіліксіз адамдарға бар жан дүниесімен қарсы тұрады. Қоғамдағы, әсіресе жастар арасындағы келеңсіздіктер жазушының «Боранды бекет» романында шебер суреттелген [3].

«Ш.Айтматовтың «Боранды бекет» романында қоғамдағы аса қауіпті құбылыстың бірі мәңгүрттік мәселесін, яғни адамзат баласы сана-сезімінің құлдырап, рухани катаклизмге ұшырай бастағандығын көтерді. Жазушы жарық дүниеге алып келген өз анасын атып өлтірген қазақ аңызындағы мәңгүрттік көрінісін суреттей отырып, осы бір жеке адамның басындағы трагедияның жаңа дәуірде бүтіндей бір ұлттың өзінің тілін, тегін, дінін ұмыта бастаған жалпы қоғамдық, ұлттық трагедияға айналып бара жатқанына жұртшылық назарын аударды» - деп жазды филология ғылымдарының докторы, профессор Д.Ысқақұлы [4].

Шын мәнінде, жазушының басты тақырыптарының бірі – ес. Адамның есі, зейіні, жады. Бұл мәселе осы «Боранды бекет» романының басты кейіпкері Едігенің досының өмірден өтуінен басталады. Бар өмірін балаларының жарқын болашағы үшін сарп еткен азаматтың өлімді жалғыз қарыс алуы. Қайырсыз ұл мен қыз, қайырымсыз ұрпақ. Бұл көзін ашқалы өмірі бейнетпен өткен Қазанғаптың кінәсі ме, әлде қоғамның ба?

Мейірімсіз Сәбитжан - Қазанғаптың жалғыз ұлы. Әкесінің өліміне сопа басы состиып бір өзінің келуі, келе сала кетуге асығып, жанталасуы Едігенің ашуына тиді.

Романда Сәбитжан сияқты тағы да бірнеше «мәңгүрттер» кездеседі. Қазанғаптың қазасын естіген диспетчер Шәймерден көңіл айтудың ырымын жасайды. Бұның көңіл айтқан түрін көріп, Едіге қатты налиды: «Әй, мисыз хайуан-ай, – деді ішнен – қаза жөнінде дұрыс айта да алмайды» [3, 18].

Шәймерден – өлікті сыйлаудың не екенін білмейтін мәңгүрт. Жұмысын ауыстыруды сұраған Едігеге «Оу, айналайын, Едеке, сен әлгі нетіп, менің басымды қатырма нетіп. Өлсе – өлді, нетіп. Менің сені алмастыра қоятын адамдарым жоқ. Өліктің жанында нетіп отырамын дегенің не, Едеке? Сен жанында отырғаннан өлген адам тірілмейді ғой, деп ойлаймын, нетіп...» [3, 18].

Диспетчер Шәймерден, Ұзынтұра Еділбай, Таңсықбаев секілді безбұйректерге Едіге сынды ер былайша үн қатады: «Бұл жұрт не болып барады. Бұлар үшін өлімнен басқаның бәрі қадірлі. Бұлар өлімді сыйламаса, тіршіліктің қадірін қайдан білсін. Бұлар қалай, не үшін өмір сүріп жүр өзі? Өмірдің мәні не сонда бұлар үшін?» [3, 19].

Романды оқып отырып, *ел тарихына, тіліне, діліне, дініне деген құрмет ата - ананы сыйлаудан басталмайтын ба еді? Бұл неткен сорақылық? Ел болашағын бұл «мәңгүрттердің» қолына қалай тапсырамыз?* деген сұрақ әрбір оқырманның көкейін тесетіні рас. Автор Едігенің бейнесін шебер сомдаған. Нағыз қарапайым еңбек адамының тағдыры арқылы сол заманның шынайы көрінісін, өткенді, бүгінді, болашақты біртұтас күйінде бере алған.

«Ұлттық сана-сезімі жоғары бас кейіпкер нағыз гуманист, адамгершілігі биік азамат бейнесінде көрінеді. Жазушының ойынша, адамзат қоғамын адам ретінде сақтап тұрған – Едігелер» - дейді Д.Ысқақ [5]. Едіге сынды азаматтардың арқасында өмір өз құндылығын жоғалтпай келеді. Халқының тарихын, мәдениетін, салт – дәстүрін құрметтеп, оны жас ұрпаққа дәріптеуші де Едіге сияқты жандар. Ол - халқының алдында адал, достың қадірін білетін, қате басқанды түзетіп, тентекті тезге салатын талапшыл адам.

Қаламгер Едігенің бейнесін сомдай отырып, өз бейнесін ашқан. Жастардың немқұрайлығына жаны күйіп, жүрегі жылайды. Бұл заманның мәңгүрттері өзгеше. Олар өте сауатты, бірнеше тілде сөйлейді, техниканың барлық түрін меңгерген, бірақ олар өз түп - тамырына, халқының тарихына, ана тіліне немқұрайлы қарайтын безбұйректер. Олар туған жерге, кіндік қаны тамған жерге деген сүйіспеншіліктен жұрдай, өз ана тілінде мүлдем сөйлемейтін, рухани азған жандарды Ә.Кекілбаев шығармаларындағы мәңгүрттермен тіпті де салыстыруға келмейді.

Бұл туралы Д.Ысқақ былай деді: «Ш.Айтматов «мәңгүрт» ұғымына мүлдем жанаша қырынан келген. Шыңғыстың – мәңгүрттері Әбіштің мәңгүрттері сияқты мәң, есуас, ақылы кем емес, керісінше, бұл өмірде білмейтін бәлесі, оқымаған нәрсесі жоқ, бірақ дүниетанымы басқа, өзін өзгелерден, өз ұлтынан жоғары қойып, артық санайтындар, өз ұлтынан

жерінгендер. Оған қауіпті қоғамдық құбылыс ретінде ерекше мән беріп, күллі адамзат баласын шошындыратын, рухани дамуына тосқауыл болатын алапат күш ретінде танытты. Әбіштің есі дұрыс емес тұтқын мәңгүрті ата-бабасын біле тұра білгісі келмейтін, кешегісі мен бүгінгісі, болашағы туралы ойланбайтын, ойланса да білгісі келмейтін, менсінбейтін рухани мәңгүрттік жанында – айналайын» [6].

Ә.Кекілбаевтың «мәңгүрттері» - қилы заманда еріксіз қиыншылыққа тап болғандар, ал Ш.Айтматовтың «мәңгүрттері» - сыншының айтып отырғанындай рухани азғындыққа ұшырағандар. Бұл мәселе бүгінгі күні жаһандану заманында бел алып, өрши түсті. Жастарымыздың бойына ұлттық құндылықтарымызды сіңіре алмай, тарихымызға деген қызығушылықтарын оята алмай, ана тілімізде сөйлете алмай, салт-дәстүрімізді, мәдениетімізді дәріптете алмай жүргенімізге кімді кінәлаймыз? Заманды ма? Адамды ма?

Осыдан 50 жыл бұрын жазылған шығарманың көтерген мәселесі бүгінгі таңда тіпті өзекті болып отыр. Ел болашағының ертеңін ойлаған ғұлама шығармасының негізгі түйіні қазіргі заманның трагедиясына айналып отырғаны сөзсіз. Ұлт болып қалу үшін ұлттық құндылықтарымызды әрбір жастың бойына сіңіріп, ұлттық тәрбиені бесігінде жатқан сәбидің санасына құйып, болашағымыздың «мәңгүрттенуінен» сақтауға бар күш-жігерімізді жұмсайық!

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Ш. Айтматов «Жер мен су ынтымақтаса...» очерктер, мақалалар, әңгімелер, сұхбаттар. // Фрунзе. Қырғызстан, 1978.
2. Ш.Айтматов. Ғасырдан да ұзақ күн...:роман, повесть // М. Известия, 1986.
3. Ш. Айтматов. Шығармалар жинағы: 3 Т. М.:Молодая гвардия, 1984.
4. А.Ақматалиев «Шыңғыс Айтматов және әдебиеттердің өзара байланысы» // Бішкек: Әдебиет, 1991.
5. А.Ақматалиев. Шыңғыс Айтматов «Адам және ғалам» монография // ҰҒА Қырғыз Республикасы. – Бішкек: Илим. 2013.
6. Д.Ысқақ «Адам қайткенде адам болып қалады» // Егемен Қазақстан. 2018.

УДК 374.71:9-05

Видный организатор народного образования в Западном региона Казахстана

Бердыгузин Лескалы Базарғалиевич-доктор исторических наук, профессор

Аксерикова Толкын Есжановна-преподаватель, магистр

Жилкибаев Асылбулат Амангелдиевич-магистрант кафедры истории

Аскарбайқызы Акмарал-магистрант кафедры истории

(Республика Казахстан.гор.Атырау.НАО Атырауский университет

им.Х.Досмухамедова. berdyguzhin@mail.ru)

Аннотация В статье рассматриваются вопросы истории народного образования Атырауской области в 1920-1930 годов. 1920 годы материальные условия большинства школ Прикаспия оставались тяжелыми. Многие дети не посещали школы. Главным препятствием на пути расширения школьного образования являлось отсутствие подготовленных учительских кадров: из 7 тыс. учителей, работавших в республике в 1926/27 учебном году, лишь 37 % имели среднее образование. В подготовке кадров особое место занимает

Гурьевский рабочий факультет. На примере жизненных путей Имангали Адаева прослеживается история формирования технических кадров в Прикаспий.

Ключевые слова: Рабочий факультет, Имангали Адаев: Атырауская область, казахстаннефтекомбинат, репрессия.

Abstract. The article deals with the history of public education in the Atyrau region in 1920-1930. In the 1920s, the material conditions of most schools in the Caspian region remained difficult. Many children did not attend schools. The main obstacle to the expansion of school education was the lack of trained teachers: out of 7,000 teachers who worked in the republic in the 1926/27 academic year, only 37% had a secondary education. In the training of personnel a special place is occupied by the Guryev Workers' Faculty. On the example of the life paths of Imangali Adaev, the history of the formation of technical personnel in the Caspian region is traced.

Keywor: Working Faculty, Imangali Adaev: Atyrau region, kazakhstanneftekombinat, repression.

В 1920-1930 годы в формировании инженерно-технических кадров важную роль сыграли рабочие факультеты, на базе которых сформировались представители интеллигенции из молодежи рабочих-крестьян, стремившихся поступить в высшие учебные заведения.

Изменения в общественной жизни тех лет охватили сферу образования, особенно они коснулись сферу политехнического образования. Вопросы разведки и эксплуатации нефтепромыслов требовали глубокой технической грамотности. В начале освоение техники и ликвидация безграмотности шли параллельно. Согласно решению VIII съезда РКП (б) 1919 года, была поставлена задача организации политехнического образования молодежи .

Первым шагом в этом направлении стало, принятое 11 сентября 1919 года постановление Народного Комиссариата просвещения РСФСР «О создании рабочих факультетов при университетах».

В целях реализации данного постановления 17 сентября 1920 года Совет Народных комиссаров РСФСР принял постановление «О рабочем факультете», и на совете, посвященном народному просвещению, организация рабфаков была поставлена как первоочередная задача.

Совет народных комиссаров КазАССР проводил подготовительные работы открытия в Оренбурге технических, сельскохозяйственных рабочих факультетов. Подготовленное советом главного управления профессионального образования «Положение приема на рабочий факультет» было составлено полностью по положению, действующему на территории РСФСР. Если в начале возраст учащихся был установлен между 18-30 лет и стаж в 1 год, спустя время срок стажа был продлен до 4-6 лет. время срок стажа был продлен до 4-6 лет.

В трудовой стаж включали и время армейской службы. Желающие принимались по направлениям партийных, комсомольских, советских органов и профсоюзов. Стажем членов партии считался 1-год, так как желающих поступить на рабфак было много. В РСФСР 75% место выделялось для профсоюзов, 25% - партийным, советским органам. В Казахстане из-за не сформированности рабочих профсоюзов, 50% места были даны профсоюзам, 20% советским органам, 30% партии и комсомольским органам.

Прошедший в октябре 1930 года пленум казахского областного комитета РКП(б) решил, что 50% места нужно выделить для казахской молодежи .

Абитуриентам, поступающим на рабфак, выдвигались следующие требования: умение читать, писать, знание арифметики, осведомленность о политической и общественной жизни.

В ноябре 1921 года в Семипалатинске был открыт второй рабочий факультет. В начале на него были приняты 353 молодых человека, 198 из которых были выходцами из рабочих, крестьянских семей.

1 января 1922 года на рабочих факультетах Оренбурга и Семипалатинска обучались 100 казахской молодежи, что составляло 17,4%.

На рабочих факультетах в дневном отделении учились 3 года, в вечернем – 4 года.

В конце 1922 года из-за отсутствия специалистов закрылся Семипалатинский рабфак. Вместо него расширили Оренбургский. В 1924 году там обучались 452 человека. Многие годы Оренбургским рабочим факультетом руководил С.Г.Шейнессон.

Работу факультета контролировала комиссия, куда вошли заведующий, учителя, студенты.

На Оренбургском рабочем факультете обучались представители 14 национальностей, работали 18 секций на 30 человек в каждой. Десятки молодых людей нефтяного края учились на казахском отделении факультета. Это: Жумабаев Шагыр, Доскарин Токкожа, Утебаев Сафи, Басбаев Кузенбай, Исенов Муханбет, Карымсаков Сапар, Сагындыков Рахымжан.

В своих записях С.Утебаев дает много информации о рабфаке. В 1924 годы там учились Жумабаев Шагыр, Доскарин Токкожа. В 1928 году директор факультета Кислицин проводил прием в Доссоре, на учебу были приняты Исенов Махамбет, Исалиев Мухамбетжан, Черняев Давид, Буянов Владимир, Беляков Николай, Сладков Григорий, Шведков Григорий.

Выпускников факультета по регионам распределяла Алма-Ата, откуда молодежь брала свои направления в крупные производства. В своих воспоминаниях К.Баспаев пишет: «Я был отправлен на факультет в 1928 году. Окончив подготовительный курс, в сентябре 1929 года был принят на 1 курс. В 1930 году хорошистов собрали в одну группу, куда вошли 7 украинцев, 2 казаха и несколько русских. Всего 15 человек, и 15 октября 1931 года закончили курс досрочно. Наши документы отправили в Алма-Ату. А там хотели нас направить в зооветеринарный институт. Я смог попасть в Доссор только благодаря помощи директора Оренбургского факультета Кислицина.»

В те годы каждый молодой специалист стремился поступить в вуз и, пользуясь такой возможностью, Сапар Карымсаков поступил в 1927 году в Московскую горно-инженерную академию, С.Утебаев – в 1930 году в горно-инженерную институт в Баку, Мухамбет Исенов в 1931 году поступает в институт нефти в Москве.

Прошедший в 1930 году бюро РКП (б) казахского края специально рассмотрел вопрос о развитии рабочего факультета в Казахстане. В принятом постановлении говорилось: «Срок обучения на дневном и вечернем факультетах установлен соответственно 4 и 3,5 года.

В том числе, учеба на вечернем отделении в первые годы проходит неразрывно с производством, а в старших курсах в разрыве от производства, и им будет оплачиваться хозяйственная стипендия». В крупных промышленных районах республики открылись новые рабочие факультеты. Планировалось открытие таких факультетов в Семипалатинске, Доссоре, Риддере.

15 декабря 1930 года в Казахстане были 5 рабочих факультетов: 2-сельскохозяйственных, 2-педагогических, 1-индустриальных; где в 1931 году обучались 1043 учащихся.

В сентябре 1934 года по приказу начальника управления высших учебных заведений народного комиссариата тяжелой промышленности СССР в Гурьеве был открыт нефтяной рабочий факультет. Нефтяной рабфак был расположен в доме №17 Бухарской стороне.

1934-35 учебном году в факультете работали 7- адмработников, 11-педработников, 7-вспомогательный персонал и первый курс был принят 128 студента.

В рабфаке преподавали такие специалисты как: Андреева, Богомолов, Бугаев, У.Исмурзин, Конин, С.Магдиев, Максимкина, Разумовская, Сухарева, Шевяков, Черников, Чудин, Таршилов.

Педкадры по совместительству работали в нефтяном техникуме. 1935-36 учебном году обучались 164 студента, из них 133 –дневном, 31-заочном отделении. 1936-37 учебном году обучались 162 студента, за неуспеваемости были отчислены 44 студента из дневного отделения, 4 студента заочного отделения. Директорами рабфака были 1934 году Байсеуов, Гатауов, 1935 году Магдиев, 1936-37 годах Иманғали Адаев. По архивным и газетных материалах тех лет во время руководства И.Адаева ,материально-техническая база нефтяного рабфака приравнивалась с нефтяным техникумом, улудчилось учебно-воспитательная работа. По архивным данным ДКНБ Атырауской и Кызылординской областей Адаев Иманғали Адаевич родился в 1901 году в волости Карабау Гурьевского уезда.

В 1920 году, окончив начальную школу в Карабау, приступил к руководительным работам в краю. Участвовал на собрании представителей казахских волостей, прошедшем в 1923 году в Копа (Актюбинская область Байганинский район) под руководством Алиби Жангельдина, где встречался с Дарибаем Хангереевым. В 1924 году по совету Д.Хангереева поступил в казахский институт народного просвещения в Оренбурге. При поступлении ему много помогал известный общественный деятель Сеиткали Мендешов. По причине перевода института в Кызылорду окончил его в 1928 году в Кызылорде.

В 1928-1933 годы был директором средних школ в Доссоре, Гурьеве; директором кооперативной школы; начальником советской партийной школы; в 1933-1936 годы заведующим Мангистауского району; в 1936-1937 годы директором Гурьевского рабочего нефтяного факультета. Работа И.Адаева в должности директора рабфака совпала «сталинским красным террором» и первым жертвом «красного террора» в нефтяном регионе были представители просветительской интеллигенции. Перелистывая архивных материалов, можно увидеть напряженную работу преподавательского состава, и несомленную стойкость директора Иманғали Адаева.

Иманғали Адаев за выступление в защиту Д.Хангереева и С. Мендешова перед студентами 17 ноября 1937 года был арестован, 14 февраля 1938 года был расстрелян в Гурьеве .

1937 году материально-техническая база рабфака составляли учебный корпус и общежитие для студентов, учебные спецкабинеты физики, химии, биологии, начальной военной подготовки. 1936 году по указанию начальника треста Эмбанефть Березина проводилось работа по дислокации рабфака в Доссор. После вмешательства наркомтяжпрома рабфак оставлен в Гурьеве. Гурьевский нефтяной рабочий факультет готовил не только нефтяников, много выпускников рабфака работали в разных сферах народного хозяйства.

По приказу №172 начальника Казахстан нефтекомбината от 02 сентября 1941 года Гурьевский нефтяной рабфак был закрыт и учебный корпус, общежития были переданы ремесленому училище №9. Педработники рабфака распределены: Максимкина-областной управление народного образования, Сухарева, Стукалов, Витлиф-городского управление народного образования, Артемьева - Казахстаннефтекомбинат.

Литература

1. Адаев И. Внимание нефтяному рабфаку // Прикаспийская Правда. – 1937. – 21 март.
2. Республика Казахстан Атырауский областной государственный архив. фонд-402, дело-4045.
3. Республика Казахстан Атырауский областной государственный архив. фонд- 843, дело-7.
4. Республика Казахстан Атырауский областной департамент КНБ, архив: дело - 0668.
5. Бердыгужин Л.Б. Роль рабочих факультетов в формировании технических кадров. \ «Развитие человеческого потенциала как приоритет государственной политики» международ. конференц. Элиста, 2013 (Калмыкия).

6. До конца разоблачить двурушников. \ Прикаспийская Коммуна. 1937. 10 октября.
7. Зайцева И.А. Деятельность партийных организаций Казахстана по подготовке партийных и советских кад-ров Республики (1925-1936 гг.): дисс. канд. ист. наук. – Москва, 198 Кенжин. Состав рабфака // Советская степь. – 1923. – 20 декабрь.
8. Кенжебаев Н.Т. Роль рабочих факультетов в подготовке кадров Советской интеллигенции в Казахстане (1921-1940 гг.): дисс. канд. ист. наук. – Алма-Ата, 1984. – с.39.
9. Кенжин. Состав рабфака // Советская степь. – 1923. – 20 декабрь.
10. Нагимов Ш. Белая книга скорби. Астана, 2017.
11. Честно и открыто исправлять ошибки. \ Прикаспийская Коммуна. 1937. 18 май.

ӘӨЖ 94 (574)

ҚАЗАҚ АҚЫН ЖЫРАУЛАРЫ ИСАТАЙ-МАХАМБЕТ ТУРАЛЫ

Бердіғожин Л.Б.-тарих ғылымдарының докторы
Ербол С-1 курс магистранты
(Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті)

Қазақ халқының сан ғасырлар бойғы тарихы негізінен орыс шенеуніктері мен ғалымдары құраған мұрағат материалдарымен шектелмейді. Көп жағдайда ондай жазба деректердің отарлық саясат мүддесінен туындағаны айқын көрінеді. Осыған орай 1836-1838 азаттық қозғалысының мақсатын, алғы шарттары мен бағыт бағдарын анықтауда халық жадындағы деректердің, қазақ ақын жыраулары шығармаларын құнды дерек көзі болып табылады. Әдебиеттің тарихилығы туралы проблемаға өткен ғасырдың 20-жылдарынан назар аударылып, оның теориялық, танымдық қырлары анықталды [1].

XIX ғасыр мен XX ғасыр басында өмір сүріп, көптеген құнды дүниелер қалдырған ақын – жыраулар мұрасы, 1836-1838 жылдардағы көтеріліс тарихы мәселелерін де қамтыған зерттеулер жапрық көрді [2].

Көтеріліс тарихы туралы мол дерек қалдырған ақын жырауларды айтқанымызда, Исатайдың серігі, жауынгер ақын Махамбет Өтемісұлы (1803-1846) шығармалары ауызға алдымен ілігеді.

Қазан төңкерісіне дейін Махамбет өлеңдері халық арасында ауызша таралған. XX ғасырдың басында Махамбет өлеңдерін жариялауға алғашқы қадамдар жасалады. 1908 жылы Қазаннан “Мұрат ақынның Ғұмар қазы ұлына айтқаны” деген жинақта “Беріш Махамбет батырдың сұлтанға айтқаны” деген өлеңдер топтамасында, 1910-1911 жылдары Орынбордан Каримовтар – Құсайыновтар баспасынан Ғабдолла Мұштахтың әзірленуімен шыққан “Шайыр яки қазақ ақындарының басты жырлары” атты жинақта “Исатайдың інісі Махамбет жыраудың сөзі” деген өлеңдері де жарияланды. Кеңестік дәуірде жауынгер ақын Өлеңдері 1920 жылдардан бастап үзбей жарияланып келеді [3].

Махамбет Өтемісұлының ақындық өнерінің қалыптасып, дамуында өзінен бұрын өмір сүрген, Шалкиіз Тіленішұлы (1465-1560), Асан Қайғы (XVI ғасырдың соңы- XV ғ. 60 жылдары), Сыпыра жырау (XIV ғ.), Доспанбет жырау (1420-1523), Қазтуған жырау Сүйінші ұлы (1420- XVI ғ.) сияқты, батыр жыраулар мұрасы ерекше орын алған. Махамбет өлеңдерінде халық көтерілісінің көркем шежіресі бейнеленген. Бұл жырларда қалың бұқараның көзқарасы, арман-тілегі айқын бейнеленгендіктен, ол халық арасында ұмытылмай, ұрпақтан-ұрпаққа тараған.

Махамбет шығармашылығын зерттеушілердің бірі Х.Сүйіншіәлиев XIX ғасырдағы әдебиет тарихында өшпес із қалдырған Махамбет пен Абайға былайша баға береді: “Абай XIX ғасырдың пекінші жартысындағы қазақ өмірінің шындығын поэтикалық өрнекке бөлей білген кемеңгер ақын болса, Махамбет XIX ғасырдың алғашқы жартысында өмір сүріп, сол кезеңнің зор дүбірлі тарихи оқиғасының жалынды жаршысы, насихатшысы болды. Абай әлеуметтік қайшылықтарды, негізінен оқу, тәлім-тәрбие жолымен шешуді қолдаған ағартушы-демократ болса, Махамбет – бұл мәселелерде шаруалар қозғалысына сүйенген жауынгер, күрескер ақын”[4].

Махамбеттің өзі жанды куәсі болған көтерілістің барысында және ізінше туған өлеңдерден, халық қозғалысының лебі еседі. Оның арман, үміг толғаныстары, халықты шақырулары, өкініштері, намысты, жігерлі күрескер лебіздері сол кездегі шындық оқиғаларды көзге елестетеді. Махамбет өлеңдерін зерттеушілер екі кезеңге бөледі. Біріншісі – көтеріліс кезіндегі, екіншісі – Исатайдың өлімі мен қозғалыстың жеңіліске ұшырауы туғызған мұңды өлеңдер.

Махамбет өлеңдерінің қай-қайсысында болса да өмір оқиғалары мейлінше нақты бейнеленеді. Мәселен: “Соғыс” атты өлеңде хан әскерлерімен қанды шайқастың нақтылы суреті бар. Өтіншке толы: “Мінкер ер”, “Нарын”, “Қайда бар”, “Аймақ көл” жоқтау үлгісіндегі “Тарланым”, “Мұнар күн”, “Тайманның ұлы Исатай” өлеңдері халықтың көңіл-күйін мейлінше анық суреттейді. Сол сияқты “Ұлы арман”, “Күн қайда”, “Ереуіл атқа ер салмай”, “Жайықтың бойы көк шалғын”, “Шегініс”, “Біз неткен ер”, “Алғай”, “НАрында”, “Арғымаққа оқ тиді”, “Қызғыш құс”, “Жалғыздық”, “Әй, Махамбет жолдасым”, “Мінгені Исатайдың ақтабаны -ай”, “Мен құстан туған құмаймын” секілді өлеңдерде, көтеріліс кезеңдері суреттелінеді.

Махамбет өлеңдерін зерттеудегі қиыншылық, оның өлеңдерін хронологиялық ізбен зерттеуге бола бермейді. Бірен-саран өлеңдері болмаса, көпшілігінің уақытын белгілеу мүмкін емес. Қай өлеңді бұрын шығарылып, қай өлеңі онан кейін еді деген сұраққа үзілді-кесілді жауап беру қиын. Оның кейбір өлеңдері көтерілістің тарихи даму жолдарына, жер аттарына, өлеңнің мазмұнына, кісі аттарына, олардың тарихи бір кезеңдердегі қимылдарын суреттеулеріне негізделініп, хроникалық жағы осы ізбен зерттеліп келеді. Мысалы: “Мұнар күн” өлеңін, сөз жоқ 1937 жылы шықты деуге болса, “Исатай деген ағам бар” өлеңі де 1937 жылы, Жайықтың бергі бетіндегі Қаракөл, Қарабау деген жерлерді мекендейтін елге барғанда ақынның Исатайды бұл жақтағы жұртшылыққа ұлығылау мақсатымен шығарылған. “Тарланымды” 1938 жылы Исатай қайтыс болғаннан кейінгі, батырды жоқтау ретінде шығарылған өлең деуге болады.

Міне, бүгінге шейінгі Махамбет өлеңдерін зерттеушілердің сүйеніп келген негіздері, жоғарғы айтылған кейбір тарихи мәлімет, тарихи оқиға, кісі аттары, жер аттары шындыққа көп келеді. Соңғы жылдарда Махамбет өлеңдерімен шұғылданушы кейбір зерттеушілер архив материалдарын әлі де тексеріңкіресек, тарихи жазылған еңбектерді салыстыра отырып мұқият қарастырсақ өлеңнің даталарын дәл, не дәлге жақын анықтауға болады деген пікірлерді біз қолдаймыз және өз зерттеуімізде соған ұмтылды. Жалпы, Махамбет өлеңдерін тақырыбына, мазмұнына және жер аттарына, ел аттарына қарап хронологиялық жағынан екі кезеңге бөлуге болады. Көтерілістің алғашқы кезеңі, яғни 1829 жыл мен 1838 жылдар және 1838 жыл мен 1846 жылдар арасы.

Кейбір әдебиетшілер идеясы жағынан да, стиль ерекшелігі жағынан да бұл екі кезеңде шығарылған өлеңдерді екі бөліп қарағысы келеді. Алғашқы кезеңді суреттейтін Махамбет өлеңдері оптимистік, прогрессивтік романтизмге жатады да, ал соңғы кезеңдегі өлеңдерінде пессимистік романтизмге жатуға тиісті деген пікірді ұсынды.

Бұл пікірдің лдыңғысы дұрыс болатын. Махамбет өлеңдерінің ішінде көтерілістің алғашқы өрлеу дәірін суреттейтін біралуаны дәл солай екендігі рас. Ол туралы біз жоғарыда тоқтап та өттік.

Бірақ Исатай өліп, көтеріліс жеңіліс тапқаннан кейінгі кездердегі Махамбет өлеңдері пессимистік сарын аңғарылады дейтін пікірге қосылуға болмайды. Бұл мүлде қате, теі пікір. Бұлай деушілердің негізгі қатесі – Махамбет өлеңдерінің табиғатын, өзіне тән ерекшелігі түсінбеушілік немесе стиль мен жанр мәселесін шатастырушылық.

Махамбеттің 1838 жылдан кейінгі өлеңдерінің көпшілігі лирика–элегиялық өлеңдер. Элегия–ақынның өмір жолындағы өз басынан кешірген қиын-қыстауларының сәулесі, ішкі көңіл күйінің көлеңкесі десек, 1838 жылғы үлкен апаттан кейін ақын өлеңдерінің көпшілігі элегия болып келуі заңды. Өйткені, халық қозғалысы қатты жеңіліске ұшырады, ел ұйытқысындай болған әрі қолбасы батыр, әрі өзінің жан қиысар досы Исатай жау қолынан қаза тапты. Тек ол емес, талай талай қанды көйлек жолдастарының бірі майданда өлсе, екіншісі Сібірге айдалды. Өзімен бір әке, бір шешеден туған екі кісінің біреуі соғыста оққа ұшты, екіншісі 25 жылға Сібірге кетті. Елдің басы айдауға, малы талауға түсті. Бұл жағдайлар ақынның ой-сезіміне әсер етпеуі мүмкін емес еді.

Көтерілістің алғашқы жылдарындағы ақынның ерлікке, өжеттікке үндейтін саясат-үгіт лирикасының орнын, енді элегия алады.

Ауыр хал, қиын жағдайлар ақынның жанына қатты батады. Қанды қанмен жуып, андысқан жауларымен кек алуға қорқып қалған көпшілік, ішпегей аяса да, тұжырымды түрде құралды көмек көрсете алмайды. Осылардың бәрін жақсы түсініп, терең сезінген ақын, қайғы мен мұң, қасіреті мен зарын-қысқасы ішкі жан күйіншіл жыр етіп сыртна шығарады.

Махамбеттің 1838 жылдардан кейінгі өлеңдерін оңқып отырсақ, орындалмай қалған ұлы арманның опығы да, ел үшін еңбек етіп, дегеніне жете алмай кеткен халықтың адал ұлдарының аянышты өлімі де, аңырап қалған ана, жетім қалған баланың зары да, ер басына түскен жалғыздық та, жүрек тербеткендей жылы, ой қозғағандай терең дәрежеде жырланады.

Бірақ, сондай қиын хал, ауыр жағдайдың бәрінде өз басынан кешіріп, шындық өмірдің нақтылы кескінін өзгертпей оқушыларының ет-өзегін үзгендей етіп жазылған ақынның өткір жырлары, оқушыларды өмірге, келешекке сенуге, күреске үндейді. Махамбеттің өмірінің соңғы кезеңінде шығарған өлеңдерінде, ақынның мұңаюынан гөрі өз дұшпандарын анықтап, біліп, теке тіресуге және келешек күрестер жеңісіне деген үміті бар. Мысалы, “Жайықтың бойы көк шалғын” өлеңінде былайша тебіренеді.

Жайықтың бойы көк шалғын,

Күзеріміз де жайларымыз.

Күлісті сынды күренді,

Күдірейтіп күнде байлармыз.

Құдай істі оңдаса,

Ісім жөнге келгенде,

Қамалған көп дұшпан,

Әлі де болса, қойдай қылып айдармыз?

1836-1838 жылдардағы Исатай–Махамбет көтерілісіне тікелей қатысып, ол туралы шындық жырлар тудырған ақындар ішінде Шернияз Жарылғасұлы (1807-1867) шығармалары тарихи құнды дерек болып табылады. Ақынның өмірі мен шығармашылығы туралы бірқатар еңбектер жарияланды [5].

Шернияз Жарылғасұлы Ақтөбе облысы Ойыл ауданының жарып–шыққан бойын мекендеген кете руы ауылында дүниеге келген. Арғы атасы Байтілеу ауқатты болса да, өз әкесі шағын дәулетті, еті тірі ел ағасы болған. Шернияз жас шағынан ел өмірін, мұң-мұқтажын жете түсінген. 1836-1838 жылдардағы халық қозғалысы кезінде Шернияз Ішкі Ордаға өтіп, шешендік тілі мен ақындық таланты арқасында көтеріліс басшыларының серіктерінің біріне айналады. Шерниязды ақын ретінде әдебиет тарихына жазған, осы халық қозғалысы және ол тудырған әсерлі жырлар болды. Дарынды жас көтеріліс кезінде Махамбет рухында өлеңдер шығарып, халықты күреске үндейді. Әсіресе, ол Ойыл, Қиыл өзендерінің бойларындағы ауылдарды, өзінің кете руын көтеріліске тартуда көп еңбек сіңірді.

Көтеріліс жеңілгеннен кейін Махамбетке ілесіп Хиуа хандығын жағалайды,көп жылдар қуғында жүреді.Ұсталатынына көзі жеткен Шернияз Кіші жүздің батыс бөлігінің билеушісі,сұлтан Баймағамбет Айшуақовқа өзі барып жыр сайыстырып,бас бостандығын шешендігімен жеңіп алады.

Шернияз ақынның осы кезден бастап өмірінің ақырына дейін шығарған өлеңдерінде 1836-1838 жылдар оқиғасын,көтеріліс басшысы батыр Исатай Таймановты қамығып жырлағаны,оның өз ісіне адалдығын дәлелдейді.

Шернияз “Исатай мен Науша батыр” жырында Исатай мерт болатын ақтық шайқасты баяндайды.Байбақты руынан шыққан Науша батырмен Исатайдың достығы сөз болады.Жауға шапқан Исатай батыр мерт болды.Оны көріп ызаланған,батырды ардақтаған Науша күші басым жауға қаарсы шығып,Исатай денесін алып шығады.

Ал,ақынның “Баймағамбет сұлтанмен кездескендегі айтқаны” жырында,көтеріліс басшысы Исатай батырға ерекше тоқталады.Исатайды әрі батыр,әрі әділ қазы,әрі ел қамқоры,қайырымды адал жан ретінде суреттейді [6].

Исатай–Махамбет көтерілісінен кейінгі көшпелі қазақ ауылдарының ауыр тұрмысы,көтеріліске қатысушыларды патша және хан әкімшілігінің аяусыз құдалауы жөніндегі деректер Алмажан Азаматқызының (1823-ө.ж.) бізге жеткен “Жетім қыз” поэмасында нақты бейнеленген.Алмажан Азаматқызы Батыс Қазақстан облысы Жәнібек ауданы Бекетай-Бесқасқа деген жерде дүниеге келген.Әкесі Азамат 1836-1838 жылдардағы көтеріліске белсене қатысып,қаза табады. “Жетім қыз” поэмасы халық аузында ұзақ сақталған,оны академик Қажым Жұмалиев (1908-1968) жинап,өңдеп бастырған.Поэмада Исатай–Махамбет көтерілісінде қаза тапқан Азамат деген жігіттің Алмаш атты қызы мен Төрежан атты ұлына Нарын құмын билеген тоғыз бидің көрсеткен зәбірі сөз болады.Алмаш қыз жас інісін ертіп,Жәңгір ханға шағым айтуға барады.Бірақ қызды хан жасауылдары қуып,ішке кіргізбейді,жетімнің сөзіне ешкім құлақ аспайды.Осы жайды ақын қыз өзі жырының өзегі еткен [7].

1836-1838 жылдардағы Исатай–Махамбет көтерілісі туралы өз творчествосында терең із қалдырған әдебиет пен өнер адамдарының ішінде Құрманғазы Сағырбайұлы (1823-1897) есімі де орынды айтылады.

Құрманғазының күйшілік өнерінің қалыптасып,дамуында Ұзақ күйші (XVIII ғ.аяғы мен XIX ғ.басы) ерекше орын алған.Жас домбырашының талантының өсуін,сол кезде Ішкі Ордада өмір сүрген атақты халық күйшілері:Байбақты,Байжұма,Соқыр Есжан,Бала МАйсан,ШЕркештің шығармалары көп көмек болған.Құрманғазының бүкіл өмірі мен шығармашылығы әлеуметтік әділетсіздік пен қанаушылыққа,озбырлыққа қарсы күрес жолында өтті.Азатшыл ойдан,күрес–тартыстан бір сәт басын тартпай,домбырасын шқару еткен Құрманғазы 1836-1838 жылдардағы халық қозғалысын өзінше жырлап,мол мұралар қалдырды.Солардың бірі “Кішкентай” күйі.Бұл күй негізінен XIX ғасырдың 30 жылдарының аяғында шығарылған.Белгілі күйші Охаб Қабиғожиннің (1904-1942) көрсетуінше,Құрманғазы бұл күйді “Кішкене інісінің үлкен ағасы Исатайға арнауы” депті.Сондықтан күй “Кішкентай” атанса керек.Себебі,күйдің сырттай көлемі де,мазмұндық тереңдігі де,техникалық дәрежесі де,шыныққан формалық қалыптасуы да шын мәнінде кішкентай шығармаға жатпайды.Күйдің эпиграфы ретінде Құрманғазының беріректе шығарған толғауынан:

“Исатай мен Махамбет,өкіне ме екен,өлдім!” – деген екі жолды алуға болады.

“Кішкентай” күйі өз құрылысы жағынан шағын үш бөлімінен тұрады.Оның алғашқы бөлімінде домбыраның үстіңгі ішегінен басталып,төмен жүретін сыңар ішектегі мелодиялық қозғалыс тындаушысына ауыр әсер қалдырып,мұңға батырды.Бірден ауыр басталған мұңды саз біртіндеп екінші ішекті қосып алып,ашық әуенмен ел ішіндегі күйзеліс өмірді баяндауға көшеді.Міне,осы бір ауыр сезім бара-бара кек толқынына ұласқандай,жігерге шақырып,күйдің екінші бөліміне ауысып өжет толқынына ұласады.Исатай қозғалысына

қосылған халықтың үлкен күші суреттейді. Күйдің үшінші кезеңі екпінді бәсеңдетіп, қайтадан бастапқы ауыртпалықты суреттегендей болады.

Мелодиялық қозғалыс сазы өшкен үміт, көшкен ел, құлазыған жұртты бейнелейді [8].

Құрманғазы Исатаймен қатар, Махамбетке де арнап, “Жалын” деген күй шығарған. Бұл күй де негізінен Шонты бимен айтыста үнемі сөз табатын Махамбет бейнесі көрсетіледі [9].

Исатай–Махамбет көтерілісін өжз өлеңдерінде ту қылып көтерген ақын-жыраулар қатарында Мұрат Мөңкеұлы (1843-1906) да жатады. Мұрат Мөңкеұлы 1843 жылы Атыраум облысы, Қызылқоға ауданы, Қарабау деген жерде дүниеге келген. Мұраттың ата тегі мал баққан шаруа, беріштің қаратоқай бөлімі болатын. Туысқан ағасы Матай деген кісі ақын, ал нағашылары адай руынан Азамат, Саламат, Сәмет дегендер өз замандарының шежіреші адамдары болған.

Көне тарихи сөздерді ел шежіресін Мұрат өте жақсы білген. Мұрат ақынның шығармашылық мұралары “Үш қиян”, “С арыарқа” толғау-поэмаларынан “Қазтуған”, “Шөлгез”, “Қарасай-қази” жырларынан, айтыстардан, біргеше толғау термелерінен, арнау өлеңдерден тұрады. Бұл шығармалар әр кезеңде басылып, оқырмандарға тараған [10].

Мұрат Мөңкеұлы шығармаларын алғаш зерттеген, ғылыми пікір айтып, мұраттану саласына жол ашқан Халел Досмұхамедұлы (1883-1939) болды. Кейінгі жылдары Мұрат шығармалары туралы М.Әуезов, Ә.Қоңыратбаев, М.Жолдыбаев, Қ.Жұмалиев, Ә.Тоқмағамбетов, С.Мұқанов, Ы.Дүйсенбаев, Х.Сүйіншіәлиев, Қ.Сыдықов, Ш.Керімов, Б.Омарұлы сияқты әдебиет зерттеушілері пікір айтып, Мұраттану мектебін жаңа зерттеулермен, ой-пікірлермен толықтырды [11].

1836-1838 жылдардағы көтеріліс басшысы Исатай батыр туралы “Үш қиян” жырында айтылады. Исатай халық мұңын арқалаған, арыстандай жауына қаймықпай шапқан ер. Жау дегеніміз Мұрат жырында елінен, жерінен айырған Ресей отарлаушылары.

Еділді тартып алғаны,

Етекпен қолды салғаны.

Жайықты тартып алғаны,

Жағаға қолды салғаны.

Ойылды тартып алғаны,

Ойындағысының болғаны, - деп жырлап, Ресей отаршылдарымен күресті, халық кегін қуған Исатай батырды жырлайды.

“Еділдің бойы-қанды қиян, Жайықтың бойы – Майлы қиян, Маңғыстаудың бойы шаңды - қиян”, - дей келіп, осы үш қиянның бойын жайлаған халықтың өткен-кеткені, халық қамын ойлаған Қобланды, Тарғын сияқты батырлармен Исатайды қатар қояды. Олар елге еңбегі сіңген, дұшпандарға қарсы тұрған, халықтың бостандығын, бірлігін, тірлігін сақтау жолында жандарын қиған, қорғаныш болуды арман еткен, ел тілеуіне сыйымды үлгілі ерлер еді. Солардан үлгі алыңдар, - дейді [12].

Кең даланы дүбірлеткен халық қозғалысы зор әсер еткен ақын-жыраулардың бірі Нұрым Шыршұғұлұлы (1832-1908) болды.

Нұрым шығармалары негізінен терме, толғау, өсиет, арнау түрлерінде шығарылған.

Онының “Мен қашаған жүйрігің”, “Әлеумет келдің қаумалап”, “Ұсынсам қолым жетер ме”, “Шешен ер”, “Той бастар”, “Жырлау” өлең – жырларымен қатар “Тайсойған, Бүйрек-екі құм”, “Әтембетке айтқаны” толғауларында XIX ғасырдың ащы шындығы сөз болады. Әсіресе “Байбөз-Жамбөз” жырында елді шапқан жаумен шайқасты суреттей отырып, халқымыздың батырларына, жер – суға деген патриотизмді, ауызбіршілікті жырлайды [13].

Исатай–Махамбет көтерілісін, сол кездегі елдегі жалпы жағдайды өз жырларында Абыл Тілеуұлы (1777-1864) әсерлей бейнелей білді. Абыл Тілеуұлы Маңғыстау облысы, Бозашы түбегінде дүниеге келген, Төкпе ақын, Есет, Махамбет, Шернияздармен достық қарым-қатынаста болған. Әр кез елін қорғаған батырларды жыр еткен. Оның “Сүйінқараны жоқтау”,

“Құлбарақ батырға”, “Нұрымды сынауы”, “Шерниязбен кездесуі”, “Ноғайлының қырық батыры” жырлары халықты ерлікке үндеп, батырларды мадақтайды. Абыл әр кез Махамбет, Шернияздардан алған әсері бойынша 1836-1838 жылдардағы қозғалысты жырлап өткен [14].

XIX ғасырдағы қазақ қоғамының тарихи шындығын жырлаған ақындардың бірі Қашан Күржіманұлы (1841-1939) болды. Қашаған Атырау өңірі ақын-жырауларынан өнеге алған. Абылмен, Нұрыммен айтысады. “Адай тегі”, “Атамекен”, “Топан” дастандарында, Ізіммен, Ізбаспен айтыстарында халықтың көне шежіресі мен өмір шындығын, елдік пен ерлікті жырлайды.

Қашаған айтыстарында тек білім сынасу ғана емес, өз елінің ерлік, елдік дәстүрін ұлығылау басым болды.

Илияс Жансүгіров “Қашаған – жүйрік жырау, елдің тілі” деп баға берген [133].

1836-1838 жылдардағы халық қозғалысы туралы Махамбет, Абыл ақындармен тұстас сөз зергері Шынияз Шынайұлы (1819-1875) жылдары Еділ мен Жайық, Нарын өңіріне кең тарады.

“Әрі де бері толғайын”, “Бойында Үштемірдің Әлім жүрген”, “Жебесі шын болаттан садағымның” атты өлең, толғауларында ақын ел басындағы ауыр жағдайды халықтың көне тарихымен байланыстыра жырлайды. Шынияз пікірінше уақыт деген өтпелі.

Исатай-Махамбеттің заманында, астына дұшпан түсті табанымның, - деп кешегі күнін көз аалдына елестетеді [15].

1836-1838 жылдардағы Исатай-Махамбет көтерілісін жырлап, халық мұрасына айналдыру XIX ғасыр ақындарының ғана үлесіне тиіп қойған жоқ. Өзіне дейінгі ақындар мұрасын, халық арасындағы ой-пікірлерді ұтымды пайдаланып, жазылған кең көлемді дастанды Қазан төңкерісіне дейін Ығылман Шөреков (1876-1931/32) дүниеге әкелді.

“Исатай-Махамбет” дастанының деректілігі, құжаттылығы аса бай еді.

Міне, осыған сай оны алғаш зерттеушілердің өзі оған мейілінше үлкен баға берді [16].

Ығылман Шөреков шығармашылығын және өмірін зерттеушілер “Ис атай-Махамбет” дастаны 1836-1838 жылдардағы халық толқуын тарихи шындық негізінде бейнелейді деп атап көрсетті [17].

“Исатай-Махамбет” дастаны негізінен екі бөлімнен тұрады. Мұнда тарихи өлеңге де эпосқа да тән белгілер қатар кездеседі. Болып өткен оқиғаларды, адамдарды дәл де нақты айтуы тарихи өлең шартына сай келсе, қаһармандарды бейнелеуде серпіліп, биіктеп келетін тұстар этикалық дәстүрді еске салады.

Жырдың көп жері, тіпті ұлы желісі Махамбет ақын толғаған жайларды кеңейтіп, толықтыра түседі. Шығарма авторы сол көтеріліске тікелей қатысушы болмаса да, оқиғаның рухын терең түсінгенін, өзінше ойлап, үрескер ретінде сөйлесуін байқау қиын емес.

Зерттеуші Ж.Тілепов дастанның мынандай ерекшеліктерін, құндылық жағын көрсетеді.

“Ығылман аталмыш дастанында 1836-1838 жылдардағы Бөкей ордасындағы, қала берді Орынбор өлкесіндегі қазақ жұртының бастан кешкен барша оқиғасын тізімдеп жатпастан И.Тайманов бастаған көтерілістің әлеуметтік түбірлі себептерін оқырманына аңғартып отыруды өзіне парыз санайды және оның осынау үлкен тарихи оқиғаның түпкі себебін танып, оны оқырманына түсіндірудің өзгеге ұқсамайтын өзіне тән ерекшеліктері де баршылық. Біздіңше, ақын шығармасының бірінші ерекшелігі міне осында.

Екіншіден автор И.Тайманов бастаған топтың Жайықтың сол бетіне өткеннен кейінгі ол жақтағы алшын әулетінің ру аралық жанжалын Исатайдың бейбіт жолмен бітістіріп, татуластырғаны туралы тарихи фактіні жырлайды. Дастанның үштен біріне жуық көлемін осы мәселеге арнайды. Ал, бұл көтеріліс тарихын зерттеушілердің біразы назар аудармаған мәселесі болатын.

Ығылман Шөрековтың сол кездегі идеологиялық қысымға қарамастан, Исатай мен Махамбет бейнесін жасауы дастанның тарихы да, әдеби де құндылығы деп берген ғалым бағасымен келісуге болады [18].

Ы.Шөреков кейіпкерлерінің бейнесін бірде тікелей авторлық мінездеу, сипаттау, кейіптеулер арқылы, бірде кейіпкердің ата-тегіне, қонысына шолулар жасау тәсілімен, бірде персонаждардың өзара тілдесуі (Исатай мен Жәңгір, Жәңгір мен Батима, Исатай мен Махамбет, Исатай мен Алшын әулетінің ру басылары, Қайыпқали мен Исатай) түрінде жасаса, кейде кейіпкерлердің айқас үстіндегі ерлігі, болмаса оның ұзақты-қысқалы монологтары арқылы өрнектейді [19]. Соның барлығында да ақын өзі суреттемек кейіпкерлері жайлы мағлұматпен оқырманын мол хабардар ете отырып, олардың кісілік кескінін ашар әрекеттерді барынша кеңінен қамтуға тырысады. Бұл ретте, әсіресе Исатай батыр образы ерекше танылады. Ақын оны Қ.Жұмалиев айтқандай халық жоқшысы, ел мүддесінің қамқоры, әр істің түйінін тереңнен толғап шеше алар үлкен ақыл-парасат иесі етіп көрсетеді [20].

Дастанда Ығылманның Исатайдан кейін айрықша көңіл бөлуге тырысқан кейіпкері – Махамбет. Әрине, оның кейіпкерлік ерекшелігін ашу үшін ақын оған Исатайдан көп орын бермеген. Сондықтан, ол бір қарағанда басты образ ретінде даралануы жеткіліксіздеу болып көрінеді. Фольклорист ғалым Қ.Сейдаханов Ығылман дастаны жайлы өзінің зерттеуінде осы жайға белгілі бір мөлшерде назар аударады [21]. Біз де, шындығында Махамбет образы бір қарағанда сондай әсер туғызатынын қостай отырып, тегінде мұның мынандай себебі бар ғой деп ойлаймыз. Ығылманға дейінгі дәуірдегі барлық батырлық жырларда бас қаһармандарды оқ бойы озық көрсету принципі үстем болатын. Әйтпесе автор ойынша, оның тыңдаушысына істеген істерін үлгі етіп ұсынып отырған ең мықты кейіпкері басқалардың тасасында қалып қоятындай сезім тудыратынды. Міне, Ығылман Шөрековтің де Махамбет бейнесін жан-жақты жырмалау себебін осы тұрғыда түсіну керек. Әйтсе де, Ы.Шөреков сол дәстүр ауқымында тәрбиелене отырып, кей реттерде осы дәстүр ығында кете бермейді. Сөйтіп, біріншісі, Қиялымоладағы айқас кезінде, екіншісі, Жәңгір өзінен озық көрсетуге тәуекел етті. Сосын үшінші рет азғана топ кідіріскенде, “шешендікке келгенде алты алаштың баласы алдына түсіп озбаған” Төлеген жырау “қамауда қалған елді айтып” қайғырып шерін қозғаған кезде, жабыққан ерлердің рухын көтеріп Махамбет батыр толғау айтады.

Бұл тұрғыдан ол рухы, өрлігінің биіктігі жағынан, тек Төлегеннен ғана емес сол санаулы сардарардың қайсысынан да жоғары. Олай болса әр сөзіне ұқыпты Ығылманның оны дастан ішінде қайта-қайта көрсете бермеуі түсінікті. Махамбеттің “бойы жетпес биіктігін” дәлелдеу үшін Ығылман ақын осының өзі жеткілікті ғой деп есептеген. Ал, осы үш рет бой көрсетер тұсында аты-шулы күрескер ақын аталмыш дастандағы қай кейіпкерлеріңізден болсын аласа емес. Ақынның оның асқақтығын көрсету үшін негізінен көтерілістің бірінші басшысы тек Исатаймен ғана салыстыруында да осындай сыр бар.

Махамбет-бейнесін жасау барысында ақынға ықпал, әсер еткен эпос үрдісі дастанда Исатай монологтарынан, Исатайдың ақырғы айқас үстіндегі жанқияр қимылынан, Жайықтан өтер кездегі көтерілісшілердің жарықты жаумен арпалысын суреттейтін эпизодтарын айқынағарылады [22]. Академик – жазушы М.О.Әуезов дастанның ілгері жағындағы Исатайдың өмір тарихы тізбектелетін тұсты “Ертарғын” жырындағы Ақжүніс Қартқожақтың бес жасынан алпыс бес жасына дейінгі өмірін сипаттайтын сөздеріне даусыз ұқсас деп таниды [23]. Қысқасы Ы.Шөрековтың “Исатай-Махамбет” дастанына батырлық жырлардың ықпал, әсері аз болмаған. Сондай –ақ, оған шаруалар көтерілісінің бүкіл оқиғасы, өр рухы күллі шығармасының өзегі болған Махамбет поэзиясының ықпалы ерекше екендігін танымыз. Ы.Шөреков ең алдымен біраз тұстарда Махамбет поэзиясындағы негізгі оқиғаларды жинақтай отырып, өзінше қорытып, сол арқылы ауқымды шығарманың негізін құрайды. Соның нәтижесінде жоғарыда айтылған көтерілісшілердің (Жәңгір ханның ордасын қамауы сол кезде Исатайдың қарсы беттімәймөңке келіссөзіне алдануы, 1837 жылдың 15 қарашасындағы Тастөбедегі қанды айқас, сонан кейін жеңілген қолдың Жайықтың бергі бетіне өтуі және бұл тұстағы қиыншылықтар, 1838 жылдың 12 шілдесіндегі ақырғы шайқас) жүрген жолы кейде Махамбет поэзиясының белгілі мөлшерде жаңғырығы секілді де әсер

туғызады. Бірақ, аталмыш дастанда Махамбет жырларында кездеспейтін тарихи фактілер көп –ақ. Ал, ол Ыылман ақынның Махамбет, болмаса батырлық жырлардың көлеңкесінде қалып қоймағанын дәлелдейді.

Дастанның тарихи құндылығы сол, онда автор Исатай мен Махамбеттің ата-тегін ғана емес, көтеріліске қатысқан батырлар: Ырсалы, Үбі, Таңатар, Есенгелді, Қосқара бейнелері де өздерінің тарихи орындарына қарай, күрес үстінде бейнеленеді. Қиялы моладағы және Тастөбедегі шайқастар да әсерлі баяндалады.

Белгілі жазушы, әдебиет зерттеушісі Б. Аманшин: Ығылман Шөрековтің “Исатай-Махамбетін” қазақ әдебиетіндегі тарихи поэмалардың көлемдісі де көркемдісі, асыл маржаны”, –деп бағалады [24].

1836-1838 жылдардағы халық-азаттық қозғалыстың жетекшілері Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы өмірнамаларын зерттеп, жазуда шежіре деректері өте құнды. Халқымыздың шежіре тарихын жинақтап, бастыруда Шәкәрім Құдайбердиев еңбегі ерекше. Шәкәрім жасаған шежіремен бергіректегі Кіші жүз шежірелерінде Исатай мен Махамбетке, Кіші жүздің рулық құрылысына, атақты адамдарына тарихи баға берілді [25].

1836-1838 жылдардағы халық-азаттық қозғалысты тек ақын-жыраулар ғана емес, би шешендер де жырлап халық арасына таратты. Олардың арасында Есентемір руының биі Бөкен (1771-1857), қаратоқай беріш Есет би (1779-1862), себек беріш Айтуар би (1783-1856) есімдері айрықша құрметке ие. Ығылман Шөреков өзінің “Исатай-Махамбет” жырында адай елін аралап жүрген Есет бидің Исатай мен Махамбетке кездескенін баяндайды. Исатай мен Махамбет батырларға кездесіп, ерлік істерін естіген Есет бидің толғанысын ерлерге берілген әділ баға деуге болады [26].

Қорыта айтқанда 1836-1838 жылдардағы Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы басқарған азаттық қозғалыстың тарихи-деректемелік негізінің өте бай екендігін көреміз.

Көтеріліс кезеңдерін, сол кездегі елдегі жағдайды, көтеріліс басшыларының өмірнамалық бейнесін көрсететін мұрағат деректері зерттеушілер ізденісі негізінде толығып, Исатай-Махамбет көтерілісінің мол мұрасы ретінде пайдаланылуда. Бірақ, Қазақстанның сол кездегі жағдайын есептемесек, Кіші жүзге билік жүргізген отаршылдық әкімшіліктердің көп болып, әрбір саты бойынша шашыраңқы орналасуы себепті, кейбір мұрағат құжаттарының әлі де ашылмай отырғанын көзге елестетеді. Сондай –ақ, қазан төңкерісіне дейінгі және кеңестік дәуірде мұрағат деректері белгілі үстем идеология тұрғысынан баяндалды. Объективті шындық оқиғалар жазылған мұрағат деректері күні бүгінге [27].

Қорыта айтқанда 1836-1838 жылдардағы Исатай Тайманұлы туралы деректерімен бірге құжаттар жүйесін қазақ ақын-жырауларының шығармалары, шешендік сөздер, билер сөздері, ру шежірелері құрайды. Махамбет, Шернияз, Алмажан, Құрманғазы, Ығылмандар көтеріліс тарихын нақтылап, зерделей жырласа, ал Нұрым, Мұрат, Абыл, Қашаған т.б. үзікті материалдар ғана бере алады. Олардың шығармаларының тарихи құндылығы: біріншіден, сол кездегі елдегі жағдайды, халық нақтылы суреттей білуінде, екіншіден шыншылдығы нәтижесінде халық жадында өзгеріссіз сақталуында.

Сонымен бірге көтеріліс жөнінде, әсіресе, оның жетекшілерінің ұрпақтарына қатысты оқиғалар туралы шежірелер, шешендік сөздер мен билердің төкпе нақылдары да кейбір деректерді қамтиды. Бірақ олар жазба дерек көздерімен салыстыра қарастырылып, олардың тікелей танымдық ақпарат бола алмайтынын ескеру керек.

әдебиеттер

1. Скифтымов А.П. Поэтика и генезис былин (Очерки). Саратов, 1924.. 127 с; Марғұлан Ә. Эпостың жыр туырудағы тарихи мұралар // Халық мұғалімі. 1940. N4; Жұмалиев Қ. Қазақ

эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері. А., 1958. 402 б.; Қазақ әдебиетінің тарихы. I том. А., 1960 440 б; Әуезов М. Уақыт және әдебиет. А., 1962. 428 б.; Жирмунский В.Я. Тюркский героический эпос. Ленинград. 1974. 386 с.; Қазақ тарихи жырларының мәселелері. А., 1979. 312 б.; Петросян А.А. История народа и его эпос. М., 1982. 216.; Бердибаев Р. К проблеме историзма эпоса // Советская тюркология. 1986. N2. с. 38-42.

2. Жұмалиев Қ. XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың алғашқы жартысындағы қазақ әдебиетінің зерттеу мәселелерінің // Әдеби мұра және оны зерттеу. Алматы. 1961.; Бердибаев Р. Сарқылмас қазына. Алматы. 1983.; Соныкі, Қазақ эпосы. Алматы, 1982; Қирабаев С. Шындық және шығарма. А., 1987; Дүйсенбаев Ы. Эпос және ақындар мұрасы. А., 1969; Адамбаев Б. Шешендік өнер. Алматы. 1989; Соныкі, Алтын сандық. Алматы, 1989; Сейдаханов К. Исатай-Махамбет Қазақ тарихи жырларының мәселелері. Алматы, 1979; Досмұхамедұлы Аламан. Алматы, 1991; Соныкі, Исатай-Махамбет, Алматы, 1991; Тілепов Ж. Елім деп еңіреген ерлер жыры. Алматы, 1995.

3. Махамбет батырдың сөзі // Сәуле (қазақша әдебиет білім журналы). Ташкент, 1924. N3-4. Исатай-Махамбет. I-бөлім. Ташкент, 1924; Баймағамбет правительге беріш Махамбет батырдың айтқан сөзі // Жаңа мектеп. 1927. N8. Повстанческие песни казахов XIX века. Перевод с казахского А. Никольский. А.-А., 1936; Махамбет Өтемісов. Махамбет өлеңдері // Құрастырған Қажым Жұмалиев. А., 1939; Песни степей. Антология казахской литературы // Под редакцией Андрея Семенова. А.А., 1940 1948 1948 1951 // - 1957 // 1958 1958 1962 // 1978 1965 3 I- 1984 XIX 1985; Өтемісов Махамбет. Жыр семсер. А., 1979; Махамбет. Ереуіл атқа ер салмай. А., 1989; Махамбет, “Арыс” баспасы, А., 2001. 160 б.

4. Сүйіншіәлиев Х. Қазақ әдебиетінің қалыптасу кезеңдері. А., 1967. 179-бет.

5. Бердибаев Р. Сарқылмас қазына. 180-бет. Досмұхамедұлы Х. Аламан. А., 1991; Соныкі, Исатай-Махамбет. А., 1991; Дүйсебаев Ы. Эпос және ақындар. Алматы, 1987. 94-99-п; Х. Сүйіншіәлиев. Саңлақтар сарабы. А., X 1978. 25-42-п; соныкі. XIX ғ-дағы қазақ әдебиеті. А., 1986. 22-36-п; Тілепов Ж. Проблемы историзма в казахской поэзии XVIII-XIX веков. Автореферат ... канд. Физиологичес. наук. А., 1987.

6. бес ғасыр жырад II-том. 22-42 б; XIX ғасырдағы қазақ әдебиеті. 22-36 б; Қазақ қолжазбаларының ғылыми сипаттамасы. IV-том, 306-321 б; Қазақстан ҰҒА. Қолжазбалар қоры. 822-папка, N5, 7, 10-істер; 1754 және 1169 папкалар // “Жұлдыз”, 1959. N2. 99-б.

7. Азаматқызы Алмажан. Жетім қыз // Жұлдыз. 1959. N1. Қазақстан ҰҒА. Қолжазбалар қоры. 1302-папка, Қазақ қолжазбаларының ғылыми сипаттамасы. IV-том. 56-58 б; К.Б. Бисембиев. Очерки истории общественно-политической и философской мысли Казахстана. А., 1976.. с. 80-81; С. Қирабаев. Шындық және шығарма. А., 1981. 159-б.

8. Сатаев А. Құрманғазы // Жұлдыз. 1980. N3, 197-199 б.

9. Жұбанов А. Құрманғазы. А., 1978. 17, 61-64 б; Бекенов У. Күй табиғаты. А., 1980. 16-б. Табылдиев Х.Б., Жолжанов М.Қ. Құрманғазы Сағырбаев. А., 1999

10. Досмұхамедұлы Х. Мұрат ақын сөздері, Ташкент, 1924; Мөңкеұлы М. Қарасай-Қази. А., 1943; Үш ғасыр жырлайды. А., 1965; Бес ғасыр жырлайды. 2-том. А., 1989; “Ой, заман – ай, заман – ай”. А., 1991, 2-том; Айтыс. А., 1988. 1-том; Алқаласа әлеумет. А., 1991.

11. Әуезов М. Әдебиет тарихы. А., 1991, 215-217 б.; Әуезов М., Жолдыбаев М., Қоңыратбаев Ә. XIX-XX ғасырдағы қазақ әдебиеті, А., 1933; Тоқмағамбетов Ә. Мұра ақын туралы // ОҒК 97 папка, 166-171 беттер; Жұмалиев Қ. Қазақ әдебиеті. А., 1943; Мұқанов С. Қазақтың XVIII-XIX ғасырдағы әдебиетінің тарихынан очерктер. I-бөлім. А., 1942; Дүйсенбаев Ы. Ғасырлар сыры. А., 1970, 64-83 б; Сүйіншіәлиев Х. XIX ғасыр әдебиеті. А., 1992, 207-232 б; Бисембиев К. Идеино-политическое течение в Казахстане конца XIX начало XX века. С. 97-100; Омарұлы Б. Мұрат Мөңкеұлы. А., 1993; Қорқытов Б. Атырау билері мен батырлары. А., 1992. 61-67 б; Сыдықов Қ., Керімов Ш. Алқаласа әлеумет. А., 1991.

12. Досмұхамедұлы Х. Аламан. А., 1991. 102-105 б.;, 106-113 б, Қорқытов Б. Мұрат ақын // Жұлдыз журналы. 1980, N3, 191-194 беттер.

- 13.Ақберен А., 1972;Бес ғасыр жырлайды.А., 1985;Досмұхамедұлы А.Аламан.А., 1991. 156-159 б.; Қазақ қолжазбаларының ғылыми сипаттамасы. 4-том.А., 1985. 238-241 б.;Сүйіншіәлиев Х.Нұрым ақын хақында // Жұлдыз. 1966. N7;Сыдиықов Қ.Нұрым жырау // Жұлдыз. 1972. N2.
- 14.Ақберен А., 1972;Бес ғасыр жырлайды.А., 1984;Досмұхамедұлы Х.Аламан,А., 1991. 172-бет;Сыдиықов Қ. Абыл ақын // Қазақ әдебиеті. 1968. 17 тамыз;соныкі;Абыл ақын // Жұлдыз. 1970. N9. 151-153 б.;Қазақ қолжазбаларының ғылыми сипаттамасы. 4-том.А., 1985. 54-54 б.\
- 15.Алқаласа әлеумет.А., 1991, 35-93 б.
- 16.Сонда. 93-107 б.
- 17.Ығылман “Арыс”баспасы.А., 2001. 240 б.
- 18.Джумалиев К.Очерки по истории Казахской дореволюционной литературы. А.–А., 1966. с. 111-121;Жұмалиев Қ.Қазақ әдебиетінің тарихы. 2-том, 2-кітап.А., 1965. 228-229-б.;Аманшин Б.Кіріспе сөз// Шөреков Ы. Исатай Махамбет.А.,1976. 5-15-б.;Бердібаев Р.Қазақ эпосы.А., 1982. 214-222-б.;Кенжебаев Б.,Есназаров Ә, XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті.А. 1966. 44-51б.;Сейдаханов К. Исатай-Махамбет // Қазақ тарихи жырларының мәселелері.А., 1979. 182-206 б.;Тілепов Ж.Елім деп еңіреген ерлер жыры.А., 1995. 156-176-б.
- 19.Тілепов Ж.Елім деп еңіреген ерлер жыры.А., 156-159- б.
- 20.Шөреков Ы. Исатай–Махамбет. 23-24, 72-74, 95-96, 102-б.
- 21 Жұмалиев Қ. XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиеті.Алматы., 1965. 235-237 б.
- 22.Сейдаханов Қ. Исатай-Махамбет//Қазақ тарихи жырларының мәселелері.А., 1979. 200-б.
- 23.Шөреков Ы. Исатай–Махамбет.А., 1976. 64-67, 84-89, 126-129, Әуезов М.Жиырма томдық шығармалар жинағы,16-тм,А., 1985.141-145 б.
- 24.Шөреков Ы. Исатай–Махамбет.А., 1976. 25-б.
- 25.Сыздықова Р.,Қойгелдиев М.,Қадырғали би Қосымұлы.А.,1991.Құдайбердыулы Шакарим.Родословная.А. 1990.
- 26.Шөреков Ы. Исатай–Махамбет. 108-бет. Қорқытов Б. Атырау билерімен батырлары. 35-бет.Билер сөзі.Алматы, 1992. 55-56 беттер.
- 27.Дулатова Д.И.Историография дореволюционного Казахстана. А.–А., 1984;Шахматов В.Ф. Историография Казахстана // Очерки истории исторической науки в СССР. М., 1963. Т.3; Сүлейменов Б.С. Проблемы историографии //Вестник АН Каз.ССР. 1968. N1; Сүлейменов Б.С., Басин В.Я., Турга В.В. Некоторые вопросы советской историографии присоединения Средней Азии и Казахстана к России // Изв. АН Каз ССР. Сер. Обществ. Наук. 1972. N1; Бекмаханова Н.Е. История дореволюционного Казахстана в новейшей советской литературе (1968-1971) // Вопросы истории. 1972. N10; Кереева–Канафиева К. Дореволюционная русская печать о Казахстане.А.А., 1963; Масанов Э.А. Очерк истории этнографического изучения казахского народа в СССР. А. – А., 1966; Зиманов С.З. Россия и Букеевское ханства. А.–А., 1982; Дахшлейгер Г.Ф. Султанов Т.И. Востоковедные исследования в Казахстане. // Народы Азии и Африки. 1972. N2; Сүлейменов Р.Б., Моисеев В.А., Востоковедные исследования в Казахстане. А.–А., 1989; Ерофеева И.В. Экономическая связь Казахстана с Россией в русской историографии XVIII – первой половине XIX в. // Вопросы историографии Казахстана. А.-А.,1983; К.И.Кобландин, Н.Э.Масанов, Ж.К.Касымбаев. Внутренняя Орда в русской дореволюционной историографии || Вопросы истории Казахстана в русской дворянско-буржуазной и современной историографии.

«ТӨҢКЕРІЛГЕН ОҚЫТУДА» ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ДИЗАЙНДЫ ҚОЛДАНУ

Джанзакова Шолпан Исағалиқызы

педагогика ғылымдарының докторы, профессор, sholpan.dzhanzakova@mail.ru

Омарова Гүлжазира Рузайқызы

магистр, аға оқытушы, gulzhazira1985@mail.ru

Жұбанғалиева Гүлден Ғалымжанқызы

магистр, аға оқытушы, zhubangalievag@mail.ru

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Аңдатпа: Мақалада автор еліміздің білім беру жүйесіндегі инновациялық үрдістерге сипаттама беріп, «төңкерілген оқыту» мен педагогикалық дизайнның ерекшеліктерін, ұйымдастыру кезеңдерін талдайды. «Төңкерілген оқытуды» жоспарлау, ұйымдастыру және жүзеге асыру кезінде педагогикалық дизайнның (соның ішінде дизайн ойлаудың) мүмкіндіктерін қолданудың қыр-сырымен бөліседі.

Түйін сөздер: «төңкерілген оқыту», педагогикалық дизайн, дизайн-ойлау

Отандық білім беру жүйесі үнемі жетілу үстінде, мәселен қазіргі кезде болып жатқан өзгерістерге мыналарды жатқызуға болады: біріншіден, білім беру нәтижелері туралы түсінік өзгерді (дәстүрлі пәнге бағытталған құзыреттермен қоса әмбебап (икемді) дағдылар дамытылуда; екіншіден, білім беру нәтижелерін бағалау технологияларына қойылатын талаптар айтарлықтай өзгерді (объективті бағалау құралдары жиі қолданылуда); үшіншіден, жылдам цифрландыру білім беру бағдарламаларының сонылығы мен икемділігін арттыру үшін жаңа мүмкіндіктер ашатын цифрлық құралдардың үлесінің артуына әкелді. Болашақта оқыту формаларының икемділігі тек арта түспек. Бұл ретте білім алушының рөлі өзгеруде. Икемділіктің «иелеріне» айналатын білім алушылар өздерінің оқуын жоспарлауға және бақылауға қабілетті. Мұның бәрі оқыту сапасына, білім алушылардың дербес оқу әрекетін тиімді қолдайтын сабақтарды жобалауға қойылатын талаптарды айтарлықтай арттырады, сәйкесінше нәтижелілік артады. Осы үрдістерді ескере отырып, мақаламызды «төңкерілген оқытуды» педагогикалық дизайнның көмегімен қалай жобалауға болатындығына арнағымыз келеді.

«Төңкерілген оқыту» (кейбір қайнар көздерде «төңкерілген сабақ» немесе «төңкерілген сынып» деп те көрсетіледі) – аралас оқыту технологиясының моделі. Аталмыш модельдің басты ерекшелігі: теориялық материал үйде зерделеніп, практикалық жұмыс аудиторияда ұйымдастырылады. Бұл – американдық мұғалімдер Джонатан Бергман (Jonathan Bergman) мен Аарон Сэмстің (Aaron Sams) игі бастамасы.

2007 жылы орта мектептегі химия пәнінің мұғалімдері Джонатан Бергман мен Аарон Сэмс сабақтан жиі қалатын спортшылар үшін бөлек сабақ дайындауға көп уақыт кететіндіктен өз дәрістерін видеоға жаза бастайды. Бұл олар үшін ыңғайлы әрі тиімді болғандықтан, әрі қарай да осы бағытта жұмыс жүргіземіз деп шешеді. «Оқытудың «төңкерілген» моделі білімді жеткізуді баланың жеке кеңістігіне аударады да, практикалық дағдыларды қалыптастырып, дамытуға көбірек уақыт бөлінеді» – дейді Джонатан Бергман [2].

«Төңкерілген оқытуды» ЖОО оқу үдерісінде ұйымдастыру қадамдары:

1) Білім алушыларға үйге тапсырма беру: тақырып бойынша берілген материалдарды қарау / оқу; ғылыми мақаланы зерделеу; белгілі бір мәселе бойынша ашық қайнар көздерден ақпарат

жинастыру (сілтемесін көрсету қажет), сұрақтарға жауап беру, тапсырмаларды орындау. Ескертетін жайт: үйде зерделенетін оқу материалдары қол жетімді болуы тиіс: пәннің оқу-әдістемелік кешені, аудио- немесе бейнедәрістер, тест тапсырмалары, бақылау сұрақтары, т.б.;

2) Аудиторияға білім алушы сұрақпен келуі қажет, аудиторияда келесі сұрақтар төңірегінде кері байланыс ұйымдастырылуы тиіс: «Үй тапсырмасында не түсініксіз болды?» «Нені меңгердіңіздер?» «Не жеңіл болды?» «Не қиын болды?»;

3) Аудиторияда күрделі теориялық материалдар қарастырылуы шарт, жоғары деңгейдегі тапсырмаларды орындау, проблемалық сұрақтарды шешу, топтық жұмыс ұйымдастыру жоспарланады.

Дәріс сабақтарындағы жұмыс түрлері: тірек сызбаларды, зият карталарын құрастыру; Венн диаграммасын, салыстырмалы кестені толтыру; инфографика құру; жаднама әзірлеу; SWOT-талдау жасау; постер дайындау (тізім, деректерді жіктеу, алгоритм құрастыру); бір-бірін үйрету немесе тексеру («Джигсо» әдісі, т.б.).

Практикалық сабақтардағы жұмыс: кейс-стади; көрнекі құралдар жасақтау; эксперимент жүргізу; Google forms сұрау жүргізу және нәтижелерін талдау; бейне ролик түсіру; жарнама жасау; оқу, рөлдік, іскерлік ойын сценарийін дайындау және өткізу; уикипедияға мақала жазу, әлеуметтік желіге пост әзірлеу, т.б.

«Төңкерілген оқыту» бірнеше олқылықтардың орнын толтырмақшы:

- 1) сабақтағы уақыттың тапшылығы;
- 2) бір топта 25 және одан да көп білім алушылардың болуы;
- 3) білім алушылардың енжарлығы, өз бетіндік әрекетке деген ынтасы мен бастамашылдықтың жоқтығы;
- 4) білім алушылардың өздігінен реттейтін оқуын ынталандырудың қажеттігі, т.б.

«Төңкерілген оқыту» моделінің артықшылықтары:

• оқытушы үшін:

- а) теориялық материалды зерделеуге жұмсалатын уақытты үнемдеу;
- ә) әртүрлі деңгейдегі тапсырмаларды жасақтау;
- б) білім алушылардың сабаққа белсенді қатысуы;
- в) білім алушылармен жұмыс жасауға уақыттың көп болуы;
- г) әр білім алушымен жеке жұмыс жүргізу;
- ғ) әр білім алушының даму динамикасын бақылау;
- д) қызығушылық танытқан білім алушылардың бірін-бірі оқытуы, ал оқу үдерісін білім алушылардың қажеттіліктерін ескере отырып ұйымдастыру мүмкіндігі;
- е) тақырыпты жақсы меңгерген білім алушылармен шығармашылық жұмыстар жасау мүмкіндігі;

• білім алушы үшін:

- а) білім алушылардың сабақтан тыс оқуы;
- ә) оқу материалымен дербес (автономды түрде) жұмыс жасау: ыңғайлы уақыт, ыңғайлы орын, бірнеше рет қайталау мүмкіндігі;
- б) оқытушыдан қажеттілігіне қарай көмек сұрау;
- в) тиімді кері байланыс алу;
- г) сабақтағы тығыз өзара әрекеттестік.

«Төңкерілген оқыту» моделінің кемшіліктері:

- 1) оқытушының оқу материалдарын әзірлеуге ұзағырақ уақыт жұмсауы;
- 2) оқытушының практикада білімді қалай тиімді қолдануды ойластыруы – қосымша жүктеме;
- 3) білім алушының үй тапсырмасына жауапкершілікпен қарамауы.

Ал «педагогикалық дизайн» ұғымы қазақстандық әдебиеттерде «оқыту дизайны», «педагогикалық жобалау», «педагогикалық технология» және т.б. тіркестерімен танымал.

Педагогикалық дизайн – өте жас сала. Ол көптеген адамдарды күрделі техникалық тапсырмаларды орындауға тез және тиімді үйрету қажет болған күрделі тарихи кезеңде пайда болды. Бұл екінші дүниежүзілік соғыс кезінде АҚШ психологтері мен ғалымдары (Robert Gagné, Leslie Briggs, John Flanagan және т.б.) белсенді қатысқан кезде болды, олар Б.Ф.Скиннердің оперантты шарттылық теориясын басшылыққа алып, оқыту теориясы мен практикасының жаңа саласының дамуына үлкен әсер етті. Екінші дүниежүзілік соғыс аяқталғаннан кейін де зерттеулер жалғасын тапты.

«Педагогикалық дизайн» терминін алғаш Роберт Милс Ганье (Principles of Instructional Design) және Роберт Глейзер (Psychology and Instructional Technology) өткен ғасырдың 60 жылдарының басында қолданған. Роберт Глейзер педагогикалық дизайнды дамытудағы маңызды кезеңдерін бөліп көрсетті:

- 1960 жылдардың басында Роберт Магер мұғалімдерге мақсат қою өнерін үйрету қажеттілігін түсініп, *Preparing Objectives for Programmed Instruction* (1962) еңбегін шығарды.
- Педагогикалық дизайнды дамытудың келесі маңызды факторы нормативтік бағдарланған бағалауға қарама-қайшы келетін бағалаудың өлшемді (критериалды) жүйесін әзірлеу болды. Алғаш бұл терминді Роберт Глейзер енгізді [Glaser, Klaus, 1962].
- Педагогикалық дизайн тарихындағы тағы бір маңызды оқиға 1965 жылғы Роберт Ганье (1965) жазған «The Conditions of Learning» кітабының бірінші басылымы болды. Бұл кітапта оқыту нәтижелерінің бес түрі сипатталған: ауызша ақпарат, зияткерлік қабілеттер, психомоторлық дағдылар, қарым-қатынас және когнитивті стратегиялар. Нәтижелердің әрбір түрін дамыту үшін оқу жағдайларының арнайы жиынтығы қажет. Роберт Ганье сонымен қатар осы шарттардың егжей-тегжейлі сипаттамаларын ұсынды.
- Майкл Скривен (1967) оқу үдерісінде қалыптастырушы бағалау ұғымын енгізді. Ол бұл үдеріс оқытушыларға білім беру нәтижелерінің қалыптасу динамикасы мен бағытын бағалауға және қажет болған жағдайда қорытынды бағалау жүргізілгенге дейін оқыту тәсілдерін қайта қарауға мүмкіндік беретінін баса айтты.

1960 жылдардың басында аталған тұжырымдамалар біріктіріліп, педагогикалық дизайнның негізін қалайтын модельдер құрастырылды. Жасалған модельдерді сипаттау үшін оқу дизайны (instructional design), жүйені әзірлеу (system development), жүйелі нұсқаулық (systematic instruction) және оқу жүйесі (instructional system) сияқты терминдер пайдаланылды. Қазіргі кездің өзінде бұл компоненттер педагогикалық дизайнның заманауи модельдері үшін өзекті болып қала бермек [3].

Бұл мақалада педагогикалық дизайнның моделі ретіндегі дизайн-ойлау әдісін қолдану арқылы «төңкерілген оқытуды» қалай жоспарлап, ұйымдастырып, жақсартуға болатындығын егжей-тегжейлі қарастырғымыз келеді.

Дизайн-ойлау – әлеуетті тұтынушының нақты мәселелері мен мүдделерін шешуге бағытталған стандартты емес жобаларды, өнімдер мен қызметтерді құрудың заманауи әдісі. Бұл терминді американдық ғалым, экономика саласындағы Нобель сыйлығының лауреаты Гербарт Саймон 1969 жылы «жасанды ғылымдар» (The Science of the Artificial) кітабында енгізген. Саймон ұйымдардағы басқару принциптерін зерттеді. Ол ең тиімді шешім қабылдауға және ең жақсы жобаларды жасауға қызығушылық танытқан болатын.

Өткен ғасырдың 90-жылдары дизайн-ойлау батыс елдерінде білім беру мен ғылымды дамытуда қолданыла бастады. Соңғы жылдары АҚШ-тың орта мектептерінде аталған бағдарлама кең көлемде жүргізіліп жатыр, осы әдіс ХХІ ғасырдың басынан бастап Еуропа мен Ресейде де білім беру жүйесіне кіріктіріліп, жүзеге асырылуда.

Дизайн-ойлаудың басты мақсаты – қоғамдағы шешілмеген мәселелерді инновациялық және креативті тәсілдерді қолдана отырып анықтау, әрі осы ашылған жаңалықты күнделікті өмірде қолдану. Дизайн-ойлау бір немесе бірнеше адамның емес, көбінесе үлкен топтың, ұжымның бірлескен әрекеті болып табылады. Герберт Саймонның айтуынша, адам

өміріндегі кездесетін қиындықтар мен түрлі мәселелердің шешімін табу, өмір сүруді жеңілдету үшін жасалатын шешімдер мен жаңалықтардың жиынтығы осы модель болып табылады.

Дизайн-ойлауды алғаш рет білім беру мен ғылым салаларына енгізу Стэнфорд университетінің Дизайн мектебінде қолданысқа ие болды. Білім алушылардың белсенді әрекеті мен позитивті ойлануы, мәселеге сыни тұрғыда баға беруге үйренуі, шығармашылық дағдыны күшейтуге жетелейтін оң нәтижелері алғаш рет осы Стэнфорд университетінің қабырғасында айқындалғаннан кейін, бұл бағдарламаны білім беру саласына белсенді түрде кіріктіру жұмыстары жүргізіле бастады. Білім алушыларға сабақ беруде дизайн оқытуды қолданудың олардың белсенділігінің артуына оң әсер беретіндігін Стэнфорд университетінің профессорлары нәтижелі дәлелдер арқылы көрсетті, мектепте дизайн оқытуды қолданудың артықшылықтары қандай болмақ, және білім алушылардың креативті ойлануына қаншалықты көмектесе алады деген сұрақтарға жауап беру үшін түрлі тәжірибелер жасап, қорытындылар жасады. Білім алушыларға сабақ беруде аталған бағдарламаның көптеген әдістерін қолдану арқылы шығармашылық дағдыны дамытудың маңызы зор.

Дизайн-ойлауды мектептегі білім беру жүйесіне кіріктірудің АҚШ-та сәтті жүргізілуінен кейін көп ұзамай бұл модель кең қанат жайып, Батыс Еуропаға тарай бастады. Сабақ беру үдерісінде дизайн-ойлауды қолдану ХХІ ғасырдың басында Ресейдің мектептері мен жоғарғы оқу орындарында, кәсіпкерлік, психологиялық курстарда тәжірибеден өте бастады.

Қиын мәселелерді шығармашылық тұрғысында және жаңа инновациялық технологияларды қолдана отырып шешудің тиімді жақтарын қарастыру – дизайн-ойлаудың басты қағидасы. Түрлі шығармашылық креативті идеяларды тудыру мен жүзеге асырудың жолдары арқылы білім алушыларға өз білімдерін өмірмен байланыстыруға үлкен мүмкіндіктер туды [4].

Әдістің тиімділігі мен білім беру саласына кіріктірудің мүмкіндіктері мен маңыздылығы алғаш рет елімізде 2015 жылы қазан айында Шымкент қаласындағы химия-биология бағытындағы Назарбаев Зиякерлік мектебінде өткен семинарда жан-жақты қарастырылды. АҚШ-тың Калифорния штатындағы Silicon Valley Innovation Center мен Кремний даласы деп аталатын ғылыми орталықтың мамандары бірлесе отырып, еліміздің мұғалімдерінің кәсіптік тұрғыда дамуына серпін беру үшін дизайн-ойлаудың арнайы бағдарламасын жасақтады. Алайда ашық қайнар көздерден бұдан өзге ақпарат таппадық. Сондықтан біз дизайн-ойлауды қалай жүзеге асыруға болатындығын зерделеп, өзіміз зерттеу жұмысына кірістік.

Стэнфорд университетінің мамандары «Дизайн-ойлау» моделін бес кезеңге бөліп қарастырады:

- **Түсіну (эмпатия)** деп аталатын бірінші қадамда нақты міндеттер мен мәселелерді анықтау, осы анықталған мәселелерді шешу үшін айқын мақсаттар қою керек. Бұл үдеріс бір немесе бірнеше адамның әрекетімен емес, үлкен ұжымның әрекетімен жүзеге асады. Өйткені көпшілік адамдардан түрлі идеялар мен жаңалықтардың туындауы заңдылық. Үдеріске белсенді қатысушы әрбір азамат өзінде туындаған идеялар мен мәселелерді ортаға салады. «Төңкерілген оқытуды» жоспарлау және ұйымдастыру барысында бұл кезеңде мынандай сұрақтардың жауабын алуымыз керек: **Біз кімді оқытамыз? Оларды қалай ынталандырамыз? Оқытылуы тиіс маңызды сұрақтар қандай? Қандай қиындықтар бар? Біртұтас курс па әлде тек сабақты ғана құрастырмақшымыз ба? Ұйымдастыруға және өткізуге қанша уақытымыз бар?**
- **Бағалау (фокус)** кезеңінде қатысушылар жобаның нақты тұжырымдамаларын анықтайды. Кезеңнің ерекшелігі сол дизайнерлер алдыңғы кезеңде естіген, көрген ортаға салған ақпараттарды жинақтайды. Жинақталған ақпараттар ұжым арасында талданып, ең маңыздысы тандап алынады. Бұл кезеңде қатысушылар (білім алушылар да болуы мүмкін)

таңдап алынған ақпараттарға өзара қорытынды шығарып, осы жобаны одан әрі зерттеу нысанына айналдырады, бұл кезең идеяларды жүзеге асыру үшін ұжым боп жұмыс жүргізумен ерекшеленеді. «Төңкерілген оқытуды» жоспарлау және ұйымдастыру барысында бұл кезеңде мынандай сұрақтардың жауабын алуымыз керек: **Уақытты ескергендегі өлшенетін мақсаттарымыз қандай? Орындалған тапсырмаларды бағалау критерийлеріміз қандай? Біз қандай контент ұсынамыз? Кері байланыс, бағалау, өзін-өзі бағалау қалай жүзеге асырылады? Күтілетін нәтиже қандай болуы керек?**

- **Идеяны таңдау** кезеңі таңдалған идеяны жүзеге асыруға бағытталады. Бұл кезеңде жұмыс табысты болу үшін алдыңғы кезеңде жинақталған ақпараттардың ең құндысы мен ең қажеттісі жинақталуы тиіс. Бұл кезең – нағыз шығармашылық жұмыстармен сипатталатын кезең, осы кезеңде идеяны жүзеге асыру жұмыстары жүргізіледі. Осы кезеңде білім алушылармен жұмыс істегенде миға шабуыл, ойлан тап, т.с.с. сынды білім алушылардың сыни тұрғыда ойлау дағдыларын дамытудың мүмкіндігі зор. Осы тұста айта кетерлік бір жайт, бұл кезең білім алушылардың шығармашылық, техникалық, көшбасшылық қабілеттерінің оянуы мен одан әрі дамуына себепкер болмақ. «Төңкерілген оқытуды» жоспарлау және ұйымдастыру барысында бұл кезеңде мынандай сұрақтардың жауабын алуымыз керек: **Қандай ресурстарды қолданамыз? Материалды қандай форматта ұсынамыз? Оқыту үдерісін қалай басқарамыз? Оқытудың қандай формаларын және әдістерін тандаймыз? Өзара белсенді әрекеттесу қалай жүзеге асады?**

- **Прототиптер құру** кезеңінде алға қойылған мәселені шешуге бағытталған соңғы нәтижелі шешімге бағытталған макеттер мен модельдер жасалады. Прототип кезеңінде рөлдік ойынның сценарийі толық дайын болып, ендігі мақсат білім алушылар осы сценарийді орындап шығуы керек. Яғни бұл кезең алдыңғы кезеңдерден өткен инновациялық идеяларды толықтай аяқтап жүзеге асыруға дайындайтын кезең болып табылады. «Төңкерілген оқытуды» жоспарлау және ұйымдастыру барысында бұл кезеңде мынандай сұрақтардың жауабын алуымыз керек: **Материал қаншалықты жаңаланып отырады? Техникалық ақаулар орын алса, олар қалай шешіледі? Бізге тағы кімнің (техникалық персонал, әдіскер, т.б.) көмегі керек?**

- Прототип кезеңінде жүзеге асырылған макет немесе модель (көріністің сценарийі, техникалық, гуманитарлық ғылымдардағы түрлі жаңалықтар болуы мүмкін) соңғы бесінші **тестілеу** кезеңінде арнайы зерттеушілер командасының тексеруінен немесе шынайы өмірде тұтынушылардың сынағынан өткізіледі. Тестілеудің қорытындысы шыққан соң зерттеушілер тобы макетті немесе ғылыми жаңалықты өңдеп, шешімдерін шығарады. «Төңкерілген оқытуды» жоспарлау және ұйымдастыру барысында бұл кезеңде мынандай сұрақтардың жауабын алуымыз керек: **Ойлағанымызды іске асыра алдық па? Қандай қиындықтар кездесті? Нені өзгерту керек?**

Аталған бес кезеңді «төңкерілген оқытуда» қолдану арқылы бұл үдерістің барлық қатысушыларының қажеттіліктерін қанағаттандыруға жағдай жасау, білім алушылардың шынайы тұрғыда шығармашылық қабілеттерін арттыруға және қажет біліктіліктерін қалыптастыруға деген құлшынысын арттыру – дизайн ойлаудың басты қағидасы.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Шунк Дейл.Х. Оқыту теориясы: Білім беру көкжиегі. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2019. – 608 б.

2. «Төңкерілген оқыту» әдісін оқыту үдерісінде тиімді қолдану: әдістемелік нұсқаулық./ Қ.Қ. Тілеуов, Р.Н. Жұмабаев, Ж.М. Қоңырбаева, С.И. Унбаева, Н.Ә. Тайбазаров. – Астана: «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2018. – 41 б.

3. Педагогический дизайн: российская и зарубежная исследовательская повестка / Е.В.Чернобай (научная редакция), Е.А.Ефимова, Ю.Н.Корешникова, М.А.Давлатова; Национальный исследовательский университет «Высшая школа экономики», Институт образования. – М.: НИУ ВШЭ, 2022. – 44 с.

4. Жамелов Б.А. «Дизайн ойлау» — оқыту мен білім берудегі жаңа әдіс // <https://bilimainasy.kz/дизайн-ойлау-оқыту-мен-білім-беруде/>

ӘОЖ 821.512. 122

Қуандық Түменбайдың «Қобыздың мұңы» шығармасын сыныптан тыс оқыту

Темірбай Әсем Ғалымжанқызы
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің магистранты
assemtem@mail.ru
Қызылорда, Қазақстан
Ғылыми жетекші: Тайманова Сара
Қызылорда ашық университетінің доценті, ф.ғ.к.
sara.taimanova@mail.ru

Аннотация: В статье авторы раскрывают значимость содержания рассказа «Страдания кобыза» Түменбая Куандыка в познавательном-воспитательном внеклассном обучении и развитии креативного мышления обучающихся. В также статье предлагаются образцы анализа текста.

Ключевые слова: кобыз – символические образ, проблема совести художественная реальность, трагедия национализации.

Annotation: In the article, the authors reveal the significance of the content of the story "The Suffering of Kobyz" Tumenbaya Kuandyk in cognitive and educational extracurricular learning and the development of creative thinking of students. The article also offers samples of text analysis.

Key words: kobyz – symbolic image, the problem of conscience, artistic reality, the tragedy of nationalization

Қазақстандық білім беру жүйесінің қазіргі заман талаптарына орай жаңа құрылымдық сипат алуы мемлекеттік мүддемен ұштасып жатқан келелі міндеттердің бірі болып саналады. Білім беру – қоғамдық-әлеуметтік тұрғыдағы күрделі педагогикалық категория. Ол философиялық-методологиялық көзқарас тұрғысынан құндылық жүйе, үрдіс, нәтиже ретінде қарастырылып, мемлекеттік талаптарды қанағаттандыруды мақсат етеді. Оқу нәтижелері құзыреттілікке бағытталған бұл жүйенің басты міндеті ұлттық құндылықтар негізінде оқушыларға көп деңгейлі білім беруді ұйымдастыру және ашық әлеуметтік жүйе ретінде әрбір оқушының тұлғалық дамуына жағдай жасау болып табылады. Нәтижелі білім беруді нысана тұтып отырған бұл жаңа жүйенің мерзімдік ғана емес, жалпы құрылымдық-мазмұндық сипаты да түбегейлі жаңартуларды қажет етеді. Соның бірі – білім алушының еркін, үйлесімді дамуын және креативті ойлай білу қабілетін мүкіндіктеріне қарай оқыту.

Көркем шығарманы оқып үйрену арқылы оқушылар әлеуметтік өмірге бейімделіп, қоршаған орта, замана келбетін түсінуге қажетті білім-білік дағдыларымен қаруланады. Әдебиетті оқу, талдау арқылы алған білім негіздерін оқушы өзінің қажетіне жарата алуы пәннің нәтижесін көрсетеді. Мектеп оқушыларына сыныптан тыс оқуға ұсынылатын көркем шығармалардың табиғатын таныту, оның мазмұндық-құрылымдық сипаттарын ажырата білу және әдебиеттің сөз өнері ретінде құдіретін дәйектей алу дағдыларын қалыптастырады. Сондықтан да мектеп оқушыларына сыныптан тыс көркем шығарма оқытудың маңызы зор.

Көркем шығарманы талдап оқу.

Сыныптан тыс оқуға ұсынылатын шығармалардың бірі – Қуандық Түменбайдың «Қобыздың мұңы» атты әңгімесі. Шығарма негізгі үш идеядан тұрады. Әңгіменің идеялық-композициялық тұтастығы желісіндегі басты кейіпкерлердің бірі – Бәла. Оның көркемдік жинақтаумен бейнеленуі осы әңгімедегі әке мен қызы арасында берілген. Алғашқы бөлімінде - ақ автор, яғни баяндаушы әңгіменің бас кейіпкерлері әкесі мен қызы туралы сөз етеді. Үйінен шығып, оқу орнына көңілсіз бара жатқан қыздың сырын ашуға ұмтылады. Өзі ұнатпаған скрипка класына баруға қыз ықтиярсыз.

«Қызы жабырқау. Түюлі қабағында құлыптаулы сандықтай бір сыр бар. Қолында – музыка аспабы салынған қобдиша. Бұл – скрипка. Оның скрипкашы екенін бұрыннан білемін»[1,150],- деп баяндайды автор. Шегініс жасалып әкесі сөз болады. Оның жымысқы күлкісі, желтоқсан оқиғасынан кейінгі жастарға көзқарасы, өзгеше сезімі пайымды түрде көрсетілген. Көркем әңгімені оқи отырып, көңілсіз, жабырқаулы қыздың көкейіндегі толған сұраққа автормен бірге жауап іздегендей боламыз. Оның қабағы таң атпай неге томсарыңқы? Алматыдағы ең әсем де еңсесі биік Төлебаев көшесінің бойында неге көңілсіз күй кешіп барады?!. Оның ең алғаш «Отырар сазы» оркестрі өмірге келіп, соның концертіне барып қазақтың киелі аспабы қобыздың ыңыранған үні жанына дерт болуының сыры неде? Міне, осы сұрақтардың танымдық мәні – қазақ халқының ұлттық аспабы қобыздың құдіреттілігін, қасиеттілігін айқындап тұрғандай. Қобыз аспабына деген Бәланың құмарлығы, скрипканы тастаймын деген ойға келуінің сырын ұлттымыздың тарихына, өнеріне деген құрмет деп түсінуге болады. Ол 16-17 ғасырларда Италияда дүниеге келген скрипка мен қобызды салыстырады. Қобыз – 8-9 ғасырларда туған еліне мәңгі өлмес өмір іздеген акыры оны қобыз сарынынан іздеген Қорқыт есімімен байланыстылығы да жас қыздың ұлттық аспапқа деген құмарлығын одан әрі оята түскендей. Оны шығарманың төмендегі үзігінен аңғарамыз.

Концерттен қайтқаннан кейін қыздың әкесіне:

– Мені неге қобызға бермедіңіз? -деді әкесіне концертке барып келген күннен кейін кофе ішіп отырып.

– Онда не бар?! Екі аяғыңның арасына қасып ап... Как не приятно! Скрипка тамаша емес пе! Мойныға тигізіп қана ... как красиво. Әке кофеден бір ұрттады.

Баланың шешесі бақилық болып кеткелі де он жылдан асты. Әкесі бас құрамай жүр. Бір үйде екеуі. Кең сарайдай үйде әкесі жалғыз қызының көңіліне қарап қипақтап жүргендей көрінеді. Бірақ, мына сөзі жанына жақпады.

– Домбыраны да аяқты айқастырып тартады ғой.

– Ол – домбыра. Қобыз.... ыңырсып, ыңыранып. Білем мен қобызды. Бақсылар тартқан. Біле білсең, ол ескіліктің қалдығы. Заман өзгеріп жатыр. Колбин келді.

– Папа, қобыз скрипкадан сегіз ғасыр бұрын жаралыпты. Тіпті, скрипканың атасы секілді. Үндері ұқсас. Сондай нәзік. Мамамның даусы секілді.

Қыз кәмілетке толмаған жасында қасынан мәңгіге кеткен анасын еске алды.

– Мені қобызға беруіңіз керек еді.

– Ол кезде қобызға үйрететін ешкім болмады. Енді-енді ғой шығып келе жатқаны. Енді вообще, ондай музыка аспабы насихатталмайтын шығар.

– Бәла, сен енді жас емесің. Мен сенің фамилияңды РОВД-дағы тізімнен өшірттім. Ол МВД-ға жетсе сен оқудан, мен жұмыстан қуыламын. Қайтесің, қайдағы бір қобыз үшін... Скрипкаға ие бол. Неге жетсең де сені скрипка жеткізеді.

– Папа, бүгінгі күннің атасы өткен күн емес пе? Біз неге өткен күнді бір күнде өшіріп тастағымыз келеді. «Өзіне дейінгіні білмеген адам сәби күйінде қалады» дейді ғой. Біздің өткеніміз қобыз емес пе? Әйтеуір онда бір тылсым күш бар. Біздің өткеніміз Қонаев емес пе, неге колбиншіл болып қалдыңыздар?![1,151,152].

Міне, осы үзіндінің өзінен ел азаматтарының қоғам туралы танымын аңғарамыз. Әке жалтақ, бала шарасыз. Ұлттын сүйген ұрпақты отбасы тәрбиесінің өзінде-ақ тұншықтырған қоғам. Кеңестік саяси идеологиялық жүйенің талабы. Автор өнер тарихын баяндау арқылы ұлт тарихын меңзесе керек. Бұл – әңгіменің осы бөліміндегі негізгі ойдың идеялық қазығы. Қаламгер қызы мен әкесінің екі түрлі болмысын қатарластыра алып, ұлтсыздану зардабын бейнелеген. Мұндағы қобыз – қазақтың өткен тарихы. Қазақтың аңыз әңгімелерінде алғашқы музыкалық аспап – қобыз. Алғашқы сазгер және абыз Қорқыт. Қобыз – қазақтың ұлттық өнері. Ежелден мәдениеті дамыған, құдіретті өнердің киесі дарыған, «Сыр елі – жыр елі» атанған қасиетте жерде Қорқыт ата жатыр. Қорқыт – күй атасы. Қара қобызын күңгірттен Қорқыт ата өз жырларында елдің елдігін, халықтың береке-бірлігі мен ынтымағын сақтап қалудың қамын ойлады. 1986 жылы қазақ жастарының да ойы осы еді. Автор шығармасында осындай шегініс жасау тәсілі арқылы табиғи заңдылықтар мен ұлттық құндылықтардың бұзылуына қарсы. Оның ойынша барлығына кінәлі – адамдар. Ол адамдардың санасын бұзған – кеңестік жүйе, коммунистік идея. Ол – қоғам қасіреті. Қоғамдағы осы трагизмді автор кейіпкерлер (әке мен бала) диалогы арқылы береді. Сондай-ақ бір-біріне қарама-қарсы заттарды қатар пайдалану арқылы олардың негізгі ерекшелігіне назар аударады. Бірде мұңаю, бірде ертеңгі күнге сенім арту арқылы адам бойындағы арпалыс сезімді ашуға тырысқан қаламгер ұлттық рух пен еңсесі түскен елдің, биліктің айтқанын істеп, көлеңке тәрізді еріп жүретін қызметкерді, билікте отырған қазақтардың қолынан ештеңе келмейтінін қатар қояды, бүгінгі тәуелсіздіктің қалай келгендігіне назар аударады. Әңгіменің лейтмотиви – бостандық, егемендік, тәуелсіздік.

Қуандық Тұменбайдың жоғарыдағы әңгімесінің үшінші бөлімінде жеке адамның (Бәла) ішкі өмірі, желтоқсан оқиғасы кезеңде жастардың басынан өткен азапты тағдыр тәлкегі назарға алынған. Мұнда шым-шытырық оқиғалардан гөрі жеке адам санасындағы сапалық өзгеріс, рухани қопарылыс, ішкі сезімдік құбылыстар тереңдете талданады. Оны автор кейіпкерінің ішкі монологы арқылы береді. Ішкі монолог – (іштей ойлау, кейіпкердің өзін-өзі саналуы, ой ағысы) адам психологиясының ішкі иірімдерін, күрделі де терең ойлау жүйесін, сана мен сезім арпалыстарын ашу. Ішкі монологтың көркемдік қызметі – адам жанының сырт көзге байқала бермейтін ішкі «қоймаларын», құпия-қалтарыстарын, жұмбақ сырларын шынайы да сенімді түрде бейнелей білу[2, 142].

Әңгімеде ұлтсыздану трагедиясы Бәла мен Хайдардың ой ағысы мен диалогы арқылы берілген.

Көркем әңгімені оқыту барысында берілетін теориялық білім.

Символдық образ - әдебиетте ойды астарлап, басқа нәрсені суреттеу арқылы жасалатын нақтылы сипаты бар балама бейне. Жалпы халықтық тілде кездесетін символда бір нәрсені өз қалпынан басқаша сипатта көрсетіп, сондай-ақ нақтылы бір затты, нәрсені екінші нәрсенің, не ұғымның жай баламасы ретінде алу арқылы жасалады[2,183].

Мысалы, әңгімеде қобыз тек музыкалық аспап ғана емес адам бейнелі тұлға. Жазушы қобызды ұлттық ұғымның символы, сан ғасырлар куәсі, бабаларымыз бен кейінгі ұрпақтың жан сыры, келбеті ретінде алады. Автор осындай символдық образ арқылы ұрпақ санасына жаңа таным қалыптастырады.

Көркем шығарманы сыныптан тыс оқыту барысында біз сабақтың бірыңғай үш дидактикалық мақсатын басшылыққа алдық.

Мақсат дегеніміз – алдын-ала бағдарланған, келешекте қол жеткізуді көздеген нәтиже. Сабақтың бірыңғай үш мақсатының негізгісі – танымдық (білім)

1. Әрбір оқушыны көркем шығарманы оқыту арқылы өз бетінше білім алуға үйрету.
2. Білімді меңгертудің толықтық, жүйелілік, оперативтілік, тереңдік, саналылық, беріктік сияқты талаптарын меңгерту.
3. Мынадай дағдыларды қалыптастыру: көркем мәтінді талдап оқу дағдыларын, негізгі түйіндерге (әдеби деталь) көңіл бөлу және оны түсіну дағдыларын қалыптастыру.

4.Мынадай біліктерді қалыптастыру: табысқа жеткізетін білім мен дағдыларды үйрету.

Тәрбие.

1.Ұлттық тәрбие беру.

2.Ұлттық құндылықтарды ұғыну.

Дамыту.

1.Ой-өрісін дамыту, өзіндік пікірін қалыптастыру т.б.

Мысалы, Қобыз – қазақ, домбыра – қазақ, қобыз – тарих.

Оқушылардың өздігінен істейтін жұмыстардың түрі

Өзіндік жұмыс:№1

№1. Әңгімеде айтылған ойға сипаттама бер.

№2. Шығарманың жанры мен идеясын, тақырыбын қорытып жаз.

№3. Шығарманы құрылысына қарай талда, жоспар құр.

Өзіндік жұмыс № 2

Атақты ел сыйлар ақсақалымыз мінберге шығып алып:

«Оңбағандар! Тексіздер! Неге қазақтың атына кір келтірдіңдер?»-деп сарнап тұр. Атақты, көзі қарақты ақын бұлай десе жастарға кім араша түспек. Қыздың ойына «Қайда барсаң, Қорқыттың көрі» сөзі орала кетті. Соңғы уақытта Бәла Қорқыттың күйлерін тыңдап, соны үйренуге бел шеше кіріскен... Ойды жалғастырыңыз.

Қорыта айтқанда, сыныптан тыс оқудың қай түрі болса да белгілі бір мақсатқа негізделеді. Ең бастысы – оқушының дербес оқу дағдысын дамыту.

Мұнда әрбір оқушы жеке тапсырмалармен жұмыс жасайды.

Сабақ кітапханада, музейде, шеберханада, табиғат аясында өтіле береді. Сипаты жағынан әдеттегі сабақтан өзгеше, мерекелік сипатта өтеді.

Оқушының өзіндік жұмысы басым болады, сабақ еркін әңгіме, сырласу, ой толғаныс түрінде өтеді.

Әдебиет

1. Қуандық Түменбай Ағаш ескерткіш: Хикаяттар мен әңгімелер. – Алматы: Жазушы, 2008. – 240 б.
2. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі. Құрастырған: Ахметов З., Шаңбаев Т. – Алматы: Ана тілі, 1991.–288 б.
3. Гүлжаһан Орда. Адамның мұңы //Ақиқат ұлттық қоғамдық-саяси журналы. 12 желтоқсан, 2012 жыл.

ӨОЖ 821.512.122

ОҚУШЫЛАРДЫҢ КОММУНИКАТИВТІ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУДАҒЫ ШҚІРТАЛАСТЫҢ РӨЛІ

Тойлыбаева Қымбат Ғабитқызы

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университетінің магистранты
Талдықорған қаласы, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада қазіргі уақытта әдебиетті оқытудың дидактикасы мен әдістемесінде қалыптасқан пікірталас мәселесі қарастырылады. Оқушылардың коммуникативті дағдыларын қалыптастыруды қамтамасыз ететін оны ұйымдастыруға қойылатын талаптарды сипаттайды.

Түйінді сөздер. Пікірталас, дискуссия, құзыреттілік, коммуникативті дағдылар, жеке тұлғаның коммуникативті мәдениеті, оқырманның коммуникативті мәдениеті.

Пікірталас технологиясының коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастырудағы артықшылығы – пікірталас процесінде оқушыларды белсенділікке ынталандыратын, берілгеннен тапсырма ауқымынан шығуға мүмкіндік беретін жағдай жасалады. Тәжірибе көрсеткендей, қазақ тілі мен әдебиеті сабақтары, факультатив курстары, әдебиеттен сыныптан тыс жұмыстар коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыру мақсатында пікірталас технологиясын пайдаланудың ең жақсы ұйымдастыру формаларының бірі болып табылады. Пікірталас (латын тілінен алынған *discussio* – зерттеу, қарастыру) – кез келген мәселені, проблеманы жан-жақты ұжымдық талқылау немесе ақпаратты, идеяларды, пікірлерді, ұсыныстарды салыстыру.

Пікірталастың басқа талқылау түрлерінен ерекшеленетін маңызды сипаттамасы – дәлелдеу. Даулы (талас тудыратын) мәселені талқылай отырып, әңгімелесушіге қарсы тұрған әр тарап өз ұстанымын дәлелдейді. Пікірталас кез келген мәселені, даулы мәселелерді жиналыста, баспасөзде, әңгімеде көпшілік алдында талқылауды да білдіруі мүмкін. Пікірталастың айрықша ерекшелігі – біріктіруші бастама ретінде тақырыптың болуы. Пікірталас көбінесе күрделі тақырыпты, теориялық мәселені оқу, оқу процесін белсендіретін әдіс ретінде қарастырылады. Пікірталастың бірнеше түрі бар:

1. Дамушы пікірталас, бұл оқу процесінің дәстүрлі кезеңінен өрбіп, туындайды. Ол ойламаған жерден, кейде өздігінен пайда болады, бірақ ол үшін дәстүрлі сабақта белгілі бір шарттар жасалуы керек: «Не үшін?», «Неге?», «Сіздің пікіріңіз қандай?» сияқты ізденіс сұрақтарының болуы шарт. Мұғалім белгілі бір оқу ақпараты блогын ұсынғаннан кейін оқушылардан : Маған қандай сұрақтарыңыз бар? Сізге не түсініксіз?, -деп сұрайды.

2. Өздігінен туындайтын пікірталас, яғни жетекшісіз талқылау. Ол оқушылардың бастамасымен туындайды, ал мұғалім талқылаудан шығып кетеді. Ол оқушыларды тәуелсіздікке үйретеді, олардың ақпараттық білім қорын кеңейтеді және өзін-өзі бекітуге мүмкіндік береді.

3. Мұғалім үшін де, оқушылар үшін де алдын ала дайындық жүйесін қамтитын оқу талқылауы.

Пікірталас формалары:

1. Дөңгелек үстел – мәселені (тақырып, проблеманы) оқушылардың шағын тобының (әдетте бес адам) серіктестік негізінде талқылауы. Қатысушылар мен «аудиториямен» (сыныптың қалған бөлігімен) пікір алмасу процесінде позициялар, көзқарастар атап өтіледі.

2. Панельдік пікірталас немесе «панельдік топ» отырысы – әдетте төрт-алты студент алдын-ала тағайындалған төрағамен алдымен топ ішінде алдын- ала анықталған мәселені талқылайды, содан кейін бүкіл сыныпқа өз ұстанымдарын айтады. Топтың әрбір мүшесі қысқа, бірақ ауқымды хабарлама жасайды.

3. «Форум» – сараптамалық топтың отырысына ұқсас талқылау, тек осы жағдайда ғана форумға қатысушы оқушылар тобы «аудиториямен» (сыныппен) пікір алмасады.

4. «Симпозиум» – алдыңғысымен салыстырғанда неғұрлым ресми талқылау, оның барысында қатысушылар белгіленген мәселе бойынша өз көзқарастарын көрсететін баяндамалар жасайды, содан кейін «аудитория» (сынып) сұрақтарына жауап береді.

5. «Дебат» – екі қарама-қарсы, бақталас команда (топ) өкілдерінің дәлелдеу және теріске шығару арқылы кезектесіп орындауы болып табылатын нақты рәсімделген пікірталас.

6. «Сот отырысы» – сот талқылауын (істі тыңдау) имитациялайтын рәсім бойынша талқылау.

7. Аквариум техникасы —пікірталастың бұл түрі, әдетте, мазмұны қарама-қайшы тәсілдермен, қақтығыстармен, келіспеушіліктермен байланысты материалмен жұмыс істегенде қолданылады.

8. «Баспалдақ»: оқушылар топтары (жұптары) полилогқа өсу ретімен енгізіледі: бірінші топтан соңғы топқа дейін. Әр жұп оқушы проблема бойынша біртұтас келісілген пікірін дайындап, айтады. Әр топ (жұп) пайымдаулар саны бойынша есептеліп, көбірек ұпай жинауға тырысады. Келесі топтың оқушылары ортақ пікірге келе алмаса, кезекті өткізіп жібереді. Екі рет өту модераторға (көшбасшыға) топтан 3 ұпай алуға мүмкіндік береді, ал мұғалім оқушылардың жұмысын теріс бағалауға құқылы.

9. «Микрофон»: келісілген көмек аясында мұғалім микрофонды беру арқылы топтағы әлсіз белсенді оқушыларды белсендіреді: микрофон кімде болса, сол сөйлейді.

10. «Карусель»: барлық оқушылар отырып, шеңбер бойымен өз көзқарастарын білдіреді.

11. «Үлкен шеңбер». Топтық әрекеттестіктің қарапайым әдістерінің бірі. Оны ұйымдастыру сыныптағы орындықтардың үлкен шеңберде орналасуын талап етеді. Шешімді әзірлеу уақыты 5-7 минут. Жауаптар сағат тілімен болуы керек, бастапқы орын шартты түрде көрсетіледі, мәселе бойынша көзқарастарды көрсету осыдан басталады. Модератор ережелердің сақталуын қадағалайды.

Нәтижесі қандай?

- өз бетінше жұмыс істеу дағдылары дамиды (әртүрлі көздерден ақпарат жинау, оларды талдау, жалпылау);
- пайымдау мен бағалауда өз пікірі мен ойын ашық жеткізеді;
- ауызша монологтық сөйлеуі дамиды;
- топпен жұмыс жасауда коммуникативті дағдылары дамиды.

Пікірталас сабақтың әртүрлі түрлерін өткізу кезінде қолданылуы мүмкін: жалпы сабақ, оқушыларды жаңа материалмен таныстыру сабағы, білімді бекіту сабағы, дағдыларды дамыту және бекіту сабағы; талқылау технологиясының элементтері аралас сабақтың барлық кезеңдерінде қолданылуы мүмкін. Пікірталас жүргізу кезінде мұғалім оқытудың келесі әдістерін қолданады: диалогтік әдіс; эвристикалық әдіс; зерттеу әдісі.

Пікірталас көбінесе «мәлімдемелермен алмасу» ғана емес, сонымен қатар әртүрлі мәселелерді, проблемаларды талқылау деп аталады және пікірталастың эмоционалдық ауқымы өте кең болуы мүмкін: көзқарастар қайшы келмейтін идеялардан бастап, қарама-қарсы позициялар соқтығысқан кезде бір-бірін «ығыстырумен» толықтырады.

«Пікірталас – зат. Өз ойын, идеясын ортаға салу, қорғап сөйлеу, пікірсайыс» [1]. 11-сыныпқа арналған «Қазақ тілі» оқулығында пікірталастың бір түрі сөзталас туралы айтылады: «Сөзталас Сөзталас – қандай да бір мәселені көпшілік арасында талқылау. Сөзталас баяндамаларды талқылағанда, хабарламалар жасағанда, жиналыстар мен конференцияларда, сондай-ақ сотта орын алады. Ал кейде күнделікті өмірде, мысалы, қоғамдық жүктеме жұмыс (спорт сайысы, газет шығару, мерекені ұйымдастыру т.б.) барысында орын алып, жоғары деңгейде болмаса да, өзіндік пікірлерін танытуға мүмкіндік береді» [2,64].

С.И.Ожеговтың түсіндірме сөздігінде дискуссияға «дауласу, қандай да бір мәселені жиналыста, баспасөзде, әңгімеде талқылау» деп анықтама берілген [3, 135]. Д.Н.Ушаковтың түсіндірме сөздігінде дискуссия – «әртүрлі көзқарастарды нақтылау үшін кейбір даулы мәселені талқылау; пікірталас» деп береді [4]. Көріп отырғаныңыздай, екінші анықтамада даудың емес, талқылаудың мағынасына баса назар аударылады («даулы» тек мәселе, талқылау тақырыбы). Оқу талқылауының анықтамасын негізге алу үшін қандай тұжырымдама қажет: дау немесе талқылау?

Оқу іс-әрекетінде мұндай дауға жол берілмейді. Дегенмен, педагогикалық жұмыс тәжірибесі жүйкеге тиген мәселені талқылау тұрмыстық мағынада дауға «ауысуы» мүмкін. Бұл бірнеше себептерге байланысты болады. Біріншіден, өз бетінше оқығаннан кейін жиі пайда болатын білім иллюзиясы оқушының өз ұстанымынан басқа позицияны қабылдауына кедергі жасайды. Өз бетінше оқуда кейіпкерлер туралы белгілі бір идея, шығарманың мәнін түсінуі қалыптасып үлгерді. Бұл толық емес, таяз болуы мүмкін, бірақ студент қазірдің өзінде «біледі», сондықтан өз ұстанымын нақты бекітуге тырысады, өйткені кейде оның негізділігін дәлелдей алмайды. Екінші себеп – психологиялық. Оқушы өзінің ұстанымының дұрыс емес екендігімен келісе алмайды (әсіресе ол ақылды, күшті оқушы болса) және ол өз ұстанымында тұруға тырысады, кейде тіпті айла, ойдан шығарылған дәлелдерді қолданады немесе қарсы тараптың дәлелдері мен аргументтерін жоққа шығарады.

Мектеп үшін ғылыми даудың тәжірибесі қолайлырақ. Ғылымда, атап айтқанда философияда дау – «әртүрлі пікірлердің қактығысы ретінде түсіндіріледі, оның барысында тараптар өз сенімдерін растайтын дәлелдер келтіреді және екінші тараптың соңғысымен үйлеспейтін идеяларын сынайды». Көріп отырғаныңыздай, өз дұрыстығын қорғауға деген ұмтылыс ғылыми дау-дамайда да бар, бірақ ол дәлелдер жүйесінің көмегімен сыпайы жолмен жасалады. Сондықтан даудың дау-дамайға айналмауы үшін жанжал басқарылатын болуы керек, яғни дауға қатысушылар ғылымда болатындай оның ережелерін білуі және қабылдауы керек.

«Талқылау» сөзінің мағынасына тоқталайық. «Талқылау» (түсіндірме сөздіктерде) «бір нәрсені бөлшектеу, ойластыру, бір нәрсе туралы өз ойын білдіру» дегенді білдіреді. Философиялық сөздікте талқылауды «шешім қабылдау немесе әрекет ету алдында қандай да бір тақырыпты зерттеу» деп түсіндіреді. Байқағанымыздай, пікірталас олардың ешқайсысының дұрыстығын талап етпей, әртүрлі дәлелді, аргументті пікірлерді білдіруді қамтиды және шешімге, яғни талқыланатын мәселе бойынша ымыраға немесе консенсусқа жетуге әкелуі мүмкін. Іс-әрекеттің бұл түрі мектеп тәжірибесіне толығымен сәйкес келеді, сондықтан пікірталасты «жалпы» ұғым ретінде анықтауда біз «талқылау» сөзін қолданамыз.

Енді дидактика мен әдебиетті оқыту әдістемесіндегі пікірталасты түсінуге жүгінейік. Пікірталастың педагогикалық сипаттамасына термин туралы ортақ түсінік жоқ екенін байқауға болады. Пікірталас – бұл оқытуды ұйымдастыру формасы, даулы мәселелерді талқылау және шешу әдісі, дербес зерттеу пәні (мысалы, шешендік өнерді зерттеуде). Пікірталас ақиқатты (дәлірек айтсақ, шындықты) іздеу үшін топтағы идеялармен, пайымдаулармен, пікірлермен мақсатты және реттелген алмасуды білдіреді, барлық қатысушылар – әрқайсысы өзінше-осы алмасуды ұйымдастыруға қатысады.

Пікірталастың өзіндік сипатты белгілері төмендегідей:

- әдетте жүргізуші және қатысушы ретінде әрекет ететін адамдар тобының жұмысы;
- жұмыс орны мен уақытын тиісті ұйымдастыру;
- қарым-қатынас процесі қатысушылардың өзара әрекеттесуі ретінде жүреді;
- өзара әрекеттесу мәлімдемелерді, тыңдауды, сондай-ақ вербалды емес экспрессивті құралдарды қолдануды қамтиды;
- оқу мақсаттарына қол жеткізуге бағытталған.

Қорытындылай келгенде, сабақта пікірталас жүргізе отырып, мұғалім оқушыларды қажетті қарым-қатынас құралдарымен қаруландырады, бала тұлғасының адамгершілік мәдениетін қалыптастыруға жағдай жасайды, адамгершілікке, саналы тәртіпке, мінез-құлық мәдениетіне тәрбиелейді. Пікірталасқа қатысу нәтижесінде баланың жеке басының әлеуметтенуі жүреді, т.б. оның әлеуметтік ортаға бірігуі және мәдени, психологиялық және социологиялық факторларға бейімделуі.

XXI ғасырда жақсы маман болу жеткіліксіз, сонымен қатар жақсы қызметкер болу керек. Басшы қызметкердің орнын өз міндеттерін тиімді атқаратын, белсенді, белгісіз

жағдайларда жауапкершілікті және шешім қабылдай алатын, ортақ нәтиже үшін топта тиімді жұмыс істей алатын, жетіспеушілікті өз бетімен толтыруды үйренетін қызметкер алады.

Құзыретті маман, сауатты адам – бұл өте тиімді перспектива. Құзыреттілік формулаларының негізгі компоненттері қандай? Біріншіден, білім, бірақ жай ақпарат емес, тез өзгеретін, динамикалық, алуан түрлі, оны табу, қажетсізден арылу, өзіңіздің іс-әрекетіңіздің тәжірибесіне назар аудару қажет. Екіншіден, бұл білімді белгілі бір жағдайда пайдалана білу; бұл білімді қалай алуға болатынын түсіну. Үшіншіден, адамның өзін, әлемін, әлемдегі орнын, нақты білімін, оның іс-әрекетіне қажет немесе қажетсіз екендігін, сондай-ақ оны алу немесе пайдалану әдісін адекватты бағалау.

Осыдан қағида шығады: білімнің құзыретті ұтқырлығы, әдістің икемділігі, сыни тұрғыдан ойлау. Әрине, осындай қасиеттерді бойына сіңірген адам жеткілікті дәрежеде сауатты маман болады. Бірақ мұндай нәтижеге жету механизмі біршама күрделі және толық әзірленбеген. Пікірталас технологиясын қолдану процесінде коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыру әдістемесі құзыретті тұлғаны «тәрбиелеу» механизмінің бір бөлігіне айналуы мүмкін.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. <https://sozdikqor.kz/>
2. Ермекова Т.Н. ж.б. Е 69 Қазақ тілі: жалпы білім беретін мектептің 11-сыныбының жаратылыстану-математикалық бағытына арналған оқулық / Т.Н.Ермекова, К.Ә.Бертілеуова, Р.Н.Мұнасаева. – Нұр-Сұлтан: «Арман-ПВ» баспасы, 2020. – 144 бет.
3. Ожегов, С. И. Словарь русского языка / под ред. Н. Ю. Шведовой [Текст] / С. И. Ожегов. – М. : Рус. яз., 1987.
4. Ушаков, Д. Н. Толковый словарь русского языка [Электронный ресурс] / Д. Н. Ушаков. – Режим досту-па: <http://dic.academic.ru/contents.nsf/usakov/>

Ғасырлар тоғысындағы Қазақстанда ұлттық білім беру жүйесі.

Ендешбай Р

7M01101-Педагогика және психология мамандығының 2-курс магистрі
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Тәуелсіздігін алған тарихи қысқа мерзімнің ішінде Қазақстан экономикада, әлемдік өркениетке интеграциялауда, жаңа алдыңғы қатарлы технологияны қолдануда өте күшті қарқымен дамып келеді.

Ұсынылып отырған білім беру жүйесінің тұжырымдама білім беруді жалпы ұлттық басымдық ретінде айқындайды және Қазақстан Республикасының ұзақ мерзімдік мемлекет тарапынан тұтас білім беру саясатын жасау үшін негізін қалайды. Қазіргі тұжырымдамада білім беру жүйесінің ішкі ерекшеліктерін ескере отырып, құрылымдық өзгерістер ұсынылады, оның түпкі мақсаты білім беру жүйесін әлемдік тенденцияға сәйкестендіру, икемдік, бейімделушілік сипат беру, соған сәйкес бүгінгі мен болашақта және ЮНЕСКОның ұсыныстарына бағытталған талаптарға жауап бере алады.

“Орта білім беруді дамытудың әлемдік тенденциясы, ең бастысы, мектептің дәстүрлі репродуктивті үлгіден нәтижеге бағытталған, оның дамытушылық, конструктивтік үлгісіне өтуімен сипатталады.

Жалпы білім беретін мектептердің түлектерімен соңғы 4 жылда жүргізілген сауалнаманың нәтижесін талдау көрсеткендей, орта есеппен оқушылардың 25% пайызы қажетті деңгейден төмен білім көрсетті. Оның негізгі себебі: білім берудің мазмұнын айқындауда білімді негізгі нысанаға алуда фактологиялық тұрғыдан қарау, ол негізінен тұлғалық-бағдарлы, дамытушылық оқытуға қайшы келеді”

Жоғары білім беру жүйесі кәсіпкерлік саласына айналды. Білім беру қызметіне бағаның жасанды өсуінің негізінде қолайсыз бәсекелестікті қалыптастыру жоғары оқу орындарының дамуына мүмкіншілік бермейді, оларды жетілдіруге кедергі келтіреді, халықаралық нарықта бәсекелесу мүмкіншілігінен айырады.

Интеллектуалдық, кадрлық, материалдық-техникалық мүмкіншіліктердің болмауына қарамастан, жоғары оқу орындары сымақтар мен олардың филиалдарының есігінің ашық болуы маман даярлаудың деңгейі мен сапасын төмендетуге, кадрларды шамадан тыс даярлауға, еңбек наркын қажетсіз кадрлармен толтыруға әкеліп соқтырды, жоғары білім беруді диплом беру жүйесіне айналдырды.

Халық ағарту жүйесіндегі қалыптасқан қиын жағдай мен келеңсіз құбылыстарды болдырмаудың түбірлі ұйымдастырушылық-құрылымдық өзгерістердің қажеттілігін көрсетті. Жалпы білім берумен қатар, элитарлық білім беруді қалыптастыру, білім берудің мазмұнын жаңарту, қазіргі әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдайға сәйкес маман даярлаудың сапасын жетілдіру.

Сонымен, “Қазақстан Республикасы білім беруді дамытудың 2004-2015 жж. арналған тұжырымдамасында” білім беру жүйесін дамытудың негізгі факторларына:

- білім беру парадигмасын өзгерту;
- оқытудың, тәрбиенің және білім беру сапасын арттыру;
- оқшылардың денсаулығын сақтау;
- оқушылардың әлеуметтенуі;
- білім беру ұйымдарының материалдық базасын нығайту, Қазақстанда заңнамаларға сәйкес білім беру бағдарламаларының сабақтастығы мен үздіксіздігінің принциптеріне негізделген білім жүйесінің ұлттық үлгісі білім берудің 4 деңгейін қамтиды:

1. мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту;
2. жалпы орта білім беру;
3. жоғары білім беру;
4. жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру.

Білім беру бағдарламасы мектепке дейінгі ұйымдарда, жалпы білім беретін мектептерде, кәсіптік мектептерде, кәсіптік лицейлерде, колледждерде, жоғары оқу орындарында жүзеге асырылады. Сонымен қатар дамуында ауытқушылығы бар арнаулы мекемелер түрлері, жетім балалар мен ата-анасынан айырылған балаларға арналған мекемелер т.б. білім беру үрдісін іске асыратын басқа да мекемелер жатады.

Білім беру ұйымдарының саны 1990 жылға дейін тұрақты түрде өсіп отырады. Алайда, 1991 жылдан бастап, білім ұйымдарының желісі қысқара бастады, бұл, әсіресе, балалар бақшаларына қатысты болды. Осы кезде жалпы орта, бастауыш және орта кәсіптік білім беру мекемелері бойынша желіні елеусіз қысқарту жүрді, ал жоғары оқу орындары бойынша, керісінше, олардың санының өсуі байқалды. Бұл өсу мемлекеттік емес жоғары оқу орындары санының артуы есебінен болды. Бастауыш және орта кәсіптік білім беруде жеке лицейлер мен колледждер санының өсуі желісінің жаппай құлдырауына жол бермеді.

Ертеңгі келер күннің бүгінгіден гөрі нұрлырақ болуына ықпал етіп, азамат қоғамын алға апаратын құдіретті күш тек білімге ғана тән. Қай елдің болсын өсіп-өркендеу, өркениетті дүниеде өзіндік орын алуы оның ұлттық білім жүйесінің деңгейін даму бағытына тікелей байланысты.

Сол кездегі ел Президенті Н. Назарбаевтың “Қазақстан-2030” атты халыққа жолдауында мемлекеттің мерейін өсіріп, іргесін бекітерлік ұзақ мерзімді басымдықтар қатарында, ерекше орынды білімнің аталуы да сондықтан. Өйткені, адамзат тарихы, тағылымы осыны дәлелдеп отыр.

Әлемге әйгілі “Жапон кереметі” құпиясының да бір ұшығы білімде жатқаны сөзсіз. Осынау әрбір күні жылдың жүгін арқалаған өзгерістер заманында, Қазақстан тәуелсіз мемлекеттігінің негізі қаланып, қуат-күші нығайтылып, жатқан тұста өмірдің өзі дамудың жаңа бағдарын айқындауды талап етуде. Осы орайда, қазіргі күші бар білім жөніндегі заңдар уақыт талаптарына сай келмегендіктен және ұлттың білім жүйесінің ең басты мақсаттарын жүзеге асыруда дәрменсіз болғандықтан, белгілі ғалым, педагогтардың, білікті мамандардың қатысуымен жаңа бірыңғай “Білім туралы” Заң қабылданды (1999ж).

Бұл заңда ұлттық білім жүйесінің бүгінгі күн талаптарына жауап бере алатын және нарықтық экономика қажеттіліктерін қамтамасыз ете аларлық жаңа үлгісін құру мәселесі өз шешімін тапты.

Қазақстан Республикасы “Білім туралы” Заңы білім беру саласындағы қоғамдық қатынастарды реттейді, осы саладағы мемлекеттік саясаттың негізгі принциптерін белгілейді.

Білім беру саласындағы мемлекеттік саясаттың негізгі принциптері:

- Қазақстан Республикасы азаматтарының білім алу құқықтарының теңдігі;
- әрбір азаматтың интеллектуалдық дамуы, психикалық-физиологиялық және дара ерекшеліктері ескеріле отырып, халықтың барлық деңгейдегі білімге қол жетуі;
- білім берудің зайырлы сипаты;
- жеке адамның білімділігін ынталадыру және дарындылығын дамыту;
- білім беру сатыларының сабақтастығын қамтамасыз ететін білім беру үрдісінің үздіксіздігі, оқу мен тәрбиенің бірлігі;
- білім беру ұйымдарының меншік нысандары бойынша оқу мен тәрбиенің нысандары, білім беру бағыттары бойынша алуан түрлі болуы;
- білім беруді басқарудың демократиялық сипаты және білім беру ұйымдарының академиялық бостандығы мен өкілеттілігін кеңейту;
- білім берудің ізгілікті және демократиялық сипаты;
- білімнің, ғылымның және өндірістің интеграциялануы;
- оқушыларды кәсіптік бағдарлау;
- білім беру жүйесін акпараттандыру.

Білім беру жүйесінің міндеттері:

1. Білім беру жүйесінің басты міндеті-ұлттық және азаматтың құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға жеке кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау.
2. Білім беру жүйесінің басты міндеттері мыналар болып табылады:
 - білім беру бағдарламаларын меңгеру үшін жағдай жасау;
 - жеке адамның шығармашылық, рухани және дене мүмкіндіктерін дамыту, адамгершілік пен салауатты өмір салтының берік негіздерін қалыптастыру, жеке басының дамуы үшін жағдай жасау арқылы интелектін байыту.
 - азаматтық пен елжандылыққа, өз Отаны-Қазақстан Республикасына сүйіспеншілікке, мемлекеттік рәміздерді құрметтеуге, халық дәстүрлерін қастерлеуге, Конституцияға қайшы және қоғамға қарсы кез келген көріністерге төзбеуге тәрбиелеу;

- әлемдік және отандық мәдениеттің жетістіктеріне баулу, қазақ халқы мен республиканың басқа да халықтарының тарихын, әдет-ғұрпы мен дәстүрлерін зерделеу, мемлекеттік тілді, орыс, шетел тілдерін меңгеру;
- білім беру ұйымдарының еркіндігін, дербестігін кеңейту, білім беру ісін басқаруды демократияландыруды және орталықсыздандыру;
- оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық жаһандық қатынас желілерге шығу;

еңбек рыногында бәсекелесуге қабілетті, білікті жұмысшылар мен мамандар даярлау, оларды қайта даярлау, біліктілігін арттыру.

РАҚАМЛИ ИҚТИСОДИЁТДА ТАЪЛИМ ТИЗИМИНИНГ ЎРНИ

***Исламов Анвар Аширкулович,**
Қўқон университети «Таълим» кафедраси мудири,
иқтисод фанлари номзоди, доцент*

Рақамли иқтисодиёт янги технологиялар, платформалар ва бизнес моделлари яратиш ва уларни кундалик ҳаётга жорий этиш орқали мавжуд иқтисодиётни янгича тизимга кўчиришни назарда тутлади. Шу боис бугунги кунда унга ижтимоий-иқтисодий жараёнларни бошқариш тизими сафатида ёндашилади. Юқори даражада автоматлаштирилганлик, электрон ҳужжат алмашинуви, бухгалтерлик ва бошқарув тизимларининг электрон интеграциялашуви, маълумотлар электрон базалари, CRM (мижозлар билан ўзаро муносабат тизими) мавжудлиги, корпоратив тармоқларнинг шаклланганлик даражаси рақамли иқтисодиётнинг белгиси сифатида намоён бўлади.

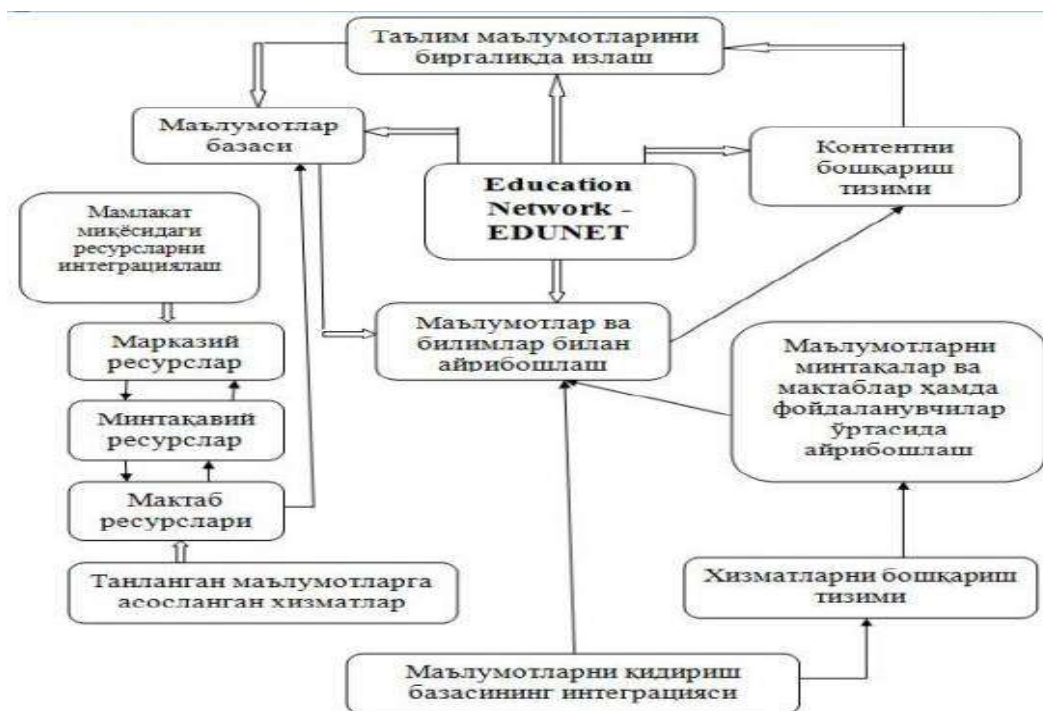
Қулайликлари эса тўловлар учун харажатларнинг камайиши, товарлар ва хизматлар ҳақида кўпроқ ва тезроқ маълумот олиниши, рақамли дунёдаги товар ва хизматларнинг жаҳон бозорига чиқиш имкониятлари катталиги, фидбек (истеъмолчи фикри)ни тез олиш ҳисобига товар ва хизматлар жадал такомиллаштирилиши, тезкор, сифатли ва қулайлиги билан изоҳланади. Рақамли иқтисодиёт миллий даражада жамиятнинг кушандаси бўлган коррупция ва яширин иқтисодиётни бартараф этиш орқали аҳоли турмуш даражасини оширишга хизмат қилади. Ривожланган мамлакатлар тажрибаси миллий иқтисодиётни рақамлаштириш, айниқса, уни ижтимоий соҳалар – фан, таълим, соғлиқни сақлаш соҳаларига жадал татбиқ этилиши мамлакат ижтимоий-иқтисодий тараққиётига замин ҳозирлашини кўрсатиб турибди.

Таълимнинг сифати жамиятни ривожлантирувчи омил ва ҳаракатлантирувчи куч ҳисобланади. Таълим қашшоқлик, муҳтожлик, ижтимоий тенгсизликка қарши курашишда амалий восита сифатида хизмат қилади. Таълим дунёқарашни шакллантириш, инсоннинг турмуш тарзини танлашини кенгайтиришга ёрдам беради, инсон ва жамият ҳаёти ҳамда фаолиятининг турли жиҳатларига таъсир кўрсатиш механизмига айланади. Инсоният цивилизацияси давомида таълим ва илм-фанни юқори даражада ривожлантириш ижтимоий, техник ҳамда иқтисодий тараққиётни ҳаракатга келтирувчи куч ҳисобланганлиги боис мамлакатлар таълим тизимини устувор ривожлантиришга асосий эътибор қаратган.

Хусусан, Жанубий Корея таълим миллий тизимини рақамлаштириш орқали юқори ўсиш суръатларига эришган мамлакатлардан ҳисобланади. Таълим тизимини такомиллаштириш ва халқаро андозалар даражасига етказиш орқали уни мамлакат

ижтимоий-иқтисодий тараққиётини таъминлаш воситасига айлантиришга эътибор қаратаётган Ўзбекистон учун жаҳоннинг илғор мамлакатлари тажрибасини ўрганиш муҳим аҳамият касб этади. Бинобарин, Жанубий Корея таълим тизими рақамли иқтисодиётга асосланганлиги ва айти пайтда тайёрланаётган юқори малакали кадрлар орқали тараққиётнинг юқори босқичига эришган давлатлардан бири ҳисобланади.

Унинг бу мавқега эришишида миллий электрон таълимни шакллантириш ва ривожлантириш дастури муҳим роль ўйнаган. Шу ўринда Корея Республикаси Таълим ва персонални бошқариш вазирлиги ҳамда Таълим ва илмий тадқиқотлар бўйича ахборот хизмати – “Korea Education and Research Information Service – KERIS томонидан ишлаб чиқилган миллий электрон таълимни шакллантириш ва ривожлантириш дастурининг айрим жиҳатларига тўхталиб ўтиш мақсадга мувофиқ.

Жанубий Кореянинг “Education Network – EDUNET” тизими

Дастлаб, 1996-2000 йилларда мамлакатда “Education Network – EDUNET” ахборот хизмати шакллантирилиб, таълим муассасалари педагоглари рақамли таълим технологиялари бўйича қайта тайёрланишлари билан бир қаторда аҳолининг ахборот-коммуникация технологиялари соҳасидаги саводхонлиги оширилди.

2001-2005 йилларда “Education Network – EDUNET” ахборот хизмати такомиллаштирилди, Ўқитиш ва таълим маркази – “Teaching and Learning Centre” ҳамда кибер уй таълими тизими – “Cyber Home Learning System – CHLS” таъсис этилиб, электрон таълимни жорий қилишга асосланган рақамли кутубхоналар шаклланишига замин ҳозирлади. “CHLS” тизими барча ижтимоий табақадаги талаба ёшларнинг қизиқишлари ва билими даражасидан келиб чиққан ҳолда тегишли ўқув дастурларини танлаш, репетиторларга мурожаат қилмасдан қўшимча маълумотларни ўзлаштириш имкониятини яратади.

2006-2010 йилларда Жанубий Корея жаҳон электрон таълим бозоридан мустаҳкам ўрин олди. Бу ҳар йили давлат ғазнасига 2 млрд. АҚШ доллари миқдорида даромад келтира бошлади.

2011-2015 йилларда мамлакатда шакллантирилган электрон таълим тизими замонавий шароит ва халқаро макондаги ўзгаришларга мувофиқ тубдан такомиллаштирилди.

Мамлакатда электрон таълимни мувофиқлаштириш бўйича 17 та минтақавий бўлим – “Metropolitan Provincial Offices of Education – MPOES” шакллантирилди.

Жанубий Кореяда электрон таълим тизимини шакллантириш қуйидаги алгоритм асосида амалга оширилди:

- электрон таълим – Electronic education (E-learning);
- мобиль таълим – Mobile-learning (M-learning);
- ялпи таълим – Ubiquitous-learning (U-learning);
- интерактив таълим – Smart-education.

Жанубий Кореяда ахборот-коммуникация технологиялари бошланғич, ўрта ҳамда олий таълим муассасаларида кенг жорий этилган. Мамлакатдаги университетларнинг 83 фоизи “E-learning” тизими билан қамраб олинган. Бундан ташқари 17 та кибер университет мавжуд бўлиб, уларда онлайн тартибида 18 ёшдан 60 ёшгача бўлган 40 минг талаба тахсил олади. Ушбу талабалар билимини назорат қилишнинг дастурий таъминоти яратилган. EDUNET интернет портали улкан микдордаги видеодарслар, электрон китоблар, ўқув материалларининг кўчирмаларига эга. Ундан 6,7 млн. киши фойдаланади. Ҳар кун порталга 410 минг киши кириб, улар 27 млн. саҳифа дарсликлар ва бошқа зарур ўқув материаллари билан танишади.

Жанубий Корея таълим тизими жаҳон миқёсида эътироф этилади. Буюк Британиянинг “Pearson” халқаро гуруҳи томонидан ҳар йили эълон қилиб бориладиган миллий таълим тизимлари самарадорлиги рейтингида ушбу мамлакат яқин вақтгача ушбу кўрсаткич бўйича дунёда пешқадамликни қўлдан бермай келган Японияни ҳам ортда қолдирди. Бу Жанубий Кореяда ахборот-коммуникация технологиялари юксак даражада тараккий этгани самарасидир.

Жанубий Кореяда ахборот-коммуникация технологиялари ривожланиши индексининг юқорилиги ахборот технологиялари соҳасининг мамлакат ялпи ички маҳсулотидаги улушида ҳам ўз аксини намоён қилади. Ушбу кўрсаткич Жанубий Кореяда 9 фоиз, Японияда 5,5 фоиз, Хитой ва Ҳиндистонда 4,7 фоиз, Ўзбекистонда атиги 2,2 фоизни ташкил этади. Бунинг ахборот-коммуникация ривожланиш индекси рейтингидаги 176 мамлакат орасида Ўзбекистон 95-ўринда экани ҳам исботлаб турибди.

Жанубий Корея таълим соҳасига давлат бюджетидан ажратаётган маблағ 11,3 млрд. АҚШ долларини ташкил этади. Айни пайтда аҳолиси 51 млн. кишидан ортиқ бўлган мамлакатда 419 та олий таълим муассасаси мавжуд. Ушбу давлат ҳар 100 минг аҳоли сонига тўғри келадиган талабалар сони бўйича ҳам дунёда пешқадам. Мамлакатда умумтаълим ўрта мактабларини тугаллаган ёшларнинг 70 фоизи олий таълим муассасаларида ўқишни давом эттиради. Уларнинг салмоқли қисми масофадан туриб таълим олиб, бакалавр даражасига эга бўлиш имкониятига эгадир.

Юқори малакали мутахассислар Жанубий Корея иқтисодиётининг юқори суръатларда ривожланишини таъминламоқда. Халқаро валюта жамғараси маълумотларига кўра, ушбу мамлакатда аҳоли жон бошига тўғри келадиган ялпи ички маҳсулот ҳажми 37730 АҚШ долларини ташкил этади. Таққослаш учун Ўзбекистонда ушбу кўрсаткич 6070 долларга тенглигини кўрсатиш мумкин. Айни пайтда Жанубий Кореяда “рақамли иқтисодиёт”нинг ялпи ички маҳсулот ҳажмидаги улуши 8,0 фоизга етган. Бу ҳам жаҳонда Буюк Британиядан (12,4 фоиз) кейин иккинчи натижадир.

Айни кунларда Жанубий Корея таълим соҳасида “рақамлаштириш” билан боғлиқ жиддий ўзгаришлар амалга оширилмоқда. Электрон (рақамли) таълим (“E-learning”) ахборот ва электрон технологиялар асосида ўқитиш тизими ҳисобланади. Таълимнинг ушбу турига қуйидагилар қиради:

- ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланган ҳолда электрон ўқув материалларини шахсан ўзлаштириш;

- масофадан туриб ўқитувчи, мутахассис томонидан маслаҳат олиш, ўз билимининг баҳоланиши;
- хоҳлаган пайтда ва жойда жаҳондаги таълим муассасаларидан замонавий билимларни эгаллаш имконияти ва ҳоказо.

Рақамли иқтисодиётнинг ялпи ички маҳсулотдаги улушини ўстириш, шунинг баробарида, хуфиёна иқтисодиётга барҳам бериш ва коррупцияни кескин камайтириш вазифаси кун тартибига қўйилган бугунги кунда бош мақсад таълим тизимини халқаро талаблар даражасига кўтариш орқали аҳолининг рақамли иқтисодиёт бўйича саводхонлигини ошириш, малака ва кўникмаларини шакллантиришдан иборат.

Бинобарин, халқаро амалиётга юзланадиган бўлсак, ҳозирги кунда рақамли иқтисодиёт электрон тижорат ва хизматлар соҳаси билан чекланиб қолмай, балки ҳаётнинг ҳар бир жаҳасига, хусусан, соғлиқни сақлаш, фан-таълим, қурилиш, энергетика, қишлоқ ва сув хўжалиги, транспорт, геология, кадастр, архив, интернет-банкнинг ва бошқа соҳаларга жадал кириб бормоқда ва уларнинг ҳар бирида ўзининг юқори самараларини бермоқда. Шу боис бу борада ривожланган мамлакатлар тажрибасидан келиб чиқиб, таълим тизими билан иқтисодиёт ўртасида интеграция жараёнларини жадал амалга ошириш лозим. Жаҳон тажрибасида рақамли иқтисодиётга ўтишнинг жадал суръатларда ривожланаётганлиги қуйидагилар билан изоҳланмоқда:

- фан-техника тараққиётининг жадаллашиши натижасида оммавий равишда олий таълимга эга бўлиш зарурати;
- замонавий ишлаб чиқаришлар ва хизмат соҳаларида иш билан банд ходимларнинг ўз билим ва малакаларини мунтазам янгилаб боришга эҳтиёжлари туфайли таълимнинг узлуксизлик хусусиятини олаётганлиги;
- ахборот-коммуникация технологиялари тараққий этиши натижасида масофадан туриб таълим олиш имкониятлари кенгайиши;
- энг нуфузли дарсликлар, қўлланмалар, ўз соҳасининг машҳур олимлари ва мутахассислари маърузаларининг рақамлаштирилиши натижасида билимларнинг мустақил эгалланиши ва ўзлаштирилган ушбу билимларнинг холис баҳоланиши;
- таълим олишда ҳудудий ва вақт тўсиқларининг бартараф этилиши, яъни нафақат бир мамлакатнинг бошқа минтақасида, балки хориждаги нуфузли университетларда ҳам масофадан туриб таълим олиш, фанларни ўрганишни шахсий кун тартиби асосида амалга ошириш имконияти ва ҳоказо.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, мамлакатимизда таълим тизими билан иқтисодиёт ўртасида интеграция жараёнларини жадал амалга ошириш ва тизимни рақамлаштириш учун қуйидаги вазифаларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ:

- аҳолини рақамли иқтисодиёт бўйича саводхонлиги даражасини ошириш;
- аҳолининг барча қатламларида рақамли технологиялар билан ишлаш кўникмасини шакллантириш;
- таълимнинг эгулувчан тизимига ўтиш, турли курслар воситасида аҳолининг рақамли иқтисодиёт бўйича билимларини такомиллаштириш;
- CD-ROM (инглизча: “Compact Disc Read Only Memory”, яъни “маълумотларни (файлларни) сақлаш компакт дисклари”) элтувчиларига асосланган курслар ташкил этиш;
- талабаларга ўқитувчилар томонидан масофадан туриб таълим бериш тизимини оммалаштириш;
- электрон дарсликларга асосланган махсус интерфаол дастурлардан фойдаланган ҳолда электрон таълим беришни йўлга қўйиш;
- оммавий (бир йўла юзлаб минг талаба учун) очик онлайн курсларини ташкил этиш ва унинг самарадорлигини ошириш.

ОЛИЙ ТАЪЛИМ БИТИРУВЧИЛАРИ УЧУН ЖИСМОНИЙ ТАРБИЯ МАШҒУЛОТЛАРИДА СОҒЛОМ ТУРМУШ ТАРЗИ МАДАНИЯТИНИ ШАКИЛЛАНТИРИШНИНГ АМАЛИЙ-МЕТОДИК ИМКОНияТЛАРИ

Узбекистон Республикаси Кукон Университети Таълим факультети
Таълим кафедраси доценти, педагогика фанлари буйича фалсафа доктори (PhD)
Махкамов Акмал Юлдашевич.

Узбекистон Республикаси Кукон Университети Таълим факультети
Бошлангич таълим йуналиши 3-боскич талабаси
Позилов Хамиджон Икромжон-угли.

Аннотация Ушбу маколада бўлажак ўқитувчилар учун жисмоний тарбия машғулотлари орқали соғлом турмуш маданиятини шакиллантиришда амалий имкониятлар фаол жисмоний ҳаракат, чиниқиш, мунтазам жисмоний ҳаракатларни амалга ошириш, кун тартибини тугри ва оқилона режалаштириш, тугри ва сифатли овқатланиш, атроф муҳитни тоза сақлаш ва экологик маданиятини шакиллантириш, психогигиена талабларига риоя этиш, зарарли одатларга йул қўймаслик хусусидаги амалий-методик тавсиялар буйича маълумотлар ёритилган.

Калит сўзлар: Бўлажак ўқитувчи, соғлом турмуш тарзи, зарарли одатлар, ижтимоий соғломлаштириш, фаол жисмоний ҳаракат, анкета сўрови, психогигиена талаблари.

Аннотация Эта статья предоставляет будущим учителям практические возможности для создания культуры здорового образа жизни посредством физического воспитания, активной физической активности, физических упражнений, регулярных физических нагрузок, правильного и рационального планирования повестки дня, правильного и качественного питания, сохранения окружающей среды в чистоте и формирования здорового образа жизни. экологическая культура, психогигиеничность Информация о практических и методических рекомендациях по соблюдению требований, профилактике вредных привычек.

Ключевые слова: будущий педагог, здоровый образ жизни, вредные привычки, социальная реабилитация, активная физическая активность, анкетирование, требования психогигиены.

Annotation: This article provides practical opportunities for future teachers to develop a culture of healthy living through physical education, active physical activity, exercise, regular physical activity, proper and rational planning of the agenda, proper and quality nutrition, keeping the environment clean and forming an ecological culture, psycho-hygienic requirements. Information on practical and methodological recommendations on compliance, prevention of harmful habits.

Keywords: Prospective teacher, healthy lifestyle, harmful habits, social rehabilitation, active physical activity, questionnaire, psychohygiene requirements.

Бугунги кунда ёшларда соғлом турмуш тарзи шаклланишининг аҳамияти яна ҳам ошиб бормоқда. Ёш авлод ҳар хил таъсирларга ўта берилувчан бўлади. Бу даврда соғлом турмуш тарзини шакллантиришга зарур бўлган онгли шахсий фаолият мукаммаллашади. Аҳоли ўртасида соғлом турмуш тарзини тарғиб қилиш, шакллантириш, аҳоли саломатлигини мустаҳкамлаш ва инсон умрини узайтириш, юқумли ва бошқа касалликлар, зарарли одатларнинг олдини олиш, жисмоний фаоллик, тўғри овқатланиш ҳамда меҳнат қилиш, ўз вақтида дам олиш, шунингдек гигиеник кўникмаларга риоя қилиш қабиаларга қаратилган қатор чора-тадбирларни ишлаб чиқиш ва уни ҳаётга тадбиқ қилиш аҳоли турли гуруҳлари, айниқса, талаба-ёшлар ҳаётида катта аҳамиятга эга.

Жамиятни ижтимоий соғломлаштириш тамойиллари асосида олиб борилаётган ислохотлар юртимизда ижтимоий соғлом муҳитни ҳамда баркамол инсонларни, соғлом турмуш маданиятини шакллантиришга қаратилган. Бу эса, халқ саломатлигини мустаҳкамлаш, турмуш тарзини янада юксалтириш орқали амалга оширилади. Зеро, халқ саломатлигини таъминлаш табиий атроф-муҳит ҳолати билан бир қаторда, ижтимоий муҳит билан чамбарчас боғлиқдир. Демак, инсон соғлиғи - давлат мулки ҳисобланади. Шунинг учун ҳам инсоннинг биосоциал саломатлигини асраш йўли орқали ижтимоий муҳит ҳолатини таъминлашга интилиш - давлат аҳамиятига молик вазифалардандир. Шунинг ҳам алоҳида эътироф этиш лозимки, фақат тана саломатлиги муваффақиятлар гарови бўла олмаслиги мумкин. Тана саломат бўлгани билан руҳ, фикр носоғлом бўлса, албатта ноқулай вазиятларга олиб келади. Бу эса, жамият соғлом турмуш тарзига салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Инсоннинг жисмоний саломатлиги ҳамда маънавий-ахлоқий камолотида ижтимоий муҳитни такомиллаштириш бугунги даврда долзарб ижтимоий вазифалардан бўлиб қолмоқда.

Турмуш тарзи – бу инсоннинг маълум мақсад асосида ўзининг яшаши, ҳаёт кечириши учун зарур бўлган турмуш шароитларини ўзлаштириш усули. Турмуш тарзини инсоннинг айрим одат, кўникма ва малакаларни ўзлаштириш усулига кўра соғлом ва носоғлом турмуш тарзи сифатида икки гуруҳга ажратиш мумкин.

Соғлом турмуш тарзи деганда қуйидагиларни эътиборга олиш зарур:

- фаол жисмоний ҳаракат қилиш, чиниқиш, жисмоний тарбия ва спорт билан шуғулланиш;

- кун тартибини оқилона режалаштириш ва унга доимо амал қилиш; жисмонан ва руҳан толиқишга йўл қўймаслик; ақлий ва жисмоний меҳнатни гигиеник талаблар асосида тўғри режалаштириш;

- тўғри ва сифатли овқатланиш;

- шахсий ва умумий гигиена талабларига риоя қилиш;

- атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, экологик маданиятга эришиш;

- юқумли касалликлар, жароҳатланиш ва бахтсиз ҳодисаларнинг рўй беришини олдини олиш;

- тўғри жинсий тарбия олиш;

- психогигиена талаблари (ҳаддан ташқари асабийлашиш ва ҳаёжонланишнинг олдини олиш)га амал қилиш;

- зарарли одатларга берилмаслик (тамаки маҳсулотларини истеъмол қилмаслик, ичкиликбозлик ва гиёҳвандликка йўл қўймаслик ва ҳ.к.).

Юқоридаги мезонларга асосланиб, қуйидаги тўхтамга келиш мумкин:

соғлом турмуш тарзи – бу инсоннинг ҳаёти ва саломатлиги хавфсизлигини таъминлашга хизмат қилувчи кўникмаларга эга бўлиш асосида ҳаётий фаолиятни йўлга қўйиш ҳамда саломатлигини юқори даражада бўлишига эришишни таъминловчи ижтимоий ҳодисадир [5].

Талаба-ёшларда соғлом турмуш тарзини шакллантириш асосий вазифаси ҳисобланган, жисмоний тарбия соҳасидаги керакли билимлар, кўникма ва малакаларни шакллантириб бориб, онглилик, миллий ғурур, инсонпарварлик, ватанпарварлик, байналминаллик, фуқаролик бурчини ҳис этишдек зарур фазилатлар тарбияланади. Машқларни бажаришдаги ўзаро ёрдам ва ўйинда бир-бирини қўллаш, берилган топшириқларни биргаликда бажариш, болаларда дўстлик, ўртоқлик, биродарлик ҳиссини ривожлантиради.

Жамиятимизнинг ҳозирги кундаги, ҳам сон жиҳатидан, ҳам фаоллиги бўйича, ҳам келажагимиз пойдевори сифатида истиқболдаги етакчи ва ҳал қилувчи куч ҳисобланган

ёшларимиз, шу жумладан ўқувчилар, талабалар ва уларнинг саломатлиги, соғлом турмуш тарзи тўғрисидаги билимлари, амалий малака ва кўникмалари ва уларга қай даражада самарали ва тўғри риоя қилиши миллатимизни, халқимизни келгуси истиқболдаги юксалиш даражасини белгилаб беради.

Ана шу нуқтаи назардан қаралганда, ўқувчи ёшларнинг соғлом турмуш тарзи тўғрисидаги илмий жиҳатдан асосланган билимларини батафсил ва тўлиқ ўзлаштиришлари, унга риоя қилиш малака ва кўникмаларини шакллантириш, янада такомиллаштириш ҳар доим ҳам ўз муҳимлигини ва долзарблигини сақлаб келган.

Тадқотимизнинг давомида ана шу мақсадда дастлабки ҳолатни ўрганиш бўйича тажриба-синов майдончалари сифатида белгилаб олган таълим муассасаларимизда анкета-сўровларини ўтказдик.

Таълим муассасасида таълим-тарбия олаётган ёшларнинг соғлом турмуш тарзи тўғрисидаги билимлари, соғлом турмуш тарзига риоя қилиш малака ва кўникмалари ҳамда уларга риоя қилиш даражасини аниқлаш ҳамда ёшларда саломатлик қадриятларини такомиллаштириш мақсадида сўровномалар ўтказилди. Ишни ташкил этиш жараёнида талаба - ёшларнинг соғлом турмуш тарзи тўғрисидаги назарий билимларини аниқлаш, унга амалда риоя қилиш малака ва кўникмаларини шаклланганлик даражасини ўрганиш учун КДПИ Жисмоний маданият факультети талабалари 2-боскич талабалари уртасида **анкета сўровга** ўтказилиб унга кура жами 65 нафар талаба ёшлар анкета саволларига жавоб бериб ўз фикрларини билдирдилар. Анкетага “Соғлом турмуш тарзи” бизга, хусусан ёшларга керакми?, “Соғлом турмуш тарзи тушунчасини биласизми?”, “Соғлом турмуш тарзининг асосларига нималар киради?”, “Соғлом турмуш тарзининг назарий билимларини қай даражада ўзлаштиргансиз”, “Сизнинг оилангизда соғлом турмуш тарзига қай даражада риоя қилинади?” сингари саволлар киритилди. Анкета сўровида иштирок этишга розилик билдирган талабалар берилган саволларга ҳозиржавоблик ва етарли даражада билимдонлик билан жавоб қайтардилар.

Шундай қилиб, ўқувчи ёшлар билан ўтказилган анкета сўрови натижалари қуйидагиларни аниқлаш имконини берди:

- ёшларимиз ҳарқандай қутилмаган савол берилганда ҳам ўзларини йўқотмаган ҳолда ҳозиржавобликни ва етарли даражада билимдонликни намоён этиш оладилар;

- “Соғлом турмуш тарзи” бизга, хусусан ёшларга керакми? деган саволга респондентларнинг 14 таси (27,2 %) “Жуда керак ва муҳим” ва яна 47 таси (53,6 %) “Албатта керак” деб жавоб берганлар. Демак, асосий қисм (80,8 %) талабалар соғлом турмуш тарзи

кадриятларини ва заруриятини тушунадилар. Яна 3 таси (8,8 %) иккиланиб турибган ҳолатда жавоб берди.

Жисмоний маданият йўналиши ишчи ўқув режаси асосида ўқув жараёни умумметодологик, гуманитар ва таббӣй-илмӣй фанлар, умумкасбӣй фанлар, ихтисослик фанлари, қўшимча фанлар блоклари доирасида ташкил этилади ва ихтисослик доирасидан келиб чиқиб фанлар тақсимланган:

Жисмоний тарбия назарияси ва методикаси фан дастури Низомӣй номидаги Тошкент давлат педагогика университетида ишлаб чиқилган ва КДПИ учун таянч ОТМ сифатида намунавӣй фан дастурлари сифатида фойдаланиб келинади.

Ушбу фанда назарӣй қисм учун фаннинг мақсади ва вазифалари, спорт бошқарувининг назарӣй асослари, жисмоний тарбия тарихи ва фанга доир назарӣй маълумотлар ёритиб ўтилган. Фан асосида Бўлғуси ўқитувчилар учун Жисмоний тарбия ва спорт бошқарувида иштирок этувчи давлат идоралар, бошқаришнинг жамоат ташкилотлари яъни “Махалла”, “Навруз”, “Екосан”, “Нуроний”, “Соғлом авлод учун”, хайрия жамғарма уюшмалари, “Маънавият ва марифат” жамоатчилик марказлари, “Ўзбекистон ёшлар иттифоқи” кенгашининг жисмоний тарбия ва спорт соҳасидаги фаолияти ҳақидаги назарӣй маълумотларга эга бўлишлари юзасидан маълумотлар бериб ўтилиши белгилаб қуйилган.

Юқоридагиларга қўшимча равишда аҳоли турар жойларида оммавий соғломлаштирув жисмоний тарбиясини ва миллий ва ҳаракатли уйинларни ташкил қилиш орқали Оммавий соғломлаштириш ва миллий ва ҳаракатли уйинларни аҳоли турар жойларида, умумӣй ишлаб чиқариш ва таълим муассасаларида ташкил этиш, ижтимоӣй турмуш маданиятини ривожлантириш учун турли сиёсий партиялар, жамғарма ва уюшмаларни ўрни ва уларни мазмуни ҳамда вазифалари, аҳоли ўртасида “Алпомиш ва Барчиной” махсус тестлари асосида олиб бориладиган ишлар мазмуни ҳақида назарӣй маълумотларга эга қилиш белгилаб қуйилган. Мавзулар асосида ёритиб берилаётган маълумотлар бўйича жисмоний тарбия ва спортнинг ижтимоӣй-тарбиявий ва манавий моҳиятини ўргатиш, инсоннинг руҳияти унинг ижтимоӣй турмуши ва таълим тарбия жараёнида асосӣй омил эканлиги инобатга олинган.

Шу сабабдан ўқитиш тарбия бериш ёшларнинг ва аҳолининг барча қатламини маънавий ва жисмоний қомолотини тарбиялаб етиштириш, ижтимоӣй психологик ва педагогик жараёнларни алоҳида ўрни борлиги бунӣ эса бўлажак ўқитувчилар билиши ва ўрганиши лозимлиги бўйича мавзулар сифатида киритилганини қуриш мумкин.

“Валеология асослари” фан дастурини таҳлилини амалга оширганимизда, дастур қириш, Ўқув курсининг мақсади ва вазифалари, курс бўйича талабаларнинг билими, қўникма

ва малакасига қўйиладиган талаблар, курснинг ўқув режадаги бошқа фанлар билан ўзаро боғлиқлиги ва услубий жиҳатдан узвий кетма-кетлиги ҳамда курсни ўқитишда замонавий ахборот ва педагогик технологиялар каби бўлимлардан иборат.

Кириш қисмида, **“Валеология”** – бу инсон саломатлиги тўғрисидаги фан бўлиб, инсон камолотининг муҳим таркибий қисмини, ҳуқуқий ва ижтимоий-иқтисодий ривожланишини ўрганади, деган таъриф келтирилган.

Шу билан бирга, соғлом авлод ғоясини амалга оширишда қуйидаги йўналишларга алоҳида эътибор қаратилмоқда:

- миллий генофондни сақлаш, миллий менталитетни кучайтириш;
- жисмоний ва маънавий жиҳатдан соғлом авлодни тарбиялаш;
- эркин ва мустақил, кучли ва софдил авлодни ўстириш;
- иқтидорли ва соғлом фикрли, тўғри мулоҳаза юритувчи эркин ёшларни тарбиялаш.

Бу ғоялар талабани жисмоний, психологик саломатлик асосида соғлом турмуш тарзи кўникмаларига ўргатиш, организмнинг умумий ва репродуктив саломатлиги билан таништириш, бундан ташқари баркамол авлодни шакллантириш, шахс ва миллат саломатлигини сақлаш ва мустаҳкамлаш йўналишига мос келади.

Соғлом турмуш тарзига ўргатишнинг ва уни ташкил этишнинг ҳақиқий амалиётида улғайиб боришнинг турли босқичларида мотивацияни шакллантиришнинг энг самарали услубларини ва услубий усулларини аниқлаш муҳим аҳамиятга эга.

1–жадвал.

Саломатликни ва соғлом турмуш тарзига ўқувчиларнинг қизиқишини шакллантиришни педагогик усуллари

Т.Р	Усуллар	Самарадорликни асосланиши
1	Талабаларни амалий соғломлаштириш фаолиятига жалб этиш	Кундалик ҳаётда фойдаланадиган ҳамда керакли ҳаёт даражасини сақлашга йўналтирилган соғломлаштириш фаолияти малака ва кўникмаларини шакллантириш имконини беради. Усулдан фойдаланишнинг мунтазамлиги соғломлаштириш фаолиятини одатий ва мажбурий бўлишига хизмат қилади.
2	Мустақил кузатиш, мустақил назорат, мустақил таҳил қилиш.	Талабаларни ўз организми ҳолатига эътиборини қаратади; мустақил кузатиш, мустақил назорат қилиш натижалари ўз турмуш тарзини индивидуал ўзгаришларга мос ҳолда бошқариш имконини беради.
3	Талабаларнинг индивидуал ютуқларини	Талабаларни ўз кучларига ишониш, ўз имкониятларини баҳолаш имконини беради ва бу

	намойиш этиш	муваффақиятларга бўлган талабни амалга ошириш имконини беради.
4	Рағбатлантириш, маъқуллаш	Ташқи рағбатлантириш муваффақиятларга фундаментал ижтимоий талабни амалга ошириш имконини беради.
5	Ташқи рағбатлантириш муваффақиятларга фундаментал ижтимоий талабни амалга ошириш имконини беради.	Саломатлик – инсон ҳаётининг муҳим категориясидир ва ҳар бир ўқувчи ўз саломатлигини сақлаш бўйича маълум ҳаётий тажрибага (энг кам бўлса ҳам) эга. Бу тажриба шачсан маълум аҳамиятга эга ва атрофдагилар томонидан ёки ўзи мустақил баҳолаши мумкин.
6	Ўқув материали мазмунини тузишда ёрқин фактлардан, кизиқарли рақамлардан, тарихий маълумотлардан, соғлом турмуш тарзи намуналаридан фойдаланиш	Талабанинг эмоционал соҳасига таъсир кўрсатиш. Ижобий эмоционал ранг–баранглик таклиф этилаётган материални ўзлаштиришга ва қабул қилишга мақбул таъсир кўрсатади. Ижтимоий ўрганиш эффекти имкони мавжуд.
7	Турли–туман ақлий ҳужум жараёнлари (ўйинлар, кувноқлар ва зукколар клуби, ақлий ҳужум, мунозаралар ва бошқалар)	Саломатлик ва соғлом турмуш тарзига кизиқишини кучайтиришга хизмат қиладиган когнитив ва эмоционал соҳаларга ҳамда билим, малака ва кўникмаларни мустаҳкамлашга таъсир ўтказиш.
8	Тескари алоқа усуллари	Оралиқ натижа қайд этилади, ўқувчилар билан биргаликда сабаб–оқибат алоқалари аниқланади, кейинги масалалар қўйилади.

Бизнинг кузатишларимиз соғлом турмуш тарзи мотивацияларини шакллантириш жараёни юқорида биз айтиб ўтган ўқитиш (билиш ва амалий) усулларида ҳамда айрим услубий амаллардан фойдаланишга асосланганлигини кўрсатади.

Соғлом турмуш тарзига горизонтал ўқитиш жараёни таълимнинг, тарбия ва ривожланишнинг турли восита ва усулларида фанлараро, шунингдек умумий ва жисмоний маданият, асосий ва қўшимча таълим, оилавий тарбия, ўзини мустақил тарбиялаш билан ўзаро боғланиш асосида кенг фойдаланиб амалга оширини тавсия этамиз.

Фойдаланилган адабиётлар :

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони // Ҳаракатлар стратегияси асосида жадал таракқиёт ва янгиланиш сари. – Т.: Фафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2017. – 92 б.

2. Президент Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигининг йигирма етти йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи // —Халқ сўзи, 2018 йил 1 сентябрь
3. Қурбонов Ш. Қ. Эҳтиёждан қўп ва кам овқатланиш сабаблари, оқибатлари, физиологик механизмлари ва олдини олиш йўллари. /Ўзб. биол журн. 2004, № 3, 94-107 бетлар.
4. Ханкельдиев Ш.Х., Абдуллаев А.А. Проблемы построения нормативных основ государственных стандартов по физическому воспитанию. //Фан-спорта, 2005, № 1 – с. 20-23
5. Шайхова Х.О., Тиллаева Г.Ҳ. Соғлом турмуш тарзи ва ёшлар камолоти. -Т.: Фалсафа ва ҳуқуқ ин-ти, 2007. - 60-бет.

ЭОЖ 159.9

Балаларды адамгершілікке тәрбиелеу мәселесінің зерттелу тарихы

Тұрғынбек Айда Дулатбекқызы

-7M01101-Педагогика және психология БББ-ң 2курс магистранты, Ж.А. Тәшенев университеті, Шымкент қаласы, Қазақстан Республикасы.

Аннотация

В данной статье ведется речь об истории исследования проблемы воспитания гуманизма детей дошкольников. Гуманизм основа всего, поэтому данная тема остается навечно актуальной.

Annotation

This article deals with the history of the study of the problem of educating the humanism of preschool children. Humanism is the basis of everything, so this topic remains relevant forever.

Қазақстан Республикасының «Білім беру туралы» заңында: «қазақ халқының мәдениеті мен салт-дәстүрін оқып үйрену үшін жағдайлар жасау», - деп көрсетілген. Сондықтан халық педагогикасын ғылыми негіздерін пайдалану және оның даму жолдарын іздестіру көкейкесті мәселелердің бірі.

Өткен ғасырдағы педагогика тарихына көз жіберсек Әл-Фараби, Ибн Сина, Фердауси, Ж.Баласағұн, шетел педагогтары Я.А.Коменский, И.Г.Песталоцци, К.Д.Ушинский, Отандық педагог-ағартушылар, психологтар Ы.Алтынсарин, Ш.Уалиханов, А.Құнанбаев, Ш.Құдайбердиев, А.Байтұрсынов, Ж.Аймауытов, Қ.Жарықбаев, А.Алдамұратов, М.Жұмабаев сынды ойшыл ғалымдардың еңбектерінде рухани-адамгершілік қасиеттерді қалыптастыру мен дамытудың мәні мен маңызы сипатталған. Тарихи дамуға көз жіберсек, адам тәрбиесінде рухани-адамгершілік құндылықтарды қалыптастыруда халықтық педагогика мұрасы шешуші орын алған [4].

Қазақ халқы өзінің сан ғасырлық тарихының барысында жалық ауыз әдебиетінің шығармашылығын тірек етіп, жан-жақты дамыған рухани-адамгершілікті тұлға тәрбиелеуге ерте кезден-ақ мән берген. Мәселен, қазақ халқының мақал-мәтелдері, нақыл сөздері, ырым-тыйымдары, жай ғана айтылған ұйқас сөздер емес, олардың бәрінің тәрбиелік, рухани-

адамгершілік мәні болған. Яғни, рухани-адамгершілік қасиеттердің маңызы өте жоғары бағаланған [1, 2].

Қазақ халқы ертеден-ақ адамдар арасындағы сыйластық қарым-қатынастарға ерекше көңіл бөлген. Ғасырлар бойы ұрпақтан ұрпаққа жеткен асыл қазынасының ішкі астарына зер салсақ, ата-бабамыз ұстанған тәлім-тәрбиенің биік шоқтығына тап боламыз. Бала дүниеге келген шақтан бастап, адамның қартайып, өмірінің соңына дейін сол қоғамның заңдары мен ережелеріне сай қалыптасқан тәрбие қағидаларына сай дамимыз. Ол жайында ұлы бабамыз Әл-Фараби: «Адамға ең бірінші білім емес, тәрбие берілуі тиіс, тәрбиесіз берілген білім адамзаттың қас жауы, ол келешекке, оның барлық өміріне апат әкеледі», - деп тәрбиенің маңызын жоғары бағалайды.

Ал тәрбие мектебі этика мен мораль қағидаларына жүгінеді. «Этика»-термині көне грек тіліндегі «этос» сөзінен шыққан. Ол алғашқыда «өмір сүру орны» «адамдар қонысы, жануарлар үңгірі» деген мағынаға ие болған. Кейінірек табиғаттағы қандай да бір тұрақты құбылысты, мінез-құлықты, әдет-ғұрыпты басымырақ көрсетті. Грек тіліндегі «этос» сөзіне үйлес латын тілінде «сән», «әдет», «мінез» т.б. мағыналарын білдіретін сөз болған [3].

Ежелгі Рим философы Цицерон ол сөзден «моральдық» сын есім жасаған. Сөйтіп «мораль» деген сөз пайда болды. «Адамгершілік» терминін алсақ, ол «мораль» сөзінің негізі болып табылады және ол сөздіктерде ХҮІІІ ғасырдың аяғында ғана жазыла бастады. «Этос» түсінігін мінез деп алып, Аристотель «этикалық» деген сын есім жасады. Оны өжеттік, рақымдылық, жомарттық т.б. сияқты адам мінезіне қатысты қасиеттерді топтау үшін қолданды. Осындай этикалық қасиеттерді зерттейтін ғылымды Аристотель этика деп атаған [4].

Мораль – этиканың зерттеу нысаны. Этикаға нормативті этика мен мораль теориясы кіреді. Нормативті этика игілік, жақсылық, жамандық, әділеттілік мәселелерін зерттейді, жеке адам мінез-құлқының кодексін жасайды. Мораль теориясы моральдың мәнін, нормаларын, тарихи сипатын анықтайтын заңдылықтарын зерттейді [5].

Біздің зерттеу жұмысымыз Қазақстан Республикасы Үкіметі мен Білім және ғылым министрлігінің өскелең ұрпақтың білімі мен тәрбиесі сапасын көтеруге, олардың еліміздің өткендегі тарихына, мәдени мұрасына танымдық қызығушылығын қалыптастырып, адамгершілікке баулуға байланысты қойып отырған міндеттерін жүзеге асыруды көздейді.

Аристотельдің ілімін әрі қарай әл-Фараби «Жақсы мінез-құлық пен ақыл күші болып, екеуі біріккенде бұл – адамшылық қасиеттері болып табылады, қасиеттер дегенде біз әрбір нәрсенің игілікті жағы, соның өзінің және оның әрекеттерінің абзалдығында және жетілгендігінде деген мағынада айтамыз. Егер осы екеуі бірдей болып келсе, біз өз бойымыздан және өз әрекетімізден абзалдық пен жетілгендікті табамыз және осы екеуінің арқасында біз ізгі, игілікті және қайырымды адам боламыз: біздің өмір бейнеміз қайырымды, ал мінез-құлқымыз мақтаулы болады...», - деп адамның өсіп-жетілуіндегі жақсы мінез-құлық пен ақыл-ой парасатына елеулі орын береді [6].

Оның философиялық ойлары өз мағынасын жоғалтпай, кейінірек басқа ғұлама-ғалымдарымыздың еңбектерінен көрініс тапты. Мәселен, әл-Фарабидің ілімдерімен Жүсіп Баласағұнның моральдық-этикалық қағидалары сабақтасып жатыр.

Оның «Құтты білік» деп аталатын дастанында көтерілген тәлімдік маңызы зор мәселе – адамның мінез-құлқы, оның қоғамдағы орны туралы жәйттер. Автор адамды моральдық жағынан жетілдіруде ақыл-ойға ерекше мән береді. Ол ақылдылықты адамның адам болуының, адамгершілік жағынан жетілуінің бірден бір өлшемі деп ақылдың көмегінсіз бұл дүниеде ешбір нәрсе шешілмейді деп түйіндейді.

Қазақ даласында тұңғыш рет мектеп ашып, болашаққа оқу-білім сәулесін таратқан халқымыздың ағартушы-педагогы, балалар әдебиетінің негізін салушы – Ы.Алтынсариннің тәрбие саласындағы мұраларын жас ұрпаққа үлгі ету, тәрбие жұмысында пайдаланудың

маңызы зор.

Оның әңгімелерінің жастарға тәлім-тәрбие беруде маңызы өте зор. Ол балаларды әдептілікке, сабырлылыққа («Алтын шеттеуі»), қанағатшылдыққа («Қанағат»), мейірімділікке («Шеше мен бала»), ұқыптылыққа («Бір уыс мақта»), әділдікке («Әділдік»), еңбексүйгіштікке («Өрмекші, құмырсқа, қарлығаш»), т.б. өнегелі істерге үгіттейді.

Ғұлама Абай да адамның адамгершілік, имандылық, моральдық эстетикалық сезімдеріне айрықша мән береді. Осындай сезімдерді бойға дарытуда адам жаман мінездерден айрылып, өзін-өзі тәрбиелеуі керек деп есептейді. «Ғылымды, ақылды сақтайтұғын мінез бұзылмасын! Көрсен қызарлықпен, жеңілдікпен, я біреудің орынсыз сөзіне, я бір кез келген қызыққа шайқалып қала берсең, мінездің беріктігі бұзылады», - деп ескертеді.

Философ, шежіреші, өз бетімен ғылым-білім биігіне жоғары көтерілген ғұлама Ш.Құдайбердиевтің балаларға ұсынған адамгершілік жолы – адалдық пен ғылымды меңгеру. Осы екі жол кісіні қиындықтан құтқарады, надандықтан арылтады, адамгершілік қасиеттерге баулиды. Адалдық пен адамдықты борышым деп сана, дүниедегі не сұмдықтың бәрі араны ашылған қу нәпсіден, тойымсыздықтан туады деген терең тұжырым жасайды [11].

Жан-жақты, жарасымы дамыған, рухани-адамгершілікті тұлғаны тәрбиелеу туралы орыс педагогы К.Д.Ушинскийдің пікірлері күні бүгінге дейін өз құндылығын жойған емес. Ол балаларды басқа адамдарға деген шынайы қарым-қатынасқа тәрбиелеу үшін адамгершілік, ізгілік туралы сөздердің биік мәнісін олар тек түсініп қана қоймай, сезінуі керек дейді.

К.Д.Ушинскийдің адамгершілік сана, сезім және мінез-құлықтың байланысы туралы идеяларының әрі қарай дамуы ағартушы-демократтар Н.Г.Чернышевскийдің, Н.А.Добролюбовтың педагогикалық еңбектерінен көрінеді.

А.С.Макаренко жастарды қайта тәрбиелеудегі өзінің бай тәжірибесіне сүйеніп, оқу-тәрбие жұмысын жүргізудің жүйелі теориясы мен әдістемесін құрды. «Балаларды тәрбиелеу жайлы лекциялар», «Тәрбие жұмысын ұйымдастыру әдістемесі», «Ұстаздық дастан» тағы да көптеген педагогикалық еңбектерінде тәрбиенің мақсаттары мен міндеттерін, әдістері мен принциптерін, балалар ұжымына, оқытушыларға қойылатын бірыңғай педагогикалық талаптарды зерттеп жинақтады және төмендегідей адамгершілік өлшемдерін ұсынды:

- 1 еңбек,
- 2 адалдық таныту,
- 3 іскерлік, ерік, ерлік таныту,
- 4 мақсаттылық.

«Қараңғы қазақ елінің көгіне өрмелеп шығып күн болуды» аңсаған әрі ақын, әрі ағартушы-педагог С.Торайғыров адамның әділ, адал болуы тәрбиеге байланысты, өмірдің өзгертуші, адам мінезін қалыптастырушы ұлы күш саналы тәрбиеде деп түйіндейді.

XX ғасырдың алғашқы ширегінде ғұмыр кешіп, тәлім-тәрбие саласында ойлы пікірлер айтқан зиялылардың бірі – Ғұмар Қарашев. Оның адамгершілік, ел бірлігі туралы еңбегінің құны зор.

Ғ.Қарашевтің пікірінше, жақсылық екі түрге бөлінеді: «Мұның бірі – заттық, екіншісі – моральдық, имандылық». Заттық жақсылық мұқтаж адамдарға мал беру, ішкізіп-жегізу, киіндіру... Моральдық жақсылық - әр адамның мұқтаж болған уақытында ғылым мен ағарту және тәрбиелеуге қажетті өтеу [7]. Автор жақсылықтың қай түрін болса да қоғам өмірінен бөлек қарамайды. С.Көбеевтің 1912 жылы жарық көрген «Үлгілі бала» атты басылымында қазақтың бай ауыз әдебиетінен сұрыпталып алынған материалдар ерекше назар аудартады. Бұл жөнінде автор: «Хрестоматияны құрастырғанда негізгі ойлаған мақсатым, көздеген нысанам – жас ұрпақты өнер-білімге, әділеттілікке, адамгершілікке үйрету еді», - деп жазады.

ТМД елдерінің педагог-ғалымдары Ш.А. Амоношвили, И.А. Ильин, Н.Е. Щурковалардың рухани қасиеттер жайлы еңбектерінде, баланы рухани-адамгершілікке тәрбиелеуді отбасынан, балабақшадан бастау керектігі жөнінде құнды пікірлер айтылған.

Осы бағытта нәтижелі жұмыстар істеп жатқан ғалымдардың С. Қалиев, Қ.Б. Жарықбаев, Қ.Бөлеевтің республикалық баспалардан шыққан еңбектерін баспа беттерінен байқауға болады. Дегенмен де, өкінішке орай еліміздегі педагогикалық оқулықтарымыз да, әдістемелік құралдарымыз да халықтың тәрбиелік тәжірибесінен жеткілікті орын алмай келеді.

Қолданған әдебиеттер:

1. Мектепке дейінгі және мектеп жасындағы балалардың тәрбиелеу тұжырымдамасы // Қазақстан мұғалімі. – 2005. – Б. 84-87.
2. Өзін-өзі тану бағдарламасы. – Астана, 2010. – 145б.
3. Мектеп жасына дейінгі балаларды мектепке даярлау тұжырымдамасы – Астана, 2006. – 69 б.
4. Қазақстан Республикасындағы этностық-мәдени білім беру тұжырымдамасы. – Алматы, 2006. – Б. 94-98.
5. Арутюнян С.М. Дидактические игры. – Краснодар, 2008. – 271с.
6. Балтабаев М.Х. Педагогическая психология: – Алматы: РИК, 2000. – Б. 268-274.
7. Амирова Б.А. Оқыту процесінде этникалық жаңсақ нанымдардың өзгеруі: пс.ғыл.кан.дисс.... автореф. – Алматы, 2009. – 144 б.
8. Жарықбаев Қ.Б. Қазақ ағартушыларының еңбектеріндегі оқыту мен тәрбие мәселелері. – Алматы, 1997. – Б. 74-81.

ӘОЖ 159.99

МОТИВАЦИЯ БОЛАШАҚ ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГТАРДЫҢ КӘСІБИ-ТҮЛҒАЛЫҚ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ НЕГІЗГІ КОМПОНЕНТІ

А.С.Жумағалиева

Педагогика және психология мамандығының 2 курс магистранты
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау, Қазақстан

Аңдатпа

Мақалада кәсіби іс-әрекет мотивациясының зерттелу жолдары қарастырылады. Сондай-ақ мотивация болашақ педагог-психологтардың кәсіби-тұлғалық қалыптасуының негізгі компоненті ретінде сыйпатталады.

Болашақ педагог-психологтардың кәсіби даярлану үрдісіндегі тұлғалық қалыптасуында мотивацияның маңызы, олардың оқу мотивтері – тұлғалық бағыттылығы, қарым-қатынасы, құрылымы, іс-әрекетінің мақсатымен байланысына қарай қарастырылатын мәселе болып табылады. Студенттердің жоғары оқу орындарында мотивация бойынша резервтері айтарлықтай кең көлемді және оқу әрекетінде олардың мотивация құзыреттілігін қалыптастыруға жалпы ұйымдастырушылық – басқарушылық жүйе, жұмыс күшін кеңейтуді талап етеді.

Е.П. Ильин кәсіби іс-әрекет мотивациясының үш бағытта зерттелетінін атап өтеді: еңбек әрекетінің мотивтері, мамандық таңдау мотивтері және жұмыс орнын таңдау мотивтері.

Еңбек қызметінің мотивтері-бұл адамды еңбекпен айналысуға мәжбүр ететін себептер (еңбек қызметінің қажеттілігіне қоғамдық көзқарас; материалдық және рухани қажеттіліктерді қанағаттандыру құралы ретінде табыс табу; өзін-өзі актуализациялау, өзін-өзі көрсету, өзін-өзі жүзеге асыру, шығармашылықта, беделде, басқалардың қоғамдық тануы мен құрметіне деген қажеттілікті қанағаттандыру).

Отбасындағы және мектептегі еңбек тәрбиесі ғылыми – зерттеу институтын құрудан және еңбек мотивтерін дамытудан тұруы керек, бұл әдетте, мамандық таңдау мотивтерін қалыптастыруға, ал соңғысы-жұмыс орнын таңдау мотивтеріне әкеледі. Мамандық таңдау-күрделі және ұзақ процесс. Адамның өз өміріне қанағаттануы кәсіпті дұрыс таңдауға байланысты. Мамандықты саналы түрде таңдау құндылықтарға бағдарланумен жүреді: қоғамдық бедел, материалдық әл-ауқат, мамандыққа деген қызығушылық және т. б. таңдалған кәсіби қызмет адамның белгілі бір қызмет түріне, оның типологиялық ерекшеліктері мен қабілеттеріне қажеттіліктеріне сәйкес келуі маңызды.

Жүйке жүйесі қасиеттерінің көрінуінің типологиялық ерекшеліктері (күші, қозғалғыштығы, тепе-теңдігі, лабильділігі, жүйке процестерінің пластикасы) және темперамент (психиканың динамикалық көріністерінің жеке дара бірегей жиынтығы – психикалық процестердің қарқындылығы, жылдамдығы, қарқыны, ырғағы, және күйлер) адамның белгілі бір қызмет түріне бейімділігін тудыруы мүмкін. Адамның белгілі бір кәсіби қызмет туралы идеялары шындыққа сәйкес келуі маңызды, содан кейін белгілі бір қызмет түріне бейімділік туралы хабардар болу осы қызметпен айналысу мотивін, яғни мамандық таңдау мотивін қалыптастыруға әкеледі.

Адамның типологиялық ерекшеліктерінің қызмет талаптарына сәйкестігі қабілеттерді дамытады, қызметтің тиімділігін арттырады және еңбектің мағыналы жағына қанағаттану сезімін қалыптастырады, бұл өз кезегінде кәсіпті таңдау мотивін өзін-өзі нығайтуға, оны тұрақты кәсіби қызығушылыққа айналдыруға, мамандыққа жоғары оң көзқарас пен өзін-өзі жетілдіруге ұмтылуға әкеледі. Адамның белгілі бір кәсіптік қызмет туралы идеялары шындыққа сәйкес келуі маңызды, содан кейін белгілі бір қызмет түріне бейімділік туралы хабардар болу осы қызметпен айналысу мотивін, яғни мамандық таңдау мотивін қалыптастыруға әкеледі.

Мамандық таңдау мотивін өзін-өзі нығайтуға, оны тұрақты кәсіби қызығушылыққа айналдыруға, мамандыққа жоғары оң көзқарас пен өзін-өзі жетілдіруге ұмтылуға әкеледі және, керісінше, белгілі бір кәсіпке өзінің мүмкіндіктері, қабілеттері, бейімділігі мен талаптары туралы адекватты емес түсінік бейімділік пен қабілет немесе бейімділік пен қызметтің психологиялық мазмұны арасындағы сәйкессіздікке әкелуі мүмкін. Демек, кәсіптік қызметтің тиімділігі мен кәсіпке қанағаттану деңгейі төмен болады, кәсіпке деген көзқарас немқұрайлы (немқұрайлы) немесе теріс болады.

Жұмыс орнын таңдау мотивтерін Е. П. Ильин жіктейді. Олар "сыртқы" және "ішкі" факторлардың (мотиваторлардың) әсерінен шешім қабылдау процесінде қалыптасады: сыртқы жағдайды бағалау, олардың мүмкіндіктері мен жағдайын бағалау, олардың мүдделері мен бейімділіктерін бағалау. Сыртқы жағдайды бағалау мыналарды қамтиды: жалақы мен жәрдемақы мөлшері; үйге жақындық және көлік қатынасының ыңғайлылығы; жұмыс орнының эстетикасы, ауысым және жұмыс кестесі; ұйымның сенімділігі мен беделі; жауапкершілік шекаралары; ұжымдағы психологиялық ахуал, көтермелеу жүйесі және қазандар және т. б. Өз мүмкіндіктерін бағалау мыналарды қамтиды: денсаулық жағдайы, осы кәсіби қызметке және кәсіби маңызды қасиеттерге қабілеттіліктің болуы, білім деңгейі, стресске төзімділік және берілген қарқынмен монотонды жұмыс. Олардың

қызығушылықтары мен бейімділіктерін ескеру оқу мүмкіндіктеріне, көшбасшылық жұмысқа, мансаптық өсуге, кәсіби белсенділіктің көріністеріне және т. б. байланысты.

Э. С. Чугунова кәсіп пен жұмыс орнын таңдау мотивтерін талдау негізінде кәсіби мотивацияның типологиясын баяндады. Ол атап көрсетеді: кәсіби мотивацияның басым түрі (мамандық таңдау кезінде инженерлік қызметке тұрақты қызығушылық); кәсіби мотивацияның ситуациялық түрі (мамандықты тандаған адамның мүдделерімен әрдайым сәйкес келмейтін өмірлік жағдайлар мен кездейсоқ жағдайлардың әсері); кәсіби мотивацияның конформистік (немесе болжамды) түрі (жақын әлеуметтік ортадан – туыстарынан, достарынан, таныстарынан мамандық таңдау кезінде адамға әсер ететін қысым). Инженерлердің кәсіби мотивациясы мен шығармашылық белсенділігінің корреляциялық байланыстарының күрделі жүйесін зерттей отырып, Э.С. Чугунова кәсіби қызметтің маңызды құндылықтары – шығармашылық өнімділікті көрсету (басқару қызметі саласында), ғылыми және техникалық шығармашылық арасындағы статистикалық маңызды қатынастарды орнатты. Мотивацияның конформистік түрі шығармашылық өнімділікке теріс әсер етеді. Мамандық таңдаудың жеке тұлғаның құндылық бағдарларымен сәйкес келмеуі психологиялық жайсыздыққа және шығармашылық белсенділіктің төмендеуіне әкеледі. Мотивацияның ситуациялық түрі мен шығармашылық өнімділік арасында да жағымсыз байланыс анықталды. Шығармашылық өнімділік пен кәсіби мотивацияның басым түрі арасында статистикалық маңызды оң байланыс анықталды. Мамандық таңдауда басқа әсерлермен салыстырғанда нақты (шығармашылық) кәсіптік қызметке қызығушылық басым болады. Шығармашылыққа жеке тұлғаның құндылық бағдарлары сайып келгенде, жеке тұлғаның нақты кәсіби мінез-құлқына, бейімділігі мен қабілеттеріне сәйкес келеді.

Егер Е.П. Ильин кәсіби қызмет мотивациясының когнитивті компонентіне – "сыртқы" және "ішкі" факторлардың әсерінен шешім қабылдау процесіне (сыртқы жағдайды, мүмкіндіктерді, мүдделер мен бейімділікті бағалау) назар аударса, онда В. Д. Шадриков – жеке тұлғаға наза аударды. Ол кәсіби қызметтің мотивациясы дүниетанымға, сенімдерге, идеалдарға, қажеттіліктерге, жеке тұлғаның мақсаттарына, талаптардың деңгейіне, т. б. қызмет жағдайларына байланысты деп санайды. Шешім қабылдау және ниеттің қалыптасуы осы факторларды ескере отырып жүзеге асырылады. Кәсіби қызмет субъектісінің мотивациялық құрылымының генезисін аша отырып, ол былай деп жазады: "кәсіпті игеру процесінде, оқыту және еңбек қызметі барысында қызмет субъектісінің мотивациялық құрылымының дамуы мен өзгеруі жүреді. Бұл Даму екі бағытта жүреді: біріншіден, транс тұлғасының жалпы мотивтері еңбек мотивтеріне қалыптасады; екіншіден, Кәсіптендіру деңгейінің өзгеруімен кәсіби мотивтер жүйесі де өзгереді". Бұдан әрі ол кәсіпті қабылдаудың мотивациялық процесін жалғастыра отырып, еңбек қызметінің мотивтерін қалыптастыру процесі, ең алдымен, қызметкердің қажеттіліктерін нақты нысандарда қанағаттандыру үшін кәсіптің мүмкіндіктерін одан әрі ашудан тұратынын атап өтеді: қажеттіліктер бойынша танымдық құралдар, технологиялар мен әдістерді жетілдіруге бағытталған рационализаторлық және өнертапқыштық қызмет барысында қанағаттандырылуы мүмкін еңбек; психогендік қажеттіліктер, мысалы, беделге деген қажеттілік, тану, мәртебеге қол жеткізу және жақсарту, қарым-қатынасқа деген қажеттілік және т.б. кәсіби шеберлік деңгейі арқылы жүзеге асады. Мотивация генезисіндегі маңызды сәттер-бұл кәсіпті қабылдау және қызметтің жеке мағынасын ашу. Егер қызметті қабылдау оны нақты түрде орындауға деген ұмтылысты тудырса, онда жеке мағынаны анықтау оның одан әрі өзгеруіне әкеледі, бұл іс – әрекеттің ерекшелігінде, оның динамикасында, шиеленісінде және сайып келгенде, қызметтің нақты психологиялық жүйесін қалыптастыруда көрінеді. Кәсіби қызмет процесінде мотивациялық саланың одан әрі өзгеруі байқалады, ол бірқатар ескі мотивтердің жаңа және инволюциясының пайда болуымен, жеке мотивтердің абсолютті және салыстырмалы маңыздылығының өзгеруімен, мотивтердің құрылымының өзгеруімен көрінеді. Мамандардың белгілі бір санатында кәсіби

қызметті ынталандыру, бір жағынан лауазымдық мәртебені көтеруге деген ұмтылыс, екінші жағынан нақты күш-жігер арасында айтарлықтай айырмашылықтар бар. Мұндай жағдайларда бір жағынан талап деңгейі, мінез – құлық бағдарламалары және екінші жағынан нақты кәсіби өнімділік арасындағы когнитивті диссонанстың әлеуметтік психологиялық құбылысын білуге мүмкіндік береді.

Когнитивті диссонанс, әдетте, кәсіби қызметтің белгілі бір тараптарының шығармашылығына және жұмыстан кетуге наразылық тудырады. Е. П. Ильин зерттеушілер жұмыстан босату себептерінің үш негізгі тобын атайды: объективті, объективті-субъективті және субъективті. Объективті себептерге денсаулығының нашарлығы мен физикалық жағдайы, тұрғылықты жерінің өзгеруі, білімін жалғастыру, баланың тууы және оған күтім жасау жатады. Объективті-субъективті себептерге еңбек жағдайлары, кәсіби өсудің мүмкіндігі; субъективті себептерге ұжымдағы психологиялық климат жатады. Кәсіби мотивтерді қалыптастыру мәселесі оның полимотивтілігіне байланысты өте күрделі. Сондықтан жеке кәсіби мотивтің "таза мәдениетін" бөліп көрсету немесе оны басқаларға тәуелсіз қалыптастыру мүмкін емес. Кәсіби қызметті ынталандырудың интегративті моделін құру қажет. Бұл "кәсіби мотивтер" ұғымының анықтамасын нақтылауға, оның жүйелік позициялардан қалыптасуы туралы жалпы түсінік қалыптастыруға және зерттеу мәселесін одан әрі қарастыруға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Абульханова-Славская, К. А. Психикалық әрекет пәні туралы: психологияның әдістемелік мәселелері [Мәтін] / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Наука, 1973. – 288 б.
2. Аверин, В. А. Тұлға психологиясы [Мәтін] : оқу құралы / В. А. Аверин. – СПб. : Изд-во Михайлова В.А., 1999. – 89 б.
3. Александров, А. И. Әскери-саяси оқу орындары курсанттарының жеке тұлғасының кәсіби бағдарын қалыптастыруға психологиялық талдау [Мәтін] / А. И. Александров. – М. : ВПА, 1978. – 209 б.
4. Андреева, Г. М. Кеңестік әлеуметтік психологияның өзекті мәселелері [Мәтін] / Г. М. Андреева // Социол. исслед. – 1977. – № 4. – 91–101 б.
5. Андреева, Г. М. Әлеуметтік қабылдауды зерттеудің теориялық схемасын құру [Мәтін] / Г. М. Андреева // Вопр. психол. – 1977. – № 2. 3–14 б.
6. Анцыферова, Л. И. Шетелдік психологиядағы материалистік идеялар [Мәтін] / Л. И. Анцыферова. – М. : Наука, 1974. – 360 б.
7. Анцыферова, Л. И. Курт Левиннің шығармаларындағы тұлға теориясы [Мәтін] / Л. И. Анцыферова // Вопр. психол. – 1960. – № 6. 149–158 б.
8. Анцыферова, Л. И. Абрагам Маслоудың шығармаларындағы өзін-өзі жүзеге асыратын тұлғаның психологиясы [Мәтін] / Л. И. Анцыферова // Вопр. психол. – 1973. – № 4. – 173–180 б.
9. Анцыферова, Л. И. Динамикадағы тұлға: зерттеудің кейбір нәтижелері [Мәтін] / Л. И. Анцыферова // Психол. журн. – 1992. – Т. 13. – № 5. – 12–25 б.
10. Артемьева, Т. И. Тұлға психологиясындағы мүмкіндіктер мен шындық категориялары [Мәтін] / Т. И. Артемьева // Психологиядағы материалистік диалектика категориялары. – М. : Наука, 1988. – 22–55 б.
11. Асеев, В. Г. Мінез-құлықты ынталандыру және жеке тұлғаны қалыптастыру [Мәтін] / В. Г. Асеев. – М. : Мысль, 1976. – 158 б.

АСҚАР СҮЛЕЙМЕНОВ «БЕСАТАР» ПОВЕСІН ОҚЫТУДАҒЫ ӘДІС-ТӘСІЛДЕР

Боранчаева Жадыра Нургалиевна

*Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің 2-курс магистранты, Атырау,
Қазақстан*

E-mail: jadi_26.97.kz@mail.ru

АННОТАЦИЯ

Зерттеу жұмысының мақсаты Асқар Сүлейменов «Бесатар» повесін оқытуда қолданылатын жаңа әдіс-тәсілдерді саралау.

Зерттеу әдістері таңдалған тақырып бойынша зерттеу әдісі, салыстыру әдісі, статистикалық әдіс пайдаланылды. Зерттеудің әдіснамалық негізі тақырып бойынша отандық ғалымдардың мақалалары, еңбектері алынды.

Мақалада ақынның шығармаларын оқушыларға оқыту барысында қолдануға тиімді әдіс-тәсілдер анықталады.

Түйінді сөздер: *Асқар Сүлейменов, әдіс, тәсіл, шығарма, проза, инновация*

Цель исследовательской работы-дифференциация новых методов и приемов, используемых при обучении повести Аскара Сулейменова «Бесатар».

Методы исследования. По выбранной теме применялись исследовательский метод, метод сравнения, статистический метод. Методологическую основу исследования составили статьи и работы отечественных ученых по теме.

В статье определены эффективные методы использования произведений поэта в процессе обучения учеников.

Ключевые слова: *Асқар Сулейменов, метод, произведение, инновация, проза*

ABSTRACT

The purpose of the research work is to differentiate new methods and techniques used in teaching the story of Askar Suleimenov "Besatar".

Research methods. On the chosen topic, the research method, the comparison method, and the statistical method were used. The methodological basis of the study was made up of articles and works of domestic scientists on the topic.

The article defines effective methods of using the poet's works in the process of teaching students.

Keywords: *Askar Suleimenov, methods, innovation, prose*

Кіріспе

Асқар Сүлейменов 1938 жылы Қазақстанда қан-қасап репрессия жүріп жатқан кезде Оңтүстік Қазақстанның шалғай ауданы Созақ қаласында дүниеге келді. Асқар Сүлейменов кеңес және қазақ жазушысы, әдебиет сыншысы, драматург. Жалпы жазушы бала кезінен өте дарынды, әрі кітапқұмар болған. Ол Оңтүстік Қазақстан облысы, Шолаққорған ауылындағы Калинин атындағы мектепте білім алған. Кішкентай кезінен қазақтың ұлттық ойындарына жақын болған, әсіресе асық ойнағанды қатты ұнатқан. Бала кезден пластинкалардан түрлі классикалық әуендерді тыңдап өскен. Мектеп кезден өте білімді, зерек болған. Мектепте күніне кітапханадан 1-2 кітап алып кетіп, оны 1-2 күн ішінде оқып бітірген. Сыныптастырмен де өте тату болған. Сыныптасы Мәми Дадабековтың айтуынша Асқар Сүлейменов кептерлердің жұмыртқаларына есім беретін болған. Оның бұл қасиеті басқа да жануарлаға деген махаббатын оятты деуге де болады.

Жас кезінен Өмірзақ Айтбайұлымен жақсы дос болған. Одан бөлек Сейдахмет Айтжанов (атақты мемлекет қайраткері Жанар Айтжанованың әкесі) және Керімбек Сыздықов профессор, үлкен әдебиеттанушылармен Созақ ауданының орталығындағы мектепті бірге бітірген. Сейдахмет Айтжанов ауыл шаруашылығымен айналысып, басшылық қызметті атқарған. Керімбек Сыздықов әдебиеттану саласында қызмет жасаған. Ал Асқар Сүлейменов бәрінен де ерекше болған. Ол философия мен әдебиеттен бөлек, сыншылық бағытта да қызмет атқарған. Өмірзақ Айтбайұлы екеуін тек қара домбыра байланыстырған. Бәрі бірге жақын жан достар болған. Төртеуі бірге бас қосып, кейде араларына Зейнолла Серікқалиев қосылып қара домбыраны алып қазақтың талай күйлерін шертіп, әңгіме-дүкен құрған. Асқар Сүлейменов Өмірзақ Айтбайұлының күй тарқанын қатты жақсы көретін. Кейде түнгі сағат үште де Өмірзақ Айтбайұлына телефон соғып: «Өмке, сағындым, «Қосбасар» мен «Теміртасты» тыңдағым келеді», – дейтін. Екеуінің достығы өте жақын болғаны соншалық, түнгі 3-4 - ке қарамастан Өмірзақ Айтбайұлы үйіне шақырып, таңға дейін бірге күй шертіп, өлеңдер оқып, бір-біріне мұң шеркізген.

Асқар Сүлейменовтың шығармашылығына келер болсақ, көптеген киносценарийлер жазған. Олар: «Арғымақ пен шабандоз» (1977), «Ас», «Құлагер» (1976), «Төрт тақта - Жайнамаз» (1989), «Жетінші палата» (1993). Бірнеше кітаптары жарық көрген. Олар: «Кек» (2001) драмалық жинағы, «Жазушымен жүздесу», «Жетінші палата» драмалары, «Болмыс пен бетпе-бет» (2001) сыни-эстетикалық, өнертанушылық жинағы, төрт томдық шығармалар жинағы (2007-2009), «Бесін» (1970), «Адасқақ» (1988), «Бесатар» (1996) прозалық шығармалары. Ол шетел жазушыларының пьесаларын аударған. Олар: Б.Брех, Е.Шварцт. 1996 жылы «Ситуациялар» триптыхы үшін ҚР Мемлекеттік сыйлығы берілді. Асқар Сүлейменовтың 1961 жылы алғашқы сын мақаласы «Жол басы» қазіргі «Жас алаш» бұрынғы «Лениншіл жас» газетінде жарияланған.

Негізгі бөлім

Асқар Сүлейменовтің шығармашылық ізденістері өте құнды, қызықты. Асқар Сүлейменовтың бір ерекшелігі қазақтың қара сөзінің түбір түсірген қаламгер болды. Себебі, драматург қазақ лексикасындағы білмейтін сөздері жоқ. Шығармаларын оқи келе, сол қазақтың бай сөздік қорын бойына барынша сіңдіргенін байқауға болады.

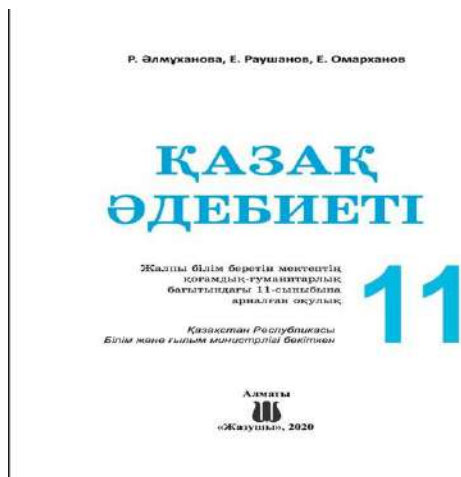
Осы шығармаларының ішіндегі ең танымалы - «Бесатар» повесі. Асқар Сүлейменов қазаққа жасалған қиянатқа қарсы тұрған тұлғаның бірі болды. Соның анық белгісі «Бесатар» повесінен көрінді. Бесатар» повесінде тарихи уақытты суреттейді. Бұл тек көркем туынды ғана емес, шығармада 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі, соның ішінде Созақта болған көтеріліс бейнеленген. Бірақ та, автор осы тарихи кезеңді Кеңестік уақыт, яғни шығарманың реалды жазылу дәуірі тұрғысынан жазғанмен де, осы бір Кеңестік цензураның талаптарымен шектелеп отырып, өзінің ұлттық 20 ғасырға дейінгі қазақтың тіпті азат болып отырған дәуіріндегі ұлттық мұраттар тұрғысынан қазақ қалай бодан болды деген сұраққа жауап іздейді. «Бесатардың» сол заманда цензурадан, сары прессадан қалай өткені белгісіз. Өйткені, ол жерде «бұл менің жерім» деген нәрсені қазақпен емес, орыстың аузымен айтты. Мен шындықты өз аузыммен айта алмаймын деген ойға алып келеді.

Асқар Сүлейменов аталған повесінде әр кейіпкерді белгілі бір оқиғамен байланыстырады. Шығарманың соңында Төрехан қарияның ұлы уыздай жас боз бала Сәруар орыс офицерінің қолынан қаза табады. Сәруардың өлімі арқылы жазушы қазақтың орны толмас қасіретінен белгі бергендей. Сәруардың сәйгүлігі Қараланы автор адам бейнесінде сипаттайды. Иесінің жай-күйін айтқызбай ұғатын жануардың текті қасиетін Сүлейменов: «Қарала бейне жапа басқандай артқы аяғын сілкіп тастады» деген бір-ақ ауыз сөйлемге сыйдырады. Қазығұрт өңіріндегі қазақтарға қырғидай тиіп, кейіннен Төрехан тұтқұндаған орыстың офицері Иназемцевті Мұқағалидің тергеуге алатын тұсы бар. Иназемцевтің жан баласына жағымсыз

сипатын автор Қазығұртты мекен етіп, тумысынан өлексе жейтін құзғынмен теңестіреді. Өзінің бар қылмысын «білемдім, көрмедім» деп отырған Иназемцевтің бейнесін автор кейіпкер Мұқағали арқылы танытады: «Жә, сонда маған заманмен алыс демекпісің, аспан мен жер, тау мен су ол заман емес. Апа-қарындасыма келіп қолартқан шілде көргем жоқ. Аспан мен жер маған келіп бесатар кезенген жоқ. Заман ол - білек, білек - сенікі», дейді Мұқағали орыс офицеріне. Мұның астарында дала қазағының сол замандағы тоталитарлық жүйеге деген зілкегі, ызасы мен өші жатыр.

Асқар Сүлейменовтың «Бесатар» повесі 1916 жылғы Созақ көтерілісінің ар-намысын ту еткен кейіпкерлер: Төрехан, Сәруар, Мұқағалидің болмысы арқылы ашады. Қазаққа келгенде аты әйдік, қолы кабура іздегіш тергеуші болып алған Крейгель құнығып бір оқитын кітабының авторы Достоевскийдің Шоқан Уалихановқа жазған хатын оқып, ашуға булыққан еді. Қазақтың марғасқа болмысына жаны қас, шығармада өзі «Шура» деп атайтын досы, әрі әріптесі Иноземцевті қазақтар тұтқынға алғанда Крейгельдің жауыздығы анық көрінеді. Асқар Сүлейменов шығармада мұны айқын бейнелейді. Оқырманға да, Төрехан қартқа да жағымды бір жан болса, ол - Голоножкин. Крейгельдің жанында жүрген көп атшабардың бірі болса да автор дәл осы кейіпкерге бір жылулық үстегендей. Крейгель сияқты қазақшаға судай болмаса да зымияндығымен, айлакерлігі жоқ. Жазушы оның бар болмысын шығарманың соңында ашады. Сүлейменов шығарманың соңын қайғылы аяқтайды. Асқар Сүлейменов шашылып түскен тіркестерінде Аристотель бойынша трагедияның бір аты «катарсис», «тазару» тазарған адам тік қарайды да қараулыны алған адамды қапы жібермейді. Ұлтшылдық, ұлтжандылықпен аурып алмай, аялап ауырмай, ұзақ ауырмай оны тіпті серік ауру етпей тазару өзіне де, өзгелер Иноземцевтерге де таймай қарау мүмкін емес.

Бұл повесть 10-11 сынып оқушыларының оқу бағдарламасына енген. Соның ішінде 11 - сыныптың «Қазақ әдебиеті» оқулығында, оқу бағдарламасында «Бесатар» повесі бар. Мақаланың мақсаты бойынша «Бесатар» повесін оқушыларға оқытудағы қолданылатын әдіс-тәсілдер.

МАЗМҰНЫ	
Алғы сөз	3
I бөлім	
ТАРИХТЫҢ ШЕРТІН ШЕРІСІ	
Сәкен СЕІФУЛЛИН	5
Сыр сарасы (Төлеу жолы, қытай)	13
Илияс ЕСЕНБЕРДІ	21
Қала (Төлеу жолы, қытай, Басы, Бұлақжылау)	24
Асқар СҮЛЕЙМЕНОВ	68
Бесатар (Төлеу жолы, қытай, Басы, Бұлақжылау)	69
I бөлім бойынша тест	86
II бөлім	
НАРАСАТ ПЕН ПАЙЫМ	
Смағұл БІЛБАЙ	89
Жаңа дүние (Төлеу жолы, қытай, Басы, Бұлақжылау)	91
Қасым АМАТЖОХОВ	107
Сүйіс туралы (Әбел)	109
II бөлім бойынша тест	117
III бөлім	
ҒАСЫРЛЫҚ ТҮЙНДІ	
Мұхтар ӘУЕЗОВ	120
Абай жолы (Төлеу жолы, қытай, Басы, Бұлақжылау)	127
III бөлім бойынша тест	205
IV бөлім	
ӘДЕБИЕТТІҢ СЫН-САҢЫ	
Тұманбай МОЛДАҒАЛИЕВ	208
Беттер (Әбел)	213
Талапты ОСЕМКУЛОВ	219
Беттер (Әбел)	222
ӘЛЕМ ӘДЕБИЕТІ	
Франсис НЕМИНГҮЙ	235
Шың мен теңіз (Төлеу жолы, қытай, Басы, Бұлақжылау)	236
IV бөлім бойынша тест	277
Ықпалды тексеру	280

Р.Зайкенова
Р.Сақенова
Л.Н.Нұрланова

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ

Жалпы білім беретін мектептің
11-сыныбының қоғамдық-гуманитарлық
бағытына арналған оқулық

11

МАЗМҰНЫ

Алғы сөз	3
I БӨЛІМ. ТАРИХТЫҢ ШЕРТІН ШЕРІКСІ	5
Сәкен Сейфуллин	6
«Сыр саяхаты» әңгімесі	10
Ізмет Көкбергін	16
«Сайы» романы	30
Асқар Сүлейменов	31
«Бесатар» повесі	35
«Тарихтың көрнекті перзенті» бөлімі бойынша жазылған бағалау	41
тәсілдері арқылы үлгілері	41
II БӨЛІМ. НАДЫМ МЕН ПАРАСАТ	43
Касым Аманжолов	46
«Сыңыс тарихы» әңгімесі	51
Смуглов Кутай	56
«Балқан дүниесі» романы	60
«Талам мен парасат» бөлімі бойынша жазылған бағалау	66
тәсілдері арқылы үлгілері	66
III БӨЛІМ. ҚАСЫРҒЫҚ ТҰҒЫДЫ	70
Мұрат Әуезов	70
«Алтын жол» романы әңгімесі	77
«Рәсімдер тарихы» бөлімі бойынша жазылған бағалау	101
тәсілдері арқылы үлгілері	101
IV БӨЛІМ. ОҚИҒАНДЫҚ СЫЛ-САРАМ	105
Тұрғайлы М.Аманжол	106
«Бұрмалы» әңгімесі	110
Бектұрғанов Қасым	118
«Қызық» Мәлімов Хасанғұлы	127
«Шыңғыс хан» романы	130
«Әдебиеттің қызықтары» бөлімі бойынша жазылған бағалау	136
тәсілдері арқылы үлгілері	136
Пәділханованың әдебиеті	140

142

1-сурет. 11-сыныптың «Қазақ әдебиеті» оқулығының мазмұны

«Кубизм» әдісі. Бұл әдіс шығарма немесе әңгімелерді өткен кезде қолданған өте ыңғайлы. «Бесатар» повестінің өту барысында сабақтың ортасында қолданған жөн. Қағаздан кубик жасап аламыз 15X20 см, оның жан-жағына сұрақтар немесе сөздер мен сөз тіркестерін жазамыз. Мысалы: кейіпкерді суреттеңіз, жағымды кейіпкер мен жағымсыз кейіпкердің іс-әрекеттерін салыстырыңыз.

Қолданылуы: «Бесатар» повесіндегі жағымды рөлдегі Сәруар мен Крейгельді салыстыруға болады. Әлде орыс ұлты бола тұра, қазақ баласына жаны ашқан Голоножкінді және адам баласына бір-біріне жаны ашымайтын Крейгельді салыстыруға болады. Тағы да автордың 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс кезіндегі қазақтың жағдайын ашық түрде бейнелеп көрсеткен. Автор өмір сүрген кезде ондай заттарды жазуға тыйым салынған. Сол туралы өз ойыңызды, пікіріңізді білдіре кетіңіз деген сияқты талдаулар құрастыруға болады.

«Бір минуттық әңгіме» әдісі. Негізгі мақсаты оқушының бір-бірінен ақпарат алу дағдысын қалыптастыру.

Қолданылуы: Оқушылар үйге берілген әңгіменің мазмұнын кезек-кезек 1-2 сөйлеменнен айтып, жалғастырып мазмұндап береді. Бірінің ойын бірі жетектеп алып кетіп, талқылайды. Жарты жолда мазмұнынан қателескен адамға «жаза» қолданылады. Ол оқушы кез келген өлеңді жатқа айтуы тиіс. «Бесатар» повесін оқыту барысында мазмұндап беру үшін, дәл осы әдісті қолданған өте тиімді.

«Менің пікірім....» әдісі. Мақсаты: оқушының сөздік қорын көбейтеді. Адамдар алдында өз ойын еркін жеткізуіне септігін тигізеді.

Қолданылуы: «Бесатар» повесін оқыту барысында автордың осы повестпен не жеткізгісі келгіні туралы, бұл повесті жазудағы мақсаты қандай деген сияқты мәселелер талқыланады. «Бесатар» повесіндегі кейіпкерлердің жасаған іс-әрекеттеріне деген өз көзқарасын білдіре алады.

«Джигу» әдісі. Мақсаты: Берілген шығарманы топ арасында талқылап, бір-бірімен мазмұнын түсіндіру. Оқушылардың мұқиятылығын қалыптастыратын әдістердің бірі.

Қолданылуы: Оқушыларды «Бесатар» повесінің мазмұнына сәйкес 4 топқа бөлеміз. Төрт топқа повестің әрбір бөлігін бөліп береміз. Бөлінген бөлікті 4 топта оқып, өз араларында талқылап, тақтаға шығып қалған 3 топқа түсіндіреді.

Қорытынды

Асқар Сүлейменов - еліміздің философиялық элитасы үшін жана есім. Ол терең, философиялық қазақ тілінде жазады. Сондықтан оның философиясы жаппай оқырманның меншігіне айналмады. Ол қалдырған идеялар мен принциптер бүгінгі күнге дейін өзекті.

Қазіргі уақытта біздің алдымызда бірінші кезекте халықтың рухани құндылықтарына сүйене отырып, жалпыұлттық басымдықтарды нығайтатын бағдарлар мен билік құндылықтары жүйесін қалыптастыру міндеті тұр. Барлық әлеуметтік топтардың үйлесімді бірлігін қалыптастыруға тек өмірлік бағдарлардың әртүрлілігі көмектеседі. Оның негізінде жалпыадамзаттық құндылықтардың басымдығы, адамның жеке қадір-қасиетін құрметтеу және белгілі бір халықтың руханиятының квинэссенциясы ретінде этникалық жады болуы керек. Бұл тұрғыда Созақ ойшылының дүниетанымының нәзік, бірақ терең жолы ерекше көзге түседі.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Қалшабек А. «Адасқақ» ұлттық идеясы немесе Асқар Сүлейменовтың филологиялық прозасы туралы. // Жұлдыз. 20097-№10.- 177-181 б.
2. Т. Тоқбергенов. Шым-шымдап ойды толғатып... // Таң Шолпан, 2001, наурыз.
3. Сүлейменов А. Екі томдық шығармалар жинағы. I том. Повестер мен әңгімелер. Ой толғамдар // А.Сүлейменов. - Алматы, «Айғаным» баспа үйі, 2018-418 бет.
4. А. Сүлейменов. Шашылып түскен тіркестер // Егемен Қазақстан, 1992, 9 мамыр.

ӘОЖ 821.512. 122

ҚУАНДЫҚ ТҮМЕНБАЙДЫҢ «ҚОБЫЗДЫҢ МҰҢЫ» ШЫҒАРМАСЫН СЫНЫПТАН ТЫС ОҚЫТУ

Темірбай Әсем Ғалымжанқызы
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің магистранты
asementem@mail.ru
Қызылорда, Қазақстан
Ғылыми жетекші: Тайманова Сара
Қызылорда ашық университетінің доценті, ф.ғ.к.
sara.taimanova@mail.ru

Аннотация: В статье авторы раскрывают значимость содержания рассказа «Страдания кобыза» Туменбая Куандыка в познавательном-воспитательном внеклассном обучении и развитии креативного мышления обучающихся. В также статье предлагаются образцы анализа текста.

Ключевые слова: кобыз – символические образ, проблема совести художественная реальность, трагедия национализации.

Annotation: In the article, the authors reveal the significance of the content of the story "The Suffering of Kobyz" Tumenbaya Kuandyk in cognitive and educational extracurricular learning and the development of creative thinking of students. The article also offers samples of text analysis.

Key words: kobyz – symbolic image, the problem of conscience, artistic reality, the tragedy of nationalization

Қазақстандық білім беру жүйесінің қазіргі заман талаптарына орай жаңа құрылымдық сипат алуы мемлекеттік мүддемен ұштасып жатқан келелі міндеттердің бірі болып саналады. Білім беру – қоғамдық-әлеуметтік тұрғыдағы күрделі педагогикалық категория. Ол философиялық-методологиялық көзқарас тұрғысынан құндылық жүйе, үрдіс, нәтиже ретінде қарастырылып, мемлекеттік талаптарды қанағаттандыруды мақсат етеді. Оқу нәтижелері құзыреттілікке бағытталған бұл жүйенің басты міндеті ұлттық құндылықтар негізінде оқушыларға көп деңгейлі білім беруді ұйымдастыру және ашық әлеуметтік жүйе ретінде

әрбір оқушының тұлғалық дамуына жағдай жасау болып табылады. Нәтижелі білім беруді нысана тұтып отырған бұл жаңа жүйенің мерзімдік ғана емес, жалпы құрылымдық-мазмұндық сипаты да түбегейлі жаңартуларды қажет етеді. Соның бірі – білім алушының еркін, үйлесімді дамуын және креативті ойлай білу қабілетін мүкіндіктеріне қарай оқыту.

Көркем шығарманы оқып үйрену арқылы оқушылар әлеуметтік өмірге бейімделіп, қоршаған орта, замана келбетін түсінуге қажетті білім-білік дағдыларымен қаруланады. Әдебиетті оқу, талдау арқылы алған білім негіздерін оқушы өзінің қажетіне жарата алуы пәннің нәтижесін көрсетеді. Мектеп оқушыларына сыныптан тыс оқуға ұсынылатын көркем шығармалардың табиғатын таныту, оның мазмұндық-құрылымдық сипаттарын ажырата білу және әдебиеттің сөз өнері ретінде құдіретін дәйектей алу дағдыларын қалыптастырады. Сондықтан да мектеп оқушыларына сыныптан тыс көркем шығарма оқытудың маңызы зор.

Көркем шығарманы талдап оқу.

Сыныптан тыс оқуға ұсынылатын шығармалардың бірі – Қуандық Түменбайдың «Қобыздың мұңы» атты әңгімесі. Шығарма негізгі үш идеядан тұрады. Әңгіменің идеялық-композициялық тұтастығы желісіндегі басты кейіпкерлердің бірі – Бәла. Оның көркемдік жинақтаумен бейнеленуі осы әңгімедегі әке мен қызы арасында берілген. Алғашқы бөлімінде - ақ автор, яғни баяндаушы әңгіменің бас кейіпкерлері әкесі мен қызы туралы сөз етеді. Үйінен шығып, оқу орнына көңілсіз бара жатқан қыздың сырын ашуға ұмтылады. Өзі ұнатпаған скрипка класына баруға қыз ықтиярсыз.

«Қызы жабырқау. Түюлі қабағында құлыптаулы сандықтай бір сыр бар. Қолында – музыка аспабы салынған қобдиша. Бұл – скрипка. Оның скрипкашы екенін бұрыннан білемін»[1,150],- деп баяндайды автор. Шегініс жасалып әкесі сөз болады. Оның жымысқы күлкісі, желтоқсан оқиғасынан кейінгі жастарға көзқарасы, өзгеше сезімі пайымды түрде көрсетілген. Көркем әңгімені оқи отырып, көңілсіз, жабырқаулы қыздың көкейіндегі толған сұраққа автормен бірге жауап іздегендей боламыз. Оның қабағы таң атпай неге томсарыңқы? Алматыдағы ең әсем де еңсесі биік Төлебаев көшесінің бойында неге көңілсіз күй кешіп барады?!. Оның ең алғаш «Отырар сазы» оркестрі өмірге келіп, соның концертіне барып қазақтың киелі аспабы қобыздың ыңыранған үні жанына дерт болуының сыры неде? Міне, осы сұрақтардың танымдық мәні – қазақ халқының ұлттық аспабы қобыздың құдіреттілігін, қасиеттілігін айқындап тұрғандай. Қобыз аспабына деген Бәланың құмарлығы, скрипканы тастаймын деген ойға келуінің сырын ұлттымыздың тарихына, өнеріне деген құрмет деп түсінуге болады. Ол 16-17 ғасырларда Италияда дүниеге келген скрипка мен қобызды салыстырады. Қобыз – 8-9 ғасырларда туған еліне мәңгі өлмес өмір іздеген ақыры оны қобыз сарынынан іздеген Қорқыт есімімен байланыстылығы да жас қыздың ұлттық аспапқа деген құмарлығын одан әрі оята түскендей. Оны шығарманың төмендегі үзігінен аңғарамыз.

Концерттен қайтқаннан кейін қыздың әкесіне:

– Мені неге қобызға бермедіңіз? - деді әкесіне концертке барып келген күннен кейін кофе ішіп отырып.

– Онда не бар?! Екі аяғыңның арасына қасып ап... Как не приятно! Скрипка тамаша емес пе! Мойныңа тигізіп қана ... как красиво. Әке кофеден бір ұрттады.

Баланың шешесі бақилық болып кеткелі де он жылдан асты. Әкесі бас құрамай жүр. Бір үйде екеуі. Кең сарайдай үйде әкесі жалғыз қызының көңіліне қарап қипақтап жүргендей көрінеді. Бірақ, мына сөзі жанына жақтады.

- Домбыраны да аяқты айкастырып тартады ғой.
- Ол – домбыра. Қобыз.... ыңырсып, ыңыранып. Білем мен қобызды. Бақсылар тартқан. Біле білсең, ол ескіліктің қалдығы. Заман өзгеріп жатыр. Колбин келді.
 - Папа, қобыз скрипкадан сегіз ғасыр бұрын жаралыпты. Тіпті, скрипканың атасы секілді. Үндері ұқсас. Сондай нәзік. Мамамның даусы секілді.

Қыз кәмілетке толмаған жасында қасынан мәңгіге кеткен анасын еске алды.

- Мені қобызға беруіңіз керек еді.
- Ол кезде қобызға үйрететін ешкім болмады. Енді-енді ғой шығып келе жатқаны. Енді вообще, ондай музыка аспабы насихатталмайтын шығар.
- Бәла, сен енді жас емесің. Мен сенің фамилияңды РОВД-дағы тізімнен өшірттім. Ол МВД-ға жетсе сен оқудан, мен жұмыстан қуыламын. Қайтесің, қайдағы бір қобыз үшін... Скрипкаға ие бол. Неге жетсең де сені скрипка жеткізеді.
- Папа, бүгінгі күннің атасы өткен күн емес пе? Біз неге өткен күнді бір күнде өшіріп тастағымыз келеді. «Өзіне дейінгіні білмеген адам сәби күйінде қалады» дейді ғой. Біздің өткеніміз қобыз емес пе? Әйтеуір онда бір тылсым күш бар. Біздің өткеніміз Қонаев емес пе, неге колбиншіл болып қалдыңыздар?![1,151,152].

Міне, осы үзіндінің өзінен ел азаматтарының қоғам туралы танымын аңғарамыз. Әке жалтақ, бала шарасыз. Ұлттың сүйген ұрпақты отбасы тәрбиесінің өзінде-ақ тұншықтырған қоғам. Кеңестік саяси идеологиялық жүйенің талабы. Автор өнер тарихын баяндау арқылы ұлт тарихын меңзесе керек. Бұл – әңгіменің осы бөліміндегі негізгі ойдың идеялық қазығы. Қаламгер қызы мен әкесінің екі түрлі болмысын қатарластыра алып, ұлтсыздану зардабын бейнелеген. Мұндағы қобыз – қазақтың өткен тарихы. Қазақтың аңыз әңгімелерінде алғашқы музыкалық аспап – қобыз. Алғашқы сазгер және абыз Қорқыт. Қобыз – қазақтың ұлттық өнері. Ежелден мәдениеті дамыған, құдіретті өнердің киесі дарыған, «Сыр елі – жыр елі» атанған қасиетте жерде Қорқыт ата жатыр. Қорқыт – күй атасы. Қара қобызын күңіреткен Қорқыт ата өз жырларында елдің елдігін, халықтың береке-бірлігі мен ынтымағын сақтап қалудың қамын ойлады. 1986 жылы қазақ жастарының да ойы осы еді. Автор шығармасында осындай шегініс жасау тәсілі арқылы табиғи заңдылықтар мен ұлттық құндылықтардың бұзылуына қарсы. Оның ойынша барлығына кінәлі – адамдар. Ол адамдардың санасын бұзған – кеңестік жүйе, коммунистік идея. Ол – қоғам қасіреті. Қоғамдағы осы трагизмді автор кейіпкерлер (әке мен бала) диалогы арқылы береді. Сондай-ақ бір-біріне қарама-қарсы заттарды қатар пайдалану арқылы олардың негізгі ерекшелігіне назар аударады. Бірде мұңаю, бірде ертеңгі күнге сенім арту арқылы адам бойындағы арпалыс сезімді ашуға тырысқан қаламгер ұлттық рух пен еңсесі түскен елдің, биліктің айтқанын істеп, көлеңке тәрізді еріп жүретін қызметкерді, билікте отырған қазақтардың қолынан ештеңе келмейтінін қатар қояды, бүгінгі тәуелсіздіктің қалай келгендігіне назар аударады. Әңгіменің лейтмотиви – бостандық, егемендік, тәуелсіздік.

Қуандық Тұменбайдың жоғарыдағы әңгімесінің үшінші бөлімінде жеке адамның (Бәла) ішкі өмірі, желтоқсан оқиғасы кезеңде жастардың басынан өткен азапты тағдыр тәлкегі назарға алынған. Мұнда шым-шытырық оқиғалардан гөрі жеке адам санасындағы сапалық өзгеріс, рухани қопарылыс, ішкі сезімдік құбылыстар тереңдете талданады. Оны автор кейіпкерінің ішкі монологы арқылы береді. Ішкі монолог – (іштей ойлау, кейіпкердің өзін-өзі саналуы, ой ағысы) адам психологиясының ішкі иірімдерін, күрделі де терең ойлау жүйесін, сана мен сезім арпалыстарын ашу. Ішкі монологтың көркемдік қызметі – адам жанының сырт көзге байқала бермейтін ішкі «қоймаларын», құпия-қалтарыстарын, жұмбақ сырларын шынайы да сенімді түрде бейнелей білу[2, 142].

Әңгімеде ұлтсыздану трагедиясы Бәла мен Хайдардың ой ағысы мен диалогы арқылы берілген.

Көркем әңгімені оқыту барысында берілетін теориялық білім.

Символдық образ - әдебиетте ойды астарлап, басқа нәрсені суреттеу арқылы жасалатын нақтылы сипаты бар балама бейне. Жалпы халықтық тілде кездесетін символда бір нәрсені өз қалпынан басқаша сипатта көрсетіп, сондай-ақ нақтылы бір затты, нәрсені екінші нәрсенің, не ұғымның жай баламасы ретінде алу арқылы жасалады[2,183].

Мысалы, әңгімеде қобыз тек музыкалық аспап ғана емес адам бейнелі тұлға. Жазушы қобызды ұлттық ұғымның символы, сан ғасырлар куәсі, бабаларымыз бен кейінгі ұрпақтың

жан сыры, келбеті ретінде алады. Автор осындай символдық образ арқылы ұрпақ санасына жаңа таным қалыптастырады.

Көркем шығарманы сыныптан тыс оқыту барысында біз сабақтың бірыңғай үш дидактикалық мақсатын басшылыққа алдық.

Мақсат дегеніміз – алдын-ала бағдарланған, келешекте қол жеткізуді көздеген нәтиже. Сабақтың бірыңғай үш мақсатының негізгісі – танымдық (білім)

1. Әрбір оқушыны көркем шығарманы оқыту арқылы өз бетінше білім алуға үйрету.

2. Білімді меңгертудің толықтық, жүйелілік, оперативтілік, тереңдік, саналылық, беріктік сияқты талаптарын меңгерту.

3. Мынадай дағдыларды қалыптастыру: көркем мәтінді талдап оқу дағдыларын, негізгі түйіндерге (әдеби деталь) көңіл бөлу және оны түсіну дағдыларын қалыптастыру.

4. Мынадай біліктерді қалыптастыру: табысқа жеткізетін білім мен дағдыларды үйрету.

Тәрбие.

1. Ұлттық тәрбие беру.

2. Ұлттық құндылықтарды ұғыну.

Дамыту.

1. Ой-өрісін дамыту, өзіндік пікірін қалыптастыру т.б.

Мысалы, Қобыз – қазақ, домбыра – қазақ, қобыз – тарих.

Оқушылардың өздігінен істейтін жұмыстардың түрі

Өзіндік жұмыс: №1

№1. Әңгімеде айтылған ойға сипаттама бер.

№2. Шығарманың жанры мен идеясын, тақырыбын қорытып жаз.

№3. Шығарманы құрылысына қарай талда, жоспар құр.

Өзіндік жұмыс № 2

Атақты ел сыйлар ақсақалымыз мінберге шығып алып:

«Оңбағандар! Тексіздер! Неге қазақтың атына кір келтірдіңдер?»-деп сарнап тұр. Атақты, көзі қарақты ақын бұлай десе жастарға кім араша түспек. Қыздың ойына «Қайда барсаң, Қорқыттың көрі» сөзі орала кетті. Соңғы уақытта Бәла Қорқыттың күйлерін тыңдап, соны үйренуге бел шеше кіріскен... Ойды жалғастырыңыз.

Қорыта айтқанда, сыныптан тыс оқудың қай түрі болса да белгілі бір мақсатқа негізделеді. Ең бастысы – оқушының дербес оқу дағдысын дамыту.

Мұнда әрбір оқушы жеке тапсырмалармен жұмыс жасайды.

Сабақ кітапханада, музейде, шеберханада, табиғат аясында өтіле береді. Сипаты жағынан әдеттегі сабақтан өзгеше, мерекелік сипатта өтеді.

Оқушының өзіндік жұмысы басым болады, сабақ еркін әңгіме, сырласу, ой толғаныс түрінде өтеді.

Әдебиет

4. Қуандық Түменбай Ағаш ескерткіш: Хикаяттар мен әңгімелер. – Алматы: Жазушы, 2008. – 240 б.
5. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі. Құрастырған: Ахметов З., Шаңбаев Т. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 288 б.
6. Гүлжаһан Орда. Адамның мұңы //Ақиқат ұлттық қоғамдық-саяси журналы. 12 желтоқсан, 2012 жыл.

Мазмұны

Алғы сөз.....	3

1 – СЕКЦИЯ

АЛАШ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІ ЖӘНЕ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫС

А.Олжабаева, «Алаш» партиясының құрылуы.....	8
Г. Арыстанғалиева, Алаш қайраткерлері және ұлт-азаттық көтеріліс.....	13
М. Жеткізгенова, Алаш зиялыларының тағлымды танымдары - ұлт мүддесіне қызмет ету.....	18
Ә. Исмайл, Саурабаева Р.С, Алаш қайраткерлері және ұлт-азаттық көтеріліс.....	22
Б.Кеңес, Саурабаева Р.С, Алаш қайраткерлері және ұлт-азаттық көтеріліс.....	27
Ақсерикова Т.Е, Жылқыбаев А., Асқарбайқызы А., Алашорда тарихының зерттелу мәселелері.....	32
Ж.Сабинова, М.Жұмабаевтың дүниетанымдық және ағартушылық қызметі.....	37
А. Мендіғалиева, Алаш қайраткерлері және ұлт азаттық қозғалыс.....	41
А. Рахыметова, Әлихан Бөкейхан өмірі мен қызметі.....	44
З.С. Токбергенова, Т.Рысқұлов және түркістан өлкесіндегі ашаршылықпен күрес.....	51
В. Шарафиденнова, Ә.Бөкейхан – тәуелсіздік жаршысы, ұлт көсемі.....	54

2 – СЕКЦИЯ

ХАЛЕЛ ДОСМҰХАМЕДОВТІҢ ҒЫЛЫМИ МҰРАСЫ

Ө.Озғанбай, Х.Досмұхамедов тарихшы және этнограф.....	60
А. Ахмет-Өмірзақ, Х. Досмұхамедов – өлкетанушы.....	67
А. Шамғонов, Халел Досмұхамедов тарихшы –өлкетанушы ғалым.....	69
Қ.Қазиев, Халел Досмұхамедовтің ғылыми мұрасы.....	71
А.К.Мухамбеталиев, Х.Досмұхамедов халқымыздың тілімен діні және дәстүрінің жанашыры.....	76
А.Ахмет, А. Өмірзақова-Ахмет, Халел Досмұхамедов және «қазақ» газеті.....	78
Б.С. Кенжеғалиева, Х.Досмұхамедов және Алаш.....	82
Г.Р. Бахтиярова, Халел Досмұхамедов - ғұлама ғалым.....	84

Г.Қ. Шугаева,	Х.Досмұхамедұлының	педагогикалық	
көзқарастары.....			88
Сабиров А.Р., Қожрақова А.С.,	Халқының біртуар халелі.....		91
Д.Ж. Алипова,	Х.Досмұхамедов шығармашылығындағы халықтық идеяның мәні.....		95
Мұхамбетжанова А.У., Жұбанғалиева Г.Г,	Халелтану курсы оқыту үрдісінде.....		98
Нұрмұқашева С.Қ.,	Жоғарғы оқу орындарында психология пәнін оқытуда Х. Досмұхамедұлының мұраларын пайдалану.....		100
Аймұратов С.С.,	Х.Досмұхамедов және Қазақстанда ағартушылық ой-пікірдің дамуы.....		103
Г. Темиргалиева,	Х.Досмұхамедов – ағарту ісінің майталманы.....		109
Базарғалиев Ғ.Б.,	Профессор Х.Досмұхамедов әмбебап ғалым.....		110
Даутова А.А.,	Профессор Халел Досмұхамедов – тарихшы ғалым.....		116
Махутова А.У,	Өмірін өнерімен өрнектеген алаштың алыбы.....		122
Н. Иманғалиева, Ф. Кинжибаева,	Х. Досмұхамедов (1883-1939) пен Ш.Әлжанов (1901-1938) және қазақстандық педология хақында.....		125
Мустажапова А.Б,	Х.Досмұхамедұлы лингвист ғалым.....		130
Қиюазова М.Б,	Халел Досмұхамедов - Қазақ әдебиетін зерттеуші.....		132
Қ. Ирзағалиев,	Профессор Х.Досмұхамедов- жаратылыстанушы ғалым.....		134
Хилауова А.А.,	Х.Досмұхамедов және жаратылыстану ғылымын зерттеуші ғалым.....		136
Шалапиева Г.Т.,	Х. Досмұхамедов – Қазақ тарихын зерттеуші ғалым.....		140
Утепова С.К.,	Халел Досмұхамедов – фольклорист.....		143
Калиева А.К.,	Әмбебап ғалым, энциклопедист Х.Досмұхамедұлы.....		146
Жаугаштина И.С.,	Х.Досмұхамедов және қазақстандық патриотизм.....		148
Мадиева Н.С.,	Х.Досмұхамедов - Қазақ ауыз әдебиетін зерттеуші ғалымы.....		150
Жұмабаева Б.М.,	Х.Досмұхамедов – Қазақтың алғашқы жаратылыстанушы ғалымы.....		153
Жумагулова М.С.,	Х.Досмұхамедовтың адамның тән тірлігі оқулығының маңызы.....		156
Нажмеденова К. Г.,	Ауаның жалпы қасиеттері.....		159
Бекібаева А.А.,	Х. Досмұхамедұлы және гигиеналық- психологиялық тәрбиенің маңызы.....		162
Шалапиева Г.Т.,	Профессор Х.Досмұхамедов шығармаларын биология пәндерінде қолдану тиімділігі.....		165
Қарабаева А.С.,	Х.Досмұхамедов және алаш арыстары.....		166

А. Зулкашева, Х. Досмұхамедұлы ғылымды қаламына арқау еткен.....	168
А. Каменова, Х. Досмұхамедовтің қазақ руханиятының дамуына қатысты ойлары.....	175
А. Масимбаева, А. Дүйсенбаев, Профессор Х.Досмұхамедұлының ғылыми көзқарастары.....	178
Ш.Н.Бисенова, Многогранная деятельность Х. Досмухамедова: врачебная, педагогическая, исследовательская, издательская.....	183
Суламалиева Г.С., «Халел Досмұхамедұлы ғұлама ғалым, ағартушы – педагог».....	191
Ж. Тағаллемова, Ұлтына ғұмырын арнаған алашшылдар.....	198
В. Турегалиева, Қазақ халқының медициналық – психологиялық шипагерлік ілімін ғылыми жолмен дамытудағы Х. Дос-мұха-медұлы мен Ө. Тілеуқабылұлының дала зертханасы.....	204
А. Шамғонов, Профессор Халел Досмұхамедұлы- 1836-1838 жылдардағы и.тайманұлы мен м.өтемісұлы бастаған көтерілісті зерттеген тұңғыш қазақ ғалымы.....	211
Б. Биманова, Х.Досмұхамедұлының педагогикалық көзқарасы.....	215
Джанзакова Ш.И., Сабиров А.Р., Алаштың Хакім Халелі.....	218
Сабиров А.Р., Еркекова Э.Ш., Халел Досмұхамедов – вирусолог – дәрігер.....	222
Н. Болатқызы, А.Е. Султангалиева, Халел Досмұхамедовтың ғылыми мұрасы.....	224
А. Қырықбаева, Г.Жубангалиева, Халел Досмұхамедұлы - аруағың сыйласа еңсенді көтер жарығым.....	227
Р.Анарбек., Х.Досмұхамедұлы жаратылыстану ғылымына сіңірген еңбегін талдау және цифрландыру.....	230
Сапанов С.Ж., Абдулов А.Д., Қазақ даласындағы денсаулық жүйесінің қалыптасуы және Халел Досмұхамедовтың дәрігерлік қызметінің кейбір қырлары.....	234

3-СЕКЦИЯ

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ЖАҢА МҮМКІНДІКТЕР : БІЛІМ,ҒЫЛЫМ, РУХАНИЯТ

Өтебай А.Қ, Қазіргі сабақтағы қалыптастырушы бағалау үдерісін қолдану.....	239
Мухамбедиярова А.Ж, Тарих сабақтарында жаңартылған білім беру мазмұнын жүзеге асыруда жаңа әдістердің тиімділігі.....	241

Р. Хамзина, Дене тәрбиесі сабақтарында инновациялық технологияларды қолдану мүмкіндіктері.....	245
Ә. Орынбасар, Құзіреттілікті қалыптастырудың негізгі субъектісі – білім алушылардың өз бетінше жұмысын тиімді ұйымдастыру.....	248
Мукажанова Г.С., Білім берудегі өзгеріс-заман талабы.....	251
Бисенова Н.К., Жаңартылған білім беру мазмұның артықшылықтары.....	254
Шыныбаева А.О., Жаңартылған білім беру - заман талабы.....	257
Дарибаева Л.С., Жаңартылған бағдарлама - білім берудің жаңа мазмұны.....	260
Булатова Г.Б., Көркем еңбек пәнін жүргізуде жаңаша көзқарас.....	263
Шайхина А.Ж., Обновление содержания образования в республике казахстан	266
Дюсенгалива Г.Б., Жаңартылған білім мазмұнының теориялық-әдістемелік аспектілері.....	269
Дарибаева Л.С., Инновационные процессы в образовании в системе обновленного содержания.....	275
Салауатова Р.Т., Жаңартылған білім мазмұны жағдайында критериалды бағалауды қолдану.....	280
Хасаантаев Р.А., Жаңартылған білім берудің мазмұны негізінде мұғалім кәсібилігі.....	282
Ахметова Н.Н., Жаңартылған білім беру негізінде қазақ тілі мен әдебиеті пәнінен оқушылардың шығармашылық қабілеттерін арттыру.....	285
Тауенова Н.С., Бастауыш сынып оқушыларының рухан құндылық - тарын қалыптастыру негіздері.....	291
Уразова Г.Т., Болашақ мектепке дейінгі ұйым педагогтерінің шығармашылық қабілетін дамыту.....	294
Капаева Г.А., Білім мазмұнын жаңартуда қазақ тілін оқытудың кейбір мәселелері.....	297
Умешова Б.Х., Пән мұғалімінің инновациялық іс-әрекетін жетілдірудің педагогикалық негіздері.....	301
Сеймова Г.Р., Білім беру мазмұнын жаңарту аясындағы ерекшеліктер.....	304
Сахаев Р.Қ., Орта мектептерде «көркем еңбек» пәнін оқыту мәселесі.....	309
Шияпова А.С., Жаңартылған білім мазмұны-заман талабы.....	312
Қалидолл А.Қ., Критериалды бағалау жүйесінің тиімділігі.....	316
Бекбауова Г.Е., Дүниетану пәнінен қалыптастырушы бағалау тапсырмаларының электронды әдістемелік құралы.....	319
Мадиева Н.С., Жаңартылған білім беру негізінде қазақ тілі мен әдебиеті пәнінен оқушылардың шығармашылық қабілеттерін арттыру.....	322
Шарафеденов Р.Н., География сабағында критериалды бағалаудың	

дидактикалық аспектілер.....	327
Қасымова Ә.Ә., Орта білім мазмұнын жаңарту аясында білім беру дағдысы.....	330
Конашева А.М., Жаңартылған білім берудің теориясы мен әдістемесін орта мектепте қолданудың дидактикалық негіздері.....	332
Азмагамбетова М.А ., Математика сабағында жаңартылған білім берудің тиімділігі.....	335
Мадиева А.С, Жаңартылған білім беру аясындағы мәтінмен жұмыс жүргізу әдістері.....	341
Утегенова А.Г., Жаңартылған білім беру жағдайында ағылшын және қазақ тілдеріндегі фразеологиялық тіркестердің кейбір ерекшеліктері	343
Калиева А.С., Жаңартылған білім берудегі интерактивті әдістерді мектепте қолдану.....	347
Сагадиева Ж.А., Жаңартылған білім берудегі формативті бағалау жүйесінің артықшылығы.....	351
Гайнетова А.Қ., Жаңартылған білім беруде интерактивті әдістерді мектепте қолдану.....	354
Махахова А.С., Қалыптастырушы бағалаудың қолданылуы мен ерекшеліктері.....	357
Камешова Б.Б., Сабақты жаңартылған білім беру мазмұны аясында қарастыру.....	359
Нурғалиева Р.М., Жасөспірім шақтағы девиантты мінез-құлық	363
Демешова Г.У., Мектепке дейінгі ұйымдарда жобалау әдісінің артықшылықтары.....	365
Досмагамбетова М.К., Білім беру мазмұнын жүйелі жаңарту жағдайында сапалы біліммен қамтамасыз ету.....	371
Ұ.Айтқалиев, Жастардың отаншылдық сезімін ұлттық патриотизм арқылы қалыптастыру.....	375
Наурызалиева В.С., Жаңартылған білім беру мазмұны аясында ағылшын тілін оқытудың ерекшеліктері.....	376
Ауелбаева Г., Бастауыш сынып оқушыларының топпен және жеке жұмыс істеу дағдыларын арттыру.....	379
Калиева А.К., Заманауи жастардың құқықтық мәдениетін ұлттық құндылықтар негізінде қалыптастыру	383
Каментеева Г.Б., Жаңартылған білім мазмұны бойынша қазақ тілі мен әдебиеті пәнінен қолданылатын әдіс-тәсілдер.....	386
Гайнетова А.Қ., Оқушылардың жазбаша сөйлеу әрекетін тілдік бірліктер арқылы дамыту.....	389
Мусағалиева А.С., Білім мазмұнын жаңарту аясындағы ұстаз кәсібилігі.....	391
Карпекова Г.С., Дене тәрбиесі пәнінің маңызы.....	394
А. Бекешова, Цифрлық кеңістіктегі білім педагогтардың беру әлеуеті.....	397

Е. Қоянғалиев,	Зияткер ұрпаққа патриоттық тәрбие беру жолдары.....	402
Қарабалин О.Т.,	Ұстаздың бәсекеге қабілетті тұлғасын дамыту.....	406
Махметова Э.М,	Жаңартылған білім беру жүйесіндегі – жаңашыл ұстаз келбеті.....	408
Муканова А.Т.,	Жастардың отаншылдық сезімін ұлттық тәрбие арқылы қалыптастыру.....	410
Әлжанов Ғ. М.,	Ұлттық тәрбие – сапалы білім берудің кепілі.....	413
Шәріп Е.Ж.,	Тұлғаның рухани құндылықтарын қалыптастыруда ұлттық тәрбиенің маңызы.....	416
М. Мажитов.,	Жас ұрпаққа рухани-адамгершілік тәрбие беру жолдары.....	421
Е. Насипуллаев,	Жаңа мазмұндағы ұлттық білім жүйесі.....	423
Қанатбаева.Р.А.,	Тәлім-тәрбие туралы педагогикалық ой-пікірлер.....	426
А. Аскарова, М.	Жұмабаевтың педагогикалық мұрасы және бүгінгі инновациямен үндестігі.....	429
Г. Муканбедиева,	Дебат ойындарының оқушылардың танымдық күзінеттіліктері мен шығармашылығын дамытудағы және жан жақты дамыған жеке тұлға қалыптастырудағы ролі.....	433
Н. Джумагулова, К. Никифоров, Е. Ярочкина,	Выбор будущего профессионального пути для выпускников.....	436
Н. Отанбекова,	Мектеп математика курсындағы ықтималдықтар теориясын ауа-райы болжамында қолдану.....	443
Л. Сүлейменова,	Әлеуметтік күзінеттілік.....	448
Н. Карабаева,	Цифрландыру бүгінгі білім берудегі жаңа негізгі бағыт.....	453
А. Курсабаева,	Диалог концепциясының психология ғылымындағы зерттелуі.....	456
З. Ж.Алтаева, Н.Б. Абдиходжаева,	Қазіргі білім беру үдерісінде мағжан жұмабаевтың әдеби мұрасын оқытудың маңызы.....	460
А. Султанғалиева,	Төтенше жағдайларда әрекет етудің ақпараттық-бейімделу аспектісі.....	463
Әдебиетті оқыту әдістемесі және оқытудың технологиясы.....		466
Э. Испанова,	Бастауыш сынып оқушыларының оқу сауаттылығын қалыптастыруда қолданылатын әдіс-тәсілдер.....	469
Қ. Үкібасова,	Бейүндес тіркестер.....	473
Қаженбаева А.Е.,	Инклюзивті сыныптарда жұмыс жасайтын ұстаздардың эмоционалды күйзелістерінің алдын алу.....	477
Қ. Үкібасова,	Қос сөздердің өзге күрделі сөздерден ерекшелігі.....	480

К. Оспанова, І. Орынбаева, К. Елеусізова, Ағылшын тілін оқытуда бейнематериалдардың айтылым дағдысына әсері.....	483
Н.С.Самғат, Профессор Сапархан Мырзабековтың лингвистикалық мұрасы.....	489
Сабырғали Бақдаулет, Тәрбиедегі мақсұт- баланы келешек өз заманына лайық ету.....	492
Байдильдина К. Е., Байдалы Р.Ж., Сейдалиндер әулетінің көрнекті өкілдерінің өмірі мен қызметі және зерттелуі.....	497
Ситжанова Ш. Ә., Ш.Айтматов «боранды бекет» шығармасының негізгі түйіні және қазіргі заман трагедиясы.....	502
Л. Бердыгужин, Т. Аксерикова, А. Жилкибаев, А. Аскарбайқызы, Видный организатор народного образования в Западном региона Казахстана.....	504
Бердіғожин Л.Б, Ербол С., Қазақ ақын жыраулары Исатай-Махамбет туралы.....	508
Ш. Джанзакова, Г. Омарова, Г. Жұбанғалиева, «Төңкерілген оқытуда» педагогикалық дизайнды қолдану.....	518
Ә. Темірбай, Қуандық Түменбайдың «Қобыздың мұңы» шығармасын сыныптан тыс оқыту.....	523
Қ. Тойлыбаева, Оқушылардың коммуникативті дағдыларын дамытудағы пікірталастың рөлі.....	526
Ендешбай Р., Ғасырлар тоғысындағы Қазақстанда ұлттық білім беру жүйесі.....	530
А. Исламов, Рақамли иқтисодиётда таълим тизимининг ўрни.....	533
А. Махкамов, Х. Позилов, Олий таълим битирувчилари учун жисмоний тарбия машғулотларида соғлом турмуш тарзи маданиятини шакллантиришнинг амалий-методик имкониятлари.....	537
А. Тұрғынбек, Балаларды адамгершілікке тәрбиелеу мәселесінің зерттелу тарихы.....	544
А.С.Жумагалиева, Мотивация болашақ педагог-психологтардың кәсіби-тұлғалық қалыптасуының негізгі компоненті.....	547
Ж. Боранчаева, Асқар Сүлейменов «бесатар» повесін оқытудағы әдіс-тәсілдер.....	551
Ә. Темірбай, Қуандық Түменбайдың «Қобыздың мұңы» шығармасын сыныптан тыс оқыту.....	555